

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚ ЖАЗУЫН ЖАҢҒЫРТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Ғылыми ұжымдық монография

Алматы, 2023

*Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитеті
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
«Латынграфикалы жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын жаңғыртудың
ғылыми-лингвистикалық базасын әзірлеу» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру бойынша
зерттеу жобасының (2018-2020 жж.) аясында дайындалды*

Жалпы редакциясын басқарған:
Филология ғылымдарының кандидаты **А.М. Фазылжан**

Ғылыми кеңесші:
Филология ғылымдарының докторы, профессор **Н.М. Уәли**

Жауапты шығарушылар:
Филология ғылымдарының докторы **А.Ә. Жаңабекова**
Филология ғылымдарының кандидаты **А.Б. Әмірбекова**
Филология ғылымдарының кандидаты **Д.М. Пашан**
Филология ғылымдарының кандидаты **С.Қ. Құлманов**

Пікір жазғандар:
Филология ғылымдарының докторы, профессор **Э.Д. Сулейменова**
Филология ғылымдарының докторы, профессор **Қ.Ө. Есенова**
Филология ғылымдарының докторы, доцент **М.С. Жолшаева**

Қ 17 **Қазақ жазуын жаңғыртудың ғылыми-лингвистикалық негіздері** / Жалпы ред. басқ.
А.М. Фазылжан – Алматы: Akadem kitap, 2023. – 517 б.

ISBN 978-601-269-318-8

Ғылыми ұжымдық монографияда қазақ жазуының даму динамикасы зерттеліп, тілтанымдық базаның нығайту материалдары ұсынылып отыр. Монографияда латынграфикалы қазақ әліпбиі мен емлесінің лингвотеориялық негіздері: жаңа әліпбидің лингвоортологиялық базасы, жаңа ұлттық әліпбиде кірме/шетілдік терминдерді транслитерациялау және транскрипциялау тәжірибесі, ономастикалық атаулардың графикалық тұрпаты, қазақ тілінің жаңа емлесі: қағидалары, құрылымы мен өзекті мәселелері анықталды. Сондай-ақ жаңартылған нормативтік сөздіктердің зерттелімі: ескі қазақ тілінің сөздігі, кірме араб және парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі, жарыспа сөздер сөздігінің лексикографиялық негізі, тіркесімдер сөздігінің жасалымы, неологиялық сөздікті құрастырудың жаңа тәсілдері, теологиялық сөздіктің құрылымдық заңдылықтары, орфоэпиялық сөздік құрастырудың тәжірибесі айқындалды. Монографияда қолданбалы қазақ тіл білімінің зерттелуі: қазақ сөзформасы құрылымдық бірліктерінің лингвостатистикалық сипаттамасы, Қазақстандағы қазіргі тілдік жағдаят, ауызша тіл мәтіндері жиілік сөздігінің лингвостатистикалық сипаттамасы, қазақ жазуын жаңғыртудың инновациялық базасы ретіндегі IT-лингвистикалық әзірлемелер ұсынылды.

**ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2Каз.**

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

филология ғылымдарының докторы, профессор Е.З.Қажыбек (төраға),
ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор З. Базарбаева,
филология ғылымдарының докторы, профессор Т. Жанұзақов,
филология ғылымдарының докторы, профессор С. Бизақов,
филология ғылымдарының докторы, профессор Н. Уәли,
филология ғылымдарының докторы, профессор Р. Шойбеков,
филология ғылымдарының докторы, профессор Ж. Манкеева,
филология ғылымдарының докторы, профессор А. Алдаш,
филология ғылымдарының докторы, профессор Б. Момынова,
филология ғылымдарының докторы, профессор М. Малбақов,
филология ғылымдарының докторы, профессор Қ. Рысберген,
филология ғылымдарының кандидаты А. Фазылжан (Институт директоры),
филология ғылымдарының докторы, профессор Қ. Күдерина,
филология ғылымдарының докторы А. Жаңабекова,
филология ғылымдарының кандидаты С. Құлманов,
PhD доктор Е. Маралбек

АЛҒЫ СӨЗ

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты – қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі нормативтік, ғылыми-лингвистикалық базасын, соның ішінде қазақ жазуының ортологиялық негіздерін зерттейтін, тіл нормасын көрсететін көпшілікқолды іргелі еңбектер әзірлейтін, мемлекеттік тілдің стандарттарын заман талабына сай жетілдіріп, толықтыратын қазақ тіл білімінің іргелі және қолданбалы мәселелерімен айналысатын, оның әлемдік лингвистиканың бір саласы ретінде дамуына жауап беретін бірден-бір ғылыми мекеме. Осы себепті Институт латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшу арқылы қазақ жазуын түбегейлі реформалау ісінің бастамашысы ғана емес, сонымен бірге теориялық және практикалық ғылыми-лингвистикалық базасын әзірлеушісі де болып табылады.

Қазақ жазуын жаңғырту үшін жаңа әліпбиге көшу идеясының иесі ретінде Институт ғалымдары өткен ғасырдың 90-жылдарынан бері бұл бағытта ізденістер жүргізіп келеді. Алғашқы зерттеулер академик Әбдуәли Қайдар¹, профессорлар Көбей Хұсайын, Нұргелді Уәли, Әлімхан Жүнісбектің қаламынан туғаны туралы айта кеткен жөн². Осы кезден бері Институт ғалымдары бұл мәселе бойынша жүргізген іргелі әрі қолданбалы зерттеулерін тек ғылыми орта талқысына ғана салып қоймай, қазақ қоғамы алдында да БАҚ алаңдары арқылы талқылап, талдап, күн тәртібінен түсірген емес.

Қолдарыңыздағы «Қазақ жазуын жаңғыртудың ғылыми-лингвистикалық негіздері» ұжымдық монографиясы Институттың «Латынграфикалы жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын жаңғыртудың ғылыми-лингвистикалық базасын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру бойынша 2018-2020 жылдары жүзеге асырылған зерттеу жобасы аясында әзірленді. Бұл ұжымдық іргелі еңбекте латынграфикалы жаңа емле ережелері жобасының лингвотеориялық мәселелері бойынша зерттеу нәтижесі берілді, жаңа әліпби арқылы қазақ лексикасы мен ономастикалық атаулардың графикалық кеңістігін жаңғыртудың, қазақ жазуын реформалаудың лингвоқолданбалы негіздері көрсетілді, XX ғасыр басындағы ұлттық жазу мен оқулық тілінің тарихы және оның бүгінгі реформа үшін тиімді тәжірибесі сараланды.

Еңбек қазақ тіліне қызығушы қалың оқырманға, қазақ тіл білімі бойынша ізденушілерге, әсіресе жазу теориясы, жазба коммуникация, әліпби түзу ісі, жазу реформасы, тіл саясатының әлеуметтік тілтанымдық негіздері, лингво-статолексикография және т.б. мәселелер бойынша зерттеу жүргізіп жүрген тілтанушылар мен лингвоортологиялық құрал әзірлеушілері үшін пайдалы болады деп сенеміз.

Анар ФАЗЫЛЖАН

*Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының директоры*

¹ Кемел елге – кемел әліпби керек «Ана тілі», 1993, 30 желтоқсан (ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың атына жазылған ашық хаты).

² Қазақ жазуының фонологиялық негіздері. – Алматы, «Дайк-пресс», 2000. – 122 б.

КІРІСПЕ

Латын әліпбиі – рухани жаңғыруды іске асырушы тетік

Қазіргі тіл білімінің зерттеу парадигмасы қазақ тілінің төл лексикалық қазынасының тарихи-семантикалық, жүйелік-құрылымдық және грамматикалық құрылымының функционалдық мәселелерінің өзекті түйінін кешенді сипатта қарастырады. Соған сәйкес, антропоэзектік қағидаға негізделген, тілдің когнитивтік-прагматикалық қызметін аша түсетін, дүниетанымдық әлеуетін ғылыми тұрғыдан пайымдауға арналған ғылыми зерттеулер кең өріс алуда.

Осымен байланысты «ғаламның тілдік бейнесін» *тіл мен мәдениет* тоғысында түзетін лингвокультуремалар танымдық-ақпараттық құрал ретінде қазақ тілінің этнолексикалық қорын құрайды. Осындай тілдік қазынаны қазіргі рухани-әлеуметтік сұранысқа сай қоғамның игілігіне айналдыруға және **рухани жаңғыру** бағдарламасын жүзеге асыруға үлкен жол ашатын – олардың **латын жазуы** арқылы дұрыс, сауатты лингвотанбалануы.

Бұл жағдай қазақ тілінің мемлекеттік қызметінің Қазақстан дамуының үшінші жаңғыруымен сабақтасып, қоғамда болып жатқан түрлі өзгерістер мен жаңалықтардың қазіргі қоғамдық-әлеуметтік мүддеге сай қоғамның барлық саласында қолданыс табуына өз ықпалын тигізбек.

Осымен байланысты А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғалымдары Тәуелсіз Қазақстан дамуының бірінші, екінші кезеңдерінде басталып, **үшінші жаңғыру кезеңінде** жалғасатын қазақ тіл білімі дамуының ерекше тың даму үрдістері өрісінің жаңа қарқын мен жаңа сипат алуына ықпал еткен төмендегідей факторларды атап көрсетеді: 1) Қазақстан Республикасы мемлекетқұрушы ұлтының тілі ретінде қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алуы (*саяси фактор*); 2) мемлекеттік мәртебесіне сай қоғамдық өмірдің барлық салаларында заңды түрде бекітілуі (*құқықтық фактор*); 3) қазақ тілінің қолданыс аясының кеңеюі және қолдану мәдениеті сапасының артуы (*әлеуметтік лингвистикалық фактор*); 4) қазақ тілінде сөйлейтін тілдік тұлғалар саны мен сапасының өсуі (*демографиялық фактор*); 5) қазақ халқының ұлттық бірегейлігін сақтаушы тілдік санасының жаңғыруы (*тарихи-рухани фактор*) т.б. (А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімін институтына – 50 жыл. 2011 ж).

Көрсетілген тарихи-әлеуметтік, мәдени-қолданбалы факторлар бүгінгі таңда қоғамдық санадағы, қоғамдық болмыстағы осы өзгерістердің даму болашағын айқындау үшін тілдік және **жазбаша рефлексияның** сабақтастығына ерекше мән береді. Атап айтқанда, іргелі, дәстүрлі зерттеулерді заманауи қоғам сұранысына сәйкес тиімді жауап бере алатын антропоцентристік бағыттағы күрделі де кешенді зерттеулермен байланыстыру қазіргі тіл білімінің инновациялық сипатын айқындайды. Осымен байланысты қазақ тіл біліміндегі қазақ жазуының теориялық негіздерін арнайы зерттеген ғалымдар атап көрсеткен **графикалық портрет, графикалық ойлау жүйесі, жазу нормасы** сияқты ұғымдардың латын әліпбиіне көшу барысында ерекше өзектілігі байқалады. Ол әсіресе *тіл мен таным* тоғысқан лингвокультуремалардың *тілдік бейнесі* мен *жазба бейнесіннің* сәйкестігін таңбалауда айқын көрінеді.

Демек, қазіргі тіл білімінің теориялық зерттеу парадигмасының антропоцентристік басты ұстанымы тілдің диалектикалық бірліктегі ең маңызды екі қызметінің, атап айтқанда, танымдық (когнитивтік) және қарым-қатынас (коммуникативтік) қызметін терең ашып, тіл білімін заман талаптарына сай жаңа сапалы деңгейге көтеруге бағытталады. Осы бағытты іске асырудың сүйенетін негізі – Қазақстанның жаңа рухани-әлеуметтік даму деңгейіне сәйкес ұлттық сананың ерекшеліктерін жаһандандудың бәсекелестік сипатына ілесе алатын **латын жазуы** арқылы тілдік таңбалау.

Санада қалыптасып, ұлт жадында терең сақталған мәдени ұғымдардың атауларын (этнографизмдердің, лингвокультуремалардың, лингвоелтанымдық бірліктердің, этномаркерленген ескіліктердің т.б.) жаңа сапада тілдік таңбалау – еліміздегі «рухани жаңғыру» бағдарламасына сәйкес атқарылатын маңызды шаралардың бірі. Осы бағытта болашаққа ұласатын лексикологиялық, лексикографиялық жұмыстарда, көркем мәтін тілінде қолданылған заттық және рухани мәдени ұғымдардың тілдік көріністерін болашақта латын жазуымен дұрыс таңбалау – жаһандану заманында «ұлт пен тіл» сабақтастығын тоғыстыратын «рухани жаңғыру» көзі. Бұл, сайып келгенде, жас ұрпаққа тіл арқылы этнос болмысын танудың когнитивтік деңгейіне терең бойлауға мүмкіндік береді.

Демек, *тілді тұтынушы тұлға* тек қана тілді тұтынушы ғана емес, ол белгілі бір этностың тіл арқылы таңбаланатын мәдениетін танып, игеруші. Мысалы, тіл қазынасының маңызды деректі қоры ономастика саласының (жалқы есімдер, топонимдер т.б. жүйелердің) бүгінгі (**латын**) **жазу талабына** сай дұрыс таңбалануы – олардың болашақта қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесіне сай маңызды стратегиялық құрал ретіндегі қызметінің жаңа үлгісі. Себебі, қазақ ономастикалық жүйесі – ұлт

мәдениетін қалыптастыратын ұлттық сана мен этнотаным ерекшеліктері кодталған рухани-әлеуметтік қазынаның тілдік көріністері.

Жаңа ғылыми парадигма аясындағы антропоэзектік зерттеулердің негізгі өзегі – ұлттық сананың жаңғыруына ықпал етуші және *тіл мен мәдениет* сабақтастығында қалыптасқан тарихи-рухани көз ретіндегі қазақ этнолексикасының этномәдени мазмұны. Осымен байланысты халықтың санасындағы танымдық ақпарат пен білімді сақтаудың құралы ретінде лингвокультуремаларды тілдік сананың когнитивтік базасы сипатында іргелі зерттеу қандай маңызды болса, олардың тілдік таңбасын, **жазба бейнесін** қалыптастыру да аса өзекті мәселе.

Себебі жазу мәдениеті – тілдің қоғамдық-әлеуметтік қызметімен және қоғамдық сана мәдениетінің дамуымен тікелей байланысты қарастырылатын тіл қолданысының нақты аясы. Ел өміріндегі саяси-әлеуметтік жаңарулармен қатар тіл арқылы бұқара көпшіліктің қоғамдық қарым-қатынасының сапасын арттыру, сауатты сөйлеу және **сауатты жазу мәселелерін** реттеу, жолға қою мәселелері шешілетіні белгілі. Бұл мәселе қоғамдағы түбегейлі өзгерістердің нәтижесінде қоғамдық сана мен жеке тұлғаның тілдік санасындағы жаңару, жаңғыру үрдісін қазақ сөзінің төл болмысымен тану оның **жазба бейнесімен** тамырлас болуымен де байланысты. Мысалы, *Шаңырақ~ S'an'yraq* Сондықтан тілдің қызметі мен әлеуетін бүгінгі күннің қоғамдық-әлеуметтік және рухани-мәдени даму контекстінде айқындау оны рухани жаңғырудың бір бөлшегі ретіндегі жаңа үрдісте таңбалаудың қажеттілігін көрсетіп отыр. Бұл мәселенің ғылыми дәйекті өзегі және ғылыми-әдістемелек негізі қазақ тіл біліміндегі тіл арқылы адам санасында қалыптасқан танымдық қорды және тіл арқылы бойға сіңген рухани құндылықтар жүйесін зерттеуге бет бұрған қазіргі тіл білімінің адамтанымдық (антропоэзектік) бағытында.

Ал, **тіл** – сол тілді тұтынушы этностың бүкіл рухани, мәдени байлығының асыл қазынасы, тарихи-мәдени ақпаратты ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші, сақтаушы, іске асырушы және қайта құрушы құрал.

Олай болса, қазіргі ақпараттар ағыны тасқынындағы ана тілінің қазынасының рухани мазмұнын ашып, оның қазіргі тілде жаңа сапада жалғасқан коммуникативтік қуаты мен қолданыстық әлеуетін көтеретін, көне атаулардың уәждемесін беретін, мәдени құндылыққа ие болу ерекшелігін көрсететін мемлекеттік деңгейдегі бірегейлік, ұлттық деңгейдегі ұйымдастырушылық қызметінің өрісін кеңейтудің дәйекті құралы болатын – **лексикографиялық еңбектерді зерделеп, жаңа жазу үлгісіне көшіру** осымен байланысты тың ізденістердің қатарында.

Осындай мазмұны жаңғыртылып, түсіндіріліп, танылатын тілдің ұлтпен біртұтас жүйе екендігін дәйектейтін тілдік деректердің талдамалы-түсіндірмелі дереккөздері жан-жақты берілген академик Ә.Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде» (2009) атты этнолингвистикалық сөздігін, сандық жағынан ғана емес, сапалық тұрғыдан да толықтырылып, жаңарып шыққан онбестомдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» мен «Қазақ тілінің аймақтық сөздігі» сияқты еңбектерді жаңаша таңбаға көшіру – «рухани жаңғыру» бағдарламасын дәйекті іске асырудың кепілі.

Мысалы, Тәуелсіздік кезеңінде А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты орындаған іргелі зерттеу бағдарламалары мен еңбектері мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейтудің, оның қолданыс мәдениетін жақсарту мен қолданыс әлеуетін барынша тиімді пайдалану, сөйлеу және жазу мәдениетін жетілдіру мен дамытуға бағытталған.

Атап айтқанда, мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында орындалған қазақ тілінің орфографиялық, орфоэпиялық, синонимдер, диалектілік, түсіндірме сөздіктері әлемдік тәжірибедегі сөздік жасау ісінің жаңа жетістіктерін пайдалана отырып, мазмұны мен сапасы жағынан жаңарып шыққан. Олар – болашақта жаңа жазу реформасына сай тілдік қазынаны лексикографиялаудың тиімді де, сенімді дәйеккөзі.

Ана тілінің кумулятивтік (мұрагерлік) және коммуникативтік қызметтері сабақтасқан материалдық және рухани мәдениетін бейнелейтін тілдік деректердің жазу бейнесін жаңаша таңбалау арқылы болашақта жаһандану заманының бәсекелестік сипатына қарсы тұра алатын мынадай нәтижелерге жетуге болады:

- тәуелсіз Қазақстан жағдайында қазақ тілінің ұлттық және мемлекеттік тіл ретіндегі қазақ тілі лексикасының мәдениаралық коммуникациядағы лингвоелтанымдық қызметін күшейту;
- *тіл және мәдениет* шеңберінде қазақ тілінің тұтас этнотаңбалық жүйесін таныту;
- рухани құндылықтардың лингвопрагматикалық, лингвомәдени негізде жаңаша таңбалануы, дұрыс жазылуы арқылы оқу – оқыту тәжірибесінің, қоғамдық әлеуметтік тәрбиенің сапасын көтеру;

Сайып келгенде, «адам өзінің әлемге деген көзқарасын, дүниетанымын, өзіндік «әлем бейнесін» тілдің қызметі арқылы қалыптастырады» - деген антропоэзектік бағыттың қазіргі әлемдік тіл білімінде қалыптасқан қағидасына сай қазақ тіл білімінде *қазақ дүниесінің, қазақ әлемінің* сипатын қазақ тілі деректері арқылы дәлелдеуге, ұлттың рухани-мәдени қазынасы ретіндегі тілді зерттеуге қатысты зерттеу

өрісінің кеңейгені белгілі. Ендігі мақсат – осы зерттеулер нәтижесінде айқындалған **тілдік қазынаны латын жазуы арқылы таңбалау ісін жүзеге асыру**.

ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2017 жылдың 12 сәуірінде жарияланған «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласының өзегін құрайтын мәселелердің шешімін табуға сәйкес ежелгі дәуірдің әртүрлі әлеуметтік-тарихи кезеңдеріне сай айналадағы дүние туралы алуан түрлі сыры, мифтік бағам-пайымы мен наным-сенімін көрсететін тіл деректері, кейбір көне этномәдени сөз қолданыстары, көне тілдік деректер халқымыздың ұзақ этномәдени даму жолын, материалдық және рухани құндылықтарын, түп-тамырын неғұрлым тереңірек танудың және мәдениаралық коммуникацияның маңызды таным құралы ретінде айқындалып, жаһандану үрдісіндегі ғаламдасу тетігі ретінде **латын әліпбиімен** таңбалануы тиіс.

Оның себебі: әр тіл – өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған таңбалық жүйе. Себебі бұл арада тілдің қызметі тек коммуникативтік емес, ол (тіл) – этномәдени ақпаратты жинап, сақтаушы, жеткізуші, келесі ұрпаққа жалғастырушы, сайып келгенде, ұлтты бір бүтін етіп тұтастырушы.

Осымен байланысты ел тарихының тәуелсіздік кезеңіндегі маңызды рухани-мәдени шаралардың басы болған – мемлекеттік “Мәдени мұра” бағдарламасының жүзеге асырылуы. Осы бағдарлама аясында тіл арқылы ұлт болмысын, оның тарихи-мәдени кеңістігін танытудың үлгісін ҚР БҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми-өндірістік зерттеу тәжірибесінің нәтижелері ретінде жарық көрген, тілдік қазынаны деректеп, дәйектеп көрсеткен сөздіктер айқын көрсетті.

Осы бағытта жүргізілген тілді зерттеудің жаңа теориялық-танымдық үрдісі келесі кезекте Қазақстанның рухани-әлеуметтік жаңару кезеңіндегі адам санасында ақиқат дүниенің бейнесі арқылы сақталатын тілдік қорды таңбалаудың заманауи үлгісін әлемдік үлгімен тоғыстыруды қажет етеді. Себебі әрбір әлеуметтік жүйеде, ұлттық ұжымда, әрбір қоғамның өркениеттік даму барысында қалыптасқан дүние бейнесі жеке адамның таным-түсінік деңгейі мен дәрежесі бара-бара ұлттық-ұжымдық сипатта тұтасады. Қоғам дамып, дүниенің қасиеттері одан әрі таныла бастаған сайын дүние бейнесінің мазмұны да өзгеріп отырады. Бұл жағдайдың ана тілінің мемлекеттік мәртебесінің жетіліп, қазіргі қоғамдық-әлеуметтік талапқа сай аса өзекті қазақ тіліндегі **ұлттық терминология жүйесінің** қалыптасуына тікелей қатысы бар. Номинация теориясы бойынша адам белгілі бір ұғымды немесе затты танып, біліп, басқалардан ажыратып алғаннан кейін барып, ат қоятыны белгілі. Мұндай ажыратқыш белгілер (уәждер) сөйлеуші ұжымдық ортада әртүрлі болуы мүмкін. Осымен байланысты жаңа атаулардың жасалуының бір жолы күнделікті өмірде, тұрмыстық тәжірибеде әбден қалыптасқан ұғыммен ұқсату. Себебі адамның табиғаттағы, қоғамдағы әртүрлі құбылысты бақылауы, оны өз іс-әрекетімен, тәжірибесімен салыстыруы ассоциациялық бейнелер түрінде әртүрлі нәрселердің ұқсас жақтарын табуы арқылы кейбір көне қолданыстардың жаңғыртылып, жаңаша қолданылуы негізінде іске асады (*құрықтау, билік, көсем, серке* т.б.).

Соның барысында тілдің рухани-әлеуметтік жаңғыртуларға сай жаңа деңгейге көтеріліп, ежелден қалыптасқан ұлттық таным мен ой-өрістің мәнін заманауи мемлекеттік мүддеге ұластырып, терминденген, қазіргі таңда өзектелген этнотаңбалы тілдік деректердің таңбалануының танымдық қызметі ерекше. Соған сәйкес терминдену үдерісінің тілдік санада танымдық сабақтастыққа негізделген этнотаңбасының жазу таңбасында универбтік жүйесі қалыптасады (*тұсаукесер - tu'say'keser, тілашар - tilas'ar* т.б.).

Бұл – тәуелсіздік кеңістігіндегі қазақ қоғамының рухани жаңғыру деңгейіне сәйкес қалыптасқан жаһандану үрдісінде елді ұйыстырушы өзек ретіндегі тіл қызметінің өміршендігі мен жалғастық үрдісін бейнелеудің жарқын үлгісі.

Тәуелсіздік кезеңінің үшінші жаңғыру үдерісіне сәйкес мемлекеттік құрылымдардағы тіл қызметінің мазмұны жалпы қоғамдық-әлеуметтік өмірдің барлық салаларына, олармен тығыз байланысты тіл мен оның қолданысына, негізінен, оң бағыттағы өзгерістер әкеліп, жан-жақты ықпал етуде. Саяси-әлеуметтік, тіптен экономикалық орта өзгерістері де тілдің қоғамдық санаға қатысты танымдық, ақпараттық, т.б. қызмет атқаруының тұғыры – мемлекеттік мүдде тұрғысынан қоғамдық санада түбегейлі жаңару, жаңғыру өзгерістерін атқарушы өзекті тетік ретіндегі егеменді қазақ мемлекетіндегі жазу таңбасын **латын қарпіне көшіру**.

Бұл мәселенің маңыздылығы қазіргі қоғамдағы заман үрдісіне сәйкес ұлттық сананың қайта жаңғыруымен астас ерекше қарқын алып, қоғам өмірінің сан-саласында, қарым-қатынасында, пікірлерінде көрініс табуда. Осымен байланысты ұлтты бірегейлендіру қызметі мен рухани қауіпсіздіктің **жазу арқылы** жүзеге асатынын дәлелдеу – қазақ тілінің мемлекеттік мүддесімен тамырлас. Осы арада

мемлекеттік тіл мәртебесіне сәйкес жан-жақты қоғамдық қызмет атқаруы тиіс қазақ тілінің қарым-қатынас және танымдық құрал ретіндегі қызметін рухани жаңғыруды іске асыратын тілдің таңбалық қызметімен қатар дамыту қазіргі қоғамдағы тіл мәртебесінің ерекше мәнін көрсетіп отыр.

Сөздің аксиологиялық, әлеуметтік, коммуникативті-прагматикалық қызметтерін, терминдену және сөзжасамдық әлеуетін зерттеу нәтижелері қазіргі қоғамдағы тілдік сұраныстан туындайтын жағдаят пен латын жазуымен берілетін лингвотаңбаның ішкі мазмұнын ашып, ғылыми-әдістемелік негізін құрайды.

Қазіргі кезеңдегі лингвистикалық зерттеулерде басымдылыққа ие бола бастаған антропоцентристік бағыт негізінде адам қызметінің сан қатпарлы сырлары мен оның тұлғалық және әлеуметтік қырларының ұлттық болмыспен сәйкестігін анықтауға деген қызуғышылық артуда. Соның нәтижесінде адамзат баласының санасы мен ой-өрісін, дүниетанымын, ақиқат шындықты қабылдау мен ұғынудың ұлттық ерекшеліктерінің мазмұнын тану мен оны ұлт тұтынатын тілде дұрыс **белгілеу** (жазу) мәселелері қатар өрілуі тиіс.

Сонымен бірге қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесіне сай мемлекет ішіндегі және мемлекетаралық қызметін іске асыру үшін қазақтың мәдени құндылықтарын басқа халыққа тиімді әрі айқын үйрету барысында **лингвоелтанымдық бағыттың** маңыздылығы анықталды. Осымен байланысты өзге ұлт тіліндегі баламасын, аударылымын салыстырмалы, салғастырмалы түрде анықталған қазақ тілі лексикасының лингвоелтанымдық бірліктерінің лингвотаңбалық сипатын ашу да аса өзекті.

Осыған орай лексикалық бірліктердің бір ұлт танымындағы тілдік таңбалану құбылысы қазаққа лайықты ұғымды қабылдау, тану, сезіну, тұшыну, ақпаратты жеткізу, тарату қабілеттеріндегі өзгешеліктерді когнитивтік зерттеу нәтижесінде анықтайтын тек қазаққа ғана тән мәдени құндылықтарды ажыратып белгілейді.

Сонымен бірге тіл мен мәдениет сабақтастығын көрсететін тілде бейнеленген сол ұлтқа ғана тән реалийлер, яғни баламасыз лексика мен лакуналар, солардың мазмұнындағы ұлттық мәдени сипаттағы компоненттердің ешкімде қайталанбайтын қасиетінің тілдік көріністерін ашып көрсететін лингвоелтанымдық бірліктердің жазуда дұрыс таңбалануы да маңызды.

Қазіргі тіл біліміндегі тілді зерттеудің антропоцентристік бағытына сәйкес зерттеу барысында елтанудың, ұлттық ерекшеліктің барлық қырларын (әлеуметтік, мәдени, тарихи, т.б.) тұтастай тілдік таңба арқылы танытудың мәні зор.

Қазіргі егеменді қазақ мемлекетінің мәртебесіне сәйкес, оның дүниежүзілік аренадағы саяси, экономикалық, мәдениетаралық коммуникациядағы сұранысына сай “дүниенің тілдік бейнесінің” нақты ұлттық белгілерінің тілдік парадигмасын кеңейту – өзекті мәселе. Бұл, атап айтқанда, ұлттық мәдениеттің жаңа қырларын ашып, бай тілдік деректерді қамтитын, тілдің елтанымдық мәнін айқындап, **жазу арқылы** тілдік таңбасын дамытуды қажет етеді. Бұл мәселенің шешілуі, біріншіден, тіл мен мәдениет сабақтастығын дәлелдеуді жаңа, нақты дәйектік деңгейге көтермек. Екіншіден, осы тұрғыдан және әлеуметтік сипаттағы қазіргі қазақ қоғамының рухани-мәдени өзекті мәселелерімен сабақтасып, нақты қоғамдық сұраныстарды қанағаттандырмақ.

Сонымен бірге қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде өзге ұлт өкілдеріне оқытып үйретуде де көптеген мәселелердің шешімін табуы лингвоелтанымдық мазмұнды этнолексикалық бірліктердің **жазылу таңбасымен** ұштасып, болашақта егемен еліміздің басқа елдермен мәдени, экономикалық, т.б қарым-қатынастарын жетілдіруді ана тілі арқылы жүзеге асыратын арнаға нақты өз үлесін қосуы тиіс.

Тіл – этностың бүкіл рухани, мәдени байлығының куәгері іспетті, ұлттық рухты жаңғыртып, ұлттық мәдениетті тану мен танытуды рухани-мәдени мұрамызды ежелден келе жатқан тәжірибе негізінде қорытып, тарихи қызметін саралап, қайта бағалауға бағытталған кең арна. Демек, белгілі бір заттың тілдік атауы ұлттың өзіне тән дүниетанымдық ерекшелігіне сай туындаған бұйымдардың мәнін елдің рухани-әлеуметтік мүддесіне сәйкес ұлттық санасына сіңіреді. Соның нәтижесіндегі қазақтың күнделікті тұрмысында қолданылатын белгілі бір бұйымның, ия бір заттың атауының ұлттық таным мен ұлттық талғам сабақтастығында қалыптасқан тілдік бейнесінің жазба бейнесі семантикалық (бірігу) тәсіл арқылы таңбаланады. Мысалы: *төсайыл* - *to'saiyl*, *иінағаш* - *i'inag'as'*, *жерошақ* - *jeros'aq* т.б.

Ал, қазіргі әлемдік өркениет кеңістігіндегі жаһандану үрдісі өріс алған кезеңде жеке ұлт болмысы мәдениетін жіктеп көрсетуге мүмкіншілігі бар кешенді де интеграциялық сипаттағы тілдік бірліктер – лингвоелтанымдық бірліктер. Олар – ұлттың тілдік санасында “ғаламның тілдік бейнесі” ретінде қалыптасқан тілдің нақты деректері (реалийлер, баламасыз лексика, лакуналар және т.б.).

Бұл топқа жалпы сөздік қордағы белгілі бір этносқа тән атаулар да (көбінесе көне сөздер, яғни этнографизмдер) кіреді. Бұндай сөздер төрт түлік малға, алғыс, қарғысқа қатысты сөздер, аспан денелері мен табиғат құбылыстарын өздігінше тану, түсінуге қатысты сөздер болуы мүмкін.

Сонымен, лингвоелтанымдық бірліктер – таза ұлттық белгілердің баламасыз тілдік көріністері ретіндегі мәдени константалардың ұлттық нышандары, ұлттық болмыс-бітімі, халықтық мінез-құлқы мен тұрмыстық ерекшеліктерін ажыратып көрсететін тілдік ұғымдар мен белгілері.

Рухани жаңғыру үрдісіне сәйкес **білім беру жүйесінде** ұлт болмысының өзегін құрайтын тілді меңгеру мен оқытудың мазмұнын тереңдетіп, соған сәйкес ғылыми-әдіснамалық тұғырын да инновациялық технологиямен жетілдіруде *тіл мен мәдениет, тіл мен ұлт* (ел) сабақтастығын тереңдетіп оқыту, сауатты жазуға үйрету тілді тұтынушы жас ұрпаққа ұлттық санасы мен танымын кеңейтуде ерекше ықпал етеді.

Қазіргі жаһандану үдерісі мен қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесіне сай қызмет аясы кеңістігіндегі ұлтаралық қатынастар мен мәдениеттердің өзара ықпалдастығымен, халықаралық, **әлемдік жазу үлгісімен үндесуі** жас ұрпақ тәрбиесінің мазмұнын ұлттық оқшаулануға ұшыратпай, төл мәдениетті кемел меңгере отырып, адамзаттық мәдениет үлгілерінен де нәр алып толығына да көмектеседі.

Елтанымдық таңбалар ретінде мифологемалар, прецеденттік атаулар, реалийлер мен фразеологиялық, паремиялогиялық жүйелердегі таза ұлттық наным-сенімді, ырымды білдіретін сөздердің т.б. **латын әліпбиі** арқылы дұрыс жазылуының маңызы ерекше. Олардың жүйесі бөлек тілдердегі танымдық мазмұны мен вербалдану ерекшеліктерін салыстыру арқылы елтанымдық таңбалары айқындалып, ұлттық болмыс-бітімі, дүниеге көзқарасы, рухани-мәдени құндылықтары, әлеуметтік мәні ұлттық таным қорында жинақталған тілдік таңбалар ретінде **жазу арқылы** белгіленеді. Себебі қазақ ұлты да басқа ұлттар секілді ғасырлар бойы жинақталған ой-тәжірибесін, даналығын, дүниетанымдық көзқарастарын, салт-дәстүрін т.б. тілінде көрсете білген.

Еліміздің қай сала аясында болмасын, бәсекелестікке қабілетті ел ретінде қарқынды даму, интеграциялық қарым-қатынас арқылы ғылым мен білім қорын жаһандану үрдісіне сай бейімдеп, тәжірибе алмасу мәдениаралық коммуникация біліктілігінің жоғары деңгейде болуына, инновациялық жүйесінің тиімді қолданылуына негізделген тіл білімінің ғылыми-теориялық негіздемесіне және қолданбалы сипатына келіп тіреледі. Сондықтан, ең алдымен, қазақ тілінің жаңа өмірге икемделіп, **компьютерленген заманауи жазуының** мән-мазмұны, қолданымдық сипаты, ғылыми-теориялық негізі терең зерттеліп, техникалық, кәсіби, іскери, салалық тілдің жұмсалымдық, коммуникациялық нормаларына сай дайындалуы тәуелсіз қазақ елінің рухани-әлеуметтік жаңару кезеңіндегі мемлекеттік тілінің ұлттық және әлемдік үлгімен тоғысуын қамтамасыз етпек.

Ал жаһандану интеграциялық үрдіссіз жүзеге асырылмайды. Олай болса, ғылымдағы интеграцияның ең негізгі көзі ретінде жаһанданған тілдің лингвистикалық нормасын, әлемдік ақпараттық қарым-қатынасқа сай **таңбалану нормасын**, сондай-ақ мемлекеттік тілдегі ғылыми тіл қорының жаһандану үлгісін зерттеп, біріздендіру, бүкіл техниканы қазақтың төл ғылыми тілінде (компьютер тілінде) сөйлетудің ғылыми негізін анықтау бүгінгі күннің аса қажетті талабына айналып отыр.

Қазіргі жаһандану дәуірінде қазақ тілінің қолданыстық, өміршендік деңгейі мен ұлтты бірегейлендіруде ықпалы **күшті жазу таңбасын айқындау** арқылы ұлттық таным мен ой-өрістің, тілді тұтынушы тұлғаның қандай дәрежеде қоғамда қызмет істеп жатқанын нақтылап білу – тіл арқылы ұлтты бірегейлендіруге қатысты өзекті мәселелердің бірі.

Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесіне сәйкес оның қоғамдық-әлеуметтік қызметін күшейту, тарихи-танымдық әлеуетін жаңғырту мәселелері тілде сөйлеушілердің ұлттық болмысын анықтаумен тікелей байланысты. Сондықтан қазіргі әлемдік өркениет кеңістігіндегі жаһандану үрдісіне сәйкес тілді **лингвомәдени тұрғыдан зерттеу** нәтижелерінің кешенді де интеграциялық сипаты *тіл мен мәдениет* сабақтастығын анықтаумен қатар оларды рухани жаңғыру үрдісінің бір бөлшегі **латын жазуының** танымдық уәжіне де ерекше назар аударады.

Тілдік мұра арқылы ұлтты, ел мәдениетін барынша толық танытудың негізгі бір тетігі ретінде ұлттық әлемнің тіл арқылы жасалған **жазу үлгісін жасау** ұлттық мәдениеттің кілтін ашуға қызмет етеді.

Мемлекеттік тіл мәртебесіндегі ұлттық тілдің рухани тұтастырушылық қызметінің әлеуетін қазіргі заманның әлеуметтік мүдделеріне сәйкес жаңа аялық қолданыстар мен мүмкіндіктері арқылы толықтыру: атап айтқанда, көсемсөз, жарнама, салалық мамандар даярлау жүйесіндегі, қазіргі қоғамның әртүрлі саласындағы (ақпарат құралдарындағы, білім беру мен тәрбие саласындағы, қызмет көрсету аясындағы т.б.) мемлекеттік тілдің коммуникативтік қызметінің арқауын күшейтудің тетігі ретінде **жаһандық бәсекеге лайық лингвотаңба** мәселесі өзектеледі.

1-ТАРАУ

ЛАТЫНГРАФИКАЛЫ ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІ МЕН ЕМЛЕСІНІҢ ЛИНГВОТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Ұлттық әліпби құрудың тілтанымдық негіздері

1.1.1 Әліпби ауыстыру және қазақ тілін реформалау: тілтанушы көзқарасы

Тілге реформа жасау жазумен байланысты. Өйткені жазудың, жазба тілдің рөлі күшейгені соншалық, оны *жазу мен мәдениет, жазу мен тіл, жазу мен ұлт, жазу мен мемлекет, жазу мен әлеміет* деген іргелі ұғымдар байланысында ұғынамыз.

Жазу мен сол тілдің құрылымын, ойлау жүйесін бір деп түсініп кеттік. Және солай әрекет жасап жүрміз де. Егер тілді құрал десек, жазу – сол құралдың құралы. Сондықтан ұлттар мәдениетінде тілді реформалау деп жазуды реформалауды атайды. 1918ж. орыс жазуындағы реформа, 1929 жылғы түрік жазуындағы реформа, неміс жазуындағы 1901ж. және 1996-2005 жылғы реформалардың барлығы тілге жасалған.

Ал жазуды реформалау деген жазуды **жеңіл, қарапайым, ықшам, оңтайлы** ету дегенге саяды. Мысалы, біз араб жазуының Гаспыроғлы реформалаған жәдит түрімен жазып жүргенде, 20-ғасыр басында түркі халықтарының ішінде бірінші болып қазақтар, яғни Ахмет Байтұрсынұлы тілге реформа жасады. Жәдит жазуымен жазылған қазақ тілінде түпнұсқаға жақын араб сөздері басым болды. Сөйлем құрылысы немесе сөз саптамасы халық тілінен жырақта жатты. *Фикир, факир, фәндә, мусафир* деген сияқты сөздеріміз араб лексикасы болып танылатын.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінде айтылмайтын дыбыстардың әріптерін әліпбиден шығарып тастады да, жазу жүйесін сингармонизм заңына тіреді. Сөйтіп, әліпбиді өзгертті. 1913-1918 жылдары жарық көрген «Қазақ» газетінің алғашқы сандары мен кейінгі санындағы мақалаларды салыстырсақ, қазақ тілі өзгеріп жатқанын көреміз. Тіл демократияланып, халықтың қолданысындағы тілді жаза бастадық. Сонда жазуға жасаған реформа тілді реформалап кеткенін білмей қалдық. Дәл сол сияқты 1940 ж. орыс әліпбиіне көшкенде әліпбимен қатар орыс тілінің сөзжасамын, сөз тіркестіру тәсілін, сөйлем құрылысын, орфоэпиясын орынсыз алып, терминдерін дәл орыс тіліндегі жазылуы мен айтылуын сақтап тілге астыртын реформа жасадық. Қазіргі біздің ана тілінен жеріген ұрпақ – сол реформаның жемісі.

Қазақ тілін қиын, күрделі тіл дегенді өзіміз айтып жүрміз. Күрделі болатыны тіліміздің ұлттық сөз саптамасының үстіне біз калькалап сөйлеп, аударып айтып, қабаттастырып, сөзімізді ұзартып алғанбыз. Оңай, жеңіл, қысқа, нұсқа, дәл сөйлей алудан айырылғанбыз. Күрделі құрамды сөйлеммен сөйлеуді шешендік деп қабылдаймыз.

Сондықтан қазақ тілінің қазіргі қасіретінен – артық тіркестерден, қосымшалардан, сөйлемдер мен мәнсіз қыстырынды конструкциялардан, бос сөздерден – тазалау, арылту тілдік реформаға жатады. Тілдік реформа тілді жеңіл, ықшам, шығынсыз, бірақ дәл, шебер пайдалану дегенге көшу әрекеттерін жасау. Артық тіркестер, қосымшалар, сөйлемдер мен мәнсіз қыстырынды конструкциялар мен бос сөздерді **тілдік шығындар** деп атауға болады. Бұл шығындар орыс тілінде жазылған ойды жолма-жол аударма жасаудан пайда болды және орысша ойлап, қазақ тілінде жазудан шықты. Осы тілдік шығындардан түсініксіз мәтіндер көбейіп жатыр.

Қазір бұл мәтіндер мектеп оқулықтарына кірді. Бұл – өте қауіпті. Оқушы алдымен оқулықта берілген тапсырманы шешу үшін «тілді шешу керек!»

Мұндай «лабиринт» тілден, әрине, бала жиренеді! Мысалы, «Атамұра» баспасынан шыққан «Математика» оқулығындағы қазақ тілінен бала тұрмақ, өзің жиренесің (авторлары – Алдамұратова Т.А., Байшоланова Қ., Байшоланов Е.С.). Алғы сөзден басталған көптік жалғауының артық қолданысы мәтінді түсінуге кедергі келтіреді: *«Бастауыш сыныптарда натурал сандарға амалдар қолдануды үйренгенсіңдер. Есептеулерде натурал сандардан өзге жай бөлшектер және ондық бөлшектер де қолданылады. 5-сыныпта жай бөлшектер мен ондық бөлшектерді пайдаланып, өрнектердің мәнін табуды, теңдеулер шешуді, процентке есептер шығаруды және т.с. үйренесіңдер» (3-бет). Мына сандарлы цифрлармен жазыңдар». «Көп қабатты үйдегі пәтерлердің есіктері сыртындағы пәтер нөмірін көрсететін сан металдан жасалған цифрлардан құрастырылады. Егер осы үйде 120 пәтер болса, барлық пәтерлер нөмірін көрсететін сандар неше металл цифрлардан құрастырылады» (8 бет). Міне, ә дегенде басталатын осындай қате сөйлемдерден оқулық адымыңды аштырмайды. Қазақ тіліндегі көптік жалғауы мен орыс тіліндегі көптік жалғауының мағыналары, қызметі мүлде басқа. Қазақ тіліндегі көптік жалғауы көбіне меңзеу, топтау, болжау мағыналарын беріп кетеді.*

Ал мына сияқты үш сөйлемнің екеуі қате тұстар оқулықтың өн бойына тән: «*Кітап 3-бетінен бастап 3 цифрмен нөмірленген. Кітаптың барлық беттері 1315 цифрмен нөмірленген. Кітапта неше бет бар?*» (8 бет). Міне, тіліміздегі осындай ауруларды жас буын «ауру емес» деп қабылдап жатыр, қабылдауға мәжбүр. Өйткені оқулығы айтып тұр!

Қысқасы, қазақ тіліне реформа керек. Ол латын әліпбиіне көшу арқылы және өзге тілдің ықпалымен күрделенген, ауытқыған тілден бас тарту арқылы жүзеге асады.

Жеңіл, ықшам, оңтайлы жазу жасасак – тілге реформа жасалғаны. Айтайын деген ойды басы артық элементтерсіз дәл, айқын, шығынсыз білдіруге көшсек, міне, осы қазақ тіліне жасалған реформа болады.

1.1.2 Латын әліпбиі және ұлттық әліпбилер

Жаңа әліпби науқаны мынадай сұрақ тастады: «Латынның 26 таңбасымен ғана әліпби жасау мүмкін бе?» «Жаңа әліпбиде қосымша таңба алмай шығу мүмкін бе?» «Әліпбиде латынның барлық әріптерін пайдалану міндет пе?»

Латынның 26 таңбасымен ғана әліпби жасаудың мүмкін еместігін роман-герман тілдерінің өзі – ағылшын, француз, неміс әліпбилері көрсетті. Латын әліпбиінің 26 әріпін толық қолданып, ағылшын әліпбиінен басқасы қосымша диакритикалық таңбалар алды. Ағылшын графикасы (әліпбиі емес) қосар таңбалар пайдаланды. Жазба тілі мен ауызша тілінің арасында айырмашылық үлкен, жазба тілін меңгеру қиындық тудыратын, идеографиялық жазуға айналып бара жатқан жазу болса да, бұл олардың ұлттық ерекшелігіне айналды.

Француз әліпбиі тілдегі 36 фонеманы таңбалау үшін 26 латын әріпінің үстіне est, et, ai, ei, eu, au, oeu, am, on, em, en, in, aux, eou, ain, aim, ein, ien, oi, gn, ss, ph, ch, ill, il, т.б. әріптер тіркесін және â, ê, è, é, û, ô, ç, î, ï диакритикалық таңбалары бар әріптерді қосымша пайдаланды.

Неміс тілінде фонема саны 39, әріп – 26. Сондықтан әліпбиде жоқ, бірақ жаба тілінде пайдаланатын β<с>, ä <э>, ö <ө>, ü <ү> таңбалары және sch<ш>, ch<х>, ng<ң>, ck<к> әріп тіркестері, ch<х>, ei [ай], eu [ой], eh [ей], ig [их], gu [кв], ie [й] маркерлі әріп таңбалары tsch<ч>, tz<ц>, ph<ф>, sh<ж> сияқты шеттілдік сөздерді жазатын таңбалары және бар.

Яғни латын әліпбиін қабылдаған ағылшын, француз, неміс, норвег, дат, португал, румын, чех тілдері 26 әріптің үстіне қосар әріп те, диакритикалық әріп те алған, ал итальян, поляк, фин, венгр, түрік жазулары 26 әріпті толық алмай, оның орнына қосарлап, не диакритикалап графика жасаған, ең бастысы өздерінің тілін бейнелеген ұлттық жазулар. Яғни «Латынның 26 таңбасымен әліпби жасау мүмкін бе?» деген сұраққа мүмкін емес деген нақты жауап аламыз. Жалпы, ашық әліпби болсын, жабық әліпби болсын, белгілі бір әліпбиде пайдаланылғанда ұшталып, жетілдіріліп қолданылады. Мысалы, ашық жазу жүйесінің бірі – араб әліпбиін қабылдаған парсы жазуында (IV-V ғ.) 32 әріптің 29-ы дауыссызды, 3-і дауыстыны таңбалайды. Араб әліпбиінің үстіне парсы тілінің өзіне тән 4 фонемасына (хойе, иә, вав, гәф) қосымша әріп берілген. а, у, и дауыстысынан басқа е, ә, ө фонемалары харакаттар арқылы таңбаланған.

Жабық жазу түрлерінің ішінде корей әліпбиінде (1443ж.) 41 әріп бар. 41 әріптің 10-ы (а, я, о (еріндік), е (еріндік), о, е (езулік), у, ю, ы, и) дауысты фонеманы, 12-сі дифтонгоид дауыстыны (э, е, ие, ие, оа, уе, уе, ои, уо, уе, уи, ьи), 11-і дауыссыз фонеманы (к, н, т, р, м, п, с, ң, ж, ч, х), 8-і дауыссыз дифтонгоидты (кхы, тхы, пхы, кк, тт, пп, сс, джж) таңбалайды. Бір әріп екі фонеманы (мысалы, бір әріппен к-г, т-д, л-р, п-б дыбыстары таңбалаыды) да бере береді. XV ғ. дейін қытай иероглифін пайдаланғандықтан көне әдеби тілдегі сөздерді иероглифпен де жазды.

Б.э.д. VI ғ. қытай иероглифтерінің негізінде жасалған жапон жазуында екі әліпби түрі бар: хирагана және катакана. Катакана алфавиті тек шеттілдік сөздер мен шеттілдік кісі есімдері және жер-су аттауларын жазу үшін пайдаланылады. Жапон жазуы буын жазумен иероглиф жазу бірге қолданылатын аралас жазу типіне жатады. Әліпбиде 5 дауысты (а, и, у, э, о) дауыссыздармен (к, с, т, н, б, һ, м, й, р, в, ң, п) буын құрайтын 51 әріп бар, мысалы, ка, ки, ку, кэ, ко, са, ши, су, сэ, со т.б. буындарының жеке-жеке таңбалары болады. Сонда төрт буыннан, 8 фонемадан тұратын *хирагана* сөзін 4 таңбамен береді.

Бұл мысалдар «Қосымша таңба алмай шығу мүмкін бе?» деген сұраққа мүмкін емес деген жауап айтады. Бірақ ашық әліпби түрі әріп саны фонема санынан әлдеқайда кем, жазу-оқу процесі біршама қиындық тудыратын, жазу экономиясы нашар әліпби берсе де, әр жазу тілдің қабырғасын сөкпей, «қиыннан қиыстырып» ұлттық жазуларын жасаған.

1929-1939жж. әліпбиімізде латынның 26 таңбасын тұтас пайдаланбадық, мақсатсыз қолданбадық, қызметсіз жұмсамадық. Қазақ тілінің өзіне тән дыбыстарының таңбасы латынның ұқсас дыбыстарының әрпінен шығарылды: 1) ә әрпі е жіңішке дауыстысының төңкерілген таңбасы, 2) ө таңбасы о әрпінің

белі сызылған түрі, 3) **я** (ѣ) ұяң дыбысын қатаң **к** (к) әрпін өзгертіп бердік; 4) **и** дыбысын **і** әрпінің жазба түрін өзгертіп (**ѣ**) таңбаладық, 5) **ш** дыбысын **с** әрпімен бердік, 6) **ш** дыбысының ұяң варианты **ж** дыбысына **с** әрпін өзгертіп бердік (**ѣ**), 7) **н** дыбысын **п** әрпіне ұқсатып, **п**-мен таңбаладық. Ұқсас дыбыстар ұқсас әріптермен таңбаланғаны оқытуда, сауат ашуда оңай болған, әліппені тез үйренген, ал оқуда тез танылған, жазуда қолды үзбей жазуға көмектескен. Тек **у**→**и**, **у**→**и**, **и**→**у** еріндік дыбыстарының таңбасы әртүрлі болды.

1929 ж. жазу ықшам, оңтайлы, жеңіл жазу болған. Ал бұл шындығында, Байтұрсынұлының жетілген, «үлгі әліпбиінің» жалғасы еді!

Бұл 1940 жылы орыс әліпбиіне көшкенде де үлгі болды: **к** дыбысы **к** әрпінің аяқ салынған түрі, **г** дыбысы **г** әрпінің белі сызылған түрі, **н** дыбысы **н** әрпінің аяқ салынған түрімен бейнеленіп, **о** мен **э** дыбыстары латындағы түрін сақтады, **у** мен **ю** дыбысы еріндік **у** дыбысының таңбасынан шығарылды, тек **и** мен **і** дыбыстарының таңбасы ұқсамады.

Қазақ жазуы қашан да бір дыбысқа бір әріп арнаған, ортақ түркі әліпбиінің шарттарын сақтаған әліпби түрлерімен жазған. 1929 жылғы латын әліпбиін де, 1940 жылғы кирил әліпбиінде де ортақ келісілген таңбалардан өзгені пайдаланбаған. Қыпшақ тілдері тобындағы ноғай жазуы сияқты **э** дыбысын **аь**, **к** дыбысын **къ**, **н** дыбысын **нъ**, **о** дыбысын **оъ**, **у** дыбысын **уъ**, **г** дыбысын **гъ** әрпімен беріп жазуын ұзартпаған. Немесе қарашай жазуындай **гъ** (**г**), **къ** (**к**), **нъ** (**н**) қосар әріптермен қатар, орыс тілінің таңбаларымен төл дауыстыларды беріп, шатастырмаған: **е** (**ө**), **ю** (**ү**), **и** (**і**).

Ал «Әліпбиде латынның барлық әріптерін пайдалану міндет пе?» дегенге әр әліпби әртүрлі жауап көрсеткен. Ол әсіресе **w**, **c**, **x** әріптеріне қатысты. **W** әрпі ағылшын әліпбиінде дауыссыз **[y]** дыбысын береді, бірақ сондай-ақ, дауыстыларды беретін қосар таңбалардың ішінде қолданылады. Кез келген дауыстының алдында **[y]** болып оқылады, мысалы, *west, winner*, **г** әрпімен бірге сөз басында келсе, оқылмайды, мысалы *wrong, write*, ал **aw, ew, ow** диграфының құрамында «дыбысы өшеді», **h** әрпімен диграф құрса, бірде **[y]** болып оқылады, бірде тағы «үні өшеді». Ол латынның түпнұсқа әліпбиіндегі **u** әрпімен жарысып та қолданылған, мысалы, *flour/flower, guard/ward* и *suede/Swede*. Бірақ мағынасы басқа сөздер жасалған. Яғни **u** әрпінің беретін дыбысына ұқсас болғандықтан, бұл әріптің қызметі кейде артықтық еткен. Ендеше қазақ әліпбиінде де **u** әрпімен бірге жарыстырмай, **w** әрпін алудың қажеті жоқ.

Сол сияқты **c**, **x** әріптерінің де басы артық болайын деп тұр. Әліпбиге бір **[y]** дыбысын белгілейтін **w/u**, **[c]** дыбысын таңбалайтын **c/s**, **[h]** дыбысын таңбалайтын **h/x** әріптерін жинасақ, «жоқ жерден» проблема табамыз. Бүгінгі кирил жазуының өзінде **к**, **н** және **х** әріптерінің қайсысын таңдарымызды білмей отыратынымызды еске алайық. *Халі ме, қалі ме, хош па, қош па, Гаухар ма, Гауһар ма еді, жихангер ме, жиһангер ме, дастархан ба, дастарқан ба, рахмет пе, рақмет пе?*

Ал әліпбиге **С** әрпін алсақ, ол қай дыбысты таңбаламақ? **С** дыбысын таңбалай ма? Әлде **ц** дыбысын таңбалай ма? Кирил жазуындағы **ц** дыбысын латын жазуына неге «ертіп кіреміз?» Алсақ, осы кезге дейін тілімізге орыс тілі арқылы еніп кеткен термин сөздерді жазу үшін ғана аламыз. Керек қылсақ, қазіргі кирил санамен ойлайтын өзімізді ғана ойлап, керек қыламыз. Ал одан кейін бұл әріптің қызметі әлсірейді. Болашақта роман-герман тілдерінен осы **с** әрпі бар жаңа сөз алатын кезде бізде **S** және **С** әрпімен жазу жарыспалығы болады. Себебі ол кезде біздің ұрпақтың санасынан екінші шет тілі болатын – орыс тілінің **Ц** әрпі кетеді.

Ендеше «Әліпбиде латынның барлық әріптерін пайдалану міндет пе?» деген сауалға «міндет емес» деп жауап береміз.

1.1.3 Гомогенді және гетерогенді әліпби туралы

Әліпбидің түзілуі, реті мен әріп мазмұны мен кескінінің таңдалуы әліпби концепциясымен тікелей байланысты. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымдары «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаладағы басты міндетке сәйкес, 2017 жылы алғаш рет әліпби концепциясын әзірледі. Дайындалған әліпби концепциясын тарихи мәні бар құжат ретінде бағалауға болады. Себебі концепция мазмұны ұлттықты жаңғыртудың ғылыми-практикалық тетіктерін айқындауға; екіншіден, әліпбидің болжалды нұсқаларының ішінен тиімді нұсқа түрін анықтауға; үшіншіден, әліпбидің гомогенді және гетерогенді типтерінің тілдің ішкі салаларына әсерін бағамдауға көмектеседі.

Латын әліпбиінің ғылыми-практикалық парадигмалары, әліпби жобаларының «тілге шағын» таңдау, гетерогенді әліпбидің орнына гомогенді әліпби түзу күн тәртібінен түспейтін негізгі мәселе болып отыр. Осыған байланысты гомогенді әліпби деген не, оны қалай танимыз деген сауалдарға жауап беріп көрейік:

1. Гомогенді – грек тілінде «ὁμός» – *біртекті, бірдей, теңдей* дегенді білдіреді [1]. Дыбыстық-әріптік жазуды қолданатын заманауи әліпбилердің көпшілігі гомогенді типке негізделген.

2. Гомогенді әліпбиде әріп бір тілдің (екі не үш тілге қатысты емес) фонетика-фонологиялық жүйесіне тән, негізгі реңк бола алатын дыбыстық элементтеріне ғана арналады. Әліпбидің гомогенді сипаты, ең алдымен, ұлттық тілдің жалпы және ішкі құрылымымен тең болатын жүйелілікті талап етеді. Осыған байланысты ғалымдар «акуттық әліпбидің» гомогендігіне әсер ететін [ч] дыбысына арналған әріпті әліпбиден алып тастау керек деген пікір айтады. Біздіңше, [ч] дыбысымен айтылатын сөздерді жазбаша игеру қиындық туғызбайды: «бұрынғы латын» тағылымын ескерсек, [ч] дыбысы /ш/ арқылы игерілген, яғни [ч] дыбысы бар сөздерді бейімдеу механизмі болғанын көреміз. Бекітілген әліпбиде осы сияқты және бұдан басқа күрделі мәселелердің бар екенін байқаған ел Президенті әліпбиді тілтанушы ғалымдардың пікірімен санаса отырып түзу керегін тапсырған болатын. Алдағы уақытта ғалымдар ортақ шешімге келіп, гомогенді әліпби типін таңдайды деп сенеміз.

3. Гомогенді әліпбиде әріптің тұрпат межесі мен мазмұн межесінің тілтанымдық принциптерге сәйкес келуі, дауысты және дауыссыз дыбыстардың сандық құрамының «табиғи» тілмен тең болуы ескеріліп, айырым белгілері аз, ортақ белгілері көп дыбыс типінің «графикалық суреті» классикалық және кеңейтілген латын стандартында бар таңбамен берілуі де қарастырылады. Яғни гомогенді әліпбиде диакретикалық таңбаның қойылуы да жүйелілікті талап етеді. Мысалы, жұп дауысты дыбыстар: а мен ә үшін: а – ä, о мен ө үшін: о – ö. Жұп дауыссыздар: г мен ғ үшін: г – ğ т.б.

4. Гомогенді әліпби – ұлттық орфографияның негізі. Бұл дегеніміз – бір тілдік жүйеге сәйкес белгіленген әліпбидегі әріптер төл сөздерді ғана емес, шеттіл сөздерін де ұлттық ерекшелікке сәйкес «қазақы тұрпатта» таңбалауға мүмкіндік береді. Қазақ қоғамында қолданылған төте жазуы да, латын жазуы (1929-1938 жылғы әліпби) да гомогенді. Оған дәлел ретінде 1929 жылы ресми бекітілген әліпбиді алып қарастыралық: а (а), ә (ä), ь (ы), о (о), и (у), е (е), і (і), ө (ө), у (ү), р (п), т (т), к (к), қ (қ), с (с), ш (ш), в (б), d (д), g (г), f (ғ), z (з), ç (ж), h (һ), m (м), n (н), ɳ (ң), v (у), l (л), r (р), j (й) [2]. Байқағанымыздай, бұл әліпбиде қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне қайшы келетін бірде-бір әріп жоқ. Әліпбидің гомогендігі арқылы орфография да ұлттық сипатта болды. Мысалы, *экономика* – *ekonomijke*, *экватор* – *ekvator*, *коэффициент* – *koepijsijent*, *актер* – *aktör*, *монтер* – *mantör*, *пулемет* – *pulemöt* сөздерінің жазылымы осы сөзімізге нақты дәлел бола алады.

Гетерогенді әліпби. 1. Гетерогенді – грек тілінде «ἑτερος» – *басқа* + γένω – *тек* сөздерінің бірігуінен жасалып, «әртекті», «бірдей емес» деген мағынаны білдіреді [3]. Яғни гетерогенді әліпби – әртекті әліпби деген сөз. Гетерогенді әліпбиде типологиялық тұрғыдан әртүрлі элементтер ыңғайласып түзіледі. Демек, біздің бүгінгі қолданып отырған әліпбиіміз осы гетерогенді әліпби болып саналады.

2. Түркі әлеміне ислам дінімен бірге келген араб жазуы мың жылдан астам уақыт бойы қоғамның әлеуметтік-мәдени қажетін өтеуге қызмет еткені белгілі. Ескі қазақ жазба ескерткіштерінің бай мұрасы, халықтың рухани мәдениетінің аса құнды нышандары бізге араб жазуымен келіп жеткен. Зерттеулерде қазақ қоғамында дәл осы жазу нұсқасының қадим, жәдид деген екі үлгісінің қолданылғаны: XVI-XVII ғғ. аралығындағы жылнамалар, құжаттар және түркі халқына ортақ еңбектердің қадим жазу үлгісінде жазылғаны, «Түркістан уәлаяты газеті», «Дала уәлаяты газеті» секілді алғашқы қазақ басылымдары жәдид жазуы үлгісінде басылып шыққаны айтылады. Араб графикасына негізделген жазу түрін зерттеген ғалымдар, бұл жазудың өте күрделі екенін және жазуды меңгеруге көп уақыт керегін айтады. Күрделі болуының басты себебі – ескі қыпшақ, қарлұқ, оғыз-қыпшақ, сондай-ақ араб-парсы элементтерінің болуы [4]. Мұндай әртектілік ұлттық тілді дамытуға кедергі болатынын түсінген алаш қайраткері, ғалым Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілі үшін гомогенді әліпби түзген. Бұл әліпби «ұлттық жазу», «қазақ жазуы», «төте жазу» деген атпен халыққа белгілі болды.

3. Қазіргі қолданыстағы кирил әліпбиіндегі қазақ жазуы да гетерогенді. Айта кетерлік жайт, 1940 жылы саяси түрткіжайттарға байланысты қазақ тілі орыс тілінің тілдік заңдылығын толығымен болмаса да, біршамасын қабылдайды. Ал типологиялық ұштаспайтын, жақын емес, алшақ тілдің заңдылығын басқа тілге телу тілдің өміршендігін жоюдың басты жолы екені белгілі. Біріншіден, орыс тілі флексив тілдер қатарына жатады, қазақ тілі – аглютинативті тілдер тобындағы тіл. Екіншіден, орыс тіліндегі дауыссыз дыбыстардың жалпы типологиялық айырымдық белгілерімен қатар (жасалымы, айтылымы, естілімі), дауыссыз дыбыстары палатализацияланады. Орыс тілінде жуан және жіңішке дауыссыздар фонемалық деңгейде бір-біріне қарама-қарсы қойылады (*дал* – *даль*, *мол* – *моль*, *сидит* – *сидет*, *ходок* – *ходьба* және т.б.). Ал қазақ тілінде, бұған ұқсас палатализацияға ұшырайтын дауыссыз дыбыстар жоқ. Қазақ тіл иелменінің орыс тілінің орфоэпиялық нормаларын меңгеруінің қиындығы да осында, яғни л, ж, ш, д, т сияқты палатализацияланған дауыссыздарды айтуға қиналады. Бөгде тілдік элементтерді меңгертуден бөлек, жат тілдік бірліктер ұлттық айтылым мен жазылымды «қосамжар» сипатқа әкеледі.

4. Гетерогенді әліпби – гетерогенді орфографияны тудырады. Қазіргі кирил әліпбилі қазақ орфографиясында түпнұсқалық (цитаталық) принципі гетерогенді. Түпнұсқа принципіне шеттіл сөздері түп төркін тілдің (донор тілдің) орфографиясы бойынша жазылады. Аталған принцип түрі қазақ жазуында 1938 жылдан бастап қолданыла бастады. 1938 жылдан бастап қазақ әліпбиіне х, в, ф әріптерінің енуіне байланысты *қалқоз* сөзі *колхоз*, *қыймыл* сөзі *химия*, *қылор* сөзі *хлор* деп жазылды. Сондай-ақ аталған жылы орфографияға: сөздің аяғында келетін в, д, г дауыссыз дыбыстарын өзгертпей жазу (*Ленинград* – *Ленинград* емес, *актив* – *әктіп* емес, *педагог* – *педагок* емес); кірме сөздерде келетін екі дауысты дыбыс қатар жазу (*зоология* – *зоология* емес, *театр* – *тыйатыр* емес т.б.); орыс тіліндегі -ист қосымшасының тұрпатын өзгертпей жазу (*коммунист*) секілді емле ережелері енгізіледі. Сондай-ақ 1940 жылдан бастап қазақ әліпбиі сандық жағынан тағы толықтырылып, әліпби құрамына и, ё, ц, щ, ч, э, ю, я, ь, ь тәрізді әріптері қосылып, кірме сөздерді жазуда негізгі басшылыққа алынатын принцип түрі – түпнұсқалық принципі негізге алынады деп шешіледі. Содан бастап, қазіргі кезге дейін шеттіл сөздерінің жазылымы орыс тілі орфографиясына сәйкес таңбаланады: *драйвер*, *культуризм*, *бодибилдинг*, *стайер*, *спринтер*, *велосипед*, *геймер*, *хардвер*, *софтвер*, *драйвер*, *провайдер*, *ламер*, *гамер*, *майло сайт*, *файл*, *байт*, *мегабайт*, *ноутбук*, *пентиум*, *лаптоп*, *кэш*, *принтер*, *декомпилятор*, *джойстик*, *факс-модем* т.б. [2].

Қорыта айтқанда, әліпбидің гомогенді және гетерогенді типтері тілдің типологиялық белгісімен қатар мәдени-әлеуметтік, саяси және тілдік тұртқайыттармен байланысты қарастырылады. Демек, бүгінде зерттеліп, сараптан өтіп жатқан зерттеу, талдауларда алдағы уақытта гомогенді әліпби қабылдау арқылы ғана тілдің өзіндік табиғатын тануға мүмкіндік ашылатынын ескеруіміз керек.

1.1.4 Әліпбиді жетілдіру әдістері

Ұлттық әліпби түзуде немесе әліпбиді жетілдіру барысында үш негізгі әдіс қолданылады:

Бірінші әдіс – **жаңадан әріптерді ойлап табу**. Мұндай жүйе арқылы әліпби кеңейту ешқандай әліпбилерге ұқсамайтын, ерекше әліпби жасауда қолданылады.

Екінші әдіс – **лигатуралық әдіс**. Бұл графикалық идиоматиканың бір түрін қолдану деген сөз. Диграфтар, триграф лигатуралары арқылы әліпбилерін кеңейткен көптеген еуропа әліпбилерін білеміз. Ағылшын әліпбиінде бірнеше әріп тіркесі бір дыбысты беру үшін қолданылады. Бұл жүйе флективті тілдер үшін қолайлы болғанымен, жалғамалы тілдер үшін тиімсіз.

Әліпби кеңейтудің үшінші әдісі – диакритикалық белгілерді қолдану. Лингвистикадағы диакритикалық белгілер тіл дыбыстарын көрсететін әріпүсті, әріпасты кіші графикалық қосымшалар болып табылатын арнайы белгілер.

Ежелгі грек тілінен аударғанда диакритика «*δια-kindikos*» деген сөзден шығып, «ажыратуға арналған қызметші» деген мағынаны білдіреді. Басқаша айтқанда, негізгі тірек графемаларға диакритикалық белгілер қосылып, тілдің дыбыстарын өз бетінше белгілеу үшін емес, олардың айтылуын түзету үшін қолданылады. Осыған байланысты диакритикалық белгілерді тұрпат және мазмұн межесі тұрғысынан бөлуге болады.

Тұрпат межесіне байланысты:

1. Босаралық (**â, ä, ö, ü, í, í**) және босаралықсыз (**ç, ı, ş**) таңбаланатын диакритикалық белгілер.
2. Әріпүсті, әріпасты, ішкі жол белгілер арқылы жасалған әріптер: «о» әрпінің үш нұсқасы бар: «**ò**», «**ø**» және «**ø**».

Мазмұн межесіне байланысты диакритикалық белгілерді былайша топтастыруға болады³:

1. Жіңішкелікті білдіретін белгілер – «умляут», нүкте (**ö, ä, ü, í**).
2. Созылықты білдіретін белгілер – «макрон», «акут», «циркумфлекс» (**ū, ŷ, á, â**).
3. Қысқалықты – бревис (**ä, ÿ**).

Диакритикалық белгілерді **атауына** байланысты үшке бөлуге болады:

1. Әр тілде қалыптасқан филологиялық білімдер жүйесінде қабылданған дәстүрлі атауы бойынша аталуы. Мысалы, «умляут» атауы неміс және орыс тілдерінде «умляут», француз тілінде ол «трема» ретінде түсіндіріледі, итальян тілінде «диерезе» деп аталады.

2. Сыртқы бейнесіне, тұрпатына байланысты аталуы. Мысалы, «қанатша», «айшық», «құйрықша», «ілемек», «тұтық», «крючок» т.б.

3. Юникодта қабылданған атауы бойынша. Мұнда ағылшын компьютерлік терминологиясы бойынша аталады. Мысалы, Юникод жүйесіндегі «гравис» диакритикалық белгісі «U+0300» деген белгіге ие.

³ Ескерту: әр тіл өзіндік дыбыстық элементтердің мазмұнына сәйкес диакритикалық белгілерді де әртүрлі мазмұнмен қолданады.

Әріпүсті, әріпасты таңбалар негізгі әріптің үстінде, астында не өн бойында орналасып, дыбыстардың созылыңқылы-қысқалығы, жіңішкелігі, әуезділігі, ұзақтығы, екпін күші сияқты басқа да фонетикалық мәндерін ерекшелеумен қатар, таза графикалық мақсатта, жаңа әріп жасауда қолданылады. Осыған байланысты диакритикалық белгілерді **фонетикалық** және **грамматологиялық** деп бөлуге болады.

Фонетика-грамматологиялық параметр бойынша диакритиктерді үш кіші топқа бөлуге болады:

а) диакритикалық белгілер әріптің дыбыстық мазмұнын толығымен өзгертеді. Мысалы, а <a> – ä <ä>; г <г> – ğ <ғ>;

ә) диакритикалық белгілер қандай да бір дыбыстың айтылу нұсқаларын (дыбыстың созылыңқылығын, күшін, үдемелілігін) көрсетеді. Мысалы, өзбек әліпбиінде апостроф (') белгісі дауыстылар соңында жазылса, дауысты дыбыстың созылыңқылығын білдіреді: *she'r, e'tibor*; **o'** артына келгенде жазылмайды: *mo'jiz, mo'tadil, mo'tabar*. Ал дауыстылар алдында жазылса, дауысты дыбысының кідіріс арқылы айтылуын (паузаны) белгілейді: *in'om, san'at, qat'iy, mas'ul*.

б) диакритикалық белгілер орфографиялық мақсатта жұмсалыуы. Мысалы, өзбек әліпбиінде sh тіркескен тұста, яғни s мен h әріптері қатар келіп, мағынаға әсер ететін тұста апостроф белгісі (өзбек тілінде тұтық белгісі деп аталады) қолданылады. Өзбек тілінің емле ережесінде *Исхоқ* – *Is'hoq, masx – mas'h* сөздеріндегі **с** және **х** іргелес келгенде екі әріп арасына тұтық белгісі қойылады деп көрсетілген. Сондай-ақ кірме сөздердегі ь белгісі латын жазуында тұтық белгісіне алмастырылды: *масъул – mas'ul, масъулият – mas'uliyat, маъмур – ma'tur, маъмурий – ma'muriyat* [5].

Қазақ қоғамында қолданылған қай жазу түрі болмасын, барлығында диакритикалық белгілер қолданылғанын білеміз. Мысалы, араб жазуында *фатха, дамма, кесра, сукун* таңбалары ˘ — фатха; ˙ — касра; ˆ — дамма; ˚ — сукун) диакритика қызметін атқарды [4]. Олар дауысты дыбыс бар екенін және оның қандай дауысты дыбыс екенін көрсетті.

Ал 1929-1940 жылдар аралығында қолданылған латын әліпбиінде диакритикалық таңбалар мейлінше аз болуы қарастырылды. Бірақ ұлттық тілдің дыбыстық элементтерін дәл беру үшін кейбір диакритикалық белгілер де қолданылғанын төмендегі әліпбиден көруге болады (11, 13, 27-қатарды қараңыз).

№	латын	әріптің мәні	№	латын	әріптің мәні	№	латын	әріптің мәні
1	a	a	11	j	и	21	o	o
2	d	o	12	l	л	22	г	p
3	g	z	13	ŋ	ң	23	u	ұ
4	k	к	14	q	қ	24	z	з
5	n	н	15	t	т	25	ө	ө
6	p	п	16	ь	ы	26	э	э
7	s	c	17	c	ш	27	ç	ж
8	v	y	18	ç	з	28	y	ү
9	b	б	19	l	i	29	h	h
10	e	e	20	m				

1940 жылдан қазіргі кезге дейін қолданыстағы кирилграфикалы әліпбиімізде де *сидель, макрон, умляут, нүкте, бревис* сияқты диакритикалық белгілер қолданылды: *э, ұ, қ, ө, і, й, ё* [2].

Жазу – оптикалық бейне. Сондықтан дыбысты білдіретін әріптің адам санасындағы психикалық елесіне сәйкес болған жөн. Қаріптің оқылымын зерттеген американдық ғалым Лакиш жасанды әрі психобейнеге сәйкеспейтін графемаларды 8 сағат оқыса, адам 33 миль жол жүргендей шаршайды дейді. Осыған байланысты, айта кетерлік жайт, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының директоры А.Фазылжан әліпби түзу барысында әріптің қуатсыйымдылығы мен уақытсыйымдылығын ескеру керектігін жиі айтады [5]. Шындығында да, егер қуат және уақытсыйымдылық көп жұмсалса, онда ол әліпби жазарман және оқырман үшін күрделі болары анық.

Қорыта айтсақ, графемалардың оқылымының оңтайлылығы тек әріп тұрпатына ғана емес, сонымен қатар басқа графемалармен тіркесімділігіне де байланысты. Сондықтан жаңа әліпби жасау барысында диакритикалық белгілерді өз мазмұнына сәйкес және адам қабылдауына ыңғайлылығы, уақыт және қуатсыйымдылығын көп қажет етпейтін болу жағы көзделген жөн деп ойлаймыз.

1.1.5 Жетілген жазудың критерийлері

Қазақ мәдениетінде (түркілік емес) қолданып келген әліпбилер қазақтың төлтума графикасы емес. Қазақ жазуы ашық әліпби түрлерінің бәрімен де – араб, латын, кирил графикаларымен жазып көрді. Басқа тілдер сияқты біз де түпнұсқа әліпбидегі таңбаларды толық қабылдау/қабылдамау, әріптердің мәнін

сақтау/сақтамау деген проблемаларға тірелдік. Бірақ қай жазу кезеңінде болсын, тілдегі дыбыстардың барлығына әріп арнаған, «бөгде» әліпбиден «өзіміздің» әліпби жасап алған, жазуына аса мән берген, біршама уақыт өтсе де дұрыс, жетілген әліпби жасауға ұмтылатын, жасап алатын ұлт болдық. **Тілдің болашағын ұлттың болашағына байлайтын, оны жазуымен бекітетін өзге ұлттық тілдерден қалысқан жоқпыз.**

Ағылшын, француз, неміс тілдерінің әліпбилері латын әліпбиінің 26 әрпін толық қолданып, ағылшын әліпбиінен басқасы қосымша диакритикалық таңбалар алды. Фонемаларды толық таңбалауда 26 әріп жетпейтін ағылшын жазуы графикасында (әліпбиінде емес) қосар (диграф) таңбалар пайдаланды (жазба тілі мен ауызша тілінің арасында айырмашылық үлкен, жазба тілін меңгеру қиындық тудыратын, идеографиялық жазуға айналып бара жатқан жазу болса да, бұл олардың ұлттық ерекшелігіне айналды).

Француз әліпбиі тілдегі 36 фонеманы таңбалау үшін 26 латын әрпінің үстіне **est, et, ai, ei, eu, au, oeu, am, on, em, en, in, aux, eou, ain, aim, ein, ien, oi, gn, ss, ph, ch, ill, il**, т.б. әріптер тіркесін және **â, ê, è, é, û, ô, ç, î, ï** диакритикалық таңбалары бар әріптерді қосымша пайдаланды.

Неміс тілінде фонема саны 39, әріп – 26. Сондықтан әліпбиде жоқ, бірақ жазба тілінде пайдаланатын **ß<с>, ä <э>, ö <ө>, ü <ү>** таңбалары және **sch<ш>, ch<х>, ng<ң>, ck<к>** әріп тіркестері, **ch<х>, ei** [ай], **eu** [ой], **eh** [ей], **ig** [их], **gu** [кв], **ie** [й] маркерлі әріп таңбалары **tsch<ч>, tz<ц>, ph<ф>, sh<ж>** сияқты шеттілдік сөздерді жазатын таңбалары бар.

Яғни латын әліпбиін қабылдаған ағылшын, француз, неміс, норвег, дат, португал, румын, чех тілдері 26 әріптің үстіне қосар әріп те, диакритикалық әріп те алған, ал итальян, поляк, финн, венгр, түрік жазулары 26 әріпті толық алмай, оның орнына қосарлап, не диакритикалап графика жасаған, ең бастысы өздерінің тіліне тән дыбыстарды бейнелеген ұлттық жазу жасаған.

Ашық жазу жүйесінің бірі – араб әліпбиін қабылдаған парсы жазуында (IV-V ғ.) 32 әріптің 29-ы дауыссызды, 3-і дауыстыны таңбалайды. Араб әліпбиінің үстіне парсы тілінің өзіне тән 4 фонемасына (хойе, иэ, вав, гэф) әріп берілген. **а, у, и** дауыстысынан басқа **е, э, ө** фонемалары харакаттар арқылы таңбаланған.

Жабық жазу түрлерінің ішінде корей әліпбиінде (1443ж.) 41 әріп бар. 41 әріптің 10-ы (**а, я, о** (еріндік), **е** (еріндік), **о, е** (езулік), **у, ю, ы, и**) дауысты фонеманы, 12-сі дифтонгоид дауыстыны (**э, е, ие, ие, оа, уе, уе, ои, уо, уе, уи, ыи**), 11-і дауыссыз фонеманы (**к, н, т, р, м, п, с, н, ж, ч, х**), 8-і дауыссыз дифтонгоидты (**кхы, тхы, пхы, кк, тт, пп, сс, джж**) таңбалайды. Бір әріп екі фонеманы (мысалы, бір әріппен **к-г, т-д, л-р, п-б** дыбыстары таңбаланады) да бере береді. XVғ. дейін қытай иероглифін пайдаланғандықтан, көне әдеби тілдегі сөздерді иероглифпен де жазды.

Б.э.д. VIғ. Қытай иероглифтерінің негізінде жасалған жапон жазуында екі әліпби түрі бар: хирагана және катакана. Катакана алфавиті тек шеттілдік сөздер мен шеттілдік кісі есімдері мен жер-су аттауларын жазу үшін пайдаланылады. Жапон жазуы буын жазу мен иероглиф жазу бірге қолданылатын аралас жазу типіне жатады. Әліпбиде 5 дауысты (**а, и, у, э, о**) дауыссыздармен (**к, с, т, н, б, һ, м, й, р, в, ц, п**) буын құраған 51 әріп бар, мысалы, **ка, ки, ку, кэ, ко, са, ши, су, сэ, сот**. б. буындарының жеке-жеке таңбалары болады. Сонда төрт буыннан, 8 фонемадан тұратын *хирагана* сөзін 4 таңбамен береді.

Сонда ашық әліпби түрі әріп саны фонема санынан әлдеқайда кем, жазу-оқу процесі біршама қиындық тудыратын, жазу экономиясы нашар әліпби берсе де, әр жазу тілдің қабырғасын сөкпей, «қиыннан қиыстырып» ұлттық жазуларын жасаған.

Қазақ жазуының тарихына көз жіберсек, А.Байтұрсынұлы түзген әліпби жоғарыдағы әліпбилердің бәрінен оза шыққан, керісінше дыбыс санынан әріп саны екі есе аз әліпби болды. Бұны қалай жасады дегенде, ғалымның өзі айтқандай, дауыстының билігі арқылы шешті: “Дауысты дыбыстар сөздің жаны есебінде, дауыссыз дыбыстар һәм жарты дауысты дыбыстар сөздің тәні есебінде. Тәнді жан қандай билесе, дауысты дыбыстар басқа дыбыстарды сондай билейді; яғни дауысты дыбыстар жуан айтылса, дауыссыз я жарты дауысты дыбыстар да солай айтылады. Дауысты дыбыстар жіңішке айтылса, басқа дыбыстар да жіңішке айтылады. Бұлай болғанда дауысты дыбыстардың жуан-жіңішке айтылмағын белгілеп айырсақ, басқа дыбыстардың да жуан-жіңішке айтылатындығы да айрылғаны. Дауысты дыбыстар **а, о, ұ, ы** осы тұрған күйінде жуан айтылады, мысалы: *аз, оз, ұр, сары*. Бұлардың жіңішке айтылатын орнын айыратын белгі аламыз (')-ні дәйекші. Бұл белгі сөздің алдында дәйекшіге тұрып, ол сөздің жіңішке оқылмағын хабарландырады, яғни бұл белгі тұрған соң, сөздің ішіндегі дауысты дыбыстарды жіңішке айтамыз. Дауысты дыбыстар жіңішке айтылса, олардың қатарындағы басқа дауыссыз я жарты дауысты дыбыстар да жіңішке айтылады, мысалы: *арман-әрмен, тор-төр, тұр-тұр, жоны-жөні*. Жіңішкелік үшін жалғыз ғана белгі алып, 43 түрлі дыбысты 25 белгімен дұрыстап жазуға болады” [6].

Е.Д.Поливанов: “Эту последнюю форму, которую приняла казак-киргизская графика в 1924 году, я во всяком случае считаю уже **не нуждающейся в исправлениях** и представляющей последний шаг

в историческом формировании **национальной графики**, которм с полным правом могут **гордиться киргизские деятели** просвещения – создатели реформы, как крупным **культурным завоеванием**” деп «жетілген жазу» дегеннен өтіп, «үлгі жазу» деді [7].

Байтұрсынұлы әліпбиінде 24 қана әріп еді. Ал дыбыстың саны, ғалымның өзі айтқандай – 43. Әріптің бесеуі (**а-ә, о-ө, ұ-ү, ы-і, е**) 9 дауыстының, 17-сі (**б, п, т, ж, ш, д, р, з, с, ғ-г, қ, к, г, н, л, м, н**) дауыссыздың, 2-уі (**у, й**) жарты дауыстының таңбасы болды. Сөйтіп, ғалым қазақ тілінің бар дыбысын аз таңбаға сыйдырып, ең үнемді әліпби жасады. Бір қызығы, бұл әліпбимен жазғанда, жоғарыдағы әліпбилерден көргендей, әліпбидегі әріп санының тілдегі фонема санынан аз болуы немесе сәйкес келуі жазу синтагмасын ұзартпаған, керісінше экономиясын жасаған.

Жалпы жазу теориясында әріп саны фонема санынан кем әліпби – жетілген, әріп саны фонема санына тең әліпби – жетілдірілетін, әріп саны фонема санынан көп әліпби – жетілмеген алфавит болып саналады. Ғалымдар жетілген әліпбидің сипаты осы Байтұрсынұлының әліпбиі негізінде шығарылған дейді. Қ.Жұбанов: “Мұнан бас тартып латын алфавитін қабылдауымызға ұйтқы болған Қазақстан емес, Бүкілодақтық орталық жаңа Алфавит комитеті Ғылыми кеңесінің қысымы... Бұл жүйе қазақ тілінің ерекшелігіне әбден лайықты (тегінде жалғыз қазаққа ғана тән деп қарауға болмайды), қазіргі алған жаңа әліпбиімізге де өте қолайлы, өйткені араб жазуын таңбалау табиғатына мұның еш қатысы жоқ және дәл сондай-ақ алфавит біткенге бірдей үйлесімді” деді [8]. Төте жазудан бас тартып, 1929-1938жж. латын жазуына көшкенде де осы жүйе сақталды. Әріп графикасы тілтанымдық еді. Ұқсас дыбыстардың таңбалары араб әліпбиіндегі базалық әріптен шығарылды. 1912-1922 жылдары «жарты дауысты» және дауыссыз у және еріндік дауыстылар – **о-ө, ұ-ү** дыбыстары бір ғана «**э**» таңбасымен таңбаланған. 1923 жылғы кезекті реформадан кейін «**у**» жарты дауысты дыбысты таңбалау үшін «**э**» таңбаның үстіне үш нүкте қояды да, «**э**» (**у**) таңбасын жасайды, «**ұ**» әрпін үстіне «**’**» белгісін қойып «**э**» жасайды. Жіңішке дауыстылар дәйекше – «**е**» арқылы реттелді. Сонда 5 фонема **э** (**у**), **э** (**о**), **э** (**ө**), **э** (**ұ**), **э** (**ү**) болып айқындалып, бес түрлі таңба өрбітіліп шығарылады.

Сөйтіп, Байтұрсынұлының әліпбиі ықшам, оңтайлы, тілтанымдық, сондықтан жеңіл әліпби боп шыққан.

Латын әліпбиін де тілтанымдық тұрғыдан пайдаландық. Қазақ тілінің өзіне тән дыбыстарының таңбасы ұқсас дыбыстардың әрпінен шығарылды: 1) **э** әрпі **е** жіңішке дауыстысының төңкерілген таңбасы, 2) **ө** таңбасы **о** әрпінің белі сызылған түрі, 3) **оґ** (**ғ**) ұяң дыбысын қатаң **қ** (**к**) әрпін өзгертіп берді; 4) **ы** дыбысын **і** әрпін өзгертіп (**ь**) таңбалады, **ш** дыбысына **с** таңбасын берді де, 5) **ш** дыбысының ұяң вариантына **с** таңбасын өзгертіп берді (**с**), 6) **ң** дыбысын **п** әрпіне ұқсатып, **п**-мен таңбалады. Ұқсас дыбыстар ұқсас әріптермен таңбаланғаны оқытуда, сауат ашуда оңай болған, әліппені тез үйренген, ал оқуда тез танылған, жазуда қолды үзбей жазған. Тек **ұ→u, ү→y, у→w** дыбыстарының таңбасы үш түрлі болды.

1929 ж. жазу ықшам, оңтайлы, жеңіл жазу болған. Бұл Байтұрсынұлының жетілген, «үлгі әліпбиінің» арқасы еді!

Бұл үлгі 1940 жылғы орыс әліпбиіне көшкенде де үлгі болды: **қ** дыбысы **к** әрпінің аяқ салынған түрі, **ғ** дыбысы **г** әрпінің белі сызылған түрі, **ң** дыбысы **н** әрпінің аяқ салынған түрімен бейнеленіп, **ө** мен **ә** дыбыстары латындағы түрін сақтады, **ұ** мен **ү** дыбысы еріндік **у** дыбысының таңбасынан шығарылды, тек **ы** мен **і** дыбыстарының таңбасы ұқсамады.

Қазақ жазуы қашан да бір дыбысқа бір әріп арнаған, ортақ түркі әліпбиінің шарттарын сақтаған әліпби түрлерімен жазған. 1929 жылғы латын әліпбиін де, 1940 жылғы кирил әліпбиінде де ортақ келісілген таңбалардан өзгені пайдаланбаған. Қыпшақ тілдері тобындағы ноғай жазуы сияқты **э** дыбысын **аь**, **қ** дыбысын **кь**, **ң** дыбысын **нь**, **ө** дыбысын **оь**, **ұ** дыбысын **уь**, **ғ** дыбысын **гь** әрпімен беріп жазуын ұзартпаған. Немесе қарашай жазуындай **гь** (**ғ**), **кь** (**к**), **нг** (**ң**) қосар әріптермен қатар, орыс тілінің таңбаларымен төл дауыстыларды беріп, шатастырмаған: **е** (**ө**), **ю** (**ү**), **и** (**і**).

Қазіргі кирил әліпбиіндегі жазуымыз – Байтұрсынұлы қалаған негізбен фонологиялық жүйені толыққанды таңбалай алған, орфоэпиямызға сызат түсірмеген **жетілген, оңтайлы, жеңіл**, үлгі жазу (тек орфоэпияға мән берілмеудің салдары көбейді). Әліпбидегі **и, у, ю** (**и** әрпінен басқа тіркесімде), **я** (**и** әрпінен басқа тіркесімде) таңбалары жазу үнемділігін жасады. **һ** әрпі, А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов айтқандай, төл сөздерде болмаса да, одағайларда кездесетін дыбыс, Н.Уәлиұлы айтқандай, кірме сөздердегі бейүндес буынның жігін жымдастыру қызметінде жұмсалатын маркерлі әріп (*Ахмет, жиһаз* т.б. сөздерде буындардың жіңішке/жуан айтылуына сілтеп тұрады), сондықтан қай жазудан да қалмай таңбаланып келеді.

Сөйтіп, Байтұрсынұлы төте жазуынан бастап қазақ ұлты жетілген, «**жақсы әліпбиі**» бар жазудың иесі болып келе жатыр. Сондықтан ендігі жаңа жазуда да академик Ә.Қайдар, профессорлар Ә.Жүнісбек, К.Хұсайын, Н.Уәли және А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымдары

ұсынған тілтанымдық әліпбиде де ұқсас дыбыстарды ұқсас әріптермен таңбалану ұсынылып отыр: дауысты дыбыстар жүйесінің жіңішке жұбы ұқсас фонемадан умлаут арқылы ажыратылады (а-ä, о-ö, u-ü), дауыссыз, дауысты еріндіктер (у, ұ, ү) латын әліпбиіндегі u әрпінен шығарылып u-ū -ü болып, Байтұрсынұлы графикалағандай таңбаланады, мысалы: *qauyn, tuys, üki, tüs, tüz, ūlan*. Ал дауысты, дауыссыз жіңішке езуліктер (і, и, й) i әрпінен шығарылып, i және i болып таңбаланады, дауыссыздардың жұбы «айшық», «седиль» белгілерімен айырылады (g-ğ, s-ş, n-ñ). Бұл сауат ашуда, тіл үйренуде жеңілдік туғызады.

1.2 Латынграфикалы әліпбидің тілтанымдық негізі

1.2.1 Ресми ұсынылған әліпби жобаларына тілтанымдық талдау

Латын әліпбиіне көшу мәселесі Қазақстан Республикасы Тәуелсіздік алған кездерден бастап айтыла бастағанымен, ҚР Тұңғыш президенті Н.Назарбаевтың 2006 жылы Қазақстан халқы Ассамблеясының XII сессиясында сөйлеген сөзінен кейін жолға қойылды. Ал 2017 жылы 12 сәуірдегі «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласынан соң қарқынды түрде қолға алына бастады [9]. Содан бастап әртүрлі іс-шаралар мен үгіт-насихат жұмыстары жүргізіліп келеді. Осы орайда әртүрлі ғылыми-практикалық семинарларға тақырып болған мәселе әліпби жобасын әзірлеу, озық әрі ұлттық әліпби жобасын ұсыну болды.

«Әліпби айтысына» негіз болған мәселелер әліпбиді компьютер ыңғайына байланысты құру немесе тілдің заңдылығына байланысты қарастыру керек пе деген мәселелер көптеген пікірталастарды тудырды. Осыған байланысты әріптердің тұрпаты мен сол тұрпатқа сәйкес әріптердің мазмұнын айқындауға байланысты әртүрлі ұсыныстар да болды (төмендегі кестеге қараңыз):

Дауысты дыбыстар	Ә	Ө	У/Ү
Тілді компьютерге икемдеушілер	Æ	OE	UE
Тілтанушылар	Ä	ö	Ü
Басқа да сала мамандарының ұсыныстары	Ǽ Ǻ A'	Ô Ó O'	V Ú Ū Ț U' Uh

Дауыссыз дыбыстар	ң	ж	қ	ғ	ш
Тілді компьютерге икемдеушілер	nh	zh	kh k	gh	sh
Тілтанушылар	ŋ	j	q	ğ	ş
Басқа да сала мамандарының ұсыныстары	ñ ň	ž	c	g ğ ġ	ŝ ch sh

Қоғам белсенділері мен ғалымдар әліпбидің көптеген нұсқаларын жасағанымен, қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкесін анықтау, төл дыбыстардың сандық құрамын нақты айқындау қиынға соқтырды.

2017 жылдың 11 қыркүйегінде ресми түрде Парламент мәжілісіне «диграфтық жоба» ұсынылады (төмендегі кестені қараңыз).

QWERTY базасына негізделген әліпби

№	ЛАТИН.	КИРИЛ.	№	ЛАТИН.	КИРИЛ.
1	A a	А а	18	S s	С с
2	B b	Б б	19	T t	Т т
3	D d	Д д	20	U u	Ү ү/У у
4	E e	Е е	21	V v	В в
5	F f	Ф ф	22	W w	У у
6	G g	Г г	23	Y y	Ы ы
7	H h	Х х, Һ һ	24	Z z	З з
8	I i	І і, И и	1	Ae ae	Ә ә
9	J j	Й й	2	Oe oe	Ө ө
10	K k	К к	3	Ue ue	Ү ү
11	L l	Л л	4	Ch ch	Ч ч
12	M m	М м	5	Gh gh	Ғ ғ
13	N n	Н н	6	Ng ng	Ң ң
14	O o	О о	7	Sh sh	Ш ш
15	P p	П п	8	Zh zh	Ж ж
16	Q q	Қ қ			
17	R r	Р р			

Ұсынылған латын жазуы негізіндегі қазақ әліпбиінің нұсқасында 24 әріп берілді, ал 8 әріп (ә, ө, ү, ғ, ч, ж, ш, ң) әріп тіркесі арқылы таңбаланады деп көрсетілді. Бұл нұсқа көпшіліктің наразылығын тудырды. Себебі әліпби жобасы әртүрлі аспектіде қарастырылып, тілтанымдық және әдістемелік жағынан тиімсіз деп танылды.

Ұсынылған әліпбидің **тілтанымдық кемшіліктері:**

- **Фонетикалық заңдылыққа қайшы келуі:**
- - буынға бөлу: *әзәзіл – aezaezil*
- - сөздің әуезділігі (уақыт өте келе сөз созылыңқы дыбысталуы мүмкін)
- *batysshyl (батысшыл), qosshy (қосшы), basshy (басшы), asssha (асша), assshajan (асшаян), koeshbasshy (көшбасшы).*

• **Лексикалық заңдылыққа қайшы келуі:** сөздің мағынасына әсер етеді: *uudi – iidi (uidi, iidi)*

• **Грамматикалық заңдылыққа қайшы келуі:** сөздің түбірі мен қосымшасын табу қиындайды.

Орфоэпиялық заңдылыққа қайшы келуі: сөздің әуезділігі бұзылады

Орфографиялық заңдылыққа қайшы келуі:

- бас әріп мәселесі: **AE – Ae?**

• - қысқарған сөздер: **БжсFM – BzhGhM**

• - омографтарды көбейтті:

• *aeropot – aэропорт*

• *aeroaedis – аэроэдис*

• *aeroalang – аэроалаң*

Грамматологиялық заңдылыққа қайшы келуі:

- мағына ажырататын төл фонема әліпбиде жеке графемамен белгіленбеді.

- сөздің орташа дәстүрлі ұзындығынан ажырайды.

Әдістемелік кемшілігі. Екі әріп тіркесі бір дыбысты білдіреді деген формула тіл үйрену үшін күрделі. Сонымен қатар диграф арқылы берілген төл графемалар оқылым мен жазылым процесін қиындатты.

Жоғарыда көрсетілген кемшіліктерге байланысты бұл әліпби бекітілмей, әліпбиді оңтайландыру жұмысы жалғасады. Сөйтіп, 2017 жылдың 26 қазанында қазақ әліпбиін латын графикасына көшіруге қатысты талқы бітіп, Президент жарлық шығарды. Бекітілген әліпбиге 32 таңба алынды. Оның тоғызы апостроф арқылы ерекшеленген болатын. Осыған байланысты бұл әліпби «апострофты» деп те аталды.

Кез келген таңбаның өзіндік мағынасы, жұмсалыу қызметі болатыны белгілі. Апостроф таңбасының тілтанымдық жүйеде 3 түрлі қызметі бар. Олар: фонетикалық, орфографиялық, грамматикалық. Латын әліпбиіне көшкен түрік әліпбиінде апостроф таңбасының орфографиялық және грамматикалық қызметі бар. Олар: жалқы есімдер мен оған жалғанатын септік (-i, -e, -de, -den, -in, -le, -ce), тәуелдік (-m, -n, -miz, -niz) жалғауларының және шақ категориясының (-mıŝ, -dır) жұрнақтары арасына қойылады: *Mustafa Kemal'i, Ziya Gökalp'a, Dursun'la, Türkiye'nin, Van Gölü'nde, Halide Edip Adıvar'ın, Yunus Emre'yi, Osman'ım, Edirne'den İzmir'e kadar, Uludağ'da, Türkiye'mizin, Ahmet Cevat Emre'dir, Refik Halit Karay'mış* және т.б.

2. Кісі аттарына тіркесетін құрмет (*Bey, Hanım, Efendi*), атақ-дәрежені (*Paşa, Bakan, Başkan* және т.б.) білдіруші сөздер мен жалғаулар арасына апостроф белгісі қойылады. Мысалы, *Nihat Bey'e, Ayşe Hanım'dan, Mahmut Efendi'ye, Enver Paşa'ya, Kurum Başkanı'na* және т.б.

3. Қысқарған мекеме және ұйым аттарынан соң, жалғаудың алдына апостроф қойылады. Бұл жерде жалғанатын жалғау қысқарған сөздердің соңғы әрпіне сәйкес жалғанады: *TMMM'nin*, *ABD'ye*, *THY'nin*, *YÖK'ten*, *PTT'den*, *TDK'de*, *NATO'nun* және т.б.;

Осы жерде бір ескеретін мәселе, мекеме мен ұйымдардың аты толық жазылған кезде, атау мен жалғау арасына апостроф қойылмайды. Мысалы, THY'nin – *Türk Hava Yollarının*, TDK'de – *Türk Dil Kurumunda* және т.б.

4. Сандарға тікелей жалғанатын жалғаулар міндетті түрде апострофпен бөлінеді. Мысалы, *1923'ten beri, 1980'den bu yana, 5'inci defa, 1957'de, 20'ye, saat 22'de, 6'uncı kat, 9.15'lik, saat 17.30'da, 19'uncu sıra* және т.б.

5. Белгілі бір мерзімді білдіретін ай мен апта атаулары мен жалғаулар арасына апостроф белгісі қойылады. Мысалы, *17 Aralık'a kadar, 12 Temmuz 2010 Pazartesi'nin* және т.б.

Алайда мерзімді жазу барысында жыл мен ай аттарына жалғанатын тәуелдік және ілік септігінің жалғауы апострофпен бөлінбейді. Мысалы, *1453 Mayısında, 1923 Nisanın* және т.б.

6. Түпнұсқадағыдай жазылатын шет тілді жалқы есімдер мен жалғаулардың арасына апостроф белгісі қойылады: *Bordeaux'lu, Lille'li, Bruexlles'i, Moliere'in, Shakespare'in, Stendhal'in* және т.б.

7. Мәгін ішінде келетін әріп пен қосымшаларға жалғанатын жалғаулардың арасын бөліп тұру үшін апостроф белгісі қойылады:

*k'nin iç seste sedalılışması
-daş'ın uyumsuzluğu
mi'den sonra hal eki gelmez
g'nin v'ye dönüşmesi
A'dan Z'ye kadar*

8. Ауызекі сөйлеу тілінде, кейбір әдеби мәтіндерде, әсіресе өлең-жырларда кездесетін сөз тіркесінің жігіндегі элизия құбылысын апостроф белгісімен таңбалайды:

Karac' oğlan < Karaca oğlan
Varm' ola < var mı ola
N' eyleyeyim < ne eyleyeyim

n'oldu < *ne oldu*
n'eylersin < *ne eylersin*
k'ola < *ki ola* және т.б.

9. Жалғауы апостроф арқылы берілген жалқы есім мәтінде тасымалданғанда, апостроф қана қойылып, тасымал белгісі болып табылатын дефис қолданылмайды: Atatürk'ten, Bursa'dan, Fuzuli'nin және т.б.

10. Түрік тілінің жазуында [p], [ç], [t], [k] қатаң дауыссыздармен аяқталатын сөздер мен дауысты дыбыспен басталатын қосымшалар арасына апостроф белгісі қойылғанымен, сөйленімде [p], [ç], [t], [k] қатаң дауыссыздар [b], [c], [d], [ğ] дауыссыздарымен ұянданып айтылады. Бұл ерекшелік негізінен жалқы есімдерде және «aralık» деп аталатын ай атауында кездеседі. Мысалы, Ahmet'i – *Ahmede*, Şahap'a – *Şahaba*, Bosna Hersek'i – *Bosna Herseği*, Zonguldak'ı – *Zonguldağı*, Tokat'ı – *Tokada*, Aralık'a kadar – *Aralığa kadar* және т.б. [5].

Ал латын графикасына негізделген өзбек жазуында апостроф белгісі грамматологиялық және орфографиялық сипаттарымен ерекшеленеді.

(') апостроф белгісінің грамматологиялық сипаты: Өзбек әліпбиінде екі әріпке апостроф белгісі қолданылады. Олар: **O'o', G'g'**.

Кирил графикасына негізделген өзбек әліпбиіндегі Ўў таңбасы латын әліпбиі бойынша O'o' таңбасы арқылы жазылатын болды. Мұны латын графикасына негізделген өзбек әліпбиінің үлкен жетістігі ретінде бағалауға болады. Ўў таңбасын O'o' таңбасы арқылы беруі ортақ түркі тілдес халықтардың тіліне жақындау мақсатында алынған. Мысалы, *боз, боза, сөз* сияқты сөздер кирил әліпбиі бойынша *bŭz, bŭza, sŭz* түрінде жазылса, жаңа латын бойынша *bo'z, bo'za, so'z* түрінде жазылатын болды.

G'g' таңбасы өзбек тіліндегі [ғ] дыбысын береді. Мысалы, *маблаг – mablag'*, *дали-ғули – dali-g'uli*, *дагдага – dag'dag'a*.

(') апостроф белгісінің орфографияда қолданылуы. Өзбек емлесінде бұл белгі «тұтық белгісі» деп аталады. Бұл белгіге байланысты өзбек емлесінде бірнеше қосымша ереже де бар. Тұтық белгісінің қызметін былайша қарастыруға болады:

– араб әліпбиінен енген сөздердің созылыққы оқылуы үшін қолданылады. Яғни тұтық белгісі кішігірім кідіріс жасау, созып айту *fel [feel], a'lo [aalo]*, керек жерлерге қойылады. Мысалы, *a'lo, ba'zan, ma'yus, ta'zim; ra'y, ta'b; e'lon, e'tibor; e'tiqod, me'mor, ne'mat*.

– sh тіркескен тұста, яғни s мен h әріптері қатар келіп, мағынаға әсер ететін тұста тұтық белгісі қолданылады. Мысалы, *Исхоқ – Is'hoq, масх – mas'h* сөздеріндегі **с** және **х** іргелес келгенде екі әріп арасына тұтық белгісі қойылады делінген. Себебі бұл жерде екі әріп жеке-жеке мағыналық бөлшек дегенді білдіреді: **s'h**.

– кірме сөздердегі ь белгілері латын жазуында тұтық белгісіне алмастырылды: *масъул – mas'ul, масъулият – mas'uliyat, маъмур – ma'tmur; маъмурий – ma'muriyat*.

– апостроф (') дауыстылар соңында жазылғанда, дауысты дыбыстың созылыққылығын білдіреді: *she'r, e'tibor; o'* артына келгенде жазылмайды: *mo'jiz, mo'tadil, mo'tabar*.

– апостроф (') дауыстылар алдында жазылғанда, келесі дауысты дыбыстың кідіріс арқылы айтылуын (паузаны) белгілейді: *in'om, san'at, qat'iy, mas'ul*.

Тұтық белгісін қолдану барысында сөздің мағынасына мән бере отырып қолданылмаса, қате сөзді тудыруы әбден мүмкін. Мысалы: *sur'at – surat*. Көріп отырғанымыздай, жазба тіл тілдің өзіндік заңдылықтарын белгілеу үшін әріпүсті немесе әріпасты диакритикалық белгілердің мазмұнын белгілейді. Қазақ тілінің бекітілген латыннегізді әліпби жүйесінде апостроф таңбасы орфографиялық, грамматикалық мазмұнда емес, грамматологиялық мазмұн алды. Бекітілген әліпбидің де ең үлкен кемшілігі осы апостроф белгісінің тоғыз әріпке бірдей қойылуы болды. Апостроф белгісінің көп болуы сөздердің аражігін ажыратып, бүтін сөздің санын азайтты. Оны төмендегі мысал дәлелдеп бере алады деп ойлаймыз:

*Bo'rik bolsa ay'ys tez basqa ku'i'ge,
Ko'z jasy'n dy ko'rsetpe jas sa'bi'ge.
Ko'z jasy'n dy ko'rsetpe, suranamyn,
A'i', a'i' jigit sen mag'an unamady'n'.
Jas na'reste ko'ry'ge ti'isti emes,
A'kesinin' en'kildep jylag'anyn,
A'kesinim' tym ku'i'rep qulag'anyn.*

QWERTY базасына негізделген әліпби

№	ЛАТИН.	КИРИЛ.	№	ЛАТИН.	КИРИЛ.
1	A a	А а	18	O o	О о
2	A' a'	Ә ә	19	O' o'	Ө ө
3	B b	Б б	20	P p	П п
4	D d	Д д	21	Q q	Қ қ
5	E e	Е е	22	R r	Р р
6	F f	Ф ф	23	S s	С с
7	G g	Г г	24	S' s'	Ш ш
8	G' g'	Ғ ғ	25	C' c'	Ч ч
9	H h	Х, һ	26	T t	Т т
10	I i	І і	27	U u	Ү ү
11	I' i'	И, и	28	U' u'	Ү ү
12	J j	Ж ж	29	V v	В в
13	K k	К к	30	Y y	Ы ы
14	L l	Л л	31	Y' y'	Ү ү
15	M m	М м	32	Z z	З з
16	N n	Н н			
17	N' n'	Ң ң			

Апострофты әліпбидің кемшілігі:

Апостроф белгісінің 8 бірдей таңбаға қойылуы.

1. Апостроф белгісі сөздің бүтіндігін бұзады. Бұл белгі 8 әріпке қойылғандықтан, қазақ тілінде бүтін сөз азаяды.

2. Пунктуациядағы тырнақша белгісімен жымдасып кететін тұстары да бар. Мысалы: “*Abai*’”, “*Kaspi*’i”

3. Апостроф белгісі қойылмаса, сөздің мағынасына әсер етеді: Мысалы, *salym* – *s'alym*

4. И, й дыбыстарына бір ғана таңба берілуі орфографияны қиындатады. *bai'i'dy* (байиды), *boly'ymen* (болуымен)

5. Апостроф белгісін компьютерлік бағдарламалар да оқымайды.

6. Интернет жүйесіндегі іздеу командалары да апостоф таңбасын танымайды.

Әліпби бекітілсе де әліпби ұсыну мен оны талқылауға байланысты жиындар жалғаса береді. Себебі ғалымдардың алдындағы үлкен міндет қазақ үшін дұрыс әрі оңтайлы әліпби қабылдау болатын. Осыған орай тілтанушы ғалымдар «Ұлттық әліпбидің» негізгі параметрлері мен принциптерін анықтап, «Тілтанымдық әліпбиді» ұсынды.

Тілтанымдық принципке негізделген әліпби

№	ЛАТИН.	КИРИЛ.	№	ЛАТИН.	КИРИЛ.
1	A a	А а	18	O o	О о
2	Ä ä	Ө ө	19	Ö ö	Ө ө
3	B b	Б б	20	P p	П п
4	V v	В в	21	R r	Р р
5	G g	Г г	22	S s	С с
6	Ğ ğ	Ғ ғ	23	T t	Т т
7	D d	Д д	24	W w	У у
8	E e	Е е	25	U u	Ү ү / У у
9	J j	Ж ж	26	Ü ü	Ү ү
10	Z z	З з	27	F f	Ф ф
11	Y y	Й й	28	H h	Х х
12	K k	К к	29	Ş ş	Ш ш
13	Q q	Қ қ	30	I i	Ы ы
14	L l	Л л	31	I i	І і
15	M m	М м	32	C c	Ч ч
16	N n	Н н			
17	D ğ	Ң ң			

Тілтанымдық әліпби жобасында дауысты дыбыстардың жіңішке нұсқасы умляут белгісімен ерекшеленіп, төл дауыссыз дыбыстардың жазылу тұрпаты әріпүсті және әріпасты диакритикалық белгілер арқылы берілді. Ғалымдар әліпбидің кемшілігі деп арнайы компьютерлік бағдарлама әзірленуі керек және диакритикалық белгілерді жазу барысында қол үзіледі деп көрсетеді. Ал ұтымды тұстары деп грамматологиялық, лингвистикалық, педагогикалық, әлеуметтік-саяси факторлар толық ескерілген деп баға береді. Әліпбиге дұрыс баға берілсе де бұл әліпбидің өзін жетілдіру керектігі байқалды. Ол w – у таңбасына және ұ мен у таңбасына байланысты. Қазіргі кезде тілтанымдық әліпби жобасы әлі де зерттеліп, ғалымдар арасында талқыланып жүрген әліпбилердің бірі.

1.2.2 «Ақуттық» әліпбидің графемалық ерекшелігі

2018 жылы «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» ҚР Президентінің Жарлығына өзгеріс енгізілді. 2018 жылдың 19 ақпанында ҚР Тұңғыш президенті Н.Назарбаевтың №637 Жарлығымен латын графикасына негізделген қазақ әліпбиі бекітілді. 2017 жылы бекітілген әліпбиден сандық жағынан ешқандай айырмашылық жоқ. Айырмашылығы – апостроф таңбасының орнына ақут таңбасының қойылуы. Осыған байланысты бұл әліпби «ақуттық әліпби» деп те аталды.

Диграф және апостроф нұсқалары пернетақтаның 26 батырмасы бойынша жасалса, ақут нұсқасы пернетақтаның 28 батырмасына негізделді.

Ақут таңбасы алты әріпке қойылды: á, ó, ú, ý, ġ, ń

Екі диграфты әріп алынды: sh, ch.

Дауысты дыбыстарды таңбалайтын әріптер: а, á, о, ó, у, і, u, ú, е.

Дауыссыз дыбыстарды таңбалайтын әріптер: b, d, ġ, g, j, z, ı, q, k, l, m, n, ń, p, r, s, t, ý, sh, v, f, h, ch.

Латын графикасына негізделген қазақ тілі
ӘЛІПБИІ

№	Жазылуы	Дыбысталуы	№	Жазылуы	Дыбысталуы
1	A a	[a]	17	Ń ń	[ɲ]
2	Á á	[ə]	18	O o	[o]
3	B b	[b]	19	Ó ó	[ø]
4	D d	[d]	20	P p	[p]
5	E e	[e]	21	Q q	[k]
6	F f	[f]	22	R r	[r]
7	G g	[g]	23	S s	[c]
8	Ĝ ġ	[ɣ]	24	T t	[t]
9	H h	[x], [h]	25	U u	[ʏ]
10	I i	[i]	26	Ú ú	[y]
11	ı ı	[ɯ], [ɨ]	27	V v	[v]
12	J j	[ʒ]	28	Y y	[ɣ]
13	K k	[k]	29	Ý ý	[ɤ]
14	L l	[l]	30	Z z	[z]
15	M m	[m]	31	Sh sh	[ʃ]
16	N n	[n]	32	Ch ch	[tʃ]

Қазіргі кезде қазақ тілінің болашағына бей-жай қарай алмайтындар мерзімді басылымда, әлеуметтік желіде болсын болашақ латыннегізді қазақ әліпбиін ұсынып, қабылданған әліпбиге өзінің көзқарасын білдіріп жүр. Бір жағынан бұл қуантарлық, бірақ ұсынушылардың көпшілігі әліпби реформасының негізгі мақсаты мен әліпби түзудің негізгі ұстанымдарын білмей, тілді не компьютерге, не белгілі бір тіл ыңғайына

бұрады. Компьютерге ыңғайланған әліпби тілді бұзады, ал басқа тіл ыңғайына бейімдеп жасалған әліпби «Ұлттық әліпби» бола алмайды.

Қазақтың алғашқы реформаторы Ахмет Байтұрсынұлы «әліпби тілге шақ болу керек» деген [6]. Шынында да, әліпби тілдің барлық ішкі мүмкіндіктерін қамти алып, тілдің ұлттық сипатын бере алуы тиіс. Сондықтан ұлттық әліпбиді ең алдымен тілтанушы ғалымдар, оның ішінде тілдің барлық жүйесін білетін мамандар жасаған абзал. Сонымен қатар әліпби түзу барысында грамматолог ғалымдардың пікірін де ерекше ескеру қажет деп білеміз. Себебі орфография мен әліпби – байланысты категориялар. Әліпби дұрыс құрылмаса орфографияға да өз әсерін тигізеді. Мысалы, бекітілген әліпбиде «екі әріп – бір дыбыс» принципіне сәйкес алынған ш және ч әріптерінің латынша таңбалануы sh, ch жазуда қиындық туғызатыны анықталды. Мысалы, *shashhtaraz*, *ashana* сияқты сөздердің жазылымы қазақ тілінің дыбыс тіркестімділігі мен орфография саласын ескермеуден туындап отыр деп айтуға болады. Яғни, бұдан әліпби жасауда әрбір әріптің қай әріппен қай позицияда тіркесетіні, мүмкіндігінше омограф тудырмайтындай болуы ескерілуі тиіс.

Әліпби түзу теориясында қазақ тілін тұтынушылардың санасында жеке әріптердің графикалық портреті психобейнемен сәйкес келуі де ұстаным ретінде көрсетілген. Бекітілген әліпбиде ұ, ү, у үшін алынған латыннегізді әріптер сәтсіз таңдалған. Себебі жазарман үшін бұл әріптерді тану және есте сақтау күрделі. Мысалы, бекітілген әліпбиде ұ үшін u таңбасы берілген. Бірақ жазарман /ү/ үшін латынның /ü/, /y/ немесе /ū/ таңбаларының біреуін таңдайды. Бұл бекітілген әліпбидегі кейбір әріптер жазарманның психобейнесіне сәйкес еместігін көрсетеді. Біздіңше, қазақ тіліндегі /ү/-ға латынның ū таңбасы лайық. Бір жағынан, бұл таңба 1938 жылы қабылданған «жаңартылған әліпбиде» қолданылған және кирил графикасына көшкен алғашқы жылдарға дейін бұл әріп кескіні біздің жазу тарихымызда болған, ал жіңішке /ү/ үшін ü әрпі ыңғайлы. Себебі бекітілген әліпбиде өзара ұқсас тірек дауыстының жіңішкесі акут арқылы ерекшеленеді. Мысалы: а – á, о – ó, и – í. Ал /у/ үшін латын стандартына сәйкес u таңбасын қабылдаған дұрыс деп ойлаймыз. Сонда халықаралық және интернационалдық атаулардың жазылымы түпнұсқасынан ауытқымай, графикалық суреті сақталып, сөзді тануға оңай болары сөзсіз [2].

Латын графикалы қазақ жазуы үшін бір әріп – бір дыбыс принципін ұстану тиімді. Бекітілген әліпби «1 дыбыс – 1 әріп», «2 әріп – 1 дыбыс», «1 әріп – 2 дыбыс» принципі арқылы жасалған. Ұлттық әліпби екі, үш принципке және әртүрлі жүйені (полибағытты әліпби) басшылыққа алса, тілдің ауызша және жазбаша формасына әсерін тигізіп, оқылым мен жазылымды күрделендіреді. Ал қазақ тілінің тілдік табиғаты монобағытты әліпбиді қажет етеді. Монобағытты деп отырғанымыз, «1 әріп – бір дыбыс». Бұл принцип бойынша мағына ажырататын тілдік бөлшектер белгілі бір әріп арқылы таңбаланады. Ал мағынаға қызмет етпейтіндерге әріп арналмайды. Сонда қазіргі қазақ әліпбиіндегі бөгде тілдік элементтер мен ұлттық элементтер өзінен өзі сұрыпталады.

1.2.3 Тілтанымдық әліпби

Қазақ грамматологиясындағы **тілтанымдық әліпби** дегеніміз – әліпбидегі әріптер тілдегі дыбыстардың негізгі реңкін, мағына ажырататын түрін таңбалайтын, әліпбидегі әріптің мазмұнына фонема мазмұны сәйкес келетін, негізінен, бір дыбыс бір әріппен (таңбамен) берілетін әліпби.

Тілтанымдық әліпбидің ерекшелігі неде? Басты ерекшеліктері – ортақ түркі әліпбиі негізінде жасалғандықтан, түрік, әзербайжан, түрікмен әліпбилеріне ұқсас (1), бір дыбыс бір әріппен таңбаланады (2), тілдің фонологиялық жүйесіне латын әліпбиінің графикалық мазмұны сәйкес келеді (3), бір не екі айырым белгілері бар фонемалардың таңбасы өзара ұқсас, бірінен бірі шығарылады: дауысты дыбыстар жүйесінің жіңішке жұбы ұқсас фонемадан умлаут арқылы ажыратылады (a-ä, o-ö, u-ü, i-i) (4), дауыссыздардың жұбы «айшық», «седиль» белгілерімен айырылады (g-ğ, s-ş, n-ñ) (5), сондықтан сауат ашуда, тіл үйренуде таңбалардың бұл жүйесі жеңілдік туғызады (6).

Бұл әліпбидің ең алғашқы авторы филология ғылымдарының докторы, академик Ә. Қайдар (1991ж.) [10], одан кейінгі жетілдірген нұсқасын ұсынған профессорлар Әлімхан Жүнісбек, Көбей Хұсайын және Нұргелді Уәли (1995ж.), одан да жетілдірген нұсқасын профессор Әлімхан Жүнісбек (1999ж.) және одан әрі А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғалымдары ұсынған жобалар (2007, 2016ж.) (Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы [5], сондай-ақ «Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау» [11] монографияларында көрсетілген).

Кейбір айырмашылықтарын есептемегенде, дәл қазіргі уақытта тілтанымдық әліпбидің 2 жобасы бар. Басты айырмашылығы: академик Ә.Қайдаровтан бері келе жатқан 1-жобада w әрпі қазіргі y дыбысын (*taw, uwaq, tuwis*), ал y таңбасы қазіргі й дыбысын береді (*say, luyq, kiyim*), ал 2-жобада бұл әріптер u және i немесе нүктесіз i-мен беріледі: *tau, uaq, tuis; sai, iyq, kim*. Бітіспес дау осы екі әріпте! Басқа әріпке қатысты тілтанушылар ішінде алауыздық жоқ. Сонда бұл әліпбиді барлық тілтанушы ғалымдар бірауыздан қолдайды деуге болады.

Тілтанымдық әліпбидің екі жобасы:

1-жоба

A a Ә ә (ə) B b Ğ ğ (r) G g D d E e Iı (ıı) İi (i)	J j Q q K k L l M m N n Dŋ (n) O o Öö (ө)	P p R r S s Şş (m) T t U u (y) Üü (y) W w (y) Y y (ii) Z z

2-жоба

Әріп	Дыбыс	Әріп	Дыбыс
A a	[a]	N n	[n]
Ä ä	[ə]	Dŋ	[n]
B b	[b]	O o	[o]
		Ö ö	[ø]
D d	[d]	P p	[p]
E e	[e]	Q q	[k]
F f	[f]	R r	[r]
G g	[g]	S s	[c]
Ğ ğ	[r]	Şş	[m]
H h	[x], [h]	T t	[t]
Iı	[i]	Ü ü	[y]
İ i	[u], [ü]	U u	[y]
J j	[j]	Ŭ ŭ	[y]
K k	[k]	V v	[v]
L l	[l]	Y y	[ı]
M m	[m]	Z z	[z]

Тілтанымдық әліпби жобаларындағы у мен и. Даудың шешілмей тұрғаны аталған екі дыбыстың әу бастан қандай дыбыс екені анықталмай келгенінен. Бірде *дифтонгоид дыбыс* (В.В.Радлов), бірде *дауыссыз дыбыс* (Н.И.Ильминский, Е.Омаров, Қ.Досмұхамедұлы), бірде *шала дауысты* (А.Байтұрсынұлы мен Қ.Жұбанов), бірде *дауысты дыбыс* (Т.Шонанұлы, Р.Сүгірұлы, Н.Зәлиұлы), кирил әліпбиін қабылдағаннан кейін у әрпі бірде дауыссызды, бірде дауыстыны таңбалайтыны белгіленді, ал и әрпінің екі таңбасы болды. Алайда профессор Ә.Жүнісбек аталған дыбыстарды даусыз дауыссыз, [12], сондықтан тек дауыссыз әріп ретінде ғана таңбалануы қажет деді. Яғни у дауыссыздың алдынан ұ немесе ү дыбысы, й дыбысының алдынан ы немесе і әрпі қосылып жазылуы тиіс деді.

Жазбаса да айтылатын немесе естілетін дыбысты таңбалау сөзді буынға бөлуде, тасымалдауда, филолог студенттерге морфологиялық талдау жасауда бұ-уын, тұ-уыс, ы-йық, і-йә, ый-ман, ұ-уыл-ды-рық, о-құу-шы, ба-йұ-уы, тұ-уы-уы деп жазылып тұрған сөздер оңайлық етеді дейді.

Бірақ біздің ойымызша, жазу – миллионның құралы. Миллионның бәріне сөздің түбірін таптыру шарт емес. Миллионға й дауыссыздың алдынан айтылатын қысаң езуліктердің бірін (ы мен і) немесе у дауыссыздың алдынан айтылатын қысаң еріндіктердің (ү, ү) бірін қалдырмай, жалықтырмай жаздырту мүмкін де емес.

Жалықтырмай деп отырғанымыз қазіргі кирилдің и, у таңбасы әлі санамызда жоқ кезде, 20 ғасырдың басында М.Дулатұлы бұлар дауыссыз болғанмен, бір таңбамен беру қолайлы, яғни «бір дыбыс болып естілетін ұзын у мен и-ді бір әріппен жазатын болсақ, жазу жеңілденеді» [13] деп, «ұу, ыу-лар бір дыбысқа ұқсап естіледі. Оны екі әріппен балаларға түсіндіргенде де, жазғанда да ауыр болады, сондықтан ұу, ыу-ларды бір әріппен жазатын ереже шығару керек» (Сонда) деген. Яғни қазіргі «орыстанған» біздің «санамызбен бірдей ойланды». М.Мырзаұлы да «сұу, бйй сықылды сөздердегі у мен и-ді дауысты дейміз, олардың алдында құлаққа естілмейтін ұ, і бар деп әуреленбей, сұу, бйй сықылды сөздерді су, би деп жазамыз, сонда жазу жеңілденеді, мұны балаларға үйрету де жеңіл болады» деді (сонда).

Қосар таңба сол заманның өзінде машақатты болғанын, Ж.Аймауытовтың мына сөзінен байқауға болады: «Таластың үлкені ұу туралы. Жаңа оқығандар түгіл, оқығандарымыз да бұған төсеніп кете алмай жүр. Сөздің буынын ашқанда кейде ы, кейде ұ шығады. Ы шықса, жалғыз у жазылады. Және сөздің

түбіріне сүйенеді: *оқу, жору, танудың* түбірінде **ы** дыбысы бар *оқы, жоры, таны*. Сондықтан жалғыз **у** жазылуы тиіс. ...Ал енді түбірінде **ы** дыбысы жоқ *алу, бару, асу, табу, татуларға* келгенде тағы тайқып кетеміз. Буындарын ашамыз да *алыуы, барыуы, асыуы, табыуы, татыуы* болады дейміз. Бұлардың түбірі *ал, бар, ас, тап, тат* болған соң *алу – уы, бару – уы, асу – уы, табу – уы, тату – уы* болып неге жазылмайды. Бұл жерде не естілуге, не түбіріне сүйене алмай қаламыз. Онан да етістік болса, жалғыз **у** жазылады деген ереже болса, дау аз болар еді. Әйтпесе, *алу – уы, бару – уы, асу – уы, табу – уы, тату – уы* деген сөздерде кейде **ұ**, кейде **ы** естіледі деп қалай айта аламыз? Бәрінде де **у** естіліп тұрған жоқ па?» – дей отырып: «*сұу, бұу, құу, тұу* сықылды **у** ұзын естілетін орындарда жалғыз-ақ **у** жазылсын деймін. Қайтсе де *жұу керек, ай тұуға таянды, сағым құу жарамайды* дегендегі қаздай тізілген көп **ұуу**-ларды қолайлы деп айтуға болмайды. Жазу оңайласын десек, **у**-ларды қысқарту керек» [14]. Міне, бұл – кирил әліпбиіне өтпеген, қазіргі дауыстыны да дауыссызды да бір **у** әрпімен таңбалаған, «орыстанған» сананың ауылы алыс заманда айтылған сөз.

Сол XX ғасыр басында арыстарымыз тағы: «Емлеге салқын ақыл, саналы ой керек. Емлеге әркім әр жақтан қарайды. Біреу тіл тарихынан, біреу нағыз грамматика жағынан» [15] деген екен. Міне, біз әлі отырмыз: біріміз фонетиканың ұғымдарын іздеп, біріміз морфологиялық тұлғаларды жоғалтып...

Бірақ біздің алғашқы әліпбилеріміз фонетикалық болды. Ый, ій, Ұу, үу дыбыс тіркестерін қалдырмай таңбаладық. 1929ж. латын графикасына көшкенде **у** дауыссызын – **v** таңбасымен, **й** дауыссызын – **j** таңбасымен жаздық. Сөйтіп, төл сөзде де, кірме сөзде де **ij, ij, uv, uv** әріп тіркестері болды: *kuļuv, qyļuv, sijstema, barijant, tijgen, eluv, buvaz, suv, quvgan* [16]. Бірақ 1933ж. көп ұзамай әліпбидің осы тұсын жетілдіру қажеттігі шыға бастады. Қ.Жұбанов: “**уу, үу, ұ, ү**, **у** әріптерімізбен таңбалап жүрген түрлі дыбыстардың бәрі де жалғыз **у**-мен көрсететін жерлері болушы еді. ...Бұл үлкен шатақ еді. Осы шатақтан құтылмақ болғандағы қарманғаны әлгі қосар әріптер болады. Бірақ шатақтан құтқару орнына әлгі қосар әріптер одан әрі қосарлана, шатақты шиеленістіре түсті” – деді. С.Аманжолов и, **у** таңбаларының салдарынан *миссисити, миссури* сияқты сөздердің *mijssijsijpij, mijssuvrij* деп **6, 7** әріптің онына, **13-9** әріпке дейін жазылуы дұрыс болмағанын айтты. Ғалым и, **у** әріптерінің жуан-жіңішкелігін түбір не қосымша ажыратып тұрады; ал жуан-жіңішке пары бар сөздердің жіңішкесін таңбалауға болады деді: *ti-tji, tyu-tu* [17];[18]. 30-жылдары Ғ.Ниязұлы “Социалистік Қазақстан” газетінің төрт бетінде 700 жол басы артық **ы, і** таңбаларын салуға кеткенін айтады.

Сонымен, Қ.Жұбановтың, кейін С.Аманжоловтың ұсынуымен 1938 ж. 2 қаңтарда қабылданған “Қазақ тілінің орфографиясын өзгерту” туралы қаулыда **uv** (ұу), **uv** (үу) қосар әріп **и** таңбасымен ауыстырылады: *uvagyt-uagyt, uvьq-uvьq, uvəde-yəde, kelyv-keli, quvus-quьs*. Мынадай ескерту болды: **у** (*и*), **түу** (*tyv*), **svv** (*сүү*) сөздерін екі әріппен беру ыңғайсыз, әрі сөз мағынасын айыруға кедергі келтіретіндіктен (*ту* мен *түу* деген одағайлар) қосар әріппен жазу. Сол сияқты **ьj** (ый), **ij** (ій) қосар дыбыстарының орнына бір ғана **i** таңбасы алынды. Тек *тый, сый* сөздерінде бұрынғы емле сақталатыны туралы ескерту болды [19]. Сөйтіп, **ұу, түу, сый, тый** сөздерінен басқалары бір әріппен жазылатын болды.

Орыс әліпбиі негізіндегі қазақтың жаңа алфавиті мен орфографиясының жобасы СССР Ғылым академиясының Қазақстандағы филиалының қазақ тілі секторы С.А.Аманжоловтың басшылығымен жасалады да, 1940ж. емле ережелері жарық көреді. Емле ережесінің талқылауға ұсынылған ресми нұсқасы 1953ж. газет бетіне жарияланады. 1957ж. үкіметтің арнайы қаулысымен қабылданғанға дейін аталған жоба қалың жұртшылықтың талқысына түсті. Пікірталастар әсіресе “Қазақстан мұғалімі”, “Социалистік құрылыс” мерзімді баспасөздерінде үзбей басылып отырды. Мақалаларға зер салсақ, мұндағы пікірдің көбі **и** әрпінің емлесіне қатысты (**у** әрпін қосармен жазу тіпті сөз болмаған). Барлық буындағы **ый, ій** әріптерін қысқартып жазу ұсынылған. **и**-ді *ки* дегенде бір әріппен, *қи* дегенде екі әріппен (*қый, қыйын*) жазу, сөз басы мен терминдерде бір әріппен (*иық, ғылыми*), тіпті болмағанда екі вариантпен де жаза беру, оны қатеге санамау (*қағида//қағыйда*) сияқты әртүрлі жолдар ұсынылған [20].

1956ж. Тіл және әдебиет институты емле ережесін талқылауға шақырылған жиналыста профессор М.Балақаев қосар **ый, ій** таңбаларының орнына **и** әрпін жазуды ұсынады. Осы жиналыста «жазудағы ала-құлалықты» жою үшін қосарлы дыбыс естілетін жерлерде жалаң **и** жазуды ұсынған оқу-педагогика баспасының редакторы Р.Сыздықованың сөйлеген сөзі үлкен себеп болған [21].

Бұл емле жұртшылық тарапынан бірден қолдау табады. Қарсы пікір болмаған сыңайлы. Сөйтіп, жазудағы экономия, жазу мен ауызша тілдің арасындағы параллель түзілім қазақ жазуына табиғи жолмен, өз қалауымызбен осылай келген еді. Бұл қазірде көп айтылатын «орыс әліпбиінің кесірі», «қызыл саясаттың» қырғыны, «орыстақы қоғамның» жемісі емес. Және Байтұрсын әліпбиін қолданатын қытай қазақтарының қазіргі жазуының өзінде 1954 жылы **ый, ій** тіркестерін бір таңбаға ауыстыруға орыс әліпбиінің «кержақтылығы» себеп болмады.

У, и әріптерінің жиілігі жоғары емес қой деген де пікір бар, **иэ, жиі** емес, бірақ «Қазақ сөзформа құрылымының жиілік сөздіктері» атты 2018 жылы жарық көрген еңбекте сөз соңында кездесетін **у** әрпі

10-орында, ал и әрпі 18-орында, яғни барлық мәтіннің 2,7767% -да у әрпі сөз соңында жазылып жүр екен [21,196]. Яғни мұны тұйық етістіктің белсенді қолданысы көрсетіп тұр.

Біз қазір 1-жобаны қолдағанмен, миллион қолдамайды. Миллионның қолындағы қаламды не пернетақтаны біз жазып бермейміз. Әліпбиді бір қабылдап, біршама уақыттан кейін өзгеріс енгізетінімізге көзіміз жетіп отырып, бекітуге біздің құқығымыз жоқ! 2016 жылы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ұжымдық зерттеуі барысында 250 респонденттен алынған ақылы сауалнамада (сауалнама ақылы болса, жауап шынайы, жанашыр болады) берілген 3 түрлі әліпби жобасында да аталған әріптер дыбыс тіркесімен берілген еді. Бірақ сауалнама нәтижесінде 3 жобада да ый, ій, ұу, үу әріп тіркестерін бір таңбамен жазып, қателесу барлық жазба жұмыстың 30%-нан асты. Бұдан «ешқандай жоба оң нәтиже берген жоқ» деген қорытынды шығарылған [11].

Дұрыс әліпби ұсыну – тілшілердің міндеті. 20ғ. басында айтып кеткен «көбінесе іске қолайлы (практика), жеңілдік, қала берсе, естілу, аз сөз, көп мағына керек. Аз әріп, көп дыбыс – жақсы хат шарты. Сөздің ықшамдығы – тез оқу шарты. Ежелеп оқымаймыз – суретін танып, тұлғасын танып оқимыз. Тұлғаның тұрқы неғұрлым қысқа, ықшам болса, оқуға да жеңіл болады» [15] деген әліпби шарты 21 ғ. ұрпағы үшін тіптен өзекті.

1.2.4 Әліпби жетілдірудің негіздемесі

Әліпби құрамы: Әліпбиде 31 әріп бар, оның 9-ы *умлаут*, *бревис*, *макрон*, *седиль* диакритикалық таңбалары арқылы берілген. Диакритикалық таңбалар латын әліпбилі жазу тәжірибелеріндегі ортақ, универсалды қызметіне сай алынған:

- Ә, Ө, Ү жіңішке дауысты дыбыс таңбасына – *умлаут*,
- жуан дауысты Ұ дыбысына – *макрон*,
- ұяң Ғ дауыссызына – *бревис*,
- ызың Ш дауыссызына – *седиль*.

Оқылым үдерісін жеңілдететіндіктен және қазақ тіліндегі сөз мағынасын ажырататын негізгі дыбыстарды толық бейнелейтіндіктен, ғалымдар осы нұсқаны **ұлттық тілдің дыбыстық жүйесін айқын көрсететін әліпби** деп бағалап отыр.

Жобадағы диакритикалық белгілер латынәліпбилі жазуы бар тілдердің көбінде қолданылады, мысалы, *умлаут* неміс, швед, исланд, фин, венгр, түрік, эзербайжан әліпбилерінде де жіңішке дауысты дыбыстың таңбасын білдіреді. *Бревис* эсперанто, молдова, түрік әліпбиінде дауыссыздарды, *седиль* француз, түрік, латыш әліпбилерінде ызың дауыссыздарды, *макрон* дауыстыларды немесе дауысты қатарына өткен дауыссыздарды таңбалауда пайдаланылады. Сондықтан қазіргі жаһандағы латын жазуын білетін кез келген жазарман ұлтына, тіліне қарамастан, диакритикалардың дыбыстық мазмұнын бірден ажырата алады. Бұл қазақ жазуының әлемдік графикалық кеңістіктегі түсініктілігін арттырады.

Әліпбидегі әріп тәртібі: Кириллнегізді әліпби мен латыннегізді әліпбидің орын тәртібі бірдей емес. Әр әліпбидің өз тәртібі бар, сондықтан қазақтың жаңа әліпбиінің тәртібі латын әліпбиінің тәртібімен берілді, **базалық әріптердің** орны өзгерген жоқ: A, B, D, E, F, G, H, I, J, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, U, V, Y, Z.

Базалық әріпке диакритика қосу немесе базалық әріпті түрлендіру арқылы жасалған әріп сол базалық әріптен соң орналастырылды:

- Aa-дан кейін Ä ä,
- Gg-ден кейін Ğ ğ,
- İ i-ден кейін I i,
- Nn-дан кейін Ŋ ŋ,
- Oo-дан кейін Ö ö,
- Ss-дан кейін Ş ş,
- Uu-дан кейін Ü ü мен Ǆ Ǆ әріптері орналастырылды.

Әліпбидегі әріп аты: Жобадағы әріптер фонеманың жеке тұрғандағы дыбысталуы бойынша аталды:

- дауыстыларды таңбалайтын әріптер дыбыстық ортаға неғұрлым тәуелсіз болып саналатын ашық буындағыдай дыбысталып, аталады: A (*a-pa*), Ä (*ä-ke*), E (*e-ne*), I (*i-ni*), O (*o-tan*), Ö (*ö-ner*), Ü (*ü-lan*), Ǆ (*Ǆ-mit*), Y (*y-dys*);

- дауыссыздардың әрпі фонетикалық жағдайға неғұрлым тәуелсіз реңкімен және ы дауыстысын алдынан не соңынан селбестіріп айтылады: B [by], D [dy], F [fy], Ğ [gy], H [hy], J [jy], M [my], N [ny], P [py], Q [qu], S [sy], Ş [sy], T [ty], V [vy], Z [zy];

- жіңішке дауыссызды таңбалайтын әріптер жіңішке дыбысталып, соңынан і дауыстысын қосып айтылады және аталады: G [gɪ], K [kɪ];

- кейбір үнді дыбыстардың әрпі селбеспе дауыстыны алдынан қосып дыбысталады және аталады: İ [iɪ], L [yl], Ŋ [yŋ], R [yr], U [ūu].

Негіздемесі

Кіріспе. Латын графикасына негізделген жаңа әліпбидегі кейбір таңбалар жазып-сызу мен оқуда қолайсыздығы үшін сынға алынды. Атап айтқанда:

- жаңа әліпбидегі ақут белгісінің дауыстыға да, дауыссызға да қойылуы, оның мағынасының дауысты дыбыстың жіңішкелігін білдіруге сәйкес келмеуі;
- қазақ ұлттық жазу дәстүріне тән «бір әріп – бір дыбыс» принципінің сақталмауы;
- жазуды қиындататын басы артық әріптің болуы.

Осы сыни пікірлерді емле ережелерін апробациядан өткізу, үйрету курстарына қатысқан мұғалімдер мен әдіскерлер және жұртшылыққа латын жобасын таныстыру, насихаттау шараларына атсалысқан сала мамандары мен зиялы қауым өкілдері ерекше атап айтты. Сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған мақалаларда, әлеуметтік желілерде қалың жұртшылық тарапынан аталған кемшіліктердің жиі көрсетілуі, жүргізілген сынама жұмыстардың нәтижелері әліпби құрамындағы кейбір әріптерді өзгерту қажеттілігін көрсетті.

Бекітілген әліпбиді жетілдіру бойынша әліпбиге төмендегідей ішінара толықтырулар мен түзетулер енгізілді.

1. Жаңа әліпбиде дауысты дыбыстардың жіңішке сыңарын белгілеуші диакритикалық таңба ретінде умлаут алынды, себебі умлауттың таңбасында «жіңішкелікті білдіру» деген концепті бар және ол латын әліпбиін білетін кез келген жазарманға таныс. Умлаут диакритикасы *Ä – Ä, Ö – Ö, Ü – Ü* дыбыстарын таңбалауда қолданылды: *äder, öner, ülken*. Умлаутпен жіңішке дауысты дыбысты таңбалаған тілдер көп, олар: неміс, швед, венгр, түрік, әзербайжан, түрікмен, т.б.

2. Ғ дыбысын бревис диакритикасы арқылы Ǧ таңбасымен беру ұсынылады: *ǧarys, jaǧyru, ǧylym*. Бревис – латын графикасы негізінде түркі тілдерінің әліпбиінде жуысыңқы, тіл ортасы ұяң дауыссыз Ғ дыбысы үшін алынған ортақ диакритикалық белгі. Бревис мәтінде көзге бірден шалынады, оңай танылады.

3. Тек төл дыбыстар таңбасын ғана алу керек деген ұсынысқа қарамастан, кірме Ғ әрпі әліпбиге алынды, себебі Ф дыбысымен келетін сөздер қазақ әдеби тіліне ертеден араб, парсы тілдерінен еніп, кең қолданыс тапқан: *Фзулли, саф, Фараб* т.б. Ал орыс тілі арқылы енген 14 000-нан астам шеттілдік сөздің шамамен 2000-ның құрамында Ф дыбысы бар (*футбол, федерация, фольклор, фосфор, фотон*). Бұлардың барлығын қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына бағындырса, П немесе Б дыбысы арқылы игеру мүмкіндігі бар. Алайда *Pzulli* немесе *Bzulli, sap, Parab* немесе *Barab; putbol* немесе *butbol, pölklor* немесе *bölklor, pospor* немесе *bosbor, poton* немесе *boton* деп өзгерту бұл сөздердің емлесін қиындатқаны сынамалардан байқалды. Сол себепті әліпбиге Ff таңбасы алынды: *Fzulli, saf, Farab; futbol, federasia, fölklor, fosfor, foton*.

4. Кирил әліпбиіндегі Й мен И әріптеріне ортақ бір таңба алынды, себебі бұл әріп сөздегі позициясына қарай кейде дауысты-дауыссыз тіркесі, кейде жалаң дауыссыз дыбыс болып жұмсалатындықтан, бір таңба осы ерекшелікті жеткізуге мүмкіндік береді деген пікір басым болды. Мысалы, *ай, тай, лай, лайк, фейк* деген сөздерде дауысты дыбыс таңбасынан кейін тұрғандықтан, бұл әріп дауыссызды, ал керісінше, И-дің таңбасы сөздің басында немесе дауыссыз дыбыс әрпінен кейін тұрса, бұл Ы+Й және І+Й түріндегі дауысты мен дауыссыз дыбыстың тіркесін таңбалайды, мысалы, *ине <ій-не>, киім <кі-йім>, қиын <қы-йын>, жиын <жы-йын>, институт <ійн-стйй-түут>, кино <кйй-но>*. Бірақ екеуінің таңбасы бірдей болғаннан бұл әріппен жазылған сөздердің айтылу нормасына ешқандай нұқсан келмейді. Сондықтан екі әріпке бір таңба беру жазуды ықшам етеді әрі айтарлықтай қиындық тудырмайды, ал оқу барысында оңтайлы келіп, оқырманның уақытын үнемдеуге мүмкіндік тудырады, қазақ жазуының тиімділігін арттырады.

/І/ әрпі - әліпбидегі күрделі мазмұнды екі әріптің бірі. Ол сөз басында (тек ашық дауыстының алдындағы жағдайды ескермегенде) және дауыссыз дыбыс таңбасының алдында жуан сөзде [йй], жіңішке сөзде [йй] дыбыс тіркесін таңбалайды: *iyq – [ййық], iridi – [ййійдіі], untirek – [ййінтірек], oqidy – [оқййды], kino – [кййно], bekidi – [бекййді]*, ал сөз басында ашық дауыстының алдында және дауысты дыбыс таңбасынан кейін тұрса, жалаң дауыссыз Й-дің өзін таңбалайды: *iaǧni – [йаǧнйй], qaida – [қаййда]*. Нәтижесінде шет сөздер мен төл сөздер орфограммалары бір ережеге негізделеді, бұрынғыдай «шеттілдік сөздерде И дауысты, төл сөзде дауыссыз дыбыс» деп бөліп түсіндіретін екіұшты ереже орнына барлық сөздер біртұтас ұлттық емлемен жазылып, біртұтас орфоэпиялық ережеге сәйкес дыбысталатыны туралы нақты ереже ұсынылады.

5. І мен Й, И дыбыстарын беретін таңбаларды өзара алмастыру және и-дің бас әрпін нүкте арқылы /İ/ түрінде таңбалау ұсынылды: *Institut – İrmşık; jinalys, ijidek, miras; sinus, instagram, universiada; ızgıllk, bılm, ırgeli*. Себебі кирил әліпбиіндегі И-ді латындағы İ таңбасымен беру термин сөздерді халықаралық тұрпатына жақындатады, бұл көзшаламға қолайлы, мысалы, *piramida, respublika*. Сонымен бірге İ таңбасының бас әрпі «нокатпен» берілгенде, сөздердің графикалық бейнесінің танылу

деңгейі жоғарылайды: *ine, jĭyn, kögorai, aidar; institut, inovasia, titul/ĪNE, JĪYN, KÖGORAI, AĪDAR; ĪNSTĪTUT, ĪNOVASĪA, TĪTUL*.

Статистикалық тұрғыдан [i] дыбысы (*ilgiu, ipkim*) – абсолюттік кездесу жиілігі 5-орындағы жінішке сөздердің барлық грамматикалық түрленімінде: *үй-lmlз-деgl-nlң, Іnl-lmlз-đlң, әң-gl-me-młз-đlң, Іl-glul-l-nlң* т.б. кездесетін қазақ тіліндегі белсенді дауысты дыбыс болғандықтан, бұл сөздердегі жінішке дауыстылар екі нокатты умлаутпен таңбаланса, әріпүсті диакритика көбейеді, ал [i] әрпінің үстіне нокат қоймай, яғни оны /I/ әрпімен жазса, жолүсті белгілер азаяды, бұл оқу-жазуды жеңілдетеді: *üimızdeginuı, imımdıı, ängıtemımdıı, ilgııınuı*.

6. У дыбысын U таңбасымен беру ұсынылды. У әрпін Ы таңбасымен жазу қиындық тудырды. У-дың жиілігі жоғары, сондықтан қолмен жазуда кіші әрпінің жазу жолының төменгі жағына созылып түсетін тұрқы мәтінде көзшалымға ыңғайсыз. У дыбысын шетгілдік сөздерде Ы таңбасымен жазу, олардың мәтін ішінде де, мәтіннен тыс тұрғанда да, бірден танылуын қиындатты: *ýran, ýnıversıtet, vakým*. Осы әріппен келген төл сөздердің де графикалық кескіні көзшалымға ауыр тиді: *ýaqyt, saýda, jýý, týý*; Ал У-ды U әрпімен таңбалау *universitet, konstitusia, turizm* сияқты термин сөздердің тұрпатын халықаралық қолданыстағы нұсқасына сәйкестендіріп, төл сөздерге тез танылатын графикалық қолайлы кескін береді: *qauyn, su, uaqyt, baru, kelu, keruen*. У әрпінің Ы әрпіне қарағанда жиілігі жоғары. Сондықтан У-ды диакритикасыз U-мен таңбалаған кезде диакритика азаяды. Ал сөздер мәтін ішінде тез танылады, көзшалымға қолайлы.

/U/ әрпі /I/ әрпі сияқты әліпбидегі күрделі мазмұнды әріптің бірі, ол сөз басында (тек ашық дауыстының алдындағы жағдайды ескермегенде) және дауыссыз дыбыс таңбасының алдында жуан сөзде [уу], жінішке сөзде [үү] дыбыс тіркесін таңбалайды: *uıq – [үүқ], uran – [үүран], ul – [үүл], qaru – [қарүү], prokuratura – [прокүүратүүра], külu – [күүл], universitet – [үүнүүверсіүүtem]*, ал ашық дауыстының алдында сөз басында және дауысты дыбыс таңбасынан кейін тұрса, жалаң дауыссыз У-ды таңбалайды: *uaqyt – [уақым], sauda – [сауда]*. Сөйтіп, шетгілдік сөз бен төл сөз орфограммасы бір ережеге негізделеді, бұрынғыдай «шетсөзде У дауысты, төл сөзде дауыссыз» деп, бөліп түсіндіретін, жазу-оқуда қиындық тудыратын ереже орнына барлық сөздер біртұтас ұлттық емлемен жазылатынын, біртұтас орфоэпиялық ережеге сәйкес дыбысталатынын түсіндіретін ереже ұсынылады.

7. Ұ дыбысының таңбалауға макрон диакритикалы Ȫ алынды: *Ȫsynys, jȪrnaq, maȪlumat*. Сөйтіп, дыбысталуы өзара ұқсас әріптерді әліпбиде бір базалық әріп негізінде жасап, қатар орналастыру көзделді. Сонда /U/, /Ȫ/, /Ȫ/ таңбаларын тану, қабылдау қиындық тудырмайды, керісінше, әліпбидің көзшалымға қолайлылығын, қолдағдыға икемділігін арттырады. Сондай-ақ Ұ әрпінің У әрпіне қарағанда жиілігі төмен, сондықтан оның диакритикасы /Ȫ/ көзшалымды жеңілдетеді. Сондай-ақ педагогикалық негіздемесі бойынша «кирил жазуындағы Ұ әрпінің ортасындағы сызық латында осы дыбысты таңбалайтын әріптің үстінен қойылады» деп ассоциация арқылы үйретуде /Ȫ/ графемасын тез танып, жазуға септігін тигізеді.

8. Ң дыбысы халықаралық фонетикалық әліпбиде бар Ȣ таңбасымен берілді. Көптеген грамматикалық категория формасы тұлғаларында бар, жиілігі жоғары Ң дыбысына диакритикалық Ȣ таңбасының алынуы әріпүсті қосалқы таңбалардың көбеюіне, соның салдарынан мәтіннің көзшалымға ыңғайсыздығына әкеледі. Ȣ таңбасы мұрын жолды, үнді дауыссыз дыбысты (ң) белгілейді, Ȣ қолды үзбей жазуға ыңғайлы әрі жолүсті таңбаларын көбейтпейді. Сондай-ақ кирилнегізді қазақ әліпбиіндегі Ң әрпінің кескініне ұқсастығы тез дағдылануға септігін тигізеді: *aıııı, jaııbyr, köleııke*.

Ң дыбысына Ȣ таңбасын алудың себебі қандай?

1. Қазақ тілінің белсенді жалғаулар құрамында кездесетін, жиілігі жоғары (мысалы, *se-niıı äııgime-ıı-niıı, taıı-yıı-nuıı, siııli-ıı-niıı, sen aıı-taıı-syıı, maııȢaz-syıı/ se-niıı äııgime-ıı-niıı, taıı-yıı-nuıı, siııli-ıı-niıı, sen aıı-taıı-syıı, maııȢaz-syıı* т.б.) Ң дыбысына Ȣ немесе Ȣ диакритикалық таңбаның алынуы қосалқы әріпүсті белгілердің көбеюіне, соның салдарынан мәтіннің көзшалымға ыңғайсыздығына әкеп соқтырады, сондықтан жетілдірілген әліпбиде Ң дыбысы Ȣ Ȣ (әнг) әрпімен берілді.

2. Мұны әдіскер-педагог мамандар жаппай қолдады. Себебі диакритика базалық әріптің үстінен қойылатын қосалқы белгі болған соң, жазуда қойылмай кету қаупі көп, ал қазіргі қазақ жастары тілінде мұрынжолды Ң дыбысын айтпау, оның орнына Н деп сөйлеу белең алып келеді (*жаңа* емес, *жана*, *таң* емес, *тан*, *маңдай* емес, *мандай*). Бұл төл дыбысымызды жоғалтып алу қаупінің зор екенін көрсетеді, осындай жағдайда ғалымдарымыз әліпбиде Ң дыбысына диакритикасыз, кескіні бедерлі (рельефті) жалаң Ȣ (әнг) таңбасын алуды дұрыс деп тапты.

3. Қазақ тілінің ерекшелегін көрсететін дыбыстың бірі, тіпті бірегейі осы Ң дыбысы, оның фонетикалық ерекшелігін жастар жақсы түсіну үшін оған әліпбиде мықты таңба алыну керек. Мықты деген қандай таңба? Ол - тұтас таңба. Диакритикамен берілген таңба базалық және қосалқы элементтен, яғни базалық әріптің образы, мысалы, Н және оның төңірегіне қойылған диакритикадан тұрады, мысалы, Ȣ үшін бревис таңбасы бар. Алайда Ȣ (әнг) таңбасының Ȣ бревисті таңбадан артықшылығы көп: біріншіден, оны жазғанда қол жазу жолынан үзілмейді, екіншіден, бұл - тұтас таңба, яғни қосалқы бөлігі жоқ біртұтас кескін, әрі көзге ерекше бедерлі көрінеді, солай көріну арқылы Ң дыбысы бар

сөздердің кескіні жазарман санасында жатталып қалады, олай болса, жазарман бұл сөздердегі Ң-ды Н-мен еш шатастырмайды. Демек, біз осы таңбаны алу арқылы тіліміздің ерекше дыбысын сақтап қалуды көздеп отырмыз дейді ғалымдар. Ң дыбысы қазақ тілінің ерекшелігін көрсететінін байқау оңай, себебі бұл дыбыс түбі бір болса да, түрік, әзербайжан тілдерінде жоқ, сондықтан әліпбилерінде оның таңбасы берілмеген.

4. Осы дыбыс бар латын әліпбиін қолданатын басқа тілдерде ол қалай таңбаланған екен, неліктен сол тәжірибені алмадыңыздар деген пікір бар. Иә, бұл дыбыс ағылшын, неміс тілдерінде бар, өзбек, қарақалпақ әліпбиінде жеке әрпі бар. Бірақ ағылшын, неміс тілдерінде NG диграфы арқылы беріледі: *rung* (баспалдақ), *singer* (әнші); *lang* (ұзын), *jung* (жас), ал қазақ тілі үшін диграф қолайсыз **änge** деген сөз онда **әне** деп те қате оқылып кетеді. Мұндай мысалдар өте көп. Ал қарақалпақ, өзбек тілдерінде бұл дыбыс таңбасы акут диакритикасымен берілген. Қазақ тілінде Ң дыбысының жиілігі жоғары болғандықтан, диакритикалық таңбаның қолайсыздығын айттық. Осы орайда Әзербайжан тілінің тәжірибесі ұтымды. Ә дыбысы сөздің басынан соңына дейін барлық буында кездесетін жиі дыбыс болғандықтан, әзербайжандар латын жүйесіне кирил жүйесінің таңбасын алды. Ә дыбысы үшін латынның **Ä** таңбасынан бас тартып, кирилдің **Ә** таңбасын қолданып, дәстүрді бұзды. Бірақ бұл әзербайжан тілінің ұлттық ерекшелігін сақтау үшін, жазуды ұлттық тілге қолайлы қылу үшін жасалған сәтті қадам болды. Біз де осындай тәжірибені **Ŋ** таңбасына қолданып отырмыз.

9. Ш дыбысы седиль таңбасымен (Ş) берілді: *şanyraq, qaşyqtıq, alaş*. Себебі **Ш** дыбысының мәтін ішіндегі жиілігі жоғары, оны **SH** екі таңбамен беру мәтінді жасанды түрде ұзартады. Сондықтан оны бір әріппен таңбалау қазақ тіліндегі «бір дыбыс – бір таңба» принципін сақтауға мүмкіндік береді. Оның үстіне **SH** диграфы оқуда қолайсыз. Себебі бір сөзде **Ш**, бір сөзде **CX** болып оқылады, сол себепті *Qoşan* (Қошан/Қосхан), *algıshat* (алғышат/алғысхат), *Şuñğyshan* (Шыңғысхан/Схынғышан), *dārishana* (дәрісхана/дәрішана), *külmeshan* (күлмешан/күлмесхан), *shema* (шема/схема), *Eshil* (Есхил/Еишл) сияқты екіұшты оқылатын, контекспен ғана ажырататын сөздер көбейеді. Ал **Ş** таңбасы жайылыңқы жуысыңқы қатаң дауыссыздың таңбасы ретінде бірнеше әліпбилерде қолданылған, сондықтан мәтінде тез танылады.

10. Чh (Ч) таңбасын әліпбиден алып тастау ұсынысы болды. Себебі **Ч** дыбысы қазақ тілінің төл дыбыс жүйесіне жат, **Ч** дыбысымен келетін шеттілдік сөздер саны аз және олардың қолданыс жиілігі де төмен. Оның үстіне **Ch** диграфы құрамындағы бір компоненті - **С** әрпі әліпбиде жоқ болғандықтан, осы күрделі әріпті жазуда, үйретуде қиындық туындайтыны байқалды. **Ч** – аффрикат дыбыс, ол **Т+Ш** дыбыстары элементтерінің жымдасуынан жасалған, сондықтан оны қазақ тілі құрамында бар **[Ш]** дыбысының таңбасымен, яғни **Ş** әрпімен беру сөздердің графикалық кескінін де, дыбысталуын да айтарлықтай өзгертпейтіні апробацияда байқалды, оларды оқырман мен жазарман жеңіл ажыратты. Сонымен қатар кирилдегі **Ч**-ның орнына **Ş** жазылған сөздер түпнұсқа тілдегі тұрпатына да ұқсады әрі қазақшаға бейімделді, жазуда бірден танылды, айтылуда тыңдарман үшін түсінікті деп бағаланды: *blokşein, kouşin, şempion* т.б.

11. Әліпбиде Ц әрпі жоқ, себебі Ц дыбысы қазақ тіліне тән емес. **Ц** – аффрикат дыбыс, ол **Т+С** дыбыстары элементтерінің жымдасуынан жасалған, сондықтан оны өз құрамында бар **[С]** дыбысының таңбасымен, яғни **S** әрпімен беру сөздердің графикалық кескінін де, дыбысталуын да айтарлықтай өзгертпейтіні тәжірибеден көрінді, оларды оқырман мен жазарман жеңіл ажыратты. Сонымен қатар кирилдегі **Ц**-ның орнына **S** жазылған сөздер түпнұсқа тілдегі тұрпатына да ұқсады әрі қазақшаға бейімделді. Жазуда бірден танылды, айтылуда тыңдарман үшін түсінікті деп бағаланды: *polisia, sirk, sirkül, astekter* т.б.

12. Бекітілген әліпбидегі Ы дыбысын латынның Y әрпімен беру жетілдірілген нұсқада сақталды, себебі жуан, қысаң езулік дауысты **Ы** дыбысын осылай таңбалау халықаралық транскрипциялық жүйеден әбден белгілі: *Almaty, Kuzylorda, Fazyl*, т.б. сияқты қазақтың жер-су атаулары, кісі есімдері осы түрде транскрипцияланады. Сондықтан латындағы **Y** таңбасының дыбыстық мазмұны **Ы** дыбысы деген түсінік орныққан. Ал кейбір ұсыныстарға сүйеніп, **Ы**-ны **I** таңбасымен беретін болса, онда осы таңба белгілеп тұрған жіңішке **[i]** дыбысына нокатты **İ** таңбасын алуға тура келеді, олай болса, **И/Й**-ді **Y** таңбасымен жазу керек болады. Осы үлгімен жазылған сөздер сынамаларда олардың мәтіндегі танылуын қиындатқаны, көзшалымға қолайсыздығын көрсетті: *ynstytut* (институт), *une* (ине), *munystr* (министр), *ayu* (аю), *yt* (um), *oquğa* (оқиға), *taryhu* (тарихи), *ğilımy* (ғылыми). Сондықтан **Ы** дыбысын **/Y/** таңбасымен, соған сәйкес **И/Й**-ді **/İ/** таңбасымен беру сөздердің графикалық кескінін жеңіл танытады деген қорытынды жасалды: *ydyş, yrys, başşy, qaşy; inelik, igeru, mädeni, universitet, respublika*.

13. Тарихи төл дыбыстар таңбасын ғана алу керек деген ұсынысқа қарамастан, В әрпінің таңбасы сақталды. **В** дыбысы бар орыс және орыс тілі арқылы енген шеттілдік сөздер қазіргі ғылым мен техника, білім салаларында кездесетін жиілігі жоғары термин сөздердің қорын құрайды: *инверсия, вагон, эволюция, вокзал, вирус, вакуум* т.б. 14 000-нан астам шеттілдік сөздің 1575-інің құрамында **В** әрпі бар. Бұлардың барлығын қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына бейімдеуге, **В** немесе **У** дыбысы арқылы игеруге болады. *İnbursal/inuersia, bagon/uagon, eboliüsia/euolusia, birus/uirus* деп өзгерту бұлардың мәтін ішінде және жеке тұрғанда танылуын қиындататыны сынама кезінде байқалды. Сондықтан

латынграфикалы әліпбиде В дыбысына арнайы V таңбасы алынды: *inversia, vagon, evolüsia, vokzal, virus, vakum*.

14. Әліпбиде Ю, Я әріптері мен Ъ, Ь белгілеріне таңбалар алынбады, себебі алғашқы екі әріп көпқызметті орыс әріптері. Олар қазақ сөзінде Я – ЙА, Ю – ЙУ дыбыс тіркесін білдірді, ал орыс сөздерінде сонымен бірге жіңішке дауыссыздан кейінгі дауыстыны: Я – А-ны (Таня – [Тан’а]), Ю – У-ды (любовь – [л’убоф’]) таңбалауға жұмсалды. Ал бұл (ЙА, ЙУ, А, У) дыбыстардың барлығына да жаңа әліпбиде жеке таңба берілген, сондықтан Я мен Ю-ге тағы арнайы таңба алу артық.

Ь мен Ъ – әріп емес, олар орыс емлесінде дыбыстық құбылыстарды, атап айтқанда, Ъ – жіңішке дауыссызды, ал Ъ йотталған (алдында қысқа Й дыбысы бар) дауыстыны таңбалауда қолданылатын белгілер. Қазақ тілінде дауыссыз жіңішке дыбыс болмайды, ал Й-дің арнайы таңбасы бар, сондықтан аталған белгілер үшін қосымша әріп алудың қажеті жоқ.

15. Ww, Xx, C әріптері ұлттық әліпби пернетақтасына орнатылуы тиіс. Аталған таңбалар ұлттық әліпби құрамына тән емес, алайда қазақ жазуындағы бөгде элементтерді цитаталық принциппен жазу үшін қажет. Бұл әріптердің пернетақтада болуының ғылыми негізі кез келген дыбыстық-әріптік жазуда әліпби, графика және орфографияның болуымен байланысты түсіндіріледі. Егер әліпби белгілі бір ретпен орналасқан әріптер жүйесі болса, графика осы әріптердің дыбыстық мазмұнын немесе өзара тіркескен бірнеше әріптің транслитерациялық мазмұнын көрсетеді, ал орфография сөздердің жазу нормасына сәйкес таңбалануын реттейді. Сонда аталған таңбалардың қазақ жазуындағы қолданысын әліпби мен графика емес, орфография реттеп, регламенттейді. Сондықтан ағылшынның W, X, C әріптері ұлттық әліпбиде болмағанымен, қазақ мәтінінде таңбаланады. Сол үшін латыннегізді қазақ пернетақтасында (клавиатурасында) ағылшын тіліндегі W, X, C әріптеріне-арналған түймешелер болады, олар цитаталық принциппен жазылатын *Windows, Maxima, Coca-cola* сияқты бренд, марка атаулары үшін қолданылуы тиіс.

1.2.5 Жаңа әліпбидегі диакритикалық белгілер функциясы

Әліпбиге өзгертулер жасалу қажет деген Президентіміздің тапсырмасынан кейін А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымдары және Қазақ жазуын латын графикасына көшіруге байланысты Ұлттық комиссия жанындағы Орфографиялық, Әдістемелік, Терминологиялық жұмыс топтары әліпбиге біршама түзетулер енгізді. Онда латынның 26 әрпінің **23-і өзгеріссіз алынады да**, әріптер дыбыстық мазмұнға сай келеді, мысалы, a (а), b (б), g (г), d (д), e (е), h (h, x), f (ф), i (и, й), j (ж), q (к), k (к), l (л), m (м), n (н), o (о), p (п), r (р), s (с), t (т), u (у), v (в), y (ы), z (з).

Ал «төбесі түртілген», «аяқ салынған», «шатыры бар» дейтін **диакритикалы әріп саны 7**: ä (ә), ğ (ғ), ъ (ң), ö (ө), ş (ш), ū (ұ), ü (ү). Осы 7 әріптің есебінен тұтас мәтіннің «сиқы қаншалықты бұзылады екен»? Қарап көрейік.

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімі қызметкерлерінің 7 млн сөзқолданысқа жасаған зерттеуінде («Қазақ тіліндегі әріптердің жиілікті әліпбилі жиілік сөздігі») қазақ тіліндегі әріптердің қайталану жиілігі жоғарысынан төменіне қарай орналасқан мәлімет бар. Онда профессор А.Жұбанов әріптерді 3 топқа бөледі. Алғашқы 19 әріп, яғни **a, e, ы, н, і, т, р, л, д, с, м, қ, о, к, г, б, й, у, з** әріптері қазақ мәтінінің 87,630%-ын таңбалайды (196). Мұндағы ең жиі жазылатын **а** әрпі мәтіннің 12,796%-ын алса, осы қатардың соңындағы **з** әрпі мәтіннің 1,624%-ын алады екен.

Жаңа әліпбиде бұл 19 әріптің тек **ғ** әрпінде ғана диакритикалық белгі (ğ) болады. Қазақ мәтінінің 1,823%-ында **ғ** әрпі басқа диакритикалық белгісі бар әріптерден көбірек кездесіп, жазылады деген сөз. Бірақ барлық мәтіннің 87,630%-ы диакритикасыз жазылады.

Аталған зерттеу бойынша, кездесу жиілігі орташа әріптер негізінен диакритикалы таңбалардан тұрады. Олар: **п, ш, г, ң, и, ж, ұ, ө, ү, ә** (206.). Бұл 10 әріп барлық қазақ мәтінінің 11,442%-ын құрайды. Бұлардың ішінде **ш, ң, ұ, ө, ү, ә** әріптерінде диакритикалы белгі болады. Сонда **ғ** (1,863%), **ш** (1,343%), **ң** (1,294%) және **ұ, ү, ә** әріптерін қосқанда, барлық мәтіннің 8,135%-ында диакритикалы белгі жазылады деген сөз.

Сирек жазылады деген 3-топқа **я, х, ц, ф, в, э, ь, ю, һ, ч, щ, е** (ио) сияқты орыс тілінен енген әріптер жатады. Олар қазіргі кирил әліпбиімен жазылған барлық мәтіннің 0,928%-ында жазылады. Бұл әріптерден тек **ф, в, һ** әріптері ғана жаңа әліпбиге көшіріледі.

Сонымен, мәтіннің 8,135%-ына дейін диакритикалы әріптердің «жүруі» – аз ба, көп пе? Диакритикалы әріптердің ішінде жиілеу қолданылатыны **г** әрпі, одан кейін **ш**, одан кейін **ң** әрпі, соңында **ұ, ө**, ал әрекедік кездесетіні **ү** мен **ә** екен.

Ұ, ө, ү, ә әріптерінің, яғни қолжазуды екі реттен үзіп жаздыратын бревис не умлаут таңбалары бар бұл әріптердің (**ä** (ә), **ö** (ө), **ū** (ұ), **ü** (ү)) сирек кездесетіні – түбір сөздің басында және бірінші буынында ғана кездесетіндіктерінен, қосымшалардың ешқайсысында бұл әріптер жазылмайды. Тек ауызша тілде

айтылады (*шәйләр, шәйгә, күндөр, күңгө, ұрұнұң, үкүнү, көлгө*), бірақ таңбаланбайды (*шайлар, шайға, күндер, күнге, ұрының, үкіні, көлге*).

Ғ әрпі сөз аяғында жазылмайды, сөз басында да сирек, сөз ортасында жиірек қолданылады. Өйткені ол қосымшаларда, әсіресе -ған (*барған, жазған*) есімше жұрнағында, -ғы (*жазғы, жаздағы, атындағы*) жұрнағында жазылады, сондай-ақ ол айнаымалы дыбыс, мысалы, сөз қ дыбысына аяқталып, қосымша дауыстыдан басталса, қ дыбысы ғ дыбысына айналады (*қасық - қасығы, балық - балығы*). Барыс жалғауында (*қалаға, далаға*) да бар.

Ң әрпі сөз басында мүлде жоқ, ортасында сирек, сөз аяғында әсіресе тәуелдік жалғауын (*менің, оның, біздің*), ілік жалғауын (*баланың, кісінің*) аяқтап тұрады. Сондықтан ң мен ғ әріптерінің қатарласа кездесу ықтималдығы жоғары болғандықтан, екеуін де бревиспен диакритикаламай (ñ, ğ), ң әрпіне аяқ салып (ŋ) таңбалауға болады дейміз. Ол қазіргі ң әрпімен де ассоциацияланады.

Сонымен, ә, ө, ү әріптеріне қарағанда ғ, ш, ң әріптері жиірек кездесетіндіктен, мәтінде умлаутқа қарағанда бревис пен седиль таңбасы (ğ, ş) көбірек ұшырасатын болады. Бұл жазуды баяулатпайды, ал әріптің танымалдығы жоғары.

Қазақ жазуында диакритиканы қолданудың мәні жоғары, ол алдымен – ортақ түркі әліпбиі негізінде жасалғандықтан түрік, әзербайжан, түрікмен әліпбилеріне ұқсас болады, екіншіден, бір дыбыс бір әріппен таңбалауға, бір не екі айырым белгілері бар фонемалардың таңбасы өзара ұқсас, бірінен бірі шығарылады: дауысты дыбыстар жүйесінің жіңішке жұбы ұқсас фонемадан умлаут арқылы ажыратылады (*a-ä, o-ö, u-ü*), дауыссыздардың жұбы «айшық», «седиль» белгілерімен айырылады (*g-ğ, s-ş, n-ŋ*), сондықтан сауат ашуда, тіл үйренуде таңбалардың бұл жүйесі жеңілдік туғызады.

1.2.6 Әріпүсті диакритикалық таңбалардың проблемалық мәселелері

Әріп танып, оқып-жаза алатын кез келген адамға тікелей қатысы бар шара – қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру бастамасы қоғам арасында жоғары белсенділік тудырды. Мамандар мен қалың әлеумет тарапынан түскен түрлі пікірлер ескерусіз қалмай, маңызды саяси-әлеуметтік, тілтанымдық шешімдердің қабылдануына септігін тигізді. Осы ретте ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың жаңа әліпбиді жетілдіру тапсырмасына сәйкес екіұшты оқылатын әріптер тұрқын өзгерту (*u, i* дыбыстарының бас әріптері; *sh* дыбысының *sh* таңбасы) мен басы артық *ch* дыбысының *ch* таңбасын мүлдем алып тастау қажеттілігі туралы мамандар ұсынысын қолдай келе, төл дыбыстарымызды белгілейтін диакритикалық таңбаларға да назар аудартқымыз келеді.

Диакритикалық таңбалар әріптің үстінде, астында не өн бойында орналасып, дыбыстардың созылыңқылы-қысқалығы, жіңішкелігі, әуезділігі, ұзақтығы, екпін күші сияқты басқа да фонетикалық мәндерін ерекшелеумен қатар, таза орфографиялық мақсатта, жаңа әріп жасауда қолданылатыны белгілі. Көпшілікке «диакритикалық таңба», «макрон», «бревис», «седиль», «умлаут», «акут» сияқты тілтанымдық терминдердің өзі, олардың мән-мағынасы бейтаныс болғанымен, бұл белгілердің графикалық бейнесі таныс. Осы таңбалар кеңінен көрініс тапқан неміс, француз, венгер, түрік, әзербайжан, өзбек сияқты тағы басқа латынграфикалы әліпбиі бар тілдерді есепке алмағанда, қазіргі кирилграфикалы жазуымыздағы «й», «г», «ө», «ұ», «і», «қ», «ң», «ш» әріптері мен әзірге аудармасы жоқ «дирижёр», «монтер», «режиссёр» тәрізді сөздерде кездесетін «ë» әрпі осы диакритикалық таңбалар арқылы жасалғанын көреміз.

Бұл жерде әріпүсті «акут» белгісі мен «умлаут» таңбасына тоқталғымыз келеді. Бұған, *біріншіден*, бүгінгі күнге дейін ұсынылған көптеген жобалар ішінде осы диакритикалық таңбалардың кеңінен кездесуі себеп болса, *екіншіден*, қазақстандық ақпарат кеңістігінде танымалдық танытқан әліпби жобаларының тиімді/тиімсіз, қолайлы/қолайсыз тұстарын анықтау мақсатында 2015-ші және 2017-ші жылдары А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында жүргізілген (тәжірибелік зерттеулер жетекшісі – филол.ғ.к. А.М.Фазылжан) сынақтар нәтижесі түрткі болып отыр.

Face-to-Face әдісі бойынша 2015 жылы өткізілген сынамаға қоғамдық-әлеуметтік мәртебесі бойынша жазу-сызумен айналысатын жас мөлшері 20-40 аралығындағы сарапшылар қатысса, Google Forms платформасын пайдалану арқылы онлайн түрінде жүргізілген 2017 жылғы сынамаға қызығушылық танытқан кез келген адам қатыса алды (сауалнамаға сілтемелер Facebook, vk.com әлеуметтік желілері мен Whatsapp, Telegram мессенджерлерінде таратылды). Сарапшыларға *диграф (ae, oe), умлаут (ä, ö), апостроф (a', o')* таңбаларына негізделген үш түрлі әліпби жобалары мен соған сәйкес оқу-жазу тапсырмалары берілген болатын. Оқуға, жазуға, жалпы қабылдауға икемді әліпби нұсқасын еркін түрде таңдауға негізделген сауалнамалар нәтижесі (статистикалық және тілтанымдық талдаулар көрсеткіші) *умлаут (ä, ö)* белгілері қамтылған жобаның артықшылығы мен көпшілік тарапынан қаланатынын көрсетті (мысалы, 2017 жылғы сынамаға қатысқан 1702 адамның 1195-сі, яғни 70,2%-ы осы екінші жобаны таңдаған).

Сонымен қатар тағы бір ойландыратын жайт – таңбалардың қарапайым халық тұрғысынан визуалды қабылдануы, яғни әріптердің психографикалық бейнесі. Апострофты, одан кейін акутты әріптер

таңбалары шыққанда, Facebook, vk.com әлеуметтік желілерінде «биттеп кеткен әліпби», «жылап тұрған әліпби», «жаңбыр жауып тұрған әліпби» деген сияқты тағы да басқа жағымсыз сипаттамалар көрініс тапқан болатын. Бұл адамдардың алғашқы реакциясы, жаңа таңбаның туғызған ассоциативті бейнесі еді. Ал қазіргі кезде ақутты әліпбиге деген адамдар көзқарасы өзгерді ме? Осыны анықтау керек сияқты. Себебі болашақта тіл иелмендерінің өмірінде кеңінен орын алатын жаңа жазу жеңіл, жинақы, тек жағымды эмоция туғызатын таңбалардан тұру қажет.

Жаңа таңбаларды қоғам тарапынан қабылдау/қабылдамау мәселесімен тығыз байланысты тағы бір жайт – ол жаңа ұлттық әліпбиіміздің әлем тілдері, оның ішінде өзімізге жақын түркітілдес халықтар әліпбилерімен сабақтастығы, танымалдылығы, түркі дүниесімен рухани жақындасу мәселесі. *Ақут* таңбалы әліпбиге тек қарақалпақ жазуы, ал *умлаут* таңбалы әліпбиге түрік, әзербайжан, түрікмен жазуларының негізделуі ойландыратын нәрсе тәрізді.

Қазіргі *ақут* таңбалы әліпбиіміздің бір артықшылығы – қазақ тіліне тән ерекше дыбыстардың бәрін бір ғана таңба түрімен белгілеу десек, екінші жағынан, бұл оның кемшілігі деуге де болады. Дыбыстың дауысты-дауыссыздығына, жуан-жіңішкелігіне т.б. қарамай, бәрін бір диакритикалық таңбамен беру қарақалпақ тілінен басқа ешқандай тіл жазуында кездеспейді. Мәселен, тіліміздегі «ә», «ө», «ү» дыбыстарын *умлаут* таңбасымен ерекшелесе, ол, неміс, түрік, әзербайжан тілдеріндегідей, бұл дыбыстардың дауысты екенін, оның ішінде жіңішке дауысты дыбыс екенін аңғартып тұратын белгі болар еді. Бұл өз кезегінде қазақ тілін екінші тіл ретінде үйренетін адамдар мен мектеп табалдырығын енді аттап, дыбыс-әріппен танысатын балалар үшін де бір көмек, тіл үйрену процесін жеңілдететін тетік болар еді деп ойлаймыз. Тіл үйренушілері, әсіресе бастауыш сынып балалары үшін *ақут* белгісінің тағы бір кемшін тұсы – бұл оның визуалды түрде екпін белгісімен бірдей болуы. Мысалы, «*árhímé*», «*ózén*», «*án*» сөздеріндегі қазақ тілінің төл дыбыстарын ерекшелейтін белгі қайсы, сөз екпінін көрсетіп тұрған белгі қайсы? Кішкентай бала бұны қалай ажыратады?

Сөзімізді аяқтай келе айтарымыз, бұл мақаланың мақсаты – бір әліпби нұсқасын мақтап, екінші бір әліпби нұсқасын даттау емес, ой салу. Еліміз жаңа ұлттық әліпби қабылдар алдында мамандардың, тиісті құзырлы мекемелердің назары әліпби құрамымен қатар, әріптер тұрқына, оның графикалық бейнесіне де ауса екен деген ниет. Себебі әр диакритикалық таңбаның өз алдына прагматикалық, психологиялық, педагогикалық, тілтанымдық, техникалық, типографиялық белгі-ерекшеліктері бар. Ұлттық әліпбиіміздің көзшалым мен қолшалымға жеңіл, мәтінді түсінуге, теруге оңтайлы болуы осы әріпүсті, әріпасты белгілерге де байланысты болары анық.

1.2.7 Латын әліпбиіндегі «C», «W», «X» таңбалары жайында

Түрлі форматтағы отырыстар мен БАҚ, әлеуметтік желілерде кеңінен талқыланып, қызу пікірталас тудырып жүрген әріптер графикасына қатысты ұсыныстар қазақ тілі мамандары мен ғалымдардың негізінен ортақ бір шешімге келіп отырғанын байқатады. Аңғарсақ, үш негізгі әліпби жобасының бірі ретінде республикалық көлемде ашық талқылаудан өтіп, кеңінен қолдау тапқан умлаутты әліпби жобасы мен А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ұсынған латынграфикалы қазақ әліпбиі жобасындағы 31 әріптің 26-сы бірдей таңбамен берілген. Нақты айтқанда, екі жобада да «ә», «ө», «ү» дауысты дыбыстарының – умлаутты *ä, ö, ü* таңбаларымен, дауыссыз «ғ» дыбысының – бревис диакритикалық белгісімен (*ǵ*), «ң» дыбысының – *ŋ* таңбасымен, «ш» дыбысының седиль белгісімен (*ʃ*) берілгенін көреміз. Сондай-ақ, қазақтың төл сөздеріндегі «и», «у», «ы», «і», «й», «ұ» дыбыстарын таңбалау мәселесінде келіспеушілік орын алғанымен,

1) кірме сөздердегі [и] дыбысын – /i/ әрпімен (*institute, ministr* т.б.), [y] дыбысын /u/ әрпімен (*universitet, prokuratura* т.б.) таңбалау;

2) жаңа әліпби құрамына басы артық «ё», «щ», «ц», «ч», «ь», «ъ», «э», «ю», «я» әріптер таңбаларын алмау мәселесінде де ой-пікір ортақтығы байқалады.

Дей тұрғанымен, жаңа әліпби құрамына қатысты түсіп жатқан ұсыныстардан басқа пікірлердің де бар екенін көреміз. Бұл жерде біз бекітілген ақутты әліпбиде жоқ, бірақ қолданыстағы шеттіл сөздерінде, халықаралық терминдер мен лого, бренд, марка атауларында кездесетін әріптердің әліпби құрамына енгізілу қажеттілігі/қажетсіздігі мәселесіне тоқталғымыз келеді.

Өртүрлі сала мамандары мен қалың әлеумет тарапынан түскен сауал-ұсыныстардың басым көпшілігінде «C», «W», «X» таңбалары сөз болып жатады. Расында да, жаңа әліпби құрамында *C* таңбасы болмаса, *Coca-cola, Canon, Colgate, Microsoft, Camry* тәрізді лого, бренд, марка атауларын, *UNESCO* халықаралық ұйым атауын, химиялық элемент – кальцийді білдіретін *Ca* символын, *CD* (диск), *CCTV* (телеарна) сияқты тағы да басқа қысқарған сөздерді қалай жазамыз?

W таңбасы болмаса, химиялық элемент – вольфрамды білдіретін *W* символын, ғаламтор белгісі болып табылатын *www* (ағыл. World Wide Web) таңбасын қалай белгілейміз?

Х графемасы болмаса, *Х-хромосомасы* биологиялық терминін, *EXPO*, *Microsoft Excel* атауларын т.б. қалай таңбалаймыз? Осындай сөздерді жазу үшін жаңа әліпби құрамына «С», «W», «X» әріптерін енгізу қажет пе? Бұл сұрақтарға жауап бермес бұрын, мынадай жайтқа назар аудартқымыз келеді:

Кез келген халықтың әліпбиі өзгенің емес, өз тілінің дыбыстарын толықтай беруі, сөздердің екіұшты оқылмауын қамтамасыз етуі шарт. Әліпби құрастыру барысында басқа тілден енген сөздерді қалай жазамыз деген мәселе емес, төл сөздерімізді қалай таңбалаймыз деген мәселе бірінші орында тұру қажет. Ал жоғарыда қойылған сұрақтардың шешімін қазіргі жазу тәжірибеміз бен латынграфикалы түркітілдес халықтар тәжірибесінен табуға болады.

Осы күні қолданып жүрген кирилграфикалы жазуымызда түпнұсқа тілінде *Х* (икс)-пен келетін сөздерді «кс» әріптіркесімен (*EXPO* → *ЭКСПО*, *excel* → *эксель*, *хепон* → *ксенон*, *taxi* → *такси* т.б.), *W* әрпімен келетін сөздерді «у», «в» графемаларымен (*Wikipedia* → *Уикипедия*, *website* → *веб-сайт* т.б.) таңбалау, *Mitsubishi*, *Camry*, *Samsung*, *Coca-cola*, *Microsoft* сияқты марка, лого, бренд атауларын ресми құжат жазуынан басқа жағдайларда Митсубиси, Камри, Самсунг, Кока-кола, Майкрософт түрінде әліпбиіміздегі бар әріптермен жазу қалыптасқан.

Түрік, әзербайжан әліпбилерінде *С* әрпі бар, бірақ ол графема сол тілдердің төл дыбысын [dз] таңбалау үшін алынған. Ал бұл әріп біздің жаңа әліпби құрамына алынған жағдайда, графикалық тұрғыдан <ц>, <ч> фонемаларын ғана таңбалай алады. Яғни, әліпбиде *С* графемасы болған жағдайда да, ол *Coca-cola*, *Canon*, *Camry*, *Colgate*, *UNESCO* тәрізді сөздердің жазылуын қамтамасыз ете алмайды. Өйткені ол әліпбидегі мазмұнына қарай «ц» немесе «ч» ретінде қабылданып, *цоца-цола* // *чоча-чолла*, *цанон* // *чанон*, *цамри* // *чамри* т.б. түрінде оқылатын болады.

Түрік, ғағауыз әліпбилерінде факультативтік әріптер қатарындағы *W* графемасы кездеспейді, бірақ ол жазуда жалқы есімдерді түпнұсқадағыдай таңбалау үшін қолданылады: *New York*, *Wuppertal*, *Wiener Neustadt*. Байқағанымыздай, үнемі емес, тілдік қажеттілікке қарай кейбір тұста қолданылатын графемалар әліпбиден орын алмай-ақ, жазуда көрініс тауып отыруы мүмкін.

Сонымен, ертеңгі күні шеттіл сөзін, белгілі бір марка, бренд атауын т.б. жаза алмай қаламыз деген себеппен жаңа әліпби құрамына «С», «W», «X» әріптерін енгізудің қажеті жоқ деп есептейміз. Өйткені *UNESCO*, *EXPO* сияқты халықаралық ұйым атауларының, *Ca* (кальций), *Cr* (хром), *X* (вольфрам) т.б. химиялық элемент белгілерінің, ағылшын тіліндегі атауы бойынша қысқарып, танымал болған *CD* (диск), *CCTV* (телеарна), *www* (ағыл. World Wide Web), *vk.com* (әлеуметтік желі) т.б. аббревиатураларының, *Coca-cola*, *Canon*, *Colgate*, *Windows*, *Microsoft*, *Camry* тәрізді лого, бренд, марка атауларының ресми құжаттардағы (шарт, келісім, жарғы, өкім т.б.) түпнұсқалық орфограммаларының қолданылу тәртібі қазақ тілінің негізгі емле ережелерімен реттеліп отыратын болады.

1.2.8 Жаңа әліпбиде ц дыбысына с әрпін алу керек пе?

Латынграфикалы жаңа әліпбидің бекітілген акут нұсқасында Ц дыбысына таңба берілмеген. Сондықтан 2018 жылдың желтоқсанында осы әліпби негізінде әзірленіп, Латын әліпбиі жөніндегі Үкімет жанындағы Ұлттық комиссияда мақұлданған жаңа Емле ережелері бойынша кирилде Ц-мен жазылған сөздердің барлығы латында *S* [сы] әрпімен таңбаланатын болып белгіленді. Ережені мамандар мен жазарман қауым арасында сараптамадан өткізген Орфографиялық жұмыс тобындағы ғалымдар осылай жазуға ешқандай қарсылық болмағанын ерекше атап отыр. Қайта керісінше полицияны *polisia*, медицинаны *medisina*, циркті *sirk* деп жазуды қолдаған жұрт көп болды. Мұның фонологиялық негізі де бар: Ц – орыс тілінің дыбысы, қазақ тілінің төл дыбыстық жүйесінде жоқ, дыбыстық қорында болғанымен, фонема емес. Осы себепті Орфографиялық жұмыс тобы жетілдірілген умлаут жобада бұл дыбысқа арнайы таңба алған жоқ.

Дегенмен жетілдірілген жобаны талқылау барысында әліпби құрамына бірнеше таңба алыну керек деген ұсыныстар айтылды. Солардың бірі – Ц-ға қатысты. Ц дыбысына таңба алу қажет емес деген ұстаным басым, бірақ оған латынның *С* (си) таңбасын алу керек деп санайтын ғалымдар бар. Сонда, Ц дыбысына таңба керек емес пе, әлде латынның *С* әрпін Ц-ның таңбасы ретінде әліпбиге енгізген жөн бе? Осыған тоқталып, мәселенің дұрыс шешімін табу үшін, бірге талдап көрейік.

Ц дыбысына арнайы таңба алуды қолдаушылардың уәжі:

- орыс тілі арқылы енген сөздер (*цех*, *циркуль*, *конституция*) құрамындағы Ц-ны қазіргі қазақ жеңіл айта алады, әрі бұл сөздер тілдің лексикалық байлығы, оларды кирил жазуымен қалай еніп, дыбысталса, өзгертпей, солай латында да таңбалап, дыбыстау қажет;

- Ч-ға таңба алмаған күннің өзінде, Ц-ға таңба керек, себебі кирилде осы әріппен енген шетсөздердің саны тым көп, олардың барлығын игеріп жазсақ, оқырман үшін мәтінді қабылдау қиындап кетеді;

- Ц дыбысы қазақ тіліне жат емес, ол жазуда таңбаланбаса да, төл сөздерде (*атмса* – [атмца], *қатмса* – [қатмца]) айтылады, сондықтан оған арнайы таңба алса, шетсөздердегі Ц-ны айқын дыбыстау да, ерекшелеп жазу да қиындық тудырмайды;

- А, В, С деп басталатын дәстүрге сәйкес латын графикалы әліпбидегі алғашқы үш әріп қазақ әліпбиінде де міндетті түрде болу керек, ол үшін С әрпін Ц-ға арнайы таңба ретінде енгізу дұрыс;

- түрік, әзербайжан әліпбиінде, ортақ түрік әліпбиінде С таңбасы бар. Ортақ түрік әліпби әріптерін мейлінше толық қолдану керек;

- Ф, В, Х сияқты шеттілдік дыбыстарды таңбалауға әріп алғанда, Ц-ны алмаудың себебі жоқ.

Ц-ның таңбасы С әрпін әліпбиге енгізбеуді қолдаушылар уәжі:

- Ц дыбысы бар сөздерді игеріп жазу қолайлы, себебі сонда олар ұлттық емлемен жазылады да, қазақша дыбысталатын болады, сол арқылы қазіргі қосамжар орфографиялық ереженің біразы қысқарады, сауат ашушы бүлдіршіндер мен өзге тілділер үшін жазу ережелері жеңілдейді. Қазақ тілінде мұндай дыбыс болмағандықтан, кирилдегі жазарман Ц жазылатын сөзді жаттап алуға мәжбүр болатын еді, ал латында Ц-ның таңбаланбауы есебінен жазудағы түрқын жаттап алатын мұндай сөздердің саны біраз азаяды. Олай болса, латында Ц-мен келетін сөздерді қалай жазған дұрыс?

Ц дыбысы бар орыс тілі арқылы енген шетсөздердің жазба мәтіндегі игерілген түрін XX ғасыр басындағы алаш зиялыларының еңбегінен көруге болады, бірақ ол кезеңде бұлардың барлығы дерлік алуан түрлі нұсқада жазылып жүрді, мысалы, *аграном/агроном, ағұс/ағұст, адуакат/атбекет, аптамабил/автомабил, апрел/артель, апрел/әпрел/әпірел, айарыстат/айроплан/аэролит/аэроплан, багон/багөн, Баскал/Паскал, бәнке/банке, бәлишебек/болишебік, Германііе/Гермен* [22].

Дәл осылай Ц әрпімен келетін орыс сөздері де түрліше таңбаланды: *глитсиурин/ эпесер* (Ә.Б.), *демоныстырасыйа/екиспедетсийе* [23]. *проексия/пропортсийе/ пропортсионал/самсійалдық* [24] *эксие/дитси метір/ каператсйе/ констйітұтсйіа/ реболұтсйіа/ интернатсйіонализм* (Е.О.), *сеқ/ силсиградус* (Е.О.), *сипыр/сифыр* (Ә.Б.), *тысыклон-циклон/Тысарсткое-Царское* (Т.Ш.), *лиственница* (Ә.Б.).

Байқағанымыздай, кирил әліпбиі орыс орфографиясымен жазуға мәжбүрлеген кезеңге дейінгі аралықта орыс сөздерін жазба мәтінде игеру үдерісі алаш кезеңінде қарқынды жүрді, бірақ игеру стихиялы түрде өтті, бірнеше нұсқаның бірінің орнығуына тілтанымдық механизмдер анықталып, оның тілде нормалануына тарихи мүмкіндік жасалып үлгерген жоқ. Тек ауызша коммуникация арқылы игерілген сөздердің бір нұсқасы нормаға айналып, жазуда орнығып үлгерді: мысалы, станция – *станса/тансы*, церковь – *шіркеу*. Ал жазба коммуникацияда – мәтінде түрлі нұсқада таңбаланып жүрген орыс сөздері жазу арқылы түсінісуді қиындатқандықтан, оларды кирил әліпбиімен орысша бір үлгімен жазу туралы шешім көп қарсылыққа ұшыраған жоқ.

Сөйтіп, қазір орыс тілі арқылы енген сөздің барлығы сияқты Ц дыбыстылары да орыс орфографиясы бойынша жазылады (*циркль, цирк, абзац, кварц, трапеция, конституция*). Тілімізде орыс емле ережесі бойынша жазылатын 14600-ге жуық жалпы мағынадағы шеттілдік сөздің ішінде 1 310 сөздің құрамында Ц дыбысы бар, яғни орысша жазылатын сөздердің 9 пайызында Ц әрпі кездеседі. Олардың 736-сы *-ция* қосымшалы сөз, бұл Ц әрпі бар барлық сөздің 56 пайызын құрайды. *-ция* қосымшалы сөздер орыс тіліне еуропа тілдерінен енген, бұлардың барлығы ағылшын тілінде *-tion* түрінде жазылады, [*шын*] түрінде дыбысталады: *эмоция – emotion* [iˈmʊʃ(ə)n], *конституция – constitution* [kənstiˈtʃuːʃ(ə)n], *эволюция – evolution* [iːvəˈluːʃ(ə)n]. Қалған 40 пайызға жуық сөздегі орыстың Ц әрпінің орнына ағылшын тілінде С (си) әрпі жазылады, бірақ олардың барлығы да s [сы] түрінде дыбысталады: *медицина – medicine* [ˈmeds(ə)n], *акцент – accent* [ˈæksent], *ацетат – acetate* [ˈasitet]. Орыс тілінде Ц-мен келетін сөздің бәрінде ағылшын тілінде С әрпі жазылады, алайда латынды қолданатын басқа тілдерде олай емес екені белгілі: мысалы *полиция* сөзі тіл-тілде *polisen* (швед.), *polis* (түрік, әзербайжан), *polisiya* (түркімен), *politiet* (норвег), *poliisi* (фин), *polizia* (итальян), *Polizei* (неміс), *politie* (нидерланд) болып әртүрлі таңбаланады. Бұдан шығатын қорытынды: әр тіл ұлттық жазуы арқылы шетсөзді өз ыңғайына қарай икемдеп алады.

- Ц-ға арнайы таңба керек жоқ деп санайтын ғалымдар оның жиілігін де негізге алып отыр. Ц әрпі қазақ мәтінінде қандай жиілікте қолданылатынын А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының филология ғылымдарының докторлары, профессор Асқар Жұбанов пен Айман Жанабекованың жетекшілігімен әзірленген қазақ әріптерінің жиілік сөздігінен көруге болады [25]. Графемалардың жиілікті-әліпбилі сөздігінде 67 451 836 әріптен құралған қазақ мәтініндегі әрбір жеке әріптің жиілігі анықталды, сонда Ц әрпінің абсолютті жиілігі 81 165, яғни 70 миллиондай әріпқолданыстан құралған мәтінде Ц 81 165 рет кездескен, бұл барлық мәтіннің 0,12 пайызын құрайды. Аталған көрсеткіш қаншалықты аз не көп екенін түсіну үшін ең жиі кездесетін А әрпінің жиілігімен салыстыруға болады: А әрпі 67 451 836 әріптен құралған қазақ мәтінінде 8 630 862 рет қолданылған, бұл бүкіл мәтіннің 12,8 пайызын құрайды. Жиілігі аз әріптердің соңғы ондығын Ц әрпі бастап тұр, одан кейінгі жиілігі төмен әріптер: Ф, В, Э, Ы, Ю, Һ, Ъ, Ч, Щ, Ё. Байқасаңыз, Ц-дан кейін тұрған Ф мен В әрпінен басқасының жетілдірілген жобада таңбасы жоқ. Ал Ц-ның жиілігі Ф мен В-дан жоғары болуы оның *-ция* қосымшалы сөздердің есебінен екенін аңғару қиын емес. Бұл орыс тілінің тек өзіне ғана тән қосымша.

- Ц-ны таңбалаудың қажетсіздігі оның фонологиялық мәртебесімен де негізделіп отыр. Ц тіліміздің негізгі дыбысы (фонемасы) емес. Ц дыбысы Т дыбысынан кейін тұрған С-ның бір түрленімі ғана, яғни С дыбысының қоршауға тәуелді айтылатын реңкі, мысалы, /*атсыз*/ - <*атсыз*> - [*атиыыз*], /*хатсандық*/ - <*хатсандық*> - [*хатиандық*]. Бірақ [*жансыз*], [*сандық*] сияқты қоршауға тәуелсіз жағдайда жиылыңқы жуысыңқы, қатаң, тіл ұшы-қызыл иек С дыбысы анық айтылады. Сондықтан *атсыз*, *хатсандық* сияқты сөздерде Т-ның алдындағы позицияда Ц айтылып, естілгенмен, жазуда негізгі дыбыс С таңбаланады⁴, өйткені қоршауға тәуелді, дербес мағына ажыратпайтын дыбыс қазақ жазуының басты принципі – **фонологиялық принцип** бойынша жазуда таңбаланбайды, бұл принципке сәйкес жазуда тек фонемалар таңбаланады. Демек, қазақ тілінің дыбыстық жүйесінде Ц фонемасы жоқ;

- түрік, әзербайжан, өзбек, түркімен, қарақалпақ латын әліпбиінде Ц дыбысына арнайы таңба жоқ, себебі бұл тілдерде де ол сөз мағынасын ажыратпайды, дербес дыбыс – фонема емес. Сондықтан оларда орыс тілінде Ц-мен, ағылшын тілінде латынның С (си) әрпімен жазылатын шетсөздердің барлығы дерлік игеріліп негізінен S таңбасымен жазылады: түрік тілінде: *sirk* (цирк), *kuvars* (кварц), *çimento* (цемент), *aseton* (ацетон), *gliserin* (глицерин), *kalsiyum* (кальций), *reseptörü* (рецептор), *monosit* (моноцит), *sitoplazma* (цитоплазма) *radıasyon* (радиация); әзербайжан тілінде: *sirk*, *kvars*, *sement*, *aseton*, *qliserin*, *kalsium*, *reseptor*, *monosit sitoplazma radiasiya*. Біреулер ортақ түрік әліпбиінде С әрпі бар, сондықтан біздің де әліпбиде ол таңба болу керек дегенді айтады, алайда ол әріптің мазмұнына мән бермей жатады. Ортақ түрік әліпбиіндегі С әрпінің орыстың Ц дыбысына еш қатысы жоқ. С әрпі түрік, әзербайжан әліпбиінде олардың тілдерінің фонологиялық жүйесіне тән ұяң, дауыссыз аффрикат [дж] дыбысын (фонемасын) таңбалайды. Мысалы, түрік тілінде – *can* [джан], *camı* [джаму], *inci* [інджі], әзербайжан тілінде – *məscid* (мәсджид), *saticı* (самыджы), *təcili* (тәджили). Мұндай дыбыс қазақ тіліне тән емес.

Осы тұста Түркия ғалымдарымен 2020 жылдың 8 желтоқсанында болған кездесуде Стамбұл университеті ректорының кеңесшісі, тілтанушы ғалым Өзджан Табаклардың түрік тіліндегі С әрпінің қазіргі жастар арасында ағылшын тіліндегі мағынада қолданылуы жазба коммуникациясында қиындық тудырып отырған фактілері туралы ескертпесін еске сала кеткен жөн, мәселен, түрік тілінде клуб сөзі игерілген нұсқада *kulüp* деп жазылады, бірақ қазіргі ағылшынтілді жастар оны ағылшынша *club* түрінде жазуды сөнге айналдырып барады, мұны түрік оқырманы [джлуб] деп оқып, мағынасын түсінбей жатады. Ғалым болашақта осындай қиындыққа тап болмаудың жолын осы бастан ойластыру керек, төл дыбыстық жүйеде жоқ бөгде дыбысты өз таңбаларыңызбен бергенде жазу қиындамаса, бөгде әліпби әрпін алмаған дұрыс деген кеңес айтты.

- Ц – өзі кездесетін барлық тілдерде жасалуы күрделі дыбыс, ол алдыңғысы Т, соңғысы С дыбысының жасалуына ұқсас тоғысыңқы және жуысыңқы екі артикуляциялық компоненттен құралады, тіл ғылымында мұндай дыбыстарды аффрикат дыбыс деп атайды. Аффрикат дыбыстардың күрделі құрамына қарап оларды екі дербес дыбыстың қосындысы, тіркесі деп тану қате. Аффрикат тұтас бір дыбыс, ол өз алдына мағына ажырататын дербес тілдік бірлік: мысалы, *стица* және *стится* сөздерінен орыс тіліндегі Ц сөз мағынасын ажырататын фонема екенін көруге болады.

Ал қазақ тілінде Ц тек Т-ның алдындағы С фонемасының дыбыстық түрленімі екенін алдында айттық. Олай болса, орыс тілінен енген Ц фонемасына қазақ әліпбиіне арнайы таңба алудың негізі бар ма? Арнайы таңба алмасақ, Ц дыбысымен келетін шетсөздерді қалай жазамыз деген мәселе туындайды. Оны шешу үшін Ц аффрикат дыбысының күрделі құрамына ұқсатып, *ts* әріптіркесімен транслитерациялап жазуға немесе орыс тілінен енген Ц дыбысты сөздердің ертеректегі игерілу тетіктеріне сүйеніп, *S* таңбасымен жазуға болады. Жалпы мағыналы сөздер мен жалқы мағыналы сөздердің жазудағы таңбалану принциптерінде ерешелік бар екенін ескеріп, Ц дыбысы бар шеттілдік кісі есімі мен жер-су атын транслитерациялау принципімен, мысалы, *Tshevovoi*, *Tsarevits*, *Tsaritsino* ал жалпы мағыналы сөздегі Ц-ны *S* таңбасы арқылы беру ұтымды болмақ. Бұл, озық жазулардағыдай, ономастикалық атаулардағы құжаттық дәлдікті сақтауға мүмкіндік береді әрі сөзді игеру механизмін іске қосады. Мысалы, ағылшын, француз тілінде, қазақ тіліндегідей, Ц дыбысы жоқ, сондықтан олар орыс тілінен тілінен енген Ц дыбысы бар сөздерді *ts* әріптіркесімен таңбалай береді: *Царьград* – *Tsargrad*, *ts* әріптіркесін орыстың қатаң аффрикат Ц дыбысына мүлде ұқсамайтын жалаң ұяң дыбыспен айтады.

- өзге тілге тән дыбыс таңбасы Ф, В әріптерін алғанда, Ц-ны неге «шеттетеміз» деген пікір жиі айтылады. Біріншіден, Ц дыбысы қазақ тілінде ғана емес, көп тілдерде жоқ, ал Ф мен В тек орыс тілінде емес, басқа да көптеген шет тілінде бар. Екіншіден, Ф, В әріптері таңбалап тұрған дыбыс пен Ц әрпі таңбалайтын дыбыстың арасындағы айырмашылық осы дыбысы бар сөздердің игеріліп жазылған графикалық тұрқының көзшалымға жеңіл, жазудағы кескінінің мәтін ішінде танымал болу деңгейімен өлшенеді. Мысалы, Ф дыбысының таңбасын әліпбиге алмай, оны П немесе Б түрінде игеру тетігі бойынша жазып, футболды *putbol/butbol* (*пумбол/бумбол*), федерацияны *pederasia/bederasia* (*недерация/*

⁴ Мұндағы // жақша сөздің жазылу тұрқын, <> жақша санадағы дыбыс (фонема) құрамын, ал [] жақша дыбысталуын білдіреді.

бедерация), факультетті *pakültet/bakültet* (накультет/бакультет), фотонды *poton/boton* (номон/ботон), фарфорды *parpor/barbor* (нарпор/барбор), фосфорды *pospor/bosbor* (носпор/босбор), файлды *pail/bail* (пайл/байл), фитнесі *pitnes/bitnes* (питнес/битнес) түрінде таңбаласа, бұлардың тұрқы мәтінде танылмай кетеді. Сонымен бірге Ф дыбысымен енген араб, парсы сөздерін түгелдей П-мен таңбалау қазіргі күні мүмкін емес, бүгінгі жазарман қауым *Фарабиді Парабиді, Фзулиді Пзули, Фатиханы Патиха* деп жазуды қабылдамайтыны анық. Сол сияқты В-мен келетін сөздерді де игеріп, У-мен вакуум – *uakum* (уакуум), валидол – *uvalidol* (уалидол), немесе Б-мен конвертер – *konberter* (конбертер), валидатор – *balidator* (валидатор) деп жазса, бұл оқуды қиындатады. Бұлар көзшалымға бірден түсінікті бола кетпейді. Демек, Ф мен В игеруге қиын әріптер, сондықтан әліпби құрамына алынды. Ал Ц тек орыс сөздерінде кездесетін себепті игеруге ыңғайлы дыбыс. Бұл аффрикат дыбыстың күрделі құрамындағы соңғы элементінің, яғни S-ның таңбасын алып жазса, шетсөздер мәтін ішінде танылады, оның тұрқы көзшалымға ауыр тимейді, сөйтіп, қазақ тілінде игерілген сөз саны да артады, әрі бұл сөздер түркі тілдерінде де осылай жазылады, сөйтіп, ортақтүркілік терминдер қалыптастыруға бір мүмкіндік жасалады. Бұған көз жеткізу үшін, жетілдірілген әліпби жобасымен жазып, қарап көрейік:

<i>цех</i>	<i>seh</i>
<i>циркль</i>	<i>sirkül</i>
<i>абсцисса</i>	<i>absisa</i>
<i>биоценоз</i>	<i>biosenoz</i>
<i>акцент</i>	<i>aksept</i>
<i>бруцелез</i>	<i>bruselöz</i>
<i>генерация</i>	<i>generasia</i>
<i>дециметр</i>	<i>desimetr</i>
<i>экстрадиция</i>	<i>ekstradisias</i>
<i>кальций</i>	<i>kälsi</i>

Мысалдар жеңіл танылып тұр, графикалық кескіні оқырманды ойландырмайды, түпнұсқа тілдегі тұрқынан ерекше алшақтаған жоқ, дыбысталуы да ұқсас. Сонымен бірге дыбысталуы тіліміздің айтылу нормасына да үйлеседі. Сонда латын әліпбиімен сауат ашқан ұрпақ Ц-мен келетін сөздің бәрін қазақша жазып қана қоймай, қазақша дыбыстайтын да болады.

- Ц дыбысының әрпіне латынның С таңбасын алудың тағы бір қолайсыздығын профессор Құралай Күдеринаова былай көрсетеді: «С әрпінің атауы қандай болады? Мысалы, біздегі дауыссыз дыбыс әріптерінің атауы өзінен кейін қысаң езулікті қосып жасалады: /Q/ әрпі [қы], /S/ әрпі [сы], кейде қысаң езулік алдынан қосылып, мысалы, /R/ әрпі [ыр], /L/ әрпі [ыл] деп аталады. Ал латынның С әрпін әліпбиге алатын болсақ, оны не деп атаймыз? Мүмкін нұсқалар – [цы], [си], [сы], қайсысымен атаймыз? Бұлардың ешқайсысы да біздің әліпби жүйесіне сәйкеспейді, себебі [си] деуге болмайды, бұл ағылшын тіліндегі атауы, [цы] да біздікі емес, орыс тіліндегі әріп аты, ең дұрысы [сы] болар еді, бірақ ол біздегі S әрпінің атымен бірдей ғой. Сонда S-мен бірдей аталатын тағы бір әріптің әліпбиге керегі қанша? Мұны қазіргі орыс сөздерінің жазылуын ойлап қана керек деп отырмыз, басқаша айтқанда, өз басымызды ғана ойлап отырмыз. Ал әліпби болашақты ойлап құрылу керек. Осы кезге дейін Ц-мен жазып жүрген сөздердің айтылуын сақтауды ойлап, болашақта бұл әріптің қызметі әлсірейтінін ескермей отырмыз. Алдағы уақытта сөздерді орыс тілінен немесе орыс тілі арқылы емес, роман-герман тілдерінен тіке алатын боламыз, сонда ондағы С әрпімен келетін сөздерді қалай таңбалаймыз деген мәселе даулы болайын деп тұр, өйткені біз әліпбиіміздегі латынның /S/ немесе /C/ екі әрпінің бірін таңдауымыз керек болады. Мұндай таңдауға жолығып, біздің ойланатынымыздың себебі ол кезде санамыздан орыс тілінің Ц деген әрпінің жоғалатынымен байланысты, бұл әріп кирилде қалады емес пе? Мысалы, *медицина* сөзін бұрын естімеген болып елестетейікші. *Медицина* деген сөз ағылшын тілі арқылы жаңадан енді делік, ал бұл сөз ағылшын тілінде ['meds(ə)n] болып қазақтың *sana, sen* сияқты сөздердегі бастапқы S дыбысы арқылы дыбысталады, ал жазуында латынның С әрпімен беріледі. Егер біз қазір әліпбиге С әрпін алған болсақ, онда бұл ағылшын сөзін соңындағы дыбысталмайтын Е әрпімен, яғни ағылшын тілінің емлесімен *medicine* деп толық жазуымызға тура келеді, өйткені С әрпін алып тұрып, сөздің графикалық образын шала бере алмаймыз, Е-ні де жазып толық аламыз. Ал бұл өз кезегінде қазақ жазуының енді орыс орфографиясымен емес, ағылшын орфографиясымен қосамжарлығына әкеп соғады. Ағылшын тілінің экспанциясына ұшырамауымызға кепіл бар ма?» (автордың 13.03.2020 жылғы Орфографиялық жұмыс тобының кеңейтілген отырысына жолдаған аудиожазбасы).

Сонымен, қорыта айтатын болсақ, кирилшеден Ц әрпімен таңбаланып енген сөздер бірыңғай S әрпімен жазылады. Ал ағылшынның С әрпін ұлттық әліпби құрамына алмай-ақ, оны пернетақтаға орнату арқылы дәйексөз принципімен (цитаттық) жазылатын сөздерді таңбалауға қолдануға болады. Сөйтіп, С әрпі Ww мен Xx сияқты ұлттық әліпби құрамына алынбайды, бірақ пернетақтада түймешесі болады. Бұл мәселенің ғылыми негізі кез келген дыбыстық-әріптік жазуда әліпби, графика және орфографияның болатынымен байланысты. Егер әліпби белгілі бір ретпен орналасқан әріптер жүйесі болса, графика осы әріптердің

дыбыстық мазмұнын немесе өзара тіркескен бірнеше әріптің транслитерациялық мазмұнын көрсетеді, ал орфография сөздердің жазу нормасына сәйкес таңбалануын реттейді. Сонда аталған таңбалардың қазақ жазуындағы қолданысын әліпби мен графика емес, орфография реттеп, регламенттейді.

1.2.9 Жаңа әліпбиде ч дыбысына әріп алу керек пе?

Латынграфикалы жаңа әліпбидің бекітілген акут нұсқасында Ч дыбысы Ch диграфымен беріліп тұр. Диграф жазудағы сөз тұрқы созылыңқы жалғамалы қазақ тілі үшін қолайсыз екені белгілі. Бір жағы, осы себепті, екінші жағы, бөтен дыбысқа арнайы таңба алудың қажеті жоқ деп шешкендіктен, Орфографиялық жұмыс тобы жетілдірілген умлаут жобадан Ch таңбасын алып тастады. Сөйтіп, жаңа әліпбидің бекітілген жобасында әріп саны 32, ал жетілдірілген нұсқада 31.

Мамандар мен ғалымдар арасындағы, қоғамдағы талқылау жетілдірілген умлаут жобаны қолдаушылардың саны басым екенін көрсетті. Дегенмен оның құрамындағы бірнеше таңбаға қатысты пікіралуандығы бар. Солардың бірі – Ч-ға қатысты мәселе. Ч дыбысына таңба алу қажет емес деген ұстаным басым, бірақ оған жеке әріп беруді ұсынатындардың да өз уәжі бар. Мәселен, «ұлттық жоба» деп Тіл білімі институтының ғалымдарының бір тобы ұсынып жүрген әліпбиде Ч дыбысы үшін арнайы таңба алынған. Сонда Орфографиялық жұмыс тобы құрамындағы ғалымдардың Ч дыбысын таңбалау қажет емес деген ұстанымы дұрыс па, әлде Ç таңбасын әліпбиге енгізу керек пе? Осыған тоқталып, мәселенің дұрыс шешімін табу үшін, бірге талдап көрелік.

Ч дыбысына арнайы таңба алуды қолдаушылардың уәжі:

- орыс тілі арқылы енген сөздер (*чемпион, чек*) құрамындағы Ч-ны қазіргі қазақ жеңіл айта алады, әрі бұл сөздер тілдің лексикалық байлығы, олар кирил жазуымен қалай еніп, дыбысталса, өзгертпей, солай латында да таңбалап, дыбыстау қажет;

- қазір ағылшын тілінен құрамында Ч дыбысы бар сөздер (*блокчейн, коучер, фьючерс*) көптеп еніп жатыр, оларды түпнұсқа тілде дыбысталатындай ерекше таңбамен белгілеу керек;

- түрік, эзербайжан әліпбиінде Ч-ға арнайы таңба бар. Ортақ түрік әліпбиінің құрамындағы әріптерді мейлінше толық қолдану керек;

- Ч дыбысы қазақ тіліне жат емес, ол жазуда таңбаланбаса да, шығыс говорларында төл сөздерде (*шық – чық, қаниа – қанча*) де айтылады, сондықтан оған арнайы таңба алса, шетсөздердегі Ч-ны айқын дыбыстау да, ерекшелеп жазу да қиындық тудырмайды;

- Ф, В, Х сияқты шеттілдік дыбыстарды таңбалауға әріп алғанда, Ч-ны алмаудың себебі жоқ.

Ч дыбысына арнайы таңба алмауды қолдаушылардың уәжі:

- Ч дыбысы бар орыс тілі арқылы енген шетсөздердің ішінде әсіресе тұрмыстық зат, бұйым атаулары о баста фонетикалық принциппен игеріліп жазылды: *шабадан (чемодан), шай (чай), шәйнек (чайник), кірпіш (кирпич)*. Себебі олар ауызша коммуникация арқылы таралып, орнықты, сондықтан оларды ауызша сөзде әбден таныс нұсқада игеріп жазу еш қарсылық тудырмады. Бірақ бұл үдеріс кирил әліпбиін қолданған кеңестік кезеңде саяси себептермен тоқтатылды. Осы үдерістің тоқтау кезеңі жазба коммуникацияның ерекше дамып, орыс тілі арқылы жаңа атаулардың лек-легімен енген XX ғасырдың екінші жартысы кезеңімен тұспа-тұс келді. Орыс тілі арқылы енген сөздер енді тек жазба мәтін арқылы таралды, әрі олардың дені терминдік мәндегі салалық сөздер болды. Егер бұған дейін тұрмыстық атауларды ауызша сөзде игеріп, олар жалпыхалықтық сипат алса, бұдан былай жазба мәтіндер арқылы енген сөздің барлығы бірдей қалың жұртшылыққа кеңінен таныс болмады, оны сала мамандары, оқыған қауым ғана түсініп, қолданды.

Сонымен бірге тұрмыстық атаудан болған, игерілген орыс сөздері бейресми қатынасқа, ал жазба коммуникация көздері арқылы орысша тұрпатта таңбаланатын сөздер енді негізінен ресми қатынасқа қызмет етті. Бір өкініштісі, сол кездегі кеңестік қоғамда оларды өзгертпей қолдану «тілді шұбарлау» сияқты теріс бағаланған жоқ, керісінше, «мамандардың бір-бірін түсіну деңгейін арттыру, халықаралық ғылыми, мәдени ортамен құрмаласу» сияқты оң баға алды. Сөйтіп, қазір орыс тілі арқылы енген сөздің барлығы сияқты Ч дыбысты сөздердің де бір бөлігі қазақша Ш-мен, екінші бөлігі орысша Ч-мен жазылады (*чемпион, чемпионат, чек*). Солай болған күннің өзінде, соңғыларының саны көп емес. Орыс тілінің ережесі бойынша жазылатын шамамен 14600-ға жуық жалпы мағынадағы шеттілдік сөздің ішінде 77 сөздің құрамында ғана Ч дыбысы бар, яғни орысша жазылатын сөздердің 0,52 пайызында Ч әрпі кездеседі.

Осы әріп қазақ мәтнінде қандай жиілікте қолданылатынын А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының филология ғылымдарының докторлары, профессор Асқар Жұбанов пен Айман Жаңабекованың жетекшілігімен әзірленген қазақ әріптерінің жиілік сөздігінен де көруге болады [25]. Әріптердің жиілікті-әліпбилі сөздігінде 67 451 836 әріптен құралған қазақ мәтніндегі әрбір жеке әріптің жиілігі анықталды, сонда Ч әрпінің абсолютті жиілігі 3 702, яғни 70 миллиондай әріпқолданыстан құралған мәтінде Ч небары 3 702 рет кездескен, бұл барлық мәтіннің 0,005 пайызын құрайды. Аталған көрсеткіш қаншалықты аз екенін түсіну үшін ең жиі кездесетін А әрпінің жиілігімен салыстыруға болады: А әрпі

67 451 836 әріптен құралған қазақ мәтінінде 8 630 862 рет қолданылған, бұл бүкіл мәтіннің 12,8 пайызын құрайды. Жиілігі аз әріптердің соңғы үштігін Ч әрпі бастап тұр, одан кейінгі жиілі төмен әріп Щ және Ё (екеуінің мәтінді қамту пайызы 0,002). Латыннегізді әліпбиде Ч, Щ мен Ё арнайы таңбаланбағанының бір себебі де осы;

- Ч тіліміздің негізгі дыбысы (фонемасы) емес. Ч дыбысы Т дыбысынан кейін тұрған Ш-ның бір түрленімі ғана, яғни Ш дыбысының қоршауға тәуелді айтылатын реңкі, мысалы, /хатишы/ - <хатишы> - [хатЧы], /отишаиу/ - <отишаиу> - [отЧаиу]. Бірақ [бадашы], [шаиу] сияқты қоршауға тәуелсіз жағдайда жайылыңқы жуысынқы, қатаң, тіл ұшы-қызыл иек Ш дыбысы анық айтылады. Сондықтан хатишы, отишаиу сияқты сөздерде Т-ның алдындағы позицияда Ч айтылып, естілгенмен, жазуда негізгі дыбыс Ш таңбаланатын⁵, өйткені қоршауға тәуелді, дербес мағына ажыратпайтын дыбыс қазақ жазуының басты принципі – **фонологиялық принцип** бойынша жазуда таңбаланбайды, бұл принципке сәйкес жазуда тек фонемалар таңбаланатын. Демек, қазақ тілінің дыбыстық жүйесінде Ч фонемасы жоқ.

Түрік, әзербайжан әліпбиінде Ч дыбысына арнайы таңба бар, себебі бұл тілдерде ол сөз мағынасын ажырататын дербес дыбыс – фонема. Түбі бір түркі тілдерінің бірінде бар дыбыс екіншісінде неге болмайды деген сұраққа тарихи фонетика бойынша жүргізілген зерттеулер жауап береді. Түркілердің барлығы бір қауымдастық болып тұрған көне кезеңде, қазіргі тілдерінің байырғы ортақ көзі болған түркі ататілінде Ч дауыссыздар жүйесінде тоғысынқы-жуысынқы дербес фонема мәртебесіндегі дыбыс болған.

Түркі тілдерінің тарихи фонетикасын зерттеп, түркі ататілінің фонетикалық жүйесін реконструкциялаған ғалым А.М. Щербак ататілдегі /ч/ дыбысы қазіргі түркі тілдерінде түрлі эволюцияға ұшырағанын анықтады, мәселен, ол ататілдік /ч/ башқұрт, хақас, саха тілдерінде С-ға, ал қазақ, қарақалпақ, ноғай, тыва, шор тілдерінде Ш-ға, балқар тілінің малқар және әзербайжан тілінің ордубад диалектісінде, батыс-сібір татарларының говорында Ц-ға, шуаш тілінде С' мен Ч-ға ауысқанын, ал қалған тілдердің бәрінде сол Ч күйінде қалғанын нақты мысалдармен дәлелдеп көрсетеді [26]. Мысалы, түрікше *чечек*, *көч*, қазақша *шешек* (гүл), *көш*, әзербайжанша *чөл*, *чап* қазақша *шөл*, *шап*. Сондықтан түрік, әзербайжан әліпбиінде Ч-ға арнайы таңба алу заңды болса, қазақ тілінде мұның фонологиялық негізі жоқ. Қазіргі қазақ тілінің Тарбағатайдан бастап Шығыс Қазақстан облысының оңтүстігі мен Жетісу өңірі говорында сөз басында Ш-ның орнына Ч-мен сөйлеуі осы тарихи фактінің, яғни көнетүркілік Ч дыбысының сақталып қалғанының бір көрінісі болып отыр [27]. Алайда бұл әдеби тілдің нормасына қайшы, сол себепті ешбір ұлттық тілдің әліпбиіне диалект пен говорға тән дыбыстың таңбасы алынбайды;

- Ч өзі кездесетін барлық тілдерде жасалуы күрделі дыбыс, ол алдыңғысы Т, соңғысы Ш дыбысының жасалуына ұқсас тоғысынқы және жуысынқы екі артикуляциялық компоненттен құралады, тіл ғылымында мұндай дыбыстарды аффрикат дыбыс деп атайды. Аффрикат дыбыстардың күрделі құрамына қарап оларды екі дербес дыбыстың қосындысы, тіркесі деп тану қате. Аффрикат тұтас бір дыбыс, ол өз алдына дербес мағына ажыратады: мысалы, [aʃu't'itʃa] - /очутиться/ және [atʃu't'itʃa] - /отицутиться/ сөздерінен орыс тіліндегі Ч қоршауға тәуелсіз түрде тұрып, сөздің мағынасын ажырататынын көруге болады, демек бұл тілде Ч – дербес фонема [28].

Ал қазақ тілінде Ч тек Т-ның алдындағы Ш фонемасының дыбыстық түрленімі екенін алдында айттық. Олай болса, орыс тілінен енген Ч фонемасына қазақ әліпбиіне арнайы таңба алудың негізі бар ма? Арнайы таңба алмасақ, Ч дыбысымен келетін шетсөздерді қалай жазамыз деген мәселе туындайды. Оны шешу үшін Ч аффрикат дыбысының күрделі құрамына ұқсатып, *tʃ* әріптіркесімен транслитерациялап жазуға немесе орыс тілінен енген Ч дыбысты сөздердің ертеректегі игерілу тетіктеріне сүйеніп, Ш-ның *ʃ* таңбасымен жазуға болады. Осы тұста жалпы мағыналы сөздер мен жалқы мағыналы сөздердің жазудағы таңбалану принциптерінде ерешелік бар екенін ескеріп, Ч дыбысы бар шеттілдік кісі есімі мен жер-су атын транслитерациялау принципімен, мысалы, *Tʃehov*, *Tʃaplin*, ал жалпы мағыналы сөздегі Ч-ны *ʃ* таңбасы арқылы беру ұтымды болмақ. Бұл, озық жазулардағыдай, ономастикалық атаулардағы құжаттық дәлдікті сақтауға мүмкіндік береді әрі сөзді игеру механизмін іске қосады. Мысалы, француз тілінде Ч дыбысы жоқ, сондықтан олар ағылшын тілінен енген Ч дыбысы бар жалпы сөздерді де, тіпті кісі есімдерін де Ш арқылы жазып, Ш арқылы дыбыстай береді: *чартер* – *charte* – [ʃart], *блокчейн* – *blockchain* – [blɒkʃeɪn], *коучер* – *cocher* – [kɔʃe], *чемпион* – *champion* – [ʃæpjɔ̃], *Шарль* – *Charles* – [ʃaʁl];

- Ч дыбысына *ʃ* таңбасы ұсынылып жүр. Бұл таңба әліпби құрамына алынатын болса, жетілдірілген жобадағы диакритикалық таңбамен берілген әріп саны артады. Бұл оның әліпби құрамына алмаудың негізгі болмаса да, жанама себебінің бірі;

- өзге тілге тән дыбыс таңбасы Ф, В әріптерін алғанда, Ч-ны неге «шеттетеміз» деген пікір жиі айтылады. Мұнда Ф, В әріптері таңбалап тұрған дыбыс пен Ч таңбалайтын дыбыстың арасында айырмашылық бар екеніне ерекше назар аудару керек. Ол айырмашылық осы дыбысы бар сөздердің игеріліп жазылған графикалық тұрқының көзшалымға жеңіл, графикалық кескінінің мәтін ішінде танымал

⁵ Мұндағы // жақша сөздің жазылу тұрқын, <> жақша санадағы дыбыс (фонема) құрамын, ал [] жақша дыбысталуын білдіреді.

болу деңгейімен өлшенеді. Мысалы, Ф дыбысының таңбасын әліпбиге алмай, оны П немесе Б түрінде игеру тетігі бойынша жазып, футболды *putbol/butbol* (*пумбол/бумбол*), федерацияны *pederasia/bederasia* (*педерация/бедерация*), факультетті *pakiiltet/bakiiltet* (*накультет/бакультет*), фотонды *poton/boton* (*номон/ботон*), фарфорды *parpor/barbor* (*парпор/барбор*), фосфорды *pospor/bosbor* (*поспор/босбор*), файлды *pail/bail* (*пайл/байл*), фитнесі *pitnes/bitnes* (*нимнес/битнес*) түрінде таңбаласа, бұлардың тұрқы мәтінде танылмай кетеді, сол сияқты В-мен келетін сөздерді де игеріп, У-мен *вакуум* – *uakum* (*уакуум*), *валидол* – *ualidol* (*уалидол*), немесе Б-мен *конвертер* – *konberter* (*конбертер*), *валидатор* – *balidator* (*валидатор*) деп жазса, бұл оқуды қиындатады. Бұлардың оқылуы қиын, көзшалымға бірден түсікті бола кетпейді. Демек, Ф мен В игеруге қиын әріптер, сондықтан әліпби құрамына алынды. Ал Ч игеруге ыңғайлы әріп, сондықтан оны әліпби құрамына алудың қажеті аз. Бұл әріп таңбалап тұрған аффрикат дыбыстың күрделі құрамындағы соңғы элементінің, яғни Ш-ның таңбасын алып жазса, шетсөздер мәтін ішінде танылады, оның тұрқы көзшалымға ауыр тимейді, сөйтіп, қазақ тілінде игерілген сөз саны да артады. Бұған көз жеткізу үшін, жетілдірілген әліпби жобасымен жазып, қарап көрелік:

<i>ваучер</i>	<i>vauşer</i>
<i>венчур</i>	<i>venşur</i>
<i>диспетчер</i>	<i>dispeşer</i>
<i>каучук</i>	<i>kauşuk</i>
<i>очерк</i>	<i>oşerk</i>
<i>франчайзинг</i>	<i>franşaiziñ</i>
<i>фьючерс</i>	<i>füşers</i>
<i>чартер</i>	<i>şarter</i>
<i>чек</i>	<i>şek</i>
<i>чемпионат</i>	<i>şempionat</i>

Мысалдар жеңіл танылып тұр, графикалық кескіні оқырманды ойландырмайды, түпнұсқа тілдегі тұрқынан ерекше алшақтаған жоқ, дыбысталуы да ұқсас. Сонымен бірге дыбысталуы тіліміздің айтылу нормасына да үйлеседі. Сондалатын әліпбиімен сауат ашқан ұрпақ Ч-мен келетін сөздің бәрін қазақша жазып қана қоймай, қазақша дыбыстайтын да болады: табиғи жолмен игерілген *кірпіш*, *шәйнек* сөздеріндегідей, [чек] емес, [шек], [чартер] емес, [шартер] деп айтуға дағдыланады. Бұл өз кезегінде ағылшын тілінің әсерімен болашақта көптеп енетін сөздердегі Ч-ны игеруге де мықты тетік жасап береді, шетсөздердің «ұлттық» тұрпатта таңбалануына жол ашады, отар тілдегі төл сөзге бөлек, шетсөзге бөлек жасалатын қосамжар орфографиялық ереженің санын азайтады, тұтас ұлттық жазу ережесін қалыптастырудың, сөйтіп, жаңа жазудың тілді ұлттық арнаға бұру мақсатын орындаудың бір тәсіліне айналады. Ал қалыптасқан ұлттық жазу тілімізді жаңартса, ұлттық арнаға түскен тіл рухымызды жаңғыртады, жаңғырған рух сана бостандығын қалыптастырады. Бір қарағанда, бір таңбада тұрған ештеме жоқ сияқты көрінгенмен, тілдің тірі ағзасының күрделі жүйесінде ол бүкіл ағза саламаттығына тікелей жауапты маңызды бөлшек болып табылатынын байқау қиын емес.

1.2.10 Фонетикалық принципке негізделген латынграфикалы әліпби жобасы

Бүгінгі күні латын әліпбиі жайлы әңгіменің бір толастамай тұрғаны кездейсоқ емес. Алайда ерте ме, кеш пе латын жазуына әйтеуір көшетініміз күмәнсыз. Өйткені ол – заман талабы, әлеми ақпараттық кеңістікке көштен қалмай енеміз десек, сондай-ақ күнделікті қолғанат қондырғыларды (оргтехниканы) еркін пайдаланамыз десек, оның басқа жолы жоқ. Бүгін біз көшпегенмен, ертең бізден кейінгі ұрпақ қалай да көшеді.

Екіншіден, қазақ жазуының тағдырын шын сөз еткіміз келсе, ең алдымен қазақ тілінің өзіне ғана тән төл дыбыс құрамының басын ашып алуымыз керек. Жылдар бойғы «орыстандыру» саясаты болғаны белгілі. Аға ұрпақтың есінде болар, кезінде «бәріміз түгел орыс тіліне көшсек, коммунизмге тез жетеміз» деп, орыстану саясатының ықпалында болдық.

Ол саясат нәтижесіз де болған жоқ: қазіргі ірілі-ұсақты сібір түркілерінің жайына қарасақ, көпшілігінің тілі ұмытылып кетуге жақын. Қазақ тілінің де кешегі жайы бәрімізге белгілі. Мемлекет саясаты мен ғылым-білім саласындағы жаппай әрекеттің арқасында ғана тіл тағдыры оң шешімін тауып келеді.

Ең жаңға бататыны, орыс тілінің «игі ықпалы» деген сылтаумен, өткен ғасырдың 50-ші жылдары төл сөздеріміздің жазылу емлесіне қосылған *и*, *у* тәрізді таңбалар (дыбыс емес) болды. Осы *и/у* таңбасымен ауызданған қазіргі ұрпақ «*и/у*»-лап сөйлеуге көшті. Ал оқулық пен оқу құралы біткен осы күнге дейін түгел сол жапсырмадан арыла алмай келеді. Әрине, қазіргі кезең бұдан жарты ғасыр бұрынғы әміршіл кезең емес, бүгінгі күн – егемен заманның тұсы. Ендеше әміршіл заманға сілтеме жасай беру орынсыз болады. Егер оқулықтарымыз, оқу құралдарымыз, оқу бағдарламаларымыз жөнге түспей жатса, оған

кінәліні алыстан іздемеу керек. Бірінші жағынан, қазақ тілтанымындағы ғылыми зерттелім нәтижелері пайдаға аспай, сол зерттелім қалпында қалып жатса, екінші жағынан, оқулық-әдістеме авторлары мен ұйымдастырушылары тың ғылыми нәтижелерді игеруге ынта білдірмей жатса, оған келмеске кеткен әміршіл (тоталитарлық) саясат кінәлі емес.

Мектептен (тіптен – балабақшадан) бастап «қазақ тілінде 42 дыбыс (әріп) бар» деген тоқпақпен өскен ұрпақтан не сұрайсыз. Өзгені былай қойғанда, **тіл мамандары (фонетистер)** мен қазақ тілінің **мұғалім-оқытушыларының** өзі осыған ұйып қалған. Сондықтан да мен бүгінгі қазақ әліпбиін «қазақ-орыс», тіптен, керісінше, «орыс-қазақ» әліпбиі деп атауға мәжбүрмін. Өйткені бүгінгі әліпби мен емле-ереже – түгелімен жүйесі (туыстығы) бөлек орыс тілінен келген көшірінді. Кез келген оқулықтың бетін ашыңыз немесе кез келген қазақ тілі кабинетінің босағасын аттаңыз, «қазақ тілінің өзіне тән дыбыстары» деп 7-8 таңбаны ең көрнекі тұсқа бадырайтып бөліп қояды. Сонда осы бір санаулы дыбыстан басқа қазақ тілінің өзіне тән дыбыстары болмағаны ғой... Басқаша қалай ұғуға болады?

Осыған орай еске түседі. Осыдан бірер жыл бұрын белгілі бір ақынымыз (аты-жөнін атамай-ақ қояйын) орталық орыс газетінде бір бетті толық алып, **ауыл** деген бір сөздің төңірегінде қазақ тілтанымы мен оның мамандарын қазақ тілінің өзімен қоса, өзінің дағдылы әдетінше орыс аудиториясының алдына жығып сап беріпті. Сондағы уәжі үш дауысты дыбысты қатар жазған деген «не сұмдыққа» саяды. Ұмытпасам, қырғыздың **айыл**, өзбектің **ағыл** сөздерінің жазылымын мақтап өтеді. Қазақ сөзінің төл дыбыс құрылымын білмеу мен маңдайға жазған орыстағы емле-ережеден бейхабарлықтың салдары ғой. Болмаса, қырғыздың **айыл** сөзі **й** дауыссызымен, өзбектің **аҒыл** сөзі **ғ** дауыссызымен, қазақтың **аУыл** (дұрысы – **ауұл**) сөзі **у/w** дауыссызымен (оның жасалым анықтамасы төменде беріледі) бір текті ғой.

Реформа бір ғана әліпби ауыстырумен тынбайды. Реформа үш мәселені – дыбыс, әліпби және айтылым емле-ереже (орфоэпия) – бірдей қамтиды: дыбыс – өзге тілдерден бөлектеп тұратын тілдің тұрпат-тұрқы; әліпби (таңба) – сол дыбыстың қауызы, басқаша айтқанда, қорғаны мен оққағары; емле-ереже – дыбыстардың басын біріктіріп, сөзді қазақы етіп құрап тұратын дәнекері. Осы үш мәселе бір-бірімен байланысты және қатар шешілмей төл жазу қалыптаспайды. Ал әліпби ауыстыру қазақ жазуына реформа жасаудың алғы шарты және ең төте жолы болып табылады. Егер латын таңбаларын баптап қабылдай алсақ, онда көптеген тіл бұзар әріптер мен емле-ережелер өзінен-өзі түсіп қалады.

Қазақтың төл дыбыстарын түгендеп, соған лайықтап таңба санын ықшамдау А.Байтұрсынұлынан басталған болатын. Сол кезде таңба санын қорғаштап Ахаңның «жағасынан алғандар» болған. Оларға Ахаң «таңбаларды қысқартып, артығын борышымға берейін деп отырған жоқпын» деген екен.

Сонымен, қазақ тілінің төл дыбыстары: **а, ә, б, ғ(-г), д, е, ж, з, й, қ(-к), л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у(w), ұ, ү, ш, ы, і.** Бас-аяғы 26(-28) дыбыс. Осы дыбыстардың сыртында қазақ тілінің дыбыстарын іздеп әуре болмау керек, өзге дыбыс жоқ. Осы жердегі бәрімізді шатастырып жүрген **у** таңбасының дыбыс мәні, тілімізде өте жиі кездесетін, «ерін-еріндік, жуысыңқы, үнді **[w]** дауыссыз дыбысы» болып табылады: ау **[aw]**, ауа **[awa]**, әу **[äw]**, әуе **[äwe]**, су **[suw]**, суы **[suwu]**, у **[uw]**, уық **[uwuq]**, үл **[üwül]**, күлу **[külüw]**, аю **[ayuw]**, үю **[üyüw]** т.с.с. Мұндай дауыссыз дыбыс орыс тілінде жоқ, ал ағылшын тілінде бар, көріп отырсыздар, қазақ тілінде де бар.

Латын графикасын тек осы төл дыбыстар үшін ғана құрастырғандағы ойым алдымен қазақ сөзінің үндесім әуезіне лайық әліпби үлгісін дайындап алу болатын. Ондай әліпби, егер қазақ тілінің қамын шын ойласақ, бөгде тілдің дыбыс-таңбасынан арылған таза, қоспасыз болу керек. Ал өзге орыс тілінен енген кірме дыбыстар мен таңбалар жайын, басқа амалдың жоқтығынан, өз алдына шешу керек деп, екінші кезектегі мәселе ретінде ескертіп отыратынмын. Және оның үлгісін алыстан іздемей-ақ, орыстардың өздері көрсетіп отырғанын да еске салып қоятынмын. Мысалы, **в-v//ph, ф-f//bh, ц-tc, ч-ch** т.б. Орыстардың өзі халықаралық құжаттарды, әкімшілік-кеңсе аттары мен жарнамаларды латынша беруге мәжбүр болып отырғанын күнде оқып-көріп отырмыз. Жалпы, Ресейдің өзінің кирилшеден айрылмай отырғанын уақытша жайт деп қарау керек.

Сонда бүгінгі қазақ әліпбиі дербес-дербес екі бөліктен тұрады. Төл әліпби өз таңба құрамы және айтылым емле-ережесімен, ал кірме сөздердің жазылуы өз таңба құрамы және айтылым емле-ережесімен тізбектеледі. Өйткені олардың үйлесім тауып, бір шаңырақтың астында басы бірігуі ғылыми тұрғыдан да, қолданба (практикалық) тұрғыдан да мүмкін емес. Бұған дейінгі барлық жарияланымдарымызда оның үлгісін беріп отырған болатынбыз. Кестеде тек ұлттық әліпби тізімі тұрады, кестенің сыртында кірме дыбыстардың жазылым емле-ережесі мен үлгісі беріледі. Бұл – амал жоқтан болып жатқан іс. Айтылымы орыс *үлгісіндегі* кірме сөздерден («халықаралық атаулар» деген атты жамылған) әзір құтыла қоймаймыз, сондықтан оның орысша жазылымына көңіл бөлмей отыра да алмаймыз.

Қазақтың төл сөздерінің жазылымына қатысты орнықты әліпби мен емле-ережеміз өткен ғасырдың ортасына дейін болды. Сол кезде қазақ сөзінің *айтылым әуезі, морфем құрамы, буын үлгісі* мен *тасымал ретіне* еш нұқсан келіп көрген емес болатын. Проблема сол ғасырдың елуінші жылдарының ортасында

қазақтың төл сөздерінің құрамында **и, у, я, ю, ы, х** таңбаларын жазу керек деген «зорлықтан» басталды. Қазақ сөзінің үндесім айтылымы бейәуезденіп, морфем құрамы сетінен, буын құрылымы жарықшақтанып, тасымал реті бұзылып сала берді. Қазақтың төл жазуындағы кірме таңбаларға қатысты жаңсақтықтардың бәрін термелеп жатудың бұл жерде реті жоқ. Сондықтан оқулықтарда дауыстылардың қатарында жүрген **и, у** таңбаларына ғана тоқталамыз (**я, ю, ы, х, һ** таңбаларының жайы осыған ұқсас).

Сонымен, жазылуына қарай талданым.

Морфем талданым:

-**оқы** етістігінің көсемше түрі **оқи** болса, көсемшенің көрсеткіші дауысты **и** дыбысы болғаны ма? Онда көсемшенің бір «көрсеткіші **дауыссыз й**» деген ереже қайда қалады?

-**оқы** етістігінің тұйық рай түрі **оқу** болса, тұйық райдың көрсеткіші дауысты **у** дыбысы болғаны ма? Онда тұйық райдың «көрсеткіші **дауыссыз у**» деген ереже қайда қалады?

Осы жердегі «дауысты **ы** дауысты **у**-мен алмасады» деп түсіндіретін ереже тағы бар. Ал **оқы** етістігі дауысты **ұ**-ға (жарайды, тіптен, көз елес **ы** дауыстысы бола қойсын) аяқталып тұрғаны, оған келіп дауыссыз **у** тіркесіп, тұйық рай **оқуу** жасалатыны қаперімізге кірмей-ақ қойды.

Қазақтың **уу** дыбыс тіркесінің естілімі орыстың **у** дауыстысының, қазақтың **ый(-й)** дыбыс тіркесінің естілімі орыстың **ы(-и)** дауыстысының естілімімен жалған ұқсас екеніне сеніп қалғанбыз.

Буын талданым:

-**миы** сөзінің буын құрамы **ми-ы** болып, алғашқы буын дауысты **и** дыбысына аяқталып, келесі буын дауысты **ы** дыбысынан басталып тұр ма? Онда қазақ сөзінің ішінде «**буын дауысты дыбыстан басталмайды**» деген ережені қайда қоямыз? Оның үстіне сөз соңында «дауысты буын тұрған деген не?» деп, аң-таң боламыз.

-**суы** сөзінің буын құрамы **су-ы** болып, алғашқы буын дауысты **у** дыбысына аяқталып, келесі буын дауысты **ы** дыбысынан басталып тұр ма? Ендеше, қазақ сөзінің ішінде «**буын дауысты дыбыстан басталмайды**» деген ережені тағы еске сала кетеміз. Оның үстіне «сөз соңында дауысты буын неге тұр?» деп, тағы аң-таң боламыз.

Тасымал талданым:

-**жиын** сөзі **жи-ын** болып тасымалданып, тасымал жігі екі дауыстының арасынан өтіп тұра ма? Онда «**қазақ сөзінің ішінде екі дауысты қатар тұрмайды**» деген ережені қайда қоямыз? Оның үстіне «сөз соңында тұйық буын тұрған деген не?» деп, әрі-сәрі боламыз.

-**суық** сөзі **су-ық** болып тасымалданып, тасымал жігі екі дауыстының арасынан өтіп тұрады ма? Ендеше «**қазақ сөзінің ішінде екі дауысты қатар тұрмайды**» деген ережені тағы қайталаймыз. Оның үстіне «сөз соңында тұйық буын неге тұр?» деген сұрақ туындайды.

Көріп отырғанымыздай, аттаған сайын сұрақ белгісі алдымыздан шығып отыр. Бұл – бүгінгі қазақ жазуының күманды тұстары көп деген сөз.

Енді дәлелдемеге көшейін.

Қазақ сөзінің құрамындағы кірме **и, у, я, ю, ы, х, һ** таңбаларының дыбыс мәні жайлы фонетика-фонологиялық тұрғыдан бұған дейін көп жазылған, сондықтан оған тоқталып жатпаймын. Тек қана, дыбыс құрамын көрсетіп өтейін.

и – [ий, ій],	у – [ұу, үу],	
я – [йа, йә],	ю – [йүү, йүү],	
ы – [шш],	һ – [қ],	х – [қ]

Кірме әріптердің дыбыс құрамына қарағанда олар екі-үш дербес дыбыстардың тіркесімін белгілейтін *таңбалар* екенін көреміз. Осы кірме әріптердің дыбыс мәнінің дәлелдемесін, бәріне тоқталып жатпай, **и** мен **у** таңбаларына ғана қатысты жеке-жеке талдасақ:

Морфем дәлел. Тіркесімнің екінші сыңарының морфологиялық қызметін өзге морфем бірліктерімен салыстырып барып аңғаруға болады:

оқы – л [oqu - l]
оқы – п [oqu - p]
оқы – с [oqu - s]
оқы – й [oqu - y]
оқы – у [oqu - w]

Осында **оқыл** дегендегі дауыссыз л[l] – ырықсыз етіс көрсеткіші, **оқып** дегендегі дауыссыз п[p] – көсемше көрсеткіші, **оқыс** дегендегі дауыссыз с[s] – ортақ етіс көрсеткіші ретіндегі морфологиялық қызмет **оқи[oqu]** дегендегі дауыссыз й[y] – көсемше көрсеткішіне, **оқу[oquw]** дегендегі дауыссыз у[w] – тұйық рай көрсеткішіне де тән екенін көреміз. *Тілдік (морфологиялық) қызмет* осындағы [l], [p], [s], [y], [w] дауыссыздарына бірыңғай тән. Ендеше **и, у** таңбаларын дауысты деп шатаспауымыз керек.

Буын дәлел. Тіркесімнің екінші сыңары, қазақ тілінің өзге дауыссыз дыбыстары тәрізді, буынның құрамды бөлігі болып табылады:

қыр – қы+**p** [qɪ-r] тіс – ті+**c** [ti-s] ұл – ұ+**л** [u-l]
 қи – қы+**й** [qɪ-y] ти – ті+**й** [ti-y] у – ұ+**y** [u-w]

Осындағы [r], [s], [l], [y], [w] дауыссыздары буынның соңғы дауыссыз сынары ретінде бірдей жұмсалып отыр.

Тасымал дәлел. Тіркесімнің екінші сынары қазақ тілінің өзге дауыссыз дыбыстары тәрізді тасымал жігін көрсетеді: тыным – ты-**ным**, шіре – ші-**ре**, тиым – ты-**йым**, шие – ші-**йе**, құсы – құ-**сы**, елігі – е-лі-**гі**, қуы – құ-**уы**, елуі – е-лі-**уі** т.б.

Осындағы [n], [r], [y], [s], [g], [w] дыбыстары *дауыссыз* болғандықтан, сөз ішіндегі буынның бас шебінде тұр. Сөйтіп, сөз соңындағы *бейтәртін* дауысты буын мен тұйық буыннан құтыламыз.

Олай болса, дауысты **и, у, я (ю)** деп жүргеніміз екі (үш) дыбыстың тіркесімін белгілейтін таңба (!) екен.

Жазу реформасының реті бірнеше сатыдан тұру керек. Соның ең бастысы – алдымен, «сауат ашып» алу. **Ми** [mi] емес, **мый** [my] екенін, **су** [su] емес, **сұу** [suw] екенін, **ащы** емес **ашшы** т.с.с. екенін көбіміз біле бермейміз (ұмытып қалдық немесе ұмыттырып жіберді). Бұлар – ең қарапайым мысалдар. Мұндай мысалдардың тілімізде ұшы-қиыры жоқ.

Әліпби «Жоба» деп аталады, ендеше ол біткен жұмыс болып саналмайды. «Жоба» деген түзетілуі мүмкін, жетілдірілуі мүмкін, тіптен, қабылданбай да қалады. Сондықтан «Жобаға» тек ұсыныс деп қана қарау керек.

Жақында Астанадағы Түркі академиясы мен Тіл комитетінің қатысуымен Түркі мемлекеттері кеңесі қабылдаған «Түркі әліпбиінің» жобасы қолға тиді (1 кесте).

1 кесте

Түркі кеңесі қабылдаған ортақ әліпби

A a	F f	K k	Ö ö	Ü ü
Ə ə	G g	Q q	P p	V v
B b	Ğ ğ	L l	R r	W w
C c	H h	M m	S s	X x
Ç ç	I ı	N n	Ş ş	Y y
D d	İ i	Ŋ/D ɳ	T t	Z z
E e	J j	O o	U u	

Енді Түркі кеңесі қабылдаған ортақ әліпби үлгісіне байланысты **Ä ä** таңбасын **Ə ə** деп, **Ŋ ŋ** таңбасын **Ŋ ŋ** деп, **Š š** таңбасын **Ş ş** деп алуға тура келді. Қанша дегенмен түркі бірлігіне, алшақтай бермей, мойын ұсынуды керек қой. Бұл жерде бір нәрсені ескеру керек болады. Егер **ŋ** таңбасын алатын болсақ, онда оның бас әріп таңбасы **Ŋ** болу керек еді. Оның орнына алынған **Ŋ** таңбасының жайы түсініксіз болып отыр. Қазақ тілінде сөз басында **ŋ** таңбасы кездеспейтін болғандықтан, бұл мәселеге көп көңіл бөлмей отырмын (2 кесте).

2 кесте

Түркі әліпбиінің негізінде түзілген қазақ латын әліпбиінің «Ұлттық жобасы»

№	кирилше	латынша	аталуы	№	кирилше	латынша	аталуы
1	А а	A a	а	15	Н н	N n	ны
2	Ә ә	Ə ə	ә	16	Ң ң	Ŋ ŋ	ың
3	Б б	B b	бы	17	О о	O o	о
4	Ғ ғ	Ğ ğ	ғы	18	Ө ө	Ö ö	ө
5	Г г	G g	гі	19	П п	P p	пы
6	Д д	D d	ды	20	Р р	R r	ыр
7	Е е	E e	е	21	С с	S s	сы
8	Ж ж	J j	жы	22	Т т	T t	ты
9	З з	Z z	зы	23	У у	W w	ұу
10	Й й	Y y	ый	24	Ұ ұ	U u	ұ
11	Қ қ	Q q	қы	25	Ү ү	Ü ü	ү
12	К к	K k	кі	26	Ш ш	Ş ş	шы
13	Л л	L l	ыл	27	Ы ы	I ı	ы
14	М м	M m	мы	28	І і	İ i	і
кірме таңбалар tc/ccħ/ç f/phv/bħx/kħshyeiuyuyayo							

«Жобаға» ақыл қосатын тұстары да жоқ емес. Мүмкін қос нүкте мен қанатшаның орнына бір ғана көлденең сызықша жүргізе салған әдістемелік тұрғыдан (қол жаттығу) ұтымды болар ма еді. Емле-ереже құрастыру үстінде де ақылдасып шешетін жайттар бар.

«Жоба» қазақ сөзінің: дыбыс құрамын, үндесім әуезін, морфем құрамын, буын тұрқын, тасымал жігін, сөйлем (сөйлеу) ырғағын бұзып жазуға еш мүмкіндік бермейді.

Енді осы әліпби бойынша мәтіндер жазып көрейік.

ABAY JOLI

Üş kündik joldıñ bügingi, soñğı künine bala şakirt barın saldı. Qorıqtan kün şıǵa atqa mineyik dep asıqqan-dı. Bunı qaladan alıp qaytqalı barǵan aǵayın Baytastı da tañ atar-atpasta özi oyatıp turǵızıp edi. Kün uzın attan da tüspey, özge jürğinsilerden oq boyı alda otırǵan. Key-keyde özine tanıs Köküyirim men Buwratiygen, Taqırbulaq sıyaqtı qonıs-qudıqtardıñ tus-tusına kelgende bala oqşaw şıǵıp, astındaǵı jaraw qula bestisin aǵızıp-aǵızıp ta aladı. . .

- Mina balanıñ awılǵa asıǵuwin-ay!

Төмендегі мәтінде жоғарыда айтылған **Іі, Uu** таңбаларының төл және халықаралық оқылымындағы қайшылықты емле-ереже арқылы реттеуге тура келеді.

Biz aldımızǵa qoyıp otırǵan biyik maqsattarǵa jetiw biyliktiñ barlıq organdarı men instituttarı, isker, ǵılmıy және sarapşı toptar tarapınan qosımsha köp jiger-qayrat jumıldruwdı, kerek deseniz, köp rette iske jañaşa qarawdı, mülde tosin turǵıdan kelüwdi talap etedi.

Eñ bastısı, keşendi jañartuw üderisi elimizdiñ külli qalqınñ, qoǵamnıñ barlıq toptarı men insnituttarınñ müddesi üşin, әri solardıñ tikeley qatısuwımen жүргiziledi.

Nursultan Nazarbaev.

Jaña әлемдеgi jaña Qazaqstan.

MENIŇ ELIM

Altın kün aspanı,
Altın dән dalası,
Erliktiñ dastanı,
Elime qaraşı!
Ejelden er degen,
Dañqımız şıqtı ğoy,
Namısın bermegen,
Qazaǵım mıqtı ğoy!
Meniñ elim, meniñ elim,
Güliñ bolıp egilemin,
Jırıñ bolıp tögilemin, elim!
Tuwǵan jerim meniñ –
Qazaqstanım!

Әлеми жазудың тәжірибесіне қарасақ, ешбір мемлекет, ешбір халық кірме дыбыс үшін арнайы таңба ойлап таппайды немесе сол кірме дыбыстың төркін таңбасын алмайды. Таңбаны сол өзінің төл әліпбиінің ішінен құрастырады. Кірме дыбысқа сол дыбыстың төркін таңбасын қоса алу деген бұрынғы Кеңес түркі республикаларында (оның қақ төрінде өзіміз бармыз) ғана болды. Мысалы, орыс тілінен **ц, ч** т.б. дыбыстарын қабылдап, **ц, ч** т.б. таңбаларын қоса алып отырдық.

Қазіргі еуропалық елдер де орыс сөздерін жазып-сызуға мәжбүр болып отыр, бірақ олар **ц** дыбысын **tc** деп, **ч** дыбысын **ch** деп латын әліпби үлгісімен жазу амалын тауып отыр. Бұл амал теория-практикалық тұрғыдан әбден сыннан өткен. Орыстардың өзі жатсынбай қабылдап отыр.

Ендеше, бір сәт ағылшын жазуының үлгісіне жүгініп көрейік. Ағылшын тілінде 48 дыбыс бар, бірақ әліпби тізбегінде 48 таңба жоқ, бар болғаны – 26 таңба. Сонда қалған 22 дыбыстың жазылым-айтылымы еміле-ережемен реттеледі. Олай болса, «орыс-қазақ» әліпбиінің құрамынан шығара алмай отырған кірме дыбыстардың жазылымын осы ретпен жөнге салуға әбден болады: **ф-f//ph, в-v//bh, ц-tc, ч-ch, х-kh** т.с.с. «Қимай» отырған кез келген кірме сөзді жазып/оқып кете берудің еш қиыншылығы болмайды. Алайда бұл таңбалар, ағылшын тәжірибесімен, қазақ тілінің әліпби тізбегінде тұрмайды. **Phonetik(a), tcekh** деп жаза береміз, бірақ **ph, tc, kh** деп әліпби тізіміне кіргізе алмаймыз. Бұл біз ойлап тапқан ұстаным емес, әлеми жазу тәжірибесі. Ал **[i], [u]** таңбаларының қазақы және халықаралық оқылымының жайын әлі де болса ойлануға тура келеді, бұл жерде шешілмей тұрған едәуір қиындық бар екені рас. Өйткені кірме

уран [uran] мен қазақы **ұран [uran]** сөздерінің жазылымы бірдей болып кетеді. Бұдан басқа да мысалдар табылып қалары сөзсіз.

Жазу реформасын *тәуекел* деп бастау ғана қалды. Өйткені реформаның оңайы болмайды: саяси реформа, әкімшілік реформа, қаражат реформасы т.б. Алайда, бұл реформалар жоғары билікте орындалады да төменгі көпшілік оның дайын нәтижесін ғана алады. Сөйтіп, бұқара көпшілік реформа ауырлығын сезбейді. Ал жазу реформасының қиыншылығын сауат ашуды бастаған баладан бастап, демалыстағы зейнеткерге дейін әрқайсысы өз жеке басынан өткереді. Жазу реформасының өзге реформалардан ерекшелігі де, міне, осында. Сондықтан да жазу реформасына тәуекел деп кірісудің алдында сабырлы сақтық керек болады.

Латын графикасына көшудің мерзімі жайлы да ортақ пікір жоқ, біреулер ұшқырлық танытып жатса, енді біреулер шабан басып, он-он бес жыл деп жобалайды. Жазу реформасының (тек әліпби ауыстыру емес) мерзімі алдын ала дайындыққа байланысты болады: мақсаты мен мазмұны айқын болу керек. Мақсаты – қазақ әліпбиін ұлттық үлгіге түсіру, мазмұны – қазақ сөзінің айтылым-жазылым үйлесімін орнықтыру.

Ол үшін (дайындық реті):

- бірінші, «сауат ашып алу» керек, көпшілік үшін қазақ мәтінінің «әліпби дыбыс жазбасын (транскрипциясын)» дайындау. Қазақ сөзі **ми** емес **мый**, **су** емес **сұу**, **у** емес **ұу**, **и** емес **ій**, **ки** емес **кій**, **ит** емес **ійт**, **ою** емес **ойұу**, **сүю** емес **сүйұу**, **ашы** емес **ашшы**, **хат-хабар** емес **қат-қабар**, **жиһаз** емес **жиқаз**, **құлын** емес **құлұн**, **жүрек** емес **жүрөк** екеніне көз жеткізіп, көңілге қондыру қиынның-қиыны болады (**х**, **h** таңбаларын жасанды дыбыстап жатамыз, бірақ ол тіл заңдылығына жатпайды);

- екінші, «әліпби дыбыс жазбасына» лайық морфем, буын, тасымал емле-ережелерін қайта дайындау (өзгерістер енгізу);

- үшінші, қазақ тілінің төл дыбыстарына (кірме дыбыстар да қалып қоймасын) берілген балама латын таңбаларына көз үйретіп, қол жаттықтыру;

- төртінші, содан кейін барып, латын графикасы негізіндегі қазақ жазуына ырғалып-жырғалмай, жүрексініп-тартынбай, уақыт оздырмай жаппай көшу.

Жазу реформасын игеру үшін көпшілік бұқараға бір жылдың ар жақ бер жағы жетіп жатыр. Ал мектеп және өзге оқу орындары үшін жазба құралдарының дайындығына кететін уақытты есепке алуға тура келеді. Дегенмен, бұрынғыдай қорғасын сапырып, тарсыл-гүрсіл боп жатқан баспаханалар жоқ, компьютердің кілтімен кирилшеден латыншаға қас қағымда аударып алуға болады. Ағылшын тілін жаппай оқып жатқан балаларға қазақ латыншасына жаттығу қиындық туғызбайды. Ендеше жылдан жылға созып, бес-он жылдап созбидаға салудың еш реті жоқ. Егер оқулықтар мен оқу құралдарының латыншаға көшірілуі қол байлау болмаса, қазақ латыншасының көз жаттамы мен қол дағдысын қатар игеріп алу, арысы екі-үш жылдың шамасы, берісін тым жақындатпай-ақ қояын, уақыт көрсетер.

Ең маңызды мәселелердің тағы бірі... Әліпби ауыстыру әңгімесі көтерілгелі бері жүзге тарта жобадан хабардармын. Әліпбиін заңдастырып, куәлік қағазын (патентін) жалаулатып, әліпбиіне өз атын беріп жүргендерді де көрдім. Қазақ тілінде қанша дыбыс бар екенін білмей-ақ жоба ұсынып жатқандар бар, таңба мен дыбысты шатастырып алып жоба ұсынып жатқандар тағы бар, 42 кирилді 26 түймешеге қалай сидырам деп әлек болып жатқандар да жоқ емес. Әлеми жазу дәстүрі мен ұстанымынан (теориясынан) бейхабарлық көпшілігіне тән. Соның нәтижесінде таңба құрамында бірізділік пен жүйе жоқ, сөздің оқылым-жазылымында әдістемелік қайшылық көп.

Соған қарамай, әркімнің өз әліпбиі – озық, өз уәжі – басым, пендәуі тірлікке төрелік жүрмейді. Ендеше, менің де өз уәжім жоқ емес: қазақта «шымшық (бөдене, тауық деп те айтады) сойса да қасапшы сойсын» деген сөз бар. Олай болса, қорытынды сөзді тілтаным мамандары, оның ішінде фонетистер айту керек деп ойлаймын.

Жазу реформасы тек әліпби бәсекесіне айналып кетпеу керек.

Бәйгенің аты бәйге... Ат қосар межесі, шауып өтер жолы, барып жетер қарауылы анық-айқын болмаса, ауыл балаларының апыр-топыр шаң қапқан жаяу жарысына айналып кетуі мүмкін. Сондықтан байыпты ұсыныстарды қолдайтын, аптықпа-асығыстыққа сабыр айтатын, алып-қашпа тентектікке тоқтау салатын, турасын айтқанда, шылбыр мен тізгінді қоса ұстаған *билік* керек.

Жоғарыда айттық, біз өтпегенмен келесі ұрпақ өтеді. Ал, бірақ сол келесі ұрпақтың еншісіне қазақ тілінің төл дыбыс құрамын айқын түгендеп, әліпби үлгісін соған лайық ықшамдап, айтылым емле-ережесін реттеп беріп, «өзіндікі мынау, өзгенікі анау» деп жөн-жобасын сілтеп кету тілтаным мамандарының борышы болу керек.

1.3 Қазақ тілінің жаңа емлесі: қағидалары, құрылымы мен өзекті мәселелері

1.3.1 Қазақ орфографиясы ережелерінің концепциясы

Қазақ орфографиясы ережелерінің концепциясы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақ тілі әліпбиінің кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» Жарлығына сәйкес орындалып отыр.

Қазақ орфографиясы ережелерінің концепциясы – (бұдан әрі қарай – Емле концепциясы) қазақ әліпбиі бойынша дұрыс жазу ережелерінің ғылыми негіздерін айқындайтын лингвистикалық нормативті құжат. Емле концепциясында ұсынылған қағидаларға сәйкес емле ережелері құрастырылады. Емле ережелерінің негізінде орфографиялық сөздік құрастырылады. Яғни емле концепциясында тұжырымдалған қағидалар қазақ жазуының емле ережелерін, орфографиялық сөздік, орфографиялық анықтағыш, басқа да ортологиялық құралдар жасауда негізге алынады.

Емле концепциясының мақсаты: Латыннегізді жаңа әліпби бойынша қазақ тілінің орфографиялық нормаларын ұсынатын және тұрақтандыратын, жаңа әліпби бойынша дұрыс жазу мәдениетін қалыптастыратын ортологиялық еңбектердің ғылыми негіздері мен басты қағидаларын айқындап беру. Базалық нормалардың қатарын анықтау.

Емле концепциясының міндеттері:

- латыннегізді әліпби бойынша кейбір әріптердің жазылу нормасын кодификациялау;
- базалық норма бойынша сөздерді бірыңғай жуан немесе жіңішке жазу;
- соған сәйкес қосышалардың жуан немесе жіңішке жазылуы;
- сөздердің еріндік емес үндестікпен жазылуы;
- қосар дыбыстардың (ұу/уу, ый/йй) дара әріппен (у, и әріптерімен) таңбалануы және т.б.;
- қазақтың төл әдеби тіліндегі емлесі қиын сөздердің орфографиялану ерекшеліктерін ұсыну;
- латыннегізді әліпбиде жоқ ц, щ, ё, я, ю әріптерінің жазылу ережелерін негіздеу;
- бейүндес буынды кірме сөздерге қосымша жалғаудың емле ережелерін біріздендіру жолдарын көрсету;
- кірме (шетел сөздері, халықаралық терминдер) сөздерінің дұрыс жазылу ережелерін ұсыну;
- күрделі сөздердің (біріккен, кіріккен, тіркесті сөздер, қос сөздер) орфографиясын кодификациялаудың тетіктерін көрсету;
- бас әріппен жазылатын сөздердің орфографиясын тұжырымдау.

Әліпби ауыстыру жазу-сызуға түбегейлі реформа жасау болып есептеледі. Ал жалпыхалықтық сипаттағы мұндай бетбұрыс қоғам мүшелерін бейжай қалдырмайтын мәдени-әлеуметтік күрмеуі қиын мәселе болғандықтан, әліпби таңдау мен саралауда селективті үрдіс басым сипат алып, қоғамдық санада екіұдайлық күшейе түседі: қолдау да, күмәндану да, қарсылық та болады. Кемшіліктің тасасында артықшылық, артықшылықтың тасасында кемшілік көрінбей жатады. Көшер-көшпестен бұрын қолданыстағы әліпбидің артықшылығы мен кемшілігіне жұртшылық назар аудармай қоймайды. «Көшсек пе, көшпесек пе?» деген сұрау толас тауып, жұртшылық латын әліпбиіне көшуге тоқталды. Ендігі жерде жазу-сызудың ұлттық сипатын сақтауда әлемдік тәжірибеде жиі кездесетін детерминатив нұсқаларының (*диакритикалық, диграфтық, апострофтық, акут тәрізділердің*) бірін таңдау әліпби объектісінің өзекті мәселесіне айналды.

Қазіргі жаһандану заманында қоғамдық өмірдің қай саласында болмасын, «уақыт бюджеті» барған сайын шектеулі болып барады. Содан болар, өмірдің қай қырында болмасын, ұтқырлық (мобильность), жылдамдық, ықшамдылық, жинақылық, икемділік ерекше мән алып отыр. Бұндай талаптар, әрине, бұрыннан да бар, бірақ олар кезінде жай ғана қатардағы талаптардың бірі болды. Қазіргідей өткір мән ала қоймаған еді. Қоғам ендігі жерде, өмірдің қай саласында болмасын, цифрландыру мен IT технологиясы заманында шұбалаңқылықтан тез арылып, ықшамдылыққа, жинақылыққа бет бұрып, жинақы, жылдам, ықшам, икемді болудың ресурстарын іздей бастады. Осы тұрғыдан қарағанда, 42 әріптен құралған әліпбидің бірден көзге ұрып тұратыны – шұбалаңқылығы. Бұрын 30 әріптің айналасындағы әліпбимен де күнелткен қазақ жазуына ендігі тұста қысқартып, ықшам, жинақы сипат беру қажеттілігі туып отыр. Осы талапқа орай қоғамы жұртшылық компьютерлік технологияға икемді 32 әріптен тұратын латын әліпбиінің *ноқатты* (акут) түріне тоқталды.

Қазіргі қазақ қоғамындағы латынға бетбұрыстың ұлттық рухты жаңғыртумен байланысты себептері бар. Жұртшылыққа белгілі, кирилше әліпби халықты еріктен тыс күштеумен әміршілдік жолмен сырттан таңылды. Ұлтты орыстандыру мақсатын көздеген бұл саяси-идеологиялық әрекет қазақтың жазу-сызуын кирилше әліпбиге көшіруден басталды. Ал XX ғасырдың 30-жылдардағы латын әліпбиі кирилшеге көшірудің «көпірі» болды. Сөйтіп, халық өзінің жиған-терген араб әліпбиіндегі жазба мұраларымен байланысты руханилықтан қол үзіп қалды. Осылайша тарихи сананың түкпірінен орын тепкен әліпби

жөніндегі түйткілді жайт тәуелсіздікпен, ұлттық рухтың қайта жаңғыруымен байланысты қоғамдық ойға қозғау салды. Бұл айтылғандар, тұжыра келгенде, латынға бетбұрыстың негізгі себептерінің бірі болды. Қайсыбіріміздің ойлағанымыздай, кирилдегі 42 әріпті 32 етіп, жамап-жасқап, үйренген дағдымен жүре беруге де болар еді, бірақ санада қалған түйткілден арылмай рухани түлеу болмайтыны белгілі.

Бұдан кейінгі бір айтарлықтай себеп – жаһандану үрдісіне байланысты латын әліпбиі жарты әлемнің жазу-сызуына негіз болған әліпбиге айналды және ақпараттық жаңа технологияға сай, ең икемді, ақпараттық алыс-беріске ықшам әрі қолайлы екенін танытты. Осы айтылғандар латын әліпбиіне көшуге себеп болған жайттардың тілден тысқары, яғни тілдік емес жағы, сонымен қатар әліпбиді қалай да реформалауға қоғамды мәжбүр етіп отырған оның тілдік жағы. Әліпби ауыстыру – жай ғана харіп (шрифт) ауыстыру емес, қазақ жазу-сызуы өткен кезеңдерде де 29-32 әріптен тұратын әліпбиді де пайдаланған, бірақ ұлттық сипатынан айырылмаған еді. Жұртшылыққа мәлім, қазіргі кирилшедегі әліпби әріптерінің үштен бірі орыс тілінен енген сөздерді бұлжытпастан, орыс орфографиясының ауанымен таңбалауға мәжбүрледі. Сөйтіп, жазба тіліміз ұлттық сипатынан айырылған жартыкеш жазу болды.

Осының салдарынан мәдени қарым-қатынаспен байланысты өзге тілдерден енген атаулар мен сөздерді мағыналық-дыбыстық жақтан игерудің ана тіліміздегі *тілдік механизмі* жұмыс істемей қалды. Дегенмен, өткенге салауат. І.Кенесбаев, С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, М.Балақаев және олармен қанаттаса шыққан Р.Сыздық сынды аса көрнекті тілтанушы ғалымдарымыз Ахмет Байтұрсынұлы ғылыми негізін қалап кеткен қазақ жазуының ұлттық сипатын сақтауға, әліпби түзу мен емле ережелерінің нормалануы мен қалыптасуы аясында оң шешімдер тауып, жазба тілдің графика-орфографиялық жүйесін оңтайландыруға, емле ережелерін жасауға ерекше күш салды. Өткеннен алатын тағылым да, тәжірибе де жоқ емес.

1. Емле ережелерінде басшылыққа алатын ғылыми принциптер

Ұлттық жазу-сызу мәдениетінің жоғары деңгейде болуы оның әліпби жүйесімен, негізгі орфографиялық ережелерімен және осы ережелерді басшылыққа ала отырып жасалатын орфографиялық к лексикогр аф ия ны ң (орфографиялық, орфоэпиялық сөздіктердің) түзілуімен, сонымен қатар ортологиялық құралдардың (орфографиялық анықтағыштар, біріккен сөздердің емлесі, жалқы есімдердің емлесі т.б.) ойдағыдай жасалуымен байланысты. Жазу мәдениетінің жақсара түсуін алдымен негізгі орфографиялық ереженің ұстанатын басты ғылыми принциптері айқындайды. Ал орфографиялық негізгі ереже өз бастауын әліпбиден алады. Әліпбидің ойдағыдай екені/емесі сөздің орфографиялануынан байқалады.

Сондықтан орфографиялық ережеде басшылыққа алынатын негізгі принципті айқындап алу керек. Өйткені осы кезге дейін бұл мәселенің басы ашылмай, бірде *морфологиялық*, бірде *фонетикалық*, бірде *аралас-құралас принцип* делініп келді. Соңғы кезеңдерде *фонематикалық принцип* деп атала бастады. Негізгі орфографиялық принципті айқындап, соған сай ереже түзуде, инструмент ретінде мына схеманы ұсынамыз.

Алдымен халық тілінің **дыбыстық қорындағы** мағына ажырататын тоғыз дауысты және он тоғыз дауыссыз дыбыстың инварианттарын негізге аламыз:

а (а), á (ә), е (е), о (о), ó (ө), у (у), і (і), u (ұ), ú (ү);

б (б), g (г), ğ (ғ), d (д), j (ж), z (з), ı (й), k (к), q (қ), l (л), m (м), n (н), ń (ң), p (п), r (р), s (с), t (т), ý (у), sh (ш).

Бұларға қоса ескі жазба тіл арқылы жазылымда орныққан f (*ф*), h (*һ*, x) дыбыстарын білдіретін әріптер бар.

Аталмыш инварианттар мағына ажырататын қызметіне орай, фонологияда *фонема*, жазуда *графема* деп аталады. Синтагматикалық қатарға түскенде, әрбір инварианттың 1) негізгі реңкі 2) түрі және 3) түрленімі болады.

Ай десек, **а** негізгі реңкі, ал *жай*, *шай* десек, «*ә*» түрінде өзгеше жіңішке реңк алады да, *ән* дегендегі *ә*-мен реңктес сипатта болады. Өйткені **а**-ның бұл реңкі «*ж*», «*ш*» мен «*й*»-ға тәуелді. Бірақ қосымшалар жуан болып, *жайлау*, *шайқа* түрінде қосылатындықтан және мағынаға әсер етпейтіндіктен, аталмыш реңк жазылымда ескерілмейді. Ал айтылымда инварианттың бұл реңкі (түрі) аса маңызды. Бұлай деп отырған себебіміз, жазылым мен айтылымның тепе-тең түсе бермейтін ерекшеліктері бар, сондықтан жазба сөзді ауызша кодқа, ал ауызша сөзді жазба кодқа салудың жүйесі басқа.

Инварианттар түрленімінің кейбір типтері **парадигмадағы дыбыстық бірліктерді қайталайды**. Мысалы, *ұшса* дегендегі *с* айтылымда парадигмадағы *ш*-ға сәйкес келеді. Өйткені сөз ішінде *ш* мен *с* синтагмалық бір қатарда тұра алмайды. Орфоэпиялық сөздікте *ұшша* түрінде берілетіні сондықтан. Синтагмада *с*-ның *ш*-ға бейімделуі ұлттық тілдің орфоэпиялық қалыптанған нормасы. Бірақ, мағынаға әсері болмағандықтан, жазу жүйесінде еленбей, «сыртта» қалып қояды.

Инварианттар түрленімінің тағы бір ерекше типі бар. **Инварианттар парадигмасында мүлде ұшыраспай, ал синтагматикада ерекше түрленімге жататын дыбыстық реңктер кездеседі**. Мысалы,

айтса дегендегі *с*-мен *сана* дегендегі *с* тепе-тең емес. *Сана* дегендегі *с* парадигмадағы инварианттың негізгі реңкі болса, синтагматикада *айтса* дегендегі *с*-ның дыбыстық мәні, парадигмада мүлде жоқ *ц*-ға жуықтайды: *айт[ц]а*. Инвариант реңкінің дыбыстық қордағы бұл типі *с*-ның *т*-мен қатарласа, *м*-дан кейін тұруымен ғана байланысты. Айтылымда аса маңызды, бірақ жазылымда ескерілмейді.

Тұжыра айтқанда, 19 дауыссыз бен 9 дауысты инварианттардың жазылымда негізгі реңктері бойынша орфографияланатыны, ал қосымша реңктердің ескерілмейтіні қазақ жазуының фонематикалық ерекшелігін танытады. Осы ерекшелікке сәйкес, орфографиямыздың негізгі принципі **фонематикалық принцип** болып саналады.

2. Графемалар ортологиясы. Дыбыстық жазудың типологиясында ұлттық тілдің дыбыстық ерекшеліктерін беруге сәйкес графикада детерминатив белгілерді (*апостроф, диграф, триграф, умляут, акут* т.б.) қолданатын нұсқалары бар. Флективті тілдерде, негізінен, диграфтық, триграфтық, апострофтық тәрізді графикалық белгілерді қолдану олардың типологиялық табиғатына жақын, әрі қолайлы, өйткені сөзжасамдық, сөзтүрленімдік, сөзжалғамдық мағыналық бірліктер түбір сөздің ішкі құрылымында жүзеге асады. Ал қазақ тілінде, сондай-ақ өзге де түркі тілдерінде, бұндай мағыналық бірліктер *түбір+туынды түбір+сөз түрленім+сөзжалғам* болып, жалғамалы жолмен жүзеге асатындықтан, апостроф, диграфқа қарағанда **акут** белгісіне негізделген әліпбидің тиімді екені байқалады.

Байырғы қазақ тілінде, өзге де түркі тілдеріндегідей, сегіз жұп дауысты дыбыс болды: **а – ä, о – ö; ұ – ү, ы – і.** Бұл ерекшелікті зерттеушілердің «куб» моделінен байқауға болады. Қазақ тілінде бірінші реттегі ä-нің қысандауы (ä > е) бұл жұптық қатынастың өзгеріп, тоғыз дауыстыдан құралған а-ә; е; о – ө; ұ – ү; ы – і жүйесінің қалыптасуына себеп болды. Сөйтіп, халық тілінің вокализм жүйесінде жартылай ашық [ʲe] дауыстысы пайда болды. Ал ä-нің бастапқы орнын халық тілінің дыбыстық қорындағы пайда болған жіңішке ашық дауысты басты. Мысалы, *аға+еке* > *әке*; *ажа+еке* > *әже*; *апа+еке* > *әпке* т.б. Осы қатар араб мәдениетінің ықпалы әсерінен *хәріп – әріп, хауа – әуе, әдет, әдебиет, әдеп* т.б. мәдени-әлеуметтік атаулардың енуіне байланысты толығымен түсіп, екінші реттегі [ə]-нің вокализм жүйесіндегі орнын бекемдей түсті. Бұны айтып отырған себебіміз – араб тілінен енген едәуір сөздің дыбыстық ерекшеліктері халық тілінің дыбыстық қорындағы жуан дауыссыздардың, мысалы, [к]-ның көмейге таяу айтылатын фонетикалық матрицада бар, бірақ фонологиялық қызметі жоқ жаңа бір вариацияларының пайда болуына әсер етті. Тілдің дыбыстық қорындағы бірліктердің әлеуеттік мүмкіндіктерін кеңейтті. Оларды орфографияда жүйелі, бірізді пайдалануға жол ашу тиімді болмақ. Мысалы, *хазірет, хикмет, хакім, Хұт (жұлдыз), хұсни, хұснихат* т.б.

Қосар [ху], [у], [ый], [ий] дыбыс тіркестерінің орфограммасы. Жазылымда бір әріппен **у** және **и** түрінде таңбаланатын дауысты-дауыссыздардың тіркесі «қысқа дауыстылар», «шолақ дауыстылар», «тел әріптер», «жарты дауыстылар» деп әрқилы аталып келгені белгілі.

Кезінде А.Байтұрсынұлы қазақ тіліндегі [ы], [ү] қысқа естілетін дыбыстар, ал [й], [у] дыбыстарын жарты дауысты деп, олардың жазылуын *азу, қару, жабу; қиын, киім* т.б. деп көрсеткен. Ғалымның бұл ережесі қазақ жазуының базасындағы құндылықтардың бірі ретінде танылып, кирилше жазу орфографиясында (1957) бұл үлгі қайта жаңғырды. 1957 ж. ережеге дейін бірде *қыйын*, бірде *қиын*, бірде *жабу*, бірде *жабұ* болып, әрі-сәрі жазылып жүрген сөздер *қиын, киім, жабу, аз* делініп бір ізге түсіріліп, өз шешімін тапқаны мәлім.

Қазақ тіліндегі [у] дыбысы дауыстылардан соң жалаң [у] болып, айтылымда [тау], [дәу] түрінде дыбысталады, жазылымы да солай. Ал дауыссыздан соң келсе, [ху], [хү] түрінде [тху], [тхүу] болып айтылады, *тху* деп жазылса да, *ту* деп жазылса да әртүрлі оқылмайды, айтылымдарында айырма жоқ. Сондықтан кезінде А.Байтұрсынұлының төте жазуындағы бұл үлгі (1912 ж.) кирилше әліпбиде тиянақ тауып, дәстүрге айналды.

Өйткені қосарлап таңбаланса да, даралап таңбаланса да айтылымында, А.Байтұрсынұлы атап көрсеткендей, еш айырма жоқ. Екіншіден, жазу-сызуға қойылатын жинақылық, ықшамдылық талабына сай келетіндіктен, аталмыш дыбыс тіркестерінің дара түрде таңбалануы дәстүрге айналды. Ендігі жерде қазақ жазуының латын әліпбиіне көшуімен байланысты шұбалаңқылыққа ұрынбау үшін А.Байтұрсынұлы көрсетіп берген үлгіге артықшылық беру қажет дейтін дәстүрлі пікір бар.

Сондай-ақ жазудағы аталмыш дәстүрлі норманы қайта қарау керек, дыбыстар, морфемалардың буын жігі әріп тасасында бүркеленбей жазылуға тиіс дейтін де пікір жоқ емес. Мысалы, *қыйын, жабуу, кийім*, т.б.

Дәстүрлі бірінші пікір бойынша *ұйыту, кийну, тарихи, кейіту* тәрізді т.б. сөздер латын әліпбиімен төмендегіше орфографияланады:

иуыу (5 таңба)

кииу (5 таңба)

тариhi (6 таңба)

кеиу (6 таңба)

saiasi (6 таңба)

iaki (4 таңба)

iaġni (5 таңба)

ylanıu (6 таңба)

ikemdelı (8 таңба)

Ал екінші пікір бойынша, бұл типтес сөздер латын әліпбиінде қосар әріппен төмендегіше орфографияланады:

<i>uytuy</i> (6 таңба)	<i>saiasy</i> (7 таңба)	
<i>kiinuy</i> (7 таңба)	<i>iidki</i> (6 таңба)	
<i>taryihuy</i> (8 таңба)	<i>yiagnyi</i> (7 таңба)	<i>iikemdeliuy</i> (10 таңба)
<i>keitiuy</i> (7 таңба)	<i>uylanuy</i> (8 таңба)	

Сондықтан екі тел дыбысты бір әріппен *жиын*, *суар* деп орфографиялады дәстүрлі норма бойынша теріске шығарумен келісе қоюға болмайды. Ерін қатысы жағынан [ху], сондай-ақ езу қатысы жағынан [ый, ій] түрінде бір-бірімен кірігіп кеткен тел дыбыстарды (қосар дыбыстарды) бір әріппен орфографиялау орынды деп танылады. Қосар дыбыстарды бұлайша орфографиялаудың тағы бір өзіндік артықшылығы – сөздегі әріп санының азды-көпті ықшамдалуына мүмкіндік береді.

Бұлайша бір-бірімен артикуляциялық, үн мен дауыс қатысы жағынан контаминацияланған екі дыбысты жазылымда бір әріппен берудің тиімді жағы бар. Бұндай үлгі интертерминдердің де, төлтума атаулардың да орфографиялануын біріздендіреді. Мысалы: а) төлтума атаулар: *tū*, *táy*, *dáy*, *taý*. ә) интертерминдер: *universitet*, *institut*, *ýran*, *últra*.

Түптеп келгенде, *и* де, *й* де бір ғана үнді дауыссыздың дыбыстық мағынасын білдіреді. Қазақ тілінің дыбыстық қорында мағыналық бірліктерді ажырататын негізгі дыбыстардың құрамында бір ғана еріндік емес *и* бар. Қысқа [й] және [и] дейтін екі түрлі дыбыс жоқ. *Ай* деп жазылса да, *аи* деп жазылса да, оқылуы – [аи]. Мысалы, *Айман*, *Иса* деген сөздер латын графикасы бойынша бір ғана «и» әрпімен *Aiman*, *Isa* болып жазылады. Орыс тілінің орфографиясының ырқымен *магний*, *кальций*, *йога*, *йод*, *йота* деп жазылған халықаралық терминдер ендігі жерде латын әліпбиі бойынша *magni*, *kalsi*, *ioga*, *iod*, *iota* болып таңбаланады.

Тек шеттілдік қана емес, *кию*, *күю*, *ою*, *кею*, *қою*; *сия*, *жая*, *қия*, *оя*, *жоя*, *тұщы*, *ащы*, *кеңе* сияқты қазақ тілінің төл сөздерінің жазылуында да қолданылған [йү], [йүу], [йә], [шш] сияқты бірнеше дыбысты бір әріппен берудің графемасы ретінде жұмсалған **ю**, **я**, **ш** әріптері *kiy*, *küy*, *oy*, *key*, *qoy*; *sia*, *jaia*, *qia*, *oia*, *joia*, *tushshy*, *ashshy*, *keshshy* түрінде орфографияланады.

Нақтырақ айтсақ, сөз соңында және ортасында *ю*-мен берілетін сөздерде **ю** (йу) орнына **у** жазылады. Себебі екі **и** (і) қатарлас келетіндіктен, екі **и** -дің біреуі ғана жазылады. Мысалы, *кию* - *kiy* (*kiyu*), *кию* - *qiy* (*kiyu*), *ю-iy* (*iyu*). Қалған жағдайда және бірбуынды сөздерде **ю** орнына **йу** жазылады. Мысалы, *ою* - *oy* - *oyu* (*o-iyu*), *аю* - *ay* - *ayu* (*a-iyu*).

Я әрпінің жазылуы. Жаңа әліпбиде бұл әріп жоқ. Сондықтан кирилше жазудағы **я**-ның орнына латыннегізді әліпбиде кейде *ia* әріп тіркесі жазылады, кейде *a* жазылады. Сөз басында кездесетін *Ясауи*, *япыр-ау*, *яғни*, *ядро*, *яһуди*, т.б. сөздерде *ia* -мен таңбаланады. Жаңа әліпбиде **и** мен **й** дыбысына бір ғана **и** әріптік таңбасы берілгендіктен және өзінен кейін *a* жалғасатын болғандықтан, оны дауыссыз **й** дыбысы деп танимыз, соған орай тасымалға бөлеміз. Мысалы, *Iasay* - *ia* -*sa* -*ý*, *iaǵt* - *iaǵ* - *ni*.

Сөз ортасында және сөз соңында *зияткер*, *қиямет*, *алдияр* сияқты сөздерде **и** (**и**) соңынан **я** (*ia*) жазылғанда екі «и» қатар келеді. Сондықтан бір **и** (**и**) түсіріліп жазылуы тиіс. Мысалы, *ziatker* (зияткер), *qiatet* (киамет), *aldiar* (алдияр) деп жазылады. Демек, бұрынғы **я** орнында **a** жазылады.

Сөз соңында кездесетін **я**-ға байланысты емле де нақ осындай болуы тиіс. Мысалы, *мия* - *tia* (*mia*), *автономия* - *avtonomia* (*автономия*), *биология* - *biologia* (*биология*), *химия* - *hitia* (*химия*), *Әсия* - *Asia* (*Әсия*).

3. Шетел сөздерінің орфографиялануы. Кирил әліпбиі орыс тілі үшін, оның дыбыстық құрылымына, грамматикалық ерекшеліктеріне адекватты ең озық фонологиялық әліпби болды. Оның ең негізгі дейтіндей басты жетістігі, біріншіден, мағыналық бірліктерді ажырататын 42 дыбыс (фонема), 32 әріппен берілді; ал дыбыстық бірліктердің санынан әріптің саны кем түсіп жататын болса, ондай әліпби жазу теориясында жақсы әліпбилер санатына жатады. Жазу теориясында әліпбиді бағалаудың бір өлшемі осы. Екіншіден, орыс тіліндегі дауыстылардың дауыссыз дыбыстардың билігінде болу заңдылығы графика, орфографиясында мықтап ескерілген.

Үшіншіден, екі-үш дыбысты (фонеманы) бір әріпке теліп беруі және әліпби құрамында дыбысталмайтын *өлі әріптердің* (**ь**, **ъ**) функциясының ерекше болуы орыс тілі графикасы мен орфографиясы үшін аса маңызды болды.

Алайда қазақ тілі үшін кирил әліпбиіндегі *өлі әріп* (**ь**, **ъ**), сондай-ақ екі-үш дыбысқа *ортақ теліме әріптердің* (**ю**, **я**) және *и*, *у*, *е*, *э*-лардың ұлттық тіліміз үшін графемалық жүктемесі болған жоқ. Бұлар орыс тілінен енген сөздерді орыс тілінің орфографиясы бойынша жазу үшін қолданылды. Сөйтіп, кирилше қазақ әліпбиі гетерогенді сипатта, соған сәйкес қазақ тілінің орфографиясы қосамжар орфографияға айналды. Орфографиялық негізгі ереженің жартысына жуығы орыс тілі сөздерінің жазылуына қатысты болды.

Қазіргі кезде орфографиялануы қиын шетелдік терминдердің қатары жылдан-жылға көбейіп келеді. Әліпби ауыстырумен байланысты жазу-сызуға ұлттық сипат беру қауырт көтеріле бастағаны мәлім.

Ю әрпінің жазылуы. Жаңа әліпбиде бұл әріп жоқ. Дегенмен, осы әріппен таңбаланған сөздер өте көп. Ю латыннегізді әліпбиде *y*-мен немесе *y*-мен таңбаланады.

Орыс тіліндегі жіңішке дауыссыз фонемадан кейін *ю*-мен келетін сөздерде *y* жазылады. Мысалы *парашиот* – *parashyót*, *абсолют* – *absolyót*, *полюс* – *pólýs*, *глюкоза* – *gilýkoza*, *люкс* – *lýks*, *дебют* – *debýt*, *салиот* – *sálýt*, *валюта* – *válýta*, *бюджет* – *býdjet*, *бюрократия* – *býrokratia*, *продюсер* – *prodýser*, *сюжет* – *sýjet*, *бюллетень* – *býleten*.

Орыс орфографиясы бойынша сөз басындағы **ю** әрпімен жазылып келген *Юниверс*, *юра* тәрізді терминдер латын әліпбиі негізінде *Yupiter*, *yúra* түрінде жазылады.

Сондай-ақ **ь** белгісінен кейін келетін *ю*-дың орнына *y* жазылады. Мысалы: *компьютер* – *kompýter*, *Кьюри* – *kyúri*.

Ё әрпінің жазылуы. Кирилше қазақ әліпбиіндегі графемалық мәні жоқ, басы артық әріптердің қатарына жататын **ё** әрпі ұшырасатын *дирижёр*, *манёвр*, *режиссёр*, *дублёр* т.б. тәрізді орыс орфографиясына бейімделген интертерминдер ендігі жерде латын әліпбиі бойынша *dirjor*, *manevr*, *rejissor*, *dýbler* түрінде таңбаланады. Яғни кейбір сөздерде **ё** орнына **о** немесе **е** жазылады. Оның емлелік ережелері анықтағышта нақтыланады.

Э әрпінің жазылуы. Кирилше әліпбидегі басы артық әріптердің қатарына **э** әрпі жатады. Түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде де [Э] мен [е] дыбыстық мағынасы бірдей, сондықтан *аэроалаң*, *геоэкология*, *электр* сөздері латыннегізді әліпби бойынша *aeroalań*, *geoekologia*, *elektr* түрінде орфографияланады.

Щ әрпінің жазылуы. *Ащы*, *тұщы* дегендегі қатар келген [шш] дыбысын білдіретін **щ** әрпі латын әліпбиі бойынша *shsh* [ashshy], [tushshy], [keshshe] түрінде жазылады.

Сөз ортасында және сөз соңында келгенде **щ** әрпі айтылымда қазақ тіліндегі **ш** дыбысынан еш айырмасы жоқ. Сондықтан *училище*, *плащ*, *щи*, *прапорщик* сияқты сөздер жазылымда қазақша айтылымына сәйкес *ychilische*, *plash*, *shi*, *praporshik* түрінде таңбаланады.

Ц әрпінің жазылуы. Орыс әліпбиіндегі **ц** әрпі шеттілдік сөздерді өз тілінің заңдылықтарына бейімдеу үшін алынған. Ал қазақ тілінің бірде-бір төл тума сөзі **ц** әрпімен жазылмайтыны белгілі. Яғни графемалық қызметі орыс тіліндегі шеттілдік терминдер қалай жазылса, қазақ әліпбиіндегі **ц** әрпі солай жазу үшін қолданылады. Ендігі жерде сөз басында **ц** әрпі келетін терминдер **с** әрпі арқылы жазылуға тиіс. Мысалы: *сифр*, *seitnot*, *synami*, *sellofan*. Ал сөз ортасы мен аяғында келетін **ц** әрпі латыннегізді әліпби бойынша **ts** түрінде жазылмақ. Мысалы: *meditsina*, *vitse*, *konstitýtsia*, *abzats*, *kvarts*.

Бұл тұста *медицина*, *висе*, *конституция*, *абзас*, *кварс*, *асетон* деп, «бір ғана типке жататын дыбысты екі түрлі позициялық графемамен белгілемей, бір ғана орфограммамен жазу тиімді» дейтін де пікір бар. Оның емлелік ережелері анықтағышта нақтыланады.

Ч әрпінің жазылуы. Орыс әліпбиіндегі **ч** әрпімен келетін *Сочи*, *Чехов*, *Чикаго* атаулары *Sochi*, *Chehov*, *Chikago* түрінде орфографияланады.

Х және һ әрпінің жазылуы. Жаңа әліпби бойынша **х** мен **һ** қызметін бір ғана әріп **Hh** атқарады. Сондықтан **х** және **һ** дыбыстарының орнына **Hh** жазылады. Мысалы, *hat*, *jahan*, *horeograf*, *habar*, *gayhar*, *qaharman*.

-ль дыбыстар тіркесі бар шетел сөздерінің орфографиясы. Шет тілінен енген *альт*, *альтернатива* т.б. терминдердің дыбыстық құрамындағы **-ль** тәрізді жіңішке дауыссыздармен келеді. Қазақ тілі дауыссыздарының жуан/жіңішке инварианттары жоқ. Айтылымда дауыссыздардың жуан/жіңішкелігі дауыстылардың жуан/жіңішкелігіне байланысты. *Альт*, *альтернатива*, *альфа*, *альтиметр*, *факультет*, *фольклор*, *вальс*, *ансамбль* тәрізді едәуір терминдік атауларда дауыссыз дыбыстардың жіңішкелік тұрпатын дауыстының билігімен жазу тиімді болып табылады. Мысалы: *ált*, *álnatsia*, *álfa*, *áltimetr*, *fákýltet*, *fóklor*, *váls*, *ánsambl* т.б. Өйткені, А.Байтұрсынұлы айтқандай, дауыссыздардың жуан-жіңішкелігі дауыстылардың билігінде болады.

Ь белгісімен жазылған сөздердің емлесі жеке қарастырылады. Себебі **ь** белгісі әрдайым түсіріліп жазылмайды, кейде орнына қосымша **и** немес **е** дыбыстарының қажеттілігі байқалады. Мысалы, *барьер* – *barier* (*barer emes*), *интерьер* – *interier* (*interer emes*), *рельеф* – *relief* (*relief emes*), *пьеца* – *piesa* (*pesa emes*), *курьер* – *kyrier* (*kyrer emes*).

Бильярд, *коньяк*, *итальян*, *фортепьяно* сияқты сөздерде «**ь**» белгісінен кейінгі **я** латыннегізді әліпбиде **ia** әріп тіркесімен таңбаланады. Мысалы, *бильярд* – *bihard*, *италиан* – *italian*, *фортепиано* – *fortepiano*.

Ст дауыссыздарының сөз аяғында келуі қазақ тілінің дыбыстық заңымен үйлесе қоймайтыны белгілі. Мысалы, *анархист*, *социалист*, *журналист*, *коммунист*, *формалист*, *манифест* т.б. қоғамдық-саяси, ғылыми терминдер идеологиялық қысым бойынша орыс тілінің емле ережесімен жасалды. Бірақ қосымша жалғанғанда *анархиске*, *социалиске*, *журналиске*, *коммуниске*, *формалиске*, *манифеске* делініп, қазақ тіліне

біршама икемделеді. Дегенмен бұндай терминдерді *anarhis, sosialis, jýrnalis, kommýnis, formalis, manifes, ensiklopedis, programmis, separatis, everes* деп, тіл заңдылығына толық икемдеп жазу тиімді болмақ.

лл, сс, мм дыбыстар тіркесіне біткен сөздердің бір сынары түсіріліп жазылады. Сонымен қатар, *класс, металл, прогресс, грамм, берилл, масс-медиа, конгресс-холл, пресс-релиз* т.б. атаулардың да орфографиялануын ережеде қайта қарау керектігі – сөз аяғының «геминант» дыбыстарға аяқталуы қазақ тілінің дыбыстық заңымен сәйкеспейтіндіктен, болашақ ережеде бұндай терминдер *клас - klas, метал - metal, прогрес - progres, грам - gram, берил - beril, мас-медиа - mas-media, конгрес-хол - kongres-hol, прес-релиз - pres-reliz* түрінде орфографиялануы қажет, өйткені сөздің жазылуын «қызметсіз» тұрған басы артық әріптерден арылтуды орынды деп есептейміз.

Сөз аяғында **[б] [г]** дыбыстары қолданылмайды, сондықтан *штаб, клуб, педагог, демагог* т.б. атауларды *штан, клуп, педагок, демагок* деп орфографиялау қажет деген пікір орынды болып саналмайды. Дәстүр бойынша бұл типтес сөздер қосымшалармен түрленгенде: *штабы, клубы, педагогі, демагогі* т.б. түрінде жазылады.

Сонымен бірге, жарнамаларда, ресми қолданыстарда цитаталық принцип бойынша жазылатын шетелдік брендтердің атаулары (*тойота, нокиа, айфон, самсунг* т.б.) ортологиялық құралдар (сөздіктер, анықтағыштар) арқылы реттелуі керек. Сол сияқты, коммуникативтік қажеттіліктен туындаған *уик-энд, сэкондхэнд, респект, инстаграм, фейсбук, лайк, гугл, блогер, гаджет, веб-сайт, пиар, хостел, френд, шопинг*, сондай-ақ жеміс-жидек, тағам атаулары – *фаст-фуд, фишбургер, мангостин, маракуйя, артишок, питахая, папайя*), *PhD докторант, VIP-зал, онлайн, офлайн, веб-сайт - Web-сайт, PR (пиар)* т.б. сөздердің жазылу нормасы да ортологиялық құралдар арқылы реттеліп отыруға тиіс.

4. Күрделі сөздердің орфографиясы. Бөлек және бірге жазылатын сөздер қазақ орфографиясындағы аса күрделі мәселелердің бірі болып отыр. Әуелден қалыптасқан дәстүр бойынша жеке түрде айтылатын, қолданылатын сөздер босаралықпен бөлек жазылады. Лексикографиялық еңбектердегі реестрлік қатар түзетін лексикалық бірліктер яғни түбір, туынды түбірлер бөлек жазылатын сөздердің ерекше тобына жатады. Жазылымда босаралықпен жазылатын сөздерге шылаулар жатады. Сондай-ақ тұрақты сөз тіркестерінің әр сынары босаралықпен таңбаланады. Бұл дәстүр нормаға айналып, жазу тәжірибесінде тұрақтана түсті. Алайда сөздердің бірге не бөлек түлғалануы бірте-бірте өз шешімін тауып келеді. Жазу тәжірибесінде сөздерді бірге жазу үрдісі күшейе түсті. Бұл үрдістің орфограммасының реттелуі белгілі модель арқылы жүзеге асқаны айқындалып отыр.

Атаулық мән алған және жұрнақ жалғану арқылы бір ұғымды білдіретін сөзге айналған тұрақты тіркестердің бірге жазылуы тұрақталды: *ақкөңіл, ақкөңілді, ақкөңілділік; ержүрек, ержүректік; басбұзар, басбұзарлық; безбүйрек, безбүйректік; ақпейіл, ақпейілділік; аққұлақ, аққұлақтану* т.б.; *бас қатыру – басқатырушылық; тізе қосу – тізеқосушылық; көре алмау – көреалмаушылық* т.б.

-лық/-лік, -шылық/-шілік, -лы/-лі жұрнақтары арқылы бірге жазылатын сөздердің қатары молайды: *бұғышаруашылық, малшаруашылық; жантүршігерлік, жатжерлік, адамсүйгіштік; ашатұяқты, сүтқоректі, т.б.*

Сонымен қатар, *отқасалар, есікашар, бақанаттар, атқамінер, тұсаукесер* т.б. сөздер белгілі модель бойынша жүзеге асырылып келеді. Бұлар әуелдегі өзінің *отқа салу, есік ашу, тұсау кесу* деген денотаттық семантикасынан коннотативтік семантикаға көшу арқылы біріккен сөздердің типіне жатады. *Көңілшай, келіншай, шүкіршай, кеңесшай* дегендер де біріккен сөздердің осы аталған типін құрайды.

Бірге жазылатын сөздердің аталмыш типтері ережеде тиісінше қамтылмақ. Ережеде бөлек жазылатын тіркесті атаулар, тіркесті терминдердің әр сынары екпінмен айтылатындықтан, дәстүр бойынша бөлек жазылады.

Компоненттері грамматикалық қатынаста яғни анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық қатынаста айтылатындықтан, сөз тіркестерінің сынарлары қалыптасқан дәстүрге сай бөлек жазылады: *ақ үй, боз үй, қара үй, ағаш үй* т.б. бірақ осыларға тұрпат межесі ұқсас, ал мазмұн межесі әр басқа *ақуы аманат, ақмал, аққоянның жұты, іріқара* тәрізді атаулар бірге жазылады.

5. Сөздердің тасымалдануы. Тасымал мен буын жігінің жазу тәртібінде сәйкес келетін және сәйкес келмейтін тұстары бар. Айталық, **[а-бай]** деп буындалғанымен, *А-бай* делініп тасымалданбайды. Себебі жолдың соңындағы **[а]** да, келесі жолға шығарылған **[-бай]** да мағыналық екіұштылық туғызады. *А, солай ма?* дегендегі **[а]** айтылымда жеке буын болғанымен, жазылымда ескерілмейді. Буын мен әріп тасымалының бір-бірімен қиылысатын тұстары бар да, бірін-бірі дәлме-дәл қайталамайтын тұстары бар. Мысалы, *емле* сөзі *е-мі-ле* түрінде буындалады, *ем-ле* деп тасымалданады. Сөздің дыбысталуы ауызша тілдің (орфоэпияның) объектісі болса, тасымал жазба тілдің (орфографияның) объектісі болып саналады. Тасымал тәртібі бұрынғы жазу дәстүрін сақтайды, кейбір тұстары анықтағыштар арқылы көрсетіледі.

6. Бас әріппен жазылатын сөздердің емлесі бұрынғы жазу дәстүрімен сәйкес болып келеді, ал кейбір тұстары анықтағыштар арқылы нақтыланады.

Қорытынды. Назарға ұсынылып отырған бұл концепцияда:

- қазақ орфографиясының негізгі ережелерінің ұлттық тілдің ерекшеліктері мен заңдылықтарына сәйкес болуы;
- тәжірибеде сыннан өтіп, дәстүрге айналған базалық нормалардың сақталуы;
- техникалық жақтан қазақ орфографиясының қолдануға оңтайлы, мобильді, жинақы болуы;
- халық тілінің дыбыстық қор әлеуетінің кеңірек қамтыла түсуі;
- жаһандану үрдісінде жазу-сызудың ұлттық сипатының сақталып, космополиттік әсірелікке ұшырамауы, т.б.

Бұл айтылғандар, түптеп келгенде, орфографиялық ережелер түзудің негізгі ұстанымдары болмақ.

1.3.2 Емле ережелерінің танымдық-тағылымдық негіздері

Қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру – ҚР Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың қоғамдық санамызға мықтап қозғау салған рухани жаңғыру идеясымен ұштасып жатқан тарихи шешім. Тоқталған әліпбиіміздің соңғы нұсқасы да мәдени жұртшылықтың назарында тұр.

Осы соңғы нұсқа бойынша алдымен Орфографиялық ереженің ғылыми негіздемесі (концепциясы) жасалды, осыған сәйкес А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында 2017-2018 жылдар аралығында Орфографиялық негізгі ереженің бастапқы жобасы әзірленді. Мәдениет және спорт министрлігінің Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығының ұйымдастыруымен Ереже концепциясының таныстырылымы Астанадағы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия университетінде өткен мәжілісте тыңдалды. Ереженің алғашқы нұсқасы Зеренді, Қапшағай қалаларында әріптестеріміздің ресми сараптамасынан өтті. Алматыдағы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде өткен мәжілісте Ереженің негізгі жобасының таныстырылымы тыңдалды. Бұл жайында құлағы түрік жұртшылық хабардар. Әрине, Ереже тақыр жерде жасалған жоқ. Бұған дейін де жасалған ережелер, орфографиялық сөздіктер, анықтағыштардың негізге алынғанын атап айтамыз. Аталмыш Ереженің бастапқы нұсқасы – Институттың ұжымдық өнімі.

Әліпбидегі әріптердің құрамы және ұлттық сипаты. Алдағы уақыттағы атқарылатын әдістеме, түсіндірме, талдау, саралау жұмыстарының бір саласы әліпби құрамындағы әріптердің қызметіне, олардың дыбыстық мағыналарына байланысты болуы керек. Өйткені «А.Байтұрсынұлы 28 әріптен тұратын әліпби жасаған, соны негізге алу керек» деген жаңсақ сөздер масс-медиа хабарларында аз айтылмай жүрген жоқ. Шындығында, олай емес. А.Байтұрсынұлы 19 дауыссыздан, 5 дауыстыдан тұратын, 24 әріпке негізделген әліпби түзді. Жалпы халық тіліндегі 19 дауыссызды және 9 дауыстыны дәл бере отырып, оларды *сүйеутаяқ* (диакритикалық белгі) арқылы 24 әріпке сыйғызып, ең озық әліпби үлгісін жасады. «Дала уалаяты», «Айқап», т.б. ескі қазақ жазба тілі мұраларында кездесетін *h*, *ф* дыбыстарын белгілейтін әріптер төте жазуда ескерілген жоқ. Бірақ, түбінде, *һәм*, *фәни*, *фазыл* тәріздес сөздердегі дыбыстарды таңбалайтын әріптерді төте жазу әліпбиіне енгізудің керектігін А.Байтұрсынұлы жоққа шығарған емес. Бұған, бәлкім, Алаш қозғалысының көрнекті қайраткерлерінің бірі – Міржакып Дулатовтың (бүркеншік аты-Азамат Алашұғлы):

*«А.Байтұрсыновтың жазу тәртібін ұнатқанымнан басқа қосарым мынау: «Қазақ әліппесіне **ф**, **х**-да кірсе екен деймін. Таза қазақ сөзінде болмаса да қазақ тіліне кірген араб, парсы сөздерінде һәм: «Ахмет, Мұхамеджан, Фазыл...» деген секілді қазақ аттарында бұл екі хәріп көп ұшырайды. **Ф** мен **х** әліппеге кіргенменен жазу тәртібіне қиыншылық келтірмейді. Естілуінде де, жазылуында да бұлардан айыра алмастай ұқсас хәріптер жоқ» деген пікірі себеп болса керек. («Айқап», 1912. №8, 181-185 бб.).*

Сонымен, жаңа әліпби құрамындағы әріптерді үш топқа топтастыруға болады.

1. Жалпыхалықтық тілдің дыбыстық қорындағы мағына ажырататын дыбыстардың дыбыстық мәнін білдіретін әріптер: *a, á, e, o, ó, u, ú, y, i* (тоғыз дауысты); *b, g, ğ, d, j, z, ı, k, q, l, m, n, ñ, p, r, s, sh, t, y* (он тоғыз дауыссыз) бұлар мағына ажырататын дыбыстық бірліктердің әліпбидегі қатары (парадигмасы).

2. Ескі қазақ жазба тілінде қолданылған *[x]*, *[h]*, *[f]* дыбыстарын білдіретін **х/һ** және **ф**: *һәм, қаһарман, хәтта/һәтта, хәуіз/ һәуіз, хан/һан; саф ауа, саф көңіл, саф алтын, фазыл*, т.б.

3. Ал жаңа әліпбидегі **v** (в), **ch** (ч) әріптері халықаралық терминдер мен атаулардың жазылуын оңтайландыру үшін берілген». Әліпби құрамын айтқанда тағы бір ескеретін жайт, әліпбидегі 32 әріптің 31-інің бас әрпі және кіші әрпі бар, ал **ң** әрпінің бас әрпі жоқ.

Міне, осы үш топтан тұратын әріптер қазақ тілінің ұлттық жазба тіл қорындағы мағыналық жүктемесі бар дыбыстық бірліктердің таңбасы болып табылады. Әліпбидегі әріптер айтылымдағы кез келген дыбыстарды емес, мағына ажыратуға септігі бар дыбыстық мәнділіктерді білдіреді.

Жаңа әліпбиге көшудің түпкі мәні – жазу-сызуды (писменность) реформалау. Төңкеріс жасау емес. Әліпби өзгертуді бір әріпті, тіпті қаріпті (шифті) алмастыру деп түсінсек, түсінігіміздің тым таяз болғаны. Реформаның түпкі мәні – жазу-сызуымызға ұлттық сипат беру. Алдымен жаңа әліпбиіміздің ұлттық сипатын танып, түсіну үшін оның құрамына назар аудардық. Біріншіден, әліпбидің негізгі іргетасы, жоғарыда

айтылғандай, жалпыхалықтық тілдегі 9 дауысты мен 19 дауыссыз. Екіншіден, ескі қазақ жазба тіліндегі кезеңнен келе жатқан **х/һ, ф** әріптері. Бұлар алдымен жазба мәтіндерде қолданылып, дағдыға айналған, сондықтан әліпбидің ұлттық сипатына алабөтендігі жоқ. Үшіншіден, **в (в), ch (ч)** әріптері халықаралық терминдер мен атаулардың орфографиялануын оңтайландырудың тиімді тәсілі ретінде алынған.

Ереженің әліпбимен байланысын кейбір түйінді тұстарын, «неге олай?», «неге бұлай емес?» дейтін мәселелердің шешімін жұртшылыққа түсіндіріп отыру кезектегі аса қажетті міндеттердің бірі болып саналады.

Әліпбидегі әріптердің атаулары. ҚР Тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың Жарлығымен бекітілген әліпбидегі (19.02.2018) әріптердің атаулары жазу-сызудағы түйінді мәселелердің бірінен саналады. Әріптердің халықаралық атаулары бар да, халықтық атаулары бар. Біріншісі ғылыми зерттеулерде қолданылады. Біз Ережеде халықтық атауларға сүйендік. Халықтық атауда, мысалы, *б-бы, д-ды, с-сы, т-ты...* т.б. деп аталады. Басқа әріптердің аталуы да солай. Бұлай болу себебі тіл дыбыстарының қоғамдық санадағы бейнесі ойдан шығарылған нәрсе емес. **Г** мен **к** әріптерінің жіңішке түрде берілуі олардың үнемі жіңішке буындарда кездесуіне байланысты, сондықтан бұлардың дыбыстық аталуы *кі, зі* түрінде берілген. Бұл жерде тағы да сұраудан-сұрау туындай береді. Неге **и** әрпінің дыбысталуы *ий*, ал **у** әрпінің дыбысталуы *ұу*? Бұлай болуы тілдік санада дыбыстық бейнесінің жіңішке *йй* түрінде ұғынылуы. Ал **у** әрпінің *ұу* болуы жуан буынды сөздердегі дыбыстық образымен байланысты. Сонымен тіл дыбыстарының қоғамдық санадағы бейнесі – олардың моделі іспетті. Бұл – автоматизм түрінде жұмыс істейтін модель. Бұларды Орфографиялық ереженің негіздемесінде, ереженің өзінде нақтылау міндетті емес. Осындай ерекшеліктер болашақта орфографиялық, орфоэпиялық сөздіктерде немесе анықтағыштарда егжей-тегжейлі түсіндірілетін болады.

Орфографиялық сөздіктегі негізгі принциптер. Ереженің түсіндіруді қажет ететін түйінді мәселелерінің бірі – орфографиялық сөздіктің басшылыққа алатын негізгі принципі. Бұл жөнінде әртүрлі пікірлердің болғаны белгілі. Морфологиялық па? Фонетикалық па? Немесе фонематикалық па? Осыларға қысқаша тоқтала кетуге тура келеді.

Морфологиялық принцип дегеніміз – мектеп сөзімен айтқанда, түбір сақтау. Біздер, орфографиямен шұғылданушылар, фактологиялық материалдарға сүйенеміз. Мысалы, *қазақ, қазағы* дейсіз, солай жазасыз, бірақ *қазағ* деген түбір жоқ қой, ал *қазақы* десеңіз, басқа мағына. *Тірлік* деп жазасыз, түбір сақтап *тірілік* деп жазбайсыз. Сол сияқты тасқын деп жазасыз, бірақ түбірі *тасы* болса да *тасықын* деп жазбайсыз. *Егіннің* түбірі *ек* болса да егін деп жазасыз. Себебі сіз бұл жерде мағына ажыратуға дәнекер дыбыстарды (бұларды ғылыми сөзде фонема дейді) жазып отырсыз. *Фонематикалық* принцип дегеніміз осы. Ережеде фонематикалық принциптің негізге алыну себебі осы айтылғандарға саяды.

Ал *фонетикалық* принцип қалай айтылса, солай жазу; қалай естілсе, солай жазу дегенге саяды. Рас, кейде *дала, қала, ана, бала, ел-жұрт* т.б. жазылуы даусыз сөздердің айтылуына, соған сай жазылуына қарап, фонетикалық жазу екен деуге болмайды. Айталық, *қашша* деп айтсаңыз не естісеңіз, оның айтылымы да, естілімі де бірдей. Бірақ мағыналары әр басқа. Фонематикалық жазу сол әр басқа мағынаны береді: *қазша* (қаз сияқты), *қашса* (қашатын болса), тағы бір мағынасы *қасша* (дұшпаныша). Осы типтес сөздерді мағына ажырататын дыбыстар бойынша жазу фонематикалық ұстанымға жатады. Түбір сақтап жазу дегеніміз де осы принциптің аясына кіреді.

Сингармобуынды сөздердің орфографиялануы. Ұлттық жазу-сызуымыздың Ережесі сингармонизм заңдылығына сүйенетіндігі белгілі. Бірақ бұл тұста қай сингармонизм екенін, яғни езубейімді үндестік пе, әлде ерінбейімді үндестік пе? Қайсысы екенін түсіндіре кетуге тура келеді. Біз жазба дәстүрге айналған А.Байтұрсынұлының сингармонизміне, Халел Досмұхамедұлы айтқан сингармонизмге сүйендік. Бұл – сөздердің жуан, жіңішке болып жазылуын негізге алатын **езубейімді сингармонизм**. Ғылымда бұны **лингвалды сингармонизм** дейді. Мысалы, *қойымыздың, қойшымызға, үйлерімізге, түйелеріміздің* т.б. Ал еріндік сингармонизмді жақтаушылар әсіресе 90-жылдары қызуқанды айтыстың алаңына айналдырған болатын. Кезінде тәжірибе ретінде ерінбейімді (лабиалды) үндестікті жазып көргенімізде оның жазу-сызуымыздың жартысына жуығын қамтитынын байқадық. Ол айтыстың беті қайтқандай болды. Бірақ қазіргі кезде де ара-тұра айтылып жүр. Егер біз ерінбейімді сингармонизмді ұстансақ, *қойұмұздұң, қойшұмұз, үйлерұмұзғө, түйелерұмұздұң* т.б. деп жазған болар едік. Алайда жазармандарымыздың қоғамдық санасы бұндай «жаңашылдықты» қабылдай қоймасы белгілі. Сондықтан орфоэпиялық ережеде А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы негіздеген езубейімді сингармонизмді базалық норма деп таныдық.

Сөздің дыбыстық құрамының орфографиялануы түсіндіруді қажет ететін қиындықтардың бірі.

Алдымен айқындап алайық. Сөздің дыбыстық құрамының қатары «бір дауысты, бір дауыссыз немесе бір дауыссыз, бір дауысты» болып айтылатын *алыс, алақан, асыл; терек, дала, жалаң* т.б. сөздер де, сөз ішінде қатар келетін дауыссыздары да бар: *қарт, алты, орта, арқа, алқа, тіпті* үш дауыссыз қатар айтылатын *сырттан, жұмыртқа, кесіртке, омыртқа* тәрізді ауыр буынды сөздер де бар. Анығы осы.

Ал қиындық үнді мен үнді дыбыстың аралығындағы қысаң **ы, і, ұ, ү** дауыстыларының орфографиялануы, мысалы, *емле ме, еміле ме; мемлекет пе, мемілекет пе?*

Емле әуелден екі, *мемлекет* үш буынды болып жазылып жүр. Бұларды, *еміле* деп үш буынға, *мемілекет* деп төрт буынға айналдыру не үшін қажет? *Мәміле, мәлімет, құрылыс, топырақ, жапырақ* тәрізді сөздер бірізділікпен дәстүр бойынша үш буынды түрде жазылып жүр.

Ал түбірдегі қысаң дауыстылар туынды түбірде түсіріліп жазылады: *опыр > опрық, тірі > тірлік, сарын > сарна, орын > орна, ойын > ойна, бауыр > баурай, қойын > қойнау, үрік > үркек, бұйыр > бұйрық, ұры > ұрлық, ұрла; жиын > жина; жинақ* т.б.

Бұл жерде «Бір дауысты, бір дауыссыз» деген формула жүрмейді. Себебі екі буынды түбірдің қосымша жалғанғанда үш буынды болып ұзармай, екі буынды болуы тілдің ішкі табиғатына тән *үнемдеу, ықшамдау заңдылығымен*, яғни жалғамалы тілдің буын санын ұзартпай, тілдің өзін-өзі реттеу механизмімен байланысты.

Дара және қосар дыбыстардың орфографиялануы. **У, и** әріптерімен жазылып жүрген *ту, су, бу* тәрізді сөздерді *тұу, сұу, бұу* деп жазу керек пе? – дейтін сұраумен байланысты түсіндіруді қажет ететін түйінді мәселелердің бірі. Бұл жерде сүйенетіміз: **Тағылым, Дәлел, Уәж**. Осыларға сүйеніп, бір тоқтамға келдік. Тағылымға, дәлелге, уәжге тоқталмасақ, жазу реформасы бітіспес айтыс алаңына айналар еді.

Әуелі сөзді **тағылымнан**, өмір тәжірибесінен бастайық. А.Байтұрсынұлы кезіндегі төте жазуда *қиын, тиын, ит, киім* деп *те, қыйын, тыйын, йит, кийім* деп те жазған. Алаш қозғалысының көрнекті қайраткері, педагог-қаламгер Жүсіпбек Аймауытов:

«Мен педтехникум бітіретін жігіттерге бастауыш мектепте қыс бойы тәжірибе сабағын бергізіп келемін. Сондағы менің көзім жеткені: бір қыс оқып, хат таныған ең зерек деген балалар «у» мен «и»-ды дұрыс жаза алмайды. Олар сұу, асұу, тұу, татұу, биле, ине, бие, сила... деп жазады.

Бірінші кластың ең тәуір оқитын балаларына жазғызып көрдім. Мысал үшін Егем Алданазарұлы деген баланың жазғанын оқып көрсетейін: **табу, тұу, ине, бие, биле**. Бұлар білмеген соң, емлеге ең жетік деген кластың тағы бір Жайық Жанәліұлы деген балаға жазғыздым. Оның жазғаны: **сұу, асыу, табыу, татыу, тұу, біие, ине, иә, биие, сила**. Бұл «**ұу**»-ларды дұрыс жазғанмен, «**и**»-ге келгенде біресе жалғыз **и**, біресе **ы+и** деп шатастырады. «**Сұу**»-да «**ұ**» жазып, «**асыу**»-да «**ы**» жазған себебін сұрағанымда, «**ы**» естіледі деп айтады. Сондықтан жаздым, – дейді. Міне, үш жыл оқыған бала әбден көзі қанғандықтан, мұғалімнің сөзіне нанғандықтан, «**ұу**»-дың жазуын әрең біліп, «**и**»-дің жазуын біле алмай отыр. Бұларды оқытқан – дыбыс әдісіне жетік, тәжірибелі мұғалім. Ол ол ма? Үш жыл оқыған бала түгілі, 8 жыл оқып, педтехникумды бітіріп, ертең өзі оқытқалы отырған, оқытып жүрген жігіттердің өзі «**сыйыр**»-ға неше «**ы**» жазылатынына әлі күнге дауласады. Бұл не?» – деп қосар дыбыстарды бір әріппен таңбалауды жөн санаған.

30-жылдардағы латында да солай: *тұу* деп те, *ту* деп те жазылды. Кирилше жазуда, 1957 жылғы ережеге дейін *тұу* деп те, *ту* деп те жазылған болатын. Осы қиындықтан тағылым алуымызға болады.

1957 жылғы Ережеден кейін бұндай ала-құла, әрі-сәрі жазу біізге түсті. Егер ережеде кемшілік болса, осы күнге дейін ала-құлалықтан арыла алмай жүрген болар едік. Қай газетті алып қарасақ та, **у, и** әріптерінің жазылуынан кеткен қатені көрген жоқпыз. Егер өмір сынынан өткен тәжірибеден тағылым алмасақ, күні ертең-ақ баяғы ала-құлалық қайталанбай қоймас. Тағылымға тоқтамасақ, тағы да тайғақ кешуде жүреміз. **Тағылым** дейтініміз осы.

Дәлел. Дәлел мынау: **у** да, **и** де А.Байтұрсынұлы айтқандай, жарты дауысты. [тұу] дегенде **у** жарты дауысты, **ұ** қысқа дауысты, екеуі де еріндік. Осы қасиеттері жағынан бірегейленіп, бір бүтінге айналған дыбыстық бірлік. *Тұу* деп жазсаңыз да, *ту* деп жазсаңыз да айтылымында айырма жоқ.

Уәж. Уәж мынау: Әңгіме тек *бу, су, ту* сияқты, бір буынды сөздер ғана емес. Әдетте орфографиямен шұғылданушылар бірер сөзбен ғана шектелмей, фактологиялық материалдарды кеңінен жинап, соған сүйенеді. Оны саралайды, әр нұсқасын жазып, салыстырады: *игеру (5 әріп) – ійгеруу (7 әріп), игерісу (7 әріп) – ійгерісуу (9 әріп); қуу (3 әріп) – құуу (5 әріп); ауру (4 әріп) – ауырру (6 әріп); суыну (5 әріп) – сұуынұу (7 әріп).*

Ал халықаралық терминдер мен прецедентті атауларды да қосар **-ый/-ій, -ұу/-уу** түрінде де жазып көрдік: *криминология (12 әріп) – кріймійнологійа (15 әріп), университеті (12 әріп) – үунійверсійтеті (15 әріп), Иури Гагарин (11 әріп) – Бійхүрій Гагарійн (15 әріп)* т.б. халықаралық терминдер мен прецедентті атауларға келгенде, оппоненттер тарапынан «біз тек төл сөздерімізді ғана **-ый/ -ій, -ұу/уу** деп жазамыз» дегендей де уәж айтылды. Бұндай уәжге де тоқталу қиын болды, өйткені мыңдаған жазарманымыз *иман/ ыйман, уәкіл/ууәкіл, Уәзіпа/Үуәзіпа, уәжіп/ууәжіп, Уәлихан/Үуәлійхан, Иса/Бйса, Исатай/Бйсатай, Иран/Бйран* т.б. сөздер мен атауларды жазарда төл ме, төл емес пе деп «сұрыптап» отырмақ па? Дара не қосармен жазу санаулы сөздердің ғана орфографиялануы емес, күллі Емлеміздің шамамен үштен бірін құрайтын аса ауқымды жүйе. Оны өзгерту – өзгеріс емес, төңкеріс болар еді.

Әліпби реформасы қоғамымызда 7 жас пен 70 жастан асқанға дейінгі мүшелерін қамтитын әлеуметтік аса ауқымды және кезек күттірмейтін рухани жаңғыру. Реформа дегеніміз, жалпы айтқанда, түп негізін сақтай отырып өзгерту. Жазу-сызуда да солай. Жазу-сызу – біздің түп негізі бар рухани дүниеміз. Ал түп негізінен айырылса, ол өзгеріс емес, төңкеріс болар еді.

Кирилшедегі әріптердің баламалары. Ережедегі тарқатып айтар тұстардың бірі – кирилшедегі *ё (io)*, *ц (с)*, *ш (sh)*, *ь, ъ, э (е)*, *ю (iу)*, *я (ia)* әріптерінің баламасын оңтайлы түрде орфографиялау. Бұл тұста, байқауымызша, *э, ц, ё* әріптерін *е, с, ио* түрінде таңбалау соншалық қиындық келтіре қоймайды. Мысалы, *elektr* (електр), *sement* (семент), *aseton* (асетон) түрінде жазуға болады. Сондай-ақ сөз басында келетін *я, ю* әріптерін *юмор – iumor* (иумор), *юнкер – iynker* (иункер), *ягуар – iaguar* (иагуар), *ядро – iadro* (иадро), *яхта – iahta* (иахта), *юнга – iunga* (иунга) деп таңбалау дау тудыра қоймайды. Бірақ қиындық *ю, я* әріптерінің екі дыбысты емес, бір *[y]*, бір *[a]*-ны және сөз ішінде қатар тұрған алдыңғы дауыссыздың жіңішкелігін білдіретін қызметімен байланысты. Мысалы: *Таня – Tania* (Таниа) ма *Танә – Taná* (Танә) ма?; Сондай-ақ *Любовь* деген жалқы есім, *Лиубов* немесе *Лубов* деп жазылуы керек пе? *Парашиют, сюта, сюрреализм, сюзерен, сюжет, салют, фюзеляж* сөздерін, *жедел сауалнамада* көрсетілгендей, *жұртышылық parashyt* (парашиут), *siyta* (сиута), *syrealizm* (сурреализм), *syzeren* (сузерен), *syjet* (сужет), *salut* (салут), *fyzehaj* (фузеляж) деп жазуға бейім. Қиындық осында. Бұл тұста мәселені ашық қалдырмай шешуге тура келеді.

Жіптің ұшын түйіп айтқанда: қазақ орфографиясының негізгі ережелерінің ұлттық тілдің ерекшеліктері мен заңдылықтарына сәйкес болуы көзделген; тәжірибеде сыннан өтіп, дәстүрге айналған базалық нормалары сақталған; техникалық жақтан қазақ орфографиясының қолдануға оңтайлы, мобильді, жинақы болуы ескерілген; халық тілінің дыбыстық қор әлеуетінің кеңірек қамтылу жағы қарастырылған; жаһандану үрдісінде жазу-сызудың ұлттық сипатының сақталып, космополиттік әсірелікке ұшырамауы көзделген.

1.3.3 Ахмет Байтұрсынұлы негіздеген қазақ емлесінің басты ұстанымы

А.Байтұрсынұлы – қазақтың тұңғыш ұлттық әліпбиін жасаған тұлға ғана емес, қазақ емлесін де жасаушы тұлға. Жазу, емле принципін анықтаған тұлға. Ең бірінші, А.Байтұрсынұлы жазудың негізі – екеу (таңба негізді және әріп негізді), ал жүйесі – төртеу (таңбаша, дағдыша, туысша, дыбысша) деп көрсетті. Мұндағы негізі дегені – әліпби таңбаларын айтқаны, ал жүйесі дегені – емле, орфографиясын айтқаны. Бұл кейін академик Л.В.Зиндердің еңбегінде жазудың тегі семасиографиялық немесе идеографиялық және фонографиялық болып бөлінеді деп қайталанады [29, 526.]. Ал Байтұрсынұлының (А.Б.) **таңба жүйелі емле, тарих жүйелі емле, туыс жүйелі емле, дыбыс жүйелі емле** дегені кейін бізге орыс тіл білімі арқылы сіңіп, осы арқылы оқытып кеткен тарихи принцип, этимологиялық принцип, морфологиялық, фонетикалық принциптері. Сонда таңба жүйелі емле (А.Б.) – тарихи принцип (Л.В.Зиндер), тарих жүйелі (А.Б.) – этимологиялық принцип (Л.В.Зиндер), туыс жүйелі (А.Б.) – морфологиялық (Л.В.Зиндер) принцип болып сәйкеседі. Яғни Ахмет атамыз 1910 жылдары анықтаған және термин берген емле принциптері орыс тіл білімінде кейін 40-жылдары ғана айтылып, түсі түстеле бастайды.

Жалпы, принцип термині қазақ тіліне **ұстаным** деп аударылады. Сонда емле ұстанымы (принцип) дегеніміз – сөзді жазғанда табан тірейтін ортақ тұғыр. Яғни сөз қалай жазылу керек? Қалай айтылса және естілсе, солай жазылу керек пе, әлде сөздердің шыққан тегі, түбірі, этимологиясы көрініп тұруы керек пе, әлде туыс тілдермен ортақ түбірі, негізі сақталып отыруы қажет пе, әлде сөздің негізгі дыбыстары ғана таңбалануы қажет пе? Әр тілде әртүрлі тұғыр бар. Бірақ бір ғана ұстаныммен жазатын тілдер аз, тіптен жоқ деуге болады. Дегенмен бір ұстаным жалпы жазудың 80-90 пайызын жабады.

Енді біртуар ғалым осы төрт түрлі принциптің ішінде қазақ жазуы қайсысына сүйенуі тиіс дегенді қалай анықтады дейсіздер ғой? Байтұрсынұлының өз сөзімен айтқанда, қазақ орфографиясы “туыс жүйелі емленің де, дыбыс жүйелі емленің де түкпіріне киналмай өтетін, екеуінің арасынан жол табатын” емлені ұстануы керек. Ол мынадай жолдар деді: “Әрбір өз алдына түбірі бар сөз оңаша айтылғандағы естілуінше жазылу. Үйлестікпен дүдәмәл естілетін болған дыбыстар айқын орындардағы естілуінше жазылу. Қосымшалар қосылатын сөздермен бірге жазылу» [6]. Мұндағы **оңаша айтылғандағы естілуінше** жазу – қалай айтылса, солай жаз деген сөз емес, үйлестікпен айтылған дыбысты айқын орынға шығарып алып, сонда естілген дыбысты жаз деген сөз. Яғни сөз мағынасына әсер ететін, сөз мағынасын жасайтын дыбысты ғана таңбала деген сөз. Бұны кейін академик Л.В.Щерба қайталайды: “Полагаю, что практически для тюркских народов самое правильное было бы – комбинация фонетического и этимологического принципов” [30, 50 б.].

Бұл бүгінгі латыннегізді жаңа емлеміздегі профессор Нұргелді Уәли айқындаған **фонематикалық (фонемдік)** принциппен сай келеді. Яғни ғалым қазақ емлесінің негізгі ұстанымы дыбыс түрленімдердің ішінен фонетикалық ортаға неғұрлым тәуелсіз түрін жазу деген болатын (72 б.). Бұл Ахмет атамыздың

“Сөздің ауыздан шығуының өзі екі түрлі болады. Сөйлегенде сөздер бір-біріне жалғаса айтылғанда бір түрлі, әр сөзді оңаша жеке алып айтқанда ауыздан екінші түрлі болып шығады. ...Жеке айтқандағы ауыздан шығуынша жазу түрін біздің қазақ қолданып келеді... “Сондықтан емлемізді туыс жүйесіне қатысқан жүйелеріне қарамай, көпшілігіне қарап, дыбыс жүйелі деп атап келдік”, – деген ойымен үндеседі. “Туыс жүйені де, дыбыс жүйені де “аралас тұтыну керек деушілер: керегіне қарап, екеуін де тұтыну керек дейді ... сөйтіп сөз басына ереже жасайды ... ондай емле оңай болып табылар ма” дейді А.Байтұрсынұлы. Жазу теориясын түсіндірудің бұдан артық түсінікті, бұдан артық нақты жолы бар ма екен, сірә?”

«Дыбыстар үйлес болғандықтан, бірінің орнына бірі алмасып айтылатын дыбыстардың тегі тексерілмей, ауыздан шығуынша жазылсын ” деген ұсыныстар барын, яғни фонетикалық принципті ұстанушылар барын айтты ғалым. Ондайда сөздің дұрыс жазылуын көрсететін айқын орындар деп үйлеспей айтылатын дыбыс шептерін көрсетті. Ал біз бүгінде сөз түбірін тексерудің бұл әдісін орыс орфографиясы арқылы алдық, орыс ғалымдарының еңбектерінен білдік деп жүрміз. Мысалы ғалым Қорғамбай – Қорғанбай, Арғымбай – Арғынбай, Тасқымбай – Тасқынбай, қонған – қонған, жоңған – жонған, жаңған – жанған, көңген – көнген, өңген – өнген, сеңген – сенген, күңге – күнге деп жазыла ма дегенде, соңғылары дұрыс, өйткені “қорғам”, “арғым” “тасқым” деп айтылмайды деген. Сондай-ақ [н] дыбысын қ, з, г дыбыстарының әсерінен айырсақ, дүдәмалдық жоғалады, “қоныс”, “қондық”, “жону”, “жондым”, “жанып”, “жанды”, “көніп”, “көнді”, “өніс”, “өнім”, “мініп”, “мініс”, “сеніп”, “сенім”, “күнде”, “күндік” дегенде, “ң” емес, “н” екені айқындалады дейді ғалым.

Сонымен, А.Байтұрсынұлы қазақ емлесінің басты ұстанымын қалай анықтады? Ғалым негізгі жол мынау деді: **«айтылуы басқа сөздерді (мағынасы басқа болсын, бір болсын) басқа жазу, айтылуы бірдей сөздерді (мағынасы басқа болсын, бір болсын) бірдей жазу».** Мұндайғы айтылу, тағы қайталасақ, сөздің жеке тұрғандағы, неғұрлым тәуелсіз орындағы айтылуы.

Сондықтан, латыннегізді жаңа қазақ әліпбиінің емлесін жасауда осы Ахмет Байтұрсынұлының негіздеп берген емле ұстанымы – дыбыстың фонетикалық қоршауға неғұрлым тәуелсіз түрі жазылатын фонемдік принципі – қазақ орфографиясының негізгі принципі болып алынды.

1.3.4 Қазақ емлесіндегі фонематикалық принцип

Ауызша тілдің заңдылықтарын зерттейтін сала фонетика деп аталатыны белгілі. Фонетика дыбыстардың акустика-артикуляторлық ерекшеліктерін зерттейтін болса, дыбыстардың функционалды жағын қарастыратын сала фонология болып табылады. Фонологияның ең шағын бөлшегі фонема деп аталады.

Фонема дегеніміз – қазіргі теориялық тіл білімінің негізгі ұғымдарының бірі. Бұл ұғым алғаш рет француз тіл білімінде қалыптасты, кейін оны Ф.де Соссюр қолданып, одан кейін Қазан лингвистері дамытты. XIX ғасырдың 80-жылдары Қазанда лингвистикалық мектеп қалыптасып, фонема ілімі орын ала бастады. Қазан мектебінің қайнар көзінде Бодуэн де Куртенэ тұрғаны белгілі. Ғалымның зерттеуінде фонема морфемаға қатысты қарастырылды және психологиялық тұрғыдан зерттелді. Одан әрі фонема теориясын Бодуэннің петербургтік шәкірті Щерба жалғастырады. Бодуэн мен Щербаның идеялары Мәскеу және Ленинград фонологиялық мектептерінің қалыптасуына негіз болды. Қазақ тіл білімінде фонема туралы алғашқы түсінік А.Байтұрсыновтың еңбектерінде кездеседі. Ғалым фонема терминін қолданбаған, бірақ қазақ тілінің фонетикалық жүйесін фонологиялық тұрғыдан қарастырады. Байтұрсынов фонемаларды әріпке қатысты зерттеді. Сингармонизм (үндестік) заңы бойынша, қазақ тілінің барлық фонемаларын (дауысты, дауыссыз) екі топқа бөлді. Жуан фонемалар әріп таңбаларымен белгіленді, ал жіңішкелерге әдейі әріптерді арнамады. Сөздерді бірыңғай жіңішке айту үшін сөздің алдында дәйекші деген таңбаны қолданды. Демек, қазақ тілінде үнемдеу жазуды (төте жазу) алғаш рет ұсынған Ахмет Байтұрсынов еді.

Қазіргі фонема теориясы тұрғысынан келсек, Байтұрсыновтың ілімі позиция, инвариант, дыбыс типі, вариация деген ұғымдармен сабақтасып жатыр. Инвариант фонемалардың (әріптердің) жіңішке реңктері олардың вариациялары (аллофондары) болып есептеледі, ал адамның ой-санасында сақталған графеманың бейнесі фонемаларға сәйкес келеді.

Фонема теориясын әрі қарай дамытқан – Қ.Жұбанов. Ғалым фонеманың ең негізгі ерекшелігі – оның мағына айқындау қасиеті деп білген. Фонема әртүрлі реңктерімен және қасиеттерімен ерекшеленеді. Сонымен, фонема деген не, оның дыбыстан айырмашылығы неде?

Сөз ағымында әртүрлі дыбыстар айтылады, олардың айтылу түрі көп, бірақ олар орайласып, бір дыбыс типін құрайды, оны біз фонема дейміз. Фонема – тілдегі ең шағын функционалды бірлік, сөз мағынасы мен сөз тұлғасын ажырататын дыбыс типі. Фонемалар мағына айқындау жағынан бір-біріне қарама-қарсы қойылады, сонда оның негізгі қасиеті, ерекшелігі анықталады [31]. Егер бір позицияда, бір дыбыстың орнына басқасы жүрмей, сөздің мағынасын өзгертіп жіберсе, бұл дыбыстар екі фонеманың көрінісі ретінде танылады. Осындай қасиет [а] мен [у] дауысты дыбыстарының арасында байқалады:

gar деген сөзде [a] дыбысын [y] ауыстырса *gur* деген жаңа сөз пайда болады. Кез келген нақтылы бір фонеманы әркім өз бетінше өзгертіп, басқаша жасай алмайды. Өйткені ол белгілі артикуляциялық орында пайда болу сапасы ғасырлар бойы қалыптасқан табиғи, тұрақты нәрсе. Алайда фонемалар бір-бірінен тек жасалым-айтылым ерекшеліктерімен ғана ажыратылмайды, олар морфемалар мен сөздерді белгілей отырып, сигнификативтік (мағына ажыратушы) қызмет атқарады.

Сонымен, фонеманы үш аспекті бойынша қарастыруға болады: физикалық, физиологиялық және лингвистикалық аспектілер. Фонеманың физиологиялық және физикалық аспектілері оның акустика-артикуляторлық сипатын қамтиды, ал лингвистикалық аспектісі оның функционалды жағын қарастырады. Әріп – фонеманың таңбасы. Адам екінші біреуге өзінің ойын жазу арқылы білдіреді. Мұндайда өз ойын түсіндіру үшін, жеке фонемаларға арналып алынған әріптік таңбалар арқылы қағаз бетіне түсіріп, сөз, сөйлем құрайды. Яғни фонема көзге көріну үшін оны таңбалайды.

Ішкі материалдық байланыстың нәтижесінде фонемалар парадигматикада көптеген оппозиция мүшелері ретінде бір жүйені құрайды, ал дыбыстардың жиынтығы бір тілдің аллофондары ретінде бір фонемаға тән жүйені құрай алмайды, себебі олар тілдің басқа межесінде табылып, өзінің ішкі материалдық байланыстар негізінде тек кіші жүйелерде бола алады. Шағын бірліктердің сөз мағынасын түрлендіру, сөз өзгерту қызметі тіл білімінің функционалды бағытын әрі қарай дамытуға үлес қосты. Фонемалардың үйлесуі мен реттелуі буынның құрылымдық ерекшеліктерімен, сөздің басы мен аяғының дыбысталу қасиеттерімен және басқа да әр тілдің өзіндік факторларымен байланысты болады.

Фонемалардың бір-бірімен тіркесуі сөз бен морфемалардың құрамында қарастырылады. Фонема дистрибуциясын зерттеу барысында, оның қай позицияда кездесетіні, қандай фонемалар бір-бірімен үйлесетіні және олардың өзара орын тәртібі мен санына байланыстылығы анықталады. Фонеманың іске асуына байланысты басым қызмет ететін дистрибуциясы мен әлсіз дистрибуциялары айқындалады.

Сөйлеу тіліндегі әр дыбысты анықтау оның айтылуымен (естілуімен) ғана байланысты емес. Ұлтына қарай әр тілде сөйлейтін адамдар бірдей айтылған сөздердегі біркелкі дыбыстарды әрқайсысы әртүрлі, яғни өзінше қабылдайды. Мысалы, кәрістер [r] дыбысы мен [l] дыбысының айырмасын байқамайды; арабтар [o] мен [u]-дың айырмасын байқамайды; француздар *керек* деген сөздегі бірінші және екінші буындағы [e] дауысты дыбысын екі түрлі естиді, кейбір ұлттардың өкілдері сөздің соңындағы жуан және жіңішке дауыссыз дыбыстардың айырмашылығын естімейді, айырмасын байқамайды. Сонымен, әр ұлттың өкілдері сөздегі дыбыстардың санын да, оның өзгешеліктерін де әртүрлі қабылдайды.

Белгілі бір тілде қандай деңгейде және құрамы жағынан қанша дыбыстар бірлігі қолданылатынын анықтау үшін алдымен екі мәселені шешіп алу керек: 1) сөйлеу сөзін минималды дыбыстық кесіктерге, яғни жеке дыбыстарға бөлу; 2) қандай дыбыстар бірдей, ал қандай дыбыстар бірдей емес, бөлек деп қарастыруды анықтау. Тілдердің мұндай механизмін, яғни бір сызықтағы, бір желідегі сөйлеу сөзінің сегменттерін теңдестіріп бөліп қарауды алғаш рет 1912 жылы Л.В.Щерба ашқан болатын.

Тіл дыбыстары естумен қабылданатындықтан, ол адам санасының фактісіне айналады. Әр адамның санасында, жадында дыбыстардың үлгілері мен көріністері сақталатындығы белгілі. Тілдің фонологиялық жүйесі **фонологиялық «електен»** өтіп, бір фонеманың айрықша белгісі сақталады. Басқа бір тілдің сөздерін естігенде, біз өз тіліміздің фонологиялық қорына сүйенеміз. Біздің фонологиялық елегіміз басқа тілдердің дыбыс қорына жарамайтын болғандықтан, көптеген қателер, олқылықтар кездеседі. Осындай жағдайда **фонологиялық интерференция** деген құбылыс орын алады. Интерференциялық қателерді жібермеу үшін оларды алдын ала болжап, реттеп, тілдің дыбыстық ерекшеліктерін сақтап, тіл үйретуде оның артикуляциялық базасын дұрыс меңгеру керек.

Қазақ тілінде дауыстылар жуан-жіңішке болып, екі топқа бөлінетіні белгілі. Дауыстылардың осындай бөлінуінің фонологиялық мәні бар. Қазақ тілінде еркін сөйлей алатын қазақтар, үндестік заңы бойынша, дауыстылардың қай сөзде жуан, ал қай сөзде жіңішке екендігін бірден ажыратады. Дауыстылардың жуан-жіңішке оппозициясының дауыссыз дыбыстардың комбинаторлық варианттарында болуы қоршап тұрған дауыстыларға байланысты. Айталық, дауыссыз фонемалар жіңішке дауыстылардың қасында палатализацияланады, мысалы: [ʒon - ʒ'ön'], [syz - s'iz'], [tan - t'än']. Орыс тілін жетік білмейтін қазақтар жуан және жіңішке дыбыстар бар сөздерді айтқанда олардың акценті (интерференция қателер) білініп тұрады. Мысалы: *слушать, дышать, падать, ходить* деген сөздерде соңындағы жіңішке дауыссыздар жуан болып естіледі, себебі қазақ тілінде үндестік заңы бойынша, барлық сөздер я жуан, я жіңішке болып айтылатыны белгілі.

Морфологиялық, яғни лингвистикалық мазмұн сипаттамасы, біріншіден, ең маңызды мәселені шешуге мүмкіндік береді. Ол сөйлеудегі сөздердің толассыз тасқынының жалаң сөздерін де, оның тізбек кескіндерін де, әртүрлі байланыста тұрған құрылымдарын да ажыратып бөліп алуға мүмкіндік береді. Ал сол бөлініп алынған сөздердің өзара айырмашылығын білу үшін оларды салыстырып қарастыру керек. Мысалы *an, än, un, ün* деген сөздердің соңындағы дауыссыз фонема <n> сөйлемдерде әртүрлі дыбысталатынын, яғни әртүрлі естілетінін анықтау қиын емес: бұл дауыссыз дауыстылардың

ықпалымен жуан-езулік, жіңішке-езулік, жуан-еріндік, жіңішке-еріндік болып тұрады. Әдетте мұндай айырмашылықтар «байқалмайды». Себебі ол айырмашылықтар <n>-ның қасында тұрған түрлі дауыстылардың ерекшеліктерінің әсерінен болып отыр. Көрші дыбыстар өзара бір-біріне әсер етеді десек, дауыссыздардың ықпалымен дауыстылардың да өздерінің сапасы мен бейнесі өзгереді. Дыбыстың сапасы оның фонетикалық жағдайына ғана байланысты емес, ол бір морфемада тұрып, фонетикалық жағдайы өзгергенімен, автоматты түрде (автоматически) бірінің орнына бірі жүре береді, мысалы, *kel, ket, keldim* деген сөздердің бәрінде фонема <e> түбірге қатысты (бір түбірлі, туысты сөздер), немесе *Ermek, kutkenşe, qajikende* деген сөздерде фонема <e> сөздің басында, ортасында, соңында орналасып тұр. Сондықтан сөйлеушілер келтірілген сөздерге қарап, оларды абстрактыландырып, <e> дауысты дыбысты бірлік, бір фонема деп қарайды.

Бірақ төмендегі сөздердегі: *tas-tys, tis-tes, kün-kön, qul-qol, sän-sen* деген сөздердегі дауыстылар көрші дыбыстарға тәуелді емес, бұл жердегі дауысты дыбыстардың сапасы автономды болғандықтан, бұлар әртүрлі дыбыстар, яғни әртүрлі фонемалар.

Сонымен, тілдерде екі типті дыбыстық айырмашылық бар, оның біреуі – фонетикалық жағдайға тәуелді емес, автономды айырмашылық, бұл айырмашылық фонемаларға тән. Екінші айырмашылық фонетикалық жағдайға байланысты (қасындағы дауыссыздардың ықпалы – жоғарыда келтірілген мысалдардай) – бұл айырмашылықтар бір фонеманың вариациялары, міндетті түрде болатын аллофондары, олар барлық сол тілде сөйлейтіндерге белгілі. Фонемаға тәуелсіз дыбыстық бірлік болғандықтан, оған потенциалды мазмұнмен байланысты болуы қажет және ешбір фонетикалық жағдайларға кіріптар болмауы керек. Сөйлеу тіліндегі сөздердің дара дыбыстарға бөлінуі ең алдымен олардың тізбегінде морфологиялық шекараның болуында, ал фонеманың морфемадан айырмашылығы ерекше тәуелсіз болуының арқасында оның сөз тізбектерінде белгілі шекарасы жоқ жағдайларда көрінеді. Таңба теориясы тұрғысынан алғанда таңбаның екі жағы бар таңбалаушы (signifiant) – бірліктің дыбысталу формасы және таңбаланушы (signifié) – бірліктің мағыналық мазмұны [Saussure, 1977]. Морфема – таңба, оның екі жағы, формасы мен мазмұны бар, ал фонема таңба емес, оның формасы бар, мазмұны жоқ. Сонымен, фонема дегеніміз (бір сызықта тұрғандықтан бөлінбейтін) – потенциалды мазмұнмен байланысты, минималды дыбыстық мазмұндық бірлік.

Дыбыс ерекшеліктерінің көбісі арнаулы аспаптар арқылы танылады. Ал дыбыстардың ішінде тек перцептивті қабілеті бар фонемалар, басқаша айтқанда, адамның санасына жететіні ғана қабылданады. Мысалы, *sary, segiz, sonaw, söylem* деген сөздерде <s> фонемасының әртүрлі дыбысталу түрленетінін қазақ тілін жақсы білетіндердің өзі де ажырата алмайды. Себебі олар үшін келтірілген әртүрлі сөздердегі <s> фонемасы біреу-ақ.

Бір фонеманың екінші фонемаға ұқсамайтын өзгеше сипаты **айырым белгілер** деп аталады. Тілдегі дыбыстардың айырым белгілері олардың акустикалық және артикуляциялық сипаттамасымен тығыз байланысты.

Р.Якобсон, Г.Фант, М.Халлелер [32] ұсынған универсалды, әмбебап классификациясына сүйене отырып, төменде қазақ фонемалардың дифференциалдық айырым белгілері сипатталып берілді. Дыбыстардың дифференциалды айырым белгілері әр уақытта жұптасып келеді, оның бірі – жағымды (+), ал екіншісі – жағымсыз (-) белгілерімен сипатталады.

Дауысты дыбыс жүйесінің айырым белгілері мынадай оппозициялар құрайды: ашық/қысаң, жуан/жіңішке, езулік/еріндік. Дыбыстардың бинарлық оппозициялық айырым белгілері төмендегі кестелерде ұсынылған.

Жақтың қатысына қарай оппозициялық айырым белгілер

Дауысты фонемалар	а	á	о	ó	е	u	ú	у	і
Ашық	+	+	+	+	+-	-	-	-	-
Қысаң	-	-	-	-	+-	+	+	+	+

Тілдің қатысына қарай оппозициялық айырым белгілер

Дауысты фонемалар	а	á	о	ó	е	u	ú	у	і
Жуан	+	-	+	-	-	+	-	+	-
Жіңішке	-	+	-	+	+	-	+	-	+

Еріннің қатысына қарай оппозициялық айырым белгілер

Дауысты фонемалар	a	á	o	ó	e	u	ú	y	i
Езулік	+	+	-	-	+	-	-	+	+
Еріндік	-	-	+	+	-	+	+	-	-

Келесі кестеде дауыссыз фонемалардың үн мен салдырдың қатысына қарай **ұяң-қатаң** оппозициялық айырым белгілері берілген.

Дауысс. дыб.	b	v	g	g'	d	j	z	ɹ	k	q	l	m	n	ñ	p	r	s	t	ý	f	h	sh	ch
ұяң	+	+	+	+	+	+	+		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		-	-
қатаң	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	+	-	+	+	-	+		+	-

Төмендегі кестеде дауыссыз фонемалардың айтылу жолына қарай **шұғыл (тоғысыңқы)-ызың (жуысыңқы)** оппозициялық айырым белгілері берілген.

Дауысс. дыб.	b	v	g	g'	d	j	z	ɹ	k	q	l	m	n	ñ	p	r	s	t	ý	f	h	sh	ch
Шұғыл (тоғыс)	+	-	+	-	+	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-	+
Ызың (жуыс)	-	+	-	+	-	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	+	+	+	+	-

Төмендегі кестеде дауыссыз фонемалардың жасалу жолына қарай **ерін-тіл** оппозициялық айырым белгісі берілген.

Дауысс. дыб.	b	v	g	g'	d	j	z	ɹ	k	q	l	m	n	ñ	p	r	s	t	ý	f	h	sh	ch
ерін	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	+	+	-	-	
тіл	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	-	+	+	+	-	-	+	+	+

Келесі кестеде үнді дауыссыз фонемалардың жұмсақ таңдайдың қалпына қарай **ауыз жолды және мұрын жолды** оппозициялық айырым белгісі берілген.

Дауыссыз дыбыстар	ɹ	l	m	n	ñ	r	ý
Ауыз жолды	+	+	-	-	-	+	+
Мұрын жолды	-	-	+	+	+	-	-

Қазақ тілінде оның парадигматикасында **ф, в** фонемалары жоқ, олар **п, б** фонемаларының вариациялары ретіндегі физикалық дыбыс болғандықтан, тілдің синтагматикасында кездеседі. Кірме фонемалардың аллофондары жиі қолданыста болғандықтан, фонетикалық заңдылықтарға бағынып, адамдардың артикуляторлық аппаратына икемделген.

Қазақ тілінде барлық тілдердегідей фонологизация құбылысы орын алады. Фонологизация дегеніміз – жаңа фонемалардың пайда болуы. Жаңа фонемалар екі себептен пайда болады: олар сыртқы және ішкі фактілер. Сыртқы фактілер: жаңа фонемалар жаңа терминмен, жаңа лексикамен тілге енеді. Ішкі фактілер: тілдің аллофондары дербес фонемаларға айналады. Сыртқы фактілер арқылы **в, ф, х**, деген кірме әріп-дыбыстар қазақ тіліне кірді. Қазақтар ойланбай *вагон, фирма, хабар* деген сөздерді еркін айтады. **И, у** деген әріп-дыбыстары да қазақ тілінде кеңінен пайдаланады.

Сонымен, фонологизация құбылысы қазақ тілінде жүріп жатыр. Тілдің фонетикалық жүйесі бай болғанда, ол тілдің дамығанын, байлығын көрсетеді. 15-томдық түсіндірме сөздікпен қазақ тілінің лексикалық қоры бай деп қалай мақтансақ, дамыған фонетикалық жүйемен де біз мақтануымыз керек. Жаңадан пайда болған дыбыстар-фонемалар өзіне сай әріптермен таңбаланады. Ескертетін жай, әдетте барлық фонемаларды таңбалау міндетті емес. Кейде бір таңбамен екі фонеманы таңбалауға болады. Мысалы француз тілінде **а** әрпі үш фонеманы таңбалайды. **О және е** әріптері де үш фонеманы таңбалайды. Сондықтан латын графикасы негізіндегі жаңа қазақ әліпбиінде бір әріп екі фонеманы таңбалайтыны да кездеседі.

Негізгі фонемалардың сөйлеуде көрініс табатын дыбыс түрленімдері синтагматикалық осьте қарастырылады. Мысалы, *атса* (*atsa*) [attsa], *қайтшы* (*qajtsy*) [qajtšy], *қабақ* (*qabaq*) [qavaq], *қапшы* (*qapšy*) [tafšy] деген сөздерде тілдің парадигмасында, нақты айтқанда, қазақ тілінің фонетикалық жүйесінде кездеспейтін [ts] (ц), [č] (ч), [v], [f] дыбыстар айтылады: [Ts] дыбысы *цирк* деген сөздегі [ts] (ц) мен бірдей естіледі, [č] дыбысы *часовня* деген сөздің [č] (ч) дыбысына тең, ал [v] (в), [f] (ф) дыбыстарының артикуляторлық сипаты нақ орыс тіліндегідей болмағанымен, бірақ соларға жуық айтылады. Келтірілген дыбыстар қазақ тілінің төл дыбыстарына жатпаса да күнделікті өмірде позицияға байланысты қолданылады. Қазақ тілінің төл фонетикалық жүйесінде, парадигмасында [ts](ц), [č](ч) аффрикат фонемалары жоқ болса да сөз ағымындағы синтагматикасында негізгі фонемалардың вариациясы ретінде олар жиі кездеседі. Мысалы: *kemce* (*ketse*) [kettse]; *өмсе* (*ötse*) [ʷöttse]; *camca* (*satsa*) [sattsa]; *kemui* (*ketši*) [ketči]; *өmui* (*ötsi*) [ʷöttči]; *самшы* (*satsy*) [satčy] т.б. Аталған сөздердегі <s> (с), <š> (ш) фонемаларының [ts] (ц), [č] (ч) вариацияларда айтылуы олардың сөздегі алатын орнына байланысты, басқаша айтқанда, көршілес дыбыстардың әсерімен осылай түрленіп тұр. [Ts] (ц), [č] (ч) дыбыстарының дербес фонемаларға айналуы үшін олар сөздердегі алатын позициясына тәуелді болмау керек. Позиция тәуелділігінен құтылып, басқа фонемалармен фонологиялық оппозиция құрған кезде ғана бұл дыбыстар дербес фонемаларға айналуы мүмкін. Тілдің ішкі заңдылықтарына байланысты және кірме сөздердің әсерімен ондай дыбыстар дербес фонемаларға айналады.

Фонологизациялану процесі – барлық тілдерге тән әмбебап құбылыс. Әртүрлі деректерге сүйенсек, еуропа тілдерінде де, түркі тілдерінде де байырғы заманда фонемалардың саны аз болған. Тілдің даму процесіне байланысты фонемалардың вариациялары позицияға тәуелді болмай, фонологизацияланады. Сонымен, фонеманың шығуының және оның біртіндеп дамып, осы күнгі дәрежеге жетуінің ұзақ тарихы бар.

Қазақ тілінің өзінің фонетикалық құбылыстарына сәйкес аталған дыбыстар күнделікті өмірімізде жиі кездеседі де, қолдану, айту процесінің нәтижесінде қазақтардың артикуляторлық аппаратына сіңісіп, икемделіп, тілдің артикуляциялық базасына өзгерістер енгізеді. Позиция тәуелділігінен құтылып, басқа фонемалармен фонологиялық оппозиция құрған кезде ғана бұл дыбыстар дербес фонемаларға айналуы мүмкін. Әр тілдің фонематикалық құрылымының өзгеруі оның дыбыс жүйесінің үздіксіз дамуының нәтижесі болып табылады. Фонемалар дифференциациялану негізінде, олардың аллофондары, тілдің дамуына сәйкес, мағына айқындау қасиетіне ие болады. Типологиялық туыстас және туыстас емес тілдердің дербес фонемалары жаңа ұғымдарды таңбалау үшін басқа тілдерден келген интерлексикамен және тілдің ішкі заңдылықтарына байланысты конвергенция, дивергенция процестерінен өтіп пайда болады.

Тілдердің жазу жүйесінде бірнеше принцип қолданылады, бірақ бір немесе екі принцип басым болады. Қазіргі қазақ емлесі фонетикалық және дәстүрлі-тарихи жазуларды қамтытығанымен, негізінен фонематикалық принцип бойынша құрылды.

Фонематикалық принцип бойынша, жазуда фонема графемаға сәйкес келеді. Фонема әртүрлі реңктерімен және қасиеттерімен ерекшеленеді, бірақ олар жазуда есепке алынбайды. Төменде жазуда қолданылатын фонеманың негізгі реңктерімен қатар косалқы реңктері (аллофондары) көрсетіліп, мысалдар арқылы дәлелденеді. Сөздердің жанында олардың транскрипциясы беріледі.

<e>	[e]	kilem	[kilem]
	[ie]	erke	[ierke]
	[ö]	jüreк	[jürök]

Бұл мысалдарда фонема <e> графемаға сәйкес келеді (яғни жазылады), ал олардың аллофондары [ie], [ö] тек айтылуда көрініс табады.

<o>	[o]	qol	[qol]
	[uo]	oraq	[uoraq]

Бұл мысалдарда фонема <o> графемаға сәйкес келеді (яғни жазылады), ал оның аллофоны [uo] тек айтылуда көрініс табады.

<ö>	[ö]	köl	[köl]
	[uö]	örіk	[uörіk]

Бұл мысалдарда фонема <ö> графемаға сәйкес келеді (яғни жазылады), ал оның аллофоны [uo] тек айтылуда көрініс табады. Фонематикалық принцип бойынша жазылатын мысалдар өте көп, бұл мақалада тек шектеулі ғана мысал берілді.

Сонымен, емледе фонематикалық принципі бойынша фонеманың негізгі реңкі жазылып, олардың аллофондары тек айтылуда қолданылады. Фонематикалық принцип сауатты жазуға негіз болады.

1.3.5 Латынграфикалы қазақ емлесі принциптерінің таңдалуы

Тілдің жазбаша формасы ауызша формасына қарағанда екінші деңгейде дамыған деп танылады. Себебі қай тілді алсақ та, тілде алдымен ауызша тілдің қызметі ерекше болғанын көреміз. Адамдар арасындағы тілдік қатынас күрделене бастағанда, тіл арқылы қатынас жасаудың жаңа масштабтары туындағанда, тілге деген қажеттілікті сезіне бастағанда тілдің жазба формасы қалыптасты. Дегенмен, бастапқыда жазба тіл ауызша тілдің қарапайым бейнесі ретінде көрініс тапты, кейіннен сөйлеу тілінің даму бағытына орай жазу жүйесі де өзгере бастады. Бірақ жазу тіліне деген қажеттілік сол дәуірдегі «жазармандардың» мұқтажынан туындап қана қойған жоқ, сондай-ақ рухани мұраны ұрпақтан ұрпаққа жеткізу, қолда бар тарихи мұраны сақтау, сол арқылы тіл тұрақтылығын сақтау мақсаттары да көзделді. Сол себепті дыбыстық тіл тарихындағы сан алуан өзгерістер жазу тілінің даму тарихындағы жаңалықтардың ең негізгісі екені сөзсіз.

Ауызша тілдің дыбыстық қабатындағы өзгерістер үздіксіз болып жатады. Әртүрлі айтылым, дыбысталу жазба кодқа түскенде көптеген «сыни бөгеттерден», сүзгіден өтуге тура келеді. Ғылыми тілмен айтар болсақ, ауызшаны жазбаша формаға түсіргенде мағыналық жүгі жоқ дыбыстар таңбаланбай, тек мағына ажырататын бөлік, графема ғана хатқа түседі, яғни таңбаланады. Бұл – фонемографиялық жазудың бірінші белгісі. Қазақ жазуы да осы фонемографиялық жазу типіне жатады. Фонемографиялық жазуды кейде дыбыстық-әріптік жазу деп атайды. Себебі фонемографиялық жазуда дыбыс пен әріп қатынастары ескеріліп, жазба кодта графема таңбаланады. Қазақ жазуы қай графика түрін қолданса да, орфографиясының басты принципі – фонетика-фонематикалық принцип болып қалады. Себебі орфографияда тілдің дыбыстық қабаты негізге алынып, фонетикалық өзгерістер негізге алынбай, сөздің дыбысталуы мен жазылуы арасындағы қатынасты реттейді. Фонологиялық жүйе айтылымға қарағанда әлдеқайда тұрақты. Яғни қазақ орфографиясында дыбыстық қызметтегі өзгерістер ескерілмей, тілдің тек фонологиялық параметрлерінде бар, мағынасы бар кіші бөлшектер ғана хатқа түседі.

Орфографиялық принциптер емле ережелерін түзу үшін және емленің жүйелі құрылуы үшін аса маңызды болып табылады. Сондықтан емле ережелерін жасамас бұрын орфографиялық принциптердің негізгісі мен қосалқысын белгілеп алу керек. Бір сөзбен айтатын болсақ, орфографиялық принциптер – белгілі бір орфографиялық жүйеге негізделген заңдылықтар болса, екіншіден – осы жүйені құрайтын қағидаттар.

Әлемде жазуды бір ғана принципке негіздеп жазу жоқ. Бірақ жазу тарихында, жазба тілдің қалыптасуында орфографиялық кодты құру кезінде, бір ғана принциппен жазу дәстүрі болған. Қазіргі таңда тілдің ұлттық ерекшелігіне, сипатына байланысты орфографиялық принциптің бірнеше түрі таңдалады және бірнеше түрі сол жазба тілге қызмет етеді. Орфографияда бірнеше принциптің ішіндегі бір принцип басымдыққа ие болады. Ол негізгі принцип деп танылады. Басым болған принциптің негізінде ұлттық орфографияның шамамен 70-80 пайыз ережесі заңдастырылады. Сондықтан латын графикасына негізделген әліпби бойынша емленің негізгі заңдылығы өзгере ме деген заңды сұрау туады. Латын графикасына негізделген әліпби жүйесі бойынша емленің негізгі принципін өрісі кеңейіп, қазіргі жазуда түпнұсқа принципімен жазылып жүрген бірқатар орыс тілінен енген сөздердің жазылуы фонетика-фонематикалық принципке ауысады. Себебі, латын графикасына көшудің негізгі мақсаты – кірме сөздерді қазақша сындырып, қазақ тілінің заңдылығына бағындыру болып табылады.

Проф. Н.Уәлиұлы орфографиядағы принциптерді негізгі және қосалқы принциптер деп екіге бөледі. Негізгі принципке фонетикалық және фонематикалық, ал қосалқы принципке түпнұсқа, дәстүрлі, айырмыс принциптерін жатқызады [33]. Жоғарыда айтып өткеніміздей, орфография теориясында емленің негізгі және қосалқы принциптерін анықтауда, негізгі принциптің жүгі ауыр болады. Орфографиялық принциптерді тіл мамандары тілдегі емлеге байланысты тілдік ойлау бағытын ескере отырып және тілдің жазбаша рәсімделу ерекшеліктерін бақылай отырып орфографиялық ережелер жасайды. Орфографиялық принциптер бір жағынан, дұрыс жазылуға тиісті тілдік материалдардан туындаса, екінші жағынан, емле саласының тілдік ойлау бағытына тікелей қатысты. Қазақ орфографиясында жазылуы қиын емле материалдарына фонемалар жатады.

Тілдің орфографиялық және фонетикалық жүйелері арасындағы даму үдерісінде қандай қатынастар белгіленетініне қарай орфографияның принциптері туралы айтуға болады. Қазіргі қазақ орфографиясындағы принциптерді Ереже мен негізгі орфографиялық принциптерді өзгерту әрине саналы түрде, ғылыми дәйек бойынша кодификацияланады. Егер күшіне енген қолданыстағы орфографиялық

қағида озық, үдемелі, әрі қолайлы болса, ондай жағдайда осы қағиданы қуаттайтын дәйектерді нақтылап, соның негізінде ережелер жасау керек.

90-жылдарға дейін қазақ орфографиясының негізгі принципі морфологиялық деп танылып келгені және қазіргі мектеп грамматикасында да бұл принцип қолданыста екенін білеміз. Морфологиялық принцип бойынша орфограмманы тексеру сөздің морфемалық құрамына бағытталуы талап етіледі. Морфологиялық принцип морфемалардың бірізді жазылуын ұсынады. Морфологиялық принцип бойынша жазу сөздің бойындағы әріптік құрамның сақталуын және ондағы морфемалардың бастапқы дыбысталуының сол қалпында болуын қамтамасыз етеді. Олай дейтін себебіміз, морфологиялық принцип бойынша анықталатын морфемалардың құрамындағы фонема күшті позиция арқылы анық көрініп тұрады. Қазақ орфографиясының негізгі принципінің дұрыс нұсқасы сонау 90-жылдары белгіленсе де, емле жүйесіндегі морфологиялық принцип бүгінгі күнге дейін мектеп оқулықтарында жетекші ретінде танылып жүр. Мұның себебі, морфологиялық принципке сүйену тіл үйретудің әдістемесінің тиімді жолы болып саналады. Ғылым мен практикадағы байланыс пен сабақтастықты осы жерден байқауға болады. Латын графикасына негізделген әліпби жүйесі бойынша емлелік заңдылықтарды жүйелеу барысында осыны да назардан қалдырмау қажет.

Осыған дейін шеттілдік сөздер түп-төркін тілінің (донор тілдің) орфографиясы бойынша жазылды. Қазақ орфографиясында аталған принцип түрі – түпнұсқалық деп аталады. Бұл принцип 1938 жылдан бастап күшіне ене бастағанын білеміз. 1938 жылы қазақ әліпбиіне х, в, ф әріптерінің енуіне байланысты *қалқоз* сөзі *колхоз*, *қыймйа* сөзі *химия*, *қылор* сөзі *хлор* деп жазылды. Сондай-ақ аталған жылы орфографияға мынадай емле баптары енді: сөздің аяғында келетін в, д, г дауыссыз дыбыстарын өзгертпей жазу (*Ленинград – Ленингра*т емес, *актив – әк*тіп емес, *педагог – педа*гок емес), кірме сөздерде келетін екі дауысты дыбыс қатар жазу (*зоология – зология* емес, *театр – тый*атыр емес т.б.), орыс тіліндегі -ист қосымшасының тұрпатын өзгертпей жазу (*коммунист*) [17]. Ал 1940 жылдан бастап қазақ әліпбиі сандық жағынан толықтырылып, әліпбиге в, и, ф, х, ц, щ, ч, э, ю, я, ь, ь тәрізді әріптер енгенін білеміз. Осы жылдан бастап қазақ орфографиясында кірме сөздерді жазуда негізгі басшылыққа алынатын принцип түрі – түпнұсқалық болды. Яғни кірме сөздер қазіргі кезде орыс тілі орфографиясы бойынша жазылады. Мысалы, *драйвер, туризм -бодибилдинг, стайер, спринтер, велосипед, геймер, хардвер, софтвер, драйвер, провайдер, ламер, гамер, майло сайт, файл, байт, мегабайт, ноутбук, пенциум, лаптоп, кэш, принтер, декомплятор, джойстик, факс-модем* т.б. Кирилшеге негізделген қазіргі қазақ жазуы орыс тілі арқылы енген сөздерді сол күйінде, яғни тілге икемделмеген күйде қабылдауға лайықталып жасалды.

Қазіргі кезде кірме сөздер жазу тәжірибесіне түпнұсқасынша еніп, қолданысқа еркін еніп жатқанын білеміз. Әрине, бұл қазақ тілінің басты фонетикалық заңдылығы – үндесім заңдылығын бұзады. 42 әріптің бірқатары қазақ сөздерін таңбалауға мүлде қатыспайтыны, қазақы ұғымдар мен атаулар үшін жат екені аңғарылады. Мәселен, орыс тілі арқылы енген *роль, ноль* сөздерін *рөл, нөл* деп жазу тез қалыптанып, жіңішкелік белгісінің (ь таңбасының) артық екені өзінен-өзі белгілі болды. Проф. Р.Сыздықованың емле жөнінде өзекті мәселе көтерген мақаласында латынға көшкен кезде түпнұсқалық принциптің болмауы керек деп көрсетеді. Сонымен қатар ғалым түпнұсқа принципінен арылудың бір жолы – латын графикасына негізделген әліпбиге көшу деп көрсетеді. Осындай мазмұндағы пікір Н.Уәлиұлының еңбектерінде де айтылады. Ғалым әліпбиге шеттілдік сөздерді жазу үшін арнайы әріптер жүйесін енгізбей-ақ, қазақтың төл тума сөздерін белгілейтін әріптермен де жазу бағыты ұстанылу керек деп көрсеткен болатын. Ғалымның бұл пікірін былайша түсіндіруге болады: *ю* әрпі бар сөздер латын графикасы бойынша *y*-мен немесе *y*-мен таңбалау; *я* әрпі бар сөздер латын графикасы бойынша *ia* әріп тіркесімен немесе *a* әрпімен таңбалау т.б [33].

Түпнұсқа принципінен бас тартып, уәждемелі принцип бойынша шеттілдік сөздердің барлығын сингармонизм заңдылығымен «қазақша сындырып» (бірыңғай жуан немесе жіңішке) жазса, жазу практикасында қиындықтар туатыны белгілі. Мысалы, орыс тіліндегі *эбонит, эвакуация, эвкалипт, эвфония* тәрізді сөздердегі *э* әрпі латын графикасы бойынша *e* әрпіне алмастырылады. <E> – дауысты әрі жіңішке фонема екені белгілі. Сонда бұл сөздер қазақша игерілу барысында былайша таңбаланады: *ебонит, евакуация/ебәкуация, евкалипти/ебқалипти, ебфония*. Бұлай жазу, әрине, психолінгвистикалық тұрғыдан және коммуникативтік жақтан күрделі болары сөзсіз. Себебі бұл принцип сөздің тұрпаттық формасын тануға кедергі келтіреді. Сондықтан орфографиядағы «жуан-жіңішкелік» принципін кірме сөздердің белгілі бір моделі мен типіне байланысты қолдануға болады деп айтқымыз келеді.

Латын графикасына негізделген әліпби бойынша кірме сөздер қаншалықты қазақша игеріледі және кірме сөздер үшін емледегі түпнұсқалық принцип сақтала ма деген сұрау жиі қойылады. Шындығында да, аталған мәселе – қазіргі қазақ орфографиясындағы ең күрделі проблемалардың бірі. Бұл мәселені А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымдары (Н.Уәлиұлы, А.Алдашева) зерттеу барысында кірме сөздерді түбегейлі қазақыландырып, сындырып жазу тілдік және коммуникативтік норма жағынан қиындық келтіріп, жазу тәжірибесінде көпнұсқалық пайда болатынын айтады. Тілші ғалымдар дәстүрлі

тәжірибеде сыннан өткен кірме сөздер дәстүрге айналған базалық норманы ұстану керек деген пікірде. Ал шеттілдік сөздерді латын әріптерімен жазғанда, қазақша икемдеуге мүмкіндігі жоғары, қоғамдық санаға жүк, салмақ түсірмейтін сөздерді қазақ орфографиясындағы фонетикалық принциппен жазу ұсынылуда. Фонетикалық принцип деп тілдегі сөздердің дыбыстық заңдарға сүйеніп айтылуы және естілуі бойынша жазылуы. Фонетикалық принципте сөз бөлшектерінің дыбыстық өзгеріске ұшырауы, дыбыстардың позициялық өзгерісі ескеріледі. Орфографияның фонетикалық принципі жазылған сөздің оның кез келген айтылым формасындағы дыбысталу үлгісіне барынша жақын болуына негізделеді. Мәселен, *meditsina*, *konstitýtsia*, *chart*, *chek*. Айта кетерлік жайт, орфографияның фонетикалық принципі «қалай естілсе солай жазылу» деген қағидамен сәйкесе бермейді. Ондай жағдайда орфографияның бұл принципі маңызды болмай, оның орнына фонетикалық транскрипцияны ауыстырумен тең болар еді. Ал орфография ережелері әдеби тілге лайықты жазылу бірізділігін сақтайды, тіпті диалектілік және жағдаяттық сөйленістері әртүрлі дыбысталу варианттарын жойып, тек әдеби қолданыстағы үлгісін ғана заңдастырады. Осылайша, фонетикалық принцип орфографияда дыбыс типтерін айтылым нормативімен сәйкес бейнелеу мақсаты бойынша жүзеге асады.

Қорыта айтқанда, латын графикасына негізделген жазуда негізгі әрі басымдық танытатын принцип түрі – фонетика-фонематикалық принцип. Бұл принцип төл және кірме сөздерде қолданылады.

1.3.6 Қазақ тілінің жаңа емлесін сараптаудың қазіргі тарихы

Қазақ тілі емлесінің негізгі ережелер жобасы ҚР Тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың үстіміздегі жылдың 19 ақпанында бекіткен латынграфикалы жаңа әліпбиі негізінде әзірленіп, талқылау, сараптау жұмыстары өтті. Алдымен емле ережесінің тұжырымдамасы бекіді, артынша А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымдары емле ережесінің алғашқы жобасын ұсынды. Жаңа жобаға Ұлттық комиссия жанындағы Орфографиялық және Әдістемелік жұмыс тобы сараптама жасады (Зеренді кеңесі). Сараптамада байқалған проблемалық тұстарды анықтау үшін Көкшетау, Қарағанды, Қызылорда, Өскемен, Семей, Ақтөбе, Астана, Алматы облысы мен қалаларында сынама-сауалнама (апробация) алынды. Сынаманың нәтижесі бойынша Емле ережесінің жобасына толықтырулар мен түзетулер енгізіліп, орфографиялық, әдістемелік, терминологиялық жұмыс топтарының отырысында (Қапшағай кеңесі) ортақ келісілді. Тамыз айында өткен конференцияда тағы бір етек-жеңі жиналып, көпшілікке таныстырылды.

Одан кейінгі мақсат ереженің соңғы жобасын тілтанушы ғалымдар мен оқытушы қауымның назарына беру болды. Сөйтіп, қыркүйек айының алғашқы күндерінен еліміздің жоғары оқу орындары кафедраларына емле ережелері жобасы жолдана бастады. Кафедра оқытушы-ғалымдарынан келіп түскен ұсыныс-пікірлерге қарап, еліміздің тілтанушы ғалымдары емле ережесінің алғашқы нұсқасынан жаппай хабардар болды деп түсіндік.

Әліпби – миллионның құралы деген екен, ғасыр басында бір баспасөзде, ал жазу-сызу – оқу ісі қызметкерлерінің қос қолдап ұстайтын құралы болғандықтан, ғалымдардың ұсыныс пікірлері біліктілік пен жанашырлықтан шыққанын байқадық.

Қазір біз тарихи сәттерді бастан өткеріп отырмыз.

Шалыс қадам, қағыс шешім болашақта емлемізді қанша түзетуге тырыссақ та қиындата береді. Өйткені жазу бір жағынан мазмұнды таңбалайды, екінші жағынан шартты таңба. Көзбен жатталып, қолмен дағдыланып кеткен жазу нормалары бір еніп кеткеннен кейін түзетудің қиындығын тарих көрсетіп келеді. Сондықтан жаңа жазу нормалары жайында ЖОО келіп түскен ұсыныс, пікірлермен көпшілікті хабардар етуді жөн деп ойладық. Жаңа жазудың тарихы осылай басталып еді.

Алдымен емле жобасының алғашқы нұсқасына түзету, толықтыру енгізген ұсыныстар мыналар болды: Ереженің «Қазақ емлесінің негізгі ережелері» деген атауы «Қазақ тілі емлесінің негізгі ережелері» деп өзгертілді. Екінші, үшінші буында жазылмайды делінетін **ә, ө, о, и, ұ** әріптері енді «Кейбір кірме және шеттілдік сөздердің екінші, үшінші буынында да **а, о, ó, и, ұ** әріптері жазылады: *sirá, kiná, samuryq, májbúr, manóvr; parashút, festívál, banknot*» деген ескертумен берілді. Бұл шеттілдік сөздерді игеріп жазуға байланысты туған жаңа емле болатын.

Ғалымдардың Қапшағай кеңесінен кейінгі емле жобасына қазақ сөзі ұяң дауыссыздан аяқталмайды деп, *bilbort, filolok, pedogok, dialok, kúp* (күб), *asteroit, kot* (код), *apan, худжан* сөздері қатаңмен жазылған еді. Бірақ көптеген ЖОО педагогтары бұл ережеге қарсы пікір білдірді. Оның басты себебі ретінде ағылшын нұсқасына біртабан жақын жаза алатынымыз (*dialog* (қазақша) – *dialogue* (ағылшынша), бұл түбірден туған туынды сөздер (филолог, филология) мен қосымша жалғаған (филологы) кезде түбірі өзгеретіні аталды. Сондықтан шеттілдік сөздер соңында **b, g, d** әріптері жазылатын болды.

Сондай-ақ қазақ тілінде түбір сөздер үндестік заңы бойынша жазылатыны белгілі, дегенмен үндесімнің жуан-жіңішке түрі, яғни тіл үндесімі ғана таңбаланатынын ашып жазу қажеттігі ұсынылды. Бұл пікірдің құндылығы мынада: түркі тілдерінде сөздердің бірыңғай жуан не жіңішке үндесімі (*балалар,*

келіндер) бар және екіншілік үндесім – сөздің бірыңғай ерін үндесімі (үлкөндөр, ұрулар) бар. Үндесімнің екі түрін де таңбалайтын жазулар бар (мысалы, түрік жазуы). Бірақ қазақ жазуы А.Байтұрсынұлы анықтап берген тіл үндесімін ғана таңбалайды. Сондықтан әріптестердің ұсынысы ескерусіз қалған осы ережені қалпына келтіртті. Ереже «Қазақ тіліндегі түбір сөздер тіл үндесімі бойынша жазылады» деп нақтыланды.

Қазақ тілінде бірге жазылатын сөздердің бірнеше белгілері анықталған еді. Оның бірі – екінші сыңары аралық, құмар, жанды, тану, таным, жай, хат, қағаз, ақы, ішілік сияқты сөздер болса, атаулар бірге жазылады деген. Бірақ қағаз сыңарымен келетін барлық сөздер бірге жазылмайтындықтан, бұл қатардан алынып тасталды да, ескертуге **хат** сөзімен келетін кейбір сөздердің бөлек те жазылатыны көрсетілетін болды.

Сонымен бірге «Кісі есімдері сыңарларының жігіндегі қ, к дыбыстары және қатар келген дауыстылар ауызша айтылуына сәйкес жазылады: **Nurǵısa**, Aǵyz, **Nurǵaısha**, Baǵeldi, Esengul, Qaragóz, Kenjáli, Bıbajar, Qojahmet» деген ережедегі Ғайша, Ғиса сөздері араб тілінен осы тұрпатында енгендіктен, бұл ережеге сай емес деп, алынып тасталды.

Тағы бір түзету: жіңішкелік белгісімен (ь) жазылатын сөздердің басы мен бірінші буынына жіңішке дауыстылар жазылып еді, мысалы, *ánsambl, dúbl, rúbl, párol* деген сияқты. Кафедралар пікірлерін сараптаудан кейін ереже «Жіңішкелік белгісі (ь) бар буынға жіңішке дауыстылардың әрпі жазылады (*ansámbl, dúbl, rúbl, paról*)» деп өзгертілді. Себебі қосымша соңғы буынға үндесіп жалғанады.

Көптеген ЖОО ұсынысы бойынша **р, һ** әріптеріне аяқталған шетілдік сөздерге тәуелдік жалғауы жалғанғанда, **р, һ** ұянданбай жазылатын болды: *arhetip - arhetipi, stereotip - stereotipi, ketchıp – ketchıpy, sheih - sheihy, shtrih - shtrihy*.

Тіліміздегі *күә, шүбә, күмән* сияқты екінші буында **ә** жазылатын сөздерге барыс, көптік жалғаулары жуан жалғанады. Бұл *күәсі-нан, күнәсі-нан* деген позицияда ала-құлалық тудырып, жазармандар емле нормасынан ауытқып, бірыңғай жіңішке жазып келеді. Сондықтан тәуелдік жалғауынан кейін де жіңішке үндесіммен жазылатын болып өзгертілді.

Анықтауыштық қатынастан ажырап, бір заттың атауы болып, осы кезге дейін бірге жазылып келген *betoramal, shaiqasıyq, iıssabyn, atqora* сөздерін Орфографиялық жұмыс тобының мүшелері синтаксистік сөз тіркесі ретінде бөлек жазылатын сөздер қатарына шығарды. «Кісі есімдері иесінің қалауы бойынша жазылады» деген ереже алып тасталынды.

Оқытушы-профессорлар талқылауынан тағы мынадай пікірлер келіп түсті, атап айтқанда: дауысты дыбыстар қатарына **ı** және **ý** әрпін де енгізу;

сөз басындағы **ı, l** дыбыстарының алдынан **у, i** дыбысы естілгенмен, таңбаланбайды деген ереже қосу; *сый, тый* сөздерінің емлесі туралы ескертуге *мый* сөзінің де қосар әріппен жазылуын көрсету;

туı, kii, quı, jui, tiı, iı деген бір буыны сөздерде **ı** әрпін қосармен жазу, ал қосымша жалғанғанда және туынды сөздерде жалаң әріппен жазу;

quziret, qudiret, muǵalim, qoshemet, aqiret, qasiet, qadir, kitap, taıqımet, qaziret сөздерін бірыңғай жуан үндесіммен жазу;

-**р, -һ** әріптеріне аяқталған шетілдік сөздерге тәуелдік жалғауын жіңішке жалғау: *sheihy emec – sheihi, shtrihy emec – shtrihı*;

2018-*jyl, 10-qazan* деген жыл, ай тіркесін дефиссіз беру, өйткені күн, апта, ай, жылдар ретімен келетіні дәлелдеуді қажет етпейді;

№ шартты белгісімен тіркесетін араб цифрлы сан есімдер де дефис арқылы ажыратылса: №82-*mektep, №5-buıryǵy, №107-qayly, №17-kiris*.

үеб сияқты w-келетін сөздерді **v** әрпімен жазу;

«процент» сөзін «**пайыз**» деп алу;

шетілдік сөздерді жаппай үндесім заңына сай жазу немесе әліпби шегінде таңбалау, яғни не *parashýt, absalýt, glýkoza, debýt, prodýser, lýks, salýt, valýta, býdjet, býrokratia, sıjet, býleten, ansambl, dubl, rubl, parol, asfalt* деп жуан жазу, болмаса *párashút, ábsalút* деп бірыңғай дыбыс үндестігіне сай жазу;

ë әрпін барлық позицияда біркелкі **uo** таңбасымен беру;

ц әрпін сөз басында с-мен, сөз ортасында тс-мен беру.

oe, ea әріп тіркесімен келетін сөздерде **ı** (й) әрпін қосып жазу: *epopeıa, poietika*;

нг әріп тіркесін сақтап жазу. Бірақ бұл қатар емле жобасына енгізілмеді.

Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ғылыми-практикалық орталығы Ұлттық комиссия жанындағы Орфографиялық және Әдістемелік жұмыс тобы мүшелерімен бірлесе отырып, «Жаңа қазақ әліпбиін енгізудің алғышарттары және емле ережелерін көпшілік талқылау» тақырыбында түрлі әлеуметтік топ өкілдерінің арасында ақпараттық-насихат жұмыстарын жүргізіп шықты. Ондағы мақсат – емле жаңалықтарын түсіндіру, жаңа әліпбимен жазу, оқуға бой үйрету, жұртшылықтың тілдік, әліпби санасын көтеру, көпшілікпен пікірлесу. Ереже осыдан кейін Ұлттық комиссияда мақұлдануы керек болатын.

Ереженің «мақұлдануы» мен «қабылдануының» арасында айырмашылық бар. Мақұлданды деген сөз – мамандар дайындаған латын әліпбиіне негізделген қазақ жазуының емле ережесін арнайы құрылған Ұлттық комиссия «дұрыс деп тапты», «жөн көрді», осы жобаны назарға алып, жазу реформасының келесі кезеңіне өтуге болады дегенді білдіреді. Емле ережесі мақұлданғаннан кейін заңдық күшіне ену қажет. Жазу ортақ заңға бағыну керек. Мысалы, 1940 жылдан басталған кирил әліпбиінің ережесі заңмен бекітілмей, 1957 жылы ғана қабылданған. Бірақ кеңес өкіметі тұсы жазылған сөзге өте мұқият кездер болғандықтан, әдеби тілдің нормасы берік қалана берді. Сөйтіп, 1983 жылы ғана емле ережесін бекіткен үкіметтің қаулысы шықты. Сондықтан ереже үкіметтің қаулысымен әлі бекуі қажет.

Жазуда дәстүрдің маңызы зор. Өйткені ол санамен, графикалық санамен тікелей байланысты. Қазіргі адамдардың барлығының санасында сөздердің графикалық бейнесі бар. Ол бейнелер профессор Нұргелді Уәлидің айтуы бойынша, когнитивті санада базалық норма болып қалана береді. Графика, яғни әліпби ауысса да когнитивті санада ауыспайтын, ауысса қарсылық туатын нормалар болады және болуы керек те. Мәселен, сөздердің жазылуындағы үйренген дәстүрді сақтамай, тұрқы бөлек жаңа әліпбимен емлені түп-тамырымен өзгертіп жіберсеңіз, не болады? Жаппай сауатсыздық басталады. Халықта қорқыныш пайда болады. Үрей, күдік, кері процесс жүруі мүмкін. Орыс мектебіне ауыса бастайды. Арты даудамайға ұласып кетуі кәдік. Қай әліпбиді қабылдасақ та, өзгермейтін базалық нормалар болуы қажет дейді Нұргелді Уәли. Мысалы, халқымыз кезінде араб әліпбиін қолданды. Алдымен қадым, кейін жәдит жазуына өзгертті. Жәдит түрінің өзгешелігі тек әріп үсті қаракаттардың салынуында болды, қадымнан айтарлықтай айырмашылығы болмады, бірақ дауысты дыбыстардың қаракаттармен белгіленуінің өзі жазудың жетілуі, реформалануы болатын. Ахмет Байтұрсынұлы да төте жазудың әліпбиін, емлесін жасағанда жәдид жазуының дәстүрін қалдырды. Ұлттық жазу жасаймын деген ойы болса да таңбаларды және емле нормаларын толықтай өзгерткен жоқ. Мысалы, *қазақ* сөзі ұяңмен аяқталмайтынын біле тұра, сөз аяғында *көб, себ* деген сияқты *б* әрпін жазып, Ахмет Байтұрсынұлы жұртшылықты үркітіп алмау үшін бұрыннан қалыптасқан жазу дәстүрін сақтай отырып, ұлттық жазуды қалыптастырды. 1929 жылы Байтұрсыновтың 24 таңба, 1 дәйекшеден тұратын әліпбиі негізінде 29 таңбалық латын әліпбиі жасалды. Осы дәстүр кирилде де сол күйінде қайталанып, тек термин сөздерді жазу үшін қосымша әріптер енгізілді. Қысқасы, тілші-ғалымдар Байтұрсынұлы ұстанған жүйеден тайқымады.

Енді қазірде де жаңа ережені жасауда жазуды мүлде жаңарту дегенді ойлаған жоқпыз. Профессор Нұргелді Уәлидің: «Жазу деген төңкеріс емес» деген сөзі бар.

Латын әліпбиі деген ұғым басталғалы қоғамда бір қызық оқиғалар болып жатты. Жалпы көпшіліктің тілдік санасында жаңғырулар мен жаңартулар басталды деуге тұрарлық. Қазақ халқы өз емлесін енді танып, бұрын мән бермегендерін байқап, назар аударып жатыр. Тілімізде қанша дыбыс бар, дауысты саны 12 емес пе, дауыссыз нешеу, я, ю әріптері қазақ тілі әліпбиінен емес пе, и мен у дыбыс тіркесін таңбалайтыны қалай? В, ф әріптері қазақ сөздерінде жазылмайтын ба еді? деген сұрақтар қойып, жұртшылық қарапайым тілдік білімдер алды.

Қазір латын графикасы арқылы жұртшылықтың емле-ережеге деген көзқарасы өзгерді. Біз осы арқылы жазу сауатына деген құрметімізді қалпына келтіреміз. Шындығында, қазір жазу сауатының деңгейі көп төмендеп кетті. Оған әлеуметтік желілер мен техникалық құралдардың кері әсері көп. Жазба тіл мен ауызша тіл синтезделіп, интернеттің орфографиясы пайда болды. Енді осыдан арыламыз деп ойлаймыз.

1.3.7 Жаңа емледегі даулы мәселелер

Жыл басынан бері әзірленіп жатқан емле ережесінің етек-жеңі жиналып, жаңа бейнедегі коммуникацияның құралы болуға дайын қалды. Емле жобасын құрастырған А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғалымдары мен оны сараптау мен талқылау, түзетуге қатысқан Қазақ жазуын латынға көшіруге байланысты Ұлттық комиссияның жанындағы Орфографиялық жұмыс тобы мүшелері, сондай-ақ ЖОО қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының филологтары біраз мәселенің басын ашып, ереженің дұдамал тұстарын айқындады. Бірақ тілшілер арасындағы бітпейтін даудың басы тағы да – **и, у** әріптерінің емлесі. Бұл жаңа әліпби тандардағы «дәстүрлі» дауымызға айналғандай. Профессор С.Мырзабеков ұстазымыз айтқан: «ио-кио и мен у». 1925ж. төте жазудың емле ережесі тұсындағы тартыс та, 1929-1938 ж. латыннегізді жазуда да, 1940-1957жж. орыс әліпбиіне негізделген емледе мәмілеге келмеген де емле – осы.

Себебі неде? Бұл мәселе неге шешілмейді?

Алдымен *и* мен *у* қандай дыбыстар?

Қазақ тілінің дыбыс құрамын алғаш рет және дұрыс анықтаған орыс ғалымдары – В.В.Радлов пен Н.И.Ильминский. Ғалымдар дауысты саны 9 (8) деп, **у** мен **и** дыбысын дифтонгоид (*ыј, ұw, іј, үw*) [34, 76 б.] немесе дауыссыз [35, 6 б.] деп көрсетеді. А.Байтұрсынұлы мен Қ.Жұбанов бұл дыбыстарды **р, л** дыбыстарымен бірге *шала дауыстылар* қатарына жатқызады. Бірақ дауыстыларды тек екі топқа ғана таптастыру қажеттілігінен бұл маңайда дау таусылмайды. 1925 ж. Орынборда өткен Қазақ білімпаздарының

тұңғыш съезіндегі үлкен пікірталастан, жеке комиссия мүшелерінің қарауынан кейін дауыссыз дыбыс деп табылады (Ә.Бөкейхан, Е.Омарұлы, Қ.Досмұхамедұлы, Н.Шағиұлы, А.Байтұрсынұлы, М.Жолдыбайұлы), Т.Шонанұлы, Р.Сүгірұлы, Н.Зәлиұлы **у**, **и** дыбыстарын дауысты қатарына жатқызды; М.Дулатұлы дауыссыз болғанмен, бір таңбамен беру қолайлы, яғни «бір дыбыс болып естілетін ұзын **у** мен **и**-ді бір әріппен жазатын болсақ, жазу жеңілденеді» [13] деп, «**ұу**, **ыу**-лар бір дыбысқа ұқсап естіледі. Оны екі әріппен балаларға түсіндіргенде де, жазғанда да ауыр болады, сондықтан **ұу**, **ыу**-ларды бір әріппен жазатын ереже шығару керек» (Сонда) деген қазіргі «орыстанған» біздің «санамызбен бірдей (?) ойланды». М.Мырзаұлы да «**сұу**, **бій** сықылды сөздердегі **у** мен **и**-ді дауысты дейміз, олардың алдында құлаққа естілмейтін **ұ**, **і** бар деп әуреленбей, **сұу**, **бій** сықылды сөздерді **су**, **би** деп жазамыз, сонда жазу жеңілденеді, мұны балаларға үйрету де жеңіл болады» деді (сонда). Бірақ съезд қаулысында қосар әріппен таңбалау қабылданады.

Профессор Ә.Жүнісбек – қазақ фонетикасы тарихында аталған дыбыстарды дауыссыз қатарына қайта алып келген ғалым [12]. Сөйтіп, 2002ж. академиялық “Қазақ грамматикасында” **у** дыбысы жуысыңқы, қос ерін, үнді дауыссыз [37] болып танылды. Сонымен, аталған дыбыстардың дауыссыз екеніне дау болмады.

и мен у қалай таңбаланып келді?

Араб графикасына негізделген XVIII ғ. жәдид, XIX ғ. қадим жазуында 9 дауысты 3 ғана әріппен таңбаландықтан, әріп тіркесі туралы сөз болған жоқ. Ал кирил әліпбиімен жазған Ы.Алтынсаринның “Қырғыз хрестоматиясында” *кййиз, тййме және оку, окуулук, току* деген әртүрлі емле кездеседі. А.Байтұрсынұлы оқулықтарының алғашқы басылымдарында жәдид жазуы дәстүрі сақталып, бір таңба жазылады: *татуласу, татулық, тану, ашулану, ашу* [6, 328б.], кейінгі оқулықтарында аралас жазылды. Яғни А.Байтұрсынұлы жазуында қосар таңба бірізді сақталмады. Қосар таңба сол заманның өзінде машақатты болды, мысалы, тілші-ғалым Г.Мамырбектің мақаласындағы Жүсіпбек Аймауытовтың мына сөзіне назар аударайық: «Таластың үлкені **ұу** туралы. Жаңа оқығандар түгіл, оқығандарымыз да бұған төсеніп кете алмай жүр. Сөздің буынын ашқанда кейде **ы**, кейде **ү** шығады. **Ы** шықса жалғыз **у** жазылады. Және сөздің түбіріне сүйенеді: *оқу, жору, танудың* түбірінде **ы** дыбысы бар *оқы, жоры, таны*. Сондықтан жалғыз **у** жазылуы тиіс. ...Ал енді түбірінде **ы** дыбысы жоқ *алу, бару, асу, табу, татуларға* келгенде тағы тайқып кетеміз. Буындарын ашамыз да *алыуы, барыуы, асыуы, табыуы, татыуы* болады дейміз. Бұлардың түбірі *ал, бар, ас, тап, тат* болған соң *алұ – уы, барұ – уы, асұ – уы, табұ – уы, татұ – уы* болып неге жазылмайды. Бұл жерде не естілуге, не түбіріне сүйене алмай қаламыз. Онан да етістік болса жалғыз **у** жазылады деген ереже болса, дау аз болар еді. Өйтпесе, *алұ – уы, барұ – уы, асұ – уы, табұ – уы, татұ – уы* деген сөздерде кейде **ұ**, кейде **ы** естіледі деп қалай айта аламыз? Бәрінде де **у** естіліп тұрған жоқ па?», – дей отырып: «*сұу, бұу, құу, тұу* сықылды **у** ұзын естілетін орындарда жалғыз-ақ **у** жазылсын деймін. Қайтсе де *жұуу керек, ай тұуға таянды, сағым құуужарамайды* дегендегі қаздай тізілген көп **ұуу**-ларды қолайлы деп айтуға болмайды. Жазу оңайласын десек, **у**-ларды қысқарту керек» [14]. Міне, бұл – кирил әліпбиіне өтпеген, қазіргі дауыстыны да дауыссызды да бір **у** әрпімен таңбалаған, «орыстанған» сананың ауылы алыс заманда айтылған сөз.

Ал 1929 ж. латын графикасына көшкенде **у** дауыссызын - **v** таңбасымен, **й** дауыссызын **j** таңбасымен жаздық. Сөйтіп, төл сөзде де, кірме сөзде де **ьj**, **ij**, **uv**, **uv** әріп тіркестері болды: *kylyv, qyluv, sijstema, barijant, tijgen, eluv, buvaz, suv, quvgan* [16]. Бірақ 1933ж. көп ұзамай әліпбидің осы тұсын жетілдіру қажеттігі шыға бастады. Қ.Жұбанов: “**уу**, **үү**, **ұ**, **ү**, **у** әріптерімізбен таңбалап жүрген түрлі дыбыстардың бәрі де жалғыз **у**-мен көрсететін жерлері болушы еді. ...Бұл үлкен шатақ еді. Осы шатақтан құтылмақ болғандағы қарманғаны әлгі қосар әріптер болады. Бірақ шатақтан құтқару орнына әлгі қосар әріптер одан әрі қосарлана, шатақты шиеленістіре түсті” деді. С.Аманжолов **и**, **у** таңбаларының салдарынан *миссисити, миссури* сияқты сөздердің *mijssijsijpij, mijssyuvrij* деп 6, 7 әріптің онына, 13-9 әріпке дейін жазылуы дұрыс болмағанын айтты. Ғалым **и**, **у** әріптерінің жуан-жіңішкелігін түбір не қосымша ажыратып тұрады; ал жуан-жіңішке пары бар сөздердің жіңішкесін таңбалауға болады деді: *ti-tji, tyu-tu* [17, 17 б.]. 30-жылдары Ғ.Ниязұлы деген автор “Социалистік Қазақстан” газетінің төрт бетінде 700 жол басы артық **ы**, **і** таңбаларын салуға кеткенін айтады.

Сонымен, Қ.Жұбановтың, кейін С.Аманжоловтың ұсынуымен 1938ж. 2 қаңтарда қабылданған “Қазақ тілінің орфографиясын өзгерту” туралы қаулыда **uv** (**үү**), **uv** (**үү**) қосар әріп **и** таңбасымен ауыстырылады: *uvagyt-uagyt, uvq-uvq, uvade-uade, keluv-kelu, quvus-quvs*. Мынадай ескерту болды: **у** (**и**), **туу** (**түү**), **суу** (**сүү**) сөздерін екі әріппен беру ыңғайсыз, әрі сөз мағынасын айыруға кедергі келтіретіндіктен (**ту** мен **туу** деген одағайлар), қосар әріппен жазу. Оған Қ.Жұбановтың **у** дыбысын “дауысты қылып та, дауыссыз қылып та айтуға болады, екі ерінді жақындатсақ, сонор, жақындатпасақ, дауысты болады, **у** мен **v** шыққан жері де, түрі де бір болғандықтан, қатар келгенде қосылып кетіп бір дауысты болады” деген [18, 51, 59б.] пікірі негіз болады.

Сол сияқты **ьj** (**йй**), **ij** (**йй**) қосар дыбыстарының орнына бір ғана **і** таңбасы алынды. Тек *тый, сый* сөздерінде бұрынғы емле сақталатыны туралы ескерту болды [8, 400б.]. Сөйтіп, **ұу**, **туу**, **сый**, **тый** сөздерінен басқалары бір әріппен жазылатын болды.

Орыс әліпбиі негізіндегі қазақтың жаңа алфавиті мен орфографиясының жобасы СССР Ғылым академиясының Қазақстандағы филиалының қазақ тілі секторы С.А.Аманжоловтың басшылығымен жасалады да, 1940ж. емле ережелері жарық көреді. Емле ережесінің талқылауға ұсынылған ресми нұсқасы 1953ж. Газет бетіне жарияланады. 1957ж. үкіметтің арнайы қаулысымен қабылданғанға дейін аталған жоба қалың жұртшылықтың талқысына түсті. Пікірталастар әсіресе “Қазақстан мұғалімі”, “Социалистік құрылыс” мерзімді баспасөздерінде үзбей басылып отырды. Мақалаларға зер салсақ, мұндағы пікірдің көбі **и** әрпінің емлесіне қатысты (**у** әрпін қосармен жазу тіпті сөз болмаған). Барлық буындағы **ый, ій** әріптерін қысқартып жазу ұсынылған. **и**-ді *ки* дегенде бір әріппен, *қи* дегенде екі әріппен (*қый, қыйын*) жазу, сөз басы мен терминдерде бір әріппен (*иық, ғылми*), тіпті болмағанда екі вариантпен де жаза беру, оны категе санамау (*қағида/қағыйда*) сияқты әртүрлі жолдар ұсынылған [19].

1956ж. Тіл және әдебиет институты емле ережесін талқылауға шақырылған жиналыста профессор М.Балақаев қосар **ый, ій** таңбаларының орнына **и** әрпін жазуды ұсынады. Осы жиналыста «жазудағы ала-құлалықты» жою үшін қосарлы дыбыс естілетін жерлерде жалаң **и** жазуды ұсынған оқу-педагогика баспасының редакторы Р.Сыздықованың сөйлеген сөзі үлкен себеп болған [20].

Бұл емле жұртшылық тарапынан бірден қолдау табады. Қарсы пікір болмаған сыңайлы. Сөйтіп, жазудағы экономия, жазу мен ауызша тілдің арасындағы параллель түзілім қазақ жазуына табиғи жолмен, **өз қалауымызбен** осылай келген еді. Бұл қазірде көп айтылатын «орыс әліпбиінің кесірі», «қызыл саясаттың» қырғыны, «орыстағы қоғамның» жемісі емес. Және Байтұрсын әліпбиін қолданатын қытай қазақтарының қазіргі жазуының өзінде 1954 жылғы **ый, ій** тіркестерін бір таңбаға ауыстыруға орыс әліпбиінің «кержақтылығы» себеп болмады.

Жаңа әліпбиде **и** мен **у** қалай таңбаланады?

Латыннегізді жаңа қазақ емлесінің негізгі ережелері жобасын әзірлеу, талқылау, сараптау жұмыстары басталғаннан бергі тілші қауым ортасындағы даудың басы тағы осы. Емлені «транскрипциямен» беру (*ыйық, қыйық, бйік, кйінуу, ұұлдырық*) сөздің морфем құрамын айқындайды, буынға оңай бөлдіреді, тасымалды дұрыс жаздырады дейді осы пікірдегі ғалымдар. Иә, өте дұрыс, бірақ ол ауызша тілде. Жазуда емес. Жазу дыбысталған сөздің бәрін таңбалай алмайды. Тек дыбыстың негізгі реңкін, мағына ажырататын реңкін таңбалайды. Тек ағылшын тілін оқып бастағанымызда алдымен орфоэпиясын, транскрипциясын үйренетініміз секілді орта мектеп, бастауыш сынып, ЖОО тілші мамандарды даярлайтын орындарда қазақ тілінің ауызша сөзін, орфоэпиясын оқыту керек, санамызға қазақ орфоэпиясы туралы ұғымды қалыптастырумыз қажет.

Әйтпесе 30-жылдары «ұзын **у** мен ұзын **и** қазақ тілінде жоқ дегенге өзім түсіне алмаймын. Көп жыл мұғалім болып бала оқытып көрдім. Балаға **ұу, уу, ый** деген әрқайсысы екі дыбыс деп түсіндіру қиын. Тілдің заңы ғылым жолы деп, жазуды қиындатып алып жүрмейік» (И. Арабайұлы) десе, қазіргі зымыран замандағы жазуымызда не жорық!

и мен **у**-ды бір әріппен таңбалап дағдыланып кеткен қазіргі жазуды өзгертіп, жаңа емле ұсынуда үлкен себеп болуы қажет. Сауаттылықты төмендетсе немесе оқу мен жазуда қиын болса, оқытуда ауыр болса, тіл табиғатына сай келмесе, айтылым сазына кереғар болса, сөз жоқ, жазу реформасын пайдаланып, бұндай ережені қайта қарау қажет. Мысалы, Астана қаласы №54 мектеп-лицейінің 1-4 сынып оқушыларының жазба жұмыстарын тексеру барысында 102 оқушының 9-ы *сиыр* сөзін – *сыйр, сыйыр; тиін* сөзін – *тиийін* және т.б. түрде таңбалап, қате жібергені байқалды. Мұғалімдер «қате негізінен нашар оқитын оқушыларда жиі, бірақ «и» емлесі оқушыларға аса қиындық туғызбайды» дегенді айтты. Ал Қ.Жұбанов өзі өмір сүрген кезеңдегі оқушы қатесінің көбі **ый, ій** әріптері болып отыр деген. Сондықтан сауат ашуда аса қиындық тудырмаса, жазуда кісінің уақытын үнемдесе, бір таңбамен жазатын қазіргі жазу дағдымыздан айырылмағанымыз жөн.

и, у таңбалары сөздің айтылу жүйесіне кереғар болған жоқ. Бір *ми* сөзінің айтылу нормасы өзгерді деп қазақ сөзінің бүкіл айтылым нормасынан айырылып барамыз деп байбалам салудың қисыны жоқ. *Ми* сөзі түбір күйінде жиі қолданылмайды. Ол *миыма, миың, мидай* тұлғасында жазылып, [мйімә], [мйіңә], [мйідәй] түрінде айтылып көрген емес. Сөз, қосымша құрамындағы дауысты әріп арқылы алдыңғы буындағы дыбыстың жуан не жіңішке екенін тілтітуынушы аңғарып келеді.

Сонымен, қазақ тілі емлесінің жаңа ережесі бойынша **і (й), ұ (у)** әріптері дауыссызды таңбалайды (*ai, ii, demeŷshi, qaŷun*) және **уі (ый), іі (ій), уұ (ұу), ұұ (үү)** дыбыс тіркестерін таңбалайды (*igilik, inelik, inabat, iman; kum, tiin, alipbi, tarihu; ŷyldyryq, ŷyz, ŷildeŷ; tŷys*). Бұл емле ережесі бастауыш, орта мектеп мұғалімдері, студенттер және жалпы көпшіліктен алынған сауалнама нәтижелері және ЖОО оқытушылары пікірлері негізінде бекіді.

Қазақ тіліндегі кез келген дауыссыз дыбыс жеке айтылғанда **ы** дауыстысымен тіркесе айтылады (*бы, пы, ыл, жы...*). Бірақ жазғанда таңбаланбайды. **і, ұ** әріптері басқа дауыссыздар сияқты жеке таңаланғанда (**б, т, с...**) қосар дыбысты, дауыстымен іргелес келгенде дауыссыз дыбысты береді. А.Байтұрсынұлының **р, л, у, и** дыбыстарын босаң жолды, ауыз шығысты, шала дауысты қатарына жатқызып, бұл төрт дыбыстың

дауысты фонема тәрізді септік, жіктік, тәуелдік жалғауларын қабылдайтынын айтқан пікіріне сай, басқа дауыссыздарға қарағанда, **р, л** үнділерімен бір деңгейде қаралу керек деп ойлаймыз. Өйткені [ырас], [ілек], [ұқлоқ], [үлөкет] сөздерінің айтылымында сөз басында қысаң дауысты селбесіп айтылатыны жай құлаққа да шалынымды.

Қазақ ауызша сөзі мен жазуының өз нормасы мен жүйесі болатынын, сондықтан оларды бір-біріне айналдырып алып қолдану керектігін алғаш айтқан ғалым – профессор Р.Сыздық еді [37, 376.]. Ғалым жазба мәтінді сол қалпы қайталамай, айтылым тезіне салып оқуды қатты қадағалайды.

Жазу – шартты таңбаларды қолданатын коммуникация. Сондықтан емле мәтінді оқуға, ойды таңбалауға кедергі келтірмейтін, көзшалымға ұсынақты, жазуға қысқа, ықшам ереже жасау керек.

Жазу – транскрипция емес. “Сөздің фонетикалық дәл репрезентациясынан ауытқыған орфография жетілген болып саналады” (В. Хаас). Сондықтан қатар айтылуы тұрақты сақталатын дыбыстардың бір әріппен берілу мүмкіндігін пайдалану керек деген пікірдеміз.

1.3.8 «И» мен «У»

Таңбаның тарихи негізі. «Жазу ережелері тақырыпты таластың мықтысы «у» мен «и»-да», -деп жазады ХХ ғасыр басындағы қазақ жазуының алғышқы теоретиктерінің бірі, Омарұлы Елдес [24, 32]. Латын негізді жаңа қазақ әліпбиіне көшу қарсаңында қазіргі қазақ жазуының да ең түйткілді мәселерінің бірі – осы *и* мен *у*. Қазақ жазуында бұл талас-тартыстың туғанына бір ғасырдан астам уақыт өтсе де, әлі де шешімі табылып, нүктесі қойылмады. Ал осы даудың басы, кей тілші ғалымдар мен акын-жазушылар айтып жүргендей, 1929, 1938, 1940, 1957 жылдардың бірі де емес, 1912 жылдан басталады. Қазақ жазуында бұл мәселені алғаш көтеруші – Байтұрсынұлы Ахмет. Түйткіл неден тарады, әуелі соған тоқталайық.

1912 жылы қазақ тілінің алғашқы ұлттық әліппесі дүниеге келді. Бұл әліппе арқылы қазақ балаларын тез сауаттандыру мақсатында «Дыбыс негізді әдіс» пайда болады. Бұл туралы А.Байтұрсынұлы: «*Бірден дыбыстарды қосып сөз қылып оқығандықтан, бірден қаріптерді қосып сөз қылып жазғандықтан, ежік пен қадіміше оқудың қасында бұл әдіс анағұрлым төте еді. Сондықтан да «төте оқу» деп аталып еді*», – деп жазады [6, 1]. Біз бүгінде «төте жазу» деп атап жүргеніміз әуелде жазу үйренудің төте жолын үйрететін әдістің жалпы атауы еді. Ал осы әдіс бойынша қазақ тілінде дыбыс буын құрайтыны, буын сөз құрайтыны, сөз сөйлем құрайтыны, сөйлемдер құрала келіп сөйлеуге ұласатыны айтылады. Мұнда сөйлеу мен жазудың ең басты, ең кіші бірлігі ретінде дыбыс, фонема екені баяндалады. Осыған байланысты А.Байтұрсынұлы 1914 жылы жарық көрген «Дыбыс жүйесі мен түрлері» деген 1-кітабында қазақ тілінің дыбыстарын *дауысты, дауыссыз, жарты дауысты* деп үш топқа бөлді. Мәселе осыдан басталды. Бұл жайлы сөзді осы арада кідірте тұрып, әуелі сөзді әріден бастайық. ХХ ғасырдан бұрын да қазақ тілі мен жазуы болды. Бұл кезеңдерде осы мәселе қалай шешілді, бұған көпшілік ғалымдар назар аудармайды. Осы орайда түйткілдің түптамырын аз-кем қаузап өтейік.

Түркі халықтарының жазу мәдениеті туралы ең сенімді дерек Х-ХІІ ғасырға жататын М.Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегі деуге болады. М.Қашқари аталған сөздіктің кіріспесінде түркі тілдерінде 18 таңба қолданылатынын айта келіп, *и, у* дыбыстарын *дауысты дыбыс* ретінде береді:

Күллі түрік тілдерінде қолданылатын негізгі әріптер он сегіз. Түрік жазуында сол әріптер қолданылады. Бұл әріптер төмендегі сөздерге жинақталған:

• اخوك • لف • سمج • نرق • بذر • شتيا •

Айырып көрсеткенде мынадай болады:

ا	خ	و	ز	ق	ی	ك	ما	گ
а	х	у	з	қ	и	к	дз	
پ	ب	ع	ر	ش	ت	ل	ج	م
п	б	ж	р	ш	т	л	с	м

Асқар Егеубаев мұндағы таңбаларды дұрыс транскрипция жасаған. Араб тілінде үш шолақ дауысты дыбыс бар. Олардың таңбалары – ʾ(а), ʾ(у), ʾ(и). Бұл таңбалар түркі тілінде де осы дауысты дыбыстардың баламасы болады да, өзге дауыстылар фатха (˘), зәммә (˘) кесрә (˘) сынды үш харақат арқылы таңбасыз беріледі. Яғни осы таңбалардың үстіне фатха (˘) қойылса, а, ә, зәммә (˘) қойылса, о, ө, у, ұ, астына кесрә (˘) қойылса, и, ы дыбыстарының мәнін береді (1 том, 36 б.). М.Қашқари мұны былай түсіндіреді: *«Мұның жазылғандығы мынадай: айтқанда орны жоқтығына қарамастан, жазғанда фатха орнына «ʾ-әріб», зәммә орнына «ʾ-у», кесрә орнына «ʾ-и» әріптері қолданылады... Бұл сөздерді жазғанда харақат үшін әріп (оқығанда анық аңғарыла бермейтін «ʾ, ʾ, ʾ» әріптерін) қосуға тура келеді. Қадым заманнан бері Қаишқардан жоғары Шынға дейінгі күллі түрік өлкелерінде хақандары мен сұлтандарының жарлықтары мен хат-хабарлары осы жазумен жазылып келген»* [38, 36]. Әліппеде дауысты дыбыстарды анық аңғарыла бермейді деген уәж айтады да, оларға бөлек таңба арналмаған. Егер бұл дауыссыз дыбыс болса, оларды дауысты дыбыстың қатарында бермес еді және оларға арнайы таңба арнаса керек еді.

X-XII ғасырлардан да бұрынғы жазба мұралар болғаны баршаға аян. Бұлардың қатарында көне түркі ескерткіштерінің орны ерекше. Белгілі түрколог ғалым Ғ.Айдаров көне түркі тілінде де дауысты и мен у дыбыстары болғанын айта келіп, оның *алтун, оғуз, ұлғ, игі* деген сөздерде келетінін алға тартады [39].

Ал ескі қыпшақ тілінің білікті мамандарының бірі Ө.Құрышжанұлы да ескі қыпшақ тілінде мұндай дауыстылардың барлығын айтады: *«Ескі қыпшақ тілі қолжазбаларындағы дауысты дыбыстарды мынадай екі топқа бөлеміз: 1) Тіл арты дауыстылары: а, о, ы, у; 2) Тіл алды дауыстылары: е, ө, і, й»* [40, 113]. Ғалым тағы бұл тұжырымдарын әрі қарай тарата келіп, былай дейді: *«Ескі қыпшақ тілінде жартылай дауысты екі дыбыс (й, у) бар. Бұл екеуі жуан дауыстылармен де, жіңішке дауысты дыбыстармен де тіркесе береді. Қазақ тілінің әліпбиі жалаң дауысты и мен жартылай дауысты у-ды екі түрлі таңбамен ажыратып береді: ұ, у. Көне түркі тілдері туралы жазылған еңбектерде ұ таңбасы өз алдына жеке бөлінбейді. Ұ мен у-ды белгілеу үшін кейде бір-ақ таңба, кейде у әрімімен қатар диакритикалық белгісі бар таңба қолданылады. Ол жұмсалып отырған орнына қарай әрі дауысты, әрі жартылай дауысты екі дыбыстың графикалық белгісі есебінде жұмсалады»* [40, 115]. Бұдан шығатын қорытынды – түркілік кезеңде и мен у дауысты дыбыстары болған және ол бірде дауысты, бірде дауыссыз дыбыстардың да қызметін атқарған. Сондай-ақ у, ұ, ү тіпті о, ө дыбыстарының да төркіні бір екені, түрлі дауыссыз дыбыстармен тіркесуі нәтижесінде аздап комбинациялық өзгеріске түсіп, өз алдына бөлек дауысты болып қалыптасқан. Бұл қазіргі қазақ тіліндегі *өгіз/үгіз, орақ/үорақ, уақыт/үуақыт, уыз/үуыз* т.б. сөздерінен де байқалады.

«Ескі қыпшақ тілі» деп аталатын бұл кітапта ескі қыпшақ жазбаларының графикалық ерекшелігі мен А.Байтұрсынұлы әліппесінің байланысы салыстырылып, былай деп жазылған: *«Орынборда, 1914 жылы басылған көрнекті ағартушы-ғалым, білімпаз А.Байтұрсынұлының «Оқу құралында» қазақ тілінің фонетикалық жүйесіне үйлестірілген араб жазуы үлгілі (жадид) әліпбиінен де ескі қыпшақ жазба ескерткіштері жазуының жалғастығын көреміз. Жазба ескерткіштердегі тілдік материалдардың графикалық өрнектелуін талдай отырып, «мәмлук» кейінгі орта ғасыр қыпшақтары мен қазақтар арасындағы араб әріптерін дыбыстауда бірішама ұқсастық болғанын байқаймыз»* [40, 85]. Ғалымның сөзі шындық екенін арғы-бергі араб графикалы ескі мәтіндерді түпнұсқадан оқи алатын біз де растаймыз.

Қазіргі қазақ тілі, сондай-ақ өзге де түркі тілдерінің түпнегізі саналатын аталған тілдік кезеңдерде дауысты немесе жарты дауысты и мен у бар болса, қазіргі қазақ тілі түркілік элементтерді сақтаған таза, мұрагер тіл бола тұра, дыбыстық қорында мұндай дыбыстардың болмауына хақы бар ма?! Олай болса, дауысты и мен у қалайша дауыссыз й мен у-ға айналып кетті? Көне түркі тілінің бұл ерекшелігі барлық сөздерде болмаса да, белгілі сөздерде сақталуы, сарқыншағы қалуы тиіс. Қосаршылар (Қ.Жұбанов) бұған жауап бермейді. Мұның тарихи өзгерісін, даму динамикасын, өзге тіл дыбыстармен қатынасын тексеріп, дәйекті тұжырым ұсынбайды. Мұны тек «дауыстыдан кейін дауыссыз, дауыссыздан кейін дауысты келеді» деген мектеп оқушысына арналған ережемен тексереді.

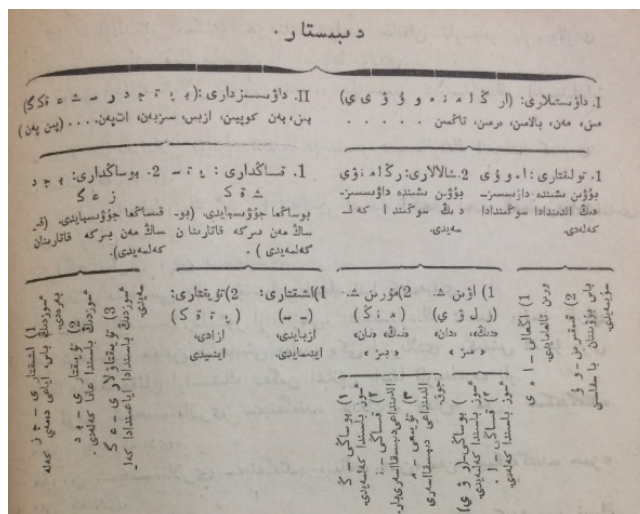
Тым тереңге бармай-ақ та қояйық. XIX-XX ғасырдағы татар, башқұрт, ноғай сынды жазу мәдениеті бізден сәл ертерек қалыптасқан түркі халықтарының «Шора», «Уақыт» сияқты газеттерінде бұл дыбыстар жалғыз таңбамен берілген. Оларда тіпті дауысты и мен у-дің қызметі басымдау. Ал 1911 жылдан бастап шыққан өзіміздің «Айқап» журналында да дәл осылай, бір таңбамен ғана берілген:

орныққан термин саналатын «үнді дыбыстар» атауы «Тіл-жұмсар» кітабында алғаш қолданылады.

Ғалым үнді дауыссыздар жайлы тұжырымын одан сайын тереңдете түсіп, *p, ң, у, й* төрт дыбысты *талғауық үнділер* деп атайды [43, 59]. *Талғауық үнділер* – сөз құрамында орын талғайтын үнді дыбыстар. Бұл ғалымның *и, у* дыбыстары туралы айтқан соңғы тұжырымдарының бірі. 1929 жылдан кейінгі он жыл ішінде ғалымның баспа бетін көрген бірде-бір еңбегі жоқ. Осы жылдар ішінде жазылған белгісіз еңбектерінде бұл дыбыстарға қатысты кезекті жаңа тұжырымдары болуы әбден мүмкін. Біз А.Байтұрсынұлының ғылыми тұжырымдарын есепке алған тұста, бір ескеретіні, ғалымның ең соңғы тұжырымы ғана шешуші, мәселенің ақиқаты деп танымай, барлық тұжырымдарындағы ғылыми негізді ескеруіміз керек.

Жоғарыдағы баяндаулардан *и* мен *у*-дың Ақанды да біраз әуре-сарсаңға салғанын көруге болады. Айталық, *жарты дауысты, толық дауысты, орта дыбыс, үнді дауыссыз, талғауық үнді дыбыс* деп әртүрлі береді. А.Байтұрсынұлының *и, у* мен *ый, ій, ыу, іу, ұу, үу* қосар таңбаларына байланысты ғылыми тұжырымдарын бұдан бұрынғы мақалаларымызда [44, 255-264] кеңірек баяндағанбыз. Мұнда оның бәрін қайталау қажетсіз.

Ғалым «Дыбыстарды жіктеу туралы» деп аталатын мақаласында қазақ дыбыстарын бұрынғыдан басқаша топтастырады. Бұл А.Байтұрсынұлының дыбыстарын топтастыру туралы біз білетін ең терең классификация. Мақалада бұрын айтылмаған құнды тұжырымдар кездеседі. Ғалым бұл мақаласын: «Қазақ тіліндегі дыбыстарды жаңадан жіктейтін болсақ, әрі айтылуына қарай, әрі сөз жүзінде білінетін қасиеттеріне қарай жіктеу керек. Қазақтікі сияқты заңы азбаған тілдің айтылу жүзіндегі дыбыс жіктері сөз жүзінде білінетін дыбыс қасиеттерінің жіктерімен түйісетін көрінеді», – деп бастайды да, дыбыстарды дауысты (а, р, ң, л, м, н, е, о, ұ, у, ы, и), дауыссыз (б, п, т, ж, д, з, с, ш, г, қ, к, г) деп екі үлкен топқа бөледі. Әрі қарай дауысты дыбыстарды толық дауысты (а, е, о, ұ, ы), шала дауысты (р, ң, л, м, н, у, и) деп екіге бөледі. Толық дауыстыларды аңғал түрлісі (а, е, ы), қымқыру түрлісі (о, ұ) деп екіге бөлсе, шала дауыстыларды ауыз шығысты (р, л, у, и), мұрын шығысты (ң, м, н) деп екіге бөледі. Ал ауыз шығыстыларды босаң жолдылар (р, у, и), қысаң жолдылар (л) деп екіге бөледі [45, 66]. Әрі бұл дауыстыларды бір-бірінен ажыратудың басты бірнеше белгілерін ағайды. Солардың бірі – дауыстылардан соң жіктік жалғауы -мын түрінде, дауыссыздардан соң -бын, -пын түрінде жалғануы. Ал толық дауысты мен шала дауыстыларды ажыратуда: буын ішінде дауыссыз дыбыстардың алдында да, соңында да келсе, толық дауысты болатыны, тек дауыссыздардың алдында келіп, соңында келмесе, шала дауысты болатынын айтады.

(А.Байтұрсынұлының қазақ тілі дыбыстарын айтылуына қарай жіктеуі)

Ендігі кезекте дыбыстарды дыбыстау мүшелерінің қатысына қарай *өткелділер* (*а, р, ң, л, м, н, е, о, ұ, у, ы, и*), *өткелсіздер* (*б, п, т, ж, д, з, с, ш, ғ, қ, к, г*) деп екі үлкен топқа бөледі. Өткелділерді мұрын арқылы (*ерін бөгетті, тіл бөгетті, тамақ бөгетті*), ауыз арқылы (*еркіндер, қымқырындылар, иенішітілер, қақтықпалылар, бөгеттілер*) деп бөледі [45, 69]. Аталған мақалада мұнан да өзге көптеген көкейге қонымды тұжырымдар жеткілікті. Жалпы алғанда, дауысты, дауыссыз дыбыстар туралы тұжырымдарын: «*Еркін өтсін, қысылып өтсін, бөгіліп өтсін, әйтеуір өтетін өткелділері дауысты дыбыстар болып шығады, өткелсіздері дауыссыз дыбыстар болып шығады*»,— деп қорытындылайды [45, 69]. Бұл мақала А.Байтұрсынұлы *и* мен *у* дыбыстарын дауыссыз емес, түбінде дауысты немесе *жарты дауысты* дыбыс ретінде танығанын толық дәлелдейді. Шындығында да *и* мен *у*-ды бірде дауысты, бірде дауыссыз деп төрт дыбыс ретінде тану ақылға қонбайды. Бұлар – әрқайсысы екі-екіден төрт дыбыс емес, бір-бірден

екі дыбыс және акустикалық ерекшелігі, дыбыстармен тіркесімділік қабілеті жағынан дауыстылардан да, дауыссыздан да өзгеше, универсалды, көпфункционалды дыбыстардың ерекше түрі. Н.Уәлидің мұны қазақ тіліндегі бірегей (уникальный) дыбыс деуінің терең ғылыми негізі бар.

XX ғасыр басында, нақтырақ айтқанда, 1923 жылдардан кейін *у* мен *и* дыбыстарына байланысты пікірталастар туындай бастайды да, 1924-1925 жылдары қазақ жазуындағы үлкен дауға айналады. Алаш зиялылары арасында бұл пікірталас 1937 жылға дейін толассыз жалғасады. Осы жылдар аралығында баспасөз беттерінде көптеген мақалалар жарық көреді. Алайда мұнда айтылған тұжырымдарды бір мақала көлеміне сыйдыру мүмкін емес. Сондықтан бұл тақырыпта пікір білдіріп, арнайы еңбек жазған қазақ зиялыларын басты ұстанымдарына қарай мынадай үш топқа бөлуге болады:

1) Бұл дыбыстарды дауыссыз дыбыс дейтіндер: А.Байтұрсынұлы, Е.Омарұлы, Х.Досмұхамедұлы, А.Мамытұлы, Н.Шағиұлы, М.Тұрғанбайұлы, Е.Алдоңғарұлы, М.Наурызбайұлы, М.Жолдыбайұлы, Р.Ақбайұлы, Қ.Басымұлы, Есенғали, Шамғали Сарыбайұлы т.б.

2) Дауысты немесе бірде дауысты, бірде дауыссыз дейтіндер: А.Байтұрсынұлы, Т.Шонанұлы, Ж.Аймауытұлы, Н.Төрекұлұлы, Қ.Жұбанұлы, А.Байділдаұлы, М.Мырзаұлы, М.Тұрғанбайұлы, М.Саматұлы, С.Мұқанұлы, Ә.Ақдәулетұлы, Б.Малдыбайұлы т.б.

3) Таратпай жазуды қолдайтындар: М.Дулатұлы, Ж.Аймауытұлы, Т.Шонанұлы, Қ.Жұбанұлы, Н.Төрекұлұлы, А.Байділдаұлы, М.Мырзаұлы, Ә.Марғұланұлы (Әлкей Марғұлан), М.Саматұлы, Қ.Тарақұлы, С.Мұқанұлы, Ә.Ақдәулетұлы, Малабайұлы, Б.Малдыбайұлы т.б.

Бұл топтардың ішінде дауыссыз дейтіндердің көпшілігі таратып жазуды, дауысты немесе жартылай дауысты дейтіндер таратпай жазуды қолдайтыны түсінікті. Ал үшінші топтағылар – *и* мен *у* дыбыстары қандай дыбыс болса да, таратпай жазуды құптағандар.

Бұдан қазақ жазуындағы *и* мен *у* мәселесі, сыртқоз сыншылар айтқандай, 1940 жылдан кейін ғана туындап, одан бұрын басы ашық, жеңіл-желпі шешіле салған мәселе еместігі анық көрінеді. Сондай-ақ таратпай жазуды қолдайтындар қазақ тіліне «қастық жасайтындар» немесе білместікпен орыс тілінің ықпалына түскендер еместігі айқындалады. Керісінше таратып жазу Кеңес Одағының қылышынан қан тамып тұрған 1924-1940 жылдар аралығында болған. Демек, қазақ тіліндегі *и* мен *у* дауы – тіл мүддесін түрліше ұстанымдар, түрліше қажеттіліктер тұрғысынан күйттеуден туған пікір қайшылығы.

Таңбаның ғылыми, практикалық негізі. II. *У* дыбыстарының фонологиялық позициясы олардың таңбалануын анықтайды. Енді мәселенің нақты өзіне, ғылыми негізіне келейік.

Бұл дыбыстарды толық дауыссыз деп танитын ғалымдар оны таратып жазуды қолдайды. Бірақ аты «таратып жазу, соның арқасында тіл заңын қорғау» болып келгенімен, оның қазақ тілі заңдылықтарын қаншалықты сақтап тұрғанына терең үңіліп, көз жеткізе бермейді. *И* мен *у* дыбыстарының алдында дауысты дыбыс бар дегеннің өзінде ол нақты қай дыбыс (*ұ/у* немесе *ы/і*), оған мұқият көңіл аударып пікір айтатындар көп емес. Әйтеуір жеке сөздер дұрыс буындалып, буын жігі қалыптасқан ережеге сәйкес келсе болғаны.

Қазіргі таңда бұл дыбыстарды таратып жазудың бірнеше жобасы бар. Сол жобалардың бастыларының бірі *и* мен *у*-ды *ий, ій, ұу, үу* төрт түрлі дыбыс тіркесіне таратады. Ал А.Байтұрсынұлы бұл дыбыс тіркестерін *ий, ій, ұу, іу, ыу, іу* деген алты түрге таратады. Дұрысы қайсы, тексеріп қарайық:

Мысалы: *оқу, тоқу, тану* деген сөздерді бұл жобалар бойынша *оқыу, тоқыу, таныу* деп те, *оқуу, тоқуу, тануу* деп те таратып жазуға болады. Ал бұған тәуелдік жалғауын жалғасак, *оқыуы, тоқыуы, таныуы, оқууы, тоқууы, танууы* болады. Ендігі кезекте бұл сөздердің түбірін табу үшін тәуелдік жалғауы мен тұйық етістік жұрнағын алып тастасақ, *оқы, тоқы, таны, оқу, тоқу, тану* болады. Мұнда *оқы, тоқы, таны* деген түбірлердің дұрыс екені – айдан анық. Демек, *у* дыбысымен тек еріндік *ұ/у* дыбысы емес, езулік *ы/і* дыбысы да қосарланады. Олай болса, бұл дыбыс тіркесі төртеу емес, *ыу, іу* қосылып алтау болады да, А.Байтұрсынұлының нұсқасы дұрыс болып шығады. А.Байтұрсынұлы бір буынды түбір сөздерде *у* дыбысының алдында *ұ/у* дыбыстары келетінін (*сұу, бұу, тұу*), одан кейінгі буындардың бәрінде *ы* дыбысы келетінін айтады. Ал ғалымның қазақ жазуында 10 жыл бойы (1914-1924) қолданыста болған «Бітеу буын ережесі» бойынша барлық бітеу буында *у* мен *и* дыбыстарының алдындағы *ы/і* дыбысы жазылмайтындықтан, бұл қосарлардың саны мәтін ішінде қазіргі жобалардан әлдеқайда аз болған да, тек бір буынды түбір сөздердің ішінде ғана (бас буында) *ұу, үу* қосарлары қалған. Бұдан А.Байтұрсынұлы «таратуының» жөні басқа екенін, бұларды кей орында ғана болмаса, негізінен таратпай жазғанын көруге болады.

Енді екі түрлі нұсқаның қайсысы қазақ тілінің үндестік заңы мен өзге де заңдарын көбірек сақтайтынына назар аударайық. Ол үшін үндестік заңына берілген отандық беделді фонетист ғалымның бірінен нақты анықтама алайық: «Тіліміздегі сөздердің бірыңғай жуан не жіңішке, сондай-ақ бірыңғай еріндік не езулік буынды болып үндесіп тұруын дыбыстардың үндесуі немесе үндестік заңы дейміз. Бұл заң – дыбыстау мүшелерінің үнемді қимыл қозғалысының нәтижесі. Буындар мен дыбыстардың өзара үндесуінің нәтижесі – үндестік (сингармонизм)», –дейді С.Мырзабек [46, 137-139]. Ендігі кезекте осы

шұғыл айтылатындықтан, ешқашан *сұу, зұу, гуу, дұу-дұу, ұуһ* деп айтылмаса керек. Егер бұлай айтылмаса, осы тұста *у* дыбысы буын құрап, дауысты дыбыс болып айтылғаны.

А.Байтұрсынұлы 1927 жылы жарық көрген «Дыбыстарды жіктеу туралы» деген мақаласында *р, ң, л, м, н, у, и* дыбыстарын жайдан-жай шала дауысты деген жоқ. Өйткені шұғыл айтылған еліктеуіш сөздердің соңында дауыс күші әлсіз болатындықтан, бұл орындарда тек *р, ң, л, м, н, у, и* үнділер айтылады. Қазақ тілінде шұғыл айтылатын еліктеуіш сөздерде, не басқа түбірлерде бұл дыбыстардың қатысынсыз екі дауыссыз бір буында қатар айтылмайды. Мысалы: *мұңқ, саңқ, ыңқ, шаңқ, қаңқ, селк, кілт, былыш (ету), жарқ, бұрқ, дүрс, гүрс, қит (ету), гүмп, дүмп, шиқ, қиқ, биқ, зу, ду, гут.б.* Бұл тіпті еліктеуіштен өзге кей түбір сөздерде де кездеседі: *ант, женит, кент, бұлт, ұлт, ұт, құрт* т.б. Өйткені бұл *р, ң, л, м, н, у, и* дыбыстарында шала дауыс бар. Бұлар *мұңік, саңық, ыңық, шаңық, қаңық, селік, кіліт, былыш (ету), жарық, бұрық, дүріс, гүріс, қыйыт (ету), гүміп, дүміп, шыйық, қыйық, быйық, зұу, дұу, гуу, аныт, женіт, кеніт, бұлыт, ұлыт, ұыт, құрыт* деп *ы/і, ұ/ү* дыбыстарын қосып айтуды сүймейді. Ал басқа қатаң мен ұяң дыбыстары келетін шұғыл айтылатын еліктеуіштерде *ы/і* дыбыстары келеді. Мысалы: *шық-шық, зік-зік, зың-зың, бық-бық* т.б. Олай болса, қазақ тілінде де дауысты *у* бар болып (тым құрығанда шала дауысысты), дауыссыздан кейін *у* дыбысы жазылып жүрген сөздердің бәріне мұқият қарау керек.

Бұдан бөлек мына дәлелдерге де назар аудару керек:

- *и* мен *у*-ға аяқталатын сөздерге жіктік жалғауы дауыстыға аяқталған сөздерше тек *-мын/-мін* болып жалғанады: *баламын, әкемін, Абаймын, Нұржекеймін, Қалимын, оқимын, тоқимын, аңқаумын, сақаумын, мылқаумын, аққумын, құмын* т.б.;

- *и* мен *у*-ға аяқталатын сөздерге көптік жалғауы дауыстыға аяқталған сөздерше *-лар, -лер* болып жалғанады: *балалар, енелер, тарылар жалғаулар, қулар, Абайлар, дөкейлер, қырғишар* т.б.

Бұл дәлелдерді қоса алғанда, *и* мен *у*-дың дауыстыға тән қасиеттері арта түседі.

Ал А.Байтұрсынұлы шала дауысты деп таныған өзге *р, л, ң, м, н* дыбыстарының ішінде *ң, м, н* дыбыстарына аяқталған сөздерге бұл қосымшалар *-дар* болып, үнділерше жалғанады: *жарандар, адамдар, кереңдер, сараңдар* т.б. Бұған қарағанда, *р, л, и, у* шала дауыстылардың дауыс күші *ң, м, н* дыбыстарынан күштірек. Олардан гөрі толық дауыстыларға тағы біртабан жақын екені байқалады.

Сондықтан *и, у* дыбыстарының барлық дауыссыз дыбыстармен буын ішіндегі тіркесім ерекшеліктері мен заңдылықтарын, үнінің күші мен мөлшерін (қажет болса арнайы аспаптар арқылы), позициясын толық есепке алу, мұқият саралау керек. Олай етпей, «дауыстыдан кейін дауыссыз келеді» деген ережеге иек артып, *и, у*-дың алдына *ы/і, ұ/ү* дыбыстарын жөнсіз қосарлай берсек, шынында да «бір басқа екі бөрік кигізудің» дәл өзі болып шығады. Бұл – тілді ережеге зорлап таңғандық.

Кей ғалымдар *й* дыбысына аяқталған бітеу буынды түбір етістіктерге (*қой, сүйі*) көсемшенің *-ып, -ін, жұрнақтары* мен тұйық етістіктің *-у* жұрнағының жалғану ерекшелігін салыстырады да, көсемшенің жұрнағы сияқты тұйық етістіктің жұрнағы да етістік түбірлерге *-ыу, -іу* болып жалғау керек дейді. Оны мына мысалдар арқылы көрсетеді: *қой+ып, сүйі+ін, қой+ыу, сүйі+іу, бай+ыу* т.б. Бұл – сәтті табылған, қисынды мысал. Алайда бұл логикалық тұрғыдан ғана қисынды сияқты. Шынтуайтына келгенде, бұларда фонологиялық тұрғыдан айырмашылық бар. Ол айырмашылық қатаң дауыссыз *п* дыбысы мен үнді *у* дыбысында.

Бұл екеуінің өзгешелігін тану үшін әуелі мынаны нақты түсіну керек. Дауысты дыбыс – дауыссыз дыбыстың ауыз қуысынан дыбысталып шығуы үшін керек ауа ағыны және оның мөлшері. Дауысты дыбыстар болмаса, дауыссыз дыбыстардың үнін адам құлағы естімей, тіл де болмас еді. Осы орайда фонетикада «дауысты дыбыс емес, дауыссыз дыбыс мағына жасайды» деген тұжырым да бар. Ал дауысты дыбыс – дауыссыз дыбыстардың дыбысқа айналуына керек ауа ағыны. Ол бір сөздің ішіндегі дыбыстардың құрамына, доминант дыбыстардың жетегіне қарай анықталады да. Кейін дауыссыздарды сол дыбыс ағынының жүйесінен шығармай, ұстап тұрады және фонемаға айналады.

Қазақ тіліндегі дауыстылардың барлығында толық дауыс бар деп, олардың дауыс күшін шартты түрде 100% деп алайық. *Сүй+ін (сү+йін)* деген сөзде *п* дауыссыз дыбыстың ауыз қуысынан дыбыс болып айтылуына, әрі ыңғайлы, қиындықсыз шығуына *і* дыбысының 100%-дық дауыс күші жеткілікті. Ал *сүй+іу (сү+йіу)* деген сөздің *-іу* бөлігінде олай емес. Мұнда *і* дыбысында 100%, *у* дыбысында 50% (жарты) дауыс күші бар. Бұл екеуі қосылып ауыз қуысында 150 % дауыс күшін құрайды. Яғни *-ін* жұрнағы 100% дауыс күшімен айтылса, *-іу* 150% дауыс күшімен айтылады. Айырмашылық осында. *-іу* де дауыс күші (мөлшері) артық, сондықтан ол ауыз қуысында жатық, еркін, бірұдай айтылмай, қандай да бір дыбыстау мүшелерінің артық қимылымен созылыққы айтылады. Араб немесе басқа да Еуропа халықтары тілінде екі дауысты қатар келсе, сол дыбыста созылыққылық пайда болады да, дыбыс екі есе созылып айтылады. Қазақ тілінде созылыққылық жоқ, созылыққылық мағынаға әсер етпейді. *Сүй+іу (сү+йіу)* деген сөздің *-іу* буынында 150% дауыс күші, *йіу* буында 200% дауыс күші бар. Міне, бұл екі дауысты қатар келгендегі дауыс күшімен бердей созылыққы айтылады. Бұл қазақ тілінің үндестікпен бірұдай, жатық айтылуына кереғар құбылыс. Яғни үндестік заңының дыбыстардың өзара үйлесіп, бірұдай, үнем айтылады деген заңына қайшы.

Ал *саму*, *жату* деген сөздердің екінші буынындағы *т* дыбысын шығаруға *у* дыбысының дауыс күші жеткіліксіз болғандықтан, бұл сөздің соңғы буыны ауыз қуысында қақтығып, қысылып, дыбыстауға қиындық келтіреді. Сондықтан өзінің алдына жартылай *ы/и* (немесе *ұ/ү*) дыбысының үні қосылады. *У*-дың алдында дауыстының әлсіз естілу себебі осы. Екеуі қосылып толық дауыс күшін құрайды. Осы дауыспен үн ауыз қуысынан ешқандай кедергісіз, еркін шығады. Алайда *у* дыбысына келіп қосылған қыстырынды (саңлау) дауысты дыбыс фонема емес, мағына ажыратпайды, тек жеткіліксіз дауыс күшінің орнын толықтыратындықтан, оны таңбалаудың қажеті жоқ. Ал *саму*, *жату* деген сөздерде *у* дыбысының жартылай дауысы болса да, ол – фонема. Онсыз сөздің мағынасы өзгереді, сондықтан таңбалануға тиіс. Қазақ тілінде дауыс күші әлсіз буында мағынаға әсер етпейтін саңлау дауыстылар қосылады, дауыс күші артық буында мағына ажыратпайтын созылыңқылықты ықшамдап отырады.

Й дыбысына аяқталатын етістік түбірлерге *у* тұйық етістік жұрнағы мен *-ын/ін* көсемше жұрнағының жалғануын бір-бірінен ерекшелейтін тағы бір факті бар: Қазіргі қосаршы ғалымдар *у* дыбысын *ұу/үу* деп тарататыны белгілі. Сондықтан бұл *-ыу*, *-іу* ғана емес, *-ұу*, *-іу* де болады. Тұйық етістіктің бұл жұрнағының жалғану ерекшелігі көсемшеге ұқсас болса, көсемшелер де *-ұп*, *-іп* болып жалғануы керек: *жүрүп*, *құрүп*. Егер олай болмаса, бұларды ұқсас деп айта алмаймыз.

Жазуда мәселенің тілдік жағынан гөрі практикалық жағын көбірек көздеу керек. Өйткені жазудың басты қызметі – коммуникацияны жүзеге асыру, тіл дыбыстарын толық транскрипция жасау емес. Мұндай мәселеде түйткілдің дұрыс/бұрыстығына емес, оның тұтынушыларға тигізер пайда/зиянын салмақтап алып, соған қарай шешкен жөн. *И*, *у* дыбыстарын таратып жазуды қолдайтындар үндестік заңы, буын заңы, тасымал дегендерді бетке ұстайды да, таратпай жазудың тілге тигізер нақты зардаптарын ашып айта алмайды. Мұнымен қазақ тілін қорғау жолында күрескен сияқты болып көрінеді. Бұл эмоция мәселеге жан-жақты, объективті түрде қарауға кедергі келтіреді.

Енді мәселенің практикалық, техникалық жағына келейік. Таратып жазудың ауыртпалықтарын нақты деректермен көрсетейік. *И*, *у* дыбыстарын мәтін ішіндегі тексерейік. Ол үшін «қосаршылар» кірме дауысты деп санайтын *у*, *и* дыбысты сөздер аз кездесетін көркем мәтіндерді алайық:

Ә.Кекілбаевтің «Үркер» романының бірінші томын стандартты word бетіне түсіргенде 264 бет болады. Онда 630661 таңба қолданылған. Оның 26513-і түрлі пунктуациялық таңбалар да, 604148-і кәдімгі дыбыс таңбалары, қаріптер. Ал мұнда 3416 дауысты *и* таңбасы, 2426 дауысты *у* таңбасы, 116 ю дифтонг таңбасы қолданылған. Бұлардың жалпы саны – 5958. Бұл жалпы мәтіндегі таңбалар санының 1% құрайды. Егер *и* мен *у* таратылып жазылса, 5958 таңба үстіне қосылады деген сөз. Яғни таңбалар 1%-ке көбейеді. Бұл өте үлкен көрсеткіш. Word-та бір бетке 2000-2200 кирилл таңбасы сияды. Олай болса, таратылып жазылатын 5958 таңба шамамен 3 бетке көбейеді. Бұл көркем мәтіндерде ғана, ал өзге стиль түрлерінде мұның саны бұдан да көп. Өйткені онда, кірме сөздерді былай қойғанда *у*, *и* жұрнағымен келетін қазақша терминдер тіптен көп.

Мұның өзі мәтін тергенде артық жұмыс. Бұл осынша пайыз артық уақыт, қаржы, күш-қуат жұмсауды қажет етеді. Біз дыбыс санын қаншалықты толықтауға тырысқанымызбен, технология заманында технарлар ұдайы ажырамай жүретін мұндай дыбыстарға пернетақтада бір ғана кнопка арнайды. Сосын бұл диграф болып шыға келеді. Сөздің тұрқы ұзарса, көз тез қамтып ала алмайды, ежелеп оқиды, бұл сауаттылыққа кесірін тигізеді. Мұның сыртында дағды бұзылады. Бір халықтың жазу дағдысын, сауаттылығын қалыптастыру жеңіл жұмыс емес.

Өлемдік алты тілдің бәрінде де дауысты *и* мен *у* дыбысы бар. Қазақ тілі бұлармен интеграцияға түспей тұра алмайды. Онда бұл тілдерден келген сөздерді де таратып жазу керек болады, төл сөздерге бір, шеттілдік сөздерге бір, бұрынғыдай екі түрлі ереже керек болады. Бір тілде екі түрлі ереже болу, ол да – тіл заңын белден басу. Мұндай тіл заңы – төл сөзде ғана дағды бойынша көрініс табатын, шын мәнінде, тілдегі қызметін тоқтатқан заң. Егер олай етсек, мектеп жасындағы балаларға барлық кірме сөздерді жаттату керек болады. Бұл «и мен у-ды жалған ережемен оқытамыз» дегеннен он-жүз есе артық азап. Оның сыртында қазақ тілінің заңы бар деп ереже шығарып, ол заң шеттілдік сөздерге жүрмейді десек, баланы алдаудың атасы осы болады. Дәл мұндай жолмен қазақ тілінің заңын қорғау жолындағы «күрескер» сияктану – тіл алдында қылмыс.

Ал шеттілдік сөздерде келген *и* мен *у* дыбысының алдында қазақ тілінде *ы/и*, *ұ/ү* келеді, буын құрау керек деп кез келген шеттілдік сөздерді тарата беру, ол да – қазақ тілінің заңы емес. Бұл қазақ тілінің заңдылығы болса, *бутылка*-ны *бөтелке* емес, *бұтылка*, *сумка*-ны *сөмке* емес, *сұмка* деп игерер еді. Қазақ тілінің заңдылығы ретінде көрсеткен *пірезидент*, *піремйер* сөздері де сол сияқты (*пірізидент*, *піремір* деп қазақ тіліне жақындатып сындырса бір сәрі). Осы орайда Аймауытұлы Жүсіпбектің мына бір пікірін келтіре кетейік: «Мәдениетке аяқ басқан сайын жат тілдерді көбейтіп алмақпыз. Ол тілдерді бұрақтатып, сингорманизмге келтіреміз десек, мүлдем бұзылып, танымастай болып кетеді. Өмір бір басқа, ереже бір басқа. Өмірге ере алмаған ереженің оралғы болғаннан басқа пайдасы жоқ, зияны болмаса. Сонымен бізде үндестік заңы болмайды, күйрейді, мәдениет күйретеді. Оны дәріптеп әуре болмау керек» [14, 2].

Орфографиямен сөйлеу – әлемдік тенденция. Миллиардтаған ауызға ешбір емле ережесі, ешбір тілші, жазушы, тіпті қаһары қатты үкімет те тоқтау бола алмайды. Бұл қазіргі қазақ жастарына да тән.

И, у дыбыстарын дауыссыз деп, оларды таратып жазу бұл дыбыстардың потенциалын шектейді. Егер таратпай жазылса, у мен и дыбысының күш алып келе жатқан дауыстылық қасиетін әрі қарай өрістетсек, бұл түйткілдердің барлығы өздігінен шешіледі. Шетел сөздерін игерудің де ауыртпалығы жеңілдер еді.

Арнайы лабораториялық аспаптармен ғана белгілі болмаса, жай естір құлаққа білінбейтін ультра фонетикалық құбылыстарды таңбалаудың қажет еместігі әлемдік жазу тәжірибесінде ертеден бар. Біздің и мен у да сол сияқты. Бұл туралы даңқты ғалым Әлкей Марғұлан емле туралы жазылған «Жазу мәселесі» атты мақаласында былай деп жазады: *«Панетика жазуы мен күнделік жазудың арасы жер мен көктей. Күнделік жазуда қаріптің дыбысқа дәл түспегені, ол кемшілік болып саналмайды. Өйткені күнделік жазуға мүлтіксіз айқындық керек емес. Ол дыбыс заңын құмайды. Дыбысты іздеп, дыбысқа қарай таңба түсіремін дейтін, ол тіл ғалымдарының ісі. Бұл жазудың көпшілікке пайдасы аз. Күнделік мұқтаж үшін ғалымдардың дыбыс қуып жазғанынан (фонетическая транскрипция) бізге күнделік жазу анағұрлым жеңіл, қолдануға ыңғайлы келеді»* [48, 2-3].

Тіл-тілдегі дыбыстар дауысты және дауыссыз деген екі топтан өзге түрге жіктелмеу керек деген аксиома жоқ. Тіл дыбыстарын тілдің ішкі фонологиялық ерекшелігіне қарай одан да көп дыбыс топтарына жіктеуге болады. Ал и дыбысын дауыстыға да, дауыссызға да жатқызбай, А.Байтұрсынұлының алғашқы жылдардағы тәжірибесі негізінде дыбыстардың ерекше түрі ретінде үшінші топқа жіктелсе, *йу, уу, ыу, іу, ый, ій* дыбыстық тіркестердің күрмеуі басқаша шешілер еді. Біздің ойымызша, бұл – ең ұтымды жол. Сонда ғана и, у дыбыстары дауыстылардың да, дауыссыздардың да ережелеріне таңылмай, тіл кеңістігінде өз функциясын еркін атқарады.

Аса қажет болса, бір буынды түбір сөздерде немесе бас буында и, у дыбыстарын ішінара (*ми, си, биыл т.б.*) таратып жазуға да болады. Бірақ оны ережесіз-ақ дағдымен қалыптастыру үшін орфографиялық сөздікке енгізсе жеткілікті деп ойлаймыз. Алайда бұл дыбыстарды бұдан артық таратуға болмайды. Қазақ орфографиялық ережесінде и, у дыбыстарының қасиеті мен ерекшелігін түсіндіретін арнайы бап енгізу керек.

Тіл – тірі организм, ұдайы даму үстінде болады. Оның ішкі заңдылықтары белгілі тілдік және тілден тыс факторлардың әсерінен өзгеріске ұшырап, дамып отырады, тіпті жаңа заңдылықтар пайда болады. Өзгеріске түспеген тіл – өлген немесе өлетін тіл. Тілдің дыбыстық құрамы, лексикалық қоры, сөздердің семантикалық өрісі артқанда, ол тілдің кейбір ішкі заңдылықтарына әсер етеді. Біздің ойымызша, қазақ тілінің кейбір заңдылықтарын XVII-XVIII ғасыр тілінің деңгейінде ұстап тұру, ол – тілді құрсаулау.

Й, у дыбыстарын дыбыстардың дауысты, дауыссыз түрлерінің қай-қайсысына да толық жатқызу – үлкен ағаттық. Өйткені бұл дыбыстардың табиғаты дауыстылардан да, дауыссыздардан да өзге және екеуіне де жақындығы бар. Бұл – адамзат тіліндегі бірегей дыбыстық құбылыс.

1.4 Жаңа әліпбидің лингвоортологиялық базасы

1.4.1 Академик Р. Сыздық және «Қазақ тілінің анықтағышы»

Белгілі француз жазушысы Анатоль Франс «Сөздік – әліпби ретімен түзілген тұтас бір әлем» деп көрсетеді. Сөздіктің қай түрі болмасын, ол – халықтың, тілдің тарихынан келе жатқан, сөзбен жеткен байлықты сақтаушы, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші.

Сөздікке жетер жолда, әдетте, сөздің, сөз тіркесінің, тілдің барлық формаларының дұрыс жазылуын нақтылайтын құралдар жасалуы тиіс. Бұндай құралдар Емле ережелері және емле ережелерінің Анықтағышы түрінде болады. Емле ережелері нормаларды бекітетін нормативті құжат, ал Анықтағышты ережелердің әр тармағын кеңейтіп, дәлелдеп жүйелі түрде түсіндіретін, практикалық құрал деп бағалауға болады.

Қазақ тілі емлесі ережелерінің алғашқы үлгілерін А.Байтұрсынұлы салып берді: «Жазу қағидалары» деген атаумен берілген анықтағыш құрал ретіндегі еңбегінде қазақ тілтанымының көшбасшысы түбір сөздер мен қосымшалардың, дауысты және дауыссыз дыбыстардың дұрыс жазылуының қағидаларын қалыптастырды [6, 149-160].

Қазақ тіл білімінің негізін қалауға айрықша үлес қосқан ғалым Қ. Жұбановтың тұжырымы айрықша құнды: ғалымның «жазу қалың бұқараға жеңіл болуы керек; тілдің ілгері басып өсуі үшін оның емлесі мен термин мәселесі дұрыс шешілмей болмайды» деген сөзі қазақ сөзі мен оның фонетикалық-құрылымдық ерекшеліктерінің бірегей тәртібі, қалыптасқан ережесі болу керектігі турасындағы 1935 жылы ғалым айтқан сөз қазірде де аса өзекті [8, 335].

Қазақ тілтанымының дамуы мен қалыптасуына жарты ғасырдан астам уақыт бойында қарымды үлес қосқан ғалымдардың алдыңғы легінде академик Рәбиға Сыздықтың есімі мен еңбегі айрықша

орын алады. Тіл тарихы, әдеби тілдің пайда болуының бастау көздері, қазақ сөзінің этимологиясы, сөз мәдениеті, функционалды стильдің қисындары, қазақ көркем әдебиеті стилінің ұлттық-лингвомәдени ерекшеліктері, әдеби норма және оның қалыптануы, орфография және орфоэпия салаларындағы ғалымның пікір-тұжырымдары осы мәселелерге қатысты анық-қанығы бұлтартпастай ғылыми негіздемелер ретінде кейінгі зерттеулер үшін теориялық тіреккөзге айналды. Мәселен, өткен ғасырдың орта тұсында қазақ әдеби тілінің функционалды стильдерінің тарамдалуы, өзіндік айырым-белгілері орыс лингвистикасындағы үлгі-сұлбаға сәйкес бағамдалып, ұғындырылып, осылайша мойындалатылып келсе, академик ғалым қазақ тілінің коммуникативтік жағдаяттарға, қазақ ұлтының сөз саптауына қарай қазақ сөзінің, оның құрылымдық заңдылықтарының өз ерекшеліктері бар екендігіне, осы себепті қазақ әдеби тілінің мақсатты (функционалды) тарамдалуының басқашалау сипатына назар аудартты; Абай тілінің қыр-сырын әбден зерделеуден бастап кейінгі тұстардағы тарихи, философиялық мазмұндағы, қазақ халқының ұлттық ойсанасын, дүниетанымын арқау еткен көркем әдеби шығармалардың тілі мен стилін талдау арқылы академик ғалым соңғы жылдары көкейкесті проблемалар дәрежесіне көтерілген ұлттық когнитология, антропоэзеттік лингвистика, лингвомәдениеттану тәрізді салалар бойынша алғашқы түйіндерді қалыптастырды. Қазақ тілінің сөз-құрылымдық сипатын ұлттық пайымдау мен қабылдауға, ұлт санасындағы әлемнің тілдік көрінісіне байланыстыра қарайтын кейінгі зерттеулерге Рәбиға Сыздықтың ой қорытулары әрдайым сүйеніш болып келе жатқандығы осыған дәлел.

Қай салада да болмасын, тіл ғылымының іргетасын қалаған және оның нығайтылуына үлес қосқан өз ұстаздарының ғылыми тұжырымдарын одан әрі тереңдете жалғастырып келе жатқан ғалым Р.Сыздықтың байыппен қарастырған мәселелерінің бірі – қазақ емлесінің қағидалары мен нормалық заңдылықтары. Қазақ сөзі мен оның фонетикалық-құрылымдық ерекшеліктерінің бірегей тәртібі, қалыптасқан ережесі болу керектігінің алғашқы түйіндері ғалым Қ.Жұбановтың зерттеулерінде кездесетіні белгілі. «Тілдің ілгері басып өсуі үшін оның емлесі мен термин мәселесі дұрыс шешілмей болмайды» [Қ.Жұбанов, 8, 335] деп 1935 жылы ғалым айтқан сөз қазірде де аса өзекті [8, 335]. Содан кейінгі кезеңдерде алфавит ауысулары, қоғам өміріндегі саяси ауытқулар салдарынан кейінге ысырылған тармақтардың бірі жазу мәселесінің ережесін қалыптастыру, бірізділендіру болатын. Дегенмен өткен ғасырдың 50-інші жылдарының өзінде-ақ орта мектептерге арналған лингводидактикалық базаны жасау ісінің басы-қасында болған академик Р.Сыздық әрі тұрақты, әрі көпшілікке ортақ, тиянақты емле ережелерінің қажеттілігін ұлттық әдеби тілдің қалыптасуымен, нығайуымен байланыста қарап, сол тұста жасалған мектеп оқулықтарында жазу қағидаларының (*правописание; бұл ұғым тыныс белгілеріне қатысты ережелерді де қоса қамтиды*) біркелкі сақталуын үзбей қадағалады. Қоғам өмірінің тілге қатысты барша дерлік құбылыстарын, туындаған өзгерістердің білім-ғылымға ықпалын елгезектікпен бақылап отыратын ғалым жазу ережелерінің (сөйлеу сазы мен сөз мәдениетінің де) сауатты қалыптасуының орта мектепте білім беру ісін нысаналы түрде жолға қоюдан басталатынын ұдайы айтып келеді. «Басылып шыққан кітап, газет, журналдар дұрыс жазудың бірден-бір көзі әрі үлгісі болуға тиіс және сауатты жазуға алғашқы бастап үйрететін орын – мектеп»; «Адамның ана тілін үйренудегі, ана тілін жақсы игерудегі бір баспалдағы – мектеп» деген нұсқау сөздері емле, жазу, сөйлеу ережелерінің тиянақты білім арқылы бекітілуі қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін орнықтырудағы іс-шаралардың қатарында маңызды екендігін көрсетеді.

Емле ережелерінің сақталуы мен қолданылуы үшін, бір қарағанда, үкімет тарапынан бекітілген заң күшіне ие қағидалардың жиынтығы болса жеткілікті сияқты болып көрінеді. Алайда заңнамалық құжат түріндегі емле ережелерінің жиынтығында қазақ тілінің барлық ерекшеліктерін нақтылап, айқындап түсіндіріп беретін мысалдар шектеулі болады, осыған байланысты заңмен бекітілген емле ережелерін, қоғам өмірінде тілдің үлес-салмағының өзгеруіне, ұлғаюына қарай туындап отыратын өзгешеліктерді таратып, түсіндіріп, осы арқылы тілді пайдаланушының сауаттылығын арттыруға, әдеби нормаларды қалыптастыруға ықпал ететін көмекші құралдар қажет болады.

Қазақ емлесін жетілдіру, реттеу бағытындағы ғылыми-практикалық, шолу-жинақтау, ұсыныстар беру мазмұнындағы бірқатар мақалалардан кейін ғалым Р.Сыздық қазақ емлесі мен тыныс белгілерінің ережелерін жинақтап баяндайтын тұңғыш анықтағыш [49] құрал шығарды (1960 жыл). Мәселеге теориялық жағынан да, практикалық жағынан да келгенде, бұл еңбек аса құнды тіл-құрал болып табылды; саяси-әлеуметтік оқиғаларға толы кейінгі кезеңдердің тілдің прогрессивті жылжуы мен жетілуіне қосқан өзгерістерінің нәтижесінде жазуға қаншалықты және қандайлық толықтырулар мен түзетулер, сұрыптаулар мен нақтылаулар енгізілгені, оның себептері осы анықтағыштың кейінгі басылымдарында (1974; 1996; 2000 жылдар) мазмұндалды.

Түркі халықтары тілші-ғалымдарының қолданбалы лингвистикаға қатысты еңбектерінде «қазақ емлесі мен жазу әбден жетілдірілген, үлгі ретінде алуға тұрарлық» деген бағалаулар кездеседі [50; 51], ал бұны қазақ жазуының морфологиялық-фонематикалық және фонетикалық ұстанымдары негізінде емле ережелерін қалыптастырып берген академик Р.Сыздықтың салмақты еңбегін тану-мойындау деп түсінген жөн.

Анықтағыш құрал, ең алдымен қазақ тілінде жазатын жазарманның ең басты сүйеніші. Емле ережелерінде негізгі қағидалар шектеулі түрде берілетіндіктен, сауаттылықты мүдде тұтатын адам емле сөздіктеріне, әсіресе анықтағыш құралдарға әлсін-әлі қарап, әр сөз сайын өз жазуының дұрыстығын бекемдеп отырады. Осы тұрғыдан келгенде, «Қазақ тілінің анықтағышы» ғылым-білім салаларында «үстел үстінен түспейтін», дәлелдеулері толық аса қажетті еңбекке айналды.

Анықтағыштың ең маңызды жақтарының бірі – жүйелілігінде. Ең алдымен ғалым қазақ емлесінде басшылыққа алынатын принциптерді анықтап береді. Ең бастысы қазіргі кезде түсіндіруді қажет етіп келе жатқан фонематикалық принциптің басты қағидасын осы еңбектен табуға болады. Академик морфологиялық принцип пен фонематикалық принциптің тоғысып кететін тұстарын, осы екі принциптің қабаттаса қолданылатынын нақты мысалдармен көрсете отырып, сөздің құрамы мен сөз бөлшектерінің арасындағы дыбыстардың (фонемалардың) қосалқы реңкі есепке алынбай, фонемалардың негізгі реңкі таңбаланатындығын дәлелдеді. Ал *кітап* – *кітабым*; *тап* – *тауып*; *қолғабыс*; *биыл*; *бүгін*; *пәуеске*; *шайнек* сияқты мысалдарды фонетикалық принциптің үлгілері ретінде көрсетеді.

Жүйелілікті танытатын тағы бір тұсы – Анықтағышта дыбыстарды білдіретін әріптердің жазылуының, түбір сөз бен қосымшалардың емлесінің, бірге және бөлек, дефис арқылы жазылатын сөздердің, қысқарған сөздердің, шылаулар мен одағайлардың жазылуының, бас әріп емлесінің қағидалары рет-ретімен, қарапайымнан күрделіге қарай принципі сақтала отырып, ұсынылуы. Ереже түріндегі анықтамалар нақты, ресми дереккөздерден алынған дәйектемелермен бекітіле түседі.

Анықтағыштың құндылығын айқындайтын тағы бір жайт – ғалым әсіресе қазақ орфографиясындағы қиындықтарды айқын дәлелдеп береді. Айталық, *жай*, *шай* сөздерінде жазуда неліктен *а* әрпінің сақталатындығы, *қорық* – *қорқақ*; *қорқыныш*; *үрік* – *үркек*; *орын* – *орнады*; *жсиын* – *жиналыс* типтес сөздердегі дауыстылардың неліктен сусып түсіп қалатындығы дәлелденген.

Дыбыстардың емлесіне қатысты ғалымның түйіндеген тағы бір мәселесі қазақ тіліндегі *х* әрпінің таңбалануына байланысты. Автордың өз сөзімен айтсақ, «... не морфологиялық, не фонетикалық принципке сай келмесе де, бірсыпыра сөздерде *х* әрпі жазылып, дәстүрге айналып кетті. Араб, парсы тілінен енген сөздерде *х* әрпін жазудан сақ болу керек... *Х* әрпі қазақ тіліндегі жалпы есімдерден гөрі жалқы есімдерде көбірек қолданылады».

Қазақ әдеби нормаларының қалыптануы мәселелерінде академик жарыспалы сөздердің емлесіне айрықша көңіл бөледі. Өйткені қазақ тіліндегі жарыспалы сөздер табиғаты жағынан біркелкі емес, олар сөз мәдениетіне, функционалдық стильдерге, жанр түрлеріне, жалпыхалықтық тіл бірліктерінің әдеби тіл құрамын толықтыру үдерістеріне тығыз байланысты. Осы себепті Анықтағышта ғалым бір сөздің екі немесе одан да көп болып келетін нұсқаларының қайсысын таңдау немесе олардың екеуін де норма деп тану тұрасында жан-жақты дәлелдемелер ұсынады. Айталық, *заман* – *замана*, *адас* – *аттас*, *лық толы* – *лықа толды*, *патиша* – *падиша*, *әрекет* – *қарекет*, *найзағай* – *нажағай* тәріздестердің екі нұсқасы да емле сөздіктерінде орын алуы керек деп есептейді.

«Жазуда қиындық тудырып келе жатқан жайт ереженің өзі емес, сол ережеге бағынатын біріккен сөз категориясын ажыратуда болып келе жатыр», – деп көрсетеді академик Р.Сыздық [52].

Әрине, кез келген жеке сөздердің біріге бермейтіндігі белгілі. Демек, сөздердің бірігу заңдылығы неге байланысты деген сауал пайда болады. Бірігу заңдылығы сөздердің жаңа мән, жаңа атау алуына негізделеді, сөйтіп, жеке сөздер бір бүтіннің құрамды бөлшектеріне айналады да, бірге таңбаланатын болады. Бұл – жаңа сөз жасаудың өнімді тәсілдерінің бірі және бұл әдеби тілдің даму үдерісінде үзбей жүріп жататын үдерістердің қатарынан танылады. Сондықтан да терминжасамды қазақыландыру үдерісін қарқынды ету, реттеу жолында соңғы жылдары жарияланған сан алуан типтердегі лексикографиялық еңбектерде, ғылыми әдебиетте сөз біріктіру амалы белсенді көзге түседі.

Сондықтан қазақ емлесі мәселелерінің қатарында ғалым әсіресе сөздерді біріктіріп жазу жағдайына жіті көңіл бөледі. Мәселен, «Анықтағыштың» 10 тармағы түгелдей дерлік осы ерекшелікке арналған (42-49-беттер), бұнда біріккен сөздерді жазудың негізінен морфологиялық ұстанымға сүйенетіндігі, біріккен сөз болатындар (топонимикалық атаулар, адам есімдері, терминдік мәнге ие болған атаулар және т.б.) мазмұндалған; таңбалануы бірдей күрделі сөздердің кейде бөлек жазылатындығының лингвистикалық негіздері дәлелденген (мысалы, *ақы* сөзі арқылы жасалған терминдік мәндегі *жалақы*, *қаламақы* бірге жазылса, фразеологизм құрамындағы *ақы* бөлек жазылады; *табан ақы*, *маңдай тері* немесе *тақтатас*, *зертас*, *сынтас* терминдерінің компоненттері бірге таңбаланатын да, *тас* сөзі адъективті сыңарымен тіркесіп өзінің тура мағынасында тұрған жағдайда бөлек жазылады: *дөңбек тас*, *меруерт тас*). Біріккен сөз болуға тиісті ғалым көрсеткен тұлғалардың көпшілігі дерлік орфографиялық сөздіктің кейінгі басылымдарына сұрыпталып енгізіліп, одан әрі бекітіле түсті [53].

Қазақ әдеби тілінің қазіргі даму жағдайында бас әріппен жазылатын атаулар тиянақтай түсуді қажет етіп отыр. Бұл мәселенің негізгі үлгілері Анықтағыштан табылады. «Жалпы кісі аттарының жазылуына байланысты мынаны айту қажет: қазақтың төл сөздерінен жасалғандары болсын, араб, парсы сөздерінен

қойылғандары болсын, кісі аттарына қатысты жалқы есімдерде едәуір еркіндік бар» деген қорытынды жасай келе, ғалым еркіндікті тілдің заңдылықтарына қайшы етіп пайдалана беруге болмайтындығын да атап айтады. Бас әріппен жазылатын ауқымды корпус кісі аттарына ғана емес, сонымен қатар ұлттық-мәдени қоғамдастыққа танымал және дәстүрлі мәдениетте ерекше орын алған, тарихи тұлға есімдерінің (*Домалақ ана, Қорқыт ата, Құнанбай қажы, Баян сұлу, Қыз Жібек, Әл-Фараби*), мифтік атаулардың, басқа да күрделі атаулардың емлесіне қатысты. Соңғы кездегі жазу практикасында бірнеше сыңардан тұратын есімдер мен күрделі атаулардың емлесінде еркіндік басымырақ байқалып барады. Бұл ретте, мәселен, *Төле би ауданы // Төлеби ауданы; Баба Түкті Шапты әзіз // Баба түкті шапты әзіз; Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама // Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама; Қапаларасан // Қапал Арасан // Қапал-Арасан* тәріздес әралуан орфограммаларды атауға болады. Ғалым көрсететініндей, «белгілі бір сөздер мен сөз тіркестерінің жазылуы бір ізге түспеген болса, ең сауатты адамның өзі киналады».

Академик Р. Сыздық қазақ емлесіне қатысты барлық пікірлерінде дәстүрлі норма // базалық норма дегендерді айтпаса да, *«дәстүрлі жазу // жазу дәстүрі // дағды бойынша жазуды сақтау керек»* деген ұғымдарды қатар қолданады. Мәселен, өзге тілден енген кірме сөздердің Анықтағыштың қай басылымында да 1983 жылғы ережелерге сәйкестендіргенімен, кейінірек басқа тілден алынған, ғылымның әр саласындағы терминдердің мүмкіндігінше тұрпатын бұзбай, тарихи-дәстүрлі принципке негіздеп жазудың маңыздылығына, маңыздылығының сауаттылыққа нұқсан келтірмеуінде екендігіне баса назар аудартады. Ғалымның бұл пікірі латыннегізді әліпби бойынша кірме сөздердің емлесін қалыптастыруда барынша өзекті.

Емле мен жазу, әдеби норма мен сөз мәдениеті ұлт тілінің қалыптаса бастаған кезеңінен бастап-ақ орныға бастайды, алайда қоғам дамуының әр тұстарында олардың тұрақтылығы мен бірегейлігі және әлеуметтік лингвистикалық мәні өзгеріп отырады, демек, қазақ емлесі мен жазуы мәселесі де ұдайы жетілдіріп, толықтырып, қайтадан зерделеп отыруды қажет етеді.

Қазақ графикасын латыннегізді әліпбиге ауыстыруға байланысты қазіргі кезеңде қазақ тілі емлесінің ережелерін, ережелердің негізінде түзілетін негізгі ортологиялық құралдарды әзірлеу ісі қолға алынғаны белгілі. Анықтағыш пен Орфографиялық сөздікте академик Р. Сыздық қалыптастырған емле ережелері басшылыққа алынатын болады.

1.4.2 Бас әріп емлесінің мәселелері

Латынграфикалы әліпби негізінде жаңартылған және жетілдірілген қазақ тілінің емле ережелерін түзуге бағытталған ғылыми-практикалық жұмыстарды жүргізу барысында функционалды стилдер мәтіндерінде жоғары жиілікпен қолданылатын бас әріптің – бас әріп графемасының жазылуын мейлінше бірізге келтірудің қажеттілігі айқын көзге түсті. Бас әріптің қолданылуы қазіргі қолданыстағы емле ережелерінде нақты көрсетілген және жинақталған. Дегенмен бас әріптің қолданылуына талдау жасау өзекті болып отыр, өйткені, біріншіден, қоғам үшін құрылымы мен маңыздылығы бар, бас әріппен жазылатын күрделі атаулар анағұрлым көбейді, екіншіден, бас әріптің жазылуында қолданыстағы нормалар мен жазба коммуникация үлгілерінде қарама-қайшылықтар байқалады. Мақалада бас әріптің қолданылуына қатысты орфографиялық варианттардың пайда болуына ықпал жасайтын сыртқылингвистикалық факторлар жіктеледі, заңнамалық құжаттардың кодификаторлық рөлі анықталады, сондай-ақ мәдени-тілдік детерминанттар, тілді тұтынушылардың прагматикалық интенциясы (ниеті) талданады. Талдаудың эмпирикалық базасы жазба нұсқалардан алынған фактілік материалдарды талдаудан және бас әріптің қолданылу жиілігінің артуына әсер ететін сыртқылингвистикалық факторларды белгілеуден тұрады, норма талаптары, норманың практикалық үлгілерге қарсылығы мен сәйкестігі және оның себептері дәлелденеді, бас әріптің қолданылуын реттеу үшін ұсыныстар жасалады.

Қазақ ұлты үшін тағдыршешті мәселе ретінде саяси тұрғыдан ілгері шығарылған міндеттердің бірі қазақ әліпбиін өзгерту, ұлт мүддесіне қарай бейімдеу іс-шаралары қарқынды басталған соңғы екі-үш жылда қазақ тілі емлесінің ережелерін жаңғырту, жаңарту, толықтыру және жетілдіру жұмыстары қатарласа іске асырылып келеді. Алдымен айтарымыз – қазақ емлесінің ережелері академик Р. Сыздықтың басшылығымен 1983 жылы жасалып, бекітілді [54]. Мемлекеттік саяси органдар тарапынан Қазақстан сауаттылық жағынан әлемде 14-орында тұрғаны көрсетіледі. Әрине, бұл – білім беру салаларының деңгейін анықтаудан алынған көрсеткіш, ал осы деңгейге көтерілуде қырық жылға таяу қолданылып келе жатқан қазақ тілі емлесі ережелерінің зор үлесі бар екендігі айқын.

Дамыған елдерде емле қағидаларының кейбір тұстары қайта қаралып, өзгертіліп отырады. Бұған әсер ететіндер – тілдің динамикасындағы өзгерістер және тілдің жай-күйіне ықпал жасайтын тілден тыс түрткіжайттар. Осы тұрғыдан қарағанда, дәл қазіргі кезеңде қазақ тілі емлесінің бірқатар проблемаларын ғылыми-практикалық тұрғыдан екшеу, реттеу және жетілдіру қажеттігі байқалып отыр. Реттеудің, жетілдірудің бірінші бағыты – латыннегізді әліпбиге ауысудың және оның мүмкіндіктерін пайдалана

отырып, қазақ сөзінде ұлттық болмыстың, тілдің табиғи заңдылықтарын орнықтыру және екіншісі – тілдің ішкі дамуы мен қолданыстағы, жазу практикасындағы басты ерекшеліктерді ескеру және сұрыптау.

Соңғы бағыт бойынша атқарылған жұмыстарды жүргізу үдерістерінде бас әріптің қолданылуының емлесі күрделі тұстардың бірі екендігі анықталды.

Академик Р.Сыздық өз қолымен жасаған «Қазақ тілінің анықтағышында» бас әріптің емлесі мейлінше таратылып берілген, бұған қатысты қағидалар 21 тармаққа (§91-§129) топтастырылған [49]. Жаңа әліпби негізіндегі Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы ұлттық комиссияның отырысында мақұлданған «Қазақ тілі емлесінің негізгі ережелерінде» алдыңғы қағидалар негізге алынып, 22 тармақта (§51- §73) жүйеленген [55]. Бас әріптің қызметі мен қолданысы қазіргі жазба коммуникацияда өте ауқымды, көркем әдебиет пен ауызекі сөйлеу тілін қоспағанда, мақсатты стилдердің барлығында дерлік қолданылады және бас әріппен берілетін атаулар мен тіркестердің тақырыптық топтары мол. Олардың қатарынан біздің тарапымыздан күрделі-құрама атаулар (номенклатуралық атаулар деген де термин қолданылады, бұл арқылы жоғары мемлекеттік органдар, жоғары лауазым атаулары, прецедентті атаулар, мекемелер мен ұйымдар атаулары қамтылады) емлесі қарастырылады. «Қазақ тілінің анықтағышында» күрделі-құрама атаулардың тізбесі 40 бет көлемінде. Бұл фактілер арқылы қазіргі жазу практикасында күрделі-құрама атаулардың емлесінде жоғарыда жүйеленген қағидалардың негізгілері сақталады, қатаң нормаланған үлгілері бар деуге болады. Норма тұрғысынан бағалайтын болсақ, Емле ережелерінде берілген қағидаларды қоғам мүшелері қабылдап, жазу тәжірибесінде сақтауы керек. Дәстүрлі түрде қалыптасқан мынадай тұжырым бар: «ережелерде көрсетілгендердің бәрі – норма; ал ережеге қайшы келетіндерді нормадан тысқары деп тану керек» [56, 34]. Мәселеге осылайша қарағанда, қазіргі жазу тәжірибесінде бас әріп немесе кіші әріп қолданылатын тұстарда императив норма тарапынан бірнеше қарсылық пайда болады, бұған әсер ететін бірнеше түрткіжайттар бар. Жоғарыда аталған еңбектерге еңбеген (тізбеде берілмеген), соңғы жылдары пайда болған күрделі-құрама атаулар талданады.

Бірінші түрткіжайт. Тілдік-заңнамалық узустың (дәстүрге айналып бара жатқан орфограммалық үлгінің) актуалдануы.

– «Әкімшіліктің құрылымына Қазақстан Республикасы Президенті Әкімшілігінің Басшысы (бұдан әрі – Әкімшілік Басшысы), Қазақстан Республикасы Қауіпсіздік Кеңесінің хатшысы, Әкімшілік Басшысының орынбасарлары, Қазақстан Республикасы Президентінің көмекшілері, Қазақстан Республикасы Президенті Кеңесінің бастығы, Қазақстан Республикасы Президентінің кеңесшілері, Әкімшіліктің құрылымдық бөлімшелерінің басылары мен өзге де қызметкерлері кіреді» («Айқын» газетінен) деген мәнәтінде жоғары мемлекеттік мекеменің ішкі құрылымы мен лауазым атаулары іс, басқарушы, көмекші, бірінші, кеңсе тәрізді жалпы есімдер бас әріппен қолданылған.

Осы графикалық таңбаға негіз болып отырған заңнамалық құжат бар, онда Қазақстан Республикасының Премьер-Министрі, оның бірінші орынбасары мен орынбасарлары, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік хатшысы, Қазақстан Республикасы Президенті Әкімшілігінің Басшысы, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Кеңесінің Басшысы, Қазақстан Республикасы Президенті Әкімшілігі Басшысының бірінші орынбасары мен орынбасарлары, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Кеңесі Басшысының орынбасарлары түріндегі норма бекітілген [57].

Норма vs. бағалау. Біз бұны лингвистикалық-заңнамалық құжат үлгісінің актуалдануы деп бағалаймыз, себебі: а) жарғы, өкім, жарлық, нұсқаулық тәрізді прецедентті нормативті-құқықтық құжаттар заң күшіне ие құжаттар болып табылады; оларда қолданылған жазу үлгілері заң арқылы қабылданған үлгілер болып саналады; ә) оларда жалпы есімдердің бас әріппен жазылуы орган атауының «теңдес атаулардың ішіндегі біріншісі» мағынасын иеленеді, сөйтіп, іс, тұңғыш, басқарушы, көмекші, бірінші, кеңсе тәрізді жалпы есімдер бейтарап мәтіндердегі қолданысынан бас әріппен айрықшаланады. Нақтырақ айтқанда, мерзімді басылымдарда, ресми мәтіндер түзуде нормативті-құқықтық құжаттар *кодификатор* қызметінде көрінеді, жазба коммуникация типтері үшін мойындалатылады.

Екінші түрткіжайт. Күрделі-құрама атаулардың прецедентті актуалдануы.

– Мен қоғамда «Қазақ елінің ұлттық идеясы қандай болуы керек?» деген сауал жиі талқыға түсетінін көріп жүрмін. Біз үшін болашағымызға бағдар ететін, ұлтты ұйыстырып, ұлы мақсаттарға жетелейтін идея бар. Ол – *Мәңгілік Ел* идеясы.

– Зиялы қауым бас қосқан жиында «Ұлы даланың жеті қыры» атты бағдарламалық мақала талқыланды. <https://www.inform.kz/kz/>

– ҚР Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев «*Мәңгілік ел*» болудың бірден-бір шарты ұлттық кодымызды сақтап, рухани жаңғыру екенін айтты («Ана тілі» газеті, 7 мамыр, 2019 жыл).

Норма vs. бағалау. Сөйлеу әрекетінде игерілген, жаңадан пайда болып, жазу практикасында қолданысы жиілігі жоғары бола бастаған, саяси-әлеуметтік, ұлттық мәнге ие атаулардың осылайша таңбалануы арқылы қоғам дамуы үшін аса маңыздылығын көрсету және ұлттың санасына орнықтыру

үшін бас әріпке графикалық акцент жүктеледі. Алайда алдыңғы фактілерге қарағанда, прецедентті актуалдануда орфографиялық варианттар да кездеседі, оған «Мәңгілік Ел/ Мәңгілік ел» мысалдары дәлел бола алады. Демек, бұл фактілер норма, тілдің табиғи заңдылықтары тұрғысынан бағалануы тиіс. Орфографиялық сөздіктің алдыңғы басылымдарында *мәңгілік ел* және *ұлы дала* тіркестері жоқ. Бұл – заңды, өйткені олар – соңғы үш-төрт жылда пайда болған атаулар. *Мәңгілік ел* ұғымы ұлттық символ мәнін иеленген, сондықтан ұлттық символды айрықшалап беру мақсатында жазба коммуникация көп реттерде *Мәңгілік Ел* (сыңарларының екеуі де бас әріппен) нұсқасын қолданады, сондай-ақ *Мәңгілік ел* деп жазу тәжірибесі де бар. Емле сөздігінің жаңа басылымында *мәңгілік* (негізгі реестр), *Мәңгілік* ел (ішкі реестр) түрінде түзілуі тиіс, яғни тілдің заңдылықтары мен орфографиялық норма сақталатын болады. Алайда жазу практикасында *Мәңгілік Ел/Мәңгілік ел* формалары біршама уақыт қатар қолданыста болуы мүмкін, дегенмен орфографиялық нормаларға саналы көзқарас болған жағдайда жазу тәжірибесінде тілдің табиғи заңдылықтары басым түсе бастайды. Мәселен, Премьер-Министр формасының бірнеше вариантта жазылуы орын алып келді: *Премьер-Министр / Премьер-министр*. Алдыңғы сыңардың мағынасы «бірінші» дегенді білдіретініне зер салсақ, онда Премьер министрі қалыптасуы керек. Алайда заңнамалық құжаттардың *кодификаторлық* қызметі арқылы күрделі атаудың құрамындағы графикалық белгі (-) сақталып келеді. Жазу практикасы екі вариантта бергенімен, *Премьер-министр* формасы тұрақталып келеді; тілдің табиғи заңдылықтары мен басқа бірнеше түрткіжайттардың арасындағы қарсылықтарда алғашқысы (тілдің табиғи болмысы) жеңе бастады.

Ал *Ұлы даланың жеті қыры* – ғылыми еңбектің атауы. Мақаланың, шығарманың атауының бірінші сөзі бас әріптен басталатындығы қазіргі қолданыстағы Емле ережелері мен Емле анықтағышында белгіленген. Осы атаудың негізінде *Ұлы дала тұлғалары*, *Ұлы дала елі* тәрізді жаңа қолданыстар пайда болды. Латынграфикалы әліпби негізіндегі жаңартылған Емле сөздігінде көрсетілгендердің графикалық белгімен таңбалануы нақты көрсетілетін болады.

Тағы бір күрделі атауға қысқаша тоқтала кету қажет болып отыр. Ол – *Хан Шатыр/Хан-Шатыр/Хан шатыр* параллелдері. Осындай варианттар жазу практикасында бар. Үлкен орталыққа берілген атаудың түпкі мәнінде *хан шатыр(ы)* емес, «шатырлардың Ханы» ұғымы бар деген мәлімет көрсетіледі, өйткені ол әлемдегі шатыр типтес ғимараттардың ішіндегі ең үлкені екендігі дәлелденген. Бұл – бір. Екіншіден, *Хан Шатыр* орфограммасы орталықтың ресми атауында осылайша бекітілген, сөйтіп, бұл орфограмма лингво-заңнамалық күшке ие, демек, осы вариантты норма деп тануымыз.

Үшінші түрткіжайт. Мәтіндік орфография және графемафон үлгілерін пайдалану.

– Тәуелсіздікпен бірге халқымыз *Мәңгілік Мұраттарына* қол жеткізді. Біз еліміздің жүрегі, тәуелсіздігіміздің тірегі – *Мәңгілік Елордамызды* тұрғыздық. Қазақтың *Мәңгілік Ғұмыры* ұрпақтың *Мәңгілік Болашағын* баянды етуге арналады. Ендігі ұрпақ – *Мәңгілік Қазақтың Перзенті*.

– *Қазақ Елінің Ұлттық Идеясы – Мәңгілік Ел!*» деп Елбасымыз атап көрсеткендей, тәуелсіздіктің тұрақтылығы мен мәңгілігі қазіргі ұрпақтың оны түйсініп, түсінуінде жатыр. <https://www.inform.kz/kz/>

– Арысы түркі, берісі қазақ ұлысының атақонысы Ұлы Дала төсінде жүздеген қалалар бой көтергені... (Қазақ әдебиеті, 21 ақпан, 2020 ж.).

– Халық кім? Ол – *Сен және Мен*. Әлеуметтік ахуал біз күткен *Егемендіктің*, біз жеткен *Тәуелсіздіктің* санатына сай келіп жатыр ма? (Қазақ әдебиеті, 28 ақпан, 2020 ж.).

Норма vs. бағалау. Мәтіндік орфография немесе графемафон қазіргі кезде қазақ жазба нұсқаларында жиірек қолданылып жүр. Қатаң түрдегі орфографиялық нормалардан саналы түрде ауытқудың бұл түрі жазба мәтіннің жанрлық сипаттарына, автордың көзқарасына қарай мәтіндегі сөздің біріне немесе бірнешеуіне айрықша мағыналық, яки стилдік мән үстеу үшін көркемдеуші құрал, ақпарат берушінің жоғары сезімін жеткізудің, ақпарат алушының сезіміне әсер етудің автордың ішкі интенциясын лингвокреативті түрде жеткізу тәсілі ретінде қолданылады. Ал *сен* және *мен* сөздері нақты мағынада емес, жинақтау мәнінде пайдаланылған.

Сонымен қатар құттықтау мәтіндерінде ұшырасатын «Отбасымыздың атынан *Сізге Амандық, Бақыт, Жақсылық* тілеймін» нысанындағы үлгілер жазба коммуникацияда орын алады. Осындай графемафон – *сіз, амандық, бақыт, жақсылық* сөздеріне эмоционалды-экспрессивті бояу үстедің (маркерлеудің) бір көрінісі. Мәтіндік орфография жазба нұсқалардың функционалдық ерекшеліктеріне қарай қолданыла алады және олар стилистика ыңғайында талданады, емле қағидаларының аспектісінде қарастырылмайды.

Бесінші түрткіжайт. Басқа тілдердегі бас әріп қолданылуының дәстүрі.

«Барыс» *Акционерлік* қоғамы; Қазақстан халқы Ассамблеясы Қазконтент» *Акционерлік Қоғам*; Қазақстан Республикасы Байланыс және ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағат комитетінің Археография және деректану *Ұлттық* орталығы; Қазақ газеттері» ЖШС-ның *Бас Директоры* – Редакторлар кеңесінің төрағасы (сайт материалдарынан) деген мысалдарға назар аударалық.

Норма vs. бағалау. Осындай үлгілердің болу себебі мәдениетаралық коммуникацияның ықпалы деп тануымыз. Басқа тілдердегі күрделі-құрама атауларда *акционерлік, ассамблея, ұлттық, бас директор*

дегендер сол тілдердің типологиялық-құрылымдық ерекшеліктеріне сәйкес бас әріппен (Акционерное общество «Барыс»; Национальный центр..., Генеральный Директор) жазылады, сөйтіп, осы үлгі қазақ жазба нұсқаларына да стереотипті түрде көшіріледі.

Бұл тілдік фактілер – жаңа қолданыстар. Алдыңғы Емле сөздіктерінде олар тіркелмеген. Сондықтан жаңартылған Емле сөздігінде күрделі-құрама атаулардың Қосымша ретіндегі жеке тізбесі осындай атаулармен толықтырылатын болады.

Осы аталғандармен қатар қазіргі жазба коммуникацияда *Абылай хан атындағы Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университетінің* барлық студенттерін «Үздік поэзия аудармасы» байқауына қатысуға шақырамыз («Түркістан» газетінен); *Қорқыт ата атындағы Университет* тәрізді, екіншіше қарай, бас әріптің таңбаланатын реттеріне соншалықты мән бермеу салдарынан туындаған фактілерді де атап өтеміз.

Түйін. Баяндалғандардан және тілдік фактілердің көрінісінен бірнеше болжам-түйін жасауға болады. Біріншіден, қазіргі жазба коммуникацияда бас әріптің қолданылу өрісі өте ауқымды. Соңғы жылдарға дейінгі жазу тәжірибесінде бас әріптің қолданылуында біршама қатаң, дәстүрлі орфографиялық норма сақталып келді. Қазіргі кезде бас әріппен ерекшелеп жазудың көптеген үлгілері көрініс тауып отыр. Екіншіден, қалыптасқан норма мен жазу тәжірибесінің арасындағы айырмашылықтар неден? деген сұрақ пайда болады. Бұл жайттың басты себептерінің бірі ретінде жалпы қазақ жазуында орфография қағидаларына либералды қараудың белгілері бар екендігін, жазуда еркіндіктің орын алып отырғанын анық айтуға тиіспіз. Алайда санамаланғандардың қатарында соңғы фактілерден басқасын (алдыңғыларын) орфографиялық қате деп қарамау керек. Олар қалай бағалануы керек? деген мәселе бойынша айтарымыз – емле қағидалары, оның ішінде қоғам дамуының біршама кезеңдерінің бойында тілдің негізгі лексикалық, грамматикалық түзілімінің емле ерекшеліктері тұрақты болады, алайда орфографияның өзі тілдің синхронды-диахронды дамуының өзгерістеріне қарай кейде спонтанды, кейде шартты түрде әртүрлі сипат алып отырады, бұған, яғни орфографиялық ресімдеуге тілді тұтынушылардың мәдени-тілдік деңгейі, прагматикалық интенциясы, ниеті, кейде кәсіби деңгейдің төмендігі әсер етеді. Жалпы алғанда, норманы сөз мәдениеті, орфография саласының мамандары түзеді, алайда түзу барысында тілдің қолданысы ескеріледі. Өйткені тілде алдымен бірнеше варианттар, шекаралас қолданыстар, кейде ауытқулар болады, міне, осыларды ғылыми, қолданыстық тұрғысынан екішеу арқылы орфографиялық норма кодификацияланады және бекітіледі.

1.4.3 Қайталама дауыссыздардың емлесі

Ел басшысының Жарлығына сәйкес жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің негізгі ережелерінің алғашқы нұсқасы мақұлданды, қазіргі кезде Ережелерінің кей баптарын жетілдіру жұмыстары атқарылуда. Емле ережелерінде сөздік құрамға өзге тілден енген сөздердің – ғылым мен техника терминдерінің қазақ тілінің айтылу заңдылықтарына қарай бейімделуі орфографиялық қағида түрінде бекітілген. Шеттілдік терминдердің бір бөлігін сөз ортасында және сөз соңында қайталама дауыссыздары бар (геминаттар) сөздер құрайды.

Қазірге дейінгі қазақ орфографиялық нормалары бойынша шеттілдік сөздер құрамындағы қайталама дауыссыздар жазба коммуникацияда сақталғанымен, олар *анық айтылмайды, кейде анық дыбысталады. Бұл ғылыми тұрғыдан геминаттардың бірінің акустикалық-артикуляциялық жақтан нық дыбысталмайтындығы арқылы дәлелденеді. Шеттілдік сөздердегі қайталама дауыссыздардың бірі графема түрінде бар, алайда сөздің мағынасын танытушы, мағынаны айқындаушы қызметіне ие емес.*

Жаңа емле ережелерінің жобасын түзуде жазу үдерісінде қазақ әдеби тілінің құрамындағы транскрипцияланғандарды, сондай-ақ әсіресе соңғы кезеңде дендеп енген өзге тілден енген сөздерді / терминдерді саралап, дәлдеп көрсетудің қажеттігі айқын көзге түсті. Сондықтан кірме сөздер // халықаралық терминдер // интернационал сөздер // интертерминдер // шет тілдерден енген сөздер // бейбалама сөздер типтес саналуан атаулар пайда болды. Сондықтан өзге тілден енген сөздерді даралап атаудың қажеттігі туындады. Кірме сөздер және шеттілдік сөздер (*орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген сөздердің баламасы ретінде*) деп аталатын терминдер ұсынылып, олар алқалы, жауапты топтардың мәжілісінде мақұлданды да, Емле ережелерінде осылайша сараланып көрсетілді.

Кірме сөздер – қабылдаушы тілде фонетикалық жағынан бейімделген, қабылдаушы тіл жүйесіне енген, тілдің төл иесі үшін бөгде тіл сөзі екендігі байқалмайтын сөздер [58].

Шеттілдік сөздер – тілдің лексикалық жүйесінің ерекше саласын құрайтын, өздерінің «шетелдік» бейнесін сақтаған, сондықтан да тілді пайдаланушыларға «шетелдік» қасиеті көрініп тұратын, тілдік санада шетел сөздер ретінде қабылданатын сөздер [58].

Кірме сөздер – қазақ тілінің айтылу заңдылықтары арқылы мейлінше меңгерілген, таңба-жазуы арқылы басқа тілдің сөзі екендігі аңғарылмайтын, нормаланған сөздер (*пойыз* – «поездка» сөзінен қалыптасқан;

кәмпит – итал. confetto, лат. confectus; *жәрмеңке* – пол. jarmark // нем. Jahrmarkt – жыл сайынғы базар; араб-парсы сөздері – *абырой, пешене, ғылым, әмір, пәрмен, газиз*).

Шеттілдік сөздер – қазақ тілінің айтылу заңдылықтарына сәйкес келмейтін немесе таңба-жазуы арқылы өзге тілдің элементі екендігі айқын байқалатын (*коллегия, джентельмен, дебют, дирижер, сенат, джинсы, чипсы, хот-дог*) сөздер.

Алдымен қысқа шолу түрінде, көпшілік интуитивті түрде білетін мәліметтерге назар аудартамыз.

- Қазақ әдеби тілінің сөздік құрамында шеттілдік сөздердің болуы және олардың тілде орнығып, нормалық қалыпқа айналуы – қоғамдық-тарихи факторлар тұрғысынан қарағанда да, тілдің даму сипатын сараптағанда да заңды құбылыс. Ұлт тілінің бірнеше ғасыр бойындағы дамуында құрылымы мен мазмұны сан алуан өзге тілге тән тілдік бірліктер сөздік құрамға енді және өзге тілдерден сөз қабылдаудың аумағы кеңейе түсіп, бұл үдеріс қарқынды түрде одан әрі жалғасуда.

- Шеттілдік сөздер қазақ қоғамында коммуникативтік жағынан маңызды рөл атқарады, тілдік, сөйлеу жағдаяттарының барлық деңгейіне де араласады. Тілге ену жолдары мен қарқындылығы жағынан да шектеусіз. Мәселен, 2014 жылы жарияланған 31 томдық екітілді терминологиялық сөздіктің қай томын сараласаңыз да, оларда тіркелген терминдердің кем дегенде 50%-ы шеттілдік терминдер екендігіне оңай көз жеткізуге болады.

- Тілдік санаға (қолданыс аясына) әбден орныққаны соншалықты, шеттілдік сөздердің басым көпшілігі қазақтілді қоғам мүшесінің когнитивті санасында әбден бекіген.

- Өзге тілден енген атауларды, терминдердің түпнұсқадағы тұрпатын сақтай отырып жазу білім индексінің жоғары дәрежесі ретінде қалыптасқан; олар – қоғам мүшесінің кәсіби қызметіне, қоғам мүшесінің кәсіби білімі үшін қажетті тілдік бірліктер.

- Басқа да факторлардың ықпалымен қатар жазба коммуникациядағы ауқымды қолданысының әсерінен (осы ретте жазба коммуникацияның тіпті қазақтың төл сөздерінің айтылуына да әсері бар екендігін атап өтуге болады) қазақтілді адамның өзі шет тілге тән артикуляциялық базаның сипаттарын – шеттілдік сөздің айтылуындағы сөз ырғағын, әсіресе интонация мен екпінді дәл сақтап келді және бұның коммуникативтік актінің негізгі, ресми түрлерінде бұзылуы білімдік-танымдық индекстің, сөз мәдениетінің төмендігімен байланыстырылады. Мәселен, қазақы тілді адам коттедж дегенді коттэдж[тэ]; тоннель дегенді тоннэль[нэ] түрінде, сондай-ақ аккумулятор, профессор, композитор сөздерін аккумулятр (тыр), професер (сыр), кампазитор (тыр) түрінде дыбыстайды, яғни өзге тілдегі екпін арқылы соңғы буындағы дауысты дыбыстың редукциялануы сақталады.

Шеттілдік сөздердің орфограммасы мен орфоэпиялық заңдылықтары қазақ қоғамының негізгі өкілдерінің когнитивті санасында әбден орныққандықтан, қазақ тілі емлесінің негізгі ережелерін түзу барысындағы ғалымдар мен жалпы жұртшылық арасында кеңінен талқылау жүргізілді, сөз болып отырған мәселе төңірегінде бірнеше пікірлер пайда болды; олар мыналар: а) кирилше қалпын сақтау; ә) ағылшын тіліндегі таңбалануына мейлінше жақындату; б) шеттілдік сөздердің түгелдей дерлік қазақша баламасын жасау; в) шеттілдік сөздерді түгел дерлік қазақ тілінің айтылу заңдылықтарына бағындыру.

Осы себепті жаңа емле Ережелерінде шеттілдік сөздердің жазылуы жан-жақты көрсетілді және олардың емлесінде мүмкіндігінше қазақ тілінің табиғи заңдылықтарына қарай айтылуы негіз болды.

Шеттілдік сөздердің емлесі жаңа Ережелерде ауқымды орын алады және бұл – Ережелердің жаңалықтарының бірі.

Атқарылған жұмыстар барысында шеттілдік сөздер алдымен белгілі бір моделдерге қарай топтастырылды. Осының нәтижесінде бұрынғы кирилше әліпбидегі өзгетілдік таңбалардың (В әрпінен бастап Я-ға дейін) төл тілдің табиғи заңдылықтарымен қалайша дыбысталатыны біршама бір ізге түсірілді, айтылу заңдылықтарының артикуляциялық айырмашылықтары екшеленді. Бұл мәселелер жөніндегі ғылыми негіздер, практикалық ұсыныстар әлі де талдану үстінде.

Нақты бір моделдерге жинақтау барысында қазақ әдеби тілінің сөздік құрамына енген, күнделікті ресми ауызша / жазбаша коммуникацияға араласатын шеттілдік сөздердің елеулі бір бөлігін сөз ортасында және сөз соңында қолданылған қайталама дауыссыздары (тіл ғылымында геминат дыбыстар деп аталады) бар терминдер құрайтындығы анықталды және олардың жазылуын реттеудің қажеттігі айқын көзге түсті.

Сөз ортасында және сөз соңында қайталама дауыссыздары (сс, мм, лл, тт, фф, нн, бб, рр, пп, гг, дд, кк, уу) бар терминдер қазіргі қазақ тілтануындағы лексикографиялық еңбектерден (нормативті, екітілді, түсіндірме сөздіктерден, анықтамалықтардан) «толық құқыққа ие» терминдер ретінде орын алып отыр және олар ғылыми, ресми мәтіндерде, мерзімді басылымдарда, визуалды ақпарат көздерінде (жарнамалар, маңдайшалар) кеңінен қолданылады. Мәселен, *аксесуар, аппаратура, аккредитив, апелляция, дилемма, касса, новелла, балласт, коррупция, коэффициент, масса, агрессия, коммуникация, терроризм, оппонент, баннер, оппозиция, корректор, антенна, бриллиант, триллер, иллюзия, оперетта, агрессия, аттракцион, пицца, колледж, параллель, идиллия, коррозия, симметрия, аккредитация, аттестат, стеллаж, массаж, масс-медиа, хлорофилл, аппендицит, дифференциал, спагетти, коммуникация, хобби, холл, конгресс,*

сумма, коммерция типтестер қазақ тілін төл тілім деп білетіндерге графема жағынан да, мағына-мазмұны жағынан да мейлінше таныс. *Анна, Кирилл, Филипп, Виолетта, Пикассо, Калькутта, Канны, Одесса, Донбасс, Esentai mall* тәріздес онимдер қатары да қазақ әдеби тілінің қолданысында бар. Олардың емлесі де, орфоэпиялық нормасы да, жоғарыда айтылғанындай, өзге тілдің заңдылықтарына бағындырылған.

Әлемдік лингвистикадағы орфография ғылымына қатысты еңбектерде көрсетілгендер тәрізді сөздердің орфографиялық-орфоэпиялық ерекшеліктері жеке-дара таратылып айтылмайды. Дегенмен орыс тіл білімінің орфограф-мамандары Д.Розенталь, Н.Валгина және М.Фомина «орыс тілін созылыңқы дауыссыздар тән емес, сондықтан аппарат, терраса, аппетит, корректор, коммерция дегендерді айтуда бір дыбыс сақталады» деген тұжырым ұсынады [59]. Тағы бір зерттеушілер қайталама дауыссыздар айтылуда сақталуы мүмкін, бірақ бұл сөйлеуді «әдейі кітабилендірудің» салдары деген пікір білдіреді. 1964 жылы орыс тілі емлесінің ережелерін редакциялаған орфографиялық комиссия «егер айтылуда анық дыбысталмаса, шеттілдік сөздердегі қосар дауыссыздарды түсіріп жазу керек» деген шешім шығарып, бұған *асимиляция, дифференциация* деген мысалдарды дәлел етеді. Алайда орыс әдеби тілінің орфографиялық нормаларында бұл өзгеріссіз қалған, осы тұрпатында қазақ тілінде де қалыптасқан [2].

Қосар дауыссыздары бар өзге тілден енген сөздерді жүйелеу барысында осындай ерекшеліктерге ие тілдік қабаттың тағы бір легін сөз соңында қайталама дауыссыздары бар шеттілдік сөздер (грамм, металл), сондай-ақ араб-парсы тілінен енген сөздер (махаббат, раббым, мүдде, қисса, әлқисса, ләззат, жаннат, әккі(әккі адам), күллі, кәззап, құдды, тәкаппар, молла, әдді (әддісі жоқ), ассалаумағалайкум, әлейкумассалам, Ахметтолла) құрайтындығы анықталды.

Сөз соңындағы қайталама дауыссыздардың емлесі қазақ орфографиясы ғылымында алғаш рет академик Р.Сыздықтың еңбектерінде жүйеленді. «Қазақ тілінің анықтағышында» академик Р.Сыздық қосарлама дауыссыздардың атау күйінде өзгеріссіз жазылатындығын (кросс, класс, металл), алайда оларға қазақ тілінің қосымшалары жалғанғанда, дауыссыздың бірі түсірілетіндігін, кроска, класка, металға болатындығын сол кезеңдердегі саясат – тіл – емле қарым-қатынасына сәйкестендірді [49]. Бұл қағида одан әрі 1983 жылы бекітілген емле ережелерінде нақтыланды. Ал шеттілдік сөздердегі, араб-парсы сөздеріндегі сөз ортасындағы қосар дауыссыздардың қалайша жазылатындығы ортологиялық құралдарда кең дәрежеде қамтылмаған.

Ғалым Н.Уәли сөз ортасындағы қосар дыбыстарға арнайы тоқталмағанымен, «*класс, металл, прогресс, грамм, берилл, масс-медиа, конгресс-холл, пресс-релиз* т.б. атаулардың да орфографиялануын ережеде қайта қарау керектігі – сөз аяғының «геминат» дыбыстарға аяқталуы қазақ тілінің дыбыстық заңымен сәйкеспейтіндіктен, болашақ ережеде бұндай терминдер *клас - klas, метал - metal, прогрес - progres, грам - gram, берил - beril, мас-медиа - mas-media, конгрес-хол - kongres-hol, прес-релиз - pres-reliz* түрінде орфографиялануы қажет деп есептейміз» деп қорытындылады [60].

Түпнегізі араб-парсылық сөздер қазақ әдеби тілінде айтарлықтай көлемде орын алған және олардың қазақ тілінің айтылу заңдылықтарына қарай игерілгендігі белгілі. Араб-парсы тілдерінен енген тілдік бірліктердің қатарында сөз ортасында қосар дауыстылары бар сөздер соншалықты көп емес. Солай бола тұрса да олардың емлесіне назар аудартуға тура келеді, өйткені түпнегізі роман-герман тілдері болып саналатын қосар дауыссыздары бар тілдік бірліктердің жазылуын бір моделге түсіру барысында *махаббат, раббым, мүдде, қисса, әлқисса, ләззат, жаннат, әккі(әккі адам), күллі, кәззап, құдды, тәкаппар, молла, әдді (әддісі жоқ), Ахметтолла* тәрізді тілдік бірліктерде қосар дауыстылардың сақталуын емле арқылы нақтылау, қазіргі дейін қалыптасып келген дәстүрлі емле нормасын қалыптандыру қажеттігі айқындалды; басқаша болған жағдайда – қосардың бірі түсірілгенде, мағынасы айқын емес орфограммалар түзілетіндігі көрінді (*жаннат – жанат ішік; құдды – құды; мүдде – мүде, қисса – қиса*).

Қазақ әдеби тілінің сөздік қорында, терминжүйеде қайталама дауыссыздар арқылы жазылатын шеттілдік сөздер бар. Олар көпбуынды, екібуынды сөздерде, сондай-ақ сөз соңында және антропонимдер мен топонимдерде кездеседі.

Қазақ әдеби тілінің құрамындағы қайталама дауыссыздар арқылы жазылатын шеттілдік сөздер роман-герман тілдерінен орыс тілі арқылы енген терминдер. Роман-герман тілдерінің көпшілігінде қайталама дауыссыздар жазылғанымен, көп реттерде олар анық айтылмайды, кейде анық дыбысталады. Әлемдік лингвистикадағы фонология қатысты еңбектерде жазуда көрініс тапқан қайталама дыбыстардың ауызша коммуникацияда айтылуының себебін кітаби тілдің ерекшеліктерімен байланыстырады. Ал қайталама дауыссыздардың анық айтылмайтындығы ғылыми тұрғыдан геминаттардың бірінің акустикалық-артикуляциялық жақтан нық дыбысталмайтындығы арқылы дәлелденеді. Демек, қайталама дауыссыздардың бірі графема түрінде көріне тұрса да, сөздің мағынасын танытушы, мағынаны айқындаушы қызметіне ие емес.

Орфография ғылымында міндетті түрде тексерілетін, сақталатын; тексерілуі, сақталуы міндетті емес; айтылмайтын дыбыстардың емлесі болады.

Қазақ тілінің табиғи айтылу заңдылықтарына сәйкес шеттілдік сөздер құрамындағы қайталама дауыссыздардың айтылу ерекшеліктері, осы себепті жазуда қайталама дауыссыздардың сақталуы немесе сақталмауы: а) сөзді буынға бөлудегі заңдылықтар; ә) қайталама дауыссыздың маңайында ашық дауыстының болуы; б) қайталама дауыссыздардың бірін түсіріп жазған жағдайда сөз мағынасына нұқсан келетіндігі; в) төл сөздермен омоним қатар түзіп, жазба және ауызша коммуникацияда екіұдай мағына тудыратындығы арқылы түсіндіріледі.

Белгілі бір моделдерін қалыптастыру және орфограммасын реттеу мақсаттарында сөз ішінде қайталама дауыссыздары бар шеттілдік сөздерді шартты түрде бірнеше топқа бөлуге болады. Олар мыналар:

Ауызша әдеби тілде, әлеуметтік-мәдени қарым-қатынаста кең тараған, сондай-ақ ғылым мен өндірістің, оқу-ағартудың қазақ жеріндегі негізгі салаларының атауларының қолданылу жиілігі жоғары болуы арқылы қазақ тілінің заңдылықтарына қарай бейімделген және бейімделе бастаған шеттілдік сөздер; оларда сөз ішіндегі қайталама дауыссыздардың бірі түсіріледі: *професор, режисер, колоквиум, комиссия, коллеж, апендицит, бриллиант, апелляция, аппликация, стелаж, иллюзия, иллюзионист, акорд, аксесуар, параллель, дифференциал, грамматика, металлургия, силабус, аттракцион*.

Екі немесе бірбуынды шеттілдік сөздерде сөз ортасындағы қайталама дауыссыздар сақталады: *баннер, масса, касса, тонна, вилла, сумма, саммит, гамма, муссон, миссия, пресса, бассейн, доллар, шиллинг, миссис, хобби, перрон*.

Байқалып отырғанындай, шеттілдік сөздердің емлесін қазіргі қоғамның талабына, ұлттық мүдделерге сәйкес реттеуде, кодификациялауда ғылыми-практикалық бірқатар проблемалар бар. Олардың бастылары «Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелерінде» әбден сарапталып, белгілі бір моделдер арқылы бірізділенді [55]. Ал Ереже – жазу теориясына негізделген заңнамалық құжат; Ережелер жинағында басты моделдер қамтылады. Сондықтан шеттілдік сөздердің орфографиялануындағы проблемалар ортологиялық құралдардың негізгі типтерінде ғылыми-практикалық дәйектемелер арқылы дәлелденетін болады.

1.4.4 Біріккен сөз орфограммасын танудың ғылыми-теориялық негіздемесі

Қазақ тілінде бір алуан сөзді бірге не бөлек таңбалау осы күнге дейін күн тәртібінен түспей келе жатқан күрделі мәселелердің бірі болып табылады.

Бүгінгі тіл ғылымы деңгейінің жоғары екеніне, қарқынды дамуына қарамастан, жекелеген тұстары болмаса, сөздерді бірге/бөлек таңбалау жайы түбегейлі шешімін тапқан жоқ. Қазақ тіл білімінде де солай. Дегенмен, бірге/бөлек жазылуы даулы көрінетін сөздердің едәуір бөлігі практика арқылы болсын, ғылыми-теориялық негізде болсын бірізге түсіріліп, жүйеге салынды.

Біріккен сөз тәрізді аса күрделі құбылысты танып-білуде проф. Қ.Жұбановтың [8] ғылыми-лингвистикалық концепциясының мәні айрықша болды.

Біріккен сөздердің үлгісі «Орфографиялық негізгі ережеде» (1938, 1957, 1983) беріліп, әсіресе акад. Р.Сыздықтың ғылыми редакциясымен шыққан үлкен «Орфографиялық сөздіктің» [53] және «Анықтағыштың» [49] басылымдарында екі түбірден құралған терминдердің, жан-жануарлар, өсімдік, тұрмыс, шаруашылық заттары, салт-дәстүр т.б. атаулары бірге таңбаланып, нормаға түсті.

Қазақ тіл білімінде сөздердің дыбыстық жамылғысы жағынан бірігуі, негізінен, сегменттік бірліктер деңгейінде қарастырылды. Қатар келген екі сөздің құрамындағы дауысты/дауыссыздардың түсіп қалуы немесе өзге бір дыбыстарға алмасуы (*қазанған, бұл жыл – бұ жыл – биыл; қол қап – қолған* т.б.) сөздің формалық жақтан бірігуінің белгісі ретінде алынды.

Алайда екі сөздің формалық жақтан бірігуін тек сегменттік бірліктер деңгейінде қарау жеткіліксіз екені байқала бастады. Бұл құбылыс, түптеп келгенде, ондаған ғана сөздің көлемімен шектеледі.

Біріккен сөзге байланысты проф. А.Ысқақов [61] екпін кіріккен сөзді жай сөз тіркесінен әрі ерекшелендіретін, әрі ажырататын негізгі белгінің бірі [61, 105] дей отырып, «Біріккен сөз деп, компоненттері мағына жағынан да, форма жағынан да елеулі өзгерістерге ұшырамай-ақ өзара бірігіп, жинақталған біртұтас лексика-семантикалық мағына білдіретін күрделі сөзді айтамыз» дейді [61, 106].

Ал, шынында, сөздердің материалдық жағынан бірігуі тек сегменттік деңгейде ғана жүзеге асатын құбылыс па? Суперсегменттік деңгейдегі белгілер сөздің біріккендігінің көрсеткіші бола ала ма? Бұл мәселені кезінде профессор Н.Уәли кіріккендіктің ерекше тұлғалық белгісі ретінде көрсеткен болатын.

Сондай-ақ мағынаны біртұтас құбылыс ретінде ала отырып, сөздердің мазмұн жағынан бірігуін қарастырудың әдіс-тәсілі әлі де жеткіліксіз болып отырғанын байқаймыз. Мағынаның ішкі құрылымдық бірліктеріне тән ерекшелікке тереңдеп бармай, екі сөз бірігіп, басқа бір жаңа мағынаны береді деген жалпылама тұжырыммен мәселе шешілмейтіні де белгілі болды. Мұндайда, бәрібір, екі сөздің бірігуі, жаңа мағына беруі немесе әрқайсысы өзінің дербестігін сақтап қалуы т.б. мәселелер кейбір тұстарда шешілмеген, даулы күйде қалып қояды.

Осымен байланысты Қ.Күдеринаның [62] мазмұндағы «жаңалықты» күрделі семантикалық құрылым ретінде ала отырып, мағыналық өзгерістерді оның ішкі құрылымындағы элементтердің сипатынан іздейтін, сөз мағынасының ішкі құрылысындағы өзгерістерді сигнификаттық (семалық бөлшектерден), денотаттық, коннотаттық, прагматикалық компоненттерден іздейтін зерттеу монографиясы мен мақалалары жарық көрді. Екі сөздің тіркесінде лексемалардың мазмұнындағы кейбір компоненттер өзгеріп, қайсыбірі өзгеріске ұшырамауы ықтимал. Зерттеуші біріккендіктің мағына деңгейіндегі белгілерін осы аталған компоненттердің ерекшеліктерінен іздестірудің мәні айрықша екеніне ерекше көңіл бөлді.

Алайда қазіргі кездің өзінде бірге/бөлек жазылуы даулы көрінетін сөздердің саны олардың тиянақ тапқан түрлерінен әлі де болса аз емес. Сонымен бірге әртүрлі басылымдарда, әсіресе мерзімді баспасөз беттерінде сөздерді біріктіріп жазу үрдісі соңғы 10-15 жылда күшейе түсті. Бірге/бөлек жазылуы даулы көрінетін жаңа ұғымдар пайда болды. Мұндайда орфография сөз байлығын арттыруға тежеу болмауға тиіс. Сондықтан біріккен сөздердің өзге ұқсас құбылыстармен ортақтасатын және олардан өзгешеленетін тұстарын іздестіріп, олардың орфографиялануын негіздей түсу қажет. Бұл ретте Қ.Жұбановтың ой-тұжырымдарының ретроспективті де, перспективті де маңызы ерекше екені байқалады.

Біріккен сөзді (Қ.Жұбановтың терминологиясы бойынша *кіріккен сөз* – Н.У.) өзге де ұқсас құбылыстармен салыстыра келіп, ғалым олардың айырым белгілерін айқындап, анықтамасын былай деп көрсетті:

«Бірнеше сөз қосылып, бір ғана екпінге – ең соңғысының екпініне бағынып, кейде бәрінің не біреуінің сыртқы формасы өзгеріп, не өзгермей-ақ, бәрінің не біреуінің бұрынғы мағынасы өзгеріп, сондықтан бәрі жиналып, бір-ақ нәрсенің аты болып, бір-ақ мағына беретін, сөйлемде бір-ақ мүше болып, бір-ақ сөздің орнына жүретін болса, осыны кіріккен сөз дейміз» [62, 249].

Осы анықтаманы біршама таратып айтсақ, біріккен сөздің ғалым көрсеткен белгілерінің бірнеше деңгейге қатысты екенін байқаймыз:

- бір екпінге бағынатыны – суперсегменттік деңгей (1);
- сыртқы формасының өзгеру/өзгермеуі – сегменттік деңгей (2);
- бәрінің/біреуінің мағынасының өзгеруі – коннотативтік деңгей (3);
- бір нәрсенің аты болуы – денотативтік деңгей (4);
- бір мағына беруі – сигнификативтік деңгей (5);
- сөйлемде бір мүше болып жұмсалуды – синтаксистік деңгей (6);
- бір сөздің орнына жұмсалуды – лексемалық деңгей (7).

Қ.Жұбановтың концепциясы, біріншіден, сөздердің біріккендігін материалдық жақтан тек сегментті бірліктер ғана емес, суперсегментті бірліктер деңгейінде қарау; екіншіден, мазмұн межедегі өзгерістерді мағынаның ішкі құрылымдық компоненттері деңгейінде қарастыру, үшіншіден, біріккен сөз статусын форма мен мазмұнның бірлігі тұрғысынан кешенді түрде қарау дегенге саяды. Өйткені мазмұндағы өзгеріс форма жағынан қолдау тапса, сондай-ақ форма жағындағы өзгеріс мазмұн жағынан қолдау тапса ғана, ондай күрделі құрылымдар біріккен сөз ретінде жазуда бірге тұлғалануға тиіс.

Күрделі атауларды бірге немесе бөлек таңбалауды тек жазудағы шарттылық деп түсінбеу керек. Әдетте, қатар келген белгілі бір сөздерді босаралықпен, я болмаса босаралықсыз таңбалау олардың мазмұнына қатысты визуалды ақпарат беріп тұрады. Таңбалар арасындағы босаралық олардың әрқайсының мағыналық, формалық дербестігін, ал босаралықсыздық бұлардың біртұтастығын көрсетеді. Осымен байланысты күрделі таңбалық құрылымдарды босаралықпен/босаралықсыз таңбалауды форма мен мазмұнның бірлігі тұрғысынан қарауға тура келеді.

Біріккен сөз екі таңбаның жай ғана механикалық тұрғыдағы қосындысы емес. Екі таңба (А, В) бірігіп, жаңа сипаттағы таңбаға (С) айналу үшін, бірігуге тиіс екі таңба әртүрлі деңгейдегі азды-көпті а) мағыналық, ә) формалық (материалдық) өзгеріске ұшырауы шарт. Сондықтан біріккен сөздерді айқындау үшін оларды алдымен мазмұнмеже, тұрпатмеже тұрғысынан қарастыру қажет. Олай болса, бірігуге тиіс таңбалардың семантикалық құрылымын денотат, сигнификат теориясы тұрғысынан қараудың мәні айрықша. Бұл ретте бірігуге тиіс белгілі бір екі таңбаның әрқайсының семантикалық құрылымындағы денотаттық, сигнификаттық компоненттерді өзара салыстырып көруге болады.

Сөз мағынасы – бірнеше компоненттік қабаттардан тұратын күрделі семантикалық құрылым. Бұл құрылым ақиқат дүниемен де, идеалды дүниемен де байланысты.

Қайсыбір сөздің ақиқат дүниеде меншіктеп алған «басыбайлы» денотаты болады. Лексикалық бірліктің белгілі бір объектіні меңзеуі оның денотаттық мағынасы болып табылады. Денотаттық мағына заттық ойлаумен, деректі ойлаумен байланысты. Денотаттық мағына тек материалдық объектіні ғана емес, сезім, эмоция, психикалық күй, қатыстылық т.б. тәрізді материалдық емес нәрселерді де білдіреді.

Сөз мағынасындағы денотат ақиқаттағы объектіні, яғни объективті мәнділікті, ал сигнификат сол объектінің өзі емес, оның мәнді белгілерінің санадағы сәулеленуінің нәтижесін, яғни идеалды мәнділікті меңзейді. Сөйтіп, сөз мағынасының семантикалық құрылымы негізгі екі қабаттан, я болмаса екі

компоненттен құралады деуге болады. Әрине, бұл екі қабаттың мағыналық құрылымындағы алатын орны барлық сөзде бірдей болып отырмайды. Мысалы, деректі, заттық мәндегі сөздердің мағына құрылымында денотат қабат басым болса, абстракті лексикада сигнификат қабат басым.

Лексикалық мағынадағы сигнификаттық қабат дегеніміз – индивид санасындағы ақиқат дүние фрагментінің бейнеленуі туралы ақпарат.

Сигнификат – заттың, ситуацияның өзі емес, бірақ сол заттарды, құбылыстарды, ситуацияларды мәнді белгілері арқылы бір класқа біріктіретін, оларды өзге класқа енетін зат, құбылыс, ситуациялардан ажыратып тұратын қасиет, белгілері туралы ақпарат.

Сөз ақиқат дүниедегі белгілі бір затты, ситуацияны атап қана қоймайды, сонымен бірге ол рационалды танымның нәтижесі ретінде сол заттың адам санасындағы абстракциялануын да таңбалайды.

Адам санасындағы рационалды танымның нәтижесі ретінде ақиқаттағы заттың дерексізденген түрдегі бейнесі сөз арқылы орнығып, тиянақ табады.

Индивид санасында ақиқаттағы нәрсе, зат, ситуация тұтас күйінде (фотодағыдай) бейнеленбейді, бірақ олардың мәнді саналатын қайсыбір белгілері ғана көрініс табады. Сөйтіп, адам санасында, я болмаса тілдік ұжымның санасында ақиқат өмірдің идеалды түрі пайда болады. Міне, ақиқаттағы заттың, нәрсенің, ситуацияның индивид санасында орныққан идеалды бейнесі сөздің сигнификаттық мағынасы болып табылады. Сигнификат қабат сөз мағынасының негізгі компоненті деп саналады.

Сөз мағынасының семантикалық құрылымындағы сигнификаттық компонент – таным процесінің нәтижесі. Таным процесі – өте күрделі құбылыс. Мысалы, ақиқат дүниедегі зат, құбылыс, уақиға, ситуация рецепторлық мүшелердің бірін тітіркендірудің барысында санада сол нәрсенің бейнесі пайда болады. Бірақ ол айнаға түскендей ақиқаттың «көшірмесі» емес. Ол белгілі бір объектінің санадағы ойша суреті немесе ойбейнесі (фото емес, картинка). Мысалы, адам санасында *алма ағаш* «діңі», «бұтақтары», «жапырақтары», «кызғылт, домалақ жемісі» бар нәрсе түрінде бейнеленеді. Бұл – ақиқат дүние үзігінің (фрагментінің) ойбейнесі. Санадағы ойсурет объектінің фотокошірмесі емес, керісінше, аса мәнді деп танылған *дің, бұтақ, жапырақ, жеміс, қызыл* т.б. тәрізді белгілердің жиынтығы. Бұлар ойсурет түріндегі «алма ағаш» концептісінің құрылымдық элементтері. Алайда санадағы құрылымдық белгілердің, элементтердің, бөлік, бөлшектердің бәрі бірдей вербалдануы, яғни тілдік ақиқатқа айналуы шарт емес. Егер *бұтағында алмасы бар жеміс ағашы* десек, бұл – ақиқат дүние үзігінің когнитивтік санадағы вербалдануы. Санада бейнеленген объекті және оның элементтері *бұтақ, алма жеміс, ағаш* деген тілдік бірліктер арқылы объективтеніп, тілдік ақиқатқа айналған. Таным процесінің барысында ақиқат дүниеден алынған бұл ақпарат осы күйде санада қалып қоймай, әрі қарай да өңдеуден өтуі ықтимал. Атап айтқанда, когнитивтік санада жинақталған ақпараттық мәні төмен компоненттердің беймәнділігі (деактуализацияланып), редукциялануы мүмкін. Когнитивтік санада ондай маңызы төмендеген, беймәнді элементтер редукцияланады: [*бұтағында*] – *алма[сы бар жеміс] ағашы* > *алма ағаш[ы]* > *алма ағаш* (түсініктірек болу үшін редукцияланған элементтерді тік жақшамен белгілеп отырмыз).

Бұдан әрі қарай өмірлік мәні, қажеттілігіне қарай, ақиқат дүниедегі объектіден алынған ақпарат өңделіп, ұғым деңгейіне көтеріледі. Сөйтіп, санада «алма жемісі өсетін ағаш» деген ұғым пайда болады. Бұл ұғымның материалдық жамылғышы *алма ағаш* деген лексемалармен берілген. Осы лексемалардың (сөздің) ұғымдық жағы – сөз мағынасындағы сигнификаттық компонент, я болмаса сигнификаттық мағына.

Сонымен когнитивтік санада ақиқаттағы белгілі бір объектімен байланысты семантикалық құрылым пайда болды. Бұл семантикалық құрылымның сигнификаттық компоненті «алма жемісі өсетін ағаш» деген ұғымды көрсетіп тұрса, денотаттық компоненті «алма» және «ағаш» деген екі басқа денотатты емес, бір ғана денотатты, яғни ақиқаттағы бір ғана объектіні көрсетіп тұр. Таңбаның сыртқы формасы *алма* және *ағаш* деген екі лексема болғанмен, екі лексема бір денотатты меңзеп тұр. Екі лексеманың ортақ денотаты біреу ғана.

Ақиқаттағы белгілі бір объекті жайында ақпараттардың когнитивтік санада өңдеуден өтіп, сигнификаттық (ұғымдық), денотаттық (заттық) компоненттер түзуі және бұл компоненттердің арнайы лексемамен (лексемалармен) вербалдануы (тілдік ақиқатқа айналуы) мәселенің мазмұндық жағы. Алайда жоғарыда, сөз басында айтқанымыздай, мәселенің тек мазмұндық жағымен шектелу біріккен сөз феноменін тану үшін жеткіліксіз. Сондықтан форма (материалдық) тұрғыдағы өзгеріске де назар аударуымыз керек. Өйткені белгілі бір таңбаның мазмұнындағы сапалық өзгеріс өзінің «жекеменшік» формасының болуын қалайды. «Жекеменшік» формасы болмаса, ондай мазмұн жаңа сападағы құбылыс ретінде танылмауға тиіс. Сөйтіп, мазмұндағы өзгеріс практикалық сұранысқа байланысты қалайда формадағы өзгерістің болуын қажетсінеді.

Енді жоғарыда айтылған мысалды форма тұрғысынан қарастыру үшін қайта оралайық. Мысалы, «бұтағында алмасы бар жеміс ағашы» деген аталым – ақиқат дүние үзігінің когнитивтік санадағы ойсурет түріндегі бейнесі. Сезімдік қабылдау арқылы алынған ақпараттар білімге айналады да, объекті және оның элементтері, сол элементтердің өзара қатынасы білім мазмұнын құрайды. Білім мазмұны лексемалар,

грамматикалық тұлғалар арқылы объективтенеді. Бұл – ақиқат дүние фрагментінің үйірлі сөзбен берілген аталымы (номинациясы). Осы аталған *үйірлі сөздің* құрамындағы тілдік бірліктердің әрқайсының өзді-өзінің екпіні болады.

Бұл жерде түсініктірек болу үшін сөз екпіні түскен дауыстыларды бас әріппен бейнелейміз: *бұтағынд[а] алмас[ы] б[а]р жем[і]с ағаш[ы]*. Осы күрделі таңбаны өзінің меншікті материалдық формасына қарай үйірлі сөз деп атауға болады.

Егер осы үйірлі сөзбен репрезентацияланған ақпарат-білім когнитивтік санада әрі қарай өңдеуге түсіп, мазмұн жағынан, форма жағынан *алм[а] ағаш[ы]* болып редукциялануы мүмкін. Бұл күрделі таңбаны *ырғақты сөз* деп атауға болады. Үйірлі, ырғақты аталым компоненттерінің әрқайсының өзіне тән екпіні болады.

Таным процесінің барысында когнитивтік санадағы ақпараттың одан әрі қарай өңделуі ықтимал. Мұндай жағдайда мазмұндағы ақпараттық мәні босаң элементтер редукциялануы шарт. Ендігі жерде әрі қарайғы ықшамдалудың барысында күрделі таңбаны құрайтын әр лексеманың бас-басына екпіні болмай *алмағ[ы]ш* түрінде айтылып, бір екпінге бағынады. Күрделі таңбаның мұндай материалдық формасын *бунақты аталым* деуге болады.

Күрделі таңбалардың мазмұн межесі қандай өзгеріске тап болса, соған сәйкес олардың тұрпат межесі де қалайда бір өзгерісті қалайды. Жаңа мазмұн жаңа форма іздеуге мәжбүр болады.

Мұндағы, *алмағаш* дегендегі, екі лексема (*алма* және *ағаш*) мазмұн жағынан ортақ, бір денотатты нұсқап тұрса, форма жағынан бір екпінмен айтылып тұр. Сонымен, мазмұнмеже жағынан екі лексема ортақ бір денотатқа (ақиқаттағы бір ғана объектіге), ал форма жағынан бір екпінге байланған күрделі таңбалар біріккен сөз деп танылып, жазылуда бірге тұлғаланады. Осылайша біз біріккен сөзді форма мен мазмұнның бірлігі ретінде қараймыз.

Белгілі бір лексеманың семантикалық құрылымындағы денотаттық компонент ақиқат дүниедегі зат, құбылыс ситуацияның өкілі болып табылады, яғни объективті дүниедегі тілдік емес мәнділікті меңзеп тұрады. Бұл – сөздің денотаттық мағынасы.

Ақиқат дүниедегі белгілі бір заттың, құбылыстың, ситуацияның, жинақтап айтқанда, объектінің, осылайша мәнді деп танылған белгілерінің санада ұғым түрінде бейнеленуін сигнификат деп білеміз.

Жоғарыда келтірілген схема бойынша *қой қора* деген күрделі таңбаны мазмұнмеже және тұрпатмеже тұрғысынан талдап көруге болады. Әуелде тілдік ұжымның когнитивтік санасында ақиқат дүниенің үзгі (фрагмент) *қой, қамайтын, қора* түріндегі бөліктер бойынша бейнеленеді. Бұл ақиқат дүниедегі объектінің ойсуреті. *Қой, қама, қора* дегендер санадағы қарапайым ойсурет. Осы ойсурет – тілдік қоғамдастықтың ақиқат дүние үзгі жөнінде ұжымдық санасында орын тепкен білімі. Осы ақпараттар ұжымдық санада жинақталып, өңделіп вербалданған білімге айналады. Бұл білімнің, я болмаса ақпараттың осы күйде жаңғыртылуы да, практикалық қажеттілікке қарай әрі қарай да өңделуі мүмкін. *Қой[ды] [қамайтын] қора > қой[дың] қора[сы] > қой қора*. Осылайша құрылымдық жақтан редукцияланудың нәтижесінде тілдік бірліктерден тек *қой* және *қора* деген екі лексема қалғанын байқаймыз. Бұл лексемалар бас-басына әр басқа денотатты көрсетіп тұрған жоқ. Екеуіне ортақ денотат (объект) біреу ғана. Олай болса, екі лексеманың ортақ денотатының болуы «біріккендіктің» белгісі. Алайда бұл күрделі таңбаның мазмұнындағы өзгерісі жеке форма арқылы тиянақ табуы шарт. Сонда ғана толық мәнінде біріккен сөз болады. Бұл жерде күрделі таңба мазмұндағы өзгеріске сәйкес дербес формаға ие болған. Атап айтқанда, *қой* лексемасы өзінің жеке екпінін жоғалтып, біршама материалдық дербестігінен айырылған: [қойғор[а□]].

Мазмұндық, формалық өзгеріске түскен мұндай күрделі таңба графикалық тұрғыдан да тиянақ табу, яғни орфографияда бұл типтес құрылымдар *қойқора* делініп босаралықсыз таңбалануға тиіс.

Сонымен, *қойды қамайтын қора* десек, бұл ақиқат дүние үзгінің санадағы прототипі. Формасы жағынан үйірлі сөз түріндегі аталым; *қойдың қорасы, қой қорасы* дегендер ырғақты сөз түріндегі аталым; *қойқора* десек бунақты сөз түріндегі аталым (фонетикалық сөз).

Қазақ тілінің лексика-фразеологиялық жүйесіндегі бунақты сөз түріндегі аталымдардың саны едәуір. Біздің ойымызша, мазмұны жағынан да, формасы жағынан да тиянақталған, аудиобосаралықсыз осы тәрізді айтылатын аталымдар графикалық жақтан да тиянақ тауып, бірге тұлғалануға тиіс. Мысалы: *атқора, сиырқора, атарба, өгізарба, қолиана, итиана, тасжол, теміржол, жүкмәшине* т.б.

Осындай құрылымдардың негізінде қазақ тілінде сөзжасамдық модель қалыптасқан. Алайда сөзжасамдық тәсілдер парадигмасындағы бұл типтің әлеуеттік мүмкіндігі сөзқолданымда ескерілмей келеді. Анығырақ айтқанда, коммуникативтік бірліктерді жасауға қызмет ететін модель номинативтік модельдің орнына жұмсалып, дағдылы қызметінен ауытқыған. Мысалы, неге *газ құбыры*, я болмаса *әуе жолы*; неге *демалыс үйі*? Мұндай құралымдарды *газқұбыр, әуежол, газпеш, ғарышайлақ, ғарышкеме, демалысүйі* түрінде тұлғалауға болар еді. Салыстырыңыз: *теміржол* (*темір жолы* емес), *атарба* (*ат арбасы* емес), *тасжол* (*тас жолы* емес), *тандырпеш* (*тандыр пеші* емес), т.б.

Осы аталған мысалдардың ішінен *ғарыш кемесі* деген құралымды жоғарыда айтылған схемамен талдап көрейік. Тілдік ұжымның санасында «ғарышқа ұшатын кеме», бір жағынан, ақиқат дүние үзігінің санадағы «сәулесі», екінші жағынан, санада сәулеленген бұл объект *ғарыш, ұш, кеме* деген лексемалар арқылы объективтенген. Алайда санада сәулеленген ақиқат дүниенің үзігіне тән белгілердің аса мәнділері орнығып, сөйлеушіге де, тыңдаушыға да «бесенеден белгілі» болып келетін ақпараттық мәні төмендегі компоненттер беймәнделеді (деактуализацияланады). Ақпараттық мәні төмен элементтер санада кейінгі планға ығыстырылады: *ғарыш [қа ұшатын]кеме > ғарыш[тың] кемесі*. Бұл жерде *ғарыш кемесі* деген аталым әлі де атау ретінде, сөзжасамдық процесс ретінде аяқталған жоқ. Сөзжасамдық процесс аяқталу үшін *ғарышкеме* болуға тиіс. *Ғарыш кемесі* деген аталымда екі денотаттың бір-біріне қатыстылығы (синтаксистік қатынас) көмескіленген жоқ.

Ал *ғарышкеме* дегендегі *ғарыш* пен *кеме* лексемасы екі басқа денотатты нұсқап тұрған жоқ, яғни бірі «ғарышты», екіншісі «кемені» меңзеген деуге болмайды. Екі лексема ортақ бір денотатты «нұсқап» тұр. Мысалы, *кеше Байқоңырдан ғарышкеме ұшырылды* деген айтылымда актуал денотат (референт) біреу ғана. Ол – ғарышкеме «Протон-2».

Міне, екі лексеманың бас-басына денотаты болмай, бір ғана объектіні нұсқауы күрделі таңбаның мазмұнмежедегі бір ұғымды білдіруі болып табылады.

Алайда мазмұн межедегі өзгеріс форманың да өзгеруінің, өзінің меншікті формасының болуын қалайды. Егер осы қажетсіну материалдық жақтан қолдау тапса, күрделі таңба біріккен сөзге айналады. Мысалы, *ғарыш кемесі* дегенде әр лексеманың басыбайлы екпіні болса, *ғарышкем[e]* дегенде сөз екпіні біреу ғана, яғни екі сөздің арасында «саңлау» (аудиобосаралық) қалмайды. Олай болса, мазмұнмежедегі өзгеріс, тұрпатмеже тұрғысынан қолдау тапты деуге болады. Сөйтіп, күрделі таңба мазмұн жағынан да, форма жағынан да ықшамдалып, біріккен сөзге айналады. Ал мұндай күрделі құралымдарды графикалық тұрғыдан да «саңлаусыз» (босаралықсыз) таңбалау сөздердің біріккендігі туралы ақпарат береді.

Жоғарыда біз белгілі бір күрделі таңбаны біріккен сөз деп тану үшін олардың мазмұнына формасы сәйкес болуы шарт екенін, мазмұндағы өзгеріс формадағы өзгерістің болуын қалайтынына тоқталдық. Ал мазмұндағы өзгеріс форма жағынан қолдау таппаса, ондай құбылыс біріккен сөз деп танылмайды. Мысалы, *ғалымдар үйі* дегенде *ғалым* және *үй* деген екі лексема бар. Екі лексеманың бас-басына денотаты жоқ денотат (объект) екеуіне де ортақ. Алайда мазмұндағы тұтастық форма жағынан қолдау таппаған. Атап айтқанда *ғалымд[a]* *р* деген компоненттің, *үйі* деген компоненттің суперсегменттік тұрғыдан дербестігі сақталған, яғни әрқайсының жеке-дара екпіні бар. Бұл типтес күрделі құралымдар мазмұн тұтастығына қарамастан, біріккен сөздер типіне жатпайды. Сондықтан олар босаралықпен *ғалымдар үйі* түрінде орфографияланады.

Баспасөз беттерінде бірде *ауыл шаруашылығы* деп бөлек, бірде *ауылшаруашылық* делініп бірге жазылып жүрген едәуір сөз бар. Бұлай болуы, әрине, тегін емес. Мазмұн межесі бірдей құрылымды бірде бөлек, бірде бірге жазу олардың тұлғалық жымдасуы мен жымдаспауын интуитивті сезінгендіктен болар. Шынында, *ау[ы] л шаруалышығ[ы]* дегенге қарағанда *ауылшаруашылық* деген тіркес бір екпінге байланып, дыбыстық жағынан жымдасып тұрғаны дау туғыза қоймайды. Мазмұнмеже жағынан да, тұрпатмеже жағынан да жымдасып тұрған мұндай күрделі құралымдарды бірге жазу орфографияда ескерілуге тиіс. Мысалы, *егіншаруашылық, сушаруашылық басқармасы* дегендегі екі лексема мазмұн жағынан бірігіп, белгілі бір объектінің қай салаға қатыстылығын көрсетіп тұр.

Форма жағынан бір екпінге бағынатын, ал мазмұн тұрғысынан бір ғана денотатты меңзейтін *шетел, шеттіл* тәрізді екі лексеманы бірге жазып қою фактісі жазу тәжірибесінде жиі кездеседі. Олай болатыны екі лексема бір екпінге бағынған және бір ғана объектіні (денотатты) меңзеп тұр. Мысалы, *шет* және *ел* деген екі лексеманың референті (денотаты) *Ресей* не *Түркия*, болмаса, *Германия* т.б. болуы ықтимал. Сондай-ақ екі лексеманың сигнификаттық мағынасы «бөгде мемлекет», «бөтен жұрт» деген бір ұғымды білдіреді. Осы тәрізді құрылымға *шеттіл* тәрізді күрделі таңбаларды жатқызуға болады. Алайда мұндай күрделі құрылымдар сырт қарағанда, *шет ауыл, шет үй, шет көше* тәрізді еркін тіркеске әсіресе форма жағынан өте ұқсас, дегенмен айырмасы бар екенін аңғаруға болады. Мысалы, *шет үй, шет көше, шет аудан* дегендер – сөйлеу кезінде жасалатын, яғни құралымы жағынан тұрақты емес құрылымдар. Ал *шеттіл, шетел* дегендер құрамы жағынан тұрақты сөйлеу кезінде жасалмайтын, «дайын» күйде қолданылатын құралымдар. *Шет аудан* деген мен *шетел* дегеннің дискреттілігі бірдей емес. Сөз ағымында *шет аудан* сөзі «шет» және «аудан» деген үзіктерге бөлінсе, *шетел* бір ғана үзік (дискретті бірлік) деп танылады. Бұларды *кәсіподақ, баспасөз, өнеркәсіп, кәсіпорын, бессайыс, ұисайыс, қызқуу* тәрізді бірге тұлғаланатын бірліктердің қатарында қарауға болады.

Қазіргі басылымдарда, әсіресе мерзімді баспасөз беттерінде *жезмойын, жезқанат, салтбас, жезкиік, жезөкіш, жалғызбас, жалғызбасты ана, жалғызбастылық, жалғызілікті, жалғызіліктілік* т.б. тәрізді сөздерді «бірге жазып қою» жиі кездеседі. Орфографиялық нормадан ауытқыған газет, журналдарды жазғырмас бұрын, автордың оларды неге бірге жазып қоятынын аталмыш сөздердің болмысынан іздеу

кажет тәрізді. Шынында, бұл сөздер дыбыстық жақтан (тұрпатмеже жағынан) жымдасып, бір екпінмен, яғни аудиалды босаралықсыз айтылатындықтан, ал мазмұнмежедегі сигнификаттық компоненттердің элементтері ұйысып, бір ұғымды білдіретіндіктен, лексемалары ақиқат дүниедегі өзінің «меншікті» денотатынан алшақтағандықтан немесе қол үзгендіктен «бірге жазып қою» дағдыға айналып барады. Мұндағы *мойын, қанат, бас, жез* тәрізді лексема өзінің ақиқат дүниедегі «меншікті» денотатын меңзеп тұрған жоқ, басқа денотаттың репрезентанты болып жұмсалып тұр: *мойын* – «ат», *қанат* – «құс», *бас* – «әйел» т.б.

Сондай-ақ, *жезтаңдай, жезөкіш, жезбұйда, жезмойын, жезқанат, жезкиік* дегендердің қазіргі тілдік ұжым үшін уәжі белгісіз, ішкі формасы тасаланған: неге *жез*, неге *өкіш*, неге *жез*, неге *қанат*? т.б.

Күрделі құрылымдар компонентінің ішкі формасының тасалануы, уәжділігінің көмескіленуі мазмұн жағынан «біріккендікті», ал бір екпінмен айтылуы форма жағынан біріккендігі байқалады.

Сонымен, екі сөзді біріккен деп тану үшін а) екі лексеманың материалдық жақтан бірігуін, яғни бір екпінге бағынып, аудиобосаралықсыз дыбысталуын, ә) мағыналық жақтан бір ұғымға (сигнификат, денотатқа) байлануын, б) сөйлеу кезінде жасалмай, үнемі дайын күйде қолданылуын, в) аталымдық қызметте жұмсалудың негізге алу қажет екенін байқаймыз. Бір екпінге бағынған, бір ұғымға байланған, үнемі даяр күйде қолданылатын, аталымдық қызметте жұмсалатын екі сөз біріккен сөз деп аталады.

1.4.5 Бірге жазу – жинақылықтың белгісі

Латын графикасы негізіндегі жаңа қазақ жазуының емле ережелері жарық көрді. Көптен күткен ереженің дені – «бұрынғы». Бірақ «бұрынғының» да жаңалығы табылып жатыр. Оның бірі – бірге жазылатын сөздердің емлесі. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жарық көрген «Қазақ тілі орфографиясының сөздіктерінде» (2001, 2005, 2007, 2013жж.) бірге жазылатын сөздер қатары молайғаны бар еді. Бірақ тілші ғалымдардың бірқатары және жазумен айналысатын біршама әлеумет сөздердің «бірігуіне қарсы». Бұл – жазу реформасы тұсындағы назар аударарлық жайт, «ескінің жаңалығы» болды.

Емле ережелерінің алғашқы нұсқалары талқыланған «Қазақ тілі әліпбиін латын графикасына көшіру жөніндегі» ұлттық комиссия жанындағы Орфографиялық және Әдістемелік жұмыс топтарының отырыстарында тілші-ғалымдар тарапынан *ұрда-жық, уда-шу, сарымай, ақкөңіл, дүниеқоңыз* сияқты бірге жазылатын сөздерді енді жаңа графикамен бөлек жазу ұсынылды. Уәж ретінде – «бұлар синтаксистік және фразеологиялық сөз тіркестері», «сөз тіркестері мен фразеологизмдер міндетті түрде бөлек жазылуы керек», «сөйлем мүшесі ретінде талданады», «сыңарлар арасында синтаксистік қатынас бар» деген себептер ұсынылды. Тілші-ғалымдар тарапынан айтылып жатқаннан кейін бұл пікірлер мәселені одан әрі қиындатты. Сондықтан әңгімені басынан бастауға тура келеді.

Сөздердің бөлек, бірге таңбалануы – адамның психофизиологиялық болмысына әсер ететін “көру-жазу тіліндегі” (Ф.Соссюр) ерекше құбылыс. Тіпті этностың дүниетанымдық сипаты мен этнос тілінің сөзжасамдық үлгісінің ерекшелігі болып табылатын да белгі дейді ғалымдар. Неміс оқымыстысы Л.Вейсгербер неміс тілінде сөздерді біріктірудің өнімді тәсіл болуын ұлттық ойлаудың абстракті сипатының күштілігіне теңгереді. Тілдік таңбаны бүтін көру (яғни оқу) немесеарасын үзбей жазу адам санасының жоғарылауынан, ой тұтастығы мен ұғым бірлігінен, жалпылық пен абстрактіліктен өрбиді.

«Бірге жазамыз ба, бөлек жазамыз ба?» деген сауал барлық тілдердің емле мәселесіне айналып отыр. А.А.Реформатскийдің 1937 жылы “орфографияның ешбір проблемасы сөздердің бірге, бөлек, дефиспен жазу мәселесіндей қиындық тудырмайды” деген сөзін бүгін де қайталауға болады.

Алдымен ұғымдарды айырып алсақ. **Біріккен сөз** термині мен **бірге жазылу** термині – екі түрлі саланың ұғымдары. Біріккен сөз – тілдік сөзжасам термині, яғни екі сөзден құралып, бірге жазылатын күрделі сөздің бірге жазылатын түрі. Ал бірге жазылу – грамматологиялық термин (оны ғылыми жұмыста **босаралықсыз таңбалану** деп те атадық), орфографияның ұғымы, сөзжасам процесінің жазу тұрпаты, сөзжасамдық үлгінің орфографиялық кескіні. Емледе күрделі сөз (біріккен сөз, қос сөз, кіріккен сөз, тіркескен сөз) біріге, кіріге, дефиспен және бөлек таңбалады. Қазақ тілінің бір ерекшелігі күрделі сөз сыңарларының арасындағы мағыналық-құрылымдық қатынас тұрпатында мүмкіндігінше көрініс тауып отырады. Бірақ ол – процесс түрінде баяу жүреді. Сол себепті сөздердің біріккен, тіркескен, кіріккен не қос сөз болуының мазмұны мен кескінделуі сай келмей жатады. Сөзжасамдық бір үлгідегі сөздердің бірі бірігу процесінен өткен, енді бірі бірігу процесінде, енді бірі бірігу алдында тұруы мүмкін. Жазарман тілдік интуициясы арқылы мазмұн мен тұрпатты сәйкестендіріп дұрыс таңбалай алар еді. Болмаса емле сөздігіне сай таңбалайды. Мысалы, *сарымай/сармай, қызыл май, қара май; ақмай, тоң май; иш май, құйрықмай, жілік май, шарбымай, бүірек май; сұйықмай, өсімдік майы, зәйтүн майы; жер май, қара май* деген сөздердің соңғы сыңарлары ортақ болғандықтан, бір үлгімен жасалғандай көрінеді. Алайда алдыңғы үшеуі – *сарымай/сармай, ақмай, қызыл май* – сын есім мен зат есім тіркесі; соңғылары зат есім-зат есім тіркесі. Сын есім-зат есім тіркесінде сындық мағына көмескіленген. Қ.Жұбанов “сары майдың ақ, көгілдір түрлері

де кездеседі» (Қ. Жұбанов, 225 б.) дейді. *Сары май* – әбден шайқалып, сүтінен мұқият ажыратылған, қойдың қарнына ұзақ уақыт сақтала сары түсін сақтаған, басқа тағамдық майлардан құнарлылығы өте жоғары май. Уақыт өте келе оның түсінің сап-сары, сары, ақшыл сары, ақ сары, көгілдір болуы емес, оның құнарлылығы, сапасының жоғары, яғни сапа ұзақтығы мәнге ие болады. Тұрақты сыңарымен бірігіп қана атау болатынын «түсінеді». Мағынасы көмескіленген сыңар «көмекті» қасындағы сыңардан «іздейді». Сондықтан *сарымай*, *қарамай* (техн.май), *қызылмай* (дәрілік май) сөздеріндегі *сары*, *қызыл*, *қара* сөздері өз мағынасынан ауытқып, *май* сыңарымен бірігіп қана толыққанды атауға айнала алады. Бұл бірігу процесі (әсіресе *сарымай* мен *қарамай*) ұзақ уақытты алған. Ол ұзақтық бір сөздің бірге, ал соған ұқсас енді бір сөздің бөлек жазылып жүре беруіне әкеледі. Сөйтіп, біз модельдердің сырт тұрпатына қарап: «мына сөз бірге, ал мына сөз неге бөлек?» деген әңгіме шығарамыз.

Қазақ лингвистикасының тұңғыш профессоры Құдайберген Жұбанов 30-жылдары біріккен сөздерді қалыпқа түскен ортақ заңы жоқ, **заңсыз қосынды** деген, біріккен сөздердің пайда болуының ұзақ сонарлы процесс екенін, аралық жағдайда көп жүріп, жалған көзқарас қалыптастыру мүмкіндігін ескерткен. “*Қарға* қара құс болғанмен де қара құс емес, ақ сары, *қарақұс*, қара құс болмағанмен де, *қарақұс*” (сонда, 224 б.) деген зерттеушінің сөзі – біріккен сөз жасалуының семантикалық жолының тамаша мысалы. Ал *қолған* сөзін түсіндіргені естеріңізде бар ма? Көреген ғалым *қолған* сөзіндегі *қап* сыңары мешок мағынасында емес, чехол мағынасында қолданылғандықтан, тіркескен сөз бірігетінін айтады. *Уық қап*, *кереге қап*, *аяқ қап* деген *қап* сыңарымен келетін өзге күрделі сөздерден өз заманы сөзжасамындағы айырмашылығын осылай танытқан. Сонымен, *сарымай*, *қолған* сөздері – қазақ сөздерінің табиғи жолмен бірігу процесін басынан өткізген сөздер. Ал *қызылмай*, *қарамай* сөздері бірігу процесіндегі сөздер, сондықтан оны емле сөздігі біріктіріп, сөздіктердің реестріне шығарады. Өйткені емле сөздігіндегі орфограммалар бас-аяғы 5-10 жылда қолданысқа еніп тұрақтанады. Сондықтан бірігу процесінде тұрған сөздерді емле сөздігі алдын ала біріктіріп отырады.

Сол сияқты *ұрда-жық*, *уда-шу* сөздерін алайық. Бұл сөздер 1988 жылғы Орфографиялық сөздіктен (редакторы – Р.Сыздық) бастап осы формада жазылып келеді. Алдымен «ұру сосын жығу», «уілдеу және шуылдау» (немесе қос сөздің мағыналы-мағынасыз түрі (ат-мат, шай-пай сияқты) ретінде) деген күрделі қимылдарды сипаттау арқылы пайда болғаны белгілі. Бірақ тіл – тірі ағза. Мағыналық өзгерістер бұл сөзді «ожар, содыр» мағынасының жеңілтектеу сипатын атайтын сөз деңгейіне көтерді. Сөйтіп, «ұр да жық» бірігудің табиғи жолы – дефис арқылы жазылды. Бұл бірігудің алдындағы саты деген сөз еді. Ол *ұрдажықтық* деген біріккен сөзді жасады. Емле ережесін талқылауда бірқатар ғалымдар аталған сөздер дефис арқылы жазылмайды, *ұр*, сосын *жық* деген екі қимылды көрсетеді, сондықтан бөлек жазылу керек дегенді алға тартты. **Да** – демеулік шылау, сөйлем мүшесіне талданады деді. *Ұрда-жық*, *аста-төк*, *уда-шу* сөздерін *кір де шық*, *бар да айт* деген синтаксистік еркін сөз тіркестерімен бір деңгейде қарады. *Ұрда-жық*, *содырлау адам*, *аста-төк молшылық заман*, *уда-шу болу* – қимылды емес, сипаттың тұрақты атауына айналған сөздер, сондықтан олардың орфографиялық кескіндері, образдары алдыңғылармен бірдей бола алмайды. Сипаттау емес, атау сөз қызметіне көшкенін орфографиялық кескінделуі арқылы осылай білдіре аламыз.

Сөздік қорды байытатын тіркескен сөздерді (олар ғылыми әдебиетте **күрделі сөз**, **тіркесті түбір**, **атаулы тіркес**, **түйдекті тіркестер**, **шектеулі тіркес**, **лексикаланған тіркес** деп әртүрлі аталып жүр) синтаксистік сөз тіркесімен салыстырудың, сөз тіркесі құрамында қараудың олардың сыңарлары арасынан синтаксистік қатынас іздеудің қажеті жоқ, сөйлем мүшесі ретінде мүшелеп талдау, артық. **«Сөйлемнен тыс, тек соған керекті құрылыс материалы ретінде қаралатын сөз тіркестері сөздер тәрізді болады да, тілдің номинативті құралдарының саласына, заттарды, құбылыстарды, процестерді белгілеу құралдарының қатарына енеді»** делінген баяғыда (Виноградов В.В. , 1954).

Біз бұдан еш ұтылмаймыз. Бұндай аталымдарды сөйлем мүшесіне, сөз тіркесіне талдауға ыңғайлы болу үшін ғана осы өрістен шығармай отырсақ, сөздік қор байымайды. Сөз жасалмайды, сөзжасамдық тәсілге тұсау саламыз. Қазақ тілінің сөздік қорын толық көрсете алмаймыз. Мысалы, «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» алғаш 1959 -1961жж. екі том болып жарық көргенде (редакторы – І.Кеңесбаев) сөздікте 18 135 сөз, 3 371 фразеологиялық тіркес бар еді. Ал 1974-1986жж. он томға жиналған «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» (редакторы – А.Ысқақов) 66 мың 994 атау сөз, 24 мың 508 фразеологиялық тіркес енді (ф.ғ.к. А.Үдербаев зерттеуі бойынша). Енді 2006-2011жж. шыққан онбестомдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» атау сөз 92200-ден астам болса, 57800-ге жуық тұрақты тіркес қамтылды. Сонда 20-25 жыл ішінде дара сөз 66 мыңнан 92 мыңға қалай өсті? Бұл сөздер жаңадан жасала қалды ма? Бұрын қайда болған деген заңды сауал туады. 2013ж. шыққан бір томдық «Қазақ сөздігінде» тіпті бұл сан 106 мыңға ұлғайды. Оның себебі номинациялану деңгейіне жеткен, зат пен сипаттың, ұғымның тұрақты атауына көшкен осы сияқты сөздерді бірге жазып, реестрге шығаруда еді.

Бұл қадамның дұрыстығын лингвист ғалымдар 70-жылдардан бастап айтты. Проф. А. Ысқақов тіркескен сөздер “практикалық тұрғыдан қарағанда жалаң сөздердің өресі жетпейтін қызмет атқарады,

олардың олқылықтарын толтырады, ал теориялық тұрғыдан, дара сөздермен жарыса өмір сүріп, сол дара сөздердің тууына негіз болып қызмет етеді” деді (Ысқақов, 1206.). Проф. М.Балақаев “Қабысқан сөз тіркестері түйдекті топқа, одан біріккен сөзге айналу процесінде, бір сөзге айналғанда олардың біртіндеп синтаксистік байланысы ыдырап кетеді. Сол процестің ұзақтығынан, бірігу дәрежелерінің әртүрлі болатындығынан біріккен сөзді айырып тану қиын” деген (Балақаев, 2056.). “Біріктіру – жинақылықтың белгісі. Жинақылық – мәдениеттіліктің нышаны. Мәдениетті елдің жазуы тілдегі сөз тұтастығын бұзбай, адамдардың психологиялық ойлау қабілетіне сәйкес болуға тиіс. Адамның жазу әрекеті мен көру әрекеті үйлесіп, қалыптасқан сайын тілдік сана-сезім күшейе түседі” деген және ғалым (сонда, 2076.). Профессор Б.Қасым 90-жылдары «Бүгінгі қазақ тіл білімінің міндеті күрделі сөздің номинациялық негізін анықтап, осы топтың сөздік дәрежеге жеткенін белгілеу болу тиіс» деген еді. Ол үшін формалды жақтан бөлек таңбаланып жүрген күрделі сөздерді біріктіріп жазу қажеттілігін айтқан (Қасым, 2636). 70-жылдардан бастап *бірде-бір, кемде-кем, ұрда-жық, уда-иу, аста-төк, өлде-маған, кімде-кім, қоярда-қоймай, құлында-құлыны шығу, қолма-қол, ауызба-ауыз, көзбе-көз, бетпе-бет, баспа-бас, нақпа-нақ* деген атаулар жинақы жазыла бастады. Бұл жинақылыққа жазарман да, тілдік сана да үйреніп алды. Енді оны бұзудың қажеті жоқ.

Сөз мағынасындағы өзгерістер формада көрініс тауып отыру керек. Сөздің жазудағы тұрпаты оның мазмұнына сай келмесе, тілдің коммуникативтік қызметі әлсіреп, адамдардың ойлау қабілеті тоқырауға ұшырайды.

Қазақ жазуында, қазіргі латын графикасына негізделген жаңа емледе біріккен сөздердің саны артатын болады. Бірге жазу қазақ тілі сөзжасамының өнімді тәсіліне айналады. Сөздерді біріктіру, бірге жазу – тәсіл болса, біріккен сөз сол тәсілдің нәтижесі ретінде сөз санын арттырады. Сонымен, сөздерді біріктіру неге көбейді? Сөздер неге бөлек жазыла алмайтын болып барады?

Жалпы графикада жазылған мәтін парак беттерінен, бет абзацтардан, абзац сөйлемдерден, сөйлем сөздерден тұрады. Бұл – ауызша тілдің дәл бөлінісі емес. Сөйленген сөз – үздіксіз процесс, фонациялық ауамен бірге шығатын физикалық сөз. Дауыс тонымен, қарқынымен, әуенімен, интонациямен ырғақтық топқа, синтагмаларға ажыратылып қабылданатын сөздің бөлінісі жазба мәтінге сәйкесе бермейді. Жазба мәтін ақпараттың бет көлеміндегі орналасуынан (көзге тыныс беру үшін сөз басының, аяғының парак ортасынан басталуы не аяқталуы) бастап, абзацқа бөліну, сөйлемнің үлкен және кіші тыныс белгілері, бас әріп, сөйлем, бөлек жазылу, сызықша, тырнақша арқылы, бірге, дефис таңбаларының көмегі арқылы қабылданады. Сөйлемдегі сөздің бірге не бөлек жазылуы автоматты оқуда бүтін не бөлшек түрінде, яғни «бір сөз» не «бір сөз емес» ретінде ұғынылады. Көзшалым сөзді «бір сөз» деп санаға ақпар берсе, сана бүтін зат, бір денотат, не бір ұғым деп есептейді. Көзшалым сөзді екі сөз деп ақпар берсе, сана екі зат, екі басқа денотат, бөтен ұғым деп ойлайды. Сөздің бүтін ұғымды таңбалауы сөз «дербестігі», «егемендігі» болып табылады, ол тіл білімінде «толық мағыналы сөз» немесе «негізгі сөз» деп аталады. Бірақ толық мағыналы сөздер ғана «егемен», жеке жазылмайды, көмекші сөздер (көмекші есімдер, көмекші етістіктер, қалып етістіктер) де, шылаулар да бөлек жазылады. Тұрақты тіркестер де бөлек жазылады.

Ендеше бөлек жазылу деген не? Жалпы жазу тарихында мәтін тұтас болып, сөз аралары ажыратылмаған, мысалы, көне түркі мәтіндерінде бөлек таңбалау «қос нүкте» немесе «а» дыбысының таңбасы арқылы берілген. Ал қазақ жазуындағы бөлек таңбалау қадым және жәдид жазуы, төте жазу дәстүрінде қосымшаларды да қамтыған, яғни қазіргі күмән тудырмайтын түбір мен қосымшалардың бірге жазылуы бұл әліпби түрлерінде бөлек жазылған. 1929 ж. емле конференциясында Т.Шонанұлы: “Бүкіл түркі халықтарының жазуында біріккен сөз емлесі қиындық тудырып отыр. Оған түбір мен қосымшаны да бір-бірінен ажыратып берген араб жазуы кінәлі. Ендігі жерде тірі, өлі қосымшалардың бәрін бірге жазуымыз керек [63]” деген сөзінен кейін бірге жазу нормаға айнала бастаған.

Латын жазуы, кейін кирил жазуымен бірге түбір мен қосымшалардың бірге жазылуы қатаң норма болды. Бірге жазылу үрдісі грамматикалық бөліктерді ғана емес, басқа деңгейлерге де өте бастаған кездер осы 20 ғасыр басы еді. Латын әліпбиімен таңбалаған алғашқы емледе зат не ұғым атаулары болатын сөздерді бірге жазу бірден ұсынылған. Мысалы, *электр шамы* деген сөзді *электришам* деп бірге жазу 1929 жылғы алғашқы емле конференциясында айтылды. Ал орыс әліпбиін қабылдаған 1941 ж. емле сөздігі *атқора, ауажайылу, бейпілауыз, боссөз, ботатірсек, бұлшықет, жертүбі, кешкетаман, белбайлау, қаракөк, қаракөлеңке, ашатұяқ, бақайқулық, бойұсыну, бөріойнақ, бұрнағыкүн, жертүбі, жіңішкеауру, кереқарыс, кешкетаман, белбайлау, күретамыр, қаракөже, қасбатыр* сияқты бүгінде бөлек жазылатын сөздерді бірге жазды [64].

1948 ж. Орфографиялық сөздік *алауыздық, алажаздай, алакөлеңке, алакөз, аласапыран, алатаң, алағоржын, алтатар, алқара, алқызыл, арампейіл, аржақ, асырасілтеу, асықжілік, атсалысу, атүсті, ашықауыз, аяқалыс, аяқасты, ақжүрек, ақжарқын, бассалу, басыбайлы, басыбүтін, беломыртқа, кішіжүз, кішіпейіл, неғылу, көкала* сияқты фразеологизмдерге дейін бірге таңбалап, реестрге шығарды. Бірақ 60-жылдардан бермен қарай синтаксистік сөз тіркестері, тұрақты тіркестер, анықталушы-анықтаушы

сыңарлардан тұратын күрделі сөздердің бөлек жазылуы қатаң нормаға айналды. Дегенмен жазарман өзінің мәтінінде бұл қатарды тұтас тілдік таңба ретінде беруді әдетке айналдырды. Яғни бірге жазды. Міне, сондықтан емле сөздігі бөлек нормалаған сөздер көбіне жұмсалымдық қызметте таңбасы өзгеріп (бірге жазылып), қайшылық туды. Професор Н. Уәли тілдік, орфографиялық дискреттілікті функционалды дискреттілікке салып, шатастырып келдік пе деген ой айтады [65]. Мысалы, *uic сабын* сөзі синтаксистік сөз тіркесі ретінде емле сөздігінде және лингвистикалық талдауларда сыңарларының жеке таңбалануын қажетсінеді. Бірақ тілдік дискреттілік пен жұмсалымдағы сөздің дискреттілігі сәйкес келе бермейді дейді профессор Н. Уәли. Бүгінде жазылған мәтіндердің көптігінен, мәтінді оқуға кететін уақыттың үлкендігінен оқудың түрлері шыға бастады. Біреу хабар алайын деп оқиды, біреу керегін іздеп оқиды, біреу сүзіп оқиды, біреу жүргізіп, ара-тұра тоқтап оқиды, біреу сынап, тексере оқиды, біреу сырғытып оқиды, т.т. Яғни бәрінде уақыт үнемдеу үшін жүргізіп оқу бар. Бұл көздің бір шалғанында қамтылатын таңбаның санына байланысты болады. Қазақ грамматологиясында бұл ұғым *көзшалым* деп аталып жүр. Сонда 1 көзшалымға босаралықтары бар 4-5 сөз қамтылады. Көп қамтып оқу үшін бір ұғымды білдіретін сөздерді бірге жазу қажеттігі шығады. Сонымен, бірге жазу үдерісінің күшеюі оқуды автоматтандыру мен жазуды үнемдеумен байланысты. Әдетте таныс емес нәрсені бөлшектеп анықтап қараймыз, анық нәрсе қайталана келе танылады, танық нәрсеге айналады. Сөз де дәл осы сияқты. Сөз танық болған сайын универбтеле түседі. Тіл үнемділігі үшін тілдің өзі универбтеу құбылысына ұмтылады. Сондықтан қазақ емлесі жазудың алғашқы кезеңдерінде бөлек жазылуын нормалаған орфограммалар енді бірге жазуын күшейтіп отыр. Тұрақты тіркестер мен синтаксистік сөз тіркестерінен лексикаланған күрделі сөздер бірге жазыла бастады. Мысалы, жаңа емледе *aqsaqal, aqsúiek* сөздерімен бірге *aqniet, aqkónil; kóshbasshy, dúmeqońyzdaný, erjúrek, erjúrektik, janpıda, janpıdalyq, ataqonyş; basqosý, atsalyşý, atústi* идиомалары да, анықтағыш-анықталғыш қатынастан ажырап, бір заттың, ұғымның атауына айналған сөздер де бірге жазылады: *styrjońyshqqa (өс.), aıýbaldyrған (өс.), bórıqaraqat (өс.), utbúldirgen.*

Жаңа емледе екінші сыңары -lyq (-lik, -dyq, -dik, -tyq, -tik) қосымшасымен келген қоғамдық, әлеуметтік лексика, -ar (-er) қосымшасымен келетін әдет-ғұрып, кәде атаулары, -lar (-ler, -dar, -der, -tar, -ter) қосымшасымен келетін ботаникалық, зоологиялық атаулар, -qysh (-kish, -ğysh, -gish) қосымшасымен келетін құрал-сайман және техника атаулары, -ty (-ti, -dy, -di), -pa (-pe, -ba, -be, -ma, -me), -ys (-is, -s), -ğy (-gi, -qu, -q) қосымшасымен келетін лексикаланған тұрақты тіркестер мен зат атаулары бірге жазылады: *ortaazıalyq, jerjúzilik, arampıgıldyq, búkilálemdik, jalpyhalyqtyq, birrettik; aýyzashar, atqaminer; ashatuuaqtylar, balyqqorektiler, jalańkózdıler, aǵashkemirgishter; kespekeskish, sabynsalǵysh, órtsóndirgish; sharyábasty, nemketti, súkeisaldy; alypqashpa, baykespe, janbaǵys, kireberis, kúńkóris; aýaqyzdyrǵy, aýasúzgi, bóriońaq.*

Және бірінші сыңары *ásire, bir, kóp, jalpy* сөздерімен келген атаулар бірге жазылады: *ásiresolshyl; birjutym, birqanatym; kópmáńdi, kópmúshe; jalpyulttyq, jalpymemlekettik.* Сондай-ақ екінші сыңары *aralyq, qumar, jandy, taný, tany, jai, hat, aqy, ishilik* сияқты сөздермен келген атаулар бірге жазылады: *halyqaralyq; ataqqumar; ultjandy; jaratylystaný; tiltany; jylyjai; ashyqhat (ashyqhat syılay); zeynetaqy; mekemeishilik.*

1.4.6 Емледегі бірге және бөлек жазуға қатысты жаңа нормалар

2019 жылдың наурызынан бастап А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында жаңа әліпби мен емле ережелері бойынша орфографиялық сөздік даярланып жатыр. Сөздікшілер былтырғы жылы сөзтізбені құрастыру, емле проблемаларын анықтау, зерттеу, жүйелеу, жаңа сөздер мен қолданыстар және тіркестермен толықтыру жұмыстарын жүргізсе, биылғы жылы сөздікті одан әрі жетілдіру міндеттерін атқаруда. Осы орайда Сіздерге күрделі сөздердің бірге не бөлек жазылу нормалары қалай реттелуі үстінде екенінен ақпарат беріп отыруды жөн көрдік.

Тілімізде **сөз** сыңарымен келетін біршама сөздер бар. Олардың дені бөлек жазылады. Мысалы: *өлең сөз, шешендік сөз, жалпақ сөз, жел сөз, байлау сөз, қасам сөз, ескі сөз, ақтау сөз, алыпқауша сөз, аталы сөз, қағыс сөз, тақас сөз, құптау сөз, тәмсіл сөз, ұят сөз, үйбу сөз, берен сөз, шайпау сөз, дөрекі сөз, әбес сөз, нақыл сөз, жаман сөз, жақсы сөз...* Мұнда «сөз» сөзі «сөйленген ой», «жарыққа шыққан ой», орысша айтқанда, «речь» мәнінде тура мағынада жұмсалып тұр. Сол себепті бұл тіркестер бөлек жазылады.

Сондай-ақ *қаратпа сөз, төл сөз, төлеу сөз, қос сөз, құрама сөз, күрделі сөз, кіріккен сөз, біріккен сөз, қысқарған сөз, кітаби сөз, кірме сөз, діни сөз, тірек сөз, кәсіби сөз, әсергілікті сөз, көне сөз* сияқты лингвистикалық терминдердегі «сөз» сыңары лексика-грамматикалық бірлік, сөйлемнің бір мүшесі ретінде, анықтаушы-анықталушы қатынаста тұрғандықтан бөлек жазылады.

Ал *баспасөз, жарыссөз, келіссөз, дәйексөз, жұмбақсөз* сияқты зат не ұғымды атау үшін «қолдан жасалып», тілімізге жап-жақсы орнығып кеткен сөздер «туғанынан» бірге жазылады. Осылардың қатарын *қарасөз, алқасөз, көркемсөз* (көркем әдебиет стилі), *көсемсөз* (жазба публицистикалық стиль), *шаршысөз* (ауызша публицистикалық стиль), *замансөз* сияқты жаңа қызметке көшкен атаулар толықтырды. Мұндағы *көсемсөз, көркемсөз, шаршысөз* дегендер қазіргі қазақ тілінің функционалды стильдерінің атауларына

ұсынылып жүрген қазақша нұсқалар, яғни көркем әдебиет стилі – **көркемсөз стилі**, публицистикалық стиль – **шаршысөз стилі** (жазба түрі), **көсемсөз** (ауызша түрі). Қоғамсөз деген де атау бар.

Енді емледегі жаңалық – *алғысөз (пролог), кіріспесөз, соңғысөз (эпилог)* атауларының біріктіріліп берілгені болып отыр. Бұлар – көркем шығарманың құрылымын атайтын терминдер. Мұндағы *сөз* сыңары лексика-грамматикалық бірлік емес, сөйлемнің бір мүшесі болып тұрған жоқ, анықтаушы-анықталушы қатынас көмескіленген. Сол себепті аталған сөздерді осы кезге дейін біресе бірге, біресе бөлек жазу тәжірибеде жиі. Өйткені сана бұл сөздерді екі «жарты сыңардан» құралғанын, екеуі біріккенде ғана толыққанды сөз болатынын «біліп тұр». Сол себепті жаңа емле сөздігінде бұл сөздер бірге жазылып көрсетілді.

Сондай-ақ қазақ емлесінде **той** сөзімен келетін атаулардың біразы бірге жазылатынын естеріңізге салғымыз келеді. Атап айтқанда, *алтынтой, бесіктой, күмістой, мүшелтой, орамалтой, қазантой, қоныстой, мерейтой, наурызтой, сабантой, сырғатой, шілдетой*. Бұлардың ішінде *алтынтой, күмістой, қолатой* сөздері орыс тілінен аударылған (золотая свадьба, серебрянная свадьба, бронзовая свадьба). Бірақ біздегі «той» тура мағынасынан гөрі «айтулы күн, мерейлі дата» деген мағынада тұр. Сондықтан бірге жазылған.

Ал *бесіктой, мүшелтой, орамалтой, қоныстой, мерейтой, наурызтой, сабантой, сырғатой, шілдетой*лар изафеттің 3-типінен жасалған қалпында жұмсалса, бөлек жазылар еді: *бесік тойы, мүшел тойы, орамал тойы, қоныс тойы, мерей тойы, наурыз тойы, сабан тойы, сырға тойы* (ертеректе сәбиі тоқтамаған жағдайда баланың құлағына сырға салып қойып, кейін оны алғанда жасалатын ғұрып), *шілде тойы*. Алайда қолданыс барысында -ы қосымшасы ықшамдалып, сөз бірігіп жазыла бастаған. Мысалы, бесіктой негізінен, тұңғыш балаға жасалынады. Орамалтой жасаған үйге жақындары орамал деп кездеме, мал, ақша т.б заттар апарады. Наурызтой – көктем тойы, көңіл тойы, Жақсылық болсын дейтін өмір бойы. Аянбай Наурызға арнап шалып жатыр, Бар болса қорасында кімнің қойы. Баланың ат жалын тартып мінер жасқа жеткенде сырғасын алып, “с ы р ғ а т о й” атқарған. Бір-бір сүндет атымыз болады екен, «Сүндеттой» болғанда сол сүндет атымызға мініп шығады екеміз, ендігі жылы оқу оқиды екеміз, ақылды болады екеміз.

Ал *торқалы той, үйлену тойы, ұзату тойы* деген сөздер бөлек жазылады. Бұларда көзге көрініп тұрған грамматикалық қарсылықтар бар: екі сыңардың арасындағы -лы, -у қосымшалары және тәуелдіктің 3 жағы.

Қазақ тіліндегі термин сөздердің дені – табиғи жолмен біріккен сөздер немесе жасанды жолмен біріккен сөздер. Табиғи жолмен бірігу сөз тіркесі ретінде сыңарлардың тұрақты қайталана келе белгілі бір ғылыми ұғымның атауы не аң-күс, өсімдік атауы болып қалыптасып кетуін айтамыз. Мысалы: *қосаяқ (тышқан), аққайың, сужылан, жанармай, көкжөтел, таскөмір, солтүстік*. Бұндай сөздердің бірге жазылуына күмән болмайды. Өйткені ондай қатар бірге жазылуы процесін семантикалық тұрғыда ұзақ уақыт өткізген. Ал жасанды жолмен біріккен термин сөздер қажетті ұғымдарды атау үшін тілде бар сөзжасамдық үлгі бойынша, аз уақыт ішінде біріктіріліп жасалғандар. Мысалы, бұрынғы жасанды жолмен біріктірілгендер: *өнеркәсіп, кәсіподақ, қаламақы* деген тағы басқа толып жатқан терминдер бүгінде табиғи біріккен сөздердей толысып кетті. Ал жаңадан біріккендерінің әлі де жасандылығы көрініп тұр, мысалы, *жылужол (теплотрасса), жылутехника (теплотехника), жылуөндірімділік* деген сияқты.

Қазақ тіліндегі біріккен термин сөздердің биология, ботаника, зоология саласына жататындары ұлттық сөзжасам үлгісіне сай келеді. Мысалы, екінші сыңары *tiken, jaryraq, tamyr сияқты өсімдіктің бөліктерінің атауымен келген ботаникалық атаулар бірге жазылады: әнектікен, әректікен, бозтікен, бүрметікен, жабысқақтікен, жалаңтікен, жалбызтікен, көктікен, қаратікен, сарытікен, сортікен, теміртікен, түйетікен, шағыртікен, шегіртікен; алтайтамыр, алтынтамыр, бұраматамыр, жертамыр, жуантамыр, жылантамыр, көгентамыр, кіндіктамыр, мыңтамыр, сабынтамыр, қаратамыр, майтамыр, маралтамыр; бабажапырақ, балажапырақ, балажапырақ, бөбежапырақ, бұйражапырақ, бұрамжапырақ, жебежапырақ, жүнжапырақ, жүрекжапырақ, иманжапырақ, қанжапырақ, мүйізжапырақ, мыңжапырақ, садақжапырақ, сужапырақ, сүтжапырақ, тартаржапырақ, таспажапырақ, теңгежапырақ, түйежапырақ, ужапырақ, шайжапырақ, шүкіржапырақ*. Мұнда бүтіннің бөлшегі (тікен, жапырақ, тамыр) тіркес құрамында қайталана келе, жалпы мағынаға көшеді, бүтін заттың, өсімдіктің атауын жасайды.

Сондай-ақ *qurt, balyq, jidek, jemis, qat, QARAQAT, BURSHAQ, BÚLDIRGEN, ШӨП, ГҮЛ, ОТ(Ы), ағаш* жалпы мағынадағы сөздерімен келген ботаника, зоологиялық атаулар және құрал атаулары бірге жазылады: *алақұрт, бақайқұрт, баспақұрт, бауырқұрт, бүйенқұрт, есекқұрт, жұлдызқұрт, жұлынқұрт, жыланқұрт, жылымқұрт, көмейқұрт, қазықұрт, қанқұрт, қарақұрт, қауынқұрт, қылқұрт, миқұрт; айбалық, ақбалық, арабалық, балғабалық, бұзаубалық, жыланбалық, итбалық, кекіребалық, кунбалық, кірпібалық, қойбалық, қызылбалық, қылышбалық, майбалық, мұзбалық, семсербалық, табанбалық, теңгебалық, тұнбабалық, тікенбалық, шегірбалық, шөмішбалық; қаражидек, итжидек, көкжидек,*

қақыржидек, майжидек, мүкжидек, қызылжидек; жұлдызжеміс, жұмсақжеміс, жүнжеміс, итжеміс, қанатжеміс, қаражеміс, орақжеміс, тамыржеміс, торжеміс; бөріқарақат, сиырқарақат, талқарақат, сарықарақат, тасқарақат, аюқарақат, қарақарақат, қызылқарақат; ешкібүлдірген, сиырбүлдірген, тасбүлдірген, түйебүлдірген, итбүлдірген, қарабүлдірген, қойбүлдірген; айдаршөп, айланишөп, арпанишөп, ащылайшөп, әлекишөп, барқытшөп, балишөп, бауыршөп, бояушөп, бөденешөп, бұқарашөп, елекшөп, елікшөп, еменшөп, еңлікшөп, еркекшөп, жанишөп, жасаншөп, жебірішөп, жемішөп, жұмыршөп, жұлдызшөп, жұпаршөп, жылаңқышөп, жындышөп, келіншекшөп, кенешөп, кемпіршөп, киікшөп, көкекшөп, көкбасшөп, кірпішөп, күреңшөп, қабыршөп, қандалашөп, қандышөп, қарабасшөп, қасықшөп, кенепшөп, қияршөп, қарғашөп, қояншөп, құмайшөп, қорғасыншөп, қызышөп, тұзшөп, қылтықшөп, ләйлекшөп, мақташөп, мизамшөп, ойраншөп, өгейшөп, өлеңшөп, сабыншөп, саздақшөп, сасықшөп, сауыршөп, сәбізшөп, сәлемшөп, семсершөп, сортаңшөп, соршөп, сүйелшөп, сылдыршөп, талақшөп, тамыршөп, тартаршөп, тасшөп, толғақшөп, томағашөп, тұншықшөп, түктішөп, шайыршөп, шәрешөп, шүйіншөп, шөрешөп, шайшөп, сағызшөп; азагүл, айгүл, ақгүл, әлпигүл, әсемгүл, безекгүл, беренгүл, бөрігүл, бөрікгүл, дәстүргүл, ерінгүл, еңлікгүл, жанамегүл, жанаргүл, жарқынгүл, жарықгүл, жатағангүл, жұлдызгүл, жұпаргүл, запырангүл, кекірегүл, кербезгүл, көкбасгүл, көкгүл, көкшегүл, қалтагүл, қозыгүл, қолтықгүл, құралайгүл, қырмызыгүл, лалагүл, меруертгүл, наргүл, намазгүл, райхангүл, раушангүл, сарыгүл, секпілгүл, себетгүл, таугүл, тегеурінгүл, тегісгүл, ұягүл, шегіргүл, шерменгүл, інжугүл, ымыртгүл т.б.; ақот, аюоты, бақаоты, балықоты, бұлдырықоты, доңызоты, киізоты, киікоты, көкекоты, кереңот, қазоты, қараот, қойоты, қояноты, қыранот, маралоты, мысықоты, орайоты, сабынот, семізот, суыроты, тартароты, тоғайоты, шаяноты.

Ағаш сөзі “бұта, тал сияқты биік өсетін көпжылдық өсімдіктің жалпы атауы” және “әртүрлі қажеттілікке жарататын ағаштан алған кесінділер” деген екі мағынасында *әулиеағаш, астықағаш, балауызағаш, барқытағаш, жұпарағаш, қараағаш, кызылағаш, маржанағаш, рауағаш, сарыағаш, тасаағаш* сияқты өсімдік, шөп атауларын және *арбағаш, белағаш, жерағаш, жұқағаш, қолағаш, құсағаш, мамаағаш, тісағаш, мойынағаш, иінағаш, азуағаш, ақырағаш, арысағаш* сияқты құрал атауларын жасап, бірге жазылады. Ал *ағаш* сөзі «биік өсетін, діңі жуан, қатты, жапырақтары көп көпжылдық өсімдік» тура мағынасында тұрып, алдыңғы сыңары оның түрін айырып көрсетсе және тәуелдіктің III жағының жалғауымен тұрғанда нақты атау қызметінде тұрса, бөлек жазылады: *өрік ағашы, жиде ағашы, алма ағашы, жеміс ағашы, алмұрт ағашы, емен ағашы, екпе ағаштары*.

Жыланның тек атаулары бірге жазылады: *абжылан, аюжылан* (улы, үлкен жыланның жергілікті атауы), *оқжылан* (*grammophis lineolatus*), *құмжылан, сарыжылан* (*ophisaurus apodus, сарыбауыр кесіртке*) *сұжылан* (*natrix tes-selata*), *таужылан, аюжылан (жерг.), оржылан, сұржылан (гадюка)*/ *дала сұржыланы, бозжылан*.

Себебі бұлар түр не түсі бойынша ажыратылатын жылан түрлері емес, тектің, топтың атауы. Ал көздірікті *жылан, қалқантұмсық жылан, ордалы жылан, сарыбас жылан, шұбар жылан, қарашұбар жылан* сөздері бөлек жазылады].

Термин сөздердің жазылуында табиғи жолмен біріккендер қатарына төмендегі қатарларды жатқызамыз.

Ауру сөзімен келетін мынадай медициналық терминдер бірге жазылады: *сарауру, жіңішкеауру, құртауру, суауру, итауру, күйеауру, салауру, сұлеауру, желауру, тышқанауру (вет)*. **Себебі:** бұл күрделі сөздердің алдыңғы сыңарлары аурудың түрін атап тұрған жоқ, екінші сыңармен біріккенде ғана бір ауру түрін атап тұр. Мысалы, *сар(ы)ауру* сөзінің беретін мағынасын *сары* сөзі бөлек тұрып бере алмайды және ол жұқпалы аурудың бір түрі. Жіңішкеауру – адамның несеп мүшесінің жұқпалы ауруы; создың сөйлеу тіліндегі атауы, екі сыңар біріккенде ғана бір атауға айналады.

Ал *бас ауру, тау ауруы, теңіз ауруы, тышқан ауруы* (шықшыт безі ісіп кететін, жылқы малында кездесетін кесел), *мал ауруы, жүйке ауруы, жаман ауру, қантамыр аурулары, оба ауруы, кәсіби аурулар, өкпе ауруы, асқазан-бауыр аурулары, жұқпалы ауру, буын аурулары, балалар аурулары, сәуле ауруы, көз ауруы, созылмалы ауру, қияли ауру, құлақ аурулары, тері аурулары, тамақауру, тіс аурулары, іш ауруы* тіркестерінің сыңарлары тура мағынасында тұрғандықтан бөлек жазылады.

Балиық сөзімен келетін құрылыс материалдары атаулары және олардан жасалған егістіктер бірге жазылады: *ақбалиық, жербалиық, қарабалиық, құмбалиық, майбалиық, сазбалиық; ақбалиықтап алу, жербалиық, қарабалиықтап алу, құмбалиықтау, майбалиықтау, сазбалиықтанған үй*.

Құс сөзімен келетін, екі сыңардан тұратын құс атаулары бірге жазылады: *көкқұс, қарақұс, мамырқұс, тентекқұс, тотықұс, түйеқұс*. Мұндағы *көк, қара, мамыр, тоты, түйе* сөздері жеке тұрып құс атауын да бере алмайды, сондай-ақ *құс* сөзіне, яғни екінші сыңарына анықтауыш та бола алмайды. Ал тура мағынасында тұрған *құс* сөзімен тіркескен, негізінен поэтикалық қолданыстағы сөздер бөлек жазылады: *ақ құс (поэт.), бақыт құсы, жыл құсы, қиял құсы, қыран құс*. Мұндағы *құс* сөзі сыңар емес, толық мағыналы сөз болып тұрғандықтан, алдыңғы сөзбен бірге жазыла алмайды.

Сөз сынарымен келетін біршама күрделі сөздер бірге жазылады: *баспасөз, жарыссөз, келіссөз, қарасөз, ақылсөз, алқасөз, беренсөз (өте дәл, орнықты қолд. сөз), дәйексөз, жұмбақсөз, көркемсөз (стиль түрі), көсемсөз (публ. жазба стиль), шаршысөз (ауызша публ. стиль), замансөз, қоғамсөз, алғысөз (пролог), кіріспесөз, соңғысөз (эпилог).* **Себебі** мұндағы сөз сынары сөздік құрамның толық мағыналы бір бірлігі ретінде емес, көбінде сөйленген ой, «речь» мағынасында, яғни тура мағынасында ауытқып, филологиялық термин жасап тұрғандықтан бірге жазылып тұр. Ал *қаратпа сөз, төл сөз, төлеу сөз, қос сөз, құрама сөз, біріккен сөз, қысқарған сөз, кітаби сөз, кірме сөз, діни сөз, тірек сөз, кәсіби сөз, жергілікті сөз, көне сөз* лингвистикалық терминдеріндегі сөз сынары – лексикалық бірлік, сөйлемнің бір мүшесі деген тура мағынасында тұрғандықтан, анықтаушы-анықталушы қатынасында бөлек жазылады. Сондай-ақ *өлең сөз, жалпақсөз, жел сөз, байлау сөз, қасам сөз, ескі сөз, ақтау сөз, алыпқашпа сөз, аталы сөз, қағыс сөз, тақас сөз, құптау сөз, тәмсіл сөз, ұят сөз, үйбу сөз, шайпау сөз, әбес сөз, нақыл сөз, жаман сөз, жақсы сөз* тіркестерінде сөйленген ойдың әдеттегі түрлері ретінде тура мағынада жұмсалып тұрғандықтан бөлек жазылады.

Қазіргі кирил негізді жазуымызда *шаруашылық* сөзімен келетін сөздер бірге жазылатын еді. Бұл емле 2007 жылғы орфографиялық сөздікте нормаланған болатын. Алайда емле сөздігі бірге көрсеткенмен, қолданыста, күнделікті жазу тәжірибесінде, әсіресе маңдайшаларда бұл сөздер бөлек жазылып, тәуелдік жалғауымен берілді: ауыл шаруашылығы, ауыл шаруашылығы министрлігі деген сияқты. Профессор Н.Уәли «кез келген жаңа норманың практикада жаппай дағдыға айналуына 5-10 жыл айналасы керек» дейді. Ендеше енді дағдыға түсетін орфограмма жаңа латын жазуында былай қалыптанбақшы: шаруашылық сөзімен келетін сөздер үш құрамнан тұратын тіркестің екіншісі болса, тәуелдік жалғауынсыз, бірге жазылады: *мал шаруашылығы, бірақ малишаруашылық жұмыстары, ара шаруашылығы, бірақ арашаруашылық өнімдері, ауыл шаруашылығы, бірақ ауылишаруашылық министрлігі, ауылишаруашылық ғылымдары, ауылишаруашылық тауарлары, ауылишаруашылық өнімдері, ауылишаруашылық саймандары, ауылишаруашылық техникасы, ауылишаруашылық құралдары, ауылишаруашылық кооперативтер, ауылишаруашылық серіктестіктері, ауылишаруашылық жәрмеңкесі, ауылишаруашылық кәсіпорындары, балық шаруашылығы, бірақ балықшаруашылық өнімдері, бұғы шаруашылығы, егін шаруашылығы, бірақ Егіншаруашылық министрлігі, Егіншаруашылық департаменті, егіншаруашылық өнімдері, егіншаруашылық жәрмеңкесі, мал шаруашылығы, бірақ малишаруашылық өнімдері, орман шаруашылығы, бірақ орманишаруашылық мамандығы, орманишаруашылық жұмыстары, орманишаруашылық және агроорман мелиорациясы ғылыми-зерттеу институты, Орманишаруашылық комитеті, орманишаруашылық өкілдері; су шаруашылығы, бірақ сушаруашылық мамандығы, түйе шаруашылығы, бірақ түйешаруашылық өнімдері, халық шаруашылығы, бірақ Халықшаруашылық жетістіктерінің көрмесі, халықшаруашылық жоспарлары, халықшаруашылық салалары, халықшаруашылық институты, өсімдік шаруашылығы, жібек шаруашылығы, гүл өсіру шаруашылығы.*

Себебі *шаруашылық* сөзі -шылық, -шілік жұрнағымен жасалған дерексіздігі басым сөз. Негізінен алдыңғы сыңарға көмекші қызметте тұрады. Әрі -лық жұрнағының сөздерді ұластыратын сипаты бар. Ал шаруашылықтың түрлерін анықтап сөйлегенде бөлек жазылады, мысалы, Ауыл шаруашылығының дамуынан мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігі және халықтың әлеуметтік экономикалық жағдайы өзгереді. ЕҚЫҰ орталығы Қазақстандағы органикалық *егін шаруашылығымен* «жасыл» экономика мәселелерін талқылау жүргізуде қолдау көрсетеді.

Сондай-ақ *асты* көмекші сөзімен келген, терминдік атаулар бірге жазылады: *мұздықасты суы, тіласты безі, әріпасты белгі, жерасты суы, көзасты өзегі.* Ал *қыр астында отыру, жеті қат жер асты, қол астына кіру, аспан асты* сөздері әрине, бөлек жазылады.

Емле тәжірибесінде байқалғаны – сөздердің бірге жазылуын сөздік немесе емле ережесінен бұрын жазу практикасында дағдыланады. Сөздік немесе емле ережесі тек осы дағдыларды нормалайды, қалыптандырады, соңында заңдастырады. Өйткені жазу тәжірибесі миллиондардың когнитивті санасындағы ақиқатты көрсетеді.

1.4.7 Дефиспен жазылатын сөздер

Тілдегі өзгерістер мен құбылыстарды тілді тұтынушылар, яғни қоғам мүшелері дұрыс түсінуі керек. Дұрыс түсіну дұрыс жазуға, емленің дұрыс түзілуіне және жаңа қолданыстардың тіл заңдылықтары негізінде қалыптасуына, жаңадан тілге енетін қолданыстардың дұрыс аударылуына, оңтайлы баламалары табылуына байланысты. Ал жаңа қолданыстардың біразы күрделі сөздер болып келетіні бүгінгі күннің ақиқаты. Тіпті донор тілдегі дара сөз қазақ тіліне күрделі сөздердің бір түрімен аударылуы қалыпты жағдай болып кеткен. Соның ішінде қос сөз түрлері дефиспен жазылады, сан мен қосымша аралығына т.б. жерлерде дефис қойылады.

I. Дефис белгісі туралы

Графикалық таңбалардың даму тарихы ұзақ. Жазу өнерінің негізгі мақсаты – естілетін сөздің дискреттілігі және сөз әртүрлі контекстерде әлденеше рет қайталанса да біркелкі танылуын қамтамасыз ету. Жазу жүйелерінде мәнді таңбалар болады. Сондай таңбалардың біріне **дефис (-)** жатады.

Дефис (немісше *divis* «жалғастырушы белгі (мысалы қос сөздің түрлері үшін), айырым белгісі (сан мен оған жалғанатын қосымшаның, қысқарған сөз бен оған жалғанатын қосымшаның арасын айырушы т.б.)), латынша *divisio* «айыру»), сызықша (-) — көптеген жазуда орфографиялық белгінің дыбыстық емес түрі ретінде көрсетіледі. Графикалық жағынан тасымал белгісімен тең саналады. Бірақ дефис пен сызықшаны бір-бірінен айыру керек. **Дефис — орфографиялық белгі, сызықша — тыныс белгісі.** Жалпы алғанда, бір-біріне түрі жағынан ұқсас төрт белгі бар, олар: дефис, алу белгісі, қысқа сызықша және сызықша (—, —, —, —), бір-бірінен ұзындығы, қысқалығы, сөз ортасына, сандық амалдар арасына қойылуы мен сөйлемдегі ойды жеткізуші бірліктерді ажырататын және басқа белгілерге қарағанда ұзынырақ болуымен ажыратылатын белгілер. Осы белгілердің қатарына соңғы кезде компьютерлік белгі алу-дефис белгісі (дефис-минус (-) қосылған (Интернет, Википедия материалдарынан). Дефис пен сөз арасында босаралық болмайды, ал сызықшаның алдында да, соңында да босаралық болады. Яғни аталған белгілердің таңбасында ұқсастық болса да, олардың сөйлемде, сөз тіркестерінде, күрделі сөздердегі атқаратын қызметтерінде айырмашылық бар әрі айырмашылықтар маңызды. Компьютерлік кодтауда дефиске қатысы бар деп саналатын бірнеше символдар бар: *кәдімгі дефис, үзіліссіз дефис, суррогат* немесе *«алу-дефис»* т.б.

Атау	Юникодтағы атауы	Юникодтағы коды (оналтылық)	Юникодтағы коды (ондық)	Жазуда көрінуі	HTML 4 мнемокоды
дефис	HYPHEN	2010	8208	-	көрінбейді
үзіліссіз дефис	NON-BREAKING HYPHEN	2011	8209	-	көрінбейді
алу-дефис	HYPHEN-MINUS	002D	45	-	көрінбейді

(Интернеттен)

Бұл мәлімет кирил әліпбиі негізіндегі қазақ жазуымен байланысты болғандықтан беріліп отыр. Мамандар ұсақ қаріппен жазғанда дефис белгісі жекелеген қаріп түрлерінде жуан қара сызықша түрінде көрінетінін, бірақ қаріп көлемін үлкейтсе, ол көріністің жоғалатынын айтады.

Осыған дейінгі жазу тәжірибесіне қарағанда, орфографиялық ережелерде дефиспен жазылатын сөздер жеке тарау түрінде беріліп келді, ол ұстаным жаңа ережелерде де сақталып отыр. Дефиспен жазылатын сөздерге, ең алдымен, қос сөздер жатады. Қазақ тілінде шылаудан басқа сөз таптарының бәрінен де қос сөз жасалатынын ескергенде, дефиспен жазудың жазу белгісі ретінде сөз таптарын түгел қамтитынын айту керек. Қолданыс барысында жиілігі жоғары, мәтіндерде ең жиі кездесетін жазудағы құбылыстардың бірі дефиспен жазу сандар мен оларға қосымшаларды жалғап жазуда орын алған. Жазылуының реттелуі қолданыстағы жазудың қалыпты нормалануын қамтамасыз етеді. Айталық, реттік сан араб цифрымен берілсе, оның түсірілген -ыншы (-інші), -ншы (-нші) қосымшасының орнына дефис қойып жазу сан мен қосымшаның аражігін анық бөліп көрсетеді және сөз жазылуының ықшам да қолайлы түрін қалыптастырады. Мысалы, 2018-jyl, 5-sanat, 3-kireberis, 10-qazan, 2-aqpan, 136-bar, 1-úı, 9-ráter т.б. Жазылғанды оқу кезінде ереже бойынша осы қосымшаның қызметін де, санды бөліп көрсететін айырымдық қызметті де дефис атқарып кете береді. Күшейткіш буынмен келетін сөздер дефиспен жазылатын сөздер қатарына жатқызылады, мысалы, ар-ануq, qur-quzyıl, sap-sary т.б. Сонымен қатар *веб, экс* сөзалды сыңарларымен келетін *ýeb-braýzer, ýeb-dızam* сынды кірме сөздер де, гибрид сөздер деп аталып жүрген *eks-ákim, eks-múshe* сияқты сөздер де дефис арқылы жазылады. -ақ, -ай, -ау, -ды, -ді, -мыс, -міс, -тін, -тұғын шылаулары өздерінен бұрынғы сөздерден дефис (-) арқылы бөлініп жазылатыны бұрыннан қалыптасқан: *sen-aq, shamaly-aq, kelmeidi-ay, ádemisin-ai, atqan-dy, barqyrtu-mys, kóretin-di; erek-tin, bar-tuǵyn, joq-tuǵyn* т.б. Дефиспен жазудың осы үш түрі дефистің сөзді қосымшадан, сөзалды қосымшадан, экспрессия беретін буыннан айыратын қызметі барын көрсетіп тұр. Яғни түбірді аталған қосымша түрлерінен бөліп тануға болады. Ал цифрмен жазылған сан есімдерге қосымша үндестік заңына сәйкес жалғанады да, араларына дефис қойылады: 6-ǵa, 100-ge deın, 10-15-ten. Сонымен бірге цифрға тіркелетін % (процент), C (celsius), градус таңбаларынан кейін жалғанатын қосымшалар дефис арқылы жазылатыны ережеде қамтылды.

II. Дефиспен жазылатын сөздердің бірі — **қос сөздер** — күрделі сөздің бір түрі.

Кейбір қос сөз түріндегі терминдер баламасының алғашқы жаңа әліпбилік нұсқаларымен берілуі («Орысша-қазақша терминдер сөздігінен» алынды):

Термин (орысша)	qazaqs'a	ағылшынша
контраст	qarama-qarsy	contrast
фантастика	qi'i'al-g'ajai'yp	fantastic
шарж	a'zil-ospaq	caricature
юмореска	a'zil-ospaq tu'rindegi qysqa s'yg'arma	humoresque
абрис	turpat-nobai'	abris
брошь	tana-sedep	brooch
идентичный	birdei',para-par, uqsas	identical
имидж	bedel-bei'ne	image
инвентарь	bui'ym-mu'lik	inventory
орнамент	oi'y'-o'mek	ornament
традиция	salt-da'stu'r	tradition
эхо-контроль	jan'g'yryq-baqylay'	echo control
равновесие	tepe-ten'dik	equilibrium
фейерверк	ot-s'as'y'	fireworks
автаркия	tomag'a-tui'yqtyq	autarky
арсенал	qary'-jaraq qoi'masy	arsenal
архив-музей	murag'at-murajai'	archive-museum
кругозор	oi'-o'ris	horizon
манипуляция	ai'la-s'arg'y	manipulation
репрессия	qy'g'yn-su'rgin	repression
адекватный	bara-bar,sa'i'kes	adequate
инструмент	qural-sai'man	instrument
миграция	mi'gratsi'i'a, ko's'i-qon	migration

Келтірілген кейбір терминдердің жазу барысында оқылуында, жазылуында қиындықтар туындайтыны байқалады. Оған себеп апострофты екі әріптің қатар келуі жазу үстінде қол байлауы, яғни жылдамдықты төмендетуі және көзбен қармап оқудың күрделенуі, мысалы: **mi'gratsi'i'a, ko's'i-qon** т.б.

Латын негізді қазақ жазуына көшіру – заман талабы. Осы жазуға көшу кезінде әртүрлі сөздер тобын жазуға байланысты қиындықтар кездеседі. Қиындықтар гибрид сөздерді жазу кезінде де байқалды. Алдымен ресми түрде қабылданған апострофты алфавитке байланысты кейбір сауалнама, тәжірибелер жасалғанын айта отырып, біз байқаған мынадай ерекшеліктерді айту керек. 330 сөзден тұратын көркем мәтін бойынша (шет тілін (ағылшын) білетін 2-курс студенттері жүргізген тәжірибе нәтижесін көрсету арқылы жаңа әліпби кезінде қол жаттыққанша, көз үйренгенше ұшырасатын қиындықтар болатыны байқалды. (Мысалға келтіріліп отырған мәтінді теріп, жаңа әліпбиге түсіріп, оқып, уақытты есептеп, қиын сөздер емлесін шығаруға көмектескен 2-курс студент Т.Чукаева). Сонымен қатар көркем мәтінді барлық студенттер таңдамады, ал кейбір студенттердің таңдаған себебі, **көркем мәтінде** қазақтың төл сөздері көп, сондықтан апострофы бар сөздер де көп болады деп ойлағандықтан.

Мәтіннің кирил әліпбиі нұсқасы:

«Бұлғын бөрік маңдайына түсіп бара жатқан-ды; қарға-қанат шашын дүрия матаның астына салалай тарап, жинай салды. Алаңға еңбектеген баладан еңкейген шалға дейін жиналыпты. Жан қалтадағы қанжарын мықтай ұстап, қоқиланып шыға келген қоянжүрек бір сабазды жолдан итере құлатып, мінбеге шығып алды.

Мұрнына алабұта иісі келгендей болды бір мезетте; кәрі-құртаңдардың бірі көтерем түйесіне шөп шапқанда, мыж-мыжсы шыққан көнетоз шапанына иіс сіңіп қалса керек. Шөп шабар азамат қалмағаны да осы сұрапыл нәубет, шибұт Өлімдей ақсия жетіп келген соғыстың кесірі ғой. Дүрия астарлы бұлғын бөрік киген бекзадаға мына өлермен болған, сидиган арық балалар, намысын шашына түйген талдырмаиш келіншектер, демалғанда мойын шандыры дір-дір ететін, кесім еті жоқ шалдар бұйыға, зорлана қарайды. Көздерінде тұнған айуани аштық, зар, гадауат. «Немізді алмақшы келдің?» деп сұрайтындай.

Лауһылмақбоз дейтін бір тақта-тастың бар екенін естіген-дүр. Қиямет-қайым, ақырзаман басталарда тақтада кімге өмір бұйырса, сол тірі қалады-мыс. «Соғыс» десе мұрнын шүйіретін «періштелері» мынау еріндері күбір-сыбырдан өзгеге келмей, соңғы уәждерін айта алмай тұрған балалардың пеиенесіне не жазды екен?»

Мәтіннің латын негізді қаріпке көшірілген түрі:

«Bulg'yn bo'rki man'dai'yna tu'sip bara jatqan-dy; qarg'a-qanat s'as'yn du'ri'i'a matanyn' astyna salalai' tarap, ji'nai' saldy. Alan'g'a en'bektegen baladan en'kei'gen s'alg'a dei'in ji'nalypty. Jan qaltadag'y qanjaryn myqtai' ustay, qoqi'lanyp s'yg'a kelgen qoi'anju'rek bir sabazdy joldan i'tere qulatyp, minbege s'yg'yp aldy.

Murnyna alabuta i'isi kelgendei' boldy bir mezette; qa'ri-qurtan'dardyn' biri ko'terem tu'i'esine s'o'p s'apqanda, myj-myjy s'yqqan ko'netoz s'apanyna i'is sin'ip qalsa kerek. S'o'p s'abar azamat qalmag'any da osy surapyl na'y'bet, s'i'but O'limdei' aqsi'i'a jetip kelgen sog'ystyn' kesiri g'oi'. Du'ri'i'a astarly bulg'yn bo'rik ki'gen bekszadag'a myna o'lermen bolg'an, si'di'g'an aryq balalar, namysyn s'as'yna tu'i'gen talдыrmas' kelins'ekter, demalg'anda moi'yn s'andyry dir-dir etetin, kesim eti joq s'aldar bui'yg'a, zorlana qarai'dy. Ko'zderinde tung'an ai'y'ani' as'tyq, zar, g'aday'at. «Nemizdi almaqs'y keldin'?» dep surai'tyndai'.

Lay'hylmahboz dei'tin bir taqta-tastyn' bar ekenin estigen-du'r. Qi'i'amet-qai'ym, aqyrtaman bastalarda taqtada kimgе o'mir bui'yrса, sol tiri qalady-mys. «Sog'ys» dese murnyn s'u'i'iretin «peris'teleri» mynay' erinderi ku'bir-sybyrdan o'zgege kelmei', son'g'y y'a'jderin ai'ta almai' turg'an balalardyn' pes'enesine ne jazdy eken?

Мәтіндегі емлесі қиын сөздер (күрделі сөздердің әр түрі):

Қос сөздер	Біріккен сөздер	Өзге түрлері
қарға-қанат - qarg'a-qanat	Қоянжүрек - qoi'anju'rek	Қоқиланып - qoqi'lanyp
кәрі-құртандардың - qa'ri-qurtan'dardyn'	Алабұта - alabuta	Ақсия - aqsi'i'a
мыж-мыжы - myj-myjy	Көнетоз - ko'netoz	Бұйыға - bui'yg'a
тақта-тастың - taqta-tastyn'	Шибұт - s'i'but	Айуани - ai'y'ani'
күбір-сыбырдан - ku'bir-sybyrdan	Ақырзаман - aqyrtaman	Лайхылмахбоз - Lay'hylmahboz
Қиямет-қайым - Qi'i'amet-qai'ym		Шүйіретін - s'u'i'iretin

Мәтінді компьютерде теруге кеткен уақыт	16 минут
Мәтінді дауыстап оқуға кеткен уақыт	2 минут 30 секунд
Мәтінді қолмен жазуға кеткен уақыт	11 минут
Мәтінді «выровнять по ширине», «выровнять по середине» командаларымен өңдеу нәтижесі	Апострофпен жазылған сөздер бөлінбейді. Өзгеріс жоқ.
Қолайлы шрифттер	Lusida Handwriting, Harrington, Old English Text Mt, AgencyB, Arial, Arial Unicode Ms, Calibri
Қолайсыз шрифттер	Times New Roman, Britannic Bold, Bodoni Mt Black

Қолайлы жақтары	Қолайсыз жақтары
Барлық шрифтпен өңдеуге мүмкіндік бар.	Жазу мен теруге тым көп уақыт кетеді. Апострофпен жазылған сөздер бөлінген секілді көрінеді. Жазған кезде I апострофпен қатар келсе, бас әріп болып жазылады.

Қос сөздер – деривативтік үдерістер нәтижесі: қос сөз түріндегі жаңа қолданыстар жиі туындап жатады; жасалу жолдарының өзі жеке зерттеуге лайық; ал жазылу емлесіндегі бүгінгі таңдағы негізгі ұстаным сызықша қойып жазу болып отыр.

Сол сияқты жазылуына байланысты қиындық туыратын баламалы негізді басқа да **күрделі** сөздер бар, мысалы: Қосымша ем әдістерінен **физиом**, магниттік ем, лазер емшаралары, **электрофорез**, **гемосорбция**, плазмафарез т.б. қолданылады (Денсуалық,10, 9-б); **Психотерапия** әсері жарты жылдан соң байқалады (Денсуалық,10,9-б). Бұл мысалдардағы *психотерапия* сөзі қазақ тілінің заңдылығына сай *психтерация* деп атауға көнбейді, сындырылуы қиын. **Гемосорбция** сөзі де сондай сөздердің қатарында. Тіл заңдылығы сақталмайтындығы көрініп тұрған сөздің бірі – **физиом**, толық нұсқасы – физиологиялық ем. Осы сөздің құрамындағы сөз арасын байланыстыратын **о** дыбысын алып тастауға сөздің тұтас тұрпаты көнбейді. Бұл сөздің орыс тіліндегі нұсқасына сай қысқартылып тұрғанын білгенімізбен, өз тіліміздің заңына икемдеу қиын. Оның себептері жоқ емес. Егер алып тастап, **физем** деп жазсақ, сөз жазу тұрпаты арқылы түбір этимологиясынан хабар беретін сипатынан айырылады, ондай кезде **физикалық** пен **физиологиялық** сөзінің қайсысы екенін айыру қиынға түседі. Сондықтан **о**-ны алып тастау дұрыс болмайды. Біріккен сөздердің осы проблемасы туралы Қ.Күдерінова: «БС сынарларының дыбыстық контаминацияға түсуі әсіресе мағынасы көмескіленген сынарларды қамтиды. Бұл процестің уәжі бар деп ойлаймыз. Ал екі сыңарының да мағынасы айқын *көкөніс*, *көкет*, *қыркүйек*, *алааяқ* сөздерін кіріктіріп жазу

көзшалым, ЖТ арқылы **түбіртаным** процесіне кедергі келтіреді. Сөздің жазба тұрпаты сөз мағынасынан, түбір этимологиясынан хабар беруі керек деп ойлаймыз» [66, 227-б.].

Күрделі сөздерге арнайы кешенді проблема ретінде көңіл бөліп, әрбір түріне жеке-жеке тоқталған ғалым Ж.Шәкенов аталмыш сөздерді зерттеудегі Қ.Жұбанов еңбегін ерекше атайды: «Ал қазақ тіл мамандарынан бұл проблеманы алғаш сөз еткен профессор Қ.Жұбанов. Ол кісі 1930 жылдардың өзінде-ақ күрделі сөздер қанша сөзбен біріксе, кіріксе де тұтас бір ғана мағына білдіреді, бір ғана заттың атауы болады, сөйлемде сол жұбын жазбай, бір ғана мүше болады, кейбіреулерінің құрамындағы сыңарларының дыбыстық өзгеріске түсуінен сыртқы түр-тұрпаты басқаша болып қалыптасады, бір ғана екпінді иеленеді деп дұрыс тұжырымдайды», – деп бағалайды [67, 3-б.]. Бұл күрделі сөз түрлерінің бәріне де ортақ және одан кейінде тілші ғалымдардың бәрінің тілге тиек еткен сипаты.

Қазіргі кезде қос сөздердің жасалу жолдары көп ретте ғалымдар қалыптастырған ережелер аясына сыймайтын, олар сақтала бермейтін әрі компоненттері арасында үйлесімді сипат бола бермейтін сөздер, соған қарамастан осындай ерекшеліктерімен қос сөздер тілде қолданыста жүр, сөздік қорға кірігіп кетіп жатыр. Осы сияқты ерекшелігі бар қос сөздер, әсіресе, терминдік жүйеде көп кездеседі. Жалпы алғанда, қазіргі кезде тілде пайда болып жатқан қос сөздердің ерекшеліктері көп. Сондықтан тілдегі неологиялық құбылыс ретінде, оның бір түрі ретінде, қос сөздерді жеке қарастыру қызықты.

Ең бастысы, мұндай құбылыстарға әдеби тіл нормасын тұрақтандыруда, білім беруде, дәрістер мен семинарлар жүргізуде, ережеге сай келмейтін, нормаға сыймайтын құбылыстарды түсіндіру қиындықтар тудырғанда ерекше көңіл бөлінеді. Сондай-ақ ғылыми еңбекті жазу бар да, оның білім беру саласында қолданыс табуы бар. Дәл сол сияқты жазу бар да, оқыту бар. Қандай бір тілдік құбылыстарды оқыту құбылыстың өн-бойында анық көрінбей жатқан және қиындық тудыратын жайттардың ашыла түсуіне көмектеседі. Ж.Шәкенов күрделі сөздерді оқыту барысында туындаған проблемалардың болғанын «Қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен күрделі тұлғалар» (Алматы, 1991) атты еңбегінде былайша атап өтеді: «Сөз болып отырған тұлғалардың қыр-сырының жете ашылмауы олардың табиғатын айқындаудағы, түсіндірудегі қиындықтар, күрделі сөзді күрделі емес сөзден ажырата білмеу, күрделі сөз ретінде қайсысын біріктіріп, қайсысын бөлек жазу жайының анықталмауы күні бүгінге дейін оқушыларды қатеге ұрындырып жүргені белгілі. Оған мысал ретінде емле сөздігінің ең соңғы басылымындағы *жалақы*, *қалам ақы*, *еңбек ақы*; *жалаңаш*, *жалаң бас*, *жалаң аяқ*; *шаибау*, *қамыт бау*; *аяқкиім*, *бас киім*, *іш киім* дегендердің бастапқы сөздерінің біріктіріліп, ал қалғандарының бөлек жазылуын көрсету де жеткілікті» [67, 4-б.]. Қос сөздердің жазылуы, жасалу жолы алдыңғы қатарға шығарылып, жазуға қатты көңіл бөлініп отырған бүгінгі таңда ол мәселенің барынша толық шешімі қос сөздердің табиғатын терең түсінумен байланысты екенін айтпаса болмайды. Соның біріншісі «тегінде біріккен сөз болмаса, қос сөздердің таза лексикалық тұлға болу-болмауы жайында әртүрлі пікірлер барына» [67, 5-б.] тіреледі.

Қазақ тіліндегі қос сөздер мектеп және ЖОО оқулықтарында күрделі сөзге жатқызылады. Бірақ қос сөздерді күрделі сөздерге жатқызбайтын ғалымдар да бар. Олардың бірі – Ж.Шәкенов. Өз еңбегінде ғалым қос сөздердегі осы мәселеге байланысты әр кездерде айтылған белгілі түркологтардың пікірін келтіреді. Оның ішінде Н.К.Дмитриевтің «Башқұрт тілінің грамматикасында» [68, стр.45] айтылған: «Грамматикалық жолмен жасалған форма», А.Н.Кононовтың «Өзбек тілінің грамматикасындағы»: «Екі сөзді қосарлау негізінде пайда болған лексикалық комплекс, жинақтау, жалпылама, қайталау, экспрессивтік мағына білдіреді» [69, стр.104] деген пікірін, ал «Қазіргі қазақ тілінің» авторлары І.Кеңесбаев пен Ғ.Мұсабаевтың «Қалыптанған тиянақты фразеологиялық топқа жататын сөздердің бір саласы – қос сөздер болады» [70], А.Ысқаковтың бұған қарама-қарсы «сөзді қайталап қолданудан... лексикалық түсінігі өзгермейді, демек, жаңа сөз тумайды, тек грамматикаланады» [71, 112-б.] деп айтқанын, ал К.Ахановтың бұл пікірге жартылай қосылатынын оның: «үстеме буынды түрлерінен басқасын күрделі сөзге» [72, 90-б.] жатқызатынын келтіреді. Осыншама пікір ала-құлалығына қарағанда қос сөздердің лексикалық тұлға болу-болмауының шынында да толық шешімін таппағаны байқалады. Күрделі сөздер туралы күрделі еңбектің авторы Ж.Шәкенов: «Қос сөздерге салаласа да, сабақтаса да байланысу тән емес, яғни қос сөздер сырт тұлғасы ұқсағанмен, олар күрделі сөз бола алмайды» [67, 66-б.] деген пікірді ұстанған. Ал «Анықтағышта»: «Күшейткіш буын қосылып жасалатын қос сөздердің де бір сыңары мән-мағынасыз болады: тәп-тәуір, жап-жақсы, тұп-тура, дұп-дұрыс, сүп-сүйкімді, қып-қызыл, қап-қара, ап-алыс, мып-мықты», – деп қос сөзге жатқызылып, дефиспен жазылады.

Қос сөздер туралы А.Байтұрсынұлы: «Қос сөз дегеніміз – қосарынан айтылатын бір өңкей есімді сөздер. Қос сөз екі түрлі болады. Біреуі нәрсенің көбін қамти атайды, екіншілері нәрселерді айыра атайды. Алдыңғысы – жалпылағыш қос сөз, соңғысы жалқылағыш қос сөз деп айтылады» [6, 182 б.]. Ұлы ағартушы **жалпылағыш қос сөздерге** *аяқ-табақ*, *киім-кешек*, *бұта-бұтанақ*, *жер-су*, *түйе-мүйе* т.б. сөздерді, ал **жалқылағыш қос сөздерге** *жел-бау*, *қауға-шелек*, *асыл-бек*, *ес-құл*, *төре-тай*, *өмір-қожа*, *шеге-балға*, *ер-батыр*, *шекті-бай* тағысын тағылар жатқыза келе, жалпылағыш қос сөздердің арасы *дәйім сызықшамен айырылып* жазылатынын айтады. Ал жалқылағыш қос сөздердің арасы сызықшамен

айырылып та, айырылмай да жазыла береді деп көрсетеді. Біз өз тарапымыздан: «А.Байтұрсыновтың жалқылағыш қос сөздерінің көбі бүгінде біріккен сөздерге айналғанын еске саламыз» [73].

Қ.Жұбанов қос сөз терминін қолданбаған, осы сөздерді «**қосар сөз**» деп атаған. «Түбір сөзден туынды сөз жасаудың жалғыз амалы түбірге қосымша жалғау ғана емес, түбір сөздің я туынды сөздің өзді-өзін қосақтап та сөзге үстеме мағына беруге болады. Мысалы, *бала-шаға, үлкен-кіші, үлкенді-кішілі, ұзын-қысқа, сатыр-сұтыр, көзбе-көз, ...сап-сары*. Мұндай қосарынан айтылатын сөздерді қосар сөздер дейміз» деп көрседі [8]. Мұнан әрі қарай **қосар сөздерді** Қ.Жұбанов **теңдес қосар, сөздес қосар, матаулы қосар** (*қолма-қол, жүзбе-жүз, ауызба-ауыз*), **тіркеулі қосар** (*жылқы-мылқы, нан-пан*) деген топтарға бөледі.

Осы бөліністегі **теңдес қосарды**: **мәндес** (қатын-қалаш, қыз-қыркын), **қайшы мәнді қосар** (үлкен-кіші, аға-іні), **көрші мәнді қосар** (тау-төбе, қалам-сия) деп, **сөздес қосарды** **үндес қосар** (қаңғыр-күңгір, жарқ-жүрқ), **өндес қосар** (сатыр-сатыр, қалт-қалт) деген жіктеліске салады. Матаулы қосарларды матастырып тұратын дәнекерлер, айталық, *көзбе-көз, қолма-қол* (-ма, -ме т.б.) болатынын көрсетеді. Қ.Жұбанов қос сөздердің осы түрінің арасын матастырып, байланыстырып тұрған қосымшаларды **дәнекерлер** деп атайды. Ал қос сөздің осы түріне кейінгі жылдары зерттеушілер тарапынан арнаулы атау берілмегені белгілі (Жұбанов атауы да ұсынылмады, тек Ә.Төлеуов дәнекер морфема терминін ұсыну арқылы Қ.Жұбанов пікірін білетінін, оны қолдайтынын аңғартқысы келген сынды), бірақ «Анықтағышта» арасына дефис қойылатын қос сөздердің қатарында аталып өтіледі: «Мұндай қос сөздердің арасына -ма, -ме, -па,-пе, -ба,-бе, -ды,-ді, -да,-де, -шы, -ші дәнекерлері және шығыс септік жалғауы қосылып та жасалады. Ондай дәнекерлер қос сөздік бірінші сыңарына қосылады да, олардан кейін дефис қойылады: *көзбе-көз, жанба-жан, ...жылдан-жылға, ...тектен-тек, турадан-тура*» [49, 49-б].

Қосар сөздердің жазылу ерекшеліктеріне байланысты Қ.Жұбанов мыналарды атайды: 1.қосар сөздердің бәрінің арасына сызықша қойылып жазылады: *бала-шаға, жыртық-тесік*; 2.матаулы қосардың матауын алдыңғысын қосып, соңғысымен екі арасына сызықша қойып жазамыз: *қолма-қол, көбе-көз*; 3. *аппақ, көкпеңбек* деген екі қосақты қосарды сызықша да қоймай, бөлмей де тұтас жазамыз. 3 пункттегі ереже «Анықтағышта» сақталған: «*Ақ, көк* деген сын есімдерге күшейткіш буын үстелгенде, олар *аппақ, көкпеңбек* түрінде айтылады және осылай жазылады» [49, 50-б.].

Қ.Жұбанов **тіркеулі қосарлар** жеке тұрып өздігінен айтылмайтын сөздердің екінші бір сөздің артынан тіркесуіне байланысты қойылған атау екенін түсіндіру үшін *жылқы-мылқы, ат-мат, шай-най* сөздерін келтіреді. Қ.Жұбанов **қосақты қосардың** алдынан бір буын, мысалы, *қап-қара, сап-сары, үп-үлкен* айтылады дейді. Бұл бөлініс қос сөздердің жасалу жолдарына байланысты. Тек «шылаулардан болмайды, ал басқа сөз таптарының бәрінен қос сөздер жасалады» [8].

Қос сөздердің құрамындағы компоненттер я бір сөздің өзінің ешқандай өзгеріссіз қайталануынан, я оның бір сыңарының, не бір буынының, не бір буынның, не бір дыбысының өзгеріп қайталануынан, я өзгеріліп жасалуынан құралады немесе морфологиялық жағынан бір тектес я синоним, я антоним сөздерден салаласып құралады. Негізгі осы ерекшеліктеріне қарай, қос сөздердің компоненттері семантикалық жағынан я бірдей, пара-пар болады да, синтаксистік жағынан я ұқсас, я тепе-тең келеді. Бірақ қос сөздердің компоненттері дыбыстық жағынан үнемі пара-пар я тең бола беруі шарт еместігін» атап көрсеткен ғалымдар А.Хасенова, Ә.Ибатов [74, 6-40 бб.].

Етістіктің қосарлануы арқылы жасалған қос сөздер істің, қимылдың қалай, қайтіп істелгенін көрсетеді және әртүрлі формада болады: *билеп-төстеп, көре-көре, сөйлей-сөйлей, алған-берген, келер-келмес, барар-бармас* т.б.; көңіл-күй одағайларынан (*ә-ә, nah-nah*), ишарат және шақыру одағайларынан (*тәк-тәк, тәйт-тәй, oh-moh, әукім-әукім*) қос сөздер туындайды [67, 102 б]; үстеудің мезгілдік (*күнде-күнде, анда-санда*), мекендік (*ілгері-кейін, алды-артына*), бейнелік (*жалма-жан, бетпе-бет*) түрлерінен қос сөздер жасалады; еліктеуіш сөздерден жасалатын қос сөздер сан жағынан көп болып келеді.

Қос сөздерді **қайталама** (бір сөздің *қосымшасыз* және *қосымшалы* түрінің екі рет қайталануы, немесе сол сөздің не бір дыбысының немесе бір буынның өзгеріп айтылуы арқылы жасалған (*қора-қора, ат-мат, бес-бестен*) және **қосарлама қос сөздер** (екі түрлі сөзден құралады, мысалы, *ертелі-кеш, әке-шеше, ойнап-күліп, алты-жеті*) деп атауды алғаш қалыптастырған ғалым А.Ысқақов олардың морфологиялық сипатын ашып көрсеткен.

Ә.Төлеуов қос сөздерді жасалуына қарай **екі жағы да мәнді қос сөздер, сыңар мәнді қос сөздер, екі жағы да мәнсіз қос сөздер** деп үш топқа бөледі. Компоненттерінің мағыналы-мағынасыз болуы жаңа мағыналы қос сөздердің тууына әсер ете бермейді. Бірақ, «Морфологиялық сипатына қарай қосымшалы, қосымшасыз (яғни жай қос сөздер), түбірі ықшамдалып құралатын (ап-айқын, кіп-кішкене) қос сөздер болады, дефиспен жазылады» [76].

Қосарлама қос сөздер тілдегі сөз таптарын түгел қамтиды, сипаты сол өздері жасалған сөз таптарына қатысты және компоненттері қызметі жағынан бір-біріне тең болады [74, 72-81 бб.]. Қосарлама қос сөздерді біріккен сөздерден ажырататын дыбыстық белгілердің бірі – олардың компоненттерінің буын саны мен буын түрі. Қосарлама қос сөздер буын саны жағынан теңдес келеді және олардың сыңарларының

орын тәртібі де қосарланып тұрған сөздердің буын санына байланысты. Олардың дауысты дыбыстан басталатыны немесе буын саны аз сыңары бірінші тұрады, ал олардың буын саны әр түрлі болса, бір буындысы, екі буындыдан, екі буындысы үш буынды сыңарынан бұрын тұрады [77, 160 б.]. Себебі буын саны аз сыңары оңай дыбысталатындықтан, бірінші болып айтылады және қос сөздерде дыбыс жағынан үндесу басым түседі: *жоғары-төмен, ағыл-тегіл, ойын-күлкі* т.б. Осы көзқарасты А.Н.Кононов та ұстанған. Бірақ кейде осы ұстанымнан ауытқу кездеседі. Мысалы: *бет-ажар, қаз-үйрек, кесе-аяқ, сорпасу, қазан-ошақ, жыр-аңыз, күлкі-ойын* т.б. жазуда араларына дефис қойылып жазылады. Бұл өзгеріс қазір кезде жаңадан қолданыс тауып жатқан қос сөздерде де анық байқалады.

Бірақ қос сөздер кейде рифмаға (буын жағынан ұқсас, дауысты-дауыссыз дыбыстары үйлесуінен) құрылады: *аң-таң, у-шу* т.б. Керісінше құбылыс та байқалады, яғни бірінші сыңары бір буынды, ал екінші сыңары екі не үш буынды немесе керісінше болуы мүмкін: *ал-ауқат, жата-жастана, отырыс-тұрыс* т.б. Бірақ жазуда үйлесімділікке қарамастан, араларына дефис қойылып жазылады [49].

Бір сыңары мағыналы, бір сыңары мәнсіз қос сөздер фонетикалық өзгеріске түскен және бір сыңары қазақ тілінде жеке сөз ретінде қолданылмайтын (бірақ өзге түркі тілдерінде қолданылуы әбден мүмкін) түрде келеді (бала-шаға), жазуда дефиспен жазылады.

Фонетикалық өзгеріске түскен сыңар мәнді қос сөздер кемсіту, қомсыну мағынасында жұмсалады, мысалы, *ат-мат, шай-пай, ет-мет, жігіт-мігіт* т.б. Мұндай сөздер, әрине, дефиспен жазылады.

Дара мағыналы сөздердің қосарлануы арқылы жалпылық мағына беретін (*аға-іні, төсек-орын, тау-мас*) қос сөздер жасалады. Бұл модель – көп таралған, жиі кездесетін модель. Осы тұста тағы бір **ескертуді** айтуға болады: Идиомалану, лексикалану, грамматикалану қос сөздерге де тән. Қайталама қос сөздер айтылатын ойға экспрессиялық, эмоциялық, сонымен бірге ұлғайту, бәсеңдету, жинақтау, топтау мәнін береді, барлық жағдайда да дефиспен жазылады [73].

С.Исаев қос сөздер туралы өз көзқарасын былай білдіреді: «Сөздердің қосарланып немесе қайталанып айтылуынан жасалған сөздерді қос сөз деп атайды. Сөздерді **қосарлап немесе қайталап қолдану** – жаңа сөз жасаудың бір жолы болып табылады. Мысалы, *жан-жануар, ата-ана*». Қос сөздер арқылы қалыптасқан тағы бір **сөз үлгісінің** тұрпаты осындай, дефис арқылы жазылады. С.Исаевтың қос сөздерді бөлу принципі А.Ысқақовтың принципімен ұқсас. Морфологиялық сипатына қарай қос сөздерді қосымшалы және қосымшасыз түбірдің қайталануынан, бір сыңары қосымшалы, бір сыңары қосымшасыз түбірдің қайталануынан, бір түбірдің әртүрлі қосымшада тұрып қайталануы, еліктеуіш сөздің екінші сыңарында кейбір дыбыстық өзгерістерге ұшырап қайталануынан жасалатын қос сөздерге бөледі. Жалпы С.Исаевтың қос сөздерді мағынасына қарай топтастыруының А.Ысқақов т.б. бөлінісінен айырмасы жоқ десе де болады және екі ғалым да жазу үлгісі туралы айтпағанмен, араларына дефис қойылады.

Ә.Қайдаров қос сөздердің копуляция тәсілімен, яғни салаласа байланысатын синтаксистік тәсіл арқылы жасалатынын айтады [77]. Бұл тәсіл арқылы байланысқан қос сөздердің сыңарлары бірін-бірі анықтап та, толықтап та тұрмайды немесе оларға **анықтауыштық-анықталушылық қатынас тең емес, компоненттері семантикалық жағынан тең дәрежеде болады әрі біртектес заттарды, құбылыстарды білдіреді**. Бұл бір модель болса, келесі модель осыған қарама-қарсы құбылыстан туындайды, яғни осы соңғы қалыптасқан үлгіден ауытқу байқалады. Бұл сөз басында айтылған қос сөздердің күрделілігін сынға салады. Бірақ қос сөздерге салаласа да, сабақтаса да байланысу тән емес, сырт тұлғасы күрделі болса да күрделі сөз бола алмайды деп есептейтін ғалым Ж.Шакенов оның себебін былай деп көрсетеді: «Күрделі сөздердің арғы тегі, негізінен, сөз тіркесі: некен-саяқ болмаса күрделі сөздерге негіз болған сөз тіркесін тауып, оны түсіндіруге болады, ал қос сөздерді олай етуге келмейді, өйткені ол сөз тіркесінен ажырамаған. Егер күрделі сөздердің компоненттерінің арасына басқа сөзді сыналап қою мүмкін болмаса, көпшілік қос сөздер сыңарлары арасына үшінші бір сөзді қоюға болады. Мысалы, төсек-орын (төсек те орын, жақсы-жаман (жақсы да жаман), сарт-сұрт (сарт та сұрт)» [67].

Қос сөздердің толық мағыналы сөздерден жасалғандары да, бір сыңарының немесе екі сыңарының да мағынасы күнгірттенгендері де, екінші сыңарының бір дыбысы өзгеруі арқылы, сондай-ақ күшейтпелі буын арқылы жасалғандары да сөйлемде әртүрлі қызметтер атқара береді. Бұл модельдердің түрлері, жасалу жолдары мен сипаттары және олардың күрделі сөздерден еш айырмасы жоқ. Көптеген зерттеушілердің оларды күрделі сөздердің бір түрі ретінде қарауына осы ерекшелік себеп болған.

Қос сөздерді басқа күрделі сөздерден ажырататын енді бір белгі күрделі сөздердің құрамында екі-үш немесе одан да көп сөз болса, қос сөздердің құрамындағы сөз саны екіден аспайды деген қағиданың қалыптасуы. Дегенмен соңғы кездерде қолданысқа енген қос сөздер күрделі компонентті болып келеді, мысалы, бірінші компоненті екі сөзден және екінші компоненті де екі сөзден құрала береді немесе бұл: **қос сөз + қос сөз моделі = күрделі қос сөз** (сирек е болса, қолданыста бар, араларына дефис қойылады). Мысалы: **профилактикалық-емдік - іс-шаралар** т.б. Бұл – дағдылы ережелердің үнемі сақтала бермейтіндігін, уақыт өте келе олардың өзгеріске ұшырайтынын көрсетеді. Және, біздің ойымызша, осы модель адам ойлауының күрделенуімен сабақтасып жатыр.

Н.Оралбаева, Ғ.Мадина, А.Әбілқаев «Қазақ тілі» оқулығында күрделі сөздердің **біріккен, қос, қысқарған сөздер** деген үш түрін атайды. Біріккен сөздерді *кіріге және тұтаса біріккен* сөздер деген түрлерге ажыратады.

Ал қос сөздерді тұлғасына қарай **қосымшасыз қос сөз** (ата-ана, түйе-мүйе), **қосымшалы** (үйді-үйіне, балалы-шағалы), **күшейтпелі буынды** (қып-қызыл) деп бөледі. Қос сөздердің жеке сыңарлары кез келген сөзден жасала бермейді. Қос сөздердің сыңарлары мағыналық байланысы бар синоним сөздерден, бір тектес заттардың аттарынан, кейде антоним сөздерден жасалады. Мысалы, *туған-туысқан, ығы-жығы, сауыт-сайман, жақсы-жаман*, т.б. Осы еңбекте қысқарту орыс тілі арқылы енген, орыс тілі үлгісі бойынша қалыптасқан құбылыс деп түсіндіріледі және осы пікірдің дұрыстығын қолдаймыз. Қосарымыз, қысқартуды жазба коммуникация тудырған; әдеби тілдің әлеуметтілігі қысқарта жазудың қолайлығын анықтаған соң, бұл үрдіс қанатын барынша кең жайған.

Ғ.Әбуханов («Қазақ тілі») еңбегінде қос сөздерді жалпылық мағына беретін **мәндес қос сөздер** (ер-тоқым, құрт-құмырсқа), **қайталама қос сөздер** (төбе-төбе, қолма-қол), бірінші сыңары толық мағыналы, екінші сыңары сол сөздің дыбыстық еліктеуіші түріндегі **сыңар мәнді қос сөздер** (шай-пай), **күшейткіш буынды қос сөздер** (қап-қатты, ап-ауыр) жатқызады. Бұл бөліністің де алдыңғы ғалымдар келтірген бөліністен айырмасы көп емес, айырмашылығы – жасалу жолдары бөлініс түрлеріне атау болып берілгендігінде ғана. Дегенмен, «Ғ.Әбуханов қос сөздерге жіктеліс жасағанда, тұлғалық және мағыналық принципті біріктіріп жіберген. Бірақ бірқатар сөздердің екі сыңарының екеуі де жеке тұрғанда толық мағыналы сөз ретінде қолданылмайтынын, тек қосарланып айтылғанда ғана бір сөз болатынын ғалым ескертеді» [73]. Принциптер араласқанмен, *дефиспен жазу* үрдісі сақталады.

Қайталама немесе бір сөздің екі рет қайталануы арқылы жасалатын қос сөздер жинақтау, топтау мәнінде жұмсалады, мысалы, *қора-қора, тау-тау* т.б. Бір-біріне қарама-қарсы мағыналы сөздер қосарланғанда, қайшы мәнді қос сөздер жасалады, олар түбір күйінде де, туынды сөз күйінде де бола береді: *үлкен-кіші, үлкенді-кішілі* т.б. дефиспен жазылады. Ә.Төлеуов қайшы немесе қарама-қарсы мәнді сөздердің қосарлануынан жасалған қос сөздердің мезгілдік-мөлшерлік мәнінің көп кездесетініне көңіл аудартады, мысалы, *қысы-жазы, күні-түні* т.б.

Ескерер жайт, қос сөздердің морфемалық құрылымы арқылы олардың семантикасын сөз еткен Ә.Төлеуов, қимылдың, құбылыстың, көріністің бірқалыпты болмай, бірде былай, бірде олай құбылып тұратындығын білдіретін қос сөздер еліктеуіш сөздерден жасалатынын (тарс-тұрс, сарт-сұрт) көрсетеді. Сондай-ақ Ә.Төлеуов қос сөздерге байланысты **дәнекер морфема** терминін (кезінде Қ.Жұбанов ұсынған) қолданысқа ұсынады, айталық, белгілі амалдың бірнеше рет болғандығын, дүркіндігін білдіретін қос сөздер алдыңғы сыңарына дәнекер морфемасын жалғау арқылы жасалатынын айтады, мысалы, *қолма-қол, жүзбе-жүз* [76]. Дәнекер формалы бірінші сыңардан соң дефис қойылады.

Қалыптасқан қағида ретінде «Ешбір мағыналық байланысы, бір-біріне қатысы жоқ сөздер бір-біріне қосылып, қос сөз жасай алмайды [36]. Бірақ бұл қағида да кейде жаңа қолданыстардың жасалуы барысында бұзылып жатады. Яғни **мағыналық байланысы жоқ сөздердің де қосарлану арқылы қос сөздер жасауы – дефиспен жазылатын жаңа модельді** дүниеге келтірген. Зандылықтың бұзылуы жаңадан туындап жатқан қос сөздерде және ғылыми терминдерде көп кездеседі, мысалы: *Сода-тұз* ерітіндісімен тамақ шайған тиімді (Денсаулық, 2017, №8, 13-б). Сол сияқты **әкімшіл-әсершіл жүйе, әкімшіл-қысымшыл әдіс, әкімшілік-басқару, ерін-тіс дауыссызы, информация-ізвестіру жүйесі, әкімшілік-аумақтылық құрылыс** сияқты қос сөздердің жасалуы барысында айтылып жүрген заңдылықтардың көбі сақталмайтыны байқалады. Бұл жағдай жаңадан жасалып жүрген қос сөздерге тән.

Қазақ тілінде қос сөздердің мәселесі әр сөз табына байланыстырыла айтылады. Мысалы, *қосарлы зат есімдер, қосарлы сын есімдер, қосарлы сан есімдер, қосарлы есімдіктер, қосарлы етістіктер, қосарлы үстеулер, қосарлы еліктеуіштер, қосарлы одағайлар* мен көмекші сөздердің жасалауы т.б. туралы Т.Зайсанбаев өзінің зерттеуінде жан-жақты тоқталады. Негізінен қос сөздер жасалу жолы тұрғысынан классификацияланған. Сондықтан ғылыми әдебиеттерде қос сөздер қосарлама және қайталама деген түрлерге бөлінетінін арнайы зерттеген маман ретінде Т.Зайсанбаев көрсетеді. «Қосарлама қос сөздердің жасалуын біріккен сөздерден ажыратып тұратын дыбыстық белгілердің бірі – олардың компоненттерінің буын саны мен буын түрі. Қосарлама қос сөздер, негізінен, буын саны жағынан көбінесе, теңдес келеді және олардың сыңарларының орын тәртібі де қосарланып тұрған сөздердің буын санына байланысты» [78, 8-б.]. Осыған ұқсас ой ұшығы Ә.Қайдаровтың пікірінен де көрінеді: *олардың дауысты дыбыстан басталатыны немесе буын саны аз сыңары бірінші тұрады, ал егер олардың буын саны әр түрлі болса, бір буындысы, екі буындыдан, екі буындысы үш буынды сыңарынан бұрын тұрады* [77, С.50]. Шындығында да буын санына байланысты айтылған бұл қағидат жаңа қолданыстарда үнемі сақтала бермейді, мысалы: *қажымай-талмай, ақыл-ой, асқазан-ішек* т.б. (*Асқазан-ішек* жолы жұмысының бұзылуы да тамақтың зеңмен зақымдануына алып келуі мүмкін (Денсаулық, 2017, №8, 12-б), *ерлі-зайыпты* (Британия ғалымдарының пікірі бойынша, **ерлі-зайыптылардың** бөлек жатқаны дұрыс (Денсаулық,

2017, №8, 21-б), парасат-пайым, ақыл-ой т.б. Сондай-ақ **бірінші компоненті септік жалғауын қабылдап, қазір ажыратылмайтын дәрежеге жетіп, қосымша түбірге кірігіп кеткен қосарлама қос сөздерде (келесі бір модель) бұл заңдылық сақталмайды.** Мұндай қос сөздерде жалғау өзінің тұлғасын сақтағанмен мағынасы мен қызметін жоғалтқан: Бұл сөз де сол себептен айтылатын болар, әйтеуір **тегіннен-тегін** емес қой... (Денсаулық, 2017, №8, 23-б) сөздері де келтірілген қағиданың үнемі сақтала бермейтінін көрсетеді. Бұл заңдылық **тек тәуелді тұлғамен келетін қосарлама қос сөздерде** де бұзылады, яғни **бар-жоғы, түр-түрі** т.б. Келтірілген заңдылықтың сақталмауы **етістіктерден жасалған қосарлама қос сөздерден** де көрінеді: **қажымай-талмай**.

Қазіргі кезде де, бұрыннан да публицистикалық стиль әдеби тілдің сөз жасаудағы аса қарымды функционалды стилі болып келді. 1970 жылдары бір пікірінде академик Р.Сыздықтың күнделікті баспасөздің тілдік нормаларын сақтауы, ұсынуы, жұртшылықты сауаттылыққа тәрбиелеуі жағынан доминант стиль екендігін айтады [19, 2]. Сондықтан қос сөздердің жаңа үлгілерін мерзімді басылымдардан іздеу тиімді. Осыған орай 2017 жылғы бірнеше газет-журналдан алынған мысалдар сөз арасында ойды дәйектеу, пікірді нақтылау үшін келтірілді: **медициналық-санитарлық, физикалық-математикалық, кешкі-түскі, асқазан-ішек, жүйке-психикалық, іні-дос, ет-сүт, ақпараттық-аналитикалық, мейірім-қайырым** т.б.

Қорыта айтқанда, күрделі сөздердің әр түрінің жазылуы қазіргі кезде резонанс тудырып отыр. Ал қос сөздердің жазылуы, дефистің қызметі және қос сөздердің жаңа түрлерінің жасалуындағы ерекшеліктер туралы шолу-көзқарас осындай.

1.4.8 Қос сөздер орфографиясы

Графика – жазу өнері. Жазу өнерінің негізгі мақсаты – естілетін сөздің дискреттілігі және сөз әртүрлі контекстерде әлденеше рет қайталанса да біркелкі танылуын қамтамасыз ету. Адамзат баласы жазу прототиптерін (пиктография, идеография, логография т.б.) жетілдіре отырып, идеографиялық принциптен силлабикалық (буындық) және алфавиттік (әріптік) принципке көшірді. Бірақ бұрынғы да, қазіргі де жазу типтері бір фонема бір графема принципінен ұстанғанмен, бір ғана таза принциппен әліпби құрастыру мүмкіндігі қашан да аз болған. «Адамзат тарихында жазу икондық жазу түрінен символдық/схематикалық жазуға, бейнеліліктен фонографикалық жазуға, таңбалардың көптігінен олардың азаюына қарай эволюциялық даму сатыларынан өткен. Тіпті әріптік жүйенің өзі қазіргі жетілген түрін алғанға дейін квазиәліпбилік, яғни тек дауыссыз дыбыстар ғана жеке таңба алған сатыны бастан кешірген. Осы квазиәліпбилік кезеңде мәтінді оқу мен жазудағы қиындықтар диакритикалық және сөз айырушы таңбалардың қосылуына әкелді. Сөйтіп, алғаш рет грек жазуының құрамына дауысты дыбыстарға жеке таңба беріліп, осы әліпби этрус, латын, руника, провансаль, қазіргі ирланд, итальян, испан, португал, француз, ағылшын, неміс, швед, дат, норвег, фин, венгр, латыш, литва, чех т.б. жазу жүйелерінің прототипі болды. Жазудың қолайлылығын не қолайсыздығын бірден аңғара қою қиын. Жазуды пайдаланатын әрбір социум үшін ең маңыздысы – орфография. Орфографияның тарихи, морфологиялық, фонетикалық, иероглифтік, дәстүрлі түрлері болады. Орфография жазудың функционалды әлеуеті мен мән-маңызын айқындайды» [8].

Қазақ тілінің орфографиясы тілдің жазбаша формасының дүниеге келуімен тікелей байланысты. Жазу және оның орфографиялық ережелері халықтың тілін екшеп, шыңдап, саралап, лексикалық, фонетикалық, грамматикалық құрылыстарын белгілі жүйеге түсіріп, әдеби тіл дәрежесіне жеткізіп отырады.

Қазақ тілінің орфографиясына қатысты алғашқы пікірлердің бірі миссионер Н.И.Ильминскийдің еңбегінде айтылған. Қазақ тіліндегі дыбыстардың айтылу ерекшеліктері және оның жазудағы нормасы, дыбыстардың үндесуі және алмасулары сияқты орфографияға қатысты мәселе «Материалы к изучению киргизского наречия» деген еңбегінде жазылған. Қазақ тілінің орфографиялық ережелерінің қалыптаса бастауына ықпал еткен ұлы педагог Ыбырай Алтынсарин болды. Ол жазба әдебиетте орынды-орынсыз қолданылып жүрген, бірақ көпшілікке түсініксіз араб, парсы сөздерінің орфографиясын реттеу жолында көп еңбек етті. Қазақ даласында XIX ғасырдың соңына дейін қазақша жазу тәртібі туралы арнайы еңбектер болмады. Ал «Дала уәлаяты», «Қазақ» газеті, «Айқап» журналдарында қазақ азаматтарының жазу туралы және қазақ тілінің жазудағы орфографиялық ерекшеліктеріне қатысты мақалалары жиі жарияланды. Д.Сұлтанғазин, Г. Ибрагимов, Е. Омарұлы, Т. Шонаұлы, М. Сералин, О. Әлжанов және басқа да зиялы қауымның баспасөз беттерінде жарияланған мақалаларын ой елегінен өткізсек, қазақ тілінің ерекшеліктерін дәл бере алатын қазақ жазуы керектігі күн тәртібіндегі өткір мәселе екенін аңғаруға болады. Қазақ орфографиясының қалыптасып, дамуына үлкен үлес қосқан Ахмет Байтұрсынұлы ең алдымен графика мәселесін, соның ішінде қазақ жұртшылығына кеңінен таныс араб графикасын жөндеп, қазақ тіліне лайықты орфографиялық нормаларды жасауды қолға алып, 1910 жылдан бастап қазақ жазуын

жетілдіріп, оның орфографиясымен айналысты. Ұлт дамуының өркениетке жету жолындағы тағы бір белесі – орфографиялық ережелер мен графиканы жетілдіру, жазудың дәстүрін қалыптастыру [81].

Қазақ орфографиясының ғылыми негіздерін 1960 ж. бастап академик Рабиға Сыздық зерттесе, қазақ әліпбиінің фонологиялық негіздерін 1990 ж. профессор Нұргелді Уәли іздеп, түсіндірмелі емле, уәждемесі бар сөздік жариялады [82, 7].

Жазу – адамзаттың ұлы мәдени құндылықтарының қатарына жататын, өркениет дамуының құрамдас бөлігі. Адамзат мәдениетінің өркениетке аяқ басуы дыбыстық жазу типінің пайда болуынан басталса, өркениеттің әлеміетке ұласуы жазба коммуникацияның, жазба тілдің жоғары даму сатысына жеткенінен хабар береді. Бүгінде жазу кеңістігі ұлғайғаны соншалық оны жазу және мәдениет, жазу – өркениет, жазу – қоғам, жазу мен ойлау, жазу мен тіл, жазу және коммуникация сияқты іргелі ұғымдар оппозициясында қарауға болады.

Қазақ орфографиясының алғашқы кезеңдері (XX ғ басы) фонетикалық принципті басшылыққа алды. Ультрафонетик (Қ. Жұбановтың термині) бағытта болмаса да, сөз айтылуына барынша жуықтатылып жазылды. Ескі қазақ жазба тілінде түбірдің естілуінше, қосымшаның морфологиялық принциппен жазылуы, ұлттық жазу дәстүрін жасауда түбірдің морфологиялық, қосымшаның фонетикалық принциппен жазылуы төл сөздеріміздің фонематикалық принциппен таңбалануын заңдастырды [82, 145].

Қазақ жазуы тарихында арабнегізді ескі қазақ жазуы ертеректе пайдаланылды, мұсылмандықпен бірге енген бұл жазу квазиәліпбилік сипатты еді, өйткені онда дауыссыз дыбыстардың таңбалануына басымдық берілді, ол көбінесе **консонантты әліпби** деп аталады. Араб жазуы оңнан солға қарай жазылады, онда 28 таңба болды. Әрбір таңба бір дауыссыз дыбысқа арналған. Дауысты дыбыстарды әріптердің асты-үстінен жазылатын арнайы диакритикалық таңбалармен белгілеген және әріптерден бөлек қосымша таңбалардың болғанын көрсетеді. Араб графикасына негізделген жазуды қазақ мәдениеті сегізінші ғасырдан бастап, ұйғыр жазуынан кейін XX ғ. басына дейін қолданды.

Бұл жазудың қазақ даласында екі түрі пайдаланылды: қадим және жәдид. Қадим жүйесінде 38 таңба болды. Бұл классикалық араб әліпбиі негізінде емес, жалпытүркілік әліпби болды.

1926 жылы 26 ақпан мен 5 наурыз аралығында Бакуде өткен түркітанушылардың съезінен кейін алтыншы наурызда қазақ жазуын латын графикасына көшіруді қолға алу тапсырылды. 1929 жылы Қызылордада өткен ғылыми-орфографиялық конференцияда сөздерді бірге-бөлек таңбалауға байланысты Алибаев бейүндес біріккен сөздерді дефиспен жазу туралы айтты [82, 239].

Қазақ тілінің дыбыстық негізінен шығарылған алғашқы емле ережесі 1929 жылы латын графикасымен бірге қабылданды. Онда орфографияның негізгі ұстанымы анықталып, шетілдік сөздер қазақ тілі төл сөздерінің жазылу принциптеріне сай таңбаланды. Қазіргі емлеміздегі негізгі орфограммалар сол 1929 жылғы емле ережелерінде айқындалды.

Графика латын әліпбиінің барлық әріптерін пайдаланды [82, 242]. Қ.Жұбановтың «Оқымыстылар тіл дыбыстарын, сөз тұрпаттарын, сөйлем құрылысын бір-біріне қоспай, аулақ ұстайды. Өйткені бұлардың өзара қатынасын зерттесе, бұлардың өзі де мәңгілік категория болмай, бір-біріне өтіп, ауысып отырғанын көрер еді, тілдің әрбір категориясының да өткіншілігін сипаттаған болар еді» [82] деген сөзі құрылымдық тіл білімі зерттеулерінен кешенді тіл білімі зерттеу әдістеріне ауысып отырған бүгінгі қазақ тіл білімінің жайына келеді. Соған қарап тіл білімінде фонетика, морфология, лексикология, синтаксис салаларының екшеленіп зерттелінуін, өз зерттеу пәні мен әдістерін, нысанын ерте анықтауын, орфография, жазу тарихы сияқты кеш дамыған аралық ғылым саласына жете көңіл бөлінбеген себебін парықтауға болады. Қ.Жұбанов: «Біздің орфография Т.Шонанұлы айтқан мағынадағыдай фонетикалық принципке құрылуы керек. Бізде морфологиялық принцип пен фонетикалық принцип арасында флективті тілдердегідей үлкен айырмашылық болмау керек, бір түбірдің бірнеше формасы болуы мүмкін емес, сондықтан қазақ орфографиясында түбір морфологиялық, қосымша фонетикалық принциппен жазылсын», – деген.

Ғалым Е. Омаровтың кейінгі қазақ емлесі үшін ұсынған қосымшалардың ортақ формасын жазып, түркі халықтарының жазуларын унификациялап аламыз деген пікіріне абайлап қарау керек дейді, емлені тілдің сол кездегі қалпынан ғана шығаруды дұрыс санайды [82, 261]. Орхон Енисей жазуларында аяқталған ой абзацтан кейін жалғыз ғана белгі – қос нүкте қойылып отырған. Ал бүкіл мәтін тұтастай, үздіксіз бірге жазылған.

Орыс жазуында да сөздердің арасына босаралық тастап жазу XVIII ғасырда ғана қалыптаса бастады. Сонда бөлек-бірге ұғымына байланысты бүгінде үш белгі қолданылады: бөлек жазу – сөздің жеке дара мағынасы бар сөйлемнің дербес мүшесі бола алады дегенді білдіреді; дефиспен жазылу – сөздер тең мағынадағы, бірдей қызметтегі сыңарлар, қосақталып жазылғанда ғана бүтін атау бола алады дегенді білдіреді; бірге жазылу деген – сөздер сыңарымен бірігіп қана бүтін болады, бөлініп жазылса, сөз мағынасы өзгеріп кетеді дегенді білдіреді [83, 21].

1912 жылы алғашқы ұлттық әліпбиімізді жасаған А. Байтұрсынұлы екі сыңары да жуан, не екі сыңар да жіңішке болған, яғни үндесімі бір күрделі сөзді бірге жазуды, ал сыңарлар бірі жуан, бірі жіңішке болса,

яғни сөздер бейүндес болса, онда дефиспен жазуды ұсынған. Мысалы, *жел-бау, бел-бау*. Қос сөздерге салаласа да, сабақтаса да байланысу тән емес, сырт тұлғасы күрделі болса да күрделі сөз бола алмайды деп есептейтін ғалым – Ж. Шақенов. Себебін былай деп көрсетеді: «Күрделі сөздердің арғы тегі, негізінен, сөз тіркесі: некен-саяқ болмаса күрделі сөздерге негіз болған сөз тіркесін тауып, оны түсіндіруге болады, ал қос сөздерді олай етуге келмейді, өйткені ол сөз тіркесінен ажырамаған. Егер күрделі сөздердің компоненттерінің арасына басқа сөзді сыналап қою мүмкін болмаса, көпшілік қос сөздер сыңарлары арасына үшінші бір сөзді қоюға болады. Мысалы, *төсек-орын* (төсек те орын, *жақсы-жаман* (жақсы да жаман), *сарт-сұрт* (сарт та сұрт)». Қалай болғанда, қандай формада келсе де, қос сөздер де дефис арқылы жазылады. Ал екі сыңары да мағыналы қос сөздердің жеке сыңарлары жеке-дара да қолданыла береді: *сау-саламат, саусың, саламат па* т.б. Ескерту ретінде ешбір мағыналық байланысы, бір-біріне қатысы жоқ сөздер бір-біріне қосылып, қос сөз жасай алмайды дейтін қағида барын айту керек. Бірақ қос сөздердің жазылуына емес, жасалу жолына байланысты түрлі ауытқулардың болатыны осыған дейін де айтылды. Айталық, *әкімшіл-әсершіл жүйе, әкімшіл-қысымышыл әдіс, әкімшілік-басқару, ерін-тіс дауыссызы, информация-ізвестіру жүйесі, әкімшілік-аумақтылық құрылыс* сияқты қос сөздердің жасалуы барысында айтылып жүрген заңдылықтардың көбі сақталмайтыны байқалады. Бұл жағдай жаңадан жасалып жүрген қос сөздерге тән. Ал қазіргі әдеби тілде қос сөздер арқылы терминдер жиі жасалады. *Поборы – алым-салық, поведение – мінез-құлық, учение – оқу-жаттығу, план-проект – жоба-жоспар, махинация – айла-шарғы* т.б.

Приходно-расходный – кіріс-шығыс, научно-фантастическая (литература) – ғылыми-фантастикалық, историко-культурный – тарихи-мәдени т.б.

Қайталама қос сөздер сыңарларының грамматикалық тұрғыдан түрлену ерекшеліктеріне сәйкес, сыртқы дыбыстық және морфологиялық формаларының өзгешеліктеріне қарай, төрт түрге бөлінеді: 1. Түбірдің қосымшасыз қайталануынан болған қос сөздердің сыңарлары арасына дефис қойылады: *тау-тау, сылқ-сылқ, әрең-әрең* т.б. Осындай қос сөздердің семантикасында топтау, зорайтып көрсету мағынасы басым болып келеді. 2. Сыңарлары қосымшалы түбірдің қайталануынан жасалған қос сөздер дефиспен жазылады. Бірақ түбірге жұрнақтар мен жалғаулар біртекті болып жалғанбайды: а) қайталанатын түбірге бірдей қосымша жалғанады: *айта-айта, көре-көре, сөйлей-сөйлей, салалы-салалы, үндемей-үндемей, оннан-оннан* т.б.; ә) қайталанатын түбірге әртүрлі қосымша жалғанады: *дабырайтып-дабырайтпай, айтып-айтпай* т.б.; б) тек бір сыңарына ғана (ол сыңары қосымшалы да, түбір күйінде де бола береді) жалғау жалғанады: *өз-өзі, өзді-өздімен, айтты-айттымен, айт-айтпен (Айт-айтпен біраз әуелетіп ән салды), жер-жерден, жер-жердің* т.б. Осындай қос сөздер қимылдың дүркінділігін, үзіліссіздігін және жан-жақтылық, сан-тараптылық мағыналарын жеткізеді; в) екі сыңары екі түрлі жұрнақты: *орынды-орынсыз, көрікті-көріксіз*; г) әр сыңары әртүрлі жалғаумен келетін: *үйді-үйге, қолды-қолына, бостан-босқа, өзінен-өзі* т.б.; д) бір сыңары жұрнақты (*қолма-қол, он-ондап, бес-бестеген*), бір сыңары жалғаулы (*үй-үйдің, үй-үйге, үй-үйде, үй-үйді*) т.б.

Орфографияның өзі емле, тасымал тәртібін белгілеу дегенді ғана білдіріп, кейін нысанасы мен пәні бар тіл білімінің маңызды бір саласы екенін айғақтайды. Жалпы тіл білімінде бас әріптің қолданылуы, жеке дыбыстардың таңбалануы, тасымал тәртібі, сөздерді бөлек, бірге, дефис арқылы тұлғалау орфографияның негізгі мәселелері болып саналады.

А. Байтұрсынұлы құрама сөзді қос сөз терминімен атайды да, өзі түзген «бес дауысты» деп аталатын фонология жүйесі бойынша қазақ тілі дыбыс үндестігіне сәйкес келгенін бірге, «ауытқитынын» сызықша арқылы жазуды ұсынады: бала, қолқа, қалта, басқұр, аққала, желкесер, жел-бау, жүк-аяқ, тілеубай [6]. Себебі, А. Байтұрсынұлы бес инвариант фонеманың әрқайсысын бір-бір әріппен белгілейді. Сөйте отырып, әлгі әріптер арқылы әр фонеманың екі түрлі әуезін (жуан, жіңішке) сол фонеманың таңбасына сыйғызып береді.

Сөйтіп, инварианттың варианттары үшін бас-басына әріп алмай-ақ, дәйекші арқылы жуан және жіңішке (дәйекше болмауы жуан, дәйекші болуы жіңішке оқуды) әуезде оқылатындай жазу жүйесін жасаған.

Қазіргі ұсынылып отырған жаңа орфографиялық ережелерде қос сөздерге байланысты мынадай ережелер енгізілген: «Қайталама қос сөздер дефис арқылы жазылады: lek-lek, alʏan-alʏan, jure-jure, kore-kore, soilei-soilei, biik-biik, kop-kop, taʏ-taʏ, pah-pah, aʏkim-aʏkim; Сыңарлары өзара мағыналас және қарама-қарсы, жиынтық және жалпылама мәндегі, сондай-ақ мағынасы көмескіленген қос сөздер дефис арқылы жазылады: syi-qurmet, uʒitnasihat, oiʒis, ydys-aiʒ, telegei-teʒiz, salt-dastur, er-toqym, el-jurt, jer-jahan, kush-qairat, ontustik-shygys, jurek-tamyr syrquy, shtrih-kod, emdik-saʏyqtyry, oqʏ-jattyʒy, akimshil-qysymshyl; ulken-kishi, kari-jas, alys-jaqyn, ashshy-tyshshy, alys-beris, joʒary-tomen, koshi-qon, atty-aitpady, kirer-kirmesten, kelimdi-ketimdi, kari-qurtaʏ, koiʒek-konshek, et-met; Қосарланған болжалдық сан есімдер дефиспен жазылады: bir-eki, alty-jeti, ush-tort, otyz-qyryq, altaʏ-jety, bireʏ-ekey; қосарланған еліктеуіш, бейнелеуіш сөздер және көңіл күй, шақыру одағайлары дефис арқылы жазылады: jalt-jult, satyr-sutyry,

qalt-qult, shaqyrshuqyr, shart-shurt, sart-surt, sartsart, tars-turs, tars-tars, pah-pah, shek-shek; грамматикалық тұлғалармен келген қос сөздер дефис арқылы жазылады: týradan-týra, joǵy-jog, qoldy-qolyna, ózinen-ózi, qaraptan-qarap, bardy-joqty, azdy-kópti, tekten-tekke, teginnen-tegin, qolma-qol, betpe-bet, kózbе-kóz, jolmajol, barar-barmas; bilep-tóstep, sharshap-shaldyǵyp, kórgen-túigen, júypshayıp, qutyp-joiyp, jylap-eńirep, ósip-ónip т.б. [55].

1.4.9 Кірме сөздер емлесінің принциптері

Кирилнегізді жазу тәжірбесінде қазақ орфографиясының теориялық негіздері заманауи тілтанымдық ғылыми ойдың жемісін жете пайдалана отырып, аса жоғары деңгейде зерттелді. Сонымен бірге қазақ тілтанымын бірден жоғары белеске шығарған ғалым Ахмет Байтұрсынұлының [6] араб әріптерін модернизациялау арқылы әзірлеген жаңа ұлттық әліпбиінің терең де ғылыми дәйекті тұжырымдары мен ұстанымдары XX ғасырдағы барлық әліпби реформаларында басшылыққа алынып отырды. Міне, сондықтан академик С.Кеңесбаев [84], проф. М.Балақаев [85], Н.Сауранбаев [19], С.Аманжоловтардан [18] бастап, академик Р.Сыздықова [49], проф. Нұргелді Уәли [33], А.Алдашева [86], доцент Қ.Күдерінова [66], Н.Әміржанова [2] сынды ғалымдардың сөз мәдениеті, жазу мәдениеті, жазу теориясы, жазу ортологиясына қатысты ізденістері арқылы жинақталған ғылыми тәжірибе латыннегізді әліпби реформасында ұтымды пайдаланылуға әбден лайық.

Қазақ жазуын латыннегізді ұлттық әліпбиге көшіру арқылы түбегейлі реформалаудың маңызды кезеңі жаңа емле ережелерін анықтау болып табылады. Бүгінде Қазақстан Республикасы Үкіметі бекіткен реформаны жүзеге асырудың кезеңдік жоспарына сәйкес латынграфикалы әліпби бойынша жазу-сызудың орфографиялық ережелерінің ғылыми-теориялық негіздері Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты мамандары тарапынан зерттеліп жатыр. Ғылыми ізденістер бойынша жаңа емле ережелерінің тұжырымдамасының жобасы да әзірленді. Бұл жоба бойынша латынграфикалы жаңа әліпби негізіндегі қазақ жазуы бұған дейінгі графикалардағы өзінің басты ұстанымын (принципін), яғни фонематикалық ұстанымды сақтайды. Демек, латын әріптерімен жазғанда да ең алдымен негізгі дыбыстарды таңбалауға жүретін графемалар қолданылады. Осы принципті басқаша морфологиялық принцип деп те атайды, яғни бұл – сөздің морфемаларының құрамындағы мағына ажыратушы дыбыстарды немесе әлді позициядағы (айналасындағы дыбыстардың әсеріне неғұрлым тәуелсіз қоршаудағы) дыбыстың таңбасына жүретін әріптермен жазу [33]. Мысалы, [шәй] емес, /шай/; [мәйсөк] емес, /майсөк/, [уак] емес /уак/, [өүрүк] емес /өрік/ (мұндағы [] жақшасы фонетикалық транскрипция белгісі болса // жақшасы графемалық құрам белгісі).

Бұл принцип қазақ жазуы үшін барлық графикалық кесінділерде (араб, латын, кирил) басым болған. Жалпы, дыбыс-әріптік жазу жүйелерінің көбінде осы принципке басымдық беріледі. Оның мәнісін белгілі грамматолог Т. Амирова былай түсіндірді: «на понимании письменности как модели звукового языка основывается создание системы письма с одно-однозначной системой соответствий. Основным требованием в этом случае ...должно быть требование однозначного соответствия между фонемой и графическим знаком, являющимся символом этой фонемы. Другими словами, каждой фонеме должен соответствовать только один графический знак и каждому графическому знаку — одна, и только одна фонема. Алфавит, считающийся фонемным, должен, следовательно, иметь отдельный символ для каждой единицы, фонемно-дистинктивная роль которой доказана, причем символов не может быть более, чем фонем. Так обосновывается фонематический принцип, согласно которому алфавит должен отражать все фонемы данного языка» [87, 243]. Дегенмен кез келген озық жазу дәстүрінде басым принцип жалаң түрде емес, қосалқы принциптермен қатар жүреді. Өйткені жазу-сызуы бір ғана ұстаныммен құрылған тілдің жазба коммуникациясы аморфты сипат алу қаупіне шалдығады, тілге жазу арқылы келген сырт әсерді игеру тетіктерінің қолайсыздығына ұшырайды. Сондықтан бір ғана емле принципі бар тілдер кемде-кем. Сондай әмбебап қосалқы ұстанымдардың бірі – фонетикалық принцип. Жаңа емледе шеттілдік сөздер негізінен фонетикалық принцип бойынша жазылады. Қосалқы да принцип бар, ол түпнұсқа принцип. Яғни ғалымдар шеттілдік сөздерді латын әліпбиімен таңбалау екі принциптің үйлесуімен жүзеге асырылады. Фонетикалық принцип бойынша «сөз бөлшектерінің дыбыстық өзгеріске ұшырауы есепке алынып, олар айтылуынша жазылса» [88, 188], түпнұсқа принцип бойынша шеттелдік сөздер түпнұсқа тілдегі жазылуына ұқсас беріледі.

Қазақ жазуындағы фонетикалық принципке қатысты ізденістер нәтижесі жазуда таза күйінде фонетикалық принциптің болмайтыны туралы білім қалыптастырды. Жазуы дыбыс-әріптік әліпбиге сүйенген тіл-тілде фонетикалық деп аталып жүрген принциптің атауының өзі шартты түрде екені анықталды. Себебі фонетикалық жазу, сайып келгенде, дыбыстарды табиғи түрде таңбалау дегенді білдіреді, яғни, басқаша айтқанда, фонетикалық жазу мен фонетикалық транскрипция тең дегенге саяды.

Ал фонетикалық принциппен жазылады деген қазақ орфограммалары, тексеріп қарағанда, фонетикалық транскрипциямен бара-бар емес болып шықты.

Мәселен, отандық жазу теориясының маманы профессор Қ.Күдерина 1) төл түбірлер мен туынды сөздердің бірыңғай жуан не жіңішке, 2) оларға жалғанатын қосымшаларының үндестігі, 3) қосымшалардың түбірдің соңғы дыбысымен үйлесуі, 4) біріккен сөздер жігінде қ, к, п дыбыстарының ұяңдануы, 5) қысаң езуліктердің естілуінше түсіріліп таңбалануы, 6) шылаулардың негізгі сөзге үндесіп, үйлесіп жазылуы қазақ жазуының фонетикалық принципке сүйенгенін көрсетеді [66, 167]. Дегенмен қазақ жазуы теориясының ғылыми негіздерін зерттеген белгілі ғалым, профессор Н.Уәли бұл принцип қалай айтылса, солай жазылады деген ультрафонетикалық принципті меңземейді, фонетикалық принциппен жазады деген тұстар фонеманың позициялық түрленімі емес, негізгі реңкі таңбаланады деген фонематикалық принципке сай келеді дегенді айтады [33]. Шынымен де, тілтанушылар «фонетикалық» деп атап жүрген принциппен жазылған сөздер ауызша тілдегі айтылуына дәлме-дәл дөп келмейді, жазба тілдегі немесе жазба кодтағы таңбалар – графемалар осы принциппен жазылады деп жүрген сөздердің ауызша кодының барлық бірліктерін дәлме-дәл сол күйі қайталамайды, Т.Амированың сөзімен айтқанда, тасымалдамайды (корреспондирует). Тек кейбір ғана дыбыстарын негізгі реңкімен/инвариантымен емес, қосалқы реңкінде/вариантында таңбалайды. Мысалы, *алагеуім* сөзі фонетикалық принциппен жазылады деп айтамыз, алайда бұл принцип сөзде ішінара сақталып тұр, егер толық сақталған болса, *алагеуұм* болып жазылуы тиіс еді, сол сияқты *көзәніс* емес *көзәнүс*, *добы* емес, *добұ* т.с.с. болуы тиіс еді. Демек, фонетикалық деген атаумен берілген принциптің де шартты екенін ұмытпау керек. Сондықтан жазу мен фонетикалық транскрипцияны шатастыруға болмайды. Бұл тұста қазақ тілінде ерін үндестігі, сол сияқты дауысты дыбыстардың өз айналасындағы дауыссыздарға үстеген (жіңішкелік/жуандық, езулік/еріндік) сингармотембрі де (тар, тор, тер, түр дегендегі т-ның бірде жуан езулік, бірде жуан еріндік, сол сияқты жіңішке езулік, жіңішке еріндік сингармотембрлеріне арнайы графемалардың болмайтыны) таңбаланбайтыны қазақ жазуының фонематикалық принципті берік ұстанатынын, жазбаша тілінің жүйесі мықты қалыптасқандығының көрсеткіші. Мұны «тілбұзар», «ауызша сөзді құртқан» жазу деп бағалау ауызша сөз бен жазбаша сөз жүйелерінің құрылу заңдылықтарын жете түсінбеуден туған жаңсақ көзқарас болып табылады.

Ал латыннегізді жаңа әліпбиге көшкенде шартты түрде фонетикалық деп аталып жүрген принципке сәйкес қандай сөздер жазылады деген сұраққа жауап беретін болсақ, ең алдымен кирилнегізді әліпбидегі дәстүр сақталатынын алға тартпақпыз, демек, жоғарыда осы принциппен жазылатын санамалап көрсетілген төл сөздердің және олардың туынды түрлерінің сол күйі латында да фонетикалық принциппен берілетіні белгілі. Бұған қоса, біздіңше, емледе шеттілдік сөздерін игеру, кірме сөздерді жаңаша таңбалау үдерісі, сөз жоқ, осы принципке негізделеді⁷. Егер кирилнегізді әліпбиде орыс тілінен енген шетел сөздері дәстүрлі принциппен жазылса, олардың ауқымды бөлігі латыннегізді әліпбиде фонетикалық принципке сүйеніп жазылады. Сөйтіп, жаңа әліпбидегі жаңа емледе ішінара фонетикалық принциппен жазылатын сөздердің ауқымы кеңейе түседі. Мысалы, 1) *ált* (*альт* емес), *áltimetr* (*альтметр*), *álternatsia* (*альтернация*), *fakultet* (*факультет*), *fólklor* (*фольклор*) 2) *sosialis* (*социалист*), *manifes* (*манифест*), *jýrnalis* (*журналист*), *magńı* (*магний*), *kalsı* (*кальций*) *metal* (*металл*), *beril* (*берилл*), *gram* (*грамм*), *klas* (*класс*), *kongres-hol* (*конгресс-хол*), 3) *sıfr* (*цифр*), *vise* (*вице*), *konstitýsia* (*конституция*), *kvars* (*кварц*), 4) *geoekologia* (*геоэкология*), *elektr* (*электр*), 5) *dirijór* (*дирижер*), *manóvr* (*маневр*), *dýblór* (*дублер*), 6) *polús* (*полюс*), *formýlár* (*формуляр*), *absolút* (*абсолют*), *salút* (*салют*)⁸.

Тілтанушы ғалымдар әзірлеген жаңа емле жобасындағы жаңалықтар **емленің ұлттық жазу жүйесіне** негізделіп жасалып жатқанын көрсетті. Егер бұған дейін әліпби ауыстырған түркітілдес елдердің тәжірибесі орыс сөздердің таңбалайтын әріптерді жаппай бір үлгімен автоматты транслитерациялау принципін ұстанғанын көрсетсе, қазақ ғалымдары қоғамның сұранысына қарай бұдан тереңдеп, кирилдегі әріптерді таңбалауда сөздердің игерілу механизміне, яғни фонетикалық және түпнұсқалық принципті үйлестіре отырып таңбалауға арқа сүйегені анық байқалады. Оны төмендегі кестелерден көруге болады.

⁷ Профессор Айман Алдашева шетел сөздері деп жазу жүйемізде орыс тілінің орфографиялық нормасы бойынша жазылатындарды (мысалы, конституция, республика, университет, т.б.), ал кірме сөздер деп ауызша сөздегі «сындырылған» түрінде таңбаланатындарды (мәйкі, стансы, кепкі, режим, т.б.) айтады.

⁸ Профессор Айман Алдашева шетел сөздері деп жазу жүйемізде орыс тілінің орфографиялық нормасы бойынша жазылатындарды (мысалы, конституция, республика, университет, т.б.), ал кірме сөздер деп ауызша сөздегі «сындырылған» түрінде таңбаланатындарды (мәйкі, стансы, кепкі, режим, т.б.) айтады.

Қарақалпақ латыншасындағы орыс таңбаларының берілуі

әріп	сөз басында	сөз ортасында	сөз соңында
ь		apelsin albom semya vietnam	aprel medal oblast kalendar
ю /yu/, /yiw/, мұндағы /y/ - й, /u/ - у, /i/ - ы, /w/ - дауыссыз у	/yu/ piter	al/ yu /miniy revol/ yu /tsiyası i/ yu /l i/ yu /n l/ yu /ksemburg	a/ yiw / teleinterv/ yu /
и /i/ кірме сөздерде	/i/ dentifikator /i/ nternet	algor/ i /tm pom/ i /dor pred/ i /kat prez/ i /dent kl/ i /mat tenn/ i /sshi nom/ i /nalizm	
и /iy/ төл сөздерде қосар әрпімен таңбаланды и /iy/ төл сөздерде қосар әрпімен таңбаланды	iyek iyne	 q/ iy /ar s/ iy /i`r j/ iy /naq	
я /ya/	/ya/ nvar	no/ ya /br poezi/ ya / pi/ ya /z a/ ya /q	portugali/ ya / albani/ ya / kategori/ ya / kriminologi/ ya / bakteri/ ya / meteorologi/ ya / teori/ ya /
ц /c/		oblige/ c /iya ak/ c /iya inventariza/ c /iya kommunika/ c /iya medi/ c /ina oblige/ c /iya	
ф /f/	/f/ enomen /f/ evral /f/ ilosofiya /f/ inlyandiya /f/ utbol /f/ irma	e/f/ iopiya mi/ f/ ologiya	
у /u/ кірме сөздерде		kap/ u /sta kamer/ u /n	
х	/x/ imiya /x/ alıqaralıq	me/ x /anika payta/ x /t	
h	/h/ a`pte (arra) <b>/h/</b> awa rayı <b>/h/</b> u`jjet /h/ uqıq		
ch	/ch/ ad /ch/ ernogoriya		
е	/e/ konomika /e/ nergiya /E/ stoniya /e/ verest		
в		e/ v /ropa e/ v /klid	

Өзбек латыншасында орыс таңбаларының берілуі

әріп	сөз басында	сөз ортасында	сөз аяғында
ц	ts, s	ts, s	S
я	ya	ya	Ya
ё	yo	yo	yo
ю	yu	yu	yu
э	e		
ъ		‘	‘
ь	-	-	-
Әріп тіркестері	Кирилл	Латын	
нт	абонемент	abonement	
нс	аванс	avans	
рт	авиатранспорт	aviatransport	
сс	кросс	kross	
Әріп тіркестері	Кирилл	Латын	
ия	геология	geologiya	
лог	геолог	geolog	
ция	социология	sotsiologiya	
изм	социализм	sotsializm	
ка	гимнастерка	gimnastorka	
тор	кредитор	kreditor	
ий	крематорий	krematoriy	
иум	аквариум	akvarium	

Түркімен латыншасындағы орыс таңбаларының берілуі

Кирил әріптері	Түрікмен тіліндегі латыннегізді әріптер	сөз басында	сөз ортасында	сөз соңында
и/	/i/ төл сөздерде	/i/bermek /i/niş /i/nsiz	ir/i/göz irk/i/lmek eş/i/dermen	ertek/i/ eşret/i/ galbir/i/
	/i/ кірме сөздерде	/ideal /i/htioloğiya /i/kona /i/ndustriya /i/nformatsiya	emf/i/zema ep/i/grafika	gerbar/i/ pappataç/i/
у/	/u/ төл сөздерде	/u/cal /u/kı – /u/lulık	buruk buyruk	–
	/u/ кірме сөздерде	/u/glerod /u/niverstitet	abit/u/riyent ak/u/stika	em/u/ rag/u/ tab/u/
у	/uv/	–	–	arz/uv/ gam/uv/ girk/uv/ s/uv/ yat/uv/ yaz/uv/
/э/ диграфы	/e/ сөз басында	/e/lemek (элемек) /eye/siz (эесиз) /eye/rtmek (эертмек)	–	–
	/ä/ сөз ортасында	–	gör/ä/rin (гөрэрин)	–

/ə/	/e/ <i>təl</i> <i>səz</i> <i>derde</i>	/E/grem /E/debiyat /E/şitgir	–	–
	/e/ <i>kipme</i> <i>səz</i> <i>derde</i>	/e/kipaj /e/kspnat /e/kspres /e/kspressionist /e/lektrik	a/e/rodrom a/e/ropoçta a/e/roport	–
/ë/	/yo/	–	samol/yo/t akt/yo/r antrepren/yo/r import/yo/r kontrol/yo/r	–
/ю/	/yu/ <i>təl</i> <i>səz</i> <i>derde</i>	/yu/ka /yu/mruk /yu/mşak /yu/rt	bo/yu/n do/yu/p (er) go/yu/p (er) so/yu/lmak	–
	/yu/ <i>kipme</i> <i>səz</i> <i>derde</i>	/yu/biley /yu/piter /yu/rist	profso/yu/z so/yu/z	interv/yu/ men/yu/
/я/	/ya/ <i>təl</i> <i>səz</i> <i>derde</i>	/ya/bagan /ya/banı /ya/gday /ya/lmavuz /ya/naşık /ya/ñısı /ya/prak	gik/ya/ka	ma/ya/ yelma/ya/
	/ya/ <i>kipme</i> <i>səz</i> <i>derde</i>	/ya/nvar /ya/pon /ya/rus	ma/ya/k ma/ya/tnik r/ya/dovoy	azali/ya/ mistifikatsi/ya/ so/ya/ funktsi/ya/
ч	/ç/ <i>təl</i> <i>səz</i> <i>derde</i>	/ç/adir /ç/al /ç/alt-çalt /ç/añ /ç/irkin	a/ç/lik ala/çali oba/ç/ilik ebe/ç/ayir	ağa/ç/ ağırla/ç/ ayakyalaña/ç/ bilgi/ç/ çomu/ç/ çeki/ç/ gaçha-ga/ç/
	/ç/ <i>kipme</i> <i>səz</i> <i>derde</i>	/ç/ehol /ç/ek /ç/empion /ç/erdak	na/ç/yot/ç/ik	pala/ç/ parali/ç/ sanvra/ç/ vra/ç/
/в/	/v/ <i>təl</i> <i>səz</i> <i>derde</i>	/v/akirdi /v/ala-vala	bite/v/i ker/v/en	alda/v/ a/v/ buza/v/ gondala/v/
	/v/ <i>orıs</i> <i>kipme</i> <i>səz</i> <i>deri</i>	/v/agon /v/alentlilik	ryado/v/oy	obyekti/v/ passi/v/ subyekti/v/
	/v/ <i>arab-parı</i> <i>kipme</i> <i>səz</i> <i>deri</i>	/v/acip	şö/v/ket	za/v/ çarşa/v/
/ф/	/f/ <i>təl</i> <i>səz</i> <i>derde</i>	–	pü/f/füldi	pü/f/
	/f/ <i>kipme</i> <i>səz</i> <i>derde</i>	/f/abrik /f/arfor /f/ilial	biogra/f/iya	okeanotra/f/ zoogeogra/f/ tor/f/ şka/f/ sey/f/ leksikoğra/f/
/и/	/ts/ <i>diğra</i> <i>fı</i>	/ts/arizm /ts/iğanlar /ts/ifrlemek /ts/ilindr /ts/ivilizatsiya	lek/ts/iya li/ts/ey moto/ts/iklet tabli/ts/a opera/ts/ion	slane/ts/

/b/		—	apelsin albom medalon ultra fakultet	aprel dekabr medal oblast kalender
ш/	/şç/ төл сөздерде	—	i/şç/ek	hü/şç/
	/şç/ кірме сөздерде	/şç/i /şç/it /Şç/up /şç/upaltse	komanduyu/şç/iy po/şç/i po/şç/ubaşı po/şç/ulik zaboy/şç/ik	bor/şç/

Бұл мәселені зерттеген отандық ғалымдардың қорытуынша, латын графикасына негізделген қарақалпақ, өзбек, түркімен емлесінің кирилдегіден айтарлықтай айырмасы жоқ [89]. Бұларда шеттілдік сөздер транслитерацияға негізделеді. Әдетте тілдегі сөздердің бір тобы транслитерацияға, екіншісі ұлттық жазу дәстүріне негізделетін емлелер сипаты жағынан аралас, әрі қолайлылығы жағынан орташа деңгейдегі емлеге жатады.

Мәселен, біздіңше, Я, Ю әріптерінің орыс сөздерінде дауыссыз дыбыстан кейінгі жазылуы мына кестедегі бас әріппен және қою қаріппен берілген нұсқадағыдай, жіңішке дауыстылар арқылы берілуі, бір жағы, фонетикалық принципке жауап беріп, сөздің барлық буынын жіңішкертуге, бір сингармотембренмен айтылуына септігін тиігізсе, басқа буындардағы дауыстылардың түпнұсқа тілдегідей сақталуы мәтінде осы сөздердің графикалық тұрқын бірден тануға көмектеседі.

Қазақ әліпбиіндегі Я әріпінің фонетика-фонологиялық-латынграфикалық репрезентациясы					
Шеттілдік (орыс) сөздерде				Төл сөзде	
Сөз басында	Сөз ортасында, соңында дауыссыз дыбысты таңбалайтын әріптен кейін	Сөз ортасында, соңында дауысты дыбысты таңбалайтын әріптен кейін	Сөз ортасында, соңында ъ, ь белгіле-рінен кейін	Сөз ортасында, соңында дауысты дыбысты таңбалайтын әріптен кейін	Сөз ортасында, соңында [ый], [ій] дыбыс тіркесін таңбалайтын әріптен кейін
Ямайка Ямал Ялта	аккумулятор калькулятор муляж коряк заряд	Рая сося орхидея эпопея Генуя	альянс коньяк субъядро	ая оян тұяк	Қияр сия Түркия жария
фонетикасы				фонетикасы	
ЙАмайка ЙАмал ЙАлта	акумулятор каль'кул'Атор мул'Аж кар'Ак зар'Ат	РайА сойА эпап'эй'А ид'ей'А арх'ид'эй'А Г'енуйА	ал'ЙАнс кан'Й'Ак субЙ'Адро	айАн ойАн тұЙАқ	кыйАр сыйА ТүркийӘ жәрийӘ
фонологиясы				фонологиясы	
ЙАмайка ЙАмал ЙАлта	акумулятор каль'кул'Атор мул'Аж кар'Ак зар'Ад	Рай'А сой'А эпоп'эй'А ид'ей'А орх'ид'эй'А Г'енуй'А	ал'Й'Анс кан'Й'Ак субЙ'Адро	айАн ойАн тұЙАқ	кыйАр сыйА ТүркийА жарыйА
графикасы				графикасы	
ЙАмайка ЙАмал ЙАлта	Әкумулятор/ акумулятор/ АКУМУЛӘТОР кӘлкулятор/ калькулӘтор/ КӘЛКУЛӘТОР мҮлаж/мулАж/ МУЛӘЖ кӘрак/карАк/ КАРӘК зӘрад/зарАт/ ЗАРӘД	РайА сойА орхиде йА эпоп'эй А ид'ей А Гену йА	ал йА нс кан йА к суб йА дро	айАн ойАн тұ йА қ	киАр сиА Түрки А жари А

IAmaika IAmal IAIta	Ákýmýlator/ akýmýlÁtor/ AKÝMÝLÁTOR kÁlkýlator/ kalkýlator/ kalkýlÁtor/ KÁLKÝLÁTOR mŰlaj/mýlAj/ MÝLÁJ kÁrak/karAk/ KARÁK zÁrad/zarAt/ ZARÁD	RaIA soIA orhude IA epop'e IA id'e IA Gený IA	allAns kanlAk sýblAdro	aIAAn oIAAn tulAq	qıAr sıA TürkıA jarıA

Сонымен, қазақ тілінің бүгінгі күні ұсынылған негізгі емле ережелерінің жобасында шеттілдік сөздердің емлесі әлемдік озық жазулар тәжірибесіне сәйкес ұлттық жазу жүйесіне үйлескен түрде, бір жағынан, фонетикалық принципке, екінші жағынан, дәстүрлі жазу принципімен үйлестіріліп беріліп отыр. Әрі олар **теңгерімділік** қатынаста қолданылды. Тек бір принцип негізінде жазылған кірме сөздер көп емес. Негізінен түпнұсқа және транслитерациялау принципі мен фонетикалық принциптердің теңгерімі сақталды.

Түпнұсқа принципі бойынша сөздер қабылдаушы тілдің емес, қабылданған, яғни бөгде тілдің орфографиясы бойынша жазылады. Бұл принцип еуропа тілдерінен тікелей немесе орыс тілі арқылы енген терминдік мәні бар сөздердің жазылуын қамтиды. Мысалы, *printer, sport, tanker* т.б. сөздердің таңбалануы олардың ағылшын тіліндегі графикалық тұрқымен бара-бар. Ескерте кететін жайт, мұндай сөздердің жазба тұрқы түпнұсқа тілдегімен бірдей болғанымен, дыбысталуы қазақ тілінің ауызша сөз нормаларына бағынады немесе қазақ ауызша сөзінде қалыптасқан дағдыға (узусқа) сәйкес болады.

Транслитерациялау принципі бойынша негізінен орыс тілі арқылы енген шеттілдік сөздер таңбалаңады, сөздердің құрамындағы әріптерге қазақ әліпбиінде сәйкес келетін әріптер жазылады, мысалы, *ағыл. scanner > ор. сканер > қаз. skaner*; *ағыл. captain > ор. капитан > қаз. kapitan*, *ағыл. stapler > ор. степлер > қаз. stepler*; *ағыл. cinema > ор. кино > қаз. kino* т.б.

Ауызша сөйлеу арқылы игерілген сөздер дыбысталуы бойынша *фонетикалық принцип* негізінде жазылады, мысалы *bānki* (ыдыс мағынасында), *kästöm, kepki, ketşüp, mäiki, vedimus*, т.б. Мұндай сөздер қатарын негізінен тұрмыстық зат атаулары немесе жиілігі жоғары белсенді лексикалық бірліктер құрайды.

Түпнұсқа принцип пен *фонетикалық принциптің* теңгерімі бойынша жазылатын сөздер дауыссыз дыбыстардың емлесінде негізінен бұлардың алғашқысы (түпнұсқа принцип), ал дауыстыларға соңғысы (фонетикалық принцип) қолданылды, мысалы: *alkogöl, bilärd, koröl, kült, paröl, pült, snaräd, zaräd* т.б. Берілген сөздердің дауыссыз дыбыс әріптерінің құрамы түпнұсқа тілге жақын болса, дауысты дыбыс әріптері қазақ тілінің жүйесіне ғана тән (ә, ө, ү сияқты) дыбыс таңбаларының болуымен ерекшеленеді. Кірме сөздердің басым бөлігі осы екі принциптің теңгерімі негізінде жазылады. Жалпы сөздің «ақпараттық негізі» болып табылатын дауыссыз дыбыс әріптерінің түпнұсқа принциппен берілуі, бір жағынан, осы сөздердің кирил жазуындағы (немесе түпнұсқа тілдегі) графикалық бейнесін жаттап алған (жақсы білетін) жазарманның жазу, оқырманның оқу үдерісін жеңілдетеді. Ал дауысты дыбыстардың фонетикалық принциппен таңбалануы бұл сөздерді қазақ сөз сазына сәйкес дұрыс дыбысталуын қалыптастырады.

Дауыссыз дыбыстарды сөздің «ақпараттық негізі» деп атаудың себебі олар сөз танымалдығын қамтамасыз ететін тірек элементтер болып табылады. Мысалы, *күн шықты, жел соқты, той тарқады* деген сөз тіркестерінің дауысты дыбыстарын алып тастаса, *кн шқт, жл сқт, тй трқд* түріндегі дыбыс (әріп) жиынтығы қалады. Ал осы сөз тіркестеріндегі дауыссыз дыбыстарды (әріптерін) жазбаса, *ү ыы, е оы, о ааы* дыбыс (әріп) жиынтығы шығады. Бұлардың соңғысына қарап, сөз тіркесінің сұлбасын қалпына келтіру мүмкін емес, керісінше, алдыңғысына қарап, сөздерді қалпына келтіріп алу оңай. Демек, дауыссыз дыбыс әріптері сақталған графикалық сөздің сұлбасы көзшалымға тез танылады.

Қорыта айтқанда, жазба коммуникацияның бірліктері болып табылатын, қолданысы қалың жұртшылыққа таныс емес, тек мамандар ортасында ғана белгілі терминдерді түпнұсқа тілдегіден қатты ауытқыған, мүлде өзгерген тұрпатта жазатын болса, оқырманның бұларды мәтін ішінен қармап оқуы, бірден тануы, сол арқылы мәтіндегі ақпаратты жылдам түсінуі қиындап кетеді. Сондықтан кірме сөздердің жаңа жазба үлгісіне тек **дыбысталуы** ғана емес, мәтін ішінде **көзшалымға ыңғайлылығы, бірден таныла кетуі** де негіз болды. Сөйтіп, бұл сөздердің біраз бөлігінің жазылуына дыбысталу үлгісі арқау болмай, керісінше, жазба коммуникация талаптарына сәйкес анықталып, белгіленген **графикалық тұрпаты** фонетикалық бейнесінің қалыптасуына арқау болады.

Емле жобасының «**Кейбір кирил әріптері мен шеттілдік сөздердің емлесі**» атты VIII тарауында 77 тармақтан бастап 99-ға дейін 22 тармақ осы мәселеге арналып отыр [55]:

§77. **ě** әрпі **ó** әрпімен таңбаланады. Оларға қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады: *manóvr* (-diń, -i, -ge, -ler), *brýselóz* (-diń, -i, -ge, -der), *aktór* (-diń, -i, -ge, -ler), *amóba* (-nyń, -ny, -ǵa, -lar), *durýjór* (-diń, -i, -ge, -ler), *rejsiór* (-diń, -i, -ge, -ler),

§78. **ц** әрпі және **сц** әріп тіркесі **с** әрпі арқылы жазылады: *sirk, sifr; silindr, sirkýl; desimetr, medisina, proporsional, abzas, kvars, konstitýsia, korporasia, seh; senari, siofit, abses, absisa, plebisit.*

Е с к е р т у. Қатар келген **ц** әрпі **ts** тіркесі арқылы таңбаланады: *pitsa, Nitsa.*

§79. **-мч** дыбыстар тіркесімен аяқталатын сөздердегі **м** әрпі түсіріліп жазылады: *skoch, skech, mach.*

§80. **ш** әрпі төл сөздерде **shsh** әріп тіркесімен, ал шеттілдік сөздерде **sh** әрпімен таңбаланады: *ashshy, tushshy, keshshe; ýchulíše, praporshik.*

§81. **э** әрпі **е** әрпімен жазылады: *element, elevator, epopeia, poetika, koefisent.*

Е с к е р т у. **-оэ** әріп тіркесімен аяқталатын сөзде **э** әрпінің орнына **і** жазылады: *aloi, kanoi.*

§82. **ю** әрпі төл сөздерде, сонымен бірге шеттілдік сөздерде сөз басында және дауысты дыбыстан кейін **у** әріп тіркесімен: *au, ou; Iýpiter, Iýrmala; kaýta*, ал дауыссыз дыбыстан, айыру белгісі (**ь**) мен жіңішкелік белгісінен (**ъ**) кейін **ú** әрпімен таңбаланады: *parashút, absalút, glúkoza, debút, prodúser, lúks, salút, valúta, búdjét, búrokratia, sújét, búleten; fúchers, kompúter, tútor, konúktýra, konúktivít.* Қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады.

Е с к е р т у. **у** (**и**) әрпінен кейін тұрған **ю** орнына **у** жазылады: *quý, kúy, diý.*

§83. **я** әрпі төл сөздерде, сонымен бірге шеттілдік сөздерде сөз басында, дауысты дыбыстан кейін, айыру белгісі (**ь**) мен жіңішкелік белгісінен (**ъ**) кейін **ia** әріп тіркесі арқылы: *iaǵni, qoián; Ialta; soia, ideia; giperiandro, sybiandro; ahians, komiak*, ал дауыссыз дыбыстан кейін **á** арқылы таңбаланады: *akýmýlátor, mýláj, zarád, kalkýlátor.* Қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады.

Е с к е р т у. **у** (**и**) әрпінен кейін тұрған **я**-ның орнына **а** жазылады: *qiar, sia, Túrkia, jaria.*

§84. Жіңішкелік белгісі (**б**) бар буынға жіңішке дауыстылардың әрпі жазылады, қосымшалар түбірдің соңғы буынына үндесіп жалғанады, жіңішкелік белгі (**б**) ескерілмейді: *ansámbl* (-diń, -i, -ge, -der), *dúbl* (-diń, -i, -ge, -der), *rúbl* (-diń, -i, -ge, -der), *paról* (-diń, -i, -ge, -der), *asfált* (-tiń, -i, -ke, -ter), *púlt* (-tiń, -i, -ke, -ter), *ált* (-tiń, -i, -ke, -ter), *ós* (-tiń, -i, -ke, -ter), *vólt* (-tiń, -i, -ke, -ter), *búldog* (-tyń, -y, -qa, -tar), *batalón* (-niń, -i, -ge, -der), *medalón* (-niń, -i, -ge, -der), *koról* (-diń, -i, -ge, -der), *gastrol* (-diń, -i, -ge, -der), *alkogól* (-diń, -i, -ge, -der), *kúlt* (-tiń, -i, -ke, -ter), *gólf* (-tiń, -i, -ke, -ter), *vestibúl* (-diń, -i, -ge, -der), *sirkúl* (-diń, -i, -ge, -der), *roiád* (-diń, -i, -ge, -der), *álpinis* (-tiń, -i, -ke, -ter), *áternativ* (-tiń, -i, -ke, -ter), *kobált* (-tiń, -i, -ke, -ter), *festivál* (-diń, -i, -ge, -der), *álbátros* (-tyń, -y, -qa, -tar), *álbom* (-nyń, -y, -ǵa, -dar), *áلمانah* (-tyń, -y, -qa, -tar), *áltron* (-nyń, -y, -ǵa, -dar), *álfa* (-nyń, -ǵa, -lar), *váls* (-tiń, -i, -ke, -ter), *bálzam* (-nyń, -y, -ǵa, -dar), *pálma* (-nyń, -sy, -ǵa, -lar), *oftálmolog* (-tyń, -y, -qa, -tar), *búldozer* (-diń, -i, -ge, -ler), *múltfilm* (-niń, -i, -ge, -der), *últrásýle* (-niń, -si, -ge, -ler), *fólklor* (-dyń, -y, -ǵa, -lar), *vólftram* (-nyń, -y, -ǵa, -dar).

Е с к е р т у. Мына сөздерде жіңішкелік белгісі ескерілмейді, қосымшалар түбірдің соңғы буынына үндесіп жалғанады: *bron* (-nyń, -y, -ǵa, -dar), *monastyr* (-dyń, -y, -ǵa, -lar), *gyash* (-tyń, -y, -qa, -tar), *týsh* (-tyń, -y, -qa, -tar).

§85. Жіңішкелік белгісімен (**б**) келген буын құрамында **е, і** әріптері бар сөздерде жіңішкелік белгісі ескерілмейді, қосымшалар түбірдің соңғы буын үндестігіне сәйкес жалғанады: *akvarel* (-diń, -i, -ge, -der), *stil* (-diń, -i, -ge, -der), *lager* (-diń, -i, -ge, -ler), *artıkl* (-diń, -i, -ge, -der), *kegl* (-diń, -i, -ge, -der), *premer* (-diń, -i, -ge, -ler), *premera* (-nyń, -ǵa, -lar), *relef* (-tiń, -i, -ke, -ter), *barelef* (-tiń, -i, -ke, -ter), *brakoner* (-diń, -i, -ge, -ler), *barer* (-diń, -i, -ge, -ler), *shifoner* (-diń, -i, -ge, -ler), *kelt* (-tiń, -i, -ke, -ter), *film* (-niń, -i, -ge, -der), *gelmnt* (-tiń, -i, -ke, -ter), *atele* (-niń, -si, -ge, -ler), *relef* (-tiń, -i, -ke, -ter).

Е с к е р т у. Ономастикалық атаулар мен кейбір мағынасына нұқсан келетін сөздерде жіңішкелік белгісінің (**б**) орнына **і** әрпі жазылады: *Pier; piesa, lie.*

§86. **е** әрпінің алдында тұрған айыру белгісі (**ь**) ескерілмейді, қосымшалар соңғы буын үндесіміне сәйкес жалғанады: *sybekt, obekt, ineksia, feldeger, adektiv.*

§87. Шеттілдік бірқатар сөздер түпнұсқа тілдегі түрпатына ұқсас жазылады және оларға қосымша буын үндестігіне сәйкес жалғанады: *moderator* (-dyń, -y, -ǵa, -lar), *marker* (-diń, -i, -ge, -ler), *stepler* (-diń, -i, -ge, -ler), *vaycher* (-diń, -i, -ge, -ler), *sypervaizer* (-diń, -i, -ge, -ler), *aifon* (-nyń, -y, -ǵa, -dar), *banknot* (-tyń, -y, -qa, -tar), *bankomat* (-tyń, -y, -qa, -tar), *planshet* (-tiń, -i, -ke, -ter), *onlain* (-nyń, -y, -ǵa, -dar), *oflain* (-nyń, -y, -ǵa, -dar), *dizaun* (-nyń, -y, -ǵa, -dar), *barmen* (-niń, -i, -ge, -der), *biznesmen* (-niń, -i, -ge, -der), *resepsn* (-niń, -i, -ge, -der), *skrinshot* (-tyń, -y, -qa, -tar), *blokbaster* (-diń, -i, -ge, -ler), *fýrshet* (-tiń, -i, -ke, -ter).

§88. **дж** әріп тіркесі бар сөздерде **д** әрпі түсіріліп, қосымшалар үндестік заңы бойынша жазылады: *menejer* (-diń, -i, -ge, -ler), *jinsy* (-nyń, -sy, -ǵa, -lar), *jentilmen* (-niń, -i, -ge, -der).

Е с к е р т у. **-дж** әріп тіркесінің арасынан буын жігі өтетін және сөз мағынасы өзгеретін жағдайда **d** әрпі сақталып жазылады: *búdjét, lodjy.*

§89. Сөз соңындағы қайталанған қосар әріптің біреуі түсіріледі: *klas* (-tyń, -y, -qa, -tar), *hol* (-dyń, -y, -ǵa, -dar), *bal* (-dyń, -y, -ǵa, -dar).

§90. Сөз ортасындағы қайталама *сс, мм, лл, тт, фф, нн, бб, рр, пп, зз, дд, кк, уу* дыбыстарын білдіретін әріптердің бірі түсіріліп жазылады: *patisson, komisar, resor, profesor, proesor, asonans, disonans, disident; gramatika, komýna, imýnogen, imigrant, programis, mamologia, simetria, amiak, anagram, kardigram; metalýrgia, elips, elinizm, kolej, silabýs, koloid, biliard, brýselóz, tali, kolokviým, triler; alofon, troleibýs, alúzia; kotej, atestat; efekt, efýzia, afekt, afrikat, koefisent; týnel, aneksia, anotasia, baner, tenis, konotat; abreviatýra, gibon, korespondent, popýri, spariń, korektor; korozia, presýpozisia, aparatýra, aplikasia, ipodrom, opozisia, oponent; aglútnativ, sygestia; aditiv; akayńt, akord, akreditasia, hokei, individým.*

Ескертпе. Сөз мағынасы өзгеретін жағдайда *сс, мм, лл, тт, нн, бб, рр, пп, дд, кк* әріптері сақталып жазылады: *esse, mass-media, massa; sammit, ballada, milligram; getto, netto; tonna, vanna; sürrealizm, irrational, unreal; trýppa; býdda, býddism; ekker.*

§91. **-ий-**мен аяқталған сөздердің соңында бір ғана **і** әрпі жазылады: *kali, alúmini, natri, kafeteri, komentari, reali.*

§92. Шеттілдік сөздердің соңындағы **а** әрпі сөз мағынасына әсер етпеген жағдайда түсіріліп жазылады. Қосымшалар соңғы буынға үйлесіп жалғанады: *gazel* (-тіń, -і, -ке, -ter), *minýt* (-tyń, -y, -qa, -tar), *sifr* (-dyń, -y, -ga, -lar), *kordinat* (-tyń, -y, -qa, -tar), *kapsýl* (-dyń, -y, -ga, -dar), *kardigram* (-nyń, -y, -ga, -dar). Бірақ *matematika, pedagogika, statistika, mehanika* болып жазылады.

§93. Сөз аяғындағы **-см, -смь, -зд** әріп тіркесінің соңғылары түсіріліп жазылады, қосымшалар үндестік заңына сәйкес жалғанады: *jýrnalis* (-тіń, -і, -ке, -ter), *komýns* (-тіń, -і, -ке, -ter), *manifes* (-тіń, -і, -ке, -ter), *ensiklopedis* (-тіń, -і, -ке, -ter), *Everes* (-тіń, -і, -ке, -ter), *siez* (-diń, -i, -ge, -der), *vedomos* (-tyń, -y, -qa, -tar), *poves* (-tiń, -i, -ke, -ter).

§94. **р, һ** әріптеріне аяқталған шеттілдік сөздерге тәуелдік жалғауы жалғанғанда, **р, һ** ұяңданбайды: *arhetip - arhetipi, stereotip - stereotipi, ketchýp - ketchýpy, sheih - sheihy, shtrih - shtrihy.* Сондай-ақ **һ** әрпіне аяқталған сөзге қосымшалар жуан жалғанады: *seh - sehty, -qa, -tar; sheih - sheihty, -qa, -tar; shtrih - shtrihy, -qa, -tar.*

§95. **-рг, -кє, -лк, -кл** әріп тіркесіне біткен сөздерге қосымшалар жіңішке жалғанады: *ocherk* (-tiń, -i, -ke, -ter), *líks* (-tiń, -i, -ke, -ter), *polk* (-tiń, -i, -ke, -ter), *síkl* (-diń, -i, -ge, -der), *hurýrg* (-tiń, -i, -ke, -ter), *metalýrg* (-tiń, -i, -ke, -ter).

§96. **-кт, -ск, -нкт, -нт, -мп, -мб, -фм** әріп тіркесіне бітетін сөздерге қосымша **у, і** дәнекері арқылы, ал **-кт, -ск, -нкт** сияқты құрамында **к** әрпі барларына тек жіңішке, басқаларына соңғы буын үндесіміне қарай не жуан, не жіңішке жалғанады: *faktige, faktisi; obektige, obektisi; diskige, diskisi; pýnktige, pýnktisi; akseptige, akseptisi; Olimpige, Olimpisi, rombyga, rombysy; shriftige, shriftisi.*

§97. Сөз соңындағы **-нг** әріп тіркесі **ń** әрпімен жазылады, қосымшалар үндестік заңына сәйкес жалғанады: *parkiń* (-niń, -ge, -i, -der), *boýliń* (-niń, -ge, -i, -der), *brifiń* (-niń, -ge, -i, -der), *reitiń* (-niń, -ge, -i, -der).

§98. Ағылшын тіліндегі түпнұсқасында **w** әрпімен басталатын кейбір сөздер **у** әрпімен жазылады: *yatsap, ýki, ýkipedia, ýeb-sait.*

§99. **-ог** әріп тіркесімен аяқталатын сөздерге қосымшалар жуан жалғанады: *pedagog-tar, pedagog-y, dialog-tar; dialog-y, ekolog-tar, ekolog-y.*

Бұл өз кезегінде тілдің жүйесіне де оң әсерін тигізбей қоймасы анық, шеттілдік сөздердің жазылуы мен айтылуы ұлттық тілдің жүйесіне негізделіп, бірқатар шеттілдік сөздер этимологиялық кірме сөздер, яғни төл сөздерге жақын категорияға ойысады. Сонымен бірге жаңа емле шеттілдік сөздерді жазуда игеру механизмін қайта іске қосады.

1.4.10 Тілдегі гибри́д сөздер: тарихы, жасалу жолдары және орфографиялаудағы қиындықтар

Қазақ әдеби тілі қазіргі кезде нормасы тұрақталған, қалыптанған, кодификацияланған, жүйеленген тілдер қатарында. Ал нормасы тұрақталмаған әдеби тілдің қоғамға толыққанды қызмет көрсетуге әлеуеті жетпейді. Қай әліпби таңдалса да, негізгі мәселенің бірі орфографияны түзу болатыны сөзсіз. Сондықтан алдағы уақытта ережелерді қалыптастыру, сөз түрлерін орфограммалау бірінші кезекке шығады.

Тілдегі жазылуы қиын төл сөздерден бөлек шеттен қабылданған сөздер саны аса көп. Ол көбеймесе, азаймайтыны белгілі. Тіпті үштілділік жағдайында шеттен сөз қабылдау принципі қалай түзілу керектігінің өзі жеке проблема. Ең біріншіден, бұрыннан қабылданып қойған шеттілдік сөздер бар және оларды сол күйі тілде қалдыру керек пе, әлде жаңаша нұсқамен жазу керек пе? Бұл проблемалық мәселе. Бұрыннан бар шеттілдік кірме сөздер орыс тілі арқылы енген, көбі түпнұсқасынан өзгерген, бұрмаланған және қазақ тіліне осы бұрмаланған күйі кіріп, орнығып қалған. Мысалы, *объект, субъект* сөздерін алайық. Бұларды жаңа әліпбиге көшуде бұрынғы жазуымен, дыбысталуымен қалдырылса, біріншіден, осы және осы сияқты жүздеген сөздерді алдыңғы ұрпақ, орта буын, тіпті жаңа буын өкілдерінің көп бөлігінің көңілінен шығады. Ал 2022 жылы 1-сыныпқа баратын ұрпақтың көңілінен шығар ма екен? Әлде ағылшын тілінің

ықпалымен объект, субъект деп айтып, жазуды көбірек қолдар ма екен? Өйткені олар үш әліпбиді біліп, оқып, жаза алатын, оның үстіне ағылшын тілінің басымдығын сезіп, сол тілден сөзді еркін алатын және өзгеріссіз алатын ұрпақ болады. Сонда ұрпақтар арасында түсініспеушілік туындауы мүмкін. Халықтың көп бөлігінің тілдік санасында аталған сөздердің графикалық таңбалануы қалыптасып қалған, оны өзгерту оңай емес, егер сөз қабылдау басқа принциппен нормаланса, сауатсыздық деңгейі артуы әбден мүмкін. Қоғам бұрынғы орыс тілінің ықпалымен жазып, оқитындар мен ағылшын тілінің ықпалына ұшыраған, сол тілдің жазу мәнерін қабылдаған топқа бөлінуі мүмкін. Өйткені, шеттен сөз қабылдағанда қазіргі заманда кез келген тіл оларды икемдеп, сындырып қабылдағанмен, жазудың визуалдылығы, тілді кітап арқылы танудың басымдығы сөзді өзгертпей қабылдауға жетелейді. Бұл дәлелденген құбылыс.

Ағылшын тілі де, орыс тілі де экспансиялық тілдер, олардың қайсысы басым тұтылса, қоғамдық орны мен статусы биіктеп, функциясы ұлғайса, сол тілдің жазбатілділік сипаты сөз қабылдауда алдыңғы орынға шығады. Сондықтан өзге тілден сөз қабылдаудың принциптерін анықтап алу керек. Бұл әдеби тілдің нормалануына әсер етіп қана қоймайды, әдеби тіл стильдеріне, әсіресе ғылыми-техникалық процесс пен қоғам, саясат тілінде зор маңызға ие болады.

Әрбір алфавит нұсқасының қолайлылығын анықтауда А.Байтұрсынұлы ат.ТБИ зерттеу тәжірибесін алуға болады (Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау: теориясы мен практикасы. Алматы:Қазақ тілі баспасы, 2016). Респонденттерге: а) әдеби норма сақталып жазылған жазылуы қиын сөздері біраз мәтінді беру, ә) осы мәтінді оқып шығу уақыты мен жазуға кеткен уақытын өлшеу т.б. практикалық тапсырмалар орындалады. Бірақ тәжірибедегідей респонденттердің жас ерекшеліктерін 20-40 аралығында шектеу дұрыс болмайды. Өйткені еңбек демалысына шығатын жас мөлшері ұзарып жатқан кезде, бұлай шектеу қисынсыз. Сондықтан сауалнаманы 20-55 жас аралығындағы адамдар арасында өткізу керек. Келесі ескеретін жағдай мәтінді бір емес, аз дегенде үш рет жаздырып, үш рет оқытып, жазу, оқу жылдамдығын көз, қол үйренумен байланыста алып, тексеріп барып, қорытынды жасау. Бұл да әлемдік тәжірибеде бар және нұсқалардың айырмасын анықтауда, ыңғайлысын сұрыптауда көмектеседі. Жаһандану заманында шет тілден сөз қабылдау тоқталмайтын процесс. Әліпби қабылданған бастапқы кезде орыс тілі арқылы шетел сөздерін қабылдау кілт тыйылмайды. Ғылым мен білімді, жаңа технологияны әлі де орта буын жасап отыр, ал олар негізінен орыстілді. Кейіннен ағылшын тілін еркін білетін ұрпақ белсенді болған кезде шеттілдік сөздер ағылшын тілінен түпнұсқа түрде енеді, ағылшын сөздері көбейген үстіне көбейеді және жазудағы тұлғасы барынша сақталады. Ол – жазу тудыратын заңдылық. Бұл кез тіл тағдыры, тіл тазалығы үшін шешуші сәт болмақ. Сондықтан шет сөздерді қабылдаудың барынша қолайлы әрі жетілген ережесін бірден қалыптастыру керек және қазақ әліпбиінің графемологиялық анализін жасауды лингвистер қолға алса, әліпбидің өмірге енуі қиындық тудырмайды. Жазудың емлесі сапалы жүйеленсе, төл грамматикалық заңдылықтар да қалпына келеді. Ұлттың ұлттығының белгісі тілді келер ұрпаққа аман-есен трансформациялауға болады.

Шеттен енген сөздер үштілділік жағдайында жазылуы қиын сөздер қатарына енеді. Өйткені бір сөз үш тілде үш түрлі жазылуы мүмкін. Бұл қоғамдағы кез келген буынның өкілдері үшін ауыр. Шеттен енетін сөздер тек дара сөз күйінде болмайды, тілге күрделі сөз түрімен қабылданады. Арасында сөзалды қосымшалар, аффиксидармен енетін сөздер де бар. Сондықтан шет тілден енген сөздерді орфограммалау, оларды графикада берудің принциптерін типтендіру маңызды. Осы орайда гибрид сөздердің жазылуы да көңіл бөлуді қажетсінеді. Гибрид сөздер жоғарыда аталған «Қазақ» газетінде қалай жазылғанына бірер мысал келтірелік: Анқ оңды сүт машина «Алфа-алауа» деген (№141); Орысдың ұшқыш капитаны Нестеров орыс ғаскеріне **бомба тастайын** деб бетдеп келе жатқан Германия айропланын өзі мінген **айропланмен сүзіб қиратыб** көб адамды өлімнен сақтады, бірақ есіл ер өзі де өлді (1914,№81); Сөйтіб, бұ жолы **ынтымақ падшаларының дипломатиясы** жығылыс тауыб тұр (№152, 1915). Одақтасқаннан кейін Түрікбен қашан соғыс бастаб – қалай **соғысу пландарын** жасаб, дайарлайды. 1913 жылы 17 апрелде Балғария Росиаға ара қарындассыб, арамызға жүріб, 29ншы **феврал уағдасы** бойынша Сербия мен екеуімізді жарастырыб, дауымызды тындыр дейді (сонда); **Палитсиа кісілері** бесеуін тайақтан әрең айырыб алады (1915, №152); Міні сол мұсылмандарға Орынборғдағы **мұсылман камитеті** тарапынан айтдың екінші күні «Шырақ рестаранында» қонақ қылыб, сияпат берілді (1915,№153,15 октабр, бейсенбе); Ел тартудан жығылыс табқаны үшін Прансианың **сыртқы іс министрі** Делкассе **атстапкаға шықды** (915, №153, Орынбұрғ, 15 нші октабр); Мәңгі **татулық планы**; Алаш ордасының һәм **орда камитетдерінің мөр, штемпл, бланкаларын** жасату туралы сөз болғанда, Алаш ордасының **мемлекетдік гербі** (танбасы) қандай болуы мәселесі қаралды, бірақ шешілмей қалды (1918, №258); Оның үстіне алдында тұрған зор бір күшді көрген **Совет хукіметі** үшін айақ астынан шех-славак дейтін тағы бір жау шыға келді. (1918,№261). Жергілікті «Алаш орда» **саветдері** уақытша қазақ халқының сайаси һәм мадани ісдерін қарай тұрады, бірақ олар земски һәм **шаһар сама управлениелерінің** ісіне қол сұқбау керек (1918, №262); Өздерін «**халық камисары**» деб атаушы болшевик бастықдары Германия мен бітім жасады (1918, №263); Семей мен Ақмола облосында **милитсиа жинау ісіне** аса шұғыл кірісіліб,

олардан атриадтар құрылды. Ондай атриадтардың бірсыпырасы атты-қазақ һәм аписер (**ак гуардиа**) лар мен қосылыб, **Жетісу облысындағы** балшевикдер мен соғысуға кетді (сонда). Тарихы одан да әріден басталатын гибрид сөздерді жазудың емлесін ғылыми негіздеу керек. Мұндай сөздердің үш түрі бөлініп алынды: 1) бизнес-жоспар (бөлек-бірге жазу, қайсысы дұрыс), 2) интернеттік жоба (-дық,-тік жұрнағының орнын анықтау, қызметін, мағынасын саралап алу), 3) электротехника-электртехника – қай вариантты қалдыру керек, т.б.). Бұл мәселе информатика және есептеуіш техника, математика, химия салалары бойынша универбтену арқылы бірге таңбаланатын (қазіргі заманғы нормативтік сөздіктерге енбей қалған) сөздердің жазылуын және қолданысын біріздендіру принциптері анықтауда да маңызды. Шеттілдік сөздерге қосымша жалғау тәртібін орнықтыру, материалдық, теориялық база жасақтау, база негізінде ережелер түзу де алдыңғы уақытта көңіл бөлетін мәселелер. Кейбір зерттеушілер *шетелдік сөздердің қосымшалануы* деген қолданыстармен сөйлейді. Дұрысы *шетелдік сөздерге қосымшалардың жалғануы болуы* тиіс. Бұл грамматикалық терминдердің, қолданыстардың жүйесі орныққан, ғылым тілі деңгейіне жеткен қазақ тілінің грамматикасы үшін дұрыс қолданыс болмайды.

Сонымен, тіліміздің тарихында айтарлықтай із тастап кеткен гибрид сөздердің ерекшелігі неде? Жасалу жолы қандай, тілге ену себебі неде? Осы мәселеге тоқталып көрелік.

Әртүрлі тілдердің иелері (тұтынушылары, елдер, мемлекеттер) арасындағы экономикалық, саяси және мәдени байланыстардың жолға қойылуы, жаппай компьютерлендіру, ғылым мен техниканың дамуы мен техникалық құралдардың қолжетімді бола бастауы, жалпыға таралуы тілдегі кірме сөздерді көбейтті және сөз тудыру процесінің жандануына әкелді. Сөз тудырудың бір қыры сөз қабылдаумен байланысты, ол сөздерге балама табумен, толығымен болмаса жартылай аударумен, кірме сөздің мән-мағынасын толық жеткізумен байланысты болып келеді. Өзге тілден сөз алуға-қабылдауға, алмасуға байланысты дүниедегі тілдер донор тілдерге және реципиент тілдерге бөлінеді. Донор тілдердің бәрі дерлік экспансиялық тілдер, яғни халықаралық мәртебесі зор тілдер. Ондай тілдердің қатарына Қазақстанда барлық қоғамдық сферада қызмет етіп отырған және қызмет аясы кеңі бастаған ағылшын және орыс тілдері де жатады. Ал олармен қатар өмір сүріп келе жатқан мемлекеттік тіл мәртебесін алған қазақ тілі, негізінен, қабылдаушы яки реципиент тіл. Ал тіл мен әлеуметтік заңдылықтар бойынша реципиент-қабылдаушы тіл донор-тілдің ықпал-әсеріне тез ұшырайды. Тілдің тілге ықпал-әсері, әсердің тілдегі көріністері әртүрлі және нәтижелері көрер көзге байкалып тұрады: солардың бірі – тілдегі гибрид сөздердің пайда болуы, олардың көбеюі, соңында тілде орнығуы. Қазақ тіл білімінде гибрид сөздерді бірде «қоспа», бірде «будан» деген баламамен атап жүр. Бұл екі атау да тілде әлі гибрид мағынасымен орнықтағандықтан, «гибрид» сөзінің өзін әзірше қалдыра тұрамыз.

Гибридтену – қазіргі интеграция, яғни жақындасу, араласу барысындағы тіл атаулының бәрінде де көрініс тауып отырған құбылыс. Құбылыс ретінде үнемі күшейіп келе жатқаны да күмән келтірмейді. Интеграциялану процесінен ешқандай тысқары қалмай келе жатқан елдің тілі ретінде қазақ тілі де осы құбылыстың әсеріне шалдыққан. Оның бірнеше себептері бар: а) ғылым мен техникалық жаңалықтардың өзге елдерде ашылуы, көп болуы; ә) тілдері донорлық дәрежеге жеткен елдерде қоғамдық-саяси өзгерістердің болуы және қоғамдық-саяси жаңалықтардың сол елдердің моделіне салынуы, үлгі ретінде қабылдануы; б) сол елдердің экономикалық басымдығының болуы; в) жазудың және жазудың негізгі қаруы саналатын әдеби тіл рөлінің артуы; г) ең бастысы – жазудың көмегіне сүйенетін жазба коммуникацияның өз күшіне енуі. Гибридтену жазба коммуникацияның тікелей туындысына жатады, тілдегі графоорфографиялық құрылымдардың көбеюі де, жандануы да жазба коммуникация қызметінің күшеюімен байланысты болып келеді. Гибридтенумен бірге гибрид сөздер тілдегі қабаты қалың, жасалу жолдары көңіл аударатын құбылысқа айнала бастады. Тілші-ғалымдар ағылшын тілінің сөз қабылдаушы реципиент тілге әсері, олардың таралуы мен көлемінің өсуіне алаңдайды: «Адамзат мақсатты түрде бет алып бара жатқан жаһандық қауымдастық құру үшін жаһандық тіл керек екені (бұл жерде ол – ағылшын тілі) бүгінгі күннің бұлтартпайтын факторы. Бұл қауымдастық тәжірибелер мен ақпараттармен, жоғары компьютерлік және нанотехнологиямен еркін алмасу, бөлісу мүмкіндігін туғызғанмен, нақ осы арада тіл мен мәдениеттің өзара берік байланысын ескере отырып, алаңдау керек. Өйткені халықтар арасындағы мәдени, саяси, әскери байланыстар тілдік қарым-қатынаста да параллелизм тудыратыны тарихтан белгілі. Ал қазіргі жаһандану жағдаятында немесе қазіргі кезде американдану деп атап жүрген жағдаятта, кері байланыс, кері әсер бар, ол әсер бүкіл әлемде жергілікті ұлттық мәдениетпен қайшылыққа түсетін өмір сүру мен құндылықтардың ағылшындық-американдық жүйесін күшпен танудан көрінеді» [90, С. 42-45]. Міне, алаңдаудың себебі, өйткені кез келген ұлт үшін туған тілдің тазалығы тілдің сақталуына, ұлт пен ұлыстың тілі ретінде әрі қарай өмір сүруіне, өміршеңдігін жоғалтпауына кепіл болады. Соған орай бұл проблемаға еріксіз көңіл бөлінеді. Ал екінші себебі ағылшын тілінен енген сөздер халықаралық (интернационал) сөздер статусымен кең таралған сөздер. Оның ішінде ағылшын тілінен енген/енетін кірме сөздердің көбі кәсіби лексиканы байытатын салалық сөздер болып келеді. Салалық терминдер ғылым салаларымен байланысты, ал ғылымда шекара жоқ деген қағида қалыптасқан. Сондықтан бұл сөздер –

халықаралық қатынастарда жиі қолданылатын, ғылым мен техникадағы креативті және трендтік басым бағыттарды нақты әрі тура бегілейтін, сонымен қатар тілдегі бірліктерді ықшамдаудың талаптарына жауап беретін, сол ықшамдауды жүзеге асыруға қолайлы сөздер. Сонымен бірге кез келген өзге тілден қабылданған сөздер, онда ағылшын тілі сөздері де бар, өз ұғымымен, түсінігімен енеді де, ұғымдарды атаудағы жетіспеушілікті, кемшіндікті байқатпай, толтырып отырады.

Ағылшын тілінен, қазақ тілі жағдайында орыс және орыс тілі арқылы ағылшын, т.б. тілдерден енген сөздердің тез таралуының себептері жоғарыда аталды. Ал ағылшын тілі сөздерінің көп болуы мен тез таралуының ең басты себебі: жаңа (супер жаңа) ғылым салаларының осы тілді тұтынатын елдерде (көбінесе АҚШ-та, тіпті техника салалары мен жаратылыстану ғылымдарынан өзге лингвистикада да американдық фундаментализм кең таралған) пайда болуымен; осы ғылым салаларына байланысты жиындардағы жұмыс тілінің ағылшын тілі болуымен түсіндіріледі. Осылайша өзге елдердегі белгілі бір сала терминдері біртіндеп гибрид-терминдермен, гибрид сөздермен толығы береді. Айталық, сан ғасырлар бойы қазақ тілі орыс тілінен сөз қабылдаған реципиент тіл болды да, қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси сөздердің кірме қабаты орыс тілінің, орыс тілі арқылы тұрпаты өзгеріп енген шеттілдік сөздерден құралды. Тәуелсіздік алған алғашқы айлардан бастап, қоғамдық формация өзгерісімен бірге қоғам құрылымға байланысты лексикада өзгерістер пайда болды; ағылшын тілінен лексемалар қабылдана бастады; жаңа кірме сөздер орыс және қазақ сөздерімен араласты. Кірме сөздер мен төл тілдік элементтердің араласуынан композиттерінің бірі **ағылшын – орыс тілі элементтерінен, ағылшын – орыс – қазақ тілі** немесе **ағылшын – қазақ тілі элементтерінен** құралған гибрид сөздер дүниеге келді.

Гибрид құрылымдарының модельдері: Кірме түбір + төлтілдік аффикс; Төлтілдік түбір + кірме аффикс.

Күрделі сөздер құрылымы бойынша:

1. Кірме түбір + төлтілдік негіз, 2. Төлтілдік түбір + кірме түбір, 3. Кірме негіз + кірме түбір. Осыған орай қазақ тіліндегі модельдер: 1. Кірме түбір/негіз + төлтілдік аффикс, өзге тілдегі түбір сөз қабылдаушы тілде негіз болып балама табуы мүмкін (бірақ оның этимологиясын тексере бермейді), қазақ тіліне негіз түрінде енуі мүмкін. Ал түбірі сақталып енетін, бірақ қазақ тілінің төл аффиксін қабылдаған сөздерге **американдану** – сияқты сөздерді жатқызамыз. **Жаһандану** сөзі де осы үлгідегі сөз, бірақ түбірі – араб сөзі.

2. Төлтілдік түбір + кірме аффикс, бұл арадағы өзгеріссіз қабылданатын кірме аффикстерге **-изм, -инг, -ия** сынды аффикстерді жатқызуға болады. Кірме суффикстермен: -инг (франчайзинг), -изм, -ер (стартапер), -изация, -ист, -оид, -гейт, т.б. жазылуын реттеу кезінде – изациямен келетін сөздер -тану, -тену, -лану, -лену күрделі жұрнағын қосу арқылы беріліп жүр: *лексикализация – лексикалану* т.б. Қалғандары *старпер, франчайзинг* сияқты сөздер игерілмей отыр.

3. Кірме түбір/негіз + төлтілдік негіз, мысалы қазақ тіліндегі: *вакуум-камера - вакуум-бөлмеше* - *vacuum chamber* дегендегі *бөлмеше* - негіз, *вакуум-корректор - вакуум түзеткіш* - *vacuum-corrector* (*түзеткіш* - негіз). Жаңа емле ережесі бойынша «сөз ортасынағы қайталама сс, мм, лл, тт, фф, нн, бб, рр, пп, гг, дд, кк, уу дыбыстарын білдіретін әріптердің бірі түсіріліп жазылады. Яғни *vakým-korektor; vakým-bolmeshe* болып жазылады.

4. Төлтілдік түбір/негіз + кірме түбір/негіз: *жабық есік форматы, ұлттық валюта*, т.б. Біріншіден, орыс тіліндегі үлгідегі сияқты түбір ғана емес, негіз де бар, себебі қазақ тілінің агглютинативтілік сипатына қарай осы үлгіде түбір де, негіз де болуы мүмкін және түбір күйінде де, негіз түрінде де гибрид сөздерді тудырады. Айталық, *нормалемер – нормаөлшегіш – normaliser* (*өлшегіш* - негіз).

Осы үлгі бойынша **жабық есік форматы** гибридіндегі *жабық есік* тіркесі (есік - түбір) **формат** сөзінің анықтауыш композиті, *формат* сөзімен бірлесіп жаңа ұғымды атап тұр, ал *жабық есік* тіркесі формат сөзінің мағынасын ашатын қызметте тұр, бұл екі сөзден тұратын тіркестің анықтауыштық қызметінен гөрі *формат* сөзімен тіркесіп білдіретін мағынасы, атауыштық қызметі негізгі, басым қызметіне жатады. Егер тек *жабық есік* болса, өзге бір мәнді білдіруге көшеді. Ол кезде *есік* сөзі басыңқы, ал *жабық* сөзі бағыныңқы қызметте болады. Мұндай сөздер қатарына *жол картасы* сияқты сөздер де кіреді, аталған үлгі жұмсалымдық жиілігі жоғары үлгіге жатады.

5. Кірме негіз + кірме түбір/негіз. **Инженерлік-әлеуметтік инфрақұрылым** сияқты атаулар осы үлгінің көрсеткіші бола алады. Бұл атаулық тіркес кейде жалғаулық шылаулармен келіп, **инженерлік және әлеуметтік инфрақұрылым** түрінде де жұмсалады. Бұл үлгі гибрид сөздердің келесі бір моделінің тууына себеп болады:

а). *Кірме негіз (инженерлік, негізге айналдырып тұрған -лік жұрнағы) + шылау (және) + кірме түбір/негіз* (күрделі туынды негіз - әлеуметтік инфрақұрылым).

Қандай құрылым болмасын (дара, күрделі), күрделі құрамның композиттерінің саны қанша болса да, бұлар сөз деп аталады. Себебі, құрылымы күрделі (бірнеше сөзден) я дара (түбір немесе түбірге қосымша жалғанса да) болуына қарамастан, мағынасы жалқы, сөйлемде бір мүше болады.

Сонымен, гибрид сөздер үшін жаңа сөздер жасаудың барлық тәсілдері жат емес, олар қазақ тіліндегі қалыптасқан дара және күрделі сөз үлгілерінің жасалу жолдарымен туындайды, жазылады:

1. Қос сөз түрінде дефиспен жазылады, мысалы: *ваккуум-бөлмеше*;
2. Тіркес түрінде, яғни бөлек жазылады: жабық есік форматы, ұлттық валюта;
3. Біріккен сөз түрінде, оның ішінде түбір мен түбір, префиксоид пен түбір *инфрақұрылым* т.б.
4. Дара сөз түрінде, қосымшаның жалғануы арқылы: *таргеттеу*, *американдану* т.б.

Лингвистикалық еңбектерде «гибрид сөздер» деп, негізінен құрамындағы компоненттерінің санына қарамастан, бір мағынаны білдіретін; құрылымында төл сөздер мен кірме компоненттері бар сөздер айтылады. Зерттеушілердің пікіріне қарағанда, орыс тіліндегі гибридтену *латынша мен кириллшені* тоғыстырып жазғанда анық байқалады екен. Мысалы, *SD-карта*, *USB-носитель*, *DOS-программы*, *USB-носитель*, *SD-карта* т.б.

Бұл мысалдардан байқалатын ерекшелік — аббревиатурамен жасалған гибрид сөздерде аббревиатуралардың бірінші орында тұратындығы. Бұл сияқты модельдер қазақ тілінде бар, бірақ бұл модельдегі аббревиатуралардың позициясы осындай модельдер үшін тоқтам яки критерий бола алмайды. Себебі, аббревиатуралар кейде сөздің соңғы позициясында орналасады, ондай кездерде олардың орын тәртібі технология саласының, яки белгілі бір сала терминдерінің жасалу заңдылығына, аталатын саланың арнайы метатілінің заңдылығына сәйкестендіріледі, мысалы: **Tengrinews.kz** тілшісі; **ҚР** Сыртқы істер министрлігі т.б. Екі мысалда да аббревиатуралардың орнын ауыстыру, бірін алдына шығару немесе соңына қою, мүмкін емес.

Гибрид сөздердің, гибрид-терминдердің басымдық танытатын бөлігі *анықтауыш композиттер*: ол анықтауыш композиттер зат есім құрылымды және көбінесе екі я үш құрамды болады, мысалы: **оппозиция өкілдері**, **жабық есік форматы**, **ҚР Сыртқы істер министрлігі**, **ұлттық валютаны инфляциялық таргеттеу**, **республикалық тамыз педагогикалық кеңесі**, **Халықаралық саламаттылық академиясы**, **атеросклероз ауруы**, **қант диабеті ауруы**, **халықаралық конференция**, **көліктік инфрақұрылым**, **мәдени-гуманитарлық байланыс**, **Түркі академиясы**, **этномәдени**, **халықаралық журнал**, **www.turkacadem.kz ресми сайты** т.б. Құрамы, құрылымы бір-біріне ұқсамайды, әртүрлі. Оның ішінде екі, үш құрамды, префиксоидтармен келген гибридтер бар.

Полиморфемді композиттер үш немесе төрт сөзден құралады: Kohlen|wasser|stoff|matrix f — углеводородная матрица (қазақ тіліндегі *көмірсутекті газ* деген сияқты, бөлек жазылады). Бұлардың элементтері эндогенді және экзогенді деп аталады. Эндогенді және экзогенді элементтерден құралған мұндай термин-гибридтер қазақ тілінде де бар, мысалы: **республикалық тамыз педагогикалық кеңесі**; **макробедердің зоналылығы** (макрорельеф) т.б. Байқалып тұрғандай, жазуда аналитикалық тәсілмен жасалған гибрид сөздер бөлек жазылады.

Гибрид сөздер терминкорда, лексикада бар. Құрамындағы сөздердің, көп жағдайда, бір немесе екі компоненті, кейде барлық компоненттері аударылмайды. Мысалы: **спиралды турбиналық камера**; **санитарлық-техникалық кабина** т.б. Осы сияқты терминдер техникалық, жаратылыстану салаларында өте көп. Олардың тілге кіруі, енуі жылдам, сала жаңалығының пайда болуы, сол жаңалықтың елде қолданыс табуымен байланысты. Сондықтан мұндай сөздердің тілге еніп кеткенін, қолданыста барын аңғарғанша, оларды тіркеуге алу уақыты созылып кетеді. Ал кей жағдайларда еркін (бұл арада ғылыми-көпшілік стиліне сай) қолданысқа енгендіктен, баламасын іздеуге көңіл бөлінбейді. Осындай сөздердің баламасы болмаудың өзге де себептері бар: сала мамандарының балама іздеуге салғырттық танытуы; белгілі бір сала мамандары үшін ол терминнің мән-мағынасы аудармасыз да түсінікті болуы т.б. жатады. Өзге тілдерде кең қолданыс тапқан гибрид сөздердің баламасыз қалуының, баламасыз қолданылуының тағы бір себебі белгілі бір саланың кеш зерттелуіне, өндіріске жаңа технологияның кеш енуіне, химия, биология, физика т.б. салалар бойынша зерттеулердің мемлекет мүддесі үшін тартымды болу-болмауына, нақты бір ғылым саласындағы трендтерге сай болу-болмауына байланысты.

Гибрид сөздердің жасалу жолдары әртүрлі болатыны айтылды. Соның ішінде кейде бір ғана аббревиатура көмегімен ондаған терминдер жасауға болатын әлеуеті жоғары сөз тудыру тәсілі екені де белгілі болып отыр. Аббревиатура бірінші комозиттің басты позициясында орналасады. Осыған орай қалыптасқан модельдер:

«кірме аббревиатура + төлтілдік аффикс»: **PR-шылар** (дефиспен жазылады).

«кірме аббревиатура + төлтілдік негіз»: **VIP-түйіндеме**, **VIP-хабарландыру**, **IT-мамандар**, **PR-мамандар** т.б. (дефиспен жазылады).

«кірме аббревиатура + кірме негіз» түрінде болады.

Осы соңғы модель аударуы қиын гибридтер қатарында, өйткені сөздіктерде сол күйінде беріліп жүр және қолданыста, күнделікті коммуникацияда да осы тұрпаттарын сақтайды, ішінара аударылғандары да бар: **веб-браузер**, **веб-дизайн**, **веб-интерфейс**, **веб-клиент**, **веб-сайт**, **веб-модель**, **VIP-денгей** т.б.

Келесі бір модель ретінде: **префиксоидтардың аудармасы + кірме негіз** түріндегі гибриді айтуға болады: **бейнегенератор; бейнедиск, бейнекарта, бейнечат, бейнетерминал** т.б. Мұндай гибриды бірге жазылып жүр және емле ережелері жобасында осы үлгі ұсынылған. Немесе екеуінің де аударылып берілуі кездеседі, бірақ ондайда қалыптасқан пікір-түсінік бойынша, бұл сөздерді гибриды қатарынан шығарып тастауға тура келеді: **бейнебақылау** (видеоконтроллер); **бейнедабыл** (видеосигнал).

Қазақ тілінде өзгеріссіз (формасы да (жазылуы деген дұрысырақ), мағынасы да сақталған) енген, сол күйінде қолданылып жүрген, аббревиатуралар арқылы қалыптасып кеткен гибриды сөздерге мына модельдерді жатқызуға болады: **VIP** (ағылш. *Very Important Person*) – **VIP-кабина**, **PR** (ағылш. *public relations*) – **IP** (англ. *internet protocol*), т.б. **vip-апартаменттер**, **VIP-сервис**, **VIP-Тур** т.б. және **V.I.P** деп жазу да кездеседі. Осы үлгімен жазылған гибриды сөздер әуежайда, ресми жағдайларда көп кездеседі. Әрине, бұлардың қазақ тілінің қосымшасымен келгендері ғана гибриды сөздерге жатады. Жазуда дефис арқылы жазылады.

Бизнес-жоспар емес *бизнесжоспар*; *интернет-клуб* емес *интернеклуб* т.б. қалыптаса бастаған жазу үлгілері. Ал аббревиатуралық компоненті бар гибриды сөздерді жазудың үлгісі әлі де болса емле арқылы қалыптастыруды (сызықшамен, сызықшасыз, бірге т.б.), мысалы: *спа-центр* - **спа-орталық** - *spa-center* т.б. қажет етеді. Жобада осы тақылеттес сөздердің дефиспен жазылуы ұсынылды.

Аффикстермен, префиксоидтармен жасалатын зат есім-гибридытерге байланысты нақтылайтын жайттар: а) супер-, гипер – префиксоидтарымен: гипермедиа - гиперорта – *hypermedia* (кейде, баспасөзде сызықшамен де беріліп жүр, мысалы: *супер-студент*; бөлек те жазылады: *супер студент*; бірге жазу да байқалады: суперстудент; *гиперсвязь* - *гипербайланыс* – *hyperlink*, *гиперссылка* - *гиперсілтеме* – *hyperlink*. Осындай сөздердің, яғни төлтілдік түбірдің префиксоидтармен келген кезде әртүрлі жазылуын, атап айтқанда, сызықша арқылы, бірге немесе тіркес күйінде жазылуын жаңа әліпбиге байланысты емле ережелерінде реттеліп берілді, көбінесе бірге жазу ұсынылады.

Псевдо-, де- (делексикалану), экс- (эксәкім), мега-, топ-, нон-, анти- префиксоидтарымен келетін сөздер көбіне бірге жазыла бастаған. Бірақ экс-әкім сынды сөздер дефиспен жазылады. Бірге жазылып жүрген **антивибратор – антидирілдемткіш – antivibrator**, **авто-: автоблокировка - автобұзатмай – autolock**, **автозавод – автозауыт – automobile**; **автоклав – autoclave**; **автокоррекция - автомүзеу - auto correct**, **автожуу** т.б. емле ережелерінде осы жазу үлгісімен ұсынылып отыр. Екі дауысты дыбыстың сөз ортасында (сөздер тоғысында) қатар келуіне байланысты қиындық тудыратын гибриды сөздер: автокомпенсатор – **автоөтемдегіш** – *the compensators*, автокомпенсация – **автоөтем** – *auto-compensation*, аэро- аэроизоляция – **аэрооқшаулағыш** – *aerosolize*, т.б. Мұндай сөздер бірге жазылып, қалыптасып үлгірген.

Донор тілде біріккен сөз болса да, қабылдану кезінде тіркес (номинативті тіркес) түріне көшетін префиксоидпен келетін гибридытер: *эзоградиатель – жаңғырық бөгеуіш*, *эхоизмеритель – жаңғырық өлшеуіш* т.б. Сол сияқты бөлек, тіркес күйінде жазу модельдері: **Бизнестің жол картасы, ...қамту жол картасы** т.б. Мұндай сөздер болашақта бірге жазылу үрдісіне бағынуы әбден мүмкін, өйткені тілдегі қазіргі кезде қалыптасқан ағым осындай болып отыр.

Негіздердің, түбірлердің сызықша арқылы қосылуынан туындаған гибридытер, мысалы: *блиц-сауал, брейн-ринг, фейс-бақылау, маркет-мейкер, кофе-брейк, арт-каф, поп-музыка* тек дефиспен жазылады. **Мектеп-гимназия, ресми бизнес-делегация, басқару академиясы, Халықаралық қазақ-түрік университеті, тарихи-мемориалдық мұражай, нормативтік-құқықтық актілері, қорық-музей, кәсіптік-техникалық** – дефиспен жазылып жүрген гибриды сөздердің модельдері. Қысқарған сөздердің арасында да гибридытер өте көп: ҚазМұнайГаз, Мемтерминком, Мемонком, және т.б. Осындай сөздердің жазудағы ерекшелігі емле жобасының қысқарған сөздердің жазылуына арналған тарауында беріледі.

Тіл білімінде мұндай сөздерді жаңа лексемалар ретінде бағалай отырып, әр түрлі атайды: *гибриды сөздер, кентавр-сөздер, креолданған сөздер* т.б.

Гибриды-терминдерді зерттеген Л.Б. Ткачёва гибриды сөздерді «осы лексемалардағы ұғымды тілді тұтынушы тараптың да, сөзін қабылдаған тараптың та түсінуін жеңілдететін **«құрылымдық-семантикалық кешен»** деп бағалайды. Сөйтіп, **тілралық гибриды-терминдер** деген атау береді [91, С. 12.].

Жалпы, аталмыш сөздер терминдік қордың, сол арқылы сөздік қордың да басым бөлігін құрайтын элементтерге айналған, сондықтан жазу үлгілерін үнемі бақылауда ұстау дұрыс.

1.4.11 Жаңа орфографиялық сөздіктегі фразеологизмдердің емлесі

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында жаңа әліпби мен емле ережелері бойынша «Қазақ тілінің кирилше-латынша орфографиялық сөздігі» даярланып жатыр. Сөзтізбені құрастыру, емле проблемаларын анықтау, зерттеу, жүйелеу, жаңа сөздер мен қолданыстар және тіркестермен толықтыру жұмыстары, орфограммаларды беру тәртібін жетілдіру аяқталды. Дегенмен кейбір жазылуы қиын сөздердің емлесін негіздеу қиынға соғып келеді. Оның бірі – тұрақты сөз тіркестерінің емлесі.

Жалпы, тұрақты сөз тіркесі дегеніміз – екі немесе одан да көп сөздердің тұрақты түрде тіркесуі арқылы жасалып, ауыспалы, бейнелі мағынаны білдіретін сөз тіркесі. Ғылыми еңбектерде фразеологизмдерге үш түрлі белгі тән екендігі айтылады. Олар: 1) тіркес тұрақтылығы; 2) мағына тұтастығы; 3) қолдану тиянақтылығы. Және сөйлемде бір сұраққа жауап береді, сөйлем мүшесіне талданбайды, тілде бар біріншілік атауға қосымша, эмоциялы-экспрессивті қызметте, екіншілік атау ретінде айтылады. Мысалы, *жомарт* деген атауға *қолы ашық* деген фразеологиялық тіркес сәйкес келеді. *Жүзі жылы* немесе *жылы жүзді* деген тұрақты тіркес *жайдары* сөзіне де, *мейірімді* сөзіне де қосалқы атау бола алмайды. Соңғы екі сөз алдыңғы тұрақты тіркестің беретін мағынасын бере алмайды. Ал *жүзі ашық* тіркесі *жайдары* сөзіне екіншілік атау бола алады. Сонда *жылы жүзді* деген атау адамның осы сипатын тіркес арқылы ауыспалы мағынада атап тұр. Сондықтан тілдегі барлық фразеологиялық тіркестер ауыспалы, бейнелі мағынада ғана, қосымша қызметте тұрмайды. Белгілі бір ұғымның, қалыптың, сипаттың атауы ретінде де көбірек қолданылады. Тұрақты тіркестер көбіне бейнелі мағына болғандықтан, жазуда бөлек таңбаланады. Олардың бөлек жазылуына құрамындағы сыңарларының тұлғалық формалары да мүмкіндік бермейді. Мысалы, *жым болды*, *жыр қылды* деген сияқты предикаттық қатынастағы тұрақты тіркестер өте көп. Сондықтан тұрақты тіркестер негізінен бөлек жазылады және бөлек жазылу тұрақты тіркестердің басты сипаты болып танылады. Алайда тілімізде есімді тұрақты тіркестер де бар. Мысалы, *иман жүзді*, *жылы сөз*, *кер заман*, *ет жақын*, *еті тірі*, *бел бала*, *қуыс кеуде* деген сияқты. Бұлардың кейбірі ұластырғыш қосымшалар арқылы (*иман жүзді*) бірге жазылуға сұранып «қалады», кейбірі біріншілік атау ретінде жиі қолданылып, бір атауға айнала бастайды. Сондықтан 40-жылдардан бастап біршама тұрақты тіркестер бірге жазылып келеді.

Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емле сөздігінде *ақсаусақ*, *арамтамақ*, *ашкөз*, *ашықауыз*, *басбұзар*, *баскесер*, *безбүйрек*, *бесаспап*, *ержүрек*, *желсауыз*, *жүрекжарды*, *жүрекжұтқан*, *жүзіқара*, *атсалысу*, *көңілжықпас*, *-тық*, *көңілжестер жер*, *жүзтаныс*, *-тық*, *жүзжыртысушылық*, *тісқаққан*, *итжемеде*, *сужұқпас адам*, *суқараңғы*, *сумұрын*, *суыққол адам*, *тамақсау*, *мысықтілеу*, *мысықдәме*, *мысықсопы болу*, *өмірзая*, *нарқасқа (мәрт)*, *ауызбірлік*, *ашкөз*, *аяқасты шу шығу*, *аяқүсті болу*, *әкімқара*, *әлімжеттік*, *әпербақан*, *әсемсал сипат (кербез, сұлу)*, *әудемжер*, *сүйішкілігі бар*, *ұзынтұра кісі*, *өркөкірек*, *салбөксе әйел*, *атажұрт*, *атакәсіп*, *атамекен*, *атамұра*, *ататек*, *езмалтакісі*, *жалтаңкөз болу*, *жалтаңкөздену*, *алакөңіл*, *алауыз*, *алаөкпе болу*, *аласабыр шақ*, *аласапақ кез*, *аласәуле кез*, *алатегенек кез*, *алатопалаң шақ*, *алатұяқ адам*, *алашабыр болу* деген сияқты тіркестер бірге жазылды. Мысалы, Әсіресе, *ақсаусақ* болып, *арамтамақтыққа* үйреніп алған Таған бүгіндікке соңғы саптыаяқ сыраны салып алған соң, *тұяқ серпуге*, «лекция оқуға» дәрмені таусылып, *мұрттай ұшқан* (О.Бөкей, «Атау кере», 132 б.). Бұл *ашкөз* болған жаман. Қанағат деп қайтып кетсем, *еш бәле жоқ еді* (Ш.Мұртаза «Ай мен Айша», 107 б.). – *Сен ашықауызсың*. Жұрттың бәрін өзіңдей көресің (Ә.Нұрпейісов, «Қан мен тер», 994 б.). Бәдбәхыт *жүзіқаралар*, көрсетемін мен әлі сіздерге! (М.Әуезов, «Абай жолы» IV том. 2000 б.). *Өмірзая* – Баққожамұқайдың орыс-кеңес кезеңіндегі халқымыздың рухының жанышталуы, құлдық сана туралы жазылған романы (<https://kk.wikipedia.org>). Бұл ғұмырда шүйкедей әйел түгіл осы өңірдің небір *өркөкірек* жігіттері де дәл осылайша бұның қаһарына қарсы келе бермеуші еді (Ә.Нұрпейісов, «Қан мен тер», 796 б.). Сөйлемдер классик жазушылардың шығармаларынан алынған. Сөз зергерлері бұл тіркестерді универб ретінде қолданып, бірге жазған. Тіркестер жеке тұрғаннан гөрі, сөйлем ішінде келгенде тұтас тұлғалануға бейім болады. Себебі мұндай тұрақты тіркестер эмоционалды-экспрессивті реңкі бәсеңсіп, негізінен бір сипат не қалыптың атауы ретінде қолданылады. Қоғамдық, әлеуметтік лексиканы құрайды. Олар о бастағы көркемдеуіштік, бағалауыштық белгілерінен айырылып, терминдік, атауыштық мәнге ие болып, күрделі сөзге айналады, лексикаланады.

Сондай-ақ жаңа емле сөздігінде бірге жазылатын, лексикаланған фразеологизмдердің көбі адам мінезі мен сипатына қатысты. Олар көбіне *бет*, *жүрек*, *ауыз*, *аяқ*, *жүз*, *езу* соматикалық атауларымен келіп, адам мінезін сипаттайтын сөздер. Мысалы, *сазбет әйел*, *көкбет әйел*, *қарабет болу*, *бірбет кісі*, *күлбет*, *күлбеттену* дегенде екі сыңары да ауыспалы мағынада тұрғандықтан және осы мінез не сипатты нақты атап тұрғандықтан бірге жазылды. Синтагмадағы қолданысын көрейік: *Және осы тұқымның еркектерінде болатын көкбет өжеттікпен анасына кірпік қақпай тура қарап тұрды да, қынаға бояған қызыл қоңыр сақаны ышқырынан алды* (Ә. Нұрпейісов, «Қан мен тер», 991 б.). – *Уай, қарабет!* Көріңде өкір шетіңнен, қаралы көшке шапқан *қарабет!* (М.Әуезов, «Абай жолы», I том. 330 б.). Кейін кешке таман ғана моланың ішінен Абай шыққанда сақалы аппақ болып, *беті-жүзі күлбеттеніп*, бар денесі жер тартқан жандай құр сүлдерімен ғана шыққан екен (М.Әуезов, «Абай жолы», IV том. 2666 б.).

Ал *ақша бет*, *алма бет*, *безеу бет*, *бүйрек бет*, *быржық бет*, *жалпақ бет*, *жарғақ бет*, *секпіл бет*, *сопақ бет*, *табақ бет* дегенде екі сыңар да тура мағынасында тұрып, анықтауыштық қатынаста тұрғандықтан бөлек жазылады.

Сол сияқты **ауыз** сөзімен келетін қандыауыз қарақшы, салтыауыз бала, сарыауыз балапан, терісауыз байлар, көғауыз/көкауыз әйел, алауыз болу, ашықауыз бала, қызылауыз өсекиі сөздері және суауыз (бала ауруы), құрауыз шығу дегенде бірге жазылады. Мысалы, Осылайша ойда жоқтан көп жүректен атылып шыққан әділ ашу, қалың елді көптен бері қазаға ұшыратып жүрген **қандыауыз** қасқырды інінің аузында ойран салып, масқаралай жаздады (М.Әуезов, «Абай жолы», IV том. 2470 б.). Бірақ басында өздері жайып жіберіп, кейін осы өсек, еріккен **қызылауыздың** (М.Әуезов, «Абай жолы», I том. 51 б.). Әзімбайдың баласы Нығымет болса, ол шешесіне ұқсаған, **салтыауыз** (М.Әуезов, «Абай жолы», IV том. 2527 б.).

Сондай-ақ **ержүрек**, **-тік**, **жаужүрек**, **-тену**, **-тік**, **жүрекжүтқан**, **-дық**, **сүжүрек**, **тік**, **тасжүрек**, **-тік**, **ақжүрек** **тік**, **қаражүрек**, **-тік** десе бірге жазылады. Ал **ет жүрегі елжіреу**, **қоян жүрек қорқақ**, **жас жүрек**, **асау жүрек**, **адал жүрек**, **мұз жүрек**, **от жүрек** деген поэтикалық тіркестер бөлек жазылады. Мысалы, **Бір топ ержүрек** жастардың өмірін босқа бермеуге әл-дәрменім жетер ме, жоқ па? (Ғ.Мүсірепов, «Қазақ солдаты», 544б.). Демек, қыран жете алмас қия жоқ, **жаужүрек** өте алмас мия жоқ, маған салсаңдар Ақмола бекінісін қоршап алып, сыртқа жан шығармай аңду керек (І.Есенберлин, «Қаһар», II бөлім. 236 б.). Ал кейбір **жүрекжүтқан** батырлары күрке, лашықтардың қасында жіңішке найзағай меңзелдес көгілдір құрыш алдаспандарын қамсыз қайрауда (І.Есенберлин, «Қаһар» I бөлім. 42 б.). Қанды шелек адам қорқау қасқыр тәрізді өз басына шындап қауіп төнсе, **сүжүрек** келеді (І.Есенберлин, «Жанталас», I бөлім. 24 б.). **Тасжүрек** Сыбан Раптан қызының Шәңгерек ноянды қанишалықты жақсы көріп келгенін енді ғана түсінді (І.Есенберлин, «Жанталас», I бөлім. 89 б.). Осы **ақжүрек**, ескі досы Олжабай енді міне, Абылайдың қанын ішуге аттанған топпен бірге келе жатыр (І.Есенберлин, «Жанталас», III бөлім. 326 б.). Сондай-ақ **сыңаржақ көзқарас**, **заржақ адам**, **құжақ жігіт**, **оңжақта отыру** деген де бірге жазылады. Ал **қарсы жақтың ойыншылары**, **екі жақ болып айтысу**, **бір жақта болу** деген тіркестерде жақ сыңары да, алдыңғы сыңар да тура мағынасында тұрғандықтан бөлек жазылады.

Езу сөзімен келген тұрақты тіркестер кері сөйлейтін, көп сөйлейтін деген мағынадағы **сыңарезу** белсенді, көкезу адам, **бірезулену**, **бірезулік**, **бірезулей** күлу тіркестерінде біріншіден буын саны аз болғандықтан және ауыспалы мағынада келіп, сипаттың біріншілік атауы болғандықтан бірге жазылады.

Тағы бір топ адам мінезін атайтын фразеологизмдер **көңіл**, **ниет**, **пейіл және жүзді**, **қанды**, **мінез** сөздерімен келеді. Мысалы, **ақкөңіл**, **-ділік**, **-дену**, **алакөңіл**, **-ділік**, **-дену**, **-дену**, **еркөңіл**, **-ділік**, **-дену**, **желкөңіл**, **-дік**, **-дену**, **қамкөңіл**, **-ділік**, **-дену**, **өркөңіл**, **-ділік**, **-дену**, **қаракөңіл**, **-ділік**, **-дену**, **желкөңіл**, **-ділік**, **-дену**. Бұл қатардың бірге жазылғаны алдымен қолданысының жиілігінен, екіншіден, зат тудыратын **-ділік** қосымшасы, **-дену** деген етістік жасайтын қосымшалары арқылы жаңа ұғымдық атау жасалуынан.

Ал **шат көңіл**, **сейдін көңіл** деген сияқты жиі қолданылмайтын, әрі сыңарлары анықтауыштық қатыста тұрған сөздер бөлек жазылады.

Тағы бір ескеретін жағдай қазіргі емле сөздігі **адал ниет**, **арам ниет және арам ниетті** сөздерін бөлек нормалайды да, **адалниеттілік**, **арамниеттілік**, **қараниет**, **-ті**, **-лік** сөздерін әсіресе **-лық** қосымшасымен келген түрін бірге нормалаған. Бұнда адал ниет не арам ниет деген қолданысқа қарағанда ниеті адал, ниеті арам деген қолдану жиі болуына байланысты. Ал **-лық** қосымшасымен абстракті ұғымдар, дерексіз атаулар жасалады. Дегенмен мынадай қолданыстар бар: **Бұрынғы шақта қапы болса, енді олай емес, қалыспаймыз деген адал ниетпен** келіпті (М. Әуезов «Абай жолы», III том. 408б.). **Меніңше де ішімізде арам ниетті біреу бар сияқты** (Ә.Шәріпов «Партизан қызы», 333 б.).

Дәл сол сияқты **пейіл** сөзімен келетін мінез сипатын атайтын сөздердің деректі атауы да, ұғымдық атауы да бірге жазылады: **кеңпейіл**, **-ділік**, **кішіпейіл**, **-ділік**, **ақпейіл**, **-ділік**, **жатпейіл**, **-дік**, **тарпейіл**, **-лік**.

Ал **жүзді** қатыстық сын есіммен келетін **екі жүзді**, **-лік**, **жылы жүзді**, **-лік**, **суық жүзді**, **ашық жүзді**, **иман жүзді** және бұларға **-лық** қосымшасы қосылған ұғым атауларының бірге не бөлек жазылуын ойласуымыз керек. Мысалы, **Бәрінің сөзі әр тілмен айтылғанымен, бір ғана бояма, екіжүзді жағымпаздықты, жаман жорғалықты танытады** (М. Әуезов, «Абай жолы», III том. 941 б.). **Қонағуар, жылыжүзді**, жақсы мінезді үлкендердің үйі аса бір сирек кездесетін, жайлы ұя сияқты екен (М. Әуезов, «Абай жолы», I том. 241 б.). **Долы далада, қатуланған суықжүзді** өгей далада, бұлар тағы да ұзақ жортты (М. Әуезов, «Абай жолы», II том. 1041 б.). **Кең, ашықжүзді** шошақтау келген сұлу, өткір көзді Кәкітайдың мұрны шолақтау болса да, бетінде бала-бозбалалық, уыз жастық бар (М. Әуезов, «Абай жолы», II том. 1286 б.). **Халқымыздың жақсы жанды иманжүзді** дейіні де содан (Ғ.Есім «Хакім Абай», 390 б.). Классик жазушылардың қолданысында бірге жазылған.

Мұнда адамның нақты мінез сипатын атайтындарын бірге жазып, ал **ашаң жүзді**, **жұбау жүзді** деген мінезді емес, кісінің бет әлпетін сипаттайтынын, мысалы, **жүз** деген сыңар тура мағынасында тұрғандықтан бөлек жазуға болады.

Қанды сөзімен келетін **салқынқанды**, **-лық**, **қызуқанды**, **-лық**, **толыққанды** **ету**, **-лық** сөздері де осы айтылған себептерге байланысты лексикаланып келе жатқан фразеологизмдер.

Кісінің мінез сипатын атайтын **мінез** сыңарымен келген сөздер де бір алуан. Мысалы, **итмінез**, **-ді**, **қызмінез**, **-ді**, **өрмінез**, **-ді**, **-лік**, **тікмінез**, **сырмінез** адам, **баламінез(ді)** кісібірге жазылады. Бұны шығарма

мәтіндері де көрсетіп отыр: *Абай күтпеген сәтте, баяғыдағы бір өрмінезіне басып, ескісін есіне түсіріп, сылқ-сылқ күлді* (М. Әуезов, «Абай жолы», IV том. 2231 б.). *Тігіс жатпас тікмінезін бет-әлпеті-ақ әйгілеп айтып қоятындай ма* (О.Бөкей, «Атау кере», 6-бөлім. 289 б.). *Күлерлік ештеме жоқ еді, тегі Батырханның осы бір баламінезділігіне жсымған еді* (Ә.Шәріпов, «Партизан қызы», 237 б.).

Бірақ *ағаш мінез, алыпұша мінезді, аусар мінез, ауыр мінезді, сері мінезді, одыр мінез, оғаш мінез, қызба мінез, құбылма мінез, қасарыспа мінез, кідің мінез, бозай мінезді, шетін мінез, шадыр мінез, ұрма мінез, тетір мінез* дегенде, мінездің түрлерін тура мағынасында нақтылап айтқанда, әр сыңардың дербестігі сақталынып, бөлек жазылады.

Сол сияқты **ит** сөзімен келетін бір алуан фразеологизмдер қазіргі емле сөздігінде бірге жазылып кетті. Оның себебі аталған сөздердің баспасөз бетінде, көркем әдебиет мәтіндерінде ықшамдалып, яғни бірге жазылуында болды. Және атау үш сыңардан тұрса, алдыңғы екеуі тұтас таңбаланады.

Себебі фразеологизмдер тілге бұл экспрессия, эмоция тудыру қызметінде келгенімен, кейбірінің негізгі қызметі атауыштық болады. Алғашында олардың бағалауыштық-модальдық мағынасы басым болады да, атауыштық мағынасы көрінбейді. Сөйтіп, сөз мағынасын ауыс қолдану нәтижесінде адам түйсігіне әсер ететін көркемдеуіштік, бейнелеуіштік қызметтегі фразеологизмдер тіл дамуында сигнификативтік жиілікке түсіп, лексикалық құрамының тұрақтылығына ғана ие болып қоймай, сонымен бірге, бір қатарлары сын есім – зат есім типіндегі стандарт формасын қабылдайды.

Сонымен, жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілінің емле сөздігінде адамның мінез сипатын, қалпын, күйін білдіретін есім тіркестілер бірге жазылды. Бұлардың ұғымды тура атайтын біріншілік атау ретінде жиі қайталанып, бірге жазылуға бейім екенін классик жазушылардың сөзқолданысы көбірек дәлелдеді. Фразеологизмдер бағалауыштық, атауыштық-бағалауыштық, атауыштық болады. Бұл рет бір жағынан тіл тұлғаларының бүтіндікке, фразеологизмдердің бүтін сөз формасын қабылдауға ұмтылу сатыларын көрсетеді. Әрине, бұл сатыда тілдік құрылымдардың өту процесі әртекті, әрсипатты, әрқилы болуы мүмкін. Атауыштық фразеологизмдер сөзжасам процесіне араласып, жұрнақтармен түрленіп, көптеліп, септеліп, жіктеле алады. Қоршаған ортаны тұтас тілдік таңбалар арқылы тану ой тұтастығын, сананың абстрактуын көрсетеді. Тұрақты тіркестердің көркемдік қызметі мен атаулық қызметі қатар жүре келе, бір кездері таза номинативтілік жүк арқалайтын дәрежеге жетеді.

1.4.12 Жарыспалы сөздердің жазылуы

Қазіргі таңда латынграфикалы жазуға көшумен байланысты жарыспалы сөздердің жазылуы, қолданысы күн тәртібінде тұрған мәселелердің бірі болып табылады. Бір сөздің жарыспа тұлғалары дегеніміз – мағыналық жағынан абсолют теңдікте тұрған, сөйлемде ешбір реңктік, стильдік бояуымен ерекшеленбейтін, әр алуан себептерден дыбыстық немесе тұлғалық ауытқуға ұшырап, әрқалай жазылып, әрқалай айтылып жүрген дыбысталуы бөлек, бірақ қолдануында мағыналық дербестігі жоқ бірнеше нұсқада айтылатын сөздер (С.Бизаков). Мысалы, *айқай – айғай, қым-қуыт – қым-ғуыт, кереқар – кереғар, ала-көбе – ала-гөбе, алакеуім – алагеуім, алакүлік, бәтуа – пәтуа, белбеу – белбау, бөпе – бопа, сайкүлік – сүйгүлік, аракідік – арагідік, алай-дүлей – алай-түлей, арагідік – аракідік, байғұс – байқұс, барабар – парпар, балуан – палуан, басқадай – басқалай, ада-күде – ада-гүде, адың-күдің – адың-гүдің, апыл-құпыл – апыл-ғұпыл, кішікірім – кішігірім, жседеқабыл – жседегабыл*. Жазу практикасында әртүрлі жазылып жүрген фонетикалық варианттардың қатары көбейіп жатыр және жарыспа тұлғалардың ішінде ең көбі фонетикалық варианттар болып табылады. Н.Уәли вариант сөздердің түрлерін беріп, оларды саралаудың жолдарын төмендегідей көрсетеді:

а) дыбыстық ықпалдасудың барысында пайда болған варианттар. (*бұны/мұны, бағана/мана, сүйінші/шүйінші т.б.*);

ә) ықшамдалу үрдісімен байланысты варианттар (*әлгіде – әлгіде, кейіннен – кейін, мынадай – мынадай*);

б) универбтону үрдісімен байланысты варианттар. Қазіргі қазақ тілінде *көп, әсіре, бір* тәрізді лексемалар *бірде бөлек, бірде бірге таңбаланады: көп балалы – көпбалалы (отбасы), бір жақты – біржақты (шешім); жсек көру – жсеккөру (жсеккөрушілік), орыс тілді – орыстілді; қазақ тілді – қазақтілді, көп үнділік – көпүнділік т.б.* Бұлар біріккен нұсқалы басым сыңар деп аталады;

в) қате қолданылатын дағдыға айналған варианттар: *құсбегі – құсбегіші, аттестаттау – аттестациялау, бітімгер – бітімгерші*. Ал А.Айғабылұлы сөз варианттарының фонетикалық, морфологиялық, грамматикалық, лексикалық түрлері барын және олардың жасалу жолын төмендегідей көрсетеді:

а) фонетикалық вариант дегеніміз – дыбыстық құрылымы әртүрлі болып келетін бір сөз: *ештеме / ештеңе / ештеңке; сөйтіп / сүйтіп*;

ә) морфологиялық варианттар – түбірлері сақталып, тек қосымшалары ғана әртүрлі болып келетін сөз варианттары жатады: *даяр / дайын; тырысқақ / тырыспа (ауру аты) т.б.*

б) грамматикалық вариантқа түбір сөзге қосымша қосылу арқылы, екі түбір сөздің бірігуі немесе қосарлануы арқылы жасалған сөз варианттарын жатқызамыз. Мысалы: *інжу* / *інжугұл* / *ландыш*; *боз* / *бозақ* / *бозшөп*;

в) лексикалық мағынасы бірдей, бірақ тұлғалары мүлде бөлек сөздерді лексикалық вариант дейміз, олар әртүрлі түбірлерден жасалады. Мысалы: *құлақшын* / *малақай* т.б.

Р.Сыздық фонетикалық варианттардың өзін іштей мынадай топтарға ажыратып береді:

а) араб, парсы тілдерінен енген кірме сөздердің фонетикалық-орфограммалық жарыспа қатарлары;

ә) қазақтың төл сөздерінің жарыспа тұлғалары;

б) орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген кірме сөздер болып келетін жарыспалар;

в) ауызша сөйлеу тілі мен жазба әдебиетте түрліше фонетикалық вариантта кездесетін қатарлар.

Аталған фонетикалық варианттардың ішінде әсіресе араб-парсы тілдерінен ауысқан сөздер көп кездеседі. Осымен байланысты профессор Н.Уәли өзінің еңбегінде қазақ тілінің дыбысталуы бойынша игерілген араб-парсы сөздерінің кейбірі семантикалық дифференциалану процесіне ұшырап, жеке-жеке ұғымдардың, түсініктердің, қоғамдық-саяси атаулардың баламасы ретінде қалыптасып орныққанын айта келе, оған төмендегідей мысалдар келтіреді: *өкімет* (власть) – *үкімет* (правительство), *өкіл* (представитель) – *уәкіл* (уполномоченный), *ілім* (учение) – *ғылым* (наука), *қазір* – *әзір*, *хал* – *әл*, *ауа* – *әуе* т.б. Осы сияқты жеке мағынаға ие болған сөздермен қатар бір-бірімен дыбыстық жағынан ғана ерекшеленіп, қатар қолданылатын варианттардың жарыса жазылып жүргенін айта келе, олардың әрқелкі жазылуынан орфографияда қиындықтар барын келтіреді. Мысалы, *фитна* – *фитнә*, *арафа* – *арапа*, *әлейһиссалам* – *аләйһиссалам* – *алайхұласлам* – *ғалайхиссалам*, *ғафыл* – *ғапіл* – *ғапыл* – *қапыл*, *пәренжі* – *паранжа*, *тауап* – *тәуап* – *тәуаб* – *тауаф*, *ахи* – *уәхи*, *ақырет* – *ахирет*. Мысалдардан көріп отырғанымыздай, жарыспалы вариантта қолданылып жүрген кейбір сөздер бір-бірінен дыбыстық жағынан ерекшеленсе, кейбір сөздер жеке мағынаға ие болған.

Р.Сыздық варианттылық фонетика саласында фонемалардың жуан, жіңішке, қысаң, созылыңқы немесе өзге фонемаларға жуық құбылып айтылуы (естілуі) сияқты жарыспалы қатарларды түзеді десе, С.Бизақов дауысты дыбыстардың алмасуынан түзілген сөз варианттары және дауыссыз дыбыстардың алмасуынан түзілген варианттар деп екіге бөліп алады. Сонда қазақ тілінде төмендегідей дауысты және дауыссыз дыбыстардың фонетикалық қатары түзіледі, оның төмендегідей бірнеше түрін (моделін) көрсетуге болады.

А/Ә: *ажуа/әжуа...*

Ы/І: *құдірет/құдырет...*

Б/П: *етпетінен/етбетінен...*

К/Г: *ботакөз/ботагөз...*

Қ/Ғ: *айқай/айғай...*

Д/Т: *диірмен/тиірмен...*

Л/Н: *түгендеу/түгелдеу...*

Л/Д: *жылылай/жылыдай...*

Н/Ң: *алдыңғы/алдыңғы...*

А/Ә дыбыстарының алмасуынан пайда болатын вариант сөздер. Бұл қатардағы вариант сөздердің өзін үш топқа бөліп алуға болады. Біріншісі жуан варианты толық сақталып жазылатын сөздер. Айтуда жіңішке айтылғанымен, жазуда жуан варианты таңбаланады. Олар: *ажуа* / *әжуа*, *аппақ* / *әппақ*, *аруақ* / *әруақ*, *құстана* / *құстәна*, *тілмаш* / *тілмәш*, *ділда* / *ділдә*, *лазым* / *ләзім* және т.б. Бірде **а** әрпімен, бірде **ә** әрпімен жазылып жүрген сөздердің (1988, 1997, 2013 жылғы Орфографиялық сөздіктерде) жуан варианты берілгенімен, баспасөз беттерінде, әдеби шығармаларда әлі де екеуі қатар жарыса қолданылып жүр. Мысалы, «*Аруақ*» ұғымы қазақ танымының негізін құрайды, өйткені, қазақтардың, оның көшпелі тұрмыс кешкен ата-бабаларының сенім-нанымдарына қатысты анықтамаларда жиі айтылатын жалпылама мәнді «ата-баба культі» ұғымының өзі іс жүзінде осы аруақ ұғымымен сабақтасып жатыр (С.Қондыбай). Сол сияқты аруақ та жазу практикасында бар. Мысалы, *Бұрынғыдай кемшілігімізді көрмей, қатемізді түземей, құр «біз де түрік баласымыз» деп атаның аруағына сүйенумен қазіргі өнер-білімнің қызу заманында бәйгеге қосыла аламыз ба?* (М.Дулатов, Шығармалары). *Тірілер, өмір сүріңдер, Аруағы үшін өлгеннің. Тірілер, тірі жүріңдер, Лаулатып отын сөнгеннің!!!* (С.Мәуленов, Алыс кетіп барамын).

Екіншісі жазылуда жоғарыда көрсетілген қатардан ешқандай айырмашылығы жоқ *мұшайра* / *мұшайра*, *дүдәмал* / *дүдамал*, *мұбарак* / *мұбарак*, *мәрмәр* / *мәрмәр* сөздерінің Орфографиялық сөздікте (1988, 1997, 2013) жіңішке варианты берілген. Осымен байланысты кейбір зерттеушілер екінші буында бірде **а**, бірде **ә** әрпімен жарыса қолданылып жүрген сөздерді босаң норма қатарына санайды. Оның себебін былай түсіндіреді «жалаң сөздердің І буынында ғана жазылады» деп заңдастырылған **ә** әрпі жоғарыдағы сөздерде ІІ буында да таңбаланып, ережеден ауытқу тудырады.

Үшіншісі *әйбат / әйбәт, кәусар / кәусәр, пәтуа / пәтуә, нәпақа / нәпәқа* деген сөздерде бірінші буында келетін **ә** дыбысы келесі буынға әсер еткенімен, **а** әрпінің өзі жазылады. Осымен байланысты Р.Сыздықтың пікірінше, сөздің алғашқы буынындағы (не алғашқы буындарындағы) жіңішке дауыстының әуенімен келесі буында жіңішке айтылатын (естілетін) **ә** дыбысының орнына, негізінен, **а** әрпі жазылады: *тәкаппар, ләззат, рәсуа*. Н.Уәли де өзінің еңбегінде жоғарыда айтылған пікірді толықтыра түседі. Ғалымның айтуынша, бірінші буындағы тіл алды дауысты **ә**-нің әсерінен келесі буындағы **а** палатализацияланады, **а**-ның қосалқы реңкі **ә** ескерілмей, негізгі реңкі бойынша жазылады: *жәннат, зәузат, нәпақа, пәтуа, пәруаз*.

Қ/Ғ дыбыстарының алмасуынан пайда болатын вариант сөздер. Қазіргі жазуда әртүрлі таңбаланып жүрген сөздердің бірқатары **қ/ғ** әріптерінің жарыса жазылуымен байланысты болып келеді. Мысалы, *садақа – садаға, ала-көбе – ала-гөбе, алакеуім – алагеуім, алақулік-алагүлік, алақанишық – алаганишық, сайқулік – сайгүлік, аракідік – арагидік, тым-тырақай – тым-тырағай, байқұс – байғұс, тұқжында – тұғжыңда, қылқындыру – қылғындыру, қыз-қырқын – қыз-гырқын, ада-күде – ада-гүде, адың-күдің – адың-гүдің, апыл-құпыл – апыл-ғұпыл, желқабыз – желғабыз, жедеқабыл – жедеғабыл* т.б. Орфографиялық сөздіктерде де ұянданған варианты норма деп танылса да, қолданыста екі варианты да жазылып жүр. Профессор Н.Уәлидің пікірінше, дауыссыз **қ / ғ, к / г, п / б** алмасулары екі морфеманың жігінде жүзеге асады да, сөздердің бір тобын құрайды. Фонетикалық бұл жанды құбылысты синхрониялық сипаттағы алмасу деуге болады: құрық - құрығы, балық - балығы, себеп - себебі. Осы аталған дыбыстардың морфема жігіндегі алмасуынан өзге диахрониялық сипаттағы түрі бар. Соңғы типтегі дыбыс алмасу морфемалар жігінде емес, морфемалардың өз ішінде кездеседі. Мысалы, айқай / айғай, тақат / тағат. Сонда ғалымның негіздеуінше, морфемалардың ішкі алмасуынан варианттар пайда болады. Ал **қ/ғ** әріптерімен келетін вариант сөздердің ішінен ұянданған вариант бағытын ұстанған дұрыс деп есептейді. Жоғарыда берілген мысалдардан *садақа-садаға* варианты мағыналық сипат алып, жеке сөз ретінде қалыптасқанын төмендегі мысалдан көруге болады. Мысалы, садақа – ислам діні бойынша қайырымдылық мақсатында мұқтаж адамдарға берілетін ақшалай немесе заттай көмек, қайыр, құдайы. *Зекет, құшыр, пітір секілді алланың бұйырған садақаларын кімге беру керек екендігі, кімге бергізілетініне көзіміз жетеді («Абай» журналы)*. Садаған [садаға] кетейін (Тұрақты тіркес) – біреуге ризалық білдіргенде, разы болып айналып-толғанғанда, жалынып-жалбарынғанда айтылатын құрбаның болайын, шыбындай жаным сенің жолында болсын деген мағынадағы сөзқолданыс. *Әй, садағасы кетейін Асқар-ай, ондай бауырмал, ондай көпшіл жігіт дүниеде сирек шығар! (С.Мұқанов, Толық жинақ)*.

Қорыта келгенде, латын әліпбиіне көшумен байланысты жарыса қолданылып жүрген сөздердің бірсыпырасын бір ізге түсіріп, олардың бір ваиариантын нормалап беру әлі де қарастыруды қажет ететін мәселелердің бірі болып табылады.

1.4.13 Қазақ тілінің орфографиялық сөздігіндегі жергілікті тіл ерекшеліктерінің берілуі

Соңғы жылдары қазақ тілтанымы үшін қазақ тілін жаңғырту (тілді реформалау деген салмағы бар термин де қолданылып келеді) жолындағы жұмыстар ғылыми-зерттеу бағыттарының бастысы ретінде ілгері шығарылды. Тілді жаңғырту жайы тілді зерттеу салаларының барлығын дерлік қамтиды. Дей тұрсақта, қазірге дейінгі қолданыстағы тілдің ахуалын, жарық көрген іргелі және қолданбалы еңбектерді ұлттық болмыс, ұлттық код аспектілерінен тағы бір мәрте қайыра зерделеу жолындағы жұмыстардың ең өзектісі қазақ тілінің толығу, тілдің барлық әлеуетін пайдалану мәселесіне барып тіреледі. Бұл ретте сындарлы, байыпты жұмыстар жүргізіліп келеді. Ал тілдің барлық әлеуетінің көрініс табатын, тіркелетін жүйесі лексикографиялық еңбектер екендігі белгілі.

Лексикографиялық еңбектердің қатарында әсіресе Орфографиялық сөздік маңызды орын алады.

Қазақ тілінің Орфографиялық сөздігінің (2013 жылғы басылымы) фактілік материалдары негізінде мақалада ОС тізбесіне диалектизмдердің тіркелу ерекшеліктері талданады. Емле сөздігінің жаңартылған нұсқасын әзірлеу барысында лексикографиялық межелерді анықтау, ОС тізбесіне жергілікті тіл ерекшеліктерін енгізудің параметрлері мен принциптерін ұстанудың қажеттілігі қарастырылады.

Орфографиялық сөздік (әрі қарай – ОС) үшін басты ұстаным – сөздің жазылу нормасын, емлесін, сөздің айтылудан айырмашылығын көрсету.

Орфографиялық сөздік түсіндірме, екітілді терминологиялық, диалектологиялық сөздіктердің көшірмесі емес. Алайда орфографиялық сөздікте қазақ тілінің байлығы, сөздік қоры мүмкіндігінше қамтылуы тиіс.

Аталған мәселелерге қатысты анықтай түсетін екі жайт бар. Біріншіден, сөздің жазылу нормасы, сөздің жазылуы мен айтылуы арасындағы айырмашылық белгіленетін, яғни жазу нормасын танытатын ОС жыл аралата жиі шығарылып тұруы тиіс; дамыған тілдердегі тәжірибе осындай. Бұлай болуының басты себебі ОС дәл бір кезеңдегі тілдің нақты қолданысын сипаттайтын жүйе болып саналады, ал тіл өзі өмір

сүріп отырған мерзімде негізінен сыртқы лингвистикалық факторлардың ықпалымен әралуан өзгерістерге ұшырайды; өзгерістер тілдің нормалану динамикасына әсер етеді; алдыңғы тұста норма деп танылғанның норма ретінде басымдығы күшті вариациялары пайда болады. Демек, ОС тілді пайдаланушының тілді қолданысын әрдайым ескеріп отыруы керек. Бұл жөнінде шетел ғалымы Ю.Н.Караулов «адам және сөздік, сөздіктің ішіндегі адам (тілді қолданушы)» тезисін ұсынды [92, 26-27].

Осыған байланысты ОС үшін сөзді іріктеудің межелері ретінде нормативті, қолданыс жиілігі межесі, ғылыми меже тәрізді негізгі параметрлердің басшылыққа алынуы маңызды. Сондай-ақ фонетикалық-орфографиялық ақпараттың толық қамтылуы, грамматикалық, стилистикалық, семантикалық, экстралингвистикалық ақпарат көрсетілуі іріктелген сөздерді тіркеу үшін негізгі межелер болып саналады.

Екіншіден, ОС тізбесінде тілдің байлығы мүмкіндігінше толық қамтылуы тиіс дегенге байланысты атап өтерлік жайт – шын мәнінде ОС құрамында жаңа сөз, ғылыми-техникалық термин, диалектизм мен кәсіби лексика, сирек қолданылатын сөз, этнографиялық атаулар беріледі және тіркелуі керек. Ал олардың іріктелуіне қатысты межелер жоғарыда көрсетілді.

Қоғам дамуының сыртқы байланыстардың, еңбек қарым-қатынастарының қарқынды өзгермелілігіне қарай пайда болатын тың ұғым-түсініктерді берудің, сол арқылы қазақ әдеби тілінің сөздік құрамының толығының басты көзі жергілікті тіл ерекшеліктері мен кәсіби лексика екендігі белгілі.

Көрнекті ғалым, ұстаз, академик Шора Шамғалиұлы Сарыбаевтың жергілікті тіл ерекшеліктерінің күллі табиғаты туралы мағлұмат беретін қазақ тілтанымындағы еңбектері айрықша маңызға ие. 1956 жылдан басталатын, жарты ғасырдан астам мерзім бойында осы мәселеге арналған іргелі, ғылыми және лексикографиялық еңбектерінде ғалым диалектілік ерекшеліктер мен кәсіби лексиканың (ғалым тұжырымдарына қарағанда, жергілікті тіл мен кәсіби лексиканың арасында айтарлықтай айырмашылық жоқ) әсіресе әдеби тілге қарым-қатысын ғылыми тұрғыдан нақтылады.

«Проблема диалектно-литературного контактирования, взаимодействие казахских диалектов и литературного языка мало изучена. ... Диалектную лексику с точки зрения обогащения или засорения нормализованного языка можно разделить на две большие группы: слова, засоряющие язык и слова, обогащающего его» – деп жазды ғалым соңғы еңбектерінің бірінде [93, 66]. Ғалым зерттеулерінің нәтижесінде әдеби тіл құрамына *мердігер, сүдігер, жозы, үшем, төртөм, пиала, күләпара, әтір* сияқты сөздермен қатар кәсіби лексика мен өсімдіктердің жергілікті жерлерде қолданылатын атаулары (ғылыми меже арқылы) ОС құрамына тіркелді.

Орфографиялық сөздікке жергілікті тіл ерекшеліктері енгізіледі, ал оларды ОС-тың сөзтізбе құрамына жергілікті тіл ерекшеліктерінің қайсысының тіркелетінін анықтайтын бірнеше параметр бар.

Ең алдымен, жоғарыда аталғанындай, жергілікті тіл ерекшеліктерінің және кәсіби лексиканың ішінде әдеби тіл айналымына қосылуға икемдісі – құрал-жабдықтың, зат пен бұйымның атаулары. Әсіресе бұл қазіргі тұста қазақ терминжасамы үшін тіл байлығын пайдалануда тиімді қайнаркөз болып саналады. Сонымен қатар қазақ классиктерінің шығармаларында көркем туынды атқаратын сан түрлі функцияға – оқиға ерекшелігіне, кейіпкер колоритіне байланысты жергілікті тіл ерекшеліктерінің біразы образды, эмоцияны жеткізу мақсатында қолданыла алады. Осындай диалектизмдер бірнеше автордың шығармаларында кездеседі, яғни қолданыс жиілігі арта түседі, әдеби тілдегі баламаны бейтарап стильдің тілдік бірлігіне қарай ығыстыра түсіп, образды синонимдік қатар құрайды. Сөйтіп, олар қолданыс жиілігі межесін ұстану арқылы және фонетикалық-орфографиялық, стильдік ақпаратты қамтыған жағдайда ОС құрамына енуге мүмкіндік алады.

Осындай себептерге байланысты ОС түзуде диалектизмдерді іріктеу үшін қолданыстық меже мен ғылыми межеге назар аударылады. Соңғы Орфографиялық сөздік (2013) материалдарын ішінара талдау нәтижесінен мәліметтер беріліп отыр.

Стастикалық талдау бойынша **А** әрпінің қатарында – 127, **Б** әрпінде – 40, **Ж** әрпі бойынша – 7, **Қ** әрпінің қатарында – 49, **Л** әрпінде – 8, **П** әрпі бойынша – 5, **Т** әрпінде – 13 жергілікті тіл ерекшеліктері тіркелген.

ОС құрамына тіркелген жергілікті тіл ерекшеліктерінің негізгі түрлері төмендегі кестеде топтастырылды.

<i>құрал-жабдық, зат, ұғым атаулары</i>	<i>образды және стильдік реңкке ие сөздер</i>	<i>синонимдес сөздер</i>
ака (<i>аға</i>) (<i>айыр</i>) (<i>зат. жерг.</i>)	абызды (<i>жерг.</i>)	азда-аз (<i>жерг.</i>) азтола (<i>жерг.</i>)
акегін (<i>жерг.</i>)	абылаңқы (<i>жерг.</i>)	
ақзон (<i>мата</i>) ашағар (<i>жерг.</i>)	алсын (<i>жерг.</i>), алсын шөп	азын-ауық (<i>жерг.</i>)
ашақай (<i>жерг.</i>)	байқыт (<i>жерг., тыныш</i>)	аталақтау (<i>жерг.</i>)

ашуат (жерг.)	бәткәрде (жерг.), бәткәрде қылу	аткуымдау (жерг.)
ауыздама (кәс.)	бостекі (сөйл.), бостекі сөз	бақарту (жерг., қырқу)
байтаса (жерг., аяққим)	бейшен (жерг., бейіп)	бәсею (жерг.)
бадал (қалың бұталы жер)	белбайлы (жерг.)	камбоз (жерг., қапырық)
бордақшай (жерг.)	қатықұлақ (жерг.)	қоймүрет (жерг., момын)
бытықана (жерг., ұсақ маса)	қатықыз (жерг.)	қоканжұлыс (жерг.)
жадуал (жерг., көбейту кестесі)	кітабан (жерг., қыңыр)	құнмезгіл (жерг., ауық-ауық)
бәрдек (жерг.), жүгерінің бәрдегі	тұғыжым (жерг.), тұғыжым жігіт	ламайлау (жерг.)
панжара (жерг., абажур)	қылағайлау (жерг., әлжуаздау)	лапыт (жерг.)
күләбі (кәс.)	өрел (жерг.), өрел тұту	тепкілі (жерг. орнықты) тепкілі қоныс
құрсак қағу (жерг.)	құнжау (жерг.)	тепкір (жерг.), тепкір сөз
қылуа (жерг.)	лапқай (жерг.)	ламайлау (жерг.)
тахман (жерг. жүкаяқ)	лаккы (жерг.)	лапыт (жерг.)

Кестеде көрсетілген сөздер төңірегінде Орфографиялық сөздікте жергілікті тіл ерекшеліктерінің берілуіне қатысты төмендегілерді атап өтеміз.

1. Орфографиялық сөздікте диалектизмдер (жерг.) деген белгімен көрсетілген, бұл – лексикографиялық еңбектердің негізгі ұстанымына толық сәйкес келеді;

2. Бірқатар сөздердің қасында сөз тіркестері арқылы сөздің мағынасы нақтыланады: алсын (жерг.), алсын шөп; бәткәрде (жерг.), бәткәрде қылу; бәрдек (жерг.), жүгерінің бәрдегі; өрел (жерг.), өрел тұту; тұғыжым (жерг.), тұғыжым жігіт; тепкір (жерг.), тепкір сөз; тоқатай: тоқатай жілік (жерг.);

3. Жергілікті тіл ерекшеліктері әдеби нормадағы тілдік бірліктер арқылы түсіндіріледі: ақзон (мата); бақарту (жерг., қырқу); байқыт (жерг., тыныш); қылағайлау (жерг., әлжуаздау); қоймүрет (жерг., момын); құнмезгіл (жерг., ауық-ауық); кітабан (жерг., қыңыр); теренсамал (жерг., теренірек); тахман (жерг. жүкаяқ);

4. Кейбір сөздердің түсіндірмесі беріледі: бадал (қалың бұталы жер); жадуал (жерг., көбейту кестесі); бытықана (жерг., ұсақ маса); байтаса (жерг., аяққим);

5. Бірді-екілі фактілерде өзге тілдегі баламасымен түсіндіру кездеседі: панжара (жерг., абажур); жаяусоқпақ (жерг., тротуар);

6. Тағы да бір реттерде жергілікті тіл ерекшеліктеріне тән омонимдер бір қатарда түсіндірілген: ака (ага) (айыр) (зат. жерг.);

7. Образды мағынаға ие, стильдік реңктері бар сөздердің мағынасы нақтыланбаған: абылаңқы (жерг.); аталақтау (жерг.); аткуымдау (жерг.); белбайлы (жерг.); қоканжұлыс (жерг.); қатықыз (жерг.); лаккы (жерг.); лапқай (жерг.).

Берілген фактілерден байқалатынындай, ОС тізбесіндегі жергілікті тіл ерекшеліктерін нақтылауда лексикографиялық, энциклопедиялық, имплицитті және эксплицитті әдістер қолданылған.

Орфографиялық сөздікке енгізілген диалектизм түрлерінің сипаттамасы, тұтастай алғанда, лексикографияның принциптері мен сөздік түзудің әдістемесіне сәйкес келеді деп есептеуге болады.

Әдеби тілдің сөздік құрамын байыту көзі тұрғысынан қарағанда, мәселен, бірнеше сөздің – бәрдек (жерг.), жүгерінің бәрдегі және қылағайлау (жерг., әлжуаздау) деген диалектизмдердің әдеби тіл айналымына қосылу әлеуеті бар; алғашқысы (бәрдек) кәсіби атаулардың қатарын нақтылай түседі; екіншісі әлжуаздау сөзіне қосымша стильдік реңк үстейді. Осылар типтес сөздер диалектологиялық сөздіктерде нақты түсініктемелермен айқын көрсетілген.

Диалектизмдерді іріктеудің негізгі көзі – «Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі» және «Қазақ тілінің аймақтық сөздігі» атты еңбектер. Қазақ жерінің түрлі аймақтарындағы диалектизмдер мен кәсіби лексиканы жинау, реттеу, жүйелеу жағынан түркітану ғылымындағы аса маңызды зерттеулер және қазақ лексикографиясының теориясы мен практикасына елеулі үлес қосқан еңбектер ретінде бағаланып келе жатқан осы сөздіктердің түзілуінде академик Шора Сарыбаевтың еңбегі айрықша. Жергілікті тіл ерекшеліктері мен кәсіби лексиканың әдеби тілге қарым-қатысы туралы тұжырымды пікірлерінің бірінде диалектолог-ғалым: «Жергілікті ерекшелік – әдеби тілді байытудың көзі, әдеби тілге әр кезде азды-көпті еніп отырады, әдеби қолданысқа түскеннен кейін ол диалект болудан қалады. Егер жергілікті ерекшелік (диалект сөз) көркем шығармада арнайы стильдік мақсатта қолданылса, оны «диалектизм» деп атауға болады» [94, 37 б.], – деп атап өткен болатын.

Қазіргі кезде Қазақ тілінің емле сөздігінің жаңартылған нұсқасы әзірлену үстінде. Жаңа емле сөздігінде әдеби тілдің айналымына ене бастаған, нормалануға бейім, қоғам өміріндегі жаңа ұғым-түсінік, заттар мен бұйымдар атауларын, жаңа еңбек түрлерін беруге семантикалық жағынан қабілетті, сондай-ақ көркем, көркем-публицистикалық мәтіндерде, басқа да жанрларда стильдік реңкімен пайдалануға қабілетті жергілікті тіл ерекшеліктері жаңа емле сөздігінде іріктеліп, енгізілетін болады. Орфографиялық

сөздік түзуде басшылыққа алынатын нормативтік, ғылыми, қолданылу жиілігі межелері диалектизмдерді іріктеуде басты негіз болады.

1.5 Жаңа ұлттық әліпбиде кірме/шеттілдік терминдерді транслитерациялау және транскрипциялау тәжірибесі

1.5.1 Латын графикасы және кірме терминдерді формалды бейімдеу мәселелері

Уақыт өмірдің ақиқатына бойымыз үйренбей жатып-ақ, оны жылдам өзгертеді. Мәселен, Қазақстандағы қазіргі буын жаңа ақпараттық қоғамның, яғни білімге негізделген феноменнің қалыптасуына куә болды. Ортағасырлардағы латын Қайта өрлеу дәуіріндегі ғылым мен технология тілі болған секілді, ағылшын тілі де қазіргі ақпараттық өркениеттің, яғни цифрландыру заманының негізгі тіліне айналды. Сондықтан да ағылшын тілін меңгеру және латын әліпбиіне өту – заман талабы.

Статистикаға сәйкес, әлемдегі елдердің 80%-ға жуығы латын әліпбиін қолданады екен. Латын әліпбиіне көшу еліміздің әлемдік ақпараттық және виртуалды кеңістікке жылдам еніп, әрі қарай технология және экономикалық жағынан ұмтыла дамитынына еш күмән жоқ. Қазақстан ғалымдарының жалпы пікірі бойынша, бұл жай ғана әліпбиді ауыстыру емес, бұл біз үшін өркениетті таңдау болмақ, бұл ашық әлемнің бір бөлігі болуға ұмтылуды, прогреске бағытталуды растайды.

Қазақ әліпбиін латынға негізделген жазуға көшіру екі негізгі фактор арқылы айғақталған: ұлттық бірегейлікті сақтау және компьютерлік сауаттылықты арттыруға, шет тілдері мен мәдени ашықтықты білуге байланысты Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін күшейту. Осы негізде жаңғыртылған Қазақстан өзінің ұлттық бірегейлігін сақтап, жаһандық өзгерістерге оңтайлы бейімделуі тиіс. Латын әліпбиіне көшу идеясы бекерден-бекер туындай салған жоқ. Басқа да Шығыс елдері мен халықтарының латын әліпбиіне көшу бойынша тиімді тәжірибесі бар. КСРО ыдырағаннан кейін бірқатар республика кирил әліпбиін қолданудан бас тартты. Қазіргі таңда ТМД-ның бес түркітілдес елінің үшеуі латын әліпбиіне көшкен, олар – Әзербайжан, Өзбекстан және Түркіменстан. Бұл саланың көшбасшысы Әзербайжан болып шықты. 1991 жылы латын жазуына ауысқан әзірбайжан әліпбиі түркі тілінің орфографиялық нормаларына жақындау болды.

1992–1993 жылдары Әзербайжаннан кейін бұл істі Түркмения қолға алды, мұнда 2000 жылдан бастап латын жазуы түркімен тіліндегі бірден-бір рұқсат етілген жазу түріне айналды, ал кирил әліпбиі толық қолданыстан шығарылды. 1993 жылы өзбек әліпбиін латын әліпбиіне көшіру туралы заң жарияланып, бұл заң 1996 жылы іске асырылды. Туысқан халықтар үшін бірыңғай коммуникациялық база жасау – түптамырға оралу. Латын жазуына өту арқылы туыстас халықтар жаңа өркениет негізінде жақындасады. ТМД-ның түркітілдес елдерінің қатарына жатпайтын Молдова латын жазуына сонау 1989 жылы өткен, бұл ел іс жүзінде латындалған румын әліпбиін қолданады. Кирил жазуы байырғы заманнан бері қолданылып келе жатқан бұрынғы кеңес республикаларының ішінде де бұл жазудан бас тарту идеясы болды. Украинаның бұрынғы президенті Виктор Ющенко 2005 жылы латын әліпбиіне көшу туралы декреттің жобасын дайындаған болатын. Бұл өзгерістер құжатта айтылғандай, «Украинаның ЕО құрылымдарына бірігуін жылдамдату» мақсатында біртіндеп енгізілуі тиіс болатын.

Қазақ тілін латын жазуына көшірудің белсенді кезеңі 2017 жылдың сәуір айында ҚР Тұңғыш Президенті Н.Назарбаев қазақстандықтарға «Болашаққа көзқарас: қоғамдық сананы жаңғырту» атты бағдарламалық мақаласын ұсынған сәттен басталды. «2017 жылдың аяғына дейін ғалымдардың көмегімен, барша қоғам өкілдерімен ақылдаса отырып, қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдау керек. 2018 жылдан бастап жаңа әліпбиді үйрететін мамандарды және орта мектептерге арналған оқулықтарды дайындауға кірісуіміз қажет. Алдағы 2 жылда ұйымдастыру және әдістемелік жұмыстар жүргізілуге тиіс», – деп президент үкіметке тапсырды.

Қыркүйектің басында мәжілісте «Мемлекеттік тілдің латын графикасындағы әліпбиінің бірыңғай стандартын енгізу мәселелері туралы» ашық парламенттік тыңдалым болды. Тыңдалымда белгілі бір маңызды мәселелер ресми түрде талқыланып, нәтижесінде тиісті ұсыныстар тізімі жасалады. Тыңдалым барысында латын жазуына негізделген қазақ әліпбиін әзірлеу жөніндегі жұмысшы топ басшысы мәжілісмендерге диграф (екі әріптің бір дыбысты беруін білдіреді) негізіндегі әліпбиді ұсынған болатын.

Бір айдан соң, Нұрсұлтан Назарбаев жұмысшы топтың мүшелерімен кездесті. «Бірде бір ел өзінің жаңа әліпбиін қоғам талқысына салған емес. Біз үшін әр адамның ойы маңызды. Президент әкімшілігіне латын әліпбиіне көшу турасында 300-ге жуық ұсыныс түсті» деді Елбасы. Президентке диграфтың орнына дәйекшесі (апострофтар) бар әліпбидің басқа нұсқасы ұсынылды. Екі жарым апта өткен соң, Елбасы дәйекше қолданылған нұсқаны бекітіп, қазақ тілінің әліпбиін кирил әліпбиінен латын әліпбиіне ауыстыру туралы жарлыққа қол қойды. *«Менің тұжырымдауымша, барлығында консенсус бар. Ғалымдар, тіл мамандары, саясаткерлер, жастар, ассамблея, басқа халықтардың ой-пікірін білдік. Жалпы қоғамда*

қолдау бар», – деп түсіндірді Н.Назарбаев өз шешімін. Жарлыққа сәйкес, республикада Қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру жөніндегі ұлттық комиссия құрылған.

Қазіргі таңда Қазақстан «бір ел – бір тіл – бір ұлт» стратегиясын іске асырып жатыр. Латын әліпбиіне өтудегі басты мақсат – мемлекеттік тіл мәртебесін көтеру және оның болашағын қамтамасыз ету. Қазіргі таңда бұл ширек ғасыр бойы күн тәртібінде тұрған тіл мәселесін шешудің ең ұтымды тәсілі екенін көпшілік айдан анық түсінеді. Бізге туыстас Түркияның үлгісіне сәйкес, ыңғайлылығымен әрі қолданылуы жағынан әмбебаптылығымен ерекшеленетін бұл жазу Қазақстандағы электронды байланыс жүйелерін дамытып қана қоймайды, сондай-ақ әлемдік интернет-технологияларын игеруді үдете түседі. Олай болса, жаңғыртылған қазақ тілі заман талабына жауап беріп, жеке қазақстандықтың бәсекеге қабілеттілігіне ықпал етеді, республикамыздың әлемдік аренадағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, ақпараттық-коммуникативтік технологиялардың жан-жақты дамуына көмектеседі. Бұл мемлекетті жан-жақты дамыту, ең бастысы, оның мемлекеттік тілін дамыту мүдделеріне сай келеді.

Сөйтіп, жаппай латын графикасы негізіндегі әліпбиге көшу жалпы әлемдік жаһандану үдерістерінің міндетті өркениетті талабы болып саналады. Жалпы латын әліпбиінің өзі жайлы айтар болсақ, әрине бұл графика көптеген кемшіліктерге ие кирилицаға қарағанда әлдеқайда ыңғайлы болып келеді. Шын мәнісіне келгенде, мәселен «я» және «ю» сияқты әріптері буындық графемалар ретінде ешбір фонеманы айқындамайды. Ал бұл, өз кезегінде өзге тілділерді былай қойғанда, өз ана тілінде сөйлеп бастаған балалардың орыстың кирилицаға негізделген әліпбиін бастапқы меңгеруінде көптеген қиындықтарға алып келеді.

Осыған орай, өз ана тілін білмейтіндерге немесе өзге тілділерге қазақ тілін оқыту үдерісі барысында ортақ әліпби салдарынан туындайтын кемшіліктер жайында айтып жатудың қажеті де жоқ. Алайда, бір мысал келтіре кетейік: мәселен, орыс және қазақ әліпбилерінде «ы» секілді ортақ таңбалар бар, бірақ екеуі мүлдем екі басқа дыбысты айқындайтыны белгілі. Осы ретте, орыс тілді студенттер таңбаның бір болғанына орай және бала кезінен «*дым*», «*сыр*», «*мыло*» деп дағдыланып үйреніп алғандар, қазақ тілінің аталған таңбасы бар сөздерін де солайша оқып айтатыны заңды, мысалы: «*тамыз*», «*мамыр*», «*қырық*».

Осымен байланысты, көптеген кавказ және солтүстік халықтарының өкілдері де бірауыздан 1930 жылдардың аяғына дейін қолданған латын әліпбиі негізінде өз ұлт тілдерінде кейіннен енгізілген кирилицаға қарағанда оқып жазу ыңғайлығы жайында айтатындары да түсінікті. Бұл ретте кезінде айтылған: «Неғұрлым тілдер графикасы жақын болса, соғұрлым орыс тілін меңгеру оңай болады. Сондықтан да Кеңес одағына кіретін басқа халықтарға қарағанда қазақ халқы орыс тілін жетік меңгереді. Ал жазуы мүлдем басқа, мәселен грузин немесе армян халықтарының өкілдеріне қаншама орыс тілін үйретсең де акцент болады», – деген пікірмен толық келісуге болады.

XIX ғасырдың басы мен жалпы аталған ғасыр бойы Германия және де солтүстік Еуропаның басқа да мемлекеттерінде готикалық графика пайдаланылып, барлық баспа өнімдері тек осы графика негізінде жарық көргені белгілі. Қазірде кез келген адам готиканы оқи бермейді, ол үшін арнайы білім қажет. Дегенмен, осының салдарынан мәдени сабақтастық үзілді деп айта алмаймыз. Біздің ойымызша, латынға көшу кітапшығармашылық ісінің, жаңа әліпбиді қолданатын баспа ісінің кеңеюімен ұласатын болса, бар мұраның жоғалуына алып келмейтіні сөзсіз. Оның үстіне, кириллица ұзақ жылдар бойы халқымыздың басым көпшілігі үшін таныс және түсінікті болып қалатыны да анық.

Енді, кірме сөздердің тілімізге ену тәсілдеріне келер болсақ, оларды ғалым К.Аханов тікелей ауысу және жанама түрде ауысу деп екіге бөлсе [95], І.Кеңесбаев пен Ғ.Мұсабаев араб және иран тілінен енген кірме сөздерді атқаратын қызметіне қарай үш топқа: шаруашылық, үй тұрмысы және діни деп бөліп қарастырған [70]. Ө.Болғанбайұлы және Ғ.Қалиұлы атқаратын қызметіне қарай оларды төрт топқа: 1) тілге әбден сіңісіп, қазақтың байырғы төл сөзіндей болып кеткен актив сөздер; 2) терминдік сипаты бар арнаулы сөздер; 3) экспрессивті-эмоциялық мәні бар сөздер; 4) әдеби тілдің шеңберінен біржола ығысқан немесе ығысуға жақын жүрген сөздер, ал ену саласына қарай үш топқа: ғылым мен мәдениетке байланысты сөздер, үй тұрмысы мен шаруашылыққа қатысты сөздер, дінге байланысты сөздер деп бөлген [96].

Академик Ө.Айтбайұлы кірме сөздерді араб-парсыдан енген терминдік атаулар, монғол тілімен ортақ атау сөздер, орыс және орыс тілі арқылы енген интернационалдық терминдер деп қарастырып, олардың басым көпшілігі діни, ғылыми, қоғамдық-саяси, түрлі шаруашылыққа, ұсақ өндіріске, қол өнеріне, үй іші жабдықтарына, құрал-саймандарына, әскери-әкімшілікке байланысты термин сөздер болып келетінін атап көрсетеді [97, 67-100 бб.]. Академик Р.Сыздықова 1968 жылы шыққын «Абай шығармаларының тілі» атты зерттеу еңбегінде кірме сөздерге байланысты мынадай ой-тұжырымдарын келтіреді: «а) қазақ тілінің жұрнақтары арқылы жаңа сөздер жасайды; ә) кірме сөздерден грамматикалық және тұрақты тіркестер жасалады; олар, мысалы, *қызмет* сөзінің *істеу* деген сөздің түрлі ситуацияларға байланысты қолданылатын әртүрлі синонимдерімен тіркесіп көпмағыналылық сипатқа ие бола алады» [98, 77-78 бб.].

Түрлі тілдік жүйеге жататын тілдердің бір-біріне өзара әсері, олардың құрылымдық және сөзжасамдық жүйесі мамандар арасында айтарлықтай қызығушылық тудырып келеді. Өмірдің түрлі салаларындағы

карым-қатынас тілге де өз әсерін тигізбей қоймайтыны белгілі. Бір тілдің сөздері екінші бір тілге ауысып жатады. Ал, бұл рухани-мәдени байланыстар нәтижесінде тілімізге енген атаулардың, кірме сөздердің қазақ тілінің лексикалық, терминологиялық жүйелерінде өзіндік орны бар. Кез келген атау өзі шыққын тілінде ғана ерекше бір уәждік белгілер арқылы жасалады. Ал басқа тілге еніп, кірме сөзге айналғанда ол өзінің уәжділік белгілерін жоғалтып, бейуәжді сөз болып саналады да түбір сөздер қатарына жатады.

Қазіргі қазақ әдеби тіліндегі жаңа кірме лексиканың кеңінен жұмсалуды мен игерілуі көптеген себептермен айқындалады: 1) жаңа затқа, жаңа ұғымға, жаңа құбылысқа атау беру қажеттілігі; 2) мазмұн жағынан жақын, бірақ дегенмен бөлек ұғымдарды ажыратып беру қажеттілігі; 3) бөлек және тұтас құрылымды тілдік бірліктер арасында сәйкестік орнату үрдісі. Яғни, тілдегі тіркесті атауларды универб атаулармен алмастыру үрдісі. Ал, қазіргі таңдағы кірме сөздердің басым көпшілігі, дәлірек айтқанда 90% терминология үлесіне жататыны ешбір күмән келтірмейді.

Әрине, латын әліпбиіне көшу терминологияға қатысты көптеген мәселелердің тиімді шешімін табуына алып келетіні анық. Мысалы, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің жолдауында: «Біз қазақ тілін жаңғыртуды жүргізуге тиіспіз. Тілді заманға сай үйлестіріп, терминология мәселесінен консенсус іздеу керек. Сонымен қатар әбден орныққан халықаралық және шет тілінен енген сөздерді қазақ тіліне аудару мәселесін біржола шешу қажет. Бұл мәселе оқшауланған қайраткерлердің ортасында шешілмеуге тиіс. Үкімет мұны реттегені жөн. Бүкіл әлемде бірдей қабылданған терминдер бар. Олар кез келген тілді байытады. Біз өмірді өзіміз күрделендіре түсеміз, түсінбестікке бой алдырып, ақыл-ойды сапырылыстырамыз, көнерген сөздердің шырмауынан шықпаймыз. Мұндай мысалдар аз емес», – деп көрсеткен болатын.

Осымен байланысты, осы кезге дейін әліпби ортақтығынан дұрыс қолданылмай келген терминдердің фонеморфологиялық игерілу тетігі енді іске қосылатыны сөзсіз. Себебі, біз орыс тілі арқылы және сол тілдің фонеморфологиялық бейнесіндегі үлгіні ешбір өзгеріссіз қабылдап келгеніміз рас. Алайда, ғалымдардың пікірі бойынша, орыс тілінің өзінде «А»-дан басталатын сөздердің 90% өзге тілді сөздер екен. Яғни, орыс тіліндегі кірме терминдердің фонеморфологиялық бейімдеу көрсеткіші өте жоғары деген сөз. Бұл сөздік құрастырушылар үшін өте түсінікті жайт, өйткені кез келген тілдің сөздік қорында «А»-ға қатысты реестрдің үлес салмағы маңызды екенін білеміз.

Біздің ойымызша, қазақ әдеби тілі мен ауызекі сөйлеу тілінің арасындағы алшақтық аталған тетіктің толыққанды іске аспауы салдарынан пайда болған. Ал, орыс тіліне қатысты бұл салалардың арасында керісінше мұндай алшақтық байқала бермейтіні белгілі. Сондықтан да, терминологияға байланысты енді бұдан былай қарай орыс тілімен емес, түпнұсқа тілмен жұмыс жүргізу мәселесінің өзектілігі маңызды. Өйткені, мысалы: «ағылш. *jeep*» болатын болса, орыс тілінің орфографиялық нормаларына байланысты ол бұл тілге «орыс. *джип*» деп кіріккен, біз де солай алуға мәжбүр болдық, егер тікелей ағылшын тілі арқылы алынғанда, онда «қазақ тілінде *жип*» болатын еді. Ал, ұсынылып отырған жобалардың ішінен, біздің ойымызша, терминология үшін ең қолайлысы үнемдеу принципін негізге алғандары болып табылады. Себебі, бұл нұсқалар терминдерге қойылатын басты белгіні, яғни қысқалық принципін қамтамасыз етуге септігін тигізеді.

Соңғы онжылдықта әлем тілдеріне, оның ішінде қазақ тіліне де ағылшын тілінің әсері айтарлықтай. Әсіресе, қазіргі таңда ағылшын терминологиясының ықпалы орасан зор. Мысалы: қаржы-экономикалық қызметке байланысты: *дистрибьютор, клиринг, логистика, промоутер, тендер, франчайзинг* және т.б.; информатика мен есептеуіш техникаға қатысты: *браузер, интерфейс, плагин, трафик* т.б.; мәдениет пен шоу-бизнес салаларына байланысты: *саунд-трек, сингл, эм си (МС)* т.б.; спортқа қатысты терминологиялық инновациялар (жаңа спорт түрлері): *дайвинг, кайтсерфинг, роббджампинг, стритрейсинг* т.б.; мемлекеттік басқару жүйесіне байланысты саяси, құқық терминдері: *импичмент, электорат, раунд (делегациялар кездесулері мен түрлі келіссөздердің бір кезеңі, бөлімі* мағынасында). Сонымен бірге тұрмыстық дискурс та көптеген кірме новациялармен толығуда: *слайсы, энерготоник, мультиварка, типсы, трансформер, топ, френч, боди, свингер* және т.б.

Кірме инновацияларды игеру – бұл көпаспектілі, осыған орай тіл мамандарының түрлі ұстанымдар тұрғысынан қарастыратын күрделі тілдік үдеріс болып табылады. Оның негізгі екі түрі ажыратылып көрсетіледі: формалды және функционалды. Кірме терминнің функционалды игерілуі дегеніміз – өзге тілді терминнің өз тіліміздің лексика-семантикалық жүйесіне бейімделуі. Ал, формалды бейімдеу үш түрлі жол арқылы жүзеге асырылады: фонетикалық, графикалық және грамматикалық (немесе морфологиялық).

Міне, латын әліпбиіне көшу барысында терминология үшін ең күрделі мәселелердің бірі – кірме терминологиялық инновациялардың формалды бейімделуі болып келетіні сөзсіз. Әрине, функционалды бейімдеу де әрі қарай жүргізілетіні заңды, өйткені бейуәжді терминнен гөрі, уәжді терминнің ұлттық тіл иелері үшін ұтымды болатыны мәлім. Бірақ, мұндай сәттілік жайттар жиі кездесе бермейтіні де анық. Сондықтан да, латын әліпбиі негізінде кірме терминдерді формалды бейімдеу мәселелері үлкен арнайы ғылыми жоба аясында зерттеліп, жете қарастырылатын сұрақтардың бірі болып саналады.

- Бұл ғылыми-зерттеу жобасы төмендегідей міндеттердің шешімін табуын көздеуі қажет:
- терминологиялық кірмелер жайындағы бар концепцияларды жүйелеу;
 - тіл иелерінің түрлі топтарының кірме терминдерді қабылдауының психологиялық аспектілерін зерттеу;
 - кірме терминдерді бейімдеудің негізгі түрлеріне сипаттама жасау;
 - түрлі жастағы адам топтарының кірме терминдерді қабылдау ерекшеліктерін айқындау;
 - негізгі бейімдеу өлшемдерін іріктеу және т.б.

1.5.2 Кірме сөздердің жіктелімі

Қазіргі заманда сөздік құрамында шет тілінен енген кірме сөздер жоқ төл лексикадан ғана тұратын таза тілді кездестіре алмаймыз. Кірме сөздердің ену процесі кез келген тілдің нақты коммуникативтік салада дамуының нәтижесі болып табылады.

Негізгі мәселеге бармас бұрын тіл біліміндегі кірме сөз деген терминге тоқталып өткенді жөн көріп отырмыз. «Кірме сөз» деген терминге әртүрлі үдерістің нәтижесінде тілімізде өзге тілдегі элемент пайда болып, сөздік қорымыздан орын алатын тілдік процесс деген анықтама береміз. Осы бағытта жазылған ғылыми әдебиеттерде «кірме сөздер» деген ұғымға байланысты анықтамалардың түрі көп. Оның себебі, «кірме сөз» деген ұғымды зерттеушілер әртүрлі түсініп, түрліше анықтама беруінде. Тағы бір ескерте кететін жайт, кейінгі анықтамаларда біз басқа да зерттеушілермен қатар, О.Высочинаның тікелей кірме деп санайтын бірліктерін ғана сөз етеміз. Калькалау, яғни құрылымдық кірме сөздерді бұл жерде мүлдем сөз етпейміз.

Лингвистердің көпшілігінің пікірінше, кез келген шет тілінен енген жаңа сөз ана тіліне үш негізгі кезең арқылы енеді: біріншіден – бөтен, өзге тілдегі сөздің жаңа тіл-рецептор жүйесіне енуі; екіншіден – ол сөздің жазбаша және ауызекі тілде қолданылуы; үшіншіден, кірме сөзді қабылдаушы тілдің грамматикалық жүйесіне енуі, яғни кірме сөз байырғы сөздерге тән белгіге ие болып, жаңа тілдің тілдік жүйесіне толықтай бейімделеді.

Кірме сөздің жаңа тілдік жүйеге бейімделуі туралы зерттеушілердің бірыңғай пікіріне қарамастан, «кірме сөз» деген терминге нақты анықтама беру қиын. Мәселен, О. Высочина шет тілден енген кірме сөздердің бірнеше түрін сөз етеді. Оның пікірінше, қабылдаушы тіл игерген, яғни жаңа тіл жүйесіне енген шет тілінен енген бірліктер толық кірме сөздер болып табылады. Тілдегі жаңа кірме сөздердің толық ассимиляцияланған жүйесінен өзгешелігі – ол шет тіліндегі өзіне тән белгілерді, мысалы, байырғы сөздерге жат өзінің дыбыстық, грамматикалық және семантикалық ерекшеліктерін сақтайтын сөздерді бөліп көрсетеді. Ғалым мұндай сөздерді шет тіліндегі сөздер немесе шет тілінен енген сөздер деп атайды, оның пікірінше, ондай сөздерге өзге тілден енген варваризмдер мен экзотизмдер де жатады.

Л. Ферм өзге тілден енген тілдік бірліктерді толық кірме сөздер мен шет тілінен енген кірме сөздер деп бөлсе де, кірме сөздің деңгейіне қарай, яғни кірме сөз кең мағынада алғанда немесе тар мағынада алғанда кірме сөз болып табыла ма деген мәселеге байланысты, оларды қатар қолданады. Л.Фермнің зерттеуіне сәйкес, кең мағынада алғанда, «кірме сөз» дегеніміз – кірме сөздің тілге ену уақытына немесе қай деңгейде игерілгендігіне қарамастан, орыс тіліне тән емес, кез келген сөз. Тар мағынада алғанда, «кірме сөз» дегеніміз – өзге тілден енген, орыс тіліне толықтай бейімделген сөз. Олай болса, «кірме сөздің» тар мағынасы, жаңа лексикалық жүйеге әлі қабылданбаған сөз «шет тілінен енген кірме сөз» болып табылады. Біз «кірме сөз» деген терминді кең мағынада алып қарастырамыз, яғни «кірме сөздер» және «шет тіліндегі сөздер» деген ұғымдардың аражігін ажыратпаймыз, бұл терминдерді бірдей деп түсінеміз.

Қазақ ғалымдары кірме сөздерді әртүрлі қырынан қарастырады. Кірме сөздердің тілімізге ену тәсілдерін қарастырған ғалым К.Аханов тікелей ауысу және жанама түрде ауысу деп екіге бөлсе, І.Кеңесбаев пен Ғ.Мұсабаев араб және иран тілінен кірме сөздерді атқаратын қызметіне қарай үш топқа: шаруашылық, үй тұрмысы және діни деп бөліп қарастырған. Ә.Болғанбайұлы және Ғ.Қалиұлы атқаратын қызметіне қарай оларды төрт топқа:

- 1) тілге әбден сіңісіп, қазақтың байырғы төл сөздеріндей болып кеткен актив сөздер;
- 2) терминдік сипаты бар арнаулы сөздер;
- 3) экспрессивті-эмоциялық мәні бар сөздер;
- 4) әдеби тілдің шеңберінен біржола ығысқан немесе ығысуға жақын жүрген сөздер.

Ал ену саласына қарай үш топқа: ғылым мен мәдениетке байланысты сөздер, үй тұрмысы мен шаруашылыққа қатысты сөздер, дінге байланысты сөздер деп бөлген.

Академик Ө.Айтбайұлы кірме сөздерді: «Араб-парсыдан енген терминдік атаулар, моңғол тілімен ортақ атау сөздер, орыс және орыс тілі арқылы енген интернационалдық терминдер деп қарастырып, олардың басым көпшілігі діни, ғылыми, қоғамдық-саяси, түрлі шаруашылыққа, ұсақ өндіріске, қолөнерге,

үй іші жабдықтарына, құрал-саймандарына, әскери-әкімшілікке байланысты термин сөздер» болып келетінін атап көрсетеді.

Жалпы тілімізге енген кірме сөздерді ену формасы бойынша топтастыруға болады. О. Высочина тікелей кірме сөздерді мынадай төрт топқа бөледі:

- 1) **лексикалық кірме сөздер**, мұнда сөздің материалдық формасы мен мағынасы алынады;
- 2) **семантикалық кірме сөздер**, мұнда байырғы сөз жаңа, қосымша мәнге ие болады, яғни сөз тура мағынада емес, ауыспалы мағынада қолданылады;
- 3) **сөздің шет тіліндегі формасының ғана енуі**, мұнда сөзге жаңа мағына үстеліп, жазбаша немесе ауызша тілде қолданылады;
- 4) **морфемалық кірме сөздер**, мұнда түбір немесе деривациялық морфемалар еніп, жаңа сөз жасалады.

Тілімізге кірме сөздер бірнеше себептер арқылы енеді. Негізінен бір тілдің екінші тілден өзге тілді элементті алу себебі өте көп. Кірме сөздердің ену себептерін ішкі лингвистикалық (тілдік) және сыртқы лингвистикалық (тілден тыс) себептер деп бөлуге болады. Сонымен қатар кейбір зерттеушілер кірме сөздердің әлеуметтік-психологиялық себептері мен факторларын жеке бір топ ретінде бөліп көрсетеді.

Бұл үдерісті орыс зерттеушілері әртүрлі жіктеп көрсетеді. Біз жалпы тіліміздегі кірме сөздерді О.Высочинаның Л.П. Крысиннің, Н.С. Валгинаның және А.И.Дьяковтың зерттеулері негізінде бірыңғай классификация жасауға тырысамыз.

Ішкі лингвистикалық себептер

Негізінен алғанда, кез келген тілдегі жаңа кірме сөздер ішкі лингвистикалық себептердің негізінде пайда болады. Оған мынадай себептер жатады:

- 1) кірме сөзді қабылдайтын тілде балама сөз болмаған кезде **жаңа зат, құбылыс және ұғымды атау қажеттілігі** (мысалы, *факс, принтер, компьютер, скейтборд* және т.б. тәрізді сөздер);
- 2) мағынасы жағынан ұқсас, бірақ айырмашылығы бар ұғымдарды **шектеу қажеттілігі** (мысалы, *жайлылық – комфорт, қызмет көрсету – сервис, хабарлама – информация* сияқты сөздердің жұбы);
- 3) белгілі бір саладағы ұғымдардың **мамандану қажеттілігі**, яғни бұл жағдайда атауды нақты беруге тырысу (мысалы, *басқару – менеджмент, шетке шығару – экспорт, кісі өлтіруші – киллер*);
- 4) **түсіндірменің орнына бір кірме сөзді пайдалану үрдісі**, яғни ықшамдылыққа ұмтылу, белгілі бір атауды сөз тіркесімен емес, бір сөзбен атауға ұмтылу (мысалы, *саммит* – жоғарғы жақтағы кездесу, *сейф* – жанбайтын шкаф).

Сыртқы лингвистикалық факторлар

Тілдік, ішкі лингвистикалық себептер кезінде кірме сөздерге деген қажеттілік тілдің ішінде пайда болады. Сыртқы себептер кезінде кірме сөздер қажеттілігі тілден тыс факторлардың ықпалымен пайда болады. Сыртқы лингвистикалық факторларға мыналарды жатқызуға болады:

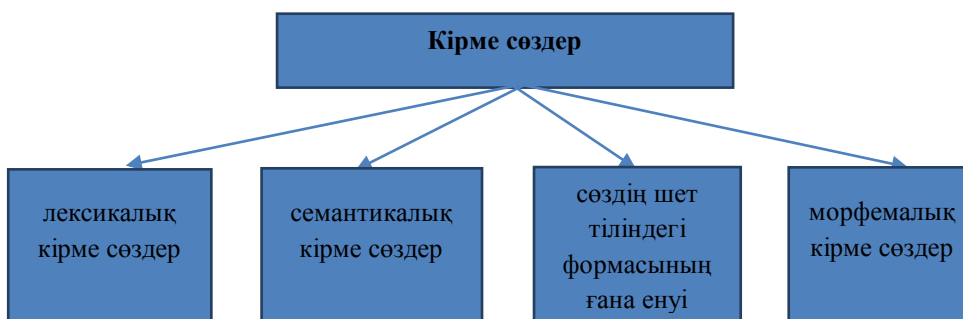
- 1) **бір халықтың мәдениетінің екінші халықтың мәдениетіне ықпал етуі**, осы кезге дейінгі орыс халқының мәдениетіне еліктеу, сонымен бірге қазіргі кезде қазақ жастарының америкалықтардың өмір сүру салтын дәріптеуі және «америкалықтардың өміріне» ұмтылуы (мысалы, *шоп – дүкен, байк – мотоцикл, консалтинг – кеңес беру*);
- 2) **белгілі бір терминдер жүйесінің халықаралық қолданыста болуы**, мысалы, ағылшын тілінің негізіндегі қазіргі компьютер немесе спорт терминологиясы, итальян тілінің негізіндегі ежелгі музыка терминологиясы (бұл тармақ 1-тармаққа жақынырақ) (мысалы, *сканер, джойстик, овертайм, армреслинг, бодибилдинг* және т.б.);
- 3) **ұғымдарды жасыру қажеттілігі**, кірме сөз ұғымның жағымсыз немесе тура мағынасын жасырады (мысалы, *педикулез* (биттеу), *канцер* (обыр), *генииталии* (жыныстық органдар));
- 4) **шет тілін, өзге тілді үйренуге деген қызығушылықты арттыру**.
- 5) **Билік тарапынан заң, ереже, қағидалардың қабылдануы**.

Әлеуметтік-психологиялық себептер

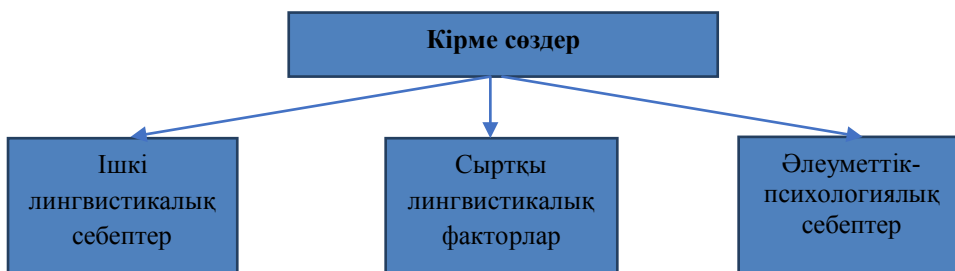
Кейбір зерттеушілер кірме сөздердің әлеуметтік-психологиялық себептерін бөлек топтап көрсетеді. Бұл топқа мыналар жатады:

- 1) **экспрессивтілік үрдісі**, яғни, шет тіліндегі сөздің мәртебелілігі, бұл жаңа стилистикалық синонимдердің пайда болуына, сәнді, сөздің анағұрлым заманауи нұсқасын пайдалануға әсер етеді (мысалы, *макияж – мейкап, жасөспірім – тинейджер, жарнама – паблицити* және т.б.);
- 2) **ұғымның коммуникативтік өзектілігі** (мысалы, сайлау алдында *электорат, рейтинг, импичмент* және т.б. деген сөздер жиі қолданылады);
- 3) **халықаралық жаргонды қалыптастыру** (мысалы, *сингл, лейбл, хайлайф, блейзер* және т.б.)

Сонымен, тіл біліміндегі кірме сөздер туралы айтылған көзқарастарды саралай келгенде жалпы кірме сөздердің ену формасы бойынша сызбасын былай көрсетуге болады:

Кіріме сөздердің тілге ену себептерін сызба арқылы төмендегідей көрсетеміз:

1.5.3 Шеттілдік терминдердің түркі тілдерінде қолданылу ерекшеліктері (қазақ, түрік, әзербайжан, өзбек және башқұрт тілдерінің материалдары бойынша)

Әлемдегі кез келген тілдің шет тілдерінен сөз қабылдайтындығы және мұндай кіріме сөздер қабылдаушы тілдің фонемологиялық бейімделуіне байланысты екі топқа бөлінетіндігі белгілі: 1) түпнұсқа тілде немесе аралық (делдал) тілде қалай жазылса, солай жазылатын (айтылатын) сөздер; 2) фонетика-морфологиялық бейнесін өзгертіп, қабылдаушы тілдің заңдылығына икемделген сөздер. Басқа тілден сөз қабылдау мәселесін қарастыра келе, А.А. Реформатский: «Кіріме сөздердің ішінен, ең алдымен, «игерілген» (усвоенные), «меңгерілген» (освоенные) және «игерілген» (усвоенные), алайда «меңгерілмеген» (не освоенные) сөздерді ажырата білу керек» [98, 140] деген тұжырым жасайды.

Қазақ тілінің қазіргі қолданыстағы орфографиясында кіріме сөздерге қатысты екі түрлі қағидат қолданылады: 1) қазақтың төл сөздері мен араб-парсы тілдерінен енген кіріме сөздер қазақ тілінің заңдылығы бойынша жазылады (айтылады); 2) шет тілдерінен орыс тілі арқылы еніп жатқан сөздер осы тілдің орфографиясы негізінде жазылып (айтылып) келеді. Осыған байланысты әліге дейін а) кіріме сөздердің барлығын (оның ішінде терминдерді де) қазақ тілінің заңдылығы бойынша жазу керек және ә) кіріме сөздер орыс орфографиясымен жазылуы керек деген кереғар көзқарас бар. Өкініштісі сол, қазіргі түркі тілдерінің көбінде екінші қағидат басымдық алып келеді.

Бұрынғы Кеңес одағының құрамында болып, тәуелсіздік алған бірқатар түркітілдес мемлекеттер әліпбиін латын қарпіне ауыстырғаны белгілі. Алайда ол тілдердің терминологиясында шет тілдерінен енген терминдерді транслитерациялау және транскрипциялау мәселесі толық шешілді деп айта алмаймыз. Бұл мәселе қазіргі түркі тілдерінің барлығында бар десек қателеспейміз.

Түрік әдеби тіліне енген ғылым мен техникаға қатысты кіріме терминдердің көпшілігі өзгеріссіз алынады. Өйткені олар, әдетте, «ұғымдардың бастапқы атауларын» білдіреді. Соңғы жылдары интеграциялану мен жаһандану процесіне байланысты кіріме сөздер түрік тілінде еуропа тілдерінен көптеп енуде, дәлірек айтсақ, олардың негізін латын және итальян тілдерінің сөздері құрайды [99, 15].

Түрік тіліне шет тілдерінен енген терминдер негізінен төмендегіше жіктеледі: 1) ғылым мен техника саласының терминдері: а) медицина саласының терминдері: *stres (stress)* – *стресс*; *epikriz (epicrisis)* – *эпикриз*; *liposuction (liposuction)* – *липосакция*; ә) компьютер терминдері: *bit (bit)* – *бит*; *cobol (Cobol)* – *Кобол*; *çet (chat)* – *чат*; *hekir (haker, hacker)* – *хакер*; *internet (internet)* – *интернет*; б) өсімдік және жануарлар әлеміне қатысты терминдер: *buldok (bulldog)* – *бульдог*; *flâmingo (flamingo)* – *фламинго*; *çarliston (charleston)* – *чарльстон*; *greypprut (grape fruit)* – *грейпфрут*; г) өнер: *caz (jazz)* – *джаз*; *fokstrot (fox-trott)* – *фокстрот*; *folk (folk)* – *фолк*; *hit (hit)* – *хит* және т.б.; 2) экономика саласының терминдері: *bar (bar)*; *akseptans (acceptance)*; *banknot (bank-note)* – *банкнот*; *çek (check, cheque)* – *чек*; *fob (free on board)* – *фоб*; *kliring (clearing)* – *клиринг*; *aktüeryal (aktuarial)*; *marketing (marketing)*; *partner (partner)* – *партнер*; *brokir (broker)* – *брокер* және т.б.; 3) қоғамдық-саяси лексика: *aparhayd (apartheid)* – *апартеид*; *boykot*

(*boycott*) – бойкот, *dominyon (dominion)* – доминион, *lider (leader)* – лидер, *lord, lort (lord)* – лорд және т.б.; 4) спорт саласының терминдері: *ralli (rally)* – ралли; *sprint (sprint-)* – спринт; *hokey (hockey)* – хоккей; *kriket (cricket)* – крикет; *kros (cross)* – кросс және т.б.; 5) шоу-бизнес (сән, мәдениет, музыка, кино, телевидение) саласының терминдері: *blazer (blazer)* – блейзер; *frak (frock)* – фрак; *kep (cap)* – кепи; *tabloid (tabloid)* – таблоид; *rating (rating)* – рейтинг, *soundtrack* – саундтрек және т.б. [100, 137-142].

Зерттеушілердің көрсетуінше, әзербайжан тіліне шет тілдерінен енген терминдер негізінен тілдік заңдылықтарға бейімделіп алынады. Мысалы, *infrastruktur (инфраструктура)*, *magistral (магистральный)*, *bakterial (бактериальный)*, *industriya (индустрия)*, *hidro-inşaat (гидро-строительство)*, *deaktivləşdirmək (деактивизировать)*, *etnoqrafiya (этнография)*, *makrobentos (макро-бентос)*, *makrofauna (макро-фауна)* және т.б. [101].

Өзбек тіліне шет тілдерінен енген терминдер негізінен аралық (делдал) орыс тілі арқылы алынып, өзбек тілінде айтылуына жақындатуға тырысу байқалады. Алайда өзбек тіліндегі банк-қаржы саласы терминдерінің 30%-ы кірме сөздер болып табылады. Мысалы, *akkreditiv (аккредитив)*, *aktiv (актив)*, *aksiya (акция)*, *aliment (алимент)*, *amortizatsiya (амортизация)*, *arxiv (архив)*, *auditor (аудитор)*, *budjet (бюджет)*, *integratsiya (интеграция)*, *fyuchers (фьючерс)*, *resurs (ресурс)* және т.б. Бұл терминдердің көпшілігі «игерілген» (усвоенные) және «менгерілген» (освоенные) терминдер саналады. Өйткені олар қоғамдық өмірде кең қолданылатын сөздер болып табылады [102].

Башқұрт тіліндегі кірме терминдер: 1) шеттілдік аналогтарымен құрылымы сәйкес келетін сөздер; 2) термин қабылдаушы тілдің құралдарымен ішінара рәсімделген сөздер (аффикстік элементтердің қысқаруы немесе түсірілуі) болып жіктеледі [103, 19].

Зерттеушілердің пікірінше, қазіргі башқұрт тілінің ғылыми-техникалық терминологиясы тілдік бірліктерді толықтай немесе олардың бөліктерін (түбір, аффикстік морфемалар, қысқарған сөздер және т.б.) шет тілдерінен алу жолымен дамуда. Терминдердің біразы түбір морфемаларға башқұрт тілінің сөз тудырушы құралдарының жалғануы арқылы және калькалау жолымен игерілгенімен, мысалы, *комбайнсы*, *нефтсе*, *подрядсы*, *тракторсы* және т.б., ауызекі тілде және жазба тілде *комбайнер*, *нефтяник*, *подрядчик*, *тракторист* сөздері қатар қолданылады [104, 51]. Алайда башқұрт тілінде кез келген салаға шет тілдерінен еніп жатқан терминдер орыс тілінің заңдылығы бойынша (бірдей жазылып және айтылып) алынуда. Мысалы, спорт саласының терминдері: *софтбол*, *фрисайл*, *кикбоксинг*, *пауэр-лифтинг*, *полиатлон*, *мини-футбол* және т.б.

Башқұрт тілінің арнайы (махсус) лексикасын (кәсіби және терминологиялық) зерттеген Ф.Ф. Каһарманов башқұрт тіліндегі ғылыми терминологияның 60-65%-ы орыс тілінен және орыс тілі арқылы басқа шет тілдерінен енгендігін айтады. Статистикалық мәліметтер бойынша, «Башкорт теленең һүзлеге» (М., 1993) сөздігінде латын тілінен (328), грек (225), орыс (201), араб (99), француз (86), неміс (37), итальян (31), ағылшын (28), голланд (14) тілдерінен енген терминдер берілген. Алайда «Башкортса-русса һүзлек» сөздігінде төл башқұрт арнайы (махсус) лексикасы этнография, ботаника, зоология, тарих және салаларында басымырақ [105, 129].

Қазіргі кезде «халықаралық» деп аталып жүрген шеттілдік терминдердің түркі тілдерінде қолданылуын қарастыра келе, біз оларды шартты түрде төмендегідей топтарға бөліп қарастырамыз.

1. Шеттілдік терминдердің түркі тілдерінде түпнұсқадағы немесе аралық (делдал) тілдегі формасын сақтап қолданылуы

Шеттілдік терминдердің кез келген тілге енуіне ең алдымен қазіргі кезде ғылым мен техниканың дамуы себеп болып отыр. Сонымен қатар мұндай кірме терминдердің қатарына қандай да бір «шетелдік өмірдегі» реалийді белгілейтін сөздерді де жатқызуға болады.

Қазақ тіліндегі шеттілдік терминдер орыс тілі арқылы қабылданып, орыс тілінің айтылу нормасына «бейімделіп» алынған. Мысалы: ағылшын – *agent*, орыс – *агент*, қазақ – *агент*; ағылшын – *bank*, орыс – *банк*, қазақ – *банк*; ағылшын – *grant*, орыс – *грант*, қазақ – *грант*; ағылшын – *deposit*, орыс – *депозит*, қазақ – *депозит*; ағылшын – *journal*, орыс – *журнал*, қазақ – *журнал*; ағылшын – *impeachment*, орыс – *импичмент*, қазақ – *импичмент*; ағылшын – *capital*, орыс – *капитал*, қазақ – *капитал*; ағылшын – *license*, орыс – *лицензия*, қазақ – *лицензия*; ағылшын – *memorandum*, орыс – *меморандум*, қазақ – *меморандум*; ағылшын – *oligarchy*, орыс – *олигархия*, қазақ – *олигархия*; ағылшын – *patent*, орыс – *патент*, қазақ – *патент*; ағылшын – *resident*, орыс – *резидент*, қазақ – *резидент*; ағылшын – *standard*, орыс – *стандарт*, қазақ – *стандарт*; ағылшын – *transit*, орыс – *транзит*, қазақ – *транзит*; ағылшын – *franchise*, орыс – *франшиза*, қазақ – *франшиза*; ағылшын – *hedge*, орыс – *хедж*, қазақ – *хедж*; ағылшын – *cedel*, орыс – *цедел*, қазақ – *цедел*; ағылшын – *cent*, орыс – *цент*, қазақ – *цент*; ағылшын – *charter*, орыс – *чартер*, қазақ – *чартер*; ағылшын – *cipher*, орыс – *шифр*, қазақ – *шифр*; ағылшын – *export*, орыс – *экспорт*, қазақ – *экспорт*; ағылшын – *usance*, орыс – *юзанс*, қазақ – *юзанс*; ағылшын – *yard*, орыс – *ярд*, қазақ – *ярд* және т.б.

Салыстырылып отырған түркі тілдеріне енген шеттілдік терминдердің басым көпшілігі ғылым мен техника саласына қатысты. Мысалы: ағылшын – *accessory*, түрік – *aksesuar*, әзербайжан – *aksesuar*, өзбек

– *aksesuar*; ағылшын – *bank*, түрік – *bank*, әзербайжан – *bank*, өзбек – *bank*; ағылшын – *index*, түрік – *indeks*, әзербайжан – *indeks*, өзбек – *indeks*; ағылшын – *code*, түрік – *kod*, әзербайжан – *kod*, өзбек – *kod*; ағылшын – *credit*, түрік – *kredit*, әзербайжан – *kredit*, өзбек – *kredit*; ағылшын – *office*, түрік – *ofis*, әзербайжан – *ofis*, өзбек – *ofis*; ағылшын – *patent*, түрік – *patent*, әзербайжан – *patent*, өзбек – *patent*; ағылшын – *sertificate*, түрік – *sertifikat*, әзербайжан – *sertifikat*, өзбек – *sertifikat*; ағылшын – *trance*, түрік – *trans*, әзербайжан – *trans*, өзбек – *trans*; ағылшын – *softball*, орыс – *софтбол*, башқұрт – *софтбол*; ағылшын – *freestyle*, орыс – *софтбол*, башқұрт – *фристайл*; ағылшын – *kickboxing*, орыс – *кикбоксинг*, башқұрт – *кикбоксинг*; ағылшын – *power lifting*, орыс – *пауэр-лифтинг*, башқұрт – *пауэр-лифтинг*; ағылшын – *polyathlon*, орыс – *полиатлон*, башқұрт – *полиатлон*; ағылшын – *mini football*, орыс – *мини-футбол*, башқұрт – *мини-футбол* және т.б.

Шеттілдік терминдердің түркі тілдерінде, соның ішінде, басымдығы бойынша келтірсек, қазақ, өзбек және әзербайжан тілдерінде түпнұсқадағы немесе аралық (делдал) тілдегі формасын сақтап қолданылуын бұл мемлекеттердің бұрынғы Кеңес одағының, ал башқұрт халқының қазіргі кезде Ресейдің құрамында болуымен және орыс тілінің әсері күшті болғандығымен (әлі де болып отырғандығымен) түсіндіруге болады. Ал түрік елінің саяси жүйесі басқа болғандықтан, мұндай әсер айтарлықтай байқалмайды.

2. Шеттілдік терминдердің түркі тілдерінің төл сөздерімен аударылып қолданылуы

Қазақ тілінде терминжасам тәсілдерінің бірі ретіндегі шеттілдік терминдердің баламасы ретінде төл тілдің сөздерін қолдану XX ғасырдың басында Алаш зиялыларының еңбектерінен бастау алғанымен, Кеңес одағы тұсында саяси жағдайдың ықпалынан әлсіреп қалып, тәуелсіздік алған жылдары біршама қарқын алды. Мысалы; ағылшын – *authority*, орыс – *авторитет*, қазақ – **бедел**; ағылшын – *administration*, орыс – *администрация*, қазақ – **әкімшілік**; ағылшын – *blocking*, орыс – *блокировка*, қазақ – **бұғат**; ағылшын – *version*, орыс – *версия*, қазақ – **нобай**; ағылшын – *diversification*, орыс – *диверсификация*, қазақ – **әртараптандыру**; ағылшын – *document*, орыс – *документ*, қазақ – **құжат**; ағылшын – *initiative*, орыс – *инициатива*, қазақ – **бастама**; ағылшын – *collective*, орыс – *коллектив*, қазақ – **ұжым**; ағылшын – *method*, орыс – *метод*, қазақ – **әдіс**; ағылшын – *modernization*, орыс – *модернизация*, қазақ – **жаңғырту**; ағылшын – *motivation*, орыс – *мотивация*, қазақ – **уәжділік**; ағылшын – *neutrality*, орыс – *нейтральность*, қазақ – **бейтараптық**; ағылшын – *optimization*, орыс – *оптимизация*, қазақ – **оңтайландыру**; ағылшын – *organizer*, орыс – *организатор*, қазақ – **ұйымдастырушы**; ағылшын – *plan*, орыс – *план*, қазақ – **жоспар**; ағылшын – *privatization*, орыс – *приватизация*, қазақ – **жекешелендіру**; ағылшын – *region*, орыс – *регион*, қазақ – **өңір**; ағылшын – *recommendation*, орыс – *рекомендация*, қазақ – **ұсыным**; ағылшын – *season*, орыс – *сезон*, қазақ – **маусым**; ағылшын – *situation*, орыс – *ситуация*, қазақ – **жағдаят**; ағылшын – *sponsor*, орыс – *спонсор*, қазақ – **демегуші**; ағылшын – *structure*, орыс – *структура*, қазақ – **құрылым**; ағылшын – *sovereignty*, орыс – *суверенитет*, қазақ – **егемендік**; ағылшын – *unification*, орыс – *унификация*, қазақ – **біріздендіру**; ағылшын – *financing*, орыс – *финансирование*, қазақ – **қаржыландыру**; ағылшын – *fund*, орыс – *фонд*, қазақ – **қор**; ағылшын – *form*, орыс – *форма*, қазақ – **нысан**; ағылшын – *expert*, орыс – *эксперт*, қазақ – **сарапшы** және т.б.

Салыстырылып отырған түрік, әзербайжан және өзбек тілдерінде шеттілдік терминдердің аударылып қолданылуы олардың қазақ және башқұрт тілдеріндегі мөлшеріне қарағанда басымырақ. Мысалы, ағылшын – *act*, түрік – **hareket**, өзбек – **harakat**; ағылшын – *audit*, түрік – **denetim**, ағылшын – *auditor*, түрік – **denetçi**; ағылшын – *auctioner*, түрік – **mezatçı**; ағылшын – *balance*, түрік – **denge**, әзербайжан – **balans**, өзбек – **muvozanat**; ағылшын – *businessman*, түрік – **işadamı**, әзербайжан – **biznesmen**, **iş adamı**, өзбек – **tadbirkor**; ағылшын – *debit*, түрік – **borç**, әзербайжан – **debet**, өзбек – **debet**; ағылшын – *deposit*, түрік – **mevduat**, әзербайжан – **depozit**, **əmanət**, өзбек – **depozit**; ағылшын – *dealer*, түрік – **satıcı**, **toptancı**, **borsa ajanı**, әзербайжан – **diler**, өзбек – **sotuvchi**; ағылшын – *dualism*, түрік – **ikilik**, әзербайжан – **dualizm**, өзбек – **dualizm**; ағылшын – *import*, түрік – **ithalat**, әзербайжан – **idxal**, өзбек – **import**; ағылшын – *indicator*, түрік – **gösterge**, әзербайжан – **indiqator**, өзбек – **belgisi**; ағылшын – *industry*, түрік – **endüstri**, әзербайжан – **sənaye**, **industri**, өзбек – **sanoat**; ағылшын – *innovation*, түрік – **yenilik**, әзербайжан – **innovasiya**, **yenilik**, өзбек – **yangilik**; ағылшын – *capital*, түрік – **sermaye**, әзербайжан – **kapital**, өзбек – **sarmoya**; ағылшын – *client*, түрік – **müşteri**, әзербайжан – **müsteri**, өзбек – **mijozlar**; ағылшын – *company*, түрік – **şirket**, әзербайжан – **şirkət**, өзбек – **kompaniya**; ағылшын – *coefficient*, түрік – **katsayı**, **koefisyan**, әзербайжан – **əmsal**, өзбек – **nisbati**; ағылшын – *lot*, түрік – **parça**, **tür**, **parti(mal)**, әзербайжан – **lot**; ағылшын – *memorandum*, түрік – **muhtura**, әзербайжан – **memorandum**, өзбек – **memorandum**; ағылшын – *memorial*, түрік – **anıt**, әзербайжан – **memorial**, **xatirə**, өзбек – **yodgorlik**; ағылшын – *manager*, түрік – **yönetmen**, әзербайжан – **menecer**, өзбек – **menejer**; ағылшын – *monopoly*, түрік – **tekel**, **tek satıcı**, әзербайжан – **inhisarçılıq**, өзбек – **monopoliya**; ағылшын – *order*, түрік – **sipariş**, **talimat**, әзербайжан – **order**, өзбек – **buyurtma**; ағылшын – *offset*, түрік – **dengeleme**, әзербайжан – **ofset**, өзбек – **ofset**; ағылшын – *resident*, түрік – **oturan**, әзербайжан – **rezident**, өзбек – **rezident**; ағылшын – *reforms*, түрік – **reform**, әзербайжан – **islahat**, өзбек – **islohotlar**; ағылшын – *summit*, түрік – **zirve**, әзербайжан – **sammit**, **zirvə**, өзбек – **sammit**; ағылшын – *sanction*, түрік – **yaptırım**, әзербайжан – **sanksiya**, өзбек – **sanksiya**; ағылшын – *swing*, түрік – **sallamak**, әзербайжан – **sving**, өзбек –

tebranish; ағылшын – *switch*, түрік – *şalter, değiştirmek*, әзербайжан – *svitç*, өзбек – *switch*; ағылшын – *tender*, түрік – *ihale*, әзербайжан – *tender*, өзбек – *tender*; ағылшын – *urbanization*, түрік – *kentleşme*, әзербайжан – *urbanizasiya*, өзбек – *urbanizatsiya*; ағылшын – *factor*, түрік – *faktör*, әзербайжан – *faktor*, амил, өзбек – *omil*; ағылшын – *economist*, түрік – *ekonomist*, әзербайжан – *iqtisadçı*, өзбек – *iqtisodchi*; ағылшын – *jurisdiction*, түрік – *yargı*, әзербайжан – *yurisdiksiya*, өзбек – *yurisdiktsiya* және т.б.

Біздің байқағанымыз, шеттілдік терминдерге балама ретінде өз тілінің сөздік қорын қолдану түрік тілінде басымдау болса, одан кейінгі орында әзербайжан тілі тұрады, ал өзбек, қазақ және башқұрт тілдерінде бұл құбылыстың деңгейі төмен.

3. Шеттілдік терминдердің түркі тілдерінің фономорфологиялық ерекшелігіне бейімделіп қолданылуы

Қазақ тіліндегі терминдер негізінен орыс тілі арқылы (орыс тіліндегідей жазылып, айтылады) қабылданғанымен, кейінгі кездері тіліміздің айтылуына «сындырып алу» процесі байқалады. Мысалы, ағылшын – *euro*, орыс – *евро*, қазақ – *еуро*; ағылшын – *eurobank*, орыс – *евробанк*, қазақ – *еуробанк* және т.б.

Мұндай құбылыс салыстырылып отырған түрік, әзербайжан, өзбек тілдерінде қазақ және башқұрт тілдеріне қарағанда басымырақ. Мысалы, ағылшын – *agent*, түрік – *ajan*, әзербайжан – *agent*, өзбек – *agent*; ағылшын – *base*, түрік – *baz*, әзербайжан – *baza*, өзбек – *baza*; ағылшын – *devaluation*, түрік – *devalüasyon*, әзербайжан – *devalvasiya*, өзбек – *devalvatsiya*; ағылшын – *dynamics*, түрік – *dinamik*, әзербайжан – *dinamika*, өзбек – *dinamika*; ағылшын – *logistics*, түрік – *lojistik*, әзербайжан – *lojistik*, өзбек – *logistika*; ағылшын – *offshore*; түрік – *off-shore*, әзербайжан – *oşşor*; өзбек – *offshor*; ағылшын – *policy*; түрік – *poliçe*, әзербайжан – *polis*; өзбек – *siyosat*; ағылшын – *sector*; түрік – *sektör*, әзербайжан – *sektor*; өзбек – *sektor*; ағылшын – *strategy*; түрік – *strateji*, әзербайжан – *strategiya*; өзбек – *strategiya*; ағылшын – *cipher*; түрік – *şifre*, әзербайжан – *şifr*; өзбек – *shifr*; ағылшын – *directive*, орыс – *директива*; башқұрт – *директив*, ағылшын – *bondage*; орыс – *кабала*; башқұрт – *кабал*, ағылшын – *program*; орыс – *программа*; башқұрт – *программ*, ағылшын – *system*, орыс – *система*; башқұрт – *систем* және т.б.

Шеттілдік терминдерді өз тілдерінің фономорфологиялық ерекшелігіне бейімдеп қабылдау түрік тілінде басымдау болса, одан кейінгі орында әзербайжан тілі тұрады, ал қазақ, өзбек және башқұрт тілдерінде бұл құбылыстың деңгейі төмен.

4. Шеттілдік терминдердің түркі тілдерінің өзіндік формаларымен түрленуі

Бұл тәсіл әлемнің барлық тілдерінде кездеседі. Мысалы, ағылшын тіліндегі *-tion* жұрнағы орыс тіліне *-ция* жұрнағымен аударылса, қазақ тілінде орыс тіліндегі нұсқасы сол күйінде қабылданады (*-ция*) немесе орыс тіліндегі нұсқасына *-лау* жұрнағы жалғанады; ағылшын тіліндегі *-ization* жұрнағы орыс тіліне *-изация* жұрнағымен аударылса, қазақ тілінде орыс тіліндегі нұсқасы сол күйінде қабылданады (*-изация*) және орыс тіліндегі нұсқасына *-деу/-дау/-леу*, *-ландыру*, *-тану*, *-тендіру* жұрнақтары жалғанады; ағылшын тіліндегі *-ing* жұрнағы орыс тіліне *-ние*, *-инг* жұрнақтарымен аударылса, қазақ тілінде орыс тіліндегі нұсқасы сол күйінде қабылданады (*-ние*, *-инг*) және *-тау/-дау // -деу/-леу/-лау* жұрнақтары жалғанады және т.б. Мысалы, а) зат есім: ағылшын – *importer*; орыс – *импортер*; қазақ – *импорттаушы*; ағылшын – *agency*; орыс – *агентство*; қазақ – *агенттік*; ағылшын – *bankruptcy*; орыс – *банкротство*; қазақ – *банкроттық*; ағылшын – *bootlegging*; орыс – *бутлегерство*; қазақ – *бутлегерлік*; ағылшын – *keynesianism*; орыс – *кейнсианство*; қазақ – *кейнсиілдік*; ә) етістік: ағылшын – *attestation*; орыс – *аттестация*; *аттестаттау*, ағылшын – *commercialization*; орыс – *коммерциализация*; қазақ – *коммерцияландыру*, ағылшын – *ratification*; орыс – *ратификация*; қазақ – *ратификация*, *ратификаттау*; ағылшын – *regulation*; орыс – *регламентация*; қазақ – *регламенттеу*; б) сын есім: ағылшын – *absolute*; орыс – *абсолютный*; қазақ – *абсолюттік*; ағылшын – *abstract*, орыс – *абстрактный*; қазақ – *абстрактілі*; ағылшын – *affiliated*; орыс – *аффилированный*; қазақ – *аффилирленген*; ағылшын – *audited*; орыс – *аудитруемый*; қазақ – *аудиттелетін*; ағылшын – *audited*; орыс – *аудитруемый*; қазақ – *аудиттелетін*; ағылшын – *proportional*; орыс – *пропорциональная*; қазақ – *пропорционал*; ағылшын – *autocratic*; орыс – *автократический*; қазақ – *автократиялық* және т.б. және т.б.

Бұл тәсіл салыстырылып отырған өзге түркі тілдерінде де қолданылады. Мысалы, ағылшын – *amortization*; түрік – *amortisman*, әзербайжан – *amortizasiya*; өзбек – *amortizatsiya*; ағылшын – *reformer*; орыс – *реформатор*; қазақ – *реформалаушы*; түрік – *reformcu*, әзербайжан – *islahatçı*; өзбек – *islohotchi*; ағылшын – *idealism*; орыс – *идеализм*; башқұрт – *идеализмсылык*; ағылшын – *agitate*; орыс – *агитировать*; башқұрт – *агитирләү*; ағылшын – *to finance*; орыс – *финансировать*; башқұрт – *финансирләү*; ағылшын – *to export*; орыс – *экспортировать*; башқұрт – *эспортирләү*; ағылшын – *reconstruct*; орыс – *реконструировать*; башқұрт – *реконструктирләү*; ағылшын – *discriminate*; орыс – *дискриминировать*; башқұрт – *дискриминациялау*; ағылшын – *ratify*; орыс – *ратифицировать*; башқұрт – *ратификациялау* және т.б.

Қазіргі кезде «халықаралық» деп аталып жүрген шеттілдік терминдердің түркі тілдеріндегі қолданылуы шартты түрде төмендегідей топтарға бөлінді:

- шеттілдік терминдердің түпнұсқадағы немесе аралық (делдал) тілдегі формасын сақтап қолданылуы;
- шеттілдік терминдердің түркі тілдерінің төл сөздерімен аударылып қолданылуы;
- шеттілдік терминдердің түркі тілдерінің фонеморфологиялық ерекшелігіне бейімделіп қолданылуы;
- шеттілдік терминдердің түркі тілдерінің өзіндік формаларымен түрленуі.

Шеттілдік терминдердің түркі тілдерінде қолданылу ерекшеліктері төмендегіше тұжырымдалды:

- шеттілдік терминдердің қазақ, өзбек және әзербайжан тілдерінде түпнұсқадағы немесе аралық (делдал) тілдегі формасын сақтап қолданылуы бұл мемлекеттердің бұрынғы Кеңес одағының, ал башқұрт халқының қазіргі кезде Ресей құрамында болуымен және орыс тілінің әсері күшті болғандығымен (әлі де болып отырғандығымен) түсіндіруге болады, ал түрік елінің саяси жүйесі басқа болғандықтан, мұндай әсер байқалмайды;

- қазақ тілінде терминжасам тәсілдерінің бірі ретіндегі шеттілдік терминдердің баламасы ретінде төл тілдің сөздерін қолдану XX ғасырдың басында Алаш зиялыларының еңбектерінен бастау алғанымен, Кеңес одағы тұсында саяси жағдайдың ықпалынан әлсіреп қалып, тәуелсіздік алған жылдары біршама қарқын алды, ал шеттілдік терминдерге балама ретінде өз тілінің сөздік қорын қолдану түрік тілінде басымдау болса, одан кейінгі орында әзербайжан тілі тұрады, ал өзбек, қазақ және башқұрт тілдерінде бұл құбылыстың деңгейі төмен;

- шеттілдік терминдерді өз тілдерінің фонеморфологиялық ерекшелігіне бейімдеп қабылдау түрік тілінде басымдау болса, одан кейінгі орында әзербайжан тілі тұрады, ал қазақ, өзбек және башқұрт тілдерінде бұл құбылыстың деңгейі төмен;

- шеттілдік терминдердің түркі тілдерінің өзіндік формаларымен (зат есім, етістік, сын есім) түрленуі бірдей деңгейде.

1.5.4 Кірме терминдерді транслитерациялау мен транскрипциялау мәселелері

Жалпы түсінікті тілмен айтсақ, транслитерация – сөздерді бір тілден екінші тілге саралап, ауыстырып, көшіріп, тасымалдап жазу, ал транскрипция – сол сөздердегі барлық фонемалардың түрлі реңктерін дәл, ашық көрсетіп, таңбалап беру.

Латыннегізді жаңа қазақ әліпбиіне көшуде де ғылыми негізге, халықаралық тәжірибеге, ғалымдардың әлеуетіне жүгінуге тура келеді.

Соңғы ұсынылған әліпби, соның негізінде жасалған емле ережесі әріптерді таңбалауда біраз онды жоба болып тұр. Ол бойынша сөздеріміз айтылуға жуық және де үнемділік заңы бойынша да жазылып, дыбысталатын болады. Енді осы емле ережесіне шолу жасағанда өзім аңғарған жетістіктер мен кейбір мәселелі тұстарға назар аудармақпын. Ол үшін емленің жеке баптары арқылы баян етемін әрі түсінікті болу үшін кирил әріптерімен беруді ұйғардық. Мұндағы ұсыныс – авторлық пікір.

Ереже бойынша бірқатар кірме сөздер қазақ тіліндегі дыбыстардың үндесімі мен үйлесіміне сәйкес жазылады (§74.): *тауар, нөмір, стансы, кәстөм, сиез*. Бұл бапта сөздерді қазақ тілінің фонеморфологиялық ерекшелігіне икемдеп, яғни қазақ тілінің үндесім заңына сәйкестендіріп, сындырып жазудың нағыз үлгісі көрсетіліпті. Бұл терминжасамдағы басты әрі өзекті принциптерінің бірі болып саналады. Тілдегі *жәшік, кереует, цирк, семент, әшмәшке, болыс, жәрмеңке* тәрізді сөздерді де осы топқа қосуға болады. Көпшілік сөздерді осылай икемдей білсек, дұрыс болар еді.

Ә әрпі **ө** әрпімен таңбаланады (§75.): *актөр, манөвр, өхор, бриселөз, режисөр, сөсагато*. Өте дұрыс берілім. Алайда **ә**-ні **ө** ретінде таңбалау жіңішке буынды сөздерде үндесіп тұрады, ал жуан буынды сөздерде дыбыс үндестігі бұзылады әрі аралас буынды сөздер жасалады. Сондықтан **ө** әрпі қатысқан сөздердегі жуан буындарды да жіңішке әріптермен таңбалаған дұрыс сияқты. Мысалы, *әктөр, тәпөвір, өхөр, сөгүн, сөсәгәтө, т.б.*

ц әрпі және **си** әріп тіркесі **с** әрпі арқылы жазылады (§76.): *цирк, десиметр, кварс, сенари, плебисит*. **ц**-ны бұрыннан-ақ **с** әріпімен таңбалауға болар еді. Тіпті көптеген славян тектес елдердің өзі осылай таңбалайды. Мысалы, *полисиа, милисиа*.

э әрпі **е** әрпімен жазылады: *element, elevator; elektr*. Бірақ сөз соңындағы **өэ** тіркесі **oi** түрінде беріледі (§78): *алоз-алой, каноз-каной, диплоэ-диплой*. Бұл да дұрыс ойластырылған таңбалау. Қазақ ежелден-ақ **э**-ні **е**, **алозэ**ні **алой**, **канозэ**ні **каной** ретінде айтатыны белгілі.

ю әрпі сөз басында және сөз соңында, сондай-ақ дауысты дыбыстан кейін **-йу** әріп тіркесімен, сөз ортасында дауыссыз дыбыстан кейін **ү** әрпімен жазылады (§79): *йувенал, кайута, авенү, бүлетен, компүтер, конүнктура, конүнктивит*. Бұл бапқа «**ю** әрпі «**ү**» болып таңбаланған сөздердің барлық буындары бірыңғай жіңішке болып жазылады» деген сөйлемді қосу қажет болар. Оған мысал: *көмпүтер, гравүрә, минәтүрә, блүтүз, бүрө, фүмәж, т.б.*

я әрпі сөз басында және дауысты дыбыстан кейін, сондай-ақ жіңішкелік белгісінен (**ь**) кейін **-йя** әріп тіркесімен, дауыссыз дыбыстан кейін **ә** әрпімен жазылады, *сөз соңында дауысты дыбыстан кейін*

а әрпімен жазылады (§80): *йахта, йадро, зарәд, нарәд, кнәз, химиа, батареа, апиләсиа, апирексиа*. Жуан буынды сөздердегі «**я**»-ны «**ә**»-мен белгілеген жағдайда алдыңғы және кейінгі буындар жіңішкеріп айтылады. Жазуда да неге солай жазбасқа? Мысалы, *кәмисиә, әпиләсиә, әпирексиә, әксиә, зәрәд, нәрәд, т.б.* Бір буынды сөздердегі «**я**» әріпін «**ә**»-мен және «**э**» әріпін «**е**»-мен белгілегенде мағына өзгерісі болады және мұндай сөздер көбейе берсе, тиісінше тілде омоним сөздер (*шән-шен, кәш-кеш, кәп-кеп, қян-сән, кәт-кет, нәр-пер*) де молая түсетіні ақиқат.

Жіңішкелік белгісі (**ь**) бар буынға жіңішке дауыстылардың әрпі жазылады (§82): *әлбәм, бәлзәм, әлфа, бүлдозер, корәл, әлпинис, ұлтра*. Менің ойымша, жіңішкелік белгі алынып тасталған сөздің барлық буыны жіңішке болып айтылғаны, жазылғаны жөн. Мысалы, *әлбәм, бәлзәм, әлфа, медалән, гәстрәл, кәрәл, ұлтрә, т.б.*

Сөз ортасындағы қайталама *сс, мм, лл, тт, фф, нн, бб, рр, пп, зз, дд, кк, уу, оо* дыбыстарын білдіретін әріптердің бірі түсіріліп жазылады (§85): *патисон, комисар, колеж, афекті, акорд*. Бірақ зоо сөзалды сыңарымен бірілетін сөздерде сақталып жазылады: *зообақ, зоология*. Бұл бапқа «егер сөз мағынасы бұзылмаса, қосарлы о-дан басталатын сөздердегі бір о әріпі түсіп қалады» деген сөйлемше қосу қажет тәрізді. Мысалы, *оомицет, ооцит, ооцис* сөздеріндегі бір о-ны түсірсек, сөз мағынасы еш өзгермейді әрі бір әріп болса да үнемдейміз.

Е с к е р т у. Сөз мағынасына әсер ететін жағдайда, сондай-ақ өлшем бірлік атауларында қайталама дыбыстар сақталып жазылады: *трасса, тресса, селла, доллар, бруто, миллион, миллиметр*. Сондықтан қос әріптерді түсіру барысында мұқият болған дұрыс. Әйтпесе, сөз мағынасы әлсірейді немесе тіптен бұзылады.

ст, сть, зд, вт, фт тіркестеріне аяқталған сөздердің соңғы әріптері түсіріліп жазылады (§88): *ландшаф, фантас, фонетис, футулис, турис, сиез, фармасеп*. Бұл бапқа *-нд, -нт* дыбыс тіркестеріне аяқталатын сөздерді де қосуға болатын тәрізді. Мысалы, *хепиенд-хепиен, бекгранд-бекгран, эвалипт-евалипт, концепт-консеп*.

Кірме сөздердің соңындағы **а** әрпі сөз мағынасына әсер етпеген жағдайда түсіріліп жазылады (§90): *кардиограм, орфограм, фонем, лексем, капсул, координат*. Әрине, мұнда да өте мұқият болу қажет. Көптеген сөздер бұл ережеге бағына бермейді. Кейбір сөздерде **а** дыбысын алып тастасақ, сөз мағынасы бұзылады.

Е с к е р т у. Сөз мағынасына әсер еткен жағдайда және екі буынды сөздерде **а** әрпі сақталады: *математика, граматика, база, норма*.

-ог әріп тіркесіне аяқталған сөздерге қосымша жуан жалғанады (§93.): *педагог, эколог, филолог (-тың -қа, -ы, -тар)*. Қазақ тілінде **г** әріпінен сөз аяқталмайтыны белгілі. Сондықтан айтуда да, жазуда да сөз соңындағы **г**-нің орнына **к** әріпін жазу жағын ойластыру қажет. Мысалы, *карсганақ, психолок, педагок, эколок, филолок, еритрофак, этилок, т.б.*

Қысқасы, жаңа емле ережелері бекітілетін болса, тіліміз үндестік заңына бағынып, айтылатын әрі жазылатын және үнемдеу мәселесі де оң шешілетін болады. Дегенмен де, кейбір сөздерді таңбалауда мұқият болу қажеттігі туады. Өйткені әлдебір сөздерді өзгертіп жазу кезінде сөздің бастапқы мағынасы күңгірттенуі немесе жоғалуы мүмкін. Бұл өз кезегінде тілде омоним сөздердің көптеп пайда болуына әкеліп соғады. Ендеше, сөздерді дұрыс транслитерациялау мен транскрипциялау бүгінгі таңдағы өте өзекті мәселе болары сөзсіз. Қазақ тілі – үндестік заңын қатаң сақтауды қажет ететін тіл. Сондықтан сөздерді бірыңғай жуан, бірыңғай жіңішке буындармен жазуға тырысуымыз керек. Жаңа әліпбиді, соған сәйкес жасалынған емле ережелерін әлі де бүкіл қоғам болып талқылап, кеңесе отырып жетілдіре, ширата түскеннің еш артықтығы жоқ.

2-ТАРАУ

ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАР ГРАФИКАЛЫҚ КЕҢІСТІГІНІҢ ЖАҢА ЛАТЫН ӘЛІПБИІНДЕ ЖАҢҒЫРУЫ

2.1 Жаңа ұлттық әліпбидегі ономастикалық атаулардың графикалық тұрпаты

2.1.1 Атауларды латын графикасында жазу ұстанымдары

ҚР Тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың өткен жылғы сәуірдегі «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласының жарық көргеніне бір жыл болыпты. Қоғамымызға рухани сілкініс әкелген бұл құжат ұлттық рухты нығайтатын көптеген игі іс-шараларға жол ашты. Соның бірі жаһандану заманында қазақ қоғамына аса қажет латын әліпбиіне көшу туралы тарихи шешім қабылданды. Бүгінгі таңда бұл мәселе жұртшылық тарапынан жан-жақты талқыланып келеді. Әркім өз көзқарасын айтып, артық-кем тұстары да саралануда. «Көш жүре түзеледі» деген халық даналығын еске түсірсек, кез келген жаңа әліпби тәжірибе мен нақты қолданыс барысында жетіледі, анықталған кемшін тұстары түзетіледі. Бұл жалғыз бізде ғана емес, әлемдік тәжірибеде де солай. Десек те, қазіргі таңда мамандар нақты іс-шараларға көше бастады. Үкімет жанынан Ұлттық комиссия құрылып, жұмыс топтары құрылғаны белгілі.

Орфографиялық, әдістемелік, терминологиялық және техникалық топтар ай сайын отырыстар өткізіп, жұмыс жоспарларын бекітіп, соңғы 2-3 отырысында негізінен ұйымдастыру шараларын талқылады. Ендігі кезекте нақты ғылыми шараларға көшу көзделіп отыр. Мәселен, орфографиялық, терминологиялық топтарда емле-ережелердің, терминжасамның басты қағидаттарын немесе транслитерациялауға қатысты қандай да бір нақты өзекті мәселелерді ортаға салу жоспарлануда. Алайда көптеген шаралар түптеп келгенде Орфографиялық ережеге келіп тіреледі. Орфографиялық топ қазіргі кезде қызу жұмыс үстінде. Түсінген адамға ереже жасау бір-екі айда, тіптен бір жылда бітетін шаруа емес. Бұл аса жауапкершілікпен қарауды талап ететін іс.

Аталған жұмысты жүзеге асыруға А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының орфографиялық ереже, сөздік жасау жұмыстарымен көп жылдардан бері айналысып келе жатқан, осы салада мол тәжірибе жинақтаған, танымал мамандар жұмылдырылып отыр. Ереженің жобасы әзірленгеннен кейін алдымен ұжымда, содан кейін жұмысшы топ мүшелері ортасында талқыланып, оны жан-жақты жетілдіре түсу үшін көпшілікке ұсынылады.

Ұлттық жазуымыздың латын әліпбиіне көшуіне байланысты Мемлекеттік бағдарламасында кезең-кезеңмен көрсетілген іс-шаралар қатарындағы ғылыми-лингвистикалық, нормативтік-лексикографиялық тұрғыдан қамтамасыз ету жұмыстарын (грамматология, жазу теориясы, орфография және орфоэпия графикасы, терминография, ономография, неография салалары бойынша теориялық зерттеулер жүргізу) Тіл білімі институты қолға алды.

Мемлекеттік бағдарлама шаралары 2025 жылға дейін, жазуымыз латын графикасына толық көшіп болғанша жоспарланған. Соның алғашқы үш жылында латынграфикалы әліпбиге көшудің ең қиын да жауапты тұсы орфографиялық, ономастикалық, терминологиялық емле-ережелер, алғашқы сөздіктер жобасын әзірлеу науқаны басталды. Олар институт ғалымдарымен қатар республиканың жоғары білікті беделді мамандарына жүктеліп отыр. Республика жұртшылығының басым көпшілігін латынға қашан, қалай көшеміз деген сауалдар жиі мазалайды.

Жұртшылыққа түсіндіру, дұрыс ақпарат беру жұмыстарын жауапты ресми орындардан өзге ғалымдар да БАҚ арқылы жүйелі түрде жеткізіп отырғаны дұрыс деп есептеймін.

Жаңа әліпбиге көшу тек емле-ереже, сөздіктер жасаумен шектелмесе керек, өйткені тіл білімінің негізгі он шақты саласы бойынша жұмыстар қатар жүруі тиіс, олар терминология, тіл мәдениеті, ономастика, компьютерлік лингвистика, фонетика, тіл тарихы, т.т. Бұл орайда айта кетерлігі, ономастика мәселелері терминологиялық жұмыс тобының құрамына еніп отыр. Ал терминологиялық топты Білім және ғылым министрі Е.Сағадиев басқарады. Ономастика саласының маманы ретінде бұл бағытта атқарылар іс-шаралардың кейбіріне тоқталып өтсем деймін.

Бағдарламада 2020 жылдан бастап төлқұжатымыз түгел латын графикасы негізінде рәсімделетіндігі көрсетілген. Осы шараға қатысты институт мамандары биылғы 2018 жылдың аяғына дейін бірқатар жұмыстарды қолға алмақ. Нақты айтқанда, қазақ кісі есімдері мен аты-жөндерін латын графикасының негізінде транслитерациялау ережелерін, сондай-ақ кирилл және латын графикаларында қазақ есімдері мен фамилияларының параллель анықтамалығын әзірлеу көзделген. Ережеде кісі аттарын жазуда дауысты және дауыссыз әріптердің, латынграфикалы орфограммалардың берілу реті, біріккен тұлғалы есімдердің жазылуы мен бас әріппен жазу, т.б. ережелері қамтылады.

Жаңа латын әліпбиінің дағдылы кирилл әліпбиінен өрнегі де, әріптердің орналасу реті де өзгеше.

Кісі есімдерінің нұсқаулығының жобасына қоса, жиі кездесетін ер және әйел есімдерінің, қазақ аты-жөндерінің латын әліпбиіндегі таңбалану үлгісі берілген анықтамалық әзірленеді. Ономастика саласының емле-ережесін жасау биылғы жұмысы мұнымен шектелмейді. Орфографиялық емле-ережеде ономастикалық атауларға қатысты біраз тармақтар, баптар бар. Соларды толықтырып, өңдеп, бұрынғы тілдік деректерді жаңартып, латын қарпімен жазу ережесіне тың материалдар қосу жоспарлануда.

Кез келген ережені жасау үшін және ғылыми талдаудан өткізу үшін, ең алдымен, деректік база аса қажет. Мұндай атаулар тізімі екі-үш мың бетке дейін жинақталып, сараланады. Қазір зерттеуге қажет материалмен қатар кирил, латын графикалы параллель анықтамалық әзірлену үстінде.

Ономастикалық атауларды іріктеудегі басты ұстаным – негізгі бес функционалды стильдегі мәтіндерде қолдану жиілігі болып есептеледі. Олар: оқулықтар, ғылыми, ғылыми-көпшілік әдебиет, ісқағаздары, БАҚ және т.б. мәтіндері. Негізінен онда ұлттық, әлемдік мәдениетте кең танымал прецеденттік, яғни мәдени феномендік маңызы бар атаулар болуы тиіс. Бірнеше сөзден құралған қазақ тіліндегі, шетелдік күрделі атаулар мен феноменонимдердің жазылуының ғылыми принциптерін нақтылау үшін семантикалық талдау жүргізіледі.

Орыс тілі кирил қарпінде жүре береді делінді. Ал сонда ұлты орыс азаматтардың аты-жөндерін жазуда төлқұжаттарында қазақ латын әліпбиіне жүгінеміз бе, әлде Ресейдің транслитерациялық жүйесінде қала бере ме деген заңды сауал туындайды. Елімізде орыс тіліндегі географиялық атаулар құжаттарда, сөздіктерде, қазақ мәтіндерінде қолданылатыны белгілі. Мысалы, Ольга, Любовь, Игорь есімдеріндегі, Вольное, Усть-Каменогорск, Большое Пенькино, т.б. орысша атаулардағы «ь» (мягкий знак) белгісін белгілеу қажет пе, жоқ түсіріп жазамыз ба? Бұл да өзекті мәселе. Ресейдің 2017 жылғы транслитерациялау ережесінде Ol'ga деп жазылған. Бір қызығы, 2018 жылғы ережесінде халықаралық стандарт бойынша (шетелдік паспортты рәсімдеудің латын қосымшасында) жай ғана Olga, Igor дей салған.

Ағылшынтілді, жалпы латынграфикалы қалаіші нысана атаулары (эргонимдер), кәсіпорын, компания, түрлі кешен атауларын жаңа графикамызға икемдейміз бе, әлде сол күйінде ағылшынша қала бере ме деген сауал да алдымыздан шығады (Air Astana, SCAT, NextFit, Deluxe, т.т.) Қазақ тілінде жазылған болып көрінетін Самұрық-Қазына холдинг атауының бірінші сөзі орыс тілінде Самрук деп, екінші сөзі қазақша жазылған. Латынға көшкенде Samruk-Kazyna атауының екі жағы да Samuryq-Qazyna боп қазақыланары анық. Ал kz таңбасы бар сайт аттарын жаңа латынға сай таңбалаймыз ба, жоқ бренд атаулар сияқты өзгеріссіз қала бере ме? Олай болса, латынға көшуіміз жартыкеш көшуге айналмай ма?!

Мемлекеттік бағдарлама тапсырмасы бойынша 2019 жылы кирил және латын графикаларында Қазақстан Республикасы әкімшілік-аумақтық бірліктер мен физика-географиялық атауларының параллель анықтамалықтары мен тиісті ережесін әзірлеу ісі қатар көзделген.

Ал 2020 жылы кирилл және латын графикаларында қазақ тіліндегі шет тілдік атаулар анықтамалығы әзірленіп, «Дүниежүзілік саяси карта» бетіндегі атаулар латынграфикалы қазақ әліпбиі негізінде түгел транслитерацияланады. Мемлекет, астана, халықаралық әуежай атаулары, қалалар мен теңіз, көл, өзен, тау, арал және Арктика, Антарктида құрлықтарының атауы, т.б. қазақ латын графикасында транслитерацияланады.

Шетелдік атауларды транслитерациялау шаруасы алдымен арнайы ереже дайындауды талап етеді. 2000-ші жылдардың басында Дүниежүзілік саяси картаны алғаш рет қазақшаға аударғанда біраз қиналғанымыз бар. Өйткені экзонимдік атауларды аудару, транслитерациялаудың өзіндік халықаралық принциптері бар: 1. Түгел аударылатын экзонимдер, мысалы, Pasifik Ocean – Тынық мұхит, Cape Verde – Жасыл мүйіс, Cape of Good Hope – Қайырлы мүйіс аралы; 2. Жартылай аударылатын (аралас-комбинированный) атаулар Жаңа Гвинея, Оңтүстік Америка т.б., бірақ Ресейдегі Новотроицк атауындағы анықтауыш аударылмайды; 3. Аударылмайтын, жазуы мен қолданысы тарихи тұрақталған, түпнұсқа негіздегі атаулар: Мадагаскар, Калахари, Сан-Франциско, Санкт-Петербург, Ньюфаундленд, Нью-Йорк, Рио-Гранде т.б. Бұл атаулардағы анықтауыштар сан, санкт-қасиетті, нью-жаңа, рио-өзен деп аударылады, алайда мұндай типтегі атаулар өзгеріссіз қала бермек.

Сондай-ақ күрделі топоним құрамындағы анықтауыштар мен кейбір географиялық терминдер қабылдаушы тілге аударылып алынады. Нақтырақ айтсақ, жер-су атаулар құрамында кездесетін жер бетінің тараптары мен бағдарын білдіретін сын есімдер, мәселен, оңтүстік, солтүстік, батыс, шығыс, жоғарғы, орта, аяқ, төмен және т.б. анықтауыштармен келетін атаулар аударылып беріледі. Аударманың бұл түрі аралас (комбинированный) деп аталады, өйткені топонимдегі түр-тектік терминдік атау сақталады да алдындағы анықтауыш қана аударылады.

Сондықтан төл жазуымыз латын графикасына көшкенде жер-су атауларының аударылатын-аударылмайтын, транслитерацияланатын, транскрипцияланатын жағдайларға қатысты қалыптасқан халықаралық ережелер мен стандарттарды ескере отырып, ереже жасалуы тиіс.

Болашақ ережеде шетелдік атауларды мүмкіндігінше аударып, өз тілімізге икемдеп жазуымыз керек. Шетелдік атауларды жазу дәстүрі тілімізде орыс тілі арқылы қалыптасқан, болашақта сол үрдістен

арыла бастауымыз керек. Мәселен, орыс тілі арқылы көптеген мемлекет атаулары -ия қосымшасымен келетіндігін білеміз. Ал түрік, әзербайжан, өзбек тілдерінде кейбір атаулар осы қосымшасыз жазылады екен: Сауд Арабиясы – түрікше *Suudi Arabistan*, *Mogolistan*, *Ermenistan* деп жазылса, Черногория (ағылшынша түпнұсқасы *Montenegro*) атауы түрік тілінде *Karadağ* деп түгел аударылған екен. Ал өзбек тілі көптеген мемлекет, астана атауларын өз тілінің фонетикалық ерекшелігіне икемдеп алғанын байқауға болады, сөйтіп біздің Астана – *Ostana*, Ерон, *Boku*, ал Алжир атауы *Cezayir*, *Jazoir* түрік, өзбек тілдерінде түрінде транслитерацияланған, қазақша Жазира, әл-Жазира деуге болады. Сондықтан бізде алаңдамай қалай болар екен деген ойдан арылуымыз дұрыс, жаңа әліпбиде өз тіліміздің дыбыстық ерекшелігіне сай транслитерациялауға бейім болуымыз керек. Бұл – алғашқы байқағандарымыз, ал зерттей келе осы саладағы іс-шаралар ауқымы мен жолдары әрі қарай айқындала түсері анық.

Шетелдің географиялық атауларын қайтадан қазақша танбалауда түпнұсқаға барынша жақын тұлғада транслитерациялау, қазақ тіліне дыбыстық, мағыналық тұрғыдан мейлінше икемдеп аудару, транслитерациялау – ұлттық ономастиканың алдында тұрған күрделі ғылыми-практикалық мәселелердің бірі.

2.1.2. Латынграфикалы жаңа ережедегі ономастикалық атаулардың орны: сараптау және пікір

«Жаңа әліпби негізіндегі қазақ емлесінің ережелерін» қоғам қазір жан-жақты талқылауда. Жаңа латынграфикалы әліпби тек орфографиялық емле ережелердің жиынтығы емес, бұл қазақ жазуының өзге жүйедегі графикаға көшіру, яғни транслитерация ережесі де.

Жаңа әліпбиде дәстүрлі базалық қағидаттар сақталды, олар өзге тілдер орфографиясына тән универсалиялар, мәселен, бас әріппен жазу, бірге, бөлек, дефис арқылы жазу т.б. Жазуымыздың латын графикасына көшуіне байланысты жаңалықтар көп. Олар, ең алдымен, кирил графикасындағы дыбыстық жүйемізге жат Ё, Ц, Ю, Я, Ь, Ъ сынды әріптерден бас тарту. Талқылау кезінде қиындық тудырған кірме атаулардың жазылуы болды. Тартыс әлі күнге жалғасып келеді. Кәсіби лингвист мамандардың арасындағы пікірталас осы кірме атауларға қатысты екіге жарылып отыр. Бірі тіл тазалығын сақтауды, шет сөздерді тіліміздегі айтылу бойынша жазуды ұсынатын «пуристер» (фабриканы пәбрік, физиканы пизика деп жазу). Және тілде фонематикалық (аралас) принципті жақтаушы «модернистер».

Жаңа әліпби ережесіндегі жаңалықтарға тоқталар болсақ, негізінен олар төмендегідей.

Бұрыннан тілімізде игеріліп, қалыптасқан шеттілдік сөздер айтылуы бойынша жазылады *taʻar*, *nómir*, *poshta*, *kástóm*, *pálte*, *poiuz*, *siez*.

Ереженің 1-7 тараулары түгелімен қазақ орфографиясына арналған, 8-ші тарауы «Кейбір кирил әріптері мен шеттілдік сөздердің емлесіне» арналған. Ереженің көптеген жаңалықтары осы тараумен байланысты. Мысалдар:

Ц әрпі және **сц** әріп тіркесі **s** әрпі арқылы жазылады: *sirk*, *sifr*, *silindr*, *sirkýl*; *desimetr*, *medisina*, *proporsional*, *abzas*, *kvars*, *konstutýsia*,

Ч әрпі: *skoch*, *skech*, *mach*.

Э әрпі **e** әрпімен жазылады: *element*, *elevator*, *epopeia*, *poetika*, *koefisent*.

Ю әрпі: *ay*, *oy*; *lypiter*, *lyrmala*; *kayta*

salut, *valuta*, *budjet*, *biurokratia*, *siujet*, *búleten*; *fúchers*, *komputér*, *tutor*; *konúktýra*, *konúktiv*.

Я әрпі: *ahians*, *koniak kalkýlátor*

Б белгісі ескерілмейді: *bálzam* (-nyń, -y, -ǵa, -dar), *pálma* (-nyń, -sy, -ǵa, -lar), *oftálmolog* (-tyń, -y, -qa, -tar), *búldozer* (-diń, -i, -ge, -ler), *múltfilm* (-niń, -i~)

Ъ белгісі ескерілмейді: *sybekt*, *obekt*, *ineksia*, *feldeger*, *adektiv*

Сс, мм, лл, гг т.б қайталама дыбыстардың бірі түсіріліп жазылады: *komisar*, *resor*, *profesor*, *prosesor*, *asonans*, *disonans*, *disident*; *gramatika*, *komýna*, *imýnogen*, *imigrant*, *programis*, *mamologia*, *simetria*, *amiak*, *anagram*

Ст, сть, зд әріп тіркестерінің соңғылары түсіріліп жазылады: *jýrnalis komýnis povet*

Нг әріп тіркесі **ң** әрпімен жазылады: *parkıń*, *boýluń*, *brıfıń*. Яғни өз тіліміздің айтылу, жазу табиғатына жақын келеді және түпнұсқа ағылшын тілінде де осылай айтылады екен.

Ереженің VI тарауының Жалқы есімдердің емлесі, Жер бедері, аспан денелері атауларының емлесі, Күрделі атаулардың емлесі деген бөлімдеріндегі 21-параграф түгелдей ономастикалық атауларға арналған екен.

Жазуымызды латын графикасына көшірудің лингвистикалық тұрғыдан зерттелуі екі бағытта іске асырылады, олар, академиялық мазмұндағы ғылыми-теориялық ізденістер мен ғылыми-практикалық іс-шаралар. Латынға көшудің 2025 жылға дейінгі Мемлекеттік бағдарламасында ономастикаға қатысты бірнеше шаралар аталған.

1) 24 тармақ. Оқу, физикалық географиялық карталар, атластар әзірлеу. Нәтиже - ономастикалық атаулардың анықтағышы. 2020 ж.

2) 26-тармақ. Салалық топонимиялық және антропонимиялық сөздіктердің қолжазбасын әзірлеу. Нәтиже - сөздіктің қолжазбасы. 2019 ж.

3) 27 тармақ. Латын графикасы негізінде Қазақстан Республикасы әкімшілік-аумақтық бірліктері атауларының және физика-географиялық атауларының анықтамалығын әзірлеу. Нәтиже – анықтамалықтар. 2019 ж.

4) 33-тармақ. Латын графикасы негізінде салалық топонимиялық, антропонимиялық сөздіктерді, Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық бірліктерінің және физикалық географиялық объектілерінің анықтамалықтарын шығару және тарату. Бұл жұмыс Тіл білімі институтының нысаналы қаржыландыру бағдарламасы бойынша әзірленеді және республикалық бюджеттен мемлекеттік тапсырыс бойынша орындалады. 2021 жыл.

5) 34-тармақ. Латын графикасы негізінде қазақ тілінде шеттілдік атауларды (экзонимдерді), сондай-ақ, шет мемлекеттердің, әлем елдері астаналарының, мұхиттардың, теңіздердің және «Дүниежүзінің саяси картасының» басқа да объектілерінің атауларын транслитерациялау ережелерін әзірлеу. Бұл тапсырыстың нәтижесі ретінде нақты ұсынымдар, яғни ережелер жасалады. 2021 ж.

Географиялық атауларды, елді мекен атауларын жазуда жаңа үрдіс қалыптасып келеді. Мәселен, орыс тілінде аудан, елді мекен, мекеме аттарына орыс тілінің сөзжасам нормасына сай *-ский* қосымшасы жалғанып келді: *Атбасарский район, Ескелдинский район*. Ендігі жерде *район Алматы, улица Дина куйиши, район Биржан сал, район Шыңғырлау* сынды орыс қосымшасынан бас тарту, яғни төл сөзжасам нормасына бағындыру, икемдеу үдерісі байқала бастады.

Әкімет жоспарының 30-тармағында «Қазақстан Республикасы азаматының паспорттары мен жеке куәліктерін және басқа да құжаттарды латын графикасы негізіндегі мемлекеттік тілде беруді қамтамасыз ету» шарасы 2021 жылдан бастап белгіленген.

Ал мемлекеттік маңызы бар осы шараның ғылыми-зерттеу негіздерін алдын ала әзірлеу ісі Тіл білімі институтының мамандарына жүктеліп отыр. Нақтылап айтсақ, 2018 жылы орындалатын «Латын графикасы негізінде қазақ антропонимдерінің транслитерациялау ережесі» мен «Кирил және латын графикаларында қазақ есімдері мен фамилияларының параллель анықтамалығының» жобасы А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Латын жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын жаңғыртудың ғылыми-лингвистикалық базасын әзірлеу» атты мақсатты қаржыландыру бағдарламасының 4.3, 4.4 тапсырмаларына сай әзірленіп жатыр. Ол тапсырмаларда 2018 жылдың соңына дейін қазақ антропонимдерінің латын графикасы негізіндегі ережесі мен қазақ есім-фамилиялар анықтамалығының алғашқы жобалары қолжазба түрінде әзірленуі тиіс.

Бұл нормативтік сипаттағы практикалық нұсқаулық негізінен кісі есімдерінің ережесіне аса мұқтаж республиканың барлық құжаттаушы мекемелер мен мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдар мен пошта, тасымал қызметтері және көптеген мекемелерге, түрлі ведомство, банк ісі, нотариус, білім беру және т.б. көптеген сала мамандарының жоғары сұранысына ие, күнделікті қызметінде басшылыққа алынатын аса қажет еңбек болмақ.

Сондықтан, бұл аса жауапты әрі қиын істі кәсіби лингвистер мен бірнеше министрлік мамандары (ІІМ, Әділет министрлігінің, Ақпарат және коммуникация, Мәдениет және спорт министрліктері) иық тіресіп, жүзеге асыруы тиіс.

Институттың іргелі зерттеу бағдарламасының 4.3 тапсырмасы бойынша әзірленіп жатқан Ереженің «Жаңа әліпби негізіндегі қазақ емлесінің ережелерінің» қандай айырмасы бар дегенге келсек, олар мынадай. Біріншіден, жалпы ережеде қазақ тілінің емлесі сипаты жан-жақты қамтылған. Оның ішінде ономастикаға қатысты 6-тараудың бірқатар параграфтардың төмендегі 9 параграфы тікелей антропонимдерге қатысты болып келеді. Яғни ономастикалық мәселелер жалпылама сипатта жазылып, таратылып айтылмаған. Ол жалпы ереженің мақсат-міндеттеріне, ғылыми қағидаттарына, арнайы метатіліне, ереже құрылымдау талаптарына сай жасалады. Ал жалпы ережеде ескерілмеген емлесі мәселелер, арнайы ономастикалық, терминологиялық ережелерде тиянақталады.

Сондықтан 4.3 тапсырмасы бойынша жасалған антропонимдік Ережеде кісі аттарына қатысты жалпы ереженің 8 параграфында қамтылған жайттар толығырақ берілген. Сондай-ақ, негізгі орфографиялық Ережеде қамтылмаған өзге көптеген тармақ, параграфтар енген.

Антропонимдік ереже мен орфографиялық Ереженің айырмасы - мысалдар антропонимдік ережеде кирил және латын графикасында кесте түрінде параллель формада берілген. Мысалдардың салыстырмалы кесте түрінде параллель берілуі қабылдауды, үйренуді жеңілдетеді. Ережемен қатар әліпбиді де үйренуге жеңілрек болар еді. Өйткені латынграфикалы жаңа әліпбиді жазу ережесімен қатар игеру, жазу дағдысы қалыптасып үлгермеген үйренушілерге қиынырақ болуы, уақыт алуы мүмкін, бірақ түбінде қабылдайды, үйренеді, оған жаттығу керек, уақыт қажет. Сондықтан өтпелі кезеңдегі әдістемелік-техникалық іс-шара ретінде қарастырамыз. Латынграфикалы әліпби санамызда орныққаннан кейін (1-2-3 жыл аралығы) мәтіні де, тілдік мысалдары да толық латын графикасындағы емле ережелеріне көшуге болады.

Антропонимдік ережеден бірнеше мысал келтірейік:

§4. Сөз ортасында және соңында *зияткер, қиямет, алдияр* сияқты сөздерде **и (и)** соңынан **я (я)** жазылғанда екі «и» қатар келеді. Сондықтан бір **и (и)** түсіріліп жазылуы тиіс деген ережені жалаң және біріккен тұлғалы кісі аттарының емлесінде де қолданамыз.

Ер есімдері	Er esimleri
Ахмедияр	Ahmediar
Аспандияр	Aspandiar
Қиясбек	Qiasbek

§5. Қазақтың төл сөздері мен араб, парсы тілдерінен енген сөздерден жасалған кісі аттары қатарынан екі дауыссыз дыбыстан басталмайды, олардың не алдынан, не ортасынан **ы, і** әріптерінің бірі жазылады.

Ер есімдері	Er esimleri
Ысқақбай (Сқақбай емес)	Ysqaqbai (Sqaqbai emes)
Ырзабай (Рзабай емес)	Yrzabai (Rzabai emes)
Ырысалды (Рсалды емес) немесе Рысалды	Yrysaldy (Rsaldy emes) nemese Rysaldy
Ырымбек (Рымбек емес)	Yrymbek (Rmbek emes)
Ыбырайым (Ыбрайым емес)	Ybyrayym (Ybraiyym emes)
Іргенбай (Ргенбай емес)	Irgenbai (Rgenbai emes)
Ілесбай (Лесбай емес)	Ilesbai (Lesbai emes)

§12. Біріккен тұлғалы кісі есімдерінің бірінші сыңардағы **с, з (s, z)** дыбыстарының бірі **ш (sh)** дыбысының алдында келсе, айтылу да екеуі **ш (sh)** дыбысына айналып кетеді.

Ер есімдері	Er esimleri
Қосшыбай (айтылуы Қошшыбай)	Qosshybai (aitylýy Qoshshybai)
Оразша (айтылуы Орашша)	Orazsha (aitylýy Orashsha)
Досжан (Дошжан емес)	Dosjan (Doshshan emes)

§18 Кісі есімдерінің бірінші сұрағының соңындағы **[n]** дыбысы **ғ, к, г** әріптерінің алдынан келсе, айтылуда **һ** әрпіне айналады. Бірақ жазуда сөздің түбірі сақталады.

Амангелді (Амаңгелді, Аманкелді емес)	Amangeldi (Amańgeldi emes)
Балуанғали (Балуаңғали емес)	Balyangali (Balyańgali emes)
Бораңғали (Бораңғали емес)	Borańgali (Borańgali emes)
Ғұсманғали (Ғұсмаңғали емес)	Ġusmangali (Ġusmańgali emes)
Доржанбай (Доржаңбай емес)	Dorjanbai (Dorjańbai emes)
Жаңғазы (Жаңғазы емес)	Janǵazy (Jańǵazy emes)
Есенғұл (Есеңғұл, Есенқұл емес)	Eseńgul (Eseńgul emes)
Жаңғара (Жаңғара емес)	Janǵara (Jańǵara emes)
Жаңгелді (Жаңгелді емес)	Jangeldi (Jańgeldi emes)
Жаңғойлық (Жаңғойлық емес)	Janǵoilyq (Jańǵoilyq emes)

§20. Кісі есімдерінің бірінші сыңарындағы **s, z** әріптерінің бірі **sh** әрпінің алдында келсе, айтылуда екеуі **sh, ш** әріптеріне айналып кетеді. Бірақ жазуда түбірі сақталады: Қосшыбай (айтылуы Қошшыбай – Қошшыбай).

§21 Морфологиялық принциптен ауытқып жазылатын кісі есімдеріне тән құбылыс – біріккен тұлғалы кісі есімдерінің аралығында екі дауысты дыбыс қатар келсе, алғашқысы түсіріліп жазылады.

Бабайдар (Бабаайдар емес)	Babaidar (Babaaidar emes)
Әбдіуәли (Әбдіуәли емес)	Ābdıǵalı (Ābdıǵalı emes)
Жұмәділ (Жұмаділ емес)	Jumádil (Jumaádil emes)
Қожахмет (Қожаахмет емес)	Qojahmet (Qojaahmet emes)
Серділі (Серділі емес)	Serdáli (Serdíalı emes)
Берділі (Берділі емес)	Berdáli (Berdíalı emes)
Бердоңғар (Бердіоңғар емес)	Berdońǵar (Berdiońǵar emes)

Негізгі орфографиялық ережеде: Кісі есімдері сынарларының жігіндегі дыбыстар ауызша айтылуына сай жазылады: *Aıǵyz, Baıgeldi, Esengul, Qaragóz, Kenjáli, Bibajar, Qojahmet* деп берілген.

Қосымшалардың жуан/жіңішке жазылуында мынадай жайтты ескеру керек. Ол ер фамилиялары мен әйел фамилияларына -ев/ов, -ева/ова жуан/жіңішке қосымшалардың жалғануы. Мәселен, *Ағабеков+ке/тің, бірақ Ағабекова+ға/ның, Мәдиев+ке/тің, Мәдиева+ға/ның*. Осы жайтты анықтау қажет. Өйткені орфографиялық ережеде қосымша түбір сөздің жіңішкелік/жуандығына қарай жалғанады делінген, мысалға *Nábievanıń, Baıǵaraevtıń* деген мысалдар берілген.

«Латын графикасы негізінде қазақ антропонимдерінің транслитерациялау ережесінде» қазақ есім, фамилияларынан өзге әлемдік танымал прецедент тұлғалардың есімдері мен мәдениет өкілдері, қоғам, өнер, саясат қайраткерлерінің есім-фамилиялары және Қазақстанда тұратын славян, түркітілдес халықтардың, кәріс, неміс т.б. есім-фамилияларының латын графикасы негізінде транслитерациялау үлгісі мен қазақ тіліндегі қосымшалардың жалғануының қысқаша үлгісі беріледі.

Ұлты қазақ емес азаматтардың есім моделдерін латын графикасында транслитерациялаудың Ішкі істер министрлігі, Әділет министрлігінің қатысуымен ведомствоаралық (ресми) деңгейде әлі шешімін тапқан жоқ. Себебі, орыс есімдерінен бөлек өзге ұлт өкілдерінің тегі, аты, әкесінің аты іс жүргізуде, ресми құжаттарда екі тілде, оның ішінде латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінде жүргізілетін болады.

Қазіргі кезде республикадағы құжаттаушы орындар көптеген қиындықтарға тап болып, азаматтарымыздың аты-жөндері туу туралы куәлік, жеке куәліктерде кейбір жағдайларда бұрмаланып жазылып келеді. Әсіресе орыс тілінде транслитерацияланған есім-фамилияларда көптеген қателер кездеседі. Жүздеген, мыңдаған мысалдар келтіруге болады. Ономастика бөліміне құжаттаушы орындардың талабы бойынша келген азаматтарымыздың аты-жөндерінің бұрмаланғандығы соншама, семантикасы өзгеріп кеткен бірнешеуін ғана келтірейік: *Кавылбек, Ченосил, Сиркалы, Сайлевкан, Сунатай, Тюлюген, Чамчит, Кулчаным, Кляц, Ербол/Эрбол/Әрбол, Ажбомбетов, Давлятыр* және т.б. Оның басты себебі екі фонетикалық, әліпбилік жүйенің алшақтығында екендігін жақсы білеміз, яғни қазақ есімдеріндегі төл дыбыстар орыс тілінде жоқ болғандықтан, қазақ жазуын, кісі есімдері мен тектерін адекватты түрде толық жеткізе алмай келеді.

Төл жазуымыздың латын әліпбиіне көшірілуі тек әліпби ауыстыруында емес, тіліміздің төл табиғатын сақтап жазылуында, айтылуында: *Іңкәрұлы, Тоқа+ев* (орыс транслитерациясында *Инкарулы, Тока+ев*) тегі ендігі жерде қазақ латын графикасында *İnkáruıy, Toqai+ev* деп есім түбірі сақталып, ұлттық болмысқа сай жазылып, айтылатын болады.

«Кирил және латын графикаларында қазақ есімдері мен фамилияларының параллель анықтамалығын» әзірлеу барысында «Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелерінің» негізгі дауысты, дауыссыз дыбыстардың жазылуы, бірге-бөлек, дефиспен жазу, бас әріппен, кіші әріппен жазу т.б. сынды базалық ұстанымдары мен «Латын графикасы негізінде қазақ антропонимдерінің транслитерациялау ережесінің» тармақтары, параграфтарындағы ұстаным-қағидағатары басшылыққа алынды.

«Латын графикасы негізінде қазақ антропонимдерінің транслитерациялау ережесі» мен Анықтамалықта латын графикасы негізіндегі жаңа қазақ әліпбиі қазақ антропонимдерін негізінен әріппе әріп адекватты әрі түсінікті формада транслитерациялайды: *Abzal, Azamat, Amangeldi, Aqmet, Bekbolat, Dáýren, Qajyıtıqan, Mahambet, Momısh, Orazbek, Ómirzaq, Ramazan, Saǵyndıq, Sáýle, Táńırbergen* және т.б.

Алайда sh, ch диграфтары мен Іі кирилнегізді әліпбиде *ini, Ілияс* сөздеріндегі Іі әрпіне сәйкес болса, ал Ии, Йй әріптері ортақ Іі, Іі әрпімен таңбаланатындығы біраз қиындық тудырып тұр. Мысалы, *Аида, Айсұлу, Иманғали* сынды есімдерде кері ретранскрипциялағанда *Aida - Aıda//Aıda, Aısulı-Айсұлу//Аисұлу, İmanǵalı-Иманғали//Иманғали//Йманғали* деп те екі, тіптен үш түрлі нұсқада оқылады екен.

Sh, ch диграфтары *Asqat, Nyshanbai, Keńeshan, Keńshilik, Shaımerden Shaıahmet, Shoqan, Shyńǵysqan, Sháırpa, Shynar* және т.б. осы сынды кісі есімдерін кері ретранслитерациялағанда *Acxam//Aııam, Нышанбай//Нысханбай, Кеңесхан//Кенешан, Шыңғысхан//Схыңғысхан, Шынар//Схынар, Шаяхмет//Схяхмет, Шоқан//Схоқан, Кеңшілік//Кеңсхлік, Шәріпа//Схаріпа* болып екіұдайы оқуға жол береді.

Сондықтан мұндай есімдерді мағынасына қарай танып оқуға тура келеді. Бірақ қазақ тіл иелмені бұл есімдердің қандай есім, қалай айтатындығынан о бастан хабардар болса, тіл үйренуші, өзге ұлт өкілі сәйкестендіре алмай (идентификациялай алмай) шатасуы мүмкін. Дегенмен *Ш/SH* таңбасы антропонимнің, сөздің басында келгенде оқылуы қиындық туғызбайтыны рас, бірден *Ш* деп оқуға болады.

Бұл кісі есімдері ережесі мен анықталамықтың пилоттық проспектісі, алғашқы жобасы ретінде ұсынылып отыр. Сондықтан мамандардың, жалпы жұртшылықтың талқылауына, апробациядан өтуге ұсынылады. Нәтижесінде тиісті өзгерістер енгізілуі әбден мүмкін.

Мәселен, ұлты қазақ азаматтардың паспорттары, жеке куәліктері мен туу туралы куәліктері жаңа латын графикасында таңбаланатындығы белгілі. Сондай ақ, жеке куәліктеріміздің астыңғы тұсында юникод халықаралық латын стандартында беріліп келеді. Осы үрдіс сақталуы тиіс пе? Жоқ, тек ұлттық латын графикасымен шектелеміз бе?

Юникодта жазылған халықаралық құжаттау шарттарына бұл қайшы келмей ме? Өйткені осы юникод негізіндегі Азаматтық авиация Дүниежүзілік ассоциациясының шарттары бойынша ортақ ағылшынграфикалы жазу қатаң талап етіле ме?

Елбасы латын графикасымен қатар кирил графикасы қатар қолданыста болады деп ескертті. Ондай жағдайда көптеген ұлты қазақ азаматтар төлқұжаттарын кирил графикасында қалдыруға ерікті болса, жарым-жартылай стандарт орын алмай ма деген сауал туындайды.

Ұлты қазақ емес азаматтардың, әсіресе, орыс есім-фамилиялары кирил графикасында қала бере ме? Алайда келешекте латынграфикалы қазақ тіліндегі келісімшарттарда, банк құжаттарында орыс фамилиялары қалай жазылады? Қазақ жазуына икемдейміз бе, жоқ кирилше жазыла ма, әлде халықаралық стандарттағы ағылшын графикасында беріле ме? Бұл алдағы жылдары осы бағдарлама шеңберінде ведомствoarалық, мемлекеттік деңгейде шешілетін мәселе. Осы жайттарды ескере отырып, осы Анықтамалықта Қазақстанда тұратын өзге ұлт өкілдерінің есім-фамилияларының қысқаша параллель тізімі қоса беріліп отыр.

Қазақ жазуының латын графикасына көшудің тағдырлы сәтінде тұрмыз. Бірге арқалаған жүк жеңіл болады дегендей, ғылыми-педагогикалық ресурстар мен үкіметтік, үкіметтік емес мекеме мамандары, қоғам боп жұмылуымыз керек. Сонда ғана тілімізді реформалау жұмыстары сапалы әрі сәтті болмақ.

2.1.3 Ономастикалық атауларды жазудағы бірізділік принципі

Ономастикалық атаулар, оның ішінде еліміздің жер-су атаулары, аты-жөндеріміз – ұлттық-тілдік және мемлекеттік бірегейлігімізді айқындайтын басты факторлардың бірі. Тәуелсіздік алған жылдардан бері ономастикалық атаулардың мазмұнын ұлттандыруға бағытталған қыруар іс-шаралар атқарылғандығы белгілі. Енді латын әліпбиі енгізілген сәттен бастап мыңдаған, жүз мыңдаған ономастикалық атауларымыз кең халықаралық, әлемдік ақпараттық кеңістіктегі айналымға енгелі отыр. Осы орайда еліміздің жер-су атауларын латын әліпбиінде таңбалау, сондай-ақ, шеттілдік географиялық атауларды қазақ тілінің жаңа әліпбиінде жазу және төл антропонимдік жүйемізбен қатар шеттілдік есімдерді таңбалау мәселесі өзекті болмақ.

Қазақстан тәуелсіздік алған алғашқы жылдардан бері қазақ халқының есімдер, фамилия жасау жүйесі ұлттық үрдіске бет бұрды. Ұлты қазақ азаматтардың есім-фамилиялары қазақ тілінде, ұлттық дәстүрге сай жазыла бастады. Оған ҚР Тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың «Ұлты қазақ азаматтардың тегі мен әкесінің атын жазуға байланысты мәселелерді шешу тәртібі туралы» 1996 жылғы 2 ақпандағы Жарлығы мұрындық болды. Алайда республикадағы құжаттаушы орындар көптеген қиындықтарға тап болып, азаматтарымыздың аты-жөндері туу туралы куәлік, жеке куәліктерде көптеген жағдайда бұрмаланып жазылып келеді. Латын графикасына көшкеннен кейін осы сынды қателерден арылатын боламыз.

Ономастикалық ережелер жасауға жауапты маман ретінде бізді алаңдататын бір жайтқа назар аударғымыз келген еді. Жаңа ереже мақұлданды, оның кейбір тұстарын тілші мамандар талқылап, пысықтауда. Ереже баптары бойынша лингвистер негізінен ортақ шешімге келгенімен, бірқатар маман тарапынан келісе алмай отырған біршама тұсы бар. Әсіресе, «и» мен «у»-дың жазылуына қатысты. Мұның кісі есімдерін, тек атауларын, географиялық атауларды жазуға тікелей қатысы бар. Баспасөз беттерінде, әлеуметтік желіде, ғылыми басқосуларда бұл жөнінде екіұдайы пікір айтылып келеді. Жаңа емле ережелерінде айтылудағы үі (й), и (у) дыбыс тіркестері сөздің барлық буынында «и» әрпімен жазылады: ігілік, ітап т.б. делінген.

Фонетист ғалымдармен қатар грамматология, морфология, сөзжасаммен айналысып келе жатқан ғалымдардың пікірін қысқаша тұжырымдасақ. Емле ережесін жасаушылардың байламды көзқарасы жаңа ереже оқуға, жазуға қолайлы, тілді үйренуге жеңіл болуы керек, яғни морфологияға немесе таза фонетикаға сүйеніп, сөзді ұзартып, емле ережесін күрделендіре берудің қажеті жоқ дегенге саяды. Ал кейбір ғалымдар тіліміздің жазуын айтылым табиғатына сай, яғни сөз қалай айтылса, солай жазылуы керек деген ұстанымда. Басты уәждері – қазақ сөзі орыс жазуының ықпалынан шыға алмай, санада мықтап орныққан, яғни жазу өз табиғатына оралуы тиіс. Бұл ұстаным бойынша киім – кийім [kiyim], су – сұу [suw], ине – ийне [iune] деп айтылым бойынша жазылады. Сондай-ақ «ю» әрпі йуу, йуу тіркестерінің таңбасы болады және былай жазылады: аю/айуу – аиуу, ою/ойуу – оиуу, үю/үйуу – үиуу, түю/түйуу – түиуу. Бұл жазуды тілші мамандар өзара шартты түрде «таратып жазу» деп те айтып жүр.

Таразы басындағы екі жақтың да уәждері салмақты, өзіндік ғылыми негіз-дәйектері бар. Сонда айтылуы бойынша тіліміздің төл табиғатын сақтап, таратып жазу дұрыс па, жоқ оқу, жазу, қабылдау, үйрену процесін жеңілдететін, уақытты үнемдейтін ықшамдалған орфографиялық жазу дұрыс па?

Беделді отандық және шетелдік мамандардың пікірінше, жазу «таза орфографиялық» та, «таза фонетикалық» та болмауы керек. Яғни, тек айтылым бойынша ауыздан шыққан сөз айнытпай жазылса, ол қарапайым фонетизмді (наивный фонетизм) ұстану болып шығады. Дыбыстарды айтылуы бойынша

фонемалар таңбалайды, мысалы, итмұрын сөзі – йітмұрұн. Бұл жерде буын қуалау, яғни дауыссыз/дауысты принципіне сүйенеді. Сонда таратып жазу алгоритмі бойынша қалай айтылады (естіледі), солай жазылады. Орфоэпиялық жазуды қуаласак, онда орфографияға орын жоқ болады, яғни емленің қажеті не? Осы жайтқа байланысты қазақ тіл білімінің алғашқы теоретиктерінің бірі Елдес Омарұлы 1929 жылы шыққан «Емле мәселесі» кітабында былай дейді: «Қазақша жазудың жолы дыбыс жүйесінше дейміз. Бірақ таза дыбыс жүйесінше болып шығатын емле ешбір тілде де болған емес. Ондай емленің болуы мүмкін де емес. Біз өз елімізді дыбыс жүйесінше дегенде, оны басқа тілдердің емлесімен салыстырып, басқа емлелерге қарағанда дыбыс жүйесінің жолына анағұрлым жуық болған соң, сонымен ғана дыбыс жүйесінше дейміз... Емле дегеннің өзі жазудың ережесі деген сөз ғой. Емле болған соң-ақ онда ереже болмай қалмайды. Жазу таза дыбыс жүйесінше болса, онда еш ереже де болмақ емес. Олай болған күнде «емле» деген сөздің өзінің де болмауы керек. Бірақ біздің жазуымыз дәл дыбыс жүйесінше болмағанмен, дыбыс жүйесіне жуық болған соң, біздің ережелеріміз аз болу керек».

Бұл жерде де «ойға қонымды» теңгерімді ұстау қажет деген пікірдеміз. Олай дейтініміз, латын әліпбиі енген сәттен республикамыздағы мыңдаған, миллиондаған жер-су атауы мен қазақ аты-жөні, есімі корпусы да осы таратып жазуға тәуелді болатындығынан.

2021 жылдан бастап паспорт, барлық төлқұжатымыз латын графикасына көшкелі отыр, олай болса, жазып көрелік. Мәселен, Ақлима/Ақлйыма – Aqlyma, Ақниет/Ағнйет – Aǵniyet, Әсима/Әсйма – Ąsima, Қияс/Қыйас – Qyas, Иманғали/Ыйманғалй – Ymanǵalı, Иманәлі/Ыйманәлй – Ymanalı деп айтылып, жазылады. Онда айтылу, дыбысталу бойынша жазу алгоритімін сақтасак, Мөлдір – Мөлдүр, Күміс – Күмүс, Көшкінбай – Көшкүмбай, Қонысбай – Қонұспай болып жазылуы тиіс. Бұл жағдайда ереженің өзге баптары бұзылады.

Ономастикалық атаулардың орфографиясы графикалық, құжаттық нақтылықты, тұрақталған стандартты, бірізділікті талап етеді. Жүз мыңдаған жер-су атауымыз қалай жазылмақ? Мысалдармен көрсетейік: Көкиірімсай/Көкййірімсай – Kókiirimsai, Көкқия/Көкқыйа – Kókqya, Көкшиелі/Көкшійелі – Kókshieli), Күйерсуықой/Күйерсұуықой – Kúiersuúqoi, немесе Иірсарықайрақ/Йірсарықайрақ – Iirsaryqaraq) және т.б.

Байқағанымыздай, латын графикасында таратып жазсак, сөз кемінде бір-екі әріпке, кейде үш әріпке дейін ұзарып отырады. Бұл жерде айтпағымыз мәселе тіптен мәтін көлемі көбейеді деген үнемділікте емес. Жазу, оқу қиындай түсетіндігінде. Сөздің табиғи айтылымына сай фонемдік құрамын орфоэпиялық анықтағыштар реттейді. Сондықтан айтылым бойынша жазу принципін бүкіл жазу жүйесіне тарату оны күрделендіре, қиындата түсері анық. Дегенмен И мен У дыбыстарына қатысты дыбысталуынша жазудың қосалқы ережесін әзірлеп жатқан бір-екі маман бар. Оқулықтар шықпай жатып, сол нұсқаны да сынақтан өткізіп, нәтижесін тез арада саралап көрсе жөн болар еді. Қай жазу тиімді деген сұраққа нақты жауап ала-рымыз анық.

«Таратып жазылған» мыңдаған атау саяси, физикалық карталардың беттерін шамадан тыс графикалық таңбаның көптігінен шимайлап, шұбалаңқыландырып жібермей ме деген қауіп бар.

Өткен ғасырдың басында белгілі орыс лингвисті Д. Ушаковтың сөзімен айтсак, «Тіл мен жазу – мүлдем екі бөлек құбылыс. Жазу қандай болғанда да, табиғи дыбыстарды нақты толық дәрежеде жеткізе алмайды. Оның мақсаты да ол емес, күнделікті қолданыста ыңғайлы болуы. Емле – тілге кигізген киім сынды, ол шақ келуі, шақ келмеуі де мүмкін, ол тек тілдің сыртқы мәні, ол өзгергеннен тіл өзгермейді».

Сондықтан емлеміз жазуға, оқуға, оқытуға, жалпы, меңгеруге икемді, қолайлы әрі ықшам болғаны дұрыс, өйткені кез келген орфографияның түпкі мақсаты – жазуды оңтайландыру. Латынға көшуге тартыншақтап, жүрексінген өз жұртымыз бен тілімізді үйренгісі келетін өзге жұртты жазуымызды күрделендіріп, қиындатып үркітіп алмау жағын ойластырған абзал.

2.1.4 Ономастикалық атауларды латын графикасында жазудың тарихи тағылымы

2017 жылғы 11 қыркүйекте Н.Назарбаевтың қазақ жазуының латынграфикалы әліпбиге ауыстыруға байланысты бұйрығына сай алғашқы диграф нұсқасы ұсынылды, 9 қазанда апостроф таңбалы әліпби қабылданды. 2018 жылдың 19 ақпанында бұл әліпбиге өзгертулер енгізіліп, ақут таңбалы латын графикасының соңғы нұсқасы бекітілді. Осы нұсқа негізінде А.Байтұрсынұлы институтының мамандары қазақ тілінің негізгі орфографиялық ережесінің жобасын әзірледі. Қазіргі кезде осы жоба қоғамда қызу талқыланып жатыр. Ғылымнан сырт адамға ереже жасаудың қиындығы жоқ көрінгенімен, еліміздің лингвист мамандары мен әдіскерлер, IT технология саласы мамандары алдында көптеген емлелік мәселелер туындап отыр. Жеке дыбыстардың, әріптердің қолдануынан бастап, бірге, бөлек жазу, бас әріптің жазылуы, кірме сөздердің жазылуы және т.б. осы сынды мәселелерді атауға болады. Аталған мәселелердің барлығы дерлік ономастикалық атаулар ережесіне де қатысты келеді. Қазақ ономастикасындағы көптеген кірме

атаулар, мысалы мемлекет, шетел географиялық атаулары орыс тілі арқылы еніп, қалыптасқаны белгілі. Болашақта соларды қалай жазамыз, аударамыз ба, әлде өз тіліміздің заңдылығына икемдеп жазамыз ба, жоқ өзгеріссіз аламыз ба деген сауал туындайды. Сондықтан қайтадан тілімізде бұрыннан бар тарихи тәжірибеге, тарихи тағылымға жүгінуге тура келеді.

1929 жылы қабылданған емле қазақ қоғамында 8 жыл қолданыста болған екен, ал 1938 жылы қайта өңделіп, бұқара халыққа қайта ұсынылған болатын.

Осы кезең аралығындағы ономастикалық атаулар түрлі көздерде қалай қолданылғандығын көруге болады.

1929 жылы қабылданған ереженің тілдік негіздері қабылданардан бұрын Қызылорда қаласында және Қазақстанның басқа да орталық қалаларында жазу мәселесі үздіксіз талқыланып, уәжі бар ойлар ортаға салынып, комитет мүшелері келісе отырып, 14 баптан тұратын ережені халық талқысына ұсынған, оның ішінде мына бапқа тоқталсақ: «Кенжеғұл», «Аяғөз», «кетпен», «жоңқа», «Бұрамбай», сияқты бір мәнілі сөздердің ішіндегі дұдәмал дыбыс естілуінше жазылсын» делінген.

Сондай-ақ, ереженің төртінші бабында мынадай сұраулы сөйлем жазылған: «бір мәнілі сөз деп қандай сөздерді айтуға болады? Кейбір дыбыстары жоғалып, екі түбірден кірігіп қысқарған сөзді айтамыз ба? Сөйлем ішіндегі мәнісіне (сұрауына) қарап, бір мәнілі деп табу керек пе? Болмаса, басқа өлшеуіш бар ма?» Бұл жерде бір мәнілі деп тұтас сөз, нақты нысананы білдіріп тұрған атау деп түсіну керек сынды. 3-баптағы дұдәмал дыбыс деп: Ая-(к)гөз ониміндегі к/г дыбыстарының алмасуын меңзеп тұр.

«Ережеде қазақ тілінің, сондай-ақ өзге де түркі тілдерінің ең басты ерекшелігі – үндестік заңдылығы сипатталып, қазақ тілінің типологиясы жағынан агглютинативтік тілдер тобына жататындығы, яғни сөзге қосымшалардың жалғануы барысында түбір морфеманың тұлғасы өзгермейтіндігі көрсетіле отырып, қосымшалар сөздің соңғы буынының жуан және жіңішкелігіне сәйкес нұсқада жазылу қажеттігі аталып өтілген» [2].

Сол кездің өзінде кірме онимдік атаулар қазақ тілінің айтылым/ естілім принципіне негізделгендігін көруге болады. Осы ереженің 21-бабында «географиялық атаулардың айтылым заңдылығына сай жазылу тәртібі көрсетілген. Мұнда қазақ тілінің заңдылығы сақталып, *топонимдік аталымдардың* түбірі сақталып, аяғы қазақ тілінің заңдылығына бағындырылатыны көрсетілген: *Карпаты – Qarpat, Альпы – Әлрі, германец – ертеп, русский – орьс* т.б». [2, 4 б.].

1929 жылдан кейінгі қолданыстағы Қазақстан топонимдерінің жазылуында бірізділік болмады. Сондай-ақ, жалқы есімдерді бас әріппен жазу принципі сақталынбаған. Мысалы, *Оң түстік Қазағыстан/ он түстік қазағыстан, Ала тау, бел-бұлақ, Бел бұлақ, Деңіз, жылы ой, маңғыстау, Тайнақ, батпақ қара, Арал, қарсақпай, қызыл құм, қармақшы, Қызыл орда, қазалы. балқаш, Шұбартау, шет, сыңғыстау, байан ауыл; қарағанды обылысында: қызыл тұу, Сары сұу, қорғалжын, жаңа арқа. Қара тал, алматы және т.б.*

Жалқы есімдерді бас әріппен жазуға қатысты сол кезде зиялылар ортасында «Бас әріп» айтысы орын алды. Осы аралықта мерзімді басылым беттеріндегі жалқы есімдер, қысқарған сөздер, саяси ұйымдар, кәсіпорындар мен оқу орындардың, мекемелердің, газет, журнал, кітап, шығарма аттары 1930 жылға дейін кіші әріппен таңбаланды. «Бұлай таңбалау жүйесіне Қазақстан оқытушылары газет беттеріне бірнеше қарсы пікірлерін білдіріп, бас әріп көзшалым процесіне оңтайлы деп көрсете отырып, дау туғызбай, керісінше бас әріпті оқытудың әдістемесін жасау керек деген пікірлер үздіксіз жарияланады» – дейді Н.Әміржанова өз еңбегінде [2, 80 б.].

Сонымен еуропа үлгісіне негізделген бас әріп таңбасы 1930 жылы 2 маусым айында сөз басында, әсіресе ономастикалық атауларда бас әріп таңбасы бекітіледі, онда мынадай тармақ болды:

«Адам аттары, өлке, ауыл, қала, көше, теңіз, тау, жер, су аттары бас әріппен жазылады. Мұндай сөздер қосарланып келсе, тек алғашқы сөзі ғана бас әріппен жазылады». Алайда 1938 жылдан бастап мерзімді басылым беттерінде бірге және бөлек жазылатын ономастикалық атаулардың жазылуы бір ізге түсе қойған жоқ деуге болады. Мысалы, «біріккен ономастикалық атаулардың бір сыңары **-төбе** болып келетін *Көктөбе, Сарытөбе, Бөрлітөбе, Үштөбе, Көштөбе, Ақтөбе, Күмістөбе* тәрізді біріккен сөздер екі-үш нұсқада жазылды. Мысалы, «Социалистік Қазақстан» газетінде *Aqtöbe// Aq-töbe// Aq töbe, Kөktöbe// Kөk töbe //Kөk-töbe, Yctöbe// Yc- töbe// Yctöbe* түрінде жазылды [106, 102 б.].

Кісі аттарының, кірме ономастикалық атаулардың, газет атауларының жазылуында да айтарлықтай өзгеріс бола қойған жоқ, олар әртүрлі нұсқада жазылып келді. Мысалы, *Ленин/Ленін, Сталин/Ыстаин, Кәлінін/Кәленін Л.М.Кадановичи* және т.б. Ал мемлекет, кеңестік республикалар атаулары да ала-құла бірнеше нұсқада жазылып келді: *Окірайын/Өқырайна/Украина, Орта әзіе, «Камсамолыскайа Пырабда», «Сатсыйалистыйиское пырабда», Белорұусйа, Сыртқы Капказ респөблікелерінің Сатсыйалды Қазағыстан, бірақ Социалды Құрылыс, «ізбестіе» кәзеттері.*

Шетел мемлекет атаулары мен кісі аттарының жазылуында да бірізділік болмады, мысалы, *Керманийе/ Керменіе/Германия, Англия/Англіе Франсия/Пырансіе*. Сол кезде көптеген шетел мемлекеттерінің атауларының соңы *-іе* немесе *-е* қосымшасына аяқталып отырған, мысалы: *Абыстраліе /Абыстралие,*

Арген- тійне, Бразілііе, Керменіе, Пырансіе, Італііе, бірақ ішінара кейбір мемлекет атауларының орыс тілінің ықпалымен -ыйа, -иа қосымшаларымен жазылғанын көреміз: Жаңа Зеландыия, Румыиниа, Испания/Еспан, Жапаниа/ Жапон.

Соңынан қазақ тілі кирил графикасына көшкеннен кейін шетел мемлекет атаулары орыс тіліндегі жазуын айнытпай қабылдап алды, сөйтіп, айтылуы да, жазылуы да орысша -ия қосымшасымен жалғанып қолданатын болды.

Көптеген кірме географиялық атауларда келетін **а-ны ы, і-ге** алмастырып таңбалау орын алғандығы белгілі: *Америка – Америк, Африка – Әпрік, Еуропа – Ауropy.* Ал кейбір шетелдік атаулар түпнұсқа айтылу, жазылуынан едәуір ауытқып қолданғандығын да көруге болады, мысалы, *Гамбург – Кембір.*

Кірме кісі аттарының жазуында да бірізділік сақталмай, Ұлыбританияның Премьер-министрі Уинстон Чемберленнің тегі бірнеше нұсқада жазылды: *Шемверлен, Шымверлен, Шемберлен.* Байқағанымыздай, өз тіліміздің айтылым үрдісіне, дыбыстық жүйесіне икемделіп жазылған. Яғни ономастикалық атаулардың барлық топтарындағы онимдердің жазылуында фонетикалық принцип негізге алынған.

1929 жылы Қызылорда қаласында болған конференцияда Т.Шонанұлы *Ақтөбе, Көктөбе* тәрізді сөздерді бірге жазуды ұсынады. Ал Әлібайұлы Т.Шонанұлының пікіріне қарсы шығып, оларды екіге айырып таңбалау керек дейді. Қ.Басымұлы екі түбірден біріккен сөздерді морфологиялық принципке бағындырып, оларды сызықша арқылы таңбалау керек деп, *Бекболат, Баймырза, Тұрғанбай, Қазанғап, желбау* тәрізді сөздерді дефис арқылы ажыратып таңбалауды ұсынады (*Бек-болат, Бай-мырза, Тұрған-бай, Қазан-қап, жел-бау* [107, 96 б.]).

Мәулен Балақаев біріккен сөздердің жазылуындағы бірсыпыра қиындықтардың болуы емдедегі ережелердің толық болмауы деп санайды. «Екі сөз қосылғанда бір мағына беретін болса, сондай сөздер біріккен сөз болып есептелсін де, бірге жазылсын» деген ереже жалпы екендігін айтқан болатын. Бұл ереже күні бүгінге дейін басшылыққа алынып келеді. Қазақ тілінің жаңа ережесінде де көрініс тапқан. Алайда кейбір азаматтар екі-үш түбірдің бірігуінен жасалған күрделі аттарын бөлек жазуды қалайтындықтарын айтады, жазып та жүр. Мысалы, *Ахмет Бек (Ahmet Bek), Құл-Керім (Qul-Kerim), Құрман-Ғали (Qurman-Giali), Ай-сұлу (Ai-sulyi)* т.б. Бұл ережеге қайшы.

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында әзірленіп жатқан «Латын графикасына негізделген қазақ азаматтары аты-жөндерінің емле ережелері туралы нұсқаулық» осы жайтқа қатысты мынадай параграф бар (Нұсқаулықтан үзінді):

§6. Екі не үш сөзден бірігіп жасалған, яғни көпқұрамды кісі аттары, негізінен, түбірі сақталып, бірге жазылады.

Ер есімдері	Er esimderi
Әбдіманап	Aibdimanap
Жақыпбек	Jaqypbek
Жанбота	Janbota
Өтепберген	Oitepbergen
Мергенбай	Mergenbai
Иманқұлбек	Imanqulbek
Қаржаубай	Qarjayıbai
Ырысқұлбек	Yrysqulbek
Құлмұхамбет	Qulmuhambet
Иранғайып	Irangıaiyp
Әйел есімдері	Aınel esimderi
Айбарша	Aıbarsha
Айкүміс	Aıkuımis
Айымторы	Aıymtory
Бәдігүлжамал	Baidiguljamal
Гүлжәмила	Guıljaımıla
Ғалиябану	Gıalıabanyı
Ақмарал	Aqmaral
Жұмабике	Jumabıke
Меңдігүл	Menidigul
Нұрсұлу	Nursulyı

§7. **Бек, хан, мырза, құл, зада, әлі (әли, ғали)** сияқты сөздермен жазылған есімдердің сыңарлары да әрдайым бірігіп жазылады.

Ер есімдері	Er isimderi
Бекмұхамбет	Bekmuhambet
Мырзалы	Myrzaly
Құлахмет	Qulahmet
Бексұлтан	Beksultan
Сапархан	Saparhan
Әлибек	Ailibek
Бейсенғали	Beisengialı
Әлинұр	Ailinur
Нұрәлі	Nuraili
Шерхан	Sherhan
Мырзаберген	Myrzabergen
Әйел есімдері	Añel isimderi
Айзада	Aızada
Гүлзада	Guilzada
Үрзада	Uirzada
Бекзада	Bekzada
Тұрсынзада	Tursynzada

Ескерту. Көп құрамды кісі аттары бөлек немесе дефис арқылы жазылмайды: Myrza-Aili емес Myrzaili), (Bek-Muhambet емес Bekmuhambet), Бек-Әлі (Bek-Aili емес Bekaili), (Qurman-Gialı емес Qurmangialı).

Кісі фамилиясын немесе әкесінің атын білдіру үшін қолданылатын **ҰЛЫ, ҚЫЗЫ** деген сөздер жалпы есімнен бөлек таңбаланды. Қазіргі кезде кісі аттарындағы **ҰЛЫ, ҚЫЗЫ** сөздерін бөлек жазу түрік, әзербайжан тілдерінде бар. Ал қазақ тіліндегі есім-тектерде **ҰЛЫ, ҚЫЗЫ** сөздері есімдерге бірігіп жазылып жүр.

Қорытынды орнына айтарымыз, өткен ғасырдың 30-40-жылдардағы латын графикасындағы қазақ жазуында көптеген емелік олқылықтар орын алып, бірізділік сақталмағандығы сол кездегі білім-ғылым деңгейімен түсіндірілсе керек. Алайда сол кездің өзінде жасалған күні бүгінге дейін өзектілігін сақтап қалған көптеген ереже ұстанымдарының күні бүгінге дейін өз өзектілігін жоймағандығын байқаймыз. Сондай-ақ, сол кезеңдегі ономастикалық қолданыстардың, тіліміздегі көптеген жалпы сөздер сынды өз тіліміздің заңдылығына игеріліп, табиғи айтылымына, естіліміне сай жазылғандығын көреміз. Өкінішке орай, кирил графикасы күштеп таңылған сәттен бастап, орыс тілінің орасан басымдылығы тіліміздің табиғи болмысынан айырды.

Қазақ емле ережесі туралы академик Р. Сыздық былай дейді: «Қазақ емлесі мен сөзді дұрыс дыбыстауға қатысты күні бүгінге дейін орын алып келген қиындықтардың түп төркіні 1929 жылы араб жазуынан латынға, 1940 жылы латыннан кириллицаға көшкен кезде әрі қауырттықтан (екі сәттің де саясат тоқпағынан «от ала келгендей» тездікпен орындалғанын білеміз), әрі сол кезде тіл, жазу, сөзді дұрыс айту мәдениеті дегендердің ғылыми танымдары қалыптаса қоймағандығынан туған жайттарда жатқанын айту керек. Тіпті бұл күндердің өзінде тіл мәдениетінің өзекті проблемасы – норма дегеннің теориялық негіздері түгел қаланып, практикалық шешімдері түгел жүзеге асып болған дей алмаймыз» [108, 49 б.].

Елбасының бұйрығымен қазақ жазуының латын графикасына көшу жөніндегі тарихи шешімі қабылданды. Ендігі жерде емле-ережелерімізде тіліміздің табиғи сипаты көрініс табуы керек.

2.1.5 Ономастикалық атауларды латын әліпбиінде жазудың ғылыми-практикалық негіздері

Қазіргі жаһандану кезеңінде ұлттық жазуымыздың латын графикасына көшуі, бір жағынан, әлемдік ақпараттық кеңістікке, халықаралық ғылыми өріске еркін енудің тиімді жолы болса, екінші жағынан, тіліміздің төл табиғатын қайтару, сақтап қалар тетік болмақ.

Байқағанымыздай, әліпби ауысса да тіліміздің орфографиясының базалық қағидаттары негізінен сақталмақ. Орфографиядағы сабақтастықты сақтай отырып, латын графикасына көшуге байланысты кейбір іргелі сипаттағы қағидаттармен толықтыру зәру болып тұр.

Жазуымызды латын графикасына көшірудің лингвистикалық тұрғыдан зерттелуі екі бағытта іске асырылады, олар, академиялық мазмұндағы ғылыми-теориялық ізденістер мен ғылыми-практикалық іс-шаралар. Латынға көшудің 2025 жылға дейінгі Мемлекеттік бағдарламасында ономастикаға қатысты бірнеше шаралар аталған. Мәселен, биылғы 2018 жылдың аяғына дейін қазақ азаматтарының аты-жөндерін транслитерациялаудың ережесі мен сөздігінің жобасын әзірлеу жоспарланған. Сондай-ақ, 2019, 2021 жылдарда Қазақстанның географиялық атаулары мен шетелдік кірме атаулардың анықтамалығының жобасын әзірлеу көзделіп отыр.

Мемлекеттік бағдарламада 2021 жылдан бастап төлқұжаттарымыз түгелдей латын графикасына көшірілмек. Кісі есімдерінің ережесіне ең мұқтаж құжаттаушы мекемелер мен мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдар мен пошта, тасымал қызметтері, нотариат және көптеген мекемелерге күнделікті қызметінде басшылыққа алынатын аса қажет құрал болмақ. Сондықтан, бұл аса жауапты әрі қиын істі кәсіби лингвистер мен Әділет министрлігінің мамандары иық тіресіп, жүзеге асыруы тиіс.

Ономастикалық атаулар орфографиясын тілдің жалпы орфографиялық ережелерінен бөліп қарауға болмайды, бірақ онимдік лексиканың өзіндік ерекшеліктері болғандықтан, ережесін де біршама жеке қарау керек. Сондай-ақ, ономастикалық атаулар жалпы лексика, термин сияқты қатаң стандарттауға келе бермейді, әрине, унификациялауды, әдеби нормаларға жақындатуды қажет етеді. Белгілі орыс ғалымы А.А.Реформатский жалқы есімдер саласында кейбір «еркіндік» орын алатындығын ескертеді [109, 7]. Жалпы сөздер мен терминдерге фонетикалық, моделдік, типтік, парадигмалық тұрғыдан орфографиялық қатаң шектеулер болса, ономастикалық атауларда мұндай шектеу қоюға болмайды. Мысалы, *ісләм* жалпы лексемасы ономастикалық аяға енгенде *Ісләм/Сләм* деп жазылады. Яғни кісі есімдер жүйесінде варианттылық орын алады, мысалы, *Күләйхан/ГүләйханЫсқақ/Сқақ, Фатима/Бәтима/Батма/Пәтиам/Патма, Рахат/Рақат*, және т.б. сынды есімдер әдеби тіл нормасы аясында қатар қолданыла береді. Оның өзіндік тарихи-филологиялық негіздері бар.

Латын әліпбиіне қатысты тірек ұғымдарды анықтап алайық.

Транскрипция (лат. *Transcriptio* – қайта көшіріп жазу) – белгілі бір тілдегі дыбыстарды дәл бейнелеп көрсету үшін пайдаланылатын шартты таңба.

Транслитерация (лат. *trans* – арқылы, *littera* – әріп) – белгілі бір тілге ғана тән дыбысты екінші бір тілдің орфографиялық заңдылығына лайық белгілеу [6, 395 б.]. Яғни транскрипция қабылданатын сөздің дыбыстық формасын белгілесе, транслитерация оның графикалық (әріп құрамын) бейнелейді. Транскрипция нақты бір тілдің дыбыстық құрамына қатысты жұмсалса (кірме тілде дыбысталуы), транслитерация қабылдаушы тілдің графикалық жүйесіне негізделеді.

Біздің қолданып жүргеніміз *практикалық транслитерация*, оның үш түрі бар: қатаң түрі (к-q, ф-f), босаң түрі (бір әріп диграфпен беріледі ш-ch); кеңейтілген (кірме тілдің қабылдаушы тілде жоқ әріппен белгілеу немесе қазіргі жағдайда *ый* орфограммасын *и* әрпімен беру).

Халықаралық ономастикалық кеңес (ICOS) онимдердің негізінен графикалық бейнесіне көңіл бөлуге кеңес береді.

Латын әліпбиінің тиімді жағы мен қиындықтарына қысқаша тоқталайық.

Жаңа латын әліпбиінің тиімді жағы. Жаңа латын әліпбиі қазақ есімдерінің жазылуында кездесетін орфографиялық қиындықтарды реттеуге септігін тигізеді. Мәселен, *Райана, Раяна* есім варианттары латын графикасында *Raiana* деп дұрыс бірізді нұсқада таңбаланатын болады. Төлқұжаттарымыздағы бұрынғы латын стандартындағы кемшіліктер жөнделеді. Мысалы, *Бексұлтан, Бексейіт, Бексана* сынды есімдер еліміздегі қолданыстағы латын графикасында *Beksultan, Bexsana, Bexseiit* болып жазылып жүр. Бұл мүлдем дұрыс емес. Екі есім де екі компоненттің бірігуінен жасалған: *Beksultan, Bekseiit, Beksana*, сондықтан екі сөздің біріккен тұсын (КС) Х бір таңбасымен беруге болмайды және бұл жаңа әліпиде жоқ таңба. Азаматтарымыз шетелге шыққанда, тегінің оқылуында қиындықтарға кез болған. Сондықтан бұл мәселе де өздігінен шешімін таппақ.

Әліпбидегі қиындық. Қазақ тілі латын графикасына көшкенде кейбір графемаларды, есімдердің жазылуын біршама реттеу керек, мысалы, *Әуесхан – ĀYESQAN* ба, әлде *ĀYESHĀN* ба? Бұл жерде біз ұсынылған жаңа қазақ латын әліпбиі жобасына арнайы тоқталуды мақсат тұтпаймыз. Дегенмен, кейбір таңбалардың ономастикалық атауларды, сондай ақ, жалпы лексика сөздерінде жазу, оқуында қиындық тудыратын тұстары бар. Мәселен, *ĀYESHĀN* есімі мен *ASHANA* типтес сөздерде кирилдегі *CX* графемалары *SH* таңбасымен беріледі. Сонда кері ретранслитерациялағанда бұл сөздерді *ӘУЕШАН, АШАНА* деп те оқуға да болады және бұл жайт кирил жазуындағы *CX* графемаларының тіркесі бар кез келген есімге, сөзге қатысты. Соңғы латын әліпбиі нұсқасында кейбір әріптерге қатысты туындайтын мұндай екіұшты, түйткілді мәселелерді келтіре беруге болады. Бұл мәселені лингвист мамандар, әдіскерлер, қоғам болып, көп ұзатпай шешу қажет.

Біріккен Ұлттар Ұйымының жанындағы Географиялық атаулар жөніндегі сарапшылар тобының пайымдауы бойынша, ең ұтымды әліпбиі ол кері **ретранслитерациялағанда** ұлттық жазылу мен айтылу үлгісін мейлінше толық сақтайтын **қайтарымды әліпбиі**. Ал Қазақстанда ұсынылған латын жобасы әзірге толық қайтарымды болмай отыр, өйткені *Айда, Айсәуле, Кеңесхан* сынды антропонимдер *Aida, Aisáýle, Keñeshan* кері ретранслитерациялағанда екіұдай оқуға жол береді: *Айда, Аисәуле, Кенешан* болып қате күйде қайта түзіледі екен. БҰҰ комиссиясы латын графикасы жоқ немесе жаңа көшкен әліпбилерге практикалық көмек көрсетеді. Олар ұлттық әліпбилерді сарапқа салады, басты критерий латын графикалы әліпбидің қайтарымдылығы. Бұл сыннан біздің әліпбиіміздің қазіргі қалпында өтуі екіталай.

Қазақстандағы орыс азаматтарының аты-жөндері паспорт, жеке куәлік, диплом, өзге де төлқұжаттарда кирил жазуымен қатар латын графикасында да жазылатын болады. Ономастикалық ережеге осыған байланысты жаңа қағидат бабын қосу керек. Оның сыртында қазақтілді мәтіндердің барлығында публицистика, оқулық, көркем және т.б. мәтіндерде орыс есімдері латын графикасында жазылатынын ескерсек, бұл жерде қазіргі латын әліпби жобасының графикалық құрамына байланысты өз аты-жөндерімізден өзге орыс есімдеріне байланысты қиындықтар туындайтыны анық. Сондықтан туған тіліміздің орфографиясын қорғауда табандылық қажет болады.

Латын графикасындағы Балтық мемлекеттері өз орфографиясын қатаң қадағалап, қорғаштайды екен. Мәселен, Латвияда *Шишкин, Пушкиндер* шегарадан асканда латыш графикасында жазылған *Šiškin, Puškin* фамилияларындағы Š графемасының үстіндегі (˙) диакритикалық таңбасы түсіп қалып, *Сискин, Пускин* деп оқылады екен. 2005 жылы орыс азаматтар жергілікті ЗАГСтерді сотқа беріп, жеңіліп қалған. Екіншіден, латыш тілінде ер адамдардың тегіне *с* жалғауы қосылып, *Пушкинас, Шишкинас, Райхманс*, нөлдік формадағы әйел тектері *а* немесе *е* қосымшасы арқылы *Райхмане* деп жазылатын болған. Сондай-ақ, Балтық елдерінде антропонимдерде қосарланған әріптер қолданылмайды, сөйтіп, *Введенская Vedenska* деп жазылған. Тіптен БҰҰ ұйымы жанындағы адам құқығы комиссиясына дейін арызданған. Алайда Латыш тілі институты бұл латыш тілінің нормасымен тұтастығын бұзады деп жауап берген және БҰҰ ұйымының шешімінің біз үшін заңды күші жоқ деп, бұл мәселені тоқтатып тастаған.

Осыған байланысты *Ш* әрпі бар есім-фамилияларды жазудың екі жолы бар, біріншісі, ескерту ретінде (исключение) *Shishkin, Púshkin* деп қалдыру немесе *Ш* әрпіне қатысты өзгерістер енгізілсе, ақут таңбалы *S* әрпімен жазу керек және қандай сөз, фамилия жазсақ та ортақ орфография қолданып, латыштардың ізімен қос стандартқа мүлдем жол бермеу керек.

Латын графикасындағы кісі есімдерінің ережесі жаңа қағидаттармен толықтыру керек екендігін айтамыз. Өйткені Қазақстанды мекендейтін орыс халқынан өзге ұлт өкілдері, түркітілдес халықтардың аты-жөндерін жазуға қатысты тармақтар қосылады. Осыған орай, орыс азаматтарының, өзге ұлт азаматтарының аты-жөндері төлқұжаттарда, қазақтілді әралуан мәтіндерде ұлттық латын графикасында транслитерацияланып беріледі. Түркітілдес азаматтар Тіл білімі институтына соңғы жылдары аты-жөндерін ұлттық дәстүрлеріне сай, орыс тілді -ович, -евич, -овна/-евна сынды жалғауларсыз Жафар Гусейн оглы, Эмир заде, Халидам Илахунқызы, Дилшот Шухратұлы деп, ал татарлар тектерін -ов жалғауынсыз *Ғабдулла Тукай, Латип Хамиди* үлгісінде жазғысы келеді. Егер осы мәселені қолға алып жатсақ, келешекте ережеге жаңа баптар мен тармақтар қосылуы мүмкін.

Байқағанымыздай, әліпбиіміздің латын графикасына көшуі қазақ ономастикалық атауларының жазылуындағы басты қағидаттар сақталады, мысалы, бірге-бөлек жазу, бас әріппен жазу, екі, үш сөзден жасалған атаулардың ережесі сол күйде болмақ. Орфографиялық жағынан біраз қиындықтар туғызатын экзонимдік атаулар, яғни шет мемлекеттің географиялық атаулары, олар, мемлекет, астаналар, халықаралық әуежайлар, әлемдегі аса танымал және беймәлім жер-су аттары.

Қазіргі қолданыстағы шетел атаулары мен бұрынғы КСРО республикаларының географиялық атауларының жазылуына қатысты «КСРО Геодезия және картография Бас басқармасы» (Главное управление геодезии и картографии СССР) өткен ғасырдың 50-70 жылдарында тек орыс орфографиясын ескеретін 104 ереже әзірлеп, бекітілді. Күні бүгінге дейін сол ұстанымдар басшылыққа алынып келеді. Яғни шетел мемлекет, астана атаулары мен одақтас республикадағы, тіптен түркітілдес республика атаулары да орыс тілі арқылы енгізіліп, визуалды-оптикалық тұрғыда әбден тұрақталып, санамызға сіңісті болып кетті. Жаңа графикаға көшер алдында қандай атауларды тіліміздің орфографиясына сындырып аламыз, қай атаулар сол дәстүрлі қалыпта қала бермек деген мәселені шешіп алу қажет. Әрине, бұл барлық атауларды өз тілімізге жаппай аудару деген емес, аударылатынын аударып, аударылмайтындарын халықаралық ұстаным бойынша транслитерациялау керек болады. Ең болмағанда туыстас тілдердегі атауларды өз орфографиямызға жақындатуды ойластыру қажет шығар.

Әлемдік деңгейде танымал көптеген мемлекет, астаналары, ірі мегаполистер мен әлем мәдениетінің танымал тұлғаларының аттары қазақ тілінде жазылу дәстүрі орыс тілі арқылы қалыптасқан дедік. Дегенмен, *Гюго* сынды есімдерді жаңа латын графикасында транслитерациялау екіұдайылық туғызуы мүмкін, *Giúgo/Húgo ма, жоқ түпнұсқа жазудағыдай, көп еуропа тілдеріндегідей Hugo* формасын қабылдаймыз ба? *Шекспир* есімін де түпнұсқадағыдай *Shakespeare* демей, өзіміз көз үйренген *Shekspir* формасын қалдыратынымыз анық. Сонау 1935 жылы орыс ғалымы Н.П.Архангельский КСРО-дағы ұлттық республикалар ескірген архаикалық орыс тіліндегі *Париж, Вена* сынды жазулардан бас тартқандарын, сол атаулардың түпнұсқа айтылуы мен жазылуына жуықтатып алғанды жөн көрген [7]. Экзонимдік атауларды транслитерациялаудағы ұстанатын басты принциптің бірі фонетизмге артықшылық бермей, орфографиялық принципке жүгінген жөн.

Халықаралық ономастикалық кеңістікте орыс тілінің -ия қосымшасымен келетін көптеген *Швеция, Швейцария, Финляндия, Италия, Испания, Чехия, Армения, Сирия, Черногория, Дания, Иордания,*

Болгария, Турция, Иордания, Македония, Малайзия және т.б. сынды шетел мемлекет атаулары көптеп кездеседі. Бұл қосымшаның семантикасы түркі, парсы тілдеріндегі *стан* қосымшасының баламасы ретінде қандай да бір ел, мемлекет (страна, государство) дегенді білдіреді. Аталған мемлекет атауларының арасында түрік, әзербайжан, өзбек тілдерінің айтылу заңына бейімдеп, өзгертіп, осы жалғаусыз қабылдағандары да кездеседі. Мысалы, Сауд Арабиясы – түрікше *Suudi Arabistan, Mogolistan, Ermenistan* деп транслитерацияланған. Черногория (ағылшынша түпнұсқасы *Montenegro*) атауы түрік тілінде *Karadağ* деп түгел аударылған екен. Осы сынды атауларды біз өз тілімізге бейімдеп аударамыз ба, әлде орыс тілінде қалыптасқан стандартпен қала бере ме? Қазақ тіліне *Қаратау* деп калькаласақ оның мекенжайлық сәйкесімділігі бұзылады дейміз, алайда түрік тілі ешкімге алаңдамай, өздерінің тілдеріне икемдеп аударып алған, яғни халықаралық стандартқа жалтақтамай, өз тілінің мүмкіндігін пайдаланған. Осы қазақ тілі үшін үлгі бола ала ма? Ал өзбек тілі көптеген мемлекет, астана атауларын өз тілінің фонетикалық ерекшелігіне икемдеп алғанын байқауға болады, сөйтіп біздің *Астана* – *Ostana, Eron, Boku*, ал *Алжир* атауы *Cezayir, Jazoir* түрінде түрік, өзбек тілдерінде транслитерацияланған, қазақша Жазира, әл-Жазира деуге болады. Алайда транслитерацияның басты принциптерінің бірі атау өз денотатымен байланысын үзбеу керек, яғни сәйкесімділік (идентификациялық), бірден танылатын қасиетінен айрылмай керек. Мұны да келешекте есте ұстаған абзал. Өз еліміздің тәжірибесінде кейбір халықаралық атаулар, мысалы, *Пекин, Пешкек* атауларын түпнұсқа жазуына жақындатып, *Бейжін, Бішкек* деп қолданып жүрміз. Бұл қолданыстар уақыт өте келе лингвомәдени кеңістігімізде сіңісті әрі танымал болды. Расында, аздап өзгертсек, танымай қалады деген қауіптен де арылу керек шығар.

Сондықтан, алдағы жылдардағы келешек зерттеулерде осы мәселеге баса назар аударып, кейбір шетел атауларына қатысты өзіміздің тілге икемдеу жағын қарастыру керек. Дүниежүзілік саяси карта, атластардағы шетел, мемлекет, астана, мегаполис, өзге ірі физика-географиялық нысана атауларын жаңа қазақ латын әліпбиінде транслитерациялаудың көптеген принциптерін жан-жақты дәйектейтін арнайы емле-ереже әзірленуі тиіс.

Ономастика саласының біраз топтарының атаулары, эргонимдер, прагматоним-глобализмдер (тауарлық, брендтік атаулар, мекеме аттары, қысқарған аттар) жалпы орфография ережесінің құрамында қарастырылады.

Бұл жерде дәстүрдің тұрақтылығын байқауға болады. Дәстүрлі дегеніміз түпнұсқа жазуынан алшақ, ту бастан бұрмаланып, «қате жазылған» атаулар, мысалы, *Пекин, Париж, Рим, Тошиба, Хитачи*, дұрысы *Тосиба, Хитаси, Самсунг* – *Самсон* екен және т.б. Алайда бұл атауларды жалпы орфографиялық ереже шеңберінде шешіледі, яғни тұрақталған халықаралық эргонимдер дәстүрлі транслитерацияда қала бермек.

Транскрипциялау үдерісі бірнеше кезеңнен тұрады: 1) түпнұсқа тілдегі кірме сөздің жазылуын талдау; 2) кірме сөзді оқу; 3) кірме сөздің фонемалық құрамын айқындау және қабылдаушы тілдің фонемаларына аудару; 4) қабылдаушы тілде жазу [110, 103 б.]. Транскрипцияны жүзеге асырушы маман алдымен кірме атаудың визуалды бейнесімен және оның дыбысталуымен танысады. Әр тілдің фонетикасы мен графикасының, орфография мен орфоэпиясының өзара қатынаста болатындығын ескере отырып, өз тілінің орфографиясына икемдеп жазуы қажет. Яғни бұл жерде артық фонетизмге де бой ұрмау керек. Осы кезеңдерден кейін атауды транслитерациялауға болады. Айтылғанға қосарымыз, қандай да бір халықаралық деңгейде танымал шетелдік атауды транслитерациялағанда ол туралы тарихи, ғылыми ақпаратпен танысу керек.

Кері жағдайда қателікке бой ұруымыз мүмкін. Мәселен, Ресей жеріндегі *Карское море* деген гидронимді қазақ тіліне *Кар теңізі* немесе *Карск теңізі* деп аударуға болатын сияқты. Ұлттық энциклопедияда бұл атау *Кар теңізі* болып аударылыпты. Алайда тарихи деректерге сүйенсек, ол жергілікті ненец халқының тілінде сол теңізге құятын *Кара* өзенінің атынан қойылған екен, яғни *Кара теңізі* болып транслитерацияланады.

Сондай-ақ, болашақ ережеде *Баренцево море* гидронимі сынды атаулардың өз тіліміздің орфографиясына салып, орыс тілінің *-ево* жалғауын алып тастаймыз, *Баренц теңізі* деп атау түбіріне негіздеп жазамыз.

XIX-XX ғасырларда Ресей ғалымдарының арасында кірме атаулардың қабылдаушы тілдің нормаларын ескермей түпнұсқада жазылуын, айтылуын сақтау керек пе, жоқ, қабылдаушы тілдің дәстүрлі нормаларын сақтап, шетел сөзінің жазу ерекшелігінен бас тарту керек пе деген қызу орфографиялық пікірталас болған. Бұл жайтқа байланысты белгілі орыс ғалымы А.А. Реформатский өзінің мынадай түйінді сөзін айтыпты: «Өзге тілдің ерекшелігін, ал туған тілдің нормасын сақтау керек» [109, 10 б.]. Сондықтан, қабылдаушы тілдің орфографиясының қолдану шегі мен кірме тілдің ерекшелігін қай дәрежеге дейін ескеру керек дегенді анықтап алу қажет. Бұл пікірдің ғылыми-әдістемелік, емелік тұрғыдан негізі бар деп есептейміз. Өзге тілдерден енген ономастикалық атауларды өз тілімізге аударғанда ұстанарлық, қисыны бар негізгі қағидаттардың бірі болмақ.

2.2 Географиялық атаулар мен антропонимдердің латынграфикалы жаңа әліпбиде таңбалануы

2.2.1 Географиялық атауларды латын графикасында жазу мәселесі

2017 жылдың 12 сәуірінде жарияланған ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани сананы жаңғырту» мақаласында рухани жаңғырудың басты шарты және негізгі басымдылық ретінде қазақ жазуының латын графикасына көшіру қажеттілігі туралы айтылды. Осыған орай Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің 2018 жылғы 3 наурыздағы № 27-р Өкіміне орай «Қазақ тілі әліпбиін латын графикасына 2025 жылға дейін кезең-кезеңімен көшіру жөніндегі іс-шаралар жоспары» бекітілді.

Жоспарда көрсетілген іс-шаралардың бірқатары ономастикалық атауларға қатысты келеді, мәселен, антропонимдер мен географиялық атаулар анықтағыштары, латын графикасы негізінде транслитерациялау ережелері, шеттілдік атаулар, дүниежүзі мемлекет, астана, географиялық нысана атауларына қатысты ереже мен анықтағыштар жоспарланып отыр. Оның сыртында еліміздің жүздеген қалалары, мыңдаған елді мекендеріндегі көше, маңдайша атаулары да жаңа жазуымызда сауатты таңбалануы тиіс.

Қазақ жазуының латын графикасына көшуінің өз логикасы бар, соның бастысы «Әлемдік қауымдастықтың тең құқықты мүшесі болған жоғары экономикалық, ғылыми, мәдени және адами әлеуеті мол Қазақстанның ұлттық бет-бейнесін, болмысын сақтай отырып, әрі қарай дамуы ендігі жерде еліміздің жаһандану үрдісіне тереңдей және кеңінен енуін талап етеді. Бұл мәселеде қазақ жазуын латын әрпіне көшірудің маңызы зор. Сондықтан Қазақстан латын графикасы негізіндегі әліпби арқылы әлемдік коммуникация кеңістігіне енбекші» [5]. Латын жазуын Қазақстанда қабылдау қажеттілігін қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу себептерінің бірі ретінде осы жайында алғашқы болып мәселе қозғаған белгілі академик Әбдуәлі Қайдар «...қазақ халқының Қазақстаннан тыс жерлерде диаспора ретінде бытырап жүрген үштен бір бөлігімен жазба информация алысу арқылы тығыз байланыс жасау, ортақ мәдени, рухани құндылықтар туралы хабар алмасу үшін, ұлттық менталитетті сақтап қалу үшін қажет», – дейді [5]. Латын графикасын енгізуге байланысты ғалым-лингвист А.Фазылжан ономастикалық салалардағы іс-шараларға қатысты мынадай мәселелерді атап көрсетеді: «... ономастикалық кеңістіктегі ұлттық тілдің жай-күйі де «ревизия» үдерісімен ерекшеленеді. Ономаст ғалымдар бүгінгі күні Қазақстанның жер-су атауларын латын әліпбиімен транслитерациялау мәселелерін шешумен қатар бүгінге дейін кеңестік-тоталитарлық жүйенің күштеп енгізуімен қалып қойған ономастикалық атауларға төл ұлттық атауларын қайтаруды қарқынды түрде негіздеумен айналысып келеді...». Латынграфикалы әліпбиге кезең-кезеңімен көшудің жалпыұлттық жоспарына сәйкес 2024 жылы жүзеге асқалы отырған Қазақстандағы қазақ азаматтарының төлқұжаттарын жаппай қайта шығару науқаны қарсаңында қоғамда ұлттық есім беру үлгісін насихаттайтын шаралар көбейді. Бұл кісі есімдерін жазу мен есім берудің ұлттық жүйесіне қайта оралу үдерісінің қарқынды түрде іске қосылғанын байқатады [111].

Қазақ әліпбиінің латын графикасына көшуіне қатысты географиялық атауларды жазу шаралары негізгі екі бағытта қарастырылады: 1. Қазақстан Республикасындағы жер-су, елді мекен атаулары (эндонимдер деп те аталады); 2. Шет мемлекет атаулары, жер-су, елді мекен атаулары, яғни экзонимдер.

Қазақстан Республикасындағы және шеттілдік топонимдерді қазақ латын әліпбиінде таңбалаудың маңыздылығы, ең алдымен, олар орта, жоғары оқу орындары оқулықтарына, әр алуан ресми, бейресми өз еліміздегі, халықаралық айналымдағы түрлі көздерге, әлемдік ақпараттық-коммуникативтік кеңістікке, БАҚ т.б. кеңістігіне енетіндігімен байланысты. Сондықтан онимдер халықаралық ақпараттық жүйелерге тіркеу үшін ұлттық тілде дұрыс, адекватты түрде жазылуы тиіс.

Қазақстандағы қазақ тіліндегі елді мекен, жер-су атаулары, кісі аты-жөндерінің жазылуы «Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелерінің» басты қағидаттарына сүйенетіндігін айту керек.

Еліміздегі орыс тіліндегі аудан, ауылдық, селолық округ атауларын жаңа қазақ латын әліпбиінде қалай жазамыз, қандай қиындықтар бар деген мәселеге тоқталамыз. Өйткені Батыс және Солтүстік Қазақстан облыстарындағы өзен, көл атаулары өте көп кездеседі, жүздеп, мыңдап деуге болады. Бір ғана Солтүстік Қазақстанда үлкенді-кішілі 4 мыңға жуық көл мен көлшік бар екен, олардың 70 пайызы орыс тіліндегі атаулар екендігін ескерсек, транслитерациялау, калькалау, жартылай калькалау, аудару, өзгеріссіз алу т.б. сынды көптеген мәселелер туындайды. Себебі орыс тіліндегі ономастикалық атауларға қатысты осы ережеге енбей қалған тұстары бар. Жалпы ономастикалық атаулардың жалпы ереже талаптарынан ауытқитын тұстары да бар, оның өзіндік тілдік, лингвомәдени негіздері жоқ емес.

Орыс тіліндегі атаулар түптеп келгенде қазақ тілді топонимдік кеңістік үшін кірме лексикалық қабат болып есептеледі. Сонымен қатар таяу жылдарда шеттілдік географиялық атауларды, дүниежүзі саяси картасындағы мемлекет, астана, өзге де атауларды жаңа қазақ әліпбиі негізінде таңбалау іс-шараларын қолға аламыз. Жаңа әліпби негізінде транслитерациялағанда алдымыздан көптеген ғылыми-теориялық мәселелер туындайтындығы белгілі. Өзге тілдегі атауларды екінші бір тілдің таңбалық жүйесімен дәлме-

дәл беру мүмкін бола бермейді, негізінен, оған қабылдаушы тілдің фонема-графикалық ресурстары жеткіліксіз болады. Мысалы, қазақ кісі аттары мен жер-су аттарын орыс тілінде транслитерациялағанда, оның дыбыстық-графикалық жүйесінде қазақтың төл дыбыстары болмағандықтан, яғни екі әліпбилік жүйедегі сәйкессіздіктен көптеген бұрмалаулар орын алып, әлі күнге олардан арыла алмай келеміз. Бір ғана *Мәлдір* қазақ есімі орыс тілінде 13 түрлі бұрмаланған нұсқада жазылады екен, ал *Көріктітөбе* топонимінде 4 бірдей әріптің орыс тілінде тура баламасы болмағандықтан, *Кориктитөбе* болып графикалық-визуалды бейнесі өзгертіліп жазылып келеді. Тіптен *қазақ* сөзі мен *Қазақстан* атауы да орыс тілінде дәлме-дәл берілмей *казах*, *Казахстан* деп жазылып жүр.

Қазақ жазуы латын графикасына көшкеннен кейін топонимдік атауларымыз ұлттық нормаға сай бір ғана нұсқада жазылатын болады. Өйткені бір тілдегі жазу мен дыбысты екінші бір тілдегі жазу, дыбыс нақпа-нақ, айнытпай жеткізе алмайды. Д.Н.Ушаковтың пайымдауынша: «...язык и письмо – два явления совершенно различные. Письмо, каково бы оно ни было, не может никогда вполне точно передавать живые звуки, и не в этом его задача: чтобы быть удобным на практике, оно необходимо бывает условным, причем степень этой условности в различных правописаниях различна» [112].

Қандай да тілдің дыбыстық-әріптік жазу жүйесінің негізінде дыбыс емес, фонема жатқандықтан мінсіз әліпби болмайды, тек рационалды немесе рационалдығы төмен әліпбилер болады. Әліпби түрлеріне тоқталмай (фонетикалық, фонематикалық, фономорфологиялық т.б), тек ономастикалық атауларды транслитерациялағанда аралас принцип қолданылғаны жөн екендігін айтқымыз келеді. Транскрипция негізінен, жазылуды көрсету үшін оқулықтарда, ғылыми мақсаттарда қолданылады. Транскрипциялық жүйе ұлттық және халықаралық болып келеді. Мәселен, ортақ Халықаралық фонетикалық ассоциация транскрипциялық жүйесі. Ғылыми мақсатқа орай фонематикалық принцип те қолданылады, ол айтылымды емес, сөздің фонемалық құрамын көрсетеді, яғни сөздің морфологиялық құрылымын айқындап береді [110].

Шеттілдік атауларды транслитерациялағанда шамадан тыс фонетизмге де бой ұрмаған жөн. Шетел географиялық атауын сол тілдегі төл жазуын сақтап жазуды бірыңғай мақсат тұтпай, өз тіліміздің нормаларына барынша икемдеген жөн. Осыған байланысты белгілі орыс ғалымы А.А. Реформатскийдің мынадай сөзі: «Өзге тілдің ерекшелігін, ал туған тілдің нормасын сақтау керек» деген сөзі қазіргі кездегі латын графикасында таңбалауға өте сай принцип болып тұр [109].

Еліміздегі жүз мыңдаған қазақ тіліндегі елді мекен, ауылдық округ, өзен, көл, тау, төбе, шатқал т.б. географиялық нысана атауларын латын графикасы негізінде жаңа әліпбиде жазу қиындық туғызбайтындығын айту керек. Өйткені жаңа әліпбиде қазақ тіліне тән төл дыбыстардың баламасы, графикалық таңбалық жүйесі еш қиындықсыз транслитерацияланады. Мұнда қиындық тудыратын Қазақстан жеріндегі жүз мыңдаған орыс тіліндегі географиялық атаулар мен елді мекен, ауыл, село атауларын жаңа әліпбиде адекватты түрде топонимдік атаудың тілдік, мекенжайлық, семантикалық сәйкесімділігін жоғалтпай жазу болып тұр.

Біріншіден, орыстілді атаулардағы Ё, Ц, Ъ, Ь, Щ, Э, Ю, Я әріптерінің латын графикасы негізіндегі жазылу ережесін анықтап алу керек. Төменде Қазақстандағы орыс тіліндегі көл, көлшік, ауылдық округ т.б. атауларын мысалға келтіреміз.

Ё әрпі латын графикасында *e* әрпімен және *io* тіркесімен де жазылады: *Карасёвое* (Бұқар жырау ауд. көл атауы) – *Karasevov* немесе *Karasiovov* ма;

Ч: *Чёрное* (Балқаш ауд.) – *Chernoe* немесе *Chiornoe* ма;

Ц: *Целинный а.о.* – *Tselinny;*

Калмыцкое (Зеленов ауд.) – *Kalmytskoe;*

Медвежья Старица (Ақжайық ауд.) – *Medveja Staritsa;*

Январцев ауылдық округі – *Ianvartsev;*

Б: *Бычье* (Астрахан ауд.) – *Byche* немесе *Bychie* ме;

Пеликаны Куры (Алакөл ауд.) – *Pelikani Kúri* немесе *Pelikani Kúri* ме;

Житняче (Шыңғырлау ауд.) – *Jitniache;*

Пьянково (Жамбыл ауд.) – *Piankovo;*

Златополье а.о. – *Zlatopole* немесе *Zlatopolie* болуы тиіс;

Успенюрьевский с.о. – *Ūspenŭrevskŭ;*

Ъ: *Күріш Даласы разъези* – *Kúrish Dalasy razezi* немесе *razezi*

Щ: *Щаповское* (Зеленов ауд.) – *Shapovskoe*

Щедруха (Қашыр ауд.) *Shedryha*

Щучье (Бурабай ауд.) – *Shyche*

Э: *Энтузиаст а.о.* – *Entyziast*

Ю әрпі *Iy* әріп тіркесімен жазылады: *Юртово* (Мамлют ауд.) *Iyrtovo*, *Юдино* (Қызылжар ауд.) *Iydino*, *Южное* (Жарма ауд.) *Iyjnoe*, *Мамлют* ауданы – *Mamlyt*

Я: Янкин (Бурабай ауд.) – *Iankin*
Якшур (Әйтеке би ауд.) – *Iaktsyr*
Красная Поляна а.о. – *Krasnaia Poliana*
Степняк а.о. – *Stepniak*

Бұл жерде *Ё* әрпін *Е* әрпімен ауыстырғанда айтарлықтай қате болмас, өйткені орыс тілінің өзінде бұл графема аса еленбей, орфографиядан тыс қалып отырады екен. Мысалы, *Кисилёв-Кисилев, Артём-Арте́м* болып қолданып, жазыла береді.

Бұл жерде қиындық тудыратын тұсы *Ь* таңбасын жазу болып тұр. Өйткені қазіргі қолданыстағы уақытша кирилл-латын конвертері жоғарыдағы мысалдардың бірінші нұсқасын көрсетіп тұр. Оны кері ретранслитерациялағанда *Byche-Быче* болып жазылады, *Pelikanı Kúrı-Пеликани Кури*-ге айналады екен.

«Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелерінің» §84 параграфында мынадай ескерту берілген: жіңішкелік белгісі (*ь*) тұрған буында *е, і* әріптері болса, бұл белгі ескерілмейді: *akvarel* (-diń, -i, -ge, -der), *artıkl* (-diń, -i, -ge, -der), *atele* (-niń, -si, -ge, -ler), *barelef* (-tiń, -i, -ke, -ter), *barer* (-diń, -i, -ge, -ler). Ондай жағдайда *разъез* - *razez* сөзі *разез* деп кері ретранслитерацияланып, топонимдік атаудың өз мағынасынан, танымалдылығынан (идентичность) арылатындығын көруге болады. Яғни, атаудың бойындағы адрестік, ақпараттық, семантикалық мазмұны бұлыңғырланып, олардан арыла бастайды. Бұл ойландыратын мәселе, *ie* тіркесімен берген жөн сияқты.

Бұл жайт ағымдағы жылы әзірленіп жатқан «Географиялық объектілер атауларының емле ережесімен» анықталып, реттелетін болады. Осы сынды ережеге қатысты жуық арада өз шешімін күтіп тұрған біраз мәселелер бар, соларды белгіледік.

Екіншіден, Қазақстандағы мегаполис, облыс орталықтары, қала, елді мекендер ономастикалық кеңістігіндегі урбанонимдер жүйесін (мандайшалар, мекеме, компания, сауда-саттық кешен аттары және т.б.) реттестіру қажет. Бұл мәселе де таяу жылдары оңтайлы шешімін табуы тиіс.

Үшіншіден, Қазақстандағы елді мекен, жер-су атауларының латынграфикалы әліпбидегі ұлттық стандарты қажет. Сондай-ақ, географиялық атауларды халықаралық ресми тіркеу ұйымдарына халықаралық стандарттау үшін өз еліміздің атауларының ұлттық стандартқа сай жазылған тізімін ұсынуымыз керек. Ұлттық стандартты халықаралық айналымға ұсынған кезде, тұтынушы танысып, оқығысы келген жағдайда біздің әліпбидің транслитерациялық «кілті» қоса ұсынылуы тиіс. Яғни халықаралық латын графикасындағы әріптерге әр елдің қазақ әліпбиінің сәйкестендіретін өзінің дешифровшигі қажет болады. Экзонимдік, яғни шеттілдік географиялық атаулардың ережесі «Қазақ тілі әліпбиін латын графикасына 2025 жылға дейін кезең-кезеңімен көшіру жөніндегі іс-шаралар жоспарына» А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының мақсатты зерттеу бағдарламасы тапсырмалары аясында 2020-2021 жылдары жүзеге асыру жоспарланып отыр.

Шеттілдік географиялық атаулардың қазақ латын графикасында таңбалау өз алдына аса ауқымды да күрделі мәселе. Ең алдымен бұл латынграфикалы қазақ әліпбиіндегі картографиялық өнімдер, атластар жасауға, мектеп, жоғары оқу орындары оқулықтары мен түрлі анықтағыштар, БАҚ, келісімшарт т.б. көптеген ресми құжаттарды әзірлеуге аса қажет, кең қапараттық-коммуникативтік айналымға түсетін дүниелер. Олар:

- «Дүниежүзілік саяси карта» атаулары
- шеттілдік мемлекет, астана атаулары
- шеттілдік жер-су атаулары
- шетел мемлекеттері әуежай атаулары (әлемде 160 астам әуежай бар).

Шеттілдік атауларды жазудағы негізгі емлелік принциптер төмендегідей болмақ. Қазақ тілінде айтылуы мен жазылуы бұрыннан қалыптасқан шеттілдік жер-су, мемлекет атаулары өзгеріссіз қолданыла береді. Мысалы, *Мажарстан, Тегран, Бейжің, Пәкістан, Балқан тауы, Қытай, Жапония, Үрімші* сынды т.б. көптеген онимдерді атауға болады. Алдымен транскрипция мен транслитерация терминдерін айыра білу керек.

Қазақтың фонетист ғалымы, Мемлекеттік комиссия жанынан құрылған Орфографиялық жұмыс тобының мүшесі З.Базарбаева шеттілдік сөздерді қазақ латын әліпбиінде жазуға қатысты транслитерация мен транскрипцияның ерекшеліктерін былай көрсетеді: «Особую область орфографии составляет передача средствами казахской графики иноязычных слов. В заимствованных словах могут произносятся такие звуки, которых нет в казахском языке. При передаче заимствованных слов используется два приема: транскрипция (передача при помощи букв казахского алфавита звуков иноязычного слова) и транслитерация (передача соответственными казахскими буквами букв иноязычного слова). Если написание исконно казахских слов подчиняется в основном фонематическому принципу, то заимствованные слова пишутся по фонетическому принципу, то есть они будут преломляться согласно орфоэпическим нормам казахского языка» [113].

Транскрипция, транслитерация тәсілдерін төмендегідей мысалдармен көрсетейік:

1. **Транскрипция** өзге тіл атауының қабылдаушы тілдің құралдарын қолдану арқылы тек жазбаша (дыбыстық) нұсқасын ұсынады, яғни донор тілдің әліпби ерекшеліктері ескерілмейді: *Нью-Мексико, Жаңа Мексика* емес; *Нью-Йорк, Жаңа Йорк* емес; *Санкт-Петербург, Әулие Петербург* емес, *Солт-Лейк-Сити, Тұзды Көл Қаласы* емес. Атаудың мекенжайлық қызметі бұзылмауы тиіс.

Дегенмен транскрипция тәсілі кең танымал болғанымен кәсіби болып есептелмейді.

2. Қазақ тілінде қалыптасқан дәстүрлі жазылуы/айтылуы (фонетикалық транскрипцияға қайшы):

Мәскеу, Балқан, Бейжің, Мажарстан, Мысыр, Ауғанстан, Алмания, Техас/Tehas, Teksas емес.

3. **Транслитерациялау**, қазақ әліпбиіне икемдеп қабылдау: *Әлпi, Альпы* емес; арабтілді топонимдер: *эль/аль, эр, абу* артиклдері *әл, әр, әбу* болып жазылады: *Әл-Гиза, Әр-Рияд, Әбу-Хамид. Әбу-Даби.*

4. Кейбір түркітілдес атаулар аударылмай төл жазуы сақталып, қазақ әліпбиі негізінде транслитерацияланады, мысалы: **Чанаккале, Жаңақала** емес, **Ескишехир, Ескишахар** емес, яғни сақталады. Кері жағдайда географиялық-мекенжайлық сәйкесімділігінен айрылады. Өзбек, түркімен, әзербайжан т.б түркітілдес мемлекет топонимдері алдағы уақытта арнайы қарастыруды, талдауды қажет етеді, *Ташикент* (орыс) - *Тошкент* (өзбек) - *Тәшкен* (қазақша айтылуы), *Қушқұрған-Қосқорған, Янықұрған-Янықұрған-Жаңақорған.*

5. Толық аударма жасау //калькалау: *Ақсу-Беловодск, the Pacific Ocean-Тынық мұхит, Жасыл мүйіс аралы, Қайырлы үміт мүйісі, Ақ піл жағалауы, Үлкен Еріксіздер көлі, Әулие Лаврентий аралы/ остров Святого Лаврентия.*

4. Жартылай аударма жасау немесе аралас тип: *Ноттингем аралы, Бискай шығанағы, Король Фредерик жағасы, Жаңа Зеландия.*

Транслитерацияның басты кемшілігі «барлығына бірдей жақсы болғанымен, ешкімге де жүз пайыз қолайлы емес». Өйткені донор тілдегі диакритика мен төл дыбыстардың, өзге маркерлердің екінші жергілікті тіл жазуында еш мәні жоқ. Сондықтан романдаудың «транслитерациялық кілті» қажет. Ал романдау кілтін түсіндіру үшін транскрипциялық әдіске жүгінуге тура келеді, өйткені түсініктеме өзге тіл иелменіне өз тілінде транскрипция арқылы берілуі тиіс. Яғни транслитерация мен транскрипция өзара тығыз байланысты тәсілдер.

Сондықтан географиялық атауды романдаудың үш тәсілі: транслитерация, транскрипция және аударма тілші маманнан жан-жақты біліктілікті қажет етеді.

Енді шеттілдік географиялық атауларды жаңа қазақ әліпбиінде беру мәселесіне көшсек, жеке әріптер бойынша мынадай тұстарына тоқтау қажет.

Ц әрпі *ts* әріптер тіркесі арқылы жазылады: *Цюрих, Цинциннати, Черновцы – Siŷırh, Sınsınnatı, Chernovsy.* Кері жағдайда, әсіресе, антропонимдік атауларда мағынасына нұсқан келеді: *Цукерберг* тегін қайта ретранскрипциялағанда *Сукерберг* болып қалмау керек.

Э әрпі *e* әрпі арқылы жазылады: *Эдинбург, Эстония – Edınbŷrg, Estonia.* Көптеген латынграфикалы еуропалық тілдерде **Э** әрпінің орнына **Е** әрпі жазылып келеді.

Ю, Я әріптерінің қолданылуы нормадан ауытқымайды, жаңа ереже қағидаттарына сай келеді екен.

Ю әрпі *y* әріптер тіркесі арқылы жазылады:

Юрмала, Юджин, Брюссель, Вильнюс, Нюрнберг, Люксембург – Ĵŷrmala, Ĵŷdjın, Brıŷssel, Vılńıŷs, Nŷŷrnberg, Lŷŷksembŷrg.

Я әрпі *ia* әріптер тіркесі арқылы жазылады: *Ярославль, Любляна – Ĵalta, Ĵaroslavl, Lŷŷbłıana.*

Сонымен, «емле ережелерінің дәстүрі берік, бұл қазақ жазуының принциптері мен базалық нормаларының сақталуы арқылы жүзеге асып тұр. Базалық норма дегеніміз – ұлттық тілдің ерекшеліктері мен заңдылықтарына сәйкес қалыптасқан нормалар. Сондай-ақ емледе жаңашылдық та бар. Бұл шеттілдік сөздердің емлесінде айқын көрініс тауып отыр. Шеттілдік сөздерді ұлттық тіл заңдылықтарына сәйкес игеріп жазу тіліміздің сыртқы әсерге қарсы тұру иммунитетін қайта қалпына келтіретін тетік болмақ» [114].

Географиялық атауларды жаңа латын графикасында жазудың әзірге көзге көрінген бірқатар мәселесін ғана атап өттік. Негізгі жұмыстар қазақ тілінің жаңа орфографиялық ережесін Үкімет бекіткеннен кейін басталады.

Қазақ жазуының латын графикасына көшу жалпыұлттық бағдарлама тапсырмасы бойынша шеттілдік экзонимдік атаулар, «Дүниежүзі саяси карта» бетіндегі атауларды транслитерациялау шаралары 2021 жылдан бастап қолға алынып, тиісті ереже жасалады. Бұл жерде өзге түркітілдес туыс мемлекеттермен қатар туыс емес тілдегі латынграфикалы қолданыстарды салыстыра отырып зерттеу керек. Өзге мемлекет, астана, әуежай атаулары мен қатар танымал ірі географиялық атауларын қазақ тілінде транслитерациялағанда тіліміздің төл дыбыстық жүйесіне, табиғатына жақын етіп қабылдау қажет, сонымен қатар игеріліп қабылданған шеттілдік атау өзінің бастапқы танымалдылығынан арылмау қажет деген қағидаттарды ұстанамыз. Өйткені мұның бәрі жоғары оқу орындары, орта білімі беру саласындағы оқулықтар мен, ғылыми ізденістер, сөздіктер жасау, мемлекетішілік, халықаралық қатынастардағы ресми

құжаттарда топонимдік атаулар міндетті түрде көрініс табады және олар ұлттық негізде дұрыс таңбалануы тиіс.

Байқағанымыздай, ономастикалық атауларды, оның ішінде жер-су атауларын транслитерациялау мәселесі күрделі теориялық ізденістерді, шетелдік тәжірибені сараптауды қажет етеді.

Белгілі ғалым, жаңа емлені басты әзірлеушілердің бірі, проф. Нұргелді Уәлидің сөзімен қорытындыласақ: «Жалпы болашақта қазақ елі үшін латын графикасына көшудің маңыздылығы мен қажеттігі даусыз екені көрінеді. Латын графикасын қабылдау арқылы осы жазуды қолданып жатқан түркітестес мемлекеттермен жалпытүркілік бірегейлікті дамытуға, қазіргі жазуда орын алып отырған компьютерлік, интернеттік желідегі қиындықтарды жеңуге, орын алып отырған орфографиялық, орфоэпиялық кемшіліктерді жоюға, терминологиялық, ономастикалық атаулардың ұлттық сипатын қалыптастыруға және құлдық психологиядан арылып, ұлттық сананы қалыптастыруға оң ықпалын тигізері сөзсіз» [115].

2.2.2 Қазақ антропонимдері қолданысының әлеуметтік сипаты

Жалқы есімдер – әлеуметтік лингвистиканың да зерттеу нысаны болып табылады. Қазақ тіл білімінде әлеуметтік лингвистика ғылымының өзге тіл білімі салаларымен салыстырғанда кейінірек жеке сала ретінде қалыптасқаны белгілі. Әлемдік социолингвистика ғылымы тілдің даму сипатын үш бағытта анықтайды:

1. Тілдің таңбалануы. 2. Тілдің жаңаруы. 3. Тілдің қалыпқа түсуі, нормалануы.

Осымен байланысты ономастикалық лингвокультуремалардың ұлттық мәдени ерекшеліктерді танытуда атқаратын қызметі ерекше. Себебі, ономастика саласы тарих, әлеумет, мәдениет өрістерін қамтитын әмбебап лингвомәдени бірліктер жүйесі болып табылады.

Ал адамдардың өткендегі тұрмысын, қоғамдық-әлеуметтік құбылыстарын көрсете алатын, ертедегі тіршілік іс-әрекетінен және шаруашылық күйінен мағұлмат бере алатын ономастиканың үлкен тармағы антропонимика деп аталады. Соңғы жылдары тіл ғылымы антропонимдерді зерттеуге арналған көптеген еңбектермен толықты. Ғалымдар мұны қазіргі тіл білімінің антропоцентристік парадигмасының рөлінің артқанымен түсіндіреді. Өйткені антропонимдік жүйе қоғамның әлеуметтік-экономикалық, мәдени тұрғыдан дамуымен тығыз байланыста өрбіп, антропонимдер ұлттық мәдениетті көрсетуші құрал ретінде бағаланады, әлеуметтік сипаты жағынан да зор қызмет атқарады.

Қандай да болсын тілдің антропонимикалық қорында адамның шын атымен қоса, лақап, бүркеншік аттар түрі кездеседі. Соған сәйкес әр ұлттың антропоним жүйесінде, ат қою рәсімінде қалыптасқан белгілі бір ұстанымдары, ұлттық ерекшеліктері, заңдылықтары болады.

Жаңа туған нәрестеге ат қойып, айдар тағу атадан балаға мұра болып ауысып, әулеттен-әулетке жеткен, ерекше мәнге ие дәстүрлердің бірі. Түркі халықтарында, оның ішінде қазақ халқында, ат қою әдебінің ұлттық мәдениетпен, ұлттың кодымен, танымымен, көзқарасымен тығыз байланысты екені дәлелденген.

Қазақ халқының ат қоюдағы лингвомәдени ерекшелігі, біріншіден, ырым мен сенімнен, екіншіден, табу дәстүрінен, үшіншіден, ата салттан, прецеденттік атауларға телуден бастау алады.

Ырым мен әдет-ғұрып Ш. Уәлиханов көрсеткендей, салт-санаға тән [116]. Мысалы ұлы жоқ үйлерде қыз бала туылса, ол қызға *Ұлжалғас*, *Ұлтуған*, *Ұлбала*, *Ұлбосын*, *Ұлдана*, *Ұлжан*, *Ұлмекен* есімдері телінген. Осындай есімдерді беру арқылы өз тілек-қалауларын, яғни ұлды болғысы келетінін жеткізген. Балалары тұрақтамай, шетіней берсе, *Тоқтамыс*, *Тұрар*, *Төлеген*, *Өтеген* сияқты есімдер берген. Мұндай жайттар түркі тектес тілдер тобына жататын халықтардың барлығында дерлік кездесетін сенім, әдет-ғұрып, салт-сана.

Ал әлем халықтарының көпшілігінде жалқы есімдердің көбі келе-келе *табуға* айналған. Ш.Садиевтің пікірі бойынша Әзербайжанда күні бүгінге дейін адамның шын аты жасырын болған. Ал Түрікменстанда кез келген баланың шын есімі мен жасырын, лақап есімі болған екен [117]. Қазақ ономастикасының іргетасын қалаушы профессор Т.Жанұзақ жалқы есімдердегі табу жайлы: «запрет некоторых слов имел свое влияние и в сфере лично-собственных имен. Казахские замужние женщины давали свои имена *Төрем*, *Шырақ*, *Жарқын*, *Тетелес*, *Мырзажігіт*, *Шырайлым*, *Бикеш* и т.д.» дейді [118].

Ал академик А.Н.Самойлович бұл мәселенің әлеуметтік, этномәдени аспектісіне мән беріп, өзекті мәселелердің бірі ретінде қарайды: «чтобы исследователи разных тюрских народов обратили особое внимание на личные имена, о том, что следовало бы составлять полные алфавитные списки личных имен, как мужских, так и женских, по отдельным народам и племенам с подробными указаниями, в каких случаях, в какую историческую эпоху кому и почему давалось то или иное имя, что впоследствии позволило бы произвести весьма интересные в культурно-историческом отношении сравнительное исследование личных имен всех тюркоязычных народов» [119].

Антропонимикадағы табу мәселесі Т.Жанұзақ еңбектерінде кеңінен айтылады. Әсіресе қазіргі азаматтардың тектеріне телініп жүрген *Жаманқұлов*, *Жаманбай*, *Жаманбекова* секілді «жаман» тұлғасы

арқылы жасалған жалқы есім формасы көптеп кездеседі. Сондай-ақ, *Күшікбай, Сағал, Салбыр, Сасықбай* деген есімдер де көне қолданыста болған. Бұндай есімдерді қоюдың басты уәжі – сөз құдіретінің күшіне сену мен көз тимей, бала аман өссін деген негізге сүйенеді. Бірақ, қазіргі қазақ антропонимикасында *жаман, күшік, сылбыр, сасық, қара, құл* т.б. сынды тұлғалармен келетін есімдер кездесе бермейді. Көбіне жаңа туған балаға терең мағыналы, әрі болашағына зор сенім арқау ететін озық есімдер беруді дәстүрге айналдырған.

Озық есімдердің сипатын ашатын ономастикада «прецедентті атаулар» дейтін ұғым бар. Бір тілде сөйлеуші не бір ұлттың бәріне ортақ мәдени байлықтың тілдік көрінісі прецедентті есімдерден көрінеді. Ұлттық дәстүрдегі есімдер қатарында төмендегі мысалдарды атауға болады: *Әз Жәнібек, Шыңғысхан, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Жиреніше иешен, Асан қайғы, Қасым хан, Есім хан, Абай т.б.* Бұл есімдер Абайдың «толық адам» концепциясымен сипаттауға де келеді. Елі үшін, халқы үшін игі іс жасап танылған, есімдері ұлт санасына сіңген атаулар прецедентті деп танылады. Демек, қазақ халқы менің ұлым, болмаса қызым осындай болсын деген ниетпен өз балаларына ұлылардың есімдерін бере бастаған. Прецедентті атау беру басында *Шыңғыс, Төлеу, Әйтеке, Жиреніше, Асан, Есім* т.б. есімдерінен басталса, кейіннен *Төлеби, Қазыбекби, Қасымхан, Есімхан, Әжжәнібек* дейтін күрделі есім формаларына айналғанын байқай аламыз.

Еліміз тәуелсіздік алған жылдардан бері қазақ халқының есімдер мен фамилиялар жүйесінде де ұлттық үрдіске қарай бет бұру байқалады. Оған ҚР Президентінің «Ұлты қазақ азаматтардың тегі мен әкесінің атын жазуға байланысты мәселелерді шешу тәртібі туралы» 1996 жылғы 2 ақпандағы №2923 Жарлығы үлкен серпін берді.

Ономастикалық материалдар көне лексикалық қабаттар мен грамматикалық формалар, синтаксистік құрылыстармен қатар, әдет-ғұрып, ырымдар, жалпы халықтың дүниеге көзқарасы және т.б. факторлардан мол мағлұмат береді. Есімдер халықтың бай тілінен туындайды, әр дәуірге, қоғамдық құрылысқа сәйкес пайда болып, өзгеріске ұшырап отырады. Түрлі тарихи себептерге қарай кейбір есімдер формасы, мазмұны тұрғысынан байып, түрленіп отырса, кейбірі пассивтеніп немесе қолданыстан мүлде шығып қалады. Әсіресе қазақ есімдерінің өзгеріске ұшырауы мен толығыуына араб, иран мәдениеті мен тілінің, әсіресе ислам діннің үлкен ықпалы болды.

Кеңестік кезеңде діни мағыналы, пайғамбар, әулие-әнбиелер есімдері сирек кездесе, соңғы жылдары көне, тарихи, діни есімдермен қатар патриоттық сезімнен туған есімдерді де жиі кездестіруге болады (*Күлтегін, Ұмай, Білге, Самұрық, Астана, Нұрсұлтан, Азиата, Саммита*). Алайда мазмұны қазақы, құжатта сауатты рәсімделген есімдерін өзге мәдениет үрдісіне сай өзгертуге тілек білдіруші азаматтар да жоқ емес.

Қазақ азаматтарының аты-жөнін жазуда күні бүгінге дейін орфографиялық қателер мен ала-құлалық орын алып келеді. Қазақ әдеби тілінің қалыптасқан емле ережелеріне сай жазылуына әлі де болса қол жеткізе алмай отырмыз. Кеңестік кезеңде екі әліпбилік жүйенің әсерінен орыс тіліне бұрмаланып транслитерацияланған аты-жөндер өте көп. Төл дыбыстарымыз бұрмаланып, қазақ тіліндегі түпнұсқа мағынасынан алшақтап кетті. Мысалы *Утямиш (Өтеміс), Ирджума (Ержұма), Избаста (Ізбасты), Гульзипач (Гүлзипа), Алдяр (Алдияр), Гайрат (Қайрат), Думчебаев (Дүмшебаев)* т.б. Оның басты себебі екі әліпбилік жүйенің алшақтығында жатыр, яғни қазақ есімдеріндегі төл дыбыстар орыс тілінде болмағандықтан, кісі есімдері мен тектерін рәсімдеуде ала-құлалақ орын алды. Десек те, егемендікке қол жеткізгенімізге ширек ғасырдан астам уақыт өтсе де, ұлты қазақ азаматтардың жеке куәліктері мен паспорттарында, тіпті жаңа туған сәбилердің туу туралы куәліктерінде аты-жөндері бұрмаланып, семантикасы өзгеріп жазылуы әлі де болса кездеседі. Қазақ аты-жөндерінің дұрыс жазылуы орфографиялық мәселе болса, екінші жағынан, бұл нормативтік-құқықтық мәселе. Өйткені, ресми тұрғыдан біз төлқұжаттарымыздағы аты-жөніміз арқылы қоғам мүшесі ретінде әлеуметтік танымдылыққа ие боламыз.

Ұлттығымыздың нышаны, ең алдымен, аты-жөніміз бен тегімізден бастау алады десек, алдымен кісі есімдері мен аты-жөндерін «Қазақстан Республикасындағы ұлты қазақ азаматтардың аты-жөнін реттеудің Тұжырымдамасына» сәйкес екі немесе үш мүшелі антропонимиялық жүйе бойынша дұрыс рәсімдеуді қолға алатын уақыт жетті. Аталмыш Тұжырымдамадағы үлгі бойынша алдымен есімі, әкесі (отчествосы), тегі (фамилиясы), яғни бірінші орында – есімі, екінші орында әкесі, ал үшінші орнында тегі жазылатын болсын делінген еді. Мысалы: *Әлім Омарұлы Ақылбай* немесе екінші нұсқа бойынша – есімі, әкесі немесе тегі. Мысалы: *Әлім Омарұлы* немесе *Әлім Ақылбай*. Қазақ антропонимикасы жайлы зерттеу еңбектерінде ғалым Т.Жанұзақ мұндай үлгі түрлері жайлы былай дейді: «Одним из распространенных является употребление сочетания имени отца или сына без изафетных конструкций и без прибавления слов *ұлы, бин*. Эта форма употреблялась до начала XX в., например: *Қушиқбай Есболат, Кейки Утеген, Бугиш Бабек* (1785), *Карамолда Бекбау, Досмухамбет Кадырбай* (1784). Реже это встречается в деловой переписке XVIII-XIX вв., например: *Токалбай Конурбайұлы* (1745), *Қубек Байназарұлы* (1750), *Толемис Батыр Даулетұлы* (1794), *Есеналы Султан Нуралыұлы* (1794) и др.» [118]. Бұл антропонимиялық ресми екі не үшмүшелік (тегі, аты, әкесінің аты) бүгінгі күні қолданысқа енгенмен, орналасу реті орыс тіліне тән нұсқада қалып қойған, яғни бірінші тегі, екінші есімі, үшінші әкесінің есімі жазылып жүр.

Ұлттық жазуымыздың латын әліпбиіне көшуіне байланысты Мемлекеттік бағдарламаға сәйкес 2021 жылдан бастап төлқұжатымыз түгел латын графикасы негізінде рәсімделетіндігі айтылған. Соған сәйкес қазақ кісі есімдері мен аты-жөндерін латын графикасының негізінде транслитерациялау ережелері де жасалады. Ережеде кісі аттарын жазуда кездесетін қиындықтар (біріккен тұлғалы есімдер) мен түйінді мәселелерді шешуге мұрындық болары сөзсіз. Бұл халыққа қызмет көрсету орталықтары, азаматтық хал актілерін тіркеу сияқты құжатпен жұмыс істейтін орындардың күнделікті жұмысында таптырмас құрал болар анық.

2.2.3 Қазақстандағы орысша жер-су атауларын латын графикасында таңбалау

Кез келген азамат пен мемлекет үшін тоқтамайтын күрес бар. Ол – мемлекеттің тұтастығы, ұлттық қауіпсіздік, өскелең ұрпақтың жарқын келешегі, тіл, діл, салт-дәстүр мен әдет-ғұрып, ұлттық сана-сезімді қалыптастыру сияқты бабадан балаға мирас болатын ұлттық құндылықтарды қорғау.

Бұл ретте ұлттық сана-сезімге қатысты мәселенің бір тармағы тілдің дамуына үлес қосар көнерген жер-су, елді мекендер мен нысандардың атауларын жаңартып, тарихи атауларын қайтару жұмыстары болып табылады. Еліміз егемендік алып, еңсемізді тіктегенімізге ширек ғасырдан асты. Осы кезеңде «қазақ» деген ұлт, «Қазақстан» деген ел бар екендігін бүкіл әлем мойындады. Бұл жетістіктер Елбасымыздың салиқалы саясатының оң нәтижесі. Кешегі тоталитарлық саясат тұсында ел-жұртымыздың тарихы, жер-су атаулары халықпен санаспай жаппай өзгертілгені баршамызға мәлім.

Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Біз – ұлан-ғайыр жері мен аса бай рухани тарихы бар елміз. Ұлы Даланың көз жеткізгісіз кең-байтақ аумағы тарихта түрлі рөл атқарған. Бірақ, осынау рухани географиялық белдеуді мекен еткен халықтың тонның ішкі бауындай байланысы ешқашан үзілмеген. Туған жердің әрбір сайы мен қырқасы, тауы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелер бар. Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс» деген еді. Демек, Елбасының аталған бағдарламалық мақаласы аясында жасалатын негізгі шаруаның бірі – ономастика мәселесі. Жер-су атаулары, ғылыми тілде «топонимика» деп аталады. Бұл грек сөзі. Қазақшаға аударсақ «мекен немесе орын атауы» деген мағынаға лайық. Қазақ халқының атам заманнан орнығып, өмір сүріп жатқан жерінің – өзен, көл, тау, қырат секілді жер бедеріне меншіктелген атаулардың да мыңдап саналатыны мәлім. Ертеде өткен ата-бабаларымыз солардың әрқайсысына ат қойып, айдар тағу жағынан жай ұқыпты ғана емес, шебер де тапқыр болғандығын байқаймыз.

Десек те туған жеріміздің жер-су атаулары орысшаланып, еліміздің салт-санасымен үш қайнаса сорпасы қосылмайтын атаулар қойылып кеткен еді. Мәселен: *Тасзаемка, Юбилейное, Рыбопитомник, Красная Заря, Зверохозяйство, Восточный, Матросово, Мирное, Молодежный, Родина, Целинное, Лисаков, Большой Чураков, Новониколаев, Воровьев, Докучаев Силантьев, Бирюков, Горняк, Степняк* т.б. аудан орталығы, ауыл аттары, тіпті облыс аттары *Павлодар, Петропавл* әлі де орысша атаулардан арылар емес.

Қазақстан Республикасындағы географиялық атаулардың мемлекеттік каталогынан аудан, ауыл, қала, кент, тау, көл, өзен, шатқал, төбешік т.б. атауларды кирил әліпбиінен латын графикасы негізінде транслитерациялау жұмыстары жүргізілуде.

Ономаст ғалым Қ.Рысбергеннің: «Еліміздегі жүз мыңдаған қазақ тіліндегі елді мекен, ауылдық округ, өзен, көл, тау, төбе, шатқал т.б. географиялық нысана атауларын латын графикасы негізінде жаңа әліпбиде жазу қиындық туғызбайтындығын айту керек. Өйткені жаңа әліпбиде қазақ тіліне тән төл дыбыстардың баламасы, графикалық таңбалық жүйесі еш қиындықсыз транслитерацияланады. Мұнда қиындық тудыратын Қазақстан жеріндегі жүз мыңдаған орыс тіліндегі географиялық атаулар мен елді мекен, ауыл, село атауларын жаңа әліпбиде адекватты түрде топонимдік атаудың тілдік, мекенжайлық, семантикалық сәйкесімділігін жоғалтпай жазу болып тұр» [120] деген еді.

Елімізде кеңестік кезеңнен қалып кеткен жер-су атаулары жетерлік дедік. Әсіресе, мұндай атаулар еліміздің солтүстік өңірлерінде әлі күнге дейін сіресіп тұр. Енді сол, кеңестік заманнан қалған орыс тіліндегі географиялық атауларды латын графикасы әліпбиде таңбалау қажет. Кирил әліпбиіндегі 42 әріп қазіргі латын графикасына негізделген жаңа әліпбиде 32 әріпке қысқарған. Оның ішінде кирил әліпбиіндегі Ёё, Цц, Щщ, Ъ, ъ, Ээ, Юю, Яя әріптері таңбаланбаған. Осы таңбалармен кездесетін елімізде көптеген географиялық атаулар бар. Кирил қарпіндегі атауларды қазіргі латын графикасы негізіндегі автоматты конвертер жүзеге асырады.

А.Жаңабекованың: «Кирилл қарпіндегі мәтіндерді латын қарпіне автоматты аударым жасайтын конвертерлер әріптің орнына әріпті ауыстыра салмайды. Егер олай етсек, қаншама көлемді әдебиеттеріміз емле ережелері ескерілмеген кәте орфограммаланады. Қазіргі интернет сайттарында жүрген конвертер бағдарламаларының көпшілігі осылай емле ережелері ескерілмей жасалған деуге болады» [121]. Осыған

байланысты орыс тілінен енген ь жіңішкелік белгісімен келетін географиялық атауларды конвертерлейтін болсақ, мынадай мәселелерге тап боламыз:

Альянс ауыл	Aláns áyyl
Воробьев ауыл	Vorobev áyyl
Силантьев ауылдық округ	Silantev áyylдық okrýg
Львов ауыл	Lvov áyyl
Горький ауылдық округ	Gorkı áyylдық okrýg
Терентьев ауыл	Terentev áyyl
Ксеньев ауыл	Ksenev áyyl

Жіңішкелік белгісі ь латын қаріпті қазақ мәтіндерінде таңбаланбайды, ал айтылуында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Мысалы: *Aláns*, *Lvov*, *Ksenev* т.б. атауларын кирил әліпбиіне ретранслитерацияланғанда: *Алэнс*, *Лвов*, *Ксеньев* болып бұрмаланып айтылады. Сондықтан орыс тілінен енген жалқы есімдерді жазылу үлгісіне сай, тіліміздің дыбыстық ерекшелігіне икемдеп *Alians*, *Ilvov*, *Kseniev* деп таңбалайтын болсақ, визуалды қабылдауға да, айтуға да жеңіл болар еді.

“Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелерінің” §83. *я* әрпі төл сөздерде, сонымен бірге шеттілдік сөздерде сөз басында, дауысты дыбыстан кейін, айыру белгісі (ъ) мен жіңішкелік белгісінен (ь) кейін *ia* әріп тіркесі арқылы: *iaǵni*, *qoian*; *Ialta*; *soia*, *idea*; *giperiadro*, *sybiadro*; *alians*, *koniak*, ал дауыссыз дыбыстан кейін *á* арқылы таңбаланады: *akýmýlátor*, *mýláj*, *zarád*, *kalkýlátor*. Қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады [122].

Я әрпі қазақ тілінің емле ережесі бойынша дауысты дыбыстан кейін *ia* қосарлы екі әріппен таңбаланады:

Красная Пресня ауыл	Krasnaia Presná áyyl
Маяк ауылдық округ.	Maiak áyylдық okrýg.
Русская Ивановка ауыл	Rýsskaia Ivanovka áyyl
Молодецкая ауылдық әкімшілік	Molodeskaia áyylдық ákimshilik
Первое Мая ауыл	Pervoe Maia áyyl
Первое Мая ауыл	Pervoe Maia áyyl
Маяковский ауылдық округ	Maiakovski áyylдық okrýg

Я дыбысы дауыссыз дыбыстан кейін латын қарпінде *á* дыбысымен таңбаланады:

Красная Заря ауыл	Krasnaia Zará
Горняк ауыл	Gornák áyyl
Октябрь ауыл	Oktábr áyyl
Святославка ауыл	Svátoslavka áyyl
Славянка ауыл	Slavánka áyyl
Гурянов ауыл	Gýránov áyyl
Черняев ауылдық округ	Chernáev áyylдық okrýg
Тимирязев ауылдық округ	Timirázev áyylдық okrýg
Костряков ауылдық округ	Kostrákov áyylдық okrýg

Я әрпі дауыссыз дыбыстан кейін келсе, автоматты конвертерде қазақ тіліндегі жіңішке *ә* дыбысына айналады: *Krasnaia Zará*, *Gýránov*, *Kostrákov*, *Chernáev*, *Svátoslavka*, *Slavánka*. Дауыссыз дыбыстан кейін келген *я* дыбысын жалпы есімдерде қазақтың төл *ә* әрпіне алмастыра алғанымызбен, бұл жалқы есімдердің ішкі заңдылығына бағына бермейді, сондықтан жалқы есімдерде сөз ортасында, сөз соңында дауыссыздан кейін келетін *я* әрпінің баламасын да қосарлы *ua* екі әріп тіркесімен берген жөн деп есептейміз. Мәселен: *Krasnaia Zaria*, *Gýrianov*, *Kostriakov*, *Cherniaev*, *Sviatoslavka*, *Slavianka*. Сондай-ақ қазақ тіліндегі *ә*, *е*, *ө*, *ү*, *і* жіңішке дауысты дыбыстарының қатысына қарай алдыңғы немесе соңғы буындары да бірыңғай жіңішке болып айтылуы тиіс. Жоғарыда айтылып кеткен *Oktábr*, *Gornák* буын үндестік заңы бойынша *Óktábr*, *Górnák* болып жазылуы тиіс деп ойлаймыз. Бұл атауларды латын графикасында жазудың өзіндік ерекшеліктері бар деп есептейміз.

Сөз басында *ю* әрпінен келетін атауларда латын графикасындағы қосарлы *ıú* таңбалануы:

Юго-Восток ауыл	Íúgo-Vostok áyyl
Юбилейное ауыл	Íýbileinoe áyyl
Юльев ауыл	Íýlev áyyl

Ю дыбысы дауыссыз дыбыстан кейін келсе автоматты конвертерде *ıú* қарпімен таңбаланған:

Милютин ауылдық округ	Milútin áyylдық okrýg
Люблин ауылдық округ	Lúblin áyylдық okrýg

Нелюбин ауылдық округ
Конюхов ауылдық округ
Тюменка ауыл
Нелюбин ауылдық округ
Бирюков ауыл

Nelübin aýyldyq okrýg
Konühov aýyldyq okrýg
Tümenka aýyl
Nelübin aýyldyq okrýg
Birükov aýyl

Осы *Milütin, Lüblin, Konühov, Tümenka* сынды атауларды кирил әліпбиіне ретранслитерацияланғанда: *Милүтин, Конүхов, Түменка* болып бұрмаланады. Ономастикалық атауларды жоғарыдағы заңдылық бойынша жазу бірізділікке алып келмейді. Сондықтан дауыссыз дыбыстан кейін *ю* әрпімен келетін жалқы есімдерді *л'* дыбыстық тіркесімен таңбалағанды жөн санаймыз. Сонда *Milyútín, Lyýblin, Konü'hov, Tyúmenka* деп таңбалау ономастикалық атауларды беруде бұрмалаушылықтарды болдырмайды. Қ.Рысберггеннің мына сөзіне тоқтала кетсек: «Сонымен қатар таяу жылдарда шеттілдік географиялық атауларды, дүниежүзі саяси картасындағы мемлекет, астана, өзге де атауларды жаңа қазақ әліпбиі негізінде таңбалау іс-шараларын қолға аламыз. Жаңа әліпби негізінде транслитерациялағанда алдымыздан көптеген ғылыми-теориялық мәселелер туындайтындығы белгілі. Өзге тілдегі атауларды екінші бір тілдің таңбалық жүйесімен дәлме-дәл беру мүмкін бола бермейді, негізінен, оған қабылдаушы тілдің фонема-графикалық ресурстары жеткіліксіз болады» [120]. Орыс тілінен енген географиялық атауларды қазақ латын әліпбиінде таңбалау алдағы уақытта күрделі мәселелерді тудыраы хақ.

Жалпы, тарихи атауларды қайтару, атауларды қазақша қою туралы мәселе тәуелсіздік алған жылдардан бері келеді. Ел, жер тарихына еш қисынсыз атаулардың біразынан арылу қажет деп санаймыз. Ендігі кезекте осы бағыттағы жұмыстарды жетілдіре түсу мақсаты тұр.

Қазір жалпылама ұрандардың уақыты емес, мәселелердің нақты шешімін табуға күш салатын кезең. Сондықтан жер-судың байырғы атауларын қайтаруды жалпыхалықтық мүддеге айналдыру қажет. Оны орысшадан қазақшаға емес, мемлекеттік тілге аудару деп түсінетін кез келді. Иә, елімізде кешегі Кеңестік заманнан қалған атауларды бірте-бірте өзгертуге тиіспіз. Өйткені өсіп келе жатқан ұрпақ бар. Олар қай атаудың тарихымен тәрбиеленбек?

Ең маңыздысы, бүгінгі қазаққа керегі – ұлттық құндылықтарды ұмытпау. Жаһандану дәуірі бүгін бізге дамудың сан үлгісін ұсынып жатыр. Соған орай, қоғамда еліктеу де ерекше байқалады. Жақсыдан өнеге алған жөн. Десек те, өзімізге лайықтысын, қажеттісін іріктеген дұрыс. Бұл – қазақ сияқты өркениет көшіне енді азат ел болып қосылған халық үшін аса маңызды.

2.2.4 Географиялық атаулардың тілдік табиғаты: емле мәселелері

Қазіргі қазақ даласында болып жатқан күрделі саяси жағдайда, әлеуметтік маңызы бар мәселелердің үрдісі шешімін таппай жатқан кезде, халқымыз өзінің ұлттық когнициясын, дәстүрі мен ділін жоғалтпай, өзгелерге өзін мойындатуда *қазақтың рухани жаңғыруының* орны ерекше.

Әсіресе тілдің табиғаты мен тазалығын сақтау жолында А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, күні бұрын тілдің үлкен қамалына айналып үлгерген секілді. Ана тілімізге еніп жатқан паразит сөздерге тосқауыл бола алмай, шет елдік инвестиция болсын, әлемдік экономиканың көшкіні болсын, өзге тілден енген сөздер өзгермеген күйі басымдық беріп келеді. Біреуіміз бұны тіл дамуының жетістігі дедік, ал екіншіміз тілге келген апат пен ақыр заманға баладық. Әсіресе, осы сияқты тілдік картиналар ұлттық ономастиканың алдында тұрған күрделі әрі ғылыми мәселелер санатында. Егер жаңа емле ережеде ономастикаға қатысты ана тілдің өзіне тән универсалиясы мен ерекшелігі ескерілмесе, біз, географиялық атауларды арада делдал болып жүрген орыс тілі арқылы қабылдау әдетімізді жалғастыра береміз. Алайда жаңа әліпбиде артық кірме дыбыстарды жойып, бар болғаны 32 әріпті қалдырдық. Бұл дегеніміз, әлемдік географиялық атауларды бұлжытпай таңбалауда қиындық тудыраы анық. Демек, осы тілдік өзгерістерді пайдалана отырып, әлемдік атаулардың жазу тәртібін ұлттық танымға сай етіп, көшімізді түзеп алудың сәті туып тұр. Мәселен, қазіргі әліпбиде *Ц ц* дыбысының жоқтығы жалқы есімдерді таңбалауда үлкен сұрақ тудырады. Мысалы: *ЦУМ, РИТЦ ПАЛАС, Франция* дейтін атауларды латынша таңбалағанда *SÛM, RITS PALAS, Fransia* деп таңбалаймыз ба, әлде *TSÛM, RITTS PALAS, Frantsia* деп дәл орыс тіліндегідей өзгертпей көрсеткеніміз дұрыс бола ма? Егер осындай жалқы есімдерді екінші мысалдағыдай еш өзгеріссіз жазар болсақ, әліпбиге көшудің мәнін, маңызын сақтап қаларымызға күдікпен қараймыз. Францияны ағылшындар *France*, түріктер мен әзірбайжандар *Fransa* десе, біздер, еш өзгеріссіз *Франция* деп қабылдай салыппыз. Ғалым Ш. Құрманбайұлы: «немістер өздерін – Deutsch (Deutsche), мемлекетін – Deutschland десе, ағылшындар оларды – German, елін – Germany, француздар – Allemagne (Альмани), allemand//allemande (альмаң, альманд) – Орыстар – немец//немка, Германия, қазақтар – Германия және неміс дейміз. Ал КСРО құрамында болған біз неміс, Германия деп, бұл атауларды орыстардан алдық. Қытайлар өздерін

ұлт ретінде – ханзу, мемлекет ретінде – Жұңго десе, ағылшындар – China – Chinese, француздар – Chine – chinois //chinoise, немістер – China – Chinese//Chinesi, орыстар – - китаец/китайка, Китай, біз қазақтар – қытай, Қытай деп ұлтты да, мемлекетті де таңбалап жүрміз» [123] – дейді. Ғалымның соны талдауы орыс тілінің түпнұсқалығын барынша дәлелдеп берген сыңайлы. Мемлекет, қала, мегаполис т.б. атауларға таңатын қазақтың қазақтығын танытатын, айтуға жеңіл, тілге икемді қосымшалардың жоқтығы, оны аудару, транслитерациялау мен транскрипциялау мәселесі де көңілді қынжылтады. Бұл ғылыми сұрақ бір жылда болмаса, бірнеше жылда шешімін табатын мәселе емес, егер осы сәтті пайдаланып өзгерістер енгізсек, эволюциялық жолмен ондаған жылдардың мәселелерін жемісті шешеріміз анық [124].

Әр атаудың өзіндік семантикалық ерекшеліктері болғанымен, формальды тұрғыдан бірдей емле ережесіне салып жазуға әбден болатыны көрініп тұр. Географиялық атауларға келгенде елордамыз *Нұр-Сұлтан* қаласының да жазылу нормасы *Санкт-Петербург, Нью-Йорк, Абу-Даби* қалаларының нобайын еске салып тұрғандай. Кезінде ғалым Ә. Қайдар «халық тілін білмейтін топографтар екі-үш сөзден тұратын жергілікті атаулардың бәрін сызықша арқылы бөлшектеп жаза берген. Біз одан біртіндеп арылып келе жатырмыз. Дегенмен, «Қзыл-Орда, Талды-Курган, Катон-Қарағай, Жаксы-Жандыадыр, Булақты-Шилик, Жана-Киима, Жаркент-Арасан, Калам-Карасу, Куль-Аул, Мамай-Каинды, Огиз-Урели, Чулак-Каинды түрінде қазақ тілінің қабырғасын сөгіп, топонимика заңын таптап жазылып жүрген географиялық атаулар әлі де көп» [122] - деген екен. Расында белгілі заңдылықтардың жоқтығы, қазақ ономастикасының ешбір тілдік талаптарға сай келмейтін, бірізділенбейтін атаулардың тууына жол беріп жатыр. Сондықтан, жаңа емле ереженің өзіндік стандартының болуы – шарт.

Емле ережеден бөлек әр атаудың қазақ тіліндегі сан түрлі нұсқалары да кездесіп жатады. Мәселен, Әзірбайжан/Өзәрбайжан/Азербайжан, Новосибирск Сибир/Сібір, Моңғол/Монғол, Моңғолия/Монғолия т.с.с деп жазып, аймақтық ерекшеліктердің сан түрлілігін әдеби нормада пайдаланып жүрміз.

Сондай-ақ, фонетиканың сойлын соғып жүргендер емле ережедегі *И* мен *У* мәселесіне үлкен толғаныспен қарайды. Бұл мәселе жалқы атаулардың да айтағына ерді. Жоғарыдағы дыбыстарды таратпай жазуды айтпағанда, таратып жазудың мотивін айқындап алудың жолы түсіп тұр. Егер таратып жазудағы басты мақсат, тілдегі ықшамдылықтан гөрі ауызекі сөйлеудегі әуезділікті сақтау болған болса, жалқы атауларды жазудың шұбалаңқылығына тап болатын жайымыз бар. Мәселен, Жамбыл облысы, Байзақ ауданына қарасты *Аққия* ауылын таратып жазып көрейік. *Аққыйа/Аққула* болып шығады. Түбір ішінде таратып жазуда тасымал реті сақталады: *Ақ-қу-ла*; түбір сөздердің ішінде сингорманизм заңы сақталады; егер осындай орфоэпиялық жазу үлгісі нормаға айналатын болса, тілде үндесім пайда болып, сырттан келген сөздерді қаз-қалпында қабылдай алмайтын табиғи тілге айналады. Ғалым Ә. Жүнісбек «сұу, бұу, тұу, тій, кій, тыйын, тійін, сұуыр, сұурет, ыйық, ійін, алұу, келуу т.б. таратып жазатын болсақ, онда сөздің, ең алдымен, үндесім әуезі сақталады, морфем құрамы бұзылмайды, буын реті сөтінемейді, тасымал оңай шешілетін болады. Ең бастысы, қазақ сөзінің табиғи айтылымын қайтарып аламыз» [125] – деген соны пікірін де жоққа шығара алмаймыз. Алайда, қазір қолданыста бар шет тілдік атауларды орфоэпиялық үлгіге салудың халі мәз болмайын деп тұр. Мәселен, Жаңа Зеландия, Әңгілия, Германия т.с.с деп жазған болар едік. Егер мәселенің төңірегі тек *И* мен *У* дыбыстарында ғана емес, орфоэпиялық заңдылықтың ұстанымы болған болса, дифтонг деп аталатын *Е, Ө* дыбыстарына да қатысты екенін жоққа шығара алмаймыз. Египет атауын таратып жазар болсақ, *Егйнет* болып шығады. *Іі* дыбысын естідік, таңба етіп түсірдік. Бірақ сөздің басында айтылатын *Й* дыбысын естіп тұрып, неге таңба етіп түсірмедік? Сонда, *Йегйнет* болып шығар еді.

Расында, біз, «дұрыс емле» мен «қате емленің» ара-жігін ажырата алмай жүрміз бе? Ал Ахмет Байтұрсынұлы дұрыс емле менен қате емлені айыруға қатысты мынадай пікір айтады: тіл табиғатына қарай емлені ыңғайлау ма? Жок, емле түріне қарай тілді ыңғайлау ма? Емле – жазу үшін шығарылған нәрсе, жазу – тіл үшін шығарылған нәрсе. Олай болса, тілді бұзып емлеге ыңғайлау емес, емлені тілге ыңғайлау болса керек.» [126] – дейді. Өзге тілден енген атауларды өзінің тілдік икеміне лайықты етіп айтуды, және оны жазуды қазақ жатсынбас. Бірақ тілдің пәктігінен айырылған ақсүйектер үшін бұндай жазу-сызу өткен ғасырдың сарқыншағы мен жаһандану жолында ескілікті еске алатын қараңғы қазақтардың танымына ғана лайықты емле деп түсінетінін ашық айтуға тура келіп тұр.

Айтылған уәждер қазақ тілінің әуезділігін сақтап, өзге тілдерді өзгертпей қабылдауға қорған болғанымен, таңбалардың шұбалаңқылығын қабылдауда, визуалды ақпаратты игеруге, жаһандануға, жаңғырған сана мен балалардың болашағына кері әсерін тигізе ме деп қатты алаңдаймыз.

2.2.5 Кісі есімдері мен жер-су атауларын латын графикасында таңбалау

Бүгінгі қазақ тілінің емле ережелері, орфография, орфоэпия принциптері өз бастауын ұлы ғалым Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінде көрсетілген заңдылықтармен жүйеленіп, қалыптастырылды. Ахмет Байтұрсынұлы – XX ғ. басындағы қазақ тілінің жазу мәдениетінің негізін салушылардың басшы тұлғасы

болса, ХХІ ғасырдағы жаңа латын әліпбиінің негізін қалаушылар – бүгінгі ғалым-тілшілер, жастар – жалғастырушы болашақ ұрпақ.

Елбасының тапсырмасымен латын әліпбиіне көшу кезең-кезеңмен жүзеге асырылмақ. Қазіргі жаңа латын әліпбиінің қазақ тілі емле-ереже заңдылықтарына сүйене отырып, ұсыныс-жобасын жасаушылардың бірі, тіл жанашыры ғалым Анар Фазылжан «Интерфакс-Қазақстан» агенттігіне берген сұхбатында латын әліпбиінің мән-маңызына тоқтала келіп, тілшінің: «Латын әліпбиіне көшу неше кезең бойынша жүзеге асады?» [127] – деген сұрағына орай әр кезеңнің мақсатын түсіндіріп береді. Ал жергілікті жерлердің атауын латынға көшіру, яғни қазақ тілі ономастикалық жүйесі үшінші кезеңде көшірілетініне тоқталды. Кезінде кирилл графикасына негізделген қазіргі қазақ жазуы орыс тілі арқылы енген сөздерді, атауларды сол күйінде, ұлттық тілімізге икемделмеген калпында жазып келді. Енді, академик Р. Сыздықтың айтуынша, «латыншаға көшкен кезде түпнұсқалық принциппен жазылатын сөздер қазақшаға игерілу керек. Ғалымның бұл пікірі жер-су, қала, көше атауларына, яғни ономастикаға да қатысты екені даусыз. Яғни кеңестік кезеңнің түпнұсқалық принципінен құтылудың жалғыз жолы – латын графикасына негізделген әліпбиге көшу болды. Осы ұстанымды танымал тілші-ғалымдардың дені қолдап, өз пікір-ұсыныстарын баспасөз арқылы білдірді. Бұл басқа тілдерден енген сөздерді, терминдерді қабылдамау керек деген сөз емес, кез келген тілдің лексикасы басқа тілден сөздерді қабылдау арқылы дамиды. Әйтсе де кірме сөздер қазақ тілінің орфографиялық, орфоэпиялық заңдылығы бойынша қабылдануы әрі игерілуі керек. Мұны неге айтып отырмыз. Қазір елімізде адам есімімен, табиғат ерекшелігімен т. б. байланысты жер-су атулары өте көп. Оның түпнұсқасын сақтап жаза берсек, біз кирилл графикасынан еш уақытта құтыла алмаймыз. Сондықтан латын графикасына негізделген әліпби арқылы түзелген жер-су, есім атауларының сөздігін, анықтамалықтар шығару кезек күттірмейтін мәселе. Өйткені кезінде қазақ араб әліпбиіне негізделген ескі жазба тілі деп айтылып келген әліпбиіміз болғаны белгілі төте жазудың әрине өз ережесі болды. Ал отызыншы жылдардағы латын әліпбиіндегі жазу-сызудың ұстанған өзіндік емле-ережелері қалыптасты. Бүгінгі күнге дейін орыс әліпбиіне, яғни кириллшеге негізделген орфографиялық ереже фонетикалық-морфологиялық принцип бойынша жасалып, қолданыста болды, бұл аралас-құралас, яғни орыс-қазақ гетерогенді принцип сақталды. Қазіргі мақсат – латын әліпбиіне сәйкес басты ұстанымдарымызды айқындап алу, сондықтан осы аса жауапты міндетті ойланып жүзеге асыру керек. Ол үшін ең алдымен болашақтағы орфографиялық, орфоэпиялық сөздіктерді ережеге сай түзу, өйткені ол ереже – белгілі бір тілдің біркелкі стандартқа сай жазылу нормалары мен тәртіптерін, қағидаларын белгілейтін заңдық күші бар құжат екені белгілі. Біздің сөз етіп отырған мәселеміз ономастикалық атаулардың латын әліпбиімен дұрыс жазылуын қарастыру болғандықтан, ұлттық тіліміз үшін ономастикалық атаулар сөздігін жасау аса маңызды болып отыр. Өйткені Қазақстан халықаралық әуежолымен 200-ден астам аэропорт, теміржол қатынасы арқылы сан мыңдаған қаламен, әралуан елдермен байланыс жасайды. Республикамыздың жер-су атаулары орфографиялық ережелерге, яғни картадағы нысандар орфографиялық стандартқа сай болуы көзделеді. Адам есімдері, миллиондаған төл құжаттары, мекеме, ұйымдардың, жеке және заңды тұлғалардың аттарының орфографиялануы, емле ережесіне сәйкес болуы міндетті. Әрбір сөз белгілі бір орфографиялық принцип бойынша жазылуы керек, өйткені орфографиялық принциптер жазу жүйесі үшін аса маңызды. Әлемдік лингвистика бойынша бір ғана принципке негізделген жазу жоқ, алайда жазу тарихында бір ғана принциппен жазу дәстүрі болған. Тілдің ұлттық ерекшелігіне, сипатына байланысты орфографиялық принциптің бірнеше түрі тандалып, сол бірнеше түрі жазба тілге қызмет етеді. Ал латын графикасына негізделген әліпби жүйесі бойынша емленің негізгі принциптерінің қызметі кеңейіп, түпнұсқа ұстанымымен жазылып жүрген сөздердің жазылуы фонетика-фонематикалық қағидаға ауысуға тиіс. Өйткені латын графикасына көшудің негізгі мақсаты да кірме сөздерді қазақшаға икемдеп, қазақ тілінің заңдылығына бағындыру. Қазіргі қазақ орфографиясындағы принциптерді ереже мен негізгі орфографиялық принциптерді өзгерту, әрине, ұқыпты, саналы түрде ғылыми жақтан дәлелденген ұстанымдарға сәйкес негізделеді. Егер қолданыстағы орфографиялық қағида өте қолайлы, жатық, үдемелі болса, онда осы қағидамыз дәлелдейтін дәйектерді, негіздерді нақтылап, соның ұстанымымен ережелер жасалды. Бұрынғы ережелер кириллшеге негізделгендіктен көп қателіктер болып келгені рас. Бүгінгі күнге дейін бір атаудың есімінің бірнеше нұсқада жазылып жүргендігі мәлім. Мысалы, Қожа Ахмет Иассауи – Яссауи – Ясауи; Баба түкті Шашты – Әзиз – Баба Түкті – Шәшті Әзіз; Дінмұхамед Қонаев – Дінмұхамет Қонаев тәрізді. Сондай-ақ тілімізге жат ь (жіңішкелік белгісі) Шарын каньоны т. б. атаулар бар, оны Шарын канийо-ны/канионы деп жазамыз ба, ойланатын шаруа немесе шет тілдік атаулар: Нью-Йорк – Ниу-Йорк, т. б. қазақ әдеби лексикасында ажыратушылық қасиетке ие ь (жуандық белгісі) бар сөздер жиі болмаса да бар: съезд, объектив т. б. Осы тәрізді сөздерді біріздендіру үшін қалайда сөздіктер түзу алдыңғы кезектегі мәселе. Қазірдің өзінде Qazaq, Qazaqstan деп жазылған атауларды кез келгеніміз қиналмай-ақ оқи аламыз. Сондықтан да латын графикасын қабылдау еш қиындық тудырмайды деген пікірдеміз. Өз тіліміз, өз жазуымыз қалыптассын десек, латын әліпбиін ұрпағымыздың бойын сіңіруге әр қазақ ат салысуға тиіс.

Үстіміздегі ғасырдың тарихи оқиғаларының бірі – қазақ халқы үшін жаңа латын әліпбиінің қолданысқа енуі. 1940 жылдарға дейін Алаш зиялыларының мәдени мұрасы есептелген латын әліпбиі бүгінгі ұрпаққа да жат емес. Елбасының өзі рухани жаңғыруда жастардың рухани санасының жоғары деңгейде екеніне сенім білдіре отырып, «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында Қазақ мемлекетінің дүниежүзіндегі бәсекелестікке қабілетті елдердің қатарына енуіне орай бірқатар атқарылуға тиіс міндеттерді айқындап берді [9]. Болашағымыз үшін ең басты мақсат – ұлттық құндылықтармыз бен халықтық озық дәстүрлерімізді сақтап, жаңартып отыру. Сондай-ақ бұл мақалада рухани бірегейліктерді қалыптастыру керектігін атап өтті. Ол үшін ұлттық тіліміз бен ұлттық жазуымызды бір қалыпқа түсіріп, болашақ латын графикасына негізделген әліпбиіміздің емле-ережелерін біріздендіру, бағдарын белгілеу және бекіту міндеті тұр. Ғалым, тілшілердің ұсыныс-жобаларымен қабылданып бекіген әліпби емле-ережелері орфографиялық жүйеге негізделеді. Себебі әрбір сөз, атаулар, жер-су аттары белгілі бір ұстаным қағидасымен жазылуы өте маңызды. Латын графикасына көшудің мақсаты да осы.

1940 жылдан бастап қазақ дыбыстың жүйесіне тән емес в, и, ф, х, ц, щ, ч, э, ю, я, ь, ы тәрізді әріптердің енуіне де байланысты шығар, Қазақстан жер-су, қала аттары кеңестік саясаттың салдарынан Көкшетау орыс тілінде – Кокчетав, Қызылорда – Кызыл Орда, Жамбыл – Джамбул т. б. орыс кириллицасымен айтылып, жазылып келді. Бұлай аталудан тәуелсіздіктің арқасында ғана құтылған сияқтымыз. Алайда әлі де болса, кеңестік жүйенің сарқыншақтары сақталып келе жатқаны жасырын емес. Облыс орталықтарының өзі Павлодар, Петропавл, кейбір қалаларда (Тараз) Ленин атындағы көше, Октябрь көшесі (Талғар) т. б. атаулар жойылған жоқ [128].

Қорыта келгенде айтарымыз, латын графикасына негізделген жер-су, есім атауларын жазуды орфографиялық, орфоэпиялық сөздіктерін қазақ тілі емле ереже заңдылықтарын сақтай отырып қолға алу керек.

2.3 Шеттілдік ономастикалық атауларды жаңа әліпбиде жазу мәселелері

2.3.1 Дүниежүзілік саяси картаны латынграфикалы әліпбиде әзірлеу

Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты 2018 жылдың 12 сәуірінде жарық көрген бағдарламалық мақаласында көрсетілген міндеттерге сай жазуымызды жаңғырту ісі қолға алынып, қазақ тілін латын графикасына көшіру туралы мемлекеттік жоспар, бағдарламалар қабылданып, нақты шаралар бекітілді. Соның ішінде шеттілдік ономастикалық атауларды қазақ тілінің жаңа әліпбиінде жазу мәселесі маңыздылығы артып, жауапкершілігі де еселене түсті. Тілші ғалымдардың басты міндеті де, мақсаты да жаңа әліпбиімізде шеттілдік жер-су атауларын мейлінше түсінікті әрі сауатты жасап шығу болып отыр. Бір қарағанда оңай көрінген бұл шаруаның өзіндік қиындықтары мол. Осыған орай мақаламызда шетел мемлекеттеріндегі географиялық атауларды жаңа латынграфикалы әліпби негізінде жазудың кейбір өзекті мәселелеріне тоқталамыз.

Дүниежүзілік саяси карта жүздеген мемлекет, қала, мұхит, теңіз, өзге де географиялық атауларымен өрнектелген. Ономастикалық терминологияда шеттілдік топонимдік атауларды шартты түрде экзонимдер деген терминмен белгілейді, яғни экзо-тыс, сырт+оним атау). «*Экзоним* – традиционная для данного языка форма топонима, относящегося к объекту вне территории этого языка, несовпадающая по фонемному составу, произношению и написанию с современной формой в языке-источнике. Пр.: *Баку (Бақы), Рим (Ром), Париж (Парис), Неаполь (Napoli), Вена (Wien)*» [110, 164].

Жалпы шеттілдік ономастикалық атауларды, сөз болып отырған өзге елдің жер-су атауларын жаңа латынграфикалы әліпбиде ауыстырудың екі жолы бар: біріншісі, дағдылы дәнекер тіл орыс тілі арқылы қалыптасқан жазуда қалдыру, тек графикасы өзгереді, екіншісі, қазақ тілінің заңдылығына сай икемдеп, сындырып жазу, жаңаша игеру. Бұл іс арнайы ережесіз бітпейді. Сондықтан алдымен ереже жасап алу керек. Алайда сөздік түзбей, біраз практикалық жұмыстарды қолға алып, нақты тілдік материалмен жұмыс бастамай тұрып, экзонимдерді қалай транслитерациялау керек, қандай кемшін, дұдалмды тұстары бар екендігін анықтау қиынға соғары да анық. Сондықтан экзонимдер тізімін саралау барысында ереженің біршама қағидаттарын айқындау мүмкіндігі болады. Мәселен, шеттілдік топонимдерді жаңа графикада жазу ережесінің басты қағидаттарының бірі – ереже, бұл картографиялық өнім кімге арналады және қалай жасалады деген сұраққа жауап іздеуден басталады.

Болашақ ереже де, шеттілдік жер-су атауларының саяси картасы алдыңғы уақытта өзге картографиялық өнімдер, атластар жасауға, мектеп, жоғары оқу орындары оқулықтары мен түрлі анықтағыштар әзірлеуге қажет. Сондай-ақ, жаңа жазумен таңбаланған атаулар халықаралық келісімшарттарда, дипломатиялық қатынастарда, БАҚ құралдарында, отандық және шетелдік түрлі ақпараттық көздерде, жалпы ауқымды коммуникативтік кеңістіктегі айналымға түседі. Сонымен қатар жаңа әліпбиде жазу қай негізге сүйенеді дегенде мұндай ережеде шет мемлекеттердегі физика-

географиялық атаулардың, мемлекет атаулары мен елді мекен, қала атауларының карталарда, ғылыми әдебиеттер мен анықтамалықтар, туристік және басқа да басылымдар мен бұқаралық ақпарат көздерінде, ресми құжаттарда, ісқағаздарда т.б. мәтіндердегі жазылу нормасын қамтиды. Яғни ономастикалық ережелер, шеттілдік атаулар ережесі, нақтырақ айтсақ, ономастикалық атаулардың жазуы тіліміздің басты орфографиялық емле-ережелерінің нормаларына сай болады, болуы міндетті де. Өйткені қандай да алыс-жақын мемлекет атауы, әлем астаналарының атауы, өзге де жер-су атаулары алдымен ұлттық тіліміздің заңдылығына, ішкі нормаларына сай төл әріптерімізбен таңбалануы тиіс. Осыған орай мақаламызда шеттілдік географиялық атауларды игерудің кейбір тиімді жолдарын қарастырамыз.

Шеттілдік топонимдерді жаңа әліпбиде таңбалаудағы басты қағидаттардың бірі – Дүниежүзілік саяси картада қамтылатын атаулардың басым бөлігі қазіргі қолданыстағы дәстүрлі қалыбы сақталып, бірақ қазақ әліпбиінде жазылады: *Нью-Йорк//Niu-Iork, Кюрасао аралдары//Kyurasao araldary, Франция//Fransia, Испания//Ispania, Колумбия//Kolumbia, Армения// Armenia, Зимбабве//Zimbabve, Фуздияма тауы//Fuzdiama tauy, Санта-де-Лука/Santa-de-Luka, Валлетта /Valletta, Л'Акуила/L'Akuila, Сьюдад Реаль/Siudad Real, Порт-о-Пренс/ Port-o-Prens, Грасьяс-а-Дьюс/Grasias-a-Dus, Баб-әл-Мандеб шығанағы/ Bab-äl-Mandeb şyğanağy* т.б.

Ал Қазақстаннан тыс жерлердегі орыстілді географиялық атаулар орыс тілінің орфографиялық ережелерінің ұстанымдары мен нормаларын басшылыққа ала отырып, латынграфикалы қазақ әліпбиі негізінде жазылады:

- бас әріппен жазу,
- кіші әріппен жазу,
- бірге, бөлек жазу,
- бірнеше сөзден тұратын күрделі атаулардың жазылуы,
- күрделі атаудың алғашқы сыңары (сын есім) аударылып алынады) т.б.

- қосарланған географиялық атаулардың екі сыңары да бас әріппен, дефис арқылы жазылады. Ал *Нойбург-ан-дер-Донау, Булонь-сюр-Мер, Сент-Аман-Мон-Рон* сынды шеттілдік атаулардағы бірнеше дефис түпнұсқа бойынша сол күйде жазылады.

Осы кезге дейін біраз шетел мемлекет, астана, қала атаулары ұлттық лингвомәдениетімізге сіңісіп, игерілген, жазу дәстүрі қалыптасқан, аудармасы бар атаулар сол күйде жазылады. *Вашингтон, Мәскеу, Ресей, Орынбор, Жапония, Мажарстан, Ыстамбұл, Тегран, Пәкістан, Бейжін, Ұлыбритания* т.б. Келешекте бұл тізім толығын болады, яғни қазақ тілінің айтылу, жазылу нормаларына икемделіп тұрған атаулар бар, соларды анықтау міндеті тұр. Мұндай экзонимдерді үш топта қарастыруға болады: түркітектес топонимдер, шекаралас елдердегі географиялық атаулар, арабтектес атаулар, Қытайдағы қала, аймақ-өңір, өзен-су атаулары. Осы үш топтағы атаулардың дәнекер болған және орыс тілінде қалыптасқан дәстүрлі формасын келтіреміз, сондай-ақ, қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына сай игерілген және қазақ тілінің жаңа латынграфикалы әліпбиінде таңбалануын көрсетеміз.

Түркітектес топонимдер:

Орыс тіліндегі дәстүрлі жазылуы	Қазақ тілінде қалыптасқан қолданылу формасы	Қазақ латынграфикалы әліпбиінде жазылуы
Нукус	Нөкіс	Nökis
Самарканд	Самарқан	Samarqan
Үргенч	Үргеніш	Ürgeniş
Учкудук	Үшкұдық	Üşqüdyq
Чирчик	Шыршық	Şyrşyq
Хива	Хиуа	Hiua
Чолпон Ата	Шолпан Ата	Şolpan Ata

Бұл атаулар қазақ тілінде бұрыннан сіңісті болып, қазақша жазылуы қалыптасып кеткен. Осы типтегі Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан, Әзербайжан, Түркия, еліміздің Ресеймен шекаралас аумағындағы, мысалы, Орынбор, Астрахан т.б. сынды атауларды қамтылуы тиіс деп есептейміз. Бірақ орыс жазуында әбден танымал болған *Таишент, Баку, Кушкурған, Янгикурған* сынды атауларды *Тәшкен, Бакы, Қосқорған, Жаңақорған* деп сындырып жазса қалай болар еді деген мәселені ортаға саламыз.

Ал Түркиядағы *Чанаккале, Ескишехир, Денизли, Кизилагач, Кизилот, Олюдениз, Акьюрт, Узункөпрю, Юртбаши, Сарыгёль* т.б. көптеген топонимдерді атауға болады. Бұларды қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне сай игеріп жазу ғылыми тұрғыдан қаншалықты тиімді, өз танымалдылығынан (идентичность) арылып қалмай ма деген сауал туындайды.

Біздің ойымызша, топонимдегі бірнеше немесе көптеген фонемаларды бірден өзгертпей, танымалдылығын сақтау үшін бірлі-жарым ғана дыбысты, әріпті өзгерткен жөн. Өйткені, практикалық транскрипция мен транслитерацияның орфографиядан айырмашылығы екі тілдің арасындағы «уақытша көпір» іспеттес.

Сондықтан шет тілінен енген жалқы есім болсын, жалпы есім сөз болсын алғашында тек транскрипцияға ғана бағынады, орфографиясына, емлесіне қатаң түрде бірден икемделмейді, бүкіл лексикалық қорға тарамайды. Алғашында өзгеріс жеке фонемаға қатысты болып, бірлі-жарым өзгеріс енуі мүмкін, мысалы, бір әріпті өзгерту, қос әріптің бірі түсіп қалуы, **ь** белгісін түсіріп жазу сынды өзгерістерді атауға болады: *älbom, älrinis, Älñi//Älri* (Альпы емес), *Ыстамбұл, Тәшкент*, ал мағыналас *Олюдениз, Кизилагач емес Өлітеңіз, Қызылағаш* деп жазса, Түркиядағы *Өлітеңіз* бен *Қызылағаш* екендігін қосалқы ақпарат арқылы ғана білуге болады.

Арабтекес атаулардың жазылуы:

Абу, Эд, Эз, Эль, Эр, Эс, Эт, Эш артикльдерімен жазылатын атауларда бұл компоненттер қазақ тілінің айтылу, жазылу ерекшелігіне бейімделіп алынады: *әбу, әд, әз, әл, әр, әт, әш*: *Әбу-Даби, Әбу-Камал, Дайр-әз-Заур//Дайыр-әз-Зауыр, Әд-Дивания, Әл-Катиф, Әл-Қуңфуда, Әс-Салман, Әс-Сулайш, Әд-Даммам, Эр-Рияд, Эр-Рувайс, Эт-Таиф, Эш-Шарма, Эш-Шихр* т.б. Өйткені бұл оның географиялық сәйкесімділігі мен танымалдылығына нұқсан келтірмейді, сондықтан орыс тіліндегі **а** әрпінің орнына **ә** әрпі жазылғаны дұрыс.

Дж дифтонгымен келетін экзонимдерде жалғыз (жалаң) **ж** әрпімен жазылады: *Джидда/Жидда, Джизан/Жизан, Шарджа/Шаржы, Эль-Джауф/Әл-Жауф, Эль-Ваджх/Әл-Важх, Умм-Ладдж/Умм-Ладж, Джабаль-әз-Занна/Жабал-әз-Зәнна*, ал *Лос-Анджелес* сынды атауларды *Лос-Анжелес* деп жазса болады. Бұл ережеде ешқандай қайшылық жоқ, өз тіліміздің айтылу заңдылығына сәйкестендіріп жазған жөн. Таяу Шығыстағы *Египет, Дамаск* шаһарларының ежелгі қазақ қисса-дастандарында, ақын-жыраулар шығармаларында *Мысыр елі, Дамшиқ* т.б. үлгіде қолданылғанын білеміз. Орыс тілінен ауысқан *Алжир* атауын арабтар түпнұсқада *Al-Zesair* деп жазып, қолданылады. Қазақ тілінде *әл-Жазира* елі деп түпнұсқаға жақындатып атаудың қисыны бар. Осы тізімді толықтыруға болады.

Қытай тіліндегі географиялық атаулар.

Қытай жеріндегі топонимдердегі орыс тілі арқылы енген **цз, чж**, әріп тіркестері мен **чжоу** сынды онимдік маркерлердің қазақ тілінде қолданылуы қиындық тудырды: *Гуцзяо, Цзянмынь, Цзинчэн, Цзесю, Шочжоу, Хуайжэнь* т.б. көптеген атаулардың айтылуы тым күрделі, әрі қиын екендігі рас. Ескеретін жайт, өз жеріміздегі орыс тілінде қалыптасып кеткен *Чунджа* елді мекен атауын *Шонжы* деп айтып, жазып, тіліміздің дыбысталу табиғатына жақындатып алдық және оның еш сөкеттігі жоқ. Өте үйлесімді болып тұрғандығы анық. Сол сияқты қытай тіліндегі осы типтес географиялық атауларды Қытай қазақтарының тілінде жергілікті айтылуы мен жазылуы тарихи жолмен қалыптасқан екен, мәселен:

Орыс тілінде қалыптасқан транслитерациясы	Қытай қазақтарының тілінде қалыптасқан жазылуы	Латынграфикалы қазақ әліпбиіндегі транслитерациясы
Гуцзяо	Гужияшы	Gujiāshy
Цзиньчжун:	Жинжұң	Jinjūñ
Цзесю	Жиешу	Jiēshu
Цзиньчэн:	Жинчың	Jinşyñ
Гаопин	Гаупиң	Gaupiñ
Синьчжоу:	Шинжүү	Şinjūu
Юаньпин	Иуэнпин	Iuānpin
Шочжоу:	Шуошүү	Şuoşūu
Линьфэнь:	Линфін	Linfin
Шицзячжуан	Шыжия жуаң	Şyjia juañ
Юньчэн:	Йүнчың	Iūnşyñ
Цзуньхуа	Зүнхуа	Zūnhua
Хэцзинь	Хыжин	Hyjin
Юнци	Йүнжи	Iūñji
Люйлян:	Лүйлиаң	Lūiliañ
Гуанчжоу	Гуанжүү	Guañjūu
Цзянмынь	Жианмін	Jiañmin

Байқағанымыздай, топоним тұлғасы қатты өзгеріске ұшырайды екен. Алайда бұл үдерістен бас тартпау керек. Бірден болмаса да, осы бағыттағы жұмыстарды жалғастыру керек деп есептейміз. Өйткені әр мемлекет өзге мемлекеттегі ономастикалық атауларды ешкімге жалтақтамай өз тілінің орфографиясына,

фонетикалық табиғатына үйлестіріп, тіптен мүлдем басқа сөзбен де жазып, транслитерациялайтындығы белгілі. Оған көптеп мысалдар келтіруге болады.

Ресей атауы латын тілінде *Pussia*, фин тілінде *Веняйя*, моңғол тіліндегі *Урус* қытай, корей, вьетнам тілдеріне негіз болып, *Eluosi*, *Leosia*, *Nga La Tu* деп өзгертіліп игерілген. Ресеймен есте жоқ заманнан іргелес болған латыш елі *Кривевия* деп ежелгі Русті мекендеген шығыс славян тайпалары кривичтердің атынан қойған екен.

Германия экзонимінің де әр тілдегі әрқалай аталуы қалыптасқан екен: словак тілінде *Nemesko*, серб. *Немачка*, пол. *Niemcy*, норвег. *Tyskland*, литва. *Vokietija*, мажар. *Nemetország*, баск. испан. *Alemanian*, эстон. *Saksamaa*, фин. *Saksa*, ал біркатар еуропалық тілдерде *Duitsland*, *Germania* үлгісінде жазылған. Біздің елдің атауын да басқа елдерде өз тілдерінің ерекшеліктеріне сай жазады.

Қазақтың белгілі фонетист ғалымы, Мемлекеттік комиссия жанынан құрылған Орфографиялық жұмыс тобының мүшесі, ҚР ҰҒА академигі З.М.Базарбаева шеттілдік сөздерді қазақ латын әліпбиінде жазуға қатысты транслитерация мен транскрипцияның ерекшеліктерін былай көрсетеді: «Особую область орфографии составляет передача средствами казахской графики иноязычных слов. В заимствованных словах могут произноситься такие звуки, которых нет в казахском языке. При передаче заимствованных слов используется два приема: транскрипция (передача при помощи букв казахского алфавита звуков иноязычного слова) и транслитерация (передача соответственными казахскими буквами букв иноязычного слова). Если написание исконно казахских слов подчиняется в основном фонематическому принципу, то заимствованные слова пишутся по фонетическому принципу, то есть они будут преломляться согласно орфоэпическим нормам казахского языка» [113, 219]. Басқаша айтсақ, қандай да бір шеттілдік сөзді қабылдағанда, қабылдаушы тілде рецепиент тілдегі сәйкес әріптер жоқ болған жағдайда офроэпиялық, айтылу нормасына жүгінеді. Бұл қытай тіліндегі топонимдерге тікелей қатысты жайт. Алайда географиялық атаулардың, әсіресе, картадағы атаулардың жөні бір бөлек, олар құжаттық дәлдікті, нақтылықты қажет етеді. Осыны да естен шығармаған абзал. Бұл жөнінде орыс ономастикасының теоретик ғалымы А.В.Суперанская былай дейді: «Предъявляемые к надписям в географических пособиях (картах, атласах, словарях) требования, с одной стороны, смыкаются с требованиями, предъявляемыми к документации – документальная точность. С другой стороны, они аналогичны требованиям, предъявляемым к иноязычным словам в общей прессе – сохранение фонетической близости неисходному и идентификация на слух» [110, 53].

Түркітекес және қытай тіліндегі атауларды қазақыландыру қажеттілігін айта отырып, біз, ең алдымен, мына критерийлерге сүйену керек деп есептейміз: қазақ қалың отырған аймақ, тілінен, ұлттық мәдениетінен қол үзбеген, тарихи тамыры бір, ертеден қатынаста болғандықтан, ондай аймақтардағы атауларды қазақ тілінің фонетикалық ерекшелігіне бейімдеп жазған жөн. Түркия, Әзербайжан елдері шалғайлау, аралас-құралас болмағандықтан, ол елдердегі атауларды жаанды түрде өз тілімізге иілдірмей, өзгеріссіз алған жөн шығар деп пайымдаймыз.

Белгілі ғалым жаңа емлені басты әзірлеушілердің бірі, проф. Нұргелді Уәлидің сөзімен қорытындыласақ: “Латын графикасын қабылдау арқылы осы жазуды қолданып жатқан түркітекес мемлекеттермен жалпытүркілік бірегейлікті дамытуға, қазіргі жазуда орын алып отырған компьютерлік, интернеттік желідегі қиындықтарды жеңуге, орын алып отырған орфографиялық, орфоэпиялық кемшіліктерді жоюға, терминологиялық, ономастикалық атаулардың ұлттық сипатын қалыптастыруға және құлдық психологиядан арылып, ұлттық сананы қалыптастыруға оң ықпалын тигізері сөзсіз” [115, 142]. Жоғарыда айтылған проблемалардан тыс шеттілдік атаулардағы латын әліпбиінің дауысты, дауыссыз дыбыстардың, жеке даулы орфограммалардың қолданылуы, экзонимдердің негізгі үлгі-типтері, олардың жазылуының орфографиялық емле-ережелеріне қатысты мәселелерді алдыңғы уақытта сөз етеміз.

2.3.2 Мемлекет, астана атауларының қазақ тілінің латын әліпбиінде транслитерациялау жайында

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани сананы жаңғырту» атты мақаласында: «Қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керек. Біз бұл мәселеге неғұрлым дәйектілік қажеттігін терең түсініп, байыппен қарап келеміз және оған кірісуге тәуелсіздік алғаннан бері мұқият дайындалдық.

2025 жылға қарай іс қағаздарын, мерзімді баспасөзді, оқулықтарды, бәрін де латын әліпбиімен басып шығара бастауға тиіспіз.

2017 жылдың аяғына дейін ғалымдардың көмегімен, барша қоғам өкілдерімен ақылдаса отырып, қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдау керек», – деген міндеттер жүктеді.

Н.Ә.Назарбаевтың бұйрығымен апостроф таңбалы әліпби қабылданды. Осыған орай тіл білімінің ономастика саласы да латын әліпбиіне көшудің дайындық жұмыстарына кірісті. Ғылыми әдебиетте әр ел халықтарының өзін этнос ретіндегі таныған атпен қатар сырттағы көршілес халықтар мен мемлекеттер

берген аты болады. Өзін өзі атау үрдісі *эндоэтноним* терминімен белгіленсе, өзге халықтардың қойған атын *экзоэтноним* дейді. Халық, мемлекет атауларының халықаралық мәдени, ономастикалық кеңістікте қалыптасуының өзіндік көптеген жүзжылдық, тіптен мыңжылдық тарихы бар.

Әр елдің, мемлекеттің атауының қалыптасуының өзі – жеке үлкен қызықты ғылыми мәселе. Көп жағдайда оларға сырттан қойған аттар ұнамай да жатады. Мәселен, *Қытайдың* аты Еуропа өркениетінде *China* деп атау қалыптасқан, ол атау өте көне дәуірлерден келе жатқан алғашқы б.д. III ғасырында Цинь император әулетінің атынан еуропалықтар тарапынан қойылған. Ал орыс тіліндегі *Китай* атауы елдің солтүстігін мекендеген кидан тайпа атынан қойылған. Қытайлықтар өздерін «хань», «ханьсу» деп атап, елін *Жуңго* деп атау қалыптасқан, яғни, «Орталық патшалық», «Жердің, әлемнің кіндігінде орналасқан, аспан асты елі» дегенді білдіреді екен.

Көптеген мемлекет пен елдердің атаулары негізінен орыс тіліндегі ғылыми әдебиеттен енгендігі белгілі. Олардың жазылуы мен айтылуы ТМД құрамындағы бұрынғы КСРО мемлекеттерінің тілінде көбінде орыс тіліндегі нұсқасы танымал әрі жақын болғанымен, шетел мемлекет атаулары өзге әлемге ағылшын тілі арқылы жазылуы мен айтылуы арқылы еніп отыр.

Сол сияқты қазіргі әлем картасында, мектеп оқулықтарында әрқайсымызға танымал әрі үйреншікті болып кеткен көптеген мемлекет атауларының өз атаулары мүлдем басқа екен. Мысалы: *Абхазия – Аисны, Аустралия – Острэлия, Аустрия – Остеррайх, Албания – Шкиперия, Алжир – Альджазаир, Англия – Ингланд, Армения – Хайастан, Грузия – Сакартвело, Германия – Дойчланд, Грекия – Эллада, Дания – Данмарк, Үндістан – Бхарат, Ирландия – Эйре, Литва – Летува, Польша – Польшка, Солтүстік Корея – Пукчосон, Тайланд – Пратхет – Тхаи, Хорватия – Хрватска, Черногория – Црна гора, Чехия – Ческо, Швейцария – Швайц, Швеция – Сверие, Финляндия – Суоми, Эстония – Ээсти, Эфиопия – Итьёпня, Оңтүстік Корея – Намхан, Жапония – Ниппон* және б.

Қазақ тілінде кейбір шетел мемлекеттерінің тарихи қалыптасқан атауы, жазылуы бар. Мәселен, *Германия* мемлекетінің атын *Алмания, Алман елі* формасында қазақ тілінде қолдану қалыптасқан. Бұл – қазақ тілінің ерекшеліктеріне бейімдеу деп түсінеміз. Алайда олай емес екен. Қазақ тіліне *Алмания* атауы тектен-тек еніп отырған жоқ, оның ұзақ-сонар тарихы бар екен. Рейн өзенінің сағасын 2000 жыл бұрын мекендеген тайпалар өздерін «германдықтар» деп атаған, яғни, «гег» («найза») және «тап» сөзі «адам» дегенді білдірген. Ежелгі римдіктер де *германдықтар* деп атаған, ал Рейннің шығыс жағалауын герман тайпаларымен қатар славян, көшпенді ғұн тайпалары мекендегеніне байланысты түгелдей «*Allemagnia*», яғни, «әртекгі халықтар мекені» деп атаған екен. Ал орыстар германдықтарды «немцы» деп тілдерін түсінбегендіктен, «немой» – «мылқау елі» деп атап кеткен. Байқағанымыздай, әр елдің атауы терең тарихқа, көне этимологияға жетелейді.

Бұл жоба аясындағы басты мақсатымыз – «әлемдегі танымал мемлекеттердің (шалғай елдерді есепке алмағанда) атын орыс тіліндегі формасын сол қалпында аламыз ба әлде тіліміз латын графикасына көшкен тұста осы мәселелерді тіліміздің ыңғайына қарап, барлық елдерді болмаса да, ішінара транслитерациялаймыз ба?» деген сауал туындайды. Өйткені шетел мемлекет атауларының барлығы қазақ тіліне орыс тілінен еніп, оның сөзжасамдық ерекшелігін, жалғау, қосымша, жұрнақтарына дейін иеленген.

«Сондықтан көптеген елдердің атауының өз тілінде халықаралық стандартқа айналған ағылшын тілінде, сондай-ақ түркі тілдеріндегі (түрік, әзербайжан, өзбек), өзге еуропалық әлем тілдеріндегі (француз, испан) жазуын саралай отырып, қандай да бір нұсқасы қазақ тіліне жақын келе ме?» деген ой келеді. Төмендегі мемлекет атауларының кестесіне назар аударсақ, түркі тілдеріндегі, Еуропа тілдеріндегі транслитерациясының қайсысы қазақ тіліндегі апостроф графикалы латын әліпбиімізге жақын, соны қай тілдегі транслитерация нақтырақ береді? Әлбетте түркі тілдеріндегі жазу, транслитерация жақынырақ көрінеді.

кирилше қазақ/орыс тілдеріндегі жазуы	қазақ тілінде апостроф латын	халықаралық стандарт ағылшын тілдегі	түрік, өзбек, әзірбайжан тілдерінде (латын)	испан тілінде	француз тілінде
Нидерланд	Ni'derland	Netherlan ds	Hollanda (түрік), Gollandiya (өзбек), Hollandiya (әзірбайжан)	Países Bajos	Pays-Bas
Грекия	Greki'i'a	Greece	Yunanistan (түрік), Gretsia (өзбек), Yunanistan (әзірбайжан)	Grecia	Greece
Германия	Germani'i'a	Germany	Almanya (түрік), Germaniya (өзбек), Almaniya (әзірбайжан)	Alemaní a	Allemagne
Швейцария	S'veitsari'i'a	Switzerland	İsviçre (түрік), Shveytsariya (өзбек), İsveçrə (әзірбайжан)	Suiza	Suisse

Бельгия	Belgi'î'a	Belgium	Belçika (түрік), Belgiya (өзбек), Belçika (әзірбайжан)	Bélgica	Belgique
Мажарстан	Majarstan	Hungary	Macaristan (түрік), Vengriya (өзбек), Macaristan (әзірбайжан)	Hungria	Hungary
Польша	Pols'a	Poland	Polonya (түрік), Polsha (өзбек), Polşa (әзірбайжан)	Polonia	Pologne
Литва	Li'tva	Lithuania	Litvanya (түрік), Litva (өзбек), Litva (әзірбайжан)	Lituania	Lituanie
Ирландия	I'rlandi'î'a	Ireland	İrlanda (түрік), Irlandiya (өзбек), İrlandiya (әзірбайжан)	Irlanda	Irlande
Хорватия	Horvati'î'a	Croatia	Hırvatistan (түрік), Хорватиya (өзбек), Хорватиya (әзірбайжан)	Croacia	Croatie
Дания	Dani'î'a	Denmark	Danimarka (түрік), Daniya (өзбек), Danimarka (әзірбайжан)	Dinamarca	Danemark
Ұлыбритания	Ulybri'tani'î'a	GreatBrita in	Büyük Britanya (түрік), Buyuk Britaniya (өзбек), (әзірбайжан), BöyükBritaniya (әзірбайжан)	ReinoUn ido	Royaume- Uni
Ресей	Resei'	Russia	Rusya (түрік), Rossiya (өзбек), Rusiya (әзірбайжан)	Rusia	Russie
Норвегия	Norvegi'î'a	Norway	Norveç (түрік), Norvegiya (өзбек),Norveç(әзірбайжан)	Noruega	Norvège
Франция	Fransi'î'a	France	Fransa (түрік), Frantsiya (өзбек), Fransa (әзірбайжан)	Francia	France
Исландия	I'slandi'î'a	Iceland	İzlanda (түрік), Islandiya (өзбек), Islandiya(әзірбайжан)	Islandia	Islande
Латвия	Latvi'î'a	Latvia	Letonya (түрік), Latviya (өзбек), Latviya (әзірбайжан)	Letonia	Lettonie
Италия	I'tali'î'a	Italy	İtalya (түрік), Italiya (өзбек), İtaliya (әзірбайжан)	Italia	Italie
Болгария	Bolgari'î'a	Bulgaria	Bulgaristan (түрік), Bolgariya (өзбек), Bolqarıstan (әзірбайжан)	Bulgaria	Bulgarie
Швеция	S'vetsi'î'a	Sweden	İsveç (түрік), Shvetsiya (өзбек), İsveç (әзірбайжан)	Suecia	Suède
Черногория	C'ernogori'î'a	Montenegro	Karadağ (түрік), Chernogoriya (өзбек), Çernoqoriya (әзірбайжан)	Montenegro	Monténégro
Иордания	I'ordani'î'a	Jordan	Ürdün (түрік), İordaniya (өзбек), İordaniya (әзірбайжан)	Jordán	Jordan
Түркия	Ty'rki'î'a	Turkey	Türkiye (түрік), Turkiya (өзбек), Türkiy (әзірбайжан)	Turquia	Turquie
Қазақстан	Qazaqstan	Kazakhstan	Kazakistan (түрік), Qozog'iston (өзбек), Qazaxıstan (әзірбайжан)	Kazakhst an	Kazakhsta n

Сирия	Si'ri'i'a	Syria	Suriye (түрік), Suriya (өзбек), Suriya (әзірбайжан)	Siria	Syrie
Кипр	Ki'pr	Cyprus	Kıbrıs (түрік), Kıpr (өзбек), Kıpr (әзірбайжан)	Chipre	Chypre
Қытай	Qytai'	China	Çin (түрік), Xitoy (өзбек), Çin (әзірбайжан)	China	Chine
Грузия	Gry'zi'i'a	Georgia	Gürcistan (түрік), Georgia Gruzıya (өзбек), Gürcüstan (әзірбайжан)	Georgia	Géorgie
Моңғолия	Mon'g'oli'i'a	Mongolia	Moğolistan (түрік), Mo'g'uliston), (өзбек), Monqolustan (әзірбайжан)	Mongoli a	Mongolie
Кувейт	Ky'vei't	Kuwait	Kuwait (түрік), Quvayt (өзбек), Küveyt (әзірбайжан)	Kuwait	Kuwait
Сауд Арабиясы	Say'd Arabi'i'asy	Saudi Arabia	SuudiArabistan (түрік), Saudiya Arabistoni (өзбек), Səudiyyə Ərəbistanı (әзірбайжан)	Arabia Saudita	Arabie Sao udite
Палестина	Palesti'na	Palestine	Filistin (түрік), Falastin (өзбек), Fələstin (әзірбайжан)	Palestina	Palestine
Мысыр	Mysyr	Egypt	Mısır (түрік), Misr (өзбек), Misir (әзірбайжан)	Egipto	Egypte
Чили	C'i'li'	Chile	Şili (түрік), Chili (өзбек), Çili (әзірбайжан)	Chile	Chili

Мәселен, *Швеция*, *Финляндия* атаулары орыс тіліне ағылшын тілінен енген, сондықтан кейбір жағдайда, ауызекі сөйлеу, публицистика тілінде *Швед елі*, *Фин* елі сынды қазақы нұсқада айтқан дұрыс сияқты. Бұны осы жоба аясында ұсыныс ретінде келтіреміз.

Жалпы экзонимдік атауларды жаңа латын әліпбиінің негізінде қазақ тілінде транслитерациялауда бірізділік қажет. Латын графикасына көшкен өзге тілдердің тәжірибесін қарастыру маңызды болғандықтан, мемлекет және астана атаулары латын әліпбиімен қазақ тілінде, түрік, өзбек, әзірбайжан, кейбір жағдайларда өзге еуропа тілдерінде салыстырылып көрсетіледі. Мемлекет атаулары көп жағдайда қазақ тіліне орыс тілі арқылы енгендігі белгілі. Сондықтан экзонимдік атауларды қайтадан қазақша таңбалауда түпнұсқаға барынша жақын тұлғада транслитерациялау – ұлттық ономастиканың алдында тұрған күрделі ғылыми-практикалық мәселелердің бірі.

Шетел мемлекет атауларының бір тобын тарихи тұрғыдан қазақ тілінде қалыптасып кеткен атаулар құрайды, олар: *Венгрия – Мажарстан*, *Россия – Ресей*, *Индия – Үндістан*, *Пакистан – Пәкістан*, *Афганистан – Ауганстан*, *Москва – Мәскеу*, *Япония – Жапония*, *Египет – Мысыр*, *Грузия – Гүржістан*, *Германия – Алмания*, *Пекин – Бейжін*, *Китай – Қытай*, *Азербайджан – Әзербайжан*, *Великобритания – Ұлыбритания* т.т. Экзонимдердің графикасын түсіруде орыс алфавитінің септігі мол, алайда латын әліпбиіне көшкенде, яғни, жаңа латын әліпбиде орыс тілінің заңдылықтарына қарай жазылған экзонимдердегі қазақ тіліне жат **ц, ю, я, э, ь, ъ** сынды кірме дыбыстар мен әріптер алдағы уақытта қолданылмайды. Сондықтан кейбір экзонимдерге өзгерістер енгізілуі мүмкін.

Жоғарыда көрсетілгендей, халықаралық ономастикалық кеңістікте орыс тілінің **ия** қосымшасымен келетін көптеген шетел мемлекет атаулары бар. Төмендегі кестеде біз **ия** қосымшасымен келетін кейбір елдердің кирил графикалы қазақ тілінде қалыптасқан нұсқасын, қазіргі апостроф латын графикасындағы нұсқасын және халықаралық стандарт бойынша ағылшын графикасына сай транслитерациясын беріп отырымыз.

кирилше	қазақ тілінде апостроф	Халықаралық стандартта (ағылшын тілінде)
Грекия	Greki'i'a	Greece
Германия	Germani'i'a	Germany
Швейцария	S'veitsari'i'a	Switzerland
Словакия	Slovaki'i'a	Slovakia
Бельгия	Belgi'i'a	Belgium
Румыния	Ry'myni'i'a	Romania
Австрия	Ay'stri'i'a	Austria

Ирландия	I'rlandi'i'a	Ireland
Хорватия	Horvati'i'a	Croatia
Дания	Dani'i'a	Denmark
Португалия	Porty'gali'i'a	Portugal
Ұлыбритания	Ulybri'tani'i'a	UnitedKingdom
Словения	Sloveni'i'a	Slovenia
Испания	I'spani'i'a	Spain
Норвегия	Norvegi'i'a	Norway
Франция	Fransi'i'a	France
Чехия	C'ehi'i'a	CzechRepublic
Исландия	I'slandi'i'a	Íceland
Латвия	Latvi'i'a	Latvia
Италия	I'tali'i'a	Italy
Македония	Makedoni'i'a	Macedonia
Болгария	Bolgari'i'a	Bulgaria
Швеция	S'vetsi'i'a	Sweden
Эстония	Estoni'i'a	Estonia
Албания	Albani'i'a	Albania
Финляндия	Fi'nli'andi'i'a	Finland
Черногория	C'ernogori'i'a	Montenegro
Иордания	I'ordani'i'a	Jordan
Сирия	Si'ri'i'a	Syria
Индонезия	I'ndonezi'i'a	Indonesia
Армения	Armeni'i'a	Armenia
Малайзия	Malai'zi'i'a	Malaysia
Солтүстік	Solt. Korei'a	North korea
Корея Республикасы	Korei'aRespy'bli'kasy	TheRepublicofKorea
Грузия	Gry'zi'i'a	Georgia
Моңғолия	Mon'g'oli'i'a	Mongolia
Жапония	Japoni'i'a	Japan
Нигерия	Ni'geri'i'a	Nigeria
Эфиопия	Efi'opi'a	Ethiopia
Эритрея	Eri'trei'a	Eritrea
Гамбия	Gambi'a	Gambia
Гвинея-Бисау	Gvi'nei'a- Bi'say'	Guinea-Bissau
Либерия	Li'beri'i'a	Liberia
Мавритания	Mavri'tani'i'a	Mauritania
Ливия	Li'vi'i'a	Libya
Колумбия	Koly'mbi'i'a	Colombia
Бразилия	Brazi'li'i'a	Brazil
Боливия	Boli'vi'i'a	Bolivia
Аустралия	Ay'strali'i'a	Australia
Микронезия	Mi'kronezi'i'a	Micronesia
Папуа –Жаңа Гвинея	Papy'ajan'aGvi'nei'a	Papua New Guinea

Бұл қосымшаның семантикасы түркі, парсы тілдеріндегі *стан* қосымшасының баламасы ретінде қандай да бір ел, мемлекет (страна, государство) дегенді білдіреді. Мысалы, *Қазақстан*, *Өзбекстан*, *Ауғанстан*, *Қырғызстан* т.б. мемлекет атауларындағы *стан* аталған мемлекет атауларының арасында түрік, әзербайжан, өзбек тілдерінің айтылу заңына бейімдеп, өзгертіп қабылдағандары да кездеседі. Осыған орай мынадай сауал туындайды, келешек латын жазуымызда бұрынғы орыстілді жазу/айту нұсқасын толығымен сақтаймыз ба, жоқ, кейбіреуін түбіріне қарай өзге түркі тілдеріндегідей тілімізге икемдеп жазамыз ба? Бұл – болашақтың үлесіндегі назар аударатын, ғылыми саралауды, қоғамдық ой-пікірлерді ескеретін мәселе. Мәселен: Швейцария экзонимі жаңа латын әліпбиінде транслитерациялағанда *S'veitsari'i'a* болады екен, кең тараған халықаралық стандартта *Sweden* деп жазылады. Ал осы атаудың түрік тілінде *İsviçre*, өзбек тілінде орыс тілді негіз сақталып, *Shveysariya* және әзербайжан тілінде *İsveçrə* деген жергілікті жазу мен айтылу, латын графикасында транслитерациялау әдебі қалыптасқан екен. Қазақ тілінде латын әліпбиімен *Швейцария* – *S'veitsari'i'a*, түрік тілінде *İsviçre*, өзбек тілінде *Shveysariya*, әзербайжан тілінде *İsveçrə*, ал халықаралық стандарт бойынша *Switzerland* тұлғасында транслитерацияланады. *Швеция* қазақ тілінде *S'vetsi'i'a*, түрік тілінде *İsveç*, өзбектілінде *Shvetsiya*, әзербайжан тілінде *İsveç*, халықаралық стандартта

Sweden формасы кең тараған. Сондай-ақ жоғарыдағы кестеде апострофнегізді әліпбидегі салыстырмалы орфограммалар кирил, өзге латын графикасындағы әліпбилерден әріп саны анағұрлым артып тұрғанын көруге болады. Үйреншікті халықаралық атаудың визуалды-графикалық сәйкесімділігі, сөздің тұрқы бұзылып тұрғанын, жасандылығын анық байқауға болады.

Ендігі жерде жаңа қазақ латын әліпбиінде транслитерациялауда мемлекет атауларының ортасында кездесетін орыс тілінен енген **Ц** әрпі **TS**, **Я** әрпі **Г А** таңбасымен беріледі. Осыған орай аталмыш дыбыстар мен графемалардың сөздің/ономастикалық атаудың басында, ортасында, аяғында орналасуына байланысты орфографиялық ереже баптарын жасау керек, сынамадан өткізу қажет.

Әлем астана атауларының салыстырмалы транслитерациясын қазақ тілі көшейін деп отырған жаңа латын графикасына салып көрдік. Нәтижесінде бір дыбыс – бір әріп принципінің дұрыс екендігіне тағы көз жеткіздік. Себебі әлем үйренген жазуды апостроф негізіндегі әліпби күрделендіріп жібергендігін көреміз. Мәселен, *Вильнюс*, *Кишинев*, *София* сынды астана аттары ағылшын, түрік, әзербайжан, өзбек, француз тілдерінде ықшамды, әрі көзшалымға қолайлы траслитерацияда берілген: *Vilnius* (ағылш.), *Vilnius* (түрік), *Vilnius* (өзбек), *Vilnius* (әзерб.), *Vilnius* (франц.). Ал қазақ тілінің латын графикасында *Vi'lni'i'y's* формасында транслитерацияланады екен, барлығы 12 таңба. Бұл жерде әзербайжан тілінде 5 таңба, қалған тілдерде 6 графема арқылы берілген, яғни, апострофты графика арқасында атау екі есеге артып кеткендігін көреміз. Сондай-ақ үйреншікті халықаралық жер-су атауларында, астана, мегаполис атауларында апострофты латын графикасында сөз 1, 2, 3, 4 әріпке ұзарып отырады. Төмендегі кестеден мұны анық байқауға болады.

кирил	қазақ тілінде апостроф латын	халықаралық стандарт ағылшын	түрік, өзбек, әзірбайжан тілдерінде(латын)	француз тілінде
Брюссель	Bri'wssel	Brussels	Brüksel (түрік), Bryussel (өзбек), Brüssel (әзірбайжан)	Bruxelles
Будапешт	By'dapes't	Budapest	Budapeşte (түрік), Buharestda (өзбек), Budapest(әзірбайжан)	Budapest
Бухарест	By'harest	Bucharest	Bükreş (түрік), Bukrash(өзбек), Bükreş(әзірбайжан)	Bucarest
Вильнюс	Vi'lni'i'y's	Vilnius	Vilnius (түрік), Vilnius (өзбек), Vilnius(әзірбайжан)	Vilnius
Кишинев	Ki's'l'nev	Kishinev	Kishinev (түрік),(өзбек), (әзірбайжан)	Kishinev
Лиссабон	Li'ssabon	Lisbon	Lizbon (түрік), Lissabon (өзбек), Lissabon(әзірбайжан)	Lisbonne
Мәскеу	Ma'skey'	Moscow	Moskova (түрік), Moskva (өзбек), Moskva (әзірбайжан)	Moscou
Париж	Pari'j	Paris	Paris(түрік), Parijda(өзбек), Paris(әзірбайжан)	Paris
Рейкьявик	Rei'ki'avi'k	Reykjavik	Reykjavik (түрік), Reykjavik (өзбек), Reykjavik(әзірбайжан)	Reykjavik
Рига	Ri'ga	Riga	Riga (түрік), Riga(өзбек), Riga(әзірбайжан)	Riga
Рим	Ri'm	Rome	Roma (түрік), Rim(өзбек), Roma(әзірбайжан)	Rome
София	Sofi'i'a	Sofia	Sofya (түрік), Osiyoda (өзбек), Sofiya(әзірбайжан)	Sofia
Люксембург	Li'y'ksemb y'rg	Luxembourg	Lüksemburg (түрік), Lyuksemburg (өзбек), Lüksemburg(әзірбайжан)	Luxembourg
Бейрут	Bei'ry't	Beirut	Beyrut (түрік), Beyrut (өзбек), Beyrut (әзірбайжан)	Beyrouth
Бішкек	Bi's'kek	Bishkek	Bishkek (түрік), Bishkek (өзбек), Bişkek(әзірбайжан)	Bichkek
Вьентьян	Venti'i'an	Vientiane	Vientiane (түрік), Vientiane (өзбек), Vientiane(әзірбайжан)	Vientiane
Куала-Лумпур	Ky'ala- Ly'mpy'r	Kuala Lumpur	KualaLumpur (түрік), Kuala Lumpur (өзбек), Kuala Lumpur (әзірбайжан)	Kuala Lumpur
Вашингтон	Vas'i'ngton	Washington	Washington (түрік),Vashington (өзбек), Vaşinqton(әзірбайжан)	Washington

Ерекше назар аударатын экзонимдік топтардың бірі – дүниежүзіне танымал ірі мегаполис атаулары. Олардың ағылшынша транслитерациясы өзге әлемдік тілдер үшін халықаралық стандарт – үлгі ретінде қабылданады. Мысалы, *Нью-Йорк* // *New-York* біздің жаңа латын әліпбиінде *Ni'y'- Gork* деп транслитерацияланады екен, сөйтіп танымал халықаралық стандарттың ізі де қалмайды. Бұл жайт танымал атаудың қалыптасқан халықаралық визуалды-графикалық бейнесі мен идентификациясын бұзып тұр. Сондықтан осы және осы типтес *Лос-Анджелес* – *Los Angeles*, *Париж* – *Paris*, *Рим* – *Rome*, *Испания* – *Spain* т.б. сынды басқа да көптеген атаулардың қалыптасқан халықаралық стандартта қалдыру немесе орыс тіліндегі нұсқасын сақтау жөніндегі болашақ ережеде арнайы ескертпелер қажет. *Лос-Анджелес* – *Los Angeles*, *Париж* – *Paris*, *Рим* – *Rome*, *Испания* – *Spain*.

Тағы бір экзонимдік атаулардың ережеге қатысты тұсы – аударма, калькалау мәселесі. Мысалы, *Черногория* атауы халықаралық стандарт бойынша және көптеген негізгі еуропа тілдерінде француз, испан, итальян, фин, дат тілдеріне негізінен азды-кемді ауытқумен *Montenegro* деп бірізді транслитерацияланады екен. Ал босния, хорват тілдерінде *Crna Gora*, түрік тіліне калька жолымен тікелей аударылған *Karadağ* деп аударылғанын көреміз, ол қазақ тіліндегі *Қаратау*. Осы сынды атауларды біз өз тілімізге бейімдеп аударамыз ба, әлде орыс тілінде қалыптасқан стандартпен қала бере ме? Қазақ тіліне *Қаратау* деп калькаласақ оның мекенжайлық сәйкесімділігі бұзылады дейміз, алайда түрік тілі ешкімге алаңдамай өздерінің тілдеріне икемдеп аударып алған, яғни, халықаралық стандартқа жалтақтамай өз ішінде осылай шешкен. Осы қазақ тілі үшін үлгі бола ала ма? Сондықтан алдағы жылдардағы келешек зерттеулерде осы мәселеге баса назар аударып, кейбір шетел атауларына қатысты өзіміздің тілге икемдеу жағын қарастыру керек. Дүниежүзілік саяси карта, атластардағы шетел мемлекет, астана, мегаполис, өзге ірі физика-географиялық нысана атауларды жаңа қазақ латын әліпбиінде транслитерациялаудың көптеген принциптерін жан-жақты дәйектейтін арнайы емле-ереже әзірленуі тиіс.

2.3.3 Шеттілдік экзоним атауларын латынграфикалы әліпбиде таңбалау

Тіл – ұлт болудың бірінші белгісі десек, тілдің дамуы да ұлттың дамуымен тығыз байланысты. Тіл дегеніміз – мемлекеттің тұғырлы тірегі, халықтың рухани байлығы, болашағы. Сен содан қорек аласың. Сен сол қорекпен дүниені танысың.

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсыновтың өзі қазақ тілінің табиғатына сәйкеспейтін барлық өзге тілдердің сөздері дәл қазақтың айтуына сәйкес өзгертілуі керек деген қағидатқа сүйенгені мәлім. Бұл ретте «Қазақша сөз жазушыларға» деп аталатын мақаласында Ахмет Байтұрсынұлы: «...Сырттан бірен-саран жат сөздер келсе, оны жаншып кеміріп, өз тілінің қалпына түсіріп алған – қазақ» деп жазады.

Өр нәрсенің алдымен аты, содан соң заты ойға түседі. Сол ойға алған дүниеміз атына сай болса, көп мәселе туындамайды. «Көптің түсін білгенше, бірдің атын біл» дейді халық даналығы.

Тіл қай елде болсын, ұлтта болсын қастерлі, қасиетті, құдыретті. Тіліміздің тілдік қазынасының едәуір бөлшегін ономастикалық атаулар алып жатыр. Соңғы кезде шеттілдік мемлекет, қала атауларын жазу қазақтілді дерек көздерінде әртүрлі жазылып жүр.

Соңғы уақытта шеттілдік атауларды транслитерациялаудың практикалық мәселелері жиі ғылыми талқыға түсіп жүр. Мәселен, «Венгрия ма, Мажарстан ба?», «Германия ма, Алмания ма?», «Си Цзиньпин бе, Ши Жыңпин ба?», «Хосни Мубарак па, Ғұсни Мүбәрек пе?» деген сияқты сұрақтар жиі туындайды. Әркім өзіне ыңғайлы жолмен әрқилы жазып жүр. Кейбір шеттілдік есімдер мен атаулар академиялық жазбаларда бір бөлек, ақпараттық, я діни сайттарда бір бөлек, Google, Yandex, т.б. аудармаларда және бір бөлек ұшырасады [129].

Шеттілдік атаулар жүйесін ономастика ғылымында экзоним терминімен белгілейді. Экзонимдерді қазақ тілінде транслитерациялау мәселесі дүниежүзілік саяси картаны, мектеп оқулықтарын, энциклопедия және басқа да анықтамалықтарды жасау барысында туындайды. Экзонимдік атаулар деп тіліміздегі әлемдегі барлық мемлекеттер мен олардағы көптеген қала, елді мекен, жер-су атауларына қатысты айтылады.

Экзонимдік атаулар жөнінде ереже жасалмағандықтан, бекітілген ресми тізім болмағандықтан, шет мемлекет атауларын транслитерациялауда қазақтілді дерек көздері ала-құла жазады. Ресми дереккөздерде көптеген мемлекеттердің атаулары орыстілді нұсқада жүр. Тек Грек Республикасы, Пәкістан сынды атаулар ғана қазақыланған. Ал Мажарстан мен Алмания орыс тілінде Венгрия, Венгр Республикасы, Германия күйінде жүр [6]. Осыған тағы бір дәлел: «*Әзербайжан ба, Әзірбайжан ба, Азербайжан ба?*», «*Моңғолия ма, Монғолия ма?*», «*Грузия ма, Гүржістан ба?*», «*Мысыр ма, әлде Египет пе?*», «*Грекия ма, Греция ма?*» деген сияқты сұрақтар жиі туындайды. Шетелдік географиялық атауларды жаңа латын әліпбиінің негізінде қазақ тілінде таңбалау аса ауқымды, күрделі мәселенің бірі, яғни бірізділікті қажет етеді.

Шет тілдерінің терминдері қазақ тіліне орыс тілі арқылы транслитерацияланып келеді: *Болгария, Абхазия, Албания, Армения, Алжир, Антрактида, Беларусь, Бахрейн, Бельгия, Боливия, Гвинея* және тағы басқалары.

Шетелдік мемлекет, қала, елді мекен атаулар жүйесін ономастика ғылымында экзоним терминімен белгілейді. Шеттілдік экзонимдерді қазақ тілінде транслитерациялау мәселесі дүниежүзілік саяси картасындағы заңдылықтары мен өзгерістері, мектеп оқулықтары мен басқа да анықтамалықтарды жасау барысында туындайды. Экзонимдік атаулар тіліміздегі әлемдегі барлық мемлекеттер мен олардағы көптеген қала, елді мекен, жер-су атауларына қатысты айтылады. Қазақ тілінде кейбір шеттілдік атаулардың қалыптасқан өзіндік атаулары бар. Мысалы: *Жапония, Ұлыбритания, Өзбекстан, Қытай, Түркіменстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Ауғанстан* т.б. Жалпы экзонимдік атауларды жаңа латын әліпбиінде дұрыс жазу, дұрыс дыбыстау тілдік сауаттылықты қажет етеді. Өйткені оларды таңбалаудың өз тәртібі, заңдылығы бар.

Ономаст ғалым Қ.Рысбергннің айтуынша: «Қазақ тілінің латын графикасына көшуіне байланысты транслитерациялауда тек жалқы есімдерге тән бірқатар өзіндік өзгешеліктер бар. Яғни, кейбір тұстары, әсіресе, шеттілдік атауларға қатысты жалпы ережелік қағидаттарға бағынбайды. Сондықтан кісі аттарына, еліміздің географиялық атауларына, шеттілдік атауларға арнайы ережелер жасалуы тиіс» дейді [120].

Шет тілдерден терминдер қабылдағанда шет тілдерден енген халықаралық терминдерді латын графикасы негізінде таңбалау барысы алға шығады. Демек, ендігі кезек әліпби ауыстыру саясатын қолға алу мәселесі тұр. Бұл – ұлтаралық, халықаралық, жалпы дүниежүзілік таралу деңгейі жоғары әрі «тілдік фактілерді» дәл таңбалаудың үлгісі ретінде ресми түрде халықаралық фонетикалық транскрипция болып қабылданған латын жазуы болу керектігін пайымдайды. Транскрипция – белгілі бір тілге тән дыбыстарды дәл беру үшін пайдаланатын жазу, шартты таңба. Мысалы ағылшын тіліндегі мына сөздерді алып көрейік: *Gorge Washington* [джодж уошингтн], *America* [імерики], *Univercity* [юнивөсити], *Computer* [кімпшүті]. Байқап отырсаңыз, мұнда сөздер түпнұсқа тіліндегідей дәлме-дәл дыбысталатындай етіліп таңбаланған. Яғни, бұны айтылуы мен дыбысталуы түпнұсқа тілінің фонетикасына барынша сай, дәл өзінше етіп қайталау дейміз. Сондықтан, транскрипция – бір тілді үйрену немесе сол тілде сөйлеу кезінде пайдаланылатын тілдік құрал. Ал, транслитерация – белгілі бір тілге тән дыбысты екінші бір тілдің орфографиялық заңдылығына лайық белгілеу [120].

Мысалы: *George Washington* [Джордж Вашингтон] *America* [америка], *Univercity* [университет], *Computer* [компьютер]. Транскрипциямен салыстырғанда, бұл жерде керісінше дыбыстар түпнұсқадағыдан «бұзылып», «ауытқып» жеткенін байқаймыз. Біздің көбіне көп жаңылысып жататын тұсымыз осы екеуінің (транскрипция мен транслитерация) ара жігін ажырата бермейтінімізде» [130].

Қорыта айтқанда, латын – әлемді біріктіретін әліпби. Латын графикасы бүгінгі ағылшын тілінің әліпбиі ғой. Әлемде ағылшын тілінде ғана транслитерация жоқ. Қалған елдің бәрінде бар. Транслитерация – әліпби ауыстыру. Дыбысталуына сай басқа әліпбиді қолдану құбылысын осы ғылым зерттейді. Қазақ тілі осыған дейін бірнеше графиканы қолданғаны тарихтан мәлім. Қазақ тілі латын графикасы арқылы бағдарлама тіліне енеді. Демек, әліпбидің ауысқанынан ешқандай қауіп төнбейді. Ал кірме атаулар, яғни шеттілдік экзонимдер қазақ тілінде ікемделіп жазылуы тиіс деген ойдамыз.

2.3.4 Шеттілдік атауларды латынграфикалы әліпбиде таңбалау жайы

Қазақ жазуын жаңа әліпбиге көшіруге қатысты қыруар іс-шаралардың ішінде шеттілдік ономастикалық атаулардың жазу, оқу мәселесіне ерекше назар аударған жөн. Әлем картасының бетіндегі мемлекет астаналары, халықаралық ірі әуежай атаулары, әлемге танымал ірі мегаполис, тау, өзен, теңіз, арал, т.б. ономастикалық атаулары жаңа жазуымызда қалай өрнектелмек? Өйткені ертеңгі күні бүкіл оқулық, сөздік, энциклопедияларда көрініс тауып, картографиялық өнімдерде, баспасөзде, әлемдік глобалды геоақпараттық кеңістікке енгелі отыр. Әдеттегідей орыс тілінен тікелей транслитерациялап жазу бар да, жаңа жазуымыздың графикасына ікемдеп, жан-жақты ойластырып отырып жазу бар. Ал ол үшін арнайы ереже жасау қажет.

Алдыңғы үш әліпби нұсқаларында жазып та көрдік, олқылықтары асып жететініне де көз жеткіздік. Қазір тілші мамандар мен көпшіліктің талқысына түсіп отырған жетілдірілген акут әліпбиі мен умляут нұсқалы әліпбиге келсек, осы умляут әліпбиі 30 жылдан бері академик Ә.Қайдар бастаған Тіл білімі институтының жобасынан көпшілік хабардар және осыған іш бұра береді. Өйткені жас балаға да, ересектерге де қабылдауға, жазуға, үйренуге жеңіл, ұтымды. Шеттілдік жер-су атауларын осы әліпби жобасымен қазақыландырып жазуға, айтуға да тиімді көрінеді. Мысалы, кейбір шығыстық мемлекет, астана атаулары *Pakistan, Tajikistan, Azerbaijan, Ystambul, Tashkent, Mäskau* т.б.

Дүниежүзінде -ия қосымшасымен келетін мемлекет атаулары өте көп екендігі белгілі. Дені орыс тілі арқылы еніп отыр. Бұл жалғау ежелгі Рим дипломатиясы тілінде қалыптасып, тарихи кең қолданысқа

енген. Қазақ жазуын латын әрпіне көшіргенде *-ия* қосымшасымен келетін мемлекет атауларын жаппай өзгеріссіз ала бермей, ішінара түпнұсқа тілде жазылуына да сүйенген жөн, мәселен *Армения* өзін өзі *Айастан* деп атаса, түрік тілінде *Эрменистан* екен. Сол сияқты *Алжир* – *Әл-Жазира*, *Португалия* – *Португал*, *Португезе*, *Моңғолия* – *Моңғол Улс* т.б. Бір ғана Ресей мен Мәскеуді сол Ресей Федерациясы құрамындағы халықтар өз тілдерінің нормаларына икемдеп, әр алуан жазады екен: адыгей тілінде – *Арысей*, *Мескеу*, кабардин-балқар *Урысей*, *Мәзкуу*; бірқатар Кавказ халықтары – *Урусат*, *Мәскәу*, саха тілінде – *Арассыыйа*, *Москуба* т.б. Сондықтан кейбір (барлығын емес) шеттілдік географиялық атауларды өз тіліміздің нормасына икемдеп, жаңа әліпбиімізбен таңбалаудың ешбір сөкеттігі де – ерсілігі де жоқ.

Ал туыстас түркі елдерінің топонимдерін де мейлінше қазақыландыру қажет деп есептейміз, мәселен, Түркиядағы *Эдирне*, *Измир*, *Қушадасы*, *Текирдаг*, *Ескишехир* т.б. сынды атауларды *Едірне*, *Ізмір*, *Құшадасы*, *Текіртаг*, *Ескішахар* деп, ал Әзербайжандағы *Ходжалы*, *Кубатлы*, *Огуз*, *Аджикабул* атауларын *Қожалы*, *Құбатлы*, *Оғыз*, *Әжібұлақ*/*Әшібұлақ* деп жазуға болатындай.

Шеттілдік географиялық атауларды жаңа әліпбиде жазудың бірнеше әдіс-тәсілдері (транскрипция, транслитерация, транспозиция немесе калькалау, жартылай калькалау т.б.) мен принциптері бар, жасалатын ережеде олардың ғылыми-теориялық негіздемесін әзірлеу қажет.

Транскрипция жасайтын маманның басты мақсаты ол атауларды өз тіліне аудару арқылы олардың мазмұнындағы мәдени ақпараттар мен деректерді мейлінше толық сақтай отырып беру, мысалы, *Отты Жер*, *Бағам шығанағы*, *Ине мүйісі*, *Піл сүйегі жағалауы* т.б. А.М. Сухотин айтқандай, кей жағдайларда атаудың айтылуы емес, мазмұны ортақ, интернационалды болып келеді. *Қайырлы үміт мүйісі*, *Қызыл теңіз*, *Тынық мұхиты* т.б. Бірақ Қытай жеріндегі *Хуанхе* өзенінің атауы халықаралық транслитерацияда *Сарысу*, *Сарыөзен* деп аударылмай, түпнұсқа күйде қалдырылған. Бұл оның көптеген тілдегі осы мазмұндағы атаулар арасында мәдени танымалдығын, ұлттық сәйкесімділігін сақтау үшін алынған дәстүрлі атау.

Байқағанымыздай, шеттілдік географиялық атауларды жаңа қазақ әліпбиінде өрнектеу – аса күрделі де жауапты іс, Үкімет жоспары бойынша биылдан бастап қолға алу көзделген.

2.3.5 Шеттілдік географиялық атауларды жетілдірілген әліпби бойынша жазу

XXI ғасырдағы ақпараттық төңкерістер компьютер мен заманауи коммуникацияға негізделгендіктен тілдің динамикасы да артып, орфограммасы да өзгергені белгілі. Ғасырлап артқа шегіне берсек, әдебиетімізде сақталған жазбалардан қазақ тілінің жай-күйі едәуір өзгергенін аңғаруға болады. Оған әлеуметтік, географиялық, уақыт факторлары тікелей әсер еткен. Демек, кез келген ғасырдағы қазақ әдеби тілі халықтың қолданыстағы тілінен өзіне керегін ғана сұрыптап, оларды тіл қолданушыларына ортақ етіп, бірізділендіреді. Сондықтан, әдеби норма қатаң қағидаларға құрылған жүйе деуден гөрі, динамикалық қасиет пен дағдыға ие құбылыс екенін мойындауымыз қажет. Әлеуметтік лингвистика мектебінің негізін қалаған швейцар ғалымы Ф. Соссюр тіл диахрониясын динамикалық аспект кеңістігінде түсіндіреді [130, 236]. Ал қазақ тілінің бүгінгі жай-күйі орыс тілінің шоқпарында жүргені белгілі. Ақпарат кеңістігіндегі толассыз терминдерді игеретін заңдылықтың болмағандығынан, орыс тілінен айна-қатесіз көшіріп, әдеби нормаға кірістіріп жүрміз. Бұндай құбылыстар тілдің экологиясына күн санап зардабын тигізіп келеді, сондықтан тілге реформа қажет екені сөзсіз. Тілдік реформаның бастамасы 2017 жылы қолға алынған латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінен көрініс тауып жүр. Тіліміздің доноры орыс тілі атанып, екі әлемнің заңдылығында қалқып жүрміз. Ал ғалым К.М. Мусаев: «Орыс тілінен енген сөздердің жазылу принциптері анық берілуі қажет. Себебі мұнда жазба тіл мен ауызекі сөйлеу тілінің арасындағы сан түрлі айырмашылықтар байқалады» [131, 120] – дейді. Орыс тілі кірме сөздерді кейінгі кездері ағылшын тілінен белсенді игеріп жүр. Ол сөздердің жатталып қалғаны соншалық, орыс тілінің қолданысындағы *океан* сөзі ағылшынның графемалық *ocean* [ойжын] таңбалық сипаты негізінде, *чипсы* сөзі *chips* негізінде, *спорт*, *старт*, *грант*, *логин*, *фитнес* сөздері де орыс тілінің әдеби нормасына жатық болса, соңғы жылдары өнімді қолданылып жүрген *геймер*, *драйвер*, *кликать*, *комьюнити*, *пост*, *сториз*, *юзер*, *аутсайдер*, *блокбастер*, *имиджмейкер*, *кемпинг*, *лузер*, *секьюрити*, *селфи* сияқты т.б. мыңдаған сөздер қазақ тілінің де қабырғасын қайыстырып келеді. Тіл мәдениетінің сақшылары осындай келелі мәселелердің жолын тауып, орыс тілінен гөрі ағылшын тілінен сөздерді игеру әлдеқайда жеңіл екенін, әрі тілдің табиғатына тең келетінін хабарлап отыр. Мәселен, «кемпинг» сөзінің түпнұсқасы *camping* болып жазылса, американдық нұсқа оны [ˈkæmpɪŋ] деп, ал британдық нұсқа оны [ˈkɑmpɪŋ] деп оқиды. Демек сөз американдық нұсқада *кемпинг* деп игерілген. Қазақ тілі осындай сөздерді игеруге әлеуеті толықтай жеткенімен, тілімізді сындырып, боулинг, маркетинг, митинг деп айтуға құлшынамыз да жүреміз. Егер кемпингті *кәмпиң* десек, болмаса, *мәркетинң*, *митиң*, *бөулиң* деп таңбаласак қазақ тілін өзгелерге құбыжық тіл етіп көрсете ме?!

Осы іспеттес сан тарап сөздердің игерілуі – тіл мамандарының алдында тұрған келелі мәселе. Ал жалқы есімдердің жай-күйі қандай болмақ? Шеттілдік географиялық атаулардың таңбалық

кодификациясы көлеңкеде қалып қоймаудың амалын А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтындағы ономастика бөлімінің қызметкерлері қарастырып келеді. Бізге белгілі *Мәскеу*, түпнұсқада *Москва*, ағылшын тілінде *Moscow*, түріктерде *Moskova*. Болмаса *Жаңа Зеландия* орыс тілінде *Новая Зеландия*, ағылшын тілінде *New Zealand* болып әдемі таңбаланып келе жатады да, ағылшын тіліндегі *Germany, England, Norway, Netherlands, Greenland, Czech Republic* сынды мемлекет атаулары түріктерде *Almanya, İngiltere, Norveç, Hollanda, Grönland, Çek Cumhuriyeti* деп берілсе, ал біз *Германия, Англия, Норвегия, Нидерланды, Гренландия, Чехия* деп орыс тілінен айна-қатесіз көшіре салыппыз. Ал ономаст ғалым Қ. Рысберген дүниежүзінде *-ия* қосымшасымен келетін мемлекет атаулары өте көп екендігін айта келе, дені орыс тілі арқылы еніп отырғанын шүбәсіз мойындайды. Ғалым: «Бұл жалғау ежелгі Рим дипломатиясы тілінде қалыптасып, тарихи кең қолданысқа енген. Қазақ жазуын латын әрпіне көшіргенде *-ия* қосымшасымен келетін мемлекет атауларын жаппай өзгеріссіз ала бермей, ішінара түпнұсқа тілде жазылуына да сүйенген жөн, мәселен *Армения* өзін-өзі *Айастан* деп атаса, түрік тілінде *Эрменистан* екен» [132] – дейді. Ғалым өз сөзінде *-ия* қосымшасымен келген кейбір атауларды ғана тілімізге икемдеуге болатынын түртіп айтып отыр. Себебі белгілі орыс ғалымы В.Э. Сталтмане: «Особое положение имени собственного в языке выражается в многочисленных структурных отклонениях от норм, наблюдаемых на материале имен нарицательных» [133, 3] – дейді. Дәл сол сияқты қазақ тіліндегі ономастикалық атаулар да қатаң қағидалар мен қатып қалған орфографиялық нормаларға бағына бермейді. Бірақ бұл аталған қағида өзге тілдің емес өз тіліміздің босаң нормасын құруға бағытталуы қажет.

Газет-журналда, БАҚ немесе интернетте күн сайын шетелдік қайраткерлердің бірқатар тектері транскрипцияланып, ішінара қоғамдық қолданыстағы шеттілдік географиялық атаулар орыс транслитерациясының негізінде жазылып жүр. Ал аталған донор тіл кірме сөздерді қандай принципке негіздеп жазады және не себепті біз де сол принциптерді басшылыққа ала алмаймыз? Расында, Л.В. Щерба кірме сөздерді игерудің үш тобын бөліп көрсетеді:

1. *Орыс тілінің әдеби нормасына түбірімен сіңіп кеткен жалпы кірме атаулар*. Ал икемделу процесінде жүргендер уақыт динамикасына сай қопарылып игерілуге бейім тұратындар.

2. *Шетел азаматтарының есімдері мен тектері* – таңбалаудағы ең өзекті мәселе болып табылады.

3. *Географиялық атаулар*. Екі кіші топшаға бөлінеді: бірі – ғасырлық тарихы бар дәстүрлі жазу жүйесі болғандықтан шеттілдік атаулар болып есептелмейтін жалқы есімдер. Мәселен, *Лондон, Копенгаген, Париж*, т.с.с. Ал екіншісі – көпшілікке белгілі емес және негізінен арнайы еңбектерде қолданылатын атаулар. Оларды жазу картаға түсіру кезінде өте маңызды. Бұл мәселені шешуге ең алдымен тіл мамандары мен ономаст ғалымдар мүдделі [134].

Л.В. Щербаның классификациясы орфографиялық мәселелерді шешуге арналғанымен, үшінші бөлімде қызықты әрі шешімін тапқан жүйе бар. Ғалым атап айтқандай *Париж, Рим* және дәл осындай мазмұндағы атаулар орыс тілінің сөздері болып танылады. Себебі француз тілінде *Paris* атауындағы *s* таңбасы оқылмайды. Ал орыс тіліндегі оқылуы мүлде бөлек.

Демек орыс тіліндегі кірме атауларды икемдеу негізгі төрт принцип бойынша жүзеге асады:

1. Транскрипция әдісі
2. Транслитерация әдісі
3. Аударма әдісі
4. Латын графикасымен беру әдісі.

Тіл реформасындағы қазақ әліпбиінің тағдыры әлі күнге дейін талқыланып келеді. Үйреншікті кирил графикасында аталған төрт принципті де басшылыққа алуға болатын болса, қазір ұсынылып жүрген жетілдірілген әліпбиде, болмаса 2018 жылы қабылданған қолданыстағы латын әліпбиінде де аталған ұстанымдарды беру қиынға соғары анық. Себебі қолданыстағы ақут әліпбиінде *ц, ъ, ш, ч, ъ, ъ* дыбыс-әріптері берілмесе, ағымдағы жылдың 20 ақпанында мақұлданған умлаутты деп атап жүрген жетілдірілген әліпби нұсқасында *ч* дыбысына (фонемасына) арнайы таңба алынбағаны белгілі болды. Бұның себебін ғалым А. Фазылжан: «Жиілігі аз әріптердің соңғы үштігін *ч* әрпі (0,005) бастап тұр. Одан кейінгі жиілігі төмен әріп *ш* және *ѐ* (екеуінің мәтінді қамту пайызы 0,002). Латыннегізді әліпбиде *ч, ш* мен *ѐ* арнайы таңбаланбағанының бір себебі де осы» [135] – деп түсіндіреді. Расында, қазақ тілінің әдеби нормасында аталған дыбыстар өте сирек қолданылғанымен, шеттілдік географиялық атаулардың дені осы әріптердің қаңқасынан құралатынын еске алсақ, ономастикалық босаң норманы жетілдіру кезек күттірмейтін мәселе екенін мойындаймыз.

Мәселен *Чад, Чехия, Чили* сынды мемлекет атауларының нұсқасы *Chad, Chehia, Chuli* деп беріліп жүрсе, жетілдірілген әліпбиде *Şad, Şehia, Şili* деп таңбалау тіл табиғатына жақын. Себебі ақут деп жүрген әліпбиде *Ц* таңбасына ономастикалық атауларда арнайы *ts* қосар дыбысының жасанды таңбасын қолданып келсек, енді олай қолданудың ешбір уәжі жоқ деп есептейміз. Ал жалқы есімдерге *ц* таңбасының берілу дәлдігі жайлы А. Фазылжан: «ц аффрикат дыбысының күрделі құрамына ұқсатып, *ts* әріп тіркесімен транслитерациялап жазуға болады. *Ц* дыбысы бар шеттілдік кісі есімдері мен жер-су атын

транслитерациялау принципімен, мысалы, *Tsehovoi, Tsarevits, Tsaritsino* ал жалпы мағыналы сөздегі *ц*-ны *с* таңбасы арқылы беру ұтымды болмақ, бұл озық жазулардағыдай, ономастикалық атаулардағы құжаттық дәлдікті сақтауға мүмкіндік береді», [136] – деп ойын қорытады. Егер жалқы есімдерді қазақыландыра алмаудың себебін құжаттық дәлдікті сақтаумен түсіндіретін болсақ, жетілдірілген әліпбиде жоқ *э* дыбысын, *ѣ, ѥ* таңбаларын нормативтік құжаттарда қалайша дәл бермекпіз? Сондықтан орыс тілінің заңдылығында игеріліп қойған ономастикалық атаулардың дыбыстық қаңқасын дәл беруге талпынудан гөрі, тіліміздің табиғатына жақын балама дыбыстармен таңбалаудың өзектілігі әлдеқайда жоғары екенін мойындайықшы. Тіпті ғалымның мысалында *ч* фонемасына *тҗ* әріптерінен құралған диграф ұсынылған. Аталған дыбыс тіркестерін визуалды қабылдаудың өзі күрделі. Мәселен, *Бөгетсай, Мұратсай* атауларының оқылуы *Бөгеңсай, Мұраңсай* болғанымен, *ц* дыбысының фонемалық қасиеті жоқ. Ал *Атшоңқай* атауындағы *тш* (*тҗ*) дыбыс тіркестерін енді *ч*-мен *Ачоңқай* деп оқуға әлеуетіміз жетпес.

кирил	акут	Умлаут (құжаттық дәлдік)	умлаут
Франция	Frantsia	Frantsia	Fransia
Швейцария	Shveitsaria	Šveitsaria	Šveysaria
Швеция	Shvetsia	Šhvetsia	Šhvesia
Цхинвал (қала)	Tshinval	Tshinval	Shinval
Чехия	Chehia	Tšehia	Šeh respublikasy
Чили	Chili	Tšili	Šili
Чалан (қала)	Chalan	Tšalan	Šalan
Чамаш (қала)	Chamash	Tšamaš	Šamaš

Жоғарыдағы кестеде *ч* және *ц* дыбыстары кездесетін шеттілдік атаулар берілген. Кестенің екінші бағаны акут графикасында диграфтармен таңбаланғандықтан оқу да, қабылдау да күрделі. Ал жетілдірілген умлаут әліпби нұсқасының үшінші бағанында дыбыстарды дәл беруге тырысып, қосар *ts, tš* әріптерімен таңбаладық. Бірақ, кестенің соңғы бағаны тілдің табиғатына жақын *s, š* символдарымен берілгендіктен оқуға жеңіл әрі жинақы көрінеді.

Шеттілдік географиялық атауларды жетілдірілген әліпбиде жазудың бірнеше принциптері бар. Аталған ономастикалық атауларға қатысты әзірленетін емле ережесінде жоғарыда аталған уәждемелер ескеріліп, ғылыми-теориялық негіздемесі құрылуы қажет. Жалқы есімдердің орфографиясы құжаттық дәлдікті емес, тіл табиғатының дәлдігін көздеу керек. Кез келген атауды тіліміздің нормасына икемдеп жазудың ешбір сөлекеттігі жоқ. Тек мәселенің шешімін табу үшін көпшіліктің талқысына ұсынып, ұтымды жеткізудің жолын тапсақ болғаны...

2.3.6 Шеттілдік топонимдерді латын графикасында транслитерациялау

Елбасының «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» 2017 жылғы 26 қазандағы Жарлығы уақыт талабынан туындаған маңызы жоғары игі бастамалардың бірі болды. Қазақ тілінің, қазақ ұлтының болашағы үшін жасалған ғылыми-әлеуметтік мәні зор қадам жалпыхалықтық талқылаудан өтіп, арнайы мемлекеттік комиссияға тапсырылды. Мәселе заманауи технологиялар мен коммуникация құралдары, білім беру мен ғылым саласымен тығыз байланыста қаралуда. Латын графикасына негізделген әліпбидің алғаш бекітілген нұсқасының кемшін тұстарына өзгерістер енгізіліп, қайта сараланған, түзетілген нұсқасы жұртшылыққа жарияланған болатын.

Латын әліпбиіне көшу тілдің дамуына жағдай жасап, қолданыс аясын кеңейтеді, кірме дыбыстардың төл сөздерге қатысты ықпалын жоюға, жазу заңдылығын сақтауға жол ашады. Қазақ тілінің төл дыбыс құрамына қарай жасалған әліпби үлгісі мен емле ережесі географиялық атаулардың да дұрыс жазылуын қамтамасыз етеді.

Топонимдер экономикалық, геосаяси және әлеуметтік-мәдени маңызына қарай гипертоним (материк, мұхит, полюстер, т.б.), макротопоним (мемлекет астаналары, штат, облыс, тау жүйесі, ірі теңіздер, өзен, арал, т.б.), регионим (аумақтық маңызы бар топонимдер) және микротопонимдерге (шағын географиялық нысандар) бөлінеді. Бүгінгі күні шетелдік атаулар жүйесі, яғни экзонимдерді транслитерациялау мәселесі күн тәртібіндегі өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Бұқаралық ақпарат құралдары, оқу құралдары, саяси карталарды бұларсыз елестету мүмкін емес. Географиялық атаулардың ұзақ уақыт өмір сүруінің арқасында олар тарихи құнды материал болып табылады. Сондықтан олардың ұлттық, танымдық, ақпараттық, адрестік сипаттарына нұқсан келмеуі аса маңызды. Шеттілдік атауларды қолдану барысында аударма, транскрипция және транслитерация әдістері қолданылады.

Жалқы есімдер мен географиялық атауларды жазуда әсіресе транслитерация кең қолданысқа ие. Топонимдерді транслитерациялау барысында олар фонетикалық, морфологиялық және сөзжасамдық

түрленімдерге ұшырайды. Шеттілдік топонимдерді түпнұсқа формасына барынша ұқсатып жазу қазақ тілі ғана емес, тіл-тілдің қайсысына болса да қиындық тудырады. Сондықтан транскрипциялау барысында орфографиялық нормадан ауытқушылықтарға жол беріледі.

Бір тілдің әліпбиі екінші тілдің әліпби құрамымен сәйкес келмеуінің салдарынан транслитерация жасау процесі барысында көптеген қиындықтар туып жатады. Қазақстандағы жер-су атауларымен қатар шеттілдік топонимдерді латын әліпбиімен транслитерациялау күрделі мәселе болғандықтан, арнайы принциптерді қажет етеді. Бұл мәселені шешу бағытында арнайы ережелер мен анықтағыштарды жоспарланып, дайындалуда. Ол «Қазақстан Республикасындағы жер-су, елді мекен атаулары (эндонимдер) және шет мемлекет атаулары, жер-су, елді мекен атауларын (экзонимдер)» жазу мәселелерін қарастырады [137]. Бұл жағдай азаматтардың аты-жөнін дұрыс рәсімдеуісіне де қатысты.

Шеттілдік географиялық атауларды латын графикасында таңбалауда қиындық тудыратын ц, ч, э, ю, я әріптері. Дүниежүзіндегі физика-географиялық нысандар, шетел мемлекет атауларының басым көпшілігі БАҚ, карта, оқулықтарда орыс тілінде қалыптасқан нормаларға сәйкес дыбысталып, жазылады. Мысалы: Кюсю (ескі нұсқаларда Киу-Шиу немесе Киу-Сиу түрінде берілген екен), Хонсю, Ницца, Тятя, Циция, Аяччо, Куюкую, Цзяюйгуань, Шицзячжуан. Қазақ тіліндегі өзге тілді ономастикалық атаулар анықтамалығын әзірлеу барысында бұл атаулар сәйкесінше Kіyсіy, Honsiý, Nitstsa, Tiatia, Tsitsia, Aiachcho, Kúyúkyúy, Tsziaüigüan, Shitsziachjüan түрінде берілді.

Сол сияқты Венгрия, Германия, Франция, Гвинея, Португалия, Грузия т.б. сияқты мемлекет атаулары -ия қосымшасын жалғау арқылы қолданылып келеді. Бұл тек шеттілдік географиялық атауларға ғана тән емес, Қазақстан Республикасындағы көптеген географиялық атаулардың құрамында -ск, -ский, -ское, -ино, -ово қосымшалары кездеседі. Орыс тілінде -ск қосымшасы – қала атауларына қатысты ең өнімді модельдердің бірі. Ол ежелгі қала атауларында ғана емес, жаңа қалалар атауында да көптеп кездеседі. -ск негізінен қала немесе бұрын қала статусына ие болған атаулар құрамында кездессе, ал -ино, -ово ауылдық елді мекен атауларына тән [49].

Академик Р.Сыздықтың «Орфография қосамжар болмауы үшін қазіргі қазақ әліпбиіндегі щ, ц, ё, я, ю әріптерінің және ь, ъ белгілерінің таңбасын әліпби құрамынан мүлде алып тастап, қазақтың сөйлеу тіліне жақындататын ереже баптарын қарастыру керек», сондай-ақ ... «Жалпы я, ю, ё әріптері дыбыстардың қосындысын білдіреді. Мұндай дыбыстардың қосындысы қазақ тілінде екі вариантта (жуан және жіңішке), яғни йа-йә, йу-йү түрінде кездеседі. Сондықтан мұндай әріптерді әліпби құрамынан мүлде алып тастауға болады. Өйткені қазақ орфографиясында йа-йә тәрізді әріптік тіркестермен беруге болатын прецедент бар. Сөз басында және дауысты дыбыстардан кейін келетін я әрпін қосынды й+а немесе й+ә арқылы, ...ал щ дыбысын ш әрпімен, ц дыбысын с, тс арқылы таңбалауға әбден болады» деген пікірлері бар. Қазақстан географиялық атауларының латынграфикалы әліпби негізінде жазылу ережесіне сәйкес ё, э, ю, я әріптері қазақ тілі әліпбиіндегі е, е, іу, іа таңбаларына сәйкес жазылады, ал ь, ъ белгілерінің таңбасы түсіріліп жазылады. Бұл ереже шеттілдік географиялық атауларды латын графикасында таңбалау барысында да басшылыққа алынып, оларды транслитерациялағанда тіліміздің дыбыстық жүйесіне жақын болумен қатар, шеттілдік атаудың бастапқы танымалдығын жоғалтпаудағы басты қағидат болмақ.

Ережеге сәйкес сын есімдер толық немесе жартылай аударма жасау арқылы аударылып қолданылады. Біріккен, дефиспен берілген атаулар Северобайкальск, Горно-Алтайск, Северо-Енисейский, Северо-Курильск, Южно-Сахалинск дегендерді Солтүстік Байқал, Таулы Алтай, Солтүстік Енисей, Солтүстік Курил, Оңтүстік Сахалин деп алынса, Новгород, Новосибирск, Новокузнецк, Новороссийск, Новочеркас, Нижнекамск, Верхнеднепровск сияқты қала атаулары аударуға келмейді. Кейбір мемлекеттер Черногорияны мағынасына қарай Montenegro, Karadağ тікелей аударып қолданады. Еуропадағы бұл мемлекеттің «Қазақ» газетінде Қаратау/Қаратаулық деп қолданылғанын көруге болады: «Болгар, Серб, Қаратау һәм Грек 1912 жыл басында уағда қылып ахыреттік дос болған еді», «...Бельгия, Сербия, Қаратаулық, Ғалиция, Польша, Литва, Латыш құқықтарын орнына түсіру, азған бұратаналарды құрдастыққа жеткізу» [138]. Аталмыш газетте сонымен қатар Һинд жері, Абстралие, Әмерике, Әпірике, Ауropa/Жауропа деп икемделген нұсқалар да кездеседі.

Латын графикасына негізделген әліпби әлі де жетілдіруді қажет етеді. Диграфтың, яғни екі құрамнан тұратын әріптердің тиімсіздігі анықталған болатын. sh тіркесіндегі s пен h әліпбиде жеке дыбыстардың таңбасы ретінде берілгендіктен, саяси картада, әсіресе шеттілдік атауларда кездесетін дүние жүзіндегі жер-су атауларымен қатар халықаралық әуежай аттарын жазғанда (ш мен х қатар келсе), қолайсыздықтар орын алып, оқуға қиындық тудыратыны көп айтылған болатын. Мысалы: Arusha, Meshhed, Fridrihshafen, Ashhabad т.б.

Топонимия – тілдің лексикалық қорын толықтырудың қуатты факторы. Шетелдік географиялық атауларды латын графикасында таңбалауда әрі түпнұсқаға барынша жақын, әрі дыбыстық жүйемізге сай (Ресей, Мәскеу, Еуропа, Бейжін, Түркия, Аустрия т.б.) игеру күрделі мәселелердің қатарында тұр, ол ауқымды жұмысты қажет ететіні анық.

ҚАЗАҚ СӨЗІН ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНДА ЖАҢҒЫРТУДЫҢ ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ БАЗАСЫ

3.1 Жаңа әліпбидегі ескі қазақ тілінің сөздігі

Кітаби тіл, шағатай тілі, ескі қазақ жазба тілі деген ұғымдар тіл тарихына қатысты жазылған зерттеулерде жиі кездеседі. Бұл үш термин бір ғана ұғымды білдіре ме? Кеңестік кезеңдегі қазақ тіл білімінде кітаби тілге берілген анықтамалар жағымсыз реңде қалыптасқан болатын: «шұбарланған тіл» (В.В.Радлов) «қоспа тіл» (С.Е.Малов), «касталық тіл» (І.Кеңесбаев, Қ.Жұмалиев), «дін тілі» (С.Аманжолов), «қазақ тілінің ерекшеліктері көп енген шағатай тілі» (Н.Т.Сауранбаев), «бөгде сөздермен былғанған, ауытқымалы тіл» (М.Балақаев), «араб, парсы, шағатай, татар, башқұрт, өзбек сөздерімен аралас жазылған, қазақтың мұсылманша оқыған, хат танитын адамдары да түсінбейтін қоспа тіл» (Б.Кенжебаев). Бұлай аталуының басты себебі, XX ғасырға дейін қазақ қоғамында қолданылған жазба тілдің ауызша тілден айтарлықтай айырмашылығы болуында, бөтендік сипатында еді. Міне сол жазба тіл қазақ әдеби тіліне қарсы қойылып, кітаби тіл деген терминмен аталды.

«Кітаби тіл» терминінің қате қолданыс екендігіне алғаш назар аударған ғалым Б.Әбілқасымов болды. Профессор «кітаби тіл» термині қазақ тіл білімінде шағатай тілінің синонимі ретінде қолданылатынын, алайда сауатты қазақтардың баршасы өз туындыларын шағатай тілінде жазбағандығын, сондықтан кітаби тіл демей, «қазақтың көне әдеби тілі» деп атау керектігін айтқан болатын. Ал шағатай тілі Шағатай есімімен тығыз байланысты екені мәлім, яғни ол билеген ұлыстың атауы, тілі, мәдениеті, әдебиеті негізінде шағатай термині қалыптасқан. Түрколог ғалымдардың басым бөлігі шағатай тілін ескі өзбек тілі деп таниды және түркі халықтары әдеби тілдерінің қалыптасуына осы шағатай тілінің ықпалы зор болды, сондықтан ұлттық кезеңге дейін ортақ форма ретінде шағатай тілі қолданылды деп санайды. Шағатай тілінің лексикалық құрамын түркі сөздері мен араб, парсы элементтері құрайды. Араб, парсы сөздері сол тілдің грамматикалық, морфологиялық, тіпті синтаксистік заңдылықтарымен жазылды, тіпті араб, парсылық тұрақты тіркестер мен тұтас сөйлемдер көп болды. Жалпы шағатай тілінің құрамына қандай түркі тілдерінің кіретіндігі, қандай тілдерді қамтитыны, терминнің қалай қалыптасқандығы, қай дәуірдің тіліне байланысты қолданылғандығы туралы ғалымдар арасында нақты айтылған немесе бірізді қалыптасқан пікір жоқ.

«Кітаби тіл» дегеннің орнына «ескі қазақ жазба тілі» деген ұғымды қолдану керектігін көтерген профессор Н.Уәлиұлы болды. Ғалымның пікірінше, қазақ қоғамында қолданылған араб жазуы бастапқы кезеңде ортағасыр жазба ескерткіштерінің емле үлгісімен жазылған да кейіннен сөйлеу тілі элементтерімен толығымен отырып ескі қазақ жазба тілі қалыптасқан.

Ескі қазақ әдеби тілі деген термин түркітанушы ғалым Э.Р.Тенишев еңбектерінде кездеседі. Ғалымның пікірінше, қазақ ортасында шағатайша жазылған шығармаларда қазақ тілінің заңдылықтары басым. Яғни шағатай жазба тілі бірте-бірте жергілікті халықтық элементтермен толығып отырған, сондықтан ол тілді шағатай тілі деп емес, ескі қазақ әдеби тілі деп айтуға болады дейді.

Пікірлерді жинақтай келе мынадай тұжырым жасаймыз: кітаби тілге жатқызылған шығармалар тілінде көне, орта түркі дәуіріндегі түркілік элементтер, араб, парсы сөздері және сөйлеу тілі элементтері аралас болғанымен, авторлары қазақ болып танылатын жазбаларды «ескі қазақ жазба тілі» үлгілері деп тануымыз қажет. Себебі онда орта түркі дәуірлерінен бастау алған дәстүрлі жазу нормасы сақталғанымен, қазақ тілінің заңдылықтары басым. Академик Р.Сыздық ескі қазақ жазба тілінің алғашқы нұсқасына Қадырғали бидің «Жамиғат тауарихын» жатқызады.

Ескі қазақ жазба тілінің лексикалық құрамы архаикалық (көне), түркілік (оғыз, қыпшақ, қарлұқ), араб, парсы және халықтық тіл элементтерінен тұрады. Ескі жазба тіл құрылымының мұндай күрделі болуының негізгі себебі:

- 1) Жекелеген ұлттарға ыдырағаннан кейін де орта түркі жазу дәстүрінің ұзақ уақытқа дейін сақталуы;
- 2) Жазба тілде ұлттық ерекшелікті сақтап жазу үрдісінің толықтай сұрыпталып, қалыптаса қоймауы;
- 3) Жеке ұлттардың жазу мәдениеті енді жандана бастағандықтан, олардың үлгі алып, сүйенетін арнасы орта түркі, шағатай жазба тілінің болуы.

Ескі жазба тілде сақталған бұндай үрдістер тек жазба ескерткіштер тілінде ғана емес, ауыз әдебиеті жырларында, қисса-дастандарда да молынан кездеседі. Оны 100 томдық «Бабалар сөзі» еңбегінен анық көре аламыз. Мәселен, қазіргі қазақ тілінде ғ дыбысы у немесе и-ге алмасатын болса, ескі қазақ жазба тілінде қарлұқ-ұйғыр жазуына тән орфографиялық дәстүр бойынша жазылады. Осы үрдіс ауыз әдебиеті жырларында жиі кездеседі:

Ағазынан (аузынан) – *Ағазынан* бір қара құс ұшып, паруаз болып тұрарда аһ тартып оянды («Бозұғлан, Ахметбек һәм Жүсіпбек». Бабалар сөзі. 47-том. 2008. 100 томдық). *Ағазыңдан* шыққан рух – жаның дүр,

Жүсіп алар шаһарынды көрген ахуалын («Бозұғлан, Ахметбек һәм Жүсіпбек». Бабалар сөзі. 47-том. 2008. 100 томдық). Ергаштырып неше жақсы бекларны, *Ағазы ғұниша* хұсни таза гүлларны («Бозұғлан, Ахметбек һәм Жүсіпбек». Бабалар сөзі. 47-том. 2008. 100 томдық).

Ағызлық – *ауыздық*. *Ағызлығын* шайнатып, кіреуке сауытыны жайнатып, Бәдбакыт тағының басыға шығып... («Хикаят Көрұғлы сұлтан». Бабалар сөзі. 48-том. 2008. 100 томдық).

Бағла (байла) – Қол аяғын *бағлап*, жүрек-бағырыны дағлап, «дауысынды шығарма» деп... айтты («Хикаят Көрұғлы сұлтан». Бабалар сөзі. 48-том. 2008. 100 томдық).

Бағыр (бауыр) – Бастан ақылым, көңілімнен сабыр кетіп, Қанжардай тілді *бағырым* құп жамалың («Қасым Жомарт». Дастандар, 1990). Надандығым, көдектігім бәле боп, Не әйлайын, жүрек-*бағырым* тілдірді («Гират жайы, Көрұғлының Райхан арабпен соғысы». Бабалар сөзі. 48-том. 2008. 100 томдық).

Бағырмал – *бауырмал*. Өзбек халқы сондақ *бағырмал* болұр екен («Хикаят Көрұғлы сұлтан». Бабалар сөзі. 48-том. 2008. 100 томдық).

Ескі қазақ жазба тіліне тән архаикалық элементтер де ауыз әдебиеті жырларында молынан ұшырасады. Мәселен:

Ағу, ағук – у. «Әкемді тірі тұрған қайтем» десен, Бір күні өлтірейін *ағу* беріп («Қисса қырық уәзір». Бабалар сөзі. 8-том. 2004. 100 томдық). Бір күні *ағу* беріп өлтірмекші ем, Шаһзада «аламын» деп келсе бізге («Қисса Таһир – Зүһра». Бабалар сөзі. 19-том. 2005. 100 томдық). Тамұққа алып келді енді жуық, Су сұраса береді заһар *ағуқ* («Қисса Жұмжұма». Бабалар сөзі. 10-том. 2004. 100 томдық).

Ағулы – *улы*. *Ағулы* аждаһа мен жылан, шаян, һаманның сыры Тәңірі өзіне аян («Қисса Ләйлі – Мәжнүн». Бабалар сөзі. 19-том. 2005. 100 томдық). *Ағулы* бір нушатарны мен берейін, Соныменен өлтірер, салса, – деді («Қисса қырық уәзір». Бабалар сөзі. 8-том. 2004. 100 томдық).

Ағылайды – *жылайды*. Кел деп бұлбұл *ағылайды*, Дерттісіне дағалайды («Қисса Таһир – Зүһра». Бабалар сөзі. 19-том. 2005. 100 томдық).

Ақма – *ақпа*. Көркен деген дарияға қарап бір сөз дейді: – Бір Құданың махлұқысың, Ақма тұр емді, тұр емді. Дариялар сейіт бегісің, Ақма тұр емді, тұр емді («Бозұғлан, Ахметбек һәм Жүсіпбек». Бабалар сөзі. 47-том. 2008. 100 томдық).

Бекзас – *ұқсас*. Ұжмақтың бақшасына *бекзас* екен, Жалғанда айтып болмас һеш сипатын («Қисса Шеризат». Бабалар сөзі. 3-том. 2004. 100 томдық).

Беңзі – *бет, жүз*. Ғашықтан қайғы басты нұрлы бетті, Бек жүдеп, жігіт үшін *беңзі* кетті («Қисса Зияда, Шаһмұрат». Бабалар сөзі. 18-том. 2005. 100 томдық). Хорлының зарлық бірлән *беңзі* солды, Падиша елге пәрмен етпек болды («Қисса Зияда, Шаһмұрат». Бабалар сөзі. 18-том. 2005. 100 томдық).

Болғаш – *болған*. Той *болғаш*, алтын күрсі мінді барып, Расулды құрметтейді ортаға алып («Қисса Зарқұм». Бабалар сөзі. 12-том. 2005. 100 томдық). Үш жүз алпыс күн *болғаш* келемін деп, Мен келгенше жүре тұр күліп-ойнап («Қисса қожа Ғафған». Бабалар сөзі. 20-том. 2005. 100 томдық).

Бостан – бостандық. Ол күнде болмаған шақ құлға *бостан*, Жаңа ашылған Африка бір гүлістан («Медғат-Қасым». Дастандар, 1960). Патшамызды өлтіріп, қылды *бостан*, “Дінге кір” деп, сала-дүр ол зымыстан («Ғазауат сұлтан». Бабалар сөзі. 13-том. 2005. 100 томдық).

Бүлгін – *бүлік*. Қатты *бүлгін* салыпсың, Алшағырдың еліне («Қобыланды» (Н.Байғанин нұсқасы). Бабалар сөзі. 36-том. 2006. 100 томдық). Қобыланды жүрді қалмаққа, Қалмаққа *бүлгін* салмаққа («Қобыланды» (Н.Байғанин нұсқасы). Бабалар сөзі. 36-том. 2006. 100 томдық).

Иғлау – *жылау*. Бүгін кірді түсіме елім-жұртым, Соларды ойлап, падиша, *иғлағаным* («Қисса Тамимдер». Бабалар сөзі. 16-том. 2005. 100 томдық). Ғауазханға талап қылдың, қозым сен, Пірлерге *иғлаймын* сенің үшін мен («Хикаят Көрұғлы сұлтан». Бабалар сөзі. 48-том. 2008. 100 томдық).

Кәби, кәбі – *сияқты, секілді*. Бұлбұл *кәби* наз қылып “сұланым” деп, Сопылыққа салады енді өзін («Хикаят дастан Хатымтай». Бабалар сөзі. 4-том. 2004. 100 томдық). Басың кетер сенің шашың *кәбі*, Башанға тігер шөллерін жұпы («Бозұғлан, Ахметбек һәм Жүсіпбек». Бабалар сөзі. 47-том. 2008. 100 томдық).

Тышыра – *тысқа*. Андан соңыра *тышыра* шығып, нағра салды, Мүшіріклер есін танып, қайран қалды («Ғазауат сұлтан». Бабалар сөзі. 13-том. 2005. 100 томдық). Қыз енді сол арадан *тышыра* шықты, Бадрунға білдірмей қашып кетті («Ғазауат сұлтан». Бабалар сөзі. 14-том. 2005. 100 томдық).

Қазіргі әдеби тіліміздің дамуына жол ашқан үлкен арналардың бірі – ескі қазақ жазба тілі. Көне одан кейін орта түркі дәуірлерінен бастау алған ескі жазба тілдің құрылымындағы дәстүрлі норма XV ғасырдан XX ғасырға дейінгі аралықта бірқатар өзгерістерге ұшырап, жазу мәдениетінің озық түрін қалыптастырды.

3.1.1 «Ескі қазақ тілі сөздігінің» құрылымдық-типологиялық, жанрлық жіктемесі

Сөздік жасау ісі – адамзат ойының ертеден келе жатқан ірі жетістіктерінің бірі. Ол мол қажыр-қайратты, терең ақыл-ойды, шығармашылық қабілетті қажет етеді. Сөздік – жүйелі, күрделі құрылымды шығарма.

Тілдік сана қоғамдық сананың негізінде қалыптасады. Кез келген сөздіктің жасалуы кешенді түрде атқарылатын үлкен ғылыми мәселе, ал ұлттық тілдің сөздігін түзу – әр уақытта халықтың мәдени өміріндегі елеулі оқиға болып табылады және тарихи тұрғыдан келгенде көбінесе тарихи және ұлттық сана-сезімнің өсу кезеңімен, ұлттың қалыптасуы, әдеби тіл мен оның нормасының тұрақтануымен байланысты келеді. Тарихи сөздіктің жасалу негізінде *ұлттық және тарихи саналардың* жатуы заңды құбылыс.

Тіл білімінің «Үлкен энциклопедиялық сөздігінде» тәжірибелік лексикографияда сөздіктер мынадай қоғамдық маңызды қызметтерді атқарады деп көрсетілген: 1) тіл үйрету; 2) ана тілді нормаландыру; 3) тілаларлық қатынас; 4) тіл лексикасын ғылыми тұрғыдан зерттеу [39, 258 б.]. Тіл лексикасын ғылыми тұрғыдан зерттеу қызметін біздің зерттеу нысанамыз болып отырған «Қазақ ескі жазу лексикасының сөздігі», сонымен қатар этимологиялық сөздік, тарихи сөздік, диалектологиялық сөздік, өлі тілдер сөздігі және т.б. сөздік түрлері жатады.

Ал тарихи бағыттағы сөздіктер мынадай белгілер бойынша ажыратылған [39]: *лексиканы сұрыптау бойынша* – тіл лексикасының стильдік қабаттарын көрсететін диалектологиялық сөздік; *сөздің сипатталу тәсілі бойынша* – сөздің шығу тегін ашатын этимологиялық сөздік жатса; *сөздің дәуірлерде көрініс беруі бойынша* – тарихи сөздіктермен қатар «ескі қазақ тілі сөздігін» жатқызамыз.

Сөздіктің лексикографиялық өлшемдері нақтылау үшін зерттеу жұмыстарын жүргізу, сөздікке алынатын тіл бірліктері, олардың мағынасын ашу, сұрыптау, сөздік мақаланың құрылымын айқындау т.с.с. ғылыми теориялық-практикалық мәселелерді шешу күн тәртібіне енді.

Сөздіктің макроқұрылымын (лексиканы сұрыптау, сөзтізбенің көлемі мен сипаты, орналастыру қағидалары) және микроқұрылымын (сөздік мақаланың құрылымы, сөздік анықтаманың түрлері, сөз туралы әртүрлі ақпараттардың қатысы, тілдік деректеме материалдардың түрлері т.б.) зерттеу қажеттігі туындады [140].

Тарихи лексикография қазіргі лингвистиканың антропоэзектік саласымен байланысты даму керек. Сөздіктерге жасалатын талдау адам лексиконын ұйымдастыру мен оның жадында сақталған білімдердің жиынтығы туралы объективті мағлұмат береді. «Адам және сөздік» диалогы коммуникативті және танымдық әрекеттің маңызды формасы болып табылады. Тарихи сөздікті қолданушылардың үш негізгі тобы бар: тілді тұтынушылар, тілді зерттеушілер және қоғамдық ғылымдар салаларының мамандары [141, 76.]. Жоғарыда айтылғандарды сараптай келсек, оның біріншісі – қазақ тілін, тарихын білгісі келетін көпшілік оқырман, екіншісі – тіл тарихын зерттеуді мақсат тұтқан тілші, этнограф, тарихшы мамандар. Яғни оқырмандардың басым көпшілігі қазақ тілін ана тілі деңгейінде жоғары меңгерген жергілікті оқырмандар болып табылады.

Лексикограф оқулықтың авторы секілді өз атынан сөйлемейді, ол – қоғам мен жеке адам арасын жалғастырушы, яғни тілдің ұжымдық жеткізушісі. Лексикограф – ұжымдық білімді жеткізуші кәсіби маман [142, 176.]. Тарихи санаға қозғау салушы, өткен мен бүгінгі күннің арасын сөзбен жалғастырушы.

Сөздікті дайындау барысында төмендегідей теориялық мәселелердің нәтижесіне қол жеткіздік.

I. Сөздік мақала. Сөздік мақаланың құрамы атау сөз және оның варианттарымен, атау сөздің түсініктемесі, дәйек сөз және дереккөзінен тұратындығы анықталды.

II. Атау сөз. Атау сөз болып ескі кітаби сөздер алынады және олар бас әріппен жазылады.

Мысалы: 1) АҰАЗЫ. АҰАЗЫ. 2) ӘГЕРДЕ. ÄGERDE

III. Түсініктемесі. Ескі сөздердің мағынасын анықтау үшін бірнеше тілдің сөздіктері пайдаланылды және ол курсивпен беріліп отырады.

әуезі; егерде

IV. Дәйек сөз. Дәйек сөзге XX ғасырдың басына дейін жазылған туындылар алынды.

V. Дереккөз. Дереккөз жақша ішінде, қажет болған жағдайда қысқартылып беріледі.

VI. Латынша транслитерациясы. Кирилше жазылған бөлігі сол, латынша бөлігі оң жақта тұрады. Кирилшеде жазылған сөздік мақала латыншаға сөзбе-сөз, сөздік мақала тұтастай аударылады.

Сөздік, мәселен, мынадай үлгіде беріледі.

АҰАЗЫ – <i>әуезі</i> . Сонан соң сұлу қыздың әсем <i>ауазын</i> естіп өзін сүйетінін біліп бала өзінің ата-анасы өскен жерін бұрын сол уақытқа шейін ойына салмай жүрген мүддем есінен шығып бүтін дүния көзіне көрінбей кетіпті (ДУГ. 1889 ж. Урашима. 102-б.).	АҰАЗЫ – <i>áýezi</i> . Sonan soń sulý qyzdyń ásem <i>ayázy</i> estip ózin súietinin bilip bala óziniń ata-anasy ósken jerin buryn sol ýaqytqa sheiń oıyna salmaı júrgen múddem esinen shyǵyp bútin dúma kózine kórinbei ketipti (DÝG. 1889 j. Ýrashıma. 102-b.).

ӨГЕРДЕ – <i>егерде</i>. Бұл баяннаманың ақырын тиянақ етіп ұйғарамыз һәм шаттықпенен қосып жазамыз, <i>әгерде</i> Шоқан Ұлиханов ғылым, өнер иесі, халықтың ғадет заңын біліп, даңғыл биік жолға шықса да өзінің туған жайын жатырқамады һәм ұмытпады (ДУГ. 1894 ж. Ш.Ш.Ұлиханов. 517-519-бб.).	ÁGERDE – <i>egerde</i>. Bul baiannamanyń aqyryn tianaq etip uıǵaramyz hám shattyqpenen qosyp jazamyz, ágerde Shoqan Ýalıhanov ǵylym, óner iesi, halyqtyń ǵadet zańyn bilip, dańǵyl biik jolǵa shyqsa da óziniń tǵan jayyn jatyrqamady hám umytpady (DYG. 1894 j. Sh.Sh.Ýalıhanov. 517-519-bb.).

Сөздік мақала – сөздіктің сапасын айқындайтын негізгі көрсеткіштің бірі. Сөздіктің жасалуы – кешенді ғылыми зерттеу және ғылыми-ұйымдастырушылық мәселе. Сөздік құрастырушылар жалпы тілдік және лексикографиялық білімдерімен сөздік жасау барысында пайда болған мәселе.

3.1.2 Ескі қазақ жазба тілінің лексикалық құрамы: қазіргі мағынасы мен жарыспалы варианттары

Ескі сөздердің қазіргі мағынасы. Тіліміздің түп бастауы болып табылатын көне түркі, орта түркі, одан кейінгі жаңа түркі дәуірлеріндегі жазба тіл – қазіргі әдеби тіліміздің дамуының, қалыптасуының қайнар көзі. Жазба дүниелердің барлығы өз кезеңіндегі жазу дәстүрінің қатаң нормасына бағынғанымен, бірге-бірге әр ұлттың жекелеген әдеби тілдерінің дамуына үлкен жол ашты, яғни жазба тілдегі норма адамзаттың рухани ізденістері мен сұраныстары нәтижесінде бірге дамып, толығып отырады. Ғалымдардың «қазақ халқын құраған ру-тайпалар өздерінің мәдени өмірінде бірсыпыра уақыт бойы жазба әдеби тіл ретінде түркі тілдес халықтардың сауатты ұрпағына жақсы таныс және ортақ болған түркі әдеби тілін пайдаланды» (*Б.Әбілқасымов*), «қазақ әдеби тілі қазақ ру-тайпаларының халық болып өз алдына отау тіккен XV-XVI ғасырлардан бастап қалыптасты, бұл кезеңдерде ауызша әдеби тіл және жазбаша әдеби тіл қатар өмір сүрді» (*Р.Сыздықова*) деген тұжырымдары қазақ әдеби тілінің тарихын зерттеуге берілген дұрыс бағыт-бағдар болды.

Тіл дамуындағы жаңа үрдістер тек ескінің негізінде дүниеге келіп отыратынын ескерсек, қазіргі тілдік қолданыстағы бірқатар сөздердің ескі мағыналары жазба мұралар мен ауыз әдебиеті жырларында кеңінен қолданылғанына көз жеткіземіз. Сонымен қатар жазба мұраларда сөзжасамның синтетикалық тәсілі арқылы бір түбірден өрбіген лексикалық бірліктердің тұлғалары қазіргі тілімізде айтарлықтай өзгеріске ұшырағанын да байқаймыз. Мәселен *бостандық* сөзі қыпшақ тілді ескерткіштерде *бош* түбірі арқылы қолданылып, *бош+ақ* (бостандық), *бош+анмақ* (бостандық), *бош+ан* (босан), *бош+атмақ* (босату), *бош+оу* (бостандық), *бош+ат* (босату), *бош+аттыр* (босаттыру) тұлғаларында кездеседі немесе *иұр* (жүр), *иұр+у* (жүру), *иұр+ік* (жүйрік), *иұр+ұт* (жүргізу), *иаң* (мөлшер, дәреже, қалып) *иаң+ыл* (жаңыл), *иаң+ғыл* (жаңыл), *иаң+ылмақ* (жаңылыс, қателік), *иаң+самақ* (жаңсақ), *иаң+суқ* (жаңсақ) т.б.

Қазіргі тілімізде актив қолданылатын сөздердің ескі мағыналарын ауыз әдебиеті жырларынан молынан кездестіруге болады. Мысалы, *жұрағат* сөзі жырларда «бала, ұл» деген ұғымда жұмсалады: *Қайран қалды балаға ғаріп қатын, Көрген соң баласының кепиетін. Бір қапасы болып зар жылайды, Көрген соң қолындағы жұрағатын* (Шаһмаран. Бабалар сөзі. 2-том). Қазіргі тілдегі мағынасы «алыс ағайын».

Ағза сөзі бұрын «адамның тәні», «адамның бүкіл денесі» және «дене мүшелері» мағынасында актив қолданыста болған: *Қалима айт, қайтарымының уақыты жетті, Жаныңды мен ағзаңнан алармын! – дер* (М.Жүсіп, II-том, 2003). *Мүбәрак арқасын һәм ашып тұрды, Киімін ағызасынан халас етіп* (М.Жүсіп, I-том, 2003). *Ескендір сол уақытта қатты ұялды, Ағзалары тітіреп ашуланды* (Ғазауат сұлтан. Бабалар сөзі. 14-том). *Шөгүнкенің ішінде шаһмаранның, Ағзасының баршасы тілге келді* (Шаһмаран. Бабалар сөзі. 2-том). Ал қазіргі тілде *организмнің* аудармасы ретінде кейінгі жылдары ғана қолданыла бастады.

Қазіргі әдеби тілімізде *ауыр* сөзінің «жеңіл емес» деген мағынасы ғана орнықты. Ал жырларда «қымбат», «сансыз көп» деген мағынаны білдірген: *Абдулуаһапқа халифа көп халғат берді, Сейітке ауыр бағалы тондар берді* (Ғазауат сұлтан. Бабалар сөзі. 13-том). *Күні-түні арақ ішіп, құмар ойнап, Атаның ауыр дәулет бәрі бітті* (Хикаят Сәлімжан. Бабалар сөзі. 5-том).

«Мөр басу» деген мағынада жұмсалған *бармақтау* етістігі жырларда «қысу, шымшу», «саусаққа тағу» деген ұғымда актив қолданылған: *Қодар күліп, “ойын” деп ыржақтады, Қозыке оң қолымен бармақтады* (Қозы Көрпеш-Баян Сұлу. Бабалар сөзі. 54-том). *Саусағың сымға тартқан ақ күмістей, Қолыңда алтын жүзік бармақтаған* (Ән-өлеңдер. Бабалар сөзі. 100-том).

Қазіргі тілімізде *бұғаз* сөзі екі өзенді қосып тұратын жіңішке жерге қатысты қолданылса, жырлардағы негізгі мағынасы «өңеш»: *Ол Намруд имансыздың атқан оғы Балықтың бұғазына келіп батты* (Шаһмаран. Бабалар сөзі. 2-том)

Бұл сөзі қазіргі қолданыста «мата» мағынасында жұмсалса, жырларда «зат, бұйым» ұғымын білдіреді: *Таңдап алдық қазақтың біз қойларын, Қалдырмай сатып кеттік бұлдың бәрін* (Қисса Таһир. Бабалар сөзі. 1-том). *Бұлымды сатып бітіріп, Шығып едім қосыма* (Жүсіп-Зылиха. Ғашықнаме, 1976).

Қазіргі тілімізде «сәндеу, әшекейлеу» ұғымында *безендіру* сөзі қолданылатыны мәлім, ал бұл сөздің жырлардағы негізгі тұлғасы *безеу, безену*: *Алтынмен, күміспенен қойды безеп, Сиярдай болса-дағы атан жарыс* (Әбуғалисіна, Әбілхарис. Дастандар, 1990). *Ұзатты жиһаз беріп Гүландамды, Безеген зүбәржатпен үсті-басын* (Қисса Баһрам. Бабалар сөзі. 20-том). *Қызыл ат мініп, безеніп, Қызыл тон киіп, түзеліп* (Қисса Зарқұм. Бабалар сөзі. 12-том).

Дәйекше сөзі қазіргі таңда лингвистикалық еңбектерде ғана кездессе, жырлардағы мағынасы «мәре, көмбедегі сызық»: Түбінен *дәйекшенің* тұрдым тосып, Алушы едім бәйгенді талай қосып (Ақан сері Қорамсаұлы. Бес ғасыр жырлайды. II том).

Буаз сөзінің қазіргі мағынасы тек малға қатысты қолданылса, жырларда әйелге қатысты «жүкті» деген ұғымда жұмсалған: *Қатыны падишаның болды буаз Сөйлейін білгенімше мұны біраз. Қатыны уәзірдің (де) буаз екен Оған да Тәңірім тағдыр қылады екен* (Қағира мен Таймұс. Бабалар сөзі. 5-том).

Ада сөзі қазіргі таңда «түк жоқ, жұрдай» деген ұғымда жұмсалады. Ал жырларда «жоқ қылу», «аяқтау», «бітіру», «орындау» деген мағыналарда қолданылған: *Басыммен жақсылықты жанымменен, Етемін бәрін даяр бүгін ада* (Әбуғалисіна, Әбілхарис. Дастандар, 1990). *Оқуға жеті жаста берді мұны, Бар ғылым он бес жаста болды ада* (Өліп тірілген Шаһызада. М.Жүсіп, I-том, 2003). *Жомарт*. Дастандар, 1990). *Баламның сүндетін ада қылу үшін, Ат жетер жерге хабар бермек ойым* (Әзірет Әлидің соғысы. Бабалар сөзі. 15-том). *Исламның бес бәнасын тамам әйла. Ада қыл, парыз, уәжіп, сүннетпенен* (Қисса Ләйлі – Мәжнүн. Бабалар сөзі. 19-том).

Ескі сөздердің қазіргі қолданыстағы мағыналарын немесе қазіргі қолданыстағы сөздердің ескі мағыналарын жазба мұралар мен ауыз әдебиеті жырлары негізінде нақты анықтай аламыз.

Жарыспалы вариантта жазылып жүрген ескі кітаби сөздер. Қазақ тіліндегі варианттылық орыс зерттеушілерінің еңбектерінде XIX ғасырдың аяғында беріле бастады. Мәселен Н.И.Ильминскийдің 1861 жылы шығарған «Материалы к изучению киргизского наречия» атты кітабында: *абдан/әбден, мұндар/мұрдар, қаде/кәде*, П.М.Мелиоранскийдің «Краткая грамматика казак-киргизского языка» атты еңбегінде *исм/есім, алла/алда, молда/молла* сөздерінің дыбыстық варианттары көрсетілген. Сөздердің бұлайша ала-құла таңбалануы тіл мәдениетін арттыруға емес, керісінше, жазу нормасындағы бірізділікті бұзуға бағытталатыны мәлім. Ғалымдар варианттылық құбылысын бірнеше түрге топтастырады: фонетикалық, грамматикалық, семантикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік. Біздің зерттеуіміз осылардың ішіндегі фонетикалық түріне бағытталады, яғни, ескі кітаби сөздердің сыртқы тұлғалық варианттылығы. Осы орайда кітаби сөздердегі жарыспалылықты фонетикалық (*арафа/арана, жамиғ/жәмиғ, зақұм/зақұм*) және орфографиялық (*яхуди/яхудә, шейіт/шәйт, молда/молла, мехнат/михнәт* – бұлардың біріншісі орфографиялық норма да, кейінгісі сөйлеу тілінің элементі) деп екіге бөлуге болады. Кітаби сөздердің басым бөлігі араб, парсы сөздері болғандықтан, оларды түбірге немесе жұрнақ, жалғауға ажырата алмаймыз, яғни тұтас сөз әртүрлі дыбыстық өзгерістерге ғана ұшыраған да, жарыспалы тұлғалардың мағыналық тепе-теңдігі сақталып, сөздің сырт тұлғасы ғана дыбыстық ауытқуға ұшыраған. Бұның негізгі себептері мынада:

Біріншіден, жазба мұраларымызды орыс әрпіне транскрипциялағанда қате аудару, сөздердің дыбыстық тұлғаларын бұрмалап беру үрдісі белең алып, көптеген сөздер транскрипциялық және графикалық ала-құлалыққа ұшырауы себепті бірнеше дыбыстық нұсқасы пайда болды.

Екіншіден, араб жазуы заңдылығы бойынша сөздің дыбыстық жағы мен оның хатқа түскен әріптерінің саны арасында айтарлықтай айырмашылық болды. Яғни сөздің дауыссыз дыбыстары ғана жазылып дауысты дыбыстар белгіленбейді. Тек дауыссыздары ғана таңбаланатын сөздерге негізінен қарақаттар қойылуы шарт. Алайда, көбінесе жазуда ол қарақаттар көрсетілмейді де, оқып отырған адам сөздің мағынасын контекске қарап ажыратады (логикалық әдіс). Яғни, қарақаттары қойылмаған сөздерді түрліше етіп оқуға болады. Араб тілінің осы заңдылығы араб жазулы қазақ жазбаларының барлығында да қатаң түрде сақталып отырған. Содан барып, мәтінді әр адам әртүрлі оқығандықтан бір сөзді әртүрлі таңбалау қалыптасты.

Үшіншіден, араб әліпбиінде үш дауыстының (а, у, и) ғана таңбасы бар. Осы үш дауыстының таңбасы араб жазулы мұраларымызда қазақ тіліндегі барлық дауыстылардың орнына жұмсалған. Сондықтан транскрипциялау барысында дауыстыларды дұрыс оқымаудан кейбір сөздер қате аударылып кеткен.

Міне, осындай себептер ескі кітаби тіл бірліктерінің бір емес бірнеше вариантының пайда болуына ықпал етті. Сонымен қатар араб, парсы, қазақ тілдеріндегі фонетикалық өзгешелік те дыбыстық варианттардың пайда болуына үлкен жол ашқан. Атап айтқанда:

1) Араб және парсы тілдері мен қазақ тілінің фонетикалық жүйелеріндегі дыбысталудың әртүрлілігі: *астапыралла* – араб тіліндегі дыбысталуы *астағфир аллаһу*; *бейіи* – парсы тіліндегі дыбысталуы *биһиит*, *бекем* – араб тіліндегі дыбысталуы *мұхкам* т.б.

2) Кірме сөздер құрамындағы қазақ тілінде мүлде кездеспейтін дыбыстарды төл дыбыспен алмастыру үрдісі: *әзірейіл, аяр, ақық, амал* сөздері араб тілінде айн дыбысынан басталады, оған сәйкес дыбыс қазақ

тілінде мүлде жоқ, сондықтан оның бірнеше нұсқалары пайда болған және ауыз әдебиеті шығармаларында сол екінші сыңарларының қолданым аясы да кең.

3) Жазба мұралардағы араб, парсы сөздерін түпнұсқа бойынша транскрипциялау үрдісінің нәтижесінде ол сөздің бірнеше варианттары пайда болған. Мысалы: *күнә* сөзінің парсыша түпнұсқасы *гүнаһ*, *неке* сөзінің арабша түпнұсқасы *никаһ*, *жұп* сөзінің арабша түпнұсқасы *жұфұт*, *айла* сөзінің түпнұсқасы *хайла* т.б.

Әдеби нормада қалыптасып, икемделген *астапыралла* сөзінің *астағфирулла*, *астағфиралла*, *астауғирал* варианттары, *бейіш* сөзінің *бәһәш*, *беһеш*, *бейіс*, *баһишат* варианттары, *бекем* сөзінің *махкам*, *мехкам*, *махкұм*, *мәхкәм* варианттары, *әзірейіл* сөзінің *ғазірейіл*, *ғазірәйіл*, *ғазирайыл* нұсқалары, *күнә* сөзінің *күнаһ*, *күнәһ*, *күнаһи*, *күнәһи*, *гүнаһ*, *гунаһ*, *гүнәһ*, *күнай*, *күнәй*, *неке* сөзінің *никаһ*, *неках*, *неқақ*, *некаһ*, *жұп* сөзінің *жұфұт*, *жұфт*, *жұфит*, *жұфұйт*, *айла* сөзінің *хайла*, *ила*, *илә*, *қайла*, *һайла* варианттары ескі кітаби тілге тән дыбыстық нұсқалары болып табылады. Қазіргі әдеби тілде бұл қатарлардың көбі қолданымнан шығып қалды. Алайда, жарыққа шығып жатқан ауыз әдебиеті шығармаларында ескі варианттардың таңбалануы өте жиі ұшырасады. Сондықтан да ескі кітаби тілге тән нұсқаларды да латын графикасымен шығатын орфографиялық сөздікке ендіріп, қай вариантпен беру керек екендігін сұрыптап берген жөн.

Болашақта латын графикасымен жарыққа шығатын орфографиялық сөздікке ескі кітаби тіл бірліктерінің бір нұсқасын көне сөздер ретінде ендіруге болады деген ойдамыз. Себебі, олардың барлығы «Мәдени мұра», «Тіл қазына» сынды мемлекеттік бағдарламалар аясында шыққан еңбектерде молынан кездеседі. Мәселен:

Әйбат сөзінің көне *һайбат*, *һәйбат* нұсқалары. Мағынасы: 1. Үрей, қорқыныш. 2. Мәртебе, бедел. 3. Құрмет, сый, қошемет. 4. Айбын, айбар, сұс. 5. Ауысп. Құнды, бағалы, жақсы. 6. *Ауысп. Күшті, зор, қатты*. Қисса, жыр-дастандарда *һайбаттану* (қаһарлану, қаһарын төгу); *Һәйбатты*, *һайбатты* (мықты, айбынды); *Һәйбатланып* (әдеміленіп, құлпырып) түрінде өте молынан ұшырасады.

Әлек сөзінің *һалак*, *һәләк*, *һәлек*, *һалак* нұсқалары. Мағынасы: 1. *Өлім, өлу, өлтіру, жою, көзін құрту*. 2. *Ауысп. Әуре, әуреге түсу, әуреге түсіру*.

Бекем сөзінің *махкам*, *мәхкәм* нұсқалары. Мағынасы: *мықты, берік, нық*. Ауыз әдебиеті жырларында *руза мен намазға махкам* (оразаны жыл сайын ұстау, намазын қаза қылмай, тастамай оқу); *Аллаға махкам сыйыну* (Аллаға қатты сыйыну); *шариғат істеріне махкам болу* (шариғат заңдарын қатаң сақтау); *махкамлап тұту* (ешкімге бермей өз қолында ұстау); *шариғаттың махкамы* (шариғат жолының мықтылығы), *ораза, намаз, зекет, хажды мәхкәмләу* (ораза ұстауға, намаз оқуға, зекет беруге, қажыға баруға түбегейлі мойын бұру, дін жолын берік ұстану) тәрізді сөзқолданыстар жиі ұшырасады.

Мүдде сөзінің *мүддаға*, *мұддаға* нұсқалары. Мағынасы: 1. *Тілек*. 2. *Талап*. Жырларда *мұддаға-мақсат* түріндегі қос сөз жиі кездеседі.

Байтақ сөзінің *пайтақыт*, *пайтахыт*, *пайтахт* нұсқалары. Мағынасы: 1. *Патшаның ордасы*. 2. *Ауысп. Тақ*. 3. *Ауысп. Шексіз*. 4. *Ауысп. Ел, жұрт*.

Тақ сөзінің *тақыт*, *тахт*, *тахыт* нұсқалары. Мағынасы: 1. *Патшалардың отыратын орны*. 2. *Билік, билік құру*. 3. *Безендірілген, арқасы мен екі жақтауы бар отыруға арналған үлкен орындық тәрізді зат*. 4. *Төсек*. Жырларда билік мағынасы *тәж-тақыт*, *тәж бен тахыт* түрінде жұмсалған.

Шадияр сөзінің *шаһариар*, *шәһариар*, *шариар*, *шариар*, *шәриар* нұсқалары. Мағынасы: *Мұхаммед пайғамбардың ең алғаш дін қабылдаған төрт серігі: Әбубәкір, Омар, Осман, Әли*. Жыр дастандарда *шаһариарым* (ауысп. жан серігім) формасы көп қолданылған.

Бірнеше тұлғада таңбаланған бұндай ескі кітаби сөздердің барлығы дыбысталуы бөлек, бірақ қолданылуында мағыналық дербестігі жоқ сөздер. Бірақ тілімізде қалыптасқан вариантымен жарыса қолданысқа түскен екінші сыңарлары – көнелікті танытатын форма.

3.1.3 Ескі қазақ жазба тілінің көне және орта түркі тілдерімен лексикалық сабақтастығы

Тарихтан белгілі болғандай, XIV ғасырдан бастап түркі тілдес тайпалар жеке-жеке халықтарға бөліне бастады. Ал XV ғасырдың соңына қарай өзбек, қазақ, қырғыз, татар сияқты нақты ұлттар қалыптасты, тіпті олардың кейбіреуі ұлттық мемлекетін құруға талпынды. Сонау көне дәуірлерден басталып, орта ғасырларда өз жалғасын тапқан шығарма жазу үрдісі ұлт болып қалыптасқаннан кейінгі XV-XVII ғасырларда да толастаған емес. Бұған ең алғашқы ескі қазақ жазба әдеби тілінің үлгілері дәлел болады. Қазіргі қазақ тілінің қалыптасу заңдылықтары мен оның тарихи даму сатыларын айқындауда осы ескі қазақ жазба мұраларының маңыздылығы бірінші орында тұратыны белгілі және ескі қазақ тілін көне және ортағасыр жазбаларымен тікелей салыстырғанда олардың арасынан фонетикалық, лексикалық, грамматикалық жағынан дәлме-дәл ұқсастықты да, айтарлықтай айырмашылықты да табуға әбден болады. Сондықтан да қазіргі қазақ тілі мен түркі жазбаларын жалғастырушы көпір іспетті болып табылатын XV-

XVII ғасырлардағы алғашқы қазақ жазбаларының тілін қарастыру маңызды рөл атқармақ. Ұлт болғаннан кейінгі кезеңдегі алғашқы қазақ жазба нұсқалар қатарынан орын алатын құнды жәдігерлер – Қадырғали Жалайырдың «Жамиғат тауарихы» мен Әбілғазы Баһадүрдің «Түркі шежіресі». Бұл еңбектердің құндылығы қазақ өкілдерінің қаламынан тууы. Оның үстіне ұлт болып қалыптасқан XV-XVII ғ.ғ. аралығында басқа жазба еңбектердің аздығы да бұл ескерткіштердің маңыздылығын айқындай түседі. Бұл шығармалардан қазіргі қазақ әдеби тілінің диахрондық дамуына қатысты көптеген тілдік бірліктер мен тұрақты және еркін тіркестерді молынан кездестіруге болады. Сондай-ақ қазақ ұлтының этностық қалыптасу тарихына байланысты көптеген мәліметтерді де ұшырата аламыз. Сондықтан, қазіргі қазақ тілінің тұтастай сөздік қорын көне және орта ғасыр түркі ескерткіштерімен салыстырғанда олардың арасындағы ортақтық пен айырмашылықтар осы XV-XVII ғасырлардағы ескі қазақ жазбалары («Түркі шежіресі» мен «Жамиғат тауарихы») арқылы нақты айқындала түспек.

Сан ғасырлық тарихымыздың асыл қазыналарының бірі болып есептелетін жазба ескерткіштер тілі тұтас зерттеліп, сыры түгел ашылып, ғылыми айналымға түсіп бітті деу асығыс айтылған тұжырым болар еді. Ежелгі дәуірдегі, ерте және кейінгі орта ғасырлардағы халқымыздың тіліне, мәдениеті мен рухани өміріне, тарихына қатысты жазба жәдігерлерді тілдік тұрғыдан қарастырудың ғылым үшін де, қоғам үшін де маңызы еш уақытта жойылмайды. Сондықтан да тынымсыз ізденіс, тыңғылықты зерттеулер бір сәтке толастамауға тиіс. Ескі қазақ жазба тілі үлгілері ұлт болып қалыптасқан уақыттың алғашқы кезеңдерінде дүниеге келгендіктен оның тілінен оғыз, қарлұқ-ұйғыр, қыпшақ, бұлғар элементтерінің қайсысын болса да кездестіруге болады. Демек XV-XVII ғасырларда хатқа түскен алғашқы қазақ жазба мұраларының сөздік қоры таза қазақтық сипатта болған жоқ. Сондықтан бұл ескерткіштер тілінің құрылымын осыған дейінгі ру, тайпалардың тілдік ерекшеліктерін көрсететін көне және ортағасыр ескерткіштерінен бөлек қарастыра алмаймыз. Себебі, ескі қазақ жазба тілі олардың заңды жалғасы болып табылады. Тіпті қазіргі түркі тілдерінің барлығының ортағасырлық мұралармен тілдік байланысы тереңде жатыр. Жалпы орта ғасырдағы мұралар қыпшақ, қыпшақ-оғыз немесе оғыз-қыпшақ тілдерінде жазылғаны белгілі. Осыған орай ғалымдар оларды Орта Азия, Алтын Орда және мамлюк (Египет) түркілерінің тілінде жазылған ескерткіштер деп бөлегіні белгілі. Орта Азия мен Алтын Ордада жазылған жәдігерлердің басым бөлігі түркі әдеби тілінде жазылған көркем шығармалар болып келеді де, Египетте (мамлюк қыпшақтары тілінде) жазылған ескерткіштер қыпшақ тілін үйренуге бағытталған сөздіктер болып табылады.

Тарихтан белгілі болғандай, күллі түркі халықтары ұлт болып ыдырағанға дейін ортақ жазба дәстүрді пайдаланып келді. Сондықтан да түркітанушы ғалымдар таза қыпшақ, таза оғыз немесе таза қарлұқ, таза бұлғар тілінде жазылып қалған жазба ескерткіштер кездеспейді деген тұжырым жасайды. Тіпті бұл тайпалар тілінің бір-біріне әсері кейінгі жеке халықтар тілінде де сақталуы әбден мүмкін. Осыған орай ғалымдардың мынадай орынды пікірін келтіре кетуді жөн көреміз: «Әрине бүгінгі түркімендер бір кездегі оғыздардың заңды жалғасы екендігі немесе бүгінгі қазақтар тарихи тұрғыдан қыпшақтармен ұласатындығы, соның салдарынан бүгінгі түркімен тілі бір заманғы оғыз тілінің, ал қазақ тілі бір уақыттағы қыпшақ тілінің негізгі заңдылықтарын бойларына сақтағаны ешбір дау көтермейтін мәселе. Алайда, мына нәрсені ескеру керек, замандар бойы бір-бірімен қанаттас, көршілес отырған, бір-бірімен араласып жатқан тайпалар қазіргі түркі халықтарының қайсысында да өз іздерін қалдырды. Соның салдарынан бір кездегі оғыз тайпасы тілінің элементтері қыпшақ тобындағы тілдерде ұшырасса, ескі қыпшақ тілінің элементтері қазіргі оғыз тобындағы тілдер құрамынан кездесіп қалуы да ықтимал» [143, 184 б.]. Сондықтан да тарихи салыстырмалы-салғастырмалы зерттеулерде басқа салаларға қарағанда лексика-семантикалық талдаудың маңызы бірінші орында тұрмақ.

Жалпы кез келген жазба тілдің әріден қалыптасқан дәстүрлі заңдылықтары болатыны даусыз. Ал оны анықтау оңай емес. Себебі, түркі ескерткіштерінің барлығында бұрыннан келе жатқан дәстүрлі жазуды сақтау ұстанымы да, жергілікті тіл ерекшелігін қолдану да қатар орын алған. Түркітанушы ғалым А.Зайончковский қараханид, алтын орда, мысыр, ескі османтүркілік ескерткіштер тілін бір-бірімен салыстыра, отырып зерттегенде ғана олардың тілдік жүйесіндегі сабақтастықты, айырмашылықтар мен ұқсастықтарды нақты болжауға болатынын ескерткен. Сондықтан көне және ортағасыр ескерткіштер тілі мен ескі қазақ жазба тілі арасындағы ұқсас не айырым белгілерді табу үшін олардың грамматикалық, лексикалық, фонетикалық, морфологиялық құрылымы мен құрамын салыстыра, салғастыра отырып, яғни барлық тіл деңгейлері бойынша жүйелі түрде зерттеу қажет.

Енді ең алғашқы қазақ жазба ескерткіштерінің тілдік ерекшеліктеріне, жазылу, танылу тарихына және олардың көне, ортағасыр жазбаларымен сабақтастығына тоқталайық.

Қадырғали Қосымұлының «Жамиғат тауарихы» еңбегі туралы алғашқы мәлімет берген Ресей ғалымы Х.Д.Френ. Одан кейін бұл еңбектің түркітану саласында тереңірек зерттелуіне үлес қосқан белгілі шығыстанушы И.Н.Березин және этнограф ғалым Э.А.Масанов болды. Сондай-ақ татар ғалымдары А.Ш.Рахимов, М.Г.Сафарғалиев, Х.Хисматулин, М.А.Усманов сынды ғалымдар да зерттеу жұмыстарын жүргізді. Ал бұл ескерткіштің қазақ жерінде зерттеле бастауы Шоқан Уалихановтан басталады. Ғалым

бұл еңбек туралы өз ойларын айтумен қатар оның бірнеше бөлімдерін орыс тіліне аударған. Сонымен қатар академик Әлкей Марғұлан да бұл еңбектің ғылыми зерттелуіне зор еңбек сіңірді. Одан кейін белгілі ғалым Р.Сыздық Қадырғали шығармасының тілін арнайы зерттеп көлемді монография жариялады [144]. Ал Әбілғазы Баһадүрдің «Түркі шежіресінің» танылуына септігін тигізген шведтік офицер Т.Страленберг болды. Бұл шығарманы орыс тіліне аударған В.К.Тредьяковский, латын тіліне аударған академик Г.З.Байер. Қолжазбаның мәтінін және оның французша аудармасын П.И.Демезон 1871-1874 жылдары Петербургта бастырып шығарады. Одан кейін аудармашы Г.С.Саблуков текстологиялық жұмыстар жүргізген. Түркітанушы С.Н.Иванов «Түркі шежіресін» ескі өзбек тілі ескерткіші ретінде қарап, талдаған [145, 5 б.]. Алайда қазақ ғалымдары бұл еңбектің ескі қазақ әдеби тіл үлгісі екендігін дәлелдеп берді [146].

Бұл екі ескерткіш тілінен де көне және ортағасыр әдеби тілі мен жазу нормаларын айқын аңғаруға болады. Бұған ескерткіштердің орфографиясы мен қыпшақтық, оғыздық, қарлұқтық элементтердің араласып келуін жатқызамыз. Бұлай болуының басты себебі – әріден келе жатқан ортақ жазба тілдің болуы. Ғалым А.Ибатов бұндай ортақ жазба әдеби тілдің XI ғасырлардан бастап, XV-XIV ғасырларға дейін, яғни халықтық тілдердің қалыптасуына дейінгі уақытты түгел қамтығанын атап көрсетеді [147, 4-7 б.]. Э.Н.Наджиб түркі халықтарының ұлт болып қалыптасқанға дейінгі қолданған түркі жазба тілінің неліктен сол кездегі қоғам үшін жалпыға түсінікті болғанын былай түсіндіреді: «Ортағасырлардағы көптеген ақындар мен ғалымдар бірнеше тайпа тілін меңгеріп, ортақ түркі әдеби тілінде жазды. Егер түркі тілінде жазатын болса олар кітаби тілді пайдаланды. Мысалы, Теке тайпасының адамы өз шығармасын сол тайпа тілінде ғана жазған болса оны ешкім оқымайтын, егер ол барлық түркілерге ортақ кітаби тілде жазатын болса оның шығармасы бүкіл түркілерге танымал болатын. Сондықтан олар тайпалық тілде емес ортақ түркі тілдерінде шығармалар жазды» [148, 141-142 б.]. Сондықтан да болар көптеген зерттеушілер ортағасыр шығармаларының жазу жүйесі мен тілі әмбебаптық сипатқа ие болды деп көрсетеді. Десек те, ол дәуірде біртұтас әдеби жазба тіл болса да, оның лексикасында әртүрлі тайпалардың тілдік белгілері сақталғаны мәлім. Яғни әр автор әдеби дәстүрді сақтағанымен де, өзі сөйлейтін диалектідегі сөздерді енгізіп жіберіп отырған. Мәселен, ескі қазақ жазба тілінің жоғарыда аталған екі ескерткіштері де ортағасыр жазу нормасын қатаң түрде сақтағанымен де қазақ диалектілерінің молынан қолданылғанын аңғаруға болады.

Ескі қазақ жазба тілінің негізгі сөздік қорын құрайтын лексикалық бірліктер Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен бастау алып, одан кейінгі орта ғасырларда әртүрлі аймақтарда дүниеге келген жазба ескерткіштер тілімен сабақтасып, байланысып жатыр. Себебі, ескі қазақ жазба тіліндегі кейбір оғыз, қарлұқ, бұлғар элементтері фонетикалық және семантикалық тұрғыдан өзгеріссіз сақталса, енді бірі фонетикалық не семантикалық өзгеріске ұшыраған. Тіпті лексикалық мағыналары мен сырт тұлғалары мүлде өзгеріп кеткен сөздер де кездеседі. Осының барлығы ескі қазақ жазба тілінің көне және ортағасыр ескерткіштер тілімен тығыз тарихи сабақтастықта екендігін көрсетеді. Мыңдаған ғасырды қамтитын тілдің даму сипатын анықтау үшін оны көнеден жаңаға және жаңадан көнеге қарай салыстырып, тарихи тұрғыдан зерттеудің маңыздылығы жоғары. Өйткені, көне, тіпті одан арғы алтай дәуірінен өрбіген қазіргі түркі тілдері бір-бірімен өзара сабақтасып немесе қайтадан ыдырау сияқты құбылыстарды басынан өткізгені айтпаса да түсінікті. Алайда, әлемдік түркологияда күні бүгінге дейін түркі тілдерінің көне қабаттары, оның ішінде ататүркі (пратюрки), түптүркі (прототюрк) деңгейі кең көлемде, жан-жақты зерттелген емес.

Ескі қазақ тілі мен көне түркі тілінің сабақтастығы. Көне түркі тілі мен ескі қазақ жазба тілінің арасынағы сандаған ғасырлар олардың арасындағы сабақтастыққа да, айырмашылыққа да себепші болатыны сөзсіз. Өйткені тілді тұтынушы адамзат әр заманда өзіне дейінгі қолданыстағы сөздік қорды қолдана отырып, өз тарапынан да өзгерістер енгізеді, яғни сөздік қорды байыта отырып бұрыннан келе жатқан кейбір лексикалық элементтерді қолданыстан шығарады немесе басқа тың мағынада жұмсауға ұмтылады. Тілдің осындай даму және қалыптасу заңдылықтары көне түркі тілі мен ескі қазақ тілінің арасында да айтарлықтай орын алғаны анық. Осымен байланысты ескі қазақ тілін көне түркі тілімен салыстырғанда фонетикалық қабығы ешқандай өзгеріске ұшырамаған сөздерді де, мағынасы өзгергенмен фонетикалық құрылымы өзгермеген сөздерді де, мағынасы өзгермегенмен фонетикалық құрылымы өзгерген сөздерді де ұшыратуға болады. Енді көне түркі тіліндегі (Орхон-Енисей) лексикалық бірліктер ескі қазақ тілінде қаншалықты дәрежеде қолданылған, қолданылса семантикалық айырмашылықтар мен ұқсастықтар бар ма деген сияқты сауалдарға жауап іздеп көрейік. Орхон-Енисей жазбаларында кездесетін мына сөздер сол қалпында ескі қазақ жазба тілінде де қолданылған: *біті* (жазу), *бұдун* (халық), *ау* (аң), *аламан* (жауынгер), *еллік* (қол), *омақ* (сүйек), *халқа* (сырға), *құйақ* (сауыт), *балық* (қала), *қапығ* (қақпа), *өгіз* (өзен), *сұру* (қуу), *бақу* (қарау), *қоту* (тұра келу), *қарындаш* (туыс), *сіңлі* (қарындас), *тон* (киім), *емкек* (бейнет), *иағ* (жау), *ағыз* (ауыз), *бігіз* (біз), *иағмұр* (жаңбыр), *сауық* (суық), *тұтзақ* (толғақ), *уай* (жақ), *араба* (арба), *кече* (түн), *қарыған* (қартайған), *ұнытды* (ұмытты), *қабалу* (камалу), *біт* (жаз), *ай* (айт), *сұр* (сұра), *соңратын* (соң), *өнгін* (өзге), *қайу* (қайсы), *үкүш* (көп). Бұлардан басқа ескі қазақ жазба тілінде көне түркі сөздерінің фонетика-семантикалық өзгерістерге ұшыраған және ұшырамаған түрлерінің де кездесетінін аңғардық.

Фонетикалық және семантикалық жағынан көп өзгеріске ұшырамаған сөздер:

Үлук – *бөлегі, бөлік.*

Орхон-Енисейде: *Екі үлүгі атлығ ерті, бір үлүгі иодағ ерті* - Екі бөлегі атты еді, бір бөлегі жаяу еді.

Түркі шежіресінде: *Ләшкерінің қолына ол чақлы үлук мал түшдікім* - Әскерінің қолына сол сияқты бөлек мал түсті.

Жамиғат тауарихта бұл сөз күлук түрінде ұшырасады: *Чынгыз ханның төрт ұғлын Чынгыз ханның төрт күлук деб айтұрлар ерді* – Шыңғыс ханның төрт ұлын Шыңғыс ханның төрт бөлігі деп айтатын еді.

Біліг – *ақыл.*

Орхон-Енисейде: *Анта кісре тәңрі біліг бертук үчүн* – Содан соң тәңірі ақыл бергені үшін. *Білігсіз қаған олұрмыс* – ақылсыз қаған отырған.

Түркі шежіресінде: *Көб біліклі кіші ерді* – Өте ақылды кісі еді.

Жамиғат тауарихта: *Чынгыз ханның білігін тыңлағай* – Шыңғыс ханның ақылын тыңдағайсың. *Ұғланлары атасының білігіні тыңламаслар* - Ұлдары әкесінің ақылын тыңдамайтын.

Санчу – *сұғу, шаныу.*

Орхон-Енисейде: *Атығ өзлекі бініп, оплайу тегін, үч еріг санчды* - Өзінің атына мініп, шабуылдай жүріп үш ерін шанышты. *Өрпенде сүңүшідім, сүсін санчдым* – Орпенде соғыстым, әскерін шаныштым.

Түркі шежіресінде: *Бычақ бірлән санчыб өлтүрділер* - Пышақпенен шаншып өлтірді. *Найза бірлән кісі санчыб иықды* - Кісіні найзамен шаншып жықты. *Сәнкүннің иүзүге найза бірлән санчыдылар* - Сәнкүннің бетіне найза шаншыды.

Жамиғат тауарихта: *Қадырберді хан білән Едіге бек қатығ санчыш қылдылар* - Қадырберді хан менен Едіге бек қатты найзаласты (оларға найза сұқты).

Тигді – *тиісті, шабуылдады.*

Орхон-Енисейде: *Күлтегін Тадықын Чордың боз атығ бініп тигді* – Күлтегін Тадықын Чордың боз атын мініп тиісті. *Торығ ат бініп тигді* – Торы ат мініп тиісті

Түркі шежіресінде: *Чынгыз ханның ләшкеріне тигді* - Шыңғыс ханның әскеріне тиісті.

Жамиғат тауарихта: *Көп ләшкер бірлән тигді* – Көп әскерменен тиісті.

Семантикалық өзгерістерге ұшыраған сөздер. Орхон-Енисейде *үчу* сөзі негізінен *қайтыс болу, өлу* мағынасын қолданылған: *Білге қаған ұча барды* – Білге қаған қайтыс болды. *Күлтегін қой иылқа иеті иігіркеке ұқты* – Күлтегін қой жылының жиырма жетісінде қайтыс болды. Ал ескі қазақ жазба тілінде *үчу* сөзінің бұл көрсетілген мағынасы мүлде сақталмаған. Тек «Түркі шежіресінде» бір жерде, оның өзінде фразеологиялық тіркестің құрамында ғана кездеседі: *Рухының құшы тәнінің қафасыдын үчүб кетді* - Жаны кеудесінен ұшып кетті. Негізінен ескі қазақ жазба тілінде адамның қайтыс болғанын, өлгенін сөз тіркестері арқылы беріп отырады: *дар әлфәнидін дар әлбақиға реһлат қылды, офат табды, хақ рахметке кетді, хақ рахметіге уасил болды* т.б.

Бічу сөзі Орхон-Енисейде кесу мағынасында жұмсалған: *Бұнча бұдұн сачын бічді* – Сонша халық шашын кесті. Қазіргі қазақ тілінде *пішу* сөзі тек киімге қатысты ғана айтылатыны мәлім. Ал ескі қазақ жазба тілінде *бічу* сөзінің кесу мағынасы да, киімге қатысты пішу мағынасы да мүлде кездеспейді. Тек «Түркі шежіресінде» бұл сөздің ауыспалы мағыналарда қолданылғанан байқаймыз. Оның өзінде фразеологиялық тіркестер құрамында ғана кездесіп, ұйқасты құруға ұйытқы болған тәрізді: *Орда хан падша болұб бірнече иыллар арақ уа хымызны ічіб, қытай қамқаны бічіб, терең суларны кечіб атасы артындан кетді* - Орда хан патша болып, бірнеше жылдар қызықты дәурен сүріп, жақсы киімдер киіп, қиыншылықты да көріп атасының артынан кетті. Бұл мысалда *қытай қамқаны бічіб* деген сөйлемдегі *бічу* сөзі кию мағынасында жұмсалып тұр.

Іүгіру сөзінің Орхон-Енисейде сұйық затқа қатысты айтылатын ағу, төгілу мағынасы кездеседі *Қаның субча иүгірді* – Қаның судай ақты. Ал ескі қазақ жазба тілінде қазіргі тура мағынасынан басқа жылқыға қатысты да қолданылған: *Ат иүгіре алмас ерді* - Ат шаба алмас еді.

Тұту сөзінің Орхон-Енисейде негізгі беретін мағынасы ұстау және қолға түсіру: *Елігче ер тұтдымыз* – елудей жігіт ұстадық. *Ел тұтдым* – ел ұстадым. Сонымен қатар бір нәрсені ұстану, қабылдау мағынасында да кездеседі: *Отырыпан түрк будуның төрүсін, ілін тұта берміш, іті берміш* – отырып, түркі халқының елдігін, ережесін қолдана берген, ұстай берген.

Ал ескі қазақ жазба тілінде *тұту* сөзінің семантикалық аясы едәуір кеңейіп, мынадай мағыналарда жұмсалған:

1. Айту. *Беш алты кішінің атын тұтды* - Бес алты кісінің атын айтты.
2. Байлау. *Біз пиаде иүрудүк тұғны арық ішіндекі мылтықчы мылтыққа тұттды* - Біз жаяу жүрдік, арық ішіндегі мылтықшы мылтыққа туды байлады.
3. Жетектеу. *Менің қолұмдұн тұтұб алыб барыб көрініш қылдұрдұ* - Менің қолымнан жетектеп барып жүздестірді.

4. Бір нәрсені құру, құрастыру. *Майдан иерде чадыр тұтұб олтурдылар* - Ашық жерде шатыр құрып отырды.

5. Тану, есіне түсіру. *Дінмұхаммед хан екенін тұта берді* - Дінмұхаммед хан екенін таныды.

6. Ұстау. *Кішісіні тұтұб хатны алды* - Кішісін ұстап, хатты алды.

Фонетикалық өзгеріске ұшыраса да семантикалары сақталған сөздерге күмүш / күш (күміс), бауғузлау / боғузлау (*бауыздау*), ағыз (ауыз), бағыр (бауыр) т.б. жатқызуға болады.

Енді ескі қазақ жазба тілінің ортағасыр ескерткіштерімен сабақтастығына тоқталайық. Ортағасыр ескерткіштерінде түркі тайпаларына жаппай түсінікті болу мақсатында қолданылған оғыздық, қарлұқтық, қыпшақтық белгілер, морфологиялық формалар аралас болғандығы (оғыз, қарлұқ, қыпшақ, ұйғыр-қарахани) ғалымдар тарапынан үнемі айтылып келеді. Ал «Түркі шежіресі» мен «Жамиғат тауарихтағы» түркі сөздерінің басым көпшілігі қыпшақтық тұлғада таңбаланған. Біз мақаламызда ортағасыр ескерткіштеріндегі лексикалық бірліктердің ескі қазақ әдеби тіліндегі қолданысына, фонетикалық, семантикалық айырмашылықтары мен ұқсастықтарына тоқталмақпыз. Қазақ ұлты қалыптасқан кезеңнің алғашқы туындылары болып есептелетін «Түркі шежіресі» мен «Жамиғат тауарих» шығармаларының авторлары өзіне дейінгі және өз кезіндегі дәстүрлі жазу нормасын өз еңбектерінде қатаң сақтауға ұмтылған. Ортағасырдағы жазба дәстүр ескі қазақ әдеби тіліне қаншалықты әсер етті? Ұқсастық пен айырмашылық бар ма? Сөздердің семантикасы өзгеріске түскен бе, әлде сақталған ба? Осы сұрақтарға жауап беру үшін нақты мысалдар келтірейік. Жалпы ескі қазақ әдеби тілінде қолданылған ортағасырлық бірліктердің мағынасы мен тұлғасы толық сақталғаны да, мағынасы сақталып тұлғасы өзгеріске түскені, тұлғасы сақталып мағынасы өзгергені де немесе тұлғасы да, мағынасы да өзгеріске түскен сөздер кездеседі.

Мағынасы мен тұлғасы толық сақталған сөздер.

Ас. Бұл сөз ортағасыр ескерткіштерінде ақ тышқан, ақкіс мағынасында жұмсалған. «Құтты білікте»: *Итің гозса ауын иазы бір ас ол* – Егер итің аулауды қойса, онда ақ тышқаннан айрыласың. Ескі қазақ жазба тілінде де дәл осы мағынасында қолданылған. Мысалы: *Барчасы аучы болұрлар ас уа тиін уа құндұз ауларлар* – Барлығы аңшы болып ақ тышқан, тиін, құндызды аулады.

Бурж. Ортағасыр ескерткіштерінде бұл сөз жиі қолданылып шоқжұлдыз деген мағынада жұмсалған. Ескі қазақ жазба тілінде де сол мағынада кездеседі: *Он екі бурж сетаре уа шуқр уа рәжалғайыбның хисабын барчасын біле тұрған шондағ еркендүр* – Он екі ай мен жылды, шоқ жұлдыздардың құпиясын білетін адам еді.

Бұғдай. М.Қашқарида: *Ұрұғлұғ бұғдай* – Ұрықтық бидай. *Ол маңа бұғдай иығысты* – Ол маған бидай жиысты.

Ескі қазақ жазба үлгілерінде: *Қойғун текен йерге че бұғдай екілүр ерді* – Қойғун деген жерге дейін бидай егілетін еді. *Бір мысқал күмішке бір хыруар бұғдай берүрлер ерді* – Азғантай күміске көп мөлшерде бидай беретін еді.

Кече. Ортағасыр ескерткіштерінде жиі кездесетін бұл сөз екі түрлі мағынада қолданылған:

1. Түн. Мысалы: *Кече тұрұп иорыр ердім қара қызыл бөрі көрдүм* – Түнде жүріп жортып едім, қара қызыл бөрі көрдім.

2. Кешке жақын. Мысалы: *Бұ мал келсе ерте барұр баз кече* – Бұл дүние таңертең келсе, кешке жоғалады.

Ал ескі қазақ жазба үлгілерінде *кече* сөзінің жоғарыда көрсетілген бірінші мағынасы сақталғанмен, екінші мағынасы (кешкі мезгіл, кешке) мүлде кездеспейді, бұл мағынаны беру үшін парсы тіліндегі *ахшам* (кеш батып келе жатқан кез) сөзі қолданылған. Жалпы *кече* сөзі ескі қазақ жазба тілінде түн және күн мағыналарында жұмсалған.

Мағынасы сақталып тұлғасы өзгеріске түскен сөздер.

Абақы//абағы. Бұл сөз көне түркі сөздігінде «құбыжық» және «қолдан жасалған қуыршақ» деп аударылған. Құбыжық мағынасы М.Қашқарида кездеседі: *Абақы келді* – Құбыжық келді [149].

Ал ескі қазақ жазба тілі үлгісі болып табылатын «Түркі шежіресінде» бұл сөз *абағы* түрінде келіп, қолдан жасалған адам, қуыршақ деген мағынада жұмсалған: *Мұғұл рәсімі бірлән абағлар тұттұ* – Моңғол рәсімімен қуыршақтар қойды.

Тан//таң. Бұл сөздің аудармасы көне түркі сөздігінде «бас тарту» деп берілген: *Ол алымыны танды* – Ол қарызынан бас тартты [149, 531]. Ал ескі қазақ жазба тілінде бұл сөз таң түрінде кездеседі: *Ғажаб таң болұб аман тіледілер* – Қатты бас тартып, тыныштық тіледі. Ал қазіргі қазақ тілінде тан/таң сөзі түбір емес және осы мағынаны беруде жеке қолданылмайды. Тек *айтқанынан танды, айтқанынан танып отыр* деген сияқты тіркестерде кездесіп мойындамау, бет бастырмау мағыналарында жұмсалады.

Иоғұрқан//иаурған//иұрқан. Ортағасыр ескерткіштерінде кездесетін *иоғұрқан* сөзінің екі мағынасы көрсетілген:

1. Көрпе. *Иоғұрқанда артұқ азақ көсүлсе уишур* – Аяқ көрпеден асып кетсе тонады.

2. Жасырыну. *Өз орынларын кетішіп озтылар қаиштылар өңі өңі иоғұрқантылар* – Өз орындарынан кетіп қашты, әр жерге жасырынды [149, 270].

Ал ескі қазақ жазба тілінде бұл сөздің екінші мағынасы мүлде кездеспейді, тек бірінші, яғни көрпе мағынасын беретін, фонетикалық өзгеріске ұшыраған *иаурған* және *иұрқан* сөзі қолданылған. Мысалы: *Қолны иұрқанның астына салды* – Қолын көрпенің астына салды. *Үстіне иаурған иабыб иатғұзды* – Үстіне көрпе жауып жатқызды. Тарихи тұрғыдан алғанда дербес, жеке сөз ретінде жұмсалған *иоғұрқан/иаурған/иұрқан* сөзі қазіргі тілімізде *жүн-жұрқа* деген қос сөздің екінші сыңарында ғана қолданылып, бір нәрсенің қалдығы, тамтығы деген мағынаны береді.

Көкәгүн//көкән. Бұл сөздің аудармасы көне түркі сөздігінде «шыбын» деп көрсетілген. Мысалы: *Икки боғра иғашур отра көкәгүн ианчылар* – екі түйе сүйкенсе, ортасында шыбын өледі [149, 313 с.]. Ескі қазақ жазба үлгілерінде бұл сөз *көкән* түрінде берілген де қазіргі қазақ тіліндегі шыбын сөзімен бірге жұмсалған: *Көкән уа чыбын уақытда иырақ құдұқларға кетерлер ерді* – Шыбын-шіркей көп уақытта жырақ жердегі құдық басына кететін.

Тұлғасы да, мағынасы да өзгеріске түскен сөздер.

Иалтрығ//иалтұрұқ; иалдұрақ//иалтырақ. Ортағасыр жазба ескерткіштеріндегі *иалтырығ* және *иалтұрұқ* сөздері «жарқырау, сәндену» деп аударылған. Мысалы: *Төрт талуы үгүз суының иалтрығынча болұр* – Төрт теңіз суы жалтырағанша болады. *Иалтұрұқын етігіліг еліг* – Оның қолы жалтырақпен сәнделген [149, 230 с.].

Ал ескі қазақ жазба үлгілерінде *иалдұрақ* және *иалтырақ* сөздері жұлдызға қатысты ғана қолданылып «жарық» деген мағынада жұмсалған: *Йалдұрақ йұлдуз тұқған уақытда* – Жарық жұлдыз туған уақытта. *Иалтырақ иұлдызы туғандын соң* – Жарық жұлдыз туғаннан соң.

Тұлғасы сақталып мағынасы өзгерген сөздер.

Аталық. Көне түркі сөздігінде бұл сөз «өкіл әке» деп аударылған. Мысалы: *Аталық қылайын үгұл бол маңа* – ұлым бол, әке болайын [149, 66 с.].

Ал ескі қазақ жазба тілінде аталық сөзі төмендегідей мағыналарда жұмсалған:

1. Ақылшы, кеңесші. *Полат сұлтанның аталықы үйгұр Ендібай текен Полат сұлтанның ағызы уа тілі уа ыхтиары тура қылыб иүрүген* – Полат сұлтанның ақыл-ойы мен қалауын тура жолға салатын ақылшысы Ендібай деген ұйғыр.

2. Аталастар, туыстар. *Арабмұхаммед ханның аталықының ұғланлары уа уәкілдерінің ұғланлары барчалары кетділер* – Арабмұхаммед ханның аталастары мен уәкілдерінің ұлдарының барлығы кетті.

Тағұн. Көне түркі сөздігінде бұл сөздің мағынасы «жалған сөз» деп көрсетіледі: *Тағұн сау сөзлемеслер* – олар жалған сөйлемейді [149].

Ескі қазақ жазба тілінде *тағұн* сөзінің бұл мағынасы сақталмаған, мұнда күлкі қылу, мазақ ету, әжуалау мағынасында жұмсалады: *Әлем халқы тағұн қылұркім Абулғазы хан Бұхараны бірнеше хатұнның қолынды алды деб* – Әбілғазы хан Бұхараны бірнеше қатынның қолынан алды деп, әлем халқы халық мазақ қылар.

Қорыта айтқанда, ескі қазақ жазба тілінде әріден келе жатқан лексикалық бірліктер молынан қолданылған және олардың фонетикалық және семантикалық жақтан өзгергені де немесе фонетикалық, семантикалық тұлғалары сақталғаны кездеседі. Ескі қазақ тілі қаншама заманды, қаншама дәуірді басынан өткізіп бүгінгі деңгейге жетті. Тарихқа белгісіз бұлыңғыр кезеңде де тіпті өзіміз білетін бергі уақыттарда да ол дамуын тоқтатқан жоқ. Толықты, шындалды, жетілді, қайта қалыптасты. Алайда өзгеру, жетілу өздігінен бола салмайды. Оның қалыптасу тарихы мыңдаған ғасырларға барып тірелетінін ұмытпауымыз керек.

3.1.4 Ескі сөздердің қазіргі әдеби тілге енуі

Қазақтың ескі жазба тілі араб әліпбиі негізінде шамамен XV ғасырдан XX ғасырдың басына дейін қолданылды. Ескі қазақ жазба тілі үлгілеріне Әбілғазы Бахадүр ханның Шежіре-и Түрки (XVII ғғ.) мен Қадырғали Жалайыридің Жамиғат- Тауарих (XVI ғ.), алғашқы қазақ хандықтарының жарлықтары, бір-бірімен және өзге елдермен арадағы қарым-қатынас қағаздары, XVIII ғ. ресми іс қағаздар мен эпистолярлық үлгілер, XIX-XX ғғ. мерзімді басылымдар, сондай-ақ XX ғасыр басындағы ескі тілде қалам тартқан акын-жазушылар шығармалары жатады. Ресей патшасы Елизаветаға Әбілхайыр ханның жолдаған дипломатиялық жазбалары, Махамбет Өтемісұлы, Ш.Уәлихановтың хат-қағаздарының тілі, Абайдың қара сөзі түріндегі шығармаларының тілі (Мүрсейіт қағазға түсірген) ескі қазақ жазба тілінің үлгілері болып табылады. XIX ғасырдың соңында сөйлеу тілінің ықпалына көбірек ұшыраған ескі қазақ жазба тілінің нормаларында халық тілінің элементтері жүйелі сипат алды. Бұл кезде «Айқап» журналы, «Қазақстан» газеті, т.б. сияқты басылымдардың орны ерекше болды. Әсіресе XX ғ. басындағы көркем әдеби шығармалар тілінде ескі жазба тіліне тән сөз үлгілерімен қатар сөйлеу тілінің нормалары анық көрінді.

XVI ғасырдан XX ғасырдың басына дейін қазақ қоғамы мәдени дүниесінде ауызша төл әдеби тілмен қатар және бір әдеби тіл өмір сүрді. Ол – бірақатар түркі халықтарына ортақ ортаазиялық жазба әдеби

тіл – түркінің «жергілікті» (қазақтың), кейінірек 19 ғасырдың соңғы ширегінде «кітаби тіл» атанған түрі. Мұның қолданылу аясы төл әдеби тілден басқа болды. Ауызша қазақ әдеби тілі көркем әдебиет пен заң-сот (билер сөздері) ісі, шешендік өнері сияқты салаларға қызмет етсе, түркілік жазба тіл ресми қағаздар мен хат түріндегі (эпистолярлық) жанр, мұсылманша діни әдебиет және ғылым салаларында қолданылды. «Кітаби тіл» туралы ой-пікірлер баршылық, соның бірқатарына тоқталайық. Б. Кенжебаев «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті» (1976) еңбегінде «кітаби тіл» туралы былай дейді: «Кітаби» деген атау ертеде христиан діндарлары арасында діни кітап «Инжіл» ережелерін бұлжытпай орындаған, бұлжытпай орындауды жақтаған, уағыздаған, адамдар жөнінде қолданылған. Оны біздің XX ғасыр басындағы ақындарымыз жөнінде қолдану мүлде орынсыз [150, 33 б.]. М.Балақаевтың «Қазақ әдеби тілі және оның нормалары» (1984) еңбегінде «көне әдеби тіл» – деп, түркі халықтарына ортақ орта ғасырлық тілді атайды да, ал «кітаби тіл» жаңа тіл, Октябрьден кейінгі «әдеби тіл», «қазіргі әдеби тіл» – деп аталғаны жөн» – дейді [150, 35 б.]. Р.Сыздықова: «...қазақ топырағында «кітаби» деп аталған тілде жазылған үлгілер» деп қарастырса, С.Исаев: «...кітаби – тіл дәстүрі және оның қазақ әдеби тілі тарихында алатын орны туралы сипаттай келе «кітаби тіл дәстүрі» деген тілдік құбылыстың үш анықтамасын келтіріп қорытындылайды: «...кітаби тіл – грамматикалық жағынан көптеген түркі халықтарына ортақ дәстүрі бар тіл» – дейді. С.Е.Малов ол кітаптар тілін «кітаби мұсылманша татарша жаргон» деп пікір білдірсе, В.В.Радлов бұрын «қазақтардың өз жазба әдеби тілі болған жоқ», ал қазақша жазылған кітаптар тілі «шұбарланған қоспа тіл», – деп пайымдайды.

Ғ.Мұсабаев: «...бұқараға кең тараған тіл болды...», І.Кеңесбаев., Ғ.Мұсабаев «...кітаби тілдің дәстүрі тым ұзақтап кетеді...» деп тұжырымдаған. Жалпы «кітаби» деген атауды өз мағынасынан бөлек, басқа ғасырлар әдебиет өкілдерінен жеке қарастыру үшін XX ғасыр басындағы бұқарашыл ақын-жазушыларды «кітаби әдеби тілдің өкілдері», олардың тілін «кітаби әдеби тіл» деп атау орынды. Б.Кенжебаевтың мынадай пікірі бар: «Ал қазақ тілінде XIX ғасырда, XX ғасыр басында шыққан кітаптардың тіліне келсек, олардың көпшілігінің тілі шұбар: араб, парсы, татар, башқұрт, өзбек сөздері аралас келеді, ...». М.Балақаев былай дейді: «Өйткені бір жағынан Абай, Ыбырайлар дәстүріне үн қоспай, сүзек ауруындай созылған ескі «шағатай тілі» үлгілері орынсыз көп қолданылып, әдеби тіл бөгде тіл сөздерінен тез арада арылмай қойды, шым-шытырық шұбар ала тілді өлеңдер, мақалалар баспасөзде кездесе береді». «Дала уалаяты», «Түркістан уалаяты» газеттері мен «Айқап» журналы туралы сөз болып отыр. XIX, XX ғасыр тілінде де осындай уақытша өткінші кезеңдер болды. М.Балақаев, Е.Жанпейісов, М.Томанов, Б.Манасбаевтың «Қазақ тілінің стилистикасы» (2005) еңбегінде бұрынғы дәуірлердегі жазба мұралардың тілі, соларға тән жазу дәстүрлі ескі кітаби тіл деп, ал сол нұсқаларда қолданылған түркі тілдеріне ортақ сөздер ескі дәуірдегі кітаби лексика деп аталатыны көрсетілген. Кітаби лексикаға публицистикалық, ғылыми және ресми құжаттар стильдерінде, көркем әдебиет тілінде қолданылатын сөздер жатады. Кітаби лексика дегеніміз көне жазба нұсқаларда қолданылатын бүкіл түркі халықтарына ортақ сөздер. Кітаби тілдің негізі – көне түркі тілі. Кітаби тілдің елеулі белгілері: а) ертедегі әдебиеттің тұрақты дәстүрінің болуында, ә) көркем баяндаудың стандартты формасының болуында, б) кітаби лексикадағы сөздердің әуел баста тіл бұзарлық (варваризм) жолымен еніп, кейіннен бұл стильде тұрақты болып қолданылуында. Кітаби лексика дегенді тек қана араб, парсы сөздері деп түсінуге болмайды, ондағы араб-парсы сөздері оның бір стилдік белгісі ғана. Осыған сәйкес қазақ ескі жазу лексикасының өзіндік тілдік табиғатын түсіну үшін түркі тілдеріне ортақ сөздер мен кірме, бөгде тілдік бірліктерді талдап екшеп алу қажет-ақ. Санамызда көмескіленіп, бейтаныс сөздерге айналған тілдік бірліктердің күңгірт келетін түсініксіз табиғатын ашу орынды. Сондықтан ескі қазақ жазба тілі, ескі кітаби тіл лексикасына зерттеулер жүргізу маңызды болып табылады. Зерттеу барысында ескі тілдік бірліктердің лексика-семантикалық ерекшелігін зерттеудің маңызы зор, ол – тарихи сөздік қорымызды байытудың алғышарты.

Ескі қазақ тілінде түркі сөздері мол. Мысалы: *алал/адал, андан/одан, бірлә/мен, бағзы/байырғы, бағыр/бауыр, байрам/мейрам, бұғаз/мойын, бұғақ, бұғаздау/бауыздау, дейүп, дейүрлер/деп, дейді, жұрат/ұрпақ, налыс, налаш/қайғы, қасірет, пал/бал, тірік, тіріклік/тірі болу, үйбу/осы, бұл, жалпұш/төсеніш, йар/жолдас, ошал/осы, таға/нағашы, таңлап/таңдап, қоңсы сыбай/көрші-көлем, сукар/кептірілген нан, құрман/құрбан, сүрек/уақыт, бұйрық/лауазым, һәммә/барлығы т.б.*

Тірік, Тіріклік – өмір; тірі болу; тіршілік ету. Дүниенің *тірілігі* бәрі мехнат, Әуре болып іздеме бекер аны [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004., 12 б.]. Рызығы бітіп адамның, ғұмыры қалса, Болады *тірікліктің* жөні қалай [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004., 12 б.]; Рызығы бітіп, адамның ғұмыры қалса, *Тіріклігі* бола ма дұрыс, – дейді [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004., 12 б.]. *Түмен* – он мың адам/әскер. Аттарынан жүз *түмен* құлағанлар, Көз жастарын сел қылып бұлағанлар. «Дариға, падишамыз не болды», – деп, Ойбайласып баршасы жылағанлар [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004., 138 б.]. Аталған сөз парсы және кейбір түркі тілдерінде «сансыз, он мың» деген мағынада ие. Алтайша түмен «сансыз көп, қыруар». Тіліміздегі Түменбай// Тұманбай, Түменов сияқты адам аттарының түбірі де осы түменмен төркіндес болу керек. Бүгінде «Бірдің кесірі мыңға, мыңның кесірі түменге» деген мақал құрамында сақталған. *Бұғаз* – тамақ,

мойын, бұғақ. Ол Намруд имансыздың атқан оғы Балықтың *бұғазына* келіп батты [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004., 122 б.]. *Бағыр* – бауыр. Тағы Жамсыб ант етіп қылды зарын, Айдаһардың күйдірді *бағырларын* [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004., 105 б.]. *Ақық* – *әшекей үшін пайдаланылатын, түсі ақиыл бағалы тас*. Апыр-ай, Еренбақта осы патша, *Ақық* көз, алтын шынжыр, күміс қақпа [Бабалар сөзі. Нұрғазарын. 30 том. 2006.- 394 б.].

Көне қазақ сөздерінің дыбыстық ерекшеліктерін байқауға болады. Мысалы: *кеуіл/көңіл, қазине/казына, мекем/бекем, сыпат/сипат, кеуіш/кебіс*,

Кеуіл – көңіл. Қоқанның сарты ұтылды, Батырдың *кеуілі* бір тынды [Бабалар сөзі. Жанқожа батыр. 62-том. 2010, 42 б.]. *Қазине* – *казына*. Алтын, күміс, пұлды апты. *Қазине* мүлкін қалдырмай, Ызғытып айдап малды апты [Бабалар сөзі. Жанқожа батыр. 62-том. 2010, 175 б.]. *Мекем* (ар.) – бекем, мықты, берік, мүлтіксіз. Едігенің көк алмасын Беліне *мекем* буады [Бабалар сөзі. Жанқожа батыр. 62-том. 2010, 125 б.]. *Сыпат* – бейне, сипат, келбет. *Сыпатына* қарасаң, Қайтпас қайсар батырдай [Бабалар сөзі. Нұрадын. 50-том. 2008, 17 б.]. *Кеуіш* – кебіс. Би сол уақытта орнынан атып тұрып, жалаңаяғына *кеуішін* сұға салып, киімін иығына жамылып, сыртқа шықты [Бабалар сөзі. Нұрадын. 50-том. 2008, 170 б.]. *Песін* – бесін, намаз уақыты. Кіші *песін* болғанда, Сонда барып қалмаққа Қазі қайрат қылады, Қазі қайрат қылады [Бабалар сөзі. Нұрадын. 50-том. 2008, 302 б.]. *Бида* – бұйда. Шалқұйрықтың тайлағы, *Бидасын* тартпас еркелеп [Бабалар сөзі. Нұрадын. 50-том. 2008, 221 б.]. Нар емес пе едің астау бас, *Бидасын* үзіп тартпайтын [Бабалар сөзі. Нұрадын. 50-том. 2008, 270 б.].

Ескі сөздердің өзіндік тұлғалық ерекшеліктері бар. Мысалы: *сүгірет/сурет*. Қазақтың қорқақ кезі еді, Жаңа шыққан *сүгіреттен* – Нұрмамбет ұлы Жанқожа Күркіреген белі өткен [Бабалар сөзі. Жанқожа батыр. 62-том. 2010, 44 б.]. *Мәниға/мән, мағына*. Нан орнына құмаршақты еткен қорек. Ішпеген самаурыннан құйдырып шай, Осылай *мәниғасын* айту керек [Бабалар сөзі. Жанқожа батыр. 62-том. 2010, 48 б.].

Ыңға (ыңғайы), *ұрмет* (құрмет), *дәйім* (әрдайым), *ашық* (ғашық), *қимат* (қымбат), *сұрды* (сұрады), *жалбарды* (жалбарынды), *Құда* (Құдай), *сауыс* (сауысқан) т.б. сөздер ықшамдалып жұмсалған. *Ыңға* – *ыңғайы, реті*. Әрдайымда да жүруші ем Жәкеннің алып *ыңғасын*. Бөрі де жауға бермейді Ізіне ерген жолдасын [Бабалар сөзі. Жанқожа батыр. 62-том. 2010, 30 б.]. *Ұрмет* (араб) – *құрмет, қадір*. Қол қусырып, *ұрметпен*, Қызметінді ете бер [Бабалар сөзі. Жанқожа батыр. 62-том. 2010, 93 б.].

Қазақ тілінің табиғаты ескі лексикада сақталған. Мысалы: *ұлықсат, ыриза, егесіз, қианат, тианақ, ұжмақ, нәжік, шаһызада, ырахым, ырза, ылақ, ылаж, мағұлым, тірілік, іләйім, Үрістем, іреті* т.б. *Ұлықсат* – рұқсат. Қонаға бармақ болады-ай. Ат пенен адам жіберіп, Жәкеннен *ұлықсат* сұрады-ай [Бабалар сөзі. Жанқожа батыр. 62-том. 2010, 75 б.]. *Ыриза* – риза. Көзі тойды көрген соң Қыруар мал мен мүлікті. Жарайсың деп, бектерім, *ыриза* боп қарық-қарық күліпті [Бабалар сөзі. Жанқожа батыр. 62-том. 2010, 136 б.]. *Егесіз* – иесіз. Жағдайсыз десе, жанды алды. *Егесіз* малға ие боп, Өз малындай малданды [Бабалар сөзі. Жанқожа батыр. 62-том. 2010, 253 б.]. *Мағұлым* – анық, айқын, белгілі. Қарасайға *мағұлұм*, Сұлының атқа жеңілі [Бабалар сөзі. Жанқожа батыр. 62-том. 2010, 232 б.].

Шет сөздердің игерілуі де көрініс тапқан. *Порым* – форма, түр, қалып. Еркінді соған бересің. *Порымыңа* қарасам, Өзің таудай немесің [Бабалар сөзі. Жанқожа батыр. 62-том. 2010, 89 б.]. *Губірнатір* – губерния бастығы. «Патшаның адамы Корабеткин деген губірнатір», - дейді [Бабалар сөзі. Жанқожа батыр. 62-том. 2010, 106 б.]. *Дорақ* – жынды, есерсоқ. Болмашыға қасарған, Еліктіріп небір *дорақты* [Бабалар сөзі. Жанқожа батыр. 62-том. 2010, 144 б.]. *Тіліграм* – жеделхат. *Тілігірам* арадағы керек емес, Сөзімен ол батыр тамақ жемес. «Күшпенен малын сойсын» дегеніне Мал сойып, құрмет қылып, ретім келмес [Бабалар сөзі. Жанқожа батыр. 62-том. 2010, 191 б.].

Ескі қазақ жазба мұралары – ерте дәуірлердегі көне лексиканың көрінісі, олар қазақ халқының тарихы, мәдениеті мен өмір-тіршілігінен хабар береді. Ескі жазба лексикалық ерекшеліктерді сараптай отырып, төл сөздер мен кірме сөздердің жағдайын пайымдаймыз. Көптеген төл сөздеріміз бүгінгі күнге дейін өзгеріссіз сақталып жетті. Ал мағынасы күңгірттенген көне сөздер мен кірме сөздер табиғаты әлі де анықтауды қажет етіп отырғаны белгілі.

3.1.5 Ескі қазақ жазба тіліндегі көне түркі атауларының лексикографиялануы

Мәдени ұлттық тарихымызда ескі қазақ жазба тілі ерекше құндылыққа ие. Әдеби тіліміздің жаңа тұрғыда дамуына ескі қазақ жазба тілі жол салды. Ескі қазақ жазба тілінде түркілік сөздер, араб-парсы сөздері, қазақтың сөйлеу тіліне тән белгілер болды. Сондықтан ескі қазақ жазба тілінің емле жүйесі тым күрделі болды. Мұндай тілдік бірліктердің аралас-құралас болуы емле жүйесін игеруге қиындық тудырды. Қазақтың ескі жазба тілі бұқаралық сипат алмады, халықтың белгілі бір әлеуметтік тобы ғана қолданды.

Ескі қазақ жазба тіліне тән бірліктер мен грамматикалық формалар және араб, парсы сөздері жиі кездеседі. Мәселен, *n* орнына *φ* (шарафат), *e* орнына *ə* (әгар), *ш* орнына *ч* (үчүн, ачық, т. б.), *i*, *ы* қысандарының орнына *у*, *ү* (берүб, айтүб, оқұр, айтүр), *жс* орнына *и* (иане, иерде, т. б.), *с* орнына *ш* (кіші,

шондай, т. б.) жазылады, араб, парсы сөздері түпнұсқа варианттарымен беріліп отырады *хасрет* (қасірет), *хұда*, *хақ* (құдай), *қимат* (қымбат), *мағлұм* (мәлім), *хисап* (есеп), *иттифақ* (ынтымақ), *мәһір* (мөр), *дост* (дос), *хүкім* (үкім), *ауара* (әуре), *уалаят* (аймақ), *раст* (рас) т. б. Сондай-ақ, ескі тілдік бірліктер кездеседі: *ачығы* (ашуы), *ағзы* (аузы), *ерді* (еді), *ойғанды* (оянды), *уқлады* (ұйықтады), *туғды* (туды), *иоқлады* (жоқтады), *ізледі* (іздеді), *сақлады* (сақтады), *йығлады* (жылады), *иалғанчы* (екіжүзді, өтірікші), *тірік* (тірі), *тірілік* (тірлік), *бойұн* (мойын), *андан соңыра* (одан соң), *ұғыл* (ұл), *жұрағат* (ұрпақ, бала), *ұшбу* (осы, бұл), *білән*, *бірлән*, *бірлә*, *илән* (мен, бірге), *әйла* (жасау, істеу), *дейүп*, *дейүрлер* (деп, дейді), *бағыр* (бауыр), *бұғаз* (мойын) т. б.

Ескі тілімізде көне түркі дәуірінен бері сақталған «түмен» сөзінің қолданысы байқалады:

Аттарынан жүз түмен құлағанлар,

Көз жастарын сел қылып бұлағанлар.

«Дариға, падишамыз не болды», – деп,

Ойбайласып баршасы жылағанлар [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004., 138].

Көне түркілерде *түмен* «он мың адам/әскер» мағынасындағы сандық жиынтық атау. Түркі-моңғол ұлыстарында болған әскери-әкімшілік бірлікті «түмен» деп атаған. Өз кезегінде мыңдық пен жүздікке бөлінген, түменді түменбегі басқарған. «Түмен» сөзі кейбір фразалық тіркестерде, тарихи әдеби тілде ғана болмаса, бүгінде қоғамдық қолданыстан шығып қалған [<https://qamshy.kz/article/45324-kone-turki-tilindegi-tumen-sozinh-tegi-nede>© qamshy.kz]. Алайда «Бірдің кесірі мыңға, мыңның кесірі түменге» деген мақал құрамында кездесіп қалады. В. Катаринский 1898 жылы басылып шыққан грамматикасында «түмен» сөзінің төркіні жайында мынадай пікір білдіреді: «Дальше миллиона у киргизов нет счета и в случае нужды говорят сансыз бессчетное (число), бесчисленное множество, или тумѣн (монгольское слово, соответствующее и созвучное славянскому слову тьма), но оно при счете не употребляется» [151, 38]. Аталған сөз парсы және кейбір түркі тілдерінде «сансыз, он мың» деген мағынада ие. Алтайша түмен «сансыз көп, қыруар». Тіліміздегі Түменбай// Тұманбай, Түменов сияқты адам аттарының түбірі де осы түменмен төркіндес болу керек [Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы, 1966].

Ескі қазақ жазба тілінде *ұшбу*, *дүр* сөздері белсенді жұмсалады. *Ұшбу* сөзі «осы, бұл» мағынасына ие. *Ұшбу қисса*, *ұшбу пәни* сөз тіркестері мына жолдарда көрініс тапқан:

Адамның ойы ұзын, ғұмыры қысқа,

Қысқалықта жазылды *ұшбу қисса*.

«Қисса жазып ғұмырың өткіздің» деп,

Иә, Рабби, қиямет күн мені қыспа [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 9].

Мұныменен неше жыл, заман өтті,

Падишаға ажалдың уақыты жетті.

Бір уақытта падиша науқас болып,

Ұшбу пәни дүниеден өтіп кетті

[Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 9].

Онын да бір күн ғұмыры біткен екен,

Опат болып дүниеден өткен екен.

Осы Бәйтул-Мұқаддис шаһарында

Ұшбу пәни дүниеден кеткен екен [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 48].

Емін-еркін қос сөзі «ешбір қағажу көрмеу, бетімен, қалауынша» деген мағынаға ие. Ал ескі қазақ тілінде осы мағынада қос сөздің бір сынары «*емін*» жұмсалған: Бір ғазиз қонағымсың, болсын жолың, неш қорықпа, бұ жерде *емін* болың [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 31].

Тарихи сөздердің кейбіреулері бүгінгі сөздердің ұтымды баламасы бола алады. Мысалы, *шақпа* (сіріңке, шырпы, кеуірт, оттық), *шекілдеуік* (сыртында қабығы бар майлы өсімдік; күнбағар):

Уақыт болды тамақты даярлайтын,

Құлдарым ап келділер теріп отын.

Шақпа жағып сол жерде отты жағып,

Пісірділер банағы киік етін [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 141].

Құлдарым ол аралда кезіп жүрді,

Һәр түрлі *шекілдеуік*, жемістерді.

Шекілдеуік, жеміске тойып алып,

Құлдарым сейіл қылып қайтып келді [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 141].

Ескі қазақ жазба лексикасы өзіндік ерекшелікке толы. Олай болса, ескі сөздердің қолданыстарына, семантикалық ерекшеліктеріне тоқталайық.

Андан соңыра– одан кейін. *Андан соңыра* тағы да жазамын мен Мұхаммед пайғамбардың салтанатын [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 9].

Мақсұт– арман, тілек; тілеп, күтіп алған. Енді *мақсұт* сөзіме келейін мен, Жәрдем қыл деп Құдайдан тілейін мен [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 9].

Һәр– әр. Бұ киссаның ішінде *һәр* орында, Расулдың шариф есімі болған үшін [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 9].

Тірік, тіріклік(түрк.) – өмір; тірі болу; тіршілік ету. Дүниенің *тіріклігі* бәрі мехнат, Әуре болып іздеме бекер аны [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 12].

Ризық– несібе. Тағдыр еткен адамның ғұмыры Құдай, *Ризықтарын* жазыпты соған қарай [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 12].

Һеи– еш. Әй, Даниал, бұл сөзің не деген сөз, Мақлұқ болған болар ма *Һеи* мекенсіз [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 12].

Қимат– қымбат. Сатпаққа *қимат* болар бидай басы, Жемекке жақсы болар арпа асы. Пайғамбарлар арпаны же дейді екен, Болған үшін біз[дер]ге [зор] пайдасы [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 16].

Мағлұм – мәлім, белгілі. *Мағлұм* болды, ажалдың уақыты жетті, Ықтият бол сен енді, өлермін мен [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 16].

Тамам, тәмам – соңы, аяқталды. Тоғыз ай, он күн *тамам* өткеннен соң, Бір ер бала дүниеге келтірді енді [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 17].

Һеибір– ешбір. Қандай кәсіп, өнерші үйретсе де, *Һеибір* кәсіп үйреніп біле алған жоқ [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 17].

Кеиет – ерекше қасиет, кие, тылсым күш. Қайран қалды балаға ғаріп қатын, Көрген соң баласының *кеиетін* [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 17].

Жұрағат, жұрат – ұрпақ, бала. Бір қапасы болып зар жылайды, Көрген соң қолындағы жұрағатын [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 17].

Қисап, хисап – есеп. Қайта-қайта апарып сата беріп, Енді бұлар қисапсыз ақшаланды [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 21].

Һәрне – әрне. Һәр уақытта Құдайдан жәрдем тіле, *Һәрне* нәрсе Құданың жәрдемі де [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 26].

Налыс, налаш(т.) – қайғы-қасірет, мұң-шер. Отыр еді Құдайға *налыс* қылып, Жан-жағына бұрылып қарай беріп [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 27].

Һештеме– ештеме. Ұрайын десе қолында *Һештеме* жоқ, Аяғымен өлтірді оны басып [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 27].

Һеибір – ешбір. Осы тауға *Һеибір* тау жете алмас-ты, Адам шығып ол тауға кете алмас-ты [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 113].

Симия– химия. Аты – Ақап, *симия*, ғылым нүжүм, Көкірегінде баршасы толған екен [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 48].

Сәрке – ішімдік. Бірінде сүт, бірінде *сәрке* екен, Адам ұғлы біледі жамандықты [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 54].

Қисым – бөлік. Еуропа, Африка, Америка, Төртінші *қисымы* оның Азияда [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 87].

Сафа – пәктік, тазалық; шынайылық; сау-саламат. – Әй, қонағым, қош келдің, *сафа* келдің, Қалай жүріп бұ жерге келе білдің [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 90].

Білән, бірлән, бірлә, илән (түрк.) – мен, бірге. Хамду *бірлә* мақтаймыз Тәңірімізді, Тағам беріп тойғызды бүгін бізді [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 91].

Әсіл (а) – түбі, тамыры, түп негізі. Айтып едің, Балқия, бізге сөзді, Сұрадың жаратылған әсілімізді [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 92].

Құдауанда – Құдай. Күнәһар пенделерге азап үшін, Жаратыпты оларды *Құдауанда* [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 93].

Бағыр – бауыр. Тағы Жамсыб ант етіп қылды зарын, Айдаһардың күйдірді *бағырларын* [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 105].

Биқисап – сансыз, өлшеусіз, өте көп. Құдайдың тағдырына сабыр етсең, *Биқисап* көп табарсың сауаптарын [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 119].

Гәп, кеп – сөз, ірі әңгіме; хикая; бір нәрсенің сыры, мәні; бір істің, нәрсенің себеп-салдары, тетігі. Орта-сына аралдың келгеннен соң, Балқиякең тағы да көрді *гәпті* [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 120].

Бұғаз – тамақ, мойын, бұғақ. Ол Намруд имансыздың атқан оғы Балықтың *бұғазына* келіп батты [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 122].

Банағы– манағы. Шақпа жағып сол жерде отты жағып, Пісірділер *банағы* киік етін [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 141].

Ғалым Р. Сыздық «Абай тіліндегі негізгі морфологиялық ерекшеліктер» атты кандидаттық дәреже алу үшін жазылған диссертациясында сөз қолданудың көне құбылысы болып табылатын *һәш, һер, ғақыл, ғарыз, ғайыпталу* тәрізді «кітаби сөздердің» әдеби тілден негізгі айырмашылығын көрсетеді. Сонымен бірге ғалым әдеби тілдің қазіргі даму кезеңінде мүлде қолданылмайтын *-мыш, -дүр, тұғын, бірлән* сияқты морфологиялық көне тұлғаларды талдады. Көне *-дүр* ескілігінің белсенділігі мынадай лексикалық тілдік бірліктерде байқалады: *сөз-дүр, хикмет-дүр, атым-дүр, Мұхаммед-дүр, Балқия-дүр, аманат-дүр, алма-дүр, діні-дүр, шаһары-дүр, аманат-дүр, ғашығы-дүр, құдіреті-дүр, қисабы-дүр, көкте-дүр, жақұттан-дүр, яхуда-дүр, әскерім-дүр, ұғлы-дүр, аты-дүр т. б.* Кейде есімдіктермен де қосарлана жұмсалады: *бұ-дүр, не-дүр, осы-дүр, қайда-дүр т. б.* [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004]. Ескі қазақ жазба үлгілерінде *-дүр* тұлғасының етістіктермен белсенді түрде қатар келуі де байқалады: *екен-дүр, жүрген-дүр, жаратып-дүр, ала-дүр, қойғанлар-дүр, келе-дүр, ұша-дүр, бола-дүр, айта-дүр, айырышы-дүр, жаратты-дүр, бола-дүр, салад-дүр, жейе-дүр, жаза-дүр т. б.* [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004].

Тілдің қалыптасу үдерісінде *-дүр* етістіктің келер шағын білдіретін тұлғасы, көне түркі тілдерінен келе жатқан құбылыс. Дүр араб тілінде дербес мағына да берген. Дүр (а) (дүрр). 1. Инжу, маржан. 2. Ауыс. даңқ, атақ, абыроймағынасын береді. Субстантивтенген (зат есімге айналу) заттық мағынада да қолданған. Е. Жұбанов дүр өз алдына лексикаланып, заттанып кеткен. Одан дүрдей, дүрдию секілді туынды түбір сөздер де жасалады. Тегінде *-дүр* (*-дыр/-дір*) формантының есім сөзге, тіпті, кісі атына жалғанып айтылуы түркі поэзиясының әрідегі нұсқаларында да тән болса керек деген болатын. Р. Сыздықова да дүр тұлғасының көнеден келе жатқанын, түрлі морфологиялық қарым-қатынасқа түсетінін айта келе: «*Сірә о баста бұл сөз зат есім болғанға ұқсайды*» – дейді [144].

Ескі қазақ тілінде *тұғын* қосымшасының белсенділігі жоғары: «Ажал дәруі *болатұғын* шөп бар екен», – деп ол халайыққа хабар берді [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 11]; «Ажалға ем *болатұғын* шөп таптым», – деп, Халайыққа хабарды бермес бұрын [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 11]; Біразырақ тоқта бірақ, тұра тұршы, *Сұрайтұғын* сөзім бар саған, – деді [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 12]; Патшалардың қасында *қылатұғын* Қызметтің жөнін білген естісі еді [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 29]; Адамның баласына *бермейтұғын* Иесі бұ бақтардың кім болады? [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 85].

Тұғын тұлғасы ауызекі сөйлеу тілінде, қазақ әдебиетіндегі кейіпкерлер тілінде бүгінде де жиі қолданысқа ие. Алайда, қазақ әдеби тілінің нормасында *тұғын* тұлғасының бірте-бірте жойылу үдерісінде, оның орнына ықшам тұлғасы қазіргі есімшенің (ауыспалы келер шақ) жұрнағына айналған *-тын/-тін* көбірек жұмсалады. Е. Жанпейісовтің пайымдауынша, *-тұғын* тұлғасының орнына қазіргі әдеби тілімізде *-атын* тұлғасы субстантивтеніп те, атрибут орнына да, шақтық мағынада да аралас қолданылады. Ғалым *тұғын* тұлғасының Октябрь алдындағы прозалық шығармаларда субстантивтеніп те кетеді, яғни есім сөздер ретінде септелетінін, тәуелденетінін жазды. И. Ильминский, М. Терентьевтер *тұғын* қосымшасының *тұрған* дегеннен ықшамдалғанын да жоққа шығармайды. *Тұғын* тұлғасының көне толық түрі *тұрған* адъективтену арқылы сын есімге айналған.

Артық тілдік тұлғалармен берілу сипаты басым, бүгінде олар біршама ықшамдалған: Жәбірейіл періште: – Әй, адам, – деді, *Барарсыңыз* қай жаққа таман, – деді [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 12]; Тым болмаса бір өнер білсе екен деп, *Берділер* бір өнерлі өнерпазға [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 12]; Баршалары ол тасты *қонардылар*, *Қарасалар*, астында бір құдық бар [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 12]; «Жеп көрейін» *деселер* бәрі қорқып, Баршалары Жамсыбқа қылды қулық [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 20]; Мүлде сатып біреуін *жіберділер*, Біреуін *апардылар* отын салып [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 24]; Шаһмаран: – Қонағым, *алың*, – деді, Жемістерден аузыңа *салың*, – деді [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 32]; Балаңыз *біздіңменен* бірге жүрді, *Біздіңменен* бір жүріп тауға кірді [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 24]; Келді ғой осы шаян жолын *түзлеп*, Һешбір жаққа бұрылмай, мені көздеп [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 27]; – Сұлтаным, қайда кеттің тастап бізді, *Сондан* бері таппадық іздеп сізді [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 63]; *Андан* соң ол аралға кірмедік біз, Маңдайында енді аралдың жүрмедік біз [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 63]; Адам сақтап қасында не қыласың, Кете берсін қоя бер, тез *құтылың* [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 65]; Мақлұқаттың қасында Пайғамбардың *Құрметіні* білгізбек үшін шығар [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 119]; Жылға шейін қозғалмай тұрып *ердім*, Әділ хукім жұртыма қылып *ердім* [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 136]; Ол киікті *соңындан* қуып кеттік, Бәріміз у-шу болып айқайласып [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 136]; Енді жеттік, міне жеттік *дейе-дейе*, Бір теңіздің шетіне барып жеттік [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 136]; Тағам *жейіп* тұрғанда көп халайық, Жиылысып үстіме келіп кірді [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 163]; Адамдардың арызы *тұғрысындан*, Мақлұқаттың бәріне хабар берді [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 178].

Сондай-ақ ықшамдалған тілдік бірліктер байқалады: *бұ, ап, сұрды, жалбарды, болад т. б.* Мысалы: *Бұ* қисаның ішінде һәр орында, Расулдың шариф есімі болған үшін [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004,

10]; Жамағат, бұ дүниеге алданбаңыз, Нешелердің түбіне дүние жетті [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 23]; Тым болмаса бір-екі көлікпенен, Жүріп барып таулардан *ап* кел отын жаһанда [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 18]; Жолдастардан үмітін үзген соң, Дұға қылып Құдайға көп *жалбарды* [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 26]; Балқия «Енді халім не *болад*», – деп, Бір Құдайға сиынып, зарлық еткен [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 41]; *Анлар* айтты: – Жәрдемшің біз болайық, Қызметіміз бар болса аямайық [Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004, 87]. Қазақ ескі жазба тілінің өзіндік ішінара ерекшелігі бар. Қазіргі қазақ тіліне қарағанда, ол дәуірдегі тілдің азды-көпті лексикалық, фонетикалық, грамматикалық, синтаксистік, стильдік т. б. ерекшеліктері болды.

3.1.6 Ескі қазақ сөздерінің семантикалық дамуы және этномәдени атаулардың мағынасы

Ескі сөздерді тану қажеттігіне қатысты Р. Сыздықтың мынадай пікірі бар: «Тіл – жанды құбылыс. Оның лексикалық қабаты әрбір 5-10, 20-30 және одан да ілгері кезеңдерде толығып, жаңа сөздер пайда болып, сұрыпталып, кейбір бірліктер қолданыстан ығысып ескіріп жататындықтан, оларды тіркеп, талдап отыру – тіл білімінің әрдайым қолға алып отыратын қарекеті» [152, 7-б.]. Ескірген сөздерді танып, олардың мағынасын, түп-төркінін түйсіну маңызды, оларды іздеуде ертедегі таным ескеріледі. Төл және бөгде сөздер, олардың дыбыстық, тұлғалық бітіміндегі өзшегеліктерді аңғаруға болады.

Міскін сөзі «бір күндік напақасынан (тамағынан және киімінен) басқа еш нәрсесі болмаған мұсылман» деген мағынаға ие. Мысалы: Бейшара өздігінен жол таба алмай, Ғазиз бас ауырланып даң болғандай! Көрініп кәріп халі тұра алмас ем, Бір *Міскін* халық ішінде жан болғандай («Қиянат»); Пақыр, *міскін*, борышқор, аш, жалаңаш, Құдай қосқан зекеттің дәл сол – орны («Құдайым жексенбі күн жер жаратты»). Ал *ғам* сөзі «қайғы, қасірет» мағынасын береді: Адамды мал орнына жұмсауымыз Бір емес, бар қазаққа *ғам* болғандай! Қай күні бұл қиянат тоқталады, Бір емес, халық ішінде санболғандай?! («Қиянат»); Жаныңа тек түн болса, отты жақты, Бұлақ боп *ғам* теңізі көзден ақты («Бір үйге»); *Құдайға* жүн-жабағы, тері қат па, Қайғы *ғам* мехнат пен дерт – ақшасы - сол! («Жалғыздық»); *Ғам* басып тұнық көңіл лайланған, Ашылмай бақ, талайым жол байланған («Қажыларға»).

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларында мынадай ескі сөздер жұмсалған: *шанаи* «ешкі терісінен жасаған ас құятын ыдыс», *кіреуке* «жейде түрінде жасалған, дөңгелек металл шығыршықтардан өрілген торлы сауыт», *бөз* «арзанқол мата», *барша* «алтын мен күмістен безелген мата», *қауға* «құдықтан су тартатын теріден істелген ыдыс», *астау* «қатты ағаштардан тұтас ойылып жасалатын, ұзыншалау, сопақ, екі жағынан ұстауға лайықталып ернеу қойылған, ет салып тартатын ыдыс», *керсең* «үлкен шара, тегеш, тегене», *қамқа* «зерлі жіптен тоқылған жібек мата», *көнек* «теріден тігілген шелек», *малма* «тері илейтін ашытқы, иге салатын теріні асты-үстіне шығарып, араластыру», *кежім* «кестелеп, оюлап тіккен ат жабуы», *манат* «қымбат, түкті мата», *жауылыша* «аласа, дәні бар өсімдік», *сәтен* «сапалы мақта жібінен тығыз етіп тоқылған жылтыр мата», *тотия* «көзге жағатын дәрі, сүрмелейтін бояу», *мор* «киіз үйдің ағашын (сүйегін) балқытатын орын», *торғын* «үлбіреген жұқа жібектің бір түрі», *қатим диуар* «ескірген қабырға, дуал», *кірекеш* «жалданып көлікпен жүк тасу», саптияк/саптыаяқ «қымыз құятын ыдыс», *ділла/dilda/tilla* «алтын ақша», жағалтай «жыртқыш құс», *шырға* «құсты қолға, аңға түсуге баулығанға қолданылатын аңның жасанды бейнесі, сақы «қолы ашық, мырза, жомарт», *күрзі* «ағаш немесе металл сабы бар суық қару», *саруар* «қожа, ие, пір» т.б.

Тіл де тарихи құбылыс: барлық параметрі жағынан өзгеріп, жаңғырып, ескіріп отырады да, қазіргі қолданыстан не мүлде ығысып кетеді, ұмыт болады, не ілуде бір кездесетін ескілікке айналады [152, 15-б.].

Тілдік ескіліктер парсы тілінен енген сөздерде сақталған. Белсенді қолданылған кейбір парсы сөздерінің белгілі бір мағыналары Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы еңбектерінде кездесіп қалады. Мысалы: *мәсдар*, *күнфикун*, *пұшайман*, *нама*, *лашкер*, *бархам*, *хар*, *ауаз*, *ғар*, *фариад*, *рузе*, *шахи*, *биона*, *харидар*, *абад*, *хамма*, *баһар*, *биқайрат*, *ғауам*, *паруана*, *шаһбаз*, *науа*, *нам*, *әмісе*, *сер*, *ишима* т.б.

Мәсдар – бастау, қайнар көз. Онда бар Хақ жаратқан екі *мәсдар*, Мәседары наху сарыфтың болмайды астар («Бір үйге»).

Пұшайман – бейшара, сорлы, қайғы, өкініш. Маған десең, дәурен сүр жүз мың хандық, Қолыңа ұстағаның – пұшайманлық («Мінілмеген көлік»).

Нама – хат, жазу. Хабыстың патшасына жазды *нама*: Насыранидің дініне ерді һама («Құдайым жексенбі күн жер жаратты»; Бұл хатты жүргізіндер қолдан-қолға, *Намасын* даярлаңдар мұның оңға! («Адам екі түрлі»); Қуандым *намам* оңнан берілгендей, Көзіме бір жақсылық көрінгендей («Жүсіпбек Аймауытұлына»).

Лашкер – әскер, қосын. Зунасы һәм *лашкермен* қарсы шығып, Сахарада келе жатқан жолын алды («Абыраһа мен Мұғылаб»).

Бархам – аласапыран, аралас; қиын, күрделі; ретсіз. Қағыбаны *бархам* етіп, жоқ қылайын, Қабыл көріп, піл Махмұтты берсең маңа (маған) («Абыраһа мен Мұғылаб»).

Хар – қор, қорланған, қор болған. Сіздерді өлтіргелі келгемін жоқ, Қағыбаның үйін бұзып, істесем *хар* («Абыраһа мен Мұғылаб»).

Ауаз/ағаз/һауаз – дауыс, үн. Абыраһа Мұтылабтан мұны есітті, *Ауаз* (әуез) ғып, ашуланып, қаһар етті («Абыраһа мен Мұғылаб»); Мінбеге (мінберге) және қайтып келді-лер баз. Ілгергі айтқандарын қылды *ағаз* («Пайғамбардың соңғы тілегі»); Ай, қауым, білдірейін қылып *ағаз*, Қуаты жеткеніңіз айлаңыз қаж; Құжыраның есігіне келіп тұрып, «Алла лауту, иа, Расул!» - деп, қылды *ағаз* («Пайғамбардың өсиеті»).

Ғар/қар – жаман. Мұныңмен алты ай һәм тамам болды, Бір күні *ғар* қасіретке Расул барды («Мұхаммедке пайғамбарлық келгені»); Көңіліне бұл сөзді айтып, қуат берді, Ол *ғарға* Хадиша мен Расул келді («Мұхаммедке пайғамбарлық келгені»).

Фариад/фарияд/фәрияд/фәриад/фәриод/фәряд/парияд – зарлау, қаксау, бар дауысымен бақыру. Хадиша қуанғаннан нағыра тартып, *Фәриод* қып Мұхаммедке әуез берді («Мұхаммедке пайғамбарлық келгені»); Фатима мұны естіп қылды *фәриад*, Жылады Хасен, Хұсайын – екі шаһизат («Пайғамбардың соңғы тілегі»).

Рузе – ораза. *Руза*, зекеті һәм қабыл болмас, Сауап жоқ қызметінде ғиззат қылған («Пайғамбардың өсиеті»).

Шахи – патша, патшайымдай. Жиналған халайықтың баршасына Қайтпаққа рұқсат (ұлықсат) етіп *шаһи* ғалам («Пайғамбардың өсиеті»);

Шаһиза бір өсиет ықсан қылса, Кейінгі бізге болар тайбылы һәм («Пайғамбардың өсиеті»).

Харидар – зәру, ынтық болу; сатып алушы. Қара тер бостан-босқа боп жүргенбіз, *Харидар* өмір бойы бір болмай кез («Жалғыздық»).

Абад/абат – гүлденген, жайқалған, жайлы. Қаздырып тыңнан арық, су ағызып, Княздің қылған *абад* бау ағашын («Ышқыш бап сапары»).

Һамма, һамме – барлық, бәрі, барша. Шыршыққа құяды екен Пішкәм келіп, *һаммасын* жаза бердім хатқа теріп («Ышқыш бап сапары»); Тоғыз айда *һаммасын* түгел етіп, Енді пособляйт қылып тұрсыз редакторге («Мәшһүр-Жүсіп пен Ғалы Күзембайұлы айтысқаны»).

Баһар – көңіл; көктем; гүлдену. Жасымда *баһар* алдым ғылым – қалдан, Ерлерден шарапатты пайдаланған («Ереймен сапары»).

Биқайрат/бигайрат – қайратсыз, еріксіз. Кешу жоқ *биқайратты* (*бигайратты*) қапталдарға, Сөз айтпа Хақтан безген батылдарға («Жасымнан үйір болдым өлең, сөзге»).

Ғауам – халық; қарапайым сөз, сөйлеу тілі. Әл-*ғауам*, кәл-*ғауамда* паруанамыз, Набатта райхансыз біз не аламыз?! («Сырға сөз»); *Ғауамлық* мәртебесі хайуанатлық, Түзелер әдеп әр кен (арқан) ғылымменен («Табылар мергенге де – бұқтырушы»).

Паруана – жалған (дүние, өмір). Әл-*ғауам*, кәл-*ғауамда* паруанамыз, Набатта райхансыз біз не аламыз?! («Сырға сөз»).

Шаһбаз – кеңпейіл, ержүрек, сабаз. Жастанып әулиені жатып алған, Барса іздеп, Ханымбике *шаһбаз* екен («Ханымбике»); Асыл туған *шаһбазды* Кемігер қандай данышпан? («Мұса Шорманұлы»).

Науа – бұлақ; кіші өзен. Мекке маңындағы қыраттар. Жүгірдік Сафа, Маруа арасына, Отырдық алтын *науа* панасына («Ізбас қажы»).

Нам/нама/намы/нами – кісі аты, есім; жазылған сөз, хат; әңгіме; атақ, ат. Ерлерді айт қажы барған дүние шашып, Балықтан *Нами* шыққан жұрттан асып («Қажыларға»).

Әмісе/һәмише – әрқашанда. Айтқаны мен қылғаны *әмісе* келген дұрысқа. Дүниенің түзіп низамын – дуанбасы күнінде («Мұса Шорманұлы»).

Сер – «бас», «тау басы». Екі өсім: мал мен басқа бірдей келіп, Кеңітіп шалқып жатыр *сер* қоныстай («Хұсайын Боштайұлы»).

Шишма – көл. Жеріне жүрген, тұрған үлгі шашқан, *Шишиманың* тұнып жатқан көзін ашқан («Қамаралдин хазірет»).

Бұлар – бүгінде еркін қолданылмайтын және мағыналары бейтаныстау немесе тұлғалары өзгеше болып көрінетін сөздер. Бұл жердегі “ескілік” деген терминіміз «көне» дегеннің дәлме-дәл эквиваленті емес. «Ескіліктердің» ішінде көнерген сөздер де (архаизмдер), ескірген сөздер де (историзм деп аталатын) бар. Ескірген сөз дегеніміз бір кезеңдерде қолданылған зат, бұйымдардың, орын алған оқиғалардың, құбылыстардың, ұғымдардың, ағымдардың т.б. аттары (атаулары). Өздері білдіріп тұрған заттар, құбылыстар, ұғымдар тарих төрінен (қоғам өмірінен) кеткеннен кейін оларды атап тұрған сөздер ескіріп, қолданыстан ығысып кетеді. Бұлайша ығысқан бірліктерді тіл білімінде “көне” деп емес, «ескірген» (историзм) сөз деп атайды. Бұл термин (историзм) қазақ тіл білімінде әрқилы аталып келеді: оны тарихаят, тарихи сөз деп атауды ұсынушылық болды (проф. Е.Жұбанов) [152, 15-б.].

Қазақ тіліндегі ескі сөздердің бірқатары араб тіліне алып барады. Мысалы: *хакім, лағын, кәуір, минат, ғаришы, күрсі, лаухи қалам, ғасы, дәлелет, тәліп, тариқат, нәуи, машайық т.б.*

Хакім – әр түрлі ғылымды меңгерген, сол ілімімен адамға ізгі қызмет қылуды мақсат еткен ғұлама. Тастаныз жамандықты толып жатқан, Құрметті ел билеген *хакімдер* деЖыландай зәрін төгіп, сорып жатқан («Қызыл гүл жасарсайшы солып жатқан»).

Лағын – шайтан.Көңілге Ібіліс, *Лағын* орнаған соң, Ойда жоқ жамандықты тауып алар («Бес парыз»).

Кәуір – пұтқа табынған; шындықты мойындамаған; Аллаға сенбеген бүкіл мұсылман еместер. О заманда бар екен жалғыз киік, Тамам кәпір аттанды тұзақ жиып. Тұзағына кәуірдің (кәпірдің) киік түсіп, Тартып үзіп кете алмай, қалды киік («Киік»).

Минат – ізет, қайыр; шүкірлік; міндет, борыш. Бес парыз мұсылманға *минат* болған, Ораза, намаз, зекет, қажы, - ол – нұр иман! («Жарапазан»).

Лаухи қалам/ лаух-қалам – жазу тақтасы, Құран Кәрім бойынша, әр адамның тағдыры күні бұрын жазылып қояды. Наныңыз жұмақ, тамұқ-тамам барын, Тағы бар ғаршы, күрсі, *лаухи қалам*, Қожасы дүние, ақырет – Алла тағалам Мұхаммед үмбетіне шақыр рамазан! («Жарапазан»).

Ғасы/асы – күнәһар, шариғатқа қайшы істер жасаған кісі. Асылық айтып Аллаға, Күнәһар *ғасы*, болмаған («Тәтиді жоқтау»).

Дәлелет (ар.) 1) көрсету, жол көрсету, басшылық, нұсқау; 2) дәлелдік; 3) белгі. Көлденең ағайындар *дәлелат* қып: «Бұзылма сендер бүйтіп!» - дей алмайды. Бастаса пайдалы іске біреу шығып, Соңына көмек беріп ере алмайды («Дауасыз дерт»).

Хасыл/асыл – нәтиже, қорытынды; арманына, мақсатына жету. Мақсаты *асыл (хасыл)* болып ойындағы, Алла һәм ер тілегін мақұл етпей! («Дауасыз дерт»). Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өлеңдері. <http://bilim-all.kz>).

Тәліп/талип – талапкер, талаптанушы, білім іздеуші; сұраушы. Түгелі кемесіне мініп шыққан, Ғылымның *тәліптерге* (тәліблерге) нұрын төкпей! («Дауасыз дерт»).

Тариқат – жол, жүйе; сенім, қағида. Өзі жастай *тариқат* жолын іздеп, Әбілқасым ишанға қызмет еткен («Мәшһүрдің өзін таныстыруы»).

Нәуи/нәби – әулие, құдірет, жаратушы, елші; яғни жаратушының елшісі. Бағамыздың аты екен – Шермұхаммед, Құдайға – құл, *нәуиге (нәбиге)* болған үмбет («Мәшһүрдің өзін таныстыруы»).

Төрт жар – мұсылмандардың ұғымы бойынша, Алла Тағаланың *сөзі* жазылған, ... *төрт* серігі. Біріңе біз құл болдық, Біріңе үмбет болдық, Үшінші – *төрт жар*, Төртінші – сексен сегіз машайық («Бақсының сөзі»).

Машайық – қария, ақсақал. Біріңе біз құл болдық, Біріңе үмбет болдық, Үшінші – төрт жар, Төртінші – сексен сегіз *машайық* («Бақсының сөзі»).

Ғалаб, галып – жеңу, үстем болу. Жаһутке (жөйтке) Зунас патша болды *ғалып*, Халқымен Жаһут дінін қабыл алып («Абыраһа мен Мұғылаб»).

Хадден – шектен, шамадан тыс. Бұл соғыс қатты болды *хадден* өтіп, Арабтарды Абыраһа жеңді күші жетіп («Абыраһа мен Мұғылаб»).

Халас – құтылу, бос болу, арылу, құтқарылу; құтқару, тыю. Меккені адамлардан қылып *халас*, Қауымына Мұғылаб һәм бардылар тез («Абыраһа мен Мұғылаб»).

Нағыра – ұрыс барабаны. Пілден соң әскерінің бәрі жүрді, *Нағыра* тартып, қаһарланып дабыл ұрды («Абыраһа мен Мұғылаб»).

Насыр/наср – жәрдем беруші, көмек етуші; жеңімпаз. Аз уақытта *насыралардың* өліктері, Ыстықтан сасып кетті оның бәрі («Абыраһа мен Мұғылаб»).

Ғинаят – көмек, мейірім, шарапат, ықылас. Алладан жәрдем тілеп, һәм *Ғинаят*, Үшінші рақін сидан айлады хат («Абыраһа мен Мұғылаб»).

Байтолла– құдайдың үйі, Қағбаны қоршаған ғибадатханалар шоғыры. Үстінде *Байтолланың* қара жабу, Байларға рақат екен сонда бару («Ізбас қажы»).

Расул – елші, уәкіл, хабаршы. Хысырынарды оқы! – деп, және берді, Қолына *Расул*-құда алып көрді («Мұхаммедке пайғамбарлық келгені»).

Таһарат – тазалық, таза болу, тазарту. Үйреткен тағылымы бірла *таһарат* алып, Жебірейіл имам болып, намаз қылды («Мұхаммедке пайғамбарлық келгені»).

Дағуат– шақыру, Ислам дінінде Аллаһға шақыру, Алланы еске алу, Аллаға бұрылу. Кәпірді *дағуат* етіп, дінге сал! - деп, Алшедан фахия бірлан аят енді («Мұхаммедке пайғамбарлық келгені»).

Рауаят – әңгімеші, таратушы. Он сегіз мың ғаламның падишасы, Хабиб Хақ Расуладан бір *рауаят*. *Рауаят* қалды бізге пайғамбардан, Сөзіме, сауап табар, құлақ салған («Ғалының ниеті»).

Мақшиар/махшиар – діни ұғым бойынша, дүние салған адамның күнәсі тексерілетін кезең; ақырет. Қиямет таңла *мақшиар* майданында, Бола гөр шапағатшы, Хақ Расулым! («Ғалының ниеті»).

Мәулет – туылған сәт; тыныс, уақыт, үзіліс. Тағы да жалбарынам Құдіретке, Жалбарынсақ, *мәулет* (мірлід) бергей жаман дертке («Ибраһим»).

Асхаб – Мұхаммед пайғамбардың көзін көріп, ол тірі кезінде ислам дінін қабылдаған және сол сенімде дүниеден өткен мұсылмандар. Махырабада *асхапларға* имам болып, Намазын жамағатпен ада қылды («Пайғамбардың соңғы тілегі»).

Хамла – шабуыл, жорық. Асхаптың мұны көріп, бәрі жұмла, Өтілді Ғақашаға қылып *хамла* («Пайғамбардың соңғы тілегі»).

Ғарасат – ғарасат майданы, сот алаңы; о дүниеде адамдарды жазалайтын күні жиналатын орын. Мысалы *ғарасаттың* күндерінде, Тұрар-ды ол күн кісі зар жыласып («Пайғамбардың соңғы тілегі»).

Ақрам – өте жомарт, мырза. Деп айтты: – Мұхаммед, қайырланам, Ғарызымды естіңіз, елеп айлап *ақрам* («Пайғамбардың соңғы тілегі»).

Баишарат – адам, адамзат, халық. Пайғамбар Асхапқа айтты: - Құлақ салың, Айтамын *баишарат* қып, білгіл бәрін! («Пайғамбардың соңғы тілегі»).

Сагадат – бақыт, құт. «*Сагадат* сақа болсын!» – деп, айтылар, Ол күні бұл дәулетке барша жетіп (Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы «Пайғамбардың соңғы тілегі»).

Сияр – жол, сүрлеу, өмір салты. Расулдың кесел болған уақиғасын, *Сиярдан* (піснардан) білдірейін, және тыңда («Пайғамбардың соңғы тілегі»).

Мұштақ – ғашықтық, аңсау, құмарлық, шабыт, шөлдеген. Рабтыма (Раббыма) жолықпаққа *мұштақ* дүрмін. Көңілімде үмбет үшін өкінішім бар («Пайғамбардың өсиеті»).

Маһыр – әуес. *Маһыры* насирасына зейіл (зайыл) болмай, Ері өлсе, өзінде қыл ықтиярын («Пайғамбардың өсиеті»).

Ғани – бай, дәулетті, ауқатты. Мен айтқан пәрменімді қылып тұрған, Тағат қыл *ғани* дүр бір Аллаға («Пайғамбардың өсиеті»).

Ғиззат – ұлылық, атақ, даңқ. Руза, зекеті һәм қабыл болмас, Сауап жоқ қызметінде *ғиззат* қылған («Пайғамбардың өсиеті»).

Хилап ету – алдау; ақымақ ету; өкіну. Күнәдан пейіліңізді сақтаңыздар, Шарифатқа *хилап* істі етпеңіздер («Пайғамбардың өсиеті»).

Сондай-ақ, бірқатар араб тілінен енген ескі сөздердің мағыналарын талдап өтейік: *жаһам* «ниет, ықылас, талап», *құжыра* «бөлме», *дағуат* – «адамдарды Алла дініне, ақиқатты қабылдауға шақыру, үндеу», *азуаж* – «күйеу, әйел», *ансар* «көмекшілер, жәрдемшілер», *хауыз* «бассейн, су қоймасы», *сират* «көпір, өткел, жол», *шайхы* «ұстаз, үйретуші, тәрбиеші; ақсақал, дін басшысы, ғалым», *шарх* «шығыс», *мантық* «сөз, логика», *кәләм* «сөздер», *зарра* «ең кішкентай өлшем», *қатыра* «тамшы», *нажасат* «лас, кір», *мұқарраб* «жақын», *қайым* «мәңгі өмір сүретін, өзгермейтін», *Бахил/бықыл* «сараң», *ихсан/ықсан* «жақсылық, қайырымдылық», *ғиззат* «ұлылық, атақ, даңқ», *садап* «асыл тас», *баракат* «ұлғаю, көбею», *Махраб/Миграб* «мешіттің Меккеге қараған жағы», *шәріп* «лайық», *мұғалла* «биік жер», *ғиззат* «қадір-құрмет; ізет; сый; даңқ», *сайыл* «өткінші; жұпыны; тіленші, қайыршы», *хилап/хылап* «қайшылық; жалған», *тәбдил* «өзгерту, өзгеріс, ауысу», *мурид/мүрид/мүрид* «шәкірт, оқушы», *низам* «заң, жүйе» т.б.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларындағы ескі сөздер халқымыздың мәдениетімен, тарихымен өрілген, олар ғасырдан ғасырға жалғасып ұрпақтардың жан дүниесін кемелдендіріп, рухани тұрғыдан байыта берері сөзсіз.

Ескі сөздердің, көне сөздердің ұмыт болған мағыналарын қалпына келтіру арқылы, халқымыздың басынан кешкен сол көне дәуірлеріне қатысты мәдениеті мен тілінің дамуы жөнінде құнды мәлімет алу арқылы, көптеген сауалдардың жауабын ала аламыз. Ескіліксіз жаңа пайда болмайтыны анық. Сондықтан да, түрлі себептермен ескіріп, тілдік қолданыстан түсіп қалған сөздер жиынтығы, біздің тарихи кезеңдеріміздің ерекшелігі мен артықшылығын көрсетіп қана қоймай, ұлттық ерекшелігімізді айқындай түсуші факт болып табылады.

Этномәдени атаулардың мағынасы. Рухани мәдениет пен заттық мәдениеттің басты сипаты қашан да елдің өзіндік ерекшелігімен, танымымен байланыста болады. Сондықтан оның тұрмыс-тіршілігі, салт-санасы, өмір тәжірибесі түрлі тілдік көріністерге ие болады.

Тарихи сана мен тарихи таным иірімдерін көне ескіліктерден табатынымыз айқын. Рухани мәдениет лексикасына мына сөздер жатады: *ақшы, аламан, әдіпсін, бажасқ, ордабасы, тұқым-жұрағат, үркінішілік, ісек т.б.* қарастырылады.

Ақшы – балгерлік жасап ел ақтаушы. *Ақшы* болып еліне Қызылбастың барады. Қойшы менен түйеші Соған келіп тұрады («Тана». Бабалар сөзі. 50-том. 413-б., 2008. 100 томдық).

Аламан – 1. Көпшілік. Көп отырған *аламан*, Салып отыр құлақты («Қарасай-Қазы». Бабалар сөзі. 46-том. 290-б., 2008. 100 томдық). 2. *Іріктелген әскери жасақ, жорықшы қалың топ*. Егер соны етпесең, Қасымдағы *аламан* ұрыспай ма баламен? («Қарадөң». Бабалар сөзі. 50-том. 228-б., 2008. 100 томдық). *Аламан*ын алдырмай, Зордан шықты торығып («Қарадөң». Бабалар сөзі. 50-том. 228-б., 2008. 100 томдық).

Әдіпсін – өнерлі, белгілі бір кәсіпті меңгерген. – Әй, балам, *әдіпсін* адам бола алмадың, Адамдай жұмысты қыла алмадың («Шаһмаран». Бабалар сөзі. 2-том. 18-б., 2004. 100 томдық).

Бажасқ – жол бастаушы. Тауды құзды басып келед. Барған сарттар *бажасқ* болып, Көрген жермен көшіп келеді («Жанқожа батыр мен Бабажан сарт». Бабалар сөзі. 62-том. 138-б., 2010. 100 томдық). Бұл

сарттың алдына түсіп, *бажсақ* болып кеулі біздің елді билемек («Жанқожа батыр туралы». Бабалар сөзі. 62-том. 56-б., 2010. 100 томдық).

Ордабасы – бұрынғы заманда қазақтың үш жүзінің басты билері. Сайлаған ордабасы себебі сол Екеуі осы кезде келе салып («Майқы (Қазақ) туралы шежіре». Бабалар сөзі. 82-том. 173-б., 2012. 100 томдық).

Тұқым-жұрағат – ағайын-туыс. Осы жерлер де бәле ордасына айналды, *тұқым-жұрағаты* көбейіп кетті («Қазақ мифтері». Бабалар сөзі. 78-том. 2011. 100 томдық).

Үркіншілік – ұрыс, *жаугершілік*. Бір жағы жүрсе ел болып, *Үркіншілік* бір жағы («Төле бидің тарихы». Бабалар сөзі. 57-том. 165-б., 2010. 100 томдық).

Ісек – екі жасқа келген еркек қой. Қой сойып қорасымен азбан, *ісектен*, Алдына аппақ майды қояды үйіп («Адам атадан бергі шежіре». Бабалар сөзі. 82-том. 94-б., 2012. 100 томдық).

Этностың жалпы рухани ескіліктері, жеке сөз түрінде әуелі оның тілінде тіркеледі. Тіл сондықтан этномәдени үрдістің де ең ежелгі көне көрінісі болып табылады. Халқымыздың рухани ескіліктері тарихи мұраларда мол көрініс тапқан. Рухани мәдениет лексикасын этимологиялық тұрғыдан қарастырып, этнолингвистикамен байланыстыруға болады. Сөз ескілігі халқымыздың, яғни ата-бабаларымыз дүниетанымын, мәдени ерекшеліктерін анықтауға көмектеседі. Рухани мәдениет – әр халықтың ақыл-ойының жемісі. Ол өзінің пайда болу, дамуын көне дүниеден алады.

Заттық мәдениетке қатысты *абдыра*, *адалбақан*, *адарғы*, *адырна*, *боғжама*, *борлат*, *жадағай*, *жамшы*, *көгілдірік*, *толай* сөздерін қамтуға болады.

Абдыра сөзі «үй жиһазы, сандықтың үлкен түрі» деген мағынаға ие. Мысалы: «Бәлі, сөз» деп бәрі де шуылдасты, *Абдыраның* аямай аузын ашты («Қозы Көрпеш (М.Ж. Көпейұлы нұсқасы)». Бабалар сөзі. 54-том. 230-б., 2009. 100 томдық).

Адалбақан – киім ілуге арналған ашалы қада ағаш. Әйелдер жүрмесін деп мені қарғап, Асадал, *адалбақан* шапты арнап («Алтын балта». Бабалар сөзі. 30-том. 2006. 100 томдық). *Адалбақан* құрдырды, Ноғайлының кемпірін Қатарына жидырды («Ақжонасұлы ер Кеңес». Бабалар сөзі. 51-том. 263-б., 2008. 100 томдық).

Адарғы – өрмек, кілем тоқуда қолданылатын, оның жіптерінің асты-үстін көтере бөліп тұратын аспап. Бұл әйелдердің қаруы – *Адарғымен*, қылышпен Бір-бірімен ұрысты («Қыдырбайұлы Қобыланды». Бабалар сөзі. 51-том. 104-б., 2008. 100 томдық).

Адырна – садақтың оқ салып тартатын кермесі, атылатын оқты ұшыру үшін садақтың екі басын керіп байлаған баулық. Ол да – Орақтың баласы-ай. Ерегіссе, кегін бермеген, *Адырнасын* қолға алып, Қаруын жауға сермеген («Орақ, Мамай». Бабалар сөзі. 50-том. 212-б., 2008. 100 томдық). Төрт аяқта барды қанаты. Атадан қалған *адырна*, Белге будым болатты. («Жұбаныш». Бабалар сөзі. 50-том. 282-б., 2008. 100 томдық).

Боғжама – қолдан тігілген боқша, дорба. Түбінде *боғжаманың* бұйым қалды, Өңкііп еңгезердей үйім қалды («Үйлену ғұрып фольклоры». Бабалар сөзі. 90-том. 144-б., 2012. 100 томдық).

Борлат, *бордат* – жұқа мата. Қызылдан *бордат*-ай, Айдай құрбым, заулатшы-ай («Ән-өлеңдер». Бабалар сөзі. 100-том. 205-б., 2013. 100 томдық).

Жадағай – астарсыз тігілетін сырт киім. Ақжан батыр оған: «Есіктің алдына, ақ *жадағайымды* айқара жамылып, торы атты беліме байлап жатармын», - дейді («Қазақ мифтері». Бабалар сөзі. 78-том. 2011. 100 томдық).

Жамшы – түйенің аттың жабуы. Көк *жамшысы* артынан түсіп қалып, «Жамшы» деген өзен су сонан қалған («Қозы Көрпеш (В. Радлов нұсқасы)». Бабалар сөзі. 54-том. 65-б., 2009. 100 томдық).

Көгілдірік – құйысқанға, жүгенге орнатылған асыл тас. *Көгілдірік*, ендеше, *көгілдірік*, Көк дөненге жарасар өмілдірік («Үйлену ғұрып фольклоры». Бабалар сөзі. 90-том. 355-б., 2012. 100 томдық).

Толай – оқ салатын қалта, қорамсақ. Сол мезгілде Құттықия *Толайына* қол салды, Аз ғана емес, мол салды («Құттықия». Бабалар сөзі. 50-том. 72-б., 2008. 100 томдық).

Жалпы, ғасырлар қойнауында тұнып тұрған сырларды, мәдениетіміз бен тарихымызға қатысты аса құнды ақпараттарды ескі сөздердің қолданысы мен мағынасын анықтау арқылы ала алатындығымыз рас. Сондықтан да, кез келген ақпарат оның құнын білген адамға немесе адамдар тобына, белгілі бір қауымға құнды және аталған дәуір ерекшелігі мен маңыздылығын көрсетуші тілдік бірліктер – біздің қазынамыз. Соның бірі – ескі қазақ сөздері. Оларды тереңнен зерттеу қазақ халқының лексикалық қорын байытып қана қоймайды, қазіргі таңдағы өміршендігін ұлғайта түседі.

3.1.7 Мағынасы жаңғырған ескі қазақ сөздері (Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармалары бойынша)

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармашылығы – қазақ халқының, түркі және ислам әлемінің ортақ қазынасы. Ұлы тұлға, көрнекті ақын, ғалым, ағартушы, жиһангез-саяхатшы, дінтанушы, көріпкел, шежіреші, фольклортанушы, ауыз әдебиетін жинауға қомақты үлес қосқан Мәшһүр-Жүсіп шығармашылығы сан қырлы.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармаларындағы ескі, бейтаныс сөздерді талдау арқылы тарихи лексикалық мұраны тануға болады. Бүгінде бірден түсіне бермейтін, түсінсе де күнделікті өмірде қолданбайтын сөздер бар. Ескі сөздерді тану қажеттігіне қатысты Р. Сыздықтың мынадай пікірі бар: «Тіл – жанды құбылыс. Оның лексикалық қабаты әрбір 5-10, 20-30 және одан да ілгері кезеңдерде толығып, жаңа сөздер пайда болып, сұрыпталып, кейбір бірліктер қолданыстан ығысып ескіріп жататындықтан, оларды тіркеп, талдап отыру – тіл білімінің әрдайым қолға алып отыратын қарекеті» [153, 7 б.]. Ескірген сөздерді танып, олардың мағынасын, түп-төркінін түйсіну маңызды, оларды іздеуде ертедегі таным ескеріледі. Төл және бөгде сөздер, олардың дыбыстық, тұлғалық бітіміндегі өзшегеліктерді аңғаруға болады.

Міскін сөзі «бір күндік напақасынан (тамағынан және киімінен) басқа еш нәрсесі болмаған мұсылман» деген мағынаға ие. Мысалы: Бейшара өздігінен жол таба алмай, Ғазиз бас ауырланып даң болғандай! Көрініп кәріп халі тұра алмас ем, Бір *Міскін* халық ішінде жан болғандай («Қиянат»); Пақыр, *міскін*, борышқор, аш, жалаңаш, Құдай қосқан зекеттің дәл сол – орны («Құдайым жексенбі күн жер жаратты»). Ал *ғам* сөзі «қайғы, қасірет» мағынасын береді: Адамды мал орнына жұмсауымыз Бір емес, бар қазаққа *ғам* болғандай! Қай күні бұл қиянат тоқталады, Бір емес, халық ішінде сан болғандай?! («Қиянат»); Жаныңа тек түн болса, отты жақты, Бұлақ боп *ғам* теңізі көзден ақты («Бір үйге»); *Құдайға* жүн-жабағы, тері қат па, Қайғы *ғам* мехнат пен дерт – ақшасы - сол! («Жалғыздық»); *Ғам* басып тұнық көңіл лайланған, Ашылмай бақ, талайым жол байланған («Қажыларға»).

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларында мынадай ескі сөздер жұмсалған: *шанаиш* «ешкі терісінен жасаған ас құятын ыдыс», *кіреуке* «жейте түрінде жасалған, дөңгелек металл шығыршықтардан өрілген торлы сауыт», *бөз* «арзанқол мата», *барша* «алтын мен күмістен безелген мата», *қауға* «құдықтан су тартатын теріден істелген ыдыс», *астау* «қатты ағаштардан тұтас ойылып жасалатын, ұзыншалау, сопақ, екі жағынан ұстауға лайықталып ернеу қойылған, ет салып тартатын ыдыс», *керсең* «үлкен шара, тегеш, тегене», *қамқа* «зерлі жіптен тоқылған жібек мата», *көнек* «теріден тігілген шелек», *малма* «тері илейтін ашытқы, иге салатын теріні асты-үстіне шығарып, араластыру», *кежім* «кестелеп, оюлап тіккен ат жабуы», *манат* «қымбат, түкті мата», *жауылыша* «аласа, дәні бар өсімдік», *сәтен* «сапалы мақта жібінен тығыз етіп тоқылған жылтыр мата», *тотия* «көзге жағатын дәрі, сүрмелейтін бояу», *мор* «киіз үйдің ағашын (сүйегін) балқытатын орын», *торғын* «үлбіреген жұқа жібектің бір түрі», *қатим диуар* «ескірген қабырға, дуал», *кірекеш* «жалданып көлікпен жүк тасу», саптияк/саптыаяқ «қымыз құятын ыдыс», *ділла/ділда/тілла* «алтын ақша», жағалтай «жыртқыш құс», *шырға* «құсты қолға, аңға түсуге баулығанға қолданылатын аңның жасанды бейнесі, сақы «қолы ашық, мырза, жомарт», *күрзі* «ағаш немесе металл сабы бар суық қару», *саруар* «қожа, ие, пір» т.б.

Тіл де тарихи құбылыс: барлық параметрі жағынан өзгеріп, жаңғырып, ескіріп отырады да, қазіргі қолданыстан не мүлде ығысып кетеді, ұмыт болады, не ілуде бір кездесетін ескілікке айналады [153].

Тілдік ескіліктер парсы тілінен енген сөздерде сақталған. Белсенді қолданылған кейбір парсы сөздерінің белгілі бір мағыналары Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы еңбектерінде кездесіп қалады. Мысалы: *мәсдар*, *күнфикун*, *пұшайман*, *нама*, *лашкер*, *бархам*, *хар*, *ауаз*, *ғар*, *фариад*, *рузе*, *шахи*, *биона*, *харидар*, *абад*, *хамма*, *баһар*, *биқайрат*, *ғауам*, *паруана*, *шаһбаз*, *науа*, *нам*, *әмісе*, *сер*, *ишима* т.б.

Мәсдар – бастау, қайнар көз. Онда бар Хақ жаратқан екі *мәсдар*, Маседары наху сарыфтың болмайды астар («Бір үйге»).

Пұшайман – бейшара, сорлы, қайғы, өкініш. Маған десен, дәурен сүр жүз мың хандық, Қолыңа ұстағаның – пұшайманлық («Мінілмеген көлік»).

Нама – хат, жазу. Хабыстың патшасына жазды *нама*: Насыранидің дініне ерді нама («Құдайым жексенбі күн жер жаратты»; Бұл хатты жүргізіндер қолдан-қолға, *Намасын* даярландар мұның оңға! («Адам екі түрлі»); Қуандым *намам* оңнан берілгендей, Көзіме бір жақсылық көрінгендей («Жүсіпбек Аймауытұлына»).

Лашкер – әскер, қосын. Зунасы һәм *лашкермен* қарсы шығып, Сахарада келе жатқан жолын алды («Абыраһа мен Мұғылаб»).

Бархам – аласапыран, аралас; қиын, күрделі; ретсіз. Қағыбаны *бархам* етіп, жоқ қылайын, Қабыл көріп, піл Махмұтты берсең маңа (маған) («Абыраһа мен Мұғылаб»).

Хар – қор, қорланған, қор болған. Сіздерді өлтіргелі келгемін жоқ, Қағыбаның үйін бұзып, істесем *хар* («Абыраһа мен Мұғылаб»).

Ауаз/ағаз/һауаз – дауыс, үн. Абыраһа Мұтылабтан мұны есітті, *Ауаз* (әуез) ғып, ашуланып, қаһар етті («Абыраһа мен Мұтылаб»); Мінбеге (мінберге) және қайтып келді-лер баз. Ілгергі айтқандарын қылды *ағаз* («Пайғамбардың соңғы тілегі»); Ай, қауым, білдірейін қылып *ағаз*, Қуаты жеткеніңіз айлаңыз қаж; Құжыраның есігіне келіп тұрып, «Алла лауту, иа, Расул!» - деп, қылды *ағаз* («Пайғамбардың өсиеті»).

Ғар/қар – жаман. Мұныңмен алты ай һәм тамам болды, Бір күні *ғар* қасіретке Расул барды («Мұхаммедке пайғамбарлық келгені»); Көңіліне бұл сөзді айтып, қуат берді, Ол *ғарға* Хадиша мен Расул келді («Мұхаммедке пайғамбарлық келгені»).

Ғариад/ғарияд/ғәрияд/фәриад/фәриод/фәряд/парияд – зарлау, қаксау, бар дауысымен бакыру. Хадиша куанғаннан нағыра тартып, *Фәриод* қып Мұхаммедке әуез берді («Мұхаммедке пайғамбарлық келгені»); Фатима мұны естіп қылды *фәриад*, Жылады Хасен, Хұсайын – екі шаһизат («Пайғамбардың соңғы тілегі»).

Рузе – ораза. *Руза*, зекеті һәм қабыл болмас, Сауап жоқ қызметінде ғиззат қылған («Пайғамбардың өсиеті»).

Шахи – патша, патшайымдай. Жиналған халайықтың баршасына Қайтпаққа рұқсат (ұлықсат) етіп *шаһи* ғалам («Пайғамбардың өсиеті»); *Шаһиза* бір өсиет ықсан қылса, Кейінгі бізге болар тайбылы һәм («Пайғамбардың өсиеті»).

Харидар – зәру, ынтық болу; сатып алушы. Қара тер бостан-босқа боп жүргенбіз, *Харидар* өмір бойы бір болмай кез («Жалғыздық»).

Абад/абат – гүлденген, жайқалған, жайлы. Қаздырып тыңнан арық, су ағызып, Княздің қылған *абад* бау ағашын («Ышқыш бап сапары»).

Һамма, һамме – барлық, бәрі, барша. Шыршыққа құяды екен Пішкәм келіп, *һаммасын* жаза бердім хатқа теріп («Ышқыш бап сапары»); Тоғыз айда *һаммасын* түгел етіп, Енді пособляйть қылып тұрсыз редакторге («Мәшһүр-Жүсіп пен Ғалы Күзембайұлы айтысқаны»).

Баһар – көңіл; көктем; гүлдену. Жасымда *баһар* алдым ғылым – қалдан, Ерлерден шарапатты пайдаланған («Ереймен сапары»).

Биқайрат/бигайрат – қайратсыз, еріксіз. Кешу жоқ *биқайратты* (*бигайратты*) қапталдарға, Сөз айтпа Хактан безген батылдарға («Жасымнан үйір болдым өлең, сөзге»).

Ғауам – халық; қарапайым сөз, сөйлеу тілі. Әл-*ғауам*, кәл-*ғауамда* паруанамыз, Набатта райхансыз біз не аламыз?! («Сырға сөз»); *Ғауамлық* мәртебесі хайуанатлық, Түзелер әдеп әр кен (арқан) ғылымменен («Табылар мергенге де – бүқтырушы»).

Паруана – жалған (дүние, өмір). Әл-*ғауам*, кәл-*ғауамда* паруанамыз, Набатта райхансыз біз не аламыз?! («Сырға сөз»).

Шаһбаз – кеңпейіл, ержүрек, сабаз. Жастанып әулиені жатып алған, Барса іздеп, Ханымбике *шаһбаз* екен («Ханымбике»); Асыл туған *шаһбазды* Кемігер қандай данышпан? («Мұса Шорманұлы»).

Науа – бұлақ; кіші өзен. Мекке маңындағы қыраттар. Жүгірдік Сафа, Маруа арасына, Отырдық алтын *науа* панасына («Ізбас қажы»).

Нам/нама/намы/нами – кісі аты, есім; жазылған сөз, хат; әңгіме; атақ, ат. Ерлерді айт қажы барған дүние шашып, Балықтан *Нами* шыққан жұрттан асып («Қажыларға»).

Әмісе/һәмише – әрқашанда. Айтқаны мен қылғаны *әмісе* келген дұрысқа. Дүниенің түзіп низамын – дуанбасы күнінде («Мұса Шорманұлы»).

Сер – «бас», «тау басы». Екі өсім: мал мен басқа бірдей келіп, Кеңітіп шалқып жатыр *сер* қоныстай («Хұсайын Боштайұлы»).

Шишма – көл. Жеріне жүрген, тұрған үлгі шашқан, *Шишманың* тұнып жатқан көзін ашқан («Қамаралдин хазірет»).

Бұлар бүгінде еркін колданылмайтын және мағыналары бейтаныстау немесе тұлғалары өзгеше болып көрінетін сөздер. Бұл жердегі “ескілік” деген терминіміз «көне» дегеннің дәлме-дәл эквиваленті емес. «Ескіліктердің» ішінде көнерген сөздер де (архаизмдер), ескірген сөздер де (историзм деп аталатын) бар. Ескірген сөз дегеніміз бір кезеңдерде қолданылған зат, бұйымдардың, орын алған оқиғалардың, құбылыстардың, ұғымдардың, ағымдардың т.б. аттары (атаулары). Өздері білдіріп тұрған заттар, құбылыстар, ұғымдар тарих төрінен (қоғам өмірінен) кеткеннен кейін оларды атап тұрған сөздер ескіріп, колданыстан ығысып кетеді. Бұлайша ығысқан бірліктерді тіл білімінде “көне” деп емес, «ескірген» (историзм) сөз деп атайды. Бұл термин (историзм) қазақ тіл білімінде әрқилы аталып келеді: оны тарихаят, тарихи сөз деп атауды ұсынушылық болды (проф. Е.Жұбанов) [153, 12-13 бб.].

Сондай-ақ, бірқатар араб тілінен енген ескі сөздердің мағыналарын талдап өтейік: *жаһам* «ниет, ықылас, талап», құжыра «бөлме», *дағуат* – «адамдарды Алла дініне, ақиқатты қабылдауға шақыру, үндеу», *азуаж* – «күйеу, әйел», *ансар* «көмекшілер, жәрдемшілер», *хауыз* «бассейн, су қоймасы», *сират* «көпір, өткел, жол», *шайхы* «ұстаз, үйретуші, тәрбиеші; ақсақал, дін басшысы, ғалым», *шарх* «шығыс», *мантық* «сөз, логика», *кәләм* «сөздер», *зарра* «ең кішкентай өлшем», *қатыра* «тамшы», нажасат «лас,

кір», *мұқарраб* «жақын», *қайым* «мәңгі өмір сүретін, өзгермейтін», *Бахил/бықыл* «сараң», *ихсан/ықсан* «жақсылық, қайырымдылық», *ғиззат* «ұлылық, атақ, даңқ», садап «асыл тас», *баракат* «ұлғаю, көбею», *Махраб/Мизраб* «мешіттің Меккеге қараған жағы», *шәріп* «лайық», *мұғалла* «биік жер», *ғиззат* «қадір-құрмет; ізет; сый; даңқ», *сайыл* «өткінші; жұпыны; тіленші, қайыршы», *хилап/хылап* «қайшылық; жалған», *тәбдил* «өзгерту, өзгеріс, ауысу», *мурид/мурид/мүрид* «шәкірт, оқушы», низам «заң, жүйе» т.б.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларындағы ескі сөздер халқымыздың мәдениетімен, тарихымен өрілген, олар ғасырдан ғасырға жалғасып ұрпақтардың жан дүниесін кемелдендіріп, рухани тұрғыдан байыта берері сөзсіз.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы еңбектерінен ескі жазба лексика қорын молынан байқауға болады. Дыбыстық ерекшелігі бар сөздер мына мысалдарда көрініс тапқан: Сарнаушы еді *еліге*, *Зарнамасқа* бола ма, Қызыққан соң төс пен теріге?! («Тоғай бойында Едіге баласы Бейсенге біреудің айтқаны»); - *Жазғытұрғы* ақша қар Жаумақ қайда, жар-жар?! («Жар-жар» 1-нұсқасы); Аман сақтап тигізген хатты қолға Құдайдың бұл бір – *ғыхжасп* тамашасы («Бөгелген хат»); Қызыл *иақұт* есікте телефон тұр, Машинамен орнатқан тозбас, сынбас («Бір үйге»); *Ақымақлықтан* сөйлеймін әңгіме айтып, Кейде танып есімнен, кейде қайтып («Қанағат туралы жұмбақ өлең»); Өнердің жастықтағы (*жаслықтағы*) бәрі көшіп, Күн еді ұмытшақтық орнын басқан («Кәф пен Нон»); Сақтаулы *әбдіреде* қағаз қалды, Тиген жерін былғауға сия барды («Кәф пен Нон»); Шынынды айт, өтірік айтып, *күр* күйдірме, Сия ма, маған көңілің, ақ қағаз ба? («Кәф пен Нон»); Илану *сөзі* көне *инану* түрінде берілген Сен *илан* (*инан*), ант амансыз, тіліме нан, Қалмады бұ денемде бір тамшы қан («Кәф пен Нон»); Тәңірім *бізді* (*бізлі*) қадірлеп, *жақсы* (*иақышы*) күтті, Қандай жерді біздерге (*бізлерге*) қоныс етті?! («Мінілмеген көлік»); *Ит* (*ет*) жүрегім түзуге бір *айналмай* (*айланбай*), Ұйтқып соққан борандай ойда жүрмін («Мінілмеген көлік»); Жаз оқып, *айналып* (*айланып*) күн күзге таман Шаруа ескеріп, жинасып, шөп, шар, сабан («Бөгелген хат»); Жаһуттың Насраниға *қылғанларын* Ғарыз етіп сол уақытта хабар берді («Абыраһа мен Мұғылаб»); Мұны естіп Рум патшасы қайғыланып, Ойланды әрбір қиял көңіліне алып («Абыраһа мен Мұғылаб»); Жамонге *алыслықтан* қиын болды, Қайсардан ұрыспаққа әскер алып (Абыраһа мен Мұғылаб); Жаһутлардың Насыраниді күйдіргенін, Қағазбен (*азһар*) *ызғар* етіп білдірді *ана* (*оны*)(«Абыраһа мен Мұғылаб»); Нажашы патша *қайратланды* мұны естіп, Қысасын әпермекке көңілі кетіп (Абыраһа мен Мұғылаб); Қырдылар ерлерінің бәрін хама, *Ұл* (*оғлы*) – қыз, *қатынларын* сатты және (жана) («Абыраһа мен Мұғылаб») т.б. Сондай-ақ *хүкімет* (үкімет), *лашкер* (әскер), *қағыба* (қағба), *сан* (сен), *ман* (мен), *азһар* (ызғар), *ауаз* (әуез), тауап (тәуеп), *әһара* (әшкере), *даража* (дәреже), *ғаян* (аян), *шаһариар* (шадияр), *афзал* (абзал), *нәжік* (нәзік), *таңла* (танда), *амит* (үмбет), *мүһір* (мейір), *бәрекалла* (бәрекелді), *ағыз* (ауыз), *салла* (сәлде), *аһыл/ахыл/ғақыл* (ақыл), *мүһірбан* (мейірбан), *ғарыз* (арыз), *зиһын* (зейін), *шатлық* (шаттық), *іздеу* (іздеу), шапшақ (шапшан), *ұжмақ* (жұмақ), *нығмат* (нығмет), *үзім/йүзім* (жүзім), *зирек* (зерек), *шурат* (сурет), *хадір* (қадір), *сінбіл* (сүмбіл), *пак* (пәк), *нажағай* (найзағай), *дәлил* (дәлел), *Хызыр* (Қызыр), *мінөт* (минут), *жұмаға* (жұма), *сүннат* (сүннет), *хақиқат* (ақиқат), *хұмай* (құмай), *хұрмет* (құрмет), *арыслан* (арыстан), *жетімлік* (жетімдік), *дабыс* (дыбыс), *ақырын* (ақырын), *тыныш* (тыныш), *қорқақтық* (қорқақтық), *бүтіл* (бүкіл), *иаз* (жаз), *қата* (қате), *ғашықтық* (ғашықтық), *жомартлық* (жомарттық) т.б. Қазақ тілінің лексикалық қорының толығына фонетикалық тәсілдер мүмкіндік береді. Фонетикалық тәсіл кезінде дыбыстық трансформациялар орын алса, лексика-семантикалық тәсіл кезінде сөздің сыртқы формасы мен дыбыстық кешенінде ешқандай өзгеріс болмайды. Лексикалық семантикалық тәсілге мына сөздерді қарастыруға болады: *үйбу*, *шарпы*, *жай*, *қарындас*, *ұрғашы*, *Құда*, *дүр*, *лағын*, *малма*, *шартық*, *қияпат*, *пұл*, *құжсыра*, *кежім*, *мор*, *кірекеш*, *шырға*, *саруар*, т.б.

Үйбу – «осы, осынау» мағынасына ие: Ораза тұт, үйбу айда оқып құран, Қараңғы керде шамың жағып тұрған («Жарапазан»); Тірлікте *үйбу хатты* тамам қылған, Сөз айттым ықыласпен бұрынғыдан («Мысал-аңыз үлгілері»); Абыраһа мекерлікті көңіліне алып, Білдіріп *үйбу* сөзді (аз һар) ызғар етті («Абыраһа мен Мұғылаб»); Өзіңе *үйбу* жұмыс алашақ па еді, Меккелік Құрайыштың кетасы едің («Абыраһа мен Мұғылаб»). *Үйбу* сөзінің түрлі мағыналары мына сөз тіркестерінде нақтылана түседі: *үйбу пәле*, *үйбу ер*, *үйбу күн*, *үйбу сөз*, *үйбу түні*, *үйбу заман*, *үйбу іс*, *үйбу жер*, *үйбу жай*, *үйбу жол* т.б. Сондай-ақ *үйбүдүр* біріккен сөзін де кездестіруге болады: Біләлға Расул айтты қылып пәрман: - Хабар қып Халықтың бәрін келтіріп сан. Ақырғы өсиетім *үйбүдүр*, - деп, Бұл күнде сант өсиет айта – дүрман (Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы «Пайғамбардың соңғы тілегі»). Жоғарыдағы бірқатар мысалдардан *үйбу* сөзінің өз кезеңінде белсенді түрде жұмсалғандығын байқаймыз.

Тарихта *шарпы* сөзі «жарты» деген мағынаға ие болған: Расулдің жасы *шарпы* қырыққа келіп, Айтайын пайғамбарлық келгенлерін («Абыраһа мен Мұғылаб»). «*Шала-шарпы*» деген қазақта сөз бар. Мұндағы *шала* сөзінің мағынасы белгілі, бірақ *шарпы* сөзінің мағынасы бұлыңғыр. *Шарпы* сөзі тува тілінде ««жарты» ұғымын білдіреді, сонда «шала-шарпы» қос сөзінің мағынасы «жартылай-жарты» болмақ. *Шала*, *шарпы* сөздері отқа байланысты айтылады. «Сөздің аласы – жаман, оттың шаласы – жаман» деген қазақта мақал да бар. Жалпы алғанда, «шарпы» сөзі «толық емес, жартылай» деген мағынаны білдіреді.

Қарындас «ағайын, туыс» мағынасында жұмсалған: Қадірлес, халық, ағайын, *қарындасы*, Таласып бірдей өсіп – мал мен басы («Қажыларға»); Сенікі – жан ашыған *қарындастық*, Мақсыз жаһил әсері жұртқа паштық («Мәшһүр-Жүсіп пен Ғалы Күзембайұлы айтысқаны»).

«Жаратушы, құдай» мағынасында «Құда» сөзінің қолданысы мынадай: *Құданың* күдіретімен болған нәрсе Жылаймыз енді мұны кімге шағып?! («Қамаралдин хазірет»); *Құданың* фазылы менен нұры тиіп, Берілген ғылым хикмет адам еді («Қамаралдин хазірет»); Бір *құда* хакім болып, қысым етер, Уағда акірамин болармын мақшар күні («Пайғамбардың өсиеті»). «Құда» сөзінің «пайғамбар, белгілі мұсылман иеси» деген мағынасы да жұмсалған: Сәлімге Расул *құда* қылды мағлұм, Хақиқат: жәннат дүр-орным менің («Пайғамбардың өсиеті»); Сол жылы Расул-*құда* дүниеге енді, Әуелгі мом жазасы үшбу ер-ді (Абыраһа мен Мұғылаб); Асхаптың жамағатпен тұрғандарын Қарады Расул *құда* назар салып («Пайғамбардың өсиеті»).

Дүр сөзі белсенді түрде қолданылған. *Дүр/дүррі* араб сөзі, «теңіз түбінен алынатын қымбат бағалы асыл тастың бір түрі, інжу, маржан; керемет, зор, атақты» деген мағыналарға ие. Мысалы: Қалдырған су түбінде *дүрдің* тасын, Түспейді көзге әр нәрсе, болса асыл («Адам екі түрлі»); Жатқанмен алтын жерде кір болмайды, Жай таспен *дүрдің* құны бір болмайды («Абақтыдағы Ишанға»); Әдетін: *дүр өлеңге* аят жазбақ, Тымшым қып (тамасын қор ғып) біреудің ғайыбын қазбақ («Мәшһүр-Жүсіп пен Ғалы Күзембайұлы айтысқаны») т.б. Аталған сөздің сөз тіркестерімен берілуі: *дүр өлең, дүр орын, дүр құны, дүр тасы, дүр газет* т.б. Сондай-ақ *дүрисат, Дүрман, Баһадүр, үшбүдүр* біріккен сөздерінде жұмсалады.

Бүгінгі ықшамдалған сөздердің ертедегі толық түлғадағы қолданысы байқалады: *нақылият* (нақыл), *тірілік* (тірлік), *дост* (дос), *хүкімет* (үкімет), *іләйім* (лайым), *ұғыл* (ұл), *харіп* (әріп), *ғақыл* (ақыл), *һұммат* (үміт), *ғатір* (әтір), *ғарыз* (арыз), *ғазап* (азап), *лашкер* (әскер), *ғараб* (араб), *хисап/қисап* (есеп), *хақиқат* (ақиқат), *ғылаж* (лаж), *ағыза* (ағза), *ғаурат* (әурет), *мағұлым* (мағлұм), *ғаділ* (әділ), *минхнат* (мехнат), *жұмға* (жұма), *ғаділдік* (әділдік), *ғадет* (әдет) т.б.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармаларында мағынасы беймәлім, көмескі сөздер бар, әрине, ол болашақ терең талдауларды күтіп тұрғаны анық. Мысалы: *атиһам, манхикүм, маржамқа, бірһам, тамкүн, һарма, хамыла, лахсызада, ғал, мағбас, хысырынар, ақырағы, миллад, микам, жікір, ұмқала, жынт, ғыдырым, мәдіға, зарра капат, ұшал, собу қажилит, айыслағыл, дүрисат, майшақ, мүкім, акірам, ақтыш, тақырар, гизза, милиат, әни, мұни, жәкір, найарманлық, рахфибі, мауіл, кінар, кінарсы, ғықатаурид, биона, нәуе, піруай, һұммат, ғындаба, шидида, сайлық, сауан, сахабауыл, сеңгі, абрахымат, һураган, ыстығанат, торта, махик, масауалла, шаиналла, муфтала, кәуіп, хылым, шия, махбоп, ганжу, ғараз, садап, заббани, міламат, ғұздам, шар, умын, тумын, ғадалатлы, алхыр, жаннатіл, маупін, парһам, масна, шәжәрат, хұмайын, хайыр-ықсан, лабұд, шәни, зарра, қытре, мұғызы, зынжыба, ғырайыз, жаң-жадал, миқан, ғақайат, піліла хатыршау, тафық, рәсүр, мұжауһар, зайығ, зайғы, хайыф, ағыраб, жаһыл, һұсу, хамисақ, әмір-зибал, сақыр, тажа, замабірір, әждар, асхап* т.б.

Бірқатар сөздердің жарыспалы варианттармен қолданылуы байқалады. *Лашкер/әскер* сөздері: Зунасы һәм *лашкермен* қарсы шығып, Сахарада келе жатқан жолын алды («Абыраһа мен Мұғылаб»); Абыраһа *әскеріне* сап түзетіп, Алдына басшы қылып, пілді салды («Абыраһа мен Мұғылаб»). *Лашкер* парсы сөзі, «әскер, қосын» деген мағынаны білдіреді. *Әріп/харіп* сөздері: Алдына пайғамбарды отырғызып: - *Әріпті (харіпті)* оқы! – деді баз көрсетіп («Мұхаммедке пайғамбарлық келгені»). *Әзір/хазір* сөздері: Жебірейіл бір аяғын жерге ұрды, Бір бұлақ *әзір (хазір)* болып шығып тұрды («Мұхаммедке пайғамбарлық келгені»). *Харакат/харақат/әрекет* сөздері: Байларға көзің сатпа, *харақат* қыл, *Әрекет (Харакат)* пайда болса, баракат қыл! («Мұхаммедке пайғамбарлық келгені»). Бұл мысалдардан ескі қазақ тіліндегі сөз варианттарының жарыспалы түрде белсенді қолданылғанын көреміз.

Өзге тілден енген сөздер дәл сол қалпында алынбай, тіл заңдылығына сай игеріліп жұмсалған: *формы* (форма), *запоске* (запаска), *үйез* (уезд), *самауыр/самауырын* (самовар), *жұмақ* (ұжмақ), *ситыр* (цифр), *сбад* (свет), *мінөт* (минут). Мысалы: Арабта ол секілді құс болмаған, Аяғы шегірткенің *формында* еді (Абыраһа мен Мұғылаб); Сарыарқаның көде мен бетегесі Шөбің болған (*запоске*) запаска, суың – сыра; («Иманжүсіп атынан шығарғаны»); Ана жыл еткен сайлауда Жәпек, Иса, *Уезге (үйезге)* де Стабалов болмап еді. *Үйездің* қорқытуы жетіп еді, Қорықпай-ақ енді бұлар өтіп еді («Байдалының Исасына»); *Самауыр*, қайта-қайта қойды, шайды, Жей алмай азыққа алдық аппақ майды; *Самауырын* – қайта-қайта қойды шайын, Атқа жем неше мезгіл берді дайын («Ышқыш бап сапары»); Баласына Ғалының тигені үшін, Қызға сегіз *ұжмақтың* есігі ашық («Шаһарбан мен Хұсайын»); Көктегі періштелер қара киген, *Ұжмақтағы* қорлар көріп, зар еңіреген («Әбушақыма»); *Ұжмаққа* Әбушақыма кетті жаны, Жүк болған ол кәпірге ердің қаны («Әбушақыма»); *Ситырын* бес тиынның бес теңге деп, Кедейлер хат білмеген соры қайнар («Көшпелі болған жұрттың шаруасы»); Хырыстың *сбады* (светі) болып табылған соң, Біздерде құмарпаздық қалды бір ат («Бір үйге»); Баруға мен осынша ой ойландым, Оқтанып неше *мінөт (минут)* ыңғайландым («Абақтыдағы Ишанға»).

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының шығармаларының шоқтығы биік. Ол өз еңбектерімен тіл дамуына зор үлес қосып, кітаби әдеби тіл мен жаңа жазба әдеби тілді жалғастырып жатқан алтын көпір іспетті. Көшпелі

өмірдің тағдыр тарихы, халықтың рухани ерекшеліктері оның шығармаларындағы көне лексикадан көрініс тапқан. Қазақтың ескі жазба лексикасы халық дүниетанымын, мәдениетін сол дәуірдің тыныс-тіршілігін тереңдетіп көрсетеді. Лексика көненің көзі болғандықтан, оның тілдік ерекшеліктерінде ескі қазақ тілінің сан түрлі тарихи даму жолдары көрініс табады.

3.1.8 Орта ғасыр жазба ескерткіштеріндегі лексикалық бірліктер

«Китаб әл-идрак» ескерткіші негізгі грамматикалық трактаттың жалғасы болып, мың жарымнан аса сөзді қамтыған аса бай лексикографиялық еңбек ретінде танылады. Китаб әл-Идрактың «Сөздік бөлігі» мәтініндегі сөздер тізбесінің қазақша аудармасын ұсынуды жөн көрдік:

Aba - D нұсқасында äbä, шеше, әжеге ілтипатпен айтылатын сөз, апай, әпке;
abraç - ата;
acı - ащы;
aç - 1) ашыққан адам, 2) ашу етістігі бұйрық рай; açdı - ашықты; açıldır - ашық;
açıldı - ашылды; açtur - аш, ашыққан адам; açır - ашық;
ad - ат, есім;
ada - арал;
adandı - аталды, ат қойылды, осы атауға ие болды;
adaç - аяқ; ağ - 1) жоғары шық; ағу етістігі бұйрық рай, 2) балық аулайтын құрал, ау, 3) шалбар ауы, шалбар балақтарының қиысқан жері;
ağaç - таяқ, тірек (сыңар балдақ);
ağardı - 1) қартайды, (түсі) ағарды;
ağdı - жоғары шықты; ағи - 1) жібектің бір түрі, 2) жомарт, кеңқолтық; ағил - шарбақ қорған, төбесі ашық қой қора;
ağın - жоғары шық (аунау етістігі бұйрық рай); ağındı - жоғары шықты; ağınğaç - D нұсқасында *ağınqaç* сағы, баспалдақ;
ağır - 1) ауыр, 2) толық, семіз;
ağırdı - ақырды (есек ақырды);
ağırladı - сый-сияпат көрсетті, құрмет көрсетті;
ağız - ауыз;
ağıladı = iğladı - жылады;
ağılaç = oğılaç - қозы;
ağna - ауна, жат; аунау етістігі бұйрық рай; aғnadı - жерде аунады, аунады; aғrıdı - ауырды; aғrıttı - ауыртты; aғrıttırdı - ауырттырды;
aғruç - Стамбұл говорында *aғruç*, жол керек-жарағы; aғu = aғıdı;
aғurçır - D нұсқасында *Uğurçır*; шахмат және нарды ойыны;
aғurçır - ұршық;
aғuz - уыз, Стамбұл говорында aғız;
aız = aғız; al - 1) алдау, әжуә ету, 2) торы ат;
ala - ала түсті жылқы; alaca = ala;
alaç - пікір-ойдың өзара сәйкес келмеуі;
alaçılлар - ой-пікірлері алшақ болды, түсінісе алмады;
aldadı - алдатты; aldandı - алданды;
aldı - алу етістігі өткен шақ;
alçu - түрік елдерінің бірінде өсіп-жетілетін ағаш түрінің жемісі;
alın - алды жақ, маңдай; alındı - алу етістігі өткен шақ;
alınçı - елгезек, күйгелек адам, *alınmaq*.
Alma - алма (жеміс);
Alnaç - жалқы есім;
alp - қаһарман, батыл, жігіт;
alqış - мақтау, алғыс білдіру; alqış qıldı - қол соқты, қошеметтеді;
altağ - алтының бір жерде болуы, алты заттың бір жерде жиналуы;
altağ alaçaq altındaqın altuzur , dördewü düzälsä depedekin indürür; алтау ала болса ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса төбедегі келеді; altı - алты;
altuzur - қолдан сытылып кету, жіберіп алу, абайсызда ие бола алмай,
alu - қарызын өтей алмай, Bu bundan aludır - бұл мына кісіге қарыздар; aluraqdır - жағдайы бұдан да төмен;
aluq - мал терісінен жасалған жабу, ер тоқымның бір түрі;

aluqla - ерді түзет, ерді дайында;
 ana - ана, шеше;
 anır- сәт, уақыт; anlar – солар; ansız- аяқ астынан, лезде, байқамай;
 ant - ант, ант-су ішу;
 antattı - ұнату, жактыру;
 anuq - дайын; anuqlağıl - дайында; anuqtur - дайын бол;
 aң - кедергі, бөгет, Bunun aң yoqtur – бұл үшін кедергі жоқ; aңdı - сөйледі,
 aңıt - қызыл түсті құстың бір түрі;
 aңladı - түсінді, ұқты; aңlu - түсінуге қабілетті
 appaq – аппак; aq - ақ (түс); aqardı = aǵardı;
 aqın - жорық; aqın qıldıq - жорыққа шықтық;
 aqışdı - бір жаққа қарай бірнеше кісінің жүгіруі;
 aqıuq - құрық, қашқан айғырды ұстау үшін пайдаланатын арқан жіп;
 aqsadı - ақсады; aqsaq - ақсақ;
 aqsurdu - түшкірді; aqtardı - басын төмен иді;
 ar - шаршау етістігі бұйрық рай;
 araba - араб.: عربة – арба (адам немесе жүк таситын көлік түрі);
 ard - қандай да бір заттың теріс, сырт жағы;
 arı - таза, пәк; arındı - тазаланды;
 arıq - құс нәжісі;
 armaǵan - сыйлық, сарқыт;
 arpa - арпа;
 arq - арық, өзен;
 arqa - теріс жақ, сырт жақ;
 arqun - ақырын, баяу, *arqun arqun gālür* ақырын баяулап келеді;
 arslan - арыстан;
 art - арту етістігі бұйрық рай, art = ard;
 artmaq - қоржын;
 arttı - арту етістігі өткен шақ; artuq- артық, бір затты екінші затпен салыстырғанда көп болуы; arturdı - арттырды, көбейтті;
 aru – бал арасы мен жай араның ортақ атауы, бал арасын атап көрсету үшін «бал арасы» дейді;
 aruq - арық, шаршап-шалдыққан, Abulgazi اوروق; aruqladı – арықтады;
 As – араб тысы халықтардың бірі, –қыз бала есімі, - Alan тайпасы туралы айтылған сөз;
 as - асу етістігі бұйрық рай;
 asdı - басын төмен түсірді, басын иді;
 asıǵ - пайда; asıldı – асылды;
 asnu - назды; asnulandı - назданды, бұлданды;
 aş - ас, тағам;
 aş - ашу етістігі бұйрық рай;
 aşaga - төмен;
 aşaq - сылбыр, момын, жайлы; aşıǵıyıl - өткен жылдан бұрынғы жыл, былтыр; aşla - aşlamaq етістігі бұйрық райы, жебе сынғанда “басқа (келесі) жебе тақ” мағынасында қолданылады;
 aşıq - бидай;
 aşnu - ескі, көне заман; Aşnuǵıyıl = Aşıǵıyıl, осы сөздің орнына kăşkănyıl сөзінің қолданғаны да тіркелген;
 aşdaq - аяқ, балтыр;
 aşuq - асық (асық жілік);
 at - лақтыру етістігі бұйрық рай;
 at - айғыр;
 ata- ата;
 atın - пішілген түйе;
 atlandı - атқа мінді; atlu - атүсті, атты адам;
 atsız barmaq - төртінші бармақ (шылдыр шүмек);
 aut - уға (улануға) қарсы қолданылатын дәрі;
 av - аулады; avlu - аулау (аңшылық) жері;
 avut - уату етістігі бұйрық рай; avundu - уанды, қандай да бір нәрсеге алдану; бала жылауын тоқтатты;
 avta - піскен ас, тамақ;
 avtat - қатын, әйел; arab.: عورة;

ау - 1) ай (астр.), 2) ай (мерзім); ау ağıllandı - ай туды, ай ағарды; айдың айналасында көрінетін жіңішке шеңбер, айдың шеңберленуі;
 аya - алақан; аya urdu - қолын шапалақтады, сытырлатты;
 аyanu - тентек, пысықай;
 аyanu bislänmiş - тентек өскен (бала);
 аyaq - аяқ; аyдын - сәуле, нұр; аyдынладı - сәулеленді, сәуле шашты;
 аyǵır - айғыр;
 аyылдı - айылу етістігі өткен шақ; аyырды - айырды, бөлді, алшақтатты; аyırladı - айрылды, бөлінді;
 аyıttı - айтты, сөйледі, сұрады;
 аyлаq - тегін жасалған іс, бос жүрген адам;
 аyман - 1) жаңғақ 2) бадырақ көз; аyпа - жұма күні;
 Аyпа хатun - жалқы есім;
 аyтап - 1) бөлшектенген, бөлінген айырған, иогурттан жасалған сусын; аyтаq- бөлшектенген, айырған;
 аyт - 1) сокпақ, тар жол, төбе;
 аyтq- екі басты жебе, екіге айрылған жол, тақта және т.б.;
 аyтуq- басқа, бөтен; аyтуqladı - бөтен қылды, жат қылды;
 аysalı - 1) ай сәулесінің түскен жері, 2) әйел есімі;
 аyу - аю;
 аyуq - ақыл-есі дұрыс, мас емес;
 аyва - айва;
 аз - 1) сары түсті ат, жылқы; 2) аз; аз boldu - азайды;
 azdı - жолдан шықты, сасып қалды;
 azıq - азық, дәм-тұз, ырызық;
 azladı - азайды;
 azman - кәрі жаста пішілген айғыр;
 azu - азық, ас.

Ал қазақ тілінің тарихы мен тарихи грамматикасын зерттеп саралауда осындай құнды жәдігерлердің орны ерекше, маңызы зор. Біз бұл зерттеуімізде «Китаб әл-Идрак» атты мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткішінің әзірше қазақ тілінде жарық көре қоймаған сөздік бөлігінің А әрпімен басталатын сөздер тізбесін аударып, оқырман қауымның назарына ұсындық.

Қорыта келгенде, кез келген ұлттың сөздік қорды өзіндік мағынасымен орын алып, белсенді қолданыста жүрген сөздер, сыртқы және ішкі лингвистикалық факторларға байланысты сирек жұмсалатын болып, ескіріп, қолданыстан шеттеп қалуы, мағынасы көмескіленіп, ескі сөздер қатарына еніп жатады. Қолданылу дәрежесі төмендеп, белсенділігі азайғандықтан, мұндай лексиканы құрайтын сөздер ескі сөздердің қатарына жатады. Алайда, аталған топтың қатарындағы сөздер қоғамдық жағдайға байланысты өз сұранысын жоғалтса да, сөздің мағынасын терең зерттеуде, халықтың танымы мен тілін талдауда ерекше орын алып жатады.

«Ескі қазақ сөздерінің сөздігі» ғасырлар қойнауында жатқан ұлттық тілдің мағынасы мен сырын, мәдениеті мен тарихын сақтаған аса құнды ақпараттарды алудағы негізгі құрал болып саналады.

3.2 Жаңа әліпбидегі кірме араб-парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі

3.2.1 Кірме сөздер сөздігін құрастыру маңыздылығы мен қажеттілігі

Кірме сөздер сөздігі – бұған дейін қазақ лексикографиясында жасалмаған, сөздіктің жаңаша түрлерінің бірі. Бұл сөздікке қазақ тіліне бұрынғы-соңғы тарихи кезеңдерде шет тілдерден енген сөз бірліктері алынады. Олардың ішінде ежелгі түркі-моңғол тіл бірлестігі кезеңінен бері келе жатқан, туыстас түркі-моңғол тілдерінен, атам заманнан бері көршілес қытай және иран тілдерінен енген, сондай-ақ, ислам дінінің қабылданып, араб тілінің білім-ғылым тіліне айналуына байланысты, арабы-парсы-түркіні синтездеген шағатай әдебиетінің кемелдене дамуына байланысты орта ғасырларда араб-парсы тілдерінен енген, яғни бұрыннан келе жатқан **байырғы кірмелер** мол ұшырасады. Соңғы екі-үш ғасырда орын алған тарихи жағдаятқа байланысты орыс тілінен төтенше енген немесе орыс тілі арқылы басқа еуропалық тілдерден енген **кейінгі кірмелер** де баршылық. Егемендік кезеңде әлем тілдерінен, әсіресе ағылшын тілінен тікелей еніп жатқан тіл бірліктері көп.

Кірме сөздер сөздігінің жасалу мақсатына байланысты ерекшеленетін алуан-алуан түрлері болады. Солардың ішінде сөздіктердің ең негізгі екі типін байқауға болады. Бірінші типке уақыт жағынан барлық кезеңдерді толық қамтитын, ішіне пассив-актив лексика мүмкіндігінше толық алынатын, жалпылама оқырманға арналып жасалатын кірме сөздер сөздіктері кіреді. Ал екінші типте нақты тарихи кезеңдегі актив

лексиканы қамтитын сөздік түрлері қамтылады. Алдыңғы топқа кіретін сөздіктер халық тілі сөздіктерінің, соның ішінде тарихи бағдарлы сөздіктердің санатына енеді. Сол себепті де, сан ғасырды қамтитын сөздік типі болғандықтан, олардағы жеке сөздік бірліктерге берілетін анықтамалар да өте көлемді және күрделі, жан-жақты болады. Оларда бірнеше тарихи дәуірлердің тілдік дискурстары бір-біріне қабаттасып, бір-бірімен кірігісіп жатады.

Екінші топқа кіретін сөздіктердің бір түрі - гуманитарлық саланы, ғылым мен техника салаларын ішінара қамтитын кірме терминдер сөздігі, яғни терминологиялық сөздік. Сөздіктің бұл түріндегі сөзге берілетін анықтамалардың сыртқы тұрпат тұлғасында әдеби тілдің орфографиялық заңдылықтары толық сақтала отырып, ішкі мазмұндық тұлғасында таза ғылыми дефинициялық анықтамалар, сондай-ақ, бір мезгілде әрі әдеби әрі энциклопедиялық анықтамалар орын алады.

Бірінші топқа кіретін кірме сөздер сөздігі бойынша жұмыстар А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында жүргізіліп жатыр. Бастапқы жоспар бойынша, 2019-2020 жылдары араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздердің сөздігі жасалмақшы. Одан кейінгі жылдары кірме сөздердің үлкен сөздігін жасау жұмыстары қолға алынбақшы. Бұл жұмыстардың көп еңбекті қажет ететіндігі, осыған орай оларды жасаудың көп уақыт алары түсінікті.

Тарихи лексика – мемлекет құраушы ұлттың, мемлекеттік тілдің бастан өткерген тарихының бейнесі іспеттес. Белгілі бір ұлт пен ұлыстың өмір салтына қажетті әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері және оларды атаушы сөздері ерекше маңызды орын алады. Оның басты себебі де белгілі. Ұлттың өзіндік бет-бейнесін сақтаушы, ұлтты ұлт ретінде сақтаушы, оны жойылып кетуден қорғаушы институттар – осы әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер. Әрине, халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігін қамтамасыз ететін негізгі қорегі, киім-кешегі, т.б. қажетті заттар мен құбылыстарды атаушы сөздер де маңызды. Бұл тұрғыдан алғанда тіл бірліктерінің аса молдығымен сипатталатын тарихи лексиканың тіл тарихын жасаудағы орны ерекше. Тіл тарихында ерекше орын алатын тарихи лексика құрамын кешенді түрде зерттеп, біліктілікпен меңгеру қажет болмақ. Осы арқылы мемлекеттік тіліміздің тарихи негіздері берік бола түспек.

Осы тақырыпты зерттеуші ғалымдардың пікірі бойынша, тарихи лексиканың шығуы, дамып қалыптасуы көне замандағы ру-тайпалардың тілдік ерекшеліктерінің дамуымен тығыз байланысты. Сөздердің жасалуын зерттеуде тілдік ерекшеліктерді лингвистиканың қай саласында болмасын табиғи құбылыстар мен жергілікті жердің табиғат жағдайы, уақыт, маусым, адамдардың тұрмыс күйі, әлеуметтік жағдайы мен қоғамдағы орны мұқият ескеріліп отырды. Соның нәтижесінде шындық болмыс, ғалам, дүние туралы, қоғам туралы білімдер жиынтығы, тәжірибе жиынтығы пайда болды. Ол этнос тілінде сақталып, тілдің қызметі арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келді. Тарихи лексика, оның құрамына енетін атаулар қоршаған ортаны игеру, ақиқат болмысты тану барысында жинақталған тәжірибенің, кең мағынасында алғанда ғаламның тілдік фактілері, үзіктері болып келеді. Тарихи лексика – ұлт тарихын зерделейтін, оның ішкі, сыртқы келбетін өрнектеп көрсетіп тұратын негізгі және басты сипаттарының бірі. Қазақ тілі тарихи лексикасының тілдік қабаттарына – баба түркілік, көне түркілік, орта түркілік, ұлттық кезеңдердегі бай төлтума аталымдарға, сондай-ақ, алуан түрлі тіларалық мәдени байланыстардың куәгерлері - кірме атаулардың топтарына талдау жасай отырып, тарихи лексиканы салыстырмалы зерттеу нәтижесінде қазақ тілінің ежелгі түркі тайпалары мен ұлыстарының шаруашылығы мен мәдениетіндегі ұқсас, ортақ белгілер, олардың ұзақ ғасырлар бойындағы экономикалық, мәдени байланысын бейнелейтін лексикалық бірліктер, бірсыпыра түркі-арабы-парсы жарыспалары анықталды. Тарихи лексиканы түрлі ғылым салаларымен байланыстыра отырып кешенді зерттеу арқылы халқымыздың тіл байлығын ғана емес, оның тіршілік-тынысын, тұрмыс-салтындағы ерекшеліктерді, салт-дәстүрін, наным-сенімін, ұғым-түсінігін, басқа халықтармен мәдени байланысын, эстетикалық талғамын, жинақтай айтқанда, табиғи ұлттық болмыс-бітімін айқындауға болады.

Осыған орай, тілші ғалымдардың пікірі бойынша, қазақ тілінің басқа туыс (қырғыз, өзбек, түркімен, башқұрт, ұйғыр т.б.), туыстас (монғол, бурят, қалмақ) және өзге жүйелі (орыс, қытай, араб, иран т.б.) тілдермен көрші ретінде де, тарихи-саяси, мәдени, географиялық жағдайларға байланысты да әр дәуірдегі қарым-қатынастары, олардың өзара ықпалы, лексикалық ауыс-түйістері ерекше назар аударады. Ауыс-түйістерді зерттеуде қазақ тілі тарихи лексикологиясы мен тарихи лексикографиясының атқаратын рөлі зор. Жалпы, қазақ тілінің тарихи лексикасы құрамында ежелгі түркі-монғол, бұрынғы және қазіргі қытай, ортағасырлық және қазіргі араб-парсы, XIX-XX ғасырлық орыс тілі және орыс тілі арқылы енген әлемі тілдік элементтер қолданысының белсенділігі мол екендігі белгілі.

Тіларалық мәдени байланыстарға байланысты қазақ тілі тарихи лексикологиясының ерекше көңіл бөлуге қажет объектілерінің тағы бірі – қазақ тілі мен оған көршілес түркі тілдерінің арасында орын алған алуан түрлі тарихи, географиялық, туыстық қарым-қатынастар болса керек. Бұл тілдердің өзара әсері, лексика саласындағы ауыс-түйістер қай дәуірде, қандай жағдайда және қай жерде болмасын, сайып келгенде, тарихи үдеріске жатады. Кірме ретінде танылатын элементтер – көне дәуірлерден басталатын қарым-қатынастардың рудименті. Бұларды талдап көрсету евразиялық кеңістікті мекендеген әртүрлі

этностардың тарихынан, олардың қарым-қатынасы арқылы пайда болған мәдени мұраларынан хабар бере алады. Этникалық мәдениеттер арасында үйлесім болған жағдайда кірме элементтерге жол ашылады. Мәселен, сөйлеу тілінде көне тілдің сарқыншағы, көрінісі ретінде сақталып қалған ертедегі ру тілдерінің қалдықтары, көнеленген қат-қабаттары бар. Бұған қосымша, қазақ халқының әр кезде көрші халықтармен қарым-қатынасын көрсететін ауыс сөздер де табылады.

Кез келген тілге енген сөздің бәрі біркелкі жалпыхалықтық сипатқа ие бола бермейді, олардың ішінде актив түрде қолданылатындары да, пассив түрде жұмсалатындары да кездеседі, енді біреулері белгілі аймақтық қолданыста ғана қалуы да, семантикалық өзгеріске түсуі де мүмкін, әйтсе де, кірме сөздердің қазақ тілінде пайда болуының жолы жалпыхалықтық тілі мен диалектілік лексика үшін ортақ, себебі тіл иесі – біреу, ол – қазақ этносы. Сонымен қатар, кірме сөздердің көпшілігінің жалпыхалықтық тіл мен ұлттық әдеби тілдің қалыптасуынан бұрын енгені белгілі. Ол басқа да түркі тілдері сияқты қазақ этносы өмір сүрген ортаның этнолингвистикалық жағдайымен байланысты. Сөз ауысу процесі қоғамдық, саяси, экономикалық қарым-қатынастың басталуымен бірге жүретін құбылыс екені айқын. Мәселен, түркілердің ежелгі парсы жұртымен бұрынғы замандардан бері қатар отырғаны, қоян-қолтық араласқаны белгілі. Иран текті ру, тайпалардың, жекелеген топтардың түркі халықтарының құрамына еніп, сіңіп кеткен жағдайлары да болған. Түркі және моңғол тайпаларының, түркі және моңғол тілдерінің арасы тіпті жақын. Ежелден аралас-құралас өмір сүріп келе жатқан түркі, моңғол адамдардың бұрынғы кезде де аудармасыз тілдескендігі ол тілдердегі ортақ сөздік қордың молдығынан хабар береді. Осы тұрғыдан Ө.Айтбайұлының «Санскрит, көне иран және қытай тілдерінің байырғы замандарда тілімізге еніп, сіңіп кеткен сөздерін қазір айырып алу, әрине, оңай емес... Кейбір сөздер моңғол тілінен ауысқан деген пікір көңілге қона бермейді. Ұлт болып бөлінбей тұрған кезде ортақ қолданыста болған сөздерді бір тілден екінші тілге ауысты деп айту қисынсыз. Асылы, тіл-тілдегі мұндай элементтерді ортақ мұра есебінде қарастырған жөн деп ойлаймыз» деген ойлары біздің де көкейімізге қонады [154, 68-71]. Себебі, түркі-моңғол бірлестігіне кіретін ежелгі тайпалар тіліндегі ортақ сөз құрамын ажырату өте қиын. Біріншіден, түркі-моңғол, түркі-иран тайпаларының араласып, бір-бірінің құрамына еніп, сіңіп кетуі жаңалық емес. Мәселен, қазіргі кездің өзінде бірқатар қазақ ру, тайпаларын бір ғалымдар түркі текті десе, екінші біреулері моңғол текті деп жүр. Екіншіден, ұлыстың, ұлттың тарихы мен тілдің тарихы үнемі тел ағыста бола бермейтіндігі, синхронды дамымайтындығы белгілі. Тіл тарихында қос тілділік, көптілділік кезеңдер де кездеседі. Оның үстіне, бірқатар ғалымдардың жазуы бойынша, «ескі иран, көне моңғол тілдеріне жататын сөздер» аталып жүрген атаулардың біразы қазіргі иран, моңғол тілдерінде көп өзгерістерге ұшырағандығы, ал қазақ тілінде сол бұрынғы тұлғасында сақталғаны белгілі болып отыр. Алайда, енді қай сөздердің біздікі, қайсысының иран тілдеріне тән, қайсы бірінің екі тіл тобына ортақ лексикалық қорға жататынын айыру – нақты салалық ғылыми зерттеу тақырыбы болғаны жөн. Осы мәселеде атақты түркітанушы ғалым Г.Дёрферддің жаңа парсы тіліндегі түркі элементтерін зерттеуге арналған еңбегі құнды.

Басқа тілдердің элементтері араласпаған бірде-бір «таза» тіл жоқ деген қағидада айқын шындық бар. Түркі тілдерінің ішінде өзінің тұтастығын, тазалығын өзіне тән ұлттық ерекшелігін өз бойында көбірек сақтап келе жатқан қазақ тілінің лексикалық байлығында да шет тілі элементтері көптеп кездеседі. Ол барлық түркі тілдеріне ортақ базистік лексиканы, әсіресе қыпшақ компонентіне тән түбір-тұлғаларын мол сақтай отыра, ғасырлар бойы даму жолында басқа тілдердің элементтері арқылы да толығып, үздіксіз байып отырды. Қазақ тілі лексикасы құрамында көне де байырғы қазақ сөздерімен жымдаса, қатарласа қолданылып жүрген кірме сөздердің саны уақыт өткен сайын әр түрлі жағдайда араласқан тілдердің әсер-ықпалымен аса түспесе, азайған емес.

Қазақ тіліне араб-парсы тілдерінен ауысқан кірме сөздердің атқаратын қызметі әр алуан. Мәселен, төменде жалпылама қолданымдағы сөздер мен біраз терминдік мәнді сөздер келтіріледі.

1. Тілге әбден сіңісіп, қазақтың байырғы төл сөзіндей жымдасып кеткен актив сөздер. Бұлар – жиі қолданылатын, ел-жұртқа танымал сөздер. Мысалы: *абзал, абырой, адал, адам, ажал, аза, азап, азат, азық, ақ, ақыл, ақымақ, алаша, алқа, алла, аман, аманат, апта, ар, арам, арзан, арман, аруақ, ас, аспан, астана, асхана, асыл, ауа, аян, әбден, әбзел, әбігер, әдебиет, әдеп, әдет, әдет-ғұрып, әділ, әділет, әжетхана, әзіл, әзір, әйел, әйнек, әк, әкім, әл, әлем, әмиян, ән, әрдайым, әрекет, әрине, әуе, әуелі, әулет, әулие, әумин, баба, баға, базар, байғұс, байтақ, бақ, бақша, бақыр, бақыт, бал, балуан, бата, батпан, батыл, батыр, бау, баян, бейбақ, бейбіт, бейқам, беймәлім, бейсенбі, бейтарап, береке, берекет, бетпақ, би, болат, бұқара, бұл, бұлбұл, былғары, гауһар, гүл, гажайып, ғалым, ғарыш, ғасыр, ғашық, ғұлама, ғұмыр, дайын, дақ, данышпан, дария, дастарқан, дау, дауылпаз, даяр, дәм, дәмхана, дән, дәретхана, дәрі, дәрігер, дәріхана, дәстүр, дәу, дәулет, дәурен, дәуір, дем, дене, домбыра, дұшпан, доп, дүйсенбі, дүкен, дүние, дүрбі, дін, елек, есеп, есім, жабайы, жаза, жала, жан, жануар, жар, жар-жар, жара, жеке, жексенбі, жетім, жұма, жұп, жүгері, жыныс, т.б. [155, 15-115].*

2. Халыққа түсінікті және белгілі бір салада басым қолданылатын, яғни терминдік мәні басым сөздер: *адамзат, адмирал, ағза, азимут, ақирет, ақпар, алгебра, амбар, арыз, аспан, атлас, аят,*

алеует, әліппе, әліпби, әмбебап, әпсана, әріп, әскер, бағбан, баж, бакалея, бап, айып, апиын, аса, әлеумет, әтір, бажгер, бажыхана, бұғаз, гүлзар, ғибадатхана, ғимарат, ғұмырнама, ғылым, дабыл, дастан, дәлел, дәптер, дәреже, дәріс, дәрісхана, делдал, дерекнама, диван, динар, ділда, емле, емтихан, ереже, жазграфия, жандарал, жасмин, жауапкер, жаһангер, жәдит, жәдігер, жәрдемақы, желім, жендет, жиһаз, жиһаз, т.б. [156, 213].

Араб-парсылық тілдік элементтердің қазақ тілінің көптеген тағдырешті мәселелерінде атқаратын қызметі зор. XX ғасырда, әсіресе орыс тілінің, еуропа тілдерінің қазақ тілінің терминологиясына жасаған ықпалы зор болды. Осы кезеңдерде А.Байтұрсынұлы бастаған халқымыздың зиялылары тіліміздің өзіндік бет-бейнесін сақтап қалу мақсатында жаңа заттар мен ұғымдарды атаушы терминдерді қабылдауда әуелі қазақы, түркілік төл лексикалық байлығымызға арқа сүйеуді, одан кейін араб-парсы тілдерінің лексикалық байлығына баса назар аударуды мақсат еткен-ді. Бұл мақсат бүгінгі күні де күн тәртібінен түскен емес. Сол себепті, араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздер құрамын зерттеп-зерделеу, олардың сөздіктерін шығару – қазақ тілтанушылары үшін аса маңызды іс болмақ.

3.2.2 Мағынасы жаңғырған араб және парсы сөздерін жаңа әліпби негізінде лексикографиялау мәселелері

Қоғамда болып жатқан түрлі құбылыстар мен ақпараттар легі тілдің лексикасына да өзгерістері әкелетіні анық. Тілдегі лингвистикалық құбылыстар мен өзгерістерді тіркеп, бүгінгі тілдік-мәдени ортаның тілтанымдық әлеуетін көтеретін, практикалық қажеттілігін өтейтін жаңа графикадағы сөздіктерді әзірлеу – уақыт талабы. Сөздік қорымыздың негізгі қабатын құрайтын араб, парсы сөздеріндегі орфографиялық, грамматикалық, семантикалық өзгерістері бойынша арнайы түсіндірме сөздігін түзуді қажет етеді. Сөздік түзудің теориялық мәселелеріне өз еңбектерін арнаған отандық лексикограф К. Аханов, А. Ысқаков, Б. Қалиев, Т.Жанұзақ, М. Малбақов, Н. Уәлиев, Н. Оңдасыновтың, т.б. ғалымдарымыздың орны ерекше. Профессор М. Малбақов қазіргі лексикографияда біртүрлі түсіндірме сөздікке қойылатын негізгі талаптарды былайша көрсетеді: «Бір тілді түсіндірме сөздік *әрі анықтамалық құрал, әрі дидактикалық құрал, әрі ғылыми зерттеу құралы* болуы керек» [140, 30-б.]. Араб, парсы сөздерінің сөздігін түзуде осы талаптарды ескеруді қажет етеді. Себебі тілімізге ертеректе сіңіп өз тіліміздей болып кеткен араб, парсы сөздері мен кейінгі кездегі жаңа мән үстеген сөздер де қазақ тілінің негізгі қабаты болып есептеліп, біртүрлі түсіндірме сөздіктің нысанына жатады.

Жалпы сөздік түзуде *макроқұрылымы* мен *микроқұрылымы* болатынын ескерсек, микроқұрылымына енетін сөздік мақаланың орны ерекше. Сөздік мақала алдымыздағы ғалымдарымыздың (А.Ысқаков, Ғ.Қалиев, С.Аманжолов) еңбектерінде «лұғаттық мақала» деп аталды. Профессор М. Малбақовтың ортағасырлық түркіде де аталмыш сөзқолданым дәстүрі болғанын, алайда ескі дәстүрдегі терминге қайта оралу үнемі сәтті бола бермейтінін, термин жасау тұрғысынан сөздік, сөзтізбе, сөздік мақала терминдері сәтті жасалған терминдер деген тұжырымға келеді [140, 48-б.]. Зерттеуші лексикографтардың сөздік мақалаға берген анықтамалары әртүрлі. Профессор М. Малбақов сөздік мақалаға нақты мынадай анықтама береді: «Нысаны тілдік бірліктің сипаттамасы болып табылатын сөздік білімнен, семантикалық түсіндірмеден, лексика-стистикалық белгісөздерден, дәйектеме материалдан, сілтеме, түсініктеме, анықтамалардан құралған шартты түрде дербес бөлік [140, 48-б.]. Г.Ж. Бүркітбай: «Лұғаттық мақала – сөздің көп аспектілігі, тілдік жүйедегі түрлі байланыстар мен қоршаған ортасы жайлы мәліметтер беретін лингвистикалық жанр ретінде өзіндік ішкі құрылымдық элементтерден құралады», – деп түсіндіреді [157, 60-б.].

Сонымен сөзтізбеге алынатын лексикалық тілдік бірліктің жан-жақты ашылатын, түсіндірме беретін сөздік мақаланың негізгі параметрлеріне тоқталайық:

Түсіндірмесі. Сөздік мақаладағы басты салмақ атау сөзге берілетін түсіндірмесі. Түсіндірменің мақсаты – сөзтізбеге алынып отырған тілдік бірліктің мағынасын жан-жақты ашып көрсету. Ол үшін лексикалық бірліктердің мағыналық құрамын анықтап алған жөн. Тілімізге енген араб, парсы сөздерін *мағыналық құрамын* үш топқа бөлуге болады:

- жалпыхалыққа түсінікті араб, парсы сөздері: *кітап, дәптер, ғимарат, мешіт*, т.б.
- мағыналары күңгірттеу араб, парсы сөздері: *әбжылан*, т.б.
- ғылымның басқа салаларында қолданылатын араб, парсы сөздері: *әдебиет, мәдениет, қаріп*, т.б.

Осы құрамдағы араб, парсы сөздерінің қазіргі қазақ әдеби тілінде семантикалық өрісі барынша кеңейгені белгілі. Сондықтан сөздік мақалаға алынған атаудың семантикалық өрісі денотаттық (негізгі), коннотаттық (қосымша) және ауыспалы мағыналары анықталады. Атау сөздің денотаттық мағынасын профессор Б. Қалиев былайша түсіндіруді ұсынады: «Заттың (құбылыстың) мәні, сыртқы пішіні, түр-түсі, қызметі, неден жасалғандығы, шаруашылық маңызы (неге керектігі), бір сөзбен айтсақ, өзі тектес заттармен ұқсас жақтары (жалпы семасы), айырмашылықтары (жеке семалары)» [158, 25-б.]. Тілімізге өз

сөзіміздей сіңісіп кеткен «табақ» сөзінің араб тілінде: 1. жемістерге арналған ағаштан жасалған жайпақ ыдыс; 2. қатпар, қабат; 3. парақ; 4. бот. гүлтабан мағыналары бар. Осындағы «жемістерге арналған ағаштан жасалған жайпақ ыдыс» пен «бот. гүлтабан» мағыналарының ортақ семантикалық белгісі – жайпақ. Ал «қатпар, қабат, парақ» мағыналарының ортақ семантикалық белгісі – көп қағаз. Сондықтан қазіргі қазақ әдеби тілінде «табақ» сөзі омонимдік қатарға ие болып, әр омонимнің уақыт өте семантикалық өрісі кеңейгенін төмендегі сөздік мақаладағы анықтамалардан аңғаруға болады:

ТАБАҚ¹ [ар. табәқ طبق] з а т. **1.** Металдан, ағаштан, шыныдан жасалған ас салатын жайпақ ыдыс. **2.** э т н. Сойылған малдың тиесілі мүшелерін әркімнің дәрежесіне лайықтап тартатын кәделі ыдыс. **3.** Түрлі оюлармен безендірілген сыйлық ретінде ұсынуға болатын ыдыс, кәдесый. **4.** м у з. Ән-күй жазатын музыкалық пластинка. **5.** Техникалық қосалқы құрылғы.

ТАБАҚ² [ар. табиғат طبع] з а т. **1.** Бір парақ қағаз. **2.** Баспа, полиграфия ісінде қолданылатын өлшем бірлік, баспа табақ.

Жоғарыдағы «табақ» сөзінің табиғатын ашатын бес анықтаманың себептеріне назар аударайық: *біріншіден*, заманауи табактар тек ағаштан емес, түрлі металдардан да жасалуы; *екіншіден*, ет салатын табактың этнографиялық мәнінің күшеюі; *үшіншіден*, түрлі оюлармен безендірілген, қабырғаға ілінетін дөңгелек ыдыстардың болуы; *төртіншіден*, ән-күй жазатын құралдарға атау болуы; *бесіншіден*, формасы мен пішіні табаққа ұқсайтын кейбір техникалық қосалқы құралдардың аталуы.

Осылайша сөзге анықтама беру барысында сөзтізбеге алынған тілдік бірліктің жалпы және нақтылы қасиеттері мен белгілері (семалары), заттың түрі, түсі, қызметі деген сияқты ерекшеліктері сараланып көрсетілуі тиіс.

Өз сөзіміздей болып кеткен араб, парсы сөздерінің қазіргі қазақ әдеби тілінде семантикалық өрісі өте бай. Әсіресе, ауыспалы мәндегі (метафоралық, метонимиялық, синекдохалық) қолданыстар сөздік қорымыздың баюына, түрленуіне сеп болды. Мысалы, ұғымдардың қатыстылығы тұрғысынан ұқсас келетін парсының *таза* сөзінің метафоралық өрісі мынадай: «лас емес, кірсіз», «тап-тұйнақтай, мұнтаздай» негізгі сындық мағыналары *таза ауа, таза киім, таза үй, таза жер* затқа қатысты жұмсалады. Бұл сөздің адамға қатысты «пәк, кіршіксіз», «адал, арам емес» метафоралық мағыналары ауызша және жазба тілімізде еркін қолданысқа ие болған. Мәселен, *Иә, көкірек көзі ояу, көңілі кіршіксіз т а з а балалар біздің ірбір ісімізді «көз» камерасына ұдайы түсіріп отырады (С. Ғаббасов. Халық педагогикасының негіздері). Т а з а болсаң, судай бол, Бәрін жуып кетірген. Жақсы болсаң, жердей бол, Бәрімізді өсірген.* Стилдік мақсатта *таза* сөзінің поэтикалық қолданыстарда жиі кездеседі: *таза тіл, таза сөйлеу, таза еңбек*, т.б. *Жарық көрмей жатсаң да ұзақ, кен тілім, Т а з а, терең, өткір, күшті, кең тілім. Таралған түрік балаларын бауырыңа Ақ қолыңмен тарта аларсың сен, тілім (М.Жұмабаев. Шығ.).* Сондай-ақ, бұл сөздің экономика саласында терминдік мәнге де ие болған. Мәселен, қоспасыз жасалған заттар мен өнімдерді *таза өнім* дейді.

Осындай мағыналық құрамы мен семантикалық өрісіне қарай лексикографияда түсіндірме берудің бірнеше типі қарастырылған: *сипаттамалы анықтама, синонимдік анықтама, сілтемелі анықтама, аралас немесе ұластырмалы анықтама және жалтылама анықтама*. Қазақ әдеби тілі сөздігіндегі араб, парсы сөздеріне де осы түсіндірмелердің барлық түрі қамтылған. Берілген түсініктемелердің кейбіреуіне назар салып көрелік. Мәселен, *пая* сөзі – көпшілікке бейтаныс сөз болғанмен, әрі арнайы лексикаға жататын кәсіби сөз. Сондықтан бұл сөзге анықтама нақты, қысқа түрінде берілген: **ПАЯ** [ир.] з а т. **1.** *Мақта өсімдігінің сабағы.* Ал жергілікті тілде қолданылатын екінші мағынасы көпшілікке түсініксіз сөз болғандықтан, сипаттамалы анықтама беріліп тұр: **2.** ж е р г. *Егіннің (бидай, жүгері, тарыны) орып алғаннан қалғаны.* Сипаттамалы анықтама сөздің табиғатын толық түсіндіруге бағытталатын анықтама. Көне сөздер көбіне синонимдік анықтамамен берілген: **ПАЙШЕРІК** [ир.] з а т. к ө н е. *Көмекші, жалшы, қызметші.*

Сонымен жалпыхалыққа түсінікті араб, парсы сөздерінің бірнеше (тура, қосымша, ауыспалы) мағыналары жалпылама, сипаттамалы, аралас, сілтемелі анықтамалары арқылы түсіндірілсе, мағыналары күңгірттеу мен ғылымның белгілі бір салаларында қолданылатын араб, парсы сөздері сипаттамалы, ұластырмалы анықтамалары арқылы түсіндіріледі. Атау сөздерге анықтама берілгенде лексикографиядағы дәстүр бойынша, алдымен, сөздің негізгі мағынасы, одан кейін қосымша және ауыспалы мағыналары беріледі. Қазіргі таңда терминдік мәнге ие болған сөздер соңынан берілген жөн.

Орфографиялық нормалануы. Қазіргі тілдегі араб, парсы сөздері дыбыстық, орфограммалық тұрғыдан кітаби сөздермен де, диалектілермен де жарыспалы қатар құрайды. Бұндай сөздер қазақ әдеби тілінің сөздігінде баспасөзде жиірек қолданылатындары, жұртшылыққа танымал болғандары ғана алынып, сөзтізбеде жеке-жеке әліпби тәртібімен берілген. Ал түсіндірмесі танылған нұсқасына ғана беріліп, басым емес варианттардың түсіндірмесінің орнына негізгі вариант бас әріппен, қарайтылған көлбеу қаріп арқылы көрсетілген. Мәселен, *уәжіп/уажіп, уәлаят/уаляат*, т.б. Дегенмен жалпы жұртшылықты шатастырмас үшін жарыспалы қатарлардың мүмкіндігінше нақты бір тұлғасын ғана нормаға түсіріп, тіркеген жөн.

болар. Мысалы, *ә* әрпінің араб, парсы сөздерінің екінші буында әртүрлі таңбалануы кездеседі: *аманда/аманда, дүбара/дүбара, ділмар/ділмәр, ділда/ділдә мүбәрак/мүбарак*, т.б. Осындай сөздерді дұрыс орфографиялаудың жолдарын қарастырған профессор Н. Уәлидің еңбектерінде зерттелген. Ғалым бірінші буындағы тіл алды дауысты <ә>-нің әсерінен келесі буындағы [а] палатазацияланып, <а>-ның қосалқы реңкі [э] ескерілмей, негізгі реңк бойынша жазылады: *жәннат, зәузат, нәпақа, нәтуа*, т.б. деп көрсетеді [86, 26-б.]. Сондықтан екінші буында әртүрлі жазылып жүрген сөздерді осы ережеге бағындыра отырып орфографиялау керек деген ойдамыз.

Белгісөзі. Зерттеу нысанымызға алып отырған араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі болғандықтан, сөзбеге алынып отырған лексикалық бірліктің нақты қай тілден енгендігі туралы ақпарат беретін басты этимологиялық (ир.), (ар.) белгісөздері болып есептеледі. Кейбір сөздіктерде этимологиясы бейтаныс араб және иран тілінен енген сөздерге жаңылыс тұжырым жасалып жатады, кейде қай тілден енгендігі жөнінде белгісөзі қойылмай жатады. Оларды айыру үшін ғылыми тұрғыдан араб, парсы сөздерінің сөзжасамдық ерекшелігіне, сөзге түсініктеме берудегі ұлттық сипатына назар аудару керек. Себебі, туынды мағынада ұлттық сипат болады да, ал негізгі мағынаның жасалуында ұлттық сипат болмайды. Мысалы, *зарбағт* лексемасы парсы тілінде екі мағыналы *зар* және *бағт* түбірлерінен құралған. Бұл сөздің бірінші түбірі *зер* парсы тілінде «алтын» мағынасын білдіреді. Бұл сөзбен байланысты түркі тілдерінде, оның ішінде қазіргі қазақ тілінде *зер, зергер* т.б. сөздер кездесетіні белгілі. Ал *бағт* парсы тіліндегі «бофтан» (жауу) түйық рай етістігінің осы шақ түбірі. Парсы тілінде «бофтан» *жауу* лексемасының семалық өрісі *жабылған-қапталған-жалатқан* деген ұғымдармен кеңейген. Демек, екінші мағына *бағт* бірінші сыңардың мәнімен қатар жұмсалғанда ғана тиісті мәнге ие болғаны байқалады. Сонда жазба ескерткіштегі *зарбағт* алтынмен жалатқан деген мағынаның қысқарған формасында *зарбағт* болып, матаның атауын білдіріп тұр.

Осылайша тілімізге ертеректе енген, бөтендігі онша байқалмай кеткен тілдік бірліктердің шығу төркінін нақтылай отырып, этимологиялық белгісөзін қоюды қажет етеді. Ұсыныс ретінде қосатынымыз кейде тілімізде екі тілден, кейде бір тілдің өзінен біріккен сөздер де кездеседі. Мысалы, *өнеркәсіп* сөзі екі тілден енген біріккен сөз болғандықтан, (ир., ар.) деп көрсетілетін этимологиялық белгісөзі қойылуы жөн деп санаймыз. Араб, парсы сөздері діни, кітаби, жергілікті бірліктерді де қамтиды. Олардың ара-жігін ажыратып, (кіт.), (діни.), (жерг.) семантикалық белгісөздерді қоюды қажет етеді.

Белгісөздерді қоюдың тәжірибесі бойынша сөздің ауыспалы мәнін белгілейтін (ауыс.), жергілікті тілде қолданылуын белгілейтін (сөйл.), ғылымның әр саласына қатысты терминологиялық мәнін белгілейтін (терм.) семантикалық, грамматикалық ерекшелігін белгілейтін (гр.) белгісөздер қолданылады.

Дәйектемелік материалдары. Сөздік мақалаға алынған араб, парсы сөздерінің табиғаты жан-жақты түсіндіріп сипаттайтын дәйектемелік (иллюстрациялық) сәтті материалдармен қамтылатын болса, лексикалық бірліктің семалық құрылысын дәл анықтауға мүмкіндік береді. Кірме сөздерге берілген дәйектемелік материалдар дәстүр бойынша түрлі стильдегі мәтіндердің үзінділерінен (көркем, ғылыми, публицистикалық, ресми) алынады. Кейбір тілдік бірліктерге дәйектемелік материалдар аймақтық сөздіктен, жазба ескерткіштер мәтіндерінен де берілген жөн. Бұл сөздің географиялық аймағын немесе ерте кезден бері қолданыста бар екенін дәлелдей түсетіні анық.

Сонымен әр сөздік өз заманына сай лексикографиялық параметрлерді таныта алса, әрбір сөздік мақаланың кез келген тіл тұтынушысына түсінікті, ыңғайлы болатыны сөзсіз.

3.2.3 Кірме араб және парсы сөздер сөздігіндегі лұғаттық мақаланың құрылымы

Рухани жаңғыру» аясында қазақ жазуын латын графикасына көшіру мәселесі жобаланып отырғандықтан қазақ тіліндегі кірме сөздерді, соның ішінде ең көлемді араб-парсы сөздерін бүгінгі таңдағы оқырманға қос графикада ұсыну зәру іс болып отыр.

Сөздіктегі атау сөздер қазақ лексикографиясында бұрыннан қалыптасқан дәстүр бойынша бас әріптермен теріледі. Сөздің бірнеше варианты болған жағдайда, әдеби вариант атау сөз ретінде, қалғандары содан кейін жақша ішінде орналастырылады. Атау сөзден соң тік жақша ішінде сөздің араб-парсы тілдеріндегі оқылымы мен араб графикалы нұсқасы келтіріледі. Мағыналық өзгеріс болған жағдайда, бастапқы тілдегі мән-мағынасы ашылып көрсетіледі. Осыдан кейін сөздің қазақ тіліндегі негізгі мағыналары айқындалып, олардың анықтамалары келтіріледі. Анықтамадан соң қолданым мысалдары беріледі. Сөздікте қолданылған қысқартулар еңбектің алдында, ал қолданылған әдебиеттің толық тізбесі жұмыстың соңында келтіріледі.

Сөздіктің негізгі типі қазақ тіліндегі кірме сөздер сөздігі болуы себепті оған халықтық тілге кіретін барлық сөз топтары алына береді. Оған тілдегі ескі жазба тілде болған қолданымдар (ескі, көне сөздер) да, сөз варианттары да, кейбір жергілікті қолданымдағы аймақтық лексика да, тарихи кірме лексика құрамына енетін бірліктер де – бәрі де қамтылады.

Қазақ тілі лексикасы құрамындағы ескі сөздер отандық лексикографияда жарық көрген жалпылама қолданымға арналған сөздіктерге 1940-жылдардан бері алынып келеді. Тұңғыш академиялық сөздікті құрастыру кезінде, сөздіктің инструкциясында бұл туралы С.Жиенбаев: «Қазақ тілінің жасаған дәуірі *ескі дәуір, жаңа дәуір* деп бөлінбейді, тілімізде кездесетін ескі сөздер де осы күнгі сөздермен қатар сөздіктен кең орын алады. Бұл жөніндегі айырмашылықтар жеке сөзге мінездеме бергенде ескертіледі» деген еді [159, 5]. Қазақ тілі сөздігі бойынша жазылған екінші инструкцияда да «қазіргі күнделікті өмірде қолданылмағанымен, тарихи кезеңдерді көрсететін шығармалар мен ауыз әдебиетінде кездесетін кейбір ескірген сөздердің» түсіндірме сөздікке алынатындығы туралы сөз болады [160, 31]. Үшінші инструкцияда яғни он томдық түсіндірме сөздіктің инструкциясында: «ең алдымен бұрын жиі қолданылғанмен, қазір мағыналары көмескіленіп бара жатқан *аймауыт, ақберен, алдаспан, абыз, ажа, би, төре, ұлық* тәрізді архаизмдерді, қазіргі кезде көркем әдебиеттегі белгілі бір оқиғаларға байланысты ғана қолданылатын *төңкеріс, отарба, мінбер, бекет, мәуіті* тәрізді ескірген тарихи сөздерді, діни немесе мифологиялық әдебиетте кездесетін *алла, намаз, ораза, айт, жын, сопы, мешіт* тәрізді бұрынғы діни ұғыммен байланысты сөздерді түгел алудың қажеттілігі» айтылады [161, 51].

Қазақ лексикографиясының теориялық және практикалық мәселелері сөз болатын еңбектерде тіл білімінде қалыптасқан дәстүр бойынша ескірген сөздерді екі топқа бөліп қараушылық болды: «Көнерген сөздер – қазіргі тілде белсенді қолданылмағанымен, тілдің сөздік қорында сақталған, сол тіл өкілдеріне түсінікті сөздер... көнеру сипаты мен тілдегі қолданылу ерекшеліктеріне қарай екіге бөлінеді: *тарихи сөздер* және *архаизмдер*. Тарихи сөздердің көнеруі тарихи атаулардың біржола жоғалуымен байланысты болады (*болыс, шабарман, ақберен, қорамса, айбалта, нарком, отарба, қызыл әскер т.б.*). Архаизмдер дегеніміз қолданыста бар заттардың атауы болғанымен әртүрлі себептерге байланысты синонимдермен алмастырылған немесе ескіріп біржола қалып қойған сөздер (*барымта, аба, кебеже, саптыаяқ, ергенек, иткірмес, аран, қақыра, дат, талағай т.б.*)...» [162, 178]. **Көне сөз** және **ескі сөз** терминінің қайсысын қолданған дұрысырақ болады деген мәселеде қазіргі туыстас түркі тілдері лексикографтарының тәжірибесіне назар аударған жөн болмақ. Сол кезде түрік, татар, карақалпақ, қырғыз, т.б. түркі тілдеріндегі сөздіктерден бұл орында **ескі** атауын көреміз. Осындай жағдайларды ескере отырып, жобаланып отырған кірме сөздер сөздігінде термин ретінде **ескі** сөзбелгісін пайдаланған жөн деп ойлаймыз. Алайда, осы бір аталған сөз тобының өзінің лексикографиялану үдерісінде айтарлықтай өзгешеліктер байқалады. Төменде келтірілетін сөздік мақала үлгілеріне назар аударалық.

БАБ баб .ра [باب] з а т. е с к і. *Орта ғасырларда бұқара халық арасында ислам дінін уағыздаушылардың құрметті атағы. Қожа Ахмет Ясауидің «Сайрамда бар сансыз баб, Түркстанда түмен баб, Б а б т а р б а б ы – А р ы с т а н б а б», – деп айтатыны сондықтан (ҚҰЭ).*

ДАР (дара) рад .ри [دار] з а т. е с к і. *Өлім жазасына бұйырылған адамды асып өлтіру үшін құрылған баған, діңгек. Жендеттер хан бұйрығынан соң жаманды д а р ғ а апарып, мойнына тұзақ салып д а р д ы ң жібін тартып жоғары көтерді (Аяз би).*

ДАТ дад .ри [داد] о д. е с к і. *Әділеттілік талап ету, мұң шағу, тілек айту мағынасын білдіреді. Ашуланба, ей, патшам, айтайын д а т: Алтын қақпа бермеді сізге рұқсат; Сый сұрадың бергені – бір ку сүйек Мұны көріп, алыңыз сіз де ғибрат! (Абай, Тол. жин.).*

ДӘУІТ тәуэд .ра [تاود] з а т. е с к і. *Сия сауыт. Қос әйнектің арасында көк шұға жазу үстелі тұр; ортасында төрт бұрышты, бұрыштары қалың былғары қалың қызыл қағаз, жез қақпақты, төрт қырлы тас д ә у і т, оның екі жағында екі жез шамдал (Ж.Аймауытов, Шығ.).*

ДҮЙСЕНБІ ебнашуд .ри [هينشود] («сенбіден кейінгі екінші күн») з а т. е с к і. *Аптаның жексенбіден соң келетін бірінші күні. Итбайдың бір әдеті ұзақ сапарға «сәтті күн» деп таңдағаны д ү й с е н б і мен сәрсенбі күндері ғана болатын (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау).*

ЖАРАН нараи .ра [ناراي] з а т. е с к і. **1.** *Адам, пенде. Өз бойына болып сақ, Жан-жағына қараңдар! Күн көріп жүр күліп-ақ, Сенен басқа ж а р а н д а р (Абай, Шығ.).* **2.** *Әлеумет, қауым, жұрт. Шын ажалым жеткен соң, Сызықтан мәлім өткен соң, Айтпасам да, ж а р а н д а р, Мен де бір күн өлем-ай (Бес ғасыр жырл.).*

ЖАР-ЖАР раи-раи .ри [رايراي] з а т. е с к і. **э т н. 1.** *Қыздың ұзатылатын тойы аяқталып, аттанар алдында орындалатын қазақ халқының тұрмыс-салт жырларының бірі. Күйеу келтір, қыз ұзат, тойынды қыл, Қыз таныстыр, қызыққа жұрт ыржаңшыл. Қынаменде, ж а р-ж а р мен беташар бар, Өлеңсіз солар қызық бола ма гүл? (Абай, Тол. жин.).* **2.** *Жар-жар тұрмыс-салт жырларының екі жолы айтылғаннан кейін тойға жиналған қауымның жас жұбайларды көтермелеп, хормен, бәрі бірге дауыстап айтылатын қайырма сөзі. Осы өмірге лайық, семья құрып, ж а р-ж а р келеді әне екі жас, топты жарып ж а р-ж а р (Қаз. әндер.).*

Келтірілген сөздік мақалаларда берілген кірме араб-парсы сөздерінің басты ерекшеліктері – олар, біріншіден, халықтың сөйлеу тілінде кеңінен қолданылатын, жалпылама жұртшылыққа, қалың бұқараға ұғынықты, түсінікті аталымдар. Екіншіден, олардың жасандылығы, кірмелігі анық, айқын көзге ұрып

тұрған жоқ. Бұл атаулар төл мәдениетімізге сіңісіп, бөтендігі байқалмай кеткен, өз дүниемізге айналған аталымдар. *Б а б т а р* - қазақ даласының оңтүстік өңірінде халық тарапынан өте жоғары құрметке ие болған тұлғалар. Қожа Ахмет Ясауидің *б а б* атағын алған шәкірттері халыққа ислам дінін, араб жазуын үйретуге ден қойып, мектеп-медреселер салдырған. «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деп, *дат сұрау* – қазақ тұрмысында бұрыннан бері орын алып келе жатқан дәстүрлі салт. Жексенбіден басталатын күн санау реті де (*дүйсенбі, сейсенбі, сәрсенбі, бисенбі, жұма, сенбі*) төл атауларымыз іспетті. Бөтендігі білінбейді. Ал, шындығында, ежелгі парсы жұртының күн санауы сембіден («шамба») басталатынын, «йакшамба» (жексенбі) – сенбіден кейінгі бірінші күнді, «душамба» (дүйсенбі) – екінші күнді, «сишамба» (сейсенбі) – үшінші күнді, «чоршамба» (сәрсенбі) – төртінші күнді білдіретінін арнайы оқыған адамдар ғана біледі. Халықтың сөйлеу тілінде, тұрмысында кеңінен орын алған *жаран, жар-жар* сөздері әркімге түсінікті. Осы «е с к і.» сөзбелгісімен белгіленген бұлардан да басқа *асылзада* (текті тұқымнан шыққан адам), *әбдесте* (мойны ұзын әрі жіңішке жез құман), *әптиек* (ауыл мектептерінде қолданылған сауат ашу кітабының атауы; әліппе), *әмеңгер* (жесір қалған әйелдің әмеңгерлік салт бойынша некелескен адамы), *әсет* – шілде айының атауы (осы айда туған балаларға «Әсет» атын қойған), *дауылпаз* (дабыл қағушы; саятшылардың құстарды үркітетін аспабы), *дәруиш* (дүние қызығынан безген адам; ел кезіп өмір сүретін адам, кезбе), *жазира* (ен дала), *жаһангер* (саяхатшы), т.т. атаулар – жалпылама ұғынықты сөздер болып табылады. Ендігі кезекте «е с к і. к і т.» белгісімен берілген ескі кітаби тілдегі яғни ескі жазба тілде жазылған жәдігерлерде кездесетін атауларды көрелік: **АБЖАД** (**әбжат, әбжәт**) дажба .ра [ا ب ج د] з а т. е с к і к і т. *Арабтың қадім оқуының есептеуге арналған, әрбір дыбыстың бірден мыңға дейін сандық мәнін есте сақтау үшін ойлап табылған, әліпбидің алғашқы төрт әрпі негізінде жасалған сегіз жасанды сөздің шартты атынан тұратын жүйе.* Күштейді әліф-би мен *а б ж а д қ а*. Халыққа қайтіп үлгі шаша алсын, Мінезі хилаф болса шарифатқа? (М.Дулатов, Шығ.).

БАДБАХЫТ (**бадбак, бәдбақыт**) [ир. бәдбахт دب [تخب] с ы н. е с к і к і т. **1. Арсыз.** Зұһакқа риза болып *б а д б а қ* шайтан:– Қайғырма, – деді, – балам, баққа байытам. Балаға, қартайса, ата дұшпан ғой, – деп, Қарады аяған боп жайтаң-жайтаң (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **2. а у ы с.** *Бақытсыз, ырыссыз.* Біреулер бетпақ деген сөзді арабтың *б а д б а х ы т* (бақытсыз) деген сөзінен шыққан деседі (С. Мұқанов, Саяхат.). Менен туған арам қан, *б а д б а қ ы т* нәсілдерім мынау екеуі (М.Әуезов, Танд. шығ.).

ГАЗАЛ (**ғазел**) лазағ .ри-ра [ل غ] з а т. е с к і к і т. **1. Діни, сопылық, диуана өлеңдері.** Нұсқасыз сөзім жоқ еді, Қарасаң молда тәліптер. Осы сөзім *ғ а з а л д а н* (Базар жырау). **2. Ғазел.** Парсы шайырларынан ең алғаш Европа тілдеріне аударылып жеткен Хафиз *ғ а з а л д а р ы* екен («Білім және еңбек»). **3. Шығыс әдебиетіндегі ғашықтық, махаббат туралы өлеңдер айту дәстүрі.** Ғашық болса, айғайлап *ғ а з а л* айтатын арабтардың атасынан қалған әдегі ғой (Мың бір түн).

ГИЗЗАТ (**ғизат, ғиззәт**) таззиғ .ра [ت ع] з а т. е с к і к і т. *Қадір-құрмет, абырой, ізет.* Болмаса мал таппақ, мақтан таппақ, *ғ и з з а т*, құрмет таппақ секілді ғылым-білімнің хақиқаты табылмайды (Абай, Тол. жин.). Біріңізді бірің *ғ и з з а т*, құрмет етіс, Тұрғандай бейне қорқып жаның шошып (Абай).

ГИЛМАН намлиғ .ра [ن ا م ل غ] з а т. е с к і к і т. ді н и. «Ұл», «жас бала», «қызметші» дегеннің көпше түрі, *жаннаттың жас қызметкері.* Әулиенің дәл өзі болмасам да, Кандидат боп жүруші ем ізгі санға. Ұшпақ кірмек, хор құшпақ, кәусер ішпек, *Г и л м а н* болмақ боп жүрем дұрыс жолда (Б. Күлеев, Шығ.).

ГИНАЯТ тайаниғ .ра [ت ا ن ا ع] з а т. е с к і к і т. *Ізгі ниет, жақсылық, рақым, қайырым.* [Төлеген]: «*Г и н а я т* тіле құдайдан, Мәдет тіле пірлерден, Ақылменен іс қылған, Көзінді кімге сатасың? (Қыз Жібек). Күншығыс, күнбатысқа кетер атың, Алланың көрерсіздер *ғ и н а я т ы н* (Ғашық-наме).

ҒҰРЫП-ҒАДЕТ [ف ر ع ة د ا ع] з а т. е с к і к і т. *Салт-сана, дәстүр.* «Манап» басынан аяғына шейін жеке сөздері болсын, айырым бөлімдері болсын һәм түгел мағынасы болсын, қазақ тұрмысына һәм *ғ ұ р ы п-ғ а д е т і н е* мыңнан бір нұсқасы жанаспайды (М.Дулатов, Шығ.).

Бұл сөздік мақалаларда берілген араб-парсы сөздерін қалың бұқара халыққа түсінікті атаулар дей алмаймыз. Олар – бұрынғы кездің өзінде негізінен мұсылманша хат таныған, орташа білім алған, мектеп-медреселерде оқыған білікті кісілерге ғана мәлім болуы мүмкін еді. Арабы-парсы-түркіні тең меңгерген, осы тілдерде жазылған діни, әдеби кисса-дастандарды оқи алатын адамдарға анық аңғарылатын аталымдар. Кірме араб-парсы сөздері арасында осындай деңгейдегі аңғарым-түсінім-оқылым-жазылымды қажет ететін лексикалық бірліктер көп. Олардың көбісі – *ғибат* (кіріптар; Құдайдың құлы), *дағуа* (үгіт-насихат), *ғарафа* («арапа» күні), *жапбар* (жаратушы) тәрізді діни дискурсқа жататын бірліктер болса, арасында сирек те болса, *ғұтарид* (астр. Меркурий) тәрізді ғылыми атаулар кездеседі.

Араб, парсы тілдерінен ерте кезде енгенімен, түркіше дәстүр бойынша жазылатын, қазақ тілінің фонетикалық заңдылықтарына үйлестірілген варианты жоқ діни, кітаби, ғылыми (терминологиялық) т.б. сөздер тобын қазіргі кездегі ағымдағы тілімізге қабылдау үдерісінде ойланып, ойласып іс қылған абзал болмақшы. Жалпы қазақ ғылымындағы салалық терминологиялық апараттың біршама жаңартылуы қажеттігі анық нәрсе. Әрине, бұл әзірше аударудың қажеті жоқ деп танылған кірме атауларға қатысты әңгіме.

Кірме лексиканы қабылдау ісінде түрік сөздікшілерінің тәжірибесі назар аударарлық. Түрік тілшілері кірме сөздерді бірнеше топқа бөліп қарастырады. Бұрынғы замандардан келе жатқан, бөтендігі онша байқалмайтын, тілде әбден орныққан сөздер тобы, жоғарыда сөз болғандай, «ескі алындылар» деп аталады. Түрік тіліне бергі заманда алынған шет елдік сөздердің тілде қалу-қалмауы белгісіз [түрік сөздікшілері осылай ашық жазады - М.М.]. Олардың бірқатарының түрік тілінде жаңа баламалары бар. Осы жерде түрік сөздікшілерінің ана тілді қоритын нормалар мен узус талаптарын шебер ұштастырып отырғандықтарын айту қажет. Түсіндірме сөздікте кірме сөз де, оның түрік тіліндегі баламасы да беріледі. Айырмашылығы - түсіндірме түрікше баламада беріледі: «investisman is. Fr. investissement Yatırım». Соңғы сөзде, яғни түріктің өз, төл сөзінде терминнің анықтамасы берілген. Бұл тәсілдің артықшылығы неде? Біріншіден, узустың талабы орындалып отыр. Себебі терминнің екі варианты да беріліп отыр. Бұл түрік тілін білмейтіндерге де, оны үйреніп жүргендерге де пайдалы. Себебі сөздің түпнұсқа тілдегі варианты да, түрік тілінде қолданыста болған, әлі де қолданылып отырған варианты да, соңғы кезде пайда болған түрікше балама вариант та беріліп отыр. Алайда, түсіндірме мәтін түрік тілінде соңғы кезде пайда болған балама (әдеби) вариантта берілетіндіктен, сол арқылы балама варианттың салмағы артып отыр. Сол арқылы әдеби вариант насихатталып отыр деуге болады. Жұрттың бәріне де ыңғайлы. Әділетті. Кірме сөздердің уақытша алынған бөлігі түрік тіл білімінде «қонақ сөздер» деп аталады. Қонақ сөздердің бір тобы шет тілдегі жазылуы бойынша қабылданған (ағ. fuel oil, т.б.). Сөздікшілер бұл туралы «шет тілдегі жазылуын сақтаудан-ақ бұл алындыларды қонақ сөз санайтындығымызды, сондықтан уақытша қолданатындығымызды көрсетпекшіміз» деп ашық жазады [163].

Осы тақырыпқа байланысты айтылуға тиісті жайт - жалпы ұлттық тілде қабылданатын кірме сөздер, шеттілдік терминдер мәселесі болып отыр. Бұлар – өте мұқият болуды талап ететін жағдайлар. Себебі тілге енетін, енгісі келетін жаттілді атаулар ұшықырсыз көп, мың-миллион. Тіл мен тілдің арасында көзге көрінбейтін мылтықсыз майдан жүріп жатады. Шеттілдік атауларды еш өзгертпей, өз тіліміздің ішкі заңдылықтарына бейімдемей ала беретін болсақ, тіліміздің өзіндік бет-бейнесін жойып алуымыз кәдік емес. Бұрынғы кезде қажетті атаулардың көпшілігін орыс тілі арқылы қабылдап келгендігіміз белгілі. Ол кезде басқа амал болмады. Ендігі қабылданатын кірме сөздерді бір жағынан, тіліміздің табиғатын ескере отырып, екінші жағынан, халықаралық ғылыми ақпарат кеңістігіндегі жағдайды ескере отырып, ғылыми, біліми апараттың даму болашағын барлай отырып қабылдау қажет деп ойлаймыз.

3.2.4 Кірме араб және парсы сөздер сөздігінің лексикографиялық белгісөздері

Сөздіктерде кеңінен қолданылатын тыныс белгілері мен стильдік, этимологиялық, прагматикалық, терминологиялық т.б. шектеуші белгілер (рестриктивтер), біріншіден, лексикалық бірліктің тілдік жүйедегі орнын айқындауға қызмет ететін болса, екіншіден, сөздік бірлікті сөздіктің типологиялық және жанрлық ерекшеліктеріне, дйттеген максаты мен міндеттеріне, нысанына (аудиториясына), ашылуы көзделген параметрлер құрамына, бұлардан басқа да көптеген лексикографиялау шарттарына байланысты алуан түрлі қызмет атқарып келеді.

Өткен XX ғасырдың орта кезеңінен бастап, 70-80 жылдарына дейінгі, кеңес үкіметі кезеңіндегі одақтық лексикографияда, құрастырылған сөздіктерде, шағын екітілді аударма сөздіктерден бастап, үлкен түсіндірме сөздіктерге шейін, жалпы лексикографиялау практикасында сөзге қойылатын белгілердің бәрін де стильдік белгі қатарында қарастыру үрдісі орын алған болатын. Сөздіктің инструкцияларында сол кезеңдегі лексикографияда орныққан жіктемелерге сәйкес стильдік белгілердің бес тобы қарастырылады: а) қолданылу реңкін білдіретін стильдік белгілер (**сөйл., қарап., тұрп., сып., поэт.**); ә) қолданылу аясын көрсететін стильдік белгілер (**ғылыми салалық терминдер, кітаб., фольк., дін., миф.**); б) қолданылу уақытын көрсететін стилдік белгілер (**ескі, тар., жаңа**); в) қолданылу аймағын көрсететін стилдік белгілер (**кәсіб., диал., жерг.**); г) сөздердің экспрессивті-эмоционалдық бояуын көрсететін стилдік белгілер (**экспр., эмоц.**). Бұл белгілер түгелге жуық кірме сөздер сөздігінде де қолданылады.

Тыныс белгілерінің лексикографиялық қызметі туралы ғылыми әдебиет көп емес. Оның себебі белгілі – сөздіктегі мәтіндер де кәдімгі баяндау стилінде берілетін қарапайым хабарлы сөйлемдердің құрылымы тәрізді, одан көп ерекшеленбейді. Алайда, әр қилы жанрлы сөздіктердің өзіндік ерекшеліктеріне байланысты тыныс белгілерінің қолданымында аз-маз айырма болады. Мәселен, квадрат жақша, араб-парсы кірме сөздерінің түсіндірме сөздігінде, негізінен кірме лексиканың бастапқы немесе аралық тілдегі түпкі нұсқасының тұлғасын, оның айтылымы мен жазылымын, мағыналық айырмашылық болған жағдайда мағынасын да ашып, айқын көрсету мақсатында қолданылады. Мысалы: **ДӘШТ** [ир. дашт **دشت**]: **дәшті қыпшақ. Қыпшақ даласы; ӘШҺАДУ** [ар. ашһаду Аллах **الله**]: **әшһаду Алла** з а т. д і н и. «Алла куә» (Аллаға куәлік етемін!) деген сөз. Сол пенде: «Ә ш һ а д у Алла!» - деп, берген куәлік, Иманның жайын айтар сонда барлық («Зұман періштенің сұрауы». М.Жүсіп, II-том, 2003); **АЗАЛ (әзәл, әзел)** [ар. азл **ازل**] з а т. көне. *Ерте заман; жазмыш.* Болған соң *ә з е л* тағдыр, әмірі солай, Тұз таттың біздің

жақтан бес жыл ұдай (Шораяқтың Омары). Бұлардың тояты үйрек, қоңыр қаздан, *Әзәлде* қырандығын арнап жазған. Қанаты жетілген соң жоғары ұшар, Табылмас төмен тарту Шаһбаздан (Ә.Тәңірбергенев).

Жоғарыда байқалып отырғандай, жай жақша (тік жақша) екі түрлі жағдайда қолданылып отыр. Бірінші – сөздік мақалада беріліп отырған басқы сөздің, атау сөздің тілімізде бірнеше фонетикалық немесе лексикалық варианттары болған жағдайда, олардың бәрін де кезек-кезегімен, жеке-жеке бере бермес үшін, яғни тавтологиядан құтылып, сөздіктегі орынды азайтып, үнемдеу үшін, осы тәсіл қолданылады. Ең басты, тірек вариант яғни әдеби нұсқа негізге алынады. Қосалқы варианттардың бәрі де (әзәл, әзел), жоғарыда көрсетілгендей, өздерінің мысалдарымен бірге осы әдеби вариантта беріледі. Екінші – дефинициялық бөлікте келтірілген анықтаманы түпкілікті айқындай түсу үшін, нақтылай түсу үшін қолданылады (ескерту: бұдан арғы жерде мысалдар негізгі анықтамалық бөліктен келтіріледі. Дәйектемелік, деректемелік бөліктегі материал келтірілмейді. Бұл – аталмыш материалдың көп орын алатындығына байланысты қабылданып отырған шешім): **АҚЫҚ** [ар. ғақиқ عقیق] з а т. м и н. **1.** *Асыл тас (рубин); АҚЫРЗАМАН* [ар. ахрзаман اخر الزمان] з а т. д і н и. **1.** *Заманның ақыры (адамзат өмірінің ақыры); АҚЫРАП* [ар. ақраб عقرب] з а т. к ө н е. *Қазан айының ескіше (арабша) аты; АЗАМАТ* [ар. азамат عظمت] з а т. **1.** *Кәмелетке толған адам (жігіт); АЙУАНХАНА* [ир. айуанхане ايوانخانه] з а т. ж е р г. **2.** *Үй хайуандарын (малдарды) ұстайтын орын, жай, қора; АЛӘЙҺИССАЛАМ* [ар. алейһассалам عليها السلام] з а т. *«Алла жарылқасын» деген тілек (пайғамбарлардың, әулиелердің, періштелердің атынан кейін айтылатын құрметті теңеу); АҚ (қак, хақ)* [ар. хақ حق] з а т. с ө й л. *Хақ («шындық, тазалық, әділдік иесі» деген ұғымды білдіретін Алла Тағаланың 99 есімдерінің бірі); ӘСЕТ (асад, асар)* [ар. асад أسد] з а т. к ө н е. **2.** з а т. а с т р. *Он екі шоқжұлдыздың бесінші жұлдызының (қазақша «арыстан») арабша атауы; УАҒАЛАЙКУМАССАЛАМ (уағалайқумсалам)* [ар. уа алейкум ас-салам وعليکم السلام] з а т. *Амандасқан адамның сәлемін қабылдау ретінде қайтарылатын жауап («сізге де тыныштық, бейбітшілік болсын!» деген мағынада). Нақтылаушы түсініктеме жоғарыда келтірілген анықтамалардың ішінде де бар (Аллаға куәлік етемін!).* Үшіншіден, атау сөзге келтірілген мысалдардың қайдан алынғанын көрсету үшін, яғни келтірілген мысалдан кейін оның авторын көрсету үшін қолданылады.

Қос нүкте (:) жоғарыда берілген мысалдарда байқалып отырғандай, сөздік мақалаға негіз болып отырған атау сөзге байланысты беріліп отырған тіркесті, біздің мағынасын, мәнін ашқымыз келіп отырған сөз тіркесін келтіру мақсатына қызмет етіп отыр. Себебі осы сөздіктің, жалпы сөздіктердің басым көпшілігінің (сөз тіркестері сөздігінен басқа) сөздік тұлға ретінде тек қана жеке сөздерді, атау сөздерді алатындығы аян. Лексикографияның тарихында, тәжірибесінде осылай қалыптасқан. Сөздік тұлға ретінде негізінен жеке сөз алынады. Сөздіктегі осындай тұлғалас сөз тіркестерінің берілісінен бірнеше мысал келтірелік: **АЗА**² [ар. аза اذاء]: **аза бойы қаза** з а т. *Ауру, зәбір, реніз; зиян, залал; АЗАР² [ир. азарда бизар ازاردابيزار]: **азар да безер болды** ү с т. *Мазасызданды, беймаза күйге түсті; ФАҒАН (фаган, феган)* [ир. фаған فغان]: **фаған қылды.** е с к і к і т. *Мінәжат етті, зар еңіреп жылады, зарлады; ҒАРЫҚ* [ар. ғарқ суға кету, суға бату غرق]: **ғарық болды [етті].** е с к і к і т. *Суға батты; ӘЛЕЙ* [ар. әлей على]: **әлей болсын** т і л е к. *«Жол болсын!» деген тілекке жауап; ӘЛМИСАҚ (алмисак, әлімсақ)* [ар. әлмисак الميثاق]: **әлмисактан** ү с т. *Ертеден, бұрыннан; ӘПТЕР* [ар. әбгер ابتر]: **әптер-тәптері шығу** ү с т. *Опырт-топыр, ұйқы-тұйқы болу; БАРҚАДАР (бархадар)* [ир. барқарар بارقرار]: **барқадар тапты.** *Берекет, оң тапты; ҒАПУ (ғафу)* [ар. ғафу عفو]: **ғапу ет (қыл).** *«Кешіріңіз, айып етпеңіз, сөкпеңіз» деген мағынада айтылатын сөзқолданыс; БӘКЕНЕ* [ир. пакәне پکنه]: **бәкене бойлы** с ы н. *Аласа, тапал; ДӘУІР² [ар. дәур دور]: **дәуір айналдыру (жүргізу)** з а т. д і н и. *Жаназа шығарар алдында орындалатын діни салт, өлікке арнап үлестірілетін підия садақа. ДӘФІН* [ар. дафин دفن]: **дәфін етті (қылды).** д і н и. *Арулады, шариғат заңына сәйкес жуындырып жерледі. ҮДЕ* [ар. удда اود]: **үдесінен [үдесіне] шықты.** *Діттегені болу, көңілінен шығу; ДУШАР* [ир. дочар دوچار]: **душар болды.** а) *Кез болды, кезікті. ә) Бірдемеге шалдықты, біреудің әсеріне түсті. б) Бір жаманишылыққа ұшырады; ЖАННАМ (жаһаннам)* [ар. жаһаннам جهنم]: **жаны [-н] жаннамға [жәннемге] кетті (тапсырды).** д і н и. *Қайтыс болды (діни түсінік бойынша «жаны о дүниедегі күнәкарларды азаптайтын орынға, тамұққа, тозаққа кетті» дегенді білдіреді); ГӨЙ* [ир. гуй гуй گوي گوي]: **гөй-гөй** з а т. *Уайым-қайғы сарыны, сары уайым; ДЕС* [ир. дәст دست]: **дес бермеді** е т. *Бой бермеді, мүмкіндік бермеді; ҮР (һүр)* [ар. хур حور]: **үр қызы.** з а т. *Хордың, періштенің сұлу қызы; УСУЛ* [ар. усул اصول]: **усул жадит (ұсұл жәдит).** з а т. т а р. *Әдіс, тәсіл, тәртіп (XX ғасыр басындағы ескі қадимше жазу жүйесіне ендірілген «жаңа бағыттағы оқыту» жүйесі.* Жоғарыда келтірілген мысалдардан байқалып отырғандай, осындай тәсілмен қос нүкте (:) арқылы есімді тіркестер де, етістікті тіркестер де, есімді-етістікті тіркестер де беріліп отыр. Олардың арасында тілімізге сөз тіркесі күйінде енген сөздік бірліктер де ұшырасады (**азар да безер, гөй-гөй**). Қос нүкте квадрат жақшадан соң, яғни сөздің нұпнұсқа тілдегі тұлғасы берілгеннен кейінгі жерде қойылады.**

Үтір (,) – анықтама бөлікте, дефиниция, түсіндірме жасау үдерісінде, сондай-ақ, мысалдарда, негізінен синонимдес сөздер мен сөздік бірліктер арасында қолданылады: **БӘРЕКЕЛДІ (бәрекелде, баракалла)** [ар. бәрак Аллах بارک الله] о д. **1.** *«Алла жарылқасын!» дегенді білдіретін, біреуді мадақтау, мақтау, көңілін*

көтеру, рух беріп көтермелеу; қолпаштап сөйлегенде айтылатын сөз; **ҒҰСЫЛ** [ар. ғұсл غسل] з а т д і н и. Әрбір мұсылман үшін міндетті саналатын тазару рәсімі, бой дәрет, толық жуыну; **ДАЯ** [ир. дайе دايه] з а т. Бала күтуші, асыраушы, сүт ана; **ДУАЛ** [ир. диуар دیوار] з а т. **1.** Балиық, саман, шым тәрізді заттардан үйді, қораны, бақты, жалпы ауланы айналдыра салынған қоршау; **ЖАББАР** [ар. жаббар جبار] з а т. Құдайдың көп атының бірі («құдіретті», «алып» мәндерінде), жаратқан ие; **ДАСТАН** [ир. дастан داستان] з а т. **1.** ә д е б. Әдебиеттегі эпикалық жанр; сюжетті ұзақ жыр, қисса; **ДОЛЫ** [ир. лули لولی] с ы н. **1.** Алай-түлей, күшті (бұришақ, дауылды жаңбыр, қара нөсер); **ЕГЕР** (егерде, егерки, егерім) [ир. әгар اگر] шыл. Шарттық қатынасты (мәнді) білдіретін жалғаулық шылау; болмаса, немесе, әйтпесе, яки; **ДҮЛДҮЛ** [ар. дүлдүл دلدول] з а т. п о э т. **1.** Ерен жүйрік жылқы, атасы да, анасы да тұлпар ат, сәйгүлік, пырақ.

Нүктелі үтір (;) негізінен дефинициялық бөліктегі түсіндірме үдерісінде өзара жақын мәндес болып келетін, бір-бірімен сабақтаса байланысып жатқан анықтама бөліктері арасында қойылады; **АУА** [ар. хауа هوا] з а т. **1.** Сыртқы ортаның тыныс алу үшін аса қажетті бөлшегі; түссіз, иіссіз зат; **ӘЗІЛ** [ар. хазл هزل] з а т. **1.** Күлкі тудыру үшін айтылатын қуақы сөз немесе жасалатын күлдіргі әрекет; қалжың; **ӘУЕ (haya)** [ар. хауа هوا] з а т. **1.** Жер үстін қоршаған көк күмбезі; аспан; **ӘШІР** [ар. ашур عاشوراء] з а т. Ай есебі бойынша жылдың басы – мұхаррам айы; мейрам ретінде тойланбайды; **БУРА** [ар. бурак براک] з а т. х и м. Құрамында II пайыз боры бар, ақ кристалды тұз; бор қышқылды натрий; **ҒҰШЫР** [ар. ғұшр عشور] з а т. д і н и. Астық өнімінің оннан бірін алатын діни алым-салық; үшір; **БӘДІРЕҢ (бадыран)** [бадрэнг بادرنگ] з а т. Сопақтау келген көк қабықты, асқабақ тұқымдас бақша өсімдігі; қыяр; **ҒИБАДАТХАНА** [ар., ир. ғибадат хане عبادت خانه] з а т. д і н и. Құдайға құлшылық ететін үй, діни рәсімдер мен парыздар атқарылатын ғимараттардың жалпы атауы; мешіт; **ҒАЗЫМ (ғазим)** [ар. ғазим عظيم] з а т. е с к і к і т. Аса құрметті, аса қалаулы; сәнді, салтанатты; **ДӘРИ** [ир. дәри درى] з а т. Иранның сөйлеу және жазу тілінің ескі атауы; патша сарайындағы білімділер тобының әсем, көркем сөйлеу тілі; **ЕҒЛАН** [ар. иғлан إعلان] з а т. ж е р г. Хабар, ақпар; жария, әйгі; **ЕЖІРЕ** [ар. иджарат إجارة] з а т. Бір нәрсені уақытша пайдалану, жалға алу келісімі; тоқтам, байлам; **ЖАЙРАН** [ир. жейран جيران] з а т. з о о л. Киік тобына жататын, жүгірісі өте тез, әдемі түз жануары; қарақұйрық; **ЖАҚҰТ (жаһұт)** [ар. иақұт ياقوت] з а т. м и н. **1.** Түрлі түсті, көбіне көгілдір, жасыл түсті қымбат асыл тас, лағылдың көне атауы; яхонт; **ЖАНАБ** [ар. жанаб جناب] з а т. е с к і к і т. Құзырына, атына («паление мырза» деп басталатын, әдетте ресми тұлғаларға арналып жазылатын хаттың арнаулы басқы бөлігі; жақ, тарап); **ЖАН-ЖАНУАР** [ир. жан жануар جان جانور] з а т. Адамнан басқа мақұлықтар, хайуанаттар; жануарлар әлемі; **ЖЕБІРЕЙІЛ (жәбірайыл, жәбірәһил, жәбірейіл)** [ар. Жабраил جبرائيل] з а т. д і н и. Жансызға жан салатын, торыққанда жебейтін періште; Аллаға ең жақын төрт періштенің бірінің аты; пайғамбарларға Алланың өсиеттерін аян ететін жасауылы; **ХАДИС** [ар. хадис حديث] з а т. д і н и. Мұсылман қауымы өмірінің әр алуан діни-құқықтық мәселелерін қамтитын, Мұхаммед пайғамбардың өмірін, әдет-ғұрпын, сөзі мен істерін дәріптейтін аңыз әңгімелер; Ислам дініндегілердің ұғымы бойынша Мұхаммед пайғамбардың айтқан қасиетті өсиеттері, сөздері.

Тырнақша («») белгісі де анықтама бөліктегі дефиниция құрамына кіретін сөздік бірліктердің мән-мағынасын ашып, нақтылай түсуге қызмет етеді; **ӘЗІРЕТ (ғазірет)** [ар. хазрат حضرت] з а т. **1.** т а р. «Жарықтық», «әулие» немесе «ағзам», «ұлы мәртебелі» деген мағынада пайғамбарлар мен пірлердің, әмір мен сұлтандардың атына, титулына қосылып айтылатын құрметті атақ; **АҚИРЕТ** [ар. ахрат الآخرة] з а т. **1.** д і н и. «Фәни дүниеге» қарама-қарсы «бақи дүниедегі» мәңгілік өмір; **ЖАҺАННАМ (жәһәннем)** [ар. жаһаннам جهنم] з а т. д і н и. Діни мистикалық түсінік бойынша өлген күнәкар адамның «жаны ұшып баратын», азапқа түсірілетін жеті тамұқтың (тозақтың) ең жаманы; **ДАТ** [ир. дад داد] о д. к ө н е. «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген далалықтардың әдет заңына орай әділетті талап етіп, сөз сұрауды білдіреді; **ЖӘМШИТ** [ир. Жәмшид جمشيد] з а т. м и ф. Нұрлы патша («күн айнасы» деген мағынада); Парсы еліндегі аты аңызға айналған алғашқы шахтың аты; **ЖӘҺИЛИЯ** [ар. жаһилийя جاهلية]; **жәһилия дәуірі.** Исламдық сана-сенім бойынша, пұтқа табынушылық дәуірі, исламға дейінгі және араб тұрғындарының Мұхамед келгенге дейінгі кезеңі («надандық дәуірі»).

Араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздердің түсіндірме сөздігін құрастыру барысында кірме сөздің түпнұсқа тілдегі, яғни араб-парсы тілдеріндегі мән-мағынасын нақтылаудың қажеттілігі туындап отырды. Осы талапты жүзеге асыру барысында жоғарыда аталған тыныс белгілерінің бәрі де қолданым тапты; **ДҮЙСЕНБІ** [ир. душәнбе دوشنبه («сенбіден кейінгі екінші күн»)] з а т. Аптаның жексенбіден соң келетін бірінші күні; **БЕЙСЕНБІ** [ир. пәндж шәнбә («сенбіден кейінгі бесінші күн»)] з а т. Аптаның төртінші күні; **АМАЛ² (хәмәл)** [ар.-ир. хәмәл حمل (1. Иран күнгізбесіндегі бірінші ай (22 наурыз - 21 сәуір); 2. «Токты» шоқжұлдызы; 3. «Қозы»)] з а т. к ө н е. с ө й л. Наурыз айының ескіше аты; **ЖӘРДЕМ** [ир. иардем ياردم «достық дем»] з а т. Дем беру, қолдау, сүйеу, қолғабыс; **УАЙЫМ** [ир. уаһим «қауіптену, қорқу, күдіктену, мазасыздану»] з а т. Мұң, шер, қайғы; сезім, күдік, болжам; **УАСИҒА (уасиғ)** [ар. уасиқа واسعه] з а т. Дәреже, лауазымға қосымша берілетін ақының түрі; жомарт, мырза; **УӘЖ** [ар.

уаһж (бет-жүз, пішін; тәсіл, үлгі; мән-мағына; себеп, негіз, дәлел) [وجه] з а т. *Бәтуалы, сөз, талассыз пікір, дәлелді жауап; УӘЗИПА (уазипа, уазифа, уәзифа)* [ар. уазифа (мансап, лауазым, қызмет; қызметақы) وظيفة] з а т. *Міндет, борыш; қызмет, мансап.*

Қазақ лексикографиясының ғылыми-теориялық, практикалық мәселелері өз шешімін тауып, заманауи талаптарға байланысты сөздіктердің де түр-түрі пайда болып отырған қазіргі кезеңде төл тіліміздің сан ғасырлар бойы жүріп өткен тарихи жолына жіті назар аударып, ғасырлар қойнауынан үн қататын тілдік тұлғаларымыздың жазып қалдырған жәдігерліктерінен, сондай-ақ, қазіргі тірі тіліміздің өзінің тұла бойынан байқалатын сонау бағзы замандардан бері орын алып келген түркі-моңғолдық қостілділік, оғыз-қыпшақтық қостілділік, арабы-парсы-түркілік үштілділік белгілері, лексикалық бірліктің тілден тілге өтуі барысында пайда болатын тұлғалық және мағыналық ұласуларды, мағыналардың кеңеюі мен тарылуын айғақтауда жоғарыда байқалғандай, қарапайым тыныс белгілерінің қызметі маңызды.

3.2.5 Араб және парсы тілінен енген сөздердің мағынасының тарылуы мен кеңеюі

Қазақ тіліне енген кірме сөздер қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес фонетикалық өзгерістерге ұшырап қазақ тілінің сөздік құрамының ажырамас бөлігіне айналған. Көп түркі халықтарына араб-парсы сөздері сол күйінде енген. Ал қазақ тілінде араб, парсы сөздерінің дені фонетикалық, морфологиялық жағынан игеріліп, тіліміздегі төл сөздерден ажырағысыздай болып сіңісіп кеткен сөздер. Тіпті мұндай сөздердің араб тілі секілді басқа құрылымды тілден енгенін кейбіреу біле де бермеуі мүмкін. Қазіргі ғылыми әдебиеттерде де «байырғы сөздер» деп аталып жүрген сөздердің дені осы парсы тілі арқылы енген араб сөздері. Қазақ тіліндегі алуан, азан, азап, айла, айт, ақы, ақыл, арыз, әзіл, әлеует, әсет, әдіс, әсер, есім, бәтуа, ғажап, ғашық, ғұмыр, дәреже, дуа, жаза, жарақат, жауап, сауал, зайып, сурет, қағида, қайыр, лайық, мадақ, мазмұн, мағына, маусым, машық, мәдениет, намыс, нышан, сәлем, табиғат, тылсым, үкім, шарапат, шежіре т.с.с. толып жатқан сөздерді араб тілінен енген, бірақ фонетикалық-графикалық жағынан әбден игеріліп, сіңісіп кеткен сөздер деп айтуға болады.

Тіл – қоғамдық құбылыс, ол үнемі қозғалыста, даму үстінде болатыны баршаға мәлім. Қоғамда болып жатқан өзгерістер, жаңалықтар тілде бейнеленеді, тіл қоғам айнасы іспетті. Қоғам дамыған сайын тіл де дамиды, өзгереді.

Ал тілдің құрамындағы араб-парсы сөздері де өзгереді. Қазақ тіліне енген кірме сөздерің мағыналары да бірінен бірі басымдылық алып тұратын кезеңдер болады.

Қазақ тілінің 15 томдық түсіндірме сөздігінде «ұстын» сөзінің екі мағынасы берілген.

ҰСТЫН [пар. стун, устуане استوانه, ستون] з а т. **1.** *Үй құрылысының үстіңгі жағын көтеріп ұстап тұру үшін қойылатын тіреу, баған.* Қабырға мен жол үңгір төбесінің арасында не бағана, не ұ с т ы н жоқ. Оның себебі төбе мен қабырғаның арасы киіз үйдің уығындай күмбіздене иіліп келіп жалғасады (Д.Досжанов, Құм.). Индиядағы аса таза темірден жасалға ұ с т ы н сияқты ғажайыптар сыры ғалам үшін әлі жұмбақ қалуда (Білім және еңбек). **2.** *а у ы с.* Тірек, қорғаныш, тұғыр. Түзетіп бай салады ақтан сарай, Кепені кедей қылар басқа пана-ай. *Ұ с т ы н ы* екі әлемнің ақтық құлы, Мұхамет Қадішаға тұрған малай (Үш ғасыр жырлайды.). Екеуіңіз екі *жұрттың ұ с т ы н ы н д а й*, Қадірлі халық иесі ерлеріме, һәм тірлік, абыройыңызға дұғадамын, Мұштақпын жүздерінді көрмегіме (Айтыс.) [164, 15-том, 320 б.].

Осы екі мағынаның қазақ тіліне әуел баста бірінші мағынасы ғана енгені белгілі. Бұл сөз Г.Мамырбекованың «Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігінде»: «**ҰСТЫН** — (пар. стун, устуане استوانه, ستون) – тіреуіш, бағана. **Ұстынсыз** аспан мұғалақ, Қара көзі шағылса («Гүлнәр қыз». Бабалар сөзі. 21-том. 2005. 100 томдық)» деп берілген. Яғни, парсыдағы мағынасы еш өзгермей бізге енген [156, 320 б.].

«Ұстын» сөзінің негізгі мағынасының қазақ тілінде жергілікті мекендерде қолданылып, ауыспалы мағынасының әдеби тілде орныққанын байқаймыз. Мысалы, Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде: (Қ.орда: Шиелі, Қарм.; Шымк., Сайр.; Жамб.; Жуа., Шу) *тіреу* мағынасы қолданылады.

1. Бұрын кедейдің жаман үйінде қырық **ұстын** болушы еді, осы күнде үйді ұстынсыз-ақ салатын болыпты (Қ.орда, Қарм.).

2. Тіреулі еді ел сарайға бес жүз **ұстын**, салмағы шытырлатты осы тұстың (Рүс. дас., 85).

3. Сөйле десең сөйлейін хан ием-ай, Дәулетте төрт **ұстын** бар білесің бе-ай (Жамб., Шу). [165, 320 б.].

e-history.kz сайтындағы тарихқа қатысты деректер арасынан «ұстын» сөзін «балбал тастар» мәнінде қолдағанын байқадық. Мысалы: Алғаш **ұстын** бетіне мәтін қашап түсірген кезде, бәдізші (тас қашаушы) қателесіп «еліг он жыл» (елу он жыл) деген сөйлемдегі «он» сөзін ұмытып кетіп, келесі кезектегі «жыл» сөзінің «ж» әрпін ойып жазып қойған. // 25 қараша - көне түрік жазуының құпиясы ашылған күн 2019 ж., 25 қараша (e-history.kz). Бұлардың сыртында Күлтегін, Тұйұқық, Ел-етміш, Білге қаған, Теркін, Тәс **ұстындары** мен Күлтегіннің бас мүсіні, V ғасырда жасалып сақталған домбыраның көшірмелерін жасатып ... мұражайына орналастырдық. // Қаржаубай Сартқожаұлы: Бітіг жазуы - көне түркінің таста

қалдырған тағылымы 2020 ж., 13 маусым (e-history.kz). Бұл жердегі қолданыс түсіндірме сөздіктегі бірінші тура мағына аясында пайда болғанын көреміз.

Қазақ тіліндегі сөздер қолданысының жиілігін көрсететін тамаша еңбек бар. Ол А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты 2016 жылы жасап шығарған 2102496 сөзқолданысы мен 30515 реестірлік сөзден тұратын «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі» [166, 653 б.]. Осы сөздіктен «ұстын» сөзінің жиілігін қараған едік. «Ұстын» сөзі публицистикалық стильде 4 рет кездескен, ортақ базада 20 рет, барлығы 24 рет қолданылған. Ал публицистикалық мәтіндерде негізінен ауыспалы мағынасы қолданылған екен. Оны төмендегі мысалдармен көрсетеміз. Мысалы: **Ұстаз** ұғымы – ұлттың **ұстыны** мен ұжданы. **М.Асан**. Ұстаз – ұлттың ұстыны // <https://egemen.kz/article/175551-ustaz—ulttynh-ustyny>. Алаш арыстарының әйелдері – сенімді серіктері. Бір сөзбен айтқанда, «музасы» деу орынды. Бұл әйелдер – ұлттың **ұстыны**, ұйытқысы. // Әуезов және қазақ әйелдерінің тағдыры (e-history.kz). Санаға сіңісті болған сөз орамдары – ұлттық болмысыңның **ұстыны**. Бекболат Тілеухан: «Ат айбарым ғана емес!» // (e-history.kz). Агломерациялар – Қазақстанның ғылыми қамтымды экономикасының **ұстыны**. // Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 17 қаңтар. Мүлде жаңа экономикалық жүйенің, демократиялық құқылық мемлекеттің іргетасын нық қалап, осы заманғы қоғамдық институттарды нығайтып, өмірдің сапасы мен **ұстындарын** да өзгерте білдік. // Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауы (28 ақпан 2007ж.). Елбасы осы бір алшақ дүниетанымдардың арасынан ... жаңа тұрпатты мемлекеттің **ұстынын** қалыптастырды. // Қасым-Жомарт Тоқаев: Тарихи тұлға тағылымы 02 Шілде 2020 // (e-history.kz). Алаштың Әлекең жүйелеген ұлы бес ұстанымының **ұстыны** да біртұтас елшілдік идеяның тиянағы еді. // Шығыс Түркістан және Алаш идеясы 29 Қараша 2019 (e-history.kz). Осындағы «болмыс ұстыны, өмір ұстыны, ұлт ауыспалы «тірек, діңгек, баған» мағынасының қолданыс аясының кеңейгенін көреміз.

Енді осы «ұстын» сөзінің парсыдан келген «баған, тіреуіш» мағынасы құрылыс саласының терминологиясында кеңінен қолданыс тапты. «Ұстын» сөзінің өзі ғана емес, оның негізінде бірнеше терминдер туындады.

ҰСТЫН – сәулеттік тұрғыдан өңделген, әдетте дөңгеленіп келетін баған, негізгі бөліктері көбіне өзектен, негізден және капительден тұрады.

ҰСТЫН-ҚАДА — қағылатын қадалардың жер үстіндегі бөлігі ғимараттың (немесе құрылыстың) ұстындары, ал топыраққа батырылған бөлігі қада қызметін атқаратын бір түрі.

ҰСТЫНТІЗБЕК — тік не қисық сызық бойымен орналасқан және архитравтық жабынды ұстап тұратын ұстындар қатары.

ҰСТЫНАРАЛЫҚТАР — (латын тілінен – intercolumnium, inter – аралық және columna – ұстын, баған) ордерлік сәулет өнеріндегі қатар тұрған ұстындар арасындағы аралық жер. Ұстынаралық көлемі (берілген әрбір ұстынтізбек үшін).

ҰСТЫН ТРАВЕРСАСЫ — тіреу тақтасына жүктеме күшті біркелкі беруге арналған болат табак түріндегі болат ұстынның тіреу бөлігіндегі конструкциялық элементі.

ЖАРТЫ ҰСТЫН — қабырғадан жартылай шығып тұратын ұстын, таңдаулы оптикалық тиімділік үшін жиі қолданылады, әдетте шығыңқы тұсы жартысынан үлкенірек болады [167, 320 б.].

Ғалым Р.Сыздық: «Қоғам өмірімен етене қабысқан тіл – сөйлеу тәжірибесі, оның лексикасы сол қоғамның тыныс-тіршілігіне орай әр алуан тематикалық серияларға бөлініп, бірқатарының мағыналары өзгеріп, енді бірсыпырасы тұрақталып, терминделіп жатады» [168, 170 б.] - деген болатын. Осы мақаламыз арқылы парсы тілінен енген бір ғана «ұстын» сөзінің қазақ тіліндегі қолданыс аясын көрсете алдық деп ойлаймыз.

Бұдан бөлек қазақ тілінің әдеби сөздігінде осы «ұстын» сөзінің баған мағынасынан туындаған «ұстын+ша» түріндегі қолданысын көрдік.

ҰСТЫНША з а т.1. Қатар бағанаша. 2. Бірінің астына бірі жазылған қысқаша жазулардың қатары [164, 320 б.]. Бірақ, дереккөзден, интернет бетінен бұл қолданыстағы мысалдарды таба алмадық. Соған қарағанда «ұстынша» қолданысы халық тіліне сіңіспеген болу керек. Бұл заңды да құбылыс, тіл барлық нәрсені бойына сіңіре бермейді.

Қорыта айтқанда, қазақ тілінің сөздік құрамындағы кірме сөздер – сөздік құрамның ажырамайтын бөлігі болып табылады.

3.2.6 Семантикалық дифференцияланған араб және парсы сөздері

Орта ғасырдан бері тілімізге жазба және ауызша тілдің арналары арқылы енген кейбір араб, парсы сөздерінің түрлі дыбыстық-орфограммалық варианттары семантикалық дифференциацияға түсіп, сөздік қорымыздың баюына, стильдік реңктердің ашылуына септігін тигізіп келеді. Олардың кейбірі қазіргі әдеби тілдің нормасын қалыптастырса, кейбірі терминологияның да әлеуетін көтеруге де жарап келе

жатыр. Тілдік бірліктердің семантикалық дифференциялануы жайында зерттеулер жасалып, нормативті сөздіктерге тіркелгенмен, бүгінгі таңда әлі де өзектілігін жоя қоймаған тақырып. Осыған байланысты қазіргі нормативті сөздіктердің сөзтібесіндегі семантикалық тұрғыдан сараланған жарыспалы араб, парсы бірліктерін екіге бөліп қарастыруға болады:

- семантикалық мағыналары толық сараланған тілдік бірліктер;
- семантикалық мағыналары саралану үдерісіндегі тілдік бірліктер.

Семантикалық мағыналары толық сараланған тілдік бірліктер. Қазіргі қазақ тілінде семантикалық дифференциялануға түскен араб, парсы сөздерінің көпшілігі сөздің бастапқы позициясындағы болған өзгерістерден туындаған. Олардың төл тұлғасы сақталып және сақталмай жазылған кірме бірліктер: *хафиз* – *абыз*, *хақиқат* – *ақиқат*, *дұға* – *дуа*, *уақиға* – *оқиға*, *харекет* – *әрекет* – *қаракет*, *хал* – *әл*, *хәкім* – *әкім*, т.б. Осы мысалдардан байқағанымыздай мағыналық жіктеліс кітаби сөздер мен бүгінгі тілімізге игерілген сөздер арасында пайда болған. Қазіргі қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің семантикалық дербестікке түсуінің себептері мынадай: XIX-XX ғғ. кітаби ақын-жазушылар арабша, парсыша сауатты болғандықтан, өз заманындағы белсенді қолданыстағы араб, парсы сөздерін түрлі стильдік мақсатта өз қалауларынанша түрлендіріп қолданған. Мәселен, *ғашық* – *асық*, *ғаділ* – *әділ*, *ғалам* – *әлем*, *ғазиз* – *азиз*, т.б. фонетикалық, сингармониялық дублеттер сол кезеңдегі жазба тілдің көрінісі. Өлең шұмақтарынан келтіретін болсақ, Ит жерімес *арамнан*, Құдай безер *харамнан* (Шортанбай ақын). Араб, парсы сөздерінің семантикалық дербестікке түсуі Абай шығармаларында да ерекше көрініс табады. Ғалым Р. Сыздық Ұлы Абайды өз шығармаларында араб, парсы сөздерінің қолданысын құбылтып, олардан синонимдік қатар түзіп, семантикалық үстеме реңктер беру (*харекет* – *әрекет*, *ғашық* – *асық*, *ғаділет* – *әділет*, *заман* – *замана*), стильдік мақсатта қолдану принциптерін ұстанғандығын жазады [168, 362]. Бұл кезеңдердегі семантикалық жіктеліске түскен сөздердің бірқатары қолданыстан шығып кетсе, бірқатары күні бүгінге дейін жеке мағынаға ие болып, нормативті сөздіктерге тіркеліп отыр. Осылайша діни сөздердің де семантикалық дербестікке ерте кезден түскені байқалады. Арабтың *мұмин* сөзінен туындаған *мұмин* тұлғасы дінтанушы мамандардың тілінде «дінге сенуші, діншіл адам», *момын* тұлғасы адамның мінез-құлқын сипаттайтын «жуас» мағыналарында орныққан. Сондай-ақ, төл тіліндегі тұлғасы *سمعیة* (сәмиатун) сөзі *сәмия* – *сәмғия* орфограммасымен екі дербес мағынаға ие болған. *Сәмия* тұлғасымен жазылатын сөз «асқақ, құдіретті, бағалы, қымбат», *сәмғия* тұлғасы «ислам дінінде Алла тағаладан адам баласына уахи арқылы берілген дәлелдер» мағыналарында қолданыс тауып отыр.

Кейбір семантикалық дербестікке түскен сөздер кітаби лексика мен диалектілерде сақталып қалған. Бір қызығы, төл тілінде бір тұлғада жазылатын көпмағыналы сөздер қазақ тілінде екі түрлі орфограммамен орныққан. Мысалы, парсы тіліндегі төрт мағынасы бар *آبدست* *абдәст* сөзінің «алжапқыш», «құман» мағыналары сақталған, бірі кітаби лексикада *абдаста*, екіншісі диалектіде *абдәсте* тұлғаларымен жазылады.

Пияласы қолында, абдастасы белінде (Қобыланды батыр).

Әбдәстені алып, апам тысқа шықты (Шымк., Мақт.).

Кітаби лексика мен диалектологияда қолданылатын жарыспалы бірліктердің бір сыңары уақыт өте ғылымның бірқатар салаларында, әсіресе, өнер мен ғылым, оқу-ағарту салаларының терминдік әлеуетін көтеріп отыр. Қазіргі тілімізде жазу-сызуда да, айтуда да қалыптанып кеткен дербес мағыналарға ие болған сыңарлар мыналар: *өкімет* – *үкімет*, *уәкіл* – *өкіл*, *мағлұмат* – *мәлімет*, *ғылым* – *ілім*, *өкім* – *үкім*, *тағылым* – *тәлім*, *ауа* – *әуе*, *ұста* – *ұстаз*, *қисап* – *есеп* т.б. Арабтың *قصب* (қасаб) сөзінің *әсіп* – *қасап* тұлғаларымен бірі тамақ атауы «әсіп», екіншісі «малды сойып сату» мағыналарында жеке-жеке лексикалық бірліктерге айналған.

Семантикалық мағыналары саралану үдерісіндегі араб, парсы сөздері. Сөздердің мағыналық жікке бөлінуі тіл заңдылығына қарай ұзақ уақытты талап ететін категория болғандықтан, кейбір сөздер семантикалық дифференциялану үдерісінде. Мәселен, арабтың *حرف* *хәрф* сөзі XIX-XX ғғ. жазба мәтіндерінде *қаріп* тұлғасында қолданылды. Мәселен, *Бұл шәкірттердің бір-екеуі болмаса, басқалары ешбір қаріп бұрын ешбір оқымаған еді* (М. Дулатов, Шығ.). Қазіргі таңда *әріп* тұлғасы «дыбыстың жазудағы таңбасы» мәнінде қолданыс тапқан. Ал *қаріп* тұлғасы «шрифт» мәнінде компьютерлік терминдер қатарына өткенмен, әлі де баспасөз беттерінде *қаріп* тұлғасы сақталып жазылады. Мәселен, әлеуметтік желілердегі хабарламалар мен мақалалар атауы «*Жаңа қаріп қабылданды*», «*Қайта оралған қаріп*», «*Он екі тілде қаріп танитын қария*» сипатта кездеседі. Яғни, бұл сөздің сыңарлары жеке-жеке семантикалық дербестікке ие болғанмен, тіл иелмендерінің санасында *қаріп* тұлғасы сақталып отыр.

Арабтың *хаудун* сөзінің қазақ тіліндегі *хауыз/әуіз/әуіт* секілді фонетикалық дублеттері жеке-жеке ұғымдардың атауы ретінде сарalandы. Араб тіліндегі графикалық нұсқасы *حوض* біреу болғанмен, араб тілінде *хауд*, парсы тілінде *хауз* деп оқылады. Бұл сыңарлардың ішінде *хауыз* сөзі терминологиялық сөздікке (*жүзу хауызы*, *жаттығу хауызы*, *хауыз ернеуі*) тіркелгенмен, орыс тіліндегі «бассейн» сөзімен қатар босаң нормада қолданылып жүр.

«Биік емес, аласа, төмен» мағынадағы парсының پست (пәс) сөзінің *пәс/бәс* нұсқалары бар. Тілімізде «бір нәрсеге бәстесу» мәніндегі *бәс* сөзінің графикалық тұлғасы жоғарыда аталған сөзбен омоним құрайды. Егер де «биік емес, аласа, төмен» мәніндегі сөзді *пәс* тұлғасымен, ал «бәстесу» мәніндегі сөзді *бәс* тұлғасымен орфографияласақ, омонимдік қатардан шығарамыз. Осылайша тілімізде бұдан бөлек *зарар/залал, өжіре/құжсыра* жарыспалылар да семантикалық дербестікке ие болатын сөздердің қатарынан орын алып жатыр. Дегенмен кейбір сөздердің мағыналық саралану үдерісі тіл тұтынушылардың қолдану жиілігі мен қабылдауына байланысты жүреді.

Сонымен фонетикалық дублет құрған жарыспалы қатарлардың семантикалық саралану үдерісі сонау ХІХ-ХХ ғғ. кітаби ақын-жазушылардың мәтіндеріндегі қолданысынан бастау алады. Бір сыңары кітаби лексикада немесе диалектілерде қалып қойса, екінші сыңары әдеби тілдің немесе терминологияда орын алып, лексикалық қорымызды толықтыруда өнімді қызмет атқарып келеді. Белгілі ғалым С. Аманжоловтың сөзімен айтқанда: «Кірме сөздердің әртүрлі айтылып, қалыптасуын кездейсоқ деуге болмайды, ол диалектілердің халық тілі жүйесінде дамуындағы заңды құбылыс түрінде қаралуға тиіс. Мұндай сөздердің көпшілігі әдеби тілді толықтырушы көзі болып табылады» [169].

Жаңа графикамен *араб, парсы сөздерінің арнайы сөздігін әзірлеу* уақыт талабынан туындап отырған іргелі лексикографиялық жұмыстардың бірі. Латын әліпбиіне бізден ертерек көшкен түркі халықтарының тәжірибесі көрсеткендей, халықтың жаңа графикамен оқу, жазу-сызу барысында лингвистикалық, психологиялық дискомфортқа ұшырамас үшін, жаңа графикаға көзшалымы бірте-бірте үйрену үшін екіграфикалы (латын және кирил) параллель сөздіктерін әзірлеуден бастаған жөн.

Қазіргі қазақ тіл білімінде араб және парсы сөздеріне қатысты зерттеулер Л.З. Рүстемовтың «Қазіргі қазақ тіліндегі кірме сөздер», «Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов», Н. Оңдасыновтың «Арабша-қазақша түсіндірме сөздігі», Е. Бекмұхановтың «Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері», А. Дәдебаев пен Ж. Қайырбековтың «Арабша-қазақша сөздігі» атты еңбектерімен белгілі. Бұл сөздіктер қазақ лексикографиясында үлкен ізденіспен құрастырылған сөздіктер ретінде бағаланып келеді. Сөздіктердегі сөзгізбеге алынған араб және парсы сөздерінің дефинициясын жеткізуде, жүйелеуде, тарихи сөздердің құрамын анықтауда құнды материалдар ретінде қолданылатынымыз сөзсіз. Сондай-ақ, профессор Ислам Жеменейдің «Қазақша-парсыша», «Парсыша-қазақша» екі томдық сөздігі тәжірибелік лексикографияда тіл лексикасын ғылыми тұрғыдан зерттеуде, тіл үйренуде, белгілі дәрежеде ғылыми-практикалық қолданыс қажеттілігін қанағаттандыруда маңызды қызметтерді атқарып келеді.

Қазіргі тіл тұтынушысына бүгінге дейін жалпыхалықтық кең қолданыстағы араб, парсы тілдік бірліктермен қоса қазіргі қазақ тілінде жиі қолданылмайтын ескі кітаби сөздер мен ішінара аймақтық сөздерді де қамтыған «Қазақ әдеби тілінің он бес томдық сөздігінің» орны айрықша.

Ал енді жаңа графикаға көшу барысында осындай ғылыми лексикографиялық еңбектерді басшылыққа ала отырып, қазіргі сөздік қорымызға бұрыннан ертеректе енген және егемендік алғаннан кейінгі жылдар ішінде тіліміз, дініміз қайта жаңғырып, неологизмге айналған кейбір ескіліктегі араб, парсы тілдік бірліктерді қайта жинақтап, толықтырып, сұрыптап, сөздікке тіркеп, реттеп, мән-мағынасын ашу – кезек күттірмейтін мәселе. Бұндай сөздіктер практикалық тұрғыдан қазіргі қоғамның тілтанымдық әлеуетін көтеруге де, білімін кеңейтуге де септігін тигізетіні сөзсіз. Сөзді лексикографиялау дәстүрі бойынша, атау сөздер мен олардың құрамы ескеріледі. Осыған орай жаңа графикадағы араб, парсы түсіндірме сөздігі *макроқұрылымы* мен *микроқұрылымын* нақтылау арқылы түзіледі. Сөздіктің *макроқұрылымына* сөзгізбе құрамы, атау сөздер іріктелсе, *микроқұрылымына* сөздік мақаланың көлемі, пішіні, белгі сөзі, этимоны, латын әрпімен жазылған транслитерациясы, әртүрлі тұлғада жазылып жүрген сөздерді латын графикасымен орфографиялау мәселесі, сөздің семантикасы, семантикалық варианттары, семантикалық өрісі, дәйектемелік материалдары қамтылады. Сонымен сөздіктің сөзгізбесіне енетін араб, парсы кірме сөздер құрамын былайша бөлуге болады:

- жалпыхалықтық қолданыстағы араб, парсы сөздері;
- ескі кітаби сөздер;
- діни сөздер;
- аймақтық қолданыстағы араб, парсы сөздері.

Сөздік мақалаға осы топтағы сөздердің негізгі мағыналарынан бөлек мазмұны жағынан жаңаша мән алған араб, парсы сөздері де қамтылатындықтан, жаңалану дәрежесіне талдау жұмыстарын жүргізуді жөн көріп отырмыз. Лексикологияда жаңа сөздер өзінің жасалу жолына қарай лексикалық және семантикалық неологизмдер деп бөлінеді. Лексикалық неологизмдерге қазақ халқының ұғымында болмаған, араб, парсы тілінен ертеректе рухани дүниемен байланысты енген абстракт атауларды (ауа, жан, рух, махаббат, т.б.) жатқызуға болады. Уақыт өте кейбір араб, парсы сөздері семантикалық өзгерістерге түсу арқылы жаңа атауларға ие болуын семантикалық неологизмдерге жатқызамыз. Академик Р. Сыздықтың айтуынша, «жаңа сөз» деп жүргеніміздің бір алуаны – жаңа мағына үстеп, «тонын айналдырып киген» байырғы сөздер. Демек, жаңа дегеніміздің өзі – бұрынғы барлардың не тұлғасы, не мағынасы құбылған «жаңғырықтары» [152, 145-б.].

Жалпыхалықтық қолданыстағы араб, парсы сөздері. Ең әуелі сөзтізбе құрамына төл сөздеріміздей болып қабылданып кеткен әдеби тілде белсенді қолданылатын **араб тілінен:** *айла, алқа, азамат, азан, әмір, әлем, әріп, әтір, әулие, ғайып, ғажап, махаббат, мәдениет, мекен, мейірім, нұр, ноқат, ниет, сауап, тылсым, қуат*, т.б., **парсы тілінен:** *баба, баға, барабар, бәйт, бейғам, бекем, жад, жан, жексенбі, жомарт, зардап, зергер, кедей, қошемет, кент, саз, сағыз, сая, тамаша, тілмаш, ұстара, шаршы, шеңгел*, т.б. енген сөздер алынады. Қазіргі жаһандану заманында ақпараттық технологияның қарыштап дамуына байланысты осындай жалпыхалықтық әдеби тілдегі кең қолданыстағы араб, парсы сөздерінің терминдік мән алып, жаңа мазмұнға ие болды. Бұл үрдіс отызыншы жылдардан басталғаны белгілі. Академик Р. Сыздық: «Жаңа сөздер» деген категорияға жататын тілдік құбылыстың қазақ тіліне қауырт және көптеп пайда болған тұсы ХХ ғасырдың алғашқы екі онжылдығы деп батыл айтуға болады», - дейді [152, 133-б.]. Содан бері араб, парсы сөздері қазақ тілінің терминдік қорын толықтырып, ғылымның әр саласының терминологиялық сөздіктеріне енгізілді. А.Е.Есенқұлов пен Н. Әшімбаева философиялық терминдерге сандық зерттеу жүргізу барысында 1200-ден аса терминдердің 50-ден астамының тегі араб пен парсынікі деген тұжырым айтады [170, 88-б.]. Әсіресе, олардың біршама пайызы қоғамдық ғылымдар саласында, соңғы жылдары техника, компьютерлену салаларында да орын алған. Мәселен, жалпы әдеби тілде «адам баласына тән ой, ес, қапер» мағынасындағы парсының йад (ياد) *жад* сөзі қазақ тілінде кибернетика мен компьютерлік технологияда «машинаның есте сақтау қабілетін» білдіретін термин ретінде қалыптасып кетті. Сондай-ақ, араб тілінде «күш, энергия», «қабілеттілік», «отряд, полиция корпусы» деген мағыналарды білдіретін *куат* (قوت) сөзі термин ретінде мағыналық өрісі кеңейіп, «энергия», «физикалық шама» мағыналарында қолданыс тауып, салалық сөздікке тіркелген. Әдеби тілімізге ертеден сіңісіп кеткен арабтың *торап* сөзінің «жолдардың тоғысқан жері», «астық бастыратын, қырман көтеретін жер» деген мағыналары бар. Тіпті тілімізде «тоғыз жолдың торабы» деген фразеологиялық тіркес көпшілікке белгілі. Қазіргі таңда бұл сөз техникалық және компьютерлік терминдік мәнге ие болып, семантикалық ауқымы кеңейген: 1. «мәшине, құрылғы, тетіктің қарапайым элементтен тұратын бөлігі»; 2. «екі бағдарламаны байланыстыратын желі»; 3. «өнеркәсіптегі бірнеше тетіктердің жиынтығы»; 4. «жүзетін көліктің жылдамдығын анықтауға арналған жылдамдық бірлігі».

Жалпыхалықтық белсенді қолданыстағы араб, парсы сөздерін калькалау тәсілі де техникалық, компьютерлік, т.б. терминдердің нормалануына септігін тигізіп отыр: *пәрмен* (команда), *мұрағат* (архив), *дерекхана* (библиотека), *хабар* (сообщение), *амал* (операция), *перне* (клавиша), *пернетақта*, *лақаб* (ярлык), *себет* (корзина), *науа* (желоб), т.б. Әзірленетін сөздіктің сөздік мақаласына осы сөздердің негізгі мағынасымен қатар қосымша үстеген жаңа мағынасын да енгізуді қажет етеді:

ПӘРМЕН [ир.] з а т. 1. *Қарқынды екпін, күш, қайрат-жігер, тегеурінді қуат.* Ол енді-енді бұрылам дегенше қолымдағы найзаны *п ә р м е н і м е н* жіберіп кеп қалдым (Е.Салихов, Алақан). 2. *Күрделі бір істі орындату үшін берілетін әмір, бұйрық, тиісті жарлық.* Ей, алла, разымын салғаныңа, Жеткізбей армандамын алғаныңа. Билетіп, Шам, Бағдат, жетпіс әлем, Көндірдім талай елді *п ә р м а н ы м а*. Бір алла, жалғыз ұл бер, жарылқай көр! Көре алмай армандамын қалғаныма. Кетейін өзім барда патша сайлап, Артымда тапсырайын қалғаныма!» (Ө. Найманбаев, Шығ.). [164, 12-т., 338-б.]. 3. Ақпар. *Компьютерлік бағдарлама қандай бір тапсырманы орындатуға берілген нұсқау.* *Пәрмен* бойынша компьютерабоненттің нөмірін тереді.

ПЕРНЕ [ир.] з а т. 1. *Домбыра, гитара, мандолин сияқты ішекті аспаптарды ойнағанда дыбысты күшейту, анықтай түсу үшін саусақпаен басатын мал ішектерінен я сымнан жасалған тетік.* Әншінің сүйрік саусақтары домбыраның қос шегінде *п е р н е* бойымен жорғалай жөнеледі («Қаз. әдеб.»). 2. ауыс. *Нәзік, сезім.* Жаралы бір жан жатыр құба жонда, Бір қисық жалғыз аяқ сүрлеу жолда. *П е р н е с і*, нұры кеткен көзіменен, Қарайды бейшара жан оңға, солға (М.Жұмабаев, Шығ.). [164, 12-т., 358-б.]. 3. *Пернетақтадағы сандық және әріптік түймеше.* Қазіргі таңда кеңінен тараған Windows-қа лайықталған пернетақта 104 *п е р н е д е н* тұрады, оның екеуі – Windows терезелері бейнеленген *п е р н е л е р* (<https://kk.wikipedia.org/>).

Мазмұн жағынан жаңа мағына үстеген араб, парсы сөздері қоры бүгінгі таңда кітаби лексиканың, діни, жергілікті (аймақтық) тіл ерекшеліктеріндегі сөздердің семантикалық түрленуінен де, өзара ауыс-түйісуінен де толығып отыр.

Ескі кітаби сөздер. XV–XVIII ғғ. жазба мұралар тіліндегі және XIX–XX ғғ. ақын-жазушылар шығармаларындағы ескі кітаби сөздердің бірқатары қолданыстан шығып кетсе, бірқатары мағынасын сақтап қалғандар да, жаңа мағынаға ие болғандар да бар. Түркі жазба ескерткіштер тіліндегі билік, атақ-лауазым саласындағы атаулар *патиша, маслихат, мәжіліс, әкім, астана, сарай, сарбаз, патиша, майдан*, т.б. қазіргі мемлекеттік басқару аппараттарында жаңаша сипат алып, нормативтік мәртебеге ие болған. Әсіресе, заң саласына қатысты терминдік ұғымдардың басым көпшілігі – байырғы араб, парсы сөздері. Бүгінгі таңда мағыналары сақталып, семантикалық өрісі кеңейген сөздердің қатарына *қарар, бан, мүлік, құн*, т.б. сөздерін жатқызуға болады. Мына кестеден салыстырып көрейік:

Жазба ескерткіштерде:	Қазіргі қазақ әдеби тілінде:
ҚАРАП (ар.) قرار – <i>шешім</i> . Шолар асул мыңары білән мұндағ қарарда хан алдында ерділер. Солар негізгі мың адамдарымен хан алдында осындай шешімде еді («Жамиғат тауарих»). Сыр суыны кечмекні қарар беріп кетді. Сыр өзенін кешіп өтуді бұйырып кетті («Түркі шежіресі»). Бұ қауым раст көңілі білән ел болды мұндақ қарар уа муқаррар болды. Бұл қауым шын көңілмен (Шыңғыс ханға) ел болды, осындай нақты шешім қабылдады (ЖТ). Андын соң Кутан бір қарарда тұрды андағ шарх берілді. Одан соң Кутан бір шешімге келіп, мынадай мәлімдеме жасалды (ЖТ). [Сейітбекова А., 2014, 244-б.].	ҚАРАП [ар. باب] зат. заң. 1. Конституцияның құқықта парламент палаталарының бірі қабылдайтын құжаттардың атауы. Қарар заң жобарынан гөрі басқаша тәртіппен талқыланады және мемлекет басшысының қол қоюына берілмейді (ҚҰЭ). 2. Алқалы орнаған мәжілісінде немесе қоғамдық бірлестіктер мүшелерінің жиналысында қайсыбір мәселені талқылау нәтижесін жасап қабылданған шешім. Мәжіліс спикері орынбасарының сөзіне жүгінсек, Еуропарламент қарары қандай да бір елге елеулі нұқсан келтірмейді екен. Оның үстіне мемлекеттердің көбі мұндай қарарға елең етпейді де («Түркістан») [ҚӘТС, 2011, 9-т., 349-б].
БАБ (ар.) باب – <i>тарау, бөлім</i> . Туркиға қылыб азамдан бұ кітабмариғатқаачты секіз түрлү баб . Түркі тілінде парсыдан аударылып бұл кітап, білімге ашты сегіз түрлі бап (Гүлістан түрікшесі). Бұ кітабын ибтида қылдұқ шаджара и түркі ат қойдұқ тақы тоқұз баб қойдұқ. Бұл кітапты (жазуды) бастадық, (оган) «Түркі шежіресі» деп ат қойдық та тоғыз тарауға бөлдік (Түркі шежіресі) [11, 70-б.].	БАБ [ар. باب] зат. заң. – <i>белгілі бір құжаттың тармағы, тарауы; статья</i> . Республика Президенті мен Парламентінің ара қатынасындағы Президенттік заңды немесе оның жекелеген баптарын қайта талқылауға және дауыс беруге қайтаруға конституциялық құқығы өте маңызды құрал болып табылады («Егемен Қазақстан») [10, 2-т., 706-б].

Осындай ескілікте қолданылған *мақлұқат, набатат, мұқаммал* қазіргі мектеп оқулықтары мәтіндерінде «жәндік, құрт-құмырсқа, бақа-шаян» мағынасындағы مخلوقات (*махлуқат*^м) *мақлұқат* (фауна), «өсімдіктер, өсімдік әлемі» мәніндегі نباتات (*набатат*^м) *нәбатат* (флора) қолданыс тапқан.

Жаңа мағына ие болған сөздердің қатарына араб тіліндегі «1) аяқталған; 2) толық; 3) ауыс. байлық» мағынасындағы مکمل (*мукаммал*^м) *мүқаммал* сөзін жатызуға болады. Қазіргі қазақ тілінде «инвентарь» сөзінің аудармасын беріп отыр, яғни «мекеменің, жеке адамның мүлкіне жататын барлық нәрселер» деген мағынада жаңа атаудың қатарынан орын алған.

Діни сөздер. Бүгінгі таңда еліміздегі қалалық үлкен мешіттерде, әлеуметтік желілерде дінтанушы ғалымдардың, имамдардың, молдалардың Алланы тану, Аллаға құлшылық етуге бағытталған насихаттау шаралары мен дәрістері діни сананың жаңғыруына септігін тигізіп отыр. Осы ретте уағызшылар діни ұғымдарды түсіндіруде араб тіліндегі түпнұсқасымен айтуды дәстүрге айналдырған: *Аллах* (Алла емес), *халал* (адал емес), *ширк* (күнә емес), *уахи келді* (хабар келді емес), *мазхаб жолы* (тура жол емес), *мурид* (шәкірт емес), *сахаба* (достары емес), *муджахид* (күресуші емес), т.б. Содан қоғамда, әсіресе, жастар арасында діни ұғымдар мен түсініктерді түпнұсқа тіліндегі айтылуындай қаз-қалпында қабылдап, игере бастаған. Сондай-ақ, діни орталықтардың ашылуы, діни кітаптардың шығуы Құран сүрелері мен аяттарын түпнұсқа тіліндегідей жазу да белең алған: *мазхаб* (мазхап емес), *хиджаб* (хиджап емес), *жихад* (жихат емес), т.б. Сонымен қатар XVIII–XX ғғ. кітаби лексикадағы діни сөздер күні бүгінге дейін әртүрлі нұсқада жазылып жүр: *мұбарак/мүбарак/мүбарік, уажіп/уәжіп*, т.б. Сондықтан жаңа сөздікке тіркелетін жаңартылған діни мазмұндағы сөздерді сұрыптауды, түрлі нұсқалармен жазылған сөздерді біріздендіруді қажет етеді.

Жергілікті (аймақтық) сөздер. Қазақ тіліндегі жаңа бірліктердің тағы бір көзі – жергілікті (аймақтық) сөздер. Кейбір тілдік бірліктер сөйлеу тілі жүйесінен әдеби тілдің жүйесіне не терминжасам жүйесіне өтеді. Мәселен, еліміздің батыс, шығыс аймақтарында «асыл, өте жақсы, ерекше, тәуір» деген мағынадағы *дегдар* сөзі әдеби тілдің нормасына өткен. Мәселен,

Ол бір **дегдар** тұқым, әкесі де **дегдар** кісі болушы еді (Сем., Ақс.).

Өзім естіген білген, өткен кеткен дүниедегі **дегдар** даңқты әйелдердің бір де біреуін маңаламайды (Қ. Сатыбалдин, Қараторғай).

Сөзтізбеге аймақтық қолданыстағы араб, парсы сөздерінің мағыналық өрісі терминдік мән алғандарын да байқауға болады. Еліміздің оңтүстік өңірінде парсының «үйдің кіреберіс бөлмесі, ауызүй»; «мекеме ғимараттарындағы ұзын, ортақ кіреберіс»; ауыс. «босаға» мағыналарында қолданылатын **дәліз** сөзі экономика саласында «бір елдің екінші елге, бір жерден екінші жерге тексерусіз, қараусыз өтіп кететін аралық» деген терминдік мәнге ие болған. Мәселен,

Жаздыгүні көбінесе **дәлдізде** отырамыз. Үйіміз үш бөлмелі, оның бірі – **дәлдіз** (Маң., Маңғ.).

Қазақстанның бас кеденшісі Мәжит Есенбаев өзінің соңғы бір сұхбатында осы механизмнің қазақстандық кеден органдарында қолға алынғанын, яғни «**жасыл дәлізбен**» өтуге құзырлы тұлғалардың тізбесі жасалып жатқанын айтқан болатын [171].

«Дәліз» сөзімен **дәліз инвестициялық бағдарламасы, жеке дәліз, жасыл дәліз**, т.б. тіркестер пайда болған.

Аффиксациятәсілі арқылы жасалған жаңа бірліктер. Уақыт өткен сайын қоғамдағы жаңа ақпараттар ағымы мен технологияның үздіксіз дамуына байланысты араб, парсы лексикалық түбірлерінен, сөзжасам жасайтын өнімді жұрнақтарынан туындаған жаңа мазмұндағы кірмелердің қазіргі тіл иелмендерінің ауызша және жазба тілінде жиі байқалады. Парсы тіліндегі *жсо* – *жер*, *наме* – *хат*, *хана* – *үй*, *қағаз* лексикалық тілдік бірліктер және «*кәрдән* – *істеу*, *жасау*» етістігінің осы шағы «*кәр-кәр*, *гер*», «хурдан – жеу, ішу» етістігінің осы шағы «*хор-қор*» өздерінің номинативтік мағыналарын айырылып, қазақ тілінде сөзжасам аффикстері қызметінде жұмсалады. Соңғы кездері баспасөз беттерінде, ресми ісқағаздарында бұл сөзжасам жұрнақтары арқылы жасалған бізге белгілі *қызметкер*, *жемқор*, *дәріханада*, *әбзелхана*, т.б. сөздерінен бөлек жаңадан туындаған тілдік бірліктердің белсенділігі артып келе жатыр: *құзырхат*, *жалгер*, *үміткер*, *зияткер*, *мәтінгер*, *тәлімгер*, *қаламгер*, *дерекқор*, *растама*, *ысырапқор*, т.б. Парсының сөзалды *-бей* жұрнағы тіл білімі саласында жаңа терминдер жасауға ұйытқы болып отыр: *бейүндес*, *беймілдік*, *бейфенитті* (*тұлға*), *бейресми*, *бейтарап*, т.б. Әсіресе сөз соңына *-ет*, *-ят*, *-ат* аффикстерінің жалғануы арқылы жасалған *өркениет*, *руханият*, *жағдаят*, *исламият*, т.б. жаңа тілдік бірліктердің қолданысы жоғары. Сөзжасам құбылысы төл сөздер мен араб, парсы, орыс тілі мен араб, парсы тілдік бірліктерінің бірігуі арқылы жасалған гибриді сөздер де баспасөз беттерінде, ғылыми мәтіндерде жиілеп бара жатыр: *мәтінтану*, *мәтіннама*, *тақырыптама* (тематика), *мақалнама*, *уақытсыйымдылық*, *қуатсыйымдылық*, *пікіралмасу*, *азатжол*, т.б. Осындай жаңадан туындаған тілдік бірліктерді де сөздікке енгізуді қажет етеді.

Әдеби тілімізде қолдану жиілігі жоғары тілдік бірліктердің семантикалық өрісіне назар аударайық. Қазақ әдеби тілі сөздігінде тіркелген «нақты мемлекеттік органға немесе лауазымды тұлғаға заң арқылы берілетін өкілеттіктің, құқықтың және міндеттердің жиынтығы» мағынасында қолданылатын арабтың *құзырет* сөзі қазіргі БАҚ құраладары мәтіндерінде және педагогика саласында дефинициясы нақтыланбағанын байқауға болады. Педагогика саласында бірде «*құзырет* – практикалық тәжірибенің, ұсталықтың және білімнің негізінде ойдағыдай әрекет ете білу», енді бірі «*құзыретті*» – «бір нәрсе жайында өзінің дәлелді, абыройлы пікірін білдіре алатындай білімді меңгеру, бір салаға қатысты хабардарлық, беделділік» деген тағы басқа мағынаны білдіреді. Осылайша педагогтар арасында қолданылып жүрген «*құзырет*» сөзінің әртүрлі қолданысқа ие болғаны байқалады. Осыған байланысты бұл сөздің дефинициясын нақтылап, сөздікке енгізуді қажет. Осы сияқты терминком бекіткен терминдер қатарынан орын алған *мүкәммал* (инвентарь), *мәтінгер* (текстолог), *напақа* (алимент), *сазгер*, *шәкіл*, т.б. сөздікке тіркеуді қажет ететін лексикалық бірліктер.

Тілімізде белгілі бір құбылысты, ұғым-түсінікті, атаудың екі-үш, кейде одан да көп варианттары қатар, жарыса қолданыла беруі орын алған. Оның бірі төл сөзіміздей игеріліп кеткен араб, парсы сөздері болса, екіншісі орыс сөздері болады. Мысалы, қазіргі күндерде, *мұрағат* – *архив*, *мұражай* – *музей*, *пайыз* – *процент* сияқты сөздер қатарласа қолданылып келеді. Кейде араб, парсы тілінен енген сөздердің өздері қатар жарыса қолданылады: *уәж* – *себеп*, «*условие*» сөзі *шарт* – *талап*, т.б. Осындай жаңа тілдік бірліктердің орнығуына, біріншіден, уақыттың, екіншіден, қоғамның талғамы, үшіншіден, лингвистикалық талдауларды қажет етеді.

Қазіргі қазақ әдеби тіліндегі және түрлі салаларда жаңа мағына үстеген араб, парсы сөздерінің қоры ескі кітаби лексиканың, діни, жергілікті (аймақтық) тіл ерекшеліктерінде қолданылатын сөздердің семантикалық түрленуі мен дифференциалану процесіне түсуі арқылы жаңарған. Осыған орай қазіргі қолданыстағы жаңа араб, парсы тілдік бірліктерін екі топқа бөлуге болады:

1. қалыптанып, нормаланып кеткен жаңа бірліктер;
2. босаң нормада тұрған жаңа қолданыстар.

Сонымен жаңа графикамен түзілетін сөздікке араб, парсы тілдік бірліктерді тіркеуде келесі лексикографиялық критерийлерді назарға алуды жөн санаймыз:

біріншіден, әртүрлі дефиницияда қолданылып жүрген кейбір лексикалық бірліктердің мағыналарын нақтылау;

екіншіден, тіл иелмендерінің қолданысында функционалдылығы жоғары, бірақ әдеби нормаға еніп орнықпағандарды сөздікке тіркеу;

үшіншіден, жалпыхалықтық қолданыстағы, кітаби тілдегі, діни, жергілікті (аймақтық) тіл ерекшеліктеріндегі сөздердің семантикалық өзгерістерінен болған жаңа тілдік бірліктерді сөздік мақалаға енгізу;

төртіншіден, жазу-сызуда әртүрлі тұлғада жазылып жүрген *мұбарак/мұбарак/мұбарік*, *мазхаб/мазхап*, *уәжіп/уәжіп*, *марқабат/мархабат*, *патсайы/батсайы* т.б. араб, парсы сөздерін біріздендіру.

3.2.7 Кейбір кірме бірліктердің дыбыстық игерілуі

Жаңа латын әліпбиіне көшуде қазақ тілінің лексикографиялық базасына да өзгертулер мен толықтырулар енетіні анық. Осыған орай бүгінгі сөздік қорымыздың негізгі қабатын құрайтын араб және парсы сөздеріндегі болып жақтан дыбыстық және семантикалық түрлену жолдарын, шығу төркінін қайта

карастырып, жаңа сөздікке тіркеп, жетілдіріп отыруды қажет деп санаймыз. Қазақ тіліне ертеден енген кейбір араб, парсы сөздері игерілгені соншалықты, төл сөзіміздей қабылдаймыз. Кейде бұл сөздер сөздікке тіркелгенмен, шығу төркіні қай тілден енгендігі нақты көрсетіле бермейді. Ол бір жағынан жөн де, себебі біржақты ғылыми дәлелденген пікірлер мен зерттеулер болмайынша, қате ақпарат беруден сақтанудың бірден бір жолы. Осыған байланысты зерттеу жұмысымыздың мақсаты – халықтың сөйлеу тіліндегі кейбір араб, парсы сөздерінің түп-төркінін анықтап, сөздікке белгілеуді қарастыру.

Жалпы, араб, парсы сөздері қазақ тіліне екі түрлі формада жазба және ауызша тілі арқылы енгені белгілі. Жазба тіл арқылы енген араб, парсы сөздері түркі тілдеріне бастапқы енген кезінен бастап XX ғасырдың алғашқы кезеңіне дейін түпнұсқасы сақтала отырып жазылды. Одан кейін араб, парсы сөздері халықтың сөйлеу тіліндегі дыбысталуына жуық жазыла бастайды. Дегенмен араб, парсы сөздері **халықтың сөйлеу тілімен** де және **түпнұсқасымен** де әртүрлі нұсқада таңбаланғанын сол кезеңдердегі жарияланған газет тілі материалдарынан, XV-XVII ғғ. ақын-жыраулар мен жазушылардың шығармаларынан, халық арасына ауызша тараған діни қисса-дастандар мәтіндерінен байқауға болады. Уақыт өте халықтың сөйлеу тілі арқылы енген белсенді қолданыстағы араб, парсы сөздері қазақ тілінің дыбыстық табиғатына сәйкес әртүрлі фонетикалық (синкопа, эпитеза, апокопа, метатеза) құбылыстармен игерілгені белгілі. Айтылуы бойынша игерілген сөздердің құрамындағы сөз дыбыстарының жазудағы нормасы белгіленіп, орфографиясы да орнықты. Қазіргі қазақ әдеби және халықтың сөйлеу тіліндегі араб, парсы сөздерін игерілуі тұрғысынан екі топқа бөлуге болады.

Бірінші топқа сөздің сыртқы тұрпатына қарай кірмелігі танылатын араб, парсы сөздері: *кітап, дәптер, періште, хат, азат, әнсана, дарақ, ұстаз, пайда, мектеп, дос, парасат*, т.б. жатады. Яғни, сөз құрамындағы дауыссыз дыбыстардың қазақ тілінде сол дыбыстарға жуық дыбыстарға түрленуі арқылы игерілген сөздер.

Екінші топқа сөздің сыртқы тұрпатына қарай кірмелігі танылмайтын араб, парсы сөздері: *әбүйір, әжептеуір, әмпей, әмісе, әрине, әсте, өжет, өбу, өгей, үлгі, үжіре*, т.б. жатады. Яғни, сөз құрамындағы жат дауыссыз дыбыстардың түсіп қалуы немесе дауысты дыбыстарға түрленуі арқылы тұтасымен қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына бейімделіп игерілген сөздер.

Араб, парсы сөздерінің қазақ тілінде алатын орны, ену жолдары Л.З. Рүстемовтың, Е. Бекмұханов, Н. Оңдасынов, Б. Жұбатова, Ж. Есеналиеваның, т.б. ғалымдардың еңбектерінде зерттелді. Алайда тілімізде кірмелігі танылмай кеткен тілдік бірліктер де жеткілікті. Сөз төркінін анықтауда дәстүрлі фонетикалық, морфологиялық, лексика-семантикалық принциптері негізінде салыстырмалы-салғастырмалы, жинақтау әдістері басшылыққа алынды. Зерттеу нысанымызға алынған тілдік бірліктердің семантикалық өзгерістері қазіргі қазақ әдеби тілі сөздігіндегі мағыналарына сілтеме беріліп отырады.

Сөздің бастапқы позициясында дауыссыз дыбыстармен басталатын төл тіліндегі араб, парсы сөздері игерілу процесінде бір ғана белгіленген дауысты дыбысқа өзгеріп, игерілмеген, олар алуан түрлі дыбыстық өзгерістерге түрленіп, семантикалық өзгерістерге түскен. Қазақ тілінің дыбыстық артикуляциясына сәйкес келмейтін арабтың ح “хә:”, خ “ха:”, ه “һә:”, ع “айын”, غ “ғайын” дыбыстары. Мәселен, ح “хә:” дауыссызы сөз басында түсіріліп, сөз жіңішке дауысты **ә, ө, ү** дыбыстарынан басталған: *һүкм حکم – өкім/үкім*; т.б. Кейде ح “хә:” қатаң дауыссыз дыбыстан басталады: *حاضر – қазір/әзір; харакат, حر اکت – қарекет/әрекет* т.б. Қазақ тілінде мұндай жуан дауыстылардың жіңішке дауыстыларға алмасуы тіл арты дыбыстарының тіл алдына жылжу үрдісімен түсіндіріледі [36, 149]. Әсіресе, бүгінгі тіл иелменіне танымастай игерілген кірме сөздердің ішінде **ә, ө, ү** дыбыстарымен басталатын сөздер.

Ә-мен басталатын сөздерге назар аударайық. Тілімізде семантикасы күңгірт тартқан **ә**-мен басталатын бірқатар сөздер бар. Мәселен, *Бұлармен әмпей болған адамның Жанарынан қып-қызыл боп жас тамар!* (Қ. Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Осы сөйлемдегі *әмпей* сөзі қазақ тіліне дыбыстық тұрғыдан игерілгені сонша бүгінгі тіл тұтынушылары төл сөзіндей қолданады. *Әмпей* сөзі парсы тілінің *һәм* (هم – бірге) және *но* (نَا – аяқ) сөздерінің *һемпә* бірігуінен туындаған болса керек. *Һәмпо* сөзінен *ие* және *ий* парсы тілінің қатысымдық жұрнақтары арқылы жасалған *һәмпоие, һәмпоий* нұсқалары бар. Қазақ тілінде қатысымдық тұлғадағы соңғы *һәмпоий* нұсқасындағы бірінші буындағы дауыссыз *һ* дыбысының түсіп қалуы (*һәм – әм*) және екінші буынның (*но – пей*) қазақ тілінің сингорманизм заңдылығына сәйкес өзара үндесіп, жіңішкеруі арқылы түрленген. Парсы тілінде бұл сөздің *һәмпо* (همپا) 1. жерсерік, жолдас; 2. жалға жерімен бірге берілген қос бұқаның иесі; 3. орта шаруа. *Һәмпоие*: тең дәрежелі, лауазымы мен атақ-дәрежесі бойынша бірдей; *һәмпоий*: сүйемелдеу, жолдастық деген мағыналарына ие [172, 722]. Парсы тіліндегі бұл сөздің бірнеше мағынасына ортақ келетін семантикалық компонент “бірге орындалатын іс” дегенге саяды. Яғни, қазақ тілінде *әмпей* деп “бір-бірімен ауыз жаласқан көңілдес, сырлас” адамды атайды. Тілімізде “ашыналас, көңілдес” мағынасы да кездеседі [172, 2 т., 451].

Қазіргі таңда *әмпей* сөзіне қарағанда ауызекі сөйлеу тілінде “ым-жымы бір” мәніндегі *әмпи-жәмпи* қос сөзі жиі қолданылады. Осындағы *жәмпей* сыңарының да мәні бүгінгі оқырманға бейтаныс бірлік.

Жәмпей тұлғасының жеке мағыналық дербестігі жоқ. Дауысты дыбыстан басталатын *әмпей* сөзінің алдына *ж* дауыссыз дыбысының қосылуы арқылы жасалған қос сөз. Тілімізде “*әмпей-жәмпейдің*” *әмпи-жәмпи*, *әмпай-жәмпай* нұсқалары да кездеседі.

Ә-мен басталатын тағы бір сөзге мысал келтірейік. Мұнан бұрын балаларымыз ... төрт-бес жылда *әп т и е к т і*ң қарасын жөндеп оқи алмай, тәліптіректеп, мыжып жүрмеуші ме еді? (С. Торайғыров). Осындағы кірмелігі байқалмайтын, төл сөзіміздей игеріліп кеткен *әптие*к сөзінің де түп-төркіні парсынікі. Парсы тілінде бұл сөздің орфографиялық нұсқасы *хафт у иек* (هفت و يك – жетіден бір), яғни *хафт* (هفت – жеті) және *иек* (يك – бір) сандары байланыстырушы у (و) журнағы арқылы күрделі бөлшектік сан есімді тудырып тұр. Өткен ғасырда мұсылман мектептеріне қолданылған Құранның қысқа сүрелері мен аяттарынан тұратын құранның жетінші бөлігін *әптие*к деп атайды. Яғни, *әптие*к – мұсылманша алғашқы сауат ашуға арналған оқулық түрі [173, 2 т., 470]. Сондай-ақ, байырғы қазақ арасында көзі ашық, санды есептей алатын адам Ә “таусыпты” деп дәріптелді. Әдетте халық арасында ем-домда жиі қолданылатын арнайы сүрелер мен дұғалар Ә-те беріліп отырды [173, 460].

Сонымен ә-мен басталатын сөздердің көпшілігінің түп-төркіні араб, парсы тіліне жатқызылады. Қ. Жұбанов: “Қазақ сөзі *әнге* келетін болсақ, ол түбірлі сөз емес, кейініректе иран тілінен енген сөз. Оның алғашқы нұсқасы *оһәник*. Біздегі *ән* сөзінің басындағы *ә* қазақ тілінде кейіннен араб-иран кірмелері арқылы пайда болған, бұл араб, иран сөзінің ассимиляциялық құбылуға ұшыраған түрі” – дейді [174, 20]. Осындай *ә* дыбысынан басталатын сөздердің араб, парсы тіліндегі графикалық тұлғасы мынадай:

- а алиф: ا اьгир – аьгир;
- а алиф пен хамза: ا اьдан – аьден, ا اьдсте, ا اьдсте – аьдсте;
- а алиф пен айын: ا اьдл, ا аьлем;
- е айын: ع اьбес, ع اьзиз;
- х хә: ح اьрекет/хареке, ح аьдд;
- һ һә: ه اьуе/ауа; ه اьк аьптие, ه اьжуа/ажуа, т.б.

Байқағанымыздай, арабтың *алиф*, *алиф хамза*, *айын алиф* және *айынмен* басталын сөздер қазақ тіліне *ә* дыбысымен түрленген. Ал дауыссыз *ха* және *һә* әріптерімен басталатын кейбір сөздер қазақ тілінде көбіне мағына ажыратушы фонетикалық вариант құруға негіз болған.

Қазіргі қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *ә* дыбысынан басталатын сөздердің саны көп. Мысалы, *әбжет*, *әбзел*, *әдді*, *әжет*, *әзәзіл*, *әзіл*, *әзірет*, *әсат*, *әсте*, *әсел*, *әдіс*, *әлем*, *әріп*, *әлек*, *әуселе*, т.б. Олардың көбі туынды сөздерге ұйытқы болған.

Ө-мен басталатын сөздердің де кірмелігі байқала бермейді. Тілімізде адам тұлғасының қайсар мінезін білдіретін *өжет* сөзінің арабтың *һуджәтун* حجة сөзінің дыбыстық түрленуінен жасалғаны көпшілікке беймәлім. Н. Ондасыновтың арабша-қазақша сөздігінде *һуджәт* حجة сөзі 1. дәлел; 2. сылтау; 3. иелік документ (бір нәрсеге); 4. ауыс. қайсар, табанды, өр [175, 117]. Парсы тілінің сөздігінде: 1. айғақ, дәлел; аргумент; 2. талас, пікірталас; 3. вексель деген мағыналарға ие [157, 492]. Сөздіктерден байқағанымыз бірінші, екінші, үшінші мағыналары өзара бірін-бірін толықтырып тұрған семалар. Қазақ тіліне тек “құжат” мағынасы сақталған. Ал ауыспалы мәндегі “қайсар, табанды, өр” *өжет* сөзі алдыңғы дауыссыз *һ* дыбысының түсіп қалуы және одан кейінгі жуан дауыстының жіңішке дауысты дыбысқа өзгеруі арқылы түрленген. Қазақ тілінде *өжет* сөзінің семалық өрісі кеңейген. Алдыңғы өзара мәндес үш семаны негізгі семаларға жатқызымыз: 1. *Ойын іркілмей, қысылмай, бетке айтатын, еш нәрседен қорықпайтын*; 2. *Батыл, қайсар, қайтпайтын*; 3. *Өткір, батыр*. Шеткері сема: 4. *Қыран құстардың шақар, өткір сыны* [164, 2 т., 470].

Осылайша көне және ортағасыр жазба ескерткіштер мәтіндерінде қолданылу жиілігі жоғары арабтың *һуббу* حب сөзі де бастапқы позициясындағы *һ* дыбысының түсіп қалуы және одан кейінгі дауыстының өзгеріске ұшырауы арқылы *өбу* болып игерілген. Қазіргі қазақ тілінде бұл сөздің мағынасы кеңейген, көбіне ақын-жазушылардың шығармаларында кездеседі: 1. *Ернін тигізіп сүю*. 2. *Сүйіспеншілік, құштарлық*. 3. *Ауысп. Желту, рақат сезімге бөлеу* [164, 12 т., 67]. Ауызекі сөйлеу тілінде *үбекте*, *өбекте*, *өпкенде* әртүрлі дыбыстық нұсқаларында кездеседі.

Қазақ тілінде *ө* дыбысымен игерілген араб тіліндегі *уә* дыбысымен басталатын бірқатар сөздер бар: *уәкил* وکیل – өкіл, *уәсийәт* وصیت – өсиет, т.б. Бұл сөздер де араб тіліндегі алдыңғы дыбыстың түсіп қалуы арқылы және екінші дауысты дыбыстың өзгеріске түсуі арқылы түрленген. Араб тілінде *өкіл* сөзінің *сенімді адам, қорғаушы, депутат* мағыналары бар. Қазақ тілінде семантикалық өрісі кеңейген: 1. *Белгілі бір елдің, мекеменің, ұйымның көзқарасын, мүддесін білдіретін, оны жүзеге асыратын ресми адам*. 2. *Белгілі бір топтың (халықтың, ұйымның, таптың) атынан келген кісі*. *Өкіл* сөзінің бұдан бөлек “келісім бойынша жасалған туыстық атау” мәнінде *өкіл ата*, *өкіл бала*, *өкіл күйеу* тіркестері қалыптасқан.

Дегенмен парсы тілінен енген кейбір сөздердің қазақ тілінің дыбыстық табиғатына түрлену жолдары өзгеше. Мәселен, қазіргі сөйлеу тілінде кеңінен қолданылатын, танымастай игерілген сөздердің бірі парсының *өгей* сөзі. Парсы тілінде *оугей* – اوگه‌ای сөзінің бастапқы позициясындағы (*алиф* және *вау*) қос

таңбасымен жазылатын **о** дыбысы **ө** дыбысына түрленген. *Өгей* сөзінің қазіргі қазақ тіліндегі мағыналары: 1. *Өзі тұмаған (әке, шеше)*. 2. *Асырап алған, өзінен тұмаған (ұл, қыз)* [164, 12 т., 69]. Қазақ лексикасына мұндай сөздердің етене болып кеткендігі соншалық ақын-жазушылар шығармаларының өлең жолдарын көріктеу тәсілдері ретінде “бөтен, жат” мағынасында *өгей* сөзімен тіркесетін *өгей өңір, өгей өлке, өгей жүрек, өгей тағдыр, өгейлік қылды*, т.б. ауыспалы мәндегі тілдік бірліктерді жиі кездестіреміз.

Тілімізде бөтендігі байқалмайтын **у** дыбысымен басталатын араб, парсы сөздері: *үзір* (өтініш), *үкім* (билік), *үмбет* (халық), *үшір* (салық), *үміт*, *үрім-бұтақ*, т.б. **У**-мен басталатын сөздердің араб, парсы тіліндегі графикалық тұлғасы әртүрлі болып келеді.

- ^ا алиф: *الگو* олгу – үлгі, *الف* олфәт – үлпәт;
- ^ح һә: *حضور* хузур – үзір, *حجره* һоджре – үжіре;
- ^ع айын: *عشر* – үшір, *عده* үддәт – үдде;
- ^غ ғайын: *غذر* – үзір, т.б.

Төл тіліндегі сөздің бастапқы позициясы әртүрлі болғанымен, қазақ тіліне бір ғана жіңішке еріндік **у** дыбысына алмасып, бұл дыбыс қалған буындарды да үндестік заңдылығына сәйкес жіңішкертіп, өзіне бағындырған. Осылайша тұтастай толық игерілген сөздер қазақтың төл бірліктеріне айналып, кірмелігі танылмай қалған.

Сондай-ақ, тілімізде сөздің алдына бір дыбыстың қосылуы (*протеза құбылысы*) арқылы жасалған *үлек және үрей* сөздері бар. Мәселен, парсының “түйе” мағынасындағы *лук*, “бет, жүз” мағынасындағы *ру* сөздерінің алдына **у** дыбысының қосылуы арқылы жасалған. Тілімізде **й, у, р, л**, үнділерінен басталатын сөздердің алдынан селбесіп айтылатын **у** дыбысы жазуда сақталған және үндесім заңдылығына сәйкес *лук – үлек және ру – үрей* болып, тұтастай игерілу процесіне түскен. Профессор Н. Уәлидің сөздің абсолют басында **л, р** дыбыстары қолайлы еместігін және бұл позициядан “қашып» отырудың төрт фонетикалық тәсілі бар екендігін көрсетеді. Оның бірін ғалым былайша тарқатып түсіндіреді: “... **л, р** дыбыстары сөздің басында селбеспелі қысаң дауыстылармен айтылған. Мысалы, *лу* (тибет, қытай) – *ұлу*, [ылашын] т.б. Өзге алмасулармен салыстырғанда соңғы төртінші тәсілді **л, р** дыбыстарынан басталатын шеттілдік сөзді игерудің аса өнімді түрі деуге болады” [176, 75]. Қазіргі қазақ әдеби тілінде **үлек** сөзінің семантикалық өрісі кеңейген: 1. *Таза қанды нар түйенің таза тұқымды бұрасы*. 2. ауыс. *Төбе, биіктік* [164, 15 т., 54]. Тілімізде осы сөзбен байланысты *үлек бота, үлек нар* тіркестері, *үлекше, үлектей* сияқты туынды тілдік бірліктер бар. **Үрей** сөзінің екі мағынасы бар: 1. *Құр сүлдер, сырт бейне*. 2. *Ауыс. Зәре, құт, қорқыныш* [164, 15 т., 76]. “Бет, жүз” мағынасы көмескеленіп, қолданыстан шыққан. Ал “зәре, құт, қорқыныш” ауыспалы мәні қазіргі тілімізде кең өріс алған: *үрей биледі, үрей тұғызды, үрейі қапты, үрей салды*, т.б.

Дегенмен **у**-мен басталатын сөздердің үндестік заңына бағынбай, әртүрлі нұсқада жазылып жүрген кітаби бірліктер де кездеседі. Мәселен, *Айтасың өзің неге, - демей ме ол? Жел сөзге, дегенменен болма у л п а т!* *Сен айтпа қара өлеңді мен айтайын, Дегендей көрініп тұр бұл ишарат (“Айтыс”)*. *Ғаманның жалғыз қызы болған у л ф а т, бітпейді адамзатқа мұндай сипат (“Тарғын батыр жыр”)*. Осындағы “достық, қарым-қатынас, сүйіспеншілік” мәніндегі кітаби лексикада қолданылатын парсының үлфәт *تلفا* сөзі *ұлтат, ұлтәт, ұлтат*, т.б. нұсқаларда болуының себебі тіл иелменінің өлең шумағына сәйкестендіру талабынан, немесе, жазылу нормасы белгіленбеген сөздердің қатарынан болуы мүмкін. Осындай әртүрлі нұсқада жазылып әрі айтылып жүрген тілдік бірліктер тілімізде біршама. Оларды қазақ тілінің дыбыстық табиғатына сәйкес орфографиялап, бірізді нормаға түсіруді назарда ұстауымыз қажет. Бұл жайында А. Кобланова, Қ Есенова өз мақалаларында орфография және орфоэпия бойынша анықтағыштар тәрізді ортологиялық құралдардың жасалуы, гуманитарлық ғылым саласындағы аса зор табыс болады дегенді айтады [177, 17].

Қорыта келгенде, сөздердің бірыңғай жуан немесе бірыңғай жіңішке айтылуы әрі жазылуы қазақ тілінің табиғатына тән құбылыс екенін ескерсек, **ә, ө, у** дыбыстары кейінгі буындарды да жіңішкертіп, бөтендігін білдіртпей, семантикалық өрісін де кеңейткен. Бөтендігі сезіле бермейтін сөздердің өте ертеректе енгендігінің дәстүрлі лингвистикалық белгілері анықталған: туынды сөз жасау мен сөз тіркестіру қабілеттілігі, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің құрамында актив қолданылуы. Бұдан бөлек Академик Р. Сыздық кірме сөздің ену дәрежесін былайша көрсетеді: “Шеттілдік сөздің семантикалық жағынан сіңісуі, олардың тілдегі бұрынғы бар сөздерден мағына жағынан дифференциялануы, стильдік сфераға жатпайтын болса, оның әдеби тілінің әр алуан жанрында қолданыла беру қабілеттілігі” [168, 103]. Сондықтан кірмелігі қай тілден енгендігі беймәлім сөздердің түп-төркінін, семантикалық өрісін анықтап, жаңа әліпбимен түзілетін сөздіктердің сөзтізбесіне белгісөзін, стильдік белгілерін (кітаби, діни) қоюды ескеруіміз қажет. Бұл жалпы сөздікті пайдаланушы әлеумет, зерттеуші, мектеп мұғалімдері мен оқушылары үшін сөз төркінін тануда қажетті ақпарат болатыны сөзсіз.

Сөзтізбеге енген **П** әрпімен баталатын парсы сөздерінің семантикалық ерекшеліктеріне де лингвистикалық талдауды жөн көрдік. Қазақ тілінің дыбыстық ерекшелігіне сәйкес келмейтін құрамында *[фы]* дауыссыз дыбысы бар бірқатар парсы сөздері *[пы]*-мен дыбыстылып, */n/* фонемасымен

орфографияланады: فَاسَقْ [фә:сиқ] – *пасық*, فَعْلٌ [фи`л] – *пейіл*, فَرْقٌ [фәрқ] – *парық*, т.б. Ал кейбір кісі есімдері қатар екі таңбамен де, кейде үш таңбамен де әртүрлі нұсқада орфографиялана береді: *Фазыл/Пазыл, Фатима/Патима/Батима*, т.б. Сонымен қатар парсы тіліндегі **п**-мен таңбаланатын сөздер төл тіліндегі жазылу нұсқасымен де енген: *пай, паришан, панднама, пәс, перде, пері, пұл, пісте*, т.б.

Ортағасырлық жазба мұралар мәтіндерінде кездесетін **п** әрпімен басталатын парсы сөздерінің қазақ тілінің әдеби тілінің сөздік қазынасында кірме лексикалық бірліктерінің құрамы **көне, ортағасырлық лексикалық тілдік бірліктерден**: *панднама* (хандарға, ел басқаратын сұлтандарға арналған насихат кітабы), *пал* (астық бастыратын құрал түрі), *пайшерік* (көмекші, жалшы, қызметші), *пайтақ* (ежелгі шығыс халықтарының астанасы, орталық), *паранжы* (Орта Азияда әйелдердің жүзін басқа адамдарға көрсетпеу үшін жамылып жүретін, торлы бетпердесі бар жамылғы), *паришан* (уайымшыл, көңілсіз), *парда* (айла, әдіс, еп), *пұшайман* (бейшара, сорлы, мүсәпір, өкінуші, опық жеуші); **діни мәндегі лексикалық тілдік бірліктерден**: *пандат* (таң намазы), *паруардигар* (діни ұғым бойынша көзге көрінбей қамқоршы болатын күш), *пейкеш* (діни салық түрі), *пері, періште, підия* (ислам діні бойынша өлген адамның күнәсін актау үшін молдаларға берілетін құдайы), *пірадар (бірадар; тақуа, сопы); жергілікті тіл ерекшеліктеріндегі лексикалық тілдік бірліктерден: *панажай* (уақытша баспана), *паймана* (өмір, тіршілік), *пагал* (мақтаның сыртқы қабығы), *пансат* (зор, дәу), *паруаз* (үйдің төбесін жапқанда мәтке үстіне көлденең салынатын ағаш), *пахта* (мақта), *пәкене* (қысқа, қортық, аласа), *пәкі* (ұстара), *пәм* (белгілі дәрежедегі шама, әл), *пәрмене* (өліп-өшті, жанын қиды, сарп етті), *пәрнек* (ақ құман, шәйнек), *пенжіре* (шамның пияла кіргізетін жері), *пілде* (піллә; жібек құрты, оның иірген жібек талшығы, жібі) тұрады.*

Осылайша тақырыптық топтарға бөліп қарастырсақ, сөздік қорымызда парсы тілінен енген көне және жергілікті лексикалық тілдік бірліктердің қолданысы жоғары деңгейде екені байқалады. Оның көбісі тұрмыстық зат атауларына қатысты енген. Бірнеше мағынада қолданыста болған ортағасырлық парсы тілдік бірліктердің бүгінгі қазақ тілінде мағыналары тарылып, бір немесе екі мағынасы ғана сақталған. Мәселен, XIII-XVII ғғ. аралығындағы жазба мұралар мәтіндерінде «пінтә» сөзінің (түпнұсқада *фитне* فتنه) мәнмәтінге қарай бірнеше семалармен айшықталған:

1. Фитне (ар.) فتنه – *бүлік*. Бұ *фитналар* аның башындын байда болұб ерді. Бұл *бүліктер* аның ойымен ұйымдастырылған еді (Әбілғазының «Түркі шежіресі»).

2. Фитне (пар.) فتنه – *азғыру*. Шавур қылды *фитна*. Шавур азғырды (Құтыптың «Хұсрау уа Шырыны»).

3. Фитне (пар.) فتنه – *ессіздік*. Отұрсаң олтұрұр *фитна* кетер ғам. Сен отырсаң, ессіздік азайып, қайғы кетеді (Хорезмидің «Мұхаббатнамесі»).

4. Фитне (пар.) فتنه – *сиқыр*. Аның *фитне* қарақының қаракчы тек қарақынға. Оның *сиқырлы* көзінің қарақшы сияқты қарашығына (Сағдидің «Гүлістан түрікшесі»).

5. Фитне (пар.) فتنه – *құлық*. Қобұб Шавур ошол қызлардын өң тез белін бағлады қылды *фитне* ангиз. Тұрып Шавур сол қыздардан бұрын тез бір құлық жасамаққа бұды белін (Құтыптың «Хұсрау уа Шырыны»).

6. Фитне (пар.) فتنه – *қылымсынған қылық*. Қара қашында йүз мың *фитнелер* бар. Қара қасыңда жүз мың қылымсынған қылықтарың (Сағдидің «Гүлістан түрікшесі»).

Қазіргі қазақ тілінде «фитне» сөзінің жазба ескерткіштерде араб тіліндегі негізгі «бүлік» мағынасынан бөлек ортағасырлық түркі ақындары қолданған «азғыру», «құлық», «қылымсынған қылық», «сиқыр», «ессіздік» мәндегі түрлі семалық қолданыстарына ортақ келетін адам баласының жағымсыз қасиетін сипаттайтын «зиян келтіруші, қараниет адам» мәніндегі қолданысы басымдық алған.

ПІТНӘ [ир.] з а т. к ө н е. *Зиян келтіруші, қараниет адам*. Таңа алмас *п і т н ә* ң да осы өсекке: Ол әсте қалған емес көне шетте, Ардақтап адамзаттың ақ тілеуін, Үндейді о да ғажап келешекке (Х. Ерғалиев). Пенде көп дүниеде ғафыл ойлы, Теңейтін қара тауға қарша бойды. Ғалымның әрбір түрлі *п і т н ә с і н е* Жіберем тек отырып тереңге ойды (С. Көбеев).

Төл тіліндегі бастапқы мағынасын жоғалтып, мағынасы мүлде өзгерген тілдік бірліктер де кездестіруге болады. Бастапқы мағынасынан алшақтаған сөздердің бірі ретінде *паймана* сөзін алуға болады. Төл тілінде «сұйықтық өлшейтін ыдыс», «тостак» мағыналарын білдіретін бұл сөздің қазіргі аймақтық сөздікте «өмір, тіршілік» ауыспалы мәнде қолданыс тапқан.

ПАЙМАНА [ир.] з а т. ж е р ғ. *Өмір, тіршілік*. Ол қарт кісі өзінің *п а й м а н а* с ы н д а көп нәрсені көрген (Қазақ. тілі аймақ. сөздігі).

Араб тілінде «іс-әрекет, қимыл», «етістік», «әсер», «қылық» мағыналарын білдіретін *пейіл/бейіл/пигыл* сөзінің қазақ тілінде мағына мүлде өзгеріп, «ниет, ықылас, көңіл» түрінде қалыптасқан:

ПЕЙІЛ [ир.] з а т. *Ниет, пигыл, ықылас, көңіл*. Мал аямай *п е й і л* д і салсаң кеңге, Жарастырап табылар аға-жеңге, Жер өртеуге жетеді бір шағым қу, Кім кепіл бола алады осы екі елге? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сол күні ағынан ақтарылған көл-көсір көңіл, қамқор *п е й і л* і н айтсаңызшы... Біз, лапылдап жанған отты қаумалай отырған үш-төрт бала, Зәкеннің жауынды күні оқыстан ашылған аялы алақанына

Сонымен, сөздік мақалаға алынған араб, парсы сөздерінің семантикалық қолданысын талдай келе, кейбір тілдік бірліктердің дыбыстық өзгерістерге түсуі негізінде семантикалық өрісінің кеңеюі, ал кейбір сөздердің семантикалық тарылу құбылыстарын байқауға болады. Ал кірме араб, парсы сөздерінің мағынасын түркі тілдеріне, оның ішінде қазақ тіліне ену кезеңдерін анықтау – күрделі мәселе. Кейбір сөздердің әр дәуірдегі жазба мәтіндердегі қолданысы арқылы айғақтауға болады. Алайда кірме сөздердің семантикалық өзгерістері мен қолдану өрісінің кеңеюі мен тарылуы соңғы уақыттардың еншісінде екендігі байқалады.

Қазіргі жазу-сызуда таңда әртүрлі нұсқада жазылуына түрткі болып отырған **п** әрпімен басталатын кейбір парсы сөздері бар: *пәтуа/патуа/батүа; патсайы/батсайы; палуан/балуан, пейиш/бейиш, паруардигар/пируардигер, пісмилла/пісмелла/пісмил/пісмилдә, пітнә/пітіне*, т.б. Осындай бір мәндегі әртүрлі тұлғадағы сөздер жазу-сызуда қиындық келтірмес үшін жаңа графикаға көшу барысында бірізді жазылу нормасын белгілеуді жолға қою керек. Бұл мәселе кейінгі зерттеу тақырыбымызда талданады.

3.2.8 Жарыспалы араб және парсы сөздерінің сөздікте берілуі

Бүгінгі таңда араб, парсы сөздері қазіргі қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына бейімделіп игерілгенмен, орфографиясы орныққанмен, фонетикалық тұрғыдан жарыса қолдану үрдісі азайған жоқ. Бұл бүгінгі жазу практикамызда қиындық туғызып жүргені жасырын емес. Тіліміздегі жарыспалы варианттардың бірізді орфографиялау мәселесіне С. Бизақов, И. Ұйықбаевтың еңбектері арналды. Ғалым С. Бизақов: «Қайбір тілде болмасын сөз атауларының барлығы бірдей өзінің бастапқы қалпында я түрінде қалып қоя бермей, заман озған сайын дыбыстық, тұлғалық өзгеріске ұшырап отырғаны белгілі. Сондықтан болар, халық тіліндегі сөздің фонетикалық варианттың саны әдеттейгідей анағұрлым көп. Олардың санын дәл анықтау оңай емес», – дейді [178, 6 б.]. Кірме сөздерді біріздендіру мәселесі М. Томанов, С. Аманжолов, Р. Сыздық, Н. Уәли, Ғ. Әнес, Б. Жұбатова, Г. Мамырбек, т.б. ғалымдардың ғылыми еңбектерінде, мақалаларында айтылып келеді. Академик Р. Сыздық қазіргі қазақ әдеби тіл нормасы тұрғысынан қарағанда, фонетикалық жарыспа қатарлардың араб, парсы сөздері құрайтынын және олардың күні бүгінге дейін емле нормасының бұзылуына себепкер екендігін айтады [179, 91 б.]. Араб, парсы сөздеріне арналған Л.З. Рүстемов, Е. Бекмаханов, Н. Оңдасыновтың сөздіктері құрастырылғанмен, негізгі базасы онбестомдық «Қазіргі қазақ әдеби тілінің сөздігінде» қамтылған.

Зерттеу материалдары ретінде «Қазіргі қазақ әдеби тілінің онбестомдық сөздігі» алынды. Зерттеу барысында тарихи-фонетикалық, графикалық салыстырмалы-салғастырмалы, диахронды-синхрондық, лексика-семантикалық әдістер басшылыққа алынды.

Аталмыш сөздіктегі араб, парсы сөздері құрамын талдағанымызда, дыбыстық-орфограммалық дублеттер сөздің барлық позициясында кездесетіні байқалады:

бастапқы позиция: *шайтан/сайтан, балуан/палуан, залым/зәлім, хауыз/әуіз/әуіт, бәтшағар/батшағар/пәтшағар*, т.б.

ортаңғы позиция: *мархамат/марқабат/марқамат/мархаба, мұракаб/мүрәкаб, жаһаннам/жәһәннам*, т.б.

соңғы позиция: *әзілгөй/әзілқой, әзірейлі/әзірейіл, зәңдемі/зәңдем*, т.б.

Сөздің бастапқы позициясында ала-құлалықтың жиілігі жоғары. Бұның себебін араб, парсы сөздерінің құрамындағы сөз басындағы дыбыстардың қазақ тілінің дыбыстық артикуляциясына сәйкес келмейтіндігімен байланыстырамыз. Осы күнге дейін әртүрлі нұсқада орныққан жазу-сызуымыздың бірнеше себептері бар: тұрақты орфографияның болмауы; кітаби бірліктер мен диалектілер мен говорлардың әсері; араб графикасымен жазылған шығармаларды жариялаушылардың түрліше таңбалауы; авторлардың тілдік бірліктерді өлең ұйқасымының талабына байланысты сәйкестендіруі. Осындай себептерге қарай қазіргі қазақ тіліндегі араб, парсы дыбыстық-орфограммалық дублеттерді былайша топтастыруға болады:

1. кітаби лексикадағы тұлғалармен жарыса қолданылуы;
2. диалектілердегі тұлғалармен жарыса қолданылуы.

Араб, парсы сөздерінің дыбыстық-орфограммалық дублеттерінің кітаби бірліктермен жарыса қолданылуы. Қазіргі әдеби тілімізде араб, парсы сөздерінің түрлі нұсқалары кітаби бірліктермен қатар жарыса қолданылады: *алуа/халва, мұпти/мүпти/мүфті; мархамат/марқабат/марқамат/мархабат*, т.б. Дыбыстық ауытқуға ұшыраған кітаби бірліктердің себептерін Г. Мамырбек былайша түсіндіреді: *біріншіден*, жазба мұраларымызды орыс әрпіне транскрипциялағанда қате аудару, сөздердің дыбыстық тұлғаларын бұрмалап беру үрдісі белең алып, көптеген сөздер транскрипциялық және графикалық ала-құлалыққа ұшырауы себепті бірнеше дыбыстық нұсқасы пайда болды. *Екіншіден*, кірме сөздердің барлығы түпнұсқа тұлғасында, яғни араб, парсы тіліндегі таңбалануы бойынша жазылғандықтан, оны кирил әрпіне әркім әртүрлі аударып жіберген. Осының салдарынан бір шығарманың өзінде бір сөздің бірнеше нұсқалары жазылып жүр. *Үшіншіден*, араб әліпбиінде үш дауыстының (а, у, и) ғана таңбасы бар.

Осы үш дауыстының таңбасы қазақ тіліндегі барлық дауыстылардың орнына жұмсалған. Сондықтан транскрипциялау барысында дауыстыларды әртүрлі оқудан бір сөздің бірнеше дыбыстық тұлғасы пайда болған [180, 318 б.]. Қазіргі таңда кітаби тілдегі түрлі нұсқадағы тілдік бірліктердің бірқатары әлі күнге дейін әртүрлі нұсқада орфографияланып жүрсе (*әпсана/эфсана, әбжылан/абжылан, мазхаб/мазхан*), бірқатары әр жылдары шыққан қазақ тілінің орфографиялық сөздіктерінде жазу нормасы біріздендіріліп, тұрақталған:

кітаби бірлік: мәжіліс, меджлис, мәжіліс – **орфоғ.норма:** мәжіліс;

кітаби бірлік: уажіп, уажип, уәжіп – **орфоғ.норма:** уәжіп;

кітаби бірлік: ғаскер – **орфоғ.норма:** әскер, т.б.

Г. Мамырбек ескі кітаби тіл бірліктерінің орфографиялық сөздікте берілуі және берілмеуі тұрғысынан екі үлкен топқа бөліп, болашақта латын графикасымен шығатын орфографиялық сөздікке жоғарыда көрсетілген көнелік формаларды да ендіру қажеттігін айтады [180, 326 б.]. Расымен де, жаңа графикамен ақын-жазушылардың, қисса-дастандар мәтіндерінде белсенді қолданылатын әрі молынан ұшырасатын кітаби бірліктерді бір ғана нұсқасымен біріздендірудің практикалық тұрғыдан қажеттілігі зор. Бұл, әсіресе, білім беру саласындағы мектеп оқулықтарының (әсіресе, әдебиет, қазақ тілі оқулықтары) мазмұнында кездесетін ақын-жазушылар, қисса-дастандар мәтіндерінен алынған үзінділерде кітаби бірліктер біріздендірілсе, оқырманның көзшалымына жеңіл және көне сөздердің семантикалық талдауына да екіұшты пікір туғызбауына сеп болар еді.

Бір қызығы, тілімізде кітаби және диалектілік бірліктердің өзара жарыспалы қатарлары да кездесіп отырады. Ескі қазақ жазба ескерткіштер мәтіндеріндегі кітаби бірліктер белгілі бір аймақтың тілдік ерекшелігі болып есептеліп жүр:

кітаби бірлік: асфәһани – **диалект:** асбаһани;

кітаби бірлік: әпсін – **диалект:** әпсүн;

кітаби бірлік: пенәһ – **диалект:** бина;

кітаби бірлік: кәусар – **диалект:** гаусар;

кітаби бірлік: ғафлет – **диалект:** ғапілет,

кітаби бірлік: дәргоһ – **диалект:** дәргей, т.б.

Бұның себебі кітаби тілдік бірліктердің бірқатары қолданыстан ығыстырылса, бірқатары диалектілерде ғана сақталып, ауызша тілдің ықпалына қарай бейімделген. Қазіргі тілдік реформаны жаңғырту үдерісінде әдеби нормаға өтпеген диалектілердегі тілдік бірліктерді жинақтау, тіркеу жұмыстарында мағынасын дәл біліп, орнымен, сақтықпен жұмсауды ескеруіміз қажет.

Араб, парсы сөздерінің дыбыстық-орфограммалық дублеттерінің диалектілердегі тұлғаларымен жарыса қолданылуы. Отандық ғалымдардың экспедициялық жұмыстары мен жазба әдебиет мәтіндерін зерттеу нәтижелері бойынша жергілікті тіл ерекшеліктерін *солтүстік-шығыс, оңтүстік және батыс* деп аталатын үш негізгі диалектінің барын анықтады [169]. С. Аманжоловтың үлгісі бойынша диалектілерде кездесетін кірме араб, парсы бірліктерді топтастыруды жөн көріп отырмыз:

1 кесте

Араб, парсы сөздерінің дыбыстық-орфограммалық дублеттерінің диалектілердегі қолданысы:

Дыбыс сәйкестігі	Солтүстік-шығыс диалектісі	Оңтүстік диалектісі	Батыс диалектісі
а/ә	әйел әуел	аял әуел	аял/әйел ауел
е/а	және	жана	жана
ә/е	нәлет әлпет	нәлет әлпет	нелет елбет
а/ы	нарық	нарық	нырық
п/б	болат бейнет періште	полат пейнет періште	болат/пұлат бейнет берісте
ш/с	шекер шабдалы шерменде	шекер шабдалы шерменде	секер сабдалы серменде

Осы деректерге қарағанда әр топтың диалектісі қазақтың әдеби тілі қалыптасқанға дейін араб, парсы сөздері әртүрлі бейімделген. Әртүрлі болуының себебі қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкес келметін **ح** “хә:”, **خ** “ха:”, **ه** “һә:”, **ع** “айын”, **غ** “ғайын” таңбаларының төл таңбалармен түрленуі. Мәселен, *абылхаят/абхаят, әдді/әді, бейуақ/бейуақыт, бағзы/баз*, т.б. Парсы префикстерімен келген нұсқалардың әртүрлі

қолданыстары да бар: *әбжылан/абжылан/әбужылан, бисаясат/бейсаясат*, т.б. Осы үш диалектінің ішінде қазіргі әдеби тіліміздің қалыптасуына және орфографиясының нормалануына ықпал еткен солтүстік-шығыс диалектісі екенін диалектолог ғалымдар дәлелдеп келеді. Десек те, қазіргі тілімізде әлі де әртүрлі дыбысталып, жарыспа вариант тудырып жүрген кірмелер жеткілікті. Соның әрқайсысынан тоқталайық.

А/Ә жуанды-жіңішкелі дыбыстық-орфограммалық дублеттер. *а/ә* графемаларымен келген сөздердің орфографиялық сөздікте жазылу нормасы тұрақталғандар: *абылхаят/әбілхаят* (орфоғ.сөзд: әбілхаят), *ажан/ғажан* (орфоғ.сөзд: ғажан), *әбіжат/абжад* (орфоғ.сөзд: абжад), *ажы/қажы* (орфоғ.сөзд: қажы), *ажун/мәжнүн* (орфоғ.сөзд: мәжнүн), *аумасер/әумесер* (орфоғ.сөзд: әумесер), *әсір/ғасыр* (орфоғ.сөзд: ғасыр), *әуірім/әуірім* (орфоғ.сөзд: әуірім), *ахмақ/ақымақ* (орфоғ.сөзд: ақымақ), *әбірет/ғибрат* (орфоғ.сөзд: ғибрат), *әждаһа/аждаһа* (орфоғ.сөзд: аждаһа), *әжуа/ажуа* (орфоғ.сөзд: ажуа), *әл-жай/ал-жай* (орфоғ.сөзд: әл-жай), *әзиз/әзиз* (орфоғ.сөзд: әзиз), *әспент/аспан* (орфоғ.сөзд: аспан), *ажина/әжине* (орфоғ.сөзд: әжине), *әмсе/әмісе* (орфоғ.сөзд: әмісе), т.б.

Нормативті сөздіктерде босаң нормадағы жарыспалар: *абдыра/әбдіре, әсті/әсте, әсілі/асылы*. Қазіргі қазақ тілінде «киім-кешек, әртүрлі бұйымдар салатын үлкен ағаш сандық, кебеже» мәніндегі *абдыра/әбдіре* дублеттерінің парсы тіліндегі графикалық тұлғасы – *آبداری* *абдари*. Парсы тілінде бұл сөздің төрт мағынасы бар: 1. қоржынға салынған ас-су, тағам; 2. ас-суы бар жүкті таситын қашыр; 3. ас-су салатын қол сандық; 4. ас-су әкелетін адам [181, 6 б.]. Берілген мағыналардан сөз құрамындағы *аб* «ас-су» мәнімен байланысты бірлік екені аңғарылады. Осындай тұлғада парсы тілінен енген *абжылан – әбжылан, абдасте – әбдесте* болып жіңішке нұсқада игерілді. Сонымен қатар «асып-сасу, аптығу, қысылу» мәніндегі *абдыра* сөзімен омонимдік қатар туғызбас үшін де *әбдіре* нұсқасымен қалдырылған жөн.

«Жайлап-жайлап» мәніндегі *әсті/әсте* сыңарларының парсы тіліндегі графикалық тұлғасы – *اهسته* *ахасте*. Парсы тіліндегі сөздің соңғы позициясы *е* фонемасымен сақталған *әсте* нұсқасының қолдану жиілігі жоғары болғандықтан, *әсте* сыңарының нормалануы жөн болар.

Қазақ емлесінде үлкен қиындық келтіретіні – *ә* әрпінің араб, парсы сөздерінің екінші буында әртүрлі таңбалануы: *әманда/әманда, дүбәра/дүбара, ділмар/ділмар, ділда/ділдә мүбәрак/мүбарак, мінәжат/мінәжат, тәкәппар/тәкаппар, баләгат/балагат, жәннат/жаннат*, т.б. Бұл сөздер әр жылдары шыққан орфографиялық сөздіктерде әртүрлі таңбаланып жүрді. Бұған қатысты ғалымдардың пікірлері де әркілі. Осы сөздерді орфографиялаудағы және түбір сөзге қосымшалар жалғаудағы қиындықтарды профессор Н. Уәли былайша көрсетеді: Бірінші буындағы тіл алды дауысты <ә>-нің әсерінен келесі буындағы [а] палатазацияланады, <а>-ның қосалқы реңкі [ә] ескерілмей, негізгі реңк бойынша жазылады: *жәннат, зәузат, нәпақа, нәтуа*, т.б. [88, 26 б.]. Осыған орай жаңа емледе мынадай ереже ұсынылды: соңғы буынында *ә* әрпі жазылатын түбір сөздерге ашық дауыстылармен келетін қосымшалар жуан жалғанады (күнә – күнаға) да, қысаң дауыстылармен келетін қосымшалар жіңішке жалғанады (күнә – күнәсі), бірақ тәуелдік жалғаудан кейін жуан жалғанады (күнәсі – күнәсіна) [182].

Б/П дыбыстық-орфограммалық дублеттер. Орфографиялық сөздікте *б/п* графемаларымен келген сөздердің жазылу нормасы тұрақталғандар: *пәлекет/бәлекет* (орфоғ.сөзд: бәлекет), *пәлен/бәлен* (орфоғ.сөзд: бәлен), *пәтуа/пәтуа* (орфоғ.сөзд: пәтуа), *пәтір/пәтір* (орфоғ.сөзд: пәтір *бейғам/бейқам* (орфоғ.сөзд: бейқам), *пейіш/бейіш* (орфоғ.сөзд: пейіш), *бимаза/беймаза* (орфоғ.сөзд: беймаза), *паруардигар/піруардігер* (орфоғ.сөзд: *піруардігер*), *әптиек/әптиек* (орфоғ.сөзд: *әптиек*), т.б.

Нормативті сөздіктердегі босаң нормадағы тілдік бірліктер: *балуан/палуан, батсайы/патсайы, бейіш/пейіш, барабар/парапар*. Бұл сөздердің парсы тіліндегі негізгі тұлғасы *п* таңбасымен басталады. Осы әріп қазақ тілінің дыбыстық ерекшелігіне сәйкес *б* дыбысымен орфографиялануы тиіс еді. Бірақ халықтың сөйлеу тілінде парсы тілдік нұсқасы да сақталғанын байқауға болады. Бұл жөнінде ғалым Ғ. Мұсабаевтың мынадай пікірі бар: «Араб-иран әсері тимеген алтай халықтарында *п* дыбысынан басталатын сөз жоқ, мысалы, ойрат тілі. Одан әрі ғалым: «Араб, парсыға жуықтамайтындарда *п* дыбысы сөз басында қолданылмайды, қолданса да, бірен-саран ғана деп қорытуға болады. Татар, башқұрт, қырғыз, қарақалпақ, ноғай, алтай тілдері бір ізде көрінеді. Өзбек, түрікмен, әзербайжан тілдерінде *п* дыбысы актив көрінеді. Яғни, бұл тілдерде парсы тілдері әсері күшті», – дейді [183, 71 б.]. Бұл сыңарлардың жиілігін де ескеруіміз қажет: *балуан – 168, палуан – 0; батсайы – 2, патсайы – 3; бейіш – 4; пейіш – 16; барабар – 40, парапар – 0; пісміллә – 0, бісміллә – 78*, т.б.

Сонымен босаң нормадағы *балуан/палуан, батсайы/патсайы, бейіш/пейіш, барабар/парапар* сыңарларының қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкес *б* дыбысымен басталатын сыңарымен орфографиялауды жөн деп санаймыз.

П/Ф дыбыстық-орфограммалық дублеттер. Жалпы тілімізде араб, парсы тілінен енген *ф* графемасымен келетін бірқатар сөздер *п* графемасына ауысып, игерілгені белгілі. Мысалы, *фал/бал, фил/піл, фәлән/пәлен, фериште/періште* т.б. Дегенмен екі түрлі нұсқада көрініс тауып жүрген *апсана/афсана, арапа/арафа, гафу/гафу* сөздері. Осындағы *афсана, арафа, гафу* нұсқалары мейлінше түпнұсқаға жақын орфографияланып та жүр. Қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына сәйкес бірыңғай *апсана, арапа*

орфограммалық нұсқаларына басымдық беру керек. Тілдік-мәдени қауымдастық арасында ауызша да, жазба тілде де *ф* әрпімен жазылатын *ғафу* нұсқасын қолданушылар көп. Бұл этикет сөзінің *ғафу* нұсқасы тіл иелмендерінің санасында көбіне көп қазақ әдеби тілінің нормасы ретінде қалыптандығандықтан, *ғафу* нұсқасымен қалдырылған жөн.

Кейде тілімізде, керісінше, семантикалық дербестікке түскен сөздердің бір мағынасының аясында екі түрлі тұлғада жазылатын жарыспалы қатарлар кездеседі. Мәселен, «бақсылардың құмалақ ашу» мәніндегі *бал* тұлғасымен қатар ауызекі сөйлеу тіліндегі *пал* тұлғасы жарыса қолданылады. Бұл сөздің парсы тіліндегі графикалық тұлғасы – *فال* фал, қазақ тіліндегі игерілу тұлғасы – бал (пал емес). Бұның себебі тіліміздегі «астық бастыратын құрал» мәніндегі *пал* тұлғасына омографтық қатар туғызбау мақсатында нормаланған болса керек.

3/Д дыбыстық-орфограммалық дублеттер. Діни мазмұндағы мәтіндерде орфограммасы орнықпаған *қызыр/қыдыр*, *хызыр/хызр*; *рамадан/рамазан* нұсқалары кездеседі. Бұлай болуының себебі араб әліпбиіндегі *ض* «дад» дауыссызы араб тілінде «д» дыбысымен, ал парсы тілінде «з» дыбысымен оқылады. Мәселен, араб тіліндегі графикалық тұлғасы: *خضر*, *رمضان*. Осындай бір тұлғадағы сөздер араб тілінде *хидр*, *рамадан*, парсы тілінде *хизр*, *рамазан* деп дыбысталады. Сондықтан қазақ тіліндегі бұл жарыспа тұлғалардың тек «з» фонемасы немесе «д» фонемасымен енген деген болжам жасай алмаймыз. Бұл кезде тілдік-мәдени қауымдастықтағы қолданыс жиілігіне арқау сүйеміз. Қазақ тілінің жиілік сөздігінде *қыдыр* сөзінің қолданысы – 156, ал *қызыр* – 27, *рамадан* – 0, *рамазан* – 136. Тағы бір себебі қазіргі таңда діни сананың жаңғыруына байланысты қасиетті рамазан айында ерекше дәріптелетін Қыдыр атамен байланысты айтылатын діни аңыздар мен уағыздар тілдік-мәдени қауымдастықта *қыдыр*, *рамазан* нұсқаларының басымдық алып отырғанын байқаймыз. Сондықтан орфографиялық сөздікке *рамазан* және *қыдыр* нұсқаларын нормалауды жөн санаймыз.

Х/Қ дыбыстық-орфограммалық дублеттер. Жазу-сызуда ала-құлалық туғызып жүрген графемалардың бірі – *х/қ*. Мысалы, *дихан/диқан*, *дастарқан/дастархан*, *сұхбат/сұқбат*, *бұхара/бұқара*, т.б. *Х*-мен келетін араб сөздерінің көбі қазақ тіліне *қ* графемасымен игерілген және қолдану жиілігі жоғары. Мәселен, *рақат* – 109, *рахат* – 0, *бұқара* – 233, *бұхара* – 0. *Қ* графемасымен игерілген сөздердің сандық көрсеткішінің жоғары болуы ауызекі сөйлеу тілінің әсерінен болса керек. Ауызекі сөйлеу тілі негізіндегі лексикалық бірліктер тіл тұтынушының санасында қалыптанып, жазу практикасына *қ* графемасымен таңбалау норма ретінде қабылданады. Профессор Ө. Жүнісбек: «Қазіргі әліпбиде қолданылып жүрген [х] (*хабар*, *хат*, *хан*, *халық*) дыбысының қатаң <қ> фонема-инвариантының фонетикалық реңктерінің бірі», – деп көрсетеді [184]. Мысалы, «нағыз батыр» мәніндегі арабтың «хас» сөзіндегі *х* графемасына қарағанда *қ*-мен келетін «қас» сөзінің қолдану жиілігі жоғары екені аңғарылады. Бұл сөзбен байланысты тілімізде *қас батыр* тіркесімен қатар жұмсалатын антонимдік мағынадағы *қас дұшпан* және *қас сұлу*, *қас тұлпар* сияқты оралымдар жиі кездеседі. Жазу практикамызда *хас* та, *қас* та жарыса қолданылады. Сондықтан «дұшпан» мәніндегі *қас* сөзімен омограф тудырмау үшін *хас* тұлғасымен орфографиялаған жөн. Ал 1929-1938 жж. латын графикасына негізделген әліпбиде кірме *х* дыбысының таңбасы алынбағандықтан, тілде бірнеше омографиялық элементтерді туғыздырған. Мәселен, *қақ* (су), *хақ* (дұрыс) (*хақ* тағала) – *qaa* (*қақ*); *қор* (бір нәрсенің жиынтығы), *хор* (музыка) – *qor* (*қор*); *қабар* (қабағын қабару), *хабар* (мәлімет) – *qabar* (*қабар*); *қалық* (антонимі – озық), *халық* (ел) – *qalyq* (*қалық*); *қан* (денедегі), *хан* (билеуші) – *qan* (*қан*); *қал* (мең), *хал* (жағдай) – *qal* (*қал*); *қат* (қат болу – жетпей жату), *хат* (жазу) – *qat* (*қат*) түрінде таңбаланды [185, 97 б.]. Бұдан түйетініміз, XX ғасырдың басындағы ұлт зиялыларымыздың *қ/х* жарыспалы дыбыстық дублеттерді орфографиялаудағы тәжірибесіне сүйеніп, *хат*, *хабар*, *хан*, *хақ* сөздерін қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына сәйкес *қат*, *қабар*, *қан*, *қақ* деп орфографияласақ, омографтардың санын көбейтеміз. Ал кез келген тілдің лексикалық сөздік қорының байлығы сол тілдің омонимдерімен емес, керісінше, синонимдерімен ерекшеленеді. Сондықтан жаңа әліпбиге көшу барысында араб және парсы тілдерінен енген сөздердегі «х» графемасы бар кейбір сөздерді қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына сәйкес және мазмұндық деңгейіне нұқсан келмейтін жағдайда «қ» орфограммасымен берген жөн. Мысалы, *рақмет*, *дастарқан*, *дарқан*, т.б. Себебі бұл сөздердегі *х* фонемасы – қазақ тілінің дыбыстық артикуляциясына сәйкес келмейтін, араб тілінің дыбыстық жүйесіне негізделген жат дыбыс.

Сонымен жазу практикамызда дыбыстық-орфограммалық дублеттер *а/ә*, *б/н*, *п/ф*, *х/қ*, *т/д* графемаларының арасында көп кездеседі. Ал *а/я*, *у/ы*, *ү/ұ*, *ы/і*, *а/е*, *и/а* фонетикалық дублеттер жергілікті тіл ерекшеліктеріндегі тұлғалар арасында ғана сақталған және бұлардың саны көп емес. Бір нұсқамен жазу – жазу-сызу мәдениетіміздің көрсеткіші. Сондықтан жаңа графикамен араб, парсы жарыспалы нұсқаларды бір орфограммамен біріздендіруде келесі өлшем-шарттарды назарға алуды қажет деп санаймыз:

- тілдік бірліктердің төл тіліндегі графикалық нұсқасы мен тарихи-фонетикалық қолданысын ескеру;
- тілдің ішкі табиғи заңдылығының сақталуына (дыбыстық, үндесімділік) басымдық беру;
- мүмкіндігінше омонимдер мен омографтардың тудырмауына жол бермеу;

- тәжірибеде жиірек жұмсалып жүрген сыңарлардың жиілігін ескеру қажет. Себебі жарыспалықты реттеуде статистикалық тәсілдің де көмегі зор. Бір сыңарының екінші сыңарынан не стильдік, не синонимдік артық-кемі жоқ фонетикалық варианттарды реттеуде олардың қолдану жиілігін есептеу әдісі тиімді нәтиже береді [176].

Қорыта айтқанда, араб-парсы кірме сөздер сөздігі жаңа графикамен екіграфикалы параллель сөздік ретінде түзіледі. Осыған орай сөздік мақаланың да сол жағы кирил графикасымен, оң жағы латын графикасымен жазылған параллель сөздік мақалаларға бөлінеді. Бұл қоғамның жаңа әліпбимен оқу, жазу-сызу барысында көзшалымы бірте-бірте үйрену мақсатында түзіледі. Сөздік мақаланың сол жағы атау сөзге, оң жақ бөлігі сөзтізбеге алынған атаудың түсіндірмесін ашуға арналатыны көпшілікке белгілі. Бұдан бөлек сөздік мақаланың пішіні, көлемі, этимоны, белгі сөзі, латын графикасымен жазылатын транслитерациясы, латын жазуымен орфографиялау мәселесі, сөздің семантикасы, стилистикасы, дәйектемелік материалдары да бар.

3.3 Жаңа әліпбидегі жарыспа сөздер сөздігі

3.3.1 Жарыспа сөздер сөздігінің макроқұрылымы

Сөздің жарыспа тұлғалары қазақ тіліндегі лексика-семантикалық сөздер тобының айрықша түрін құрайды. Мұндай вариант пен дублет сөздер – халық тілінің сөздік қорын байытып келген, оның дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылымының даму барысында ұдайы өзгеріске түсіп отыратын лексика-семантикалық сөздердің айрықша тобы.

Жалпы тіл заңдылығына сәйкес өзгеріп отыратын категорияға жататындықтан, сөздің жарыспа тұлғаларын бір өлшем-жүйеге келтіріп, бірыңғай нормасын саралап, үлгі-өрнектерін орнықтыру, оны оқырман қауымға ұсыну – өскелең өмір талабы. Сөздің әр алуан варианттарын әдеби тіл нормасы тұрғысынан бір жүйеге келтіру – тілдің күнделікті қарым-қатынас құралы ретінде қызметінен, сөйлеу тіліндегі әртүрлі өміршен элементтің сұрыпталуынан қалыптасатын, үздіксіз жүріп отыратын күрделі процесс.

Бір сөздің жарыспа тұлғалары дегеніміз – мағыналық жағынан абсолют теңдікте тұрған, сөйлемде ешбір реңктік, стильдік бояуымен ерекшеленбейтін, әр алуан себептерден дыбыстық немесе тұлғалық ауытқуға ұшырап, әрқалай жазылып, әрқалай айтылып жүрген дыбысталуы бөлек, бірақ қолдануында мағыналық дербестігі жоқ бірнеше нұсқада айтылатын сөздер.

Вариантты сөздер барлық дерлік сөз табынан ұшыраса береді. **Зат есім:** *пәтер/бәтер, былғары/бұлғары, апиын/эпиін, аужай/әужай, дуадақ/дуалақ, екпет/етпет, өткеншек/әлпеншек. Сын есім:* *зеңгір/зеңгер/заңғар, түзу/дүзу, алап/адал. Етістік:* *аңду/аңлу, бүкшеңде/бүкшіңде, жұбату/жуату, ұқсау/ұсау. Есімдіктер:* *ол/о, ана/әне/әні, қане/кәне, әгер/егер. Шылаулар:* *да/де/та/те, мен/бен/пен, қой/гой, көрі/гөрі, қана/ғана, құрлы/ғұрлы, шейін/дейін. Үстеулер:* *бұниша/мұниша, біржолата/біротала. Одағай түрлері:* *айхай/айқай/айһай/ойхой. Еліктеуіш сөздер:* *пыр-пыр/быр-быр, ныс-ныс/быс-быс. Сан есім:* *жүз/дүз, жетпіс/дәжетпіс, сегіз/секіз.*

Тіл мәдениетін арттырудың басты шарты бүкіл жұртшылыққа ортақ жазба әдеби тіліміздің нормасын қатаң сақтау, емле ережелерін басшылыққа алу, сөз қолданудағы ала-құлалыққа жол бермей, бірізділікті сақтау мәселесі бүгін таңда өткір күйінде қалып отыр. Аға ғалымдарымыздың айтып келгеніндей, қайбір тілде болмасын сөз атауларының барлығы бірдей өзінің бастапқы қалпында я түрінде қалып қоя бермей, заман озған сайын дыбыстық, тұлғалық өзгеріске ұшырап отырғаны белгілі. Сондықтан да болар, халық тіліндегі сөздің фонетикалық вариантының саны әдеттегіден анағұрлым көп. Олардың санын әрдайым дәл анықтау оңай емес. Мысалы, қазіргі тілімізде *ештеме/ештеңе* тәрізді бір сөздің екі вариант қатары жарыса қолданып жүргені белгілі. Бұған көркем әдебиетте әлі күнге дейін кездесіп қалатын қарапайым сөйлеу тілінің элементтері *иштеме/иштеңе* сыңарларын қоссақ, олардың саны көбейе түседі. Сондай-ақ бұл сөздің жергілікті ерекшелікке жататын *еждеңе/еждеме/іждеңе/іждеме/ештеңке/иштеңке* дыбыстық нұсқалары кездесетіні мәлім. Сөйтіп, бір ғана «ештеме» сөзінің он шақты вариант қатарын келтіруге болады екен.

Қазақ тіліндегі жарыспа тұлғалар лексикада, қос сөздер мен фразада, морфологиялық, синтаксистік құрылымда жиі ұшырасады. Жеке адамдардың индивидуальды сөйлеу ерекшелігіне байланыстысы да бар. Мағыналық тепе- теңдіктегі тұлғалар сөйлеу тілі мен атыраптық (говорлық) деңгейде шектеліп қалмайды. Олардың баспасөзде жарыса қолданылып жүргені де аз емес: *ажуа/әжуа, заңғар/зеңгір, залал/зарар, дейін/шейін, тозақ/дозақ, бәйек/бәйік, ертегі/ертек, арам/харам, өмір/ғұмыр. Кісі аттарына байланысты Абдолла/Ғабдолла/Қабдолла, Әли/-Ғали/Қали, Иса/Айса/Ғайса, халық атауларына байланысты моңғол/маңғұл/маңғол/мұңғыл* дегенге ұқсас түзілген вариант сөздер де бар. Байырғы сөздер мен терминдердің вариант қатарын түзуі баспасөзде сирек кездеседі. Оған керісінше, кірме сөздердің вариант қатары өте

көп. Араб-парсы элементтерінің бірнеше нұсқада айтылып жүргендері баспасөзде әлі күнге дейін жиі ұшырасса, русизмдердің бір нұсқасының әдеби нормаға айналуы басым. Мұндай жарыспа тұлғалардың қолдану көлемі де бірдей емес: ғылыми әдебиетте сирек, көркем әдебиетте одан гөрі көбірек, ал қарапайым сөйлеу тілінде бәрінен де жиі ұшырасады.

Тілдегі варианттылықты зерттеушілер уақытша құбылысқа жатқызады. Сондай-ақ бұл жарыспа тұлғалар көне мен жаңаның сабақтастығын танытатын тілдің объективті даму кезеңімен сипатталады. Осылайша вариант сөздер халық тілінің дыбыстық құрылымына сай жазу дәстүрінің, орфографиясының жоқ көзінде жалаң сөйлеу тіліндегі түрлі процестер ықпалымен талай ұрпақтың нақты сөз қолдану тәжірибесінде үздіксіз қалыптасып келген.

Тілдегі фонетикалық, лексикалық, грамматикалық заңдылықтар мен олардың өзгеру бағытына орай сөздің тұлғалық вариантына қатысты мынадай жәйттерді аңғарамыз:

1. Сөздің көп варианттылығы – көбінесе әдеби тілдің қалыптасуының ертеректегі кезеңіне тән құбылыс.

2. Сөздің вариант қатарлары тілде кездейсоқ, пайда болған құбылыс емес, белгілі заңдылыққа сай ғана қалыптасып келген. Сөздің жарыспа нұсқаларының түзілу себебін ең алдымен сол тілдің өзінен, ондағы түрлі процестен, даму заңдылықтарынан іздеуге тиіспіз.

Сөз нұсқаларының қалыптасуын тіл тарихының әр дәуірінде ықпал еткен түрлі фонетикалық құбылыспен, морфологиялық түрленіспен байланысты алып қарау қазақ тіліндегі сөздің дыбыстық өзгеру жағдайын түсіндіру үшін де маңызды. Вариант тұлғаларының тілдің даму тарихының белгілі бір кезеңіне тән екендігі де фонетикалық заңдылықтың ықпал ету уақытының шектеулігінен болса керек. Бұл салада әсіресе көне түркі жазбаларын салыстыра зерттеу құнды мағлұмат беруі мүмкін. Сөз нұсқаларының қалыптасу жолын диахронды және синхронды тұрғыдан қарастыру үшін әр дәуірдегі түрлі тілдік құбылыстың басты ерекшеліктері мен өзара байланысын қарастыра берудің керектігі айқын.

Тілдегі фонетикалық, грамматикалық, лексикалық өзгеріс бірнеше лингвистикалық себептердің жиынтық әсерінен, тілдік фактордан тыс (экстралингвистикалық) себептерден, бір жүйеге, тәртіпке (бірыңғайлыққа) ұмтылудан қалыптасуы мүмкін. Варианттылықтың мәнін, қалыптасу тарихын айқындауда тілдегі грамматикалық, семантикалық құбылыстар жеткілікті дәрежеде еленбей, көбінесе фонетикалық принципке сүйенудің жеткіліксіз екені қазіргі таңда анықталып отыр. Сондай-ақ мұнда тілдің қоғамдық құбылыс ретіндегі ерекшелігі әлі де жете ескерілмегені белгілі. Тілдегі кез келген басқа құбылыстар тәрізді сөз нұсқаларының қалыптасу тарихы мәселесіндегі ескеретін басты нәрсе – жарыспа тұлғаларды тілдегі түр мен мазмұнның байланысы, диалектиканың бірлігі тұрғысынан зерттеудің қажеттілігі. Тіліміздің эволюциялық даму барысында ұдайы түзіліп келген вариант сөздердің түр-түрінің сипатты белгілерінен синтагмалық (мағыналық, интонациялық), парадигмалық (қосымша түрлері) үйлесімі, тілдегі экономия (үнемдеу) принципіне сәйкестігі танылады.

Жарыспа сөздер сөздігіне сөйлеу тілінде айтылатын сан мың сөз вариантын түгел қамту мақсаты қойылмағаны белгілі. Бұл жолғы басылымда баспасөзде ара-тұра қолданылып қалатын вариант сөздерді, сондай-ақ изоглостық таралу шегі анық еместерін, әдеби варианты тиянақтала қоймағанын, сондай-ақ әдеби тіл лексикасын байытуға септігі тиер стильдік реңкімен ажыратуға икемді қалың көпшілікке әзірше беймәлім сөздерді қалдырмай алуға тырыстық. Ал жалаң сөйлеу тіліне тән варианттарды (*шана/чана, шық/чық, жаңа/жәңа, тағы/тәғы, жол/дәжол, жар/дәжар*), қазіргі сөйлеу тілінен де шығып қалып ұмыт болғанын (*және/жана, гашиқ/қашық, гүл-күл*), үндестік заңына сәйкес түрленген, бірақ баспасөзде кездеспейтіндерін (*керек/герек, қарай/ғарай, гана/гәнә, қана/кәнә*), емле ережесінің өзгеріп отыруынан түзілгендерін (*жина/жыйна, рақат/рахат, қауіп/қауып, кінә/кінә, табиғат/тәбиғат*) сөздікке алуды қажет деп таппадық. Соншама мол сөзді қамтуды сөздіктің көлемі де көтермес еді. Орыс тілінен енген сөздердің де варианты көп болған. Олардың да бірен-саранынан басқасы сөздікке енген жоқ. Жергілікті ерекшелікке байланысты кейбір сөздің вариант қатары айтарлықтай көп. Мысалы, *әпкіш/әкпіш/күйенте/күйеңке/иінағаш/мойынағаш/йығағаш/имеағаш, сіріңке/оттық/күкірт/кеуірт/шырпы/шақпақ, зор/кәтта/күжім/қожақ/құбаған/жоян/пансат, есалаң/жарымес/қасреп/құңжың/мақауес/суасы/нөкес/самал/надрус, күрке/балаған/лашық/жеркепе/жолымүй/күбірек/тақсы/қосүй/жерүй/жертөле/жергөме/зілмәңке/қастен/бөктергі, кепсер/кәкпір/кекпір/иолпы/шабала/күнғалақ/майиолпы/сүзекі, жақында/жуырда/жуықпанда/жоғармақта/жуырқанда, зембіл/зәмбіл/зембер/зәмбар/зімбіл* секілді вариант қатарын да түгелімен тізіп беруді қажет деп таппадық. Басқа арнайы сөздіктерде алынғандықтан, лексикалық варианттардың (терминология мен ұмыт бола бастаған жергілікті ерекшеліктің) көп бөлігі сөздікке енбеді.

Стильдік белгілер әдеби тілдің нормасына айнала қоймаған сөздерге ғана қойылды. Олар мынадай топқа бөлінеді: *жерг.* (жергілікті ерекшелік), *көне.* (көнерген сөз), *кітаб.* (кітаби лексика), *лекс.* (лексикалық вариант), *морф.* (морфологиялық вариант), *орф.* (орфографиялық вариант), *поэз.* (поэзиялық шығармада кездесетін), *поэт.* (поэтикалық), *синт.* (синтаксистік вариант), *сөйл.* (ауызекі сөйлеу тіліне тән вариант),

қарап. (қарапайым сөз), *индив.* (жеке адамдардың сөйлеу ерекшелігі), *тарих.* (тарихи әдебиетте кездесетін сөз). Демек, лұғаттық ұяда берілген бірнеше сөз ешбір стильдік белгісіз берілсе, олардың бәрі әдеби тіл нормасы болғаны. Алфавит тәртібімен басталатын сөздің вариант қатарының әдеби тұлғасы ең алдымен беріледі. Егер екі немесе одан да көп варианты әдеби тіл нормасы болған жағдайда, олардың актив сыңары алдымен алынып, соңынан пассив сыңары беріледі.

Әдеби тіл лексикасының әлі де болса молығып баю үстінде екенін ескеріп, көнеріп архаизмге ауысқан, сондай-ақ таралу шегі (изоглосы) бар, қалың көпшілікке танымал бола қоймағанымен, жергілікті жерде сәл-пәл мағыналық реңкімен ерекшеленетін жергілікті атаулар да алынды: *жұмыстады* – жұмыс істеді, *ақшалады* – ақшаға айналдырды, *жарын* – келесі жыл, *жарықтау* – жарық қылу, *жаяулау* – жаяу жүру, *жәдігеш* – жадында сақтағыш, *саранау* – сүтті сиыр. Мұндай сөздер баспасөзде қолданыла келе, әдеби тілдің сөздік құрамын молықтырмақ. Көпшілік қауымға беймәлім, бірақ әдеби тілде баламасы жоқ сөздер сипаттама анықтамамен берілген. 1996 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігінде» әдеби тілде баламасы жоқ көптеген сөз берілген. Мысалы, *абдыра* – үлкен ағаш сандық (11-б), *абылаңқы* – ерте туған төл (11-б), *ағашат* – қайтыс болған кісіні салып көтеретін ағаш (13), *ағлан* – суға түсіретін иірім (14), *адамдау* – көптеп-көлемдеп көмектесіп, іс тындыру, *адырна* – уықтың аяқ бауы (16), *айбарақтау* – істеген ісін мойнына алмай жалтару (20), *айлақ* – өзен, көл, теңіз жағалауындағы кеме тоқтайтын бұғаз, шығанақ; *айырақ* – судың тарамдалып бөлінуі (28). Жеке қаламгерлердің баспасөзде жарасымын тауып қолдануы арқасында мұндай сөздердің жүре келе әдеби тіл нормасына айнала алатынын тәжірибе көрсетіп отыр.

Лұғаттық ұяда орналасқан сөздің вариант қатарына анықтама берілмейді. Сөздің әр вариант қатарына әралуан жанрда жазылған әдеби-көркем шығармадан, мерзімді баспасөзден (газет-журналдан), ғылыми және саяси әдебиеттен мысалдар берілді. Екі сыңары да бір сөйлемде қолданылған сөз варианттарына жалғыз ғана мысал берілгендері бар. Әдеби тілде дәл баламасы жоқ, бірақ жалпы халыққа кең түрде танымал болып үлгірмеген бірлі-жарым атауыш сөздің варианты есебінде онсыз да сипаттама сөйлеммен берілген анықтамасына мысал алу қажет те емес шығар. Мысалы, *алаңшы/кісі өлтіруші адам, алаша/асыл түйе мен жабы түйе арасынан шыққан будан, аңбаршы/хат-хабар жеткізуші адам*. Сөздің жарыспа тұлғаларын жиып-тернегенде әдеби тіл нормасына жатпайтын я сирек қолданатын сыңарына мысал қалдырмай алынып, әдеби тіл нормасы екені күмән тудырмайтын күнбе-күн айтып жүрген сөздерге мысалдың арнайы жиналмағаны белгілі. Айталық, *кел, отыр, жүр, қала, теңіз, әуе, жол, әйел, және, көрпе* секілді байырғы сөздердің вариант қатары табыла қалған жағдайда, әдеби тіл нормасына жататын сөздерге мысалды даяр сөздіктерден немесе ауызекі тіл деп алған кезіміз болды.

3.3.2 Жарыспа тұлғалардың айырым белгілері

Жарыспа тұлғалардың айырым белгісін мыналар айқындайды:

1. Ең негізгі белгісі – сөз варианттарының тұлғалық айырмашылығы олардың мағыналық бірлігін, тепе-теңдігін бұзбауы.
2. Сөз варианттарының кемінде екі сыңардан құралуы және олардың барлығының да тұлғасы ұқсас, негізі бір сөздер болуы тиіс.
3. Бір сөздің дыбыстық варианты болуы үшін тікелей аффикстер арқылы түрленбей, бір түбірдің ғана фонетикалық өзгеріске түсуінен түзілуі шарт.

Айырым белгісінің бірлігіне қарамастан, басқа тілдермен салыстырғанда қазақ тіліндегі варианттардың өзіндік ерекшелігі аз емес. Бұл оның түрлерінен де, қалыптасу жолдарынан да байқалады. Тіліміздегі сөздің вариант қатарының қалыптасуында үндестік заңы, дыбыстардың ассимиляциясы мен диссимиляциясы, дивергенция мен конвергенция тәрізді фонетикалық процестердің ықпалы елеулі болды.

Қазақ тіліндегі сөздің дыбыстық өзгеріске ұшырауына әсер еткен фонетикалық процестер әр алуан. Атап айтқанда, қазақ тіліндегі фонетикалық өзгерістің қарапайым түрлері афerezис пен синкопа, редукция мен элизия, дауысты дыбыстардың протеза мен эпентезаға ұшырауы, сөз тұлғасындағы дыбыстың түсіріліп немесе қосылып айтылуы, метатеза мен сандхи (бір топ фонеманың өзгерісі) тәрізді құбылыстардың ықпалымен де тікелей байланысты.

Қазақ тіліндегі сөздің дыбыстық өзгеруінің тарихи фонетикаға тікелей қатысы бар. Бұл жағдай көне түркі жазбаларындағы кейбір фонетикалық құбылысты қазіргі тіл фактілерімен салыстыра зерттеуді керек етпек. Тіліміздегі сөздің фонетикалық варианттары *спонтанды* өзгерісті де (*адал/алал, илану/инану, есеп/исаб, мүлде/мүтде, балағат/лағанат, бүкіл/бүтіл*), *комбинаторлық* өзгерісті де (*аянкес/әйенкес, гана/қана*) қамтиды.

XIX ғасырдың II жартысындағы кітаби лексика мен диалектизмді бейберекет қолдану, сондай-ақ үстем тап өкілдері, дін иелері, зиялылар, қарапайым адамдар сияқты халықтың әртүрлі әлеуметтік тобының сөйлеу тілінің ерекшелігі де жарыспа варианттардың қалыптасуына өз әсерін тигізді. Сөздің

мұндай тұлғалық өзгерісіне тілдегі әр алуан сыртқы әсерге байланысты өзгерістер және таза тілдік факторларға байланысты өзгерістер (фонемалардың сапалық өзгерісі, ритмика, дыбыстық үйлесім, екпін, сөйлеу қарқыны, сөйлеу органдары гармониясының жетілуі, дыбыстардың артикуляциялық базасының өзгеруі т.т.) жатады.

Тілдегі үнемдеу принципіне сәйкес айтылуы (артикуляциясы) ауырлау дыбыс элементтерінің өзгеруінен немесе түсіп қалуынан сөздің жаңа тұлғаға ауысуы басталады. Осы аталған үнемдеу теориясы фонетикалық өзгерістің жан-жақты салаларын қамти алады. Атап айтқанда, дыбыстардың тарихи алмасуы мен сөз тұлғасының ықшамдалуында болсын, жалпы тіл механизмі мен техникасын жақсартуда болсын, шеттен ауысқан сөздердің сол тілдегі дыбыстардың артикуляциялық құрылымына бейімделуінде болсын үнемдеу (экономия) процесінің тікелей әсері бары анық.

Фонетикалық элементтердің тілдегі түрлі үрдіспен байланысы жан-жақты. Бірінен-бірі туындап отыратын бұл құбылыстардың бір ұшы тілдің мағына ажырату функциясымен байланысты. Екіншіден, қазіргі вариант тұлғаларының едәуір бөлігі кірме сөздерге байланысты. Олай болса, варианттылық мәселесінде басқа тілдердің тигізген ықпалы, ондағы тіл дыбыстарының артикуляциялық өзгерісі ескерілмек. Үшіншіден, сөздің дыбыстық варианттары (бұрыннан сөз болып келе жатқан тарихи фонетика, шет тілдің әсері, жергілікті ерекшеліктермен қабат) – тілдің ғасырлар бойғы эволюциялық даму барысында ішкі және сыртқы факторлардың қат-қабат байланысынан түзілетін аса күрделі құбылыс. Бірақ оның өзі сөз нұсқаларының түзілуінің дәл анықталған себептері емес, соған керекті жағдайлар, алғышарттар ғана.

Сөз нұсқаларының қалыптасу жағдайының күрделі процесс екеніне мыналар айғақ бола алады:

а) Аталған факторлар жеке-дара әрекет етпейді. Сөйлеу тәжірибесінде бірнеше фонетикалық, морфологиялық процестің жиынтық әсерінен барып вариант қатары түзілуі басым;

ә) Варианттар сөздік құрамның басқа топтарынан оқшау тұрған құбылыс емес. Олар тілдің даму барысында лексикадағы синонимия, омонимия, паронимия, полисемия категорияларымен, морфологиялық, семантикалық құбылыстармен шектеседі;

б) Вариант сөздер қазақ тілінің дыбыстық құрылымына, жалғамалық құрылысына, даму, өзгеру жағдайларына сай ғана қалыптаса алады. Бір сөзбен айтқанда, олар тіл білімінің көптеген салаларының басын біріктіретін процесті таныта алады.

Қазақ тіліндегі сөз нұсқаларының түзілуіне ықпалын тигізген сыртқы себептер де болды. Оған халықтың географиялық және тарихи-әлеуметтік жағдайы, көшпелі тұрмыс тіршілігі, басқа халықтармен қарым-қатынасы, мәдени байланысы, әдет-ғұрпы т.б. жатады.

Тілдегі вариант сөздердің ұқсастығы да, елеулі айырмашылығы да болатыны анық. Тіліміздегі жарыспа тұлғалардың түр-түріне қатысты мынадай ерекшелігін атауға болады:

1. Грамматикалық варианттар фонетикалық түрімен салыстырғанда сан жағынан азырақ.

2. Фонетикалық варианттардың шегін ажырату қиынырақ. Себебі сөздің дыбыстық варианттары говорларға, басқа тілдің әсеріне ғана емес, орфоэпияға, қарапайым сөйлеу тіліне, тіпті жеке адамдардың сөйлеу ерекшелігіне де байланысты түзіле беретіні байқалады.

3. Фонетикалық варианттардың семантикалық даралануы басқа түрлерімен салыстырғанда басым. Сондықтан тілімізде жарыса қолданылып жүргендері көп.

4. Сөздің тұлғалық варианттары түбір тұлғаларда, аффиксте, біріккен сөз бен сөз тіркестеріне қарай да кездесе береді.

5. Сөздің вариант қатарларының ішінде әсіресе фонетикалық түрінің әдеби тіл нормасы тұрғысынан бір жүйеге келуі өте күрделі және ұзағырақ уақытқа созылатыны байқалады.

Қазақ тіліндегі сөз тұлғаларының вариант қатарын түзуінің басты екі түрі кездеседі:

1. Тіларты дыбыстарының тілалды сыңарына ауысуы. Бұл қазақ тілі вокализмінен де, консонантизмінен де байқалады екен.

2. Сөздің ықшам тұлғаға ауысуы мүмкін. Бұл екі бағыт өзара байланысты. Алғаш дыбыс алмасуын тудырған өзгеріс кейін келе сөздің ықшам тұлғаға ауысуына ұласуы мүмкін.

Жарыспа тұлғалардың түр-түріне ортақ айырым белгісімен қоса, айырмашылығы да бар. Тұлғалық ерекшелігіне, тілдік қатынасына, қолданылу сипатына қарай оларды сөздің жарыспа тұлғаларының фонетикалық тобы, орфографиялық және орфоэпиялық тобы, семантикалық тобы, тарихи тобы, морфологиялық және синтаксистік варианттар, дублет сөздер деп ажыратамыз. Мұндай жарыспа тұлғалардың аралас түрі де кездеседі. Мысалы, *кілең/кіл/гіл, қодық/қодыға, өңкей/өңшең, әйенишек/әйенкес/аянишақ/аянкес, секілді/сықылды, әлдеқашан/алдақашан, болжам/болжал, дейін/шейін/шекейін, ерегiс/егес/ерегес, қажет/әжет, дабыра/дабыр, уәде/уағда, замана/заман, жұбану/жуану/уану, дағара/дағар, беймаза/беймаз, хакім/әкім, ғашық/ашық, ішқұста/ішқұса, нысана/нысан, ертегі/ертек, шабдалы/шабдал, бағана/баған, шұбады/шуады, тыныш/тиыш, уәде/уағда, ғұмыр/өмір, алхоры/алхор, хақы/ақы, жарықшақ/жарғышақ, еститін/есітетін, түзу/дузу/түзік, мұншалық/бұнша жарыспаларынан сөз тұлғасының фонетикалық та, морфологиялық та түрленісі бірдей байқалады. Апырай/апырмай/апырмау/*

апырой/ апырым/япырым/япырмай/ойпыр-ай/ ойпыр-ау/ойпырмау, барлығы/бәрі/ әммесі/баршасы, аяқ/адақ, әуре/әлек, шырғалаң/шырғал, қала/шаһар/шәрі, қант/секер/шекер, пиалай/кесе, не қылып/неғып/нағып жарыспалары варианттылықтың әрі фонетикалық, әрі орфографиялық, әрі морфологиялық, әрі лексикалық ерекшелігін қамтиды. Лағынет/нәлет/лағнет/нағылет/ләнет жарыспаларынан сөз тұлғасының әрі фонетикалық, әрі орфографиялық, әрі морфологиялық түрленісін байқаймыз.

3.3.3 Фонетикалық варианттардың сөздікте берілуі

Сөздікке енетін фонетикалық варианттарын қолдану сипатына, тілдік қатынасына, шығу арналарына қарай бірнеше түрге бөлеміз:

1. **Дауысты дыбыстардың** алмасуынан түзілген сөз варианттары әр алуан. Қазақ тілінің фонетикалық жүйесіне тән сипатты ерекшелігі буын үндестігінің жарыспа тұлғалардың қалыптасуына тигізген ықпалы болғаны анық. Бір сөздің жуан және жіңішке буынды варианттарын сингармонизмдік параллельдер дейміз. Мұндай варианттар қолданылу сипатына қарай бірнеше түрге бөлінеді.

а) Олардың көп бөлігінің таралу шегі (изоглосы) бар. Мәселен, *маусым/мәусім, сама/шәма, қау/жаңда/кәу/жеңде, уәде/уағда, жәрдем/ жардам, әйел/аял, кәрі/қары, әбден/абдан* варианттарының соңғы сыңары – жергілікті ерекшеліктер;

ә) Сөйлеу тілінде ғана ұшырасатындары. *Уайым/уәйім, қатер/кәтер, қартай/кәртай, қартамыс/кәртәміс* варианттарының соңғы сыңары – сөйлеу тіліндегі қарапайым сөздер;

б) Баспасөзде әлі күнге дейін жарыса қолданылып жүргені: *бейсауым/бейсеуім, қария/кәрия, ажым/әжім, ажсу/әжсу, азар/әзер, баз/бәз, газиз/әзиз, аппақ/әппақ*.

Қазақ тіліндегі сингармонизмдік параллельдер бір сөз ішіндегі үндесуден (дүния/дүние, адабият/әдебиет) не қосымшалардың әсерінен ғана емес (аянкес/әйенкес), сондай-ақ сөз аралығындағы үндесуден де қалыптасуы мүмкін. Мәселен, *әтеңе нәлет, әре кідік, міне жер*. Алайда орфографияда бұл ескеріле бермеуі мүмкін: жазылуы *міне жерде, әне кезде* емес, *мына жерде, ана кезде*.

Екіншіден, қазақ тіліндегі сингармонизмдік параллельдер сөз тұлғаларының ықшамдалуы арқылы да жасалады. Мысалы, *ғалам/әлем, ғұмыр/өмір, харекет/әрекет, қаріп/әріп, мағлұм/мәлім, тағлым/тәлім, тағзым/тәжім*.

Қазақ тіліндегі сингармонизмдік параллельдердің ертедегі түрі жуан буынды сыңары екені талас тудырмайды. Мәселен, өткен кездегі ақындардың өлең-жырларында көбірек ұшырасатын *айал, жана, мағлұм, дары, даража, сабаб, ағар* сөздерінің орнына қазір *әйел, және, мәлім, дәрі, дәреже, себеп, егер* сияқты жіңішке буынды сыңарлары ғана қолданылады.

Ашық және қысаң дауыстылардың алмасуынан түзілген варианттардың ішінде сан жағынан молы, әрі жүйелі түрде ұшырасатыны – *а/ы, е/і* дыбыстарының алмасуы. Бұл дауыстылардың алмасуының территориялық шегі (изоглосы) бар. Мысалы, жергілікті ерекшелікке жататын *шырлау, тыстау, сырғынау, дырдай, қысап, сынамық, айырмысы* сөздеріндегі «ы» дыбысының орнына әдеби тілде «а» айтылады: *шарлау, тастау, сырғанау, дардай, қасап, сынамақ, айырмасы*. Ашық жіңішке дауысты «е»-нің қысаң «і» дыбысына ауысуынан да осыны байқаймыз. Мысалы, *кесерткі/кесірткі, кереует/кіреует, ерегес/ерегіс, әп-әсем/әп-әсім, пәтер/пәтір, әсіресе/әсіресі, зембіл/зімбіл, бөлену/бөліну, жұлде/жүлді, өткел/өткіл, өрескел/өреекіл* варианттарының әдеби тілдегі түрі – «е» мен айтылатындары да, соңғы сыңары жергілікті ерекшелікке жатады.

Езулік *ы, і* мен еріндік *ұ, ү* дауыстыларының алмасуының жергілікті ерекшелікке байланысты айтылатын түрлері бар. Ыстама, қырттай, быдан, бызу, был, жылын, бықа, сырқия, тыман, тыру, ылғаю, ыят, індеме, інемдеу, биі, бызау, мақыл, сырау, былақ, мыздау тәрізді сөздер жергілікті ерекшелікке жатса, әдеби тілде ондағы «ы», «і» орнына «ұ», «ү» айтылады: *ұстама, құрттай, бұдан, бұзу, бұл, жұлын, бұқа, сұрқия, тұман, тұру, ұлғаю, ұят, үндеме, үнемдеу, бүйі, бұзау, мақұл, сұрау, бұлақ, мұздау*.

А/ұ, ө/ү дауыстыларының алмасуы да жергілікті ерекшелікке байланысты. Мәселен, оңтүстік-батыстың кейбір аудандарына тән *құлдану, құныс, құртынды, сұпы, сұрақы, ұяту, күңіл, үткіл* тұлғалары әдеби тілде *қолдану, қоныс, қорытынды, сопы, сорақы, ояту, көңіл, өткел* болып айтылады.

Жазба ескерткіштер материалы тіліміздегі *о/ұ* дыбыстарының алмасуы да ертеден келе жатқан дәстүрлі құбылыс екенін танытады. Өйткені қазіргі *ұрпақ/орпақ, оқса/ұқса, сұра/сора, ұқсас/оқсас* тәрізді вариант қатарының қазақ говорларында айтылатын сыңарлары еекі жазбаларда ұшырасатыны белгілі. Ертеректе «о» дыбысы қолданған кейбір сөздерде қазір «ұ» айтылып жүр: *сұрау (сорау емес), ұқсас (оқсас емес)*.

2. **Дауыссыз дыбыстардың** алмасуынан түзілген варианттар әр алуан жолмен қалыптасқан. Мысалы, шұғыл *п/б* дыбыстарының алмасуынан қалыптасқан варианттардың халық тілінде мынадай түрлері бар:

а) Өткен ғасырлардағы өлең-жырларда, жазба ескерткіштерде олардың қатаң вариантын қолдану қазіргіден гөрі жиірек болғаны белгілі. Мәселен, *п/б* дыбыстарының алмасуынан түзілген варианттардың көне түрі – қатаң «п»-мен айтылған сыңары;

ә) Қазіргі қазақ тіліндегі *п/б* дыбыстарынан басталатын варианттардың көпшілігінің территориялық шегі (изоглосы) бар. Олардың қатаң «п»-дан басталатын сыңарларының жергілікті жерге тән ерекшелік болуы басым. Мысалы: *пүткіл/бүткіл, пүтін/бүтін, полат/болат, пітіру/бітіру, пұтақ/бұтақ, тапа/таба, пада/бада, пәле/бәле, патуан/батуан, пәлен/бәлен, пензин/бензин* тәрізді варианттардың қатаң сыңары оңтүстік, ішінара батыс өңірі говорларында қолданылады.

П/б дыбыстарының алмасуынан түзілген вариант тұлғаларының сөйлеу тіліндегі фонетикалық заңдар ықпалымен *б/в, б/у, б/м, м/ң* түрінде одан әрі комбинаторлық өзгеріске түскені байқалады.

Үндестік заңы ықпалымен тіліміздегі *қ, к* шұғыл дауыссыздарының да өзгеріске ұшырап, ұяң *г, ғ* дыбыстарына ауысуы байқалады: *бақпан-бағбан, доқаба-доғаба, айқай-айғай, тақа-таға, тостақан-тостаған, үзеңкі-үзеңгі, байқұс-байғұс, садақа-садаға, бақишо-бағжшо*.

Қазақ тіліндегі *т/д* шұғыл дауыссыздарының алмасуы сөздің басқы және ортаңғы позициясында келе береді. Әдеби тілімізде ұяң «д» дыбысына қарағанда қатаң «т»-дан басталатын сөздер әлдеқайда көп екені белгілі: *дым, мүлдіксіз, дүзелер, ділмар, дізгін, доң, дөрт, дүз* сөздерінің әдеби тілде қатаң «т» дыбысынан басталатын сыңары қолданылады: *тым, мүлтіксіз, түзелер, тілмар, тізгін, тоң, төрт, түз*.

Сөздің ортаңғы позициясында сонор дыбыстар қатар келгенде, үнді «л»-дің диссимиляциялық өзгеріске ұшырап, ұяң «д»-ға айналатыны белгілі. Мысалы: *лл, нл, мл, ул, рл* дыбыс комплексінің *лд, нд, мд, рл, уд* боп өзгеруінен *түңлік/түндік, алла/алда, молла/молда, аңлы/аңды, ақтаңлақ/ақтаңдақ, таңлай/таңдай, мұңлы/мұңды, саңлақ/саңдақ, дәмлеп/дәмдеп, бітеулей/бітеудей, мейірлендіру/мейілдендіру* тәрізді вариант қатары түзілді.

Ш/с дыбыстарының сөздің барлық (анлаут, инлаут, послеаут) позициясында алмасып келіп, вариант түзуі жергілікті жерлерде көбірек кездеседі. *Машақ, мышық, тышқары, шамал, шерік, ошал, шерт, таи, оқымаи, тұрмыи, ешек, маишқара, құрдаи, шанымы, шанды, шекер, моишқал* варианттарының әдеби тілдегі сыңары: *масақ, мысық, тысқары, самал, серік, осал, серт, тас, оқымас, тұрмыс, есек, масқара, құрдас, сенімі, сенді, секер, мосқал*.

Араб-иран сөздерінің қазақ тілінің фонетикалық құрылымына қарай түзілген кітаби вариантының тұлғалық өзгерісі мына тәрізді:

а) Үндестік заңына сәйкес өзгеріс ар. *тишани/пешене*, парсы. *дахиз/дәліз*;

ә) Айтылуы ауырлау дыбыс тіркесінің ықшамдалуы немесе дәнекер дыбыстың үстемелеп айтылуы арқылы болған өзгеріс: парсы. *дост/дос*, ар. *хариф/әріп*, ар. *халал/адал*, парс. *раст/рас*.

Тіліміздегі араб-иран элементтері вариант тұлғаларының күрделі жүйесін құрайды. Кірме сөздердің о бастағы тұлғасынан (кітаби вариантынан) алшақтау сипатына қарай бейтарап және қарапайым нұсқаларын ажыратамыз.

Этимологиялық варианттардың ендігі бір үлкен тобы – орыс тілі арқылы енген сөздерге байланысты. Ертеден енген орыс сөздері фонетикалық күшті өзгеріске түскен қалпымен тілімізге сіңісіп кетті. Тіпті тұлғасы анық, көпшілігі өткен ғасырлардан қолданыла бастаған *сөлкебай (целковый), бөкебай (пуховый), бөрене (бревно), самауыр (самовар), сөтке (сутка), мескей (миска), қануа (канава), боқырау (повровка), песір (писарь), орыс (русь), облыс (область)* сөздерінің тым «қазақыланып», сөйлеу тілі ауанымен түпнұсқадағы тұрқын өзгертуі байқалады.

3.3.4 Орфоэпиялық варианттар

Жарыспа сөздікте орфоэпиялық варианттар мынадай түрде жіктеліп барып түзілді:

а) Уақытшалық сипаттағы варианттар. Бұған жергілікті ерекшеліктер, сондай-ақ қарапайым сөйлеу тілі дәстүрімен сөзді еркін өзгертіп айту жатады. Мысалы, *гүл/күл, газет/казет/кәзит, ғашық/қашық, ғанибет/қаныбет* варианттарының соңғы сыңары – әдеби тілдің нормасы емес. Олардың жүре келе сөйлеу тілінен де шығып қалатыны даусыз. Уақытшалық сипаттағы варианттарға сөз құрамындағы бір я бірнеше фонеманың кездейсоқ алмасуынан, ықшам тұлғаға ауысуынан немесе үстеме дыбыстардың пайда болуынан түзілген сөз тұлғаларының метатезалық өзгерісі мен жергілікті сөйлеу тіліндегі ерекшеліктер жатады.

ә) Тұрақты варианттар. Бұлар қазақ тілінің орфоэпиялық өлшеміне байланысты: *ұқсап/ғұсап/құсап, ақ/ағ(ағ лақ), сәрсенбі/сәрсембі, он бір/ом бір, бес жыл/беш жыл, өзен/өзөн, құлын/құлүн* т.б. Тұрақты варианттар – қазақ тілінің фонетикалық даму ерекшелігі тудырған сөз тұлғалары. Олардың орфографияда белгіленетіндері де бар: *қана/ғана, да/де/та/те, көрі/гөрі* т.б.

Орфоэпиялық варианттың бір бөлігі үстеме дауысты дыбыстың қабаттаса айтылуынан қалыптасқан. Ол екі түрлі:

Протеза. Айтылуын жеңілдету мақсатында дауысты дыбыстардың (призвуктердің) үстемеленуі: *стол/үстел, станция/ыстанса* т.б.

Эпентеза. Сырттан ауысқан түбірлерде дауысты дыбыстың үстемелеп айтылуы. Сөз шұғыл дыбыстан басталып, одан кейін сонар л, н, р дыбыстары келетін жағдайда, олардың аралығында *ы, і, е, о, ө, у* дауыстыларының бірі айтылады: *кровать/кереует, пляж/піләж, протокол/пыртокол, шляпа/шіляпі* т.б.

Орфоэпиялық варианттар дыбыстардың комбинаторлы орын ауысуынан да жасалады. Оған сөздің тұлғалық өзгерісінің әріден келе жатқан түрі тілдегі метатезалық құбылыс жатады. Мысалы, *естігелі/есіткелі, жайпауыт/жайпауат, жалаң аяқ/жаңалай, жалаңаш /жаңалаи, жекпе-жек/жеспке-жек, жұмақ/ұжмақ*. Қазақ тіліндегі сөздердің мұндай метатезалық өзгерісі айтылуы ауырлау дыбыс тіркестерінің өзгеру үрдісінен байқалады. Мәселен, қазақ тілінде түбір сөздегі екі дауыссыздың қатар тұруы сирек. Мұндай жағдайда олардың тұрғалық өзгеріске, соның ішінде метатезалық өзгеріске ұшырауы мүмкін. Ондай дыбыс тіркестеріне *пк, лг, рк, лп, гз, нк, нс, қс, рм, ми, рз* жатады: *ұлғат/лұғат, түркі/түрік, құлты/құлып, елегзи/елгізи, ынсап/нысап, ұқсап/құсап, жармы/жарым, алдамшы/алдамыш, ырза/рыза, дорба/добыра*.

Говорлардағы сөздің орфоэпиялық варианттарына жазуда еленбейтін, жалаң сөйлеу тіліне ғана тән түрлерін жатқызамыз: а) Олардың ішінде жүйелі түрде ұшырасатын ең сыпатты ерекшелікке спирант *ш, ж* дыбыстарының аффрикат *ч, дж* дыбыстарымен алмасуы жатады: *шана/чана, шөп/чөп, шалғы/чалғы, шара/чара, шын/чын, шикан/чикан, шықты/чықты, шаң/чаң, шақыр/чақыр, шөл/чөл, шай/чай/чәй, шал/чал, жоқ/джоқ, жібер/джібер, жыл/джыл, жер/джер, жұрт/джұрт, жар/джар, жақ/джақ, жақсы/джақсы, жүр/джүр*; ә) Жергілікті ерекшелікке байланысты сөз вариантына кейбір етістік формасындағы *л* дыбысының сусып түсіп қалуынан түзілген сөз тұлғасы жатады. Мысалы, *келген жоқ/кеген жоқ, қалған/қаған, салған/саған, болған оқиға/боған оқиға, алған жоқпын/аған жоқпын* жарыспаларының соңғы сыңары әдеби тілдің сөйлеу нормасына жатпайды; б) Жергілікті ерекшелікке байланысты орфоэпиялық варианттың тағы бір түріне кейбір атырап тұрғындарының сөйлеу тіліне тән жуан және жіңішке дауыстылардың (*а-ә, о-ө, ы-і, ұ-у*) алмасуынан түзілген жарыспа тұлғалар жатады. Мысалы, *шаи/шіи, жарайды/жэрәйді, рақат/рэхат, шаруа/шэруа, сағат/сэгат, тоғыз/төғыз, жаңа/жэңа, шағын/шэғын, мархабат/мэрхабат, махаббат/мэхаббат, ақымақ/эхмақ, саған/сэған, маған/мэған, оған/эған, шапағат/шэпағат, ақын/эқын, тағы/тэғы*.

Қазақ тілінің дыбыстық құрылымына тән сипатты ерекшеліктің бірі – дауысты дыбыстардың, сондай-ақ сөз ішіндегі *я* сөз аралығындағы ұяң, сонор дыбыстардың келу ыңғайына қарай дауыссыздардың да ассимиляциялануы, яғни ішкі үндестігі, өзара гармониялы болып келуі. Соған орай тіліміздегі *қ, к* дыбыстарынан басталатын сөздер екі, кейде одан да көп орфоэпиялық вариантта айтылып жүр: *кел/гел, көл/гөл, құрт/гұрт, қазан/газан, қыр/гыр, қаш/гаи, көз/гөз, қой/гой, кері/гері*. Мысалы: жас қазақ, қазақ жігіті, қара қазақ, қыр қазағы (жазылуы: қазақ жігіті, қара қазақ, қыр қазағы).

Өкінішке орай, қазақ тіл білімінде орфографияға ғана баса көңіл бөліп, орфоэпиядан ауытқуға жете мән бере қоймай келгеніміз белгілі. Орфоэпияның бүгін тандағы ең күрделі мәселесі – кітаби стильде сөйлеу дағдысы, басқаша айтқанда сөздерді өзара үйлестірмей, сірестіріп, жазылуына сәйкестендіріп айту. Вариант тұлғаларының орфографиялық сыңарының біртіндеп сөйлеу нормасына айналуы әр алуан лингвистикалық жағдайға байланысты.

а) Атап айтқанда, көршілес тілдердің орфографиялық өлшемге де біртіндеп әсер ете алатыны белгілі. Мәселен, орыс тілі арқылы енген сөздер сингармонизм заңы бойынша түрленіп отырмайды.

ә) Буын, дыбыс үндестігіне қатысты өзгерістер аяқталып, шегі анықталып біткен жоқ. Олай дейтін себебіміз буын, дыбыс үндестігінің өзгерісі барлық сөзде бірыңғай емес. Айталық, *бес жыл/беш жыл/беш шыл, бес жас/бес шас/беш шас* варианты.

Қорыта айтқанда, ғасырымыздың бас көзінде-ақ *отын/отұн, жұлын/жұлұн, өркен/өркөн, күрес/күрөс, көтер/көтөр, көңіл/көңұл, көркем/көркөм, құлық/құлұқ, өлең/өлөң, осы/осұ, көзі/көзү, бөрік/бөрүк* тұлғаларының бірі – сөйлеу, бірі – жазу нормасы болып вариантталуының біртіндеп қалып бара жатқаны сезіледі.

3.3.5 Морфологиялық варианттар

Жарыспа сөздер сөздігіне алынған морфологиялық варианттар мынадай қағидағар бойынша іріктелді:

а) Сөздің морфологиялық варианттары түбір морфеманың дыбыстық өзгеріске ұшырауынан, қосымшалық морфеманың өзгерісінен түзіледі: *өңге/өзге, шейін/дейін, бірдеме/ бірдеңе, ештеме/ ештеңе, меніңше/меніміше, дәнеме/дәнеңе, бітеудей/бітеулей, шаладай/шалалай, жартыдай/жартылай, екіншідей/ екіншілей, баралық/барайық*.

ә) Түбірге әр алуан аффикстің жаяғаны арқылы варианттар түзіледі: *сойыс/сойым, тиісті/тиесек, шоқынды/шоқыншы, пішін/пішім, піспек/піскек, арызқой/арызқор/арызшы, шаруақор/шаруашыл/ шаруагер, дәмегөй/дәмеқор*; б) Морфологиялық варианттардың жергілікті ерекшелікпен байланысты

айтылатыны едәуір көп: *барасыз/барасыңыз, бересі/бережақ/берешек, келісімге/келімге/келіске (келді), келешек/кележақ, алатын/алажақ, айтқын/айтың, барыпты/барулы, көбнесе/көбнекей.*

Мақал-мәтел мен нақыл сөздерде морфологиялық варианттардың қазіргі тілімізде сирек қолданылатын сынары кездеседі. Мысалы, *Ұлық* болсаң, *кішік* бол. *Ұлық* бол, халқыңа жақын бол. Қонақ қонақтан *ұлық*. Ораздының ұлы өсер, жиырлының қызы өсер. Асау тулап жықпасқа, артқы айылдың *беркі* игі. Арамның асы – *харам*. Жылқы жылы *жылыс* болды, жылан жылы ұрыс болды (жылыс-болыс). Той *тоянасыз* болмас. Ойында *өрегі жоқ*.

Халық поэзиясында *бұлбұлдай – бұлбұлдайын, бүлінген – бүлген, самғайтын – самғайтұғын, танбайтын – танбайтұғын, қапыда – қатияда* тәрізді варианттар жарыса қолданылады. Мысалы, «*Сақтағыл, Алла, біз құлды*» (Батырлар жыры), «*Тотыдайын таранған, Сұңқардайын сыланған*» (Қыз-Жібек) деген өлең жолында сақтай гөр, тотыдай, сұңқардай сөздерінің нұсқалары айтылған. Орманбет би өлген күн, он сан ноғай *бүлген* күн. («Қазақ әдебиеті»). Мына заман қай заман, – *бағы* заман, Баяғыдай болар ма тағы заман («Қазақ әдебиеті»). Сөз тіркестерінде де морфологиялық варианттың пассив тұлғалары айтылады: *амал нешік, қабағы қатулы, қабағы салыңқы, иен дала.*

Бұрындары жарыспа тұлғаларға жатқызып келген сөз формаларының мағыналық жағынан сараланғандары да бар. Мысалы, *қырсықтану-қыңырлану-қыңыратқу, әумесер-әулекі-әуейі, жиналыс-жиылыс, піспек-піскек, тиісті-тиесілі, уақытында-уақтылы, күнінде-күніге-күнде* – мағыналық жағынан сараланған сөздер.

Жергілікті ерекшелікке тән морфологиялық варианттардың семантикалық, мағыналық даралануы олардың жеке сыңарларының көп мағыналығына негізделеді. Мәселен, бір кезде жергілікті жерлерде *жылауық/жылаңқы/жылағыш/жылаукер* боп әртүрлі айтылатын говорлық варианттардың кейбіріне тән тура және ауыспалы мағыналарының әдеби норма үшін маңызы болуы мүмкін.

Белгілі бір жұрнақтың, буынның, дыбыстың сусып түсіп қалуынан, көп буынды сөздің аз буынды сөзге ауысуынан, демек сөздің ықшам тұлғаға айналуынан түзілген морфологиялық варианттар. Мысалы, *барлығы/бәрі, ұл/оғыл, қадірменді/қадірлі, аяулы/аялы, қаңғыру/қаңғу, түгесілді/түгеді, бақталас/бақас, ақпарат/ақпар, қожайын/қожса, қатиық/қап, масалаң/масаң, келіпті/кепті, қалыпты/қапты*. Мұндай варианттардың бір бөлігі жергілікті ерекшелікке қатысты: *даяғашы/даяшы, аңызғақ/аңызғақ, сақаю/сауығу, кигіз/киіз, шаңғарақ/шаңырақ, бірдеңке/бірдеңе, шыңдау/шыңау, шығанда/шығада*. Белгілі территориялық шегі жоқ варианттар: *бүткіл/бүкіл, мыйсал/мысал, сыйпат/сыпат, аңғызғақ/аңызғақ, сондай/солай* т.б.

Қазіргі тіліміздегі сөздің ықшамдалған варианттарын тұлғалық ерекшелігіне қарай төрт топқа бөліп алдық. Олар: афerezис, синкопа, апокопа және сөз тіркестеріне қарай ықшамдалған түрі.

а) **Афerezис** немесе сөз тұлғасындағы басқы дыбыстың түсіп қалуы арқылы түзілген варианттар. Олардың әр түрлі стильдік реңкіне қарай қазіргі тілде қолданылып жүргендері мыналар: Мағыналық жағынан сараланған жарыспа тұлғалар: *жұбаныш-уаныш, жұбат-уату, нақыл-ақыл, тажал-ажал, ғайып-айып, қазір-әзір, балтамсадай-алтамсадай, характер-әрекет, самарқау-марқау, ғылым-ілім*. Орфографиялық норма арқылы ажыратылып белгіленуі қалыптасқан тұлғалар: *иесіз-есіз, ұру-ру*. Шығу тарихы еліктеу мәндес сөздерді танытатын жарыспа тұлғалар: *мызың-ызың, шүңгиген-үңгиген, шүңірек-үңірек, сасқалақта-асқалақта*.

ә) **Синкопа** – сөз ортасындағы бір я бірнеше дыбыстың сусып түсіп қалуы. Синкопа тәсілімен түзілген варианттар қазіргі тілде жиі ұшырайды. Мысалы: *сыпайышылық/сыпайылық/сыпалық, тарымышылық/тарышылық /тарлық, жатырған/жатқан, жұбаураатты/жұбатты/жуатты/уатты, бұрқырату/бұрқату/бұрқау, барасыңыз/барасыз*. Синкопада сөздің әр бағытта ықшамдалуы мүмкін: *бүткіл/бүтіл/бүкіл, жұмылдырық/жұдырық/жұмырық, ләйлім/ләйім/ләзім*.

б) **Апокопа** – сөз соңындағы дыбыстың сусуы арқылы ықшамдалуы. Қазақ тілінде олардың мынадай түрлері бар: а) Кірме сөздердің соңындағы элементтердің сусуы. Иран сөздері: *дост/дос, раст/рас, тахт/тақ (трон), бахт/бақ, ренк/рең, уақыт/уақ, дара/дар*; орыс сөздері: *минута/минут, газета/газет*. Қазіргі тілде бақыт, реңк сөздерін есептемегенде, бұл варианттардың толық сыңарлары қолданылмайды. а) *Дост, раст, тақт* сөздері өткен ғасырдағы өлең-жырларда ғана кездеседі. ә) Сөйлеу тіліндегі қарапайым сөздер: *айдаһар/аждаһа, еді/ед*. б) Өлең ұйқасында буын өлшеміне қарай: *замана/заман, құдайа/құдай/құда, нышана/нышан*. в) Мағыналық саралануға байланысты сақталған ықшам варианттар: *жидек/жиде, тақтай/тақта*. г) Көнеленген жұрнақтардың келуінен түзілген дыбыстық варианттар: *-қ, -к: бұғанақ/бұғана, ұлық/ұлы; -н: әдейі/әдей, жасауазын/жасауаз; -м: жазғытұрым/жазғытұры; -ки: әнеки/әне; -т: салғырт/салғыр, мұрсат/мұрса, әлпет/әліп*. Бұл варианттардың да бір бөлігі – морфологиялық тұлғалар.

Кейбір сөздердің ықшамдалуына афerezис, синкопа немесе апокопа араласып келеді: *жұбаураатты/жұбатты/жуатты/уатты, хайуанат /хайуана/хайуан/айуан, қадам/қадым/адым, газиз/әзіз/әз, біржолата /біротала/біржол, найзағай/нажағай/ажағай, отырғанмын/ отырғамын /отырғам*.

Морфологиялық варианттардың бір тобы кіріккен тұлғаларға қатысты. Бұлар – әр алуан тәсілмен біріккен сөз тұлғалары. Оның ішінде жүйелі түрде ұшырасатын ең сыпатты ерекшелікке *ж/й*

дыбыстарының алмасуы жатады. Ж/й дыбыстарының алмасуы – қазақ тілі говорларының көпшілігінен байқалатын ерекшелік. Бұл сөз тіркесінің кіріккен сөзге ауысу бағытымен байланысты. Мысалы, *алып кет – әпкет – әкет, сол жақ – со жақ/сояқ, бұл жерде – бұ жерде/бүйерде, сол жерде – со жерде/сөйерде, солай еткені – сөйткені, алып бер – әпер, алып бар – апар, күнге дейін – күнгешие, келген соң – келгенсін, осылай етер – өстер*. Жарыспа варианттардың бірін ғана әдеби норма деп анықтарда олардың морфологиялық тұрғыда жетілген сыңарын таңдау көптеген тіл тәжірибесінен белгілі. Сөздік құрам осындай жолмен де молығып отырған.

6. Грамматикалық жарыспа тұлғалардың тағы бір түрі – **синтаксистік варианттар**. Егер түбірге жалғанған жұрнақтардың әр түрлілігінен морфологиялық варианттар қалыптасса, жалғаулардың өзгеріске түсуінен синтаксистік варианттар түзіледі.

Әр алуан жалғаумен түрленіп, грамматикалық мағынасы тепе-теңдікті білдіретін сөз тұлғасының парадигмалық (септелу, жіктелу үлгісі) өзгерісінен түзілген синтаксистік варианттардың қазақ тілінде түр-түрі бар. Атап айтқанда, грамматикалық байланыстың бір формасының екінші формаға ауысуынан түзілген синтаксистік варианттар мынадай түрге ажыратылады.

а) Жіктік жалғауының өзгерісінен түзілгені: *түсінемін/түсінем, жүремін/жүрем, сеземін/сезем, көргенмін/көргенбін/көргем, болғанмын/ болғамын/болғам, бергенмін/бергем/бергенбін, сұрағанмын/сұрағам, қойғанмын/қойғамын/қойғам, барғанмын/барғамын/барғам, сөйлеймін/ сөйлейм*. ә) Тәуелдік жалғауының өзгерісінен түзілген варианттар: *бірі-бірісі, көбі-көбісі, уақыты-уақытысы, ешқайсысы-ешқайсы, тәңірісі-тәңірі*. б) Жалғаулардың түрленіп келуінен түзілген варианттардың көп бөлігі – ымшам тұлғалы жарыспа сөздер. Оларға жергілікті ерекшелікке жататын синтаксистік варианттар да жатады. Мысалы, *ала ма/алады ма, жатқан/жатырған, барасыз/барасыңыз, күлесіз/күлесіңіз, келесіз/келесіңіз, көресіз/көресіңіз, оқисыз/оқисыңыз, жүретін шығармын/жүрем шығар* жарыспаларының соңғы сыңары – әдеби тілге тән емес. в) Септік жалғауының өзгерісінен я түсіп қалуынан түзілген варианттар бар. Мысалы, **Ілік септігі**: *институттың/институт (түлектері), сол үшін/соның үшін, мен үшін/менің үшін/менім үшін, сен үшін/сенің үшін*. **Шығыс септігі**: *қайтадан келді – қайта келді/қайрадан келді, келгеннен бері – келгелі бері, кешеден бері – кешелі бері*. **Барыс септігі**: *оғанға дейін/оған дейін, Тәкеңе жолықтым/Тәкеңмен жолықтым, соңына таман/соңыра таман*. **Жатыс септігі**: *аулада қалдырды/аулаға қалдырды, суда жүзді/суға жүзді*. **Көмектес септігі**: *бізбен бірге/бізбенен бірге, өз бетімен – өз бетінше*. г) Сөздің тіркес күйінен өзгеріп, әр түрлі құрамда қолданылуынан түзілген варианттардың баспасөзде қатар қолданылып жүргені мынадай: *есенсіз бе/есенбісіз, амансыз ба/аманбысыз, жақсысыз ба/жақсымысыз, жазасын ба/жазамысың, шақырасың ба/шақырамысың*.

Синтаксистік варианттың бір тобы сөз тіркесіне қатысты. Мысалы, *алғашында/алғашқы кезде/ілкі әзірде, көкей кесті – көкей тесті, етек алу – етек жаю, лықа толы – лық тола, әуел баста – әу баста, бері қара – бермен қара, ол түгіл – ол тұрғай*.

Жеке сөйлемдердің де варианттары кездеседі: *жасың қаниада/қаниа жастасың/қаниадасың, жасың нешеде/неше жастасың/нешедесің, жасым жиырмада/жиырма жастамын/жиырмадамын, сапар сәтті болсын/сәт сапар, жол болсын/жол болғай; қазақ тіліне аудар/қазақшаға аудар/қазақшала; мамырдың бесі/бесінші мамыр/мамырдың бесінші жұлдызы/мамырдың бесі күні*.

Фразеологизмнің де мағыналық тепе-теңдігін сақтап, стильдік, реңктік жағынан еш өзгешелігі болмай, жарыса қолданылатыны бар: *ант атқан – ант ұрған, аспанмен таласқан – аспанмен тілдескен, атарға оғы жоқ – атарға оғы болмады, ат кекілін кесті – ат құйрығын кесті*.

Қорыта айтқанда, мемлекеттік мәртебе алып, ғылым тіліне де айнала бастаған қазақ тілінің стильдік жағынан жатық, дұрыс қалыптасуына да мән береміз. Орышадан тәржімеленген ресми құжаттар, үкімет қаулы-қарарлары жатық та кедір-бұдырсыз, түсінікті жазылуға тиіс. Мүлдем басқа жүйеге жататын тілден тәржімелегенде әр атау, әр сөз формасы өз орнында қолданылып, айтатын оймен шебер қабысып келуіне баса көңіл бөлетініміз анық.

3.3.6 Лексикалық сөз нұсқаларының сөздікте берілу шарттары

Жарыспа сөздер сөздігін құрастыруда лексикалық сөз нұсқалары мына қағидаға сүйену арқылы жиналды:

1. Жергілікті ерекшеліктен балама табу арқылы. Мысалы, *кемпірек – конфорка, зияткер – интеллигенция, қағидат – постулат, әйнекей – глазурь, әрлендіру – дизайн, себезгі – душ, шанақ – бункер, нымиша – блузка, себет – корзинка, әмиян – кошелек*.

2. Ертеректе қолданылып, кейін келе көнерген тұлғаға айналған сөздердің мағыналық жаңғыруы арқылы, сондай-ақ жаңа мағыналық реңктің үстемеленуі арқылы: *бопса – шантаж, төлқұжат – паспорт, кешенді – комплексті, кібісе жыл – високосный год, қанаха – алтарь, қож – шлак, қорамсақ – патронтаж*. Халық тілінің сөздік қорындағы сөздерді пайдалану немесе жеке авторлардың өздері қиыстырып тапқан

атаулары алғашында дублеттік жұп құрып, соңыра қолдана келе әдеби нормаға айналатын кезі бар: *дәріхана/аптека, емхана/поликлиника, аялдама/остановка, ұшақ/самолет, хұқық/хұқы/право, жанұя/семья, егемен/суверенитет, ғимарат/здание, саяжай/дача, жағажай/пляж, гүлзар/оранжерея, гүлдесте/букет, брокер/делдал, ағза/организм, мәйітхана/морг, зейнеткер/пенсионер, спонсор/демеуші, қаламақы/гонорар, мерейтой/юбилей, сынып/класс.*

3. Жаңа ұғымдарды қазақтың өз сөзімен беру, жатық та дәл балама табу арқылы: *өткін – прогон, серпін – импульс, тегеріш – рычаг, жамият – публика, зақлия – публикация, зыптама – выправка, мәслихат – семинар* секілді баспасөзде қолдану жарасымы орнымен табылған, қажеттіктен туған сәтті де орайлы баламалар – мұның айқын айғағы. *Хабарлама, дәлелдеме, құйма, қосылыс* сөздері секілді орыс тіліндегі атаулардың баламасы тілімізде аз емес. Қазақ, орыс сөздері жарыса қолданылып, кейін келе қайсыбірі синонимге де айналып үлгерді: *тіл білімі/лингвистика, ұшқыш/пилот, кейінкер/герой, жүк/бағаж, басқыншы/агрессор, қор/фонд/резерв, нұсқау/инструкция, демалыс/каникул, шөлмек/бөтелке, кеспек/бөшке, шыт/сиса, шәугім/шәйнек, тәулік/сәтке, түрме/абақты, таразы/гір, қыш/кірпіш, шығын/рысқұт, тыңшы/агент, жансыз/шпион, бейне/образ, будан/гибрид, емхана/амбулатория.* Қазақ тілі сөздік қорын байытуға септігі тиер баламасы жоқ сөз формалары да бар: *дата* (жылы, айы және күні), *дикция* – дауыс мәнері, *звондау* – телефон соғу, телефон шалу, *деградация* – кері құлдырау, *наводка* – көздеп дәлдеу.

Лексикалық сөз нұсқаларын әдетте дублеттер деп те атайды. Варианттар дыбыстық ауытқуынан түзілсе, дублеттер – мағыналық тепе-теңдікті білдіретін түбірі мен тұлғасы әр басқа сөздер. Мысалы, *сенек/дәліз/ауыз үй, мақпал/барқыт, шұбат/қымыран, қант/секер, теңге/сом/ділда, жұмыртқа/тұқым, бұрыш/лазы, таңертең/азанда, айқайлады/ қышқырды, шелек/мосы.* Лексикалық вариантқа сырттай ұқсас, бірақ құрылым-құрылысы мен атқарар қызметі жағынан дублетке кереғар тілдік құбылыстар бар.

Лексикалық жарыспа сөздердің басым көпшілігі – жергілікті ерекшелік. *Келбет/сықпым, шолан/шошала, ілгек/салытқа, тұмақ/құлақшын, әмиян/шилан, сүзек/кезік, сүзгі/кәкпір, шәлі/желек, кебек/күрпі, жүгері/порми, көрпе/жұрқан, ылғи/деней, күмістелген/деңбет, дәке/ бөлер/мәрлі, шамалы/бітегене, нағашы/таға, көлгірсу/эбіксу, даңғой/әулекі, секілді/зәлітті/зәліттес, мамыр/зауза, бағана/сақа/діңгек/үстін/тіреу, оқ/ұтас/ақ, балшық/известь, ақым/лақат, сіріңке/ шырпы/оттық/ шақпақ/күкірт, бәкі/шаппа/селебе/габиял/лөкет, шот/тесе/шаппашот /құстұмсық /байтесе/белкүрек/кетпенишот, әкпіш/иінағаш/мойынағаш/ суағаш/күйенте/құрамыс, ұшық/ықтын/қыпық/топан/шар, басқыш/теппе/ зәңгі, үй/әжіре/там, сөресі/сахар, мениш/бәсіре, жөні/мәуірт, айдар/сатар, рұқсат/мәулет, қапсағай/науша, доғабас/айылбас, қайнаға/жәке, бөбешік / кішкене* тіл жарыспаларының алдыңғы сыңары әдеби норма болса, соңғы сыңары баспасөзде сирек қолданылатын жергілікті сөйлеу ерекшелігіне жатады.

Барлық қазақ говорлары әдеби тілдің сөздік қорының үздіксіз баюына ықпалын тигізіп келді. Қазір говорлық сипаттағы сөздерді қолдану да, олардың әдеби тілге енуі де ертеректегі кезбен салыстырғанда көп шектеледі. Бірақ әлі күнге дейін әдеби тілдің кәдесіне жарайтын мағыналық жігі ап-айқын жергілікті сөздер мол сақталынған. Оған қазіргі кезге дейін қалың оқырманға кеңінен таныс бола қоймаған есімдік (желкек, желкен, жерсана, еңлік), тағам (жентек, ежігей, жентелей), киім-кешек (желпей, желпен, жемелек, жепен, жарғақ, жатақ), бұйым (желқом, желпүш, желпіншек, жеркелі, желі, жом, ергенек) атаулары, әдет-ғұрыппен, кәсіппен байланысты атаулар мысал бола алады.

Әуелде бір сыңары жергілікті ерекшелікке жатқан *қонақ/мейман, қонақ үйі/мейманхана, қораз/әтеш, бұлбұл/сандуғаш, райхан/раушан, қала/шаһар/кент (поселок), арай/шапақ, дала/сахара, төреші/қазы, үлгі/гиврат, мәре/көмбе, асар/үме, тыныш/тиыш, сенек/ауыз үй, іш/құрсақ, маңдай/пешене, хабаршы/жаршы, әңгімелесу/сұхбаттасу, тұмақ/малақай, қолғап/биялай, темекі/шылым, таңертең/азанда* атаулары – қазір бүкіл халыққа түсінікті синоним сөздер. Жалпы айтқанда сөздің синонимдік қатары мен жарыспа сөз тұлғаларының ара жігін дәл ажырату мүмкін бола бермейді. Тіпті мағынасы тепе-тең бір сөздің дыбыстық варианттарының да тілімізде абсолют синоним ретінде қолданылып жүргені аз емес: *бейіл-пейіл, айғайла-айқайла, бәле-пәле, мана-бана, дақ-тақ, нәзік-нәтік, дырдай-дыңдай, жәбір-зәбір, қостау-қоштау.*

Жергілікті ерекшеліктің жүре келе синонимдік қатар құрағандары мен мағыналық жағынан дараланғандары бар. Мысалы, *мола-қабыр-мүрде/там, тамақ-ауқат, елгезер-елек-елеуіш, бақай-баишай, пешене-маңдай, көрші-қоңсы-ауылдас/сыбай/хошына, бұршақ-көмбе/қонақ, айыр-аиа, ақша-теңге-сом-пұл-ділда-манат, қодық-көдек, бапкер-атбегі-саяткер/атсейіс, өте-тым-жүдә, бастау-бұлақ, қонақ үйі-мейманхана, қолғап-биалай, ежелгі-бағзы.* Қазіргі кезде *қамыт-қақыра-шым үй, сараң/пес (нағыз шық бермес шығайбай), дағыра – дабыл қағатын аспап, мол/ырғын (барыниша мол, аспа-төкпе), рахаттану/жырғау (ойындағысы орындалып, қағанағы қарқ, сағанағы сарқ болу), сірә/жүдә, делбе/кеңкелес, пысық/сарамжал, ботқа/атала, оттық/шақпақ, қалау/зауыгу, әк/ұтас, атақты/мәшһүр* жарыспаларының көп бөлігі көркем әдебиетте, кітаби жазу стилінде қолдану арқасында әдеби тіл нормасына айналып үлгірді.

Көнерген тұлғаға айналып, таяу уақытқа дейін тілдің қатпар қойнауында елеусіз боп, қалтарыста қалып қойған байырғы сөздердің, сөз формасының көркем әдебиетте, мерзімді баспасөзде қолдана

бастауы нәтижесінде әдеби тілде орныға алатынын тәжірибе байқатып отыр. *Мердігер, лайқат, амбебап, сірне, наубай, айлақ, сүдігер* – осындай сөздер. Сондай-ақ *жауынгер/сарбаз, есер/келесу, үлкен/дөкей, ерен/әйдік, бәкі/шаппа, ерсі/сөкет, тайыныш/баспақ, тұлпар/дүлдүл, дәу/нән, көремет/әйдік, кәрі/лақса, төлем/бодау, пайымдау/бағамдау, салғыласу/тәжікелесу, мезгіл/мәуірт, сөздік/лұғат, бейнет/мехнат, есіркеу/жебеу, тебен/жуалдыз, бәрі/баршасы-әммесі, құмыра-көзе, куәгер-айғақкер, шұбат-қымыран, қақыра-шымнан құйып қалаған үй* сөздері баспасөзде жарыса қолданып жүр. *Үлкен-зор-дәу-нән-дөкей, өте-рә (жақсы), ежелгі-бағзы, қала-шаһар-кент, және-әм, ерсі-сәкет-әбес, еңгезердей-зіңгіттей, ақын-шайыр, есерсоқ-кеңкелес* жалпы халыққа түсінікті.

Соңғы кездері осылайша вариант қатарының сирек қолданылатын пассив сыңарының, кірме сөздер мен жергілікті ерекшеліктің еленіп-екшеленіп ретке келуі қарқындырақ бола бастады. Дей тұрсақ та *шырға, сімер, нетерелі, мұқым, ешіру, шетік, қыну, ештеңе, ытын, хауыз, шарғы, шатыраш, көбе, жертаған, қауақ, қамар, әуір, гарасат, бойра, жінаят, уазипа, мінәсіп, мәкіру, ғұзыр, мәулет, ләм, лау, көсік, салқар, әспет, пәт, пәм, қырма (мал соятын жер), кешендар (еркек үйрек), ұтыға, ажыргы, жам, жанжамы, жуырат, қадамам, жаранқа* секілді көптеген көнеден жеткен сөздер күні бүгінге дейін көпшілікке беймәлім күйінде тасада қалып отыр («Ана тілі», 14.02.1991). Мен саған көрсетейін *теперішті* («Лен. жас»). Жырлаған *баябанда* неше *мүддет* (Бат.жыр). *Қошуақ* болған еді ол пәлекет (Айтыс). *Рә жақсы, нән* балық деген де осы секілді.

Мақал-мәтелде, қанатты сөздерде, қос сөздерде лексикалық варианттардың көнерген сыңарының сақталып қалуы мүмкін. Мысалы, Білгенге анық, білмегенге *танық*. Жақсы *лепес* – жарым ырыс. Ескіні еске алмай, жаңа *жадыға* түспес. Таланттан таланттың *озғыны* мен *бәскіні* бар. *Лақса* кәрі сылқымнан сақтасын, *шалықтың* «шапағатынан» сақтасын. Мықты болсаң, *бопсаға* шыда. Атадан алтау туса да, *абаданы* (мықтысы, айбарлысы) бір болар. Өтірік ұят-шын *мият*. Дертін жасырғанға *дару* жоқ. Өтпейтін темір жоқ, *шыңауы* жетпейді. Ел *телісіз* (тентексіз) болмас. Елу жылда ел жаңа, жүз жылда *қазан*. Өткен жауынды *жамылыш* алып кума. Жүрген аяққа *жөргем* ілінеді, Бірдің кесірі мыңға, мыңның кесірі *түменге*. Аз асқа *жасауыл* болма, көп асқа *бөгеуіл* болма. Төбелеске бергісіз араша бар, ағайынға бергісіз *жанаса* бар (жанасымды – үйлесімпаз, тілін, бабын таба білетін). Қаракұрт жеп қой семіреді, *қансоқта* жеп ит семіреді. Бәледен *машайық* қашыпты. *Ораздының* (бақытты адам) баласы *он* бесінде баспын дейді. Біреудің төсін жесең, өзіңнің *ұшаңды* сайла (құйрық, жамбас). *Дәдесін* қолына берді.

3.3.7 Жарыспа сөздердің мағыналық жіктелімі

Тіл – ұлттың жаны дейтін болсақ, қолданысқа түскен, яғни сөздік құрамға енген әрбір сөзіміздің, әсіресе жарыспа сөздердің мән-мағынасын, тіпті мағыналық реңкін ажыратудан аянбауымыз керек.

Күмән мен күдік сөздері бір-біріне синоним ретінде сілтеніп жұмсалатыны байқалады. Бірақ олар бір-біріне мағыналас сөздер бола алмайды. Себебі, күмән – белгілі бір зат не құбылыстың дұрыс әлде бұрыстығына шүбәлі болған сенімсіз ой. Күмәннің мағыналас сөздері – шүбә, дүдәмал, екіұштылық, екіойлылық. Мысалы, «Баламның байқаудан өтетініне күмәнім бар (күдігім бар емес), себебі дайындығы аздау болып еді». Ал күдік – қасақана немесе абайсызда болған жағдайдың себебі мен иесіне секем алу, қауіптенуден туындаған сезікті ой. Күдіктің мағыналас сөздері – қауіптену, секем алу, сезіктену. Менің ойымша, күмәндануда адам жақсылыққа мүдделенеді, ал күдіктенуде ащы шындық болса да нақты ақиқатқа көз жеткізгісі келеді. Байқағанымыздай, *күмән мен күдік* – бірінің орнына бірі жұмсалмайтын, синоним бола алмайтын, мағыналары айқын ажыраған ұғымдар.

Көшпелі мен көшпенді. Тіпті жарыспалы қолданыстардың семантикалық реңктерін ажырату сөздің дұрыстығына негіз болып отыр. Мысалы, «*көшпелі ел*», «*көшпенді ел*» жарыспалы қолданыстарының сөйлеу нұсқасындағы «көшпенді ел» тіркесі дұрыс деп саналды. Грамматикалық межесі бойынша «көшпе+лі» болғанымен, *көшпелі үй* /передвижной дом/, *көшпелі бұлт* /переменная облачность/ тіркестері анықтауыштық қатынаста болса, *көшпенді ел, көшпенді халық* / кочевой народ/ атаулық тіркес ретінде тұтас ұғымды білдіруімен ерекшеленеді. Сондықтан мұндағы қолданыстардың семантикалық мәні айқындалып, жарыспалылықтан ажырады.

Бәтуа мен пәтуа. Тіліміздегі бәтуа мен пәтуа вариант сөздер болғандықтан дұрыс жазылу нормасы ретінде пәтуа нұсқасы тандалды. Дегенмен, бұл екі сөзді қолданыстағы мағынасына қарай ажыратып, екеуін де жеке, дара сөз ретінде танытуға болады деп ойлаймын. Мысалы, бәтуа – бітім, келісім, нәтижелі шешім деген мағынаны білдіретін дара сөз болса, пәтуа – береке, тиянақ мағынасын білдіретін дара сөз болғаны дұрыс. Себебі, *бәтуаласты, бәтуаға келу, бәтуаға келісті* / дипломатиялық келісім мағынасындағы/ қолданыстардың «б» вариантымен жазылу жиілігі жоғары екен де, *сөзінің пәтуасы жоқ, пәтуасы бар, ісінің пәтуасы кетті* мағынасындағы қолданыстардың «п» вариантымен жазылу жиілігі көп екен. Осыған орай *бәтуа/пәтуа* сөздерін сөздік қорда жеке-жеке лексема ретінде танытып, жарыспалылық қызметін жоюға тырысу керек деп ойлаймын.

Қолбасы мен қолбасшы. Мағыналас екі сөздің реңктері бірінің тарихи сөз, бірінің термин сөз болуына қарай ажыратылады. *Қолбасы* – қол бастаған батыр, әскербасы болса, *қолбасшы* – мемлекеттің қарулы күштерін, ірі әскери құрылымдарды басқаратын әскери басшы, лауазым иесі. Түп мәніне келгенде екі сөздің қызметтік, лауазымдық деңгейі бірдей. Ендеше «қолбасы» көне сөзінің қолбасшы /полководец/ термині ретінде грамматикалық өзгеріспен қайта жаңғырып келуіне басты себеп тілдік заңдылықтар болса керек.

Садақа мен садаға сөздері араб тілінен ақшалай не заттай қайыр беру мағынасында енгенімен, екеуі екі түрлі семантикалық сипат алған жеке-жеке лексемалар. Яғни олар бірінің орнына бірі синоним ретінде қолданылмайды және жарыспалы сөздер деп танылмайды. **Садаға** – бір нәрсенің жолындағы құрбандық, құрбандыққа беру. Оған «садағаң болайын», «бастан құлақ садаға», «баладан садаға болды», «садаға кеткір» (қарғыс), «малым - жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» «жаудан аман жан қалса, қара орман – малым садаға» деген қолданыстар дәлел бола алады. **Садақа** – ислам діні бойынша қайырымдылық мақсатында мұқтаж адамдарға берілетін ақшалай немесе заттай көмек, қайыр, құдайы. Соған орай «садақа беру», «садақаны сауында бер», «пітір-садақа» (Ораза айында жан амандығына шүкірлік ретінде берілетін садақа), «желінсадақа» (мал төлдеп жатқан кезде малдың аман болуын ырымдап, тарататын ғұрыптық ас) сияқты қолданыстардан садақаның құрбандық емес, шамаға қарай материалдық көмек беру екенін ұғынамыз.

Сәресі. Сақар. Таңсәрі. Сәрі – арабтың «сахар» сөзінен қалыптасқан, яғни таң бозарып келе жатқан алагеуім кезді білдіретін атау. Сәрі сөзінен таралып, түрлене қолданылған сәресі, сахар, таңсәрі сөздерінің барлығы таңғы табиғи мезгілді / таңның атуын/ сипаттаған. Көркем шығармаларда «сәресіде ұйқыдан тұрдым», «сәресіне дейін көз ілмедім» деп таң қараңғысының ыдырай бастағанын айтқан. Ал қазір сәресі – ораза кезінде аузы берік адамның таң алдында ішіп-жейтін асы ретінде белсенді сипат алды. Сәресін ішу қолданысының жиілігі артты. Ертеректе сәресін ішу дегеннің орнына сақарын ішу деп те айтылған. Оған қазақтың көркем шығармалары дәлел бола алады. Дегенмен, сақардан гөрі сәресі сөзінің кеңінен танылуы басымдыққа ие болды. Сонымен, сәресі мен таңсәрі бір-біріне синоним бола алмайды. Себебі сәресі бастапқы /таңсәрі (мезгіл)/ мағынасынан ажырап, санада таңғы ас мәнінде терең сақталып келеді. Ал сәресі мен сақар атаулары бір-біріне жарыспалы сөз бола алмайды. Себебі сақар көнеленіп, қолданыстан шығып барады.

Шәрбат пен шербет. Дәмі тіл үйретін осынау екі тағам атауларын ажырата аламыз ба? Парсы тілінен енген шәрбат сөзі - тәтті шырынды сусын (жүзім шырыны) мағынасын білдіреді. Қазақтың халық ауыз әдебиетінде де шәрбат су, шәрбат сусын деп жемістің шырыны айтылады. Ал парсыдан орыс тіліне енгенде шербет болып икемделген сөз - шығыс тәттілері мағынасында кең қолданысқа ие болды. Сонымен шәрбат - шырынды сусын болса, шербет - жаңғақ пен қант қосылған, шоколад пен жемістен дайындалатын, шай ішуге арналған тәтті тағам. Демек бір атаудан тараған екі түрлі жарыспалы қолданыстың негізінде шығыс тәттілерінің біріне атау берілді. Бұл жарыспалы сөздердің жаңа сөз жасаудағы, яғни сөздік қорды байытудағы ықпалын көрсетеді.

Уақиға мен оқиға. Жарыспалы сөздер қатарында жүрген бұл екі сөздің мағыналарын да семантикалық реңкіне қарай ажыратып, бірінің орнына бірін қолдануды тоқтатқанымыз дұрыс сияқты. Уақиға деп ұзақ жылдар бұрын өткен жеке адамның өміріндегі немесе қоғамдағы елеулі бір құбылысты атауға болады. Мысалы, «мына суретке қарап басымнан өткен бір уақиғаны айтып берейін» деген сөйлемде уақиға сөзі қолданылғаны жарасымды. Себебі уақиға – болып өткен әрі ерекше есте қалған хикаялы естелікке жақын. Ал оқиға – болып жатқан іс, әне-міне болған маңызды жағдай, елеулі әрекет. «Жайсыз оқиға», «жол-көлік оқиғасы», «оқыс оқиға», «кездейсоқ оқиға», «төтенше оқиға» қолданыстары кенеттен болатын қалыпты өмірағымындағы өзгерістердің дәйекті көрінісін сипаттайды. Сонымен уақиға жеке адам өмірінде айрықша есте қалған сәттерінің маңыздылығымен, естелік болып сақталуымен және ұзақ жылдар өткеннен кейін еске түсетін сағым оқиға болуымен ерекшеленсе, оқиға – қоғамда кенеттен болған күрделі жағдайлардың хронологиялық тізбеленуімен ерекшеленеді.

Жарыспалы қолданыстар сөздің дұрыс жазылуын нормалауда айтарлықтай кері әсерін тигізетіні де байқалады. Сондықтан алдағы уақытта мына сөздердің дұрыс жазылуын есімізде сақтап алайық: түкпір (түпкір емес), шариғат (шарият емес), шейіт (шәһид емес), ілтипат (ілтифат емес), мінажат (мұнажат емес).

Әдеби тілдің өміршендігін сақтау үшін сөздік құрамға енген әрбір сөздің мән-мағынасын танытудан аянбауымыз керек. Соған орай қазіргі қазақ тіліндегі жарыспалы сөздерге сөздігінің түзілуі аса қажет.

Қорытындылай келгенде, жарыспа сөздер сөздігі арқылы әдеби тілдің діттеген мүддесіне сәйкес келетін сөз қолданыс жүйесінің, лайықты балама табудың әр алуан арнасы мен тәсілдері анықталды.

3.4 Жаңа әліпбидегі тіркесімдер сөздігі

3.4.1 Тіркесімдер сөздігінің құрамы мен құрылымы

«Қазақ тілінің тіркесімдер сөздігі» – қазақ тіліндегі әртүрлі тіркесімдер қамтылған алғашқы лексикографиялық еңбек. Ұсынылып отырған қазақ тілі тіркесімдерінің алғашқы сөздігі сөздердің синтагмалық қатынасын анықтайды, сондықтан онда: а) синтаксистік; б) мағынасымен ерекшеленетін лексикалық тіркес типтері қамтылған. Соған орай сөздік құрылымы қолданысы жиі лексикалық тіркестерден және синтаксистік валенттіліктерден тұрады. Яғни сөздікте сөздердің лексикалық-семантикалық топтарының тіркесімдері (көбіне стиль түрлеріне қарай, айталық, тек ғылым тілінде, әскери тілде кездесетін тіркесімдері т.б.) немесе нақты бір сөз табының екінші сөз табымен тіркесуі (тек есімдер мен етістіктердің тіркесі), бір сөз табына жататын сөздердің өзара тіркесуі (тек негізгі етістік пен көмекші етістіктердің тіркесуі, яғни валенттілігі) арнайы, жеке түзіліп көрсетілмеді. Соған орай сөздіктегі тіркестер құрамы әртүрлі әрі тіркестер құрамындағы негізгі немесе басыңқы реестрлік сөздер әртүрлі сөз таптарынан болып келеді.

Сөздікте коммуникацияда және жазу кезінде ақпаратты, ойды жеткізуге көмегі тиетін синтаксистік еркін тіркестер, тұрақты тіркестер және кейбір фразеологиялық тіркестер қамтылды. Сондықтан сөздікті түзу «сөз тіркесі – құрылым, ал тіркесім – тіркес атаулыны тудыратын себеп әрі сөздердің байланысу тәсілдерін, грамматикалық қасиеттерін білдіреді» – деген қағидаға сәйкес құрастырылды. Сөздік материалы тіркесімдердің жалғастырушылық қасиетін айқындап, сөздерді дұрыс тіркестіріп қолдануды үйретеді, грамматикалық нормалар мен лексикалық синтагманы дұрыс құру арқылы тіл заңдылықтарының сақталуына көмектеседі.

Басыңқы сыңары реестр (негізгі) сөз болып келген, қазақ тілінің аналитикалық құрылымын танытатын екі, үш сыңарлы тіркестер сөздікте барынша молынан қамтылды. Бірақ құрамына төрт және төрттен артық сөз енетін тіркестер алынбады және реестр сөздерге арнайы грамматикалық сипаттама берілмеді. Ал лексикалық тіркестердің мағыналық айырмашылықтары тұлғасы бірдей, бірақ мағынасы бөлек бір сөздің бірнеше реестрде берілуімен шешімін тапты.

Сөздікте аяқталған ойды білдіретін жалаң сөйлемдер тіркес ретінде қарастырылмады, сондықтан ондай құрылымдар сөздікке енгізілмеді.

Тіркесімдер сөздігінің материалдары «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» (Алматы, 2007-2011); «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі» (Алматы, 2013); «Ресми-іскери тіл: қазақша-орысша тіркесімдер сөздігі» (Алматы: Арман-ПВ, 2005.; бес томнан тұратын «Қазақтың этнографиялық категориялар мен атауларының дәстүрлі жүйесі». - Энциклопедия. Т 1-5.-Алматы, 2017-2019) және басқа да нормативті лексикографиялық еңбектерден, мерзімді баспасөзден жинастырылып, іріктелді. Нәтижесінде бұрыннан бар, жиі қолданатын тіркестермен қатар бұрынғы сөздіктерде қамтылмаған жаңа тіркестер реестрге алынды. Сөздіктегі сөйлеу тілі элементтерінің мөлшері аз, тек кейбір ерекше тіркестер ғана іріктеліп берілді (мысалы, *шеңгелге шабақталу* сияқты). Сондай-ақ жиі қолданылатын, бүгінгі күні мәні өзектенген сөздермен келетін тіркестер (Алла, Құдай, Алаш) мен кейбір танымдық тұрғыдан ерекше прецеденттік атаулар (Шекшек Ата, Жылқышы Ата т.б.) сөздік құрамына кіргізілді.

Әрбір сөздік түрінің ғылыми және лингвистикалық әмбебап заңдылықтар бойынша қалыптасқан өзінің жүйесі мен құрылымы болады. Ол заңдылықтар мен жүйе тіркесімдер сөздігін құрастыруда барынша сақталды. Сонымен қатар сөздіктің заңдылықтарға сай болуы белгіленімдерінің молдығымен өлшенетіні белгілі. Сондықтан сөздікте *этн., тар., сөйлеу, қоғ.-саяси, қоғ.-әлеум., көне, діни, жағымды, геогр., зоол., биол., бейн., поэт., экспр. машиар.* т.б. белгіленімдер көрсетілді және құрылымында басыңқы және бағыныңқы тіркестер жеке тізілді. Яғни сөздік материалдары қалыптасқан қағидалар мен заманауи лексикографиялық ұстанымдарға, талаптарға барынша сәйкестендірілді.

Тіркесімділік заңдылығы – ғасырлар жемісі. Ал тіл тәжірибесінде заңдылықтан ауытқу қателікке ұрындырады. Айталық, тілдегі синоним сөздердің мағыналары бір-біріне қаншама жуық болғанмен, олардың бәрі бірдей бір сөзбен тіркесе бермейді, мысалы: *бет-әлпеті келіскен, келбеті келіскен* дегенімізбен, *жүзі келіскен* деуге болмайды; *барып-келіп отыр* деуге болғанмен, *барып-кетіп отыр* деу дұрыс емес.

Кейде тіркестердің нормадан ауытқуы көркем мәтін авторларының мақсатты түрде қолданатын стильдік ерекшеліктері болуы мүмкін. Бірақ ауытқулардың тілдің танымдық табиғатын, тіркесім заңдылығын, норманы жете білмеуден болатыны да шындық. Осындай кезде тіркесімдер сөздігінің қажетті құрал ретінде көмегі тиеді.

Тілдік нормадан ауытқыған қолданыстар сөздіктің құрылымында жоқ. Тіркесімдер сөздігіне грамматикалық нормаға сай еркін тіркестер, танымдық мәні ерекше тұрақталған тіркестер, фразеологизмдер енгізілді. Өйткені ұсынылып отырған сөздік – тіл мәдениетін төмендетпеуді, сөздерді дұрыс тіркестіріп

сөйлеуді, тіл заңдылығын сақтап жазуды көздеуден туған шығармашылық ізденістің нәтижесі, таныммен, ұлттық кодпен астарласып жататын синтагмалық заңдылықтың көрсеткіші.

Сөздіктің құрылымы. Сөздік құрылымын түзуде әрбір сөздің тіркесімділік қасиеті зерделенді. Тіркесімдерге сандық және сапалық тұрғыдан қарау барысында қазақ тілінде предикаттық қатынас пен анықтауыштық қатынасты тіркестер санының көптігі анықталды. Сондай-ақ сөздік материалдарын жинастырғанда кез келген есім сөздің етістікпен предикаттық қатынасының және мағыналық байланысуының шегі болатыны байқалды. Мысалы, *қанат: қанат қазу, қанатынан айырылу, қанаты талу; қанаты жаралану, қанаты болуы; қанатын көтеру, қанатын басу, қанатын сылап-сипау, қанатын тіреу; қанатқа ілу; қанаттары айқасу; қанатын соғу; қанаты бекіді; қанаты қатқан, қанаты қатаю; қанаты қайырылу; қанатын жаю, қанатын жинау, қанатын қырықты, қанатын қомдады, қанатын тартты; қанатымен ұиу, қанатымен су себу* т.б.

Сол сияқты тіркестің басыңқы мағыналы сыңары сындық немесе заттық мағынадағы айқындаушы сыңарымен тіркескенде семантикалық үйлесім болуы тиіс. Мысалы: *қос қанат, ақ қанат, оң қанат, сол қанат, құс қанаты, үлкен қанат, кіші қанат, сынық қанат, қарлығыш қанат*. Бұл тіркестер – анықтауыштық қатынасқа құрылған тіркестер.

Бірақ, тіл динамикасында сөз тіркестерінің семантикалық үйлесімділігі бір номинативтік атауға қызмет ете алған жағдайда тіркесу қабілетін жоғалтып, жеке сөзге айналып, атаулық мағынаға ие болып кетуі де сөздік материалдарынан көрініс тапты. Мысалы, *құс қанаты* (құстың қанаты) деген анықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі: біріншіден, жыл құстары келе бастаған кезде жауатын соңғы қар – *құсқанаты* (біріккен сөз, зат есім), екіншіден, білезікке жүргізілетін өрнек атауы – *құсқанаты* (азаттық, еркіндік символын бейнелейтін, құстарға байланысты туған ою-өрнектер) атауына айналған. Сондай-ақ *пилотный* (проект) ұғымын аударуда *қанатқақты* (жоба) аудармасы атаулық ұғымды білдіріп, тіркес күйінде емес, бірігіп жазылатын болған.

Тіркесімділік сөздігі аясында тіркес сөздердің атаулық тіркеске айналуы, идиомалық және тұрақты тіркестердің біріккен бір атауға айналу үдерісі қарқынды екені анықталды. Соған орай сөз тіркестерінің синтаксистік қатынас заңдылықтары (предикаттық, анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық), сөздердің аналитикалық және синтетикалық байланыс жүйесі туралы қажетті мәліметтерді сөздік материалдарына зерделей қараумен табуға болады.

Жартылай толымсыз матаса байланысқан сөз тіркестерінің алдыңғы сыңарының грамматикалық формасы түсіріліп тіркесетін және тіпті матаса байланысу бола тұрса да ілік септеулі жалғауды қажет етпей тіркесетін синтаксистік құрылымдарға, синтаксис заңдылықтарына назар аударылды. Мысалы, *жүрек жылуы, есік жақтауы* – толымсыз түрде матаса байланысқан сөз тіркестері болғанымен, кейде олардың грамматикалық формалары толық сақталып жазылатын нұсқалары да жарыспалы қолданылады: *жүректің жылуы, есіктің жақтауы* т.б. Ал кейбір термин сөздерде жартылай матаса байланысқан тіркестердің алдыңғы сыңарының грамматикалық формасы сақталмай, түсіріп жазу тұрпаты жиі кездеседі. Мысалы, *басқару жүйесі (басқарудың жүйесі), мекеме басшысы (мекеменің басшысы), хан сарайы (ханның сарайы)*. Мұндай тіркестердің екінші нұсқалары айтылудан да, жазылудан да ығыстырылып бара жатқаны – бүгінгі күнгі жанды үдерістің көрінісі.

Адамзат қоғамының дамуы ақпараттық құралдарды көбейтті және оқырман мәтіндегі ойды, хабарды тез оқып, тез қабылдауға мүдделілік танытты. Соған орай БАҚ-тарда дайын тілдік құрылымдар мен модельдерді, үлгілерді пайдалану орныққан. Мысалы: *пікір алмасу, тәжірибе алмасу, жобаны талқылау, жаңа серпін, мәлім ету, өзекті мәселе, тығыз байланыс, атап өту, жылы қабылдау, сенімнен шығу* т.б. Әсіресе, шаршытоп алдында сөйлегенде, ғылыми еңбектерде, публицистикада стандарт қолданыстар жиі қолданылады, жастар тілінде де мұндай жайттар жиі кездеседі. Стандарт қолданыстар әртүрлі стильдерде бар, ал олардың қолданысына деген сұранысты әлеуметтік қажеттілік тудырып отырады. Жазып отырған адам дайын формулалардың қызметіне жиі сүйенетіндіктен, стандарттардың қолданысы жоғары, әдеби тіл дайын формалардың, дайын тілдік қолданыстардың қызметін қажетсініп тұрады. Дайын қолданыстарға клишелер де жатады әрі олар сөздік қордан орын алған, сондықтан сөздікке клишелер де енгізілді.

Зат есім мен зат есім тіркесуінен жасалған клише-тіркестер ресми тілде, ғылыми еңбектерде, публицистикалық стильде жиі қолданылатын актив тұлғалар ретінде алынды: *еңбек тәртібі, валюта бағамы, ақша айналымы, жұмыс орны, абсолют белгісі, абсолют биіктік, абсолют шама, абсолют ылғалдылық, абыз адам, абыз би, дала абызы, автопойыз қызметі, аға буын, ағалар алқасы, ұиу алаңы, шағын алаң, алапат айқас, алапат аймақ* т.б. Осы топтағы кейбір тіркесімдердің алдыңғы компоненті ілік септігінің жасырын тұруымен ерекшеленеді, мысалы: *ағалар алқасы, ұиу алаңы* т.б. *Абыз жасы – абыздың жасы, дала абызы – даланың абызы, автопойыз қызметі – автопойыздың қызметі*, т.б.

Ал енді бір тобы сындық мағына тудыратын –**ты** тұлғасының түсіріліп айтылуына байланысты қалыптасқан клишелер: *алапат аймақ – алапатты аймақ, абсолют ылғалдылық – абсолютті ылғалдық* т.б.

Осы тіркестер қатарына *аға буын өкілі* сынды үш компоненттен тұратын клише тіркестер де жатқызылып, сөздік құрылымынан орын алды.

Сөздікте төрт компоненттен тұратын тіркестер бірнеше тіркеске бөлініп ұсынылды. Оны, әрине, реестр сөздердің санын көбейту амалы емес, тіркеудің амалы ретінде қабылдаған дұрыс.

Тіркесімділік – сөз тудырудың да, сөз таптарын да жасаудың да, терминдерді тудырудың да тиімді тәсілі. Мысалы, *аға буын* – *аға* мен *буын* екі сөзінің тіркесуінен жасалған. Ал *аға буын* тіркесі келесі тіркестерді жасауға негіз болады: *аға буын өкілі, аға буын өнегесі, аға буын үлгісі, аға буын өсиеті* т.б. Нақ осы топқа жататын тіркес түрі атаулық тіркестердің негізін құрайды. Сөздіктегі өнімді тіркестер қатарын осындай аналитикалық құбылыстар молайтып отырды.

Сын есім мен *зат есімнің* қабыса байланысуы арқылы жасалған клише тұлғалардың қолданыс жиілігі жоғары, стиль түрлерінде жиі кездесетіндіктен, күнделікті түрлі қоғам қатынас қажетін өтейтіндіктен мұндай тіркестер тіркесімдер сөздігіне енгізілді: *ағайындас ауыл, ағайыншыл жігіт, ішкі ағзалар ауруы, заманауи ағым, білімпаз адам, жасапты адам, лауазымды адам, ресми адам, айрықша табыс, айрықша талпыныс, айрықша үкім, аймақтық қауіпсіздік, аймақтық лексика, аймақтық мекеме, аймақтық метаморфизм, аймақтық нарық, аймақтық сөздік, адамзаттық құндылық, адамзаттық ғылым, азаматтық заң, айбынды әскер, айбынды ұран, академиялық еңбек, академиялық есу, академиялық сағат, ядролық алаң* т.б. Бұл тіркесімдердің алдыңғы компоненті *-лық, -сыз, -и, -ты* сынды сын есім жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалған және салалық терминдердің тіркестер құрамын көбейтіп отырады.

Сонымен бірге есімше мен зат есімнің қабыса байланысуынан болған тіркестерді клише жасайтын белсенді құрылымдар қатарына енгізуге болады: *белгіленген тәртіп, аталған мәселе, көп оқыған адам, айыптаған арыз* т.б.; етістікті клишелер: *атап көрсету, жәрдем алу, қаулы алу, мүмкіндік алу, міндетіне алу, тәрбие алу, теңдік алу, шешім алу, ілтипатқа алу, іске алғысыз, абыройлы қайту, аванс алу, аванс беру, автономия алу, автономия болу, автономия құру* т.б. – сөздік құрылымына енгізілген тіркес түрлері.

Клишелер құрамындағы етістіктер *-у* тұлғасымен беріліп, компоненттерінің саны мағына жеткізіу әлеуетіне қарай қарай кейде қысқартылып, кейде өзгертілмей, сөздікке енгізілді: *рухани қазынаға айналу, ақша айналымын икемді ету, ақша айналысын қолдау, зерттеу жұмыстарымен айналысу, айыпкермен бетпе-бет келу, сауданы айырбаспен жүргізу, акцияларды жүзеге асыру, ақпар алып келу, ақтаңдақтың орнын толтыру, несие беру, ақыл беру, жас маманға ақыл беру, ізденушіге ақыл айту, жұмыс бойынша ақылдасу, алашордашылар қатарында болу, алғы сапта тұру, тапсырыс беру, нәтиженің алдын алу, басқа құрылғымен алмастырылу, қол күшін техникамен алмастыру, комиссиялық алымдарды ұстау, анатомиялық өзгерістерге ұшырату, анонимге мемлекет тарапынан тыйым салу, саяси апатияға ұшырау, бейбіт жолмен шешу, қаланы аралап көру, жоспарлы аралап көру, арандатушылықты тоқтатпау, аренада мәлім болу, дүниежүзілік аренаға шығу, арифметикалық жыл санау* т.б.

Сөздікте тіркесімге негіз болатын тірек сөз үлкен әріптермен жазылып, жеке берілді, ал осы сөз басыңқы сыңар құрайтын тіркестер де, аталмыш сөз бағыныңқы сыңар құрамында келетін тіркестер де әліпби ретімен түзілді.

Сөздіктің құрылымына төмендегі тіркес түрлері алынды:

1. Атаулық тіркестер. Екі немесе үш сөз тіркесіп, бір ұғымның атауын білдіретін күрделі сөздер: *бас сүйек (череп), тоқпан жілік (жілік атауы), ауа райы, ақсақ темір (етікші құралы), құралайдың салқыны (амал атауы), қырқынан шығару (салт).*

2. Анықтауыштық қатынастағы тіркестер. Алдыңғы сыңары сындық мағынада тұрып, басыңқы сыңарды айқындайтын тіркестер:

а) зат есім мен зат есімнің мағыналық үйлесімі болуы арқылы байланысқан тіркестер: *қабырға сағат, ағаш есік, түйе жүн, сиыр еті, түлкі тымақ, бас маман, кіріспе сөз, құмырсқа бел;*

ә) сын есім мен зат есімнің мағыналық жақтан байланысуы және қосымшалардың көмегімен жасалған тіркестер: *қарлы боран, қысқы киім, сұлулық салоны;*

б) етістіктің есімше тұлғасы мен зат есімнің мағыналық байланысының үйлесуі арқылы жасалған тіркестер: *оқыған азамат, қабаған ит, сүзеген бұқа.*

3. Перифразалық тіркестер, яғни бейнелілік мәні басым екінші атау ретінде қолданылатын тіркестер: *ақ алтын (мақта), ақ халатты абзал жан (дәрігер), көгілдір экран (теледидар), көгілдір отын (газ), мандат иелері (депутаттар)* т.б.

4. Идиомалық тіркестер: *қырық пышақ, қырғи қабақ, өгіз аяң* т.б.

5. Бірнеше компоненттен тұратын, сыңарларының орны да, білдіретін мағынасы да тұрақты теңеулер: *арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты, асқар таудай* т.б.

6. Поэтикалық тіркестер: *нұрлы ақыл (Абай), жомарт күз, сәлделі тау (Мұқағали)* т.б.

7. Бейнелі тіркестер: *асау ағыс, газиз ажар, аппақ түн* т.б.

Сөздіктің лексикографиялық өлшемдері:

- Сөздік реестрлік (тіркес тізбесімен) және әліпбилік ретпен жасалды.
- Сөздік құрамына енгізілмеген тіркес түрлері:
- Семантикасында мағыналық үйлесімі жоқ: *бөкебай орамал, қаралы азагүл* т.б. тіркестер;
- Асырмалы шыраймен келетін сөз тіркестері (*өте, тым, аса*);
- Көмекші етістіктермен (*е, де, ет*) тіркескен сөз тіркестері;
- Қалып етістіктермен (*отыр, тұр, жүр, жатыр*) талғаусыз тіркесетін тіркестер;
- сан есімдермен тіркескен еркін тіркестер енгізілмеді. Бірақ заттанған этномәдени атаулар енгізілді (*қырқын беру*).

- Сөздікке еркін тіркестер де енгізілген жоқ.

- Күрделі етістіктерден жасалған (*айтып қалу, жүзгіріп бару* т.б.) қарапайым

тіркестер алынбады. Бірақ тіркескенде сөз талғайтын етістіктер сөздікке енді, мысалы, *ишу/жеу* етістіктері кейбір тіркестер құрамында бірі екіншісінің орнына қолданылмайды және олардың тіркес құрамындағы орнын ауыстыруға болмайды: *сораптап ишу – сораптап жеу* (емес), *үрлеп ишу – үрлеп жеу* (емес); *асап жеу – асап ишу* (емес), *шайнап жеу – шайнап ишу* (емес), *опырып жеу – опырып ишу* (емес), *сүт ишу – сүт жеу* (емес), *су ишу – су жеу* (емес) т.б. Сондай-ақ *далаға шығу, көшеге шығу* сияқты (негізгі сөз - *шығу*) қарапайым еркін тіркестер сөздік құрылымына енгізілмегенмен, *күн шығу* (фразеол.), *өрмелеп шығу* (бейн.) сияқты тіркестер реестрде тіркелді. Сол сияқты негізгі сөз *толу* болып, осы сөзбен тіркесіп келетін *шелек толу, өзен толу* тіркесімдері алынбағанмен, *ай толу* (*ай шықты* емес, соны көрсету үшін) сияқты фразеологиялық тіркестер сөздік құрамына енгізілді.

- Етістіктер тұйық формамен берілді.

- Хроматты және ахроматты түстерді білдіретін сөздермен келетін сөз тіркестері іріктелді. Мысалы, *ақ гүл, сары гүл, қызыл гүл* т.б. сияқты тіркестер алынбады, бірақ *ақ үй, ақ орда* т.б. сөздіктің құрамына енгізілді, себебі бұлар тура мағынасында емес, ауыспалы мағынада жұмсалады және ұлттық сананың тілдегі көрінісі, танымдық мәні бар тіркестер болып табылады.

- Төрт компонентті тіркестер сөздікке енгізілмеді.

- Екі сыңарының біріктіріліп жазылуы қалыптасып кеткен кейбір фразеологиялық тіркестердің жазу үлгісі сақталынды және олардың өзге сөздермен тіркестері берілді: *атүсті қарау, жүрекжарды аңғиме* т.б.

- Көмекші есімдермен келген тіркестер (*маңы, тұсы, қасы, жаны* т.б.) іріктеліп берілді.

- Сөздік құрылымына клише іспетті күрделі сөздер (*дер кезінде, заңға сәйкес, менің ойымша*) және шылаулы тіркестер (*бойынша, үшін, сияқты* т.б. шылаулармен келген) енгізілген жоқ. Ілік септікті тіркестердің жасырын формасы мен ашық формалы түріне мән берілді және олар реестр сөздер қатарына енгізілді. Мысалы, *дала дауысы, нағашының ауылы*.

- Ономастикалық атаулармен тіркескен сөздер сөздік құрамына енгізілген жоқ: *Жамбыл ауылы, Тереңөзек кенті* т.б.

- Прецедентті атаулардан жасалған тұрақты тіркестер: *Қорқыттың көрі, Абылайдың асындай, Асан қайғыға салыну және БАҚ тілінде кездесетін көгілдір отын, ғасыр дерті, темір ханшайым, ала шапанды* т.б. жаңа перифразалық тіркестер реестр сөздер қатарына енгізілді.

- Екі сыңары да шеттілдік сөзден жасалған тіркестер де сөздікке енгізілмеді. Бірақ бір сыңары шеттілдік сөзден жасалған терминденген гибрид тіркестер алынды: *валюта бағамы* т.б.

- *Ауыс., поэт., экспр., көне, бейн., этн.* т.б. белгіленімдерін қою арқылы тіркеске негіз болған сөздің мағыналары ажыратылды. Мысалы *нұрлы ақыл(поэт.)* – бір реттік қолданыстық (жиі қолданылмайды), *асау жүрек (бейн.)* – қолданыс жиілігі кеңейген т.б.

Қазақ тілінің тіркесімдер сөздігі – тәуелсіз еліміздің рухани жаңғыруын жүзеге асыру талаптарына сәйкес орындалған және ұлттық идеяны дәріптейтін, жас ұрпақтың жаңа біліммен сусындауына мүмкіндік тудыратын, танымды тереңдетіп, білімді толықтыратын тағылымды еңбек. Қазақ тілінің тіркесімдер сөздігі – қазақ тіліне жанашыр қалың қауым мен тіл үйренушілер үшін, қазақ тілінде сөйлегісі келетін шетелдік азаматтар үшін де қажетті құрал.

Қазақ тілінің тіркесімдер сөздігі – еліміздегі ана тілін ардақтайтын әрбір азамат үшін, тіл үйренушілер үшін, қазақ тілін үйреніп, қазақ тілінде сөйлегісі келетін, тілі арқылы қазақ мәдениетін жақын білгісі келетін шетелдік азаматтар үшін қажетті құрал. Сөздік екі, үш сыңарлы бейнелі, поэтикалық, тұрақты тіркестерден құралды және негізгі сөздің анықтауыштық және предикаттық қатынастағы тіркестері бір ұяшықта берілгендіктен, сөздің тіркесімділігі туралы түсінік қалыптастыра алады. Сөздікті құрастыруда қазақ тілінің көркемдік, бейнелілік қасиетін, қазақ халқының танымын жеткізетін негізгі сөз аясына жиналған концептуалдық ұғымдарды көрсету мақсат етілді.

3.4.2 Күрделі құрылымды терминдердің жазылуы және тіркесімдер сөздігінде қамтылуы

Әрбір сөздік түрінің ғылыми және лингвистикалық әмбебап заңдылықтар бойынша қалыптасқан өз жүйесі, құрылымы бар. Ол заңдылықтар мен жүйе, құрылым орфографиялық сөздікте де, терминдер сөздігінде де сақталады, ал жүйенің қалыптасуы әдеби тілдің нормасымен тығыз байланысты.

Норма бір жылда болмаса бір күнде жасалып, орындала салмайды. Норма ұзақ жылдар жемісі және кезең сайын тілдің «айтуымен» өзгерістер еніп, толығып, кейде кеміп отырады. Норманың сәтсіз тұстары болуы – ол да, заңдылық. Бірақ сөздік құрастырушылар сөздіктерде белгілі бір ұстанымды біртіндеп қалыптастыра береді.

Күрделі сөздерді, күрделі құрылымды терминдерді шартты түрде екі үлкен топқа бөлуге болады: **кірме** және **төл** сөздерден құралған, төл және кірме сөздерден тұратын **гибрид** құрылымдар.

Тілге енген шеттілдік сөздерді тіл заңдылығына бейімдеу бірінші кезекте **аудару, баламасын** табу және жасалу жолына қарай сөздерді **біріктіру, сөз тіркесімен, дефисті** сөзбен беру деген белгілі тәсілдермен жүзеге асады. Осы тәсілдер арқылы туындаған күрделі сөздер орфографиялық, терминдер сөздігінде тізімделген. Басқа пәрменді тәсілдер жоқ. Ендеше осы сияқты күрделі құрылымдардың дені терминдер болғандықтан, **терминтанушылар** тарапынан олардың жазылуы қалай қалыптатқанына назар салуға болады.

Айталық, біріккен сөздер негізінен екі түбірдің бірігуінен құралып (меже ретінде 2013 ж. орфографиялық сөздік [186], салалық терминдер сөздіктері) келсе, осы көрсетілген жылдардан бастап, үш түбірден құралған сөздерді біріктіру нормаланған. Мысалы: **ауыржұқтасығыш** (көлік), **әмбебапшот, аэрорадионивелирлеу** (сушар.) т.б. **Ауыржұқтасығыш** сөзіндегі соңғы сөздің өзі (**тасы+ғыш**) туынды сөздің ішіндегі туынды сөз. Жазуда мұндай модельдерге (жоғарыда айтылған **ауыржұқтасығыш** (көлік), көз үйренген, сіңісіп те кетті деуге болады. Бірақ осы модельдерді одан әрі ауырлатпау керек. Өйткені одан әрі күрделендірсе, жазу да, оқу да қиындайды. Оған дәлел ретінде мектепалды дайындық кітаптарында, 1-сынып оқулықтарында ішінара кездесіп тұратын **бейнебаян, гарышайлақ** секілді сөздердің ұшырасуы. Бірақ сандық есеп бойынша мұндай сөздердің кездесуі өте сирек, 10-15 мәтінде бір-екі рет кездеседі. Бірер сөз тұтас оқулықтарға мін бола алмайды. Басты қиындық кішкентайлардың осындай күрделі сөздердің мәнін түсіне алмай, арнайы түсіндіргеннен кейін барып, ұғынып жататынында. Мәселе осы сынды сөздер көбейе берсе (ол әбден мүмкін) не болады деген сауалдан шығып отыр. Дегенмен болашақта мұндай сөздер көбейеді. Себебі, халықаралық терминдердің біразын осы модельдермен өзге тілден алу (**аэрорадионивелирлеу**), баламасын осы үлгімен беру ғылым тілінде жазу әлеуетінің жоғары болуына қарай қалыптасып болды. Әр сала зерттеушілері ұсынып отырған терминдер сөздіктерге еніп кеткен, оған көп томдық салалық терминдер сөздігі дәлел. Яғни үдеріс жүріп жатыр деген сөз. Сондықтан терминдердің таңбалануына, жазуға кейбіреулер ойлағандай, тек техникалық құрал ретінде қарауға болмайды.

Жазуда, емле түзуде жалаң түбірдің бар қасиетін күрделенген атауларға тели салу оңай әрі қиын. Оңай болатыны дара сөз сияқты ол да атау, атаудың бөлектен гөрі бірге жазылғаны абзал. Біріккен сөздерге атау ретінде реляциялық, лексика-грамматикалық мағына тудыратын және деривативтік қосымшалардың жалғануы да заңдылық. Жалғағанда сөз тұрқы қалай ұзаратынына мысал:

аэрорадионивелирлеу

аэрорадионивелирлеу+ші

аэрорадиониверлеуші+лер

аэрорадионивелирлеушілер+і

аэрорадионивелирлеушілері+міз

аэрорадионивелирлеріміз+дің т.б.

Бұл модель, сөзді біріктірудің және оның түрлену моделі, күрделі атаулардың жазба тұрқының қалай ұзаратынын көрсетеді. Әрине, **аэро** префиксі сөзге біріктіріліп жазылады, ол заңдылық, бірақ тек түбірлердің бірігуінен жасалған терминдер де бар. Жазылуын одан әрі қиындатпау керек дегенде олардың бірге жазылатын компоненттерінің санын көбейтпеу туралы айтылып отыр. Соған орай: 1. Тым күрделі модельдер кейде дәптерге жазғанда бір жолды жартылай (балықшаруашылық, мұнай-газшаруашылық), құрамындағы сөздер бірнеше буыннан тұратын сөздер болса, онда жолды тұтастай алып кетуі мүмкін; 2. Ондай сөздерді оқу да қиын. Оқу барысында көзшалым аясына сыйыңқырамай, көзбен қамтуға күш, уақыт көбірек жұмсалады; 3. Ал мағынасын түсіну (әсіресе оқушылар үшін, өйткені мектеп оқулықтарында терминдер көп екені түсінікті) ауырлау тиеді, мағынасын бірден түсіну, қабылдау қиын; 4. Жазуда қол талады, өйткені күрделі сөздерді жазғанда үзбей, қолды дәптер бетінен алмай жазу керек; 5. Болашақта осындай екі-үш түбірден я негізден біріккен терминдер көбейе береді. Сондықтан терминтанушылар аударғанда, баламалар іздегенде терминнің мазмұнын, мағынасының берілуін қуып кете бермей, жазу мен оқудың ыңғайлы болуын да ойлағаны жөн. Жаңа атауларды осы үлгімен жасау бір кездегі **ат үстінің атүсті** түрінде бірге жазуынан әлдеқайда күрделі мәселе.

Ал мынадай құрылымдар төл сөздерді біріктірудің одан әрі күрделеніп бара жатқанын байқатады: *ақбауыр сұрқарлығаш, аққұйрық субүркіт* т.б. Бір ғана құстың атауы төрт сөзден құралған. Әзірше екі түбірден құралған екі туынды сөз екі бөлек жазылып тұр.

Не байқалады? Біріншіден, сөздердің бірге яки бөлек жазылуы грамматикалық өзгерістерге әкеліп отыр; екіншіден, лексикалық өзгерістерді тудыруда. Морфологиялық үдеріс лексикаға, синтаксиске әсер етуде: а) өйткені бір кездерде сөзді анықтау қызметіндегі сөздер атаудың өзіне айналған; б) бір кездердегі тіркестердің компоненттері атау құрамына еніп, сөйлемде компоненттерінің санына қарамай, бір мүше ретінде танылады; в) Бұрын морфология мен синтаксистің нысаны болған тілдік бірліктер тек лексиканың зерттеу нысаны болып кетуде. Осы арада аң, құс атаулары, жер-су атаулары, кісі аттары тіркесімдер сөздігіне енгізілмеуін құптайтын ұстанымдар барын ескерте кету керек. Ал келтіріліп отырған сөздер осы сөздердің қатарынан орын алады.

Сонымен қатар, терминдерді мағына қуып аударуда қателіктер кетеді. Сондай мысалдардың бірі ретінде *выпускающая кафедра шығарушы* немесе *бітіртуші кафедра* болып, ресми құжаттарда қолданыс тауып кеткенін айту артық болмас. Бұл турасында да академик М.Серғалиевтің: «*студент-выпускник-ті шығушы студент* деп атаудың ерсілігі сияқты, *выпускающая кафедра*—ны *бітіртуші кафедра* деп, әріп қуаламай, *маман даярлаушы кафедра* деген ақылға сыйымды көрінеді» [187] деген сияқты пікірлерін ескеру жөн. ЖОО-ларда *бітіруші кафедра да, шығарушы кафедра да* құжаттарда кездесетіні жасырын емес. Ал *выпускающая кафедра-ның* дұрыс баламасын қолданатын уақыт жетті.

Сәл ілгеріге көз салғанда, күрделі ұғыммен келетін биологиялық, ботаникалық атаулар, техникалық жаңалықтардың атаулары одан да күрделеніп, құрамындағы сөз саны көбейіп, шыққан тілінің нұсқасын сақтап тілге тоқтаусыз енетіні шындық, ал оларды аударып, баламасын тауып, қазақ тіліне бейімдейтініміз де рас. Яғни күрделі сөздердің құрамындағы компоненттерінің саны әлі де көбейеді деген сөз. Сондықтан осындай күрделі атаулардың бірігуін жазуға қолайлы мөлшерден асырмауды ойлау керек. Өйткені құрамындағы компоненттерінің өзі күрделі (*ақ+бауыр; сұр+қарлығаш*) күрделі атауларды одан әрі біріктіру жазуды қиындатады, жаңа ұғымдар мен түсініктер көбейген сайын жазу мәселесі де күрделене береді.

Нақ осы арада нөлдік форма проблемасы (абсолютті нөлдік – Б.М.), жай ғана жасырын тұрған, бірде жазылуы міндетті (стильге байланысты), енді бірде түсіріліп жазылатын қосымшалардың, сондай-ақ изафеттік құрылымдардың тіркесімдер сөздігін құрастыруға әсері барын айту керек.

Енді осы айтылғандарға қарап, орфографиялық сөздік және терминдер сөздігі мен тіркесімдер сөздігі арасына қандай сабақтастық болуы мүмкін деген сауал туындайды. Сабақтастық бар. Тілдегі болып жатқан үдерістер тіркесімдер сөздігіне материал жинауға тікелей әсер етеді.

3.4.3 Аналитизм және клише тұлғалардың тіркесімдер сөздігінде тіркелуі

Адамзат қоғамының дамуы ақпараттық құралдарды көбейтеді және оқырманның мәтіндегі айтылар ойды, хабарды тез оқып, тез қабылдауына лайықты болуын талап етеді. Яғни БАҚ-тарда дайын тілдік құрылымдар мен модельдерді, үлгілерді пайдалану дағдысы орныға береді. Ал дайын тілдік құрылымдарға оқырманның бойы әбден үйреніп, көзі қанығып кетеді. Ғалымдар қабылдауға оңай, оқырман уақытын үнемдеуге лайықталған мұндай үлгілердің сөйлеушінің және жазып отырған адамның сөз талғамының бұзылуына, тілдің небір нәзік бояуларын, нақыштарын ұғатын сезімталдығы мен түйсігінің жоғалуына әкелетінін, содан әдеби тілдің санқырлы бейнелілігі жойыла беретіндігін айтып келеді. Бұл пікірдің шындықтан ауылы алыс емес екенін мына мысалдар байқатады: *пікір алмасу, тәжірибе алмасу, жобаны талқылау, жаңа серпін, мәлім ету, өзекті мәселе, тығыз байланыс, атап өту, жылы қабылдау, сенімнен шығу* т.б. Осындай клишелерді заман тудырып отыр. Қазіргі кезде, әсіресе, шаршытоп алдында сөйлегенде, ғылыми еңбектерде, публицистикада жиі қолданыс табуына қарай жастар тілі бұл әсерден ада да, кенде де емес. Стандарт қолданыстар әр түрлі стильдерде кездеседі, олардың қолданысына деген сұранысты әлеуметтік қажеттілік тудырып отыр. Дайын тілдік формулалар ресми-іскери, ғылыми, публицистикалық стильдерде кездеседі.

Жазып отырған адам дайын формулалардың қызметіне жиі сүйенетіндіктен, стандарттардың қолданысы азаймайды. Ал клишелердің қолданыста екені – бүгінгі күннің ақиқаты. Түрлі жанрлардың, стиль түрлерінің стандарттарға байлаулылығы әдеби тіл заңдылығына сай стиль түрлерінің формаға бағынуымен байланысты, себебі әдеби тіл дайын формалардың, дайын тілдік қолданыстардың қызметін қажетсінеді. Дайын қолданыстарға клишелер жатады және олар сөздік қорда аз емес. Сондықтан қандай клишелер тіркесімдер сөздігінде қамтылуы тиіс екеніне тоқталу артық етпейді. Әрине, шаблон, клишелер танымдық, ділдік мәні бар бірліктермен бір қатарға қойылмайды, бір деңгейде танылмайды, соған қарамастан клише қолданыстарды есептен шығару мүмкін емес. Оның бірнеше себептері бар: а) клишелердің саны әдеби тіл дамыған сайын көбейе береді; ә) клише тұлғалар жиі қолданылады;

б) функционалдық стильдік тармақтардың аражігін айыруда клишелердің рөлі айтарлықтай. Өйткені бір стильге тән клишелер екінші бір стильдің құрылымына жат болуы мүмкін; в) әдеби тіл тудырып отырған құбылыстар болғандықтан, клишелер өміршең болып келеді; г) әдеби тілдегі ең үлкен қабатты құрайтын терминдер құрамында да клишелер түріндегі атаулық тіркестер бар.

Сондықтан да клишелер бір қарағанда тілдің бояуын солғындататын стандарт құрылымдар болғанмен, белгілі сұранысты өтеп отырған тілдік құрылымдарға жатады. Яғни саны жағынан болсын, жұмсалудағы жиілігі тұрғысынан болсын реестрге енгізуге болатын тілдік бірліктер болып табылады.

Клишелерді арнайы зерттеген М. Мәмбетова [188] оларды жасалу жолдарына қарай бірнеше топқа бөледі. Осы бөліністі негізге ала отырып, төмендегі тіркестердің ерекшеліктерін көрсете кетуге болады:

1. Зат есім мен зат есім тіркесуінен жасалған клише-тіркестер сөздікке тіркеледі, өйткені олар ресми тілде, ғылыми еңбектерде, публицистикалық стильде жиі қолданылатын актив тұлғалар: *еңбек тәртібі, валюта бағамы, ақша айналымы, жұмыс орны, абсолют белгісі, абсолют биіктік, абсолют шама, абсолют ылғалдылық, абыз адам, абыз би, дала абызы, автопойыз қызметі, аға буын, ағалар алқасы, ұшу алаңы, шағын алаң, алапат айқас, алапат аймақ* және т.б.

Осы топтағы кейбір тіркесімдердің алдыңғы компоненті Ілік септігінің жасырын тұруымен ерекшеленеді, мысалы: *ағалар алқасы, ұшу алаңы және т.б. Абыз жасы – абыздың жасы, дала абызы – даланың абызы, автопойыз қызметі – автопойыздың қызметі* және т.б.

Ал енді бір тобы **-ты** тұлғасының түсіріліп айтылуына байланысты қалыптасқан клишелер: *алапат аймақ – алапатты аймақ, абсолют ылғалдылық – абсолютті ылғалдық* және т.б. Осы тіркестер қатарына *аға буын өкілі* сынды үш компоненттен тұратын клише тіркестерді де жатқызу артық болмайды. Өйткені сөздікке 4 компоненттен тұратын тіркестер енгізілген дұрыс, дегенмен 4, 5 компоненттен тұратын тіркестерді бірнеше тіркеске бөліп жіберуге болады. Ол, әрине, реестр санын көбейту амалы емес, тіркеудің амалы деген дұрыс, бірақ кейде олай істеу дұрыс та болмайды, оның өзіндік себептері бар, ол туралы сөйлем-клишелерге тоқталғанда білуге болады. Екіншіден, саны жеткілікті болса, 4-тен, 5-тен асатын компоненті бар тіркестердің жеке сөздігін құрастыруға болады. Әрине, бұл мәселе арнайы зерттеуді, санын шамалауды қажет етеді.

Келесі бір туындайтын мәселе анализге байланысты. Қазақ тілінің жалғамалылығы тек түбір мен қосымша арақатынасынан байқалмайды, тек соған ғана негізделмеген, жалғамалылық немесе тіркеске қатысты алғанда тіркесімділік сөз тудырудың да, сөз таптарын да жасаудың да, терминдерді тудырудың да бір тәсілі. Мысалы, *аға буын* – *аға* мен *буын* тіркесуінен жасалып тұр. Ал *аға буын* тіркесі келесі тіркестерді жасауға негіз болады: *аға буын өкілі, аға буын өнегесі, аға буын үлгісі, аға буын өсиеті* және т.б. Нақ осы топқа жататын тіркес түрі атаулық тіркестердің негізін құрайды.

2. *Сын есіммен зат есімнің* қабыса байланысуы арқылы жасалған тіркестерден болған клише тұлғалардың қолданыс жиілігі жоғары, стиль түрлерінде жиі кездеседі, күнделікті түрлі қоғам қатынас қажетін өтейді, сондықтан тіркесімдер сөздігіне енгізілгені дұрыс: *ағайындас ауыл, ағайыншыл жігіт, ішкі ағалар ауруы, заманауи ағым, білімпаз адам, жауапты адам, лауазымды адам, ресми адам, айрықша табыс, айрықша талпыныс, айрықша үкім, аймақтық қауіпсіздік, аймақтық лексика, аймақтық мекеме, аймақтық метаморфизм, аймақтық нарық, аймақтық сөздік, адамзаттық құндылық, адамзаттық ғылым, азаматтық заң, айбынды әскер, айбынды ұран, академиялық еңбек, академиялық есу, академиялық сағат, ядролық алаң* және т.б.

Бұл тіркесімдердің алдыңғы компоненті басым түрде салалық терминдерге **-лық, -сыз, -и, -ты** сын есім жұрнақтары қосылған тіркестер.

Ал келесі тобы жұрнақсыз атау тұлғадағы терминдер, зат есім және сын есімдердің тіркестің келесі компонентін айқындау қызметіне ауысқан сөздер (зат есімдер, терминдер) болып келуімен ерекшеленеді. Аталған тіркестердің де кездесуі жиі.

3. Есімше мен зат есімнің қабыса байланысуынан болған тіркестер де клише жасаудағы актив құрылымдар: *белгіленген тәртіп, аталған мәселе, көп оқыған адам, айыптаған арыз* және т.б.

4. Етістікті клишелер: *атап көрсету, жәрдем алу, қаулы алу, мүмкіндік алу, міндетіне алу, тәрбие алу, теңдік алу, шешім алу, ілтипатқа алу, іске алғысыз, абыройлы қайту, аванс алу, аванс беру, автономия алу, автономия болу, автономия құру* және т.б.

Сонымен клише тұлғалардың жалпы ерекшеліктеріне мыналар жатады: а) құрамындағы компоненттерінің орны тұрақтылығы тұрғысынан клишелер тұрақты тіркестерге ұқсас болады; ә) клишелерге көркемдік, бейнелілік тән емес, осы жағынан клишелер терминдерге қойылатын талаптарға сай келеді; б) компоненттерінің саны жаңадан пайда болып жататын құбылыстардың, атаулардың мазмұнын жеткізу әлеуетіне қарай өсіп отырады; в) негізінен екі не үш компонентті құрылымдардың кездесуі жиі.

Клишелердің біразы тіркес емес, аяқталған ойды білдіретін сөйлем түрінде келеді: *адамгершілігі үшін бағалау, адамгершілігі үшін сыйлау, адамдықтан аттамау, адамшылықты аяққа таптау, қайда екенін айқындау, ... көмегі арқылы айқындау, мәліметтер бойынша айқындау, электр энергиясына*

айналдыру, рухани қазынаға айналу, ақша айналымын икемді ету, ақша айналысын қолдау, зерттеу жұмыстарымен айналысу, айыпкермен бетпе-бет келу, сауданы айырбаспен жүргізу, белгіленген акцияларды жүзеге асыру, ақпар алып келу, ақтаңдақтың орнын толтыру, ақшалай формада несие беру, дер кезінде ақыл беру, достық көңілмен ақыл беру, жас маманға ақыл беру, ізденушіге ақыл айту, жеке шаруа бойынша ақылдасу, жұмыс бойынша ақылдасу, осы мәселе бойынша ақылдасу, ақыл-кеңестен кенде болмау, алақанымен үстел бетін ұру, алашордашылардың қатарында болу, алғы сапта тұру, алдын ала тапсырыс беру, нәтиженің алдын алу, басқа құрылғымен алмастырылу, басқа сөзбен алмастыру, бірінің орнына екіншісін алмастыру, қол күшін техникамен алмастыру, дипломатиялық арналар арқылы алмасу, құнды қағаздар рыногынан ашақтау, комиссиялық алымдарды ұстау, анархияға жол беру, анатомиялық өзгерістерге ұшырату, анонимге мемлекет тарапынан тыйым салу, саяси апатияға ұшырау, апелляция тәртібін кодекске енгізу, арақатынасты бейбіт жолмен шешу, көрмені аралап көру, қаланы аралап көру, мұражайды аралап көру, жоспарлы аралап көру, арандатушылықты тоқтатпау, аренада мәлім болу, аренада өнер көрсету, дүниежүзілік аренаға шығу, арифметикалық жыл санау және т.б.

Мұндай сөйлемдер «Нақтылайтын мәліметтермен толықтырылатын сөйлемнің бір бөлігі немесе тұтас сөйлемдер болуы мүмкін. Сөйлем клишелер тұтас мәтін композициясын стандарттауға әкеп соқтырады, нәтижесінде дайын форма, бланк, типтік қағаздар шығаруға болады. ... олар тұрақты ақпараттарды беру қажеттілігінен шығып отыр» [188, 11-б.].

Клише-сөйлемдердің саны шектулі деген пікірлер бар, шындығында, клише-сөйлемдер санын шектеу мүмкін емес, оларды өмірдің өзі, қажеттілік тудырып отырады. Ал осындай клише сөйлемдердің баяндауышын –у тұлғасына ауыстырса, клише-тіркес түрінде тіркесімдер сөздігіне енгізуге болатын кезі де болады. Әрине, –у тұлғасына ауыстыруға болмайтын жағдайлар бар, олардың көбі, негізінен, танымдық мәні бар сөйлемдерге қатысты болады. Клишелерді сөздікке енгізудің енді бір жолы бар, ол сөйлемді тіркестерге бөлу. Бірақ клише-сөйлемдер бөліктерге бөлінбейді, тұрақты әрі тұтастығын үнемі сақтайды деген тұжырым бар. Енді клише-сөйлемдерді тіркестерге бөлуге бола ма, бөлгенде қандай нәтиже шығады, байқап көруге болады, мысалы: *алдын ала тапсырыс беру* = а) *алдын ала беру*; ә) *тапсырыс беру*. Бір қарағанда бөлуге болады, бірақ, клише-сөйлемнің беретін мағынасы бұзылатыны байқалады. Ал бөліктерге бөлмесе, сөйлемдер тіркестер сөздігіне енгізілмейді. Байқалып тұрған ерекшелік мынадай: ақпаратты жеткізу үшін немесе мағына бұзылмас үшін бөліктерге бөлу дұрыс болмайды, егер ақпараттың тұтастығын сақтау міндетті болмаса, онда жай ғана тіркестерге бөлуге болады және ондай бөліктер клише-тіркестерге айналады.

Тіркесімдер сөздігінің реестрінде мейлінше барлық тіркестердің қамтылғаны жөн және сөздік сөздердің тіркесімділік қабілетін, ең бастысы, дұрыс тіркесуінің көрсеткіші болуы тиіс.

3.4.4 Қазақ тілінің тіркесімдік әлеуеті

Тіркесімдік – синтагматикалық қатынасқа негізделген тіл бірліктерінің басты қасиеті. Синтагматикалық қатынас – бұл тілдік таңбалардың мәтін, сөйлем, сөз құрамында бірінен кейін бірі қатар орналасу тәртібіне қарай тіл заңдылығына сәйкес үйлесімді тіркесу қабілеті. Тіркесімдік – барлық тіл саласында қызмет ететін лингвистикалық категория. «Тіркесімдік – сөз бен сөздің, сөйлем мен сөйлемнің тіркесуі» деген стереотиптік түсінік тек грамматикалық тіркесімдік нысаны ретінде танылады. Негізінен тіл білімінде дыбыстардың да тіркесе алу, тіркесе алмау әлеуеті болады. Қосымшалардың да түбірге таңдап, талғап тіркесу заңдылығы болады. Сөз бен сөздің де мазмұн және тұрпат межесіне қарай мәнді әрі дұрыс тіркесу қабілеті ескерілетінін білеміз. Ендеше тіркесімдік құбылысы фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тіл заңдылықтарын айқындауда маңызды рөл атқаратын категория болып саналады. Бұл жерде тіркесімділік валенттілік ұғымымен тең дәрежеде қарастырылып отыр. Себебі валенттіліктің өзі – дыбыс қабатынан бастап мәтін құрылымындағы барлық тіл бірліктерінің тіркесу қабілетін танытатын негізгі көрсеткіш.

Тіл білімінің барлық саласында валенттілік құбылысы болатынын алғаш рет мойындап, тіл ғылымына валенттілік терминін енгізген ғалым С.Д. Кацнельсонның зерттеуінде: «Тілдегі валенттіліктің екі түрі болады: бірі – формальді, екіншісі – мазмұн валенттілігі. Формальді валенттілік белгілі бір сөз формаға негізделеді және синтетикалық морфология элементтерімен белгіленеді, ал мазмұн валенттілігі сөздің мағынасына тікелей тәуелді болады» [189, 21 б.]. Тілдегі валенттілікті одан әрі зерттеген ғалымдар тіркесімділік типтері бұнымен шектелмейтінін айта келе, бірнеше түрлерге топтастырады. Неміс ғалымы Г.Хельбигтің пайымдауынша: «Тілдегі валенттіліктің үш деңгейі болады: логикалық, семантикалық, синтаксистік. Мұндағы логикалық валенттілік – ұғымдар арасындағы тілден тыс санадағы тіркесімділік деңгейі болып саналса, семантикалық валенттілік – сөздің құрамындағы семантикалық компоненттердің (зат не құбылыс белгілері мен қасиеттерінің) өзара үйлесуі, мағыналық тіркесе алу қабілеті деп танылады.

Ал синтаксистік валенттілік – жеке сөздердің міндетті және факультативті (қосымша) қатынаста тіркесу мүмкіндіктері (еркін сөз тіркесі, фразеологиялық тіркес, т.б.)» [190, 157].

Құрылымдық лингвистикада тіркесімділік ұғымы тек грамматикалық деңгейде ғана көрініс табады деп танылған түсінік қазіргі уақытта бұзыла бастады. Себебі, мағыналық тіркесімділік қызметі фоносемантикалық, морфосемантикалық өріс қалыптастыруға негіз болатыны дәлелденді. Осыдан кейінгі зерттеулерде тіркесімділіктің түрлері де типтері де көбейе бастады. В.Гактың тұжырымы бойынша: «Грамматикалық тіркесімдік сөздердің белгілі бір сөз табына қатыстылығын айқындайды, ал лексикалық тіркесімділік – сөзді мағынасына қарай таңдап қолдануын анықтайды, семантикалық тіркесімділік – тіркестегі екі компоненттің өзара семантикалық үйлесуін қарастырады» [191, 483]. «Сөздердің синтаксистік тіркесімділігі – синтаксистік байланыс жасауға әлеуетті сөздердің қасиеттері мен олардың жиынтығы, ал лексикалық тіркесімдік – мағыналық үйлесуге қабілетті тіркестердің жүзеге асырылу талаптары және олардың жиынтығы» деп түсіндіретін ғалым Н.З. Котелованың зерттеуінде тіркесімдік жүйесі екіге ажыратылады: абсолютті тіркесімділік және қатыстық тіркесімділік. Абсолютті тіркесімдік – бұл тіркес сөздегі компоненттердің өзара мағыналық тәуелділігін қажет етпейтін тіркесімділік. Ал қатыстық тіркесімдік – тіркес құрамындағы компоненттердің өзара бір-біріне тікелей тәуелділігі арқылы мағыналы ұғым қалыптастыратын тіркесімділік [192, 8].

Қазақ тіл білімінде де валенттілік теориясына дейін грамматикалық тіркесімділік сөздердің байланысу формалары негізінде анықталып келді.

М.Балақаев еңбегінде тіркесімділікке қатысты ұғым былайша анықталады: «Сөздердің өзара тіркесуі – олардың грамматикалық қасиеттерінің бірі. Сөз тіркесінің синтаксисінде жеке сөз таптарының, олардың бөлшектерінің басқа сөздермен және өзара тіркесу қабілеті, байланысу тәсілдері, сөздердің сөз тіркесін құраудағы қызметі қарастырылады. Қазақ тілінің сөз тіркестері сөздердің өзара тіркесу қабілетіне қарай есімді және етістікті болып үлкен екі салаға бөлінеді. Сөз тіркесіндегі сөздердің басын құрайтын және сөз тіркестерін жіктеуге критерий болатын синтаксистік тірек – сөздердің байланысу формалары» [193, 40-41].

Профессор Р. Әмірдің зерттеуінде синтаксистік құрылымдағы тұлғалар мен синтаксистік мағынаның ұштасуына ерекше мән беріледі: «Синтаксистік мағына – грамматикалық абстракция сапасындағы мағына. Ол сөз бен сөздің, синтаксистік тұлғалардың арасындағы абстрактылы, жалпылық сипаттағы қатынасты білдіреді» [194].

Валенттілік теориясына қатысты зерттеулерге келетін болсақ, Ы.Маманов: «Сөздер тіркесуі үшін олардың арасында мағыналық (ұғымдық) үйлесім болу керек» деген болатын [195]. С.Исаевтың зерттеуінде: «Сөздер мағыналық тіркесуіне қарай лексикалық тіркесімділік, грамматикалық тіркесуіне қарай синтаксистік тіркесімдікке ажыратылады» деп көрсетілді. [196]. Сөздердің мағыналық тіркесуін арнайы зерттеген ғалым М.Оразов «Қазақ тілінде синтаксистік валенттілік туралы ғана сөз болғанымен, логикалық және семантикалық валенттілік әлі де зерттеу объектісі бола қойған жоқ» деп ашық айтқан болатын [197]. Қазақ тіл білімінде тіркесім туралы алғаш С.Нұрханов мақала жазды. Автор тіркесімді сөз тіркесінен ажырата қарауды ұсынады. «Сөз тіркесі – тілдік факт, конструкция, орам, ал сөз тіркесімі – жалпы тіркес атаулыны тудыратын себеп, фактор, импульс», – дей келе, тіркесімге мынадай анықтама береді: «Тіркесім дегеніміз – тілдік единицаның (фонема, морфема, лексема) тілдің ең кіші контекст (фон) құрайтын жағыстырушылық, яғни конструктивтік қасиеті» [198, 72-73]. Н.Ж. Құрманованың зерттеуі бойынша: «Етістіктің валенттілігі – оның синтаксистік қасиеті, яғни етістіктің синтаксемалық жағынан «үйірілуі». Синтаксистік бірліктердің етістік айналасына үйірілуі (әсіресе, жіктік жалғаулы етістіктің айналасындағы) – олардың синтаксистік семантикасын «тасушылары». Бұл жағдайда лексемалардан тұратын лексикалық конструкциялар емес, құрамында синтаксемалары бар синтаксистік конструкциялар негізге алынады» [199, 57]. Ғалым М.Жолшаева сын есімдердің валенттілігін қабысу формасының негізінде анықтағанын айтады [200]. Сондай-ақ профессор Қ.Күдерінова бірге және бөлек жазылатын сөздердің орфограммасын нақтылауда ішкі және сыртқы валенттілік теориясын негізге алады [62].

Қазақ тіліндегі тіркесімдік теориясын зерттеп, қазақ тіліндегі мағыналық үйлесімдік пен тіркесімдік мәселесі бойынша арнайы диссертация қорғаған Г.Сыздықова: «Сөздер өзара мағыналық үйлесімділігі болған жағдайда ғана тіркесімдік сипатқа ие болады» деген қорытынды айтады және тілдегі тіркесімдікті былайша түсіндіреді: «Жалпы, тіркесімдік сөздерге ғана тән емес, сөз құрамындағы морфемалар мен фонемалар да өзара үйлесімділігі негізінде тіркеседі. Тілдің белгілі бір деңгейіндегі тіл бірліктерінің тіркесімділігі сол деңгейдегі белгілі бір заңдылықтармен жүзеге асады. Мысалы: *Сырт бітімі бұрынғысынан да жарасымды* (Б.Н.) деген сөйлемдегі сөздердің, сөз құрамындағы морфемалар мен фонемалардың тіркесуі белгілі бір тілдік заңдылыққа бағытталады. Сондықтан тіркесімділік қасиеті тек жекелеген сөздерге ғана емес, сол сөзді құраушы морфемаларға, дыбыстарға да тән, яғни фонема мен фонема, морфема мен морфема, сөз бен сөз арасында болып, олардың әрқайсысы сол тілдік деңгейдің заңдылықтары бойынша жүйеленеді. Мәселен, фонемалар деңгейіндегі тіркесімділік фонемалық белгілердің үйлесу-үйлеспеуінен

көрініп, үйлеспейтін белгілері бар фонемалар тіркескенде, олар комбинаторлық өзгеріске ұшырайды. Мысалы: *басшы (баишы), сенбі (сембі), он күн (оңгүн)* т.б.» [201].

Сөз тіркесі мен валенттілікті (тіркесімділікті) барлық жағдайда тең дәрежелі деп тануға да болмайды. Мысалы: *Қызғыл сары орамал, бойы ұзын қыз* сияқты сөз тіркестерінде екі валенттілік қатынас бар (қызғыл сары – 1-валенттілік, қызғыл сары орамал – 2-валенттілік; бойы ұзын – 1-валенттілік, ұзын қыз – 2-валенттілік). Қазақ тіл білімінде тіркесімдік грамматика құрамында қарастырылып келді. Ал фонетикалық валенттілік, лексикалық валенттілік заңдылықтары енді ғана зерттелініп жатыр.

Лексикалық қабаттағы тіркесімдік заңдылығы да қатаң сақталуы тиіс және арнайы зерттелуі қажет. Мәселен, «*зіңгіттей*» сөзі бейнелі теңеу болғандықтан өзінен кейінгі сөзді тандап тіркеседі. Себебі бұл сөз о баста жігітке, алып денелі ұл балаға қатысты қолданыстан туған. Демек, *зіңгіттей қыз, зіңгіттей әйел* деп тіркестіруге болмайды. Сол сияқты *ит те, қасқыр да* ұлиды. Бірақ екі жануардың қызметтері әрдайым бірдей емес. *Ит үргенмен қасқыр үрмейді*. Демек *қасқыр үрді* деген тіркес болмайды.

Лексикалық тіркесімділік заңдылығы өзге тілден аударма жасағанда да басшылыққа алынатын негізгі қағида болуы тиіс. Мәселен, *живая, неживая природа* ұғымын тірі және өлі табиғат деп аударып келдік. Қазақтың танымында «өлі» ұғымы үнемі қимыл-қозғалыста болған тірі ағзаның тіршілігін тоқтатуы деп түсініледі. Демек, өлі табиғат деп танылып келген құбылыстар жансыз болса да тіршілігі бар ресурстар. Сондықтан жанды және жансыз табиғат баламалары мағыналық тіркесімдігі үйлескен дұрыс нұсқасы ретінде қолданысқа енді.

Сондай-ақ аударма ісінде өзге тілде эквиваленті жоқ сөздерге балама табуда қателік туындамас үшін мағыналық тіркесімдігіне ерекше мән беру қажет. Мысалы «қара» сөзімен тіркесетін атаулар қазақ тілінде де, орыс тілінде де белсенді қолданылады. *Қара қағаз* – Ұлы Отан соғысында қаза тапқан жауынгер туралы қайғылы хабарды жеткізетін хат. Бұл атаулы тіркес – қазақтың этнотанымдық ұғымы. Орыс тілінде бұл ұғым «*похоронка*» деп аталады. Демек, «*черное письмо*» деп аударылмайды, себебі орыс тілінде аталмыш тіркес «*похоронка*» мағынасын бере алмайды. Сондай-ақ қазақтың танымындағы *қара қыз* «*черная девушка*» емес, «*смуглая девушка*» аударылатыны, орыс тіліндегі «*ржаной хлеб*» қазақ тілінде «*қара нан*» деп аталатыны, орыс танымындағы «*черный ход*» қазақ түсінігінде «*жасырын жол*» деп ұғынылатыны «*қара-черный*» аудармасының үнемі пара-пар бола бермейтініне көз жеткізеді. Сол сияқты қазақ танымындағы кір сабын «*грязное мыло*» деп аударылмайды. Ал орыс тіліндегі хозяйственное мыло «*шаруашылық сабын*» деп танылмайды. Сондықтан сөз бен сөзді тіркестіруде мағыналық үйлесімділік маңызды екенін нақтылайтын тіркесімдік заңдылықтары қажет.

Морфологиялық тіркесімдік қағидалары да ұлттық тілдің заңдылығын сақтауда аса маңызды. Әсіресе анықтауыштық қатынас тудыратын -ған, -ген, -қан, -кен, -гіш, -ғыш, -гі, -ғы, -дік, -дық, -и қосымшаларын жалғау арқылы тіркес жасауда мағыналық тіркесу заңдылығы ескерілуі керек деп ойлаймыз. Мәселен, *сүзеген сиыр (сүзгіш сиыр емес), қабаған ит (қапқыш ит емес), түнгі жаңбыр (түндік жаңбыр емес), тарихи құбылыс (тарихтық құбылыс емес), әйелдік мейірім (әйелі мейірім емес)*. Сондай-ақ талғамай жалғана беретін морфологиялық тіркесімділік тәсілдері де болады. Мысалы, күзгі жапырақ, күздік киім; өлшегіш циркуль, қысымөлшеуіш құрал; астарлы ақиқат, астарлық мата. Мысалда берілген синоним жұрнақтардың да үнемі мағыналас сөздер тудырмайтынын, яғни мағына ажыратушы қызмет атқаратынын дәйектей түседі. Мәселен, күзгі сөзіндегі -гі жұрнағының мағынасы табиғи құбылысты сипаттауда басымдыққа ие болса, күздік сөзіндегі -дік жұрнағы мезгілге (сезонға), жылдық ауысым мағынасын білдіруге бағытталғаны байқалады. Өлшегіш пен өлшеуіш сөзіндегі -гіш пен -уіш қосымшалары да мағына ажыратушылық қызмет атқарып тұр. -гіш сындық мағына білдірсе, -уіш атауыштық мағынада қолданылып тұр. Астарлы, астарлық атауларындағы -лы, -лық жұрнақтары да мағына ажырату қасиетіне қарай тандап, талғап жалғанады. Сондықтан түбірге қосымша жалғаудың да семантикалық, синтагматикалық заңдылықтары болады. Қосымшалардың мағыналық тіркесімділік әлеуеті негізге алынады. Демек, кез келген тіл үшін тіркесімдік заңдылығы қажет. Қазақ тілі орфографиясында қай кезде болмасын бірге және бөлек жазылатын сөздердің заңдылығын нақтылауда қиындық туындайтыны баршаға мәлім. Себебі тіл үнемі даму үстінде болғанда, жаңа атау, жаңа қолданыстардың қарқынды қозғалысы үдегенде орфографиялық нормадан ауытқу, жаңа ереженің қажеттілігі туындайтыны да заңды құбылыс. Қазіргі қазақ тілі үдемелі динамикалық өзгерісті басынан өткеруде. Себебі жан-жақтан ағылып енген шеттілдік сөздер, олардың аудармалары, жаңа қолданыстар, техника, өндіріс, өнеркәсіп, бизнестің қарқынды дамуының ықпалымен енген жаңа атауларды емле бойынша орфограммалау мүмкіндігі бәсеңдей түсті. Жаңа ұғымға тіркесті атаулардың берілуі сөздердің бірігу тетігін үздіксіз жылдамдата бастады. Осы тұрғыда бірге және бөлек жазылатын сөздердің орфограммасының шеңберін кеңейту немесе біріздендіру заңдылығы қажет деп ойлаймыз. Себебі олар екі немесе үш компонентті бірліктердің тіркесуімен туындап отыр. Мысалы, етікшілердің құралы – ақсақ-темір (асыл болаттан соғылған ұштары үшкір, әрі қырлы қос сирағы бар шеберлік құралы) ақсақ және темір сөздерінің ішкі валенттілігі арқылы жасалған. Құралдың

сыртқы пішініне қарап халықтың қойған атауы етікшінің біз, жіп, қайшы, пышақ ұғымдарымен мүлде үйлеспейді. Ақсақ сөзі етікшілік кәсіптен семантикалық өрісі жағынан мүлде алшақ атау. Дегенмен, олар визуалды көрген бейненің көрінісі (ақиқат дүниенің бейнесі) ретінде атауға ие болып, біріккен сөздер қатарынан орын алды. Ал тарихтан белгілі, тарихи тұлға «Ақсақ Темір» бөлек жазылатын тіркес. Латын негізді әліпби бойынша жаңа емле құрастыруда профессор А.Алдаш мынадай пікір білдіреді: «Қазақ өкілі прецедентті есімдерді, прецедентті мәтіндегі символдарды ұлттық кодпен қалыптасқан білімнің көрінісі, ұлттық айрықша белгі деп таниды. Осындай атаулар қоғам мүшелерінің көпшілігіне кең танымал; жеке адам үшін танымдық және эмоционалды қуатқа ие. Сондықтан жеке адам акустикалық сигналды (есті арқылы қабылдауын) оптикалық сигналға – жазуға көшірген кезде оларды айрықшалап таңбалауға тырысады. Осы себепті қазіргі жазу практикасында Зеңгібаба / Зеңгі баба /Зеңгі Баба; Қаздауысты Қазыбек, Үкілі Ыбырай, Мүйізді Бұғы ана, Қыз Жібек типтес орфограммалар қалыптасқан» [202]. Демек, атау мен тіркес арасындағы нақтылықты айқындау үшін тіркесімдік заңдылығының шешімді қағидалары нақтылануы керек деп ойлаймыз.

Қорыта келгенде, тілдің барлық саласында (фонетика, лексика, грамматика, орфография, сөз мәдениеті) тіркесімдік заңдылығы болуы тиіс. Себебі, тіркесімдік қазақ тілінің заңдылығын тұрақтандыруға негіз болады.

3.4.5 Әлеуметтік топтарда қалыптасқан жаңа перифраз тіркестер

Тіл – әрқашан адам мен әлем арасын жалғастырушы дәнекер. Тіл адам санасында белгілі бір ақиқат дүниенің бейнесін суреттеп береді. Бірақ бұл пайымдаудың барлығы, адамның ойы ұлттық тілге тәуелді деген теріс пікір тудырмауы керек. Себебі тілдік дүниетаным ұлттық дүниетанымға, қоғамдық дүниетанымға, әлеуметтік топтардың дүниетанымына, жеке тұлғаның индивидуалды дүниетанымына, т.б. қарай өрістей береді. Соған орай дүниенің тілдік бейнесі мәдени, діни, философиялық, ғылыми бейнелермен толыға түседі. Демек, тіл тікелей емес, екі кезеңді өткеру арқылы бейнелей алады: шынайы ақиқат әлемнен ойлау жүйесіне дейін және ойлау үдерісі арқылы тілге дейін. Таным теориясына сүйенсек, ойлау әрқашан тілдің алдында қызмет еткенімен, тіл арқылы рәсімделіп, ықшамдалады (санадағы ой дәл сол қалпында сыртқа шықпауы да мүмкін). Сондықтан тіл қарым-қатынастың жеке бөлігі ретінде әрі ойлау жүйесін жарыққа шығарушы ретінде мәртебелі қызмет атқара алады. Демек, тіл – ойдың қалып-пішіні ғана емес, ойды толықтырып, бейнелейтін, ойдың әсерлі, мағыналы шығуын рәсімдейтін құрал. Сондай-ақ Г.Абибуллаеваның сөзіне сүйенсек: «дүниенің тілдік бейнесінің астарында жекелеген ұлттардың тілі мен ділі тұр» [203, 196.].

Қазақ тілінің өзіне тән ерекшелігі – бейнелілігінде. Ұқсатылмайтын екі дүниенің ортақ үйлесімін тауып, жаңа атау не ұғымның орнына бейнелі тіркеспен астарлы мағынада шебер жеткізу халықтың когнитивтік ойлау деңгейінің ерекше екенін, яғни аялық білімінің кең екенін аңғартады. Соның ішінде перифраздардың орын ерекше. *Перифраз* – құбылыстар мен заттардың атын атап, түсін түстемей, айрықша белгі-қасиеттеріне негіздей отырып ауыстыру тәсілі. Перифраз мәтіннің идеялық-эстетикалық және көркемдік байлығын арттырады. Мағыналық реңк пен оның әсерін күшейтеді [204, 986.]. Перифраз – бұл бейнелі қолданыс, бейнелі еркін тіркес ретінде пайда болып, кейін фразеологиялық тіркеске дейін белгілі бір атаудың жаңама баламасы ретінде қызмет ететін сөз бірлігі. Перифраздар халық жадында терең сақталса, қолданыс жиілігі жоғары болса, эвфемизмге немесе фразеологиялық бірлікке айналары сөзсіз.

БАҚ тіліндегі перифраздарды іріктеп алу барысында жеке бейнелі сөздер емес, тіркесті қолданыстар көп жиналды. Оларға талдау жасауда лингвомәтіндік талдау әдісі тиімді қолданылды. Себебі перифраздардың жаңа мағыналарын тек мәнмәтін ішінде ғана анықтауға мүмкіндік болады. Қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарында перифраз тіркестердің әсерлі қолданылуы айтылмақ ойдың прагматикалық қуатын арттырып келеді. Мысалы, **портфель ұстағандар** (шенеуніктер). *Оны біз секілді қарапайым тұрғындар түсінгенде, мүйізі қарағайдай болып бір-бір қара портфель ұстағандар неге түсінбейді екен?* («Қазақстан Заман» газеті, 25 мамыр 2016 ж.). **Мандат иелері** (депутаттар). *Елімізді қоғамдық ұйымдар, жергілікті атқару билік өкілдері мен университет профессор-оқытушылар құрамынан сайланған мандат иелері қалыптастыратын болады.* («Егемен Қазақстан» газеті, 22 маусым 2016 ж.). **Погон таққандар** (құқық қорғау қызметкерлері). *Қазақстанда погон таққандардан «Президенттік резерв» құрылатын болды.* («Айқын» газеті, 6 қыркүйек 2013 ж.). **Галстук таққандар** (зиялылар). *Қазір Мырзекең айтқандай, қалтасы қалың, әдемі киініп, жылмып галстук таққандар өзін қазақтың зиялысы санайды.* («Егемен Қазақстан» газеті, 21 сәуір 2015 ж.). **Ала таяқ ұстағандар** (жол полиция қызметкерлері). *Ала таяқ ұстағандар мен қаржы қызметкерлері «Министр мылжыңдай береді, бір жыл емес он жыл өтсе де айппұлды еселеп аламыз!» деп алақандарын ысқылап отыр. Сонда бұл министрдің заң білмегені ме, әлде қаржылық жүйенің қомағайлығы ма?* («Қазақ үні», 14 қыркүйек 2016 ж.). **Қалталы алпауыттар**

– ақшасы бар байлар. *Шетелдің қалталы алпауыттары ойына келгенін істеп, заңсыздыққа баруына жол берілетін болса онда заңның қажеті қанша.* («Жас қазақ» газеті, 27 тамыз 2015 ж.).

Осындағы портфель ұстағандар, мандат иелері, погон такқандар, галстук такқандар, ала таяқ ұстағандар, қалталы алпауыттар – тіркесті перифраздар. Олар журналистердің ассоциациялық тану мүмкіндігінен туындаған. Яғни шенеуніктердің, депутаттар мен полиция қызметкерлерінің, зиялы қауым өкілдерінің имиджіне, киім киісі мен қызметтегі атрибуттарына қатысты визуалды қабылдаудан туындаған санадағы алғашқы қарабайыр түсініктер арқылы жасалған. Жалпы перифраздар, бейнелі тіркестердің жасалуында алдымен ең қарапайым түсініктер, ассоциациялық таным бірліктері арқылы көрініс табады. Немесе стереотиптік түйсік арқылы санада жиналған білімдер жүйесінен сол ұғымның негізгі көрсеткіші болатындай бір атрибут (*портфель, галстук, погон, мандат, қалта, ала таяқ*) жарыққа шығады. Аталмыш перифраздардың астарында кім туралы айтылғанын оқырман көп ойланбай-ақ таниды. Себебі, оқырман мен журналистің аялық білімдері бірдей. Себебі, аялық білімнің ең қарапайым сатысы - ассоциациялық таным деңгейінде құрылған.

Тіл – рухани күш. Тіл мен таңба адам санасында танылатын бейненің сұлбасын жасайды. Тіл арқылы адам ішкі дүниесін, тіпті эмоциясын да жеткізе алады. Осы тұрғыдан алғанда, кейбір жаңа қолданыстағы перифраздардың мағынасын оқырман түсінгенімен, белгілі бір прагматикалық мақсатта қолданылғанына жете мән бермеуі мүмкін. Мысалы, **тақта отырғандар** (әкімдер, бастықтар болуы мүмкін). *Тақта отырғандар қазақ тілін еркін меңгермегенше, бұл мәселені жылы жауып қоя салу керек. Олар тілді бәрібір үйренбейді.* («Қостанай таңы» газеті, 18 маусым 2011 ж.). *Қайыс креслодағылар* (шенеуніктер). *Қайыс креслодағылар жүрдім-бардым қарағанмен, қандастардың тыныс-тіршілігін тарихшыларымыз түгендеп жүр.* («Жас алаш», 22 ақпан 2016 ж.). **Билік тұтқасын ұстағандар** (үкімет аппараты). *Билік тұтқасын ұстағандар біреудің қолымен от көсегенді жақсы көреді.* (Қазақ әдебиеті. 9 қараша 2014 ж.). **Тоңмойын билік.** *Ал қатып қалған тоңмойын билік шындықты мойындағысы келмесе, Жаңаөзендегі сияқты қанды оқиғаларға ұласады. Тоңмойын билік саңырау және мылқау һәм оппозициямыздың да жетісіп тұрғаны шамалы. Шетінен «Сен салар да мен салар, атқа жемді кім салар» мырзалар...* («Жас алаш» газеті, 3 қараша 2015 ж.). **Билік бұтағындағылар** (шенеуніктер). *Билік бұтағындағыларды да, қалың бұқараны да жатсынбай, кез келген сәтте қай-қайсысының болсын жанынан табыла кететін топ бар. Олар – журналистер!* («Жас алаш» газеті, 22 ақпан 2016 ж.).

Аталмыш перифраз тіркестер де көру арқылы (визуалды) қабылдау ықпалында туындаған және жағымсыз мәнде сипаттау үшін соған лайықты атрибуттар таңдалып алынған. Санада сыртқы әсердің көмегімен пайда болған ақпараттар адамның эмпирикалық тәжірибесімен толықтырылады. Онымен қоса, дүниенің онтологиялық үзіктері тілде көрініс табатын дүниенің қарапайым бейнесінде туындайды. Мысалы, ойдың метафоралануы – негізгі ментальді әрекет, дүниені тану және таныту тәсілі. Және ол жаңа білімді «ескінің көзімен» бейнелеп түсіндіруге бейім тұрады. Мысалы, тақта отырғандар тіркесі – «әкімдер», «жергілікті билік өкілдері» мағынасын білдіретін перифраз болса керек. Демек, **тақ** – бұрынғыша елді басқаратын хан мен патшаны ассоциациялайтын бірлік емес, қызметті, қазіргі «қара креслоны» сипаттайтын атрибутты бейне сөз ретінде ұғынылатынын аңғаруға болады. Себебі, қазіргі сөйлеу тілінде, қызметі көтеріліп, бастық болғанда «тағың құтты болсын», «креслоң құтты болсын» дейді. Сол сияқты **қайыс кресло** да басқарушылық қызметті білдіретін бейнелі тіркес. Бейне – адам санасында когнитивтік модель қалып-тастырушы таңба, адамзаттың ақиқат дүниені көркемдік әлеммен тану көрінісі. Әдетте, басқарушы қызметі бар қызметкердің жеке кабинеті, қайыс креслосы болары анық. Демек, автор танымындағы бастықтың жағымсыз сұлбасы қайыс креслода шалқайған бейнесі арқылы санада сақталғанын білеміз.

О.А. Леонтовичтің зерттеуі бойынша қоғамдық ортаны тану, оған баға беруде эвристикалық тәсіл жүзеге асырылады екен. Нәтижесінде стереотиптік тілдік қолданыстар туындайды екен [205,156.]. Тұлғааралық қарым-қатынаста өзге тұлғаны бағалау барысында көрінетін әлеуметтік стереотиптер адамның адамды қабылдау үдерісіне жағдай жасайды. Олар әртүрлі формада көрінуі мүмкін. Бұл қабылдаушы санасында қандай да бір жағымды немесе жағымсыз қасиеттің иесі болып табылатын нақты тұлғаның бейнесі, «басшының», «кәсіби маманның», «журналистің» жинақталған бейнесі болуы мүмкін. Аталмыш бейне белгілі қоғамның өкілдері үшін типтік болып табылады, жаппай қатынастың қайталанатын жағдайларында басшының, кәсіби маманның, журналистің эталоны деп есептеледі. Демек, қазіргі қоғамдық санада шенеуніктер, әкімдер мен жергілікті басқарушы өкілдер туралы түсінік халық арасында жүретін, халық қамын ойлайтын стереотипте емес, қайыс креслода, тақта шалқайып отыратын ассоциациямен сіңірілгені байқалады. Себебі, бұл перифраздар қоғам арасында әрі қарай былайша жалғасын тауып келеді: *жайлы креслоға жайғасқандар, билік бұтағында қонақтап отырғандар, қайыс креслоға жамбасын жылытқандар, тақтан дәмелілер.*

Қоғамдық сана әсерлі сөздерге ерекше назар аударады. Сондай-ақ сенсациялық жаңалықтарға барынша құлақ асады. Демек, қоғамның назарын аудару үшін тілдің прагматикалық әлеуеті жоғары

болуы қажет. Ол үшін тілдің бейнелі қуаты, мағыналық әсері, эмоциялық реңкі, экспрессиялық күші бай болуы тиіс. Ал тіл болу үшін қандай шарт қажет болды? Осы тұрғыда алсақ, ғалым Қ.Жұбанов: «Тіл болу үшін уақыт пен орынның болуы шарт. Тіл бас-аяғы шектеулі бір ғана заманда жасалмақ емес, ол талай замандарды басынан өткереді» [206, 86б.]. Академик Ө.Айтбайұлының тұжырымынша, «Тіл – өмірдің сәулесі, қоғамдық құбылыстардың айнасы іспетті нәрсе. Қоғамда болып жатқан неше алуан өзгеріс, жаңалық атаулының бәрі әуелі тілден орын тебеді де, содан соң халық мұрасына айналады» [207, 13б.]. Ғалым Ф.Оразбаеваның пайымдауынша, «Тіл – адам ойы мен санасының жемісі. Тіл – қоғамдық құбылыс» [208, 250б.]. А.А. Потебняның пікірі бойынша ойдың жетілуі тек оны сөз арқылы ғана көрсетумен мүмкін болса, ал сөз тек ой жетілгенде ғана пайда болады немесе сөзге айналады [209, 7б.]. Вильгельм фон Гумбольдт: «Тілді ойдан, адамды ойлау үрдісінен тыс қарастыруға болмайды әрі олардың арасындағы табиғи байланыстың бар екенін де ұмытпау керек. Өйткені, сыртқы қоршаған орта алғы шарттарына және адамзат рухына негізделе отырып, тіл адам мен сыртқы орта арасындағы аралық ой әлемін жасайды», – деген қорытынды шығарды [210, 8б.].

Тіл – санадағы ақиқат білімді жаратушы. Ғалым Н.Уәлидің тұжырымынша, «Ақиқат туралы білімді санада сақтау, оны игеру – күрделі процесс. Бұрын алынған білім индивид санасында тәртіпке келтіріліп, жаңа алынған білім бұрынғымен байланыстырылады. Тілдік ортада мәдени-тілдік дәстүрдің, оның нормаларының қалыптасуына тілдік тұлға әсер етеді. Этнотілдік мәдени нормаларды ойлау қарекетінде, сөз қарекетінде қолданады, этнотілдік ұжымның әлеуметтік, психологиялық ерекшеліктерін игеріп, сөз қолданыста пайдаланады [211, 19б.].

Қоғамдық сана үшін тілді ең алдымен қоғамдық-тарихи прогрестің нәтижесінде пайда болған табиғи-әлеуметтік құбылыс деп қарастырады, өйткені қоғамнан тыс сөйлеу тілі жоқ, болған емес және болмайды да. Екінші жағынан алғанда, тіл жоқ жерде қоғамдасу да дамымайды. Тіл мен қоғам ажырамас бірлікте. Демек, тіл қоғамның даму бағытын қоғам мәдениетін, халықтың білімі, рухани, мәдени деңгейін танытатын көрсеткіш. Қазіргі қазақ қоғамы экспрессияға толы окказионалды қолданыстарға, перифразды тіркестер, манипуляциялық сөзойнатым қолданыстарға үйренді. Себебі, жаңа қолданыстардың жаршысы - бұқаралық ақпарат құралдарында халық назарын аудару үшін қолданылатын жаңа перифраздар тілдік тұрақтылыққа ие болып бара жатыр. БАҚ тіліндегі перифраз тіркестерді былайша топтастыруға болады:

1. Прецеденттік перифраздар: *Атымтай жомарттар* (демеушілер /спонсорлар). *Жер-жерде өткізіліп жатқан «Мектепке жол» қайырымдылық акциясынан қостанайлық атымтай жомарттар да қалыс қалар емес. («Қостанай таңы» газеті, 31 тамыз 2016 ж.). Қара басын күйттеген Қарабайлар* (жеке басын ойлаған шенеуніктер). *Сайып келгенде бұл кезде іс басында отырып, мемлекет мүлкін талан-таражға салып, қара басын күйттеген «қарабайлар» көбейді, қағаз жүзінде өтірікті қарша боратып, ебін тауып екі асайтын жемқорлар, жекешелендіруді желеу етіп, балабақшаларды бауырына, клубтарды қолтығына тыққан төрағалар саны артты. («Ана тілі» газеті, 10 қыркүйек 2015 ж.). Жантықтар* (атқарушы мекеме өкілдері, орынбасарлар). *Істеп жүрген – ортадағы «иаш ал десе, бас алатын» оспадр жантықтар. («Халық» газеті, 9 тамыз 2015 ж.).*

2. Метонимиялық перифраздар: *Қаракөздер* – қазақ балалары. *Мұхит асқан қаракөздер. Шетелдерге сатылған қазақ балалары туралы түрлі сөз көп. Бірі сан ойларға жетелесе, бірі жағаңды ұстады. («Жас қазақ» газеті, 17 мамыр 2015 ж.). Қарадомалақтар* – қазақтың балалары. *Бразилия еліндегі «Ботафого» Академиясында футбол әліппесін үйренген қарадомалақтар елге оралды. («Спорт» газеті, 20 сәуір 2015 ж.). Жаутаңкөздер* – жетімдер. *Жат елдегі жсаутаңкөздер. («Астана ақшамы» газеті, 14 наурыз 2015 ж.).*

3. Метафоралық перифраздар: *Асылдың сынығы* – ұрпағы. *Батырдың ұлы, асылдың сынығы, халықтың перзенті болған қазақ қаламгерінің арты жарық, алды пейіш болсын деп тілейік. («Алаш айнасы» газеті, 12 қараша 2012 ж.). Темір тұлпар* – автокөлік. *Таразда темір тұлпар тізгіндеген жас қыз бірінен кейін бірін – бірнеше адамды қатарынан қағып кетті. («Қала мен дала» газеті, 19 сәуір 2015 ж.). Қара алтын* – мұнай, ертеректе көмір болатын. *Әткен жылдың салыстырмалы кезеңдегісінен мұнай сатып алу саудасын 8 есеге өсіріп, күніне 460 баррель қара алтын алуда. («Қала мен дала» газеті, 19 сәуір 2015 ж.). Аралдың ақ алтыны* – тұз. *Аралдың ақ алтыны қазіргі таңда Ресей және Қырғызстан мемлекеттері мен еліміздің ішкі нарығында сатылуда. («Сыр бойы» газеті, 14 қыркүйек 2016 ж.). Жаман ауру* – рак. *«Жаман ауру» жалмап барады. («Жас алаш» газеті, 10 тамыз 2016 ж.).*

4. Окказионалды перифраздар: *Қалтаға салғыштар* – пара берушілер. *Үкіметтен сұрау үшін де, қалтаға салғыштар арқылы емес, жаны таза, болашақты ойлағыш адамдарды ғана сайлау арқылы болуы тиіс! («Дат» газеті, 5 ақпан 2015 ж.). Көкесі барлар* – арқасүйері бар. *Көкесі барлар көлігіне қымбат нөмір тағады... Көкесі бардың жолында әрдайым жасыл шамның жанатынын ескерсек, істің мәнін түсіну қиын емес. («Алаш айнасы» газеті. 12 маусым, 2012 ж.). Жүгенсіз жүргізушілер* - ішімдік ішкен жүргізушілер. *«Жүгенсіз» жүргізушілер көбейген, тәртіп сақшылары 2 күн ішінде 800-ден астам жол ережесін бұзған шопырды тоқтатты. («Қостанай таңы» газеті. 19 қыркүйек, 2016 ж.). «Қызыл жарықты»*

қыстырмайтындар - жол ережесін бұзғандар. «Қызыл жарықты» қыстырмайтындарға қылбұрау салу керек. Жол ережесін бұзғандарға қатаң шара қолдану керек. («Замана» газеті, 30 қазан 2013 ж.). **Қалта қағатындар** – ұрлықшылар. Автобустардағы абыр-сабырда айласын асырып, қалта қағатындардың қарасы азаймай тұр. («Астана ақшамы» газеті. 3 қыркүйек 2016 ж.). **Аузы ошақ, мұрны мұржа болған** - темекі тартатындар. Аузы ошақ, мұрны мұржа болған қыздарымыздың бұрымын кесіп, мұрнын тесіп, ұлттық рухы өшіп, ышқыры мықынынан төмен түсіп жүрсе, оны Қытайдың резеңкесінің әлсіздігінен емес, иманымыздың бостығынан көруіміз керек. («Астана ақшамы» газеті. 6 маусым 2015 ж.). **Өгей тілде шүлдірлеген** – өзге тілде сөйлейтін. Өгей тілде шүлдірлеген тікбақай келіні мен келіннің, биік өкшесіне иығын тескізіп жүрген көнтері ұлдың ұясынан оңша ұзамайтын ұрпаққа ата-әжелерінің сарғайған сағынышынан басқа үлгілі өнегесі өгейленіп жетпей қалғанын күнде көріп, түңіліп жүрміз. («Түркістан» газеті. 9 маусым, 2016 ж.).

5. Фразеоперифраздар: Қазанның құлағын ұстағандар – қаржы қызметкерлері. Елдегі коррупциялық іс-әрекеттерді бұқара көбінесе қазанның құлағын ұстайтындармен байланыстырады. («Түркістан» газеті, 28 сәуір 2016 ж.). **Аузы күйгендер** – алданғандар. Дәрігерлік қателіктен аузы күйгендер, денсаулығын жоғалтып, өмірден күдер үзгендер ең соңғы үмітпен амалсыздан бақсы балгерлерге барады. («Түркістан» газеті. 24 қаңтар, 2013 ж.). **Түймедейді түйедей ететіндер.** Қазақ елінің саясатынан сенсация іздеп, түймедейді түйедей ететіндерді Ерлан Ыдырысов барынша байыпты болуға шақырды. («Жас алаш» газеті. 24 желтоқсан 2016 ж.). **Ауызбен орақ оратындар** – уәде бергіш кәсіпкерлер, қызметкерлер. Ел басшысының қаржы нарығында өзгеріс болмайтынын айтып: «Ауызбен орақ оратындарға емес, ресми тұлғалардың сөзіне сену керек» – дегені де ұмытылған жоқ. («Жас алаш» газеті, 20 сәуір 2015 ж.). **Өтірікті судай сапыратындар** – уәде бергіш кәсіпкерлер. Әзірге бізге мәлімі, «үй алып беремін», «жер алып беремін» деп өтірікті судай сапыратындар ғана. Солардың бірі – «Аружан-Инвест» ЖШС-нің директоры. («Халық» газеті, 27 қараша 2014 ж.).

Қорыта келгенде, қоғамдық сана жаңа перифраздық қолданыстарды ерекше қабылдауға бейім келеді екен. Себебі, креативті ойлауға бағыттайтын астарлы мәні бар бейнелі қолданыстар оқырманның аялық біліміне, логикалық танымына, психологиялық қабылдауына, көңіл күйіне, рухани жан дүниесіне едәуір ықпал етеді. Оқырманда түрлі реакция қалыптасады: жақтайды, дағдайды, бағалайды, құптайды, таңғалады, риза болады немесе ренжиді. Қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарындағы жаңа перифраздар саяси-әлеуметтік жағдаяттарды шынайы бейнелеуге бағытталған. Сондықтан ақиқатты дәлме-дәл теңейтін перифраздар халық көңілінен шығып, кең қолданысқа түсе бастады. Оны байқаған журналистер де өткір сынау, сөз ойнату, халықтың назарын салу (манипуляция) сияқты прагматикалық мақсатқа жету үшін жаңа окказионалды перифразды жиі қолданады. Демек, жаңа қолданыстар мазмұн және тұрпат межесі тұрғысынан қоғамдық санада бағалаушылық, эмоциялық, танымдық, психологиялық сіңіру үдерісінен өткен жағдайда ғана кең қолданысқа ие болады.

Демек, қоғамдық санада қалыптасқан жаңа қолданыстарды іріктеуде, олардың мағыналарын анықтауда біз ұсыныс отырған тұжырымдарды оңтайлы қолдануға болады.

3.4.6 Тіркесімдер сөздігінде қамтылған перифраздардың жасалымы

Перифраза мәтіннің идеялық – эстетикалық және көркемдік байлығын арттырады. Мағыналық экспресивтігін, әсерлілігін күшейтеді. Мысалы: Тұз патшасы (арыстан деудің орнына), дала кемесі (комбайн), кара алтын (көмір), пәниден бақиға кетті, аққу ұшып көлге кетті (өлді дегеннің орнына) деп З.Ахметов әдебиеттану терминдер сөздігінде перифразға осындай анықтама береді [212, 268].

Р. Сыздық көріктеу құралдарының ішінде айтылмай жүрген перифраза деп, оның себебі біртектес троптық категорияларды бір – бірінен дәл ажыратпаудың жоқтығынан деп көрсетті. Өзінің «Абай шығармаларының тілі» деген еңбегінде Абай тіліндегі перифраздарға анализ жасап, Абай халық тіліндегі перифраздарды қолданумен қатар өмірді «бұлдыр заман» деуі: «қайта айналмас, жаңғырмас бұлдыр заман»; «сұм жалған», «қайран дәурен» деуі: «Бір қызық ісім екен сұм жалғанда, Қалжыңбасшып өткізген қайран дәурен» перифразалық тіркестердің небір ойға келмейтін түрлерін жасады дейді, мысалы «соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім» деп, Абай өзі өскен ортаны, өзін қоршаған сол кездегі әлеуметтік, қоғамдық ой-пікірді айтып отырса, әбден қажыған кезін, өзінің бір жабырқау күйін акынның «сұрғылт тартқан бейуак» деп беруі тіпті әсерлі деп таниды [213, 102]. Мына бір үзіндіден көретініміз:

«... Осылайша айналасы айықпаған сұр тұман, суық заман ішінде ұлы жан дүниеден көшті. Мағаштың қырқын беріп болған күннің ертеңінде Абай қаза тапты. Ұлы кеуденің ыстық демі тоқталды. Шөл даланы жарып аққан дариядай, игілік өмір үзілді. Сонау бір шақпақ тасты тақыр, жалтыр биік басына жалғыз шыққан зәулім өскен алып шынар құлады. Өмірден Абай кетті» (М.Әуезов). Ұлы жазушы келтірген үзіндіден Абай орнына «ұлы жан, ұлы кеуде, игілік өмір, алып шынар» тәрізді метафоралық перифраз тісілімен кемеңгер ақынға тән ерекше қасиеттерге ден қойғызып, көңіл аудартқан. Ал өлді деген жағымсыз

катты сөздің орнына «дүниеден көшті, қаза тапты, демі тоқталды, үзілді, құлады, кетті» деген жұмсақ эфемистік перифразбен алмастырып отырған.

Перифраздауға негіз болатын жалпы қолданыстағы сөздер – жан-жануарлар атаулары (тұлпар, арғымақ, сұңқар, қыран, акку, бұлбұл, киік, марал, құлан т.б., сондай-ақ қасқыр, аю, тышқан, жылан, айдаһар), айналамызды қоршаған заттардың аты: тау, өзен, көл т.б.; өсімдіктер атаулары; табиғаттағы түрлі құбылыстардың атауы: жауын, нөсер, дауыл, боран т.т.; жыл мезгілдерінің аты: көктем, жаз, күз, қыс; бояу-түс атаулары (ақ, қара, қызыл, жасыл) т.б. – осының бәрі жалпы көріктеу құралдарының, соның ішінде перифраздардың да жасалу көзі болып табылады [214].

Осы терминнің қолданылу аясы кең. Мысалы, «*перифраз*» әдебиеттануда айтылады; лингвистикада – грамматика саласында (грамматикалық перифраз); аударма теориясында, шет тілдерді оқыту практикасында, лексикографияда, тіл философиясында қолданылады; сондай-ақ, бұл термин музыка саласында көп жұмсалады. Осы айтылған «перифраздың» бәрі бір мағыналы емес, бұл терминнің әр салада айтылуының өз ерекшеліктері бар, өз мақсаты, қызметі т.б. бар болады.

Грамматика саласында перифраз терминін қолданудың ертеден келе жатқан дәстүрі бар. Мұның себебін тілдің синтетикалық тұлғаларымен қатар суреттемелі аналитикалық тұлғалардың болуына байланысты деп түсіндіріп, Н.Оралбаева [215, 11] қазақ тілі грамматикасындағы етістіктің аналитикалық түрлерін «етістіктің перифрастикалық формалары» деп талдап көрсетеді. Айталық *ойлану* дегенді *ойға иошу деу, ұйықтау* дегенді *ұйқыға кету* деп өзгертуді, сондай-ақ қосымша мен көмекші етістіктің мағыналас болуын жатқызады: *жәрдемдес* деудің орнына *жәрдем ет*, *жымыңдады* деудің орнына *жымың етті*, *кездесті* дегенді *кез болды* деген сияқты етістіктің тұлғалары болады. Түрік тілдеріндегі етістіктің перифрастикалық түрлері жайында еңбектер де өте көп [216, 13]. Бұл жайында Ш.Баллидің еңбегінен де [217, 283] оқи аламыз. Ақ сөзінен келетін екі немесе үш мүшелі перифраздардың қатарын қарап шықсақ. Мысалы:

Ақ алтын

Қарағай, қайың, тал, терек,
Тамылжыған ну алтын.
Ақ мамықтай мақтаса,
Аққытайын *ақ алтын* (У. К.).

Ақ ұлпа

Әуенің тиірмені түнде жүпір,
Тастады *ақ ұлпаға* жерді көміп (І. Жансүгіров).
Ақындардың Ортамызда отыр Сәкен –
аққуы
Ақындардың аққуы (С. Мәуленов).

Ақ ордалар

Ақ ордалар ойран боп,
Ақ сүйектер сүрінген (І. Жансүгіров).

Ақ сиыр

Ақ сиыр тұрып кетер,
Қара сиыр жатып қалар (Жұмбақ).

Ақ безер

Кішкентай *ақ безер*,
Жер дүниені кезер (Жұмбақ).

Ақ сәлде

Ақ сәлдесін шешкенде,
Керуен – бұлттар көшкенде (М. Мақатаев).

Ақ моншақ

Ақ моншағын аспанда шашып алып,
Нұр жамырап жөнелсе түнектерде (М. Мақатаев).

Ақ мүсін

Әлдилеп ақ төсінде, бермей тыным
Ақ айдын *ақ мүсінің* тербейтұғын
Тау, тасты көктеп өткен жаңа жолдар
Жерімнің бейне *күре тамырындай* (Ж. М.).

Қарағай, қайың, тал, терек,
Тамылжыған ну алтын.
Ақ мамықтай мақтасын,

Ақықтайын *ақ алтын* (Ә. Кекілбаев). «Қызыл алтын», «қызыл маржан», «алтын астық» дегендер бидайдың перифраздық атауы болса, «ақ алтын» тіркесі – мақтаның, ал «күретамыр» – жолдың перифраздық атауы. Бұл тіркестер үнемі, жиі қолданудың арқасында құлаққа үйреншікті узуалды перифраздық қолданысқа айналып кеткен. Олардың жалпы мағынасы контексте айқындала түседі.

Далаға жайып *көк жібек*,
Өзен болып өзі мөлдіреп,
Гүл болып өзі мөлдіреп,
Көктем сұлу келеді,
Құшағын жайып елжіреп (М. Мақатаев).

Перифраздың ең негізгі белгісі – олардың келтірінде мағынада болатыны. Бұл жағынан ол троптарға ұқсайды, ұқсап қана қоймай, олармен ұштасып, ұласып байланысып жатады. Осыдан келіп, саф таза перифраздардың жоқ екеніне көзіміз жетті. Оны үнемі өзімен іргелес, мәндес тілдік факторлармен байланысты қарау керек екен деп түйдік. Перифраздың өзіне тән табиғаты сонда ғана айқындалмақ.

Жалпы перифраздардың қолданысы тілімізді байытып, орынсыз айтылмайтын, дөрекі естілетін тіркестерді жайлап-жапсарлап, жеңілдетіп, сыпайы жеткізу үшін қажет деп ойлаймыз. Бұл перифраздарды сөзді қолдану тәсілдерін барынша меңгерген, қазақ сөзінің құдіретін ерекше жүрекпен сезінген адам ғана қолдана алады.

3.4.7 Сөздер үйлесімділігі және оның тілдік қолданыста бұзылу көрінісі

Айтайын деген ойы, пікірі, ниеті, дігі екінші адам тарапынан дұрыс қабылданып, түсінілу үшін сөйлеп не жазып отырған адам қолдағы бар тілдік құралдарды мейлінше сауатты, оңтайлы қолдануы шарт. Өйткені коммуникацияның сәтті жүзеге асуы коммуниканттардың аялық білімімен қатар, сөздердің лексика-грамматикалық тұрғыдан дұрыс қолданылып, үйлесімдік табуына да байланысты болып келеді.

Сөз талғау, таңдау мәселесі қай кезде де тілдік бірліктің лексика-семантикалық мағынасы, оның басқа сөздермен тіркесе алу қабілеті, қатынасы, грамматикалық, стилистикалық мәні, тілдік норма мәселелерімен ұштасып жатады. Себебі сөздің ерекше талғамалық қасиеті тілдің барлық деңгейінде көрініс тауып, оның ауызша және жазбаша нормаға сай жүзеге асуын қажет етіп отырады. Мысалы, қазақ тілінде төрт түлік малдың түгіне қатысты айтылатын *қыл, жүн, түбіт, шуда* сөздері мал атауының бәріне бірдей қолданыла бермейді. *Жылқы қылы* деуге болады, бірақ «қой, ешкі, сиыр, түйе қылы» демейді. *Қой жүні, ешкі түбіті, түйе шудасы* деуге болады. Сондай-ақ жылқы тобын *жылқы үйірі* дейді, бірақ сиырға, қойға, ешкіге қатысты болғанда, *сиыр табыны, қой-ешкі отары* деп айтады. Немесе *тебеген жылқы, сүзеген сиыр* деуге болады, бірақ *сүзеген бұқа, сүзеген ешкі* деп айтпайды. Көріп отырғанымыздай, тілдегі кез келген сөз шектеулі сөздермен ғана үйлесімділік тауып, синтагматикалық қатынасқа түсе алады.

Алайда оқулық, энциклопедия тәрізді басқа да баспа өнімдерінде, БАҚ беттерінде жиі кездесетін қате қолданыстар тіл тұтынушыларының сөздердің лексика-семантикалық мағынасын, лингвомәдени мәнін толық түсінбей жататынын, қай сөздің қай сөзбен тіркесе алатынын айыра алмай жататынын байқатады. Мысалы, «Салауатты өмір салты (СӨС) – бұл ең әуелі денсаулықты сақтауға және нығайтуға бағытталған сауықтыру жолындағы белсенді іс-әрекет» (wikipedia.org) деген сөйлемдегідей «*салауатты өмір салты*» тіркесін жиі кездестіреміз. Бұл – қате қолданыс, дұрысы – *саламатты өмір салты*. Өйткені «салауат» сөзінің бірінші мағынасы «жарылқау, дұға тілеу» мәніндегі құлшылық түрімен байланысты болып келсе, екіншісі «бітім, кешірім» мағынасын береді. Тіліміздегі *салауат айту* (Мұхаммед пайғамбарға Алладан рақым тілеп, дұға жасау), *салауат қылу* (бітімге келу, кешірім жасау) тіркестерінің беретін мағынасы осы «салауат» сөзінің негізгі мағынасымен ұштасып келеді. Ал *саламатты өмір салты* «аман, сау, аман-есен, дені сау, денсаулығы жақсы» мағынасындағы «саламат», «саламатты» сөздеріне байланысты туындаған тіркес болып табылады.

«Бұндай қарқынды және жүйелі зерттеулер әсіресе ХХІ ғасырда кеңінен етек алып отырғанын атап өткен жөн» (<https://articlekz.com>) сөйлеміне назар аударсақ, бұл жерде де лексика-семантикалық,

стилистикалық қатенің орын алғанын көре аламыз. Өйткені «етек алу» тіркесі «тарау, жайылу» мағынасын бергенімен, жағымсыз мәнде қолданылатын сөз (мысалы, «індеттің етек алуы», «келеңсіз құбылыстардың етек алуы», «сыбайлас жемқорлықтың етек алуы» т.б.). Ал оның жағымды мәндегі «қарқынды және жүйелі зерттеулер» тіркесімен қатар жұмсалуды – қате қолданыс, дұрысы – *көрініс тауып отырғаны/орын алып отырғаны/қолға алынып отырғаны*.

«Ол – кәміл көркем ниет иесі» (oneg.kz), «... көңіл-көкейімізде көрікті ой, көркем ниет көп, әрине» (aikyn.kz) деп келетін мәтін үзінділерінен «*көркем ниет*» тіркесін кездестіреміз. Қалыптасқан тілдік норма бойынша «көркем ой», «көркем сөз», «көркем мінез» т.б. деуге болады, бірақ «көркем ниет» деп айтпайды. «Көркем» сөзі «ниет» сөзімен байланысу үшін олардың ортақ семалары болу керек. Жағымды мәнде «ниет» *таза, шынайы, ақ, жақсы, ізгі, игі* т.б. болуы мүмкін.

Тілдік қолданыстағы сөздер үйлесімділігінің бұзылуын тілдік бірліктердің лексика-семантикалық мағынасын, лингвомәдени мәнін толық түсінбеу себебімен қатар, сөйлеу, жазу дағдымыздың орыс тілінің сөз саптау мәнеріне бейімделіп бара жатқанымен де байланыстыруға болады. Мысалы, «Ақсу Жабағылының үстінен толысып Ай шықты» (<https://informburo.kz>) сөйлеміндегі «*ай шықты*» қолданысының орыс тіліндегі «появилась луна» тіркесіне сәйкес жұмсалғанын байқаймыз. Қазақ тілінде «күн шықты» дейді, бірақ айға қатысты «ай шықты» деп айтпайды. Дұрысы – *ай туды*. Ай туады, ай толады.

«Orel жеңіл автокөлігі мен КамАЗ көлігінің соқтығысуы нәтижесінде үш адам оқиға орнында қаза тапты» (www.zakon.kz) сөйлеміндегі «*соқтығысуы нәтижесінде*» тіркесінің де «в результате столкновения» деген сөз тіркесінен тура аударылғанын аңғарамыз. Дәл осы сөйлемде *соқтығысуы салдарынан* деп жазған дұрыс болар еді. Өйткені «нәтиже» сөзі «қорытынды», «табыс», «жегістік», «өнім», «пайда» деген сияқты семаларды қамтып, қолданысқа жағымды реңк үстейді (мысалы, «Мемлекеттік бағдарламаларды тиімді қолдану нәтижесінде мал бас саны артты» (newsite), «Шұғыл шаралар нәтижесінде пойыз қозғалысы қысқа мерзімде қалпына келтірілді» (ktzh-gp.kz), «Тілдерді салыстыра зерттеу нәтижесінде тілдердегі ерекшеліктер мен ұқсастықтарды анықтауға болады» (massaget.kz), «Бюджетті оңтайландыру нәтижесінде қаржы үнемделді» т.б.).

«Балалардың “Өлі және тірі табиғат” тақырыбында білімдерін тереңдету, қоршаған орта жайлы танымдық әрекеттерін шыңдау» (<https://bilim-all.kz>) сөйлеміндегі «*өлі және тірі табиғат*» тіркесі де – орыс тіліндегі «живая и неживая природа» тіркесінің тікелей аудармасы. Дұрысы – *жанды және жансыз табиғат*. Өйткені тас, топырақ, су, жел, жер, жанартау, өзен, жұлдыз, күн сияқты басқа да жаратылыс дүниесі қоректенбейді, өспейді, дем алмайды дегенімен, олардың ішінде де химия-биологиялық процестер, өзгерістер, алмасулар, қозғалыстар болып жатады. Өлі дүниеге ондай әрекеттер тән емес. Мысалы, барлық минералдар мен микроағзалардан тазартылған, бірнеше рет қайнатылған суды «өлі су» деуге болады.

Сондай-ақ тілімізде кездесетін «үлкен рақмет», «көшпелі ел», «биылғы жылы», «қолаң шаштары», «қара қастары», «терең сулар» сияқты қате қолданыстардың да сөз мәдениетін, тіл нормасын бұзып жүргенін көреміз. Негізі «үлкен рақмет» тіркесінің дұрысы «*көп рақмет*», «*көп-көп рақмет*», «көшпелі ел» тіркесінің дұрысы «*көшпенді ел*» (бірақ «көшпелі бұлт», «көшпелі шеберхана» т.б.), «биылғы жылы» тіркесінің дұрысы «*осы жылы*» немесе «*биыл*», «қолаң шаштары», «қара қастары», «терең сулар» тіркестерінің дұрыс нұсқасы «*қолаң шашы*», «*қара қасы*», «*терең су*» екені ескеріліп, орнымен жұмсалғаны абзал.

Байқағанымыздай, тілдік бірліктер өзара байланысып, синтагматикалық қатынасқа түсу үшін олардың лексика-семантикалық, грамматикалық, стилистикалық мәні ыңғайлас, үйлесімді болуы шарт. Ал оның (синтагманың) түрленуін, тұрақталуын шектеп, реттеп тұратын өлшем ол тілдік норма болу керек.

3.4.8 Күрделі сөз бен сөз тіркесінің айырым белгілері

Күрделі сөз бен сөз тіркесі құрылымы жағынан ұқсас болғанымен білдіретін мағынасы зерттеу объектісі екі түрлі. Мысалы: **Ұзын бойлы, қара нәсілді талантты баскетболшы Манүте Бол АҚШ-тың Кливленд штатында баскетбол ойнауды үйренгенімен, сол штаттың намысын ешқашан қорғамаған** (<https://massaget.kz/layfstayl/sport/zhanalyktar/616/>). **Ақсұлу 1873 жылы Жіміқара ауданына қарасты қазақ ауылында туған. Айтыста суреттелген кескін-келбетіне назар аударсақ, ақ құба, бидай өңді, қынай белді, қиғаш қасты, сүмбіл шашты** нағыз арудың бейнесін көреміз (Абай.kz порталынан). Бұл сөйлемдердегі ұзын бойлы, қара нәсілді, бидай өңді, қынай белді, қиғаш қасты, сүмбіл шашты күрделі сын есімдер, бұлар осы тұрғанда сөз тіркесі бола алмайды. Өйткені сыңарлары бір-бірімен басыңқы-бағыныңқы қызметте жұмсалмай екі сөз қатар келіп келесі бір ұғымды анықтап, сол сөздің бағыныңқы қызметін анықтап тұр. Ал талантты баскетболшы, штаттың намысы, ешқашан қорғамаған, қазақ ауылы, нағыз арудың бейнесі дегендер жай тіркестер. Талантты баскетболшы – анықтауыштық қатынастағы бірі басыңқы, бірі бағыныңқы қызметте жұмсалып қабыса байланысқан сөз тіркесі. Ал *штаттың намысы* матаса байланысқан, *ешқашан қорғамаған* есімдік+етістікті тіркес орын тәртібі арқылы байланысқан, *қазақ ауылы, нағыз арудың бейнесі* матаса байланысқан сөз тіркестері болып табылады. Егер бидай өң,

қынай бел, қиғаш қас, сүмбіл шаш деп алсақ бір-бірімен бағыныңқы-басыңқы қызметте жұмсалып сөз тіркесі бола алады, ал -ды/-ді жұрнағы жалғанып күрделі сөз жасап тұр.

Бұл мысалдардан көретініміз, күрделі сөз бен сөз тіркесінің құрылымы ұқсас болғанымен, мағыналық жағы әртүрлі. Сын есімдер екі сөзден құралғанымен тіркес болмайды, бір ғана мағынада заттың сынын білдіреді.

Күрделі сөзде екі сөз бірігіп бір-ақ мағынаны берсе, ал сөз тіркесінде екі сөз бірігеді дегеннен гөрі тіркеседі, әр сынары толық мағыналы, синтаксистік қызметі бар, бағыныңқылы-басыңқы қызметте жұмсалатын сөздер қатары болса, күрделі сөздің сыңарлары кейде толық мағыналы, кейде толық мағынаға ие емес, грамматикалық байланысқа түспейтін, екі сөз бірігіп бір сөз табында жұмсалады.

1. Күрделі сөз сөз жасайды, сөз тіркесі – синтаксистің объектісі;

2. Күрделі сөздің сыңарлары тығыз мағыналық байланыста болса, сөз тіркесінің сыңарлары синтаксистік байланыста болады;

3. Күрделі сөздің тұтас мағынасы сыңарларының мағынасына қарағанда айқын емес, сөз тіркесінің әрбір сыңарының мағынасы айшықты, айқын;

4. Күрделі сөздің құрамындағы сөздерге жеке-жеке сұрақ қойылмайды, тұтас бір-ақ сұрақ қойылады, ал сөз тіркесін құрайтын әр сөзге жеке-жеке сұрақ қойылады.

5. Күрделі сөз құрамындағы сөздердің орнын ауыстыруға болмайды, тұрақты өз орны сақталынған, сөз тіркесіндегі әр сөздің орнын ауыстырып қолдануға болады.

6. Күрделі сөздің әр сыңары жеке-жеке емес, сол толық қалпында, сол тұлғада көптеледі, септеледі. Ал сөз тіркесінің әр сыңары септеледі, көптеледі, жіктеледі.

Сөз тіркесі тіркес сөздің айырмашылығы қандай? **Тіркесті сөздер** екі я одан да көп сөздер тіркесіп келіп бір ұғымды білдіретін күрделі сөздер тіркесті сөздер деп аталады. Бұлар мағынасы жағынан біріккен сөздер сияқты бір ұғымның атауы болып келеді, бірақ бөлек жазылады. Мысалы: кез келген, сөз таптары, қара торы, үш жүз т. б.

Тіркесті сөздерге күрделі зат есімдер (мәдениет сарайы, Алматы қаласы, ауыл шаруашылығы т. б.), күрделі сын есімдер (қара кер, бидай өңді, ат жақты, ұзын бойлы т. б.), күрделі сан есімдер (он үш, екі жүз сексен бес т. б.), күрделі үстеулер (күні бойы, ала жаздай, ертеден қара кешке дейін т. б.) жатады.

Тіркескен сөз – екі немесе көп сөздер тіркесіп келіп, бір ұғымды білдіретін күрделі сөздің түрі.

Тіркескен сөздер 5 түрлі жолмен жасалады.

1. Күрделі зат есім. Мысалы, *Алматы қаласы-мәдениет сарайы*.

2. Күрделі сын есім. Мысалы, *қара кер, бидай өңді, ұзын бойлы т.б.*

3. Күрделі сан есім. Мысалы, *он бес, екі жүз сексен т.б.*

4. Күрделі етістік. Мысалы, *келіп отыр, деп айтты т.б.*

5. Күрделі үстеу. Мысалы, *күні бойы, ала жаздай т.б.*

Сөз тіркесі және сөздер тіркесімділігі. Біз ойымызды екінші біреуге жеткізу үшін тіліміздегі сөздерді пайдаланып, тіркестіріп, сөйлемдер құрап, қажетіне қарай пайдаланамыз. Бірақ, мұнда ескеретін бір жайт - кез келген сөзді тіркестіре беруге болмайды. Мысалы, ақылды сөзін тек адамға байланысты ғана айта аламыз, ал ақылды сиыр, ақылды түйе деп айта алмаймыз. Демек, сөздер мағыналық тұрғыдан үйлесімін тапқанда ғана өзара тіркеседі. Мұндай ерекшелік қазақ тіл білімінде сөздердің тіркесу қабілеті немесе сөздердің тіркесімділігі деп аталады. Келешекте сөздердің тіркесімділік қасиетіне арналған сөздік жарық көретін болады. Ондағы мақсат – кез келген сөз тіркесе бермейтіндігін анықтайтын ғылыми негізделген сөздік құрастыру.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан кез келген екі сөздің тіркесімділігі сөз тіркесін құрай бермейтіндігін көреміз. Бұдан шығатын қорытынды, грамматикалық қасиеті жағынан сөздер өзара тіркесе беруі мүмкін. Мысалы: ақылды жер, былтыр барады. Бірақ бұлай қолдануға болмайды. Оның себебі – бұл сөздер лексикалық мағынасы жағынан үйлесімділігін таппаған сөздер. Сондықтан, сөздердің бір-бірімен тіркесе түсуінде лексикалық мағынаның атқаратын қызметі зор.

«Күрделі сөздің бір сыңарында ғана екпін болып, екінші сыңарында екпін болмайды. *Жүріп еді, айтып жүр* деген сияқты күрделі етістіктер осы пікірге саяды да, қызыл ала, он екі, алты жүз деген сияқты сан есім мен сын есімдердің сыңарларына түсетін екпін бірінде басым, бірінде солғын емес» - деген Ю.Сейдов. Бірақ бұл тұжырымды дұрыс деп қабылдау қаншалықты дұрыс?

Осындай пікірлерді қорыта келе, күрделі сөз бен сөз тіркесі арасындағы айырмашылықты анықтап алсақ. Күрделі сөз құрамындағы сыңарлар тұтасымен синтаксистік байланысқа түседі, ал сөз тіркесінде әрбір сыңар жеке-жеке синтаксистік байланыста қызмет етеді, күрделі сөздің әр сыңары тұрақты, өзгеріссіз, сөз тіркесінің әр сыңары тұрақсыз жылжып кетеді.

Сонымен, жоғарыда айтылғандарды тұжырымдай келгендегі айтар түйін – әрқайсысы дербес лексикалық мағынаға ие сөз таптарының синтаксистік қарым-қатынасы негізінде сабақтаса байланысқан кем дегенде екі сөздің тіркескен тобы - сөз тіркесі деп аталады.

Осы анықтамаға сүйенсек, түйдекті тіркестер, фразеологиялық тіркестер, салаласа байланысқан тіркестер, терминдік тіркестер, бастауыш пен баяндауыштан тұратын тіркестер, тіркес ыңғайындағы атаулы сөйлемдер сөз тіркесінің қатарына жатпайды. Олардың сөз тіркесі қатарына жатпайтындығы тіл фактілері негізінде жоғарыда баяндалды.

3.4.9 Етістікті тіркестердің лексикографиялануы

Бүгінге дейін қазақ тіліндегі сөз тіркесі үлкен екі топқа топтастырылып, *етістікті сөз тіркесі*, *есімді сөз тіркесі* деп қарастырылып, осы принциппен оқытылып жүргені белгілі. Бірақ тілімізде жаңа қолданысқа ие сөздер қатары молайып, уақыт өткен сайын сөздік қор да молая түседі, сондықтан қазіргі тілдегі сөздерді етістік және есімді тіркестер деген принциптің айналасынан шығару керек секілді. Осы екі түрдің айналасына топтауға болмайды.

Етістік – семантикалық жағынан қимылды, процесті білдіретін сөз табы. Қозғалыстағы нәрсенің үнемі өзгеріп, бір күйден екінші күйге, бір қалыптан екінші қалыпқа ауысып отыру процесі уақытпен өлшеніп, уақыт арқылы сипатталады. Тілімізде нағыз тіркесімділік қасиеті жоғары сөз тіркестерінің көлемді тобын етістіктер құрайды. Етістік жеке грамматикалық категория ретінде, синтаксистік жағынан да белгілі дәрежеде зерттелгені мәлім, дегенмен, арнайы етістіктік тіркесімділік қасиеті арнайы зерттелмегені, қаралмағаны белгілі. Т.Сайрамбаев етістікті тіркестері таза етістікті және есім мен етістік тіркесі формасын көрсетеді. Бұл жердегі «таза етістікті тіркес» деп отырғаны етістік+етістік тіркесі. «Етістіктердің сөз тіркесіне ұйытқы болу қызметі жайында айтқанда, олардың морфологиялық екі тобының ерекшеліктерін ескерту қажет болады. Таза қимылдық мағына негізгі етістіктер арқылы берілетіні мәлім. Ал есімдерден жасалған етістіктердің қимылдық мәні бұрынғы заттық мәніне байланысты болып отырады» [218]. Яғни етістіктің есім сөздермен де, етістіктермен де тіркесу аясы кең. Г.Д. Санжеев: «Етістік көп қолы бар жан сияқты, өйткені ол сөздердің әртүрлі тұлғаларын бір жерге топтастырып, сөйлем, сөз тіркестері және фразеологиялық единицаларды құрамына енгізе алады» [219, 6;7.] айтылған тұжырымдамасын қостаймыз. Етістік іс-әрекетті, қимыл-қозғалысты білдіреді. Ойымызды жүйелі дұрыс, сөзімізді тиянақтап түсінікті жеткізуде етістік грамматикалық категориясының грамматикалық тәсілдер арқылы білдіретін грамматикалық мағынасымен қоса лексикалық ішкі мағынасы қатар жүргенде ғана ерекше тәсіл болып табылады. Осы ерекшелігіне қарай етістік тек басыңқы қызметте ғана жұмсалғанда оларды етістікті сөз тіркесіне жатқызуға болады.

Грамматикада бір сөз табындағы сөздер келесі бір сөз табындағы сөздермен тіркесу арқылы грамматикалық мағына жасайды. Яғни грамматикалық мағына екі сөздің бір-бірімен байланысуы, тіркесуі арқылы беріледі. Бірақ тіркескен сөздер ішкі лексикалық мағына жағынан сәкес келмесе ол сөздердің тіркесімдік қабілеті бар деп айтуға болмайды. Грамматикалық тұрғыдан еркін тіркескенімен, лексикалық тіркесімділігі шектеулі болады. Бұл тек етістікті тіркестерге ғана айтылмаған сонымен қатар есімді тіркестерде тұлғалық мағыналық жағынан сәйкесте отырып тіркеседі.

Тілде сөз таптарының ішінен етістіктің тіркесімділік қасиеті өте күшті, себебі етістік барлық сөз таптарымен тіркесе береді (кітап оқыды, қарқылдай күлді, таңертең келді, қатты уайымдады. т.б.). Сөз таптарының ішіндегі барлық сөздер өзара тіркес құрай бермейді, олардың арасында тіркесімге түспейтін сөздер де бар. Етістік барлық сөз таптарымен грамматикалық байланысқа түсе береді, сондай-ақ лексикалық тіркесімділігі шектеулі емес. Соның ішінде көбінесе зат есіммен тіркесуі жиірек, ал керісінше зат есім кез-келген етістікпен тіркесе бермейді. Адам күледі, ал кітап күледі, гүл күледі дей алмаймыз. Ұшақ ұшады, құс ұшады, гүл ұшады, кітап ұшады деп тіркестіре бермейміз, сондай-ақ жаз келді, қыс келді деп айтамыз, жазамыз, ал жаз түсті демейміз, қыс түсті деген тіркес бар. Қыс шықты демейміз, көктем шықты деп тіркестіреміз. Бұл сөз таптарының грамматикалық мағына берудегі ерекшелігі, сондықтан сөздің ішкі мағынасына, семантикалық өрісіне үлкен мән берілу қажет. Биыл алдарыңызға ұсынғалы отырған «Қазақ тіліндегі сөздердің тіркесімділік сөздігі» деген ғылыми негізделген еңбектің кез келген сөздің тіркесімін таба бермейтіндігі, дұрыс тіркесім тапқан сөздердің тізімі осының айғағы.

Етістік сөз табы өз ішінде есім+етістік және етістік+есім деген үлгіде тіркеседі. Бұл сөздердің тіркесу формасы, байланысу тәсіліне етістік сөздер қабыса, меңгеріле, жанаса байланысады, ал өз ішінде тіркесімділік қабілетіне қарай етістік үстеумен (ақырын сөйлеу, балаша күлу), еліктеуішпен (ербең-ербең қағу, тарс-тұрс ұру) көсемшемен (жылай кіру, ұрыса сөйлеу, сын есіммен (көңілді отыру, бұқадай құтырыну), сан есіммен (екі айыру, екі сөйлеу, екі рет өлшеу, екі рет айту), зат есіммен (көйлек кию, доп ойнау, жаз келді) көбірек тіркеседі. Сонымен қатар етістіктер шылау категориясымен жақсы тіркеседі. Есім+шалау тіркесіне қарағанда етістік+шылау тіркесінің тіркесімділігі жиі емес, әлсіз. Мысалы *дейін, шейін, кейін, қарай, жақын, таман, жуық* т.б. сияқты шылаулар етістікпен бірге тіркескенде мекендік және мезгілдік семаны білдіреді. Толық лексикалық мағынасы жоқ, сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді

байланыстырып тұратын, сондай-ақ сөзге қосымша мағына үстеп тұратын **шылаулар** да өзіндік дәрежеде тіркес жасауға қатысады.

Есім сөз+*шейін* +етістік үлгісіндегі тіркесімділік: табанына шейін шымырлау, көпке шейін жүру, ақырына шейін шыдау. Шейін шылауы да мекендік мағынаны білдіреді. Барыс септігінде тұрған сөзбен тіркесіп қолданылады. Сөздерді бағындыра байланыстырады. Шейін мезгілдік мағынаны айқындап, қолданылады: *Достарым, **оған шейін асықпандар**, Алдыңда әлі ататын жарық таң бар. Тез уақыт жердің жүзі бір түрге енер, Түбінде, замандастар, осымды аңғар (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Осылай адасып **түн ортасына шейін жүріп**, өзі әбден жасаурап, не болғанын білмеске айналды (М.Дулатов, Шығ.).*

Кейін шылауы: біраздан кейін айту, одан кейін білу, көптен кейін сезіну, шайдан кейін ішу, содан кейін ойлану. Үстеу сөздер мен зат есімдерден кейін тіркесіп, мезгілдік мағына үстейді. Есім мен етістікпен тіркесу жиілігі жоғары, талғамай жалғана береді.

Таман шылауы: үйге таман бару, кешке таман келу, соңына таман бару, артқа таман сырғу, өрге таман жылжу. Қимылдың нақтылығын көрсетпейді, болжам, жалпылық мағына басымырақ орын алады. *Қыл мойыннан ұстаған саусағын бірте-бірте жоғарылатып, **алқымына таман әкеле жатыр** (Т.Ахтанов, Боран). Әдемі жоталы мұрны да бір жағына таман қисайып біткен (С.Бегалин, Ана.).*

Жуық шылауы: таңға жуық қайту, жүз елу мыңға жуық болу, жылға жуық жүру. Көбінесе жуықпен тіркесетін сөздердің алдыңғы сыңары, басыңқы сыңары сан есім болады. Өткені *жуық* шаманы, мөлшерді сипаттайды. Жүзге жуық келу, елуге жуық бару, миллионға жуық болу т.б. деген масалдардан бағыныңқы сыңарын *бару, келу* сияқты көмекші қызметін осы етістіктер атқарады. Яғни бұл шылаудан кейін тіркесетін етістіктің жиілігі көп емес, талғанып тіркеседі. Есімді сөз тіркестерде анықтауыштық қатынаста жұмсалып, заттың сандық қасиетін білдіреді. *Поездбен **таулікке жуық жүріп** келеміз (М.Әуезов, Индия очерк.). Үш мен жетісіне ғана емес, қырқына да, жүзіне де елдің көп жиналғанын, аудан басшыларының **түгелге жуық келгеніне** дейін айтты ол (М.Сүндетов, Қырдағы.).* Бұл жерде есім+шалау+етістік моделіндегі сөздердің тіркесімділік қабылетін және есім сөздерді меңгеретін шылаулардың қатары пысықтауыштық қатынас тударатынын байқадық.

Тілімізде менталді атаулар, менталді етістіктер деген концептілер орын алып жатыр. Ментальділік дегеніміз белгілі бір тілді игеріп кетпесе де санадан тыс және өмірлік тәжірибемен жинаған білімдер мен грамматикалық ережелердің жиынтығы. Ментальді атаулар – менталді қимыл, болмыс, қабілеттілікті білдіретін передикаттар семантикалық арақатынаспен тығыз байланысты ментальді өріс негізін құрайтын зат есімдер. Ментальді атаулар семасы ментальді передикаттық қатынас негізінде туындайды.

Ал ментальді етістіктер деп ақыл-ой (ментальді) белсенділігі мен ментальді күй-ахуалды танытатын қимыл-әрекеттер (білу, тану, ойлау, ойланып-толғану, мақұлдау, болжау, айыптау т.б.) қатарын айтамыз. Ментальді (mental «ой, ойшыл, ойда іске асқан») етістіктер сөйлемде негізгі етістіктің қасында көмекшілік қызметте жұмсалуды мүмкін немесе модалділік мағына беретін етістіктер қатарында қолданылады (*Сен оқу оқуға **міндеттісің***). Мұндай тілдік қолданыстағы етістіктер қатары адамның ментальді қал-ахуалын айшықтай түседі. Менталді қал-ахуал сананы оятатын, ойды дамытатын етістіктерден көрінеді: *сену, айыптау, мақұлдау, кешіру, өшпенділік, таңдану, сыйлау, жек көру, қиялдау, армандау, ұмтылу, көңіл қалу, білім алу, сендіру, есте сақтау.*

Сонымен, етістіктердің сөз тіркесіне ұйытқы болу қызметімен қатар тіркесімділік қабілеті жайында айтқанда, олардың морфологиялық екі тобының ерекшеліктерін ескеру қажет. Қимылдық мағынаны етістіктер білдірсе, екіншісі заттық мағынаны білдіретін басқа сөз табы мен етістіктің тіркесуі яғни етістіктердің басқа сөз сөздермен тіркесу аясы кең. Етістік сөз табы – қабыса, меңгеріле байланысатын сөз тіркестері құрамына ұйықты болатын басты тұлға.

3.4.10 Сөз валенттілігінің кейбір мәселелері

Қазіргі заманғы грамматикалық зерттеулер сөйлеу мәдениеті мен тілді оқыту мәселелерін шешуге көбірек бағытталған. Бұл бағыт неғұрлым күшейе түссе, соғұрлым сөйлеудің негізгі бірлігі ретіндегі сөйлем, оның пайда болу және түсіну заңдылықтары көбірек назарда болады. Осыған байланысты «сөйлем моделі» тұжырымдамасын «сөйлем түрі» туралы бұрынғы ұғымды алмастыратын кеңінен тарату болып табылады. Бұл тұжырымдаманы практикалық тұрғыдан түсіндіру әрекеттері, лингвистикалық, психологиялық және педагогикалық тәсілді біріктіру әрекеттері әлі де сирек кездесетіні ақиқат.

Ұсыныс модельдерін зерттеу кезінде валенттілік теориясы маңызды орын алады. Белгілі болғандай, валенттілік теориясы қазіргі кездегі лингвистикадағы маңызды тақырыптардың бірі болып табылады, бұған көптеген басылымдар, соның ішінде арнайы валенттік сөздіктер дәлел. Сонымен бірге валенттілік кең мағынада, тіл бірліктерінің таңдамалы қабілеті ретінде және тар мағынадағы валенттілік ретінде қарастырылып, сөйлемдегі сөздердің міндетті түрде үйлесімділігімен және оның грамматикалық дұрыстығын қамтамасыз етеді. Бұл жұмыста валенттілік туралы екінші түсінік ұсынылады. Егер пайда

болу басында валенттілік теориясының қолдану аясы етістікпен шектелсе, онда теорияның әрі қарай дамуы тек етістіктер ғана емес, сөйлеудің басқа бөліктері де валенттік қасиеттерге ие болатындығын дәлелдеді. Қазіргі кезде валенттілік қасиеттерін тек етістікке, сын есім мен зат есімге ғана емес, үстеу, көсемше мен жалғауға жатқызу тенденциясы байқалады. Ағылшын тілінде де, орыс тілінде де көптеген сөйлемдер үшін етістіктің ұйымдастырушылық рөлі сөзсіз. А.М. Мухин тұжырымдауы бойынша, «валенттілікті зерттеуде бірінші кезекте ескеретін мәселе - оны статистикалық мәліметтерді қарастыра отырып, байланыстырылған мәтіндерде жүргізілуі керек», яғни, зерттеу мәтіндік және лексикалық іріктеу кезінде статистикалық деректерді тарта отырып жүргізілуі керек.

Қазіргі уақытта валенттілік әр түрлі деңгейде, әр түрлі көзқарас тұрғысынан қарастырылады. Қарым-қатынас барысында тілдік бірліктердің қызмет ету заңдылықтарын ашуға бағытталған соңғы жылдардағы лингвистикалық зерттеулерде сөздің мағыналық құрылымын және оның қасиеттерінің үйлесімділігін зерттеу мәселесі басты назарда болды.

«Валенттілік» термині лингвистикада химикадан лингвистикалық бірліктердің біріктірілген қабілеттерін білдіру үшін алынған және салыстырмалы түрде лингвистика термині ретінде кең қолданысқа түскеніне көп уақыт болмады. Осы терминді қолдануға қатысты 3 көзқарас бар. Кейбір лингвистер оны бірліктің потенциалды үйлесімділік қасиеттерін тіл тұрғысынан беру үшін ғана пайдаланады. Басқалары оны бірліктің актуализацияланған комбинациялық қабілетін белгілеу үшін ғана қолданады және осылайша оны сөйлеу саласына ауыстырады. Тағы біреулер «валенттілік» терминін тілдік сөйлеу тұрғысынан тілдік бірліктердің біріктірілген қабілеттерін білдіру үшін қолдануға болады деп санайды [220; 125].

Валенттілік (латын тілінен. *Valentia* – күш) – сөздің басқа элементтермен синтаксистік байланыстарға түсу қабілеті. Тіл біліміндегі термин атақты француз лингвисті, құрылымдық бағыттың өкілі Л.Теньердің еңбектерінен алынған [220; 125]. Л.Теньер бұл терминді енгізіп қана қоймай, валенттілік теориясын дамытты. Әр түрлі валенттік байланысы бар атомдармен етістіктерді салыстыра отырып, Л.Теньер валенттілікті байланыстың әр түрлі сандарын басқаруға қабілеттілік деп атады. Оның теориясы бойынша валенттілік қасиеттері өзінің мағыналық мазмұны бойынша іс-әрекетке қатысатын тәуелді элементтердің санын анықтайтын етістікке ғана жатады.

Л.Теньер тұжырымдамасының «валенттілік» терминіне қатысты өзіндік ерекшелігі етістіктің рөлін түсіндірудің ерекшелігінде жатыр. Оның теориясы бойынша сөйлемдегі етістік орталық рөлге ие, қалған барлық мүшелер, оның ішінде субъект оған бағынады. Сөйлемдегі етістіктің рөліне мұндай көзқарас сөйлем субъектісін негізгі қосымшаның ерекше позициясынан айырады, оны әр түрлі үстеулер түрлерімен қатар етістік актанттарының бірі деңгейіне түсіреді. Етістіктің валенттілік қасиеттерін осылай түсіндіру Теньердің талдаудың мағыналық деңгейінен шыққандығына және кез-келген іс-әрекетке қатысушылардың (актанттардың) белгілі бір санын қажет етеді, олар сөйлем деңгейінде не қосымша ретінде де ұсынылуы мүмкін деп есептегеніне байланысты. немесе субъект ретінде. Л.Теньердің айтуы бойынша барлық адвербиалды элементтер етістіктің мағынасымен анықталмайды, сондықтан оның валенттік жиынтығына кірмейді [221; 109]. Л.Теньер валенттіліктерді сандар бойынша орналастырады: біріншісі субъективті деп аталады, екіншісі - тікелей объектінің валенттілігі, одан кейінгі реті еркін. Алайда, егер сөздің «канондық» бірінші немесе екінші валенттілігі жоқ болса, оның саны ретімен келесі валенттілікке өтеді.

Л.Теньердің еңбектерінен бастау алған морфологиялық бірліктердің валенттілік қасиеттері туралы идеялар факультативті және міндетті үйлесімділік теориясын қайталайды. Бұл ілімге сәйкес тілдік элементтер үйлесімділіктің екі түріне қабілетті; міндетті және міндетті емес. Міндетті үйлесімділік мағыналық мазмұнға да, тілдік бірліктер формасына да қажет болатын тәуелді элементтерге тән. Міндетті үйлесімділік «күшті басқаруға» ие бірліктерді сипаттайды. Бұл терминді Пешковский зат есімнің етістік пен жағдай формалары арасындағы байланысты білдіру үшін қолданған. «Күшті менеджмент» «әлсіз басқаруға» қарсы тұрады, бұл мұндай қажеттілікті білдірмейді.

С.Д. Кацнельсон мынадай нақты анықтама береді: «валенттілік - бұл өзіне басқа сөздерді қосу үшін сөз разрядтарын анықтау қасиеті» [222; 114]. Ол валенттілікті сөздің синтаксистік потенциалы ретінде анықтайды, яғни категориялық нақты анықталған толық құнды сөзді тағы бір рет қосу мүмкіндігі. Негізінде әрбір толық мағыналы сөз кез-келген басқа толық мағыналы сөздермен біріктірілуі мүмкін. Бірақ валенттілік синтаксистік қатынастарға түсу қабілетінен де жоғары. Әрбір сөздің басқа сөздермен тіркесу мүмкіндігі бар және бұл қабілет іс жүзінде көптеген сөйлемдерде жүзеге асырылады. Валенттілік деп біз мағынаны білдіретін сөзді немесе оны сөйлемдегі сөздердің кейбір түрлерімен толтыру қажеттілігінің жасырын нұсқауын айтамыз. Осы тұрғыдан алғанда, толық мағыналы сөздердің бәрінде де валенттілік болмайды, тек олардың өздері айтылым сезімін беретін және айтылымда толықтыруды қажет ететін сөздер ғана. А.А. Потебня, етістіктің объектісіне енетін қажетті талапты нұсқай отырып, сөздік транзитивтілік тұжырымдамасын ашады.

Мәскеу семантикалық мектебінің дәстүрінде валенттілік тұжырымдамасы айтарлықтай дамуға ие болды. Біріншіден, осы теория аясында міндетті байланыстар, сөздік сияқты, сөйлеудің басқа бөліктеріне

де тән деп саналады. Екіншіден, сөзге тән синтаксистік сілтемелер міндетті бола алмайтындығына байланысты (бұл, әрине, синтаксистік жағынан әр түрлі факультативті жағдайларға қабілетті етістіктерге тән – уақыт, орын, себеп), факультативті валенттілік ұғымы енгізілді. Үшіншіден, сөздің синтаксистік қатынасы оның семантикасымен анықталатыны белгілі болды.

Валенттілік теориясының одан әрі дамуы «валенттілік» терминінің өзінде біраз өзгерістерге алып келді, ол көптеген басқа лингвистикалық терминдердің тағдырымен бөлісіп, көп мәнді болды.

Бастапқыда бұл терминнің мағынасы «комбинация» мағынасынан өзгеше болмады. Бұл терминді осылай түсіндіру қазірдің өзінде ресейлік және шетелдік лингвистердің басым көпшілігіне тән. В.Г. Адмони «үйлесімділік», «комбинациялық потенциал» терминдерін қолданады. Әр сөйлеу бөлігінің біріккен потенциалдарын мойындай отырып, В.Г. Адмони оларды лексикалық мазмұнының толықтығы-толық еместігі негізінде зерттейді. Анықтама бойынша, м.ғ.д. Степанова, «валенттілік» терминінің «үйлесімділік» синонимі деп санауға болады [223; 47], осы валенттілік термині морфологиялық бірліктердің потенциалды комбинаторлық қасиеттерін белгілеу үшін қолданылады, мүмкін жекелеген компоненттерді іске асыру сөз тіркестерінде кездесетін мүмкіндіктер шоғыры сияқты. А.М. Мұхин етістіктерінің үйлесімділігі мен тиімділігі бір-бірімен толықтырылды, деп санайды, бірыңғай лексемаларға, сол лексикалық семантикасы бар тілдің сол деңгейдегі бірліктеріне қатысты анықталса, екіншісі синтаксистік семантикаға ие синтаксистерге қатысты. синтаксистік деңгей бірліктері [224; 52]. «Валенттілік» термині Б.М. Лейкина лингвистикалық элементтің біріккен қабілетін, оның бір кластағы басқа элементтермен кездесу қабілетін білдіреді. Бұл қабілетті семантикалық, грамматикалық, экспрессивтік және стилистикалық факторлар алдын-ала анықтайды [225]. А.В. Кунин, М.Д. Степановадан айырмашылығы, «валенттілік» пен «үйлесімділік» терминдерін ажыратады: «валенттілік - бұл потенциал, ал үйлесімділік – бұл потенцияны жүзеге асыру» [226; 114]. Тіл бірлігі ретінде сөзге тән потенциалды валенттіліктің филиктік дифференциациясы және сөздің сөйлеу бірлігі ретінде сөзге тән жүзеге асырылған валенттілік [227; 42]. Психологиялық аспектіде үйлесімділік дегеніміз оның тек сөйлемде жүзеге асырылатын басқа сөздермен сөздің өзіне енген символдық байланысының потенциалды жүйесі деп түсініледі. Синтаксистік деңгейде элементтердің тіркесімі үлестірім ретінде анықталады. Көбінесе біз етістіктің-предикаттың таралуы туралы, яғни оның толықтырулармен, жағдайлармен үйлесуі туралы айтамыз. Бұл қоршаған ортаның болуын анықтайтын маңызды факторлар. Негізгі фактор – бұл элементтің валенттілігі, яғни оны басқа элементтермен біріктіру мүмкіндігі. Міндетті және факультативті валенттілікпен қатар міндетті және ерікті үйлесімділік міндетті және факультативті ортамен шектеледі [228; 15]. М.Д. Степанованың пікірінше, үлестіру ұғымы валенттілік ұғымының кең мағынада қолданылуы.

Бұл әдебиеттерге шолу валенттілік теориясының лингвистикада берік қалыптасқанын және ғалымдар оны одан әрі дамыту бойынша жұмысты жалғастырып жатқанын қорытындылауға мүмкіндік береді. Соңғы онжылдықтарда валенттілік теориясы белгілі бір даму жолынан өтті және осы теорияның көптеген постулаттары қайта қаралды, қалғандары кеңейіп, тереңдей түсті. Егер пайда болуының басында ол тек етістікпен байланысты болса, онда валенттілік талдау теориясының дамуымен сөйлеудің басқа бөліктеріне бағына бастады.

Синтаксистік және семантикалық валенттіліктер мағыналық жағынан мағыналы болып табылады және тек сандармен ғана емес, экспрессивті мағыналық қатынастардың түрлері бойынша да ерекшеленеді және осылайша мағыналық рөлдер де ұқсас. Семантикалық және синтаксистік валенттіліктердің байланысы олардың міндетті түрде бір-біріне сәйкестігін білдірмейтінін ескеру керек: сөздің синтаксистік валенттілігі семантикалықтан аз болуы мүмкін. Алайда, олар көбірек болуы мүмкін - валенттіліктің бөлінуі деп аталатын әсеріне байланысты. Осындай бөліну арқылы етістік қосымша синтаксистік валенттілік алады, ол оның бір актантының мағыналық валенттілігіне сәйкес келеді. Осылайша, осы актанттағы валенттілік екіге бөлінеді, оның біреуі осы етістік үшін, ал екіншісі - «қосымша» деп күтілуде. Бөлінуге қарама-қарсы мағынада валенттіліктің синкреттік өрнегі жатады: бұл жағдайда бір форма екі мағыналық қатынастың көрінісін біріктіреді. Сонымен, синтаксистік валенттілік құрылым семантикалық жай көрініс емес.

Валенттіліктің барлық түрлері мұқият зерттеуге лайық, дегенмен, қазіргі кезде лингвистердің үлкен қызығушылығы семантикалық және синтаксистік валенттіліктерді сәйкестендіру мәселесіне бағытталып отыр. Сұрақ зерттеу үдерісінде болғанына қарамастан, семантиканың деңгейі мен синтаксис деңгейі арасында бірімәнді сәйкестік жоқ екендігі түсінікті.

3.5 Жаңа әліпбидегі неологиялық сөздік

3.5.1 Неологиялық сөздік құрудың алғышарттары

Ұсынылып отырған «Жаңа сөздер сөздігі» «Латынграфикалы жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын жаңғыртудың ғылыми-лингвистикалық базасын әзірлеу» атты мақсатты-нысаналы жобаны жүзеге асыру мақсатында әзірленген.

Әлемді лингвистика қолданыста пайда болған жаңа сөздерді ғылыми-практикалық тұрғыдан айрықша назарға алады. Өйткені белгілі бір синхронды үзікте пайда болған жаңа сөздер – тілдің дамуы мен жетілуінің және өміршендігінің, қоғамдық-әлеуметтік, мәдени-саяси өзгерістердің серпініне тілдің әлеуетті екендігінің айқын көрінісі.

Қазақ тіл білімінде неология мен неографияның ғылыми тұжырымдары академик Р.Сыздықтың 1966 жылы жарияланған мақаласынан бастау алады. Көрнекті ғалым жаңа сөздерді тану мен танытудың және нормалаудың басты принциптерін ұсынған еді: өзге тілдің саясат бағындырған қуатты күші қазақ тілінің әлеуеті мен мүмкіндіктерін ығыстыра бастаған тұста, ғалым оқырман, көрермен, аялдама, балмұздақ, қолшатыр деген төрт-бес жаңа сөздің тағдырына жол ашып берген еді.

«Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар» атты кейінгі іргелі еңбегінде академик Р. Сыздық жаңа сөздердің ғылыми негіздері мен принциптерін әбден тереңдетті, жаңа сөздердің пайда болу уәждері мен типтерін, жасалу жолдарын жүйеледі.

Осы тұста айта кетелік, жаңа сөз (неологизм) деген гипероним атау ретінде қалыптасқанымен, әлемдік ғылымда тілдегі жаңалықтар, лексикалық жаңалықтар, жаңа атаулар, бірқолданыстар, лексикалық жаңа бірліктер, неолексизмдер, неолексемалар тәрізді бірқатар баламалар қолданылып келеді. Академик Р.Сыздық осындай сан түрлі нұсқалардың баршасына ортақ «жаңа сөздер» аталымын қолданды, әрі жаңа сөздердің осындай барлық түрлерін үзбей жинақтап, жиі-жиі сөздіктер шығаруды тұруды насихат етті.

Әлемдік ғылымның жаңа сөздерге қатысты тәжірибесінде, дамыған тілдерде пайда болған жаңа сөзді, тіпті ол бір-ақ рет көзге түссе де, сондай-ақ образды тың, әрі соны қолданыстарды, вариант қатарлар түзетіндерді де тіркеу қажет деп саналады. Өйткені, мәселен, бірқолданыстар деп танудың өзі шартты, бірқолданыстар – тілдің потенциалды мүмкіндігі, тіл қолданысы қажет деп таныған жағдайда окказионал сөз нормаға айнала алады. Ал варианттылық құбылысы – толығы мен өзгеруін танытатын тілдің ішкі заңдылықтарының маңыздысы; варианттылық түзетін жаңа сөздердің қолданысын жазу тәжірибесі екшейді, саралайды, норма тұрғысынан бағалайды, варианттардың бірінің стилдік реңкпен әдеби тіл айналымында болуына мүмкіндік жасайды.

Қазақ неографиясының (жаңа сөздерді түзу, сөздіктер жасау) қалыптасуының алғашқы үлгісі 1985, 1992 және 1995 жылдары жарық көрген жаңа қолданыстар мен жаңа атаулардың шағын түсіндірме сөздіктері еді. Алғашқы тәжірибе барысында жазба коммуникацияда өзге тілдің ықпалын тежеу мақсатында жарқ етіп көрінген әрбір жаңа сөз зор ынтамен қабылданды, дереу тіркелді, олардың қолданысқа түскен нақты дереккөздері, қолданған авторлары көрсетіліп, тілдік фактілермен бекітілді. Сол еңбектерде берілген *азаткер, айлабұйым, айналым, әнұран, әйнекей, әмбебап, әрлендіру, баспагер, басытқы, безендірме, бетперде, гүлзар, гүлдесте, дәмқосар, жарияланым, жәдігер, жәрдемақы, жолсерік, жылыжай, кәдесый, кепілдеме, мейрамхана, мердігер, оқылым, саяжай, сүтсірне, уәждеме* секілді жаңа қолданыстардың белгілі бір ұғымды қазақ тілінің өз қуатымен бере алатындығы дәлелденгендіктен, олардың қолданыс жиілігі артты, нормативті сөздіктердің қорына енді, нормаланды.

Демек, жаңа сөздердің, тілдегі жаңалықтардың сөздік ретінде түзілуіндегі басты мақсат – тілдің толығы мен жанаруын ресімдеу. Сонымен қатар сөздіктің осындай типіне нормареттеуіш міндетін де жүктеледі.

Академик Р.Сыздық «тілдің бүгінгі лексикалық қазынасындағы көне, ескі, жаңа деп танытуға болатындарын табу, талдау, таныту» маңызды деп көрсетті. Бұл тұжырым айрықша мәнге ие. Өйткені қазақ әдеби лексикасының қазіргі дамуы мен жетілуі сипаттарында байқалатын жайттың бірі – көне сөз деп аталып келген бір лек тілдік бірліктердің қоғам дамуындағы өзгерістерге сәйкес прагматикасының артуы, актуалдануы. Айталық, *ауызашар, неке қию, саудагер, намазхана, сүндеттой, шапан жабу* тәріздес мағынасы жағынан «бірі таныс, бірі бейтаныс» діни, этнографиялық мазмұндағы тілдік бірліктердің, мәдениет пен қолөнерге қатысты атаулардың қолданысы артты, олар ұлттық болмысты тіл арқылы таныта түсті. Осындай тілдік бірліктерді жаңғырған атаулар деп бағалауға болады және олардың жаңа сөздер ұғымына қатысы бар. Осы себепті «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» (бес томдық) энциклопедиясынан іріктелген жаңғырған атаулар «Жаңа сөздер сөздігінің» бір тарауы ретінде ұсынылып отыр.

«Жаңа сөздер сөздігіне» соңғы 10-15 жылда қазақ жазба коммуникациясында – көркем шығармаларда, мерзімді басылымдарда, ғылыми әдебиетте, ресми сайттарда және әлеуметтік желілерде қолданысқа

түскен жаңа тілдік бірліктер енгізілген. Сөздіктің материалы кирилше және латыннегізді жаңа ұлттық әліпбимен берілген.

«Жаңа сөздер сөздігінің» құрылымында лексикографиялық межелер сақталған:

- негізгі лұғат сөздер әліпби ретімен орналастырылған;
- лұғат сөздің өзге тілдегі баламасы көрсетіледі және жаңа сөздің ғылым мен мәдениеттің, қоғамдық өмірдің қай саласына қатысты екендігін анықтау мақсатында, қажет болған жағдайларда шартты қысқартулар беріледі (мыс., экон., полигр., көлік., заң);
- әрбір лұғат сөздің мағынасы түсіндіріледі (мыс., АЙҚҰЛАҚ акп.-тех. Электронды пошта мекенжайындағы @ белгісі. Жабық шеңбердегі «а» кіші әрпі түріндегі типографиялық таңба.);
- әрбір лұғат сөз нақты дереккөзден алынған мысалдармен бекітіледі;
- омоним қатарлар жеке реестрге тіркелген;
- бір ұғым-түсініктің, заттар мен бұйымдардың жарыспалы қолданылып жүрген атаулары сөздікке тіркелген, бірқолданыстағы, образды немесе авторлық қолданыстағы варианттардың мағынасын түсіндіруде нормаланған және нормалана бастаған жаңа сөзге сілтеме жасалады (мыс., *қалта телефон*. *қараңыз: ұялы телефон*);
- Сөздік тізбесіне қолданыс жиілігі жоғары және орфограммасын нақтылауды керек ететін бірқатар кірме сөздер, қысқарған сөздер енгізілген (мыс., *флешмоб*, *фишинг*, *Еуроодақ*, *этноауыл*);
- кирилше және жаңа ұлттық әліпби негізінде таңбалануында өзгерістер болатын сөздер де тіркелген (мыс., *автонесиелеу*, *автошабандоз*).

«Жаңа сөздер сөздігі» қазақ неологиясы мен неографиясы саласының қалыптасуына үлес қосатын, қазіргі қазақ әдеби тілінің белгілі бір кезеңдердегі дамуы мен толығындағы өзгерістерді танытатын құнды және қажетті еңбек болып саналады.

3.5.2 Қазақ неологизмдері: тану-ажырату және нормаландыру межелері

Тіл дамуындағы басты сипаттар, әдетте, қоғамның, халықтың нақты бір дәуір-кезеңдердегі жай-күйіне, қоғамдық жүйенің ерекшеліктеріне байланысты қарастырылатыны белгілі. Өткен ғасырдың сексенінші жылдарынан кейінгі мерзім – қазақ әдеби тілінің дамуындағы шешуші-түйінді кезеңдердің бірі.

Қазақ тілтанымында ғылыми-теориялық әзірлемелерді, талдаулар жүргізуді және үздіксіз ұсыныстар беруді қажет етіп отырған өзекті проблемалардың бірі қазақ тіліндегі жаңа сөздердің / неологизмдердің нормалануына, қалыптануына және бірізділенуіне қатысты болып отыр. Қазіргі қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамы лексикалық жаңалықтармен барынша молая түсуде. Біздің елімізде жүзеге асырылып келе жатқан тіл стратегиясы мен тіл саясатының бағыттарына сәйкес ғылыми-техникалық, әлеуметтік-мәдени аталымдар үшін қазақ тілінің төл әлеуеті кеңінен пайдаланылуда, соның нәтижесінде тіл қолданысының барлық дерлік салаларында қазақыландырылған жаңа сөздер белсенді түрде пайда болуда.

Қазақ тіліндеі жаңа сөздердің пайда болу көздерін, уәждерін жүйелеген, қазақ неологиясының басты принциптерін анықтаған академик Р.Сыздық «тілдегі жаңалықтар / тілдік жаңалықтар» деген атауларды ұсынып, осы термин арқылы тіл дамуының белгілі бір кезеңінде пайда болған зат, құбылыс, ұғымның жаңа атауларын, жеке сөзді, жаңа сөз тіркесін. мағынасы жаңарған немесе қосымша жаңа мағынаға ие болған төлтума сөзді, тілде еркін қолданыла бастаған басқа тілден енген сөзді топтастырады [229, 168 б.].

Мақалада жаңа сөз / тілдегі жаңалықтар / жаңа қолданыс / лексикалық жаңалықтар аталымдары «неологизм» терминінің өзара мән-дес варианттары ретінде қатар қолданылады.

Қазақ елінің мемлекеттік егемендігі туралы декларация жарияланғаннан кейін 1989 жылы қыркүйекте Тілдер туралы заң қабылданды. Аталғандар қазақ тілінің коммуникативтік қызметінің өрістеуіне серпін берді. Тілдің даму үдерісінде жаңа леп пайда болып, тілдік қарым-қатынас жасаудағы қызметінің басты тамыры – сөздік байлықтың жаңа сөздермен молыюына жол ашылды. Сөйтіп, осы тұста сан алуан лексикалық жаңалықтар өмірге келді. Пайда болған жаңа қолданыстардың бірқатары қазіргі кезеңде әдеби тілдегі қалыптанған, нормаланған тілдік бірліктер қатарына қосылса, енді бірі, әсіресе варианттар болып ұсынылғандары тіл практикасынан екшеліп, тіл тезіне түсті. ХХІ ғасыр басталғалы бері елдегі тіл саясаты мен тіл саясатының сындарлы жүзеге асырылуының нәтижесінде тілдің төл әлеуеті арқылы жаңа сөздер (күнделікті тұрмыс атауларының жаңа қолданыстары, ғылым мен техника салаларының қазақыландырылған терминдері) жасау, оларды қалыптандыру мен бірізділендіру ісі жүйелі түрде жүргізіліп келеді. Қоғамның әлеуметтік-мәдени дамуына деген сындарлы көзқарастың қалыптасуы, тіл саясатының байыпты түрде, иланымды жүзеге асырылуы нәтижесінде бүгінгі таңда тілдің төлиелері де, жалпы қоғам мүшелері де жаңа сөздерге зор саналылықпен қарайды. Қазақ ұлты өкілдерінің ойсанасында әсіресе мәдениет, оқу-ағарту саласында ұлттық рухани құндылықтарды сақтаудың қажеттілігі байқала түсті.

Дей тұрсақ та қазақ әдеби тілінің қазіргі функционалды қызметінде жаңа сөздер дереу актуалды қолданысқа түседі деуге болмайды. Жаңа сөздер көбіне-көп жазба коммуникацияда, оның ішінде ғылыми, оқу-ағарту әдебиетінде жұмсалады, баспасөз тілі, кей реттерде жарнамалық мәтіндер күнделікті тұрмыстық атаулардың қазақша баламаларын ұсынғанымен, жаңа сөздер жалпы қолданысқа түсе қоймайды. Бұл жайттың бірнеше себептері бар.

Біріншіден, қоғамда қазірге дейін өзге тілдің функционалдық ықпалы аса жоғары. Білімдік-танымдық индексі әр деңгейдегі, жас мөлшері мен коммуникативтік ортасы әр басқа қоғам мүшелерінің көпшілігінің когнитивті санасында қандайдабір ұғымды, құбылысты, бұйымды атаудың өзге тілдік баламасы орныққан, сондықтан коммуникативтік актіге араласқан жағдайда когнитивтік санадан бекем орын алған лексема қолданысқа түсуге басымдық танытады.

Екіншіден, жаңа сөздерді коммуникативтік актінің белсенді, актуалды құралына айналдыру үшін жаңа қолданыстарды тану, оларды ажырату мәселесі маңызды болып табылады.

Жаңа қолданыстарды өзге лексикалық единицалардан (жаңа еместерден) ажырату үшін екі түрлі критерий-меженің маңызды рөлі бар, оның бірі жаңа қолданыстың пайда болған мерзімін анықтау, екіншісі қолданылған өрісін белгілеу.

1. *Мерзімнің мәні.* Әдетте тіл айналымында пайда болған жаңа қолданыстар интуитивті түрде танылады. Бірқатар ғалымдар лексикографиялық еңбектерге – нормативті, түсіндірме, екітілді, терминологиялық сөздіктерге енгізілмеген сөздерді жаңа деп бағалау керек дегенді де айтады. Соңғы меже қазақ тіліндегі жаңа қолданыстарды тану үшін қолайсыз, біріншіден, қазақ тіліндегі барша сөздік байлығы хатқа түсірілмегендігін, жарық көрген сөздіктерде жалпыхалықтық сөздердің, архаизмдер мен тарихи сөздердің, ауызекі сөйлеу тілі элементтерінің толық қамтылмағандығын ескеруіміз қажет. Екіншіден, қазақ тілі бойынша жарық көрген сөздіктердің өзінде де белгілі бір кезеңде пайда болған бір алуан лексикалық единицалар мен сөз орамдары енгізілмеген. Мәселен, Илияс Жансүгіров стильдік мақсат үшін және халық ұғымына түсініксіз ұғымдарды айқындап беру мақсатында *жүктартар (автомобиль), ұшаяқ (мотоцикл), темір табан (рельс)* типтес сөздерді жасаған, ал бұлар қазақ тілінің көп томдық түсіндірме сөздігінде», қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде қамтылмаған.

1 Орыс тіл білімінде лексикалық жаңалықтарды даралау үшін бірнеше межелер ұсынылады, солардың ішінде зерттеушілердің негізгі тірек ететіні – жаңа сөздердің пайда болған мерзімі. Бұл белгі-меже аса маңызды, өйткені ол сөзтізбе жасау, картотека қорын түзу жұмысымен тығыз байланысты. Н.З. Котелова өзге де параметр-критерийлермен қатар мерзімді белгілеудің қажеттілігін айрықша атап кетеді және бұны ең негізгі, басты белгі деп есептейді [230, 14 б.]. Е.В. Розеннің пікірі де осыған саяды: ол «жаңа» екендігі белгісі (показатель «новизна»), коллективтің жаңалықты сезінуі (показатель «языковое сознание») іспеттес көрсеткіштердің ішінен «мерзім» көрсеткішін бөліп алады [231, 116 б.]. Өзге ғылыми еңбектерде де жаңа қолданыстардың «дүниеге келген» сәтін белгілеу айрықша аталады [232].

2 Тіл дамуының әрбір кезеңінің өзінде (қазақ әдеби тілінің даму, қалыптасу кезеңдері бірнеше дәуірлерге бөлініп қарастырылатыны мәлім) сөздік құрамның, грамматикалық жүйенің ерекше даму сапаларын таныта алатын «шешуші-түйінді» сәттер болып отырады, бұндай түйінде сәттерде (жылдарда), кезеңнің бір бөлшегінде дамудың «шырқау шегі», ең негізгі мәселелері айқын көрінеді. Тіл табиғатындағы мұндай шешуші-түйінді сәттер халық тарихымен, халық өмір сүріп отырған қоғамдық формациямен тығыз байланысты. Қазан төңкерісінен кейінгі соңғы жылдар қазақ әдеби тілінің дамуындағы дара кезең ретінде жеке аталады, ал осы тұтас кезең ішінде дамудың бүкіл тынысын, сипатын, басты ерекшеліктерін көрсете алатын шешуші-түйінді сәттер жоқ емес. Әсіресе ғалымдар 1920-1930 жылдардағы тіл дамуының жағдайына ерекше тоқталып, осы мерзімді функционалдық стильдердің пайда болуы, қалыптаса бастауы, сөздік құрамның баюы мәселелеріндегі маңызды онжылдықтар деп бағалайды [233, 3 б.; 234, 25 б.; 235, 4 б.]. Шынында да аталған онжылдықтарда халық өмірінің жаңа сапаға, тың мазмұнды қоғамға бет бұруына орай сөздік құрам әр алуан жаңа сөздермен, соны тіркестермен толықты, жаңа стильдік тармақтар пайда болды. Ғалымдардың көрсетуі бойынша, «қазіргі кезде қолданылып жүрген неологизмдер мен қазақ терминологиясының негізі осы 1920-30 жылдары салынған» [235]. Бұл кезеңде төл тілдің өз мүмкіншіліктері арқылы терминдерді қалыптастырудың, жасаудың алғашқы нысаны көрінді.

1920-1930 жылдарда қазақ тілінің өз заңдылықтары бойынша жаңа сөздер жасауға бірнеше жайт арқау болды. Оның бірі – қоғам өзгерісіне байланысты күрес-мақсаттардың, идеал-мұраттардың, көзқарастардың және тұрмыс-тіршілікке енген заттар мен құрал-жабдықтардың атауларын халық ұғымына түсіндіріп беру, нақтылап, айқындап жеткізу; бұл позитивті, оң нысана көздеген бағыт болды. Сонымен қатар, екіншіден, ішінара жағдайда қазақ тілін өзге тілдің әсер-ықпалынан қорғаштау, орыс тілі арқылы еніп, сіңісіп жатқан халықаралық терминдердің өзін қалайда қазақшаға аударуға әрекеттенген пуризм қылаң берді. Осы ретте Сәкен Сейфуллиннің Қазақстан жазушыларының I съезінде сөйлеген сөзін келтіруге болады, ол: «...Мен осындай сөздер туралы мақала жазып, «центральный» деген сөзді лайық көрмей, «орталық» деп алайық

дедім, басшы, басы деген сөздерді төраға деп алайық дедім. Біраздан соң осы сөздер жұртқа сіңіп кетті», – деген еді [236].

С. Исаев 1965 жылғы баспасөз үлгілерінен *хабарламашы, төреші, шабуылышы, қақпашы, спортышы* сияқты сөздерді мысалға келтіреді [233]. Әрине, сөз тудырудың өзге амал-тәсілдері де бой көрсетіп отырғандығы байқалады, айталық, *дақыл (культура), атыз (полоска земли), собық (початок)* сияқты жаңа сөздер – жергілікті тіл элементтерінің мағыналық кеңеюі арқылы, ал *жаратылыстану* термині 1960 жылдары жасалған [237, 152 б.], алайда бұл тәсілдер калька амалына қарағанда соншалықты активті емес.

1980 жылдарға дейінгі қазақ әдеби тіліндегі жаңа қолданыстарды тануда *мерзімнің мәні* айрықша деп есептейміз. Бұның екі жағы бар, оның бірі – қоғамдық құрылыстағы өзгерістердің тіл дамуына әсер етуі, екіншісі – тілдің өз эволюциясындағы қозғалыстар. Соңғы 10-15 жыл, әсіресе кейінгі 4-5 жыл – қазақ әдеби тілі үшін айрықша кезең. Бұл жылдарды тіл дамуындағы шешуші-түйінді сәттердің бірі деп айтуға әбден болады. Өйткені соңғы мерзімдерде халық өміріне, тарихына, кешегісі мен ертеңгі күніне жаңа тұрғыдан қарау, жаңа сападан баға беру проблемасы алға шығып отыр. Қазақ жазуын, әліпбиін жетілдіру, оны жақсарту, кейбір жағдаяттарды жаңғырту, жаңарту мәселелерімен қатар, соңғы онжылдықта материалдық дүниенің (заттар мен ұғымдардың) атауларын беру үшін айқын тенденция көзге түсе бастады, ол – калька жолынан арылып, төл тілдің өз потенциалдық мүмкіндіктері арқылы терминдерді, номинатив атауларды жасау, орнықтыру.

Мерзім арқылы соңғы кезеңдерде пайда болған жаңа қолданыстардың жасалған өрісін (стильдік тармақтарды), таралу шегін (қандай стильдерге тән екендігін), терминдік жүйеге қарым-қатысын, сондай-ақ кейбір тұстарда жаңа қолданыстарды алғаш ұсынған авторларды көрсетудің мүмкіндігі де туады. Бұл да – жаңа қолданыстар зерттелуіндегі қажетті жұмыстардың бірі. Мәселен, жиналған материалдарға сүйене отырып, *сындарлылық (конструктивность), салауаттылық (трезвость), жеделдету (ускорение), айдар (рубрика)* тәрізді сөздердің 1985 жылы баспасөз тілінде көрінгенін, *егеменді, ақпарат, бағдарлама, мақсатнама, тұғырнама, кешен* сөздерінің 1990 жылы дүниеге келгенін атап өтуге болады. Ал *өркениет (цивилизация; ұсынған – жазушы С. Шәймерденов), дәйексөз* (алғаш қолданған – Ө. Жәнібеков); *әуежай (аэропорт; баспасөз тіліне енгізген – Ф. Оңғарсынова), ұшақ (самолет; журналист Қайнар Олжайдың қаламынан туған), мұражай* (Ш. Уәлихановтың *музей* терминінің орнына ұсынған эквиваленті) тәрізді сөздердің авторларын да нақты атауға мүмкіндік бар. Мерзімді белгілеу арқылы жаңа қолданыстарды нормалауға да жеңілдік жасалады. Көрсетілген кезеңде пайда болған *салауаттылық (салауаттылық өмір салты)* аталымын 2015 жылдан бастап *саламаттылық (саламаттылық өмір салты)* қолданысы алмастырып, жазба коммуникацияда, прецедентті мәтіндерде, жарнамалық мәтіндерде актуалды қолданысқа түсті; осылайша екшеудің, қалыптандырудың бір себебі *салауаттылық* лексемасының түпкі семалық ерекшелігінде (діни ұғымға қатысты) жатыр.

2. *Тілдік кеңістіктік мәні.* Белгілі бір тенденция, бағыт-бағдар ыңғайында көрініп отырған жаңа қолданыстар жасау құбылысының жасалу өрісін, таралу шегін де анықтаудың қажеттігі бар.

3. *Қазіргі кезең* – қазақ әдеби тілінің функционалдық стильдері мейлінше дараланған, әрқайсысы өз стильдік-тілдік белгілерімен қалыптасқан дәуір. Тіл стильдерінің тіл дамуындағы қызметі де қомақты. Тілдің диахронды-синхронды жай-күйі қарастырылатын еңбектерге баспасөз тілінің негіз болуы кездейсоқтық емес. Қазақ әдеби тілі функционалдық стильдерінің қатарында публицистикалық стиль (газет-журналдар стилі) қазіргі таңда тіл дамуындағы ең мәнді, маңызды мәселелерге қатысы, тіл эволюциясындағы басты ерекшеліктерді қамтуы жағынан, тіл жүйесіне тән жаңа сапаларды, соны белгілерді, жүйелі ерекшеліктерді танытуы тұрғысынан доминант (жетекші) салаға айналып отыр. Қазақ тіл білімі бойынша зерттеулерде де ой-түйіндер осындай тұжырымдармен ұштасып жатыр. Ғалым Р. Сыздықова бұл жөнінде былай деп жазады: «... ғылыми-техникалық, шаруашылық, экономикалық, мәдени салалардың терминологиясын жасап, қалыптастыруда, кейбір морфологиялық дублет тұлғалардың бір вариантын әдеби деп ұсынуда және тағы басқа тұстарда баспасөз тілі жетекшілік рөл атқарған болатын» [238, 6 б.]. Сондай-ақ зерттеуші С. Исаев әдеби тілімізден берік орын алып, белгілі қажеттілікті өтеп жүрген тілдік құбылыстардың көбі-ақ әуел баста мерзімді баспасөз тілінде қолданыла бастап, кейін қалыптасып, нормаланып барып, әдеби тілге енгендігін; морфологиялық-синтаксистік жүйедегі өзгерістерді атамағанның өзінде, әр алуан жаңа сөздер мен тың конструкциялардың әдеби тілге «мерзімді баспасөз тілі келген жаңалықтар екендігін» атап өтеді [233, 9 б.].

Баспасөз тілі өзінің стильдік қызметі мен өзіне қажеті стильдік ресурстары үшін әдеби тілдің өзге тармақтарының лексикалық құрамы мен стильдік белгілерін кеңінен пайдаланады. Бұл тармақта стильдік байлаулы единицалармен бірге жалпыхалықтық тіл үлгілері, жергілікті тіл ерекшеліктеріне тән элементтер, архаизмдер мен тарихи сөздер, тұрақты тіркестер мейлінше кең ауқымда көрінеді. Бұл жағдай баспасөз тілін тіл мәдениетіне, терминологияға, әдеби нормаға, орфография мәселелеріне қатысты проблемаларда ұсынушы, реттеуші, нормалаушы сала деп тануға мүмкіндік береді, баспасөз тілі нақ осы мәселелерде өзге функционалдық стильдердің, әдеби тілдің ауызша түрінің (радио-, телехабарлар тілінің, шешендік

сөздердің және т.б.) қалыптасуына «бас-көз» болып, оларға ықпал жасап отырады. Демек, қазіргі баспасөз тілі жаңа қолданыстарды ұсыну мен қалыптандыруда, ең бастысы белсенді коммуникативтік актіге косуда доминант рөл атқарады.

Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алуына байланысты жаңа сөздерді ұсыну мен қалыптандыруда заңнамалық құжаттар мен ғылыми, оқу-ағарту әдебиетінің де үлесі артты. Соңғы онжылдықтарда баспасөз тілімен қатар функционалдық стильдердің осы тармақтарында *зайырлы* (светский), *жаһандану*, *ықтиярхат* (вид на жительство), *ғаламтор*, *алғытөлем* (аванс), *жәрдемқаражат* (субсидия), *демеуқаржы* (дотация), *мөлшерлеме* (ставка), *үлескер* (дольщик) *үлестеме* (квота), *кепілшұл* (задаток), *өтінім* (заявка), *ұйғарынды* (клаузула), *жиынтықтама* (комплектация), *үлесшұл* (пай), *өсімақы* (пеня), *бейінді* (профильный), *кепілгерлік* (поручительство), *бағалық* (прейскурант), *мәулеттік мерзім* (рассрочка), *ұсыным* (рекомендация), *кәдесый* (сувенир), *кеппешөп* (гербарий), *жасуша* (клетка), *төсбелгі* (нагрудной знак), *үлеспайда* (дивиденд), *дәрумен* (витамин), *жасунық* (клетчатка), *дернәсіл* (личинка), *тосынсый* (сюрприз), *зияткерлік* (интеллектуальность), *тамишұыр* (пипетка), *тінтуір* (компьютер термині), *пернетақта* (компьютер термині), *емдам* (диета), *топсеруен* (экскурсия), *тәлімбақ* (плантация) тәрізді саналуан жаңа қолданыстар пайда болды, олар ресми құжаттар мен оқу-ағарту құралдары арқылы бірте-бірте «көзтаныс» бола бастады, бірқатары қазірге дейін жарық көрген нормативті сөздіктерге енгізілген.

Жаңа қолданыстарды нормаландыру межелері. Әдеби тілдің сөздік құрамына қосылып жатқан жаңа қолданыстар – норма және тіл мәдениеті мәселелеріне тікелей қатысы бар құбылыс. Осы ретте айта кету керек, қазақ әдеби тілінің лексикалық, грамматикалық, орфографиялық, синтаксистік нормалары және олардың принциптері – қазақ тіл біліміндегі енді-енді зерттеле бастаған жас ғылым салаларының бірі. Сондықтан біз тікелей норма мәселелеріне және оның аясына енетін сала-тармақтарға, норманың анықтамасына, норма ұғымына қатысты тұжырым-пікірлерге саналы түрде тоқталмай, зерттеліп отырған проблема бойынша бірнеше жағдаяттарға ғана назар аудармақшымыз.

Зерттеушілер қолданыс жиілігі жоғары, сондай-ақ түсіндірме, емлелік сөздіктерге енгізілген жаңа қолданыстарды нормаланған деп тануды ұсынады [2], сонымен қатар ең қарапайым межелердің бірі – дұрыс / дұрыс емес дегенді де басшылыққа алу керек деген түйіндер де бар [239].

Лексика саласындағы жаңа қолданыстардың нормалануы процесін уақыт билігіне беру, уақыт екшеуіне салу – ең жеңіл амалдардың бірі. Бұндай жолды ұстану, қазіргі кезде, қазақ әдеби тіліндегі терминдерді сапалық жағынан қайта қарау, төл тілдің ресурстары арқылы жаңа атаулар жасау қарқынды бағытқа айналып отырған кезеңде, мәселені толық шешіп бере алмайды. Осы мәселеге қатысты нормаландыру, реттеу-екшеу принцип-жолдарының толық айқындала қоймағандығынан да қазіргі баспасөз тілінде варианттылық, әртүрлі орфограммалар орын алып отыр.

Осы аталғандарға байланысты нормаландыру проблемалары үшін сүйеніш бола алатын, бір-бірімен тығыз байланысты үш принцип-межені атауға болады. Олар – *актуалдылық принципі*, *сәйкестік принципі* және *эстетикалық принцип*. Біздің тарапымыздан ұсынылып отырған бұл белгі-критерийлер, әрине, норма мәселелеріне, оның ішінде жаңа қолданыстарды елестетікші жағдаяттарына қатысты барлық сала-тармақтарды толық қамти алмайды. Аталған принцип-межелер жиналған материалдар және олардың реттелуін зерттеу, қадағалау жұмыстарынан кейін ғана, ең қажетті межелер ретінде алға шығып отыр.

Актуалдылық принципі. Жаңа қолданыстардың бір тобы тілдің өз талабынан тыс, сыртқы фактор-стимулдардың күші бойынша жасалатындығы белгілі. Қазіргі кездегі қоғам өміріндегі өзгерістер, ұлт тіліне деген көзқарастың жаңаша сипат алуы, еңбек процесінің, өндірістік қарым-қатынастың күрделенуі сияқты келелі, маңызды өзгерістерге орай жасалған жаңа қолданыстар актуалды мәнде болады, бұндай қолданыстардың жасалуын тілден тыс жағдаяттар талап етеді. Сондықтан тілден тыс сұранысқа орай жасалған жаңа қолданыстар әдеби тілде кең айналымға түседі, нормалау талқысына түспей-ақ жоғары қолданыс жиілігімен жұмсалып нәтижесінде әдебиленген элементке айналады. Бұл қатарға, мәселен, Қазақстан Республикасының тәуелсіз мемлекет мәртебесін иеленуіне сәйкес жасалған *егемендік* (*суверенитет*), *жарғы* (*устав*), *жарлық* (*указ*), *төраға* (*председатель*) типтес сөздерді жатқызуға болады. Актуалды жаңа қолданыстардың қатарында варианттылық болмайды. Әрине, тілден тыс күш ықпалдың әсерінен пайда болған жаңа қолданыстар саны өзге топтарға, яғни тілдің ішкі стимулдарына орай жасалған сөздерге қарағанда, соншалықты мол емес. Дегенмен тілдің өз табиғатынан, ішкі заңдылықтарынан тыс стимулдарға сүйене жасалған сөздер соңғы төрт-бес жылда аз да болса пайда бола бастады.

Сәйкестік принципі. Бұл принцип бойынша жаңа қолданыс, біздің ойымызша, семантикалық сәйкестікке, қазақ тілінің сөзжасам жүйесінің заңдылықтарына және стильдердің стильдік ерекшеліктеріне бағына жасалуы керек, сонымен қатар осындай талаптарға жауап беруі керек.

Семантикалық сәйкестік немесе төл тілдік элементтің мағынасының жаңа ұғымға, жаңа түсінікке, бейтаныс заттар мен құрал-жабдықтардың атауларын беруге қабілеттілігі – жаңа қолданыстарды нормаландыруда ескерілетін маңызды жайттың бірі. Семантикалық өзгеріске ұшыраған немесе аффикстік тәсіл, сөз біріктіру, сөз қосарлау және т.б. амалдар бойынша жасалған жаңа қолданыстарға өзек-арқау

болатын түбір компоненттің мағынасы (тура мағынасы да, ауыспалы мағынасы да) мейлінше ескерілуі қажет. Бұлай болмаған жағдайда жаңа қолданыстар қатарында варианттылық құбылысы пайда болады.

Әдеби тілдің жазба үлгілері орыс тіліндегі номинативтің немесе терминнің (қазақыланған) атауын жасау үшін тілдің мүмкіндіктерін іздестіре бастайды. Айталық, 1995 жылға дейін *заказ* сөзі – қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамындағы орыс тілінен енген лексика тобы деп аталатын ауқымды қатарға жататын, әдеби сипаттағы сөз ретінде жұмсалып келді. Қалыптасып, қарқын ала бастаған жаңа қолданыс жасау тенденциясына байланысты баспасөз осы терминнің бірнеше баламасын ұсынды: *бұйырман*, *бұйымтай*, *тапсырыс*. Осы варианттардың ішінде *тапсырыс* сөзі әдеби тілде түбегейлі орнықты да, ал өзге екі элемент те қолданыстан мүлде шығып қалды. Бұндай вариант қатарлардың пайда болуына себеп болған жайт ұғым үшін алынған сөздердің семантикалық сыйымдылығының ескерілмеуі. *Бұйымтай* сөзі, мәселен, қазақ тіліндегі этнографиялық атаулардың бірі, ал *бұйырман* деген сөздің *заказ* мағынасына сәйкес келмеуіне сөз тудырушы *-ман* қосымшасының ерекшеліктері, сондай-ақ «*бұйыр*» деген сөздің тура мағынасының «*заказ*» мағынасынан алшақтығы кедергі болып тұр. Сондықтан да әдеби тіл «*заказ*» сөзінің қазақша баламасы ретінде «*тапсырыс*» сөзін қабылдап алды, бұл бір жағынан бейтарап мағыналы, екінші жағынан «*қажеттілікті атау, өтініш жасау, талап қою*» сияқты ұғымдарды қамти алатын сөз.

Сөз тудыру амалдарына сәйкес келуі жағынан да жаңа қолданыстарды нормаландыруға болады. *-қыш/-кіш* қосымшаларының көмегімен жасалатын құрал-жабдық атаулары (*шырынсыққыш*, *астықтиегіш*, *жаңбырлатқыш*), *-ма/-ме*, *-ым/-ім* тұлғалары арқылы пайда болатын жаңа қолданыстар жоғары жиілікпен жұмсалады; *-кер/-гер* қосымшасы негізінен адамдардың кәсібі, тұрақты айналысатын ісі дегендерді қамтуы жағынан нақты мағынамен көрінеді де, бұл қосымшалармен жасалған жаңа қолданыстардың қатарында сөз тудыру амалдарына сәйкессіздік айрықша байқала бермейді. Дегенмен, бірен-саран жаңа қолданыстарда, айталық, *жазбагер (автор)*, *таңнама (утренник)*, *жазарман (жазушы)*, *құтхана (кабинет)*, *газеткер (журналист)*, *журналгер (журналист)* дегендерде қосымшаның грамматикалық мағынасын ескермеушілік құбылысы бар.

Белгілі бір стильдің тілдік-стильдік ерекшеліктеріне бағына жасалған жаңа қолданыстар да бар. Мәселен, баспасөз тілі көптеген ұғымдар мен атаулардың номинациясын жасау үшін әуелі образды синонимдер жасап ұсынады да, оларды бірте-бірте тұрақты терминге айналдыра бастайды (*ойтүрткі*, *ойтамызық*, *жанайқай*). Бұл – жаңа қолданыстар жасауға арқау болатын негізгі ішкі тілдік стимулдардың бірі.

Эстетикалық принцип. Жаңа сөз эстетикалық принцип бойынша да бағалануы керек, яғни өмірге келген әрбір жаңа қолданыс жағымсыз ассоциацияны, түсінуді қиындататын қажетсіз ұқсастықтарды тудырмауы қажет.

Қазіргі жазба тіл үлгілерінде, оның ішінде баспасөз тілінде де *сатып алушы* деген атаудың орнына *аларман* сөзі бірнеше рет қолданылды. Әрине, жаңа қолданыстың *сатып алушы* дегеннен бірнеше артықшылықтары бар, ол ең алдымен, бір сөз; бір лексикалық единица, демек, *аларман* сөзі әрі қарай деривациялар, тіркесімдер тудыра алады. Алайда аталған жаңа қолданыстың әзірге жұмсалып жиілігі жоғарыламай отыр, оған, шамасы, «аларман» деген сөздің жалпы тілдік қордағы жағымсыз мағынасы (салыстырыңыз: *аларманға алтау аз*), сонымен қатар *-ман* қосымшасының кейбір ерекшеліктері себеп болған тәрізді. Немесе *дебаты* терминінің аудармасы – *салғыласу* деген жаңа қолданыс *тақылтима* да (балкон), *рецепт* дегенді білдіретін *ішірткі* сөзі де, *саудагер* сөзінің орнына қолданылған *қамсеміз* сөзі де (*саудагер сөзінің мейлінше жағымсыз жағын айқынырақ атау мақсатында пайда болған сөз*) екіұдай, әрі жағымсыз мағынаны тудырады, сонымен қатар өзге ұғымдардың атауларымен де ұқсас келіп, эстетикалық үйлесімсіздік жасайды.

Біздің тарапымыздан ұсынылып отырған нормаландыру межелері ең соңғы, шешуші принциптер де емес. Солай бола тұрса да осындай заңдылықтар, ерекшеліктер ескеріле жасалған жаңа қолданыстар «тосын» сападан арылып, коммуникативтік актіге қызмет ете алатын лексикалық единицалар деңгейіне көтеріле алады.

3.5.3 Қазақ лексикасындағы жаңғырған атаулар

Тәуелсіздік алғаннан бері күні бүгінге дейін қоғамда болып жатқан түбегейлі өзгерістердің нәтижесінде бұрынғы уақытта *жұрт жаңғыртты* (өріс, қоныс ауыстырды), *сүйек жаңғыртты* (қайтадан жекжат болды), *төсек жаңғыртты* (қандай да бір себеппен екінші рет үйленген адам туралы) тәрізді сөз тіркестерінің «жаңғыру» ұғымымен байланысты қолданыстың аясы кеңейіп, төмендегідей жаңа қолданыстар пайда болды: *рухани жаңғыру*, *тарихи-мәдени ескерткіштерді жаңғырту*, *жаңа тұрпатты жаңғырту*, *тарихи сананы жаңғырту*, *толыққанды жаңғырту*, *жаңғырту жолы*, *ұлттық жаңғыру*, *жаңғыру ұғымы*, *аумақтық жаңғыру*, *заманға сай жаңғыру*, *түбегейлі жаңғыру*, *жаңа жағдайда жаңғыру*, *музыкалық дәстүрлі жаңғырту*, *саяси жаңғыру*, *жаңғырған ел*, *жаңғырту ісі*, *жаңғырған*

қоғам, жаңғырған атаулар, жаңғыру үлгілері, экономикалық жаңғыру, жаңғырудың алғышарттары, қайта жаңғыру, жаңғыртылмалы несие және т.б.

Бұлар қазіргі ақпараттық технологиялар тасқыны мен жаһандану дәуіріндегі тарихи-әлеуметтік өзгерістерді жан-жақты бейнелейтін «өзгеріс», «жандану», «қайта қалпына келтіру», «қайта тірілту», «жаңаша сипат беру», «толығу», «түлеу», «үйлесімді дамыту», «жаңару», «жақсару», «күлпырту», «қайта қолдану» сияқты сан алуан мағыналарды білдіреді. Осыған байланысты тіл білімінде *жаңа атаулар, жаңа қолданыстар, жаңғырған атаулар, қайта жаңғырған атаулар* тәрізді сөз-терминдер қолданылып келеді. Бұлардың ұғымы, мағынасы жақын болғанымен, өзіндік айырмашылықтары да бар.

Жаңғырған атауларға байланысты «Қазақ лексикасындағы жаңғырған қолданыстар» атты кітапқа жазған алғысөзінде Р.Сыздықова былай деп жазады: «Жаңа қолданыстар тек жаңа ұғымдарды білдіру үшін ғана емес, бұрыннан келе жатқан зат, бұйым, құбылыстарды дәлірек, дұрысырақ етіп қайта атау үшін де туып жатады... Қысқасы, бүгінгі таңдағы оқырманға күнделікті баспасөз беттерінен, радио, телехабарлардан, ғылыми әдебиеттен, тіпті көркем әдебиет кітаптарынан жүздеген соны сөздер, тосын тіркестер немесе байырғы сөздердің жаңа мағынада жұмсалып отырғаны жақсы сезіледі», - дей келіп, олардың пайда болуы мен атқаратын қызметі туралы: «Бұл жаңа элементтер қайдан, қалай жасалады? Бұл жердегі «жаңа» деген анықтауыш-атрибут шартты. Әдетте жаңа сөз дегеніміз – тілде бар сөздердің (түбірлердің) жұрнақ, жалғау, бір-бірімен қосақталу (бірігу, кірігу, жұптасу), қысқарып барып бірігу (аббревиатура) мағына ауыстыру сияқты амалдардың бірі арқылы құбылған түрлері. Біз теріп, тіркеп отырған «жаңа сөздер» де бұрынғының «жаңғырықтары» емес. Бірақ олар естіліп барып, өшіп кететін дыбыс жаңғырықтары емес, материалдық дүниелер – тіл единицалары, яғни белгілі бір ұғымды білдіретін дербес сөздер (жаңа тіркестер), сөздік қазынаны молайтатын, тілдің ілгері даму процесін көрсететін бағалы дүниеліктер», – деп жазады [240, 3-7 бб.].

Жоғарыдағыларды жинақтай айтқанда *жаңғырған атаулар* дегеніміз сөздік қорымызда болғанмен бір кездерде сирек айтылатын болып, қолданыстан шыға бастаған, мағынасы күңгірттенген яғни ұмытылған, бірақ қазіргі кезде ұлтымыздың жаңғыруына байланысты қайта қолданылып жүрген жаңа мән-мағына ала бастаған сөздер мен сөз тіркестері. Оларды кейде *жаңа сөздер* деп қолдану шартты, өйткені бұрын естімеген немесе бір жерден оқымаған адамның ондай сөздерді бұрын болмаған, тек соңғы кезеңде пайда болған сөз екен деп қабылдауымен байланысты.

Жаңғырған атаулардың тағы бір тобы 2003 жылғы сәуір айында Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған Жолдауына орай жасалған Республика Үкіметінің «Мәдени мұра» атты бағдарлама аясында 2006-2013 жылдар аралығында он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» қамтылған. Алайда, қандай түсіндірме сөздік болса да, онда тілдегі барлық сөзді түгел қамту мүмкін бола бермейді. Он бес томдық түсіндірме сөздіктен ширек ғасырдай бұрын жасалған 10 томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіне» байланысты зерттеуші әрі осы сөздік авторларының бірі Б.Қайымованың: «Осы уақытқа дейін тілдің сөз байлығын толық қамтыған бірде-бір сөздік ешбір елде болмаған тарихтан белгілі. Арнайы зерттеген ғалымдар оған нақты дәлелдер арқылы көз жеткізіп отыр. Сондықтан қазақ тілі топырағында алғаш тәжірбие саналатын бұл сөздік ондай кемшіліктен құр емес. Қазір байқап отырғанымыздай, көптеген сөздер сөздікке енбей қалып қойған... », - деген пікірі жоғарыдағы пікірімізді нақтылай түседі [241, 7 б.].

Өзіміз өмір сүріп отырған әлемді **адам-қоғам-табиғат** деп топтастырсақ, бұлардың әрқайсысы да жаңғырып жатқан атауларда көрініс тауып отыр. Мәселен, «табиғат» деген ұғымға кіретін өсімдіктерді алып қаралық. Қазақ тіл білімінде өсімдік атауларын зерттеуші Б.Қалиевтің және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде молынан қамтылған. Аталып отырған зерттеушінің 40 жылдан астам уақытын жұмсап жинаған материалы жеке сөздік болып та шықты. Солай болғанмен, тәуелсіздік жылдарында баспасөз беттерінде жарияланып келе жатқан өсімдік атаулары аз емес... Бұны тіліміздің байлығының көрінісі деп бағалауымыз керек.

Халық емшісі Сейітқамза Қалиев «Ана тілі» газетінің бетіне жарияланған «Өз тіліміздегі өсімдік атауларын білесіз бе?» деген мақаласында былай деп жазады: «Он томдық қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» бар болғаны 768 ғана өсімдік атауы бар. Соның өзі кейбіреуі жаңсақ жазылып, атаудың толық мағынасын бере алмайды. Демек, қазақ жерінің көптеген өсімдік түрлері басқа ұлттардың, әсіресе, орыстардың атауымен тұрғаны намысымызға сын деп ойлаймын. Аталған түсіндірме сөздікте 67 мың сөз тіркелген екен. Оған басқа жақтан іздемей-ақ, өзімізде өсетін өсімдіктердің атауын қоссақ, сөз қорымыз қанатын жайып, қомдана түсер еді. «Ертеректе Тарбағатай өңірінде өмір сүрген Оспан Бабалықов деген ақсақал өсімдіктің он мыңнан астам түрінің атын атап, түрін түстеп беруші еді», - деп еске алып отыратын күні кеше ғана көз жұмған ғұлама қария Жағда Бабалықов.

Осы орайда еріксіз ойға қаласыз. Осыншама өсімдік болмаса, соншама атауды сол адам қайдан білді. Оны кезінде ескеріп, қағазға түсіре алмағанымыз өкінішті-ақ. Ағылшындардың сөздік қорында 415 мың, орыстарда 120 мыңнан астам сөз болса, осының аса қомақты бөлігі өсімдіктердің атауымен көркейіп тұрған жоқ па?

Әлі күнге дейін ел ішінде ауызша айтылып, тұрмыста қолданылып жүрген өсімдік атаулары түсіндірме сөз қорымызда жоқ болуы немесе басқа мағынамен айтылуына бірер мысал келтірейін. Түсіндірме сөздікте «сасық шөп» деп аталатын шөпті ел ішінде «гүлбуын» деп те атайды. Оны сасық дегеннен гөрі гүлбуын деген мағынасы құлаққа жағымды әрі айтса айтқандай әр жапырағының түбінен гүл қауашақтары ашылады. Ол – жүрек дәрісі ретінде атына заты сай көрікті өсімдіктердің бірі, - дей келіп, *қазантолды, күйдіргі* және т.б. өсімдіктердің қасиеттері жайында сыр шертеді. Автордың айтуынша, ұзақ жасайтын бүршікті сібір қарағайының дәрілік қасиеті бар, уақыты келгенде өзі үзіліп түсетін, дәнінің піскен мезгілі ел ішінде *қазантолды* деп аталса, *күйдіргі* деп айтылатын дәрілік өсімдік буын ауруларын емдеуге қолданылған. Оның емдік қасиеті туралы емшінің өзі: «Оны денеңізге мерзімінен артық ұстасаңыз күлдіретіп күйдіріп тастайды. Ал шамалы ғана ұстасаңыз, буын ауруларын жазады. Екі тізесін баса алмай қалған адамдардың осы емнен соң толыққанды жазылып кеткенін көзбен көрдік», - дейді [242, 5 б.].

«Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» (5-том, 340 б.) **ерен** деген бұта атауына «денесінен от алғыш эфир майын бөліп шығаратын бұта» деген түсінік беріледі. Ал Қозыбай Құрманның аталуы осыған жақын **ерен** деп аталатын ағаш туралы «Шарын шатқалы» деген мақаласында ереннің сирек кездесетін, тек Американың Невада штатындағы «Гранды» шатқалында және осы біздің Шарында (Алматыдан 200 км жерде) өсетін темірдей қатты ағаш екенін айтады.

Автордың өз сөзімен айтқанда: «Тоғай демекші мұнда тамырын тарихтың қатпар-қатпарына сүңгітіп-сүңгітіп алып, жаһандық мұз дәуіріндегі сұрапылда да сұламай өткен ежелгі соғдылық **ерен** ағашы бар. Сұламақ түгілі шатқалдың түкпіріндегі әлі шарапаттана жайқалып тұр. Арасында діңіне жеті адамның қол ұстасқан құшағы әрең жететін алыптары да ұшырасады. Осындайда бір айта кетерлік жайт, бұл ағаш ел аузында «шаған», «шетен», «шеген», тіпті «шынар» деп те аталып кеткен. Ал бұл туралы көрнекті журналист Жанболат Аупбаев: «Онда (Шарын шатқалында) темір сияқты өте қатты, ыстық температураға шыдамды ағаш өседі. Оны биолог-ғалымдар Шарындағы шетен (ясень) тоғайы деп жүр. Біздіңше, бұл дұрыс емес, қате атау. Себебі *шетен ағаштардың ішіндегі ең жасығы*. Оның әлсіздігі сондай, егер қазық жасап жерге қақсаңыз, жартысынан морт кететін, ол соққы тиген сайын бой-бой болып сөгіліп, шытынап кетеді. Бала күнімізде Сарытоғайдан әкелген жоғарыдағы темір ағашты аталарымыз бен әкелеріміз: «Бұл – **ерен** ағашы. Оны өзен көпірінің астындағы тіреуішке қойсақ шірімейді, үйдің төбесін жабарда белағашқа пайдалансаң сынбайды», – деп отыратын», – деп айтып, былайғы жұртқа бірнеше рет ескертпе жасаған» [243, 12 б.].

Қазіргі қоғамдық-әлеуметтік салада, шаруашылықта, салт-дәстүрімізде, діни ғұрыптарда, көлөнерінде қайта қолданылып жүрген немесе көпшілікке таныс емес атаулар – рухани дүниемізді жаңғыртатын тілдік қазынамыз. Олардың бәрін бірдей көпшілік біле бермейді. Мысалы: **тобар** – көктемде мал түлегенде тарақпен тарап алатын, одан балалар доп жас жасайтын сиырдың жүні. **Тегелдірік** – атқа мінген адамның етігі, балағына аттың тері жұғып былғанбасын деп тоқымға бекітілетін былғары ер жабдығы [244, 3 б.]. **Шырлық** – егістіктен алынған өнімнің күнкөріс үшін қалдырылатын ең қажетті мөлшері (минимум) [245, 723 б.].

Дәужыр – баптауды онша көп қажет етпейтін күрішке арналған танап, жер. **Күмбей** – күріштің әбден пісіп жетілген кезі. **Талдырғы** – арықтың бойымен қатты келе жатқан суды шөп-шаламмен бөгеу [246, 13 б.].

Садақа – «тек ақша беру, мал шашу емес, қайырымды іс қылу. Айталық, бір қария көшенің келесі бетіне өте алмай жатса немесе іздеген көшесінің атын ұмытып қалған болса, тағы да басқа жағдайларда қол ұшын беру, демеп жіберу, дұрыс жолға салу – нағыз садақа. Исламда садақа бергеннен әрі қайырымды іс қылғаннан пенденің күнәсі кемиді дейді» [8, 330 б.].

Сары жаулық – ертеректе қаралы әйел тағатын орамал. «Сары жаулық – құн төлеуде символдық және ғұрыптық бұйым ретінде жүрді. Күйеуі кісі қолынан өліп, жесір қалған әйелге күйеуін өлтірген адамның туыстары сары түсті жаулық беріп жіберу арқылы құн төлейтіндігін білдірген екен. Марқұмның әйелі бір жыл бойы осы сары жаулықты тартып жүруі қажет болған. Яғни, қаралы әйел екенін, кісі қолынан өлген күйеуінің құны төленетінін білдірген жосын болып саналады» [247, 708 б.].

Сары сөзінің бір мағынасы қайғы-мұңға байланысты екендігі белгілі. Жырларда кездесетін *сары бауыр ат* тіркесі де осыған байланысты қалыптасқан:

«Мінгенде атың сары бауыр,
Шақырайын бір дәуір.
Шақырғанда келмесең,

Үстіңнен басар құм ауыр – дегендегі *сары бауыр ат* жай ұйқас үшін алынбаған, сол адамның асына сойылған тұл аты болуы керек. Ежелгі наным-сенім бойынша өлген адамның атын сойып, бірге жерлейтіні оны ол дүниеде де мініп жүрсін деген түсініктен туған. Ал, ол өленде, осы түсінік бейнелі көрініс тапқан», - дейді зерттеуші К.Ісләмжанұлы [248, 288 б.].

Ауылдың үлкен кісілері мен ер-азаматтары жоқ кезде жұмыстан қолдары босаған әйелдердің бір үйге жиналып шай ішіп, әңгімелесуі, сырласуына мүмкіндік беретін басқосу **абысыншай** деп аталған. Бұндай салт-дәстүрдің қазіргі тұрмыста қайта қолданылып жүргенін атап өткеніміз жөн.

Осы орайда еріксіз ойға қаласыз. Осыншама өсімдік болмаса, соншама атауды сол адам қайдан білді. Оны кезінде ескеріп, қағазға түсіре алмағанымыз өкінішті-ақ. Ағылшындардың сөздік қорында 415 мың, орыстарда 120 мыңнан астам сөз болса, осының аса қомақты бөлігі өсімдіктердің атауымен көркейіп тұрған жоқ па?..

Әлі күнге дейін ел ішінде ауызша айтылып, тұрмыста қолданылып жүрген өсімдік атаулар түсіндірме сөз қорымызда жоқ болды немесе басқа мағынамен айтылуына бірер мысал келтірейін. Түсіндірме сөздікте «сасық шөп» деп аталатын шөпті ел ішінде «гүлбуын» деп те атайды. Оны сасық дегеннен гөрі гүлбуын деген мағынасы құлаққа жағымды әрі айтса айтқандай әр жапырағының түбінен гүл қауашақтары ашылады. Ол – жүрек дәрісі ретінде атына заты сай көрікті өсімдіктердің бірі», – дей келіп, *қазантолды, күйдіргі* және т.б. өсімдіктердің қасиеттері жайында сыр шертеді. Автордың айтуынша, ұзақ жасайтын бүршікті сібір қарағайының дәрілік қасиеті бар, уақыты келгенде өзі үзіліп түсетін, дәнінің піскен мезгілі ел ішінде *қазантолды* деп аталса, *күйдіргі* деп айтылатын дәрілік өсімдік буын ауруларын емдеуге қолданылған. Оның емдік қасиеті туралы емшінің өзі: «Оны дененізге мерзімінен артық ұстасаңыз күлдіретіп күйдіріп тастайды. Ал шамалы ғана ұстасаңыз, буын ауруларын жазады. Екі тізесін баса алмай қалған адамдардың осы емнен соң толыққанды жазылып кеткенін көзбен көрдік», – дейді [242, 5 б.].

«Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» (5-том, 340-б.) ерен деген бұта атауына «денесінен от алғыш эфир майын бөліп шығаратын бұта» деген түсінік берледі. Ал Қозыбай Құрманның аталуы осыған жақын ерен деп аталатын ағаш туралы «Шарын шатқалы деген мақаласында ереннің сирек кездесетін, тек Американың Невада штатындағы «Гранды» шатқалында және осы біздің Шарында (Алматыдан 200км жерде) өсетін темірдей қатты ағаш екенін айтады. Автордың өз сөзімен айтқанда:

«Тоғай демекші мұнда тамырын тарихтың қатпар-қатпарына сүңгітіп-сүңгітіп алып, жаһандық мұз дәуіріндегі сұрапылда да сұламай өткен ежелгі соғдылық **ерен** ағашы бар. Сұламақ түгілі шатқалдың түкпіріндегі әлі шарапаттана жайқалып тұр. Арасында діңіне жеті адамның қол ұстасқан құшағы әрең жететін алыштары да ұшырасады. Осындайда бір айта кетерлік жайт, бұл ағаш ел аузында **«шаған»**, **«шетен»**, **«шеген»**, тіпті **«шынар»** деп те аталып кеткен. Ал бұл туралы көрнекті журналист Жанболаты Аупбаев: «Онда (Шарын шатқалында) темір сияқты өте қатты, ыстық температураға шыдамды ағаш өседі. Оны биолог-ғалымдар Шарындағы шетен (яшень) тоғайы деп жүр. Біздіңше, бұл дұрыс емес, қате атау. Себебі *шетен ағаштардың ішіндегі ең жасығы*. Оның әлсіздігі сондай, егер қазық жасап жерге қақсаңыз, жартысынан морт кететін ол соққы тиген сайын бой-бой болып сөгіліп, шытынап кетеді. Бала күнімізде Сарытоғайдан әкелген жоғарыдағы темір ағашты аталарымыз бен әкелеріміз: **«Бұл – ерен ағашы. Оны өзен көпірінің астындағы тіреуішке қойсақ шірімейді, үйдің төбесін жабарда белағашқа пайдалансаң сынбайды»**, – деп отыратын», – деп айтып, былайғы жұртқа бірнеше рет ескертпе жасаған» [243, 12 б.].

Қазіргі қоғамдық-әлеуметтік салада, шаруашылықта, салт-дәстүрімізде, діни ғұрыптарда, колөнерінде қайта қолданылып жүрген немесе көпшілікке таныс емес атаулар – рухани дүниемізді жаңғыртатын тілдік қазынамыз. Олардың бәрін бірдей көпшілік біле бермейді... Мысалы: тобар – көктемде мал түлегенде тарақпен тарап алатын, одан балалар доп жас жасайтын сиырдың жүні. Тегелдірік – атқа мінген адамның етігі, балағына аттың тері жұғып былғанбасын деп тоқымға бекітілетін былғары ер жабдығы [244, 3 б.]. *Шырлық* – егістіктен алынған өнімнің күнкөріс үшін қалдырылатын ең қажетті мөлшері (минимум) [245, 723 б.].

Дәужыр – «баптауды онша көп қажет етпейтін күрішке арналған танап, жер. Күмбей – «күріштің әбден пісіп жетілген кезі». Талдырғы – «арықтың бойымен қатты келе жатқан суды шөп-шаламмен бөгеу» [246, 13 б.].

Садақа – «тек ақша беру, мал шашу емес, қайырымды іс қылу. Айталық, бір қария көшенің келесі бетіне өте алмай жатса немесе іздеген көшесінің атын ұмытып қалған болса, тағы да басқа жағдайларда қол ұшын беру, демеп жіберу, дұрыс жолға салу – нағыз садақа. Исламда садақа бергеннен әрі қайырымды іс қылғаннан пенденің күнәсі кемиді дейді» [247, 330 б.].

Сары жаулық – ертеректе қаралы әйел тағатын орамал. «Сары жаулық – құн төлеуде символдық және ғұрыптық бұйым ретінде жүрді. Күйеуі кісі ұолынан өліп, жесір қалған әйелге күйеуін өлтірген адамның туыстары сары түсті жаулық беріп жіберу арқылы құн төлейтіндігін білдірген екен. Марқұмның әйелі бір жыл бойы осы сары жаулықты тартып жүруі қажет болған. Яғни, қаралы әйел екенін, кісі қолынан өлген күйеуінің құны төленетінін білдірген жылы болып саналады» [248, 708 б.].

Сары сөзінің бір мағынасы қайғы-мұңға байланысты екендігі белгілі. Жырларда кездесетін *сары бауыр ат* тіркесі де осыған байланысты қалыптасқан:

«Мінгенде атың сары бауыр,

Шақырайын бір дәуір.

Шақырғанда келмесең,

Үстіңнен басар құм ауыр – дегендегі *сары бауыр ат* жай ұйқас үшін алынбаған, сол адамның асына сойылған тұл аты болуы керек. Ежелгі наным-сенім бойынша өлген адамның атын сойып, бірге жерлейтіні

оны ол дүниеде де мініп жүрсін деген түсініктен туған. Ал, ол өленде, осы түсінік бейнелі көрініс тапқан», - дейді зерттеуші К.Ісломжанұлы [249, 288 б.].

Ауылдың үлкен кісілері мен ер-азаматтары жоқ кезде жұмыстан қолдары босаған әйелдердің бір үйге жиналып шай ішіп, әңгімелесуі, сырласуына мүмкіндік беретін басқосу *абысыншай* деп аталған. Бұндай салт- дәстүрдің қазіргі тұрмыста қайта қолданылып жүргенін атап өткеніміз жөн. Сонымен бірге бұрын көп өңірде айтылмайтын *көңілшай* – жақыны қайтыс болған адамдарды көбінесе марқұмның қырқы өткеннен кейін үйге шақырып, қонақ етіп, көңілін аулау салты. Кейін қаралы садақалар өткен соң ол жанұяны туыстары, көршілері, жолдас-жора үйлеріне «көңілшайға» шақырып, қайғысын жеңілдетуге, шүкіршілік етуіне себеп болып, қолқалау жасайды [250, 169 б.].

Кейбір зерттеушілердің атап көрсеткеніндей «1990 жылдардың ерекшелігі – құда түсу *сырға салу* салтымен байытылды».

Діни мәдениет – діни дәстүрлердің жиынтығы. «Халық (жұртшылық) діни мәдениет негіздерін көтеріңкі көңіл-күймен шабыттана қабыл алды. «Дінге сенім және діни бірлестіктер туралы» заң қабылданды, қоғамдық санада діннің беделі тез өсті» [251, 64 б.].

Мерзімді басылымдардан басқа жаңғырған атауларды Ж.Бабалықұлының малға, саятшылыққа байланысты еңбектерінен, Ә.Ысқақұлының сырмаққа, С.Кенжеахметұлының салт-дәстүрге, Д.Шоқпарұлының қолөнерге, Б.Қалиұлының өсімдіктерге, сондай-ақ біраз зерттеушілердің дінтануға байланысты кітаптарынан, әр кезде шығып жатқан ғылыми-танымдық жинақтардан кездестіруге болады.

Әсіресе академик Ә. Қайдардың 3 томдық этнолингвистикалық сөздігін, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының «Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары (құрастырған С. Әжіғали) 2 томдық мақалалар жинағы мен Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінде Нұрсан Әлімбаевтың ғылыми жобасымен, жетекшілігімен дайындалып, екінші рет жарияланған 5 томдық «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия» атты еңбектердің орны ерекше.

Аталмыш энциклопедияның өзіндік ерекшелігі мен орны туралы былай деп атап көрсетеді.

«Авторлар жойылуға айналған немесе мағынасы солғындаған, тіпті мүлдем сөнген, көптеген этномәдени категорияларды, ұғымдар мен атауларды ғылыми айналымға енгізіп отыр. Мұндай орны толмас өкінішті жайттың бірден-бір себебі – бодандыққа түскен халықтың экономикалық қана емес, рухани және тіл жағынан да бодан болады екен. Ана тілі мен ұлтының рухына мәдениетіне немқұрайлы қарамайтын кім де болса, пұшайман етер сұмдық кеп – осындай рух пен тіл бодандығынан арылу «аяқ-қолыңды бос қойса да» қиынның қиыны екен. Әсіресе қазіргі жаһандану жағдайында...

Ғалымдардың міндеті – ана тіліміздің табиғи-тарихи қолданыстық кеңістігін қалпына келтіру арқылы оның әлеуметтік-рухани қауқарын қамтамасыз етуге қал-қадері жеткенше атсалысу. Өйтпесе, ана тілімізді «өлтіріп» алуымыз әбден кәдік. Өйткені тіл де күтіп-баптауды қажет ететін өзінше тірі организм ғой. Данышпан Ахмет Байтұрсынұлы «сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» деген ой-тұжырымы аталмыш жайттың сұмдық салдарын айғақтап тұрған жоқ па? Авторлардың энциклопедияны жасақтау барысындағы сан-салалы ізденістері қазақ тілінің қазақтың және басқа жұрттардың талай зиялылары атаған шексіз байлығын, хәм ерекше қолданыстық икемділігін тағы да дәлелдегендей» [252, 11 б.].

Бұл энциклопедиядан он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігіне» еңбеген сөздер мен сөз тіркестерін көптеп кездестіруге болады. Мәселен Б.Сарыбаев, Т.Әсемқұлов, Ө.Жәнібеков, С.Медеубекұлы, Д.Шоқпарұлы, Б.Орынбеков, Ж.Нәжімеденов, Н.Мұқатайұлы, З.С.Жәкішева және т.б. зерттеушілердің еңбектерін жинақтай отырып жазылған «Домбыра» атты мақалада домбыраның құрылысына байланысты *қауыншақ, тұғылда, ернеулік, мойынбет, алқымдық*, ал пернелеріне байланысты *бас перне, оғыз перне, ұры перне, тылсым перне, қосақ перне, еңірелі перне, тірек перне, жетім перне, жуас перне, азат перне, бел перне, көсем перне, мұңлық перне, таса перне, даңғыл перне, асу перне, шешен перне, еңіс перне, етек перне, үйсіз перне, төс перне, шағыршақ перне, алқым перне, құсар перне, шықшыт перне, тамақ перне, оймауыт перне* және т.б. 40-тан астам атаулары келтіріліп, олардың тілдік мағынасы мен мәдени семантикасы ашылған [253, 75 б.].

Энциклопедиядан қазіргі көпшілікке беймәлім *тектұрмас, атөткел, қанды қақпан, тұздық ашу, бестеше, қоздату, көкқасқа, қостаушы, шабысты жүріс, атсырау ережесі, белбасар* және т.б. тоғызқұмалақ ойынына байланысты бір топ атаулар қамтылғанын ұшырастыруға болады. Бұндай сөздер оқырманның таным көкжиегін кеңейте түсері сөзсіз.

Жаңғырған атауларды жинау, зерттеу, оларды жүйеге келтіріп лексикографиялау бүгінгі күнде өзекті болып отыр. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың бағдарламалық мақалалары мен Қазақстан Республикасының Президенті Қасымжомарт Тоқаевтың заман рухына сәйкес интеллектуалды ұлт, ұлтымыздың жаңа сапасын қалыптастыру, кемел ұлт жөніндегі пайымдаулары мен ой-тұжырымдары қоғамдық-гуманитарлық ғылыми ойға ерекше қозғау салды. Осыған байланысты тіл ғылымының алдында заман рухына сәйкес тілдік құндылықтарды сақтау, тілдегі құндылықтарды жаңғырту, тілдегі құндылықтарды бейімдеу, тілдегі

құндылықтарды қайта түлету және т.б. аса маңызды міндеттер туындады. Бұндай міндеттерді жолға қойып, шешу жолдарының бірі лексикографиялаумен байланысты.

Ұлттық тіліміздің сөз байлығы лексикографияланып, көптомдық «Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігі», біртөмдік «Қазақ сөздігі» жарық көрді. Бұларды ғылыми-мәдени жұртшылық оны тіл білімінің зор жетістігі деп бағалап, әсіресе ондағы этномәдени семантиканың берілуін аталмыш сөздіктердің жаңалығы деп айрықша атап көрсетті.

Алайда біріншіден, халық тілі қайнауында лексика-фразеологиялық бірліктердің әлі де болса сөздіктерде қамтылмай жатқаны, екіншіден лексика-фразеологиялық бірліктерде әлі де болса этномәдени семантикаға тән компоненттерді аша түсу керектігі айқын байқалады. Осы аталған мақсат-міндеттерге байланысты:

- колөнер, салт-дәстүрлер, табиғат объектілері, діни лексика, қоғамдық қатынастар саласындағы атаулар жинақталды;

- жинақталған лексика-фразеологиялық бірліктер тезаурус формасында лексикографияланып, электронды нұсқасы жасалды.

Зерттеу тақырыбының нәтижесінде алынған өнімдер тұңғыш рет қолға алынып жатқан «Қазақ тілінің ұлттық корпусына» пайдаланылады; сондай-ақ алдағы уақытта қолға алынатын «Үлкен біртөмдік қазақ сөздігіне», көптомдық түсіндірме сөздікке, екі тілді аударма сөздіктерге, лингвомәдени сөздікке қажетті лексикографиялық материал болып табылады.

Жаңғырған атаулардың ұлттық тәрбие беруде маңызы зор. Өйткені жаңғырған атаулар танымдық қызметі, дамытушылық қызметі, әлеуметтендіру қызметі, коммуникативтік қызметі, ақпараттық қызметі, бірегейлендіру қызметі, сабақтастық қызметі тәрізді атқарушылық қызметтері арқылы адамның «рухани өмірін қалыптастыру механизмі болып табылады» [254, 95 б.].

3.5.4 Жаңа атаулар мен қолданыстардың лексикографиялануы

Тілде жаңа сөздер мен терминдердің пайда болуы және оның қолданысқа енуі лингвистер назарынан тыс қалған емес. Осы бағытта қазіргі таңда қазақ тілінде пайда болған жаңа қолданыстарды зерттеу тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Неологизм – жаңа бір затты атау үшін немесе жаңа ұғымды білдіру үшін белгілі бір кезеңде пайда болған сөздер немесе сөз тіркестері. Неологизм қоғамдағы саяси, мәдени, экономикалық қатынастардың, ғылым мен техниканың дамуына байланысты тілге енген жаңа сөздер. Жаңа сөз арқылы тілдің сөздік құрамы толығып кемелденеді. Ұлттық тілдің байып, дамуы үшін, оның жаңа мағыналы сөздермен толықтырылып отыруы үшін мәні зор. Кез келген неологизм уақыт өте келе жалпы қолданысқа ауысады. Бүгінгі таңда сөздік қорымызға жаңа сөздердің өте жылдамдықпен енуіне байланысты оларды сөздіктерден табу мүмкін болмай қалады. Жасалған жаңа сөздердің біршамасы тілге толығымен сіңіп кетсе, кейбіреулері өздерінің өзге тілдік қалпын сақтап қалатыны бар. Оның себебі сөздің өзіне тән өзіндік сипаттамасы мен айырмашылығының ескерілмегендігінде. Күнделікті баспасөзде, әлеуметтік желілерде, көркем әдебиетте жаңа сөздер мен жаңа сөз тіркестері өте көп кездеседі. Сонымен бірге жаңғырған атаулар яғни бұрынғы сөздердің жаңа ұғымда қолданылуы да аз емес. Осыған байланысты тілдік қорымызда жүрген жаңа сөздер мен тіркестерді жинақтап, олардың мағынасын ашып, жаңа ұғымдарды дәл атауларына және оларды орнымен қолдана білу тіл ғылымы үшін өте қажет.

Неологизм лексикалық және семантикалық болып екіге бөлінеді. Лексикалық неологизм – жаңа ұғымдардың тууымен бірге пайда болған жаңа сөздер. Семантикалық неологизм – сөзбе-сөз аудару арқылы төл сөзге қосылған жеке мағына. Мысалы, *жүйе (система)*, *шарт (договор)*, *кесте (таблица)*, *қор (фонд)* т.б. Неологизм орыс тіліндегі терминдерді сол қалпында еш өзгеріссіз алу арқылы немесе ана тілінің төл сөзімен аударылғанда негізгі сөздік қордың негізінде сөз тудырудың барлық тәсілдері арқылы жасалады. Мысалы, *аялдама*, *балмұздақ*, *өміршең*. Бүгінгі күні қолданысқа еніп отырған жаңа сөздер аударма негізінде пайда болған. Шет тілден енген сөздер өзінің бастапқы мағынасын сақтайды, семантикалық жақтан өзгеріске көп ұшырамайды. Неологизм ұлттық төл сөздермен де беріле алады, сөздік құрамда бұрыннан қолданылып жүрген сөз тұлғалары жаңа мағынаға ауысып, жаңа ұғымды белгілеуге мүмкіндік алады. Ол екі түрлі жолмен жасалады. Бірінші, бұрын-соңды тілде болып көрмеген, жаңа ұғымдардың пайда болуымен байланысты. Екінші, бұрыннан тілде бар атауларды жаңартып, ескіні жаңғыртып, жаңаша мән беріп, түрлендіріп қолдану негізінде пайда болады. Мысалы, *тұсаукесер* этнографизмі сәби қаз тұрғаннан кейін «тез жүріп кетсін» деген тілекпен, жүріс-тұрысы ширақ әйелге алдын ала дайындатқан ала жіппен баланың аяғын тұсап, қидыратын, кәдесі бар ғұрып, ырым. Әдетте, сүріншек, жайбасар адамдарға баланың тұсауын кестірмеген. Тұсаукесердің жібін дайындаудың бірнеше түрлері, жолдары, сенімдері де бар. *Көбейіп, көгере берсін* деп көк шөптен есіп жасайды. *Бай болсын* деп малдың тоқ ішегінен де өреді. *Адал болсын* деп ала жіптен де жасайды. Ал қазіргі таңда осы *тұсаукесер* сөзі жаңа кітапты немесе жаңадан ашылған мекемені т.б. салтанатты түрде көпшілікке жария ету үшін алдын ала дайындалған лентаны қию

рәсіміне айналды. Г.Смағұлова *тұсау кесу* этнографизмін фразеологиялық неологизмге жатқызып, осы ситуация «тұсау кесер» салтанатына ұқсас болғандықтан этнографизмге тән тіркеске қосымша мағына жүктелетінін айтады. Бұл қайта жаңғыру үрдісі, тіркес мағынасы жаңа бейне, сипат береді. Ал тілдік санадағы ақпараттың мәні бар лингвомәдениеремалар мазмұны жаңа дәуірдегі өзгерістер барысында қайта жасалады дейді [255, 149 б.].

Сонымен неологизм – бұл жаңадан пайда болған сөз, сөз тіркесі немесе бұрыннан бар сөздің жаңа мағынаға ие болуы немесе өзге тілден жаңа түсінікке сай енген сөз, сөз тіркесі. Неологизмнің бірден актив сөздік қорға ене қоймау себебі, ол тілде өз орнын таппайынша, лексиканың белсенді қорына ене алмайды. Алдымен жаңашылдық реңкі бар сөз ретінде қабылдануы тиіс. Бүгінде неологизм деп танылған сөздер уақыт өте неологизмдердің қатарынан шығып, ең актив сөздердің қатарына қосылады. Мысалы, *отбасы, егемендік, сынып, ұшақ, жарнама, зейнетақы, саябақ, кеден, шәкіртақы* т.б. Неологизмдерді кейде шек қойып ажыратудың өзі қиындық туғызады. Негізгі ұстанатын принцип, жаңа сөздің жеке басы бір тілде сөйлеушілерге қаншалықты түсініктілігімен ғана өлшенеді. Тілімізде шеттен келген біраз сөздің сырт пішінін өзгертіп, дыбыстық өзгеріске түсіріп «қазақыландыру» процесі де жүріп жатыр. Мысалы *мәшине, палте, кәстөм, жәшік, тауар, пошта, минөт, секөнт, шопыр*, т.б. сөздерді атауға болады.

Жаңа сөздердің тілде пайда болуы мен оның қолданылуы соңғы уақытта көпшіліктің назарын аударып отыр. Жаңа сөздер тек жаңа ұғымдарды білдіру үшін ғана емес, бұрыннан келе жатқан зат, бұйым, құбылыстарды дәлірек, дұрысырақ етіп қайта атау үшін де туындайды. Орысша аталып жүрген сөздер уақыт өте келе қазақша балама тауып, жаңа сөздердің қатарына енеді. Ғалым Рабиға Сыздық «Жаңа сөз деп жүргеніміздің бір алуаны – жаңа мағына үстеп, «тонын айналдырып киген» байырғы сөзде. Демек жаңа дегеніміздің өзі бұрынғы барлардың не тұлғасы, не мағынасы құбылған «жаңғырықтары» - [229, 212 б.] дейді.

Жақында ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің ұйымдастыруымен «Қазақы терминдерді халық жасайды» атты республикалық онлайн байқауы өз мәресіне жетіп, «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығында онлайн марапаттау рәсімі өткізілді. Байқауға қатысушылар Серік Ерғали ұсынған жаңа терминдер *бергек (датчик), көргек (камера), сезгек (сенсор), жүргек, (мотор), жыйыда (коллекция)*, Нұрлан Шүленбаев ұсынған *әсемар (дизайн), пікіргөй (блогер), қысасхат (спам)* және т.б. өзге қатысушылар тарапынан ұсынылған жекелеген атаулар көпшіліктің көңілінен шықты. Нәтижесінде байқау қорытындысы бойынша анықталған үздік терминдер ҚР Үкіметі жанындағы Республикалық терминология комиссиясының қарауына ұсынылатын болып шешілді. Терминдердің қазақша «тонын айналдырып киген» баламасын ұсынғанда олардың ұлттық ұғымға сай, тілдік нормаға лайық болуы, жаңа терминдер туғызуға мүмкіндігінің болуы сияқты қырлары ескерілсе дейміз. Өзге тілден өз үлгісімен келген жаңа сөздер тілімізге жат екені айқын. Сондықтан бүгінде олардың төл тіліміздегі баламасын табуға әрекет жасалып жатыр.

Тілдік қолданысқа еніп жатқан жаңа сөздер мен сөз тіркестеріне зерттеу, талдау жүргізу, олардың табиғатын, сыр-сипатын, ішкі белгілері мен өзге де айырым белгілерін талдау қажеттігі және бұл мәселенің бүгінгі таңда барынша өзекті мәселеге айналып отырғандығы белгілі. Жаңа сөздерді жинақтап, олардың қолданыс ерекшелігін қадағалап отыру тіл үшін өте маңызды. Мұндай жұмыс лингвистер тарапынан жүйелі түрде жүргізіліп отырды. Жаңа сөздерді тіркеп, көпшілік қауымға ұсынған еңбектің бірегейі «Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар» атты еңбек. Жаңа атауларды тіркеп, олардың білдіретін мағыналары мен орыс тіліндегі баламалары көрсетілген еңбек 1985 жылы (Құрастырғандар: Р.Сыздықова, Ш.Сарыбаев, Ө.Айтбаев, А.Алдашева, Н.Уәлиев, И.Ұйықбаев) және 1990 жылы осы жинақтың толықтырылған екінші басылымы (Құрастырғандар: Р.Сыздықова, Ш.Сарыбаев, Ғ.Әнесов, А.Алдашева, Н.Уәлиев) жарық көрді. Бұл сөздікке 1970-1990 жылдары пайда болған жаңа тұлғалар мен тіркестер және мағынасы жаңғырған сөздер енгізілген. Соңғы басылымы 1992 жылы «Жаңа атаулар» деген атпен жарық көрді. Бұл сөздікке 1970-1992 жылдар аралығында пайда болған 1200-дей жаңа атаулар мен сөз тіркестер енген. Сөздіктің алдына қойған мақсаты – қазақ тілінде сол кезде жаңадан пайда болған сөздерді еске алып, тіркеу ғана емес, жаңа қолданыстардың өзгеруіндегі даму үрдісімен таныстыру болды. Аталған сөздіктер қазақ тіліндегі жаңа сөздерді тіркеу ісіндегі маңызды еңбектер болып табылады.

2009 жылы академик Р.Сыздықтың «Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар» атты еңбегінде лексикалық ескі бірліктер мен лексикалық жаңа бірліктердің теориялық негіздері мен принциптеріне тоқталып, қазақ тіліндегі жаңа бірліктердің қалыптасуы мен дамуының кезеңдік сипатына, олардың типтері мен әдеби тіл нормасына ену әлеуетіне, прагматикалық сипатына ғылыми-танымдық тұрғыдан зерттеу жүргізілген. Сонымен қатар, қазіргі қазақ тілінде қолданыста жүрген жаңа атауларды жинақтап, тақырыптық топтарға жіктеп, оларға лингвистикалық талдау жасаған Ш.Құрманбайұлының 2009 жылы жарық көрген «Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа атаулар мен қысқарған сөздер» еңбегін атауға болады.

Қазақ әдеби тіліндегі лексикалық «жаңа қолданыстарды» жинақтап, олардың қолданыстағы нормалық шегін, мағыналық өрісін анықтап, көпшілік қауымға ұсыну маңызды. Ш.Құрманбайұлы соңғы жылдар

көлемінде қазақ тіліндегі сөзжасам, терминжасам үдерісі біршама жанданып, сөздік құрамымызға жүздеген жаңа атаулар қосылғанын айтады. Ондай атауларды уақытылы жинақтап, олардың қолданысын қадағалап отыру тіл үшін өте маңызды. Мұндай жұмыс лингвистер тарапынан жүйелі түрде жүргізіліп отырмаса жаңа қолданыстарды дер кезінде сараптан өткізіп, олардың арасынан сәтті жасалғандарын іріктеп алу мүмкіндігін қолдан шығарып аламыз деген ой-пікірін білдіреді [256, 4 б.]. Ғалым қазақ қаламгерлерінің еңбектерінен жаңа атаулар мен қолданыстарды жинақтап, ол атауларды қолданысқа енгізген авторларымен көрсетіп берді. Көпшілік қауым біле бермейтін атаулардың бәрін ыждағаттылықпен зерттеп, олардың қолдану ерекшелігін көрсетті.

Неологизм – қоғамның дамуына байланысты туындаған жаңа сөздер. Ғылымның, техниканың, жалпы заманның жаңаруымен тіл де өзгеріске ұшырайды. Бүгінгі неологизмдер ертең актив сөздер не көне сөздер қатарында болуы мүмкін. Неологизмдердің актив лексикадан өзгешелігі олардың тек жаңалығымен ғана өлшенбейді. Кейбір жаңа сөздер бірден актив лексика қатарына өтіп, жиі қолданысқа түседі. Ал кейбірі неологизм қалпын ұзағырақ сақтайды. Осыдан 30 жыл бұрын яғни, 1990 жылы шыққан «Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар» сөздігіне енген кейбір жаңа сөздер әлі де неологизм қалпын, жаңалығын жойған жоқ. Атап айтсақ, *автомұрақ, велошабандоз, ғаламшар, дәмқосар, жағажай, жолсерік, жылыжай, құлаққап, сабынсу, саяжай, тәлімгер, түйіндеме*, т.б.

Соңғы 10-15 жыл ішінде көптеген қазақ басылымдарының саны артып, қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамы жаңа атаулармен толықты, жаңа қолданыстар енді. Тіл білімі институтында бүгінде кирилл және латын графикаларында жаңа неологиялық тіркеуші сөздік даярлану үстінде. Сөздікке соңғы 10-15 жылда қазақ жазба коммуникациясында – көркем шығармаларда, мерзімді басылымдарда, ғылыми әдебиетте, ресми сайттарда және әлеуметтік желілерде қолданысқа түскен жаңа тілдік бірліктер енгізілген. Сөздік материалдары кирилше және латыннегізді жаңа ұлттық әліпбимен берілді. Әрбір лұғат сөздің мағынасы түсіндірілген, қажет болған реттерде лұғат сөздің ғылым мен мәдениеттің, қоғамдық өмірдің қай салаларына қатысты екендігі анықталған және жаңа сөз қолданысқа түскен дереккөздерден нақты тілдік фактілер келтірілген. Осы уақытқа дейін орысша атауымен беріліп жүрген сөздердің анық, нақты қолданысқа ие болған сөздердің дәл баламасымен беру көзделді. Кейбір жаңа қолданыстардың баламалары да берілді, өйткені жаңа сөздер мектеп оқулықтарында, өзге де жазба нұсқаларында әзірше баламаларымен қатар қолданылады. Аталған еңбек жаңа сөз, жаңа ұғым атауларымен толыққан, қалың жұртшылықтың тіл мәдениетін арттыратын, тілтанымдық білімдерін жетілдіретін құрал ретінде көпшілік қауымға, ғылым, білім, оқу-ағарту, баспасөз саласы мамандарына қазақ тілін білуге, тілді үйренуге талпынған барша қауымға арналады. Дегенмен бұл сөздік ресми түрде ұсынылатын нормативтік құрал емес. Мұнда әдеби нормаға енген және әлі ене қоймаған, бірақ тіл қажеттігін өтейді-ау деп қолданыла бастаған жаңа қолданыстар да тіркелді.

Сөздікке енген неологизмдер сөзжасам тәсілдері арқылы жасалған. Атап айтсақ, бұрыннан бар сөздерге жұрнақ жалғану арқылы:

-кер, -гер (*айтыскер, алаугер, атомгер, білімгер, бітімгер, борышкер, дәріскер, зейнеткер, майдангер, саясаткер, баспагер, киногогер, қаржыгер, қарызгер, мердігер* т.б.);

-ым//–ім –м (*айтылым, аударым, жазылым, сөйленім, тілдесім, үндесім, тыңдалым, оқылым, сатылым, жарияланым* т.б.);

-ма, -ме (*айналма, аңғарымдама, батырма, дәйектеме, бұрыштама, жапсырма, құжаттама, мадақтама, сараптама, сынама, топтама, тұжырымдама* т.б.);

-нама (*әдепнама, әдіснама, ғарышнама, ғұмырнама, дәуірнама, жаднама, заңнама, қазанама, өмірнама, сауалнама, рұқсатнама, тұғырнама* т.б.);

- хана (*зертхана, көшетхана, құмархана, ойынхана, расытхана, тойхана, тілеухана*).

-кіш//–қыш, -ғыш//–гіш (*үккіш, сусепкіш, дабылдатқыш, оятқыш, айғақтағыш, құрастырғыш, ынталандырғыш, белсендіргіш, шаңсорғыш* т.б.).

Екі сөздің бірігуі арқылы жасалған неологизмдер: **ақы** (*айыпақы, жәрдемақы, жолақы, кепілақы, қызметақы, өсімақы, өтемақы, пәтерақы, сыйақы, үстемеақы, шәкіртақы*); **жай** (*әуежай, жағажай, жекежай, жылыжай, көлікжай, көшетжай, қонақжай, құрылысжай, орынжай, мұражай, сапаржай, саяжай, тұрақжай, тұрғынжай, шипажай, мекенжай*); **хат** (*алғысхат, баяндаухат, баянхат, дабылхат, жеделхат, жолдамахат, кепілхат, қолдаухат, мұрахат, сұранысхат, үндеухат*); **белгі** (*айдарбелгі, бетбелгі, бейнебелгі, қанатбелгі, төсбелгі, шартбелгі*); **жол** (*жаяужол, жиекжол, күрежол, саяжол, үңгіжол*); **серік** (*аспансерік, әуесерік, бортсерік, жерсерік, жолсерік*) т.б.

Сөздердің тіркесуі арқылы жасалған неологизмдер: *қанатқақты жоба, денсаулық сақшысы, депутаттық иммунитет, валюта бағамы, ғарыш айлағы, ақылды қалам, атаулы көмек, жасыл энергия, ақылды үй, ұлттық қор, жаңа қазақ, көгілдір отын, тарих сахнасы, ақпарат айдыны, билік сахнасы, ақпарат алаңы, әуе кемесі, егін кемесі* т.б. Тіркес арқылы жасалған неологизмдер де сан жағынан айтарлықтай көп.

Сөздікке енген неологизмдер бірден әдеби тілдік нормаға еніп, кодификацияланбайтыны белгілі. Жаңа қолданыстардың білдіретін ұғымына сай келетін-келмейтінін, варианттардың сәтті-сәтсіздігін, жаңа сөздердің тұрақталу дәрежесін бірден айқындап, ажырату мүмкін емес. Вариант сөздер де уақыт өте келе қолдану жиілігіне қарап, тіл заңы тұрғысынан біреуі норма ретінде айқындалады. Мысалы *ұялы телефон* сөзінің *қалта телефон, қалтафон, қолфон* сияқты бірнеше жаңа атауы қолданыста жүр. *Закуска* деген сөзді *басымқы/шайнама/ жеңіл тамақ* деп айтылып жүрді. Ал қазір *тіскебасар* деп жүрміз. Діни мазмұндағы тілдік бірліктердің қолданысы артты. Атап айтсақ, *намазқан, намазхана, мәшалла, муфти, хиджап, халал, харам* т.б.

Сөздікке орыс тілінен калька жолымен алынып, құрамының бір бөлігі (компоненті) **авто** (*автоәуесқой, автобекет, автонесиелеу, автотұрақ, автошабандоз*), **био** (*биоотын, биотөлқұжат, биоэнергия*), **VELO** (*велобәйге, веложарыс, велошабандоз*), **кибер** (*киберкеңістік, киберқауіпсіздік, киберқылмыс, киберлаңкестік*) т.б. сөздердің біразы алынды. Бұндай тұлғаларды «жартыкеш сөздер» деп атауыштық та бар дейді Р.Сыздық [229, 254 б.]. Себебі бұлар не таза біріккен емес, не біртекті дара сөздер емес. Бұл неологиялық құбылыс қазақ тілі тәжірибесінде ХХ ғасырдың орта тұстарынан басталғаны белгілі.

Қоғамда жаңа құбылыстар мен жаңалықтарға атау беру бар да, ол атаулардың тұрақтанып, қоғам өмірінде актив қолданылатын сөздік қордан тиесілі орнын алып, кең айналымға түсуі бар. Неологизм – тілдегі жаңалық, жаңа сөз деген ұғымды білдіреді, ендеше неологизм зерттеліп бітпеген, әлі де зерттеле беретін ұғым екені анық. Себебі қоғамның дамуына байланысты күнделікті өмірде жаңа сөздер легі пайда бола береді. Мұндай сөздерді әр бес-он жыл сайын жинап, мамандар талқысынан өткізіп, көпшілікке ұсыну арқылы сәтті жасалғандары іріктеліп, қолданысқа ұсынып отырсақ, олар тасада қалып қоймай, тілдік айналымға түсуге мүмкіндік алады. Бұл жұмыстар үздіксіз әрі жүйелі түрде жүргізілгенде ғана тіліміздің лексикалық баюымен қатар әдеби тілге енген сөздердің сапасы да артып, сөздік қорымыз жаңара түсері анық.

Бүгінгі күні жаңа қолданыстардың тілдік қолданысқа көптеп енуі мемлекеттік тіл санатындағы қазақ тілінің саласына, қолданыс мәдениетіне деген талаптың да мәні зор екендігі де себепкер болып отыр. Соңғы 10-15 жылдан бері тілдік қолданысқа өзгеріс әкелген күш – ұлттық сана, рухани жаңғыру, ұлттық рухани сұраныстың күшеюі. Тілімізге еніп жатқан кез келген кірме сөздердің қазақша баламаларын қазақ тілінің құрылымдық нормасына сәйкес жасау қажет екенін ұмытпайық.

3.5.5 Неологизмдер сөздігін түзу қағидаттары

Заман өткен сайын, қоғам жаңарған сайын тілдегі сөздік қорда да молая түседі. Неологизм болуы үшін ол сөз нормаланып барып, әдеби тілге еніп кетуі керек. Сонда ғана ол жаңа сөз болып есептеледі. Уақыт өткен сайын жаңа сөз деп қабылдаған сөзіміз жұмсалатын жиілігіне қарай қолданысқа енбей қалып жатады. Жаңа сөздерді кірме сөздермен шатастыруға болмайды. Кірме сөз дегеніміз тілдің өзіндік сөзжасам тәсілімен емес, басқа тілдердің ықпалымен жасалған немесе олардан енген сөздер. Кірме сөздер академик Р.Сыздық айтпақшы бұл лексиканың тек бір қабаты. Бұл сөздерді қайтсе қазақшалап немесе түп нұсқа тілдегі вариантын сол күйінде жаңа сөздер қатарына енгізіп қойғанымыз қаншалықты дұрыс болар екен. Егер жалпыхалықтық қолданысқа еніп жатса, жаңа сөздер қатарына қосып қоюға болар. Мысалы, *кэшбэк, лайк басу, хайп* сөздерін неологизмдердің қатарына еніп кетуі әбден мүмкін. Себебі қазіргі қоғамды ватсапсыз, инстаграммсыз, фейсбуксыз елестету мүмкін емес. Күнделікті өміріміздің жартысы осындай әлеуметтік желілерді өтетіні рас.

Лайк деп отырғанымыз ағылшын тілінен аударғанда «ұнайды», «ұнату» деген сөз. «like – ұнайды». Тікелей ағылшын тілінен алынған жаңа сөз деп қарауға әбден болады.

Мағынасы: егер сіз қандай да бір ақпарат, сілтемеге өз көзқарасыңызды, ойыңызды, пікіріңізді жазба ретінде қалдырсаңыз. Ұнайды деген батрманы басасыз. Яғни қолдау білдіргеніңіздің айғағы. Сол секілді хайп сөзін алайық.

«Хайп» – жастар тілінде кеңінен енген жаңа сөз ғана емес. YouTube-да өз арнасын жүргізетін кез келген блогерден немесе тіпті ірі федералдық арналардың тілшісінен естуге болады. Хайп сөзі әдетте бұқаралық ақпарат құралдарында кеңінен жарияланатын белгілі бір оқиғаларға қатысты қолданылады. Әдетте, белгілі бір танымал тұлғаның немесе басқа да бір оқиғаның айналасында шу шығару дегенді білдіреді. Тікелей шеттілден енген бармен сөзі. Бармен (ағыл. bar – бар, ағыл. man – адам; «бар үлдірігінің ар жағындағы адам») – сусындар мен коктейльдерді дайындаумен айналысатын адам делінген (уикипедиядан). Осы қалпында тілдік қолданысқа еніп кеткен сөздердің бірі. «Бармен» ұғымы сөздік қорымызға жаңадан енген. Ағылшын тілінен енген сөз. Негізгі ұғымы «бардағы адам» екені белгілі. *Барменнің міндетіне клиенттерге қызмет көрсету кіреді. Өз мекемесіне келушілерді көптеп тарту үшін нағыз кәсіпқойлар нағыз фристайл шоуларын, таңдандыратын клиенттерді ұйымдастырады* (Әлеуметтік желіден). Дегенмен бұл сөздердің жиілігі жоғары болғанымен, қолданыс аясы тар. Тек жастар тіліндегі қолданыстар болып табылады. Бірақ

неологизм болып қалудың бір жолы шеттілден енген сөздер сол қалпын кіріп басқа тілдің табиғатына еніп кетеді.

Жаңа сөз жасаудың енді бір жолы аударма арқылы жалпыхалықтық қолданысқа ие болған сөздер қатары:

Балпанақ (пингвин) – зоол. Суда жүзу үшін қысқа қанаттары ескекке айналған, құрлықта да жүре алатын, көбіне арқасы қара, қара қоңыр, бауыры ақ түсті болып келетін үлкен антарктикалық теңіз құсы. Алтынишы құрлықтағы байлық сөз болғанда, адамдардың есіне әуелі *б а л п а н а қ* (пингвин), түлен, кит, ақ аю оралатындығы сөзсіз (Егем. Қазақст., 25.02.2009).

Балтыршұлық (гольфы) – ұзындығы тізеден төмен келетін шұлық. Қостанайдағы шұлық тоқу цехы балалардың түрлі түсті, өрнекті балтыршұлықтарын шығара бастапты («inform.kz/kz»).

Батырма (кнопка) – тех. сигнал беру/ақпарат енгізу үшін саусақпен басатын механикалық құрылғы; инфор. белгілі бір аппаратурадағы, пернетақтадағы перне немесе батырма.

Баянат (рапорт) – міндетті жұмыстың біткені жөнінде жоғары орынға яки бастыққа жазбаша немесе ауызша тапсырылатын мәлімдеме.

Жалпыхалықтық қолданысқа ие болған жаңа фразеологиялық оралымдар қатары:

Денсаулық сақшысы – адам өмірі мен денсаулығын сақтау жолында аянбай еңбек ететін дәрігерлер қауымы. Алтын Әбдірахманова сәби денсаулығының сақшысы ретінде қырық жылдан аса еңбек етіп келеді (mangystaumedia.kz). Ол, анығын айтсақ, аудандағы медицина саласындағы қызмет ететін білігі жоғары, денсаулық сақшыларының қатарынан ойып тұрып орын алатын азамат (old.baq.kz).

Ақ халатты абзал жан – дәрігерлер қауымы. *Дәрігер деген кең ұғым, қастерлі мамандық. Бұл мамандық иелерінің жасаукершілігі де мол, атқаратын жұмыстары да ауқымды. Қызығы мен шыжығы қатар жүретін осынау маңызды салаға бүкіл өмірін арнап келе жатқан абзал жандар қаншама* (Егемен Қазақстан).

Сөз киесін ұқтырған, қазақы дүниеміздің рухани тазалығын анық көрсеткен «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты энциклопедия бойынша «Жаңғыртылған жаңа атаулар» айдарымен жарық көрген мақалалар циклінің қатарына *жұтпа*, *жадыра* сөздерінің лексика-семантикалық әрі мәдени-этнографиялық мәніне зер салайық:

«ЖҰТПА – жыртқыш балықтарды ұстауға арналған қармақ түрі. Жұтпаның қармағы көбінесе екі-төрт ілгекті болып жасалынады. Жұтпамен балық аулағанда ілгектерінің біріне шабақ балық қыстырылып, балық бар деп топшыланған суға лақтырып, сабынан ұстап отырады. Кейде сабының ұшын жерге шаншып, аша ағашпен тіреп те қоятын болған. Жыртқыш балық қармаққа әдейі ілінген балықты жұтып қойып, ілгекке ілініп қалады» (ҚЭЭ, 2-том). *Өзен бойы желқайықта зауладық, Жағадағы қызыл құмға аунадық, Жардан түсіп ж ұ т п а тастап, қармақ сап, Шабақ, шортан, ақ балықты ауладық* (Қ.Жармағамбетов, Сырлы тал). «Жұтпа» деп аталуының өзі балықты жұтып қоятын қармақ болғаннан кейін осылай аталған екен. Жаңғыртылған жаңа атауларға «жұтпа» сөзін қосып қоюға болады. Өзіндік бір кәсіптің құрал қызметінде тұрып етістікке -па болымсыз жұрнағы жалғанып термин жасап тұр. Жаңа бір мазмұнға ие атау пайда болды. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде»: балық ұстайтын қармақ; балық жұтып қоятын кішкентай қармақ делінген. *Біреуі он бір балық – қызыл балық, Бірінен бірі өткен ұзын Балық жұтып қоятын қармақ балық. Етіне бағаласаң ет жетпейді, Аулаймыз қармақпенен ж ұ т п а салып* (Қара өлең). *Бір кезде шарт етіп қармақбауы үзілді. Ж ұ т п а м сабаздың аузында кеткен болу керек* (Ж.Молдағалиев, Айналайын атыңнан).

«ЖАДЫРА – балық аулайтын құрал, аудың күрделі түрі. Жадыра құрылымы мынадай: екі жағына керіле құрылатын түзу, әрқайсысының ұзындығы бес-алты құлаштан кем емес торлы бөлігі *қанат* деп аталады. Қанаттарының су астында тік тұруы үшін абақ деп аталатын ағаш кесінділері бекітіледі. Судағы балық қанаттарға тірелген соң, оның бойымен жүзіп отырып Жадыраның ішіне сүйірленген аузынан кіреді де, қайта шығуына мүмкіндігі болмай, тор ішіне қамалады. Жадыраға арналған тор жібек жіптен тоқылады. XX ғ. ортасында темірден тоқылған Жадыралар ондатр ұстауға жиі пайдаланылған. Жадыра атауы қазақ жеріне қоныстандырылған орыс, украиндардың, дунайлық балықшылардың тілінен енген. Балтық жағалауы балықшыларының тілінде «*вентерис*», украин тілінде «*ядра*» (ҚЭЭ, 2-том). Вентерис дегеніміз орыс тілінде түбірі вентерь дегеннен шыққан. Аудың бір түрі.

«Сондай-ақ Балтық бойы халықтарының тіліндегі аудың ерекше бір түрінің атауы (вентерис-вентерь-бөңтір) қазақ тіліне аудың бір түрінің атауы ретінде еніп бөңтір болып қалыптасқан. **Бөңтір** –талдан иіп, конус тәрізді етіп жасалған аудың бір түрі. Төрт бес жерден шеңберлеп жасаған бөңтірдің кірер аузы болады. Алғашқы шеңберден өткен балық екінші, үшінші, бесінші шеңберден – екі құлашқа жуық жерден өтіп, қайтадан кері шыға алмай, қазанға жинала береді. Кейбір әдебиеттерде бөңтірді қазақтар Дунай аңғарынан келген қоныстанушылардан үйренген деседі» (ҚЭЭ, 2-том).

Аудың бұл түрін «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» жергілікті сөз ретінде балық аулайтын аудың торы деп түсіндіріп кетеді. *Михаил Иванович пен Айдынғали төменгі арқанына тас, жоғарғы арқанына*

қозы байлаған кең көзді ж а д ы р а н ы үркіге тастауға кірісті (Ә.Сәрсенбаев, Шығ.).

Ал «Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде»: 1) балық аулайтын аудың түрі. Кең жадырамен қарагөзді аулауға болмайды (Гур., Тең.). *Михаил Иванович пен Айдынғали төменгі арқанына тас, жоғарғы арқанына қозы байланған кең көзді жадыраны үкіге тастауға кірісті* (Ә. Сәр., Тол. туғ., 44). 2) ау торының шашағы, үзіндісі. *Теңіздегі балықшылар жадыраны суға салып, қайта алып, суымен беті-қолын жуады. Басы шашақты жадыраны құман орнына пайдаланады. Әлгі қол жуған шашақ жадыраның үзіндісі екен* (С. Мұқ., Саях., 204). Тек негізі құрал – ау ретінде ғана емес, соның бір бөлшегі ретінде аудың шашағы ретінде де пайдаланады екен.

Жалпы «жадыра» деген атау украин тіліндегі «ядра» сөзіндегі дыбыстар дыбыстық өзгеріске ұшырап «ядра» қазақшаланып «жадыра» болып кеткен деген болжам жасаймыз. Ядраның түбірі «ядро» сөзінен шыққан. Ядро дегеннің өзі өзек, жүрек негіз деген семаны білдіреді, сыртқы пішіні дөңгелек немесе сопақ болып келеді. Жадыра атты аудың құрылысы ядроға ұқсағандықтан осындай атау берген деп ойлаймыз. «Вентерь» мен «ядра» атауын жергілікті халық өз тіліне икемдеп басқа тіл арқылы еніп, бөтіріп, жадыра деп айтылуына орай жазылып кеткен. Мұндай дыбыстық өзгеріске ұшырауды эпентеза дейді. Екеуінің атауы әртүрлі болғанымен құрылымы бірдей ау түрлері.

Белгілі бір кәсіпке, шаруашылыққа қатысты аясы тар, қолданысы жергілікті болып қалғанымен мәдени этимологиялық мазмұнға ие атауларды неге жаңғыртпасқа? Тілімізге еніп кеткен, бірақ ұмыт болып бара жатқан осындай атауларды сөз тіркесімен бірге беріп сөз қолданысындағы жиілігін неге көбейтпеске деген ой туады.

3.5.6 Ақпараттық технология метатілінің неологиялық қордың дамуындағы рөлі

Мультимедиа – мәтін, дыбыс, сурет, анимация, бейне секілді мазмұн түрлерін біріктіре пайдаланатын коммуникация түрі. Мультимедияның танымал мысалдарына презентацияларды, подкастарды, анимацияларды жатқызуға болады [257]. Сондай-ақ отандық ақпараттық кеңістікте мультимедияның синонимі ретінде интерактивті мультимедиа немесе интерактивті медиа терминдері қолданылады.

Мультимедиа терминін алғаш болып айналымға енгізген американдық Боб Голдстейн болатын. Ол 1966 жылы алғаш болып мультимедиа сөзін қолданған [258]. Осы кезден бастап мультимедиа ұғымы ақпараттық коммуникациялық технологиялардың жетілуіне қарай, күрделене берді. Осы уақыт аралығында мультимедияның қолданыс аясы да күрделі өзгеріске ұшырады. Мультимедияның қолдану аясы маркетинг, жарнама, көңіл көтеру және баспа саласында пайдаланатын техника мен амалдардың жиынтығын білдіретін атау деңгейінен, бүкіл дерлік салада пайдаланатын ақпаратты ұтымды жеткізудің әмбебап құралына айналды. Сонымен қатар бастапқы кездері мультимедиялық құралдар қалың көпшілікке қолжетімсіз, жүйесі күрделі әрі мультимедиамен жұмыс істейтін маманның арнайы біліктілігін қажет ететін болса, қазіргі таңда нарықта тұтынушының біліктілігі, дағдылары, қажеттілігіне, қалтасына қарай мультимедиялық өнімдердің кең ұсынымы бар. Жоғарыда келтірілген жағдайлар мультимедияның барлық салаларға енуін зор әсер етті. Бұл өзгерістер мен мүмкіндіктер білім беру саласына да кеңінен енді. Қазіргі таңда білім беру саласының барлық деңгейі мен буынында мультимедиялық құралдар кеңінен қолданылуда. Қазіргі кезде мультимедияның алуан түрлілігі, сондай-ақ күннен күнге жетілуі, оны қандай да бір классификациялауға мүмкіндік бермей жатыр. Ақпараттық технологиялар саласында мультимедияны сызықтық және сызықтық емес деп жалпы бөледі. Сызықтық және сызықтық емес мультимедиа адамның мультимедиялық өніммен өзара әрекеттесе алу мүмкіндігімен ерекшеленеді. Мәселен фильм, видео подкастың барысына адам әсер ете алмай, дайын күйінше тұтынатындықтан, сызықтық мультимедиаға жатады. Ал мультимедиялық өнім мен адам арасында өзара әрекеттесу мүмкіндік болса, бұл сызықтық емес мультимедиаға жатады. Аталмыш жалпы классификация қазіргі таңдағы мультимедиаға қатысты талаптарды толық қанағаттандыра алмайтындықтан, бұл классификацияның актуалдығы көп сауал тудырады. Екінші жағынан мультимедиа ұғымы адамның сырттан ақпаратты қабылдау мүшелері, яғни көру, есту, сипап-сезу мүшелеріне кешенді әсер ететін күрделі құралдар мен шешімдерді білдіретіндіктен, бұл ретте аталған бағытта зерттеулер жалғасып жатыр деген ойдамыз.

Қазіргі таңда мультимедиялық өнімдер тіліміздің лексикалық қорын байытудың бір құралы болып табылады. Себебі цифрлық коммуникацияның күннен күнге белең алуы және қолданыс аясының кеңеюі мультимедиялық өнімдерді әртүрлі ұлттың тіліне аударуға итермелейді. Бұл өз кезегінде аудармашылар үшін жаңа деңгейдегі белестер мен мәселелер әкеледі. Қазіргі таңда трансұлттық корпорациялар, ақпараттық технологиялар саласындағы алып компаниялар цифрлық өнімдері мен қызметтерін түрлі нарықтарға енгізуге мүдделі. Мүдделердің негізінде интернет пен ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қолжетімділігі жатыр. Бұл жағдай цифрлық өнімді тұтынушыға дейін жеткізу жолын қатты қысқартады. Алайда тілдік шекаралар цифрлық өнімдерді сатып алу және пайдалану ісін тежейтін өзекті мәселе болғандықтан, қазіргі таңда трансұлттық корпорациялар өнімдері мен қызметтерін тұтынушыға

жеткізу жолындағы тілдік шекараларды жою жолында толассыз еңбек етіп жатыр. Жұмыстар қазақ тілі жағдайында түрліше көрініс тауып тұр. Мәселен Apple корпорациясы 2019 жылдың күзінен бастап қазақша пернетақтаны [259] өнімдерінің амалдық жүйесіне қосты. 2020 жылдың 3 маусымынан бастап Microsoft корпорациясының барлық өнімі қазақ тілінде қолжетімді [260]. Трансұлттық компаниялардың өнімдерін жергілікті нарықтарға бейімдеу жұмыстары әртүрлі деңгейде көрініс табады. Бұл тұрғыда жинақтаған материалдарды талдау негізінде цифрлық өнімдерді жергілікті нарыққа бейімдеуге байланысты төмендегідей ерекшеліктерді анықтадық:

1) Цифрлық өнімдерді жергілікті нарыққа бейімдегенде трансұлттық корпорациялар ‘Think Global, Act Local’ стратегиясын пайдаланады. Яғни стратегиялық мақсатты негізге ала отырып, жергілікті ерекшеліктерді есепке алып әрекет ету;

2) Жергілікті нарыққа бейімделген өнім тек юзер интерфейсі қазақша өнімнен тұрмайды. Өнімнің нәтижелі жұмыс істеуін қамтамасыз ететін сол тілдегі техникалық қолдау қызметі, техникалық қолдау сайтынан тұрады;

3) Сондай-ақ цифрлық өнімге байланысты құқықтық мәселелерді реттейтін және өнімнің құпиялық саясатын қарастыратын құқықтық ақпарат болады.

Цифрлық өнімдерге байланысты жоғарыда аталған ерекшеліктер виртуалды өнімнің контентін құрайды. Бұл контент цифрлық өнімді әзірлеушінің ресми сайтында орналасады. Бұл ақпарат көпшілікке қолжетімді болады. Зерттеуіміз барысында трансұлттық корпорациялардың ресми сайттарында, өнімдеріне байланысты осы үш түрлі ақпараттың мәтінін қарастырамыз. Зерттеуіміздің келесі кезеңінде зерттеуіміздің бағытына сәйкес материал бере алатын компаниялар іріктеу мәселесі туындады. Іріктеу негізінен келесі параметрлер бойынша жүзеге асыруды ұйғардық: а) компанияның ел нарығындағы орны және үлесі; ә) қазақтілді өнімі және қызметінің болуы; б) қазақтілді сайтының болуы; в) қазақтілді техникалық қолдау сайтының болуы; г) қазақ тіліндегі контенттің жария және көпшілікке қолжетімді болуы. Жоғарыда аталған параметрлер бойынша іріктеу нәтижесінде, сұраныстарымызды толық қанағаттандыратын компаниялар тізімі жасалды. Зерттеу нысанымызға Microsoft (Azure, Office, Dynamics 365, құқықтық шарттар); Google (Android, Youtube, құқықтық ақпарат); IBM (білім орталығы, қолдау қызметі); Apple (iTunes, қолдау орталығы); HP (нұсқаулықтар, құқықтық ақпарат); Philips (нұсқаулықтар, құқықтық ақпарат); Epson (нұсқаулықтар, құқықтық ақпарат); Sony (нұсқаулықтар, құқықтық ақпарат); Classflow (нұсқаулықтар, құқықтық ақпарат); Eset (өнім сипаттамалары, құқықтық ақпарат); Kaspersky (өнім сипаттамалары, құқықтық ақпарат); FXCC (нұсқаулықтар, құқықтық ақпарат); Kleffman (сипаттамалар, құқықтық ақпарат); RUMEX (нұсқаулықтар, құқықтық ақпарат); Crosby (өнімдер мен қызметтер сипаттамасы, құқықтық ақпарат). Зерттеуіміздің барысында жоғарыда келтірген компаниялардың сайттарынан алған қазақша ақпарат зерттеуімізге материалдық қор болды.

Зерттеуіміздің келесі кезеңінде жинақталған материалдың ішінен жаңа сөздерді іріктеу жұмысын қолға алдық. Бұл ретте сөздерді жаңа сөзге қатыстылығын анықтау мәселесі туындады. Қазақ тіл білімінде неологизмдерге байланысты көптеген ғылыми теориялық еңбектер жазылғаны белгілі. Еңбектер теориялық тұрғыдан неологизм сипаты, түрлері, олардың неологизмнен сөздік қорға өту механизмдері көрсетілгенімен, практикалық тұрғыдан неологизмдерді тану мен іріктеу механизмдердің анық көрсетілмегендігі жұмысымыздың нәтижелілігіне ықпал ету қауіпі туындады. Аталған қауіптерді алдын алу мақсатында мәтін ішінен неологизмдерді анықтау механизмдерін нақтылау бойынша аталған салада маманданған ғалымдармен кеңестер өткіздік. Кеңестер барысында жаңа сөздерді анықтайтын бірнеше критерий анықталды. Алдымен жаңа сөз бұрын соңды қолданыста болмаған ұғымды білдіруі қажет. Болмаса көмескіленген ұғымның жаңа қолданыстағы жаңғыруы болу керек. Осы ретте зерттеуімізде қарастыратын ақпараттық-коммуникациялық компаниялардың жаңа сөздерді тудыру әлеуеті жоғары екені белгілі. Екінші жағынан ақпараттық технологиялар қарқыны жоғары салалардың бірі және қазіргі кезде цифрландырудың негізгі қозғаушы күші болғандықтан, аталған саланың адамзаттың тіршілігінің бүкіл дерлік сегментіне еніп бара жатыр. Жаңа сөздерді анықтаудың критерийлері анықталғаннан соң, жиналған деректерді верификациялау, яғни актуалдылығын анықтау қажеттілігі туындады. Жиналған деректерді жаңалығына тексеру көп уақыт алатын және әртүрлі дереккөздерден қарастыруды қажет етеді. Сондай-ақ жұмыстың бұл бөлігі отандық сөздіктермен бірге шетелдік сөздіктермен тығыз жұмыс істеуді қажет етті.

Жұмыстың келесі кезеңінде жинақталған сөздерге талдау жүргізіліп, дефинициясы жасалды. Бұл ретте ақпараттық технологиялар мен қаржылық технологиялар саласындағы жаңа сөздердің анықтамасын жасау ісі біршама қиындықтар туғызды. Оған бірнеше факторлар әсер етті. Ақпараттық технологиялар саласындағы неологизмдердің анықтамасын жасау сол саланың құрылымын білуді қажет етеді. Ақпараттық технологиялар саласындағы үдерістерді терең зерттеуді меңзейді. Сол саланың метатілін білуді талап етеді. Сол себепті бұл саладағы жаңа сөздердің анықтамасын жасау сала бойынша басылымдарды ақтаруға мәжбүрледі. Алайда бұл жұмыс біздің ізденістеріміз үшін оң әсер еткені айқын болды. Себебі біздің тараптан жаңа сөз болып танылған біршама тілдік бірлік, пысықтауға келгенде жаңа сөз болмай

шықты. Жұмыстың бұл бөлігі тек сөздердің анықтамасын жасауға көмектеспей, сөздерді іріктеуге де септігін тигізді.

Жұмыстың келесі кезеңінде жинақталған сөздер мен оның анықтамасын пысықтау ісі жүргізілді. Бұл істе институттағы тәжірибелі әріптестердің көмегіне жүгіндік. Жинақталған сөздер институт мамандарының поштасына тексеруге жіберілді. Жинақталған материалдарды талдау барысында жаңа сөздердің дефинициясы жетілдірілді. Сондай талқылаулардың бірінде әрбір жаңа сөздің анықтамасының астына мәтіннен 2 мысал тіркеу талабы қойылды. Себебі неологизмнің анықтамасымен қатар мәтін ішінде қолданылуын көрсету мақсаты қойылды. Осы кезеңде жинақталған жаңа сөздер қайта қарастырылды. Мәтіндер қорынан және интернетті пайдалана отырып жаңа сөздердің мәтін ішінде қолданылу мысалын жинақтау жүргізілді. Деректер қайта жинақталған соң, жоба жетекшісіне тексеруге жолданды. Жұмыс барысында материалдар бірнеше рет қайта өңделді. Жиналған мәліметтер жоба қатысушыларымен бірлесе келіскен пішімге келтіріп, жинақтауға жібердік.

3.6 Жаңа әліпбидегі теологиялық сөздік

3.6.1 Кирил және латын графикаларындағы теоллингвистикалық ұғымдар сөздігі

Бұл сөздік қазақ тіл білімінің сапалы жаңа бағытын ашады. Алайда, бұл шынымен жаңа ма және бұл бағыттың жаңалығы неде? Орынды сұрақ. Діни сала әрқашан әлемдік лингвистиканың пәні болған. Ал әлем халықтарының рухани өміріндегі лингвистика мен теология үнемі өзара әрекеттесіп, бірін-бірі толықтырып, ұжымдық интеллект пен тілдің дамуына ықпал етті. Бұның түсіндірмесін тарихи оқиғалардан таба аламыз.

Патшалық режимнің құлауы мен Ресей империясындағы 1917 жылғы Қазан төңкерісінің аяқталуының идеологиялық зардаптары жауынгерлік атеизмді бұқара санасына белсенді енгізу және ғылыми интеллигенцияның санасына гностикалық атеизмді енгізу болды. Шіркеу мемлекеттен бөлінді, ал дін метафоралық түрде «халықтың апыны» деп жарияланды. Алдымен тыйым салынды, қуғындалды және қуғын-сүргінге ұшырады. Содан кейін партиялық және мемлекеттік құрылымдар тарапынан басқарылды және жасырын қадағаланды. Бірнеше теологиялық оқу орындарының шектеулі шеңберінде шоғырланған теология зайырлы ғылыммен байланысын жоғалтуға мәжбүр болды. Философия этика және эстетикамен, әлеуметтану психологиямен, тарих археологиямен, мәдениеттану этнографиямен, әдебиеттану фольклор және мифологиямен және, әрине, лингвистика теологиялық аспектілерге жүгініп, көбінесе фактологиямен шектелді. Лексикологтар мен фразеологтар діни лексика, сөздіктердегі дәйексөздер, түсіндірме және аударма, жалпы лингвистикалық және мәдени-терминологиялық, семантиканың ерекшеліктерін мұқият зерделеп, лексикалық және фразеологиялық бірліктерді әртүрлі діндерге және олардың ағымдарына қатысты мәтіндерде қолдануды қамтыды. Бұл тенденция кейінірек қалыптасқан социалистік лагерь елдеріне, әсіресе дәстүрлі түрде православие дінін ұстанған елдерге таралды.

Социализмнің жеңілуімен және Кеңес Одағы мен социалистік лагерьдің құлдырауымен идеологиялық маятник қарама-қарсы бағытта тез серпілді. Шіркеу дін қайтадан мемлекеттің тірегі және құралына айналды. Зайырлы ғылымдардың өкілдері саясаткерлер мен мемлекет басшыларына еріп дінге назар аударды. Нәтижесінде, дәл осы елдерде теософия, теокультурология, теоэтнография, теофолклористика, лингвистикалық теология, теологиялық лингвистика және т.б. жаңа ғылыми бағыттар пайда болды.

Ресейден, Украинадан және Сербиядан, православие дінін ұстанатын кейбір ғалымдар, сондай-ақ басқа посткеңестік мемлекеттердегі олардың ізбасарлары теоллингвистикалық мәселелерге толығымен шоғырланған. Олардың күшімен зерттеу пәні анықталды: дін тілі және оның басқа тілдік салалардағы элементтері.

Теоллингвистика теориясы әлі толық жетілдірілмеген, бірақ пост-атеистік елдер халықтарының тілдеріне арналған қолданбалы жұмыстарда қолданыла бастады. Сайып келгенде, теологиялық лингвистиканың қолданбалы міндеттерінің бірі осы синхронды және диахронды этнолингвистикалық сөздіктерді құрастыру болады.

Бақытымызға орай, дінтанушы-жазушылар мен лексикологтардың көптеген ұрпақтары еврей және христиандардың қасиетті жазбаларының, Құран мен хадистердің дәстүрлі сөздіктерін, олардың ұзақ түсіндірмелері мен зерттеулерін, сондай-ақ осы түсіндірулер мен зерттеулерге көптеген пікірлерді жинақтап, күнделікті қолданады. Өзге діндер үшін көп нәрсе жасалды, олардың элементтері байланыстардың арқасында қазақтың тарихи жадында сақталған

3.6.2 Теоллингвистикалық сөздіктің сөзтізбе құрамы

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Заман сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет» деп көрсетеді. Расымен де, тарихта заман сынынан сүрінбей өткен құндылықтарымыз ол – тіл мен дін. Яғни ұлттық санамыздың жаңғыруы діни құндылықтармен астасып жатады. Осыған байланысты қазіргі таңда ұлтымыздың рухани-мәдени құндылықтарын жаңғыртуға бағытталған жұмыстардың бірі – теологиялық мазмұндағы ислам дініне қатысты лексиканы жинақтап, семантикалық өрісіне және қолдану ерекшелігіне талдау жасап, латын графикасына көшу науқанында қос (кирил және латын) графикада лексикографиялауды қажет етеді. Бүгінгі мәдени-қауымдастық ортада қолданылатын діни сөздерді жаңа латын әліпбиімен лексикографиялаудың мынадай себептері бар:

біріншіден, ертеректе қолданылған діни сөздердің кеңестік дәуіріндегі цензураның әсерінен қолданыстан шыққан сөздердің кейбірі түсініксіз тілдік бірліктер қатарынан орын алса, кейбірі діни сананың жаңғыруына байланысты қайта әлеуметтік мән алды;

екіншіден, бүгінгі қоғам ислам қағидаларын дұрыс түсініп, ұғынуда әртүрлі әсер етуші факторлардың ықпалында қалып отырғаны да жасырын емес;

үшіншіден, діни ұғымдар мен сөздерді кейбір тіл тұтынушылары әртүрлі қабылдап, талғаусыз қолдану үрдісі аңғарылады. Мәселен, қазіргі қоғамдық санада «Алла ризалығы үшін істелген әрбір іс-қарекет» мағынасындағы «жиһад» сөзін теріс бағыттағы ақпараттың салдарынан кейбіреулер «қару алып соғысу» деп біржақты түсінеді.

төртіншіден, қазіргі кирил графикада орфограммасы әртүрлі жазылып жүрген діни тілдік бірліктер баршылық. Мысалы, *әлімсақ, әлімсақ, әлімсақ, т.б.* Бұл сөздің семантикасын анықтауда кері ықпал етеді.

Осындай сыртқы және ішкі лингвистикалық түркіжайттардың әсерінен қазіргі қазақ тіл білімінде діни ұғымдар мен сөздердің арнаулы сөздігін әзірлеуді талап етеді. Сондықтан діни тілдің мәселелері бүгінгі таңда өзекті де күрделі мәселе болып табылады.

Жалпы теология «Құдай» деп аталатын тылсым күшті тануға, нақты бір діни сенім мен заңдарды, нормаларды зерттеуге бағытталған ғылым саласы деп танысақ, түркі халықтарының Ұлы Жаратушыға деген сенімін өзін екі кезеңге бөліп қарастыруға болады:

1. көне түркі халықтарының алғашқы діни-мифологиялық сенімі;
2. ортағасыр түркі халықтарының ислам дінін қабылдағаннан кейінгі діни сенімі.

Көне түркі халықтарының алғашқы діни-мифологиялық сенімі. Исламға дейінгі «Құдай» деп санайтын көне түріктердің діни-мифологиясын зерттеген ғалымдар тарапынан көшпелі түркі халықтарының алғашқы діни сенімі тіршіліктің қайнар көзі – табиғат, ал табиғатты жаратушы «Тәңір» ұғымымен байланысты екенін жазба ескерткіштер негізінде дәйектелді. Қазақ тіл білімінде мифтік танымның тілдік көріністері ретінде Н.Уәлиевтің, А.Наурызбаева, Б. Сүйерқұл, Қ.Ғабитханұлы, Б.Ақбердиеваның, Б.Есекеевтің, Р. Байымбетова т.б. ғалымдардың еңбектерінде зерттелген.

Түркі халықтарының табиғи күштерді пір тұтып, *Көгілдір Аспанды* – ең жоғарғы әлемнің тірегі, *Жер мен Суды* – тіршіліктің тірегі деп санағанын көне түркі тілінде жазылған жазба деректерінде көрініс табады. Жер мен Суға мінажат ету дәстүрі осы уақытқа дейін сақталғанын қазіргі тіліміздегі *шөпті (көкті) жұлма, жерге түкірме, ағын суға кір жұлма, судың да сұрауы бар, құдыққа түкірме, жер құтты болса, малы сүтті болады* т.б. көптеген наным, тыйымдар мен мақал-мәтелдердің осы табиғатпен біте қайнарудан туындаған ұғымдар екенін аңғаруға болады.

Көне түріктердің **космологиялық** сенімімен байланысты Күн, Ай, Жұлдыз сияқты аспан денелерін киелі ұғым ретінде қадірлегенін қазіргі тілімізде жиі қолданатын *айға қарап дәрет сындырма, айды қолыңмен көрсетпе* т.б. тыйым сөздерде де көрініс табады. Ал Күнге байланысты Қ.Жұбанов қазіргі тіліміздегі *күн көру, күнелту* сөздерінің бір кездерде *күнді көру, күнді ерту* деген тура мағынасында жұмсалғанын, ал оның себебі ойлаудың белгілі бір кезеңінде «тіршіліктің өзі» деп қабылдаудың болғандығы арқылы түсіндіреді [8].

Ата-бабаны қастерлеп, оның аруағына сыйыну үрдісі де көне түркілерден жалғасып келе жатқан халқымыздың ежелгі дәстүрі діни-мифологиялық сенімі **демонологиямен** де байланысы бар. Тілімізде осымен байланысты *аруағы (арқасы, жыны) қозды, аруағы ұстады, аруақтарға бағыштау, аруақтарға сыйыну, аруақтарға тие берсін, аруағына атағаным, аруақтарға арнап иіс шығару, аруақ қону* т.б. тұрақты сөз тіркестері қалыптасқан.

Осындай түркі халықтарының алғашқы діни-мифологиялық таным-түсінігі қазіргі қазақ тіл білімінде космологиялық және демонологиялық фразеологиялық тілдік бірліктерінің, тыйым сөздердің, мақал-мәтелдердің қалыптасуына негіз болды.

Көне түркі халықтары VII-VIII ғасырлардан бастап ислам дінін қабылдайды. Көк тәңірлік діні ислам сенім негіздерімен арасында аса көп айырмашылықтар болмағандықтан, Хак дінді қабылдау түркілер үшін

аса қиындық туғыза қоймаған еді. Көне түркілер тек Көк тәңірге сеніп, соған үміт артып, жарылқау тілесе, исламда да тек Жаратушы Аллаға иман келтіреді. Осымен байланысты бұл кезеңде түркі халықтарының ассоциативтік танымында Жаратушы құдыретке, пайғамбарларға деген сенім, Аллаға құлшылық, тағзым ету т.б. рухани әуелетін құрайтын қасиеттер діни-мистикалық, діни-мифологиялық сарында жазылған Ахмед Яссауидің «Диуан-и хикметі», Насыраддин Рабғузидің «Қиссас-ул әнбиясы», Әлидің «Нахдж ал-Фарадиси» өз дәуіріндегі діни шығармалардың ең маңыздысы деп айтуға болады.

Ислам діні ислам дінін қабылдаған түркі халықтары үшін адам бойындағы жаман мен жақсыны ажыратуды, өзін-өзін тануды, тазалықты сүюді, адалдықты, пәктікті, ізгілікті құрметтеуді үйретті. Исламның бұл танымы XIX-XX ғғ. ақын-жазушылар шығармаларына да өз ықпалын тигізді. Әсіресе, бұған діни әдебиеттердің дамуы үлкен себепкер болды. Өйткені шағатай тілі біз сөз етіп отырған кезеңде түркі тілдерінде жазылған мұсылманша теологиялық әдебиеттің ресми тіліне айналған болатын [161, 40]. Бұны біз ислам іліміне өте сауатты осы кезеңдегі ақын-жазушылардың шығармаларындағы діни сөздердің түрлі (аллегория, метафора, теңеу) көркемдегіш құралдар арқылы құбылтып жұмсағанынан да аңғарамыз. Осыған орай кирил және латын графикаларында әзірленетін теолінгвистикалық сөздікке (Теолінгвистикалық сөздікті әзірлеушілер: фил.ғыл. кандидаты Р. Мұхитдинов, PhD Қ. Жұмабек, Ә. Сейдамет) тек *ислам лексикасына қатысты діни ұғымдар мен тілдік бірліктердің құрамы* жинақталып, сөзтізбеге іріктелініп алынады. Ал діни сөздердің құрамы орта ғасыр жазба мұралары, XIX-XX ғғ. діни сарында жазылған ақын-жазушылар шығармалары мен өлең толғауларында, түрлі халықтық дастандар мен эпос жырлары, қазіргі діни тақырыптағы сайттар мәтіндерінде көрініс табады. Сөзтізбеге осы аталмыш әдебиеттерден дәйектемелік материалдарды жинақтау барысында ислам дініне қатысты тілдік бірліктер семантикалық тұрғыдан былайша сараланады:

- жалпыхалықтық қолданыстағы діни сөздер;
- қайта жаңғырған діни сөздер;
- діни дикурстағы діни сөздер.

Жалпыхалықтық қолданыстағы діни сөздер сөздіктің негізгі бөлігін құрайды. Яғни қазақ халқының діни санасында нық орын алған, тілінде анық көрініс тапқан, жиілігі жоғары, белсенді қолданылатын ислам дінінің сөздері қамтылады: *намаз, ораза, шариғат, дәрет, ақырет, аманат, құран, сүре, аят, Алланың бұйрығы, имам, насихат, парыз, тағдыр, тақуа, таразы*, т.б.

Қайта жаңғырған діни сөздер. Кеңес үкіметі тұсындағы саясаттың салдарынан қолданыстан шығып, қайта жаңғырған діни мазмұндағы сөздер қамтылады. Мысалы, *жамағат, жәми мешіт, харам, халал, ғибадат, ақырзаман, талақ, мүшірік* (Аллаға серік қосып, Онымен қатар бір нәрсеге табынатын көпқұдайшыл адам), *минажат* (Алла тағалаға құпия жалбарыну), *неке, ниет, талақ, тауһид* (Алла тағаланы бүкіл әлемді жалғыз Жаратушы, Одан басқа құдай жоқ екендігіне және Оның есім-сипаттарында Дара екендігіне сену), *ширк* (Аллаға серік қосу), *намазжасай* т.б. Осындай қазіргі қоғамда ұмыт бола бастаған, қолданыста шыққан кейбір діни сөздерді сөздікке тіркеп, мән-мағынасын ашып, қайта «тірілту», «жаңғырту» жағы да ескеріледі.

Діни дикурстағы сөздер – қазіргі тілімізде қолданылмайтын, бірақ діни дикурста теолог ғалымдардың, имамдар мен молдалардың және олардың шәкірттерінің арасында қолданылатын діни сөздер мен ұғымдар. Мысалы, *абдилә* (Абдуллаһ атты төрт сахабаның ортақ атауы), *ағраф* (жаннат пен тозақ арасындағы мекен), *ақба* (Меккеге таяу Мина жазығындағы жердің аты), *ақида* (діни сенім), *ақиқа* (бала туғанда жасалатын той (шілдехана), ақса мешіті (құдыстағы мұсылмандар қасиетті санайтын үш мешіттің үшіншісі), *илһам* (Алла тағаланың әулие, тақуа құлдарына беретін аяны), *ирада* (Алла тағаланың қалауы), *уахи* (Алла тағаланың пайғамбарына адамзатқа таныс емес, жылдам әрі жасырын жолмен беретін бұйрығы, тыйымы және хабары), т.б.

Сөзтізбеге діни лексиканың лексика-семантикалық тақырыптық топтарын құрайтын Алланың есімдері, Аллаға айтылатын мадақ сөздер, пайғамбар, сахаба есімдері, пайғамбар серіктері, пері-періште, сайтан сияқты ғаламзаттық жаратылыс иелерінің аттары, Құран сүрелері мен аяттары, діни сенім атаулары, тағзым ететін қасиетті атаулар, діни мейрамдар, Жаратқанға тағзым ету, иман келтіру мәніндегі тілдік бірліктер, жаннат, тозақ атаулары, ислам дініне қайшы келетін ұғымдар алынады. Осылардың ішінде сөздіктің негізгі сөзтізбе құрамы Аллаға тағзым ететін қасиетті атаулар (*Алланың кітабы, Құран Кәрім, Таурат, қағба, қара тас, қадір түні, әл-харам мешіті, әбәбил, әжуа, бақиғ, бәйтолла, бәйт әл-мақдис, забур, зәмзәм, йемен бұрышы, құбыла, сафа, хауыз*) мен Жаратқанға тағзым ету, иман келтіру (*азан айту, алғашқы тәкбір, ауызашар, әда, бесін намазы, бидғат, бой дәрет, ғұсыл алу, дағауат, дәрет намазы, жайнамаз, жамағат намазы, жамиг мешіт, зекет, зікір, игтикаф, қажсылық, қаза намазы, қатым, қиям, нәпіл, неке, рүкүғ, садақа, сәжде, тауап, ұмра*) мәніндегі тілдік бірліктерден тұрады.

3.6.3 Теолингвистикалық сөздіктің құрылымы

Қазақ лексикографиясында бұрыннан қалыптасқан дәстүр бойынша сөзтізбеге алынған лексикалық тілдік бірліктер жеке-жеке *сөздік мақала* тәртібімен ұсынылады. Себебі сөздік мақала сөзтізбеге алынған сөздің барлық лингвистикалық параметрлерін көрсететін ақпарат бөлігі болып саналады.

1. Зерттеу нысанымызға алынған діни сөздердің басым көпшілігі араб және парсы тілінен енген сөздер болғандықтан, сөзтізбеге алынған жалпыхалықтық қолданыстағы діни сөздер қос графикада (кирил және латын) қазіргі қазақ тіліндегі игерілген нұсқасы бойынша жазылады: *сүннет* (сунна емес), *Алла* (Аллаһ емес), *дәрет* (таһарат емес), т.б. Ал діни дискурстағы сөздер мен ұғымдар араб тіліндегі нұсқасымен транскрипцияланып жазылады: *жиһад, забур, зул-хижжа, зухд, илхам*, т.б. Себебі бұл сөздер пассив қолданылатын сөздердің қатарынан орын алады.

2. Атау сөзден соң тік жақша ішінде сөздің нақты қай тілден енгендігі туралы басты этимологиялық белгісөзі, сол тілдердегі оқылымы және графикалық нұсқасы көрсетіледі:

СҮННЕТ [ар. сунна سنة]

3. Араб, парсы тілінен енген сөздер қазақ тілінен енгенде түрлі семантикалық өзгерістерге ұшырайтындықтан, сол тілдегі негізгі мағынасы тік жақша ішінде арабграфикалы нұсқасынан кейін көрсетіледі:

АЗАН [ар. эзан أذان – жариялау, хабарлау, хабар тарату]

БАРЗАХ [ар. барзах برزخ – бөліп тұрушы, ортадағы нәрсе]

ШАҺАДАТ [ар. шаһадат الشهادة – куәлік беру]

4. Аталмыш сөздіктің ерекшелігі сөзтізбеге алынған әр сөзге діни мазмұндағы түсіндірмесі беріліп отырады. Басты талап – сөзтізбеге алынған лексикалық бірліктің табиғатын, мазмұнын теолингвистикалық тұрғыдан толық аша алатын ақпарат болуы қажет. Оның үстіне жаһандану заманында әртүрлі әсер етуші факторлардың ықпалында өмір сүріп жатқан бүгінгі қоғамға діни сөздерге берілетін анықтамалар мен түсіндірмелер артық ақпаратқа жол берілмеуі қажет. Осы ретте сөздікке берілетін анықтамалар мен түсіндірмелер исламтанушы, философия ғылымдарының кандидаты Р. Мұхитдиновтың қатысуымен орындалды. Бұл сөздіктің сапалы әзірленуіне ықпал етті:

ҚАЗА [ар. қада قضاء] – з а т. *Парыз амалды уақыты шыққаннан кейін орындау.*

ҚАРИ (қары) [ар. қари قارئ – оқушы] – з а т. *Құранды жатқа оқитын адамға берілетін атақ.*

5. Тілімізге енген кейбір араб, парсы сөздерінің діни мағынасынан бөлек бірнеше мағынада қолданылатыны белгілі. Мәселен, «мұнара» сөзінің қазақ әдеби тілінде семантикалық өрісі мынадай: **1.** *Мешіттің мұсылмандарды намазға шақыруға арналған биік күмбезі. 2.* *Биіктігі еніне қарағанда бірнеше есе артық мөлшерде тік цилиндр түрінде жасалған архитектуралық құрылыс. 3.* а у ы с. *Үлкен, зор, алып. 4.* а у ы с. *Биіктен көріну, үлкен іс атқару мәнінде.* Осы сияқты «парыз» сөзінің мынадай екі мағынасы қалыптасқан: **1.** з а т. д і н и. *Мұсылманның діни міндеті. 2. з а т. *Азаматтық борыш, міндет.* Осындай бірнеше мағынада қолданылатын сөздердің сөздік мақалаға тек діни мағынасы бар сөздер ғана тіркеледі.*

6. Кейбір діни сөздердің екі мағынада қолданылатыны кездеседі. Бірақ олардың саны көп емес. Мәселен, «имам» сөзінің екі мағынасы бар: **1.** *Ислам әлеміндегі барлық мұсылмандар мойындаған, өзінің мектебін қалыптастырған, көптеген шәкірттер дайындаған атақты, үлкен ғалым. 2.* *басшы, намаз оқығанда басқа адамдарға басшы болатын адам, мешіттің имамы: мешіттің басшысы.*

7. Лексикографиялық дәстүрлі бойынша, сөзтізбеге алынған сөздердің түбірі негізінде туындаған ұялық формалары мен еркін сөз тіркестері мен тұрақты сөз тіркестері алынып, кіші әріптермен көрсетіледі:

КӘЛИМА [ар. кәлима كلمة – сөз] – з а т. «Алладан басқа құдай жоқ» (*Лә иләһә иллаллаһ*) сөздің қысқарған түрі. Бітіріп **к ә л и м а с ы н** өз аузымен, Шаһыманың тәнісінен шықты жаны (Бабалар сөзі, Діни дастанда, 15-том). Төсекке жатқанда **к ә л и м а с ы н** қайталап, тілек тілегенде «Алла құлым дегей, Пайғамбар үмбетім дегей» деп қайырды (Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы, Дін мен дәстүр). Ислам дінінің негізгі тірегі осы айтылған **к ә л и м а** болып есептеледі (С.Сейтбеков, Иман негіздері).

Кәлима әт-таухид [كلمة التوحيد] «*Лә иләһә иллаллаһ. Мухаммаду расулуллаһ*» (Алладан басқа тәңір жоқ, Мұхаммед Алланың елшісі) деген сөз. Ижмали иман **к ә л и м а т а у х и д** және кәлима шахадаттан тұрады (С.Сейтбеков, Иман негіздері).

Кәлимаға тіл келтіру – е т. «*Лә иләһә иллаллаһ. Мухаммаду расулуллаһ*» (Алладан басқа тәңір жоқ, Мұхаммед Алланың елшісі) деген сөзді тілімен айту. Дәрет алып болғаннан кейін **к ә л и м а ғ а т і л к е л т і р і н**, Пайғамбарға (с.а.с.) салауат айтып, дәрет алғаннан кейін оқылатын дұғаны оқу (Р.Мұхитдинов, Фикһ әл-ғибадат (Ханафи мазһабы негізінде)). Адамзаттың ардақтысы – Мұхаммед (с.а.с.) Аллаһтың соңғы діні, иманның шарттары жайында егжей-тегжейлі баяндап берген соң Әбу Зәһр сол жерде **к ә л и м а ғ а т і л і н к е л т і р і н**, мұсылман атанады (А.Әділбаев, Саңлақ сахабалар). Бір жақсылық қылайын, кемпір, – дейді, **Тіліңді кәлимаға келтір**, – дейді (Бабалар сөзі, Діни дастандар, 11-том).

8. Сөзтізбеге алынған сөздердің түбірі негізінде туындаған еркін сөз тіркестері мен тұрақты сөз тіркестері барлық жағдайда да алына бермейді. Себебі негізгі тұлғалы сөз бен сөз тіркестері арасында семантикалық алшақтық байқалады. Мәселен, мына сөздік мақалаларға назар аударайық:

ҒИБАДАТ [ар. ғибадат *العبادة*] – 3 а т. 1. *құлшылық*. 2. *Аллаһ тағала жақсы көретін барлық сөздер мен жасырын және жария істер*. Періштелер Алланың жарлығы бойынша Адам мен Хауаға бас иіп, **ғибадат** етеді (Бабалар сөзі, Шежірелік жыр-аңыздар, 81-том). Қызметшілер сыртқа шыққанда, орданың сыртында басын төмен салып, **ғибадатын** жасап отырған киім киісі бөлек төрт кісіні көрді (Бабалар сөзі. Тарихи аңыздар, 85-том). **Ғибадат** – олардың қорегі (Қ. Жолдыбайұлы, Имани гүл).

ҒИБАДАТ КІТАБЫ [ар. кітабу әл-ғибадат *كتاب العبادة*] – 3 а т. *Дәрет, намаз, ораза, зекет және қажылық тарауларын зерттейтін фиқһ ғылымының саласы*. «**Ғибадат** кітабы ҚМДБ-ның сараптау комиссиясы тарапынан мақұлданды (А.Тойшыбайұлы, «Ғибадат» кітабы жарыққа шықты, muftyat.kz).

«Ғибадат» сөзінің 1. «құлшылық». 2. «Аллаһ тағала жақсы көретін барлық сөздер мен жасырын және жария істер» мағыналары «ғибадат кітабы» тіркесіне берілген мағынасына сәйкес келмейді. Сондықтан *ғибадат* сөзі мен *ғибадат кітабы* тіркесі бір сөздік мақаланың құрамында емес, жеке-жеке сөздік мақала ретінде тіркелуі тиіс. Сол сияқты «қағбаның бір бұрышында орналасқан жаннаттан түсірілген тас» мағынасындағы *қара тас* тіркесін «қара» сөзінен туындаған тіркес ретінде бере алмаймыз. Себебі *қара тас* мұсылмандардың қағбада тағзым ететін қасиетті тастың атауы. Осындай діни қауымдастық ортада жиі қолданылатын *сират көпір, амал дәптері, тура жол*, т.б. жеке-жеке атауға ие болған ұғымдар.

СИРАТ КӨПІР (қыл көпір) [ар. *الصراط*] – 3 а т. *Қиямет күні тозақтың үстінде құрылатын қылдан жіңішкі, қылыштан өткір, жабысқақ ілмек тікенектері бар, тайғанақ көпір*. Би ғамалсалынған бұзық көпірден, Жаһаннам үстінде **сират** жақсы дүр (Х.Жанарыс, Қ.Қ.Талқанбаева, Мәшһүр-Жүсіп қолжазбаларындағы ислам мәдениеті.).

Осылайша діни бірліктерді жинақтау барысында тілімізде тұрақталған, қалыптанған діни сөз тіркестерінің саны көп екені аңғарылады. Олар есімді және етістікті сөз тіркестері деңгейінде қолданыс тапқан.

Есімді сөз тіркестері: *Адам Ата, айт намазы, амал дәптері, құрбан айт намазы, ақида ілімі, ақса мешіті, алғашқы тәкбір, Аллаһ елісі, Аллаһтың кітабы, аттахият дұғасы, арафа күні, аср намазы, афақ аумағы, бесін намазы, бой дәрет, ғайып әлемі, ғибадат кітабы, барзах әлемі, бәну исраыл, бекітілген сүннет, бекітілмеген сүннет, ғибадат кітабы, дәрет намазы, жамағат намазы, жамиз мешіті, жаназа намазы, жұма намазы, зәм сүресі, истихара намазы, ифада тауабы, ихрам киімі, кітап иелері, куәлік сөздері, кусуф намазы, қабір азабы, қадір түні, қаза намазы, қара тас, қарызға батқандар, қасыр намазы, қиямет күні, құптан намазы, қыл көпір, мизан таразы, пітір садақасы, үр қыздары, үтір намазы, сабыр айы, сахих хадис, сират көпір, таширик күндері, тәруия күні, тура жол, хадис мектебі, харам аумағы, хасан хадис, Хауа Ана, хил аумағы*, т.б.

Етістікті сөз тіркестері: *азан шақыру, балиғатқа толу, дәреті бұзылу, дем салу, дүре соғу, зекет беру, зікір салу, иман келтіру, ихрам кию, ихрамға кіру, кәлімаға тіл келтіру, құрбандық шалу, имамға ұю, салауат айту, сәлем беру, серік қосу, сұр үрлеу*, т.б.

9. -лық/-лік жұрнақтары жалғанған зат есім, қытыстық сын есім арқылы жасалған діни сөздер жеке сөзді мақалаға алынуы тиіс: *асылық (қарсылық), тәкаппарлық, шүкіршілік*, т.б.

10. Сөздің бірнеше варианты болған жағдайда, әдеби вариант атау сөз ретінде, қалғандары содан кейін жақша ішінде орналастырылады: **ӘЛІМСАҚ** (әлмисак), т.б.

Сонымен, аталмыш сөздікті әзірлеуде осы аталған лексикографиялық параметрлермен ғана шектелмейді. Сөздік А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында орындалып жатқан «Латынграфикалы жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын жаңғыртудың ғылыми-лингвистикалық базасын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы зерттеу аясында алғаш рет әзірленіп отыр, болашақта әлі де толықтыруды, өзгертуді қажет етеді. Дегенмен бұл сөздік жаңа графикада бүгінгі қоғамның сұранысын өтейтін, теоллингвистикалық ақпарат беретін еңбек болады деген сенімдеміз.

3.6.4 Теоллингвистика ұғымы және діни сөздік түзу мәселесі

Теоллингвистика (грекше *theos* – құдай, латынша *lingua* – тіл) – қазақ тіл білімінде тіл мен дін салаларын ұштастыра зерттейтін жаңа әрі енді қарастырылып жатқан бағыттардың бірі. Теоллингвистиканың дербес ғылыми бағыт ретінде қалыптасуы мен дамуына И.В.Бугаева, А.К.Гадомский, В.И.Постовалова сияқты ғалымдардың біршама үлес қосқаны белгілі. Н.Н.Глубоковский өзінің «Греческий язык Нового Завета в свете современного языкознания» (1915) атты еңбегінде теологтар мен тіл мамандарының бірлесе жұмыс істеу қажеттігін атап көрсеткен болатын [262]. *Теоллингвистика* терминінің ең алғаш рет 1976 жылы лингвистикалық еңбектерде қолданылғаны айтылады. 1981 жылы *теоллингвистика* терминін белгиялық

тілші-ғалым Жан-Пьера ван Ноппен қолданады (Noppen J.P. van (ed.), *Theolinguistics*, (Studiereeks Tijdschrift Vrije Universiteit Brussel. Brussel, N.S.8, 1981). И.В.Бугаева *теолингвистика* терминінің қолданылуы бойынша «Д.Кристелдің Кембридж тіл энциклопедиясының арқасында «теолингвистика» термині ерекше танымал болды. А.Вагнер 1999 жылы Кассельде өткен 32-ші лингвистикалық коллоквиумда «Теолингвистика? – Теолингвистика! (Theolinguistik? – Theolinguistik!)» тақырыбында баяндама жасады. Ол бұл терминді лингвистикада бұрыннан қалыптасқан «әлеуметтік лингвистика» және «нейролингвистика» терминдерімен салыстырып, теологияның мақсаты мен міндеттерін анықтады. 2008 жылы Германияда Theolinguistik сериясының 1-томы шықты. Бүгінгі таңда оның 5-уі жарық көрді. Сондай-ақ теолингвистика бойынша халықаралық жұмыс тобы құрылды» [263, 293 б.] – деп жазады.

ҚР БҒМ ҒК Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Латынграфикалы жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын жаңғыртудың ғылыми-лингвистикалық базасын әзірлеу» жобасының 4.12 тармағына сәйкес жасалған «Кирилл және латын графикаларында теолингвистикалық сөздікте» (*Жауапты редакторы: PhD Жұмабек Қуаныш Жұмабекұлы, жауапты шығарушы: ф.ғ.к. Сейтбекова Айнұр Аташбекқызы, авторлары: ф.ғ.к. Мұхитдинов Рашид Сражұлы, PhD Жұмабек Қуаныш Жұмабекұлы, докторант Сейдамет Әсел Қазбекқызы*) қазақ тіліндегі діни еңбектер мен жүз томдық «Бабалар сөзі», XIX–XX діни сарында жазылған дастандар, Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі және тағы басқа ислам энциклопедиялары, сондай-ақ діни сайттардағы мәтіндерде қолданылған тек Ислам дініне қатысты лексикалық бірліктер жинақталып, сөзтізбеге алынды. Сөзтізбеге алынған сөздердің кирилмен қатар латынша нұсқасы да ұсынылды. Сөздікте 600-ге жуық сөз қамтылды. Аталмыш сөздік алғы сөзден, сөздік құрылымынан ақпарат беретін деректерден және 244 әдебиетті қамтитын библиографиядан тұрады.

Жинақталған діни сөздердің басым бөлігі – *жалпыхалықтық қолданыстағы діни сөздер*. Сөздікке *ауызашар, аян, кебін, күнә, парыз, пейіш, садақа, рух* және т.б. қолданылу жиілігі жоғары сөздер енді.

Сөздікте атеисттік идеология кеңінен насихатталған кеңес дәуірінде халқымыздың актив сөздік қорынан шығып, лексикалық жүйенің перифериясына жылжытылған *жамағат, жәми мешіт, харам, халал* сияқты сөздер қамтылды. Бұларды *қайта оралған сөздер* деп айтуға болады.

Сөздікте *зәту ирқ, зымми, ирада, иснад, қасуа, муаззин, михраб, мубах, нифас, памдат, фирдаус, фитра* сынды *діни дикурстағы діни сөздер* де орын алды.

Тәуелсіздік алғаннан кейін қоғамдық-саяси және мәдени өзгерістер орын алып, діни лексемалардың кеңінен қолданылу динамикасы арта бастады. Алайда діни ұғымдар мен сөздердің тармағына да қабылдануы да байқалады. Мысалы, кейбір тіл тұтынушылар «жиһад» сөзін «басқаларға қарулы соғыс жүргізу» деп қана түсінеді. «Жиһад» сөзінің көздеген мақсатқа жету жолында аянбай еңбек ету, қиыншылықтармен күресу, адамгершілік қасиеттерді жетілдіру, жақсылықты жаю деген мағыналарын да ескерген дұрыс. Сөздікте осындай қоғамның рухани өмірін белгілейтін діни сөздерді қалпына келтіру де көзделген.

Сөздік мақалалардағы атау сөздердің анықтамалары, түсіндірмелері, этимологиялық белгісөздері, дәйектемелік материалдары нақ әрі жүйелі берілді. Сөздік мақалаға алынған діни сөздердің мағыналарын, орфограммасын көрсетуде төмендегі ұстанымдар басшылыққа алынды:

I. Сөздіктегі атау сөздер қазақ лексикографиясында бұрыннан қалыптасқан дәстүр бойынша бас әріптермен берілді.

БАЛИҒАТ

БИДҒАТ

ЛАҒЫНЕТ

II. Сөзтізбеге барлық сөздер жеке-жеке сөздік мақала тәртібімен ұсынылды.

БОЙ ДӘРЕТ – з а т. *ғұсыл, бүкіл денені толық жуу. Б о й д ә р е т і н* алып тазаланған Омарға қарындасы «Таһа» сүресі жазылған қағазды ұстатты (А.Әділбаев, Саңлақ сахабалар). Хазреті Омар *б о й д ә р е т* алды (Р.Айваллы, Хазреті Мұхаммед алейһиссаламның өмірі). Иман келтіргеннен кейін *б о й д ә р е т* алу керектігін де үйренген анасы осыларды орындап болған соң ұлына есік ашып, «Балам, мен де сенің айтқандарыңды қабылдаймын: «Лә иләһә илләллаһ, Мухаммадур-Расулұллаһ» деп тілін кәлимаға келтіреді (А.Әділбаев, Кемелдік кілті).

ҒАЙБАТ [ар. ғайбат الغيبة] – з а т. *қасында жоқ адамды ол жақтырмайтын сөздермен еске алу. Яғни біреудің сыртынан өсек тарату, жалған сөйлеу. Біреу ғ а й б а т* айтады, біреу – тұһмат, Адамзатты көрмейді жүрсе тірі (Бабалар сөзі. Діни дастандар, 11-том). Кейде жайсыздыққа ұшыраған жандар аузына келген *ғ а й б а т* сөздерді айтып, тіпті, Аллаһқа да тіл тигізуден жасқанбайды (С.Сейтбеков, Иман негіздері).

III. Сөздің бірнеше варианты болған жағдайда, әдеби вариант атау сөз ретінде, қалғандары содан кейін жақша ішінде орналастырылды:

БІСМІЛЛА (бисмилләһ, бисмилла, бисмиллаһи, биисим алла, бісмиллә, бисмиллә, бисмилдә, биисмилла, бісмілда, бісміллә)

ЖӘРЕКІМАЛЛА (жәрәкімалла, йархамукаллаһ)

МИНАЖАТ (мінәжат, мұнажат, мүнәжат, мүнәжәт, мұнажа)

IV. Сөздің этимологиялық белгісөзі тік жақша ішінде, сонымен қатар сол тілдердегі оқылымы, графикалы нұсқасы, негізгі мағынасы берілді:

ҚАРИ (қары) [ар. қари قارئ – оқушы]

ХАЛИФА [ар. халифа الخليفة ізбасар, орынбасар]

ХАРАМ [ар. харам الحرام тыйым салынған]

V. Сөзтізбедегі атау сөздерге және олардың түрлі мағыналарына дәйектемелік материалдар діни мазмұнды әдебиеттерден және сайттардан алынды.

(А.Әділбаев, Кемелдік кілті).

(М.Исаұлы, Қ.Жолдыбайұлы, Ислам ғылымхалы).

(Ақырет күніне иман, muslim.kz).

VI. Сөздікте қолданылған қысқартулар еңбектің алдында, ал қолданылған әдебиеттің толық тізбесі жұмыстың соңында берілді.

ИТС – Исламдық терминдер сөздігі. – Астана: Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу және талдау орталығы, 2015 ж.

ИТ – Исламдық терминдер (<http://fatua.kz/kz>).

ИЭ – Ислам энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. - 306 б.

ҚЭ – Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. РПК «СЛОН». – Алматы, 2013 ж.

АТС – Абай тілі сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1968 ж.

VI. Сөздік мақаладағы кейбір сөздерге қатысты тіркескен сөздер бастапқы сөздің ұяшығында берілді:

ЖАМАҒАТ [ар. жамағат الجماعة] – з а т. *көзқарастары, ұстанымдары бірдей көпшілік, бір топ адам. Ж а м а ғ а т* құлақ салып тыңдасаңыз, ұзақтың нәсілінен Алаш екен (Бабалар сөзі, Шежірелік жыр-аңыздар, 81-том). Ендігі сөз келеді екі биден, *Ж а м а ғ а т*, тыңдаңыздар құлақ салып (Бабалар сөзі, Шежірелік жыр-аңыздар, 82-том). Оған ұйыған *ж а м а ғ а т т ы ң* ішінде имам Шафий де бар еді (Т.Түгелұлы, Б.Тұрғанбекұлы, Мәзһаб туралы таным).

Жамағат намазы – з а т. *мешітте не т.б. орындарда көпшілікпен бірге оқылатын намаз*. Мысалы, күнделікті бес уақыт парыз, жұма, айт, тарауих, истиска намаздары жамағатпен оқылады. Егер имам *ж а м а ғ а т н а м а з ы н д а* қателесетін болса, имамға ұйыған ер кісілер оған «Субханаллаһ» деп ескерту жасайды (Р.Мухитдинов, Фикһ әл-ғибадат (Ханафи мазһабы негізінде)). *Ж а м а ғ а т н а м а з ы* ең азы екі кісінің бірі имам болып бірге оқуы арқылы орындалады (Х.Яваш, Намаз кітабы). Байқасаңыз, Пайғамбарымыз көзі соқыр адамның өзін *ж а м а ғ а т н а м а з ы н а* ынталандырып, оның сансыз сауабы мен игілігінен мақұрым қалмауын қалаған (А.Темірханов, Бес уақыт намазды жамағатпен оқу, muftuat.kz).

VII. Сөзтізбеге алынған вариант сөздердің қазақтың ұлттық танымында орныққан нұсқасы берілді.

АЛЛА ЕЛШІСІ (Аллаһ елшісі)

ТАЖАЛ (дажжал)

СУННЕТ (сунна)

Қорыта айтқанда, аталмыш сөздіктің жасалу барысында Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының директоры, ф.ғ.к. Фазылжан Анар Мұратқызы, ф.ғ.д., профессор Уәли Нұргелді Мақажанұлы, ф.ғ.д. Гаркавец Александр Николаевич, ф.ғ.д., профессор Манкеева Жамал Айтқалиқызы және т.б. ғалымдардың ұсыныстарының қамтылғанын айта кеткен жөн. «Теолингвистикалық сөздік» алғаш рет жасалып отыр. Жақсы бастама жалғасуымен бағалы. Бұл еңбектің қоғамға тигізер пайдасы зор деген сенімдеміз.

3.6.5 Діни сөздердің әдеби тілге ену тарихы

Дін – адамзаттың рухани дамуына орасан зор үлес қосатын ерекше әлем, дүниетаным негізі. Ислам дінінің, ислам өркениетінің түркілер әлеміне таралуы, қабылданыуы, орнығуы бірнеше ғасырларға созылған ұзақ тарихи процес болғандығы мәлім. Ислам тек түркілер ғана емес әлем халықтарының өркендеуіне үлес қосқан негізгі діндердің бірі. Алла Тағаланың жалғыздығына, Мұхаммед пайғамбарды оның елшісі екендігіне, Құранның шындығына сену, бес уақыт намаз оқу, рамазан айында жылына бір рет ораза ұстау, зекет беру, жағдайы жетсе қажылыққа бару және ең бастысы адал, таза амалдармен өмір сүру – ислам дінінің басты ұстанымдары екендігі күллі мұсылман қауымға ежелден мәлім.

Философ ғалым Д. Кенжетасов: «Дін – өте ықпалды күш. Бұл күш асу, кедергі, тыйым, шектеу танымайды. Өйткені оның алғашқы сұхбат ету объектісі – адамның санасы мен рухы» [264, 10-б.] деген орынды пікір айта отырып: «Исламды қабылдауда ескі түркілік дүниетаным мен құндылықтық жүйенің маңызы зор болды» [264, 33-б.] деп көрсетеді. Шындығында, түркілер оның ішінде қазақ халқының санасына исламның орнығуының негізгі бір себебі – олардың көне замандардан бергі дүниетанымында

жалпы Жаратушы туралы түсініктің болуы. Сондықтан ұлтымыздың дүниетанымы көне түркілердің рухани ой әлемінен бастау алып, кейіннен ислам өркениетімен байланысқа түсті. Одан әрі ұлттық сипатта қалыптасып орнықты. Көне түркілер әлемінде Тәңір есімі жетекші рөл атқарғаны мәлім. Көне түркі жазбаларында кездесетін «Төбеңнен Тәңір баспаса, Астыңнан қара жер жарылмаса», «Биікте көк Тәңірі, Төменде қара жер жаралғанда», «Тағдырды Тәңір жасар» [265, 36-40-бб.] деген сияқты жолдардан түркілердің Тәңір туралы түсінігінің өте тереңде жатқандығын аңғаруға болады. Мәселен VII ғасырда Иоллығтегін:

Биікте Көк Тәңірі

Төменде қара жер жаралғанда

Екеуінің арасында Адам баласы жаралған

Түріктер соларға билік етуге қойылған, - деп жырласа, XI ғасырда Махмұд Қашғари: «Мен **Тәңірдің** гүлденген мемлекетті түркілердің топырағында жаратқанын, өмір бірліктерімен сол топырақты гажайып өрнектегінен көрдім. **Тәңір** оларды түркілер деп атап, асқан салтанатқа ие қылды», - деп жазады. Ал XVIII ғасырдағы Доспамбет жырау:

Айнала бұлақ басы тең,

Азаулының Стамбулдан несі кем

Тәңірдің өзі берген күнінде

Хан ұлынан артық еді несібем, – деп жыр төккен.

Исламды қабылдағанға дейінгі түркілер дүниетанымындағы Тәңірдің бар болуы олардың исламды өз дүниетанымында трансформациялап қабылдауына әсер етті. «Яғни, бүкіл түркілер даласында, соның ішінде Қазақстанда исламның мәдени феномен, діннің жоғары мәртебесі ретінде, рухани негіздің және рухани сұраныстың болуы нәтижесінде орныққанын мойындаған абзал. Халық санасы исламды қабылдауға даяр болған» [8, 35-б.].

Тіліміздегі діни атаулардың басым бөлігін араб, парсы сөздері құрайды. Сондықтан араб және парсы сөздерінің қазақ тіліне ену тарихына жеке-жеке тоқталып, талдау жасау қажет-ақ. Араб сөздері Орта Азияға ислам дінінің таралуымен байланысты тілімізге орнықты. Тарихи деректерде арабтардың жаулап алу шапқыншылықтарының басты мақсаты осы ислам дінін тарату болғандығы айтылады. Ғалымдар Орта Азия мен Қазақстан жеріне ислам дінінің келуі араб халифаларының әр жылдардағы халифалық құрған кездегі жорықтары мен ислам дінін тарату саясатымен тығыз байланысты болғандығын айтады. Оған умейттар, саманилер, аббасилер құрған халифалықтарды жатқызады. Зерттеуші Н.Мансұровтың тұжырымынша, Орта Азия ең алғаш умейттар тұсында ислам дінін қабылдаған, олар исламды қабылдану үшін түркі халықтарының барлық жазу-сызуын, мәдениетін, әдебиетін жойып, аса қаталдық танытқан. Сонымен қатар, Муреннаһрды бағындыру барысында бұтқа табынудың орталығы болған Самарқанд және Бұқара қалаларына көптеген медреселер мен мешіттер салған. Нәтижесінде бұл қалалар ең басты діни орталыққа айналған. Одан кейінгі X ғасырдағы саманилер дәуірінде ислам дінінің таралуы ерекше қарқынмен жүргізіліп, медреселерде тек шарият ілімдері оқытылатын болған. Сол арқылы дін өкілдерін даярлап исламды Орта Азияға тарату саясатын өте қарқынды түрде жүргізген [266 16-б.]. Белгілі түрколог ғалым В. Бартольдтың «В XI в. было построено первое медресе в Багдаде, в XII в. в Каире, в XIV в. в Марокко» [267, 52-б.], - деген пікірінен X ғасырда-ақ Орта Азияға келіп дін таратқан саманилердің исламды дәріптеудегі, медреселер ашып, дін өкілдерін даярлаудағы жанкештілік мақсатын айқын аңғаруға болады. Яғни, олар үшін ислам дінін өзге дін өкілдеріне сіңіру, оларға мұсылмандықты қабылдаттыру ең басты ұстаным болды. Келесі аббасилер дәуірінде «Ислам тарихын жазу, құран сүрелерін түсіндіретін тафсирді жазу кеңінен қолға алынды» [266, 17-б.]. Аббасилік халифа әл-Мамун тұсында ислам діні үлкен бедел мен абыройға ие болып, қарқынды түрде дәріптелген. Тарихшы С.Жолдасов: «Исламды бұрмаламай, құран ілімдерін сол қалпында білуге, оның араб халифатында жақсы тарала беруіне әл-Мамун көп еңбек сіңірді» [268, 131-б.], - деп жазады.

Қысқасы, сонау умейттар тұсындағы Бұқара мен Самарқандта ашылған медреселер ол жерді үлкен діни орталыққа айналдырып, әлемге әйгілі ғұламалар мен дін өкілдерін қалыптастырды. Солардың шығармалары арқылы араб сөздері түркі тілдеріне ене бастады. Одан кейінгі саманилер дәуірінде тек қана шарият ілімдерінің оқытылуы, одан кейінгі аббасилер дәуіріндегі құран сүрелерін түсіндіретін тафсирлерді жазу үрдісінің қалыптасуы діни сөздердің араб тіліндегі нұсқасының орнығуына кеңінен жол ашты.

Ал парсы сөздерінің тілімізге ену тарихы ислам діні таралмай тұрғанда басталған. Себебі, түркілер ежелден иран (соғды) халқымен көршілес отырған, ал арабтармен ешқашан көршілес болмаған. Түркілер мен иран тектес халықтар арасындағы байланыстың нақты мерзімі туралы ғалымдар арасында бірізді пікір жоқ. Мәселен, кейбір зерттеушілер екі халық арасындағы мәдени байланыстың үш-төрт мың жылдық тарихы бар десе (О.Сүлейменов), кейбірі екі мың жылдық (Е. Бертельс), кейбірі мың жылдық тарихы (И.Оранский) бар деген пікірде. Ғалым Л.Рүстемов тілімізге араб сөзінен бұрын парсы сөздерінің

енгендігін, себебі мәдениеті мен өнері дамудың біршама жоғары сатысына жеткен сақ тайпалары біздің заманымызға дейінгі V-IV ғасырларда Персиямен тығыз қарым қатынаста болғандығын алға тартады, сондықтан олардың арасында сауда-саттық байланыс орнаған, тіпті ортақ әскери одақ құрып, жауға қарсы біріге күрескен [269, 44-б.]. Иран мен түркі тілдес халықтар арасындағы байланыстар IV-V ғасырларға жататын манихей жазбаларынан да, VI-VIII ғасырлардағы Орхон-Енисей ескерткіштерінен де байқалған. Е.Бертельс иран тілінде жазылған манихей мәтінінде *тәңрі*, *тегин* сияқты түркі сөздерінің, ал түркі тілінде жазылған жазбаларда *нигошак* (тыңдаушы), *диндар* секілді иран сөздерінің кездесетінін айтады [270, 88-б.]. Иран тілді соғдылар мен түркілер арасындағы байланыс XI ғасырдағы ғұлама Махмұд Қашқари еңбегінде де кездеседі. Онда Жетісудағы Исфиджаб, Баласағұн, Тараз қалаларының тұрғындары қостілді, яғни соғды және түркі тілдерінде сөйлеген деп жазылады [271, 545-б.].

Діни исламдық дүниетанымды танытатын басты ерекшелік ол – тілдік қолданыстағы сөздер. VII-VIII ғасырлардан бастап ислам дінінің түркі халықтарына таралуы, ең бірінші сол халықтар тіліне дінге қатысты бірліктердің енуіне үлкен жол ашқан болатын. Әсіресе, Қарахандықтар дәуірінде (X-XIII ғғ.) ислам дінінің ресми дінге айналуы мен діни-ағарту, жазба істерінің араб тілінде жүргізілуі бұл үрдісті күшейте түскені мәлім. XX ғасырдың басына дейін діни тақырыпты жырлау, пайғамбарды мадақтау, Алланы дәріптеу қазақ қаламгерлері шығармаларында да үздіксіз жалғасын тауып жатты. Олар діни тақырыпқа тек өлеңдер мен қарасөз үлгілерін ғана емес, көлемді дастандар да арнаған. Соның негізінде қазіргі тілімізде қолданылмайтын, алайда ескі қазақ жазба тілінде актив қолданыста болған рухани-мәдени және діни бірліктердің де мол қоры қалыптасты. Олар тек дыбыстық жағынан ғана игеріліп қоймай, семантикалық тұрғыдан да барынша дамыды. Мәселен мағынасы кеңейген, тарылған, өзгерген, тіпті бастапқы мағынасын жоғалтып, мүлдем басқа мағынаға өткен немесе алғашқы төл тіліндегі мағынасын сақтай отырып, жаңа мағына үстеген діни атаулар да молынан ұшырасады. Сондықтан қазақ қаламгерлері шығармаларында қолданылған және қазіргі қазақ тілінде қолданыста жүрген барлық діни сөздерді үлкен екі топқа бөліп қарастыру керек:

1. Қазіргі қазақ әдеби тілінде актив қолданылатын діни атаулар;

2. Қазіргі қазақ әдеби тілінде қолданылмайтын, алайда ескі қазақ жазба тілінде актив қолданылған діни атаулар.

Бірінші топқа жалпы жұртшылыққа етене таныс, мағыналары түсінікті *ажал*, *аза*, *ақшам*, *ақирет*, *ақырзаман*, *Аллаһу акбар*, *аруақ*, *астапыралла*, *аят*, *әлмисақ*, *әмин*, *әулие*, *бақи*, *бейиш*, *бесін* (түс намазы), *бисмилла*, *ғибадат*, *дуа*, *дұға*, *дін*, *дәрет*, *жаназ*, *жәннат*, *жарапазан*, *жаһаннам*, *жұма*, *жын*, *заманақыр*, *зекет*, *зират*, *зиярат*, *зікір*, *имам*, *иман*, *ишиа алла*, *ислам*, *ишан*, *кәпір*, *кебін*, *көр*, *күнә*, *күнәһар*, *күпірлік*, *қабір*, *қажы*, *қаза*, *қайыр*, *қанағат*, *қиямет*, *қиянат*, *қож*, *құбыла*, *құдай*, *құран*, *құрбандық*, *құптан*, *лақат*, *мазар*, *марқұм*, *масих*, *мәйіт*, *медресе*, *мешіт*, *молда*, *мұсылман*, *мүрде*, *мүфти*, *мінәжат*, *намаз*, *намаздыгер*, *намазшам*, *нәпсі*, *ораза*, *пайғамбар*, *парыз*, *пәни*, *періште*, *пешене*, *пұт* (Будда дініндегілердің табынатын құдай бейнесі), *рамазан*, *садақа*, *рух*, *сопы*, *сүре*, *табыт*, *тамұқ*, *тасаттық*, *тауап*, *таурат*, *тәбәрік*, *тәжім*, *тәсбиқ*, *тәуба*, *тозақ*, *тұмар*, *хадис*, *халал*, *харам*, *хатым*, *шайтан*, *шариғат*, *шейх*, *шүкір* сондай ақ, діни ортада, діни уағыздарда, мешіттерде, медреселерде, жалпы егемендік алғаннан кейін актив қолданысқа енген *арафа* (құрбан айттан бір күн бұрын болатын арафа түні), *асхаб* (Мұхаммед пайғамбар ғ.с. серіктері, сахабалар), *әзәзіл* (шайтан, азғырушы), *әзірейіл*, (төрт періштенің бірі), *әлхамдулиллаһи* (Аллаға шүкір, Аллаға мадақ), *ғарасат* (қиямет күні жиналатын алаң), *ғұсыл* (шариғат бойынша жыныстық қатынастан кейін ерлі-зайыптылардың дәрет алып, денені толықтай жуынуы), *Жәбірейіл* (төрт періштенің бірі), *зәмзәм* (Меккедегі қасиетті зәмзәм құдығы, соның киелі суы), *имам ағзам* (мұсылман дініндегі төрт мазһабтың бірі), *Исрафил* (төрт періштенің бірі), *ихрам* (қажылықта киетін киім), *кәусар* (жұмақтағы бұлақтың аты), *кәлима шаһадат* (Алла тағала мен оның елшісі Мұхаммедке куәлік білдіретін сөз: «әшһәду ән лә иләһә иллаллаһу уә әшһәду әннә мұхаммадан абдуһу уә расулуһу – Алладан басқа құдай жоқ Мұхаммед оның құлы және елшісі екеніне куәлік етемін»), *қағба* (Меккедегі құлшылық орны), *қари* (құранды толық жатқа айтатын адам), *қирағат* (құранды ырғағымен, әуенімен жатқа айту), *құтпа* (некелесуге разылық беру үшін оқылатын дұға), *ләйләтул қадыр* (қадыр түні), *мазһаб* (діни ағым), *махишар* (қиямет күні өлгендердің қайтадан тіріліп жиналатын және олардың күнәларын тексеретін жер), *машалла* (таңқалғанда немесе тіл-көзден сақтасын деген ниет білдіргенде айтылатын сөз), *мәлак* (періште), *мәләйік* (періштелер), *мәкруж* (шариғат бойынша құпталмаған, мақұлданбаған, жиіркенішті нәрсе), *мәуліт* (Мұхаммед пайғамбардың туған күні болып есептелетін діни мейрам), *михраб* (мешітте имам тұратын орын), *Мекайіл* (төрт періштенің бірі), *мүмін* (ислам дінін ұстанушы), *Мұңкір* (өлгендердің күнәсін қабірде тексеретін періштенің аты), *мүширік* (Аллаға серік қосушы), *миғраж* (Мұхаммед пайғамбардың көкке көтеріліп, Алламен жүздесуі), *нәби* (пайғамбар), *Нұңқұр* (өлгендердің күнәсін қабірде тексеретін періштенің аты), *пәтуа* (шариғат негізінде мүфти шығаратын үкім), *пидия* (өлген адамның күнәсін молдаға сатып күнәдан құтқару), *пимір* (ораза кезінде үлестіретін садақа), *раббы* (билеуші деген ұғымды білдіретін Алла тағаланың тенеуі), *ракағат* (намаздың

бөлігі), *расул* (Мұхаммед пайғамбар), *рүкүз* (намаз оқығанда тізеге қолды қойып еңкею), *салауат*, *сауап*, *сахаба* (Мұхаммед пайғамбардың көзін көрген серіктері, мұсылман дінін таратуға атсалысқандар), *сәжде* (мандайын жайнамазға қойып, құлшылық ету), *сәресі*, *Сұбхан Алла* (Аллаға мадақ; араб тілінде йа шылауымен бірге келгенде тандануды, қорқуды білдіреді), *сүндет* (Мұхаммед пайғамбар құптаған дұрыс әрекеттер, жағымды қасиеттер), *сүнни* (төрт мәзһаб ханафи, мәлики, шафиғи, ханбали мұсылмандары, осы төрт мәзһаб көрсеткен діни ережелер мен заңдылықтарды орындайтындар, сүннилер), *дажсал* (ақырзаман болғанда шығатын аждаһа), *тайаммом* (сусыз топырақпен, құммен дәрет алу), *тақуа* (дін жолын қатты ұстанушы), *таутиқ* (қанағат, ынсап), *уағыз* (дінді насихаттау, үйрету), *уажип* (шариғатта орындалуы қажет деп табылған діни міндеттер), *ұмбет* (мұсылман дінін қабылдаушылар), *фақиһ* (шариғат заңының білгірі), *фатиха* (Құранның бірінші сүресі), *Хауа* (Адам атаның қабырғасынан жаратылған бірінші әйел кісі), *хижаб* (мұсылман әйелдері бетке тұтатын перде), *хижра* (Мұхаммед пайғамбардың 622 жылы Меккеден Мәдинаға көшкен жылы; мұсылманша жыл санау есебі), *шейіт*, *шаһид* (дін үшін күресте қайтыс болу, қаза табу), *ишиит* (ислам дінінің шиға бағытын ұстанушылар (ислам діні екі үлкен топқа бөлінеді: сүнни және шиғи) сияқты т. б. көптеген сөздерді жатқызамыз.

Ал екінші топқа, яғни қазіргі қазақ әдеби тілінде қолданылмайтын, алайда ескі қазақ жазба тілінде актив қолданыста болған діни атаулар жатады, олар мына тәрізді сөздер: *абд* (құдайдың құлы), *абыз* (құранды толық жатқа білуші), *ақаид* (ислам дінінің негізгі қағидаларын үйрететін кітап), *байтулла* (Меккедегі қағбаның атауы), *бамдат* (таң намазы), *барағат* (мұсылмандық күнтізбе бойынша шағбан айының он төртінші күні өтетін барағат (тазару, күнәсіз болу) күні), *ғазуат* (дін үшін күрес), *иәжжүж* (ақыр заман алдында пайда болып, көп зұлымдық жасайтын халық; жалмауыз, құбыжық), *забих* (құрбандыққа арналған мал), *кәниса* (шіркеу), *кәфарат* (күнәні жуу үшін берілетін қайыр-садақа), *кәшиши* (поп, шіркеу қызметкері), *күпіра* (құдайға қарсылық), *қаумет* (намаз оқығанда сәждеден соң басын көтеру), *қирағатхана* (медресе), *лаухи қалам* (әр адамның күні бұрын тағдыры жазылған тақта, жазмыш), *муазин* (намазға шақырушы, азан айтушы), *мүрид* (сопылық жолына түсуші, сопының шәкірті), *паруардигар* (құдай, жаратушы), *санам* (құдай бейнесі, икон), *сират* (күнәһарлар мен күнәсіздерді ажыратып, сынақтан өткізетін о дүниедегі қыл көпір), *фажир* (күнәһар, имансыз), *фирдаус* (жұмақ бағы), *фитна* (дін бұзушылық), *хатма* (тозақ аты), *һауиа* (тозақ аты), *шаһариар* (Мұхаммед пайғамбардың ең алғаш дін қабылдаған төрт серігі: Әбубәкір, Омар, Оспан, Әли) т. б. Ескі қазақ жазба тілінде актив қолданыста болған мұндай діни атаулардың жалпы саны екі жүзге жуықтайды.

Қазіргі тілдік қолданыстағы және тек ескі қазақ жазбаларындағы діни атаулардың бірнеше вариантта айтылып, сыртқы формасы жағынан дыбыстық дублеттер құрайтындары аз емес.

Кезінде белгілі ғалым Н.Оңдасынов: «Біз қазақ тілінде кең өріс алған 400-ден астам араб сөздерінің қазақша жазылу түрлерін анықтап шықтық. Олардың шұбарлығы соншалық, оның себебін ашуға кісінің ақылы жетер емес. Оған жүздеген мысалдар келтіруге болады. Оқылған әдебиеттерде тасбих сөзінің – 20, иждихаттың – 12, ілтипаттың – 8, ғибраттың – 7, әрекеттің – 6, қауіптің – 5, ұжданның – 4 варианты кездесті. Әрқайсымыз күніне жүз рет айтатын рахметтің (ауызекі айтылуы өз алдына) баспада: рақмет, рақымет, рахмат, рахмет, рахымет сияқты 5 түріне кездестік», - деп көрсеткен [272, 4-б.]. Сондай-ақ ғалым Н. Оңдасынов: «Жазбадағы ала-құлалылық – тіл мәдениетінің үлкен жауы. Біздің елімізде мәдениет революциясы іске асты. Енді үлкен мәдениетті ел болдық, оған нағыз мәдениетті тіл лайық, оның аттың төбеліндей айқын жазуы болуы керек. Орысша әрбір сөздің тайға басқан таңбадай бір-ақ белгісі бар – оның бір әрпін өзгертуге болмайды. Қазақ тілінің жазуын осындай дәрежеге көтеруге бола ма? Әбден болады, ол үшін әлі де іздену керек, ізденіс – табыс кепілі», – дейді. Бұл сонау кеңестік кезеңдегі уақыттарда айтылған сын болатын.

Өкінішке орай, содан бері қаншама уақыт өтсе де, әртүрлі таңбаланып жүрген араб, парсы сөздерінің әдеби тіліміздегі нормасын тұрақтандыру, біріздендіру, жүйелеу мәселесі дұрыс жолға қойылмай келе жатыр. Яғни әлі күнге дейін ала-құла таңбаланып келе жатқан сөздер мол ұшырасады. Бұл үрдіс діни терминдерде де орын алып отыр. Әсіресе соңғы 20 жыл көлеміндегі жарыққа шыққан діни кітаптарда бір діни терминнің әртүрлі нұсқада берілуі жиі кездеседі. Бұдан діни сөздерді лексикографиялау мәселесінің өте өзекті екендігін көреміз. Себебі бүгінгі таңда «Дінтану», «Теология» мамандығы жолға қойылды, діни сауатын ашатын адамдар саны көбейді, дінді насихаттайтын газет-журналдар, сайттар, кітапшалар, аудиолар көптеп таралуда. Осы аталған дүниелердегі діни терминдер мен қазіргі тілдік қолданыстағы діни сөздерді жинақтап, «Теологиялық сөздік» құрастыру – ала-құла таңбаланып жүрген діни терминдер мәселесін шешуге ықпал етері сөзсіз.

3.7 Жаңа әліпби бойынша орфоэпиялық сөздік құрастырудың тәжірибесі

3.7.1 Қазіргі айтылым нормалары мен жазудың арақатынасы

Әдеби тіл қоғамда жазбаша түрде де, ауызша түрде де қызмет етеді. Жазбаша түрде кітаптар мен газет-журналдар, әртүрлі сайттар арқылы жүзеге асса, ауызша түрін пайдаланатын орындар – театр, радио, телевидение, интернет. Адам екінші біреуге өзінің ойын ауызекі және жазу арқылы білдіреді. Сөйлемдегі дыбыстар жазуда әріп арқылы таңбаланатыны белгілі. Дегенмен, әріптер мен дыбыстар бір-біріне әрқашан сәйкес келе бермейді. Жазуда дыбыстардың негізгі реңкі ғана таңбаланады, себебі жазу үшін ең маңыздысы ойдың мазмұнын сақтау болып табылады.

Қазақ жазуы, кез келген басқа жазу сияқты, ұлттық әліпбиге және ұлттық графикаға негізделген. Жазбаша тіл – ауызша тілдің графикалық бейнесі. Графика – жазуда қолданылатын таңбалардың жиынтығы. Ол әдетте фонемалық жазуға байланысты қолданылады. Жазбаша тілдің ережелері мен заңдылықтарын тіл білімінің графика және орфографиясы қарастырады. Қазір әлемде үш түрлі жазу жүйесі кең тараған: латын, кирилл және араб жазулары.

Орфографияның үнемдеу заңдылығы әлемдегі барлық тілдердің негізгі принципі болып табылады. Ең үнемді әліпбиді құру мақсатында ғалымдар мен тіл мамандары фонемалар мен графемалардың арақатынасын көрсету үшін математикалық формулаларды шығаруға тырысты. Қазақ тілінде жазудың үнемдеу принципін жасаған қазақ тіл білімінің негізін қалаушы А.Байтұрсынов болған. Ол қазақ тілінің көптеген дыбыстарын шектеулі ғана әріптермен таңбалады.

Жазу сөйлеу дыбыстары арқылы таңалануымен берілетіні белгілі. Бірақ әріптер дыбыстарға дәлме-дәл сәйкес келуі мүмкін емес екенін келесі мысалдардан көруге болады: *басшы* деп жазамыз *башишы* [bashshy] деп айтамыз, *қобызшы* деп жазамыз *қобышшы* [qobyshshy] деп айтамыз, *айтшы* деп жазамыз *айтчы* [aitchy] деп айтамыз, *айтса* деп жазамыз *айтца* [aitca] деп айтамыз. Бұл дауыссыз фонемаларға мысалдар. Дауысты фонемаларға мысалдар: *Өлең* деп жазамыз *өлөң* [óloń] деп айтамыз, *жүрек* деп жазамыз *жүрөк* [jurok] деп айтамыз, *ешкі* деп жазамыз, *йешкі* [ieshki] деп айтамыз, *отан* деп жазамыз *уотан* [wotan] деп айтамыз, *өмір* деп жазамыз *уөмір* [womir] деп айтамыз.

Жазуда ойдың мазмұнын дұрыс жеткізу керек. Сондықтан, жазудың бірінші нұсқалары сөздің дыбыстық жағын мүлдем көрсете алмады. Жазу тарихын еске түсірсек, ол сызбадан басталып, кейін ғана даму үдерісіне байланысты, адам сөйлеудің жазбаша түрін дыбыспен байланыстыруға ыңғайлы екендігін түсінді, себебі бұл жағдайда көп мәлімет беруге және хабар жеткізуге болады.

Барлық тілдерде ортақ бірнеше әмбебап ережелер бар: жазуда әр таңбаның өзіндік мағынасы болуы керек және ол басқа таңбалардан ерекшеленуі тиіс, қосымша әріптер болмауы керек, олардың функциялары басқа таңбалармен қайталанбау керек, ұлттық емле тілдің табиғатына сәйкес болуы тиіс және басқа тілдердің ережелерін өз тіліне бейімдеуге болмайды.

Ұлттық емледегі дыбыстардың таңалануына қарай орфографияның негізгі принциптері анықталады. Әлемдегі тілдер фонетикалық, дәстүрлі тарихи және фонематикалық (морфологиялық) принциптерге негізделген.

Әдетте, тілдердің алғашқы дыбыстық жазуы фонетикалық принципке негізделеді. Бұл грек және латын тілдерінің алғашқы жазуы болған. Дегенмен, тіл дамыған сайын, сөйлеу тілі өзгереді, ал жазу сол бойынша қалады. Ауызша және жазбаша сөйлеудің екі формасы арасындағы алшақтық өсіп, дыбыс пен жазудың арасында қарым-қатынас өзгеріп, орфографияның жаңа ережелері пайда болып бекітіледі.

Егер жазба сөзбен ауызша сөз бір-біріне сәйкес келіп, өз дәрежесіне көтерілсе, бұл фонетикалық жазу болып табылады. Фонетикалық жазу әріп пен дыбысты белгілеу арасындағы сәйкестікке негізделген. Мұндай жазуда айтылған дыбыстар барынша нақты немесе дәл жеткізіледі. Мұндай жазу белорус, поляк, серб тілдерінде қолданылады.

Нақты айтқанда, бұл фонетикалық транскрипцияға сәйкес келеді. Мысалы, қазіргі кезде дау тудырып жүрген *и* (*y*) және *і* (*i*) әріптерді таратып жазу, яғни тіркеспен берілуі транскрипциялық жазу болып табылады. Тіл ғылымында бұл фонемалар «*жалған дифтонг*» деп аталады. Бұл сықылды дифтонгінің құрамындағы екі элементтің бірі буын жасай алатын, бірі буын жасай алмайтын дыбыс болады. Қазақ тіліндегі бұл тәрізді қосынды дауысты *тұйық дифтонгілер* тобына жатады; өйткені әр дифтонгінің алғашқы сыңары – дауысты (буын құрағыш), кейінгісі – дауыссыз (буын құрай алмайтын) болады. Орфографияның нормасы бойынша олар тек бір таңбамен берілуі тиіс, себебі орфографияның негізгі принциптері: ықшамдық, оңтайлық және жеңілдік.

Дәстүрлі тарихи принцип бойынша, жазба сөзбен ауызша сөздің арасында үлкен айырмашылық пайда болады. Себебі жазу көптеген ғасырлар бойы өзгермейді, ал тілдің фонетикалық жүйесі дамиды, жаңа фонемалар пайда болады. Бұл принцип француз және ағылшын тілдеріне сай.

Фонематикалық принцип бойынша, дыбыстардың тек мағына ажыратушы бірліктері (фонемалары) таңбаланады. Фонематикалық жазудың артықшылығы – морфемнің визуальды бейнесі көрініп, оқуды жеңілдетеді. Фонематикалық принципке негізделген орфография айтылуынан алшақтайды, яғни сөздерді дұрыс айту үшін қолыңызда орфоэпиялық сөздік болу керек. Фонематикалық принцип бойынша, дыбыстардың тек негізгі реңкі таңбаланып, морфеманың бірлігі қамтамасыз етіледі. Фонематикалық жазуда морфемдерді айыратын, бір сөзді екіншіден ажырататын, демек, басқа бір мағынаға ие болатын дыбыстық қасиеттер ғана беріледі. Осыған орай, фонематикалық жазуды кейде морфологиялық жазу деп те атайды. Басқаша айтқанда, жазуда дыбыстардың барлық түрінің берілуінің дәлдігі талап етілмейді, тек типтік дыбыстарды (фонемаларды) беру өте маңызды.

Әдетте тілдердің жазу жүйесінде үш принциптің бәрі қолданылады, бірақ бір немесе екі принцип басым болады. Қазақ тілінде негізінен фонематикалық және фонетикалық принциптер қолданылады.

Фонематикалық принцип қазақ тілінің төл сөздерде қолданылады, ал фонетикалық принцип көбінесе шеттілдік сөздерге тән.

Сонымен, тілдегі сөздердің айтылуы мен жазылуы бірдей бола бермейді. Қазақ тілінің сәйкес көптеген сөздер орфография нормадан ауытқып айтылады. Сөздерді дұрыс айту нормалары дыбыс үндестігіне, яғни ілгерінді, кейінді, тоғыспалы ықпал заңдылықтарына негізделеді. Сөздер мен сөз тіркестерінің дұрыс айтылу ережелерінің жиынтығын зерттейтін сала орфоэпия (гр. ‘orthos’ – дұрыс, *epos* – сөз, сөйлеу) деп аталады. Сөздердің дұрыс айтылуы орфоэпиялық сөздіктерде көрсетіліп отырады. Орфоэпиялық нормада дұрыс сөйлей білу сөздің әуезділігін сақтауға мүмкіндік береді, және тілдің ауызша сөйлеу нормаларын реттеп отырады. Әр тілдің орфоэпиясы сол тілдің басты фонетикалық заңдылықтарына сүйенеді.

Қазіргі таңда ауызша сөздің адамдардың өзара қарым-қатынасында, сахна өнерінде, ақпарат құралдарында мәртебесі күшейді. Қазақ әдеби тілінің бұрыннан бері қалыптасқан дәстүрлі орфоэпиялық ережелері бар. Орфоэпия тілдің айтылу нормасын қарайды. Қазақ тілтанымындағы жаңа бағыттардың дамуымен байланысты фонология, интонология, просодиканың ұғымдары мен құбылыстары да орфоэпияда қарастырылады. Орфоэпия тілдің сөйлеу нормасын зерттейтін болғандықтан, қазақ тіліндегі кейбір дауыстылардың ауызша сөздегі түрленімі қазіргі латын негізді емле ережеге байланысты қарастырылады.

Мысалы, <a> дауысты фонемасы <sh> және <j> жуысыңқы фонемаларының соңынан келгенде, [á]-ге жуық айтылады, ал жазуда негізгі реңкі сақталады: *shai* – [shái], *jaibaraqat* – [jáibaraqat], *jaibasar* – [jáibasar], *jaigasy* – [jáigasy], *jaidaq* – [jáidaq], *jaidary* – [jáidary], *jaily* – [jáily], *jaima-jai* – [jáima-jái], *jaisyz* – [jáisyz], *jaisan* – [jáisan]. Сондай-ақ <a> дауыстысы сөз басында және бірінші буында [á] болып айтылады: *aigólek* – [áigólók], *qadir* – [qádir], *qazir* – [qázir] және екінші буында [á]–ға ауысады: *kitap* – [kitáp], *kitaphana* – [kitáphana].

Сол сияқты <e>, <o> және <ó> фонемалары сөз басында [‘e], [‘o] және [‘ó] түрінде айтылады. Мысалы, *erke* – [‘erke], *eńbek* – [‘eńbek], *egin* – [‘egin], *egiz* – [‘egiz], *esik* – [‘esik], *elek* – [‘elek], *otan* – [‘otan], *oqıǵa* – [‘oqıǵa], *olqylyq* – [‘olqylyq], *orama* – [‘orama], *orasan* – [‘orasan], *orman* – [‘orman], *oshaq* – [‘oshaq], *otyn* – [‘otyn], *omyraı* – [‘omyraı], *ómir* – [‘ómir], *óleń* – [‘óleń], *ótinish* – [‘ótinish], *ósimdik* – [‘ósimdik], *órkeniet* – [‘órkeniet], *óńir* – [‘óńir], *ózara* – [‘ózara], *ókpe* – [‘ókpe], *ókim* – [‘ókim] деген сөздерде сөз басында <e>, <o>, <ó> фонемалары [‘e], [‘o], [‘ó] түрінде айтылады. Ал сөз ортасында және соңында монофтонг түрінде айтылады: *kilem*, *sebeı*, *kerek*, *qora*, *molda*, *qolda*, *sóz*, *kól*, *tós*. Демек, қазақ тілінде <e>, <o>, <ó> фонемалары сөз басында ғана [‘e], [‘o], [‘ó] түрінде айтылады.

Дауысты фонемалардың да кейбіреуі әлсіз позицияда өзінің қасиетін жоғалтып, басқа фонемалардың ерекшеліктерін қабылдайды, мысалы: <y>, <i>, <e> фонемалары [u], [ú], [ó] дыбыстарына жартылай модификацияланады. Сонда <y>, <i>, <e> фонемалары [u], [ú], [ó] дауыстыларына жуық айтылады. Мысалы, *qolyń* – [qoluń], *motyn* – [momun], *jolyń* – [joluń], *sóziń* – [sózúń], *kóziń* – [kózúń], *tósiń* – [tósúń], *kólek* – [kólók], *óngen* – [óngón], *kóngen* – [kóngón].

Қазақ тіліндегі y, i дауыстылары бірінші және екінші буындарда әртүрлі айтылады. Бірінші буында аталмыш дауыстылар көмескіленіп редукцияланады, ал екінші буында олар анық айтылады. Мысалы, *tynysh* – [tʲnysh], *myqty* – [mʲqty], *dybys* – [dʲbys], *topyraq* – [topʲraq], *japyraq* – [japʲraq], *kirpik* – [kʲrpik], *tirshilik* – [tʲrshilik], *ádilet* – [ádʲlet], *qasireı* – [qasʲret], *málimet* – [málʲmet]. Бұл дыбыстардың екі түрлі болып айтылуы екпіннің түскен орнына байланысты. Екпін түсетін буынға қарағанда екпінсіз буындағы дауыстылар әлсіреп, редукцияға ұшырайды.

Сөз ішінде не сөз аралығында екі дауысты қатар келгенде, оның біреуі түсіріліп айтылады. Мысалы, *ala at* – *a-lat*, *qara ala* – *qa-ra-la*, *tory at* – *to-rat*. Нақты айтқанда, синтагманы құрайтын сөз тіркесі бүтін фонетикалық сөз түрінде айтылады. Бұл құбылыс злизия деп аталады.

Қазақ тіліндегі b фонемасы екі дауысты дыбыстың аралығында (сөз тіркесінде немесе бір сөз ішінде) және кейбір дауысты мен дауыссыздың аралығында b-дан гөрі v-ға жуығырақ айтылады. Мысалы: *abyroi* – [abʲyroi], *abyrjy* – [abʲyrjy], *kóbik* – [kóbʲik], *sábiz* – [sábʲiz], *tabaq* – [tabʲaq], *sabaq* – [sabʲaq], *qabaq* – [qabʲaq],

jabyq – [jabʲyq], *abzal* – [abʲzal], *abdyra* – [abʲdyra]. Сондай-ақ сөз соңында ұяң *b* дауыссызы қатанданады. Мысалы, *hidjab* – [hidʲap], *arab* – [arap], *shtab* – [shtap], *klyb* – [klʲyp], *kýb* – [kʲyp].

Сөз ағымында *p* дауыссызы позицияға байланысты өзгереді. Мысалы, *qypshaq* – [qyʃshaq], *tapshy* – [taʃshy] деген сөздерде қазақ тілінің фонетикалық жүйесінде кездеспейтін [f] дыбысы естіледі. F дыбысының артикуляторлық сипаты нақ орыс тіліндегідей болмағанымен, бірақ соларға жуық айтылады. Келтірілген дыбыс қазақ тілінің төл дыбыстарына жатпаса да, күнделікті өмірде позицияға байланысты қолданылады. Аталған сөздердегі <p> фонемасының [f] вариациясында айтылуы олардың сөздегі алатын орнына байланысты, басқаша айтқанда, көршілес дыбыстардың әсерінен осылай түрленіп тұр.

Түбір мен қосымшаның аралығында *s* мен *sh* қатар келсе, *s* дыбысы *sh*-ға айналады, ал *sh* дыбысы *s*-ға айналады. Бұл *s*-ның *sh*-ға немесе *sh*-ның *s*-ға айналу құбылысы осы дауыссыздардың ерекшелігі болып табылады. *Basshy* – [bashshy], *tasshy* – [tashshy], *qosshy* – [qoshshy], *tosshy* – [toshshy], *tesshi* – [teshshi], *kesshi* – [keshshi], *ashsa* – [ashsha], *qashsa* – [qashsha], *ishse* – [ishshe], *kóshse* – [kóshshe]. Кейбір сөздерде *sh* дауыссызы *ch*-ға жуық айтылатыны бар. Сондай-ақ *sh* фонемасы кейде өзінің вариацияларында көрініс тауып, *sh* дауыссызы *ch*-ға айналады. Мысалы, *aitshy* – [aitchy], *ótshi* – [ótchi], *hatshy* – [hatchy], *ketshi* – [ketchi].

Қатар келген екі дыбыстың біріншісі *z* екіншісі *j*, *s*, *sh* болса, соңғылардың әсерінен *z* дыбысы айтуда *j*, *sh*, *s* дыбыстарына айналады: *kóz jazbaý* – [kój jazbaý], *boz jorga* – [boj jorga], *qyz jibek* – [qyj jibek], *kóz jasy* – [kój jasy], *izsiz* – [issiz], *sózsiz* – [sóssiz], *tuzsyz* – [tusssyz], *qobyshshy* – [qobyshshy], *tazsha* – [tashsha], *otyrgyzyshy* – [otyrgyzyshy]. Келтірілген сөздерде <z> фонемасы өзінің үш вариантында жүзеге асады: <z> = [j] [s] [sh]. Қазақ тіліндегі басқа дауыссыздарға қарағанда бұл *z* фонемасының ерекшелігі болып табылады.

Сондай-ақ *s* фонемасы позицияға байланысты түрленіп, *sd* дауыссызы (*u*)-ға айналады. Мысалы, *aitsa* – [aitsa], *ótse* – [ótse], *jatsa* – [jatsa]. Ц фонемасы қазақ тілінің дыбыс жүйесінде болмаса да, сөйлеу тілінде кездеседі және қазақ тілділердің артикуляторлық аппаратына икемделген. Демек, бұл дыбыс тілдің парадигмасында жоқ болса да, оның синтагматикасында бар. Латыннегізді жаңа қазақ жазуына көшкенде *ц* әрпін *с* таңбамен беруге болады. *С* таңбасы барлық әлемдік әліпбиінде қолданылады (еуропа, түркі) тілдерінде. Латыннегізді жаңа қазақ жазуында *ц* әрпінің орнына *с* әрпін жазуға болады: *cirk*, *cirkyl*, *konstutýcia*, *evolýcia*. Мұндай жазу қазақ тілінің фонетикалық принципі бойынша орфоэпиялық нормасына сәйкес келеді. Орыс тілі арқылы енген *ц* фонемасы жазуда *с* әрпімен берілетіндіктен, айтылуда да бұл әріп қазақ тілінің табиғатына сәйкес дыбысталады.

Қатаң *k*, *q* дауыссыздары сөз аралығында және екі дауыстының арасында ұяңданады. Мысалы, *qyrküek* – [qyrgüek], *kóknár* – [kóggnár], *kókjiek* – [kógjiek], *kók alma* – [kógalma], *qazaq áni* – [qazaǵáni], *qulaq asý* – [qulaǵasý], *esek dáme* – [esegdáme], *jaryq dúme* – [jarygdúme], *bulshyq et* – [bulshyǵet], *qyryq jamaý* – [quryǵjamaý]. Осындай ұяңдану процесі қоршаған дыбыстардың әсерінен туындап отыр.

Сонор *l* мен *r* дауыссыздарымен басталатын сөздердің өзіндік ерекшелігі бар. Себебі аталған дауыссыздардың алдында *y* мен *i* дауыстылары естіледі. Бұл протеза деген фонетикалық құбылыстың көрінісі. Мысалы: *ras* – [yras], *laq* – [ylaq], *laj* – [ylaj].

Қорыта келгенде, жазуда дыбыстардың барлық түрінің берілуінің дәлдігі талап етілмейді, тек типтік дыбыстарды (фонемаларды) беру өте маңызды. Жазбаша және ауызша сөйлеу формалары арасындағы нақты арақатынас емле ережелері арқылы және ұлттық әліпби негізінде белгіленеді. Сөйлеу тілі ұлттық жазудың бірлігін сақтауға бағытталған.

3.7.2 Латынграфикалы орфоэпиялық сөздік құрастыруға негіз болатын ауызша сөз нормалары

Қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіруде Орфографиялық сөздікпен қатар «Кирил және латын графикаларында параллель орфоэпиялық сөздік» әзірлеу қажеттігі туындайды.

Қазақ тіл білімінде жазу мен ауызша қарым-қатынас жасаудың рөлі зор. Өйткені сауатты жазу мен сөйлеу мектеп табалдырығын аттаған бүлдіршін мен қарт адамдардың күнделікті қолданатын қарым-қатынас құралы десек те болады. Тіпті ғылымның қай саласын алсаңыз да жазусыз, сөйлеусіз іске аспайтындығы белгілі. Ғалымдардың болжамы бойынша, ауызша қарым-қатынас түрі жазба сөзден шамамен елу мың жыл бұрын пайда болса, ал жазба сөз адамзат өркениетінде тым әрі дегенде бес мың жылдың шамасында пайда болған екен. Тіпті ата-бабамыздан бізге жеткен шешендік сөздердің, жыраулардың жыр-толғауларының да бізге ауыздан-ауызға тарап жеткендігі белгілі.

Қазіргі қоғамда ғылым мен қазақ тілінің мәртебесінің жоғарылауы, ұлттық сананың өсуі жалпы адамзат үшін ғана емес, болашақ ұрпақ үшін де қажет екендігі баршаға аян. Өйткені тілдің мәртебесін көтеру арқылы ұлттық болмыстың қалыптасатындығы, өз тілі мен салт-дәстүріне деген құрметтің артатындығы белгілі болып отыр. Осы орайда біз әрбір адамның сауатты жазуы мен әуезді сөйлеуіне аса мән бергеніміз жөн.

Қоғамдық өмірде шаршысөз (публичная речь) түрлерінің (театр, кино, радио-телевизия хабарлары т. б.) пайда болып, әлеуметтік мәнінің артуы орфоэпиялық нормалардың орнығып, ұлттық сипатқа ие болуын жеделдетте түсті. Алайда қатаң дыбыстарды «сындырып», «ұяндатып» айту нормасы [қолғойды] – [қолқойды] емес, [кәсіподақ] – [кәсіподақ] емес, соңғы жылдарда әсіресе радиотелехабарларда әріп қуалай сөзді қалай жазылса, солай оқу дағдысымен байланысты бұзылып, «қатқылдата» дыбыстау жиі ұшырай бастады. Бұл жай орфоэпия тұрғысынан қазақ сөзінің әуезділігіне нұқсан келтіретін жағымсыз құбылыс, нормадан жөнсіз ауытқу деп табылады [14]. Осы орайда орфография мен орфоэпияны ажырата алмаушылық, яғни қалай жазылса, солай сөйлеу белең алып келе жатқандығы байқалады. Әсіресе мұны телеарна журналистерінің сөзінен анық көреміз. Осындай қателіктерді болдырмау мақсатында әрбір адам сауатты жазумен қатар қазақ тілінің орфоэпиялық заңдылығына сәйкес сөйлеу қажеттілігін де ұғынған жөн. Ауызша сөз бен жазу бір-бірімен байланысып жатады. Алайда әрқайсысының өзіндік жүйесі мен орны бар. Яғни ауызша сөздің нормаларын жазба сөзге, керісінше жазба сөздің нормаларын ауызша сөзге қолдануға болмайды. Өйткені орфография жазудың нормасын қалыпқа келтіріп, сауатты дұрыс жазуға негізделетін болса, ал орфоэпия дұрыс сөйлеуге, яғни орфоэпиялық заңдылықты сақтауға негізделетіні белгілі. Яғни жазба сөздің өз жүйесі мен тәртібі болса, ал ауызша сөздің де өз жүйесі мен тәртібі болады. Ал осы жазу мен ауызша сөзді нормаға келтіріп отыратын орфографиялық сөздік пен анықтағыш болса, ал ауызша сөзді нормаға келтіретін құрал – орфоэпиялық сөздік пен анықтағыш.

Қазіргі қазақ тіл білімінде дұрыс жазу және дұрыс сөйлеудің қолданылатын өзіндік орны бар. Яғни дұрыс жазу бұл орфографиялық ережеге сәйкес жазу қажеттілігін білдіретін болса, ал орфоэпия дұрыс сөйлеудің нормасын көрсетеді. **Орфоэпия** (гр. *'orthos'* – дұрыс, *epos* – сөз, сөйлеу) – сөздер мен сөз тіркестерінің дұрыс айтылу ережелерінің жиынтығы [204]. Яғни орфоэпиялық сөздікте қазақ тілінің әрбір сөзі мен сөз тіркесінің ережеге сәйкес дұрыс айтылуын көрсетеді. Егер сөздер мен сөз тіркестері жазылым бойынша дыбысталатын болса, құлаққа жағымсыз болады және қазақ тіліне тән әуез сақталмайды. Сондықтан орфоэпия тілдің ауызша сөйлеу нормаларын реттеп отырады. Әрбір тілдің орфоэпиясы сол тілдің фонетикалық заңдылығына сүйеніп отырады. Мәселен, орыс тілінің орфоэпиясы көбінесе екпінге басымдық беретін болса, ал қазақ тілі негізінде үндесім заңына сүйеніп отырады. Яғни түбір мен оған жалғанатын қосымшаларының үндесімге сәйкес жуан, жіңішке, еріндік, езулік болуында. Жалпы орфоэпия не үшін қажет дейтін болсақ, бұл өз тіліміздің бұрыннан қалыптасқан табиғатын, яғни үндесімін, әуезділігін сақтауға негіз болады. Осы орайда белгілі ғалым А.Байтұрсынұлы: «Сөйлеу әуезділігі түрлі сөздердің үндері орайласып ұнамды құрылуынан болады. Оларды айтқанда дауыстың көтеріліп, төмендеп әнше оралып отыратынын, «кілемге салған түрдей», – деп көрсетеді. Зерттеуші фонетика саласын орыс, француз, поляк, чех тілдерімен салыстыру арқылы, екпін буыны аяғында келетін сөздермен қазақ тілі француз тіліне ұқсастығын атап айтқан болатын [273, 179 б]. Яғни ғалым сөздің әуенін, үндесімін сақтау арқылы дұрыс әрі сазды сөйлеуге болатынын атап айтады.

Академик Р.Сыздық ауызша сөйлеудің мәдениеті жайында: «Сөз сазы дегеніміз – сөйлеу үстінде (актісінде) сөздердің дұрыс айтылып, құлаққа жағымды естілуі. Ал сөздерді дұрыс айту дегеніміз тілдің табиғи дыбыс заңдылықтарын сақтау болып табылады... Орфоэпиялық нормалар деп отырғанымыз жоғарыда айтылған “сөз сазы” деген ұғымға қатысты. Бұл нормалардың барлығының да тіл үшін бір-бірінен артық-кемі жоқ, маңызы бірдей. Сауатты, мәдениетті адам үшін дұрыс сөйлеп, қатесіз жазу қандай міндет болса, сөздерді дұрыс айтуы (дыбыстауы) сондай шарт» – дейді [274].

Қазіргі таңда ауызша сөздің әлеуеті артып, қоғамда да өзіндік орны қалыптасып келеді. Ауызша сөз күнделікті қарым-қатынас жасаудан бөлек шаршы топ алдында сөйлеу үшін, сахна өнерінде, телеарнадағы журналистердің ақпаратты дұрыс жеткізуіне, электронды байланыс жүйелерінде, мектеп мұғалімдері мен жоғары оқу орындарының оқытушыларының дәріс оқуына т.б. ықпалы өте зор. Осы орайда профессор Н.Уәли: «Тікелей тілдік қарым-қатынаста ауызша сөздің мүмкіндігі шексіз, өйткені тек тілдік қана емес, тілден тысқары құрылымдар – сөйлеушінің бет-әлпеті, дауыс құбылысы, қол, бас, көз қимылы т.б. дене тілі деп аталатын толып жатқан тілдік емес әрекеттер жүйесі сөйлеген сөздің мазмұнын толықтыра түседі. Сөйтіп, ауызша сөз әрекеті барысындағы белгілі бір ақпаратқа тілдік емес құрылымдар жүйесі қосарлана жүреді де, ой мен сезімді толымды етіп жеткізуге септігін тигізеді» деп ауызша сөздің табиғатын ашып береді [211]. Яғни ауызша сөзде ойды нақты жеткізу үшін бейвербалды құралдардың көмегі өте зор.

Жалпы «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігінің» тарихына тоқталар болсақ, сөздік алғаш рет 1977 жылы Қ.Неталиеваның авторлығымен жарық көрген болатын. Бұл сөздікке жиі бұзылып айтылып жүрген 15 мыңға жуық сөз бен сөз тіркестері ене отырып, әдеби тілдің орфоэпиялық нормаға сай оқудағы және сөйлеудегі принциптер басшылыққа алынған [275]. Яғни автор қазақ тіліндегі сөздердің айтылу заңдылықтары үндестік заңдылықтарына негізделетіндігін айтып, сөз бен сөздің, дыбыс пен дыбыстың, түбір мен қосымшаның, буын мен буынның аралығында болатын құбылыстарды сөздікке арқау еткен. Сонан кейінгі сөздік 1981 жылы М.Дүйсебаеваның авторлығымен «Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі» деген атпен жарыққа шықты [276]. Сөздікке жиі қолданылатын 5 мыңға жуық сөз енгізілген. Бұл

сөздіктер сол кездегі тұңғыш орфоэпиялық норманы дәйектейтін құнды еңбектердің бірі болды. Сонымен қатар 1983 және 1995 жылдары академик Р.Сыздықтың «Сөз сазы» атты еңбегін ерекше бағалауға болады [274]. Бұл еңбекте қазақ тілінің орфоэпиялық ерекшелігін көрсететін сөздің дұрыс айту нормалары мен орфоэпиялық ережелері қамтылды. Араға бірнеше жылдар салып 2004 жылы профессор Ә.Жүнісбектің басшылығымен «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі» жарық көрді [277]. Бұл сөздік толықтырылып, сөйлеу нормасына сәйкес жүйеленіп, көпшілікке ұсынылған болатын. Профессор Н.Уәлидің «Тіл ғылымының деңгейі жоғарылаған сайын ұлттық тіліміздің дыбыстар жүйесіндегі көрінбей жатқан қыр-сырлары ашыла түспек. Бұдан былай да араға жылдар салып, сөздіктің жаңа басылымдары жарық көре береді, жарық көрген сайын оның кем-кетігі айқындала түседі» деген сөзіне толық келісуге болады. Өйткені тіл жылдар өткен сайын жаңарып, өзгеріп отыратыны сөзсіз [211].

Қазіргі қазақ тілінің сөздері мен сөз тіркестері, сөйлемдерінің дыбысталу үлгісі мүмкіндігінше толық берілген әдеби нормаға түсірілген «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі» 2007 жылы жарық көрген болатын [278]. Бұл сөздіктің бұрынғы басылымдардан ерекшелігі сөздердің, сөз тіркестері мен сөйлемнің дыбысталу үлгілерінің толық берілуінде еді. Сонымен қатар тұрақты тіркестер мен жиі қолданылатын сөз тіркесінің түрлері жан-жақты қамтылған болатын. Әсіресе, сөз ішіндегі дауысты және дауыссыз дыбыстардың айтылым кезіндегі өзгерістері, ілгерінді, кейінді, тоғыспалы ықпалдың әсерінен өзгерістерге ұшырауы, жуан, жіңішке, еріндік, езуліктің үндесімге сәйкес өзгеруі әдеби нормаға сәйкес жүйеленіп беріледі.

Профессор Н.Уәли орфоэпиялық норма қалыптастыруда әдеби тілді негізге ала отырып, бірнеше критерийлерді ұстанады. Яғни, біріншіден, жергілікті ерекшеліктерді (*жылқыдар, баладар, маңлай*) емес, әдеби нұсқасын алу (*жылқылар, балалар, маңдай*) қажет екендігін; екіншіден, бейәдеби қарапайым сөйлеу тіліндегі *берсей, алсай, келатыр, босаиы* сияқты сөздің әдеби тіл нормасына сай етіп беру. Мысалы: *берсеңші, алсаңшы, келе жатыр, болсаңшы* т.б.; үшіншіден, ескі қазақ жазба тілінің дыбыстық элементтері бар сөздерді *жәмиғат, гиззатлу, хұрметлу* т.б. алмау қажеттілігін; төртіншіден, әдеби тілдің орфоэпиялық нормасының жазба тіл, яғни орфографиялық нормаға қарама-қарсы қойылуы, мәселен *жұмысшы – жұмұшышы, шекара – шегара, басыы – баишы, кәсіподақ – кәсі'бодақ* т.б. [60]. Яғни профессор Н.Уәли орфоэпияда көрініс табатын принциптердің басын ашып береді. Сондай-ақ ғалым алғашқы буындағы еріндіктің сөз мағынасын ажырататын қызметі де, естілімі де күшті болатынын, ал екінші буында естілімі күшті болғанмен, сөз мағынасын ажыратпайтынын, ал үшінші буыннан әрі қарай мағына ажыратпай, естілімінің де солғындай түсетіндігі айтылған.

Ғалым орфоэпиялық сөздік құрастыруда өзіндік жүйе болу қажет екенін айтып өтеді де, «бір ғана дыбыстың сөйлеу барысындағы варианттарын жеке-жеке әріптермен белгілей беру, мысалы, сөйлеу үстіндегі қатаң дауыссыздың ұяңдануы, ұяңның қатаңдануы, тоғысыңқы дауыссыздың жуысыңқы дауыссызға айналуы тәрізді дыбыстық өзгерістерді естілуі күйінше таңбалап отыру мүмкін емес» дейді. Яғни, орфоэпиядағы заңдылық орфоэпиялық ереже бойынша жасалу қажеттілігі туындайды.

Сонымен қатар орфографияда берілетін **ю, я, ш, й, у** графемалары да орфоэпиялық сөздікте дыбыс тіркесімімен беріледі. Мысалы, орфографияда *қою, кую, жию, сыю* сөздері орфоэпиялық сөздікте *қойғу, күйіу, жыйғу, сыйғу* түрінде беріледі. **Я** графемасы да орфоэпияда *йа* дыбыс тіркесімен, яғни *қоян – қойан, жаяу – жайау, жая – жайа* т.б. беріледі. **И** мен **у** да айтылымда сөздің жуан және жіңішкелігіне қарай дыбыс тіркесімен беріліп отырады. Мысалы: *ми – мый, қиын – қыйын, жиын – жыйын, силау – сыйлау; алу – алғу, келу – келуу, жүру – жүруу* т.б. Яғни бұдан біз орфоэпиялық сөздікте айтылымға сәйкес **и** мен **у**-дың дыбыс тіркесімен берілетінін көруімізге болады. Сонымен қатар сөз басы **й, л, н, р, у** дауыссыздарынан басталмайды, яғни орфографияда *йод, лақ, рақмет, рас* түрінде жазылғанымен, орфоэпияда сөз басында қысаң дауыстымен *йод, лақ, рақмет, рас* түрінде айтылады. Орфоэпиядағы тағы бір ерекшелік жуысыңқы **ш** дауыссызының **т**-мен қатар келгенде жабысыңқы **ч**-мен дыбысталуы және **т** мен **с** дауыссызы қатар келгенде **ц**-мен дыбысталуы жатады. Осы жайында профессор Н.Уәли: «Тілдің дыбыс жүйесіндегі қайсібір дауысты, дауыссыздар белгілі бір дыбыстар қоршауында өзгеше бір реңк алады, тіпті сол тілдің жүйесінде жоқ басқаша реңкте көрінеді» деп, *атсыз – атыңыз, хатшы – хатчы, абай бол – авайвол* деген мысал келтіреді. Ғалым **с, ш, б** дыбыстарын фонетикалық әлсіз жағдайдағы түрленім деп, ал сөз басында жабысыңқы түрде дыбысталатын **б** екі дауысты дыбыстың аралығында қос ерін жуысыңқы түрде келіп **в**-ға ұқсастау айтылады деуі орынды. Яғни *абай бол* дегенде **в**-мен айтылмай, сәл ғана реңк алады. Мұндай ерекшеліктер, яғни жуысыңқының жабысыңқы реңкке, керісінше жабысыңқының жуысыңқы реңке айналуы 2007 жылы шаққан «Орфоэпиялық сөздікте» арнайы белгімен беріледі. Бұл сөздіктің ерекшелігі әдеби нормаға түскен әрбір сөздің және сөз тіркестерінің айтылым ерекшелігін арнайы белгілермен көрсетуінде еді. Мысалы, **п, б, қ, к** дауыссыздары **б̣, п̣, қ̣, к̣**-мен берілген. Сөз басында келетін жабысыңқы **б**-ның дауыстылармен тіркескенде жуысыңқы **б**-мен айтылатындығы (*абзал'осұ, алағөбө, айырбалақ, ат-әбзел,әккі болғу, әлібі* т.б.), жуысыңқы **ш** дауыссызы **т**-мен іргелес келгенде **ч**-ға жуық айтылатыны (*азатийол, ақыйқатийыл*), **т** дауыссызы **с**-мен іргелес келгенде **ц**-ға жуық айтылатыны (*айқындатса*) және

п-ш (ағымдағ'есепшот), *п-с* (*алыпсатар*), *қ-с* (*ақсұңқар*), *қ-ш* (*ақалақшы*), *к-с* (*әзірліксіз*) іргелес келгендегі айтылымы сөздікте нақты әріпүсті шартты белгілер арқылы берілген [278].

Орфоэпиялық сөздікте бейүндес буынды сөздердің де орны ерекше. Өйткені тілімізде орфоэпиялық жағынан нормалау мәселесіне келгенде бірыңғай жуан немесе бірыңғай жіңішке айтуға көне бермейтін төл сөздеріміз, кірме және шеттілдік сөздеріміз де бар. 2007 жылғы «Орфоэпиялық сөздікте» профессор Н.Уәли жазылу нормасы мен айтылу нормасында **қ** мен **к**-нің түрленімен байланысты екенін айтады да «к-нің әдеттегі жіңішке тембрінен басқа жуан тембрлі **қ**-ның әдеттегі жуан тембрінен басқа жіңішке тембрлі болып келуі түрленім деңгейінде үндесім деуге болады. *Қауесет* дегендегі **ә** соңғы буындағы **е**-нің әсерінен жіңішке реңкпен айтылады. Бірақ бұлардың естілімі **а** мен **ә**-нің аралығынан туындайды» – деген тоқтамға келеді. Мысалы: *қауесет – қауәсет, қатім – қәтім, қаумет – қәумет* т.б [278]. Яғни ғалым алдыңғы орфоэпиялық сөздікте тек дыбыстардың әлсіз жағдайдағы түрлері (вариант) норма ретінде берілгенін, соңғы сөздікте дыбыстардың әлсіз жағдайдағы түрленімінің норма ретінде бекітілгенін айтады.

Осы орайда соңғы «Орфоэпиялық сөздікте» сөз бен сөздің тіркесіп бір ырғақпен айтылып, бір екпінге бағынуын көрсететін ^ˆ белгі берілген. Мысалы: *аға^ˆтұтұу, әрекет^ˆ тийасау, ада^ˆ болуу* т.б. Сонымен қатар кейбір дыбыстардың сөйлеу кезіндегі ерекшеліктерін көрсету үшін және сөз арасындағы кейбір дыбыстардың айтылу барысында қысқанданып, қысқа айтылуы белгілі бір диакритикалық таңба ' арқылы көрсетілген. Мысалы: *апырым-ай – апыр'м-ай, ара ағайын – ар'ағайын, ара арасы – ар'арасы* т.б. Сондай-ақ орфоэпиялық сөздікте **ы** дауысты дыбысының қысқандануы да көрініс табады. Мысалы: *азынау – аз'нау, апыра-жапыра – ап'ра-жап'ра, жапырақ – жап'рақ* т.б.

Жалпы қазақ тілінің орфоэпиясында ілгерінді, кейінді және тоғыспалы ықпалдардың орны ерекше. Ілгерінді ықпалда сөз жігіндегі алдыңғы дыбыстың кейінгі дыбысқа әсер етіп игеруі (*қаиша – қаишиа, көзқарас – көзғарас, ала кел – ала гел* т.б.), ал кейінді ықпалда керісінше кейінгі дыбыстың алдығы дыбысқа әсер етіп өзіне бейімдеуі (*басшы – баишы, күрек – күрегi, тарақ – тарағы, барғанмен – барғаммен, жанбау – жамбау* т.б.), тоғыспалы ықпалда сөз жігіндегі дыбыстардың бір-біріне әсер етіп басқа дыбысқа айналуы (*Аманкелді – Амаңгелді, он қой – оңғой, күн кеітi – күңгеітi, бес жүз – беишiүз* т.б.).

Қазіргі латын әліпбиіне негізделген қазақ жазуын жүзеге асыруда орфоэпиялық сөздік жұмысын жүзеге асыруда шет тілінен енген сөздердің орфоэпиясын көрсету де қажеттіліктен туындап отыр. Өйткені 2007 жылы шыққан сөздікте біраз сөз қамтылғанымен, әлі де болса толықтыру қажет. Өйткені жылдар өткен сайын ғылымның әртүрлі саласына шет тілінен сөздер көптеп еніп жатыр. Атап айтар болсақ, тілімізде *авто, авиа, био* т.б. басталатын гибрид сөздер көп. Мысалы, *авто* сөзі қазіргі латын әліпбиі негізіндегі ереже бойынша орфографиялық сөздікте *ауто*-мен берілу көзделіп отыр. Алайда кейбір сөздер *авто*-мен беріледі. Мысалы:

Орфография	Орфоэпия	Латын
абсолют	абсөлүт/ абсәлүт	abśólút/ abśálút
абсолют шама	абсөлүт шама	abśólút ˆchama
авария	аварйя	avariia
авиаclub	авыйакылуп	avyiakylŭp
авиаclubқа авиаclubы	авыйакылупқа авыйакылубы	avyiakylŭpqa avyiakylŭby
автоинспекция	афтоийнспексийә / афт'ийнспексийа	aftoinspekisiä / aft'inspekisiia
автодром	автодыром	avtodyrom
автоматталу	афтоматталуу, афтоматтанған	aftomatalluŭ, aftomattaŋgan
авантюрист, авантюристке	авантүрийс, авантүрийске	avantŭriis, avantŭriiske
автобус, автобуска, автобус паркі	аутобұс, аутобұсқа аутобұс Паркі	aŭtobŭs, aŭtobŭsqa aŭtobŭs ˆparki
акция	аксийа	Aksiiia

Осы орайда шет тілінен енген сөздер орфоэпиялық ереженің негізінде шешіліп, орфоэпиялық сөздікте айтылым ерекшеліктеріне қарай жүйеленіп берілетін болады. Сондай-ақ [e] дыбысынан басталатын сөздің алдында әнтек [й] естіледі, яғни дифтонг түрінде айтылады, сондықтан сөздікте [e] сөз басында келген жағдайда [ʲe] түрінде беріледі. Ал [e] дыбысы сөз ортасы мен сөз соңында монофтонг түрінде сакталады.

Қорыта келгенде, «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі» жалпы қазақ тілінің өзіне тән сөйлеу ерекшелігі бар екенін көрсетіп, болашақ ұрпақты сазды әрі әдемі сөйлеуге үйретеді деген сенімдеміз. Өйткені сөйлеу арқылы қазақ тілінің өзіне тән мәдениеті көрініс табады.

Осы орайда айтарымыз, мектеп оқушыларынан бастап маман ретінде қалыптасатын, шаршы топ арасында сөйлейтін, дәріс оқитын мұғалімдер мен телеарналарда сөйлейтін дикторлар мен журналистерге орфоэпиялық сөздік аса қажет.

3.7.3 Қазақ орфоэпиясында ескерілетін негізгі тіл заңдылықтары

Қазіргі таңда орфоэпия саласы кенже қалып отырған салалардың бірі десе болады. Себебі орфоэпия мәселесі балабақшада, мектепте, одан бері жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде оқыту жағы ақсап тұр. Осымен байланысты Н.Уәли орфографиялық ережелермен қатар орфоэпиялық ережелерді ден қойып оқытпаудың салдарынан әдеби тілдің дыбыстау нормасынан уәжсіз ауытқулардың болатынын айтып өтсе [278], С.Мырзабеков сөздерді айтудағы кемшіліктер негізінен тілдің ауызша және жазбаша формаларының арақатынасын парықтамаудан, орфоэпия туралы үгіт-насихаттың жеткіліксіз жүргізілуінен болып отыр дейді [279]. Алауызша сөз бен жазба сөздің өзіне тән жүйесі бар. Жазылған мәтінді оқыған кезде ауызша сөздің нормасына салуымыз қажет. Осымен байланысты Р.Сыздықтың айтуынша, сөздерді нақпа-нақтап жеке-жеке айтқанда, олар анығырақ естіледі де, түсініктірек болып шығады. Алайда анықтық бар да, сөз сазы жоқ. Бұл сөздерді қазақша айту емес, қазақша тізбектеп өту болып шығады. Жазу тілдің фотосуреті іспетті, ал нағыз тілдің өзі – оның сөйлеу барысындағы көрінісі [274]. Осы жайында А.Байтұрсынұлы өзінің еңбегінде жазу – әріптердің сүгіретін сала түзу; оқу – әріптердің дыбыстарын айта тізу [273] деп жазу мен дыбыстап оқудың айырмашылығы барын айтқандай. Ал Т.Шонанұлы өзінің еңбегінде сөздердің жазылуы мен айтылуында айырмашылығы барын бірнеше ереже негізінде көрсетіп береді. Айталық, сөз арасында екі дауысты дыбыс қатар келсе, алғашқы сыңарындағы дауысты дыбыс түсіріліп айтылады. Мысалы, *қара арба, торы ат, терезе аш, таза үй* деп жазылады, ал *қарарба, торат, терезаш, тазүй* деп айтылады. Осы ретпен сөздердің жазылуы мен айтылуында өзара айырмашылығы барын осы ретпен ережелер арқылы көрсетіп отырады [280]. Олай болса, жазу мен дыбыстаудың өзара айырмашылығы барын яғни жазбаша кодты ауызша кодқа дұрыс көшірудің мәнін бастауыш дендейден бастап үйрету керек.

Орфоэпия не үшін қажет?

- сөздердің бірізді айтылуы тілдік қатынасты жеңілдетеді;
- дыбысталған сөздің өзіндік үйлесімі, ырғағы, әуені, әуезі сақталған жағдайда тыңдаушыға жағымды әрі түсінікті болады;
- қатандарды ұяндатып, сөз аралығындағы дыбыстарды үйлестіріп айтудың өзіндік мәні бар.

Орфоэпиялық норманың қалыптасуына қандай қандай түрткіжайттар негіз болды деген сауалға ғалымдар әртүрлі пікір білдірді. Н.Уәлидің пікірінше, нормалардың қалыптасуында байырғы кездегі ақын, жыраулар, билер тәрізді ауызша сөз майталмандарының шаршы топ алдындағы сөзі, кейінгі кезеңдерде сахна, радио, телевизия хабарларының рөлі айрықша болды. Сол арқылы қалыптасқан үлгілер әдеби тілдің ауызша нормасы деп танылды. Ал М.Дүйсебаеваның айтуынша, халықтың дәстүрлі сөйлеу тілі, белгілі бір мәдени орталық, баспа орындары мен мәдени мекемелер сөйлеу мәдениетінің қалыптасуына әсер етті [281]. Ғалым Р.Сыздық: «Адам орфоэпиялық нормаларады, олар жөніндегі ережелерді негізінен жаттау арқылы емес, құлақпен тыңдап, үйрену арқылы игереді. Бұл ретте күнде тыңдайтын радионың, теледидар үнінің және сахнадан естілер сөздер мен әндердің орны айрықша. Бұлар сөйлеу барысында сөздерді дұрыс айтуға үйрететін нағыз ұстаздар болуға тиіс» [274], – дейді.

Ауызша сөз бен жазба тілде негізгі заңдалық үндесім заңы екені белгілі. Үндесім заңдылығындағы тіл үндесімі мен ерін үндесімі орфоэпияда негізге алынады. Сөздегі дауысты дыбыстардың не бірыңғай жуан, не бірыңғай жіңішке болып айтылуын тіл үндесімі реттеп отырса, алғашқы буындағы ерін дауыстыларының әсерінен екінші әрі үшінші буындағы езуліктердің еріндікке айналып айтылуын ерін үндесімі реттеп отырады. Осы езуліктердің еріндікке айналуын үш жағдайда қарауға болады.

1. Түбірдегі **о** дыбысы кейінгі буындағы **ы** дыбысын еріндік **ұ** дыбысына айналдырады: *орын - орұн, қорық - қорұқ, өлең - өлөң, көлік - көлүк*.

2. Түбірдегі **ұ**, **ү** дыбысы кейінгі буындағы **ы**, **і** дыбысын еріндік **ұ**, **ү** дыбысына айналдырады. Мысалы, *құрық - құрұқ, ұмыт - ұмұт, мұны - мұнұ, үміт - үмұт*.

3. Түбірдегі **ө** дыбысы кейінгі буындағы **е** дыбысын еріндік **ө** дыбысына, **і** дыбысын **ү** дыбысына айналдырады. Мысалы, *өлке - өлкө, көркем - көркөм, көлік - көлүк*.

Қазақ тіліндегі ерін үндестігі ашық буын жағдайында екінші және үшінші буында анық естіледі. Ал Р.Сыздықтың анықтауынша, бірінші буын бітеу не тұйық болса, келесі буындағы **ы**, **і**, **е** дыбыстарының **ұ**, **ү**, **ө**-ге бейімделуі сәл бәсеңдеу болады. Мысалы, *қолтық, қойдыр, құлдық, көркем* сияқты сөздердің екінші буындарындағы **ы**, **і**, **е** дыбыстарының езулік болып айтылуы сәл солғындау. Осымен байланысты Н.Уәли дауысты дыбыс негізгі реңкінен бірден айрылмайды, өз реңкін сақтай отырып, келесі буын үндесуіне бірте-бірте өтеді дейді. І.Кенесбаев «ерін үндестігінің күші үш буыннан аспайды, үшінші буында солғындау

естіледі» десе [84], ал М.Дүйсебаева, Қ.Неталиева «қазақ тілінде ерін үндестігі сөздің екінші буынынан әрі қарай сақталмайды, әлсірей береді» дейді [281].

Ерін үндестігі сөздің басқы буындарымен ғана шектелмейді, сөздің соңғы буынына дейін сақталады деген пікірін С.Мырзабековтің өз сөзімен айтсақ: «Ерін үндестігінің күші жұрт айтып жүргендей, екі буынмен шектелмейді. Бірінші буында дөңгеленіп, сүйірленіп алған ерін екінші буында тез жайылып өз калпына келмейді және ол үшінші буында да аяқтала қоймайды». Мысалы, *қорұтұндұсұ (қорытындысы), құлұнұмдұ (құлынымды), құлқұлөрұңұздұ (құлкілеріңізді)*.

Орфоэпиядағы ескеретін ережелердің бірі, ол сөз аралығындағы қатар келген екі дауыстының алдыңғысын түсіріп айту. Мысалы, *алты атар - алт'атар, екі ағайынды - ек'ағайынды, төргі үй - төрг'үй*. Осымен байланысты Ж.Аралбаев сөйлеу кезінде сөздердің бір бүтін болып айтылуының орфоэпия үшін үлкен мәні бар екенін айтып, төмендегідей үлгіні ұсынады.

А – Е: *барсекен (барса екен), барамекен? (бара ма екен?)*;

А – Ө: *қарөлең (қара өлең), қарөкпе (қара өкпе)*;

А – Ұ: *арпұны (арпа ұны)*;

Ы – А: *Сарарқа (Сарыарқа)*;

Е – Е: *келсекен (келсе екен), келсе еді (келседі), сөйлөсекен (сөйлесе екен)*;

Ы – Е: *Сарөзек (Сарыөзек)*.

Дауысты дыбыстарды айтып отырғандықтан, сөз басындағы **е, о, ө** дыбыстарының алдынан селбесіп келетін жағдайын аттап кете алмаймыз. Бұл мәселе І.Кеңесбаев, Ж.Аралбаев, Ә.Жүнісбек еңбектерінде жақсы айтылған. Яғни сөз басында **е** дыбысының алдынан **й, о** дыбысының алдынан **у**, ал **ө** дыбысының алдынан **у** дыбыстарының селбесіп келетінін айтқан. Сонда *йегер, уотан, уөрік* деп айтылады.

Енді дауыссыз дыбыстардың орфоэпиясына тоқталсақ.

Екі дауыстының, үнді мен дауыстының арасында келген **б** дыбысы екі еріннің сәл жуысуы арқылы айтылады. Мысалы, *ебедейсіз – еведейсіз, абай бол – авай бол, табақ – тавақ*.

Дауыстылармен және үнді, кейбір ұяң дыбыспен сөз жігінде қатар келген **к, қ** дыбыстары **ғ, г**-ге айналып ұяңданады. Мысалы, *күнкөріс – күнгөріс, ақ үрпек – ағүрпек, қазақ елі – қазағ елі*.

Орфоэпияны суперсегментті деңгейде қарастырған ғалым Р.Сыздық қатаң дыбыстардың ұяңдануын төмендегідей көрсетеді: «Бірғқтық топ құрайтын сөздердің алғашқысы дауысты **а, е, ы, і** дыбыстарының біріне аяқталса, екінші сөз **к, қ** дыбыстарынан басталса, соңғылар ұяңдап **ғ, г** болып айтылады. Мысалы, *бала кезде – балагезде, ала көлеңке – алагөлеңке, жаңа қала – жаңа ғала*.

Сол сияқты қатар келген екі дыбыстың біреуі **н**, екіншісі **б, м, п** болса, алдыңғысы айтылуда **м**-ға айналады: *барғанмен – баргаммен*. Бұл ереже өз кезінде Т.Шонанұлы еңбегінде де айтылады. Ғалымның айтуынша, түбірдің аяқ дыбысы **н** болып жалғаудың немесе келер сөздің бас дыбысы **б** болса, **н** дыбысы **м** болып естіледі. Бірақ мұндай орында **м** жазбай **н** жазылады. Мысалы, *айтқанынан танбады – айтқанынан тамбады*.

Қазақ орфоэпиясының нормасын сақтап жүрміз бе? Қазіргі таңда орфоэпия саласы кенже қалып отыр десе де болады. Себебі орфоэпияны оқыту мәселесі балабақшада, мектепте, одан бері жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде ақсап тұр. Осымен байланысты ғалым Р.Сыздық: «Қазақша сөйлеу үстінде сөздерді дұрыс қиюластырып, ана тіліміздің табиғи дыбыс заңдарына бағындырып айту нормаларын үйрету сияқты іс-әрекеттердің мектептерден бастап, барлық ортада, оның ішінде радио, теледидар, театр, сахна өнері сияқты ауызша тілді кеңінен пайдаланатын жерлерде мардымсыз жүргізіліп жатқандығы» десе, ал Н.Уәли орфографиялық ережелермен қатар орфоэпиялық ережелерді ден қойып оқытпаудың салдарынан әдеби тілдің дыбыстау нормасынан уәжсіз ауытқулардың болатынын айтып өтеді. Себебі қазіргі қоғамда сөздер қалай жазылса, солай оқылып әрі солай айтылып жүргені белгілі, яғни қазақ тілінің дыбыс үндестігіне сәйкес дауысты дыбыстардың үндесіп, үйлесіп айтылуы және алғашқы буындағы еріндік дауыстылардың әсерінен кейінгі буындағы езуліктердің еріндікке айналуы, қатандардың ұяңданып айтылуы сияқты сөздердің орфоэпиялық нормасы бұзылды. Олай болса, жазу мен дыбыстаудың өзара айырмашылығы барын яғни сөзді нақышына келтіріп дұрыс айтуды бастауыш деңгейден бастап үйрету керек.

Жалпы қазақ орфоэпиясының мәселелері А.Байтұрсынұлы, Т.Шонанұлы, Қ.Жұбанов зерттеулерінен бастау алып, қазіргі таңда Р.Сыздық, Қ.Неталиева, М.Дүйсебаева, Ә.Жүнісбек, Н.Уәли, З.М.Базарбаева, Қ.Күдерінова, А.Фазылжан сияқты зерттеушілеріміздің еңбектерінде жалғасын тапқаны белгілі. Нәтижесінде Орфоэпиялық анықтағыштар мен Орфоэпиялық сөздіктер (1977, 1981, 1983, 2007) жарық көрді. Аталған зерттеушілердің еңбектерінде берілген бір-екі орфоэпиялық ережеге тоқтала кетсек. Қазіргі таңда көбі ескере бермейтін ережелердің бірі түбірдегі **о** дыбысының кейінгі буындағы **ы** дыбысын еріндік **ұ** дыбысына айналдыруы: *орын – орұн, қорық – қорұқ*; түбірдегі **ө** дыбысының кейінгі буындағы **е** дыбысын еріндік **ө** дыбысына айналдыруы: *өлке - өлкө, көркем – көркөм, өлең – өлөң*; түбірдегі **ұ**, **ү** дыбыстарының кейінгі буындағы **ы, і** дыбыстарын еріндік **ү, ү** дыбыстарына айналдыруы: *құрық – құрұқ*,

бүкіл – бүкүл, үтір – үтүр. Сол сияқты қатар келген екі дыбыстың біріншісі **з**, екіншісі **ж** болса, соңғысының әсерінен **з** дыбысы **ж**-ға айналады (**з > ж**): *көз жасы – көжжасы, мұзжарғыш – мұжжарғыш.* Түбір мен қосымшаның аралығында **с** мен **ш** қатар келсе, **с** дыбысы **ш**-ға айналады: *басшы – башишы, қосшы – қошишы, кесіш – кешиш.* Сөз ішінде, сөз тіркестерінің аралығында қатаң **к, қ** дыбыстары дауысты **і, ы, а** үнді **й, н, л, р,** ұяң **з** дыбыстарынан кейін ұяндап айтылады: *ала көйлек – ала гөйлөк, бір құшақ – бір гұшақ, үлгі керек – үлгү герек.* Осы ретпен сөздердің дұрыс айтылу нормасы сөздіктерде, анықтағыштарда қамтылып отырғанымен, әлі де ескерілмей жатыр. Ендігі кезекте орфоэпияны оқыту мәселесі арнайы мектеп бағдарламасында, жоғары оқу орындарында қамтылуы керек. Себебі сөздің құлаққа жағымды естіліп, көңілге бірден конуы орфоэпиялық норманы сақтаумен байланысты. Ал орфоэпиялық норма бойынша сөз бен қосымшаның, сөз бен сөздің аралығындағы дыбыстар өзара бір-біріне үндесіп, үйлесіп айтылуы керек.

Қорыта айтқанда, қазіргі кезде жастардың орфоэпия нормасын сақтамай, қағаз бетінде қалай жазылса солай айту, оқу үдерісі алып бара жатыр. Сондықтан балабақша, мектептен бастан мейлінше орфоэпиялық норманы үйретуіміз керек.

3.7.4 Қазақ тілі орфоэпиясының фонетикалық негіздері (Профессор С.Мырзабековтің пайымдаулары бойынша)

Қазақ тілі фонетикасында көпке дейін сөздің айтылымына (орфоэпиясына) арнайы мән берілмей келді. «Фонетика» пән ретінде негізінен сөздің жазылымын ғана қамтып отырды. Тіпті дыбыстардың артикуляциялық сипаттамасының өзі жазу үлгісіне қатысты ғана айтылатын, басқаша айтқанда, әріпке тән дыбыстың артикуляциясы сөз болатын. Ал оның орфоэпиялық жағы болса, кейде ескеріліп, кейде ескерілмей қала берді. Ескерілген күнде оқулықтың ең соңында жартыкеш ереже мен мысалдар түрінде ілініп қана тұрды. Оның өзі қазақ тілінің айтылым жүйесі жайлы толық мәлімет бере алмады. Тілдің орфоэпиялық үлгісі оқулықтың өн бойын түгел қамтып отыру керектігі ескерілмеді. Сондықтан да сөз құрамындағы дыбыстардың таңбасының оқылу бағдары оның айтылымы емес, жазылымы болды. Соның нәтижесінде оқулықтар мен оқу құралдарында «дыбыс» дегеннн гөрі, «әріп» деген жиі кездеседі. Қазақ тілі пәнінің мұғалімдерінің өзі «дыбыс» дегеннің орнына «әріп» деп сөйлейді. Мұның өзі оқыту үстінде сөздің дыбыстық үлгісі ескерілмей, көбінесе жазылым бейнесінің басым болуына әкеліп соқты. Бірлі-жарым шыққан орфоэпиялық сөздіктер [283] қосалқы құрал ретінде қала берді. Аталған сөздіктер міндетті оқу құралы ретінде пайдаланылмағандықтан, көпке таныс болмады, оларды пайдалану ретін де көпшілік оқырман біле бермеді. Мектепте болсын, қазақ тілінің мамандарын дайындап жатқан жоғары оқу орындарында болсын ол сөздіктердің қажеттілігі шамалы болып қалды. Ал қазақ тілінің орфоэпиясына тікелей тәуелді теле және радиодикторлар, әртістер мен әншілер болса, орфоэпиялық сөздіктерден тіптен бейхабар жатты.

Осының бәрінің тікелей нәтижесі ретінде ұрпақ ауысқан сайын қазақ сөзінің айтылымы жазудың жетегінде кете берді, яғни “қалай жазылса, солай оқу” [279] тұрақты дағдыға айналды, сөйтіп, жазу үлгісі қазіргі ұрпақ тілінде жалған “әдеби” нормаға айналып кетті.

Қазақ сөзінің айтылым жүйесіндегі мұндай теріс өзгерістер тіл мамандарын ойлантпай қойған жоқ. Солардың бірі “...қазақ тілінің өзіндік ерекшелігі және өзіндік қасиетімен жазылуы, айтылуы жөнінде зерттеп, зерделеп, мақалалар жариялап, ғылыми еңбектер жазып, қоғамдық ойға қозғау салуға күш-жігер жұмсаумен болған...” проф. С.Мырзабеков [279] еді.

Проф. С.Мырзабеков қазақ сөзінің айтылым үлгісін жан-жақты қарастырды: біріншіден, мәселенің тарихына кеңінен тоқталды; екіншіден, зерттеудің ғылыми аппаратын қалыптастыруға күш салды; үшіншіден, қазақ сөзінің айтылымының фонетикалық негіздемесін жасады; төртіншіден, қазақ сөзінің айтылым сөздігін құрастырды; ең соңында қазақ сөзінің төркін айтылым үлгісін қайта қалыптастыру жолдарын баспа беттерінде үзбей насихаттаумен болды.

Проф. С.Мырзабеков қазақ сөзінің айтылым тұрқы қандай болу керектігін көрсететін дәлелді сөзді кезінде қазақ сөздерін қалай естісе, сол күйінде жазып алған П.М.Мелиоранский [төрөлөрдүн], Н.И.Ильминский [ауұз, ауұтқұ], Радлов [әуө, жолаушұ] т.б. еңбектерінен табады.

Бір кездегі ерін үндестігінің дәл осылай айтылған үлгісінің енді келіп бұзылып бара жатқанын, тіптен бұзылып қана емес, жойылып бара жатқанын көріп отырған ғалымның «Ғасырлар бойы айтудың нәтижесінде қалыптасқан ерін үндестігі жазудан теперіш көріп, жойылып кетудің аз-ақ алдында тұр» [279,12], – деп дабыл қағуы тегін емес.

«Кемеңгер Ақыметтің кең өлшеп, келістіріп пішкен жазуында (емлесінде) мүлт кеткен бір жер болса, ол – ерін үндестігі» [279,11], – дей келіп, проф. С.Мырзабеков «Ерін үндестігі – сөздің құрамындағы дыбыстардың еріннің қызметіне қарай үйлесіп тұруы... Мұны Ақымет жақсы біледі. Сөйте тұрып, еріндіктер (о, ө, ұ, ү) «бас буыннан басқасында келмейді, бас буыннан басқасын сүймейді» [279,142] –

деп, жазуда қаңтарып қойды. Қалған буындарда айтыла ма, айтылмай ма, ол да белгісіз. Халел де мұны айналып өтеді. Бұл жөнінде пікір айтушылар оны «көнерген», «өлген» заңдар қатарына жатқызады» [279, 11]. Шындығында, зерттеушілер қазақ тіліндегі ерін үндестігін бүгінгі бар фонетикалық құбылыстардың қатарына жатқызбайды. Ары кеткенде “екінші буыннан кейін кездеспейді” деген қорытынды жасайды. Шын мәнінде, бүгінгі ұрпақ тіліне құлақ салатын болсақ, тіптен екінші буыннан да табу қиын. Өйткені ән сөзінің ішінде жиі кездесетін *жүрөк* сөзінің орнына *жүрек* дегенде күнде естіп жүрміз. Сөйтіп, сөздің еріндік айтылым үлгісінен ешбір белгі қалмаған. Бұрынғы ғұламалар ескертіп, проф. С.Мырзабеков секілді бүгінгі тілге жанашыр мамандар дабыл қағып, уайым жеп жатқан тілдің нақты жағдайы осындай. Жазба тілдің әсері деп осыны айтуға болады.

Тілдегі сөздердің ауызекі төл айтылым үлгілеріне жазудың ықпалын кезінде-ақ байқаған Х.Досмұхамедұлының «Елдің тілінің бұзылуына ең алдымен оқығандары себеп болады. Бұлар жат әсерлерге бағынғыш келіп, ана тілін өзгертуге жол басшы болады... Әдебиет тілінің қаруы – баспа мен мектеп. Баспа мен мектеп деген адам шошынарлық өте қайратты қару. Баспа мен мектепте қолданған тіл елге ақырында сіңбей қалмайды» деген көреген сөзінің нәтижесін бүгін бәріміз көріп отырмыз. Проф. С.Мырзабеков айтқан *ұлы заңның* арқауы сетінеп барады. Оның тағы бір басты себебін ғалым өзіміз сол күйінде бұлжытпай алып отырған және одан әзірге құтылуды ойламай отырған орыс тілінің емлесінен көреді. «Тілдің ауанына қарамай, хариіптің, емленің ауанына бұрып, тілдің көркін бұзған, әдеби тілмен жазамыз деп, жат тілмен жазып, өз тілінен айрылған басқа түріктердің ізіне түсіп, тілімізді аздырғанымызды мақұл көрмейді» деп, өзі кемеңгер атаған А.Байтұрсынұлының сөзіне арқа сүйейді.

Проф. С.Мырзабеков ендігі жерде жазба тілдің жазба әсерін жазба жолмен ғана жөндеуге болатынын дұрыс түсініп, орфоэпиялық сөздіктер құрастыруды қолға алғанын көреміз. Осыған орай ол “Жазуда жасандылық болмай тұрмайды. Халық тілі өзінің ұлы заңдарының негізінде дамиды. Ұлы заңдардан туатын айту нормаларын айтылым сөздігі анықтап, айшықтап беруге тиіс” дейді. Бұл жерде ғалым емеурін танытып отырған үш нәрсені аңғарамыз: бірінші, жазу бар жағынан сайлы болып шыға бермейді, яғни оған белгілі бір шарттылық тән болады; екінші, ғылымда *іргелі* (фундаментал) деп аталатын тіл заңдылықтарын *ұлы заң* деп отыр, ондағы айтпағы – тілдің тірегі болатын ережелердің аса маңызды екенін, оны айналып өтуге болмайтынын, мүмкіндігінше жазудың жетегінде жіберуге болмайтынын ескерту; үшінші, жазуда кеткен шарттылықтарды реттеп отыратын тек айтылым сөздіктер болады. Ендеше айтылым сөздіктер қосалқы құрал деңгейінде ғана қалып қоймай, күнделікті қолдан түспейтін сілтеме құрал, барлық мектеп пен жоғары оқу орындарында міндетті пән болуға тиіс. Сөздің, сөз тіркестерінің қазақ тілінде сөйлеушілердің бәріне тән ортақ төл айтылым үлгісін қалыптастырудың бір ғана жолы осы болмақ.

Жоғарыда қолымызда бар орфоэпиялық сөздіктердің оқу орындарында іске аспай келе жатқандығын айттық. Проф. С.Мырзабековтің пайымдауыша, «Әзірге жарық көрген орфоэпиялық сөздіктер оқулықтарда айтылатын қағидаларға қарайлап, содан ұзай алмай жүр. Тіл, ерін үндестігінің үні шықпай қалуда. *Төбе* сияқты сөздердегі *б*-ны *в* етіп әлек. Содан да біз оларды аудиторияда пайдалана бермейміз» болып шығады. Ғалым бұл жерде не оқулықтарда, не оқу бағдарламаларында, не бұрынғы орфоэпиялық сөздіктерде ескерілмей келе жатқан жайды дұрыс аңғарып отыр. Ол – сөз құрамындағы әрбір дыбыстың сөйлеу үстіндегі артикуляциялық түрленімі.

Дыбыстың негізгі артикуляциясы бар, оның тілдегі қалпы барлық уақытта тұрақты болады. Дыбыстың жеке тұрған кезіндегі артикуляциялық сипаттамасы бір басқа да, оның мәтін (сөз) құрамындағы артикуляциялық сипаттамасы бір түрлі болып келеді. Ендеше жоғарыдағы *б* дауыссызының негізгі артикуляциялық сипаттамасы «Б дауыссыз дыбысы қос ерін арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *ерін-ерінді* дауыссыз дыбыс болып табылады. Б дауыссыз дыбысы қос (астыңғы және үстіңгі) еріннің тоғысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *тоғысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. Б дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі жартылай тербеледі, яғни жартылай қатысады. Дауыс қатысына қарай *ұяң (тербеліңкі)* дауыссыз дыбыс болып табылады. Жасалым белгілері: ерін-ерінді, тоғысыңқы, ұяң дауыссыз дыбыс» [46, 23]. Сонда дауыссыздың жеке тұрғандағы жасалу тәсіліне қатысты негізгі белгісі *қос еріннің өзара тоғысуы* болып шығады. Ал дауыссыз мәтін құрамында, керісінше, *қос еріннің өзара жуысуы* арқылы жасалады. Сонда бір дыбыс екі фонетикалық жағдайда екі түрлі айтылады. Мұның қазақ тілінің әдеби айтылым нормасына еш қайшылығы жоқ. Керісінше, сөздің айтылымы табиғи естіледі. Алайда оқулықтарда дауыссыздың негізгі артикуляциясы дұрыс берілгенімен, оның мәтін құрамындағы артикуляциясы дұрыс анықталмаған. Сондықтан да оны орыс тілінің *в* дауыссызымен жаңсақ алмастырып жүр. Орыс тіліндегі *в* дауыссыз дыбысының жасалу тәсілі тіс пен еріннің жуысуы арқылы жасалады. Ендеше ол екеуін өзара еш салыстыруға болмайды. Өйткені қазақтың *төбе* сөзін [*төве*] деп транскрипциялауға еш болмайды. Біріншіден, дауыссыздың артикуляциясы дұрыс беріліп отырған жоқ (ерін-еріндік артикуляция тіс-еріндік артикуляциямен алмасып кетіп отыр), екіншіден, орыс тілінен хабардар қазақ оқырманы сөзді бұзып оқиды.

Ғалымның орфоэпиялық сөздіктерді “аудиторияда пайдалана бермейміз” деуінің басты себебі де осында жатыр. Өйткені сөздің келтірілген орфоэпиялық үлгісі қазақ сөзінің айтылым заңдылықтарына кереғар келеді.

Қазақ тілінің дыбыс құрамындағы кірме дыбыстардың орны бөлек екеніне ғалым қатты көңіл бөліп отырған. Тіптен, әбден қалыптасып, көз үйреніп кеткен, сөйтіп орфоэпиялық үлгісімен жазылып келе жатқан Байтұрсынұлының “*Ахмет*” деп жуысыңқы *х* дауыссызы арқылы жазылып келген атын “*Ақымет*” деп тоғысыңқы *қ* дауыссызы арқылы жазып кетті. Мұндағы ғалым ойы араб-парсы тілінен келген *х* дауыссыз дыбысына тән әріптен құтылу болса керек. Жалпы С.Мырзабеков тілдік құбылыстарға статистика тұрғысынан қарауға әрқашан үлкен мән беріп отырған. Өйткені зерттеу әдісі ретінде статистиканың мәні зор. Мысалы, «Қазіргі қазақ тілінде тіл үндестігіне күндес 150-ге жуық араб-парсы сөздері бар. Көзін жазумен ашқан жұрт оларды жазылуынан айнытпай айтып жүр. Ал ана үні құлағында қалған ересектер арасында (бұлар аз) оларды бірыңғай жуан (арқа жақ), не бірыңғай жіңішке (түстік жақ) айтатындар әлі бар деген нақты сандық мәлімет келтіреді. Сонда қазақ тіліндегі араб-парсы тілдерінен енген сингармонизмге айтылымы кереғар 150 сөз аз ба, көп пе? Қазақ тілінің жалпы лексикалық қоры тұрғысынан алсақ, түк емес. Алайда, сингармонизм тұрғысынан алатын болсақ, онда сингармонизмнің айтылым тұрпатын бұзып тұрған бір сөз болса да көп. Бір ғана *қайтін* сөзін бөле қарап отырғандығын да содан деп түсіну керек: «Ата заңға көнбей жүрген бір ғана төл сөзіміз бар. Ол *қайтін* дейтін кіріккен түбір. Айтуда *қайтін* немесе *кәйтін* болса керек еді, алайда жазу жеңіп кетті» [279,10].

Мұндағы проф. С.Мырзабековтің айтайын деп отырғаны жазу тілдің айтылым үлгісінің көрінісі болу керек, жазу айтылымнан алшақтап кетпеу керек деген екенін түсіну қиын емес.

Зерттелімнің ғылыми аппаратына байланысты орфография мен орфоэпия терминдерінің төркінін талдай келіп, “Қазақтың өз сөзімен орфоэпияны – айтылым, орфографияны – жазылым түрінде қалыптастырған жөн” [279, 3] деген ұсыныс жасайды.

Қорыта келгенде, проф. С.Мырзабеков арнайы көтеріп кеткен қазақ орфоэпиясы қазақ тілі мен қазақ тіл білімінің бүгінгі зәру мәселесіне айналып отыр. Оның шешімі тек орфоэпиялық сөздіктер шығарумен, сондай-ақ бірлі-жарым тіл жанашырларының жан айқайымен шектелмей, “жалпыхалықтық” шара болса керек. Қазақ тілінің орфоэпиясы міндетті пән ретінде қабылданып, жүйелі түрде мектеп пен жоғары оқу орындарында өтілу керек, ол үшін алдымен мектеп мұғалімдері мен жоғары оқу орнының оқытушылары дайын болу керек. Ендеше алдымен олардың “орфоэпиялық сауатын” ашудан бастауға тура келеді. Осы бір жалпыхалықтық ғылыми-әдістемелік шараның бастамасы ретінде жақында жарық көрген академиялық айтылым сөздікті атап өткен жөн.

ҚАЗАҚ ЖАЗУЫН ЖАҢҒЫРТУДЫҢ ЛИНГВОҚОЛДАНБАЛЫ НЕГІЗДЕРІ

4.1 Мемлекеттік тіл саясатын жүзеге асырушы органдарға арналған әліпби ауыстырумен байланысты тілтанымдық реформаны жүзеге асырудағы тілдік жағдаят және қауіптерді <ағыл. risk> басқару (талдамалық анықтама)

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2018 жылдың 19 ақпанындағы қазақ тілінің латыннегізді жаңа әліпбиін бекіткен жарлығы Тәуелсіз Қазақстанның тарихи таңдау жасағанын, ұлттың болашақ үшін маңызы зор шешім шығарғанын растайтын мәртебесі биік құжат болып табылады.

Қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі жаңа ұлттық әліпбиге көшіру тілтанымдық реформасы бойынша осы әліпби негізінде емле ережесінің жобасын әзірлеу жұмыстары да аяқталып отыр.

Бұл жұмыс 2018 жылдың мамыр-тамыз айлары аралығында жүргізілді.

Бұл кезеңде:

1) ф.ғ.д., профессор А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері Нүргелді Уәлидің ғылыми жетекшілігімен дайындалған латын әліпбиіне негізделген тұңғыш ұлттық емле ережелерінің тұжырымдамасы бекітілді (ү.ж. 11 маусым, Астана қаласы);

2) ғылыми-теориялық іргелі зерттеулер негізінде Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты мамандары осы тұжырымдамаға сәйкес емле ережесінің жобасын ұсынды (ү.ж. 3-шілде);

3) Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы емле жобасын еліміздегі қазақтілді қалың бұқара арасында, нақтылап айтқанда, Қарағанды, Ақтөбе, Қызылорда, Ақмола, Шығыс Қазақстан облыстары, Семей, Өскемен, Алматы, Астана қалалары жалпы көпшілігі, республиканың әр өңірінің мектеп оқушылары және орталық мемлекеттік органдар, БАҚ қызметкерлері, сонымен қатар филолог мамандар, қазақ орта мектептерінің мұғалімдерінен сынама сауалнама (апробация) түрінде және ЖОО қазақ филологиясы, практикалық қазақ тілі кафедралары мен тәуелсіз сарапшылар қатысуымен жан-жақты мамандандырылған сараптамадан өткізді (ү.ж. шілде-тамыз-қыркүйек айлары).

Емле сынамасына жалпы саны 3000-дай адам қатысты. Сондай-ақ Астанада жоғары оқу орындары студенттері мен орта мектептің жоғары сынып оқушыларына жаңа емле ережесінің жобасын меңгерту бойынша сынама сабақтар өткізілді [бұл туралы: 284; 285; 286].

Сынаманы ұйымдастырған тілтанушы ғалымдар сынама жұмыстары реформаны демократиялық жолмен жүзеге асырудың құралына айналды, оның нәтижесі халықтың тілдік санасындағы қазақ жазуына қатысты базалық норманы және кейбір стереотиптерді анықтауға көмектесті, сөйтіп, жаңа емлені жетілдіре түсуге көптен-көп септігін тигізді деп көрсетіп отыр [287].

Жоғарыдағы шаралар атқарылып отырған кезеңде реформаны әрі қарай сәтті жүзеге асыру үшін және алдағы қиындықтардың алдын алу үшін осы реформаның операторлары мен менеджерлеріне және мемлекеттің тіл саясатын жүзеге асырушы мемлекеттік органдарға қазіргі тілдік жағдаяттан хабардар болу, сол сияқты болжалды қауіптерді басқару аса маңызды.

Талдамалық анықтаманың мақсаты - қазақстандағы қазіргі тілдік жағдаятты сипаттау, қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру бойынша тілтанымдық реформаның болжалды қауіптерін <ағыл. risk> көрсету, сонымен қатар оларды басқару жолдары бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Міндеттері:

тілтанымдық реформаның негізі түрткіжайты – тілтанымдық түрткіжайт екенін түсіндіру;

жаңа әліпбиге көшіру реформасын жүзеге асырушы мекемелердің қызметінің үйлесімін көрсету;

реформаның қазіргі барысында қалыптасқан Қазақстандағы тілдік жағдаятқа және мемлекеттік тілдің ахуалына қысқаша сипаттама беру;

болжалды қауіптерді түгендеп шығу;

олардың алдын алу бойынша ұсыныстар әзірлеу.

4.1.1 Реформаның негізі – тілтанымдық түрткіжайт

Бұл мәселеде ең алдымен тілтанымдық реформа ұғымына жан-жақты түсінік беру керек. Қазақ жазуын жаңа әліпбиге көшіру арқылы жаңарту идеясының бастамашылары тілтанушылар болды. Ол – XX ғасырдың 90-жылдары ҚР Президент Н.Ә.Назарбаевқа әліпби ауыстыру туралы ұсынысхат жазған академик Әбдуәли Туғанбайұлы Қайдар. Ал әліпби ауыстыруды тұңғыш рет реформа деңгейіндегі ауқымды

шара екенін айтқан ғалым профессор Н.Уәли болды [288]. Сол сияқты проф. Н.Уәлидің зерттеуімен бұл реформаның басты түрткіжайты – тілтанымдық екені анықталды.

Сонымен тілтанымдық реформа дегеніміз – жазу реформасынан әлдеқайда кең ауқымды процесті қамтитын ұғым. Егер жазу реформасы тек әліпби ауыстырумен шектелсе, тілтанымдық реформа тілді оңтайландыру мен «ұлттандыру» бойынша одан әрі қарай жүретін өзгеру процестерін қамтиды. Мәселен,

1) терминологиялық жүйеде жаңа әліпбимен таңдабаланатын шеттілдік сөздердің ішінен төл лексикалық бірлікпен аударуға келетіндерін аудару ұсынылып, бұл бағытта көптеген шара атқарылып жатыр. Мұнда әсіресе ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен іске қосылған «100 жаңа оқулық» бағдарламасының қызметі зор. Бағдарлама бойынша шетелдік рейтингі жоғары ЖОО-ның оқулықтары мен танымал заманауи авторлардың оқу құралдары тұңғыш рет қазақ тіліне аударылып жатыр. Жаһандық құрмаласу нәтижесінде танымалдығы жоғары лексикалық бірліктер төл тілдің ресурстарымен қазақшаланып жатыр. Яғни терминологиялық қорды латын графикасы негізіндегі әліпбимен таңбалау алдында бұрынғы орыс тілінен автоматты түрде алына салынған терминдерге «ревизия» жасалып, олардың ұлттық тілдегі баламасына аудару үдерісі қарқын алып отыр. Мәселен, «100 жаңа оқулық» жобасының беделді аудармышаларының бірі, Ұлттық аударма бюросының бас маманы Назгүл Қожабектің мәлімдеуінен, «ағылшын тілінде –al және –ive формасында жасалған rational, objective, negative және т.б. сын есімдерді қазақ тілінде қолдану мәселесі өзекті болып отыр. Осы күнге дейін мұндай формадағы сөздер қазақ тіліне орыс тілі арқылы аударылып кіргізілді. Мысалы: объективНЫЙ – объективТІ, рациональНЫЙ – рационалДЫ. Бұл сөздердің түбірі түпнұсқа тілінде онсыз да сын есім формасында, яғни «қандай» деген сұраққа жауап береді. Оған орыс тілінің суффиксі жалғанып, кейін қазақ тіліне түпнұсқа сөздің өзі емес, орыс тіліндегі туынды сын есім аударылып жүр. Морфологиялық құрылымы бойынша талдасақ, ағылшын тілінің сын есімдеріне қазақ тілінің жұрнағы жалғанбауы немесе жалғанса да, сол сын есім жасалған есім сөз түбіріне жалғануы керек.

Осы себептерді ескере отырып, қазірдің өзінде оқулық мәтіндерінде «-ал, -ив» деп аяқталатын ағылшын сөздерін қазақ тілінде қосымшасыз қолдануды бастадық. Мысалы, виртуалды емес, виртуал, радикалДЫ емес, радикал. Сол сияқты әлеуметтану саласында ағылшын тілінде қолданылатын бес терминге қазақша балама ұсындық, ғалымдар қабылдады. Олар: nothing – мәнсіздік, nonplaces – беймән-орын, nonthings – беймән-заттар, nonpeople – беймән-қызметкер, nonservices – беймән-қызметтер», деп көрсетілген және бұдан да басқа көптеген қазақша терминдер жасалып жатқаны анық.

2) ономастикалық кеңістіктегі ұлттық тілдің жай-күйі де «ревизия» процесімен ерекшеленеді. Ономаст ғалымдар бүгінгі күні Қазақстанның жер-су атауларын латын әліпбиімен транслитерациялау мәселелерін шешумен қатар бүгінге дейін кеңестік-тоталитарлық жүйенің күштеп енгізуімен қалып қойған ономастикалық атауларға төл ұлттық атауларын қайтаруды қарқынды түрде негіздеумен айналысып келеді. Кісі есімдеріне қатысты да өзгерістер байқалып отыр. Мысалы, ҚР МСМ Тіл комитетінің мәліметінше, Павлодар облысының Качирский және Лебяжий аудандарының аттары Тереңкөл және Аққулы болып өзгертілді, Оңтүстік Қазақстан Түркістан облысы атанды, Батыс Қазақстан облысындағы Чингирлау деп ресми бекітілген аудан аты ұлттық тіл заңдылығына сәйкес Шыңғырлау болып ауысты, Орал қаласының идеологиялық ескірген мазмұндағы 87 көшесінің аты қазақшаланды, Ақтөбе қаласы мен облысындағы 60 көше мен Алматы қаласының 164 көшесінің аты ұлттық тілде өзгертілді. Жалпы алғанда 2018 жылы Ономастикалық комиссия 7 рет отырыс өткізіп, 800-ге жуық ономастикалық атауды қайта қарады, оның ішінде мектеп, балабақша сияқты білім беру орындарының, көше, саябақ, қала, облыс, аудан, елді мекен, т.б. көптеген нысан аттары бар.

Латынграфикалы әліпбиге кезең-кезеңімен көшудің жалпыұлттық жоспарына сәйкес 2024 жылы жүзеге асқалы отырған Қазақстан Республикасы қазақ азаматтарының төлқұжаттарын жаппай қайта шығару науқаны қарсаңында қоғамда ұлттық есім беру үлгісін насихаттайтын шаралар көбейді. Бұл кісі есімдерін жазу мен есім берудің ұлттық жүйесіне қайта оралу процесінің қарқынды түрде іске қосылғанын байқатады;

3) тілтанушы ғалымдар әзірлеген жаңа емле жобасындағы жаңалықтар емленің ұлттық жазу жүйесіне негізделіп жасалып жатқанын көрсетті. Егер бұған дейін әліпби ауыстырған түркітілдес елдердің тәжірибесі орыс сөздердің таңбалайтын әріптерді жаппай бір үлгімен автоматты транслитерациялау принципін ұстанғанын көрсетсе, қазақ ғалымдары қоғамның сұранысына қарай бұдан тереңдеп, кирилдегі әріптерді таңбалауда сөздердің игерілу механизміне, яғни фонетикалық және түпнұсқалық принципті үйлестіре отырып таңбалауға арқа сүйегені анық байқалады. Оны төмендегі кестелерден көруге болады.

Қарақалпақ латыншасындағы орыс таңбаларының берілуі

әріп	сөз басында	сөз ортасында	сөз соңында
ь		Apelsin albom semya vietnam	aprel medal oblast kalendar
ю /yu/, /y1w/, мұндағы /y/ - й, /u/ - у, /l/ - ы, /w/ - дауыссыз у	/yu/piter	al/yu/miniy revol/yu/tsiyası i/yu/l i/yu/n l/yu/ksemburg	a/y1w/ teleinterv/yu/
и /i/ кірме сөздерде	/i/dentifikator /i/internet	algor/i/tm pom/i/dor pred/i/kat prez/i/dent kl/i/mat tenn/i/sshi nom/i/nalizm	
и/iу/ төл сөздерде қосар әрпімен таңбаланды и /ty/ төл сөздерде қосар әрпімен таңбаланды	iyek iyne	q/ty/ar s/ty/i'r j/ty/naq	
я /ya/	/ya/nvar	no/ya/br poezi/ya/ pi/ya/z a/ya/q	portugali/ya/ albani/ya/ kategori/ya/ kriminologi/ya/ bakteri/ya/ meteorologi/ya/ teori/ya/
ц /c/		oblige/c/iya ak/c/iya inventariza/c/iya kommunika/c/iya medi/c/ina oblige/c/iya	
ф /f/	/f/enomen /f/evral /f/ilosofiya /f/inlyandiya /f/utbol /f/irma	e/f/iopiya mi/f/ologiya	
y/u/ кірме сөздерде		kap/u/sta kamer/u/n	
x	/x/imiya /x/alıqaralıq	me/x/anika payta/x/t	
h	/h/a'pte (апта) /h/awa rayı /h/u'jjet /h/uqiq		
ch	/ch/ad /ch/ernogoriya		
e	/e/konomika /e/nergıya /E/stoniya /e/verest		
v		e/v/ropa e/v/klid	

Өзбек латыншасында орыс таңбаларының берілуі

әріп	сөз басында	сөз ортасында	сөз аяғында
ц	ts, s	ts, s	S
я	ya	Ya	Ya
ё	yo	Yo	yo
ю	yu	Yu	yu
э	e		
ъ		‘	‘
ь	-	-	-
Әріп тіркестері	Кирилл	Латын	
нт	абонемент	Abonement	
нс	аванс	Avans	
рт	авиатранспорт	aviatransport	
сс	кросс	Kross	
Әріп тіркестері	Кирилл	Латын	
ия	геология	Geologiya	
лог	геолог	Geolog	
ция	социология	Sotsiologiya	
изм	социализм	Sotsializm	
ка	гимнастерка	gimnastorka	
тор	кредитор	Kreditor	
ий	крематорий	Krematoriy	
иум	аквариум	Akvarium	

Түркімен латыншасындағы орыс таңбаларының берілуі

Кирил әріптері	Түрікмен тіліндегі латыннегізді әріптер	сөз басында	сөз ортасында	сөз соңында
/и/	/i/ төл сөздерде	/i/bermek /i/niş /i/nsiz	ir/i/göz irk/i/lmek eş/i/dermen	ertek/i/ eşret/i/ galbir/i/
	/i/ кірме сөздерде	/ideal /i/htiologiya /i/kona /i/ndustriya /i/nformatsiya	emf/i/zema ep/i/grafika	gerbar/i/ pappataç/i/
/у/	/u/ төл сөздерде	/u/cal /u/kı – /u/lulık	buruk buyruk	–
	/u/ кірме сөздерде	/u/glerod /u/niverstitet	abit/u/riyent ak/u/stika	em/u/ rag/u/ tab/u/
у	/uv/	–	–	arz/uv/ garn/uv/ girk/uv/ s/uv/ yat/uv/ yaz/uv/
/эе/ диграфы	/е/ сөз басында	/е/lemek (элемек) /eye/siz (эесиз) /eye/rtmek (эертмек)	–	–
	/ä/ сөз ортасында	–	gör/ä/rin (гөрэерин)	–

/э/	/e/төл сөздерде	/E/grem /E/debiyat /E/şitgir	–	–
	/e/ кірме сөздерде	/e/kipaj /e/ksponat /e/kspres /e/kspressionist /e/lektrik	a/e/rodrom a/e/ropoçta a/e/roport	–
/ё/	/yo/	–	samol/yo/t akt/yo/r antrepren/yo/r import/yo/r kontrol/yo/r	–
/ю/	/yu/төл сөздерде	/yu/ka /yu/mruk /yu/mşak /yu/rt	bo/yu/n do/yu/p (er) go/yu/p (er) so/yu/lmak	–
	/yu/кірме сөздерде	/yu/biley /yu/piter /yu/rist	profso/yu/z so/yu/z	interv/yu/ men/yu/
/я/	/ya/төл сөздерде	/ya/bagan /ya/banı /ya/gday /ya/lmavuz /ya/naşık /ya/ñısı /ya/prak	gik/ya/ka	ma/ya/ yelma/ya/
	/ya/кірме сөздерде	/ya/nvar /ya/pon /ya/rus	ma/ya/k ma/ya/tnik r/ya/dovoy	azali/ya/ mistifikatsi/ya/ so/ya/ funktsi/ya/
ч	/ç/төл сөздерде	/ç/adır /ç/al /ç/alt-çalt /ç/añ /ç/irkin	a/ç/lik ala/çali oba/ç/ilik ebe/ç/ayir	ağa/ç/ ağırla/ç/ ayakyalaña/ç/ bilği/ç/ çomu/ç/ çeki/ç/ gaçha-ga/ç/
	/ç/кірме сөздерде	/ç/ehol /ç/ek /ç/empion /ç/erdak	na/ç/yot/ç/ik	pala/ç/ parali/ç/ sanvra/ç/ vra/ç/
/в/	/v/төл сөздерде	/v/akirdi /v/ala-vala	bite/v/i ker/v/en	alda/v/ a/v/ buza/v/ gondala/v/
	/v/орыс кірме сөздері	/v/agon /v/alentlilik	ryado/v/oy	obyekti/v/ passi/v/ subyekti/v/
	/v/араб-парсы кірме сөздері	/v/acip	şö/v/ket	za/v/ çarşa/v/
/ф/	/f/төл сөздерде	–	pü/f/füldi	pü/f/
	/f/кірме сөздерде	/f/abrik /f/arfor /f/ilial	biogra/f/iya	o k e a n o t r a / f / zoogeogra/f/ tor/f/ şka/f/ sey/f/ leksikoğra/f/

/ц/	/ts/ диграфы	/ts/arizm /ts/iġanlar /ts/ifrlemek /ts/ilindr /ts/ivilizatsiya	lek/ts/iya li/ts/ey moto/ts/iklet tabli/ts/a opera/ts/ion	slane/ts/
/ь/		—	apelsin albom medalon ultra fakultet	aprel dekabr medal oblast kalender
щ/	/şç/ төл сөздерде	—	i/şç/ek	hü/şç/
	/şç/ кірме сөздерде	/şç/i /şç/it /şç/up /şç/upaltse	komanduyu/şç/iy po/şç/i po/şç/ubaşı po/şç/ulik zaboy/şç/ik	bor/şç/

Бұл мәселені зерттеген отандық ғалымдардың қорытуынша, латын графикасына негізделген қарақалпақ, өзбек, түркімен емлесінің кирилдегіден айтарлықтай айырмасы жоқ [89]. Бұларда шеттілдік сөздерің транслитерацияға негізделеді. Әдетте тілдегі сөздердің бір тобы транслитерацияға, екіншісі ұлттық жазу дәстүріне негізделетін емлелер сипаты жағынан аралас, әрі қолайлылығы жағынан орташа деңгейдегі емлеге жатады.

Ал қазақ тілінің бүгінгі күні ұсынылған негізгі емле ережелерінің жобасында шеттілдік сөздердің емлесі әлемдік озық жазулар тәжірибесіне сәйкес ұлттық жазу жүйесіне үйлескен түрде, бір жағынан, фонетикалық принципке, екінші жағынан, дәстүрлі жазу принципімен үйлестіріліп беріліп отыр. Емле жобасының «Кейбір кирилл әріптері мен шеттілдік сөздердің емлесі» атты VIII тарауында 77 тармақтан бастап 99-ға дейін 22 тармақ осы мәселеге арналып отыр [289]:

§77. ё әрпі о әрпімен таңбаланады. Оларға қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады: manóvr (-diń, -i, -ge, -ler), brýselóz (-diń, -i, -ge, -der), aktór (-diń, -i, -ge, -ler), amóba (-nyń, -ny, -ġa, -lar), dirjór (-diń, -i, -ge, -ler), rejisór (-diń, -i, -ge, -ler),

§78. ц әрпі және сц әріп тіркесі s әрпі арқылы жазылады: sirk, sıft, sılindr, sirkýl; desimetr, medisına, proporsional, abzas, kvars, konstitýsia, korporasia, seh; senarı, sıofit, abses, absisa, plebisit.

Е с к е р т у. Қатар келген ц әрпі ts тіркесі арқылы таңбаланады: pitsa, Nitsa.

§79. -тч дыбыстар тіркесімен аяқталатын сөздердегі т әрпі түсіріліп жазылады: skoch, skech, mach.

§80. щ әрпі төл сөздерде shsh әріп тіркесімен, ал шеттілдік сөздерде sh әрпімен таңбаланады: ashshy, tushshy, keshshe; ýchılıshe, praporshik.

§81. э әрпі е әрпімен жазылады: element, elevator, epepeia, poetika, koefisent.

Е с к е р т у. -оэ әріп тіркесімен аяқталатын сөзде э әрпінің орнына і жазылады: aloi, kanoi.

§82. ю әрпі төл сөздерде, сонымен бірге шеттілдік сөздерде сөз басында және дауысты дыбыстан кейін іу әріп тіркесімен: aiý, oiý; Iýpiter, Iýrmala; kaiýta, ал дауыссыз дыбыстан, айыру белгісі (ь) мен жіңішкелік белгісінен (ь) кейін ў әрпімен таңбаланады: parashút, absalút, glúkoza, debút, prodúser, lúks, salút, valúta, búdjét, búrokraťia, sújet, búleten; fúchers, kompúter, tútor, konúktýta, konúktivit. Қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады.

Е с к е р т у. и (і) әрпінен кейін тұрған ю орнына ў жазылады: qiý, kiý, diý.

§83. я әрпі төл сөздерде, сонымен бірге шеттілдік сөздерде сөз басында, дауысты дыбыстан кейін, айыру белгісі (ь) мен жіңішкелік белгісінен (ь) кейін іа әріп тіркесі арқылы: iaġni, qoian; Ialta; soia, ideia; ġıpeıadro, sýbiadro; alians, koniak, ал дауыссыз дыбыстан кейін á арқылы таңбаланады: akúmylátor, mýláj, zarád, kalkýlátor. Қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады.

Е с к е р т у. и (і) әрпінен кейін тұрған я-ның орнына а жазылады: qar, sia, Túrkia, jama.

§84. Жіңішкелік белгісі (ь) бар буынға жіңішке дауыстылардың әрпі жазылады, қосымшалар түбірдің соңғы буынына үндесіп жалғанады, жіңішкелік белгі (ь) ескерілмейді: ansámbl (-diń, -i, -ge, -der), dúbl (-diń, -i, -ge, -der), rúbl (-diń, -i, -ge, -der), paról (-diń, -i, -ge, -der), asfált (-tiń, -i, -ke, -ter), púlt (-tiń, -i, -ke, -ter), ált (-tiń, -i, -ke, -ter), ós (-tiń, -i, -ke, -ter), vólt (-tiń, -i, -ke, -ter), búldog (-tyń, -y, -qa, -tar), batalón (-niń, -i, -ge, -der), medalón (-niń, -i, -ge, -der), koról (-diń, -i, -ge, -der), gastról (-diń, -i, -ge, -der), alkogól (-diń, -i, -ge, -der), kúlt (-tiń, -i, -ke, -ter), gólf (-tiń, -i, -ke, -ter), vestibúl (-diń, -i, -ge, -der), sirkúl (-diń, -i, -ge, -der), roial (-diń, -i, -ge, -der), álpimis (-tiń, -i, -ke, -ter), áternativ (-tiń, -i, -ke, -ter), kobált (-tiń, -i, -ke, -ter), festivál (-diń, -i, -ge, -der), álbartos (-tyń, -y, -qa, -tar), álbom (-nyń, -y, -ġa, -dar), álmanah (-tyń, -y, -qa, -tar), áltrón (-nyń, -y, -ġa, -dar), álfa (-nyń, -ġa, -lar), váls (-tiń, -i, -ke, -ter), bálzam (-nyń, -y, -ġa, -dar), pálma (-nyń, -sy,

-ға, -лар), oftálmolog (-tyń, -y, -qa, -tar), búldozer (-diń, -i, -ge, -ler), múltfilm (-niń, -i, -ge, -der), últrasáyle (-niń, -si, -ge, -ler), fólklor (-dyń, -y, -ға, -lar), vólfram (-nyń, -y, -ға, -dar).

Е к е р т у. Мына сөздерде жіңішкелік белгісі ескерілмейді, қосымшалар түбірдің соңғы буынына үндесіп жалғанады: bron (-nyń, -y, -ға, -dar), monastyr (-dyń, -y, -ға, -lar), gýash (-tyń, -y, -qa, -tar), týsh (-tyń, -y, -qa, -tar).

§85. Жіңішкелік белгісімен (ь) келген буын құрамында е, і әріптері бар сөздерде жіңішкелік белгісі ескерілмейді, қосымшалар түбірдің соңғы буын үндестігіне сәйкес жалғанады: akvarel (-diń, -i, -ge, -der), stil (-diń, -i, -ge, -der), lager (-diń, -i, -ge, -ler), artıkl (-diń, -i, -ge, -der), kegl (-diń, -i, -ge, -der), premer (-diń, -i, -ge, -ler), premera (-nyń, -ға, -lar), relef (-tiń, -i, -ke, -ter), barelef (-tiń, -i, -ke, -ter), brakoner (-diń, -i, -ge, -ler), barer (-diń, -i, -ge, -ler), shıfoner (-diń, -i, -ge, -ler), kelt (-tiń, -i, -ke, -ter), film (-niń, -i, -ge, -der), gelmint (-tiń, -i, -ke, -ter), atele (-niń, -si, -ge, -ler), relef (-tiń, -i, -ke, -ter).

Е к е р т у. Ономастикалық атаулар мен кейбір мағынасына нұқсан келетін сөздерде жіңішкелік белгісінің (ь) орнына і әрпі жазылады: Pier; piesa, lie.

§86. е әрпінің алдында тұрған айыру белгісі (ъ) ескерілмейді, қосымшалар соңғы буын үндесіміне сәйкес жалғанады: sýbekt, obekt, ineksia, feldeger, adektiv.

§87. Шеттілдік бірқатар сөздер түпнұсқа тілдегі тұрпатына ұқсас жазылады және оларға қосымша буын үндестігіне сәйкес жалғанады: moderator (-dyń, -y, -ға, -lar), marker (-diń, -i, -ge, -ler), stepler (-diń, -i, -ge, -ler), vaýcher (-diń, -i, -ge, -ler), sýpervaizer (-diń, -i, -ge, -ler), aıfon (-nyń, -y, -ға, -dar), banknot (-tyń, -y, -qa, -tar), bankomat (-tyń, -y, -qa, -tar), planshet (-tiń, -i, -ke, -ter), onlam (-nyń, -y, -ға, -dar), oflain (-nyń, -y, -ға, -dar), dizain (-nyń, -y, -ға, -dar), barmen (-niń, -i, -ge, -der), bıznesmen (-niń, -i, -ge, -der), resepsn (-niń, -i, -ge, -der), skrinshot (-tyń, -y, -qa, -tar), blokbuster (-diń, -i, -ge, -ler), fýrshet (-tiń, -i, -ke, -ter).

§88. дж әріп тіркесі бар сөздерде д әрпі түсіріліп, қосымшалар үндестік заңы бойынша жазылады: menejer (-diń, -i, -ge, -ler), jınsy (-nyń, -sy, -ға, -lar), jentilmen (-niń, -i, -ge, -der).

Е к е р т у. -дж әріп тіркесінің арасынан буын жігі өтетін және сөз мағынасы өзгертін жағдайда д әрпі сақталып жазылады: búdjete, lodjy.

§89. Сөз соңындағы қайталанған қосар әріптің біреуі түсіріледі: klas (-tyń, -y, -qa, -tar), hol (-dyń, -y, -ға, -dar), bal (-dyń, -y, -ға, -dar).

§90. Сөз ортасындағы қайталама сс, мм, лл, тт, фф, нн, бб, рр, пп, гт, дд, кк, уу дыбыстарын білдіретін әріптердің бірі түсіріліп жазылады: patison, komisar, resor, profesor, prosesor, asonans, disonans, disident; gramatika, komýna, imýnogen, imigrant, programis, mamologia, simetria, amiak, anagram, kardiogram; metalýrgia, elips, elinizm, kolej, silabýs, koloid, biliard, brýselóz, talı, kolokviým, triler, alofon, troleibýs, alúzia; kotej, atestat; efekt, efýzia, afekt, afrikat, koefisent; týnel, aneksia, anotasia, baner, tenis, konotat; abreviatýra, gıbon, korespondent, popýrı, spariń, korektor, korozia, presýpozisia, aparatýra, aplikasia, ipodrom, opozisia, oponent; aglútınativ, sýgestia; adıtiv; akaýnt, akord, akreditasia, hokei, individým.

Е к е р т у. Сөз мағынасы өзгертін жағдайда сс, мм, лл, тт, нн, бб, рр, пп, дд, кк әріптері сақталып жазылады: esse, mass-media, massa; sammit, ballada, milligram; getto, netto; tonna, vanna; súrealizm, irrasional, itreal; trýppa; býdda, byddism; ekker.

§91. -ий-мен аяқталған сөздердің соңында бір ғана і әрпі жазылады: kalı, alúmini, natri, kafeterı, komentari, reali.

§92. Шеттілдік сөздердің соңындағы а әрпі сөз мағынасына әсер етпеген жағдайда түсіріліп жазылады. Қосымшалар соңғы буынға үйлесіп жалғанады: gazet (-tiń, -i, -ke, -ter), minýt (-tyń, -y, -qa, -tar), sıfır (-dyń, -y, -ға, -lar), kordinat (-tyń, -y, -qa, -tar), kapsýl (-dyń, -y, -ға, -dar), kardiogram (-nyń, -y, -ға, -dar). Бірақ matematika, pedagogika, statistika, mehanika болып жазылады.

§93. Сөз аяғындағы -ст, -сть, -зд әріп тіркесінің соңғылары түсіріліп жазылады, қосымшалар үндестік заңына сәйкес жалғанады: jýtnalis (-tiń, -i, -ke, -ter), komýnis (-tiń, -i, -ke, -ter), manifes (-tiń, -i, -ke, -ter), ensiklopedis (-tiń, -i, -ke, -ter), Everes (-tiń, -i, -ke, -ter), siez (-diń, -i, -ge, -der), vedomos (-tyń, -y, -qa, -tar), poves (-tiń, -i, -ke, -ter).

§94. p, h әріптеріне аяқталған шеттілдік сөздерге тәуелдік жалғауы жалғанғанда, p, h ұяңданбайды: arhetıp - arhetipi, stereotıp - stereotipi, ketchúp - ketchýpy, sheih - sheihy, shtrih - shtrihi. Сондай-ақ h әрпіне аяқталған сөзге қосымшалар жуан жалғанады: seh - sehty, -qa, -tar, sheih - sheihty, -qa, -tar, shtrih - shtrihty, -qa, -tar.

§95. -рг, -кс, -лк, -кл әріп тіркесіне біткен сөздерге қосымшалар жіңішке жалғанады: ocherk (-tiń, -i, -ke, -ter), lúks (-tiń, -i, -ke, -ter), polk (-tiń, -i, -ke, -ter), sıkl (-diń, -i, -ge, -der), hırýrg (-tiń, -i, -ke, -ter), metalýrg (-tiń, -i, -ke, -ter).

§96. -кт, -ск, -нкт, -пт, -мп, -мб, -фт әріп тіркесіне бітетін сөздерге қосымша у, і дәнекері арқылы, ал -кт, -ск, -нкт сияқты құрамында к әрпі барларына тек жіңішке, басқаларына соңғы буын үндесіміне қарай не жуан, не жіңішке жалғанады: faktige, faktisi; obektige, obektisi; diskige, diskisi; pýnktige, pýnktisi; akseptige, akseptisi; Olimpige, Olimpisi, rombyga, rombysy; shriftige, shriftisi.

§97. Сөз соңындағы -нг әріп тіркесі ŋ әрпімен жазылады, қосымшалар үндестік заңына сәйкес жалғанады: parkŋ (-niŋ, -ge, -i, -der), boŋlŋ (-niŋ, -ge, -i, -der), brifŋ (-niŋ, -ge, -i, -der), reitŋ (-niŋ, -ge, -i, -der).

§98. Ағылшын тіліндегі түпнұсқасында w әрпімен басталатын кейбір сөздер ў әрпімен жазылады: ўatsap, ўıkı, ўıkıpedia, ўeb-sait.

§99. -og әріп тіркесімен аяқталатын сөздерге қосымшалар жуан жалғанады: pedagog-tar, pedagog-y, dialog-tar, dialog-y, ekolog-tar, ekolog-y.

Бұл өз кезегінде тілдің жүйесіне де оң әсерін тигізбей қоймасы анық, шеттілдік сөздердің жазылуы мен айтылуы ұлттық тілдің жүйесіне негізделіп, бірқатар шеттілдік сөздер этимологиялық кірме сөздер, яғни төл сөздерге жақын категорияға ойысады. Сонымен бірге жаңа емле шеттілдік сөздерді жазуда игеру механизмін қайта іске қосады;

4) қазақ тілі пәнінің ғылыми курсының мазмұнына жаңа жазуға байланысты және жаңа жазу тудырған тілдегі өзгерістерге қатысты жаңалықтар мен жаңартпалар қосылады, барлық білім беру деңгейлеріндегі қазақ тілі оқу пәнінің дидактикалық материалдары мен ғылыми білімдер жүйесінің мазмұны жаңарады, сонымен бірге тек жазуға қатысты емес, жалпы тілдің барлық жүйесіне қатысты бұған дейін анықталған, бірақ оқыту үдерісіне енбей келе жатқан ғылыми білімдер жүйесі қосылады;

- әдістеме мен педагогика саласында: латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиді меңгертуге қатысты қысқарғандық біліктілік арттыру курстарына қатысқан мұғалімдердің біліктілігі тек жазу теориясына қатысты білімдермен емес, басқа да тілтанымдық жаңа білімдермен толығыды; қоғамдық санадағы қазақ тілі туралы білімдер толығыды, жаңарады, кемелденеді.

Сонымен, жоғарыда айтылғандармен байланысты әліпби ауыстыру – тілтанымдық реформа. Осы реформаның басты түткіжайттары мыналар, ал негізгісі тілтанымдық:

«Мәдени-әлеуметтік: тіліміздің жазу тәжірибесінде бұрын-соңды кеткен кемшіліктерді жаңа әліпбиде қайталамау – тіл иелерінің жазу-сызу мәдениетін көтеруге, адамзат тарихындағы ерекше феномен, құндылық ретіндегі ұлттық тілдің бет-бедерін сақтап қалуға зор ықпалын тигізеді;

Тілтанымдық: әлемдік лингвистиканың әліпби теориясында негізделген «әріп саны дыбыс санынан алшақ кетпейтін әліпби идеалды нұсқа» деген талапқа мүлде сәйкес келмейтін, басы артық әріптермен жасанды түрде күрделендірілген, қосамжар, яғни екі тілдің орфографиясына қызмет ететін әліпбиге түбегейлі реформа жасау арқылы тіліміздің дыбыстық жүйесін нақты белгілейтін, оның өзіндік табиғатын бейнелеп қана қоймай, ұрпақтан-ұрпаққа сақтап жеткізетін жаңа жазу-сызу жүйесін ұсыну;

Экономикалық: әлемдік ақпараттар жүйесінде қазақ тілінің үлесін арттыру, қарқындап дамыған алдыңғы қатарлы елдермен бәсекелес бола алу үшін дүниежүзі бойынша кеңінен қолданылып, сапаның бір көрсеткішіне айналған графикаға көшу арқылы көштен қалмау;

Саяси: 70 жылдан астам үстемдік құрған тоталитарлық жүйенің құрсауынан жазу жүйесін құтқару, бодан елдің тоқырап қалған ұлттық санасын ояту; егемен мемлекеттің рәмізінің бірінен саналатын ұлттық жазу әліпбиін қалыптастыру;

Психологиялық: кеңестік тоталитарлық жүйенің салтанат құрған кезеңінде бойға сіңіп қалған енжарлық, кез келген мәселеде бауырлас аға елдің құзырына жүгінуден бұзылған өзіндік сөйлеу, дыбыстау, жазу дәстүрін қалыптастыру үшін осы үрдіспен тығыз байланысып қалған «кирил жазуында шет сөздер өзгертілмеу керек» деген стереотиптен арылу;

Тарихи: түркітілді елдермен бауырластық қатынастарды жаңғырту мақсатында ортақ таңбалар жүйесін қолдану, XX ғасырдың басындағы латын графикасына негізделген жазу дәстүріне қайта оралу. Жаңа әліпби шетелдік отандастарымыздың ана тілінде шыққан баспа өнімдерін қиындықсыз оқи алатындай болуы керек. 42 әріпке негізделген жазуда 13 әріп бөтен тілдік таңбалар болғандықтан, біздің мектеп оқушылары да, қазақ тілін оқып-үйренушілер де, шетелдегі қандастарымыз да қиындық көріп жүр. Өлгіндей шетелдегі бауырластарымыздың кирилше шыққан ана тіліміздегі басылымдарды қаншама тырысып оқып үйренгісі келгенмен, оларды психологиялық шетел таңбалар жүйесі қиындыққа душар ететіні белгілі.

Жаңа әліпбиге көшу латын графикасы негізіндегі жазуды қолданып отырған түркітілдес бауырластарымызбен әдеби, мәдени байланыстарымыздың нығаюына, дамуына ықпал етуге, қазақ тілінің мемлекетаралық қатынастағы қолданылу мүмкіндігіне жол ашуға, ұлттық жазудың елімізде ғана емес, халықаралық деңгейде беделін көтеруге оң әсерін тигізеді.

Педагогикалық: мектеп табалдырығын жаңа аттаған бүлдіршіннің екі тілдің орфографиясын 42 әріптен тұратын қосамжар әліпби жүйесі негізінде меңгеріп шығуының қаншалықты ауырлығын ескеру;

Ақпараттық: қазіргі заманғы жаңа компьютерлік технологиялар талаптарынан шығатын ақпараттық сыйымдылығы мол, әрі таңбалық жүйесі қолайлы да ықшам әлемдік деңгейде әмбебаптандырылған әліпбиге көшу [5, 64].

4.1.2 Реформаны жүзеге асырушы мекемелер қызметі

Бүгінгі күні реформаны жүзеге асыру үшін жауапты мемлекеттік органдар белгіленді. Олардың қызметтері Қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі әліпбиге кезең-кезеңімен көшірудің Үкіметбасы бекіткен жоспарында нақты көрсетілді. Аталмыш жоспарға сәйкес бұл реформаға жауапты органдардың толық тізімі мынадай:

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі – 1

Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігі-8

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі - 31

Қазақстан Республикасының Дін істері және азаматтық қоғам министрлігі-1

Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрлігі - 17

Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрлігі – 1

Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігі

«Оқулық» республикалық ғылыми-практикалық орталығы – 2

«Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы» акционерлік қоғамы – 1

Жоғары оқу орындары – 1

Орталық мемлекеттік органдар - 5

Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы – 1

Ұлттық аударма бюросы – 2

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты – 21

Әкімдіктер – 13

Ұлттық компаниялар – 1

Бұлардың әрқайсысының жанында олардың жоспардағы шараларды орындауға қатысу саны көрсетілген. Ең көп қызмет Білім және ғылым министрлігі және оған қарасты Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты мен Мәдениет және спорт министрлігі мен оған қарасты мекемелерге жүктелген. Соңғысына тиесілі қызметті негізінен Ш.Шаяхметов

атындағы «Тіл-қазына» ғылыми практикалық орталығы жүзеге асырып отыр. Бұл екі мекеме – осы реформаны жүзеге асырушы негізгі «менеджерлер» болса, олар қарасты Білім және ғылым министрлігі мен Мәдениет және спорт министрлігі – реформаның негізгі «операторлары» болып табылады. Сондықтан реформаның сәтті нәтижеге жетуі операторлар мен менеджерлер арасындағы қызметтің үйлесімділігіне тікелей байланысты болмақ.

Қазіргі таңда Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты еліміздің басқа да тілтанымдық орталықтары мамандарымен бірлесе отырып, реформаның ғылыми-теориялық негіздерін дайындап отыр. Институт қазақ тілінің жаңа емле жобасын әзірлеп, жұртшылық талқысына ұсынды. Ал Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-қазына» ғылыми практикалық орталығы ғылыми негізделген реформа өнімдерінің сынамадан өткізілуіне, жан-жақты сарапталуына, халық арасында кең таралуына, дұрыс насихатталуына және жүзеге асырылуына тікелей жауап беретін құрылым болып отыр. Сонымен бірге бұл орталыққа Қазақ жазуын латын графикасы әліпбиге көшіру жөніндегі Ұлттық комиссия жанындағы Орфографиялық, Әдістемелік, Терминологиялық, IT және ақпараттық сүйемдеу төрт жұмыс топтарының қызметін ұйымдастыру мен үйлестіру сияқты маңызды функция жүктелді. Сөйтіп, реформаның теориялық және практикалық негіздеріне жауапты мекемелер түгенделіп, олардың іс-қимыл жоспары анық белгіленді. Бұл жалпы реформа менеджментінде аса маңызды болып табылатын ұйымдастырушылық факторының сапалы орындалғанын көрсетеді.

4.1.3 Қазіргі тілдік жағдаят және қазақ тілінің ахуалы

Бүгінгі Қазақстан Республикасы – Еуразия құрлығы аумағының едәуір бөлігін алып жатқан он сегіз миллион халқы бар ел. Елде генетикалық және типологиялық таптастырылуы тұрғысынан әртүрлі топтар мен семьяларға жататын 126 тіл иелмендері өмір сүреді. Олардың арасында ұзақ жылдар бойы өзара қатынасқа түсіп, тілтанымдық тұрғыдан бір-біріне әсер етіп, тілде интерференциялардың, кірме сөздердің және жаңа тенденциялардың пайда болуына әкелген түркі тілдері мен славян тілдерінің алатын орны ерекше.

Қазақстандағы тілдік жағдаят бұдан біраз бұрынғы зерттеулер көрсеткеннен айтарлықтай өзгере қойған жоқ және төмендегі жағдайлар арқылы сипатталады:

қазақ-орыс билингвизмі (титулдық ұлт өкілдерінің 75% орыс тілінде сөйлейді);

орыс тілділер (орыс, белорустар, украиндар, поляктар, немістер, корейлер, гректер, молдовандар, морвиндер, чуваштар және т.б.);

ұлттық-қазақша-орысша екітілдік немесе үштілділік (өзбектер, ұйғырлар, түріктер, күрдтер, азербайжандықтар, тәжіктер, шешендер, қырғыздар, татарлар, дүнгендер, башқұрттар және т.б.). Сонымен бірге, тәжіктер мен өзбектерді қоспағанда, әртүрлі этникалық топтардың көптілділігінде орыс тілі басым екенін атап өту маңызды [290].

Қазіргі Қазақстандағы тіл иелмендерінің тілдерді меңгеру деңгейі бойынша мынадай топтары айқын:

- тек қазақша сөйлейтіндер (негізінен қазақтар);
- тек қазақ және орыс тілдерін меңгергендер (негізінен қазақтар);
- тек орысша сөйлейтіндер (негізінен орыстар);
- қазақ тілінен басқа, орыс және ұлттық тілдерде сөйлейтіндер (көбінесе славяндар);
- қазақ тілінен басқа ұлттық тілдерге ие және орыс тілін білмейтіндер (негізінен түркітілдес ұлт өкілдері);
- ұлттық және қазақ тілінде сөйлейтін, орыс тілін білмейтіндер (негізінен оралман-қазақтар мен түркітілдес ұлт өкілдері);
- ұлттық және қазақ тілдерінде, сонымен қатар орыс тілінде сөйлейтіндер (негізінен түркітілдес ұлттар мен славяндар);
- ағылшын тілін меңгергендер (негізінен жастар, ұлтына қарамастан);
- ағылшын тілін білмейтіндер (негізінен ауылдық жерлердегі аға ұрпақ).

Дегенмен ең көп таралған – қазақ және орыс тілдері. Әлеуметтік зерттеулер халықтың көпшілігі орыс тілін меңгергендігін, азғана жергілікті емес халықтың қазақ тілінде сөйлей алатынын көрсетіп отыр. Қалада тұратын қазақтардың (әсіресе жастардың) арасында ана тілін білмейтіндер көп. Осы және өзге де жағдайлар республикадағы тілдік проблемаға назар аудартады.

Қазақстандағы тілдік жағдаят келесі әлеуметтік лингвистикалық параметрлер негізінде сипатталып отыр:

біріншіден, экзоглосстық тілдік жағдаят, өйткені әртүрлі ұлттық тілдердің жиынтығы;

екіншіден, таралу және функционалдылық тұрғысынан, екітілді: ұлттық тілдердің арасында заң тұрғысынан мемлекеттік тіл болып қазақ тілі табылады, алайда халықаралық коммуникация мен ресми салада қазақ тілінің рөлін бекіту үрдістеріне қарамастан, кейбір функционалдық салалар бойынша орыс тілінің рөлі біршама басымдық танытып тұр;

үшіншіден, теңсіздік жағдайындағы көптілділік, себебі кейбір қарым-қатынас салаларында орыс тілінің қолданыс аясы қазақ тіліне қарағанда әлі де ауқымды, кең;

төртіншіден, тілге әсер ететін экстралингвистикалық түрткіжайттар өзгеріске ұшырауын тоқтатқан жоқ [291].

Қазіргі таңда қазақ тілі ғаламшардағы 6 мыңға жуық тіл арасында ауызша, жазбаша түрі жетілген, әдеби нормасы кодификацияланған, қалыпқа түскен бірізділігімен және мәдени дәстүрімен ерекшеленетін алдыңғы 70 тілдің ішінен өз орнын алып отыр. Әлемдегі дамыған алты жүз тілдің бірі болып есептеледі. Мемлекеттік мәртебеге ие болған екі жүз тілдің санатына кірді.

Дегенмен де қазіргі кезде қазақ тілінің әлеуметтік мәртебесінің күшеюін көрсететін оң үрдістер анық байқалады. Мәселен,

білім беру саласында: Үкімет қазіргі кезде қазақ тілінде білім алуға басымдық беру үшін маңызды қадамдар жасады. 2006/2007 оқу жылының басында 176 ЖОО-да 766,4 мың студент білім алды, олардың жартысынан көбі - 421,8 мың адам орыс тілінде оқыды [292]. 2015/2016 оқу жылының басында, 10 ішінде Қазақстан Республикасындағы 127 жоғары оқу орнында жалпы саны 459,4 мың студент, оның ішінде 157,4 адам орыс тілінде оқыды [293].

Яғни 10 жылдың ішінде жоғары оқу орындарында орыс тілінде оқитын студенттердің саны 54,9% -дан 34,3% -ға дейін азайды, есесіне қазақ тілінде білім алатын студенттер саны артып келеді. Осындай жағдай орта арнайы білім алу саласында да байқалады. Мысалы, соңғы 3 жылда орыс тілінде білім алған оқушылардың саны 43,5% -дан 41,9% -ға дейін азайды [294]. Орта білім беру саласындағы ахуал бірте-бірте өзгеріп келеді, елдің солтүстігіндегі қазақ мектептерінің тапшылығы жойылып келеді.

Сол сияқты Астана қаласы мәслихатының 2015 жылғы 11 желтоқсандағы «2016-2020 жылдарға арналған Астана қаласын дамыту бағдарламасының» мәліметтері де [295] Астана сияқты шаһарстандағы <мегаполис: грек. μέγας — үлкен, πόλις — қала> қазақ тілінің ахуалының жақсаруына бастайтын үрдістерді көрсетіп отыр. Мысалы, 2015 жылы мемлекеттік тілге үйрету курстарымен 1500 адам қамтылған, оның ішінде мемлекеттік қызметшілер, білім беру, денсаулық сақтау, мәдениет қызметкерлері т.б. бар. Сонымен қатар қалада тілдерді оқытатын шамамен 30 жекеменшік орталық әрекет етеді, оның ішінде 15-і мемлекеттік тілге үйретеді. 2015 жылы мемлекеттік тілде оқытатын балабақшалар саны 29,4%-ға, яғни 44 бірлікке дейін артқан. Жалпы білім беретін мектептердің саны 14,3%-ға, тиісінше 28-ден 32 бірлікке дейін көбейген.

Астана шаһарстанында оқыту мемлекеттік тілде жүретін оқу орындарының саны

Оқу орнының атауы	2013 жыл	2014 жыл	2015 жыл
Мектепке дейінгі мекеме (қазақ тілінде оқытатын)	34	37	44
Мектепке дейінгі мекеме (аралас)	43	46	51
Мектепке дейінгі мекеме (қазақ тілінде оқытатын)	28	30	32
ТжКО ұйымдары (аралас)	39	40	40

Жалпы, әлеуметтік зерттеуге сәйкес елорданың ересек халқының мемлекеттік тілді игеру деңгейі 2015 жылы 80%-ға жетті. Астанада мемлекеттік тілді меңгерген ересектердің үлесі – 81%, орыс тілін меңгергендер – 99%, ағылшын тілін меңгергендер 25% құрайтыны көрсетілді. Үш тілді (мемлекеттік, орыс және ағылшын тілдерін) меңгерген тұрғындардың үлесі – 5%. Мемлекеттік тілді меңгерген ұлты қазақ емес ересектердің үлесі – 25%. Дегенмен зерттеу жұмыстарына байланысты мемлекеттік тілдегі сауалнаманы таңдаушылар – 36,8%, орыс тіліндегі сауалнама таңдаушылар – 61,5%, ағылшын тілінде таңдаушылар 1,7% болғаны туралы ақпарат қазақ тілін жетік білетіндердің үлес салмағы қалада әлі де төмен дегенді білдірсе керек. Мұны сауалнамаға қатысқандардың 63,2%-ы қазақ тілін жетік білмейтіні туралы жауаптары да байқағып отыр. Зерттеуге қатысушылардың ұлттық құрамы: қазақ – 80,0%, орыс – 17%, басқа да ұлттар 3% құрады. Жауап берушілердің 72,7% – жоғары білімділер. Мемлекеттік қызметкерлер – 11,9%, бюджеттік ұйым қызметкерлері – 36,2%, кәсіпкерлер – 11,7%, студенттер – 11,3, басқа да әлеуметтік топ өкілдері – 28,9%. Сауалнама барысында жауап берушілердің 80%-ы өзара қатынас тілі ретінде қазақ тілін белгілеген. Жауап берушілердің үштен бір бөлігінен астамы (34,5 %) мектептерде немесе оқу орындарында оқыту үдерісі қазақ тілінде жүргізілгенін, 20%-ға жуығы қазақ-орыс тілдерінде, 42,5%-ы қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде және 3,1%-ы орыс тілінде жүргізілгенін қалайтыны белгілі болды.

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің 2016-2017 жылдар бойынша жариялаған деректеріне сүйенсек [296], білім беру саласында қазақ тілінің беделі артып келе жатқанын растайтын мәліметтер жетерлік. Мысалы, қазақ тілінде мектеп бітіргендердің үлесі 68 %-дан 82,3%-ға артып отыр. Қазақстан бойынша мектептердің жалпы саны – 7325, оның ішінде қазақ тілінде білім беретін мектептер саны – 3817, бастауыш мектептер – 825, оның ішінде қазақ тілінде білім беретіндер – 584, негізгі мектептер – 1138, оның ішінде қазақ тілінде білім беретіндері – 659, орта мектептер – 5362, оның ішінде қазақ тілінде білім беретіндері – 2574. 2016-2017 оқу жылының қорытындысы бойынша қазақ мектептері мен аралас мектептерді қоса алғанда, қазақ тілінде оқыған түлектердің саны 60128-ге артқан. Бұл барлық мектеп бітірушілердің жалпы санының 72,2 %-ын құрайды. Орысша оқығандардың саны – 23134, яғни 27,8%. Ал ҰБТ-дан 101-ден 125-ке дейін ұпай алған қазақтілді түлектер саны – 10491. Осындай жоғарғы нәтижеге жеткен орыстілді түлектердің саны – 3976.

Сондай-ақ QAZTEST қазақ тілін меңгеру деңгейін бағалау жүйесінің ақпараты да мемлекеттік жұмысқа тартылған әлеуметтік топ арасындағы қазақ тілінің жағдайынан жан-жақты хабар береді [297]. Деректер бойынша 2017 жылы ҚАЗТЕСТ жүйесі бойынша тестілеуден 94 578 адам өткен. Тестіленушілер арасында қағаз форматтағы (компьютерлік тестілеу – 19 296 адам) қатысушылардың негізгі бөлігін 29 458 (39,1%) – бюджеттік сала қызметкерлері, 22 837 (30,4%) – мемлекеттік қызметшілер, 12 484 (16,6%) – әскери сала қызметкерлері, 9 438 (12,5%) – мемлекеттік емес мекеме қызметкерлері, 515 (0,7%) – «Болашақ» стипендиясына үміткерлер және 550 (0,7%) басқа саланың қызметшілері құрады. 2017 жылдың 2 қаңтарынан 28 желтоқсанына дейін қазақ тілін меңгеру деңгейін анықтау және бағалау ҚАЗТЕСТ жүйесі бойынша қатысқан мемлекеттік қызметшілер саны 29 458 адамды құрады.

Тестілеу қорытындысы бойынша В1 деңгейінде меңгерген мемлекеттік қызмет көрсететін мекеме қызметкерлері үлесі – 48%; С1 деңгейінде меңгерген мемлекеттік қызмет көрсететін мекеме қызметкерлерінің үлесі – 1,03%. 2017 жылғы тестілеуден Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрлігін, Дін істері және азаматтық қоғам министрлігін қоспағанда, орталық атқарушы органдардың барлығы өтті. ҚАЗТЕСТ жүйесі бойынша мемлекеттік тілді меңгеру деңгейін бағалау тестілеуіне қатысушылардың саны 2016 жылмен салыстырғанда 20 846 адамға артты. 2017 жылы әлеуметтік топтар арасында қатысушылардың контингенті кеңейе түсті.

Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстандық стратегиялық зерттеу институты жүргізген әлеуметтік сауалнама барысында еліміздің әр өңіріндегі әртүрлі тілдерді білу деңгейіне қатысты зерттеушілер үшін қызықты мәліметтер алынды [298]. Сауалнама барысында халықтың көпшілігі мемлекеттік және орыс тілдерін меңгергендігін көрсетеді. Алайда респонденттердің басым көпшілігі орыс тілін мемлекеттік тілге қарағанда жақсы білетіні анықталды: қазақ тілі – 41,1%, орыс тілі 63,6%.

Басқа шет тілдерін білу болмашы деңгейде деп сипатталады. Мысалы, ағылшын тілін еркін сөйлейтін дәрежеде меңгерген адамдардың үлесі өте аз. «Ағылшын тілін мүлде білмеймін» нұсқасын 48% тұрғын белгілеген. Қазақ тілін 10,1% білмейді, ал орыс тілін білмейтіндердің саны - 1,5%. Бұл тезис «басқа тілдерді білесің бе?» (аталғандардан басқа) деген сауалмен анықталды. Сұралғандардың тек 6,5% ғана бұл сұраққа оң жауап берді. Қосымша нұсқалар ретінде респонденттердің 6,5% -ы ТМД елдерінде жиі қолданылатын 10-нан астам тілдерді, оның ішінде неміс және француз тілдерін белгілеген.

Аймақтар бойынша тілдік білім деңгейінде айырмашылық бар. Қазақ тілі тек Қазақстанның оңтүстігінде жетекші орын алады - 70,8% -ы еркін сөйлейді, оқиды және жазады. Басқа облыстарда респонденттердің басым көпшілігі орыс тілінде еркін сөйлейді.

Облыстар арасында қазақ тілін білудің жоғары деңгейі Атырау (100%) және Жамбыл (85,2%) облыстарында байқалды.

2016 жылы электронды БАҚ-тың қазақ тілдің контентінің үлесі 12,7%-ға өсіп, 84%-ды құрады. Ал орыс тілді контенттердің үлесі 10,8%-ға қысқарып, жыл соңында 16% болды. Алайда жалпы құрылымдағы электронды БАҚ үлесі 16% ғана. Қалған бөлігі баспа түрдегі ақпарат тарату. Ондағы қазақ тілді контенттер үлесі 50%. 2016 жылдың соңында Қазақстанда 2 мың 900 бұқаралық ақпарат құралдары тіркелді. Олардың 23%-ы мемлекеттік БАҚ. Мемлекеттік БАҚ ақпаратының 71%-ы қазақ тілінде. 2015 жылы бұл көрсеткіш 60% болған. Алайда ҚР Мәдениет және спорт министрлігі жүргізген сауалнама нәтижесінде қолданушылардың көбі қазақ тіліндегі мемлекеттік БАҚ-тың танымал еместігін және ақпараттық мазмұны аз сайттар екенін айтқан.

Қазақстандықтар ағылшын тілін белсенді меңгеріп жатыр. Егер 1991 жылы ағылшын тілін білетіндер саны 2% ғана болса, 2012 жылы 11,6%, ал қазіргі уақытта 23,7%-ға жетті. Жалпы 2016 жылды есебі бойынша елде үш тілді меңгергендер 20 % құрады.

Қорытындылай келе, жастар арасында мемлекеттік тілді білетіндерді қазақ тілінде сөйлейтіндердің (қазақтілді қазақтар) 100%, басқа этностық топтардың 33,7%, және орыстардың 5% құрайды. Орыстілді қазақтар арасында қазақ тілінде еркін сөйлейтіндер тым аз. Негізінен республиканың батысы (85,8%), оңтүстігі (74,7%), және шығысы (57,8%) қазақ этно-мәдени тілдік аймақтары болып табылады. Қазақ тілінде ойын түсіндіре алатындар мен жеке сөз орамдарын түсінетіндердің көпшілігі орыстілді қазақтар 70,2%, орыстар 53,8%, және басқа ұлт өкілдері 41% болып табылады. Аймақтар кесіндісінде мемлекеттік тілді нашар білетіндер көрсеткіштері елдің батысында 8,2% және орталығында 36,9% басым. Мемлекеттік тілді мүлдем білмейтіндердің басым көпшілігі орыстар (38,8%), аз мөлшерде басқа этностық топ өкілдері (22,3%) және орыстілді қазақтар (14,5%) болып табылады. Мемлекеттік тілді білмейтіндер шоғырланған аймақтар – елдің солтүстігі (27,3%) мен шығысы (21,9%) болып табылады.

Осы зерттеуде [298] тілді нашар білетіндер, өзін-өзі бағалай алмайтындар және мүлдем білмейтіндер (орта есеппен – 55,1%) арасында мемлекеттік тілді меңгеруге деген ниеттің болмауы басты қайшылық болып табылады деп көрсетілді. Мемлекеттік тілді қабылдамаған жастар санатында орыстар (62,4%) және басқа этностық топ өкілдері (60,1%) арасында орта көрсеткіштен жоғары, ал орыстілді қазақтар (38,2%) арасында төмен болып табылады. Аймақтар кесіндісі бойынша мемлекеттік тілді меңгергісі келмейтіндердің үлесі елдің шығысында 29,6% бастап, батысында 76,7% дейін өзгереді.

Алынған деректер Қазақстанда екітілділіктің бар екенін көрсетеді. Орыстілді жастар көп жағдайда орыс тілінде сөйлеуді жөн көреді. Орыс тілі 86,7% орыстардың, 72,3% орыстілді қазақтардың, 51,2% басқа этностық топ өкілдерінің қатынас тілі болып табылады. Орыс этнотілдік басымдыққа ие аймақтар – солтүстік (52,5%) және орталық (47,7%). Басқа аймақтар кесіндісі бойынша орыс тілде қатынастың ең жоғары көрсеткіші – шығыста (42,2%), ең төмен көрсеткіші – батыста (7,3%) көрініс тапты. Қазақтілді қазақтардың сөйлеу тәжірибесі екітілділікке деген жоғары толеранттылықты айқындайды. Олардың арасында негізгі қатынас тілі – бір деңгейде қазақ және орыс тілі (58,3%) болып табылады. Аймақтар кесіндісі бойынша екітілді қатынас елдің шығысында (48,4%), батысында (47%) және оңтүстігінде (47,6%) басымдыққа ие. Қазақ тілінде негізінен, қазақтілді қазақтар (39%) сөйлейді: 44% - батыста және 35,3% - оңтүстікте. Қазақ тілін басқа этностық топ өкілдері (10,2%), орыстілді қазақтар (7,9%) және орыстар (1,3%) сирек қолданады.

Осы көрсетілген зерттеулердің нәтижелері елімізде теңгерімсіз қазақ-орыс көстілділігіне (екітілділік) негізделген экзогlostық тілдік жағдаят қалыптасқанын және мемлекеттік тілді қолдау шаралары жоғары саяси құрылымдар тарапынан жүйелі қолға алынғанына қарамастан, оның ел ішіндегі әлеуметтік имиджін көтеру әлі де көп күш жұмсауды қажет ететіні анықталып отыр. Латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиді енгізуге байланысты қолға алынған тілтанымдық жалпыхалықтық реформаның сәтті жүзеге асырылуы үшін осыған жауапты мамандар, құрылымдар мен органдар, тұлғалар тілдік жағдаяттан жан-жақты хабардар болуы әбден керек.

4.1.4 Болжалды қауіптер

Жаңа әліпбиге көшуге негізделген тілтанымдық реформаның қоғамды қамту ауқымы кең, бұл – жалпыхалықтық реформа, себебі тілдің жазба коммуникациядағы қызметін осы тілде сөйлейтін барлық тілдік ұжым мүшелері қолданады, сонымен бірге тілдің жазбаша формасы оның мемлекеттік мәртебесін жүзеге асырудағы аса маңызды арна болып табылады. Осыларды ескере отырып, реформаның сәтті жүзеге асырылуы үшін қоғамның барлық әлеуметтік-мәдени топтарына түсінікті насихат, тартымды саясат жүргізілуі керек деп санаймыз. Алайда қоғамның барлық мүшелеріне бірдей түсінікті, жаппай қолдаушылық алатын іс-қимыл жоспарын құрып, жүзеге асыру қиын болғандықтан, әрі қазақстандық тілдік жағдаяттағы экзоглоссияның, теңгерімсіз көстілділіктің салдарынан, қазақ тілінің ахуалында алынбаған нысандардың көптігінен реформа операторлары мен менеджерлері көптеген қиындықтар мен қауіптерді ескеріп, еңсеруі керек болады.

реформаның теориялық негізін жасаушылардың пуризмге (немесе әсірежаңашылдыққа) ұрынуы: шеттілдік сөздерді бірден ауызша тілдің заңдылығына сәйкес тек қана таза фонетикалық принципке салып түгелдей «қазақшалап» жазуды қолдаушылардың күшеюі;

біріншіге қарама-қарсы реформаның теориялық негізін жасаушылардың әсіреинтенционализмге ұрынуы: шеттілдік сөздерді түпнұсқа тілден өзгертпей «орысшалап» не «ағылшыншалап» транслитерациялап ала салуды қолдаушылардың күшеюі;

реформаны жүзеге асырушы жауапты ресми органдардың немесе жауапты лауазымды тұлғалардың әліпбиіші және емлеші мамандарға сенім білдірмей, кәсіби сала мамандарының пікірінің ескерілмей қалуы;

жаңа емлені бекіту процедурасында бюрократияның, т.б. теріс үдерістердің салдарынан емлеші, әліпбиіші мамандардың қатысу үлесінің аз болып қалуы, дауысы естілмей қалуы;

жаңа емле ережелерін насихаттау, түсіндіру, сараптау жұмыстарына кәсіби сауаты төмен мамандардың тартылуы;

мектеп оқулықтарының асығыс әзірленіп, қателермен басылып шығуы;

мектеп, ЖОО, ересектерді оқыту курстары мұғалімдері мен оқытушыларынан құралған латын әліпбиі мен жаңа емлені меңгертетін тренерлер пулының қажеттіліктен аз көлемде жасақталуы және олардың білім жетілдіру курстарының сапасыз болуы;

реформаны жүзеге асырушы Білім және ғылым министрлігі мен Мәдениет және спорт министрліктері және оларға қарасты мекемелер арасындағы іс-қимылдардың үйлеспей қалуы;

Қазақстанның орыс тілі басым өңірлеріндегі насихаттың біржақты (тек жазуға, әліпбиге қатысты) болып кетуі, себебі бұл өңірлердегі мемлекеттік тілдің беделін көтеру шаралары әліпби реформасымен қатар атқарылуы тиіс;

ағылшын тілінің әліпбиі мен қазақ тілінің әліпбиі бірдей графемалардан құралу себепті жаңадан тіл үйренген балада графемааралық интерференцияның [графемааралық интерференция туралы: [17] болуы салдарынан, екі тілдің де әріптік жүйесін меңгеруде қиындықтардың туындауы – әдістемелік проблема;

қазақ тілі пәнінің ғылыми курсының бұған дейін реформаланбаған себепті тым қарапайымданып, мазмұны жаңа ғылыми білімдермен толықпауының салдарынан жаңа әліпбиге қатысты білімдерді енгізуде, оларды қабылдауда қиындықтарының болуы;

жаңа әліпбимен жазып-сызуда әсіреасығыстық таныту, емлеге сүйенбей қате жазу науқаншылығының болуы;

жоғарыдағыға керісінше әсіреасықпаушылық танытып, кирил кеңістігінде жүріп алу;

әсіресе жастардың кең көлемде қамтылмай қалуы;

ересектердің сырт қалуы;

ресми құжаттамада нормативтік бекітілген жүйемен латынша жазуды қатаң талап ету арқылы, халықтың наразылығына ұшырау;

оқыту әдістемелерінің қолайсыз, сауатсыз әзірленуі салдарынан білім беру мекемелерінің қазақ бөлімдерінің тартымдылығына нұқсан келтіру.

Қауіптердің алдын алу бойынша ұсыныстар:

шеттілдік сөздерді бірден ауызша тілдің заңдылығына сәйкес тек қана таза фонетикалық принципке салып түгелдей «қазақшалап» жазуды қолдаушылар және әсіреинтенационализмді, яғни шеттілдік сөздерді түпнұсқа тілден өзгертпей «орысшалап» не «ағылшыншалап» транслитерациялап ала салуды қолдаушылардың арасындағы тиімді, үшінші жолды таңдауға күш салу. Бұл жол бойынша шеттілдік сөздер ұлттық тілдің жазу жүйесіне игерілгенде фонетикалық және дәстүрлі (түпнұсқа тілдегідей) принциптер қатар үйлесімді қолданылуы тиіс. Мұны тілтанымдық реформаның ғылыми негіздеріне жауапты Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымдарынан, басшылығынан қатаң талап ету;

реформаны жүзеге асырушы жауапты ресми органдардың немесе жауапты лауазымды тұлғалардың әліпбиіші және емлеші мамандарға сенім білдірмей, кәсіби сала мамандарының пікірінің ескерілмей

қалу қаупін жою үшін реформаның авангарды, қозғаушы күші тілтанушылар, қазақ тілінің мұғалімдері, бастауыш мектеп мұғалімдері, ЖОО гуманитарлық факультеттің оқытушылары, қазақтілді қосымша жасаушы IT-мамандар екенін жете түсіну қажет, сонымен бірге жауапты мемлекеттік органдар жұмысты саясиландырмауға тырысып бағуы тиіс, реформаны жүзеге асырудағы әр кезеңнің шараларына жауапты ретінде маманды белгілеу, БАҚ-та маманның пікіріне басымдық білдіріп отыру қажет;

жаңа емлені бекіту процедурасында бюрократияның, т.б. теріс үдерістердің салдарынан емлеші, әліпбиші мамандардың қатысу үлесінің аз болып қалуы, дауысы естілмей қалуы қаупін еңсеру үшін Латын әліпбиі бойынша Ұлттық комиссия және оның жанындағы Орфографиялық, Әдістемелік, Терминологиялық, IT-сүйемелдеу жұмыс топтарының құрамында осы сала мамандарына, оның ішінде латын әліпбиі мен жаңа емле теориясы мен практикасының мамандарына артықшылық беру, олардың санын арттыру;

мектеп оқулықтарының асығыс әзірленіп, қателермен басылып шығу қаупін еңсеру үшін «Оқулық» Республикалық ғылыми-практикалық орталығының, Ы.Алтынсарин атындағы Білім беру академиясы, оқулық шығаруға қатысатын баспалар мен авторлардың ұйымдастыруымен әрі қатысуымен жаңа емле мен жазу жөнінде алдын ала білім жетілдіру курстары өткізілуі тиіс;

БЖҒМ латын әліпбиі мен жаңа емлеге үйрететін оқытушылар мен мұғалімдерден жасақталған тренерлер пулын ауқымды құрып, білім жетілдіру курстарын барынша сапалы әрі Республиканың барлық өңірін жаппай қамтитындай ұйымдастыруы тиіс;

реформаны жүзеге асырушы Білім және ғылым министрлігі мен Мәдениет және спорт министрліктері және оларға қарасты мекемелер арасындағы іс-қимылдардың үйлесімділігі үшін осыған жауапты мамандар бас қосып отыратын шаралар мен алаңдар ұйымдастырылуы тиіс;

Қазақстанның орыс тілі басым Батыс, Шығыс және Орталық, Солтүстік өңірлеріндегі әліпби мен емле насихаты тек жазу реформасы мәселесімен шектелмеуі тиіс, насихатшылардың насихат контенті ұлттық тіл, мемлекеттік тіл және оны білудің маңызы мен пайдасы туралы білімдермен күшейтілуі керек;

ағылшын тілінің әліпбиі мен қазақ тілінің әліпбиі бірдей графемалардан құралу себепті жаңадан тіл үйренген балада графемааралық интерференцияның [графемааралық интерференция туралы: 17] болуы салдарынан, екі тілдің де әріптік жүйесін, яғни әріп астарында тұрған дыбыстық жүйелерін меңгеруде қиындық, психологиялық күйзеліс болдырмас үшін балабақшада және бастауыш мектептің 1-2 сыныптарында балалар тек ана тілінде білім алуды енгізу керек, ал өзге тілді балаға 3-сыныптан, яғни 9 жастан үйрете бастау әлемдік тәжірибеде орныққан, әрі ғылыми негіздері әбден дәлелденген практика. Осыны қатаң ескеру керек;

қазақ тілі пәнінің ғылыми курсының мазмұнын жаңа білімдермен байыту, жаңа ғылыми білімдермен толықтыруды ҚР БҒМ-не қарасты осыған жауапты мекемелерге қатаң тапсыру керек;

жаңа әліпбиімен жазып-сызуда әсіреасығыстық таныту, емлеге сүйенбей қате жазу науқаншылығын немесе керісінше әсіреасықпаушылық танытып, кирил кеңістігінде жүріп алу сияқты стереотиптерді жою үшін латын кеңістігіне біртіндеп өту жоспары жасалуы тиіс, бұл жоспар бойынша газет, интернет-газет т.б. БАҚ-та, маңдайшаларда латынграфикалық жазудың үлесін бірте-бірте бірізді арттырып отыру керек;

әсіресе жастардың кең көлемде қамтылмай қалуы немесе ересектердің сырт қалуы қауіптеріне ұрынбас үшін әкімдіктердегі латынға қатысты барлық шараларда жас ерекшелігіне қарай тұрғындардың барлық топтарын қамту қатаң ескерілуі тиіс;

ресми құжаттамада латынша жазуды талап етудің нормативтік жүйесін жасау аса қажет; оқыту әдістемелерінің, құралдар мен оқулықтардың сапасына ерекше көңіл бөлу.

4.1.5 Латын графикасына көшу қарсаңындағы мемлекеттік тілдің нормативтік базасының жағдайы

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы – Еуразия құрлығы аумағының едәуір бөлігін алып жатқан он сегіз миллион жеті жүз мыңнан астам халқы бар ел. Қазақстанда негізгі ұлт – қазақтармен қатар генетикалық және типологиялық таптастырылымы тұрғысынан әртүрлі топтар мен семьяларға жататын 125 тілдің референті өмір сүреді. Олардың жалпы саны негізгі ұлт тілі қазақ тілінің референттерінен бірнеше есе аз. Қазақстан Республикасындағы қазақтардың саны 12 млн 250 мыңнан астам.

Қазақ тілі – ғаламшардағы 2 мыңға жуық тіл арасында ауызша, жазбаша түрі жетілген, әдеби нормасы кодификацияланған, қалыпқа түскен бірізділігімен және мәдени дәстүрімен ерекшеленетін алдыңғы қатарлы 70 тілдің ішінен өз орнын алған, әлемдегі дамыған 600 тілдің, мемлекеттік мәртебеге ие болған 259 тілдің санатына кіретін тіл. Қазақ тілі – мемлекеттік басқару органдарында, білім-ғылым, массмедиа (бұқаралық ақпарат), көркем әдебиет пен өнер салаларында қолданылатын қазақтардың ана тілі, қазақ халқының ұлттық тілі, Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі.

Тәуелсіздік алған жылдан бүгінге дейін жүзеге асырылған мемлекеттік тілдің демографиялық базасының күшеюі, тіл саясаты мен тілдік жоспарлау бойынша жүргізілген реформалар қоғамдық санада сапалық өзгерістер тудырды. Қазақстанда тұратын өзге этнос өкілдері тарапынан да мемлекеттік тіл бойынша құқықтарын бұзбауды, ресми қарым-қатынас саласында ғана емес, сонымен бірге этносаралық коммуникацияда да мемлекеттік тілдің қолданысын талап ету фактілері артып келеді. Алайда қолданыстағы заңнамада бұл үдерісті ұлттық мүдде тұрғысынан реттеудің заманауи инструменталды тетіктері әлсіз. Сондықтан Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаевтың 2019 жылдың 10 тамызындағы Қазақстан халқына жолдауында «Қазақ тілінің мемлекеттік тіл дәрежесіндегі деңгейі көтеріліп келеді. Қазақ тілінің ұлтаралық қатынас тіліне айналатын уақыт келді», [299] - деп көрсеткен қазақ тілі қызметінің бұл межесі Қазақстан Республикасындағы Мемлекеттік тілдің заңнамалық базасының жаңадан жасақталуы арқылы ғана жүзеге асырыла алады.

Сонымен бірге қазіргі кезде латын графикасы негізіндегі жаңа ұлттық әліпбиге көшу реформасының тежеліп қалуы, мемлекеттік тілге қатысты мемлекеттік саясаттың кемшіліктері, қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі рөлінің толыққанды көрінбеуі, Қазақстан аумағындағы қоғамдық өмірдің көп саласында қазақ тілін ығыстыру фактілерінің көбеюі, қазақ тілі мәдениеті деңгейінің төмендеп кетуі де «Мемлекеттік тіл туралы» заңның әзірленуі мен қабылдануының өзектілігін көрсетеді.

Қазақстанда тілдік-мәдени кеңістіктің көптілді бағытта дамуы оң үрдіс болып табылады, алайда көптілділік компоненттерінің қазақ тілін ығыстыру арқылы орнығуы сияқты теріс үдеріс әртүрлі деңгейде көрінгенімен, қоғамдық өмірдің барлық саласында етек жайып келетіні байқалады. Қазақстан Республикасының тілдік заңнамасында орыс тіліне ресми қарым-қатынаста қолданылатын тіл деген конституциялық мәртебенің берілуі, бір жағынан, оның қызметінің сақталып қана қоймай, қазақ тілінің кеңістігі есебінен кеңейіп отыруына да жол ашты, екінші жағынан, заңмен регламенттелетін ресми қарым-қатынаста ғана емес, сол сияқты бұған дейінгі тарихи кезеңде отарлау саясаты салдарынан әлсіреген, әлеуметтік позициясы әлі толыққанды күшейіп үлгермеген қазақ тілінің заңмен реттелмейтін тұрмыстық қатынастағы коммуникациясынан да ығысуына әкеп соқтырды. Бұл өз кезегінде, біріншіден, ұрпақтар арасындағы тілдік трансмиссияның әлсіреуіне, яғни жалпыадамзаттық құндылық ретіндегі қазақ тілінің ұрпақтан ұрпаққа толығып, жетіліп беріліп, сақталып отыруына қауіп төндірді. Екіншіден, мемлекеттің саясаты жүзеге асырылатын ресми органның барлығында тілдік қосамжарлықтың (двуналичие) салдарынан елдегі білім беру, мәдени, саяси, экономикалық кеңістіктердің біртұтастығына, қоғамның ұлттық-мемлекеттік бірегейлігіне нұқсан келтіре бастады, бірегейлену үдерісін баяулатты, тілдік жанжалдарды көбейтті. Үшіншіден, қазақ тілі БАҚ-та, шаршы топ алдындағы сөзде, ғылым-білім алаңдарында, оқулық, оқу құралдарында мәдениетінің күрт төмендеуі, калькалану үдерісінің күшеюі, ұлттық жүйеде баламасы бола тұра, терминдердің донор тілдегі нұсқасында уәжсіз қолданыла салу фактілерінің артуы, стильдік тұрғыдан пәс, қарабайыр тілдік бірліктердің еркін түрде жұмсала беруі, жазба мәтіндерінде орфографиялық норманы әдейі бұзу әрекеттерінің жиі тіркелуі сияқты тілдік тоқырауға (деградация) әкеп соқтыратын теріс үрдіс әсеріне түсті. Қазақстан Республикасында ұлттық тіл ретінде қазақ тілін, қазақ сөз мәдениетін қорғайтын толыққанды заңнамалық реттеудің жоқтығы оның мемлекеттік қызметінің де өз деңгейінде жүзеге асырылуына кері әсерін тигізбей қоймады. Қазақстан Республикасы мемлекеттік тілдің бірден-бір қорғаушысы ретінде тиісті нормативтік-заңнамалық базаны жасап, заман талабына, қоғам сұранысына сәйкес жетілдіріп отыруға тиісті. Сондықтан бұл айтылғандар «Мемлекеттік тіл туралы» арнайы заңның қажеттігін негіздейтін басты себептер болып табылады.

Мемлекеттің тіл саясатында қазақ тілін Қазақстан территориясында ұлтаралық қарым-қатынас тілі ретінде дамытуға арналған жүйелі бағыттың болмауы әлемдік қауымдастықтың қазақ мәдениетіне, Қазақстан мемлекетіне деген қызығушылығының орнықтауына әкеп соғады, елдің халықаралық алаңдағы беделін, оның әлемдік еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін төмендетеді, жас ұрпақты отансүйгіштікке тәрбиелеу негіздері мен оның азаматтық сана-сезімінің берік қалыптасуын әлсіретеді.

Жоғарыда көрсетілген теріс үрдістердің ықпалына қарамастан, қазақ тілі қоғамдық қатынастың алуан саласындағы коммуникацияның сан қырын жүзеге асыруға қуаты жететін, ішкі әлеуеті жоғары тіл және іс жүзінде автохтонды әрі XX ғасырдың басынан соңғы ширегіне дейінгі тарихи кезеңде Қазақстандағы диаспора өкілдері жаппай белсенді сөйлеген, қазіргі кезде де сөйлейтін этносаралық қатынасқа қызмет еткен тіл. Қазақ тілі – автохтонды тіл, ол КХР-дың Синьцзян автономиялы районында (1 462 588), Өзбекстанда (803 000), Ресейде (647 732), Монғолияда (101 526), Қырғызстанда (34 122), Түркияда (10 000), Ауғанстанда және т.б. елдерде тұратын қазақтардың тілі. Қазіргі Қазақстанда қазақ тілінде сөйлейтін диаспора өкілдері санының артуы болашақта үдей түсетін үрдіс. Ресми мәлімет бойынша түркітілдес диаспора өкілдерінің ішінде өзбектердің 95,5%-ы, ұйғырлардың 93,7%-ы, қырғыздардың 92,7%-ы қазақ тілін сөйлеу тілі деңгейінде, ал 12%-ы қазақша оқып, жаза алатын жоғары деңгейде меңгергені анықталып отыр. Славян диаспорасы ішінде орыстардың 25%-ы, украиндардың 21,05%-ы, белорустардың 19%-

ы, поляктардың 20,9%-ы, сондай-ақ неміс диаспорасының 24%-ы ауызекі қазақ тілін түсінеді. Аталған диаспоралар ішінде қазақша оқып, жаза білетіндер үлесі – 2,9%-ды құрайды [300].

Мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілі туралы арнайы заңның жоқтығы, тіл саласындағы саясатта мемлекеттік тілдің өз мәртебесінде қолданылуын жіті бақыламау Қазақстан Республикасы азаматтарының қазақ тілін меңгеру деңгейінің төмендеуіне алып келеді. Қазақстан аумағында жұмыс істейтін мигранттар, шетелдік азаматтар мен халықтың өзге де санаттары үшін қазақ тілін меңгеру жөніндегі талаптарды заңнамалық тұғыдан бекітудің жоқтығы қазақ тілінің ролін, оның ұлттұтастырушы, ұлтұйымдастырушы, ұлтбірегейлендіруші қызметін төмендету факторына айналып отыр.

Қазақ тілін Қазақстан азаматтарының барлығының тиісті деңгейде білмеуі, шектеулі түрде қолдануы Қазақстан халқының ұлт болып құрмаласуына ғана емес, сонымен бірге шетелдегі отандастардың ассимиляциясы мен дезинтеграциялануына, Қазақстанның ішкі және сыртқы саясаттағы өз стратегиялық мүдделерінің шектелуіне алып келеді. Өйткені мемлекеттік тіл кез келген мемлекеттің елтаңбасы мен әнұраны іспетті маңызды да міндетті атрибуты, оның беделінің көрсеткіші. Қазіргі кезде заңнамадағы қазақ және орыс тілдерінің ресми қатынастағы қызметінің қосамжарлығы және саяси дискурста олардың рөліне қатысты әртүрлі пайым жасалуы салдарынан мемлекеттік тілдің мәртебесін дұрыс түсінбеу байқалады. Сондықтан мемлекеттік тілге қатысты білімдерді қазіргі жағдайға сәйкес жүйелеп, нақтылау аса маңызды.

1. Мемлекеттік тіл – Конституцияда, тіл туралы заңда саяси-құқықтық (заңдық) мәртебесі ең жоғары ретінде бекітілген тіл, оның қолданысын қамтамасыз ету мен қолдау мемлекеттің маңызды міндеті болып табылады.

2. Мемлекеттік тіл – Ту, Елтаңба, Әнұран сияқты мемлекеттіліктің және мемлекеттік бірегейліктің нышаны болып табылатын тіл.

3. Мемлекеттік тіл – қоғамның саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени өмірін құрмаластырушы қызмет атқаратын тіл.

4. Мемлекеттік тіл – мемлекеттік және қоғамдық өмірде аса маңызды қызметтерді атқаратын тіл: ол мемлекеттік басқаруды, заң шығару мен сот ісі және дипломатиялық өкілдікті (мемлекет ішінде және одан тыс жерлерде) жүргізу тілі; мемлекет шегінде әкімшілік-саяси және әлеуметтік-экономикалық өзара іс-қимыл тілі; мемлекеттің этникалық құрамына қарамастан, оқытудың барлық сатысындағы білім беру тілі; бұқаралық ақпарат құралдары мен жаңа ақпараттық технологиялардың тілі [301].

Федеративті және біртұтас (унитарлы) мемлекеттің мемлекеттік тілі айтарлықтай ерекшеленеді және бұл мемлекеттік құрылым формасымен де тікелей байланысты.

Федеративті мемлекеттерде, әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, екі және одан да көп мемлекеттік тілдің болуы орынды: мәселен, Швейцарияда төрт мемлекеттік тіл: неміс, француз, итальян, ретороман тілдері; Бельгияда екі мемлекеттік тіл: француз және фламанд; Ресей Федерациясында орыс тілі – мемлекеттік тіл. Бірақ Ресей Федерациясында 21 республика, 9 өлке, 46 облыс, 2 федералдық маңызы бар қала, 1 автономды облыс және 4 автономды аймақ бар және әлі күнге дейін Ресей Федерациясының бүкіл аумағында мемлекеттік тіл ретіндегі орыс тілі мен Ресей Федерациясы субъектілерінің мемлекеттік/титул тілдері арасындағы қарым-қатынас заңмен реттеледі [302].

Ал құрамында саяси мәртебесі, дербес әкімшілік-аумақтық құрылымдары жоқ біртұтас мемлекеттерде мемлекеттік билік органдары біреу, азаматтық біреу, армия және т. б. бір, мемлекеттік тілі де біреу болады.

Қазақстан Республикасы – Конституциясы, жоғары билік органдары, құқықтық жүйесі, азаматтығы, ақша бірлігі мен мемлекеттік тілі бір біртұтас мемлекет. Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесі Қазақстан Республикасының Конституциясы («Қазақстан Республикасында мемлекеттік тіл қазақ тілі болып табылады» – 7-бап, 1-тармақ); «Қазақ ССР-індегі тіл туралы» 1989 жылғы 22 қыркүйектегі Заңы; «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» 1997 жылғы 11 шілдедегі Заңы; 1996 жылғы 4 қарашадағы «Тіл саясатының тұжырымдамасы» сияқты бірқатар құжатта белгіленіп расталды. Алайда бұл құжаттарда Мемлекеттік тілмен бірге ресми қарым-қатынаста қолданылатын орыс тілінің де мәртебесі бекітілген. Мемлекеттік тіл ұғымы ресми тілге жақын, бірақ кейбір елдерде құқықтық жағдайы бойынша одан ерекшеленеді. Егер ресми тіл мемлекеттік тіл мәртебесін толық қамти алмайтын болса, мемлекеттік тіл ресми тілдің қызметін толық жауып кете алатын аса жоғары мәртебеге ие, сондықтан бүгінгі күні көптеген елдің заңнамасында мемлекеттік және ресми тіл деп мәртебесі жоғары тілдің қызметін екі тілге бөліп-жарып жүктемейді. Мемлекеттік тіл мемлекеттік басқару, сот ісін жүргізу, іс жүргізу тілі деп те танылады. Мұндай ережелер – көп елде әлдеқашан орныққан сәтті тәжірибе. Осы тәжірибеге сүйеніп, бүгінгі тілдік жағдаят пен Қазақстандағы қазақ ұлтының этносимволизміне табан тіреген мемлекеттік құрылымды, қазақ тілінің қоғамдық қызметін нығайтуға деген сұраныстың артуын ескере отырып, мемлекеттік те, ресми қарым-қатынастың да тілі деген мәртебе тек бір қазақ тіліне берілуі керек, сонымен бірге бұған сәйкес Қазақстан Республикасы Конституциясына тиісті өзгерістер енгізілуі тиіс.

Посткеңестік кеңістіктегі елдердің көбі мемлекеттік тілдің мәселесін 2000 жылға дейін осылай шешіп болды: Әзербайжан, Өзбекстан, Латвия, Литва, Эстония, Молдова, Армения, Украина, Грузияда

заңнамалық түрде тек мемлекеттік тілдің мәртебесі бекітілген. Қазақстанда орыс тілі мемлекеттік тілмен қатар ресми қатынаста қолданылатын тіл ретінде Конституцияда бекітілгендіктен, әлі күнге дейін әсіресе мемлекеттік қызметтегі қазақ тілінің мәселесі күн тәртібінен түспей тұр: бұл салада заңның әлсіздігін пайдалана отырып, мемлекеттік тілді өз деңгейінде қолданбау теріс үрдісі етек жайды. Сол сияқты ғылым саласындағы мемлекеттік тілдің қызметі де алаңдатып отыр. 2010 жылдан бастап ғылыми қызметке жауапты ресми органдар ғылыми-зерттеу жұмыстарының байқауына қатысу өтінімдері мен ғылыми есеп мәтіндерінің бір данасын «мемлекеттік немесе орыс тілдерінде», екінші данасын ағылшын тілінде әзірлеуді талап етеді [303]. Бұлай болмаған жағдайда өтінім не есеп қабылданбайды. Әсіресе жаратылыстану-техникалық ғылым салалары бойынша өтінім мен есептер орыс және ағылшын тілдерінде әзірленеді. Ағылшын тілін міндеттеу талабы Қазақстан Республикасының ешбір нормативтік-құқықтық құжатында белгіленбеген. Керісінше, заңмен регламенттелген мемлекеттік тілде талап ету әлсіз. Жағдайдың бұлай қала беруі ғылыми дискурстағы ұлттық тіл позициясының мүлде әлсіреуіне әкеп соқтыруы мүмкін. Сондықтан мемлекеттік тілдің ғылымдағы қолданысын кеңейтуге, жақсартуға арналған нормативтер қайта қаралуы тиіс.

Мұндай жағдайға қатысты белсенділер ғана емес, жаппай қоғам тарапынан наразылық туындап отыр, Қазақстан азаматтарының мемлекеттік тілде қызмет көрсету құқығының орындалмауы туралы сот орындарына түскен шағымдар жыл сайын көбейіп келеді. Қазақ тіліне деген қажеттілік пен тіл үйренушіге қолайлы жағдай тудыратын тілдік ортаның тиісті деңгейде дамымағаны туралы мәселені диаспора өкілдері де көтеріп отыр. Бұл азаматтардың мемлекеттік тілде еңбек ету, білім беру қызметтерін тұтыну, әртүрлі ақпарат алу құқықтарын бұзады. Демек, мемлекеттік тілге қатысты заңнамалық базада 1989 жылғы «Тіл туралы» заңда орныққан ескі либералды тәсілдерден «Мемлекеттік тіл туралы» заңда бекітілетін жаңа инструменталды тәсілге көшу – қазіргі қоғам сұранысынан туындап отырған кезек күттірмейтін мәселе.

Сонымен қатар қазақ жазуын латын графикасына көшіруді сәтті жүзеге асыру үшін де оның құқықтық-нормативтік негізін қамтамасыз ететін «Мемлекеттік тіл туралы» заң қабылдану керек. Сарапшылардың пікірінше, әліпби реформасының заңнамалық-құқықтық базасы жасалмаса, кирилл әліпбиінің латынмен ұзақ жыл бойы қатар қолданылып жүруі, соның салдарынан ел азаматтарының жаңа жазуды қабылдамауы, сауатсыздыққа жол беру сияқты қауіптер зор. Қолданыстағы «Тіл туралы» заң Қазақстан Республикасындағы жалпы тілдік кеңістікті және оның негізгі нысандары болып табылатын титулдық ұлт пен көпсанды диаспора тілі орыс тілі мен басқа да диаспора тілдерінің үйлесімін реттейді, ал әліпби ауыстыру тек қазақ тіліне қатысты, әрі Қазақстанның ұзақмерзімді болашақ даму стратегиясы үшін аса маңызды тілтанымдық реформа болғандықтан, мұның құқықтық-нормативтік базасын арнайы жаңа заң арқылы қалыптастыру тиімді болмақ.

4.1.6 Мемлекеттік тіл туралы заң және этносаралық қатынас тілі

Әр мемлекет тіл саясатында

- ұлттық мүддесіне үйлесімді,

- ішкі жағдайына оңтайлы,

- халқының бүгінгі және болашақтағы сұранысына жауап беретін бағыттарды, амал-тәсілдерді таңдайды.

Осы тандалған бағыт пен амал-тәсілдер тіл туралы заңнамада толық регламенттелуі керек. Қазақстандағы қазіргі тілдік жағдаятты және болашақтағы қоғам сұраныстары, сол сияқты осыларға үйлесетін халықаралық тәжірибелер саралана келе, Мемлекеттік тіл туралы заңда мыналар ескерілуі керек деп санаймыз.

Біріншіден, көп елде тілдік ахуал өзгерген уақытта оның заңнамалық базасы да өзгеріп отырады, сөйтіп, тіл саясатында қоғам мен заманның талаптарына жауап беретін тетіктер жаңарады. Посткеңестік кеңістіктегі елдерде тіл саясатының заңнамалық базасының өзгеруі қарқынды түрде жүзеге асырылды. Мәселен, Грузия, Армения, Әзербайжан, Өзбекстан, Тәжікстан, тіпті Ресей Федерациясы да Кеңес өкіметі кезінде қабылданған заңдарын өзгертті, Балтық жағалауы елдері тәуелсіздік алғалы Мемлекеттік тіл туралы заңдарына үш рет өзгеріс енгізді. Ал сарапшылардың пікірінше, 1997 жылғы өзгертулер мен толықтырулар жасалған Қазақстан Республикасының «Тіл туралы» заңы 1989 жылғы Кеңес өкіметі кезінде қабылдаған орыс-қазақ көптілділігінің қолданысын толық сақтауға қызмет етіп келеді, елдегі әлдеқашан өзгерген тілдік жағдаятқа толық жауап бермейді. Демократиялық елдерде мемлекеттік тілді білу – азаматтары үшін «м і н д е т т і» болып табылады:

- «Әзербайжан Республикасының әрбір азаматы әзербайжан тілін білуге м і н д е т т і» (Азербайжан Республикасының мемлекеттік тіл туралы заңы. 1-бап, 1.1 тармақ),

- «Француз тілін қолдану мыналар үшін м і н д е т т і болып табылады:...» («Использование французского языка является обязательным») деп әр саладағы қолданыс аландар мен жағдаяттар егжей-

тегжейлі санамалап баптар бойынша көрсетіледі (Француз тілінің қолданысы туралы № 94-665 Франция заңы («Тубон заңы»). 2-бап).

– орыс тілінің Ресей Федерациясының мемлекеттік тілі туралы мәртебесі осы және басқа да Федералды заңдарда анықталған салаларда оның қолданысының м і н д е т і л і г і н білдіреді..., («статус русского языка как государственного языка Российской Федерации предусматривает обязательность использования русского языка в сферах, определенных настоящим Федеральным законом, другими федеральными законами...»).

Мысалдар тізімін жалғастыра беруге болады. Қазақстанның тіл туралы заңында мемлекеттік тілді «білу», «қолдану» емес, «менгерудің» өзі тек «парыз» деп қана көрсетілген: «Қазақстан халқын топтастырудың аса маңызды факторы болып табылатын мемлекеттік тілді меңгеру – Қазақстан Республикасының әрбір азаматының п а р ы з ы» (Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы заң. 4-бап). Мемлекеттік тілді «білу», «қолдану» оның азаматтары үшін міндет болған жағдайда ғана тіл саясатындағы (өз кезінде жемісін берген) либералды (әсірекеншіл) қағидаттың орнын инструменталды (нақты шаралары көрсетілген) қағидат басады, яғни мемлекеттік тілге деген қажеттіліктің заңнамалық негізі қаланады.

«Мемлекеттік тіл туралы» заңдарда Қазақстанның тәжірибеге енгізуі үшін үлгі аларлық екі түрлі мәселе бар екені анық: бірі – талап пен міндеттеу болса, екіншісі – тілге қатысты жауапкершіліктің белгіленуі.

Екіншіден, мемлекеттік тілді білу деңгейін бағалаудың «ҚАЗТЕСТ» жүйесіне ағылшын тілін меңгеру деңгейін бағалау құралы – Ұлыбританиядағы IELTS, ал АҚШ-тағы TOEFL жүйелерінің тәжірибесіне сүйеніп, мұны нормативтендіру керек. Бұл нормативтер Мемлекеттік тіл туралы заңда көрініс табуы керек. Мәселен, Ұлыбританияда белгілі бір лауазымда жұмыс істеуі немесе оқу орнында білім алуы үшін кез келген тұлға ағылшын тілін талап етілген деңгейде білетінін аталған тест бағдарламалары арқылы растауы қажет. Осы арқылы қоғамдық ортада тілді пайдалану сұранысы жасалып отыр. Мұндай тәжірибе Қазақстан үшін де тиімді, әрі сырттан келген мигранттардың тілдік және мәдени бейімделуіне де қолайлы жағдай жасалар еді.

Үшіншіден, мигранттардың тілдік бейімделуіне қатысты Ресей Федерациясының тәжірибесі ерекше. Мұнда 2015 жылдан бастап заңнамада белгіленген нормативтер бойынша елде тұруға рұқсат алу үшін орыс тілі мен мәдениетінен (850 сөзден тұратын лексикалық минимум, Ресей Федерациясының тарихы, заңнамасы мен әкімшілік құрылысы, т.б.) білімі жөніндегі сертификат талап етіледі. Сертификат алу үшін еңбек мигранттарын оқыту орталықтары құрылды. Орыс тілін білетін мамандарға азаматтық алу жолдары жеңілдетілді, керісінше, орыс тілін білмегендерге елде еңбек ету талаптары қиындатылды.

Төртіншіден, Мемлекеттік тіл туралы заңда қазақ тілінің мемлекеттік тіл және ұлттық, халықаралық және этносаралық мәртебелерін нығайтуға, жетілдіруге, сонымен бірге қазақ ирреденталары отырған аумақтағы автохтонды тіл ретіндегі қолданысын сақтауға арналған нормативтік база да жасалуы керек. болу керек. Бұл ретте Германияның тәжірибесі де ұтымды. Германияда Гете орталығы әлемнің 80-ге жуық елдерінде орналасқан. Гете орталығының қызметі көп. Соның бірі еліне келіп, бірлескен кәсіпорын, фирма ашамын деушілерге неміс тілін орта деңгейде меңгеруін талап етеді, ал меңгермесе, Гете орталығының сертификатынсыз қанша пайдасы болса да, бірде-бір бірлескен кәсіпорын, фирма ашылмайды. Шетелдерде қазақ мәдениеті мен тілін дәріптейтін орталықтар санын көбейтіп, кейін олардың басын қосып, осы Гете орталығы тәжірибесіндегі мықты желі жасауға болады. Ал осы шаралардың заңдық негіздері Мемлекеттік тіл туралы заңда көрсетілуі керек.

Бесіншіден, мемлекеттік тілді білетіндерге заңнамада белгіленген артықшылықтар беру арқылы тіл үйренушілердің санын да, сапасын да арттыруға септігін тигізуге болады. Мәселен, Эстонияда еңбек нарығында эстон тілін білуі жұмыс орнын табу, өз ісін кеңейту үшін басты себеп, эстон тілін білген тұлғаға лауазымын жақсартуға, жоғары жалақы алуға көп мүмкіндік беріледі.

Қазақ тілі – этносаралық қатынас тілі. Лингвистикада «этносаралық қатынас тілі» деген термин бірнеше мағынаны білдіреді.

1) Бір мемлекеттің территориясында өмір сүріп жатқан ұлттардың арасындағы қарым-қатынас тілі. Мұнда осы тілдің мемлекеттік немесе ресми тіл болуы шарт емес. Бір қызығы, бір елдің территориясында бірнеше ұлттың қарым-қатынасына қызмет ететін ортақ тіл көбінесе ғылымда, әкімшілік жүйеде қолданылмайтын тіл болатын жағдаяттар жиі кездеседі екен. Мысалы, Дағыстандағы авар тілі.

2) *lingua franca*, пиджин немесе креол тілдер өзара туыс емес екі тілдің өкілдері арасында тіл табысу үшін қалыптасқан тіл. Әдетте бұлар қарым-қатынасқа қатысушы жақтың ешбірінің де ана тілі болып табылмайды, көбінесе байырғы тілдің фонетикасы, грамматикасы және «жаулап алушы» немесе үстем тілдің лексикасы негізінде жасалып, бірнеше ұрпақ қолданғаннан кейін жаңа ұрпақтың «ана тілі» категориясына өтеді. Мысалы, Ямайка аралы тұрғындарының тілі.

3) Мемлекеттік тіл мәртебесінің, оның үстемдігінің арқасында мемлекет территориясында тұрып жатқан этностардың регламенттелген белгілі бір коммуникация түрлері мен алаңдарында қолданылатын

қарым-қатынас тілі, мысалы, Ресей Федерациясы құрамындағы ұлттар арасындағы қарым-қатынас тілі ретіндегі орыс тілі;

4) Бір мемлекет территориясына тарихи себептермен көшірілген басқа ұлттардың мемлекет құрушы ұлттың толеранттылығына жауап ретінде қалыптасқан ұлтаралық қарым-қатынас тілі. Мұнда ұлтаралық қарым-қатынас тілі рөлін мемлекетқұрушы ұлт тілі атқарады, бірақ оның мұндай қызметі әкімшілік-әміршілдік жолмен, саяси күштеумен, үстемдік құру шараларымен емес, табиғи, мәдени жолмен жүзеге асады.

Осылардың ішіндегі 4-анықтама қазақ тілінің ұлтаралық қатынас тілі ретіндегі сипатын көрсетеді. Әзірге әлемдік тарихта мұндай рөлге тек қазақ тілі ие болып отыр, мұндай прецеденттің алды болып отыр. Себебі қазақ тілі Қазақстан территориясына осыдан екі жүз жылдан астам уақыт бұрын келген орыс «переселендерімен», сталиндік зобалаңда депортацияланған қарашай-балқар, шешен, ингуш, неміс, кәріс, т.б. ұлттардың, сол сияқты тың игеруге келген өзге этностардың өз ішінде, яғни бір-бірімен және олардың жергілікті халық – қазақпен де қарым-қатынасының қызметіне жұмсалды. Бұл үрдіс мықты болды, тек XX ғасырдың 70-80-жылдары Кеңестік саясат салдарынан әлсірей бастады. Алайда Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алуымен осы үрдісті күшейтуге барлық мүмкіндік болды. Әсіресе Қазақстан халқы ассамблеясының мұндағы рөлі ерекше болғанын айта кету керек. Дегенмен мүмкіндіктерді толық әрі тиімді пайдалануға саяси, бизнес және кейбір зияткерлік элита өкілдерінің құлықсыздығы кедергі келтіріп келеді. Сондықтан қазақ тілінің Қазақстан территориясындағы ұлтаралық қатынас тілі ретіндегі қызметі стихиялы түрде әрі тек мемлекеттік тіл мәртебесінің арқасында алған әкімшілік ресурсының көмегімен ғана жүзеге асып отыр. Ал қазақ тілінің табиғи түрде этносаралық қатынас тілі болуға жетіп-артылатын әлеуеті, тарихи-мәдени, психологиялық базасы толық пайдаланылмай жатыр. Бұл үшін:

1) Қазақстан территориясындағы барлық ұлттарға қазақ тілінде сөйлеу «мода», «бедел» болатын шараларды жоспарлап іске асыру керек. Мұның тиімді жолдарының бірі – саяси элитаның толықтай қазақ тілінде сөйлеуі, халықаралық ареналарда қазақстандық саясаткерлердің әрдайым тек қазақ тілінде сөйлеуі керек.

2) Қазіргі саясатта «жұмсақ күш» (мягкая сила) принципі өзінің артықшылығын дәлелдеді. Халықаралық алаңдарда өз мәдениеті, өнері, құндылығын дәріптеу арқылы экономикасына инвестиция тарту саясаты күшті. Мұны тіл саясатына да қолдану керек. Мәселен, Димаш Құдайбергенұлы Қазақстанның ғана емес, қазақ тілінің де бренді. Қазақ тілінде әлемдік брендтер жасауға аянбау керек.

3) Қазақ тілінің интернет кеңістігінде сапалы да тартымды контентін қалыптастыратын шараларды арттыру керек;

4) Қазақстандағы өзге ұлттарға қазақ тілінде бизнес ашқаны, қазақша қызмет көрсеткені үшін марапаттау шараларының жүйесін жасау керек;

5) Тек қазақ тілінде бар, басқа тілде жоқ, бірақ әлем жұртына тартымды, пайдалы рухани және материалдық дүниеліктер тудыруға жағдай жасау керек;

6) Қазақ мәдениеті, ғылымы, өнері мен әдебиеті туындыларын халықаралық тілдерге аудару, насихаттау, паш ету керек. Осы бағытта атқарып жатқан жұмыстар бар, олардың санын арттырып, сапасын жақсарту маңызды.

7) Өзге тілді мектептердегі «Қазақ тілі» мен «Қазақ әдебиеті» пәнін қосып жіберген. Қазақстанда «Қазақ әдебиеті» дербес пән ретінде оқытылуы керек, оның мазмұнын кротивтендіру керек, яғни классиктермен бірге замандас қаламгерлердің де, жеке тұлғаны дамытатын көркем емес әдебиеттердің де контентін оқытуды қосу керек;

8) «Қазақ тілінің қоғамдық беделі (имиджі)» атты жобаны іске қосу керек, оған әсіресе мектеп басшылықтары мен ата-аналардың тандемінен құралған қоғамдық белсенділерді араластыру керек. Қаладағы қазақ мектебінің сабақтан басқа уақытта оқушылары (мұғалімімен қосып) орысша сөйлейтін үрдісті тоқтату керек.

9) Ғылым, технология, бизнес, басқару, дипломатия мен ақпарат қазақша болмай іс оңбайды. Нақты шаралар жоспары керек. Тілдерді дамытудың мемлекеттік бағдарламасына осы салалардағы қазақ тілін дамытуға қатысты шаралар қосылады, бірақ бағдарламаны Мәдениет және спорт министрлігі басқа министрліктермен, әсіресе қаржы, экономика министрліктерімен үйлестіру кезінде олардың барлығы түгелдей алынып тасталады, сөйтіп мемлекеттік тіл мәртебесін көтеруге арналған шаралар негізінен тек мәдениет саласының мекемелерінде жүзеге асады.

10) Қазақ тілі интернет кеңістігінде жайламай, ондағы оның сапасы артпай, жастарды тілге баулу қиын. Сондықтан барлық қазақ мәтіндерінің «ақылды виртуалды базасы» болып табылатын «Қазақ тілінің ұлттық корпусы» атты мегажобаны Ұлттық жоба ретінде бірнеше мекеме, мемлекеттік және жекеменшік ұйымдар бірлесіп жүзеге асыру керек;

11) Жаңа мамандықтар тізбесі әзірленіп жатыр. Осы мамандықтарға оқытатын құралдар қазақ тілінде әзірленуі керек: Ұлттық аударма бюросы оқулықтарын аударса, отандық мамандар ұлттық

контентпен оқулықты толықтыру керек, себебі аударма-оқулық жас ұрпақ санасын ұлттық сипатта дамыта алмайды;

12) Қазақстан мектептерінде шет тілін оқыту курсының мазмұны толық Отандық контентте өрбуі керек. Қазақстандағы ағылшын, орыс тілі пән мұғалімдері ЖОО-да міндетті түрде қазақ-ағылшын, қазақ-орыс тілдерінің салғастырмалы грамматикасы, салғастырмалы лексикасы, салғастырмалы фонетикасы курстарынан өтуі керек. Осы пәндерді енгізу керек.

13) ЖОО-да филологиялық білім беруге реформа керек: лингвист-логопед (қазақша тіл сындыратын), лингвист-спичрайтер, лингвист-копирайтер, лингвист-психолог, лингвист-юрист, лингвист-экономист т.б. осы сияқты тарбейінді тілтанушыларды базалық филология дайындап шығу керек, қоғамда қазақ тіліне сұраныс көп, маман жоқ, сондықтан қазақшаның бәрі тартымсыз аудармаға айналып отыр.

14) Балаларға арналған сапалы зияткерлік мәтіндер жоқ. Ол үшін авторлар пулын жасақтап, балаларға арналған ғылыми, ғылыми-көпшілік, көркем, публицистикалық, т.б. мәтіндер корпусын жасау керек. Ересектерге арналған мәтіндерді балаларға адаптациялау ісін Білім және ғылым министрлігі арнайы бағдарлама арқылы жүзеге асыру керек. Сонда оқулық авторлары мәтінді ойдан құрамайды. Оқулық сапасы да артады.

4.1.7 Мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейту, мәдениетін арттыру

4.1.7.1 Қазақ тілінің білім беру саласындағы қызметін кеңейту, қолданыс мәдениетін арттыру

Қазақстан Республикасының мемлекеттік тіл саясаты білім беру және мәдениет саясатымен тығыз байланыста ғана жүзеге асырыла алады.

Қазақстандағы тілдік жағдаяттағы сандық әрі сапалық этнодемографиялық өзгерістер, қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі ұлттық әліпбиге көшірумен байланысты тілтанымдық реформа және саяси, экономикалық реформалар мен экономикадағы жетістіктер мемлекеттік тілді оқыту сапасын арттыруға жаңа серпін берді.

Білім беру саласындағы мемлекеттік тілдің тиімді қолданысы мен мәдениетін арттыру үшін Білім және ғылым министрлігіне Мәдениет және спорт министрлігімен, басқа да өкілетті органдармен бірлесіп мына бағыттағы шараларды жүзеге асыру керек:

- білім беру саласына қарасты барлық білім беру орындарындағы қазақ тілі пәні мен қазақтілді оқу пәндері оқулық, оқу құралдарына, т.б. оқу материалдарына:

- а) мемлекеттік тілдің нормаларының сақталуына, стильдік, лингвопрагматикалық сауаттылығына қатысты;

- ә) сол сияқты қазақ тілінің сөздік қорында жинақталып, қолданысқа түспей жатқан адам, қоғам, табиғат туралы терең ғылыми және халықтық білімдер жүйесінің қамтылуына қатысты сараптамалық мониторинг жүргізу керек; мониторинг жүргізу үшін әрбір ғылым саласындағы қазақтілді жетекші ғылыми мамандар мен тілтанушы ғалымдардан, озық әдіскерлер мен министрлік мамандарынан тұратын сарапшылар комиссиясын құру қажет;

- мектептегі қазақ тілі пәнінің стандарттарын қайта қарау: Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» және «Ұлы даланың жеті қыры» бағдарламалық мақалалары негізінде қоршаған дүние, ұлт туралы, т.б жүйелі білімдерді сақтаған сөздік қор - лексикаға және тілді дұрыс қолдану, коммуникация жасауға үйрететін тіл мәдениетіне арналған сағат санын көбейту;

- латын графикасы негізіндегі қазақ тілінің нормативтік сөздіктері базасында балабақша, мектеп оқушыларына арналған құралдар, әсіресе түсіндірме сөздік, анықтағыштар, қызықты грамматикалар даярлау;

- ҰБТ, магистратура мен PhD докторантураға қабылдау емтихандары, ғылыми атақ, дәреже беру тәртібі сияқты әртүрлі біліктілік баспалдағы мен кезеңінде қазақ тіліндегі күзиреттілік деңгейін бағалау үшін аттестаттау іс-шараларының мазмұны мен формасын жетілдіру;

- ЖОО-дағы барлық мамандықтар бойынша мемлекеттік және орыс тіліндегі жоғары білікті маман даярлаудағы диспропорцияны жою, қазақтілді маман даярлауды жетілдіру, қазіргі қазақстандық қоғамды сұранысы жоғары тілтанымдық мамандықтар бойынша магистратура мен PhD докторантураға бөлінетін грант санын арттыру;

- жастардың патриоттық, отансүйгіштік сезімдерін арттыру және жалпы адамзаттық құндылықтарды насихаттап, таныту, инженерлік білім берудегі қазақ тілінің рөлін, сапасын арттыру, сонымен бірге қоғамның дегуманизациялану қаупіне жол бермеу мақсатында жаратылыстану-техникалық жоғары оқу орындары мамандықтарының оқу бағдарламасына «Қазақтану» атты гуманитарлық пәнді, ал барлық қоғамдық-гуманитарлық мамандықтарға «Ұлттық концептология» пәнін енгізіп, олардың ғылыми мазмұны мен

негіздемесін жасақтау. Осыған орай «Қазақтану» және «Ұлттық концептология» гуманитарлық пәндер мазмұнында мыналардың ескерілуін қолға алу керек:

а) 2004-2009 жж. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен жүзеге асырылған «Мәдени мұра» бірегей мемлекеттік бағдарламасының;

ә) Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Рухани жаңғыру: болашаққа бағдар» бағдарламалық мақаласының ұстанымдарын;

б) «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасының;

в) «Киелі Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының;

г) қазақ мәдениетін, тарихын, философиясын, сондай-ақ қазақ халқының құндылықтарын барлық қазақстандық этностар арасында дәріптеуге арналған Қазақстан халқы ассамблеясының «Ғылым-танымдық «Қазақтану» жобасының;

д) тілтанушы, әлеуметтанушы, тарихшы, әдебиеттанушы, саясаттанушы, өнертанушы, мәдениеттанушы, этнолог, педагог, психолог қазақ ғалымдарының заманауи ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелерін негізге алу;

д) Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» бағдарламалық мақаласының ұстанымдарын негізге алу;

е) Ресей Федерациясының барлық жоғары оқу орындарына «Ресейтану», «Орыс тілі мен мәдениеті» пәндерін енгізу бойынша тәжірибесін саралап, ұтымды жақтарын пайдалану;

- қазақтілді ІТ (ақпараттық технология) мамандарын әзірлеу үшін қажетті инфрақұрылымдарды қаржыландыру, кадрларды дайындау шараларын жүзеге асыру;

- жаңа әліпбимен балаларға арналған ғылыми, ғылыми-көпшілік, көркем әдебиеттердің, соның ішінде әлемдік классикалық әдебиеттің аудармаларының кеңтаралымды, қағаз және электрондық форматта қолжетімді басылымдарын шығару;

- қазақ тілінің инфрақұрылымының маңызды бөлігі – еркін қолжетімді болатын интернеттегі электрондық білім беру ресурстарын көбейту: толық мәтіндік жинақтар, қорлар мен кітапханалар, энциклопедиялар, ауани <лат. virtualis> мұражайлар, анықтамалықтар, сөздіктер, бейне және аудиодәрістер, интерактивті мультимедиялық оқу бағдарламалары, оқытудың түрлі бейіндеріне арналған мультимедия-кешендер, тілтанымдық жаттықтырушылар, тестілер, қашықтықтан оқыту орталықтары және қазақ тілін, әдебиеті мен мәдениетін оқуға, насихаттауға, оқытуға мүдделі топтардың барлығына қажетті ортақ ақпараттық кеңістік қалыптастыруға арналған басқа да ресурстар;

- тіл үйретуші және қазақ тілі пән мұғалімдері мен оқытушыларының елішіндік және шетелдік кәсіби байланыстарын күшейту, қазақ тілі бойынша социолінгвистикалық, тілтанымдық, білім берушілік жобаларға шеттілдік мамандарды тарта отырып, қазақ тілінің қызметін кеңейту мен мәдениетін арттыру, т.б. мәселелерге арналған халықаралық деңгейдегі конгресс, конференция, фестиваль, байқау, жазғы мектеп, семинарлар сияқты т.б. түрлі іс-шаралар ұйымдастыру;

- мектеп және жоғары оқу орындарының барлық пәндеріне, соның ішінде орыс тілі мен шет тілдері пәндеріне қазақстандық мазмұнның бар/жоқтығын тексеру үшін мониторинг өткізу;

осы мониторинг нәтижесі бойынша қазақстандық оқу орындарының барлық пәндеріне қазақстандық мазмұнның енгізілуін ұйымдастыру, қадағалау;

ұлттық-мәдени орталықтар жанындағы күндізгі мектептерде мемлекеттік тілге үйрету курстарын жетілдіруге ерекше мән беру;

барлық мектеп және ЖОО курстарының қазақстандық контентпен және «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру» сияқы мемлекеттік бағдарламалары, сондай-ақ барлық ғылым салаларында жүргізілген іргелі әрі қолданбалы зерттеу бағдарламалары бойынша алынған тың ғылыми білімдер жүйесімен толығып, жаңаруын үздіксіз ұйымдастыру керек.

- мемлекеттік тілдің ғылым саласындағы қызметін, коммуникативтік өрісін күшейтудің нақты жоспарын жасау, оны жүзеге асырушы жауапты орындар мен тұлғаларды бекіту;

- ғылыми атақтарды, дәрежелерді беруде және ғылыми зерттеу қызметінің нәтижелерін бағалауда, тіркеуде диссертациялар мен ғылыми есептердің бір данасының қазақ тілінде әзірленуін міндеттеу және олардың қазақ тілінде қорғауды ынталандыратын шаралар желісін қалыптастыру;

- қазақ тілінде жаратылыстану ғылымдары бойынша жасалған ғылыми еңбектерді түгендеп, библиографиясын шығару;

- жаратылыстану ғылымдары терминдерінің үлкен политехникалық қазақша-орысша-ағылшынша сөздігін жаңартып шығару, оның онлайн нұсқасын жасауға мемлекет тарапынан қолдау көрсету;

- қазақ тілінде еңбек жазған танымал математик, химик, физик, инженер, т.б. жаратылыстану саласындағы атақты ғалымдар мен мамандардың шығармашылығын, олардың жеке тұлғаларын жастар арасында кеңінен насихаттау жұмыстарын ұйымдастыру, бұған қазақстандық масс-медияны, Қазақстан Халқының Ассамблеясын жұмылдыру, Интернет желілерін барынша пайдалану;

- жаратылыстану, техника саласы бойынша «қазақ тілінде жазылған үздік ғылыми еңбек» (монография, мақала, т.б.) номинациясын өткізілетін ғылыми жұмыстар байқауының барлық тізбесіне енгізу;
- қазақ тілінде жаратылыстану және техника салалары бойынша ғылыми еңбек жазған өзге ұлттың өкіліне марапаттар, жеңілдіктер ұсынуды ұйымдастыру;
- жаратылыстану мен техника салаларындағы ақпараттарды қазақ тілінде жариялап отыратын жасөспірімдер мен ересектерге арналған ғылыми-көпшілік басылымның қағаз және онлайн нұсқасын (журнал) ұйымдастыру.

4.1.7.2 Мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдардағы қазақ тілін білу деңгейін арттыру және оны бағалау жүйесін жетілдіру

Мәртебесіне сәйкес қазақ тілі – «мемлекет аумағындағы барлық қоғамдық қатынастар саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін жүргізу және іс жүргізу тілі» және «Қазақстан халықтарын біріктіретін маңызды фактор болып табылатын мемлекеттік тілді Қазақстан Республикасының әрбір азаматы білуі тиіс» («Қазақстан Республикасының Тілдер туралы» Заңының 4-ші бабы, 1997). Қазақ тілін еркін меңгеру талабы Қазақстанның тең дәрежеде барлық азаматтарына қойылатын талап: Президентке (Конституцияның 41-ші бабы), парламенттің екі палатасы – Сенат және Мәжіліс төрағаларына (Конституцияның 58-ші бабы), қатардағы қызметкерлерге, бөлім басшылары мен жоғары деңгейдегі басшыларға және т.б., тізім 220 атауды құрайды («Біліктілік талаптарына сәйкес белгілі бір көлемде мемлекеттік тілді білуі қажетті кәсіп, мамандық және қызметтер тізімі туралы» Заң). Осы заңнамалық талаптардың орындалуын талап ету керек [304].

- ҚАЗТЕСТ жүйесін кеңінен пайдалану мүмкіндіктерін жетілдіріп, тіл үйренушілердің қазақ тілін меңгеру деңгейін анықтауларына қолайлы жағдай жасау, Мемлекеттік қызметтің А корпусына енгізу тәжірибесінің негізінде мемлекеттік қызметтің Б корпусына лайықты тест нұсқаларын әзірлеп, қолайлы, ыңғайлы қосымшалар қорын қалыптастыру, қызметке кірісу, аттестациядан өту барысында мемлекеттік тілді меңгеру деңгейін растау құжаттарының мәртебесін белгілеу. Атап айтқанда, атқаратын қызметіне қарай ұлттық стандарттардың қосымшасына сәйкес қазақ тілін білу деңгейі қай үміткерде жоғары болса, сол үміткерге мемлекеттік қызметтің белгілі бір лауазымына жұмысқа тұруына жол ашу мақсатқа лайықты болады;

- ҚАЗТЕСТ жүйесімен үйлестіру үшін ересектерге қазақ тілін оқыту әдістемелерін тек ұлттық стандарттар негізінде ғана қалыптастыруды жолға қою, мемлекеттік тапсырыс аясында баспадан шығатын осы бағыттағы барлық оқу-әдістемелік құралдарды, оқулықтарды, әртүрлі қосымшаларды сарапшылар тарапынан ұлттық стандарттар талаптарына сәйкес қатаң қадағалау;

- мемлекеттік тілді оқытуды кәсіби салаға және жазбаша әрі ауызша тіл мәдениетін көтеруге бағыттау, соған сәйкес, әдістемелік жағынан қамтамасыз ету және ҚАЗТЕСТ талаптары мен бірізді бағдарлама әзірлеу;

- мемлекеттік мекемелерге жұмысқа қабылдау барысында тіл меңгеру деңгейін ҚАЗТЕСТ сертификаттары арқылы растауды қолданысқа енгізу, ұлттық стандарттарды ведомстволық бағыныштылығына қарамастан барлық мекемелердің қолданысқа енгізуі туралы нормативті акт қажет, осы арқылы әрбір лауазым иесінің атқаратын қызметіне қарай мемлекеттік тілді белгілі бір деңгейде білуін қамтамасыз ету;

- әрбір мекемедегі қатынас қағаздарының қазақ тілінде жүргізілуін қадағалау, тексеру, іс-қағаздары мемлекеттік тілде төмен деңгейде жүргізілетін мекеме, ұйымдардың басшыларына тиісті әкімшілік шаралар қолдану, бұл шаралардың барысы жөнінде БАҚ құралдары арқылы көпшілікті хабардар қылып отыру; барлық мемлекеттік мекемелердің жұмыс тілін қазақ тіліне көшіру;

- мемлекеттік, дипломатиялық қызметтегі лауазымды тұлғалардың ресми кездесулерде, сұхбаттарда т.б. жұртшылық алдындағы сөзінде мемлекеттік тілде сөйлеуін талап ететін шараларды қолға алу; мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік тілді қандай деңгейде меңгергені жөнінде мониторингтік талдау жасау;

Мемлекеттік емес ұйымдар – мемлекеттік тілдің дамуы мен таралуына бағытталған стратегиялық міндеттер мен негізгі іс-шараларды жүзеге асырушы әртүрлі меншік типі мен формасындағы сан алуан ұйымдардың тобы. Бұған қарамастан, мұндай ұйымдардың мемлекеттік тілдің қолданылуын қамтамасыз етуге қатысты қызметтері жүйесіз сипат алып отыр. Болашақта мемлекеттік емес салалардағы қазақ тілінің қолдану ауқымы мен мәдениетін арттыру үшін осы Бағдарламада көрсетілген шараларға бұл ұйымдардың белсенді қатысуын қамтамасыз ету керек.

- тіл үйрету орталық, кабинет, үйірмелерін ашатын мемлекеттік емес ұйымдарға мақсатты түрде ұйымдастырушылық және оқыту-әдістемелік қолдау көрсету;

- Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығына мемлекеттік және мемлекеттік емес мекеме қызметкерлерін қазақ тіліне оқыту курстарын ұйымдастыру, курс форматтарын жаңа технологиялармен жетілдіру.

4.1.7.3 Қазақ тілінің ақпараттандыру және байланыс саласындағы қолданысын жетілдіру

Қазақстандық қоғамды мемлекеттік тілдің негізінде ақпараттандыру елдің бәсекеге қабілеттілігі мен ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді, әлеуметтік-экономикалық дамудың стратегиялық тұртқажайты болып табылады.

Ақпараттандыру республика аумағы бойынша таратылатын ақпараттық ресурстардың басын біріктіруші телекоммуникациялық инфрақұрылымдарды құру мен дамытуға бағытталған саясат пен үдеріс болып табылады. Ақпараттандыру мемлекеттік тілдің ақпараттық технологияларда, басқару құралдарында, қолданбалы және мамандандырылған аппараттық-бағдарламалық кешендерде, ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың әдістері мен құрал-жабдықтарында ауқымды қатысуы арқылы жүзеге асырылуы тиіс.

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасында көрсетілгендей, ақпараттандыру технологиялық қана емес, сонымен бірге халықтың өмір сүру салтындағы түбегейлі өзгерістермен байланысты әлеуметтік және мәдениеттанымдық үдеріс болып табылады [305]. Оны жүзеге асыру үшін биліктің күш жұмсауы ғана жеткіліксіз. Сонымен бірге ақпараттық технологияларды тұтынушы қауымдастықтың компьютерлік сауаттылығы мен зияткерлік әлеуетін аттыру, жаңа ақпараттық технологияларды қолдану мәдениетін қалыптастыру, тұрмыс-салтын жаңғырту, құндылықтар жүйесін өзгерту, қоғамның материалдық және техникалық базасын жақсарту сияқты кешенді шараларды қажет етеді. Сондықтан жаңа әліпби негізіндегі мемлекеттік тіл:

а) өндірістің дәстүрлі технологиялық әдістерін кибернетикалық амал-құралдарды пайдаланатын постиндустриалды әдіске көшіруге;

ә) басқару органдарындағы компьютерлік техника мен компьютерлік желілер, ақпараттық технологиялар, талшықтық-оптикалық байланыстар базасында құрылған басқарушы және талдама ақпараттық жүйелерге, сараптамалық жүйелерге;

б) сымсыз қосылу технологиясына құрылған кеңтаспалы интернет желісімен барлық білім беру мекемелерін қамтамасыз етуге, бағдарламалық қамсыздандырылуы бар мультимедиялық лингофондық кабинеттерді, интерактив кабинеттерді іске қосуға, автоматтандырылған базасы бар бірыңғай ақпараттық білім беру ортасын қалыптастыруға;

в) корпустық лингвистер мен ақпараттық лингвистер, компьютерлік оқыту бағдарламаларын қолданатын филологтер дайындау сияқты ақпараттық және коммуникациялық ресурстарды қалыптастыру мен белсенді пайдаланудың ауқымды үдерістеріне үйлесімді кіріктірілуі тиіс;

- қазақтілді зерттеулер мен әзірлемелерде ақпараттық әзірлемелер мен IT-бағдарламаларды кеңінен қолдану;

- Ақпараттандыру және коммуникация министрлігіне Қазақ тілінің ұлттық корпусын ақпараттық база жасаушы мамандармен және бағдарламалық құралдармен (морфологиялық талдау, метамәтіндік белгіленім бағдарламаларын) жан-жақты қамтамасыз етуді қолға алу;

- жоғары оқу орындарының, мемлекеттік және ұлттық кітапхана қорларын толықтай ақпараттандыруды жалғастыру;

- электрондық білім беру және лексикографиялық ресурстарға еркін қол жеткізетін қазақ тілі бойынша порталдар мен сайттар құру және оларды қолдау;

- жасанды интеллект, дыбысты жасанды қалыптастыру технологиясына, қазақ сөзінің синтезіне қатысты зерттеулерге қолдау көрсету, ауызша мәтінді жазба мәтінге ауыстыратын IT-бағдарламалар, онлайн қондырғылар мен смартфон қосымшаларын әзірлеу;

- Вики платформасындағы викисөздік, викиуниверситет, викицитата, викиоқулық, викисклад, викитекаб, викигид сияқты басқа жобаларды іске қосу;

- бұрын соңды қазақ тілінде шыққан барлық мәтінді, бейне және аудио материалды желіге шығару арқылы жүзеге асатын онлайн жобаларды дамыту. Мәселен, орта есеппен елімізде 500 000 кітап атауы басылып шыққан екен, соның онлайнға өткені 5000-10 000-нан аспайды.

- мәтіндердің электронды есептеуіш мәшине оқитын форматта жинақталуын қадағалау, интернет ресурстарды локализациядан өткізу шараларын ұйымдастыру;

- кез келген софт өндіруші компания қолдана алатындай ортақ терминдердің дерекқорын, электрондық мәтіндерде жиі қайталанатын қателерге түсініктемелер берілген, цифрлық форматқа ауысқан сөздік қор әзірлеу;

- IT-бағдарламалау бойынша мектеп оқушылары мен университет студенттеріне арналған нұсқаулықтар, RulesforWriters әзірлеу;

- кез келген софт өндіруші компанияға ашық лицензиямен жаңа өнім жасауға мүмкіндік берілуі керек.

4.1.7.4 Қазақ тілінің мәдениет, халыққа қызмет көрсету, БАҚ және бизнес саласындағы қызметін реттеу

- тәулік бойы мемлекеттік тілде ғана хабар беретін Ұлттық телеарналар мен Қазақстандағы мемлекеттік тілде хабар тарататын телеарналардың контент сапасын көтеру және олардың таралымын тек Қазақстанда ғана емес, қазақ диаспорасы мен ирредентасы отырған шет елдерге де жеткізуді жақсарту керек;

- қазақ тілінде жүретін балаларға арналған телеарна санын көбейту. «Балапан» телеарнасына Қазақстанның барлық (соның ішінде ауылды) аймақтары мен қазақтілді мәдени кеңістіктің (қазақ диаспорасы мен ирредентасы), елдегі барлық әлеуметтік топ өкілдерінің қолжетімділігін арттыру керек; жасөспірім, бозбала шақтағы балаларға арналған қазақ тілінде хабар тарататын танымдық-зияткерлік телеарна ашу қажет;

- мемлекеттік тілде ақпарат тарататын тақырыптық теле-радио арналар санын арттыру: «Мәдениет», «Ғылым мен техника» «Спорт», «Ретро», «Жасөспірім», «Музыка әлемі», «Тарих», т.б.;

- Қазақстан Республикасында таралатын барлық телебағдарламаларды мемлекеттік тілдегі субтитрлармен қамтамасыз ету;

- Қазақстан Республикасына әкелінетін барлық киноөнімдердің мемлекеттік тілдегі дубляжбен қамтамасыз ету;

орыс және ағылшын тілдерінен келген ақпарат легін қазақ тіліне аударуды жолға қою арқылы мемлекеттік тілдегі ақпараттық кеңістікті арттыру және тереңдетуді жүзеге асыру, бұл тұрғыда Wikibilim жобасына және осы сынды Интернет-жобалардың көбеюіне қолдау көрсетуді жүйелі түрде ұйымдастыру;

- балаларға арналған ұлттық тәрбие беретін қазақша мультфильмдер түсіруге қаржы бөлу; мультфильм өндірісінің мамандарын дайындап, осы өндіріс базасын күшейту;

- мемлекеттік тілдегі танымдық-эстетикалық мәні жоғары, патриоттық мазмұндағы мерзімді басылымдардың саны мен сапасын көбейту шараларын жүзеге асыру;

- қазақ тіліндегі ақпараттар легіне мониторинг жүргізіп, арзанқол, мәнсіз, гедонистік сипаттағы ақпараттарды тоқтатуға шара қолдану, оның есесіне аналитикалық, ғылыми, танымдық ақпарат көздеріне мемлекет, азаматтық қоғам тарапынан қолдауды ұйымдастыру;

- барлық министрліктер мен ведомстволардың жыл сайынғы жұмыстарының жоспарына кіргізу арқылы Қазақстанның ресми ақпараттық кеңістігі бойынша қазақтілді контентті арттыру. Мұны, әрбір мекеме, ұйым сайттары қазақтілді нұсқаларының сапасын жақсарту, мазмұнын тереңдету арқылы жүзеге асыру;

- латын графикасы негізіндегі жаңа әліпби бойынша сауаттылықты қалыптастырып, дамыту үшін барлық теле-радио арналар мен ресми мерзімді басылымдарда «Жедел тілтанымдық жәрдем» айдарларын ұйымдастыру;

- қазақ және орыс тілдерінің ақпараттық кеңістік пен БАҚ-тағы функционалдық паритетін сақтау үшін үнемі мониторинг жүргізіп отыру;

- республикалық, ұлттық және жергілікті кітапханаларды қатыстырып, балалар мен жасөспірімдерді кітап оқуға қызықтыратын шаралар желісін ұйымдастыру;

- мемлекеттік қаржыға шығарылатын әлеуметтік маңызды әдебиет тізімі бойынша қазіргі оқырманды қызықтыратын бизнес, психология, жеке тұлғалық жетілу, жаңа технологияларды, IT-технологиялар мен құралдарды өмірде пайдалану, IT-бағдарламалаудың негіздерін үйрену, зияткерлікті дамыту, жаңа классикалық әдебиетке т.б. қатысты қазақтілді кітап басылымын арттыру;

- экономикалық, бизнес дискурсындағы қазақтілді коммуникация сапасын арттыру үшін «Атамекен» Ұлттық кәсіпкерлер палатасымен бірлесіп экономика, бизнес саласындағы мемлекеттік тілдің қолданысын кеңейтуге бағытталған жаңа әліпбидегі «үздік ұлттық бренд атауы», «үздік бизнес-тренер», «мемлекеттік тілде қызмет көрсетуден үздік сервис» байқауларын, атакәсіпті, ауылдық бизнесті дамытқан үздік кәсіпкерлерді марапаттау сияқты т.б. жүйелі шараларды жүзеге асыру;

- экономикалық және бизнес терминдерінің түрлі форматтағы сөздіктерін шығару.

Күтілетін нәтиже:

Көрсетілген шаралар жүйесі жүзеге асырылған жағдайда қазақ тілінің ұлттық, мемлекеттік және этносаралық қарым-қатынас тілі ретінде қызметі қамтамасыз етіледі.

I Латынграфикалы жаңа әліпби негізінде қазақ тілін жаңғырту шаралары жүзеге асырылады:

жаңа әліпби негізінде қазақ тілін жаңғыртудың құқықтық-нормативтік негіздері жасалады;

мәтіндік базасы 200 млн сөзқолданысты қамтитын ауқымды терең аннотацияланған Қазақ тілінің ұлттық корпусы (ҚТҰК) әзірленеді;

жаңа әліпби мен емле ережелері негізіндегі қазақ тілінің ортологиялық кодификациясы жасалады;

қазақ тілінің салалық терминжүйесі жетілдіріледі, біріздендіріледі және жаңа әліпби негізінде кодификацияланады;

латынграфикалы әліпби негізінде ономастикалық кеңістік реттеледі және кодификацияланады; визуалды ақпарат және жарнама тілдік құралдарының жаңа әліпбидегі ортологиясы жасалады.

II Мемлекеттік тілдің қолданыс аясы кеңейеді, мәдениеті артады:

қазақ тілінің білім беру саласындағы қызметі кеңейеді, қолданыс мәдениеті артады;

филологиялық білім беруді жаңғырту шаралары жүзеге асырылады;

мектепке дейінгі және жалпы білім беру жүйесінде үштілді білім саясатын реттеу шаралары жүзеге асырылады;

қазақ тілінің ғылым саласындағы қызметін кеңейту, қолданыс мәдениетін арттыру бағытында іс-шаралар жүйесі жүзеге асырылады;

мемлекеттік ұйымдардағы қазақ тілін білу деңгейі артады және оны бағалау жүйесі жетілдіріледі;

мемлекеттік емес ұйымдардағы қазақ тілінің қызметін реттеу шаралары жүзеге асырылады;

қазақ тілінің ақпараттандыру және байланыс саласындағы қолданысы жетілдіріледі;

қазақ тілінің мәдениет, халыққа қызмет көрсету, БАҚ және бизнес саласындағы қызметін реттеу шаралары жүзеге асырылады.

III Мемлекеттік тілдің қоғамдық беделін арттыру және насихаттау бойынша іс-шаралар жүйесі жүзеге асырылады:

тілді «жұмсақ күш» ресурсы ретінде пайдаланудың тетіктері жасалады және оларды қазақ тілінің отандық және халықаралық кеңістіктегі беделін арттыруда қолдану шаралары іске асырылады;

жазу мәдениеті жоғары тұлғаның беделді бейнесі қалыптастырылады;

қазақ тілін насихаттайтын азаматтық бастамаларға қолдау көрсетіледі;

«Абай институты» атты қазақ тілінде ашық білім беру бағдарламасы іске қосылады.

IV Қазақстан азаматтарының тілдік капиталын дамыту бойынша іс-шаралар жүйесі іске асырылады:

қазақ-ағылшын қостілділігін дамыту шаралары жүзеге асырылады;

орыс-қазақ қостілділігін дамыту шаралары жүзеге асырылады;

қазақ-ағылшын-өзге этнос тілі үштілділігін дамыту шаралары жүзеге асырылады;

қазақ тілінің ұлттық корпусының қазақ-орыс, қазақ-ағылшын, қазақ-өзге түрік тілдерінің параллель ішкорпустары әзірленеді.

4.1.8 Жаңа әліпби негізіндегі мемлекеттік тілдің білім беру саласындағы болашағы: проблемалар мен ұсыныстар

Концептуалды мәселе: Тілтанымдық реформа қазақ тілі ғылыми курсының жаңа білімдер жүйесімен толықтырып, сапасын жақсартуға берілген зор мүмкіндік. Бұл – стратегиялық мәселе. Бұл мемлекеттік бірегейліктің негізі. Сондықтан латын әліпбиін білім беру саласына енгізу тек әріп ауыстыру емес, мемлекеттік тілдің білім-ғылым саласындағы қолданыс мәдениетін арттыру, контентін жаңарту, контентінің сапасын арттыру – тұғырын орнықтыруды қамтуы тиіс.

I Жалпы мәселелер және оны шешу бойынша ұсыныстар

1. Әліпби ауыстыру – жазу реформасы, тілдік реформа

1) Сөздің графикалық образы өзгереді: көзшалымдық, қолдағдылық машық қалыптасқанша оқу үдерісі баяулайды;

- тілұстарту, жылдам оқу әдістемелерін жетілдіру.

2) Жазудағы қазақ сөзінің морфологиялық бірліктері (түбір, қосымша) басқаша таңбаланады: қоюы, көбеюі - qoıu, kóbeıı;

- қазақ тілін оқыту пән мазмұны мен ғылыми курс мазмұнына жаңа әліпбиге байланысты тілдік білімдер жүйесін енгізу, жаңа ұлттық әліпби бойынша міндетті және арнайы курстар енгізу.

2. Реформа бір-бірімен тығыз байланыстағы бірнеше кезеңнен тұрады

1) Лингвистикалық ландшафт түгелдей өзгереді;

- барлық өңірлерде мықты ұлттық ономастикалық (кісі есімдері, жер-су аттары) саясат ұйымдастырылуы керек.

2) ҚР-дағы графикалық кеңістіктер аумағы өзгереді (тілдік және графикалық кеңістіктер әртүрлі);

- жұртшылық түгелдей жаңа жазуды меңгергенше екі графикадағы жазуды параллель қолдану; ескі, яғни кирил графикасының кеңістігін бірте-бірте тарылта беру.

3. Латын әліпбиі – ағылшын әріптерінің танымалдығын арттырады

1) Жаңа тіл үйренуші үшін графемааралық (әріпаралық) интерференция қаупі зор;

- ағылшын тілін қазақ тілінің негізінде үйрету басымдық алуы тиіс: салғастырмалы грамматикалар.

- 2) Ағылшын тілінен тікелей енген сөздерді ұлттық тілге икемдемей жазу, креолдану қаупі;
- тілдің сырт әсерді игеру тетіктерін қалпына келтіру және соның негізінде ғалымдар қалыптастырған кірме сөздердің жазудағы емлесін жаппай ұстану.
4. *Отандық, ұлттық IT-технологияларды қазақтілді мамандар тудыра алады*
- 1) жаратылыстану, техникалық білім беру жүйесінің әсіретехнократтануы;
- реформа аясында жаратылыстану, техникалық білім беруді ізгілендіру (гуманизация), жаңа әліпбиді меңгерту арқылы міндетті гуманитарлық пәндер енгізу.
- 2) Гуманитарлық білім беру жүйесінің IT-білімдерден мақұрым қалуы;
- гуманитарлық білім беру жүйесіне IT-білім беретін міндетті пәндер енгізу.

II Жаңа жазуға қажетті инфрақұрылым дайындау

Білім беру саласында оқушы жастарға (оқулықтар мен оқу құралдарынан тыс)

- оқушыларға арналған кирил және латын әліпбиіндегі параллель Орфографиялық-орфоэпиялық сөздік (орфограммасы мен айтылу нормасы қатар беріледі);
- оқушыларға арналған параллель түсіндірме сөздік (электрондық нұсқада да жасау);
- оқушыларға арналған энциклопедия әзірлеу;
- балабақша жасындағы балаларға арналған дыбысты әліпби түріндегі плакаттар әзірлеу;
- балабақша жасындағы балаларға арналған ақылды қалам құрылғыларын әзірлеу;
- «Қазақ тілінің ұлттық корпусы» мегажобасын жүзеге асыруға қолдау көрсету.

Білім беру саласында педагогтер мен мұғалімдерге

- балабақшадағы балаларға қазақ тілін латын әріптері негізінде сөйлеуге, алғашқы оқу дағдысына үйрететін әдістемелік құралдар әзірлеу;
- бастауыш мұғалімдеріне жазу-сызуға латын әліпбиі негізінде үйретудің әдістемесіне арналған анықтағыш, нұсқаулықтар әзірлеу;
- білім берудің барлық деңгейлеріндегі қазақ тілі және қазақтілді басқа пәндерден сабақ беретін мұғалімдерді латын әліпбиі мен жазу-сызуын меңгертуге арналған қысқамерзімді біліктілік арттыру курстарынан өткізу.

Оқулық және бағдарлама авторлары мен оқыту ісінің менеджерлеріне

- жаңа әліпби, жаңа емле, жаңа жазу және латынграфикалық кеңістікті қалыптастыру мен енгізу бойынша арнайы біліктілік арттыру курсынан өту міндетті.

III Жаңа жазу бойынша педагогтік кадрлар даярлайтын ЖОО мамандықтарының білім беру контентіне енгізілетін жаңалықтар

Проблема: қазақша логопедия жоқтың қасы; балабақшада қазақша дыбыстау, қазақша акцентсіз сөйлеуге мән берілмей жатыр деген проблема жиі айтылып кетті.

- **мектепке дейінгі білім беру және бастауыш мектеп мамандарын даярлауда:** қазақ тілінде тіл шығару бойынша білімдерге акцент жасалуы, арнайы курстар енгізілуі тиіс. Оқыту пәндері әрбір қазақ дыбысының артикуляциялық және акустикалық сипаттамасына қатысты жаңа білімдермен толықтырылуы керек.

Проблема: мектептегі бала сабақтан басқа жерде қазақша сөйлемейді, қазақ тілі пәнінің беделі төмен, сабақ қызықсыз, – деген мәселенің бір жауабы ретінде

- **орта мектептегі қазақ тілі** пәнін латын әліпбиі негізінде жаңа ғылыми білімдермен толықтырып, ғылыми курсының мазмұнын жаңарту, әсіресе қазақ жазу теориясы, фонетикасы мен фонологиясы, фоностилистика, қазақ жазу тарихы бойынша қазақ тіл білімінде анықталған қызықты да жаңа ғылыми білімдерді оқулықтарға енгізуді қолға алу керек. Ол үшін оқулық авторларына осы саладағы білікті мамандарды тартуды талап ету, оқулықтардың контентіндегі білімдерді айты форматта жеткізу құралдарын пайдалану керек: *ғалым+әдіскер педагог+IT-маманының* үштігі оқулық авторлығында қатаң сақталуы тиіс.

Проблема: ЖОО-дағы қазақ тілі ғылыми курсының фонетика бөлімінің мазмұны мектептегі базалық курстан алшақ кетпеген, қазақ тілі ғылыми курсы әр деңгей сайын күрделеніп отырмайды.

- **жоғары мектепте** қазақ тілінің фонетикасы мен фонологиясы, орфографиясы мен орфоэпиясы,

жазу теориясы мен грамматология салалары жан-жақты терең оқытылуы тиіс, сонда оның түлектері мектепте жаңа жазу-сызуды сапалы меңгертеді. ЖОО-да қазақ фонетика-фонологиясы бойынша заманауи білімдерді толық қамтыған сапалы оқулық жоқ.

- **Жоғары мектептен бастап «қазақ тілі» ғылыми курсының мазмұны тек жазба тілді емес, сонымен бірге ауызша тілді де меңгертетін пән екенін басты қағидаға айналдыру керек.** Осының ақсауы салдарынан қазақ балаларының орфоэпиялық норманы мүлде игермеуі, ауызша сөздің нормасының бұзылуы көбейіп, ауызша коммуникацияға шорқақ ұрпақ өсіп келеді.

IV Ұйымдастырушылық мәселелер

- Балабақшалар, мектептерді көшірудің кезең-кезеңдің нақты жоспары;
- Әдістемелік жұмыс тобының тиімді жұмысын ұйымдастыру;
- Педагог-әдіскер, тілтанушы, айти, дизайнер және психологтан құралған комиссия қолжазуға арналған әліпбидің каллиграфиялық үлгісін жасап шығарып, кешікпей бекіту керек;
- Мектептердің визуалды кеңістігін (көрнекілік, стендтерін) жаңа әліпбимен безендіруді бастау керек;
- Ата-аналарға арналған латын әліпбиі мен жазуы бойынша қысқа курстар мектепте ұйымдастырылса, тиімді болар еді.

V Ғылымда

- барлық **ғылыми диссертациялардың** (магистрлік және докторлық) бір данасы міндетті түрде мемлекеттік тілде даярланып, МемҒТА орталығына тапсырылуы тиіс, мұның нормативін жасау керек, осы диссертация мәтіндері 2022 жылдан бастап латын әліпбиінде берілуі тиіс;

- барлық **ғылыми есептердің** (магистрлік және докторлық) бір данасы міндетті түрде мемлекеттік тілде даярланып МемҒТА орталығына тапсырылуы тиіс – мұның нормативін жасау керек, осы есеп мәтіндері 2022 жылдан бастап латын әліпбиінде берілуі тиіс;

- **терминологиялық жүйені реттеу** мен латынға көшіру тек Тіл білімі институты мамандарына жүктеліп қойды. Бұл – процесті баяулатады, әрі сапасына нұқсан келтіруі де мүмкін. Себебі термин маман мен тілтанушының тандемімен шешілетін мәселе. Сондықтан барлық ҒЗИ өз саласына қатысты терминологияны латынға көшіру үшін бір-бір тілтанушыдан жұмысқа тартып, өз саласы терминдерінің базасын онлайн қолжетімді сайтқа салғаны абзал.

4.2 Қазақ сөзформасы құрылымдық бірліктерінің лингвостатистикалық сипаттамасы

4.2.1 Қазақ әріптерінің лингвостатистикасы

Тіл – дамып отыратын динамикалық құбылыс. Сондықтан тілдегі кейбір құбылыстарды әркез қайта қарастырып, ондағы өзгерістер мен жаңалықтарды тіркеп, реттеп отыру қажет. Қазақ жазуын реформалау тек әліпби ауыстыру ғана емес, тілдік заңдылықтарды қайта жаңғырту мәселесімен де тығыз байланысты. Осы орайда қазақ жазуын латын қарпіне аударым жасауда тілдік бірліктер туралы эмпирикалық сипаттағы статистикалық мәліметтер алу қазақ тілінің әліпби жүйесін ретке келтіріп, реформалауда аса қажет. Кезінде ЭЕМ-дердің жұмысы арқылы алынған статистикалық мәліметтер мен қазіргі миллиондаған сөзқолданыстан тұратын көлемді мәтіндерден алынған статистикалық мәліметтер ақпараттың шынайылығы мен дәлдігі жағынан айырым табатыны күмәнсіз. Бүгінгі таңда, осындай ақпараттық технология заманында ұлттық корпустар мен көлемді лингвистикалық базалармен жұмыс істеу күн тәртібіне қойылып отыр. Қазақ жазуын реформалау кезіндегі емле ережелерін жасау, орфографиялық сөздіктер құрастыру істерін жүзеге асыру үшін қазақ тіліндегі әріптен бастап сөзформаларына дейінгі тілдік бірліктердің жиілік сөздіктерін құрастырып, статистикалық зерттеулер жасау мақсат етіліп отыр.

Ұсынылып отырған қазақ әріптерінің жиілік сөздігі А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу және жасау» мегажобасы бойынша орындалған «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігінің» бір түрі ретінде алынған үлкен бір нәтиже – «Сөзформалардың жиілік сөздігінің» мәтінінен алынды [306]. Бұл сөздікке оқыту дискурсын көбірек қамтитын әдеби тілдің көркем әдебиет, ресми-іскери, публицистикалық, сөйлеу сияқты бес түрлі стилі бойынша топтастырылған сан түрлі типтер мен жанрдағы әртүрлі авторға тән көлемі 7 миллион сөзқолданыстан тұратын ауқымдық база негіз болды [307,18]. Демек, ұсынылып отырған қазақ әріптерінің жиілік сөздігіне алынған мәтін көлемі осы «Сөзформалар сөздігіндегі» 7 миллион сөзқолданыстан тұратын мәтін.

Қазақ әріптерінің жиілік сөздігі екі түрлі нұсқада жасалды. Бірі – «Қазақ тіліндегі әріптердің әліпбилі-жиілік сөздігі», екіншісі «Қазақ тіліндегі әріптердің жиілікті-әліпбилі жиілік сөздігі» (7-кесте).

«Қазақ тіліндегі әріптердің жиілікті-әліпбилі жиілік сөздігі (Статистикалық мәліметтер толық қамтылған)»

№	Әріп	Абсолютті жиілік	Қосынды абсолютті жиілік	Қатынастық жиілік	Қосынды қатынастық жиілік	Бір топ әріптің мәтінді қамту пайызы
1	2	3	4	5	6	7
1	а	8630862	8630862	0,12796	0,12796	12,796
2	е	5660025	14290887	0,08391	0,21187	21,187
3	ы	5378832	19669719	0,07974	0,29161	29,161
4	н	4192570	23862289	0,06216	0,35377	35,377
5	і	4154893	28017182	0,06160	0,41537	41,537
6	т	4066134	32083316	0,06028	0,47565	47,565
7	р	4028709	36112025	0,05973	0,53537	53,537
8	л	3824239	39936264	0,05670	0,59207	59,207
9	д	3413312	43349576	0,05060	0,64267	64,267
10	с	2708334	46057910	0,04015	0,68283	68,283
11	м	2040371	48098281	0,03025	0,71308	71,308
12	қ	1876617	49974898	0,02782	0,74090	74,090
13	о	1639224	51614122	0,02430	0,76520	76,520
14	к	1633360	53247482	0,02422	0,78941	78,941
15	ғ	1256146	54503628	0,01862	0,80804	80,804
16	б	1229938	55733566	0,01823	0,82627	82,627
17	й	1175543	56909109	0,01743	0,84370	84,370
18	у	1103283	58012392	0,01636	0,86006	86,006
19	з	1095869	59108261	0,01625	0,87630	87,630
20	п	978676	60086937	0,01451	0,89081	89,081
21	ш	905698	60992635	0,01343	0,90424	90,424
22	г	903479	61896114	0,01339	0,91763	91,763
23	ң	872812	62768926	0,01294	0,93057	93,057
24	и	866761	63635687	0,01285	0,94342	94,342
25	ж	738252	64373939	0,01094	0,95437	95,437
26	ұ	673484	65047423	0,00998	0,96435	96,435
27	ө	655787	65703210	0,00972	0,97408	97,408
28	ү	598755	66301965	0,00888	0,98295	98,295
29	ә	524073	66826038	0,00777	0,99072	99,072
30	я	231433	67057471	0,00343	0,99415	99,415
31	х	105688	67163159	0,00157	0,99572	99,572
32	ц	81165	67244324	0,00120	0,99692	99,692
33	ф	58378	67302702	0,00087	0,99779	99,779
34	в	55978	67358680	0,00083	0,99862	99,862
35	э	30250	67388930	0,00045	0,99907	99,907
36	ь	25076	67414006	0,00037	0,99944	99,944
37	ю	20877	67434883	0,00031	0,99975	99,975
38	һ	5406	67440289	0,00008	0,99983	99,983
39	Ъ	5148	67445437	0,00008	0,99991	99,991
40	Ч	3702	67449139	0,00005	0,99996	99,996
41	Щ	1679	67450818	0,00002	0,99998	99,998
42	Ё	1018	67451836	0,00002	1	100

7-кестеде қазақ тіліндегі әріптердің жиілікті-әліпбилі жиілік сөздігі, яғни әріптердің қайталану жиіліктерінің ең көп кездесуінен бастап, біртіндеп кему тәртібімен қолданатын әріптер тізімі көрініс тапты.

7-кестедегі мәліметтерді 3 топқа бөліп қарастыратын болсақ, 1-топқа ең жиі қолданатын 19 әріпті: **а, е, ы, н, і, т, р, л, д, с, м, қ, о, к, г, б, й, у, з** жатқызуға болады. Бұл әріптердің ішінде ең жиі қолданатынын табатын 1-орынға ие «а» әріпі **8.630862** рет қолданылып, мәтіннің **12,796** пайызын қамтиды екен, ал жиілік жағынан 2-орынға ие болатын «е» әріпі **4.660025** рет қолданылып, мәтіннің **8.391** пайызын қамтиды. Енді осы «а», «е» әріптерінің бірігіп қолданысы барлық мәтіннің **21,187** пайызын қамтып жатқанына *7-кесте* бойынша көз жеткізуге болады. Сол сияқты, 1-топқа жататын ең жиі қолданылатын 19 әріп (**а, е, ы, н, і, т, р, л, д, с, м, қ, о, к, г, б, й, у, з**) барлық мәтіннің **87,630** пайызын қамтып жатқанын айқындауға болады.

Енді 2-топқа қолданылу жиілігі жағынан абсолютті жиіліктері **9.78676-4.24073** аралығында жататын сан жағынан 10-ға тең (**н, ш, з, ң, и, жс, ұ, ө, ү, ә**) әріптер жатады. Аталған 10 әріп қайталана қолданыла келіп, барлық мәтіннің 36,443 пайызын қамтып жатыр. Сол сияқты, 3-топқа сирек қолданылатын басқа тілдерден енген келесі 13 әріпті жатқыздық: **я, х, ц, ф, в, э, ь, ю, һ, ъ, ч, щ, ё**. 3-топтағы кірме дыбыстарға жататын бұл әріптер 7 миллионнан астам сөзқолданыстан тұратын қазақ тілінің 5 стилі бойынша алынған мәтіндердің бар болғаны 0,928 пайызын ғана қамтиды екен, яғни ол 1 пайызға да жетпейтін мәтінді қамту пайызы.

Жоғарыдағы кестеде әріптердің кездесу жиілігі абсолюттік жиілік пен бір топ әріптің мәтінді қамту пайызынан басқа, қосынды абсолюттік жиілік, қатынастық жиілік, қосынды қатынастық жиіліктері берілген.

Мұндай жиіліктерді мынадай формула арқылы көрсетуге болады.

7 (А)-кесте

Қазақ тілі әріптерінің жиілікті-әліпбилі сөздігі

№ р/с (r) $r=1,2,3,4,5,\dots$	Әріп (әріп тіркесі)	Абсолютті жиілік (F_r)	Қатынастық жиілік $f_r = \frac{F_r}{N}$	Қосынды Қатынастық жиілік $\sum_{r=1}^n f_r$	Бір топ әріптің мәтінді қамту пайызы $\sum_{r=1}^n f_r \times 100\%$
1	2	3	4	5	6
1	А	F_1	F_1/N	F_1/N	$(F_1/N) \times 100\%$
2	Е	F_2	F_2/N	$F_1/N + F_2/N$	$(F_1/N + F_2/N) \times 100\%$
3	Ы	F_3	F_3/N	$F_1/N + F_2/N + F_3/N$	$(F_1/N + F_2/N + F_3/N) \times 100\%$
4	Н	F_4	F_4/N	$F_1/N + F_2/N + F_3/N + F_4/N$	$(F_1/N + F_2/N + F_3/N + F_4/N) \times 100\%$
5	І	F_5	F_5/N	$F_1/N + F_2/N + F_3/N + F_4/N + F_5/N$	$(F_1/N + F_2/N + F_3/N + F_4/N + F_5/N) \times 100\%$
---	-----	-----	-----	-----	-----
		$N = \sum_{r=1}^n F_r$			100%

Кестедегі F_r таңбасы әріптердің абсолютті жиіліктері, абсолютті жиіліктердің қосындысы мәтін көлемін N білдіреді. Қатынастық жиілік әрбір абсолюттік жиілікті осы қосынды жиілікке бөлінуі арқылы алынады. Ал қосынды қатынастық жиілікте қатынастық жиіліктер біртіндеп қосылып отырады. Ал әріптердің бір топ мәтінді қамту пайызын алу үшін 5-бағанадағы қосынды қатынастық жиілік 100%-ге көбейтіліп отырады.

Мұндай жиілік ақпараттар басқа алдағы сипатталатын жиілік сөздіктерде берілмеді.

Сонымен, бұның алдында жасалған әріптердің статистикалық талдауларындағыдай, қазақ тілінде ең жиі кездесетін әріп **А** фонемасы. Одан кейінгі орында **Е, Ы** фонемалары. Ал **Ө, Ұ, Ү** дыбыстарының сирек кездесуі қазақ тілінде ерін үндестігінің жазуда сақталмауынан болар деп ойлаймыз. Яғни бұл дыбыстар түбір сөздер құрамында болғанмен, қосымшалар құрамында езулік дыбыстармен жазылғандықтан, аз санды көрсетіп отыр. Ал дауыссыздар ішінде ең жиі кездесетін әріп **Н** фонемасы, **Т, Р, Л** әріптері жиілігі бойынша екінші орында. 30-орында тұрған **Ә**-ден төмен тұрған әріптердің барлығы (**я, х, ц, ф, в, э, ь, ю, һ, ъ, ч, щ, ё**) кірме әріптер. **Ә** әрпінің сирек кездесуі бір жағынан қосымшаларда кездеспеуінен болуы да мүмкін.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе айтарымыз, қазақ тілінде ең жиі кездесетін **А, Е, Ы, І** дыбыстарын және сөз басында жиі кездесетін **Қ** дауыссыз дыбысын, сонымен қатар **Н, Т, Р, Д, Л, С** дауыссыз дыбыс әріптерін пернақтада орналастыруда саусақпен басуда оңай басылып, икемді қимылдайтын саусақ саналатын сұқ саусақтың пернақтадағы орналасуы мен басу ыңғайына қарай қойған дұрыс. Бұл пернетақтаның ортаңғы тұсына сәйкес келеді.

Сирек кездесетін жоғарыда аталған **В, Х, Ч, Һ, Щ, Ц** сияқты дауыссыз дыбыстар, **Э, Ю, Я** дауыстыларын белгілейтін қаріптерді басуға икемсіз болып саналатын қол шетіндегі кішкентай шынашақ пен жанындағы

аты жоқ саусақтың пернетақтадағы орналасу ретіне қарай, яғни пернетақтаның екі жақ шеткері бөлігіне орналастыру қажет.

Мұндай тәжірибе орыс пернетақтасын жасауда да негізге алынған. «Орыс пернетақтасында ең күшті әрі жылдам әрекет ететін сұқ саусақ басатын ауданға ең жиі кездесетін әріптер қатарын берген, ал әлсіз аты жоқ саусақ пен шынашақ басатын аудандарға сирек кездесетін әріптерді орналастырған» [307, 96]. Ал түрік тәжірибесінде алдымен жасалған пернетақтада, керісінше, мәтінде жиі кездесетін әріптерді сұқ саусақпен басатын ауданнан қашығырақ орналастырған. Жиі кездесетін әріптерді сұқ саусақ басатын ауданнан қашық орналастырудың себебі саусаққа түсетін күштің жүктемесін азайту болған. Алайда түріктердің бұл пернетақтасы тиімсіз болып, кейін өзгертілген. Қазақ әліпбиін латын қарпіне көшіруде пернетақта жасау қажеттілігі туса, осындай әлемдік тәжірибелер мен қазақ әріптерінің қолданылу жиілігіне сүйеніп, тиімді пернетақта жасау қажет болады.

Жоғарыда сөз болған қазақ әріптерінің статистикалық мәліметтерді қазақтың ұлттық компьютерлік пернетақсына қазақ әліпбиін латынға көшіру кезінде пайдалануға болады.

4.2.2 Әріп тіркестеріне жиілік талдау

Ұсынылып отырған қазақ әріптер тіркесінің жиілік сөздігі А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу және жасау» мегажобасы бойынша орындалған «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігінің» бір түрі ретінде алынған үлкен бір нәтиже – «Сөзформалардың жиілік сөздігінің» мәтінінен алынды [306]. Қазақ әріп тіркестерінің жиілік сөздігіне алынған мәтін – көлемі осы «Сөзформалар сөздігіндегі» 7 миллион сөзқолданыстан тұратын мәтін.

Қазақ әріп тіркестерінің жиілік сөздігі екі түрлі нұсқада жасалды. Бірі – «Қазақ тіліндегі әріп тіркестерінің әліпбилі-жиілік сөздігі», екіншісі – «Қазақ тіліндегі әріп тіркестерінің жиілікті-әліпбилі жиілік сөздігі».

«Қазақ тіліндегі әріп тіркестерінің әліпбилі-жиілік сөздігінде» әріп тіркестері әліпби ретімен берілген. Ал «Қазақ тіліндегі әріп тіркестерінің жиілікті-әліпбилі жиілік сөздігінде» жиі кездесетін тіркестер алдымен беріліп, кему жиілігі бойынша тізімделеді.

Енді қазақ әріптерінің екіәріптік тіркестерінің статистикалық сипаттамасына қысқаша тоқталайық (10-кесте).

10-кесте

«Қазақ тілінің екіәріптік тіркестерінің жиілік сөздігінен» үзінді

Рет саны №	Әріп тіркесі	Абсолютті жиілік	Бір топ әріп тіркестерінің мәтінді қамту пайызы
1	<i>ар</i>	688045	2,035495
2	<i>ан</i>	582201	3,757865
3	<i>ал</i>	565089	5,429610
4	<i>ын</i>	562671	7,094202
5	<i>да</i>	560939	8,753670
6	<i>та</i>	511161	10,265877
7	<i>ен</i>	501533	11,749600
8	<i>ер</i>	481450	13,173909
9	<i>қа</i>	460416	14,535993
10	<i>де</i>	458037	15,891038
11	<i>ін</i>	451434	17,226550
12	<i>ла</i>	422562	18,476647
13	<i>ды</i>	417831	19,712748
14	<i>ты</i>	404750	20,910150
15	<i>нд</i>	399330	22,091518
16	<i>ға</i>	396123	23,263399
17	<i>ке</i>	371958	24,363790
18	<i>ай</i>	369359	25,456493
19	<i>лы</i>	342672	26,470245
20	<i>ті</i>	333046	27,455520
21	<i>ді</i>	331481	28,436166
22	<i>ас</i>	330440	29,413731
23	<i>сы</i>	327308	30,382031
24	<i>ме</i>	323281	31,338418

Рет саны №	Әріп тіркесі	Абсолютті жиілік	Бір топ әріп тіркестерінің мәтінді қамту пайызы
25	<i>ат</i>	284740	32,180786
26	<i>ба</i>	281240	33,012799
27	<i>ны</i>	276945	33,832107
28	<i>ың</i>	275833	34,648124
29	<i>ол</i>	273816	35,458175
30	<i>те</i>	273269	36,266607
31	<i>ет</i>	272744	37,073486
32	<i>ры</i>	263800	37,853906
33	<i>ық</i>	261904	38,628716
34	<i>ра</i>	257203	39,389619
35	<i>на</i>	250705	40,131299
36	<i>жа</i>	248531	40,866547
37	<i>ақ</i>	243641	41,587328
38	<i>ыл</i>	241848	42,302805
39	<i>ле</i>	241186	43,016324
40	<i>не</i>	239816	43,725790
41	<i>ст</i>	239516	44,434368
42	<i>ір</i>	237178	45,136030
43	<i>рі</i>	230151	45,816903
44	<i>ма</i>	229464	46,495744
45	<i>са</i>	226934	47,167100
46	<i>ге</i>	226772	47,837976
47	<i>ел</i>	209952	48,459093
48	<i>ек</i>	208945	49,077231
49	<i>ғы</i>	207327	49,690582
50	<i>лд</i>	198170	50,276843
51	<i>ыр</i>	197109	50,859966
52	<i>ағ</i>	196589	51,441550
53	<i>рд</i>	195039	52,018548
54	<i>ес</i>	189725	52,579826
55	<i>іл</i>	189148	53,139397
56	<i>тт</i>	184683	53,685759
57	<i>бі</i>	184178	54,230626
58	<i>ің</i>	181594	54,767850
59	<i>лі</i>	181226	55,303984
60	<i>гі</i>	178293	55,831442
61	<i>ау</i>	177800	56,357441
62	<i>қы</i>	172081	56,866521
63	<i>ре</i>	169334	57,367475
64	<i>ыс</i>	168863	57,867035
65	<i>сі</i>	168801	58,366412
66	<i>ып</i>	166290	58,858360
67	<i>ні</i>	163289	59,341430
68	<i>ам</i>	161755	59,819962
69	<i>ік</i>	154050	60,275700
70	<i>ым</i>	147729	60,712738
71	<i>ім</i>	147386	61,148761
72	<i>бо</i>	146149	61,581124
73	<i>қт</i>	144973	62,010009
74	<i>ад</i>	144878	62,438613
75	<i>бе</i>	143874	62,864246
76	<i>шы</i>	140779	63,280723
77	<i>се</i>	137879	63,688621
78	<i>ем</i>	133338	64,083085
79	<i>із</i>	131926	64,473371
80	<i>кі</i>	130520	64,859499
81	<i>ег</i>	128229	65,238848
82	<i>кө</i>	127963	65,617411

Рет саны №	Әріп тіркесі	Абсолютті жиілік	Бір топ әріп тіркестерінің мәтінді қамту пайызы
83	<i>ор</i>	126556	65,991811
84	<i>ап</i>	120653	66,348748
85	<i>мы</i>	120124	66,704120
86	<i>ыз</i>	119848	67,058675
87	<i>ұр</i>	118474	67,409166
88	<i>ша</i>	113697	67,745524
89	<i>ей</i>	113265	68,080604
90	<i>зд</i>	113149	68,415342
91	<i>аз</i>	113080	68,749875
92	<i>өз</i>	112899	69,083872
93	<i>қо</i>	112540	69,416808
94	<i>рт</i>	107298	69,734236
95	<i>ін</i>	105436	70,046155
96	<i>ші</i>	105243	70,357503
97	<i>он</i>	104735	70,667349
98	<i>рл</i>	104106	70,975334
99	<i>же</i>	103331	71,281025
100	<i>ед</i>	102174	71,583294
101	<i>йы</i>	98085	71,873467
102	<i>лғ</i>	96179	72,158000
103	<i>кт</i>	95018	72,439099
104	<i>па</i>	92954	72,714092
105	<i>за</i>	91058	72,983476
106	<i>мі</i>	90191	73,250295
107	<i>ығ</i>	89655	73,515528
108	<i>зі</i>	89577	73,780530
109	<i>уы</i>	89453	74,045166
110	<i>мд</i>	87990	74,305473
111	<i>іс</i>	86953	74,562713
112	<i>со</i>	86002	74,817139
113	<i>йт</i>	85321	75,069551
114	<i>йд</i>	84808	75,320445
115	<i>ең</i>	83836	75,568463
116	<i>ту</i>	82158	75,811517
117	<i>тү</i>	81604	76,052932
118	<i>ой</i>	81473	76,293960
119	<i>ру</i>	78168	76,525210
120	<i>ұл</i>	78080	76,756200
121	<i>құ</i>	77632	76,985865
122	<i>рм</i>	77476	77,215068
123	<i>еп</i>	77425	77,444120
124	<i>ия</i>	76718	77,671081
125	<i>ше</i>	75995	77,895903
126	<i>аң</i>	69420	78,101273
127	<i>ос</i>	68825	78,304883
128	<i>ән</i>	67263	78,503873
129	<i>үр</i>	67191	78,702649
130	<i>рг</i>	66537	78,899490
131	<i>пт</i>	64861	79,091373
132	<i>рг</i>	64652	79,282638
133	<i>өр</i>	63611	79,470824
134	<i>оқ</i>	62543	79,655849
135	<i>аб</i>	62542	79,840872
136	<i>то</i>	61576	80,023037
137	<i>әр</i>	61565	80,205169
138	<i>бұ</i>	60962	80,385518
139	<i>йл</i>	60354	80,564068
140	<i>уд</i>	60316	80,742505

Рет саны №	Әріп тіркесі	Абсолютті жиілік	Бір топ әріп тіркестерінің мәтінді қамту пайызы
141	<i>жы</i>	59382	80,918179
142	<i>кү</i>	59169	81,093223
143	<i>жо</i>	58694	81,266862
144	<i>тұ</i>	57334	81,436478
145	<i>еу</i>	54592	81,597981
146	<i>ни</i>	54403	81,758926
147	<i>жә</i>	53682	81,917737
148	<i>ка</i>	53591	82,076280
149	<i>ңд</i>	53060	82,233251
150	<i>жү</i>	52798	82,389447
151	<i>аш</i>	52156	82,543744
152	<i>лм</i>	51437	82,695914
153	<i>от</i>	50604	82,845620
154	<i>ти</i>	50538	82,995130
155	<i>лг</i>	49924	83,142824
156	<i>өл</i>	49481	83,289208
157	<i>ез</i>	48885	83,433828
158	<i>лу</i>	48642	83,577729
159	<i>үй</i>	47945	83,719568
160	<i>ха</i>	47869	83,861183
161	<i>іг</i>	47318	84,001167
162	<i>сө</i>	45850	84,136809
163	<i>уа</i>	45677	84,271939
164	<i>сқ</i>	45262	84,405841
165	<i>тк</i>	44909	84,538698
166	<i>ик</i>	44264	84,669648
167	<i>бы</i>	44121	84,800174
168	<i>рс</i>	43707	84,929476
169	<i>үш</i>	42635	85,055606
170	<i>әс</i>	42547	85,181476
171	<i>үс</i>	42402	85,306917
172	<i>йі</i>	40912	85,427950
173	<i>ни</i>	40860	85,548830
174	<i>зы</i>	40487	85,668605
175	<i>ур</i>	40401	85,788127
176	<i>ин</i>	40271	85,907264
177	<i>лт</i>	40245	86,026323
178	<i>су</i>	40052	86,144812
179	<i>үн</i>	39988	86,263112
180	<i>би</i>	39980	86,381388
181	<i>ри</i>	39419	86,498004
182	<i>еш</i>	39268	86,614173
183	<i>не</i>	38952	86,729408
184	<i>уш</i>	38833	86,844290
185	<i>ие</i>	38602	86,958490
186	<i>өт</i>	38302	87,071801
187	<i>мә</i>	37581	87,182980
188	<i>ко</i>	37456	87,293789
189	<i>зе</i>	37193	87,403820
190	<i>тқ</i>	37160	87,513753
191	<i>си</i>	36662	87,622213
192	<i>ыт</i>	35854	87,728283
193	<i>уғ</i>	35743	87,834024
194	<i>әл</i>	35728	87,939721
195	<i>ми</i>	35603	88,045048
196	<i>ул</i>	35192	88,149159
197	<i>сп</i>	34919	88,252462
198	<i>ом</i>	33837	88,352565

Рет саны №	Әріп тіркесі	Абсолютті жиілік	Бір топ әріп тіркестерінің мәтінді қамту пайызы
199	<i>рп</i>	33105	88,450502
200	<i>жұ</i>	33023	88,548196
201	<i>ңі</i>	32705	88,644950
202	<i>оғ</i>	32191	88,740183
203	<i>ял</i>	32129	88,835233
204	<i>нт</i>	31942	88,929729
205	<i>ұм</i>	31057	89,021608
206	<i>қи</i>	30876	89,112950
207	<i>уі</i>	30113	89,202036
208	<i>іш</i>	29962	89,290675
209	<i>өн</i>	29755	89,378701
210	<i>ли</i>	29713	89,466603
211	<i>үл</i>	29290	89,553254
212	<i>ск</i>	29049	89,639192
213	<i>мұ</i>	29004	89,724997
214	<i>ая</i>	28939	89,810609
215	<i>лс</i>	28186	89,893994
216	<i>нг</i>	27874	89,976456
217	<i>ңы</i>	27579	90,058045

Аталған екіәріптік жиілік сөздікте әртүрлі тіркестердің рет саны 1160-қа тең, ал осы екіәріптік тіркестер қайталанып қолданыла келіп, олардың абсолютті жиіліктерінің қосындысы 67.604670 мәтін бойындағы екіәріптік тіркестердің 100 пайызын құрайды.

Енді осы сөздіктің жоғары жиілікті бөлігінен үзінді ретінде барлық мәтіннің 90 пайызын ғана қамтитын жоғары жиілікті зонаға жататын 217 екіәріптік тіркестер бөлігін **10-кесте** бойынша қарастыруға болады.

Қазақ тілінің ұлттық компьютерлік пернетақтасында **7-кестедегі** жиі кездесетін 1-топтағы 19 әріп екі бөлікке бөлініп, пернетақтаның ортаңғы бөлігіне орналасады. Сол сияқты, **10-кестедегі** екіәріптік тіркестердің ең жиі қолданылатын, мәселен, мәтіннің 90 пайызын қамтитын рет сандары 1-217 аралығын қамтитын тіркестердің екінші әріптерін **7-кестедегі** рет сандары 1-29 аралығындағы әріптерге тіркесуге пернетақтаның жақын аралығына, яғни сол қол мен оң қол саусақтарына сәйкестендіріп орналастыру мүмкіндіктері қарастырылды. Әрине, бұл әрекетке үлкен мән берілуі қажет деп білеміз.

Статистикалық мәліметтер толық болу үшін біз өз зерттеуімізде сөз басында және сөз соңында кездесетін екіәріптік тіркестерінің де жиілік сөздіктерін құрастырдық. Енді ол сөздіктердің үзінділерімен **11-кесте** және **12-кесте** арқылы танысуға болады.

11-кесте

Қазақ тілінің сөз басындағы екіәріптік тіркестерінің жиілік сөздігі (үзінді)

Рет саны №	Әріп тіркесі	Абсолютті жиілік	Бір топ әріп тіркестерінің мәтінді қамту пайызы
1	<i>қа</i>	314514	5,33657
2	<i>жа</i>	228241	9,20929
3	<i>ба</i>	222845	12,99045
4	<i>ке</i>	177014	15,99396
5	<i>бі</i>	149781	18,53540
6	<i>бо</i>	144030	20,97925
7	<i>та</i>	142349	23,39458
8	<i>кө</i>	126340	25,53828
9	<i>ме</i>	123027	27,62576
10	<i>са</i>	116450	29,60164
11	<i>де</i>	116241	31,57398
12	<i>қо</i>	108225	33,41031
13	<i>ал</i>	99351	35,09607
14	<i>бе</i>	91785	36,65344
15	<i>со</i>	81582	38,03770
16	<i>же</i>	75181	39,31335
17	<i>құ</i>	73538	40,56111

Рет саны №	Әріп тіркесі	Абсолютті жиілік	Бір топ әріп тіркестерінің мәтінді қамту пайызы
18	<i>тү</i>	70582	41,75873
19	<i>ай</i>	65318	42,86702
20	<i>бұ</i>	59954	43,88430
21	<i>ор</i>	58427	44,87567
22	<i>қы</i>	58085	45,86124
23	<i>кү</i>	57775	46,84154
24	<i>жо</i>	57314	47,81403
25	<i>тұ</i>	55624	48,75784
26	<i>ма</i>	55004	49,69113
27	<i>ар</i>	54779	50,62060
28	<i>жә</i>	53475	51,52795
29	<i>шы</i>	51825	52,40730
30	<i>өз</i>	50541	53,26486
31	<i>те</i>	50297	54,11828
32	<i>жү</i>	49984	54,96639
33	<i>ат</i>	49131	55,80003
34	<i>ті</i>	48029	56,61497
35	<i>жы</i>	47056	57,41340
36	<i>ек</i>	45959	58,19322
37	<i>сө</i>	43937	58,93873
38	<i>ша</i>	43897	59,68356
39	<i>се</i>	42067	60,39734
40	<i>то</i>	38897	61,05733
41	<i>ха</i>	37809	61,69886
42	<i>не</i>	36931	62,32549
43	<i>от</i>	36633	62,94707
44	<i>ау</i>	36611	63,56827
45	<i>он</i>	36401	64,18591
46	<i>ре</i>	36121	64,79880
47	<i>мә</i>	35588	65,40265
48	<i>ос</i>	34590	65,98956
49	<i>да</i>	34176	66,56945
50	<i>жұ</i>	32232	67,11635
51	<i>кі</i>	31591	67,65238
52	<i>ес</i>	31011	68,17856
53	<i>оқ</i>	30805	68,70125
54	<i>ту</i>	30296	69,21530
55	<i>өт</i>	28845	69,70473
56	<i>ер</i>	28770	70,19289
57	<i>па</i>	28510	70,67664
58	<i>ад</i>	27917	71,15033
59	<i>ше</i>	27320	71,61389
60	<i>кө</i>	27211	72,07559
61	<i>ақ</i>	27077	72,53503
62	<i>үш</i>	25670	72,97059
63	<i>сы</i>	25579	73,40460
64	<i>мұ</i>	25496	73,83721
65	<i>ас</i>	25250	74,26564
66	<i>тө</i>	24990	74,68967
67	<i>ет</i>	24806	75,11057
68	<i>ол</i>	24071	75,51899
69	<i>за</i>	24004	75,92629
70	<i>тә</i>	23876	76,33141
71	<i>ға</i>	23492	76,73001
72	<i>мы</i>	23137	77,12259
73	<i>ой</i>	22516	77,50464
74	<i>әр</i>	22221	77,88167
75	<i>ел</i>	21756	78,25082

Рет саны №	Әріп тіркесі	Абсолютті жиілік	Бір топ әріп тіркестерінің мәтінді қамту пайызы
76	ұл	20966	78,60657
77	ал	20143	78,94835
78	іс	19666	79,28203
79	бө	19398	79,61117
80	ем	18988	79,93335
81	ед	18731	80,25118
82	мү	18613	80,56700
83	сұ	18011	80,87260
84	дә	17976	81,17761
85	үй	17527	81,47500
86	ан	17500	81,77194
87	би	17496	82,06880
88	на	17402	82,36407
89	ен	17090	82,65405
90	әд	16843	82,93984
91	ты	16671	83,22271
92	су	16160	83,49690
93	өл	15674	83,76286
94	өн	15137	84,01970
95	си	15010	84,27438
96	иш	14993	84,52878
97	ұл	14866	84,78102
98	ұс	14847	85,03294
99	пр	14819	85,28438
100	кә	14494	85,53031
101	әк	13795	85,76438
102	ти	13599	85,99512
103	өм	13112	86,21760
104	Сә	12973	86,43772
105	бү	12953	86,65751
106	бә	12880	86,87605
107	жи	12741	87,09224
108	ки	12615	87,30628
109	мо	12530	87,51889
110	аиш	12060	87,72352
111	жі	12013	87,92735
112	мі	11877	88,12887
113	үй	11858	88,33008
114	ағ	11826	88,53074
115	аз	11363	88,72354
116	ең	10523	88,90209
117	ая	10468	89,07971
118	сү	10463	89,25724
119	дү	10427	89,43416
120	ин	10291	89,60878
121	әс	9983	89,77817
122	до	9936	89,94676
123	жө	9872	90,11426

II-кесте бойынша сөз басындағы екіәріптік тіркестердің статистикалық сипатын айқындауға болады. Мысалы, ең жиі қолданылатын екіәріптік тіркестердің алғашқы әрпіне қарай, олардың екінші әріптерінің қандай екенін анықтауға болады. **II-кестеде** рет саны 1-ші болып тұрған «қа» екіәріптік тіркес мәтінде ең жиі кездесіп, оның абсолютті жиілігі 314514-ке тең және барлық мәтінді қамту пайызы – 5,33%. Енді, мысал үшін, осы «қ» әріпінің мәтіннің 90 пайызын қамтып жатқан 123 тіркес ішінде қандай әріптермен жиі тіркесіп қолданылатынын анықтайық. Мысалы, жиілік сөздіктің жиі қолданылған аясында орналасқан **қа, қо, құ, қы** тіркестерін, сол сияқты «**ж**» әрпінің 11 түрлі тіркесі: **жа, же, жо, жә, жү, жы, жы, жұ, жи, жі, жө** жиі қолданылып кездескен. Сол сияқты, «**т**» әрпінің 8 түрлі жиі тіркесін келтірсек, олар: **та, тү, тұ, те, то, ту, ты, ти**. Міне,

мұндай мысалдарды қазақ әліпбиінің басқа да әріптері бойынша статистикалық мәліметтер үшін келтіруге болады.

Екіәріптік тіркестердің жиілік сөздіктерінің үзінділері *10, 11, 12-кестелерде* көрініс тапты, *11, 12-кестелерде* тіркестер сөз ішінде орналасу орнына қарай бөліп қарастырылды. Мысалы, *10-кестеде* әріп тіркесі алатын орнына қатыссыз, *11-кестеде* – сөз басындағы тіркестер, *12-кестеде* – сөз соңындағы тіркестердің статистикасы жайлы мәліметтер қамтылды.

12-кесте

Қазақ тілінің сөз соңындағы екіәріптік тіркестерінің жиілік сөздігі (үзінді)

Рет саны №	Әріп тіркесі	Абсолютті жиілік	Бір топ әріп тіркестерінің мәтінді қамту пайызы
1	<i>ен</i>	319537	5,41253
2	<i>ан</i>	272130	10,02205
3	<i>ың</i>	240700	14,09919
4	<i>ды</i>	240100	18,16617
5	<i>ын</i>	195229	21,47309
6	<i>ді</i>	187867	24,65530
7	<i>ін</i>	176123	27,63859
8	<i>ық</i>	165604	30,44370
9	<i>ің</i>	157597	33,11319
10	<i>ар</i>	149557	35,64648
11	<i>ып</i>	146130	38,12173
12	<i>да</i>	130213	40,32737
13	<i>ай</i>	113729	42,25378
14	<i>не</i>	109065	44,10120
15	<i>де</i>	102506	45,83752
16	<i>ға</i>	101192	47,55157
17	<i>ты</i>	98951	49,22767
18	<i>ік</i>	95044	50,83759
19	<i>ер</i>	91362	52,38514
20	<i>на</i>	89806	53,90634
21	<i>сы</i>	89508	55,42248
22	<i>ғы</i>	80934	56,79340
23	<i>ті</i>	80568	58,15811
24	<i>ге</i>	80523	59,52207
25	<i>ін</i>	78056	60,84423
26	<i>ақ</i>	75244	62,11876
27	<i>гі</i>	69045	63,28829
28	<i>лы</i>	68298	64,44517
29	<i>рі</i>	64818	65,54310
30	<i>ір</i>	64774	66,64029
31	<i>ап</i>	64127	67,72651
32	<i>еп</i>	56991	68,69187
33	<i>ыз</i>	53348	69,59551
34	<i>ры</i>	51962	70,47568
35	<i>із</i>	47858	71,28633
36	<i>ны</i>	47161	72,08517
37	<i>ек</i>	46525	72,87324
38	<i>ім</i>	44391	73,62517
39	<i>ау</i>	43245	74,35768
40	<i>қа</i>	43056	75,08699
41	<i>ыс</i>	42655	75,80951
42	<i>ым</i>	39675	76,48155
43	<i>ша</i>	37192	77,11154
44	<i>ет</i>	36345	77,72717
45	<i>лі</i>	35812	78,33378
46	<i>та</i>	35423	78,93380
47	<i>ұл</i>	32593	79,48588

Рет саны №	Әріп тіркесі	Абсолютті жиілік	Бір топ әріп тіркестерінің мәтінді қамту пайызы
48	<i>сі</i>	32030	80,02843
49	<i>ру</i>	31677	80,56499
50	<i>ес</i>	30999	81,09007
51	<i>ні</i>	30949	81,61431
52	<i>ке</i>	30465	82,13035
53	<i>са</i>	29680	82,63309
54	<i>ол</i>	27248	83,09463
55	<i>ші</i>	26643	83,54593
56	<i>ей</i>	26551	83,99567
57	<i>се</i>	25855	84,43362
58	<i>ыр</i>	24862	84,85474
59	<i>ат</i>	24729	85,27362
60	<i>ра</i>	24671	85,69152
61	<i>ас</i>	23516	86,08985
62	<i>ам</i>	23501	86,48792
63	<i>те</i>	23009	86,87766
64	<i>ла</i>	22852	87,26475
65	<i>ма</i>	22668	87,64871
66	<i>шы</i>	22100	88,02306
67	<i>кі</i>	22094	88,39730
68	<i>ту</i>	21449	88,76062
69	<i>уы</i>	20591	89,10940
70	<i>ше</i>	19712	89,44330
71	<i>ыл</i>	18768	89,76120
72	<i>оқ</i>	17887	90,06418

Енді оларды қазақ тілінің компьютерлік ұлттық пернетақтасын жасауда қалай пайдаланамыз деген сұрақ туындауы мүмкін. Осы сауалға қысқаша жауап берсек, біздің ұстанымыз бойынша ең жиі қолданылатын қазақ әріптері пернетақтаның ортаңғы жағында орналасуы қажет. Олар екі топқа бөлініп, бірінші, сол жақ қол саусақтарына және екінші, оң жақ қол саусақтарына деп ажыратылуы қажет. Сонымен бірге, екіәріптік тіркестердің статистикасы бойынша тіркестің екінші әрпі, тіркестің бірінші әрпінің оң жағына жақын орналасуы қажет деп білеміз. Ондай дәрежеге бір емес, бірнеше әріп «үміткер» болуы мүмкін. Осындай жағдайда екіәріптік тіркестің позициялық жағдайына да мән берілуі керек.

4.2.3 Қазақ тілі буындарының жиілігіне статистикалық талдау

Қазақ буындарының жиілік сөздігін қазіргі заманауи және қазақ тілінің барлық стильдерін қамтитын мәтіндерден алу мақсатында «Қазақ тіліндегі буындардың жиілік сөздігін» ұсынып отырмыз. Бұл жиілік сөздікті жасауда буын жігін автоматты жолмен ажырату қиын болғандықтан, Қолданбалы лингвистика бөлімінің серверде орналастырылған «Қазақ тілінің мәтіндер корпусынан» қазақ тілінің бес стилі бойынша жасалған 6 миллион сөзқолданыстан тұратын мәтіндер жинағынан әр стиль бойынша 10 000 сөзқолданыстан, барлығы – 50 000 сөзқолданыстан тұратын мәтін алынып, «қолдап» буынға бөлінді, яғни «Қазақ тілі буындарының жиілік сөздігін» құрастырудан бұрын көлемі 50 мың сөзқолданыстан тұратын мәтін бойынша сөзформалардың жиілік сөздігі құрастырылды. Бұл сөзформалардағы сөзтізбенің рет саны 32304 сөзформаға тең.

Терминдердегі буын жігі қазақ тілінің табиғатынан жат қолданыс болғандықтан, сөзтізбеден термин сөздер алынып тасталды.

Бұл «Қазақ тіліндегі буындардың жиілік сөздігі» дәстүрлі типі бойынша үш түрлі нұсқада жасалды. «Қазақ тіліндегі буындардың әліпбилі-жиілік сөздігі», «Қазақ тіліндегі буындардың жиілікті-әліпбилі сөздігі» «Қазақ тіліндегі буындардың кері әліпбилі-жиілік сөздігі».

Төменде көрініс тапқан «Қазақ тілі буындарының жиілік сөздігінде» қазақ тіліндегі буындардың реттік саны 1225, олардың қайталана қолданылуы негізінде буындардың қосынды жиілігі 124063-ке тең.

Қазақ тілінде буынның үш түрі бар. 1) Ашық буын; 2) Тұйық буын; 3) Бітеу буын. Жиілік сөздікте буын түрлері шартты белгілермен таңбаланды, мысалы, қазақша: *ашық буын* – **АБ**, *тұйық буын* – **ТБ**, *бітеу буын* – **ББ** арқылы, ал *дауысты дыбыс* – **Ды**, *дауыссыз дыбыс* – **Дз** арқылы және олардың халықаралық шартты белгілері: *дауысты дыбыс* – **V**, *дауыссыз дыбыс* – **C** арқылы таңбаланды.

Енді қазақ тілі буындарының кері-әліпбилі жиілік сөздігінен шартты белгіленімдер бойынша буындардың түрлерін, яғни *ашық буын* – **АБ**, *тұйық буын* – **ТБ**, *бітеу буын* – **ББ** бойынша жеке-

жеке қарастыруға болады. Ашық буынға қатысты кері-әліпбилі жиілік сөздігінен үзінді төменде **14-кестеде** көрініс тапты.

14-кесте

Қазақ тіліндегі ашық буындардың кері-әліпбилі жиілік сөздігі

Рет саны №	Буын	Абсолютті жиілік	Бір топ буынның мәтінді қамту пайызы
1	<i>a/V/A</i>	1944	1,5669
2	<i>ә/V/A</i>	639	2,0820
3	<i>e/V/A</i>	1083	2,9550
4	<i>u/V/A</i>	50	2,9953
5	<i>o/V/A</i>	1603	4,2873
6	<i>ө/V/A</i>	802	4,9338
7	<i>y/V/A</i>	15	4,9459
8	<i>ұ/V/A</i>	403	5,2707
9	<i>ү/V/A</i>	375	5,5730
10	<i>ы/V/A</i>	30	5,5972
11	<i>і/V/A</i>	138	5,7084
12	<i>ба/C+V/A</i>	997	6,5120
13	<i>за/C+V/A</i>	1	6,5128
14	<i>жа/C+V/A</i>	1538	7,7525
15	<i>да/C+V/A</i>	2522	9,7854
16	<i>жа/C+V/A</i>	1020	10,6075
17	<i>за/C+V/A</i>	256	10,8139
18	<i>йа/C+V/A</i>	307	11,0613
19	<i>қа/C+V/A</i>	2520	13,0925
20	<i>ла/C+V/A</i>	1793	14,5378
21	<i>ма/C+V/A</i>	876	15,2439
22	<i>на/C+V/A</i>	1354	16,3352
23	<i>қа/C+V/A</i>	107	16,4215
24	<i>па/C+V/A</i>	230	16,6069
25	<i>ра/C+V/A</i>	1129	17,5169
26	<i>са/C+V/A</i>	1080	18,3874
27	<i>та/C+V/A</i>	1852	19,8802
28	<i>ya/C+V/A</i>	213	20,0519
29	<i>xa/C+V/A</i>	278	20,2760
30	<i>ha/C+V/A</i>	4	20,2792
31	<i>ша/C+V/A</i>	726	20,8644
32	<i>ба/C+V/A</i>	88	20,9353
33	<i>да/C+V/A</i>	70	20,9918
34	<i>жа/C+V/A</i>	357	21,2795
35	<i>за/C+V/A</i>	5	21,2835
36	<i>иә/C+V/A</i>	6	21,2884
37	<i>кә/C+V/A</i>	103	21,3714
38	<i>лә/C+V/A</i>	1	21,3722
39	<i>мә/C+V/A</i>	216	21,5463
40	<i>нә/C+V/A</i>	37	21,5761
41	<i>пә/C+V/A</i>	38	21,6068
42	<i>рә/C+V/A</i>	13	21,6172
43	<i>сә/C+V/A</i>	31	21,6422
44	<i>тә/C+V/A</i>	100	21,7228
45	<i>yә/C+V/A</i>	60	21,7712
46	<i>шә/C+V/A</i>	5	21,7752
47	<i>бе/C+V/A</i>	581	22,2435
48	<i>ге/C+V/A</i>	901	22,9698
49	<i>де/C+V/A</i>	2226	24,7640
50	<i>же/C+V/A</i>	364	25,0574
51	<i>зе/C+V/A</i>	97	25,1356
52	<i>ие/C+V/A</i>	35	25,1638

Рет саны №	Буын	Абсолютті жиілік	Бір топ буынның мәтінді қамту пайызы
53	<i>йе/C+V/A</i>	243	25,3597
54	<i>ке/C+V/A</i>	1366	26,4607
55	<i>ле/C+V/A</i>	1058	27,3135
56	<i>ме/C+V/A</i>	705	27,8818
57	<i>не/C+V/A</i>	1366	28,9829
58	<i>ңе/C+V/A</i>	30	29,0070
59	<i>пе/C+V/A</i>	56	29,0522
60	<i>ре/C+V/A</i>	454	29,4181
61	<i>се/C+V/A</i>	638	29,9324
62	<i>те/C+V/A</i>	774	30,5562
63	<i>уе/C+V/A</i>	20	30,5724
64	<i>ше/C+V/A</i>	436	30,9238
65	<i>би/C+V/A</i>	142	31,0383
66	<i>ғи/C+V/A</i>	34	31,0657
67	<i>ди/C+V/A</i>	12	31,0753
68	<i>жи/C+V/A</i>	93	31,1503
69	<i>ки/C+V/A</i>	10	31,1584
70	<i>қи/C+V/A</i>	91	31,2317
71	<i>ли/C+V/A</i>	23	31,2503
72	<i>ми/C+V/A</i>	68	31,3051
73	<i>ни/C+V/A</i>	61	31,3542
74	<i>пи/C+V/A</i>	6	31,3591
75	<i>ри/C+V/A</i>	118	31,4542
76	<i>си/C+V/A</i>	73	31,5130
77	<i>ти/C+V/A</i>	48	31,5517
78	<i>хи/C+V/A</i>	10	31,5598
79	<i>ши/C+V/A</i>	16	31,5727
80	<i>бо/C+V/A</i>	579	32,0394
81	<i>до/C+V/A</i>	18	32,0539
82	<i>жо/C+V/A</i>	214	32,2264
83	<i>қо/C+V/A</i>	407	32,5544
84	<i>мо/C+V/A</i>	23	32,5730
85	<i>но/C+V/A</i>	1	32,5738
86	<i>ро/C+V/A</i>	6	32,5786
87	<i>со/C+V/A</i>	224	32,7592
88	<i>то/C+V/A</i>	103	32,8422
89	<i>шо/C+V/A</i>	17	32,8559
90	<i>бө/C+V/A</i>	103	32,9389
91	<i>гө/C+V/A</i>	16	32,9518
92	<i>дө/C+V/A</i>	2	32,9534
93	<i>жө/C+V/A</i>	54	32,9969
94	<i>кө/C+V/A</i>	469	33,3750
95	<i>нө/C+V/A</i>	15	33,3871
96	<i>рө/C+V/A</i>	5	33,3911
97	<i>сө/C+V/A</i>	32	33,4169
98	<i>тө/C+V/A</i>	122	33,5152
99	<i>шө/C+V/A</i>	3	33,5176
100	<i>бұ/C+V/A</i>	13	33,5281
101	<i>зұ/C+V/A</i>	3	33,5305
102	<i>зү/C+V/A</i>	17	33,5442
103	<i>дү/C+V/A</i>	13	33,5547
104	<i>жу/C+V/A</i>	6	33,5596
105	<i>зү/C+V/A</i>	149	33,6797
106	<i>қү/C+V/A</i>	136	33,7893
107	<i>лү/C+V/A</i>	160	33,9183
108	<i>мү/C+V/A</i>	7	33,9239
109	<i>нү/C+V/A</i>	71	33,9811
110	<i>ңү/C+V/A</i>	1	33,9819

Рет саны №	Буын	Абсолютті жиілік	Бір топ буынның мәтінді қамту пайызы
111	<i>py/C+V/A</i>	478	34,3672
112	<i>cy/C+V/A</i>	169	34,5034
113	<i>ty/C+V/A</i>	572	34,9645
114	<i>iy/C+V/A</i>	40	34,9967
115	<i>by/C+V/A</i>	305	35,2426
116	<i>gy/C+V/A</i>	6	35,2474
117	<i>dy/C+V/A</i>	33	35,2740
118	<i>жy/C+V/A</i>	263	35,4860
119	<i>zy/C+V/A</i>	4	35,4892
120	<i>йy/C+V/A</i>	6	35,4941
121	<i>кy/C+V/A</i>	534	35,9245
122	<i>лы/C+V/A</i>	6	35,9293
123	<i>my/C+V/A</i>	189	36,0817
124	<i>ny/C+V/A</i>	2	36,0833
125	<i>пy/C+V/A</i>	1	36,0841
126	<i>py/C+V/A</i>	1	36,0849
127	<i>cy/C+V/A</i>	92	36,1590
128	<i>ty/C+V/A</i>	237	36,3501
129	<i>iy/C+V/A</i>	18	36,3646
130	<i>by/C+V/A</i>	126	36,4662
131	<i>dy/C+V/A</i>	84	36,5339
132	<i>жy/C+V/A</i>	177	36,6765
133	<i>кy/C+V/A</i>	225	36,8579
134	<i>my/C+V/A</i>	130	36,9627
135	<i>cy/C+V/A</i>	22	36,9804
136	<i>ty/C+V/A</i>	277	37,2037
137	<i>iy/C+V/A</i>	3	37,2061
138	<i>бы/C+V/A</i>	148	37,3254
139	<i>гы/C+V/A</i>	1285	38,3612
140	<i>ды/C+V/A</i>	1789	39,8032
141	<i>жы/C+V/A</i>	239	39,9958
142	<i>зы/C+V/A</i>	162	40,1264
143	<i>йы/C+V/A</i>	269	40,3432
144	<i>қы/C+V/A</i>	644	40,8623
145	<i>лы/C+V/A</i>	1123	41,7675
146	<i>мы/C+V/A</i>	352	42,0512
147	<i>ны/C+V/A</i>	667	42,5888
148	<i>ңы/C+V/A</i>	62	42,6388
149	<i>пы/C+V/A</i>	117	42,7331
150	<i>ры/C+V/A</i>	1099	43,6190
151	<i>сы/C+V/A</i>	1526	44,8490
152	<i>ты/C+V/A</i>	1499	46,0572
153	<i>уы/C+V/A</i>	310	46,3071
154	<i>хы/C+V/A</i>	10	46,3152
155	<i>шы/C+V/A</i>	695	46,8754
156	<i>щы/C+V/A</i>	8	46,8818
157	<i>бі/C+V/A</i>	707	47,4517
158	<i>гі/C+V/A</i>	1031	48,2827
159	<i>ді/C+V/A</i>	1445	49,4475
160	<i>жі/C+V/A</i>	143	49,5627
161	<i>зі/C+V/A</i>	397	49,8827
162	<i>йі/C+V/A</i>	79	49,9464
163	<i>кі/C+V/A</i>	604	50,4332
164	<i>лі/C+V/A</i>	759	51,0450
165	<i>мі/C+V/A</i>	286	51,2756
166	<i>ні/C+V/A</i>	431	51,6230
167	<i>ңі/C+V/A</i>	83	51,6899
168	<i>пі/C+V/A</i>	48	51,7286

Рет саны №	Буын	Абсолютті жиілік	Бір топ буынның мәтінді қамту пайызы
169	<i>pi/C+V/A</i>	977	52,5161
170	<i>ci/C+V/A</i>	541	52,9521
171	<i>mi/C+V/A</i>	1355	54,0443
172	<i>yi/C+V/A</i>	96	54,1217
173	<i>ui/C+V/A</i>	580	54,5892

Жиілік сөздіктің реттік саны бойынша барлық **ашық буынға (АБ)** жататын бірліктер саны 173-ке тең, ал олар қайталана қолданыла келіп, мәтіннің 54,59 пайызын қамтитынына көз жеткізуге болады. **14-кесте.**

Кесте деректеріне сүйенетін болсақ, **ашық буындардың (АБ)** 11-і бір дауысты дыбыстан тұратын буындар, яғни *а, ә, е, и, о, ө, ұ, ұ, ы, і* дауысты дыбыстар. Аталған буындар мәтін ішінде қайталана қолданылып, барлық буын түрлерінің 5,7 пайызын қамтиды. Аталған 11 дауысты дыбыстың ішінен ең жиі қолданғандары: «*а*» – 1944 рет, «*о*» – 1603 рет, «*е*» – 1083 рет.

Екі дыбысты ашық буындар мәтіннің қалған бөлігін 48,89 пайызын құрайды.

Сол сияқты, **бітеу буын (ББ)** жайлы сөз ететін болсақ, олар кері-әліпбилі жиілік сөздікте ашық буынға қарағанда сандық жағынан айтарлықтай көп деуге болады. Мәселен, рет саны бойынша бітеу буынның реестрдегі саны 952-ге тең де, ал барлық буын бірліктерінің мәтін ішінде қайталана қолданылып, қазақ тілінің 5 стилі бойынша алынған мәтіннің 41 пайызын қамтиды. Ал бітеу буындардың екі моделі бойынша пайыздық көрсеткішін анықтайтын болсақ, *С+V+С+С* төрт әріпті бітеу буын – 0,24 %, *С+V+С* үш әріпті бітеу буын – 40,753%. Қазақ тіліндегі бітеу буындардың кері-әліпбилі жиілік сөздігінің үзіндісі **15-кестеде** берілді.

15-кесте

Қазақ тіліндегі бітеу буындардың кері-әліпбилі жиілік сөздігінен үзінді

Рет саны №	Буын	Абсолютті жиілік	Бір топ буынның мәтінді қамту пайызы
174	<i>жселк/С+V+С+С/Б</i>	2	54,5908
175	<i>бүлк/С+V+С+С/Б</i>	5	54,5948
176	<i>сұлк/С+V+С+С/Б</i>	2	54,5965
177	<i>сылк/С+V+С+С/Б</i>	3	54,5989
178	<i>даңк/С+V+С+С/Б</i>	4	54,6021
179	<i>жсарк/С+V+С+С/Б</i>	2	54,6037
180	<i>жұрк/С+V+С+С/Б</i>	1	54,6045
181	<i>шырк/С+V+С+С/Б</i>	5	54,6085
182	<i>балл/С+V+С+С/Б</i>	2	54,6102
183	<i>тырл/С+V+С+С/Б</i>	1	54,6110
184	<i>дүрс/С+V+С+С/Б</i>	2	54,6126
185	<i>мырс/С+V+С+С/Б</i>	6	54,6174
186	<i>зайт/С+V+С+С/Б</i>	1	54,6182
187	<i>жайт/С+V+С+С/Б</i>	11	54,6271
188	<i>қайт/С+V+С+С/Б</i>	12	54,6368
189	<i>тайт/С+V+С+С/Б</i>	1	54,6376
190	<i>жәйт/С+V+С+С/Б</i>	1	54,6384
191	<i>сөйт/С+V+С+С/Б</i>	2	54,6400
192	<i>жүйт/С+V+С+С/Б</i>	1	54,6408
193	<i>түйт/С+V+С+С/Б</i>	4	54,6440
194	<i>жалт/С+V+С+С/Б</i>	2	54,6456
195	<i>салт/С+V+С+С/Б</i>	12	54,6553
196	<i>шалт/С+V+С+С/Б</i>	1	54,6561
197	<i>зелт/С+V+С+С/Б</i>	1	54,6569
198	<i>селт/С+V+С+С/Б</i>	1	54,6577
199	<i>бұлт/С+V+С+С/Б</i>	3	54,6601
200	<i>жұлт/С+V+С+С/Б</i>	1	54,6609
201	<i>ғылт/С+V+С+С/Б</i>	3	54,6634
202	<i>кілт/С+V+С+С/Б</i>	4	54,6666
203	<i>лант/С+V+С+С/Б</i>	3	54,6690
204	<i>уант/С+V+С+С/Б</i>	1	54,6698
205	<i>зент/С+V+С+С/Б</i>	1	54,6706

Рет саны №	Буын	Абсолютті жиілік	Бір топ буынның мәтінді қамту пайызы
206	<i>қарт/С+V+C+С/Б</i>	2	54,6722
207	<i>нарт/С+V+C+С/Б</i>	3	54,6746
208	<i>тарт/С+V+C+С/Б</i>	11	54,6835
209	<i>шарт/С+V+C+С/Б</i>	9	54,6908
210	<i>берт/С+V+C+С/Б</i>	1	54,6916
211	<i>дерт/С+V+C+С/Б</i>	4	54,6948
212	<i>зерт/С+V+C+С/Б</i>	28	54,7174
213	<i>керт/С+V+C+С/Б</i>	3	54,7198
214	<i>серт/С+V+C+С/Б</i>	2	54,7214
215	<i>жорт/С+V+C+С/Б</i>	1	54,7222
216	<i>төрт/С+V+C+С/Б</i>	17	54,7359
217	<i>жұрт/С+V+C+С/Б</i>	55	54,7802
218	<i>құрт/С+V+C+С/Б</i>	6	54,7851
219	<i>мұрт/С+V+C+С/Б</i>	2	54,7867
220	<i>күрт/С+V+C+С/Б</i>	4	54,7899
221	<i>түрт/С+V+C+С/Б</i>	3	54,7923
222	<i>ғырт/С+V+C+С/Б</i>	1	54,7931
223	<i>дырт/С+V+C+С/Б</i>	2	54,7947
224	<i>жырт/С+V+C+С/Б</i>	3	54,7972
225	<i>йырт/С+V+C+С/Б</i>	1	54,7980
226	<i>қырт/С+V+C+С/Б</i>	3	54,8004
227	<i>пырт/С+V+C+С/Б</i>	2	54,8020
228	<i>сырт/С+V+C+С/Б</i>	16	54,8149
229	<i>тырт/С+V+C+С/Б</i>	1	54,8157
230	<i>уырт/С+V+C+С/Б</i>	3	54,8181
231	<i>шырт/С+V+C+С/Б</i>	1	54,8189
232	<i>гірт/С+V+C+С/Б</i>	1	54,8197
233	<i>дірт/С+V+C+С/Б</i>	1	54,8205
234	<i>кірт/С+V+C+С/Б</i>	3	54,8230
235	<i>сірт/С+V+C+С/Б</i>	1	54,8238
236	<i>тірт/С+V+C+С/Б</i>	1	54,8246
237	<i>қарш/С+V+C+С/Б</i>	4	54,8278
238	<i>кірш/С+V+C+С/Б</i>	2	54,8294
239	<i>жаб/С+V+C/Б</i>	4	54,8326
240	<i>раб/С+V+C/Б</i>	20	54,8487
241	<i>хаб/С+V+C/Б</i>	1	54,8496
242	<i>шаб/С+V+C/Б</i>	1	54,8504
243	<i>ғиб/С+V+C/Б</i>	1	54,8512
244	<i>қоб/С+V+C/Б</i>	1	54,8520
245	<i>сыб/С+V+C/Б</i>	4	54,8552
246	<i>мез/С+V+C/Б</i>	1	54,8560
247	<i>бөз/С+V+C/Б</i>	4	54,8592
248	<i>баз/С+V+C/Б</i>	87	54,9294
249	<i>даз/С+V+C/Б</i>	34	54,9568
250	<i>жаз/С+V+C/Б</i>	109	55,0446
---	-----	--	-----
1030	<i>быт/С+V+C/Б</i>	2	94,2279
1031	<i>зыт/С+V+C/Б</i>	35	94,2561
1032	<i>зыт/С+V+C/Б</i>	1	94,2570
1033	<i>йыт/С+V+C/Б</i>	4	94,2602
1034	<i>қыт/С+V+C/Б</i>	55	94,3045
1035	<i>мыт/С+V+C/Б</i>	8	94,3110
1036	<i>ныт/С+V+C/Б</i>	11	94,3198
1037	<i>ңыт/С+V+C/Б</i>	1	94,3206
1038	<i>рыт/С+V+C/Б</i>	2	94,3222
1039	<i>уыт/С+V+C/Б</i>	4	94,3255
1040	<i>шыт/С+V+C/Б</i>	2	94,3271
1041	<i>біт/С+V+C/Б</i>	22	94,3448

Рет саны №	Буын	Абсолютті жиілік	Бір топ буынның мәтінді қамту пайызы
1042	<i>zim/C+V+C/Б</i>	13	94,3553
1043	<i>kim/C+V+C/Б</i>	4	94,3585
1044	<i>lim/C+V+C/Б</i>	1	94,3593
1045	<i>mit/C+V+C/Б</i>	17	94,3730
1046	<i>mit/C+V+C/Б</i>	8	94,3795
1047	<i>sim/C+V+C/Б</i>	1	94,3803
1048	<i>yim/C+V+C/Б</i>	1	94,3811
1049	<i>uim/C+V+C/Б</i>	4	94,3843
1050	<i>bay/C+V+C/Б</i>	16	94,3972
1051	<i>zay/C+V+C/Б</i>	31	94,4222
1052	<i>day/C+V+C/Б</i>	80	94,4867
1053	<i>jay/C+V+C/Б</i>	32	94,5125
1054	<i>iyay/C+V+C/Б</i>	22	94,5302
1055	<i>qay/C+V+C/Б</i>	46	94,5673
1056	<i>lay/C+V+C/Б</i>	82	94,6334
1057	<i>may/C+V+C/Б</i>	23	94,6519
1058	<i>nay/C+V+C/Б</i>	109	94,7398
1059	<i>pay/C+V+C/Б</i>	3	94,7422
1060	<i>ray/C+V+C/Б</i>	41	94,7752
1061	<i>say/C+V+C/Б</i>	74	94,8349
1062	<i>tay/C+V+C/Б</i>	140	94,9477
1063	<i>uay/C+V+C/Б</i>	9	94,9550
1064	<i>day/C+V+C/Б</i>	7	94,9606
1065	<i>zay/C+V+C/Б</i>	1	94,9614
1066	<i>say/C+V+C/Б</i>	4	94,9647
1067	<i>tay/C+V+C/Б</i>	4	94,9679
1068	<i>bey/C+V+C/Б</i>	7	94,9735
1069	<i>zey/C+V+C/Б</i>	19	94,9888
1070	<i>dey/C+V+C/Б</i>	41	95,0219
1071	<i>zey/C+V+C/Б</i>	2	95,0235
1072	<i>iyey/C+V+C/Б</i>	2	95,0251
1073	<i>key/C+V+C/Б</i>	19	95,0404
1074	<i>ley/C+V+C/Б</i>	66	95,0936
1075	<i>mey/C+V+C/Б</i>	4	95,0968
1076	<i>ney/C+V+C/Б</i>	12	95,1065
1077	<i>ney/C+V+C/Б</i>	3	95,1089
1078	<i>ney/C+V+C/Б</i>	3	95,1114
1079	<i>rey/C+V+C/Б</i>	27	95,1331
1080	<i>tey/C+V+C/Б</i>	58	95,1799
1081	<i>uey/C+V+C/Б</i>	5	95,1839
1082	<i>iyu/C+V+C/Б</i>	22	95,2016
1083	<i>iyu/C+V+C/Б</i>	1	95,2024
1084	<i>iiyu/C+V+C/Б</i>	3	95,2049
1085	<i>sax/C+V+C/Б</i>	1	95,2057
1086	<i>rix/C+V+C/Б</i>	8	95,2121
1087	<i>pyx/C+V+C/Б</i>	2	95,2137
1088	<i>сҕх/C+V+C/Б</i>	10	95,2218
1089	<i>zaiu/C+V+C/Б</i>	68	95,2766
1090	<i>дай/C+V+C/Б</i>	1	95,2774
1091	<i>қай/C+V+C/Б</i>	4	95,2806
1092	<i>лай/C+V+C/Б</i>	28	95,3032
1093	<i>май/C+V+C/Б</i>	3	95,3056
1094	<i>ңай/C+V+C/Б</i>	4	95,3088
1095	<i>пай/C+V+C/Б</i>	1	95,3096
1096	<i>шай/C+V+C/Б</i>	4	95,3129
1097	<i>кей/C+V+C/Б</i>	20	95,3290
1098	<i>пей/C+V+C/Б</i>	4	95,3322
1099	<i>шей/C+V+C/Б</i>	1	95,3330

Рет саны №	Буын	Абсолютті жиілік	Бір топ буынның мәтінді қамту пайызы
1100	<i>қош/С+V+С/Б</i>	3	95,3354
1101	<i>пош/С+V+С/Б</i>	8	95,3419
1102	<i>көш/С+V+С/Б</i>	9	95,3491
1103	<i>дұш/С+V+С/Б</i>	6	95,3540
1104	<i>құш/С+V+С/Б</i>	1	95,3548
1105	<i>пұш/С+V+С/Б</i>	1	95,3556
1106	<i>күш/С+V+С/Б</i>	41	95,3886
1107	<i>мүш/С+V+С/Б</i>	3	95,3911
1108	<i>ғыш/С+V+С/Б</i>	24	95,4104
1109	<i>қыш/С+V+С/Б</i>	9	95,4177
1110	<i>лыш/С+V+С/Б</i>	15	95,4297
1111	<i>мыш/С+V+С/Б</i>	6	95,4346
1112	<i>ныш/С+V+С/Б</i>	20	95,4507
1113	<i>пыш/С+V+С/Б</i>	1	95,4515
1114	<i>рыш/С+V+С/Б</i>	7	95,4571
1115	<i>уыш/С+V+С/Б</i>	13	95,4676
1116	<i>гіш/С+V+С/Б</i>	5	95,4717
1117	<i>йіш/С+V+С/Б</i>	2	95,4733
1118	<i>кіш/С+V+С/Б</i>	20	95,4894
1119	<i>міш/С+V+С/Б</i>	1	95,4902
1120	<i>ніш/С+V+С/Б</i>	96	95,5676
1121	<i>ңіш/С+V+С/Б</i>	4	95,5708
1122	<i>ріш/С+V+С/Б</i>	1	95,5716
1123	<i>тіш/С+V+С/Б</i>	2	95,5732
1124	<i>уіш/С+V+С/Б</i>	2	95,5748
1125	<i>стан/С+С+V+С/Б</i>	10	95,5829

Ал **16-кестеде** қазақ тіліндегі тұйық буындардың кері-әліпбилі жиілік сөздігінен статистикалық мәліметтер көрініс тапты. Кесте мәліметі бойынша, барлық тұйық буындардың рет саны 100-ге тең және олар қайталана қолданыла келіп, барлық мәтіннің 4,44 пайызын ғана қамтиды екен. Ал енді олардың құрылымдық жағына келетін болсақ, оны екі түрге (вариантка) бөліп қарастыруға болады. Біріншісі, 3 дыбыстан тұрады, оның алғашқысы дауысты (V), ал келесі екеуі дауыссыз дыбыстар (C/C), яғни моделі – V/C/C. Мұндай тұйық буынды бірліктердің жиілік сөздіктегі саны 9-ға ғана тең (**айт, әйт, өйт, ұйт, ұлт, ант, арт, ерт, өрт**) және олардың қайталана қолданылу нәтижесі барлық мәтіннің 0,2 пайызын ғана қамтиды екен. Осы 9 тұйық буынның ішінде ең жоғары жиілікте: **айт** – 97 рет, **ұлт** – 67 рет және **өйт** – 24 рет қолданыс тапқан екен.

Үш дыбысты тұйық буындарға қарағанда **екі дыбысты тұйық буындардың** (V/C) саны айтарлықтай жоғары, яғни ол 91 санына тең және қайталана қолданылу нәтижесінде мәтінді қамту пайызы – 4,24%. Олардың ішінен ең жоғары қолданыстағылар (100-ден жоғарылары) деп мына 16 тұйық буынды атауға болады: **ал** – 587, **ай** – 360, **өз** – 264, **ар**– 240, **ол** – 221, **іс** – 211, **ел** – 210, **ау** – 183, **өт** – 170, **ор** – 166, **ақ** – 153, **үй** – 149, **ең** – 143, **ат** – 138, **ас** – 121, **әл** – 106.

16-кесте

Қазақ тіліндегі тұйық буындардың кері-әліпбилі жиілік сөздігі

Рет саны №	Буын	Абсолютті жиілік	Бір топ буынның мәтінді қамту пайызы
1126	<i>айт/V+C+C/T</i>	97	95,6611
1127	<i>әйт/V+C+C/T</i>	11	95,6699
1128	<i>өйт/V+C+C/T</i>	24	95,6893
1129	<i>ұйт/V+C+C/T</i>	3	95,6917
1130	<i>ұлт/V+C+C/T</i>	67	95,7457
1131	<i>ант/V+C+C/T</i>	1	95,7465
1132	<i>арт/V+C+C/T</i>	13	95,7570
1133	<i>ерт/V+C+C/T</i>	2	95,7586
1134	<i>өрт/V+C+C/T</i>	6	95,7634
1135	<i>аб/V+C/T</i>	3	95,7659
1136	<i>әб/V+C/T</i>	16	95,7788

Рет саны №	Буын	Абсолютті жиілік	Бір топ буынның мәтінді қамту пайызы
1137	<i>ez/V+C/T</i>	2	95,7804
1138	<i>az/V+C/T</i>	2	95,7820
1139	<i>az/V+C/T</i>	38	95,8126
1140	<i>ez/V+C/T</i>	1	95,8134
1141	<i>oz/V+C/T</i>	6	95,8183
1142	<i>өз/V+C/T</i>	264	96,0310
1143	<i>үз/V+C/T</i>	19	96,0464
1144	<i>ыз/V+C/T</i>	1	96,0472
1145	<i>із/V+C/T</i>	47	96,0851
1146	<i>ай/V+C/T</i>	360	96,3752
1147	<i>әй/V+C/T</i>	10	96,3833
1148	<i>ой/V+C/T</i>	95	96,4599
1149	<i>өй/V+C/T</i>	2	96,4615
1150	<i>ұй/V+C/T</i>	17	96,4752
1151	<i>үй/V+C/T</i>	149	96,5953
1152	<i>ек/V+C/T</i>	4	96,5985
1153	<i>өк/V+C/T</i>	2	96,6001
1154	<i>ак/V+C/T</i>	153	96,7234
1155	<i>ок/V+C/T</i>	18	96,7379
1156	<i>ұк/V+C/T</i>	13	96,7484
1157	<i>ык/V+C/T</i>	29	96,7718
1158	<i>ал/V+C/T</i>	587	97,2449
1159	<i>әл/V+C/T</i>	106	97,3304
1160	<i>ел/V+C/T</i>	210	97,4997
1161	<i>ол/V+C/T</i>	221	97,6778
1162	<i>өл/V+C/T</i>	20	97,6939
1163	<i>ұл/V+C/T</i>	12	97,7036
1164	<i>үл/V+C/T</i>	85	97,7721
1165	<i>ыл/V+C/T</i>	7	97,7777
1166	<i>іл/V+C/T</i>	5	97,7818
1167	<i>әм/V+C/T</i>	2	97,7834
1168	<i>ем/V+C/T</i>	3	97,7858
1169	<i>ұм/V+C/T</i>	9	97,7931
1170	<i>ым/V+C/T</i>	1	97,7939
1171	<i>ім/V+C/T</i>	2	97,7955
1172	<i>ан/V+C/T</i>	2	97,7971
1173	<i>ән/V+C/T</i>	50	97,8374
1174	<i>ен/V+C/T</i>	104	97,9212
1175	<i>он/V+C/T</i>	86	97,9905
1176	<i>өн/V+C/T</i>	12	98,0002
1177	<i>үн/V+C/T</i>	18	98,0147
1178	<i>ын/V+C/T</i>	10	98,0228
1179	<i>ін/V+C/T</i>	30	98,0470
1180	<i>аң/V+C/T</i>	23	98,0655
1181	<i>әң/V+C/T</i>	81	98,1308
1182	<i>ең/V+C/T</i>	143	98,2461
1183	<i>оң/V+C/T</i>	26	98,2670
1184	<i>өң/V+C/T</i>	11	98,2759
1185	<i>ұң/V+C/T</i>	2	98,2775
1186	<i>ың/V+C/T</i>	15	98,2896
1187	<i>ан/V+C/T</i>	29	98,3130
1188	<i>он/V+C/T</i>	3	98,3154
1189	<i>өн/V+C/T</i>	2	98,3170
1190	<i>ын/V+C/T</i>	2	98,3186
1191	<i>ар/V+C/T</i>	240	98,5120
1192	<i>әр/V+C/T</i>	87	98,5822
1193	<i>ер/V+C/T</i>	83	98,6491
1194	<i>ор/V+C/T</i>	166	98,7829

Рет саны №	Буын	Абсолютті жиілік	Бір топ буынның мәтінді қамту пайызы
1195	<i>өр/V+C/T</i>	25	98,8030
1196	<i>ұр/V+C/T</i>	28	98,8256
1197	<i>ыр/V+C/T</i>	4	98,8288
1198	<i>ыр/V+C/T</i>	3	98,8312
1199	<i>ір/V+C/T</i>	7	98,8369
1200	<i>ас/V+C/T</i>	121	98,9344
1201	<i>ас/V+C/T</i>	93	99,0094
1202	<i>ес/V+C/T</i>	75	99,0698
1203	<i>ус/V+C/T</i>	3	99,0722
1204	<i>ос/V+C/T</i>	3	99,0747
1205	<i>өс/V+C/T</i>	13	99,0851
1206	<i>ұс/V+C/T</i>	54	99,1287
1207	<i>үс/V+C/T</i>	58	99,1754
1208	<i>ыс/V+C/T</i>	5	99,1794
1209	<i>іс/V+C/T</i>	211	99,3495
1210	<i>ат/V+C/T</i>	138	99,4608
1211	<i>әт/V+C/T</i>	1	99,4616
1212	<i>ет/V+C/T</i>	48	99,5003
1213	<i>ит/V+C/T</i>	11	99,5091
1214	<i>от/V+C/T</i>	74	99,5688
1215	<i>өт/V+C/T</i>	170	99,7058
1216	<i>ау/V+C/T</i>	183	99,8533
1217	<i>әу/V+C/T</i>	10	99,8614
1218	<i>ау/V+C/T</i>	21	99,8783
1219	<i>әу/V+C/T</i>	2	99,8799
1220	<i>еу/V+C/T</i>	73	99,9387
1221	<i>өу/V+C/T</i>	4	99,9420
1222	<i>ұу/V+C/T</i>	3	99,9444
1223	<i>үу/V+C/T</i>	36	99,9734
1224	<i>ыу/V+C/T</i>	3	99,9758
1225	<i>іу/V+C/T</i>	30	100

17-кестеде «Қазақ тілі буындардың әліпбилі-жиілікті сөздігінен», **18-кестеде** «Қазақ тілі буындарының жиілікті-әліпбилі жиілік сөздігінен» және **19-кестеде** «Қазақ тілі буындарының кері-әліпбилі жиілік сөздігінен» үзінділер келтірілді (аталған сөздіктердің толық нұсқалары кіріспеден кейін жеке бөлімдерде беріледі). Ал қазір біз ең жиі қолданылатын буын түрлеріне статистикалық сипаттама беру үшін **18-кестедегі** «Қазақ тілі буындарының жиілікті-әліпбилі жиілік сөздігі» жайлы ғана сөз етпекпіз.

Жиілікті-әліпбилі жиілік сөздіктің анықтамасы бойынша, бұл сөздікте буын бірліктері ең жиі қолданылатынан бастау алып, әрі қарай олардың біртіндеп кему тәртібімен орналасады.

17-кесте

Қазақ тіліндегі буындардың әліпбилі жиілік сөздігінен үзінді

№ р/с	Буын/белгіленім	Абсолютті жиілік	Бір топ буынның мәтінді қамту пайызы
1	2	3	4
1	<i>a/V/A</i>	1944	1,5669
2	<i>аб/V+C/T</i>	3	1,5694
3	<i>аз/V+C/T</i>	2	1,5710
4	<i>аз/V+C/T</i>	38	1,6016
5	<i>ай/V+C/T</i>	360	1,8918
6	<i>айт/V+C+C/T</i>	97	1,9700
7	<i>ақ/V+C/T</i>	153	2,0933
8	<i>ал/V+C/T</i>	587	2,5664
9	<i>ан/V+C/T</i>	2	2,5681
10	<i>ант/V+C+C/T</i>	1	2,5689
11	<i>аң/V+C/T</i>	23	2,5874
12	<i>ан/V+C/T</i>	29	2,6108

№ р/с	Буын/белгіленім	Абсолютті жиілік	Бір топ буынның мәтінді қамту пайызы
13	<i>ар/V+C/T</i>	240	2,8042
14	<i>арm/V+C+C/T</i>	13	2,8147
15	<i>ac/V+C/T</i>	121	2,9122
16	<i>am/V+C/T</i>	138	3,0235
17	<i>ay/V+C/T</i>	183	3,1710
18	<i>au/V+C/T</i>	21	3,1879
19	<i>а/V/A</i>	639	3,7030
20	<i>аб/V+C/T</i>	16	3,7159
21	<i>ай/V+C/T</i>	10	3,7239
22	<i>айm/V+C+C/T</i>	11	3,7328
23	<i>ал/V+C/T</i>	106	3,8182
24	<i>ам/V+C/T</i>	2	3,8198
25	<i>ан/V+C/T</i>	50	3,8601
26	<i>аң/V+C/T</i>	81	3,9254
27	<i>ар/V+C/T</i>	87	3,9956
28	<i>ас/V+C/T</i>	93	4,0705
29	<i>ат/V+C/T</i>	1	4,0713
30	<i>ау/V+C/T</i>	10	4,0794
31	<i>ауm/V+C/T</i>	2	4,0810
32	<i>ба/C+V/A</i>	997	4,8846
33	<i>баз/C+V+C/Б</i>	87	4,9547
34	<i>бай/C+V+C/Б</i>	8	4,9612
35	<i>байm/C+V+C/Б</i>	218	5,1369
36	<i>бақ/C+V+C/Б</i>	67	5,1909
37	<i>бал/C+V+C/Б</i>	13	5,2014
38	<i>балm/C+V+C+C/Б</i>	2	5,2030
39	<i>бам/C+V+C/Б</i>	1	5,2038
40	<i>бан/C+V+C/Б</i>	26	5,2248
41	<i>банm/C+V+C/Б</i>	26	5,2457
42	<i>бар/C+V+C/Б</i>	324	5,5069
43	<i>бас/C+V+C/Б</i>	529	5,9333
44	<i>батm/C+V+C/Б</i>	25	5,9534
45	<i>бау/C+V+C/Б</i>	16	5,9663
46	<i>ба/C+V/A</i>	88	6,0373
47	<i>баз/C+V+C/Б</i>	1	6,0381
48	<i>байm/C+V+C/Б</i>	23	6,0566
49	<i>бал/C+V+C/Б</i>	4	6,0598
50	<i>бе/C+V/A</i>	581	6,5281
---	-----	---	----
1193	шыр/C+V+C/Б	10	98,7466
1194	шырқ/C+V+C+C/Б	5	98,7506
1195	шырт/C+V+C+C/Б	1	98,7514
1196	шыт/C+V+C/Б	2	98,7531
1197	ші/C+V/A	580	99,2206
1198	шік/C+V+C/Б	27	99,2423
1199	шіл/C+V+C/Б	13	99,2528
1200	шім/C+V+C/Б	25	99,2730
1201	шін/C+V+C/Б	264	99,4857
1202	шің/C+V+C/Б	1	99,4866
1203	шип/C+V+C/Б	13	99,4970
1204	шір/C+V+C/Б	36	99,5260
1205	шіт/C+V+C/Б	4	99,5293
1206	щы/C+V/A	8	99,5357
1207	ы/V/A	30	99,5599
1208	ыз/V+C/T	1	99,5607
1209	ык/V+C/T	29	99,5841
1210	ыл/V+C/T	7	99,5897
1211	ым/V+C/T	1	99,5905

№ р/с	Буын/белгіленім	Абсолютті жиілік	Бір топ буынның мәтінді қамту пайызы
1212	ын/V+C/T	10	99,5986
1213	ың/V+C/T	15	99,6107
1214	ып/V+C/T	2	99,6123
1215	ыр/V+C/T	3	99,6147
1216	ыс/V+C/T	5	99,6187
1217	ыш/V+C/T	3	99,6212
1218	i/V/A	138	99,7324
1219	із/V+C/T	47	99,7703
1220	іл/V+C/T	5	99,7743
1221	ім/V+C/T	2	99,7759
1222	ін/V+C/T	30	99,8001
1223	ір/V+C/T	7	99,8057
1224	іс/V+C/T	211	99,9758
1225	іш/V+C/T	30	100
Σ	124063		

Жоғары жиілікті зонаға абсолютті жиіліктері 1000-нан жоғары, реттік саны 1–26 аралығындағы буындардың қайталана қолданыла келіп, мәтіннің 30 пайызын қамтитын жиілік сөздік бөлігін жатқыздық және оны **бірінші топ** деп атаймыз. Аталған аралықта орналасқан 26 буынның 25-і ашық буын, ал тек 13-ші рет санында орналасқан «*ған*» бітеу буын ғана 1430 жиілікпен барлық мәтіннің 1,15 пайызын қамтып, жоғары жиілікті зонаға еніп тұр.

Енді буын жиіліктері 1000-нан төмен және 100-ден жоғары, яғни 100-реттен 1000 ретке дейін қолданылған ашық буындарды **екінші топқа** жатқызатын болсақ, олардың түрлерінің саны 73-ке тең және олар қайталана қолданылу нәтижесінде барлық мәтіннің 22,45 пайызын қамтиды екен.

18-кесте

Қазақ тілі буындарының жиілікті-әліпбилі сөздігінен үзінді

Рет саны №	Буын	Абсолютті жиілік	Бір топ буынның мәтінді қамту пайызы
1	<i>да/C+V/A</i>	2522	2,0328
2	<i>қа/C+V/A</i>	2520	4,0641
3	<i>де/C+V/A</i>	2226	5,8583
4	<i>а/V/A</i>	1944	7,4253
5	<i>та/C+V/A</i>	1852	8,9180
6	<i>ла/C+V/A</i>	1793	10,3633
7	<i>ды/C+V/A</i>	1789	11,8053
8	<i>о/V/A</i>	1603	13,0974
9	<i>за/C+V/A</i>	1538	14,3371
10	<i>сы/C+V/A</i>	1526	15,5671
11	<i>ты/C+V/A</i>	1499	16,7753
12	<i>ді/C+V/A</i>	1445	17,9401
13	<i>ған/C+V+C/Б</i>	1430	19,0927
14	<i>ке/C+V/A</i>	1366	20,1938
15	<i>не/C+V/A</i>	1366	21,2948
16	<i>мі/C+V/A</i>	1355	22,3870
17	<i>на/C+V/A</i>	1354	23,4784
18	<i>ғы/C+V/A</i>	1285	24,5142
19	<i>ра/C+V/A</i>	1129	25,4242
20	<i>лы/C+V/A</i>	1123	26,3294
21	<i>ры/C+V/A</i>	1099	27,2152
22	<i>е/V/A</i>	1083	28,0881
23	<i>са/C+V/A</i>	1080	28,9587
24	<i>ле/C+V/A</i>	1058	29,8115
25	<i>гі/C+V/A</i>	1031	30,6425
26	<i>жа/C+V/A</i>	1020	31,4647
27	<i>ба/C+V/A</i>	997	32,2683
28	<i>пі/C+V/A</i>	977	33,0558

Рет саны №	Буын	Абсолютті жиілік	Бір топ буынның мәтінді қамту пайызы
29	<i>ge/C+V/A</i>	901	33,7820
30	<i>ma/C+V/A</i>	876	34,4881
31	<i>ның/C+V+C/Б</i>	857	35,1789
32	<i>мен/C+V+C/Б</i>	830	35,8479
33	<i>ген/C+V+C/Б</i>	824	36,5121
34	<i>ө/V/A</i>	802	37,1585
35	<i>те/C+V/A</i>	774	37,7824
36	<i>лі/C+V/A</i>	759	38,3942
37	<i>ша/C+V/A</i>	726	38,9794
38	<i>бі/C+V/A</i>	707	39,5493
39	<i>ме/C+V/A</i>	705	40,1175
40	<i>шы/C+V/A</i>	695	40,6777
41	<i>ны/C+V/A</i>	667	41,2154
42	<i>лар/C+V+C/Б</i>	663	41,7498
43	<i>қы/C+V/A</i>	644	42,2688
44	<i>ә/V/A</i>	639	42,7839
45	<i>лық/C+V+C/Б</i>	639	43,2990
46	<i>се/C+V/A</i>	638	43,8132
47	<i>тар/C+V+C/Б</i>	622	44,3146
48	<i>тын/C+V+C/Б</i>	613	44,8087
49	<i>кі/C+V/A</i>	604	45,2955
50	<i>ал/V+C/T</i>	587	45,7687
---	-----	---	-----
1194	<i>сұн/C+V+C/Б</i>	1	99,9750
1195	<i>сұт/C+V+C/Б</i>	1	99,9758
1196	<i>сірт/C+V+C+C/Б</i>	1	99,9766
1197	<i>сім/C+V+C/Б</i>	1	99,9774
1198	<i>тайт/C+V+C+C/Б</i>	1	99,9782
1199	<i>тәм/C+V+C/Б</i>	1	99,9790
1200	<i>түл/C+V+C/Б</i>	1	99,9798
1201	<i>тырп/C+V+C+C/Б</i>	1	99,9807
1202	<i>тырт/C+V+C+C/Б</i>	1	99,9815
1203	<i>тірт/C+V+C+C/Б</i>	1	99,9823
1204	<i>уант/C+V+C+C/Б</i>	1	99,9831
1205	<i>уас/C+V+C/Б</i>	1	99,9839
1206	<i>уес/C+V+C/Б</i>	1	99,9847
1207	<i>уың/C+V+C/Б</i>	1	99,9855
1208	<i>үйт/C+V+C/Б</i>	1	99,9863
1209	<i>хаб/C+V+C/Б</i>	1	99,9871
1210	<i>хақ/C+V+C/Б</i>	1	99,9879
1211	<i>хас/C+V+C/Б</i>	1	99,9887
1212	<i>шаб/C+V+C/Б</i>	1	99,9895
1213	<i>шалт/C+V+C+C/Б</i>	1	99,9903
1214	<i>шат/C+V+C/Б</i>	1	99,9911
1215	<i>шәл/C+V+C/Б</i>	1	99,9919
1216	<i>шел/C+V+C/Б</i>	1	99,9927
1217	<i>шеш/C+V+C/Б</i>	1	99,9936
1218	<i>шон/C+V+C/Б</i>	1	99,9944
1219	<i>шор/C+V+C/Б</i>	1	99,9952
1220	<i>шұң/C+V+C/Б</i>	1	99,9960
1221	<i>шыж/C+V+C/Б</i>	1	99,9968
1222	<i>шырт/C+V+C+C/Б</i>	1	99,9976
1223	<i>шің/C+V+C/Б</i>	1	99,9984
1224	<i>ыз/V+C/T</i>	1	99,9992
1225	<i>ым/V+C/T</i>	1	100
Σ	124063		

Сонымен, буынның жиілік сөздігі бойынша, қазақ тілінде сан жағынан бітеу буындар (үш және төрт әріпті) көп екен. Жоғарыда 1225 реестрдің 952-сін құрап, 40 пайызын осы бітеу буындар алады. Бітеу буындардың екі моделі бойынша пайыздық көрсеткішін анықтайтын болсақ, $C+V+C+C$ төрт әріпті бітеу буын – 0,24 %, $C+V+C$ үш әріпті бітеу буын – 40,753%.

Алайда бітеу буындардың саны көп болғанмен, ашық буындар кездесу жиілігі жағынан бітеу буындарды басып озады. Мәселен, жоғарыдағы буындардың жиілікті-әліпбилі сөздігіндегі жоғары жиіліктегі 26 буынның 25-і ашық буындар. Ашық буындар реестр саны бойынша 173 болғанмен, мәтінде қайталана қолданылып, мәтіннің 55 пайызға жуығын құрайды. Ал тұйық буындар реестр саны бойынша 100-ге жетпейді және жоғары жиіліктегі 26 буын реестрінің құрамында кездеспейді. Мәтінде қайталанып қолданыла келе, мәтіннің 4,24% пайызын ғана құрайды. Үш әріпті тұйық буындарға қарағанда екі әріпті тұйық буындар көп, жиілік сөздікте үш әріпті тұйық буындар 9 ғана болса, 91-і екі әріпті тұйық буындар, екеуі қосылып 100 реестрлік қатарды құрайды.

Әріп жиілігінде жоғары жиілікте тұрған *а* әрпі буынның жиілік сөздігінде де ең жиі кездесетін *да, қа, та, ла* ашық буындарының құрамында, жеке дара тұрған *а* ашық буынның құрамында кездеседі, бұл *а* әрпінің әріптердің жиілік сөздігінде ғана емес, буын жігінде де жоғары жиілікті көрсететіндігін көруге болады.

Сол сияқты *е* әрпі де буын жігінде жиілігі бойынша 3-ші тұрған *де* буынының құрамында келіп, *е* әрпінің жиілігіне үлес қосады. Әріптің жиілік сөздігінде 3-ші орында тұрған *ы* әрпі де буын құраушы *а* мен *е*-ден кейін, 7-ші орында *ды* буынының құрамында келіп, *ы* әрпінің жиі кездесуіне үлес қосады.

4.2.4 Қазақ тіліндегі түрленім қосымшалардың лингвостатистикасы

Қазақ тіліндегі түрленім қосымшаларының, яғни форма тудырушы қосымшалардың жиілігі Қолданбалы лингвистика бөлімі құрастырған «Қазақ тілінің мәтіндер корпусы» деп аталатын 6 миллионнан тұратын бес стильден алынған корпус мәтіндерінен алынды [308]. Олар корпусқа мәтіндер енгізудегі теңгерімділік (репрезентативтілік) принципі бойынша, қазақ әдеби тілінің әртүрлі стильдері мен жанрларынан тандап алынды.

- **көркем проза** (М.Әуезов, Ә.Кекілбаев, Ж.Аймауытов, О.Бөкеев, Ғ.Мүсірепов, Б.Майлин шығармаларынан *1 миллион сөзқолданыс*);

- **поэзия** (М.Мақатаев, А.Байтұрсынұлы, Ж.Молдағалиев, К.Ахметов, М.Өтемісұлы, М.Жұмабаев, М.Шаханов, Т.Молдағалиев, Т.Айбергенов, Х.Ерғалиев, Ш.Құдайбердиев, Қ.Аманжолов және т.б. бойынша *1 миллион сөзқолданыс*);

- **ғылыми-гуманитарлық мәтіндер** (2012-2014 жылдар аралығында жарық көрген «Тілтаным» журналынан, филология саласы бойынша соңғы жылдары (2010-2015) жарық көрген ғылыми конференциялар жинақтарының мәтіндері, «Ұлы дала тұлғалары» сериясымен жарық көрген ғылыми жинақтар («Қ.Жұбанов», «І.Кеңесбаев», «А.Байтұрсынұлы», т.б. *1 миллион сөзқолданыс*);

- **публицистикалық мәтіндер** («Ана тілі», «Егемен Қазақстан», «Жас Алаш», «Айқын», «Қазақ әдебиеті», «Жетісу», «Астана ақшамы», «Дала мен қала», «Ақиқат» т.б. газеттерден *1 миллион сөзқолданыс*);

- **ресми (іскери) стиль** мәтіндері (интернет сайттарынан іскери құжаттар *1 миллион сөзқолданыс*);

- **сөйлеу стилі** (интернет сайттарынан алынған сұхбаттар мәтіндерінен *1 миллион сөзқолданыс*) т.б.;

Осы дереккөздер қазақ тіліндегі түрленім қосымшаларының жиілігін алуға негіз болды.

Мәтіндерден қосымшалар жиілігін алу үшін мәтін алдымен морфологиялық анализатордан өткізілді. Морфологиялық анализатор автоматты түрде мәтіндегі сөздерді түбір мен қосымшаға бөліп, содан соң лемматизацияланған (түбірі бөлінген) бөліктен бөлек екінші жағындағы сөзтүрленім формаларын арнайы қосымшалар кестесі бойынша бөлшектеп және кестеде берілген шартты грамматикалық белгіленімдері бойынша сипаттап шығады. Содан кейін бірдей қосымша бөліктерін грамматикалық сипаттамаларымен бірге топтастырып, бірдей формалардың санын шығарады. Ұсынылып отырған қосымшалар сөздігі осылай автоматты әдіспен алынып отыр. Автоматты әдіс болғандықтан, омонимдерге қатысты кейбір нақты емес жағдайлар кездесуі мүмкін. Алайда 95 пайыз дұрыс ақпарат береді деп ойлаймыз. Мұндай көлемді мәтіндерден жиілік алуды қолмен жүзеге асыру мүмкін емес.

«Қазақ тіліндегі қосымшалардың жиілік сөздігі» әдеттегідей үш типте жасалды: «Қазақ тіліндегі қосымшалардың әліпбилі-жиілік сөздігі», Қазақ тіліндегі қосымшалардың жиілікті-әліпбилі сөздігі», «Қазақ тіліндегі қосымшалардың кері әліпбилі-жиілік сөздігі».

Қазақ тіліндегі түрленім қосымшаларының статистикалық сипаттамасын анықтау үшін ең әуелі әрбір қосымшаға қолмен грамматикалық белгіленімдері қойылды. Біз қарастырған мәтіндерде түрленім қосымшалардың 26 түрі айқындалды.

Қазақ тіліндегі түрленім қосымшалардың мәтінді қамту пайызы

Рет саны	Қазақ тіліндегі түрленім қосымшалардың аталуы	Түрленім қосымшалардың шартты белгілері	Түрленім қосымшалардың нұсқа түрлерінің саны	Қосымшалардың абсолютті жиілігі	Қосымшалардың пайыздық салмағы	Бір топ қосымшалардың пайыздық салмағы
1.	Тәуелдік жалғау	ТЖ	14	1764469	26,20	26,20
2.	Табыс септік	ТС	5	706673	10,49	36,69
3.	Есімше	Е	26	630286	9,36	46,05
4.	Көсемше	К	14	624734	9,28	55,33
4.	Жіктік жалғау	ЖЖ	24	564927	8,62	63,95
6.	Барыс септік	БС	6	402036	5,97	69,92
7.	Көптік жалғау	КЖ	6	377366	5,60	75,52
8.	Жатыс септік	ЖС	6	368073	5,47	80,99
9.	Ілік септік	ІС	6	359374	5,34	86,33
10.	Тұйық етістік	ТЕ	1	220043	3,27	89,60
11.	Шығыс септік	ШС	6	168694	2,51	92,11
12.	Болымсыздық жұрнақ	БЖ	6	109664	1,63	93,74
13.	Қатыстық форма	ҚФ	6	85790	1,27	95,01
14.	Көмектес септік	КС	6	81411	1,21	96,22
14.	Салыстыру формасы	СФ	6	70395	1,05	97,27
16.	Шартты рай	ШР	2	60375	0,90	98,17
17.	Бұйрық рай	БР	24	58805	0,87	99,04
18.	Жоқтық форма	ЖФ	2	30871	0,23	99,27
19.	Субстантив форма	СУБ	4	11049	0,16	99,43
20.	Өтіну формасы	ӨФ	2	9406	0,14	99,57
21.	Сұраулық шылау	СШ	6	9377	0,14	99,71
22.	Ұқсату формасы	ҰФ	2	9003	0,13	99,84
23.	Шырай	Ш	10	8156	0,12	99,96
24.	Тәуелдік форма	ТФ	3	1986	0,03	99,99
24.	Қалау рай	ҚР	3	677	0,01	100
26.	Атрибут-анықтауыш форма	АТР	1	119	0,002	100,00
	Σ		197	6733759	100	

Жоғарыдағы 26 түрленім қосымшаның ішінде құрылымдық грамматикада тұрақты атауы барлары – 19. Ал қалған 7-еуі жаңа терминдер. Олар: *қатыстық форма, салыстыру формасы, өтіну формасы, жоқтық форма, субстантив форма, атрибут-анықтауыш форма, ұқсату формасы*.

Қатыстық форма деп белгіленіп отырған қосымша жатыс септігінен кейін келетін *-ғы/гі* қосымшасы. *-дағы/дегі* формасы қазіргі кезге дейін тәуелдік *-нікі/дікі/мікі* қосымшасы сияқты бірікпеген. *-Ғы/гі* жатыс септігінен кейін келгенде сөз формасын ғана тудырады, яғни әдеттегі сын есім тудырушы қызмет атқармайды. Сондықтан бұл қосымшаны да білдіретін грамматикалық мағынасына қарай «қатыстық форма» деп атап отырмыз.

Салыстыру мағынасын үстейтін *-дай/дей* қосымшасы сөздің әртүрлі грамматикалық формаларынан кейін жалғанып, форма тудырады. Мысалы, *балаларындай, әкесіндей* т.б. Міне, осындай жағдайларда *-дай/дей* қосымшасына атау беру қажеттігі туды. Мұны біз салыстыру формасы деп атадық. Сол сияқты сөздің грамматикалық формаларынан кейін жалғанатын *-ша/ше* қосымшасын (балаларша, адамша) сөзге үстейтін грамматикалық мағынасына қарай ұқсату формасы деген атау беріп отырмыз.

Жалғанған сөзіне болымсыздық, жоқтық мағына үстейтін *-сыз/сіз* қосымшасын болымсыз етістік термині болғандықтан, оны жоқтық форма деп әзірге белгілеп отырмыз. Бұл қосымша мысалы, мынадай сөздерде кездеседі: *туысынсыз, анаңсыз, оқушыларсыз* т.б. Осындай сөздердегі *-сыз/сіз* қосымшасын сын есім тудырушы деп айта алмаймыз. Сол сияқты бұйрық рай тұлғаларынан кейін жалғанатын *-шы/ші* қосымшасын білдіретін мағынасына қарай өтіну формасы деуге келеді. Мысалы, *барсынышы, келші*.

Сонымен қатар Н.А.Баскаковтың қосымшалар классификациясында *-лық/лік* заттандыру және анықтауыштық мән үстейтін қосымшалар ретінде субстантив және атрибут-анықтауыш форма деп аталады. Біз бұл қосымшаның заттық мән үстейтін жағдайында зат есімнің субстантив формасы деп атауды жөн көрдік. Мысалы, *барғандық, келгендік* сөздеріне жалғанып тұрған *-дық/дік* қосымшасы жаңа сөз

тудыру функциясын орындап тұрған жоқ, есімше тұлғасынан кейін жалғанып, субстантив форма тудырып тұр. Осы сияқты *көйлектік мата, терезелік ағаш* деген тіркестерде де *-лік* қосымшасы жалғанған сөзіне арнаулық мән үстеп, тіркескен сөзді анықтап тұрады. Сондықтан біз бұл қосымшаны осындай жағдайда атрибут-анықтауыш форма тудырады деп есептейміз. Бұл терминдерді қазақ тіл білімінде Ы.Маманов та қолданған болатын.

Мәтіндерге қажетті белгіленімдер енгізілгеннен кейін олардан 1) Әліпбилі-жиілікті, 2) Жиілікті-әліпбилі және 3) Кері-әліпбилі жиілік сөздіктер компьютер көмегімен алынды. Осы аталған жиілік сөздіктерді пайдалана отырып, **20-кестеде** көрсетілген деректерді ұсынып отырмыз. Бұл кестені түрленім қосымша атауларының жиілік сөздігі деуге де болады. Себебі кестеде олардың абсолютті жиіліктері кему тәртібімен орналасқан. Кестедегі мәліметтер бойынша, абсолютті жиіліктері 100 мыңнан аса қолданыс тапқан қосымша атауларының 12-сін ең жоғары жиілікті зонаға жатқызуға болады. Олар: *тәуелдік жалғау, табыс септік, есімше, көсемше, жіктік жалғау, барыс септік, көптік жалғау, жатыс септік, ілік септік, тұйық етістік, шығыс септік, болымсыздық жұрнақ* түрлері қайталана қолданыла келіп, мәтіннің 93,74 пайызын қамтып жатыр. Олардың тек алдыңғы жағында орналасқан төртеуі ғана, яғни *тәуелдік жалғау, табыс септік, есімше, көсемше* түрлері мәтіннің 55,33 пайызын қамтиды.

Келесі орта жиілікті зонаға қосымша атауларының 7-уін, яғни түрленім қосымшалардың мына түрлерін: *қатыстық форма, көмектес септік, салыстыру формасы, шартты рай, бұйрық рай, жоқтық форма, субстантив форма* жатқызуға болады. Кесте мәліметтері бойынша, бұл орта зонадағы түрленім қосымшалар қайталана қолданылып, барлық мәтіннің 5,83 пайызын қамтып жатқанын көреміз.

Сол сияқты, ең төмен жиілікті зонаға қалған 8-ін жатқыздық. Олар: *субстантив форма, өтіну формасы, сұраулық шылау, ұқсату формасы, шырай, тәуелдік форма, қалау рай, атрибут-анықтауыш форма* түрлері. Бұл аталған түрленім қосымшалар қайталана қолданылып, барлық мәтіннің 0,57 пайызын қамтып жатқанына **20-кесте** бойынша көз жеткізуге болады.

Енді **21-кесте** бойынша түрленім қосымша атауларының жиілік сөздігіндегі реестрлік рет санынан алатын пайыздық салмағының статистикасына қатысты сипаттама береміз. Жоғарыда айтылғандай, қазақ тіліндегі қосымша атауларының варианттық саны да бірдей емес екендігін көруге болады. Сондықтан, біз **21-кестеде** оларды реттік сандары мөлшерінің кему тәртібімен орналастырдық. Сонымен бірге, олады 3 топқа бөліп қарастырдық: 1. Реестрден көп орын алып тұрған 1-6 аралықтағы түрленім қосымша атаулары: *есімше, жіктік жалғау, бұйрық рай, тәуелдік жалғау, көсемше, шырай*. Бұл түрленім қосымшалар жиілік сөздік реестрінің 56,85 пайызын, яғни реестрлік рет санының жартысынан көбін қамтиды екен, олардың ең алғашқы үшеуі ғана, яғни *есімше, жіктік жалғау, бұйрық рай* варианттары реестрлік қатардың 37,56 пайызын қамтиды.

Келесі 2-топқа, яғни жиілік сөздік реестрінің 30,46 пайызын қамтып жатқан орташа топқа: *қатыстық форма, барыс септік, көптік жалғау, жатыс септік, ілік септік, шығыс септік, болымсыздық жұрнақ, көмектес септік, салыстыру формасы, сұраулық шылау* қосымша түрлерін жатқызуға болады екен. Ал келесі 3-топқа, яғни түрленім қосымшаларының реестрден ең аз бөлігін, яғни 10 реттік санын алып жатқан: *табыс септік, субстантив форма, тәуелдік форма, қалау рай, жоқтық форма, ұқсату формасы, шартты рай, өтіну формасы, тұйық етістік, атрибут-анықтауыш форма* түрлері жатады. Үшінші топқа жататын түрленім қосымшалар жиілік сөздігі реестрінің бар болғаны 12,69 пайызын қамтып жатқанына **21-кесте** бойынша көз жеткізуге болады.

21-кесте

Қазақ тіліндегі түрленім қосымша вариант санының реестр бойын қамту пайызы

Рет саны	Қазақ тіліндегі түрленім қосымшалардың аталуы	Түрленім қосымшалардың шартты белгілері	Түрленім қосымшаның вариант саны	Әр қосымша вариант санының реестрді қамту пайызы (%)	Бір топ қосымша вариант санының реестрді қамту (%)
1.	Есімше	Е	26	13,19797	13,19797
2.	Жіктік жалғау	ЖЖ	24	12,18274	25,38071
3.	Бұйрық рай	БР	24	12,18274	37,56345
4.	Тәуелдік жалғау	ТЖ	14	7,106599	44,67005
5.	Көсемше	К	14	7,106599	51,77665
6.	Шырай	Ш	10	5,076142	56,85279
7.	Қатыстық форма	ҚФ	6	3,045685	59,89848
8.	Барыс септік	БС	6	3,045685	62,94416
9.	Көптік жалғау	КЖ	6	3,045685	65,98985

10.	Жатыс септік	ЖС	6	3,045685	69,03553
11.	Ілік септік	ІС	6	3,045685	72,08122
12.	Шығыс септік	ШС	6	3,045685	75,12690
13.	Болымсыздық жұрнақ	БЖ	6	3,045685	78,17259
14.	Көмектес септік	КС	6	3,045685	81,21827
14.	Салыстыру формасы	СФ	6	3,045685	84,26396
16.	Сұраулық шылау	СШ	6	3,045685	87,30964
17.	Табыс септік	ТС	5	2,538071	89,84772
18.	Субстантив форма	СУБ	4	2,030457	91,87817
19.	Тәуелдік форма	ТФ	3	1,522843	93,40102
20.	Қалау рай	ҚР	3	1,522843	94,92386
21.	Жоктық форма	ЖФ	2	1,015228	95,93909
22.	Ұқсату формасы	ҰФ	2	1,015228	96,95431
23.	Шартты рай	ШР	2	1,015228	97,96954
24.	Өтіну формасы	ӨФ	2	1,015228	98,98477
24.	Тұйық етістік	ТЕ	1	0,507614	99,49239
26.	Атрибут-анықтауыш форма	АТР	1	0,507614	100
	Σ		197	100	

Төменде **22, 23, 24-кестелерде** қосымшалардың әліпбилі жиілік сөздігі, жиілікті-әліпбилі сөздігі және кері әліпбилі-жиілік сөздігінен үзінділер берілді.

22-кесте

Қазақ тіліндегі түрленім қосымшалардың әліпбилі жиілік сөздігі

Рет саны №	Қосымша	Абсолютті жиілік	Бір топ қосымшаның мәтінді қамту пайызы
1	<i>а/К</i>	145956	2,1675
2	<i>ар/Е</i>	21061	2,4803
3	<i>атын/Е</i>	31693	2,9510
4	<i>ба/БЖ</i>	3705	3,0060
5	<i>бақ/Е</i>	904	3,0194
6	<i>бас/Е</i>	651	3,0291
7	<i>бе/БЖ</i>	11148	3,1946
8	<i>бек/Е</i>	1710	3,2200
9	<i>бен/КС</i>	2720	3,2604
10	<i>бенен/КС</i>	176	3,2630
11	<i>бес/Е</i>	623	3,2723
12	<i>бы/СШ</i>	40	3,2729
13	<i>быз/ЖЖ</i>	663	3,2827
14	<i>бын/ЖЖ</i>	34	3,2832
15	<i>бі/СШ</i>	2847	3,3255
16	<i>біз/ЖЖ</i>	363	3,3309
17	<i>бін/ЖЖ</i>	11	3,3311
18	<i>ге/БС</i>	98325	4,7912
19	<i>гей/ҚР</i>	211	4,7944
20	<i>гелі/К</i>	512	4,8020
21	<i>ген/Е</i>	100528	6,2949
22	<i>гендіктен/К</i>	261	6,2987
23	<i>генше/К</i>	659	6,3085
24	<i>гі/ҚФ</i>	36305	6,8477
25	<i>гін/БР</i>	8520	6,9742
26	<i>гір/БР</i>	113	6,9759
27	<i>ға/БС</i>	108832	8,5921
28	<i>ғай/ҚР</i>	458	8,5989
29	<i>ғалы/К</i>	787	8,6106
30	<i>ған/Е</i>	156381	10,9329
31	<i>ғандықтан/К</i>	1215	10,9510
32	<i>ғанша/К</i>	804	10,9629

Рет саны №	Қосымша	Абсолютті жиілік	Бір топ қосымшаның мәтінді қамту пайызы
33	ғы/ҚФ	39499	11,5495
34	ғын/БР	3892	11,6073
35	ғыр/БР	130	11,6092
36	да/ЖС	107278	13,2024
37	дай/СФ	37186	13,7546
38	дан/ШС	39257	14,3376
39	дар/КЖ	61996	15,2583
40	дау/Ш	1065	15,2741
41	де/ЖС	80277	16,4662
42	дей/СФ	16669	16,7138
43	ден/ШС	23945	17,0694
44	дер/КЖ	42930	17,7069
45	деу/Ш	450	17,7136
46	ды/ЖЖ/ТС	310868	22,3301
47	дық/СУБ	2217	22,3631
48	дың/ІС	78055	23,5222
49	ді/ЖЖ/ТС	222500	26,8265
50	дік/СУБ	2707	26,8667
51	дікі/ТФ	743	26,8777
52	дің/ІС	59231	27,7573
53	е/К	94592	29,1621
54	ер/Е	13575	29,3637
55	етін/Е	22033	29,6909
56	й/К	101980	31,2053
57	йтын/Е	13035	31,3989
58	йтін/Е	7684	31,5130
59	йық/БР	1453	31,5346
60	йын/БР	4008	31,5941
61	йік/БР	993	31,6089
62	йін/БР	7315	31,7175
63	к/ЖЖ	38199	32,2848
64	ке/БС	26655	32,6806
65	кей/ҚР	8	32,6807
66	кен/Е	37854	33,2429
67	кендіктен/К	78	33,2440
68	кі/ҚФ	577	33,2526
69	кін/БР	1285	33,2717
70	қ/ЖЖ	12272	33,4539
71	қа/БС	44537	34,1153
72	қан/Е	43280	34,7581
73	қанша/К	419	34,7643
74	қы/ҚФ	405	34,7703
75	қын/БР	1327	34,7900
76	лар/КЖ	100347	36,2802
77	лау/Ш	1451	36,3018
78	лер/КЖ	51815	37,0712
79	леу/Ш	1553	37,0943
80	лық/СУБ	4006	37,1538
81	лік/СУБ	2119	37,1853
82	м/ТЖ	85989	38,4622
83	ма/БЖ	51942	39,2336
84	мақ/Е	6455	39,3295
85	мас/Е	9110	39,4648
86	ме/БЖ	23052	39,8071
87	мек/Е	3077	39,8528
88	мен/КС	65171	40,8206
89	менен/КС	1907	40,8489
90	мес/Е	3729	40,9043

Рет саны №	Қосымша	Абсолютті жиілік	Бір топ қосымшаның мәтінді қамту пайызы
91	<i>мы/СШ</i>	354	40,9096
92	<i>мыз/ЖЖ/ТЖ</i>	18809	41,1889
93	<i>мын/ЖЖ</i>	15563	41,4200
94	<i>мі/СШ</i>	143	41,4221
95	<i>міз/ЖЖ/ТЖ</i>	14119	41,6318
96	<i>мін/ЖЖ</i>	9983	41,7801
97	<i>н/ТС</i>	297765	46,2020
98	<i>на/БС</i>	74836	47,3134
99	<i>нан/ШС</i>	48340	48,0313
100	<i>нда/ЖС</i>	70406	49,0768
101	<i>ндай/СФ</i>	3027	49,1218
102	<i>нде/ЖС</i>	66735	50,1128
103	<i>ндей/СФ</i>	1279	50,1318
104	<i>не/БС</i>	48851	50,8573
105	<i>нен/ШС</i>	31070	51,3187
106	<i>нсыз/ЖФ</i>	7	51,3188
107	<i>нсіз/ЖФ</i>	21	51,3191
108	<i>ниа/ҚФ/ҰФ</i>	13182	51,5149
109	<i>ниие/ҚФ/ҰФ</i>	2877	51,5576
110	<i>ны/ТС</i>	17491	51,8174
111	<i>ның/ІС</i>	103762	53,3583
112	<i>ні/ТС</i>	8171	53,4796
113	<i>нікі/ТФ</i>	611	53,4887
114	<i>нің/ІС</i>	68220	54,5018
115	<i>н/ЖЖ/ТЖ</i>	116200	56,2274
116	<i>ңдар/БР</i>	506	56,2349
117	<i>ңдер/БР</i>	317	56,2397
118	<i>ңыз/БР/ТЖ</i>	6445	56,3354
119	<i>ңыздар/БР</i>	136	56,3374
120	<i>ңіз/БР/ТЖ</i>	4507	56,4043
121	<i>ңіздер/БР</i>	154	56,4066
122	<i>н/К</i>	138231	58,4594
123	<i>на/БЖ</i>	10791	58,6197
124	<i>нақ/Е</i>	5418	58,7001
125	<i>нас/Е</i>	1254	58,7187
126	<i>не/БЖ</i>	9026	58,8528
127	<i>нек/Е</i>	5026	58,9274
128	<i>нен/КС</i>	10676	59,0860
129	<i>ненен/КС</i>	761	59,0973
130	<i>нес/Е</i>	988	59,1119
131	<i>ны/СШ</i>	166	59,1144
132	<i>ңыз/ЖЖ</i>	1127	59,1311
133	<i>нын/ЖЖ</i>	1989	59,1607
134	<i>ні/СШ</i>	5827	59,2472
135	<i>ніз/ЖЖ</i>	417	59,2534
136	<i>нін/ЖЖ</i>	987	59,2681
137	<i>р/Е</i>	131190	61,2163
138	<i>рақ/Ш</i>	141	61,2184
139	<i>рек/Ш</i>	228	61,2218
140	<i>са/ШР</i>	36680	61,7665
141	<i>сай/БР</i>	228	61,7699
142	<i>се/ШР</i>	23695	62,1218
143	<i>сей/БР</i>	112	62,1234
144	<i>сы/ТЖ</i>	123146	63,9522
145	<i>сыз/ЖФ/ЖЖ</i>	21316	64,2688
146	<i>сыздар/ЖЖ</i>	571	64,2773
147	<i>сын/БР</i>	10274	64,4298
148	<i>сың/ЖЖ</i>	8172	64,5512

Рет саны №	Қосымша	Абсолютті жиілік	Бір топ қосымшаның мәтінді қамту пайызы
149	<i>сыңдар/ЖЖ</i>	626	64,5605
150	<i>сі/ТЖ</i>	50408	65,3091
151	<i>сіз/ЖФ/ЖЖ</i>	9555	65,4510
152	<i>сіздер/ЖЖ</i>	279	65,4551
153	<i>сін/БР</i>	6141	65,5463
154	<i>сін/ЖЖ</i>	6710	65,6460
155	<i>сіңдер/ЖЖ</i>	9122	65,7814
156	<i>та/ЖС</i>	30250	66,2307
157	<i>тай/СФ</i>	8578	66,3580
158	<i>тан/ШС</i>	17546	66,6186
159	<i>тар/КЖ</i>	72694	67,6982
160	<i>тау/Ш</i>	2288	67,7321
161	<i>те/ЖС</i>	13127	67,9271
162	<i>тей/СФ</i>	3656	67,9814
163	<i>тен/ШС</i>	8536	68,1081
164	<i>тер/КЖ</i>	47584	68,8148
165	<i>теу/Ш</i>	553	68,8230
166	<i>ты/ТС/ЖЖ</i>	142360	70,9371
167	<i>тың/ІС</i>	29885	71,3809
168	<i>ті/ТС/ЖЖ</i>	90765	72,7288
169	<i>тік/АТР</i>	119	72,7306
170	<i>тікі/ТФ</i>	632	72,7400
171	<i>тің/ІС</i>	20221	73,0403
172	<i>у/ТЕ</i>	220043	76,3080
173	<i>улі/Е</i>	1559	76,3312
174	<i>ушы/Е</i>	7480	76,4423
175	<i>уші/Е</i>	3988	76,5015
176	<i>ша/ҚФ/ҰФ</i>	684	76,5117
177	<i>ше/ҚФ/ҰФ</i>	1264	76,5304
178	<i>шы/ӨФ</i>	6185	76,6223
179	<i>ші/ӨФ</i>	3221	76,6701
180	<i>ы/ТЖ</i>	557876	84,9549
181	<i>ым/ТЖ</i>	34995	85,4746
182	<i>ымыз/ТЖ</i>	14850	85,6951
183	<i>ың/ТЖ</i>	35988	86,2295
184	<i>ыңдар/БР</i>	945	86,2436
185	<i>ыңыз/БР/ТЖ</i>	4502	86,3104
186	<i>ыңыздар/БР</i>	128	86,3123
187	<i>ын/К</i>	97778	87,7644
188	<i>ырақ/Ш</i>	280	87,7686
189	<i>і/ТЖ</i>	697483	98,1266
190	<i>ім/ТЖ</i>	29618	98,5664
191	<i>іміз/ТЖ</i>	13849	98,7721
192	<i>ін/ТЖ</i>	35646	99,3014
193	<i>індер/БР</i>	632	99,3108
194	<i>іңіз/БР/ТЖ</i>	4660	99,3800
195	<i>іңіздер/БР</i>	139	99,3821
196	<i>ін/К</i>	41462	99,9978
197	<i>ірек/Ш</i>	147	100
Σ		6733759	

Қазақ тіліндегі түрленім қосымшаларының жиілікті әліпбилі сөздігі

Рет саны №	Қосымша	Абсолютті жиілік	Бір топ қосымшаның мәтінді қамту пайызы
1	<i>і/ТЖ</i>	697483	10,3580
2	<i>ы/ТЖ</i>	557876	18,6428
3	<i>ды/ЖЖ/ТС</i>	310868	23,2593
4	<i>н/ТС</i>	297765	27,6813
5	<i>ді/ЖЖ/ТС</i>	222500	30,9855
6	<i>у/ТЕ</i>	220043	34,2533
7	<i>ған/Е</i>	156381	36,5756
8	<i>а/К</i>	145956	38,7432
9	<i>ты/ТС/ЖЖ</i>	142360	40,8573
10	<i>н/К</i>	138231	42,9101
11	<i>р/Е</i>	131190	44,8583
12	<i>сы/ТЖ</i>	123146	46,6871
13	<i>ң/ЖЖ/ТЖ</i>	116200	48,4128
14	<i>ға/БС</i>	108832	50,0290
15	<i>да/ЖС</i>	107278	51,6221
16	<i>ның/ІС</i>	103762	53,1630
17	<i>й/К</i>	101980	54,6775
18	<i>ген/Е</i>	100528	56,1704
19	<i>лар/КЖ</i>	100347	57,6606
20	<i>ге/БС</i>	98325	59,1208
21	<i>ын/К</i>	97778	60,5728
22	<i>е/К</i>	94592	61,9776
23	<i>ті/ТС/ЖЖ</i>	90765	63,3255
24	<i>м/ТЖ</i>	85989	64,6025
25	<i>де/ЖС</i>	80277	65,7946
26	<i>дың/ІС</i>	78055	66,9538
27	<i>на/БС</i>	74836	68,0651
28	<i>тар/КЖ</i>	72694	69,1447
29	<i>нда/ЖС</i>	70406	70,1903
30	<i>нің/ІС</i>	68220	71,2034
31	<i>нде/ЖС</i>	66735	72,1944
32	<i>мен/КС</i>	65171	73,1622
33	<i>дар/КЖ</i>	61996	74,0829
34	<i>дің/ІС</i>	59231	74,9625
35	<i>ма/БЖ</i>	51942	75,7339
36	<i>лер/КЖ</i>	51815	76,5034
37	<i>сі/ТЖ</i>	50408	77,2520
38	<i>не/БС</i>	48851	77,9774
39	<i>нан/ІІС</i>	48340	78,6953
40	<i>тер/КЖ</i>	47584	79,4020
41	<i>қа/БС</i>	44537	80,0633
42	<i>қан/Е</i>	43280	80,7061
43	<i>дер/КЖ</i>	42930	81,3436
44	<i>ін/К</i>	41462	81,9593
45	<i>ғы/ҚФ</i>	39499	82,5459
46	<i>дан/ІІС</i>	39257	83,1289
47	<i>к/ЖЖ</i>	38199	83,6962
48	<i>кен/Е</i>	37854	84,2583
49	<i>дай/СФ</i>	37186	84,8106
50	<i>са/ІІР</i>	36680	85,3553
51	<i>гі/ҚФ</i>	36305	85,8944
52	<i>ың/ТЖ</i>	35988	86,4289
53	<i>ін/ТЖ</i>	35646	86,9583
54	<i>ым/ТЖ</i>	34995	87,4779
55	<i>атын/Е</i>	31693	87,9486

Рет саны №	Қосымша	Абсолютті жиілік	Бір топ қосымшаның мәтінді қамту пайызы
56	нен/ШС	31070	88,4100
57	та/ЖС	30250	88,8592
58	тың/ІС	29885	89,3030
59	ім/ТЖ	29618	89,7429
60	ке/БС	26655	90,1387
61	ден/ШС	23945	90,4943
62	се/ШР	23695	90,8462
63	ме/БЖ	23052	91,1885
64	етін/Е	22033	91,5157
65	сыз/ЖФ/ЖЖ	21316	91,8323
66	ар/Е	21061	92,1451
67	тің/ІС	20221	92,4454
68	мыз/ЖЖ/ТЖ	18809	92,7247
69	тан/ШС	17546	92,9853
70	ны/ТС	17491	93,2450
71	дей/СФ	16669	93,4926
72	мын/ЖЖ	15563	93,7237
73	ымыз/ТЖ	14850	93,9442
74	міз/ЖЖ/ТЖ	14119	94,1539
75	іміз/ТЖ	13849	94,3595
76	ер/Е	13575	94,5611
77	ниша/ҚФ/ҰФ	13182	94,7569
78	те/ЖС	13127	94,9518
79	йтын/Е	13035	95,1454
80	қ/ЖЖ	12272	95,3277
81	бе/БЖ	11148	95,4932
82	па/БЖ	10791	95,6535
83	пен/КС	10676	95,8120
84	сын/БР	10274	95,9646
85	мін/ЖЖ	9983	96,1128
86	сіз/ЖФ/ЖЖ	9555	96,2547
87	сіңдер/ЖЖ	9122	96,3902
88	мас/Е	9110	96,5255
89	пе/БЖ	9026	96,6595
90	тай/СФ	8578	96,7869
91	тен/ШС	8536	96,9137
92	гін/БР	8520	97,0402
93	сың/ЖЖ	8172	97,1616
94	ні/ТС	8171	97,2829
95	йтін/Е	7684	97,3970
96	ушы/Е	7480	97,5081
97	йін/БР	7315	97,6167
98	сің/ЖЖ	6710	97,7164
99	мақ/Е	6455	97,8122
100	ңыз/БР/ТЖ	6445	97,9080
101	шы/ӨФ	6185	97,9998
102	сін/БР	6141	98,0910
103	пі/СШ	5827	98,1775
104	пақ/Е	5418	98,2580
105	пек/Е	5026	98,3326
106	іңіз/БР/ТЖ	4660	98,4018
107	ңіз/БР/ТЖ	4507	98,4688
108	ыңыз/БР/ТЖ	4502	98,5356
109	йын/БР	4008	98,5952
110	лық/СУБ	4006	98,6546
111	уші/Е	3988	98,7139
112	ғын/БР	3892	98,7717
113	мес/Е	3729	98,8270

Рет саны №	Қосымша	Абсолютті жиілік	Бір топ қосымшаның мәтінді қамту пайызы
114	<i>ба/БЖ</i>	3705	98,8821
115	<i>тей/СФ</i>	3656	98,9364
116	<i>ии/ӨФ</i>	3221	98,9842
117	<i>мек/Е</i>	3077	99,0299
118	<i>ндай/СФ</i>	3027	99,0748
119	<i>ние/ҚФ/ҰФ</i>	2877	99,1176
120	<i>бі/СШ</i>	2847	99,1598
121	<i>бен/КС</i>	2720	99,2002
122	<i>дік/СУБ</i>	2707	99,2404
123	<i>тау/Ш</i>	2288	99,2744
124	<i>дық/СУБ</i>	2217	99,3073
125	<i>лік/СУБ</i>	2119	99,3388
126	<i>пын/ЖЖ</i>	1989	99,3683
127	<i>менен/КС</i>	1907	99,3967
128	<i>бек/Е</i>	1710	99,4221
129	<i>улі/Е</i>	1559	99,4452
130	<i>леу/Ш</i>	1553	99,4683
131	<i>йық/БР</i>	1453	99,4899
132	<i>лау/Ш</i>	1451	99,5114
133	<i>қын/БР</i>	1327	99,5311
134	<i>кін/БР</i>	1285	99,5502
135	<i>ндей/СФ</i>	1279	99,5692
136	<i>ше/ҚФ/ҰФ</i>	1264	99,5880
137	<i>пас/Е</i>	1254	99,6066
138	<i>ғандықтан/К</i>	1215	99,6246
139	<i>пыз/ЖЖ</i>	1127	99,6414
140	<i>дау/Ш</i>	1065	99,6572
141	<i>йік/БР</i>	993	99,6719
142	<i>пес/Е</i>	988	99,6866
143	<i>пін/ЖЖ</i>	987	99,7013
144	<i>ыңдар/БР</i>	945	99,7153
145	<i>бақ/Е</i>	904	99,7287
146	<i>ғаниша/К</i>	804	99,7407
147	<i>ғалы/К</i>	787	99,7523
148	<i>пенен/КС</i>	761	99,7636
149	<i>дікі/ТФ</i>	743	99,7747
150	<i>ша/ҚФ/ҰФ</i>	684	99,7848
151	<i>быз/ЖЖ</i>	663	99,7947
152	<i>геніше/К</i>	659	99,8045
153	<i>бас/Е</i>	651	99,8141
154	<i>тікі/ТФ</i>	632	99,8235
155	<i>іңдер/БР</i>	632	99,8329
156	<i>сыңдар/ЖЖ</i>	626	99,8422
157	<i>бес/Е</i>	623	99,8514
158	<i>нікі/ТФ</i>	611	99,8605
159	<i>кі/ҚФ</i>	577	99,8691
160	<i>сыздар/ЖЖ</i>	571	99,8776
161	<i>теу/Ш</i>	553	99,8858
162	<i>гелі/К</i>	512	99,8934
163	<i>ңдар/БР</i>	506	99,9009
164	<i>ғай/ҚР</i>	458	99,9077
165	<i>деу/Ш</i>	450	99,9144
166	<i>қаниша/К</i>	419	99,9206
167	<i>піз/ЖЖ</i>	417	99,9268
168	<i>қы/ҚФ</i>	405	99,9328
169	<i>біз/ЖЖ</i>	363	99,9382
170	<i>мы/СШ</i>	354	99,9435
171	<i>ңдер/БР</i>	317	99,9482

Рет саны №	Қосымша	Абсолютті жиілік	Бір топ қосымшаның мәтінді қамту пайызы
172	<i>ырақ/Ш</i>	280	99,9523
173	<i>сіздер/ЖЖ</i>	279	99,9565
174	<i>гендіктен/К</i>	261	99,9603
175	<i>рек/Ш</i>	228	99,9637
176	<i>сай/БР</i>	228	99,9671
177	<i>гей/ҚР</i>	211	99,9703
178	<i>бенен/КС</i>	176	99,9729
179	<i>ны/СШ</i>	166	99,9753
180	<i>ңіздер/БР</i>	154	99,9776
181	<i>ірек/Ш</i>	147	99,9798
182	<i>мі/СШ</i>	143	99,9819
183	<i>рақ/Ш</i>	141	99,9840
184	<i>іңіздер/БР</i>	139	99,9861
185	<i>ңыздар/БР</i>	136	99,9881
186	<i>ғыр/БР</i>	130	99,9900
187	<i>ыңыздар/БР</i>	128	99,9919
188	<i>тік/АТР</i>	119	99,9937
189	<i>гір/БР</i>	113	99,9954
190	<i>сей/БР</i>	112	99,9970
191	<i>кендіктен/К</i>	78	99,9982
192	<i>бы/СШ</i>	40	99,9988
193	<i>бын/ЖЖ</i>	34	99,9993
194	<i>нсіз/ЖФ</i>	21	99,9996
195	<i>бін/ЖЖ</i>	11	99,9998
196	<i>кей/ҚР</i>	8	99,9999
197	<i>нсыз/ЖФ</i>	7	100
		6733759	

24-кесте

Қазақ тіліндегі түрленім қосымшаларының кері-әліпбилі жиілік сөздігі

Рет саны №	Қосымша	Абсолютті жиілік	Бір топ қосымшаның мәтінді қамту пайызы
1	<i>дік/СУБ</i>	2707	0,0402
2	<i>лік/СУБ</i>	2119	0,0717
3	<i>дық/СУБ</i>	2217	0,1046
4	<i>лық/СУБ</i>	4006	0,1641
5	<i>бек/Е</i>	1710	0,1895
6	<i>мек/Е</i>	3077	0,2352
7	<i>пек/Е</i>	5026	0,3098
8	<i>бақ/Е</i>	904	0,3232
9	<i>мақ/Е</i>	6455	0,4191
10	<i>пақ/Е</i>	5418	0,4996
11	<i>ған/Е</i>	156381	2,8219
12	<i>қан/Е</i>	43280	3,4646
13	<i>ген/Е</i>	100528	4,9575
14	<i>кен/Е</i>	37854	5,5197
15	<i>атын/Е</i>	31693	5,9903
16	<i>йтын/Е</i>	13035	6,1839
17	<i>етін/Е</i>	22033	6,5111
18	<i>йтін/Е</i>	7684	6,6252
19	<i>р/Е</i>	131190	8,5735
20	<i>ар/Е</i>	21061	8,8862
21	<i>ер/Е</i>	13575	9,0878
22	<i>бас/Е</i>	651	9,0975
23	<i>мас/Е</i>	9110	9,2328
24	<i>пас/Е</i>	1254	9,2514
25	<i>бес/Е</i>	623	9,2607

Рет саны №	Қосымша	Абсолютті жиілік	Бір топ қосымшаның мәтінді қамту пайызы
26	<i>мес/Е</i>	3729	9,3160
27	<i>пес/Е</i>	988	9,3307
28	<i>ушы/Е</i>	7480	9,4418
29	<i>улі/Е</i>	1559	9,4650
30	<i>уші/Е</i>	3988	9,5242
31	<i>у/ТЕ</i>	220043	12,7919
32	<i>ба/БЖ</i>	3705	12,8470
33	<i>ма/БЖ</i>	51942	13,6183
34	<i>па/БЖ</i>	10791	13,7786
35	<i>бе/БЖ</i>	11148	13,9441
36	<i>ме/БЖ</i>	23052	14,2865
37	<i>пе/БЖ</i>	9026	14,4205
38	<i>быз/ЖЖ</i>	663	14,4304
39	<i>пыз/ЖЖ</i>	1127	14,4471
40	<i>біз/ЖЖ</i>	363	14,4525
41	<i>піз/ЖЖ</i>	417	14,4587
42	<i>к/ЖЖ</i>	38199	15,0259
43	<i>қ/ЖЖ</i>	12272	15,2082
44	<i>бын/ЖЖ</i>	34	15,2087
45	<i>мын/ЖЖ</i>	15563	15,4398
46	<i>пын/ЖЖ</i>	1989	15,4694
47	<i>бін/ЖЖ</i>	11	15,4695
48	<i>мін/ЖЖ</i>	9983	15,6178
49	<i>пін/ЖЖ</i>	987	15,6324
50	<i>сын/ЖЖ</i>	8172	15,7538
51	<i>сің/ЖЖ</i>	6710	15,8534
52	<i>сыздар/ЖЖ</i>	571	15,8619
53	<i>сыңдар/ЖЖ</i>	626	15,8712
54	<i>сіздер/ЖЖ</i>	279	15,8754
55	<i>сіңдер/ЖЖ</i>	9122	16,0108
56	<i>ды/ТС/ЖЖ</i>	310868	20,6274
57	<i>ты/ТС/ЖЖ</i>	142360	22,7415
58	<i>ді/ТС/ЖЖ</i>	222500	26,0457
59	<i>ті/ТС/ЖЖ</i>	90765	27,3937
60	<i>сыз/ЖФ/ЖЖ</i>	21316	27,7102
61	<i>сіз/ЖФ/ЖЖ</i>	9555	27,8521
62	<i>дар/КЖ</i>	61996	28,7728
63	<i>лар/КЖ</i>	100347	30,2630
64	<i>тар/КЖ</i>	72694	31,3425
65	<i>дер/КЖ</i>	42930	31,9801
66	<i>лер/КЖ</i>	51815	32,7496
67	<i>тер/КЖ</i>	47584	33,4562
68	<i>мыз/ЖЖ/ТЖ</i>	18809	33,7355
69	<i>міз/ЖЖ/ТЖ</i>	14119	33,9452
70	<i>ң/ЖЖ/ТЖ</i>	116200	35,6708
71	<i>ымыз/ТЖ</i>	14850	35,8914
72	<i>іміз/ТЖ</i>	13849	36,0970
73	<i>м/ТЖ</i>	85989	37,3740
74	<i>ым/ТЖ</i>	34995	37,8937
75	<i>ім/ТЖ</i>	29618	38,3336
76	<i>ың/ТЖ</i>	35988	38,8680
77	<i>ің/ТЖ</i>	35646	39,3974
78	<i>ңыз/БР/ТЖ</i>	6445	39,4931
79	<i>ыңыз/БР/ТЖ</i>	4502	39,5599
80	<i>ңіз/БР/ТЖ</i>	4507	39,6269
81	<i>іңіз/БР/ТЖ</i>	4660	39,6961
82	<i>ы/ТЖ</i>	557876	47,9808
83	<i>сы/ТЖ</i>	123146	49,8096

Рет саны №	Қосымша	Абсолютті жиілік	Бір топ қосымшаның мәтінді қамту пайызы
84	<i>і/ТЖ</i>	697483	60,1676
85	<i>сі/ТЖ</i>	50408	60,9162
86	<i>а/К</i>	145956	63,0837
87	<i>ғаниа/К</i>	804	63,0957
88	<i>қаниа/К</i>	419	63,1019
89	<i>е/К</i>	94592	64,5066
90	<i>ғеңше/К</i>	659	64,5164
91	<i>й/К</i>	101980	66,0309
92	<i>ғандықтан/К</i>	1215	66,0489
93	<i>ғендіктен/К</i>	261	66,0528
94	<i>кендіктен/К</i>	78	66,0540
95	<i>п/К</i>	138231	68,1068
96	<i>ып/К</i>	97778	69,5588
97	<i>іп/К</i>	41462	70,1745
98	<i>ғалы/К</i>	787	70,1862
99	<i>гелі/К</i>	512	70,1938
100	<i>сай/БР</i>	228	70,1972
101	<i>сей/БР</i>	112	70,1989
102	<i>йік/БР</i>	993	70,2136
103	<i>йық/БР</i>	1453	70,2352
104	<i>ғын/БР</i>	3892	70,2930
105	<i>йын/БР</i>	4008	70,3525
106	<i>қын/БР</i>	1327	70,3722
107	<i>сын/БР</i>	10274	70,5248
108	<i>гін/БР</i>	8520	70,6513
109	<i>йін/БР</i>	7315	70,7600
110	<i>кін/БР</i>	1285	70,7791
111	<i>сін/БР</i>	6141	70,8703
112	<i>ңыздар/БР</i>	136	70,8723
113	<i>ыңыздар/БР</i>	128	70,8742
114	<i>ңдар/БР</i>	506	70,8817
115	<i>ыңдар/БР</i>	945	70,8957
116	<i>ңіздер/БР</i>	154	70,8980
117	<i>іңіздер/БР</i>	139	70,9001
118	<i>ңдер/БР</i>	317	70,9048
119	<i>іңдер/БР</i>	632	70,9142
120	<i>ғыр/БР</i>	130	70,9161
121	<i>гір/БР</i>	113	70,9178
122	<i>ғай/ҚР</i>	458	70,9246
123	<i>гей/ҚР</i>	211	70,9277
124	<i>кей/ҚР</i>	8	70,9278
125	<i>тік/АТР</i>	119	70,9296
126	<i>са/ШР</i>	36680	71,4743
127	<i>се/ШР</i>	23695	71,8262
128	<i>ға/БС</i>	108832	73,4424
129	<i>қа/БС</i>	44537	74,1038
130	<i>на/БС</i>	74836	75,2152
131	<i>ге/БС</i>	98325	76,6753
132	<i>ке/БС</i>	26655	77,0712
133	<i>не/БС</i>	48851	77,7967
134	<i>да/ЖС</i>	107278	79,3898
135	<i>нда/ЖС</i>	70406	80,4354
136	<i>та/ЖС</i>	30250	80,8846
137	<i>де/ЖС</i>	80277	82,0767
138	<i>нде/ЖС</i>	66735	83,0678
139	<i>те/ЖС</i>	13127	83,2627
140	<i>бен/КС</i>	2720	83,3031
141	<i>мен/КС</i>	65171	84,2710

Рет саны №	Қосымша	Абсолютті жиілік	Бір топ қосымшаның мәтінді қамту пайызы
142	<i>бенен/КС</i>	176	84,2736
143	<i>менен/КС</i>	1907	84,3019
144	<i>пенен/КС</i>	761	84,3132
145	<i>пен/КС</i>	10676	84,4717
146	<i>н/ТС</i>	297765	88,8937
147	<i>ны/ТС</i>	17491	89,1535
148	<i>ні/ТС</i>	8171	89,2748
149	<i>дан/ШС</i>	39257	89,8578
150	<i>нан/ШС</i>	48340	90,5757
151	<i>тан/ШС</i>	17546	90,8362
152	<i>ден/ШС</i>	23945	91,1918
153	<i>нен/ШС</i>	31070	91,6532
154	<i>тен/ШС</i>	8536	91,7800
155	<i>дың/ІС</i>	78055	92,9392
156	<i>ның/ІС</i>	103762	94,4801
157	<i>тың/ІС</i>	29885	94,9239
158	<i>дің/ІС</i>	59231	95,8035
159	<i>нің/ІС</i>	68220	96,8166
160	<i>тің/ІС</i>	20221	97,1169
161	<i>нсыз/ЖФ</i>	7	97,1170
162	<i>нсіз/ЖФ</i>	21	97,1173
163	<i>ғы/ҚФ</i>	39499	97,7039
164	<i>қы/ҚФ</i>	405	97,7099
165	<i>гі/ҚФ</i>	36305	98,2491
166	<i>кі/ҚФ</i>	577	98,2576
167	<i>шы/ӨФ</i>	6185	98,3495
168	<i>ші/ӨФ</i>	3221	98,3973
169	<i>дай/СФ</i>	37186	98,9495
170	<i>ндай/СФ</i>	3027	98,9945
171	<i>тай/СФ</i>	8578	99,1219
172	<i>дей/СФ</i>	16669	99,3694
173	<i>ндей/СФ</i>	1279	99,3884
174	<i>тей/СФ</i>	3656	99,4427
175	<i>дікі/ТФ</i>	743	99,4538
176	<i>нікі/ТФ</i>	611	99,4628
177	<i>тікі/ТФ</i>	632	99,4722
178	<i>ша/ҚФ/ҰФ</i>	684	99,4824
179	<i>нша/ҚФ/ҰФ</i>	13182	99,6781
180	<i>ше/ҚФ/ҰФ</i>	1264	99,6969
181	<i>нше/ҚФ/ҰФ</i>	2877	99,7396
182	<i>рек/Ш</i>	228	99,7430
183	<i>ірек/Ш</i>	147	99,7452
184	<i>рақ/Ш</i>	141	99,7473
185	<i>ырақ/Ш</i>	280	99,7514
186	<i>дау/Ш</i>	1065	99,7673
187	<i>лау/Ш</i>	1451	99,7888
188	<i>тау/Ш</i>	2288	99,8228
189	<i>деу/Ш</i>	450	99,8295
190	<i>леу/Ш</i>	1553	99,8525
191	<i>теу/Ш</i>	553	99,8607
192	<i>бы/СШ</i>	40	99,8613
193	<i>мы/СШ</i>	354	99,8666
194	<i>пы/СШ</i>	166	99,8691
195	<i>бі/СШ</i>	2847	99,9113
196	<i>мі/СШ</i>	143	99,9135
197	<i>ні/СШ</i>	5827	100
Σ		6733759	

Сонымен, жоғарыдағы статистикалық мәліметтерді қорытындыласақ: қосымша атауларының 12-сі жоғары жиілікте кездеседі. Олар: **тәуелдік жалғау, табыс септік, есімше, көсемше, жіктік жалғау, барыс септік, көптік жалғау, жатыс септік, ілік септік, тұйық етістік, шығыс септік, болымсыздық жұрнақ** түрлері қайталана қолданыла келіп, мәтіннің 93,74 пайызын қамтыған. Осы қосымша атаулары ішінде жиілігі жағынан **тәуелдік жалғау, табыс септік, есімше, көсемше** түрлері мәтіннің 55,33 пайызын қамтып, қазақ тілінде ең жиі кездесін қосымшалар екендігін көрсетеді.

Берілген түрленім қосымшалардың статистикалық мәліметтерінен мынадай лингвистикалық тұжырым жасауға болады. Түрленім қосымшалар ішінен қолданыста тәуелдік жалғауы ең жиі кездеседі екен. 6 миллион сөзқолданыстан тұратын қазақ тілінің 5 стилінен алынған мәтіндерде тәуелдік жалғаудың көп кездесуі біріншіден, 1-2 жақ тәуелдік жалғауының жіктік жалғауының 1-2 жағымен омоним болып қалуымен байланысты, яғни тәуелдік жалғау жиілігі жіктік жалғаумен де қосылып, араласып кетуі мүмкін. Екіншіден, қазақ тілінде меншіктік ұғымның қарым-қатынас кезінде жиі қолданылатынын көрсетеді.

Сол сияқты табыс септігінің де жиілігі кейде 3 жақ жіктік жалғауымен омоним болып, араласып кетуі мүмкін. Мысалы, *кітапты, айтты*. Сөзформаларды автоматты түрде түбір мен қосымшаға бөліп алғаннан кейін екі бірдей қосымшаны анализатор омоним қосымша ретінде көрсетеді. Екіншіден, табыс септігінің жоғары жиілікті көрсетуі қолданыста, сөйлеуде объектілік қатынастың көп орын алатындығының айғағы.

Ал есімше, көсемше формаларының жиі кездесуі олардың формаларының көп болуымен байланысты әрі сөзді тиянақтаушы, дәнекерлеуші қызметімен байланысты, яғни предикаттық қатынасты орнатушы сөйлемде етістік десек, сол етістіктерді грамматикалық қатынасқа түсіретін тұлғалар есімше, көсемше формалары болып табылады.

Өте жиі кездесетіндерден басқа жиі және орта жиіліктегі түрленім қосымшалар туралы жеке-жеке тоқталмай, ендігі кезекте тек өте сирек кездесетін қосымшалардың не себепті сирек кездесуі туралы мынадай тұжырым жасауға болар еді. Бұл қосымшалар: **субстантив форма, өтіну формасы, сұраулық шылау, ұқсату формасы, шырай, тәуелдік форма, қалау рай, атрибут-анықтауыш форма**.

Сирек кездесетіндігі анықталған бұл түрленім қосымшалар негізінен жаңа атаулар берілген субстантив, өтіну, ұқсату, атрибут-анықтауыш формалар. Субстантивтендіру бұл көбінесе сөйлеу бірлігі болып табылады, әрі көбіне нормаға жата бермейді. Жиілік сөздік жасауға алынған мәтіндер көпшілігі жазба мәтіндер болғандықтан, субстантив, атрибут-анықтауыш формалардың сирек кездесуі заңды. Сондай-ақ *-шы/ші* қосымшасының төменгі жиіліктегі зонада тұруы оның бұйрық райға көп жалғана бермейтіндігін көрсетеді, яғни қолданыста бұйрықтық сөйлемдердің сыпайы түрде берілуі сирек болып тұр.

Сұраулық шылау деп жеке тұрғандағы емес, сөз жігіндегі *мы/мі/бы/бі, ны/ні* формалары алынып отыр. Сұраулық шылаудың осылай (айтамысың, барамысың) кірігіп қолданылуы аз санды көрсетеді, демек, сұраулық шылаулар көбінесе сөйлем соңында сөзден бөлек жиі қолданылады. Тәуелдік форманың қолданысы төменгі жиілікті көрсетіп отыр, яғни меншіктік қатынас қазақ тілінде көбінесе тәуелдік жалғауларының еншісінде. Рай түрлерінің ішінде қалау рай төменгі жиілікті зонада. Бұл қазақ тілінде модалділікті білдіруде қалау мәнінің бұйрық, шарттылық қатынасқа құрылған сөйлемдерден гөрі сирек қолданылатынын көрсетеді. Алайда бұл сандық мәлімет екінші жағынан сөз құрамын автоматты түрде ажыратуда жатыс септігінен кейін келетін *-ғы/гі/қы/кі* тұлғаларымен шатасуы да мүмкін.

Шырай тұлғаларының сирек кездесуі оның сөзжасамға жақын қызметімен де байланысты, яғни шырай тұлғалары сапалық сын есімдерге ғана жалғанатын, жаппай грамматикалық абстракция жасамайтын категория.

21-кесте бойынша тұжырым жасасақ, қазақ тіліндегі түрленім қосымшалардан **есімше, жіктік жалғау, бұйрық рай, тәуелдік жалғау, көсемше, шырай** формалары варианттары бойынша реестр бойын қамту пайызы жағынан жоғары жиілікті көрсетті. Мәселен, есімшенің – 26, жіктің жалғауының – 24, бұйрық райдың – 24, тәуелдік жалғаудың – 14, көсемшенің – 14, шырайдың – 10 вариант-нұсқасы кездесті. Бұл түрленім қосымшалар жиілік сөздік реестрінің 56,85 пайызын, яғни реестрлік рет санының жартысынан көбін қамтиды екен. Ал басқа түрленім қосымшалардың варианттар саны 6-дан төмен.

4.2.5 Қазақ тіліндегі сөздер жиілігі

Жиілік сөздік жасаудың әдіс-тәсілдері әртүрлі. Соның бірі – мәтінді сөзформалар сөздігіне түсіріп, сөзді түбірге келтіру. Екіншісі – мәтінді морфологиялық анализатор арқылы өткізіп, түбір мен оған қойылатын сөз табы белгісімен бірге автоматты жолмен алу. Біріншісі көп қол жұмысын керек етеді. Мұндайда қосымша жалғанғанда түбір сөздердің омонимдерін ажырату мүмкін болса, түбір формадағы сөздерге келгенде олардың сөз табына қатысын анықтау қиын болады.

Екіншісі оңай, тез жүзеге асырылғанмен, жүз пайыздық шынайылықты бермейді. Бұл әдісте те омонимдер автоматты түрде ажыратылмайды. Автоматты жолмен омонимдері ажыратылған жиілік сөздіктерді тек омоним ажыратылған мәтіндерден ғана алуға болады.

Қазақ тіліндегі сөздің әліпбилі-жиілік сөздігі.

Тілдің стильдік салаларының лексикалық құрылымын статистикалық тәсілмен жүйелі түрде зерттеу мақсатымен жиілік сөздіктердің бірнеше түрін түзу (жасау) қажет болады.

Жиілік сөздіктердің көп тараған түрлері мынадай:

- 1) әліпби-жиілік сөздік;
- 2) жиілік сөздік;
- 3) кері әліпби-жиілік сөздік;

Әліпби-жиілік сөздікте көрініс табатын ең бірінші (қатарда) – сөздік бірлігінің реттік сандары, екінші – мәтіннен бөлініп алынған әр түрлі сөздің (сөзтұлғаның) қатаң әліпби тәртібімен орналасқан тұлғасы және үшінші – сөздің абсолютті жиілігі.

Жиілік сөздіктердің толық түрінде осы аталғандардан басқа: «жиынтық-абсолютті жиілік», «қатынастық жиілік», «жиынтық қатынастық жиілік» және сонымен бірге **бір топ сөздердің мәтінді қамтуының пайыздық шамалары** беріледі. Жиілік сөздіктер жасау (түзу) арнайы компьютерлік бағдарламалар көмегімен іске асады.

Әліпби-жиілік сөздік зерттеушіге қажет деген сөздің (оның туынды тұлғаларының да) қолданылу дәрежесін, яғни оның жиілігін табуға, зерттеуге алынған мәтіндер лексикасының әліпбилік құрамының статистикасын анықтау үшін аса маңызды. Сондықтан, оны тілдің әліпбилік тұрғыдағы статистикалық үлгісі (моделі) деп те атауға болады.

Тіл мәдениетін зерттеуші ғалымдар мұндай әліпби-жиілік сөздіктен бағалы мәліметтер таба алады. Сол сияқты, әр стильдік мәтіндердің өзіндік тіл ерекшеліктерін анықтауға және жалпы тіл біліміне қатысты көптеген теориялық мәселелердің басын ашуға мүмкіндік туады деуге болады.

Төменде осы аталған әліпбилі-жиілік сөздіктен үзіндіні **35-кесте** түрінде ұсынып отырмыз:

35-кесте

Қазақ тіліндегі сөздің әліпбилі жиілік сөздігі (үзінді)

№ р/с	Сөз/Сөз табы	Абсолютті жиілік	Бір топ сөздің мәтінді қамту пайызы
1	<i>а/од.</i>	1	0,003
2	<i>абажса/зт.</i>	2	0,010
3	<i>абажсадай/сн.</i>	1	0,014
4	<i>абжылан/зт.</i>	1	0,017
5	<i>абзал/мд.</i>	2	0,024
6	<i>абырой/зт.</i>	1	0,028
7	<i>абысын/зт.</i>	2	0,035
8	<i>автор/зт.</i>	1	0,038
9	<i>авторлық/зт.</i>	1	0,042
10	<i>ага/зт.</i>	10	0,077
11	<i>ағайын-туған/зт.</i>	1	0,080
12	<i>ағайын/зт.</i>	6	0,101
13	<i>ағар/ет.</i>	2	0,108
14	<i>ағаш/зт.</i>	8	0,136
15	<i>ағзам/зт.</i>	2	0,143
16	<i>ағыл-тегіл/сн.</i>	1	0,146
17	<i>ағында/ет.</i>	1	0,150
18	<i>адал/сн.</i>	3	0,160
19	<i>адам/зт.</i>	64	0,383
20	<i>адамдық/зт.</i>	2	0,390
21	<i>адас/ет.</i>	5	0,408
22	<i>адыр-адыр/зт.</i>	1	0,411
23	<i>адыр/зт.</i>	7	0,435
24	<i>адырай/ет.</i>	1	0,439
25	<i>ажал/зт.</i>	1	0,442
26	<i>ажар/зт.</i>	8	0,470
27	<i>ажарлы/сн.</i>	2	0,477
28	<i>ажарсыз/сн.</i>	1	0,481
29	<i>ажым/зт.</i>	1	0,484
30	<i>ажырай/ет.</i>	1	0,488
31	<i>ажырат/ет.</i>	1	0,491

№ р/с	Сөз/Сөз табы	Абсолютті жиілік	Бір топ сөздің мәтінді қамту пайызы
32	<i>аз-аздан/ұс.</i>	5	0,509
33	<i>аз/сн.</i>	59	0,714
34	<i>аз/ұс.</i>	2	0,721
35	<i>азай/ет.</i>	5	0,738
36	<i>азамат/зт.</i>	3	0,749
37	<i>азан-қазан/ұс.</i>	1	0,752
38	<i>азғана/ұс.</i>	6	0,773
39	<i>азғантай/сн.</i>	2	0,780
40	<i>азғыр/ет.</i>	1	0,784
41	<i>аздық/зт.</i>	1	0,787
42	<i>азық/зт.</i>	8	0,815
43	<i>азын-аулақ/сн.</i>	2	0,822
44	<i>азын-аулық/ұс.</i>	1	0,825
45	<i>азына/ет.</i>	3	0,836
46	<i>ай-ай/од.</i>	1	0,839
47	<i>ай-жұлдыз/зт.</i>	1	0,843
48	<i>ай/зт.</i>	24	0,927
49	<i>ай/од.</i>	1	0,930
50	<i>ай/шл.</i>	8	0,958
51	<i>айғай/зт.</i>	5	0,975
52	<i>айғайла/ет.</i>	1	0,979
53	<i>айғақ/зт.</i>	1	0,982
54	<i>айғыз-айғыз/сн.</i>	1	0,986
55	<i>айда/ет.</i>	3	0,996
56	<i>айдала/зт.</i>	2	1,003
57	<i>айдау/зт.</i>	1	1,007
58	<i>айдаһар/зт.</i>	1	1,010
59	<i>айдаһарша/ұс.</i>	1	1,014
60	<i>айдынды/сн.</i>	1	1,017
61	<i>айқайла/ет.</i>	1	1,021
62	<i>айқара/ұс.</i>	1	1,024
63	<i>айқын/сн.</i>	6	1,045
64	<i>айқында/ет.</i>	1	1,048
65	<i>айқын-ұйқын/сн.</i>	1	1,052
66	<i>айла-тәсіл/зт.</i>	1	1,055
67	<i>айла/зт.</i>	6	1,076
68	<i>айлапат/сн.</i>	3	1,087
----	-----	-----	-----

Енді «Әліпбилі-жиілік сөздіктен» қазақ тілі мәтінінің статистикалық сипаттамасын жазу үшін зерттеушіге қажетті келесі **36** мен **37-кестелерде** көрініс тапқан статистикалық мәліметтерді сөз етелік.

36-кесте

Әліпбилі-жиілік сөздігіндегі бастапқы әріпке қатысты сөздердің саны мен реестр бойын қамту пайызы

Рет саны (<i>i</i> =)	Әліпбилі-жиілік сөздігіндегі сөздердің бастапқы әріптері	Бастапқы әріптен басталатын сөз-дердің саны (<i>N</i> =)	Бастапқы әріптен басталатын сөздердің реестр бойын қамту пайызы (%)
1.	<i>А (а)</i>	<i>390</i>	<i>8,920 %</i>
2.	<i>Ә (ә)</i>	<i>124</i>	<i>2,066 %</i>
3.	<i>Б (б)</i>	<i>394</i>	<i>13,943 %</i>
4.	<i>В (в)</i>	<i>1</i>	<i>0,003 %</i>
4.	<i>Г (г)</i>	<i>11</i>	<i>0,066 %</i>
6.	<i>Ғ (ғ)</i>	<i>13</i>	<i>0,509 %</i>
7.	<i>Д (д)</i>	<i>118</i>	<i>4,939 %</i>
8.	<i>Е (е)</i>	<i>152</i>	<i>4,918 %</i>
9.	<i>Ж (ж)</i>	<i>430</i>	<i>9,930 %</i>

10.	<i>З (з)</i>	37	0,293 %
11.	<i>И (и)</i>	35	0,338 %
12.	<i>К (к)</i>	331	10,014 %
13.	<i>Қ (қ)</i>	548	10,149 %
14.	<i>Л (л)</i>	17	0,129 %
14.	<i>М (м)</i>	195	3,16 %
16.	<i>Н (н)</i>	63	0,853 %
17.	<i>О (о)</i>	122	4,124 %
18.	<i>Ө (ө)</i>	82	2,212 %
19.	<i>П (п)</i>	53	0,609 %
20.	<i>Р (р)</i>	28	0,321 %
21.	<i>С (с)</i>	380	6,308 %
22.	<i>Т (т)</i>	471	8,018 %
23.	<i>У (у)</i>	18	0,32 %
24.	<i>Ұ (ұ)</i>	79	1,052 %
24.	<i>Ү (ү)</i>	82	2,167 %
26.	<i>Ф (ф)</i>	4	0,02 %
27.	<i>Х (х)</i>	14	0,279 %
28.	<i>Һ (һ)</i>	2	0,014 %
29.	<i>Ш (ш)</i>	226	2,762 %
30.	<i>Ы (ы)</i>	57	0,512 %
31.	<i>І (і)</i>	38	1,00 %
32.	<i>Э (э)</i>	1	0,003 %
33.	<i>Я (я)</i>	5	0,049 %
		$\Sigma=4521$	$\Sigma=100\%$

36-кестедегі статистикалық мәліметтер *37-кестеде* де орын алған, бірақ ол кестедегі мәліметтер әліпбилі-жиілікті сөздік ұстанымен емес, жиілікті-әліпбилі сөздіктің принципімен, яғни *абсолютті жиілік, қатынастық жиілік, қосынды жиілік, реестрді қамту пайызы, мәтінді қамту пайызы* шамалары қатаң кему тәртібімен орналасады.

37-кесте

Бастапқы әріпке қатысты сөздердің жиілікті-әліпбилі сөздігіндегі реестр мен мәтінді қамту статистикасы

Рет саны (№)	Жиілікті-әліпбилі сөздіктің реестріндегі сөздердің бастапқы әріптері	Реестрдегі бастапқы әріпке қатысты сөздер саны	Бастапқы әріпке қатысты сөздердің реестрді қамту пайызы	Рет саны (№)	Жиілікті-әліпбилі сөздіктің реестріндегі сөздердің бастапқы әріптері	Бастапқы әріпке қатысты сөздердің қосынды абсолютті жиілігі	Бастапқы әріпке қатысты сөздердің мәтінді қамту пайызы
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	<i>Қ (қ)</i>	548	12,121 %	1.	<i>Б (б)</i>	4003	13,943 %
2.	<i>Т (т)</i>	471	10,418 %	2.	<i>К (к)</i>	2914	10,150 %
3.	<i>Ж (ж)</i>	430	9,511 %	3.	<i>К (к)</i>	2875	10,014 %
4.	<i>Б (б)</i>	394	8,715 %	4.	<i>Ж (ж)</i>	2851	9,930 %
4.	<i>А (а)</i>	390	8,626 %	4.	<i>А (а)</i>	2561	8,920 %
6.	<i>С (с)</i>	380	8,405 %	6.	<i>Т (т)</i>	2302	8,018 %
7.	<i>К (к)</i>	331	7,321 %	7.	<i>С (с)</i>	1811	6,308 %
8.	<i>Ш (ш)</i>	226	4,999 %	8.	<i>Д (д)</i>	1418	4,939 %
9.	<i>М (м)</i>	195	4,313 %	9.	<i>Е (е)</i>	1412	4,918 %
10.	<i>Е (е)</i>	152	3,362 %	10.	<i>О (о)</i>	1184	4,124 %
11.	<i>Ә (ә)</i>	124	2,743 %	11.	<i>М (м)</i>	907	3,159 %
12.	<i>О (о)</i>	122	2,698 %	12.	<i>Ш (ш)</i>	793	2,762 %
13.	<i>Д (д)</i>	118	2,610 %	13.	<i>Ө (ө)</i>	635	2,212 %
14.	<i>Ө (ө)</i>	82	1,814 %	14.	<i>Ү (ү)</i>	622	2,166 %
14.	<i>Ү (ү)</i>	82	1,814 %	14.	<i>Ә (ә)</i>	593	1,762 %
16.	<i>Ұ (ұ)</i>	79	1,747 %	16.	<i>Ұ (ұ)</i>	302	1,052 %

17.	Н (н)	63	1,393 %	17.	І (і)	287	0,999 %
18.	Ы (ы)	57	1,261 %	18.	Н (н)	245	0,853 %
19.	П (п)	53	1,172 %	19.	П (п)	175	0,609 %
20.	І (і)	38	0,840 %	20.	Ы (ы)	147	0,512 %
21.	З (з)	37	0,818 %	21.	Ғ (ғ)	146	0,508 %
22.	И (и)	35	0,774 %	22.	И (и)	97	0,338 %
23.	Р (р)	28	0,619 %	23.	Р (р)	92	0,320 %
24.	У (у)	18	0,398 %	24.	У (у)	92	0,320 %
24.	Л (л)	17	0,376 %	24.	З (з)	84	0,292 %
26.	Х (х)	14	0,309 %	26.	Х (х)	80	0,279 %
27.	Ғ (ғ)	13	0,287 %	27.	Л (л)	37	0,129 %
28.	Г (г)	11	0,243 %	28.	Г (г)	19	0,066 %
29.	Я (я)	5	0,110 %	29.	Я (я)	14	0,049 %
30.	Ф (ф)	4	0,088 %	30.	Ф (ф)	6	0,021 %
31.	Һ (һ)	2	0,044 %	31.	Һ (һ)	4	0,014 %
32.	В (в)	1	0,022 %	32.	В (в)	1	0,003 %
33.	Э (э)	1	0,022 %	33.	Э (э)	1	0,003 %
		Σ=4521	Σ=100 %			Σ=28710	Σ=100 %

37-кестедегі, яғни «Бастапқы әріпке қатысты сөздердің жиілікті-әліпбилі сөздігіндегі реестр мен мәтінді қамту статистикасы» атты кестенің **3, 4, 7, 8** бағаналарындағы сандық мәліметтер қатаң түрде кему тәртібімен орналасқан. Аталған сандық мәліметтер екі мәселені қамтып жатыр: *бірінші* – қазақ әліпбиінде орын алған әріптерден басталып жазылатын сөздер сөздік бойының (реестрдің) қанша пайызын қамтиды; *екінші* – бастапқы әріпке қатысты сөздердің қайталана қолданыла келіп, мәтін көлемінің қанша пайызын қамтитынына қатысты мәселелер. Біз ұсынып отырған үш түрлі жиілік сөздікте, яғни **әліпбилі-жиілік сөздік, жиілікті-әліпбилі сөздік, кері-әліпбилі жиілік** сөздіктерді зерттеуші тілші ғалымдар алға қойған өз мақсаттары үшін пайдалана алады.

Енді **37-кестедегі** жиілікті-әліпбилі сөздіктің реестрлік қатарындағы әрбір сөздің бастапқы әріпіне қатысты статистикалық мәліметтерге тоқталайық. Жоғарыда айтылғандай, бұл деректер жиілік сөздік түрінде, яғни сөздіктің реестріндегі ең жиі қолданыстағы сөзден басталып, оның жиілігінің біртіндеп кему тәртібімен орналасатыны айтылған болатын. Осыған орай, жиілік сөздік реестріндегі сөздер санын, реестр бойындағы сөздердің бастапқы әріпіне қарай, **ең көп кездесетін, орташа санмен кездесетін және ең аз кездесетін** деп үш топқа бөліп қарастырамыз.

Мәселен, әліпбилі-жиілік сөздіктің реестріндегі бастапқы әріпке қатысты сөздер санын таңдау мақсатымен біз 3 орын алатын сандарды **1-ші топқа**, кездесу саны 118-548 аралығындағыны, яғни ең көп сөздер санына қатысты. Осы жерде жеке айтуға тұрарлық мәселе, ол 1-ші және 2-ші реттік санымен орналасқан **1-ші топты** бастап тұрған «**Қ**» мен «**Т**» әріптері. Бұл екі әріптен басталатын реестрлік сөздердің сандық үлесі барлық реестрлік сөздер ұзындығының **22,539 пайызын** қамтып жатқан **1019 реестрлік** сөз.

Кездесу саны 2 орын ғана алатындарды 2-ші топқа, кездесу саны 11-82 аралығындағыны, яғни кездесу саны орташа және 3-ші топқа кездесу саны өте төмен 1-5 аралығындағыларды алуға ұйғардық. Сондықтан, **1-ші топқа** енетін кестедегі рет саны 1-13 аралығындағы – **Қ (қ), Т (т), Ж (ж), Б (б), А (а), С (с), К (к), Ш (ш), М (м), Е (е), Ә (ә), О (о), Д (д)** әріптерінен басталатын реестрлік сөздер. Осы әріптерден басталатын реестрлік сөздердің жалпы саны – **3881**-ге тең және жиілік сөздіктің реестрлік тізімнен алатын пайыздық үлесі – **85,84** пайыз. **2-ші топқа** енетін кестедегі рет саны 14-28 аралығындағы – **Ө (ө), Ү (ү), Ұ (ұ), Н (н), Ы (ы), П (п), І (і), З (з), И (и), Р (р), Ү (ү), Л (л), Х (х), Ғ (ғ), Г (г)** әріптерінен басталатын реестрлік сөздер. Мұндай әріптерден басталатын реестрлік сөздердің жалпы саны – **627**-ге тең жиілік сөздіктің реестрлік тізімнен алатын пайыздық үлесі – **13,87** пайыз. Енді соңғы, **3-ші топқа** енетін кестедегі рет саны 29-33 аралығындағы – **Я (я), Ф (ф), Һ (һ), В (в), Э (э)** әріптерінен басталатын реестрлік сөздер. Бұл әріптерден басталатын реестрлік сөздердің жалпы саны – **13**-ке тең, ал жиілік сөздіктің реестрлік тізімнен алатын пайыздық үлесі – **0,29** пайыз.

Келесі қарастыратынымыз, **37-кестедегі**, яғни «Бастапқы әріпке қатысты сөздердің жиілікті-әліпбилі сөздігіндегі реестр мен мәтінді қамту статистикасы» атты кестенің **6**-бағанасындағы сөздік реестріндегі сөздердің бастапқы әріптері және **7**-бағанадағы бастапқы әріпке қатысты сөздердің қосынды абсолютті жиілігі, **8**-бағанадағы бастапқы әріпке қатысты сөздердің мәтінді қамту пайызы жайындағы сандық мәліметтер, яғни реестрдегі сөздердің бастапқы әріпіне қатысты сөздердің қайталана қолданыла келіп, мәтін көлемінің қанша пайызын қамтитынына қатысты мәліметтер.

Аталған мәліметтерге көз жеткізу үшін біз алдыңғы әдіс бойынша, бастапқы әріпке қатысты сөздердің кему тәртібімен орналасқан қосынды абсолютті жиіліктерін үш топқа бөліп қарастырдық. Мәселен,

әліпбилі-жиілік сөздіктің реестріндегі бастапқы әріпке қатысты сөздер санын таңдау мақсатымен біз 4 орын алатын сандарды **1-ші топқа** жатқыздық, қосынды абсолютті жиіліктері 1184-4003 аралығындағыны, яғни ең көп сөздер санына қатысты топ. Бұл топқа жататындар реестрдегі келесі 10 әріптен басталатын реестрлік сөздер: **Б (б), Қ (қ), К (к), Ж (ж), А (а), Т (т), С (с), Д (д), Е (е), О (о)**. Бірінші топқа жататын сөздердің қосынды абсолютті жиілігі **23331-ге** тең, ал ол сөздердің мәтінді қамту пайызы 81,26-ға тең. Сол сияқты, **2-топқа** рет сандары 11-21 аралығындағы, реестрлік сөздердің бастапқы әріптері: **М (м), Ш (ш), Ө (ө), Ү (ү), Ә (ә), Ұ (ұ), І (і), Н (н), П (п), Ы (ы), Ғ (ғ)** болатын, ал қосынды абсолютті жиіліктері 146-907 аралығындағы сандарға тең және мәтінді қамту пайызы – 16,59-ға тең орташа жиілікті топты жатқыздық.

Енді соңғы **3-топқа 37-кестедегі** рет сандары 22-33 аралығындағы мына 12 әріпті: **И (и), Р (р), Ү (ү), З (з), Х (х), Л (л), Г (г), Я (я), Ф (ф), Һ (һ), В (в), Э (э)**. Олардың қосынды абсолютті жиіліктері **97-1** аралығында сандарға тең және мәтінді қамту пайызы – 1,83-ке тең ең төмен жиілікті топты жатқызуды ұйғардық.

Сонымен, 500 000 сөзқолданыстан тұратын мәтінде Қ және Т әрпінен басталатын сөз саны 1019 реестрлік сөзді құрап, барлық реестрлік сөздер ұзындығының **22,539 пайызын** қамтиды екен. 37-кестенің бірінші бағанындағы 13 әріп мәтінде сөз басында жиі кездесетін әріптер болып саналады. Олар біріге келе 3881 сөзді құрап, реестрлік тізімнің 85,84 пайызын қамтиды. Бұл жиілік мәтінді көркем шығармалардан алынғандықтан, Я, Ф, В, Б, Э әрпінен басталатын сөздер бірлі-жарым ғана кездескен.

37-кестенің 2-бағаны туралы статистикалық мәліметтерден мынаны ұғуға болады. Сөз басында кездесетін әріптердің (осы әріптен басталатын сөздердің) мәтіндегі абсолюттік жиіліктері алдыңғы бағандағы реестрдегі кездесу санынан басқаша, олардың мәтіндегі кездесу жиіліктері есепке алынып, жиілік бойынша орындары ауысқан. Бұл статистикалық мәліметтер бойынша, қазақ тілінде мәтін ішінде сөз басында жиі қолданылатын әріп – **Б**, одан кейін – **Қ**. Одан кейін – **К, Ж, А, Т, С, Д, Е, О**. Осы 10 әріп мәтінде сөз басында жиі қолданыла келе 500 сөзқолданыстан тұратын мәтіннің 80 пайызға жуығын құрайды.

Қазақ тіліндегі сөздердің кері-әліпбилі жиілік сөздігі

Сөздіктердің басым көпшілігінде сөздер алдыңғы дыбыстар бойынша әліпби тәртібімен орналасса, кері әліпби сөздікте, керісінше, сөз бен сөзтұлғалар соңғы әріп-дыбысынан басталып әліпби тәртібіне келтіріледі және сөздердің соңғы жағынан тегістеліп беріледі. Сөздіктің бұл түрі «Кері әліпби-сөздік» немесе тек **«Кері сөздік»** деп аталып жүр. Егер белгілі бір мәтін бойынша түзілген мұндай сөздікте әр сөздің мәтіндегі қолдану жиіліктері де ескерілетін болса, ондай сөздікті «Кері әліпби-жиілік сөздік» деп атайды. Қазақ тілін зерттеу жұмыстарында мұндай сөздіктер де бірте-бірте қолданыс тауып келеді.

Кері сөздіктердің рөлі, әсіресе, агглютинативті тілдер үшін ерекше, алайда олардың саны әлі де болса санаулы. Осындай сөздіктердің алғашқылары ретінде: Қ.Бектаевтың «Қазақ тілінің кері алфавитті сөздігі» [309], Р.Кунгуров, А.Тихоновтың Обратный словарь узбекского языка [310] және т.б. кері сөздіктерді атауға болар еді. Аталған сөздіктер мәтінге тікелей қатыссыз, яғни бұрын жарық көрген түсіндірме, орфографиялық және т.б. сөздіктер негізінде жасалғандықтан, оларда сөздердің қолдану жиілігі көрсетілмеген.

Қазақ тілінің кері әліпби-жиілік сөздігінің ең алғаш жарық көруі М.О.Әуезов шығармаларының ЭЕМ арқылы зерттеле бастауымен тікелей байланысты. Бұл орайда 1979 жылы «Ғылым» баспасынан шыққан «М.Әуезовтің “Абай жолы” романының жиілік сөздігінің» [311] және 1995 жылы «М.О.Әуезовтің 20 томдық шығармалар мәтіндерінің жиілік сөздіктерінің» [312] жарық көргенін айрықша атап айтуға болады.

Жиілік сөздіктің кері әліпби түрінде реестрлік сөзге (сөзтұлғаға) қосылған біркелкі жалғаулар мен жаңа сөз жасаушы немесе сөз түрлендіруші жұрнақтар бір жерге жинақталып берілуі тілді зерттеушілер үшін аса құнды тілдік мәліметтер болып табылады. Кері әліпби-жиілік сөздік морфологиялық категорияларды зерттеу кезінде де және сөз тудырушы, сөз түрлендіруші морфемалардың өнімді не өнімсіз екендігін анықтау үшін де, терминдер мен басқа тілдерден енген сөздерге жалғанған қосымшалардың құрылымын талдауда да аса бағалы. Кері-әліпби жиілік сөздіктің әрбір жұрнақ пен жалғаудың (олардың варианттарымен) және әрбір сөз табының белгілі бір мәтіндердегі қолданылу жиіліктерін анықтауда мүмкіндігі мол. Осы айтылғандармен қатар, тіл зерттеушіге қажетті деген тілдік мәліметтерді әрі толық, әрі тез тауып алу үшін кері әліпби-жиілік сөздік тілдік қазына деуге болады.

Грамматикалық бірліктерге статистикалық зерттеулер жүргізу үшін оларға мәтін ішінде автоматты тәсілмен немесе «қол күшімен» шартты түрде тиісті белгіленімдер жүргізілуі қажет. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында пилоттық жоба абайынша құрастырылып жатқан «Қазақ тілінің ұлттық корпусында» қазақ мәтініне автоматты түрде грамматикалық белгіленім (грамматическая разметка) енгізу мәселесі қазір бастама алды деуге болады. Қазір қазақ мәтіндеріне морфологиялық белгіленім қоятын, яғни автоматты түрде сөз таптарын ажырата алатын компьютерлік бағдарлама жасалып, сыннан өтуде. Енді шешімін таппай тұрған бір мәселе, ол омоним сөздерді автоматты түрде ажырату жағдайы. Өзірше мәтін ішіндегі омоним сөздер тілші-мамандар күшімен ажыратылуда. Біздің бұл жиілік сөздігіміз сөз

таптары қолмен қойылған мәтіннен алынғандықтан, осоним мәселесі біржақты шешілген, яғни 100 пайыз дұрыс көрсеткіштерді береді.

Келесі қарастыратынымыз – «Қазақ тіліндегі сөздердің кері-әліпбилі жиілік сөздігі» деректері бойынша статистикалық сипаттама жүргізу.

38-кесте

Қазақ тіліндегі сөздердің кері-әліпбилі жиілік сөздігі (үзінді)

Рет саны №	Сөз/Сөз табы	Абсолютті жиілік	Бір топ сөздің мәтінді қамту пайызы
1	2	3	4
1	<i>жиырма/са.</i>	10	0,035
2	<i>жүз/са.</i>	1	0,038
3	<i>сегіз-тоғыз/са.</i>	1	0,042
4	<i>отыз/са.</i>	5	0,059
5	<i>жиырма-отыз/са.</i>	1	0,063
-	-----	---	-----
62	<i>а/од.</i>	1	3,494
63	<i>тоба/од.</i>	1	3,497
64	<i>астапыралла/од.</i>	2	3,504
65	<i>уа/од.</i>	2	3,511
66	<i>ә/од.</i>	4	3,525
-	-----	---	-----
100	<i>күңк/ел.</i>	1	4,326
101	<i>дүрк/ел.</i>	1	4,330
102	<i>сақ-сақ/ел.</i>	1	4,333
103	<i>таңқ/ел.</i>	1	4,336
104	<i>жарқ/ел.</i>	4	4,350
-	-----	---	-----
298	<i>кішкене/сн.</i>	29	12,121
299	<i>көне/сн.</i>	1	12,125
300	<i>сіре/сн.</i>	1	12,128
301	<i>кексе/сн.</i>	1	12,132
302	<i>келте/сн.</i>	1	12,135
-	-----	---	-----
1202	<i>қайда/ес.</i>	20	22,602
1203	<i>алдеқайда/ес.</i>	2	22,609
1204	<i>ана/ес.</i>	13	22,654
-	-----	---	-----

38-кестеде жоғарыда сөз болған «Қазақ тіліндегі сөздердің кері-әліпбилі жиілік сөздігінен» үзінді берілді. Кері-әліпбилі сөздіктің анықтамасы бойынша және осы кестенің «Сөз/Сөз табы» деп аталатын 2-бағанасындағы сөздердің орналасуынан ең алғашқы байқайтынымыз, ол сөздердің соңғы әрпінен бастап, ең бірінші әрпіне қарай қатаң әліпби тәртібімен орналасуы. Сол себепті, сөз соңында тұрған сөз табын ажырату мақсатымен қойылған шартты белгіленімнің «а» әріпімен аяқталатын сан есімнің «-са» шартты белгісімен белгіленген сөздер кері-әліпбилі жиілік сөздіктің бас жағында тұратынын байқауға болады. Сөздік бойында мұндай орналасу барлық сөз таптары белгіленімдеріне де тән. Кері-әліпбилі жиілік сөздіктің анықтамасы мен құрылымы бойынша әр сөз табына қатысты сөздер өзара топ-топ болып орналасады. Осының нәтижесінде зерттеуші әр сөз табына қатысты сөздердің статистикасын жеке алып сипаттауына мүмкіндігі бар.

Қазақ тіліндегі сөздердің кері-әліпбилі жиілік сөздігіне статистикалық сипаттама беруге қатысы бар мәліметтер **38-кестедегі 1-бағанадағы** кері-әліпбилі жиілік сөздіктің рет санына, **2-бағанадағы Сөз/Сөз табы** деп аталатын сөз табын ажырататын белгіленімдерге, **3-бағанадағы** сөздердің абсолютті жиілігіне және **4-бағанадағы** жеке сөз табына қатысты бір топ сөздердің қайталана қолдануларының нәтижесінде сол сөздің мәтін көлемін қамту пайызына қатысты мәліметтер берілген.

39-кестеде осы мәліметтерге статистикалық топтастырулар жасалады. Сөз таптарының реестр бойын және мәтін көлемін қамту пайыздары көрсетіледі.

Кері-әліпбилі сөздігі бойынша жеке сөз табына қатысты сөздердің реестр бойын және мәтін көлемін қамту пайызы

Рет саны (і=)	Кері-әліпбилі жиілік сөздіктегі сөз табы және белгісі	Әр сөз табына қатысты сөздердің реестрдегі саны	Сөздердің реестр бойын қамту пайызы	Әр сөз табындағы сөздердің мәтін-дегі қосынды абсолютті жиілігі	Әр сөз табына қатысты сөздердің мәтінді қамту пайызы
1	2	3	4	5	6
1.	Сан есім –са.	45	0,995	645	2,247
2.	Модаль сөз –мд.	16	0,354	357	1,243
3.	Одағай сөз –од.	34	0,752	83	0,289
4.	Көмекші есім-ке.	4	0,088	156	0,543
4.	Еліктеуіш сөз –ел.	51	1,128	94	0,327
6.	Шылау –ил.	88	1,946	1813	6,315
7.	Сын есім –сн.	963	21,301	3321	11,567
8.	Есімдік –ес.	86	1,902	2091	7,283
9.	Үстеу –ұс.	245	5,419	1134	3,950
10.	Етістік –ет.	1236	27,339	9947	34,646
11.	Зат есім –зт.	1753	38,775	9069	31,588
		Σ=4521	100%	Σ=28710	100%

Кері-әліпбилі жиілік сөздік бойынша жеке сөз табына қатысты сөздердің реестр бойын қамту пайызы

Рет саны (і=)	Кері-әліпбилі жиілік сөздіктегі сөз табы және белгісі	Әр сөз табына қатысты сөздердің реестрдегі саны	Сөздердің реестр бойын қамту пайызы	Бір топ сөз таптарына қатысты сөздердің реестр бойын қамту пайызы
1	2	3	4	5
1.	Зат есім –зт.	1753	38,775	38,775
2.	Етістік –ет.	1236	27,339	66,114
3.	Сын есім –сн.	963	21,301	87,415
4.	Үстеу –ұс.	245	5,419	92,834
4.	Шылау –ил.	88	1,946	94,780
6.	Есімдік –ес.	86	1,902	96,682
7.	Еліктеуіш сөз –ел.	51	1,128	97,810
8.	Сан есім –са.	45	0,995	98,805
9.	Одағай сөз –од.	34	0,752	99,557
10.	Модаль сөз –мд.	16	0,354	99,911
11.	Көмекші есім-ке.	4	0,088	100%
		Қосындысы: 4521	100%	

Кері-әліпбилі жиілік сөздік бойынша жеке сөз табына қатысты сөздердің мәтін көлемін қамту пайызы

Рет саны (і=)	Кері-әліпбилі жиілік сөздіктегі сөз таптары және олардың белгіленімі	Әр сөз табына қатысты сөздердің мәтін ішіндегі қосынды абсолютті жиілігі	Әр сөз табына қатысты сөздердің мәтінді қамту пайызы	Бір топ сөз таптарына қатысты сөздердің мәтін көлемін қамту пайызы
1	2	3	4	5
1.	Етістік –ет.	9947	34,646	34,646%
2.	Зат есім –зт.	9069	31,588	66,234%
3.	Сын есім –сн.	3321	11,567	77,801%
4.	Есімдік –ес.	2091	7,283	85,084%
4.	Шылау –ил.	1813	6,315	91,399%

6.	<i>Үстеу –үс.</i>	<i>1134</i>	<i>3,950</i>	<i>95,349%</i>
7.	<i>Сан есім –са.</i>	<i>645</i>	<i>2,247</i>	<i>97,596%</i>
8.	<i>Модаль сөз –мд.</i>	<i>357</i>	<i>1,243</i>	<i>98,839%</i>
9.	<i>Көмекші есім –ке.</i>	<i>156</i>	<i>0,543</i>	<i>99,382%</i>
10.	<i>Еліктеуіш сөз –ел.</i>	<i>94</i>	<i>0,327</i>	<i>99,709%</i>
11.	<i>Одағай сөз –од.</i>	<i>83</i>	<i>0,289</i>	<i>100%</i>
	<i>Қосындысы: 28710</i>		<i>100%</i>	

39-кестедегі жеке сөз табына қатысты сөздердің реестр бойын және мәтін көлемін қамту пайыздары жайлы мәліметтерді статистикалық сипаттау әрекеті ыңғайлы болу үшін оны екі кесте түрінде, яғни **40** және **41-кестелер** бойынша қарастыруды жөн көрдік.

40-кестеде жеке сөз табына қатысты сөздердің кері-әліпбилі жиілік сөздіктегі реестр бойындағы саны арқылы олардың реестрдегі үлесі пайыздық салмақ арқылы анықталды. **40-кестеде** көрініс тапқандай, әр сөз табына қатысты сөздердің саны әртүрлі болуынан біз олардың аз, орташа немесе көп кездесуінің статистикалық сипатын айта аламыз. Мысалы, біз қарастырып отырған кері-әліпбилі жиілік сөздіктің реестрлік тізімінде 4521 сөз болса, олардағы 11 сөз табына қатысты сөздердің тек реестрден алатын пайыздық салмағы ғана емес, сонымен бірге мәтін ішінде қайталана қолдана келіп, мәтінді қамту пайызының да аз не көптігін сөз етуге болады. Сол сияқты, тек әр сөз табының қолданылуы ғана емес, олардың топтарының да статистикасын сипаттай аламыз.

Мысалы, **40-кесте** бойынша **зат есімге** қатысты сөздердің реестрде **2 мыңға** жуық кездесіп (**1753 рет**), реестр бойының **38,775 пайызын** қамтып жатқанын (немесе шамамен **39 пайызын**) байқаймыз. Сол сияқты, **етістік сөз табына** қатысты реестрлік сөздерді де жеке айтатын болсақ, олар да реестр бойында зат есімнен кейін ең көп кездесетін реестрлік сөздер қатарына жатады, яғни олардың саны **1236 тең** және реестр бойының **27,339 пайызын** қамтиды екен. Бір сөзбен айтқанда, аталған зат есім мен етістік сөздерді біріктіріп қарастырсақ, олар кері-әліпбилі жиілік сөздіктің реестрінде ең көп кездесіп, барлық реестр бойының **66-дан** аса пайызын қамтып жатқанына көз жеткізуге болады. Осылайша **40-кесте** мәліметтерін үш топқа бөліп қарастырсақ, мысалы, реестрде сан жағынан ең көп кездесетін **1-топқа**: *Зат есім (зт.), Етістік (ет.), Сын есім (сн.), Үстеу (үс.);* реестрде сан жағынан орташа кездесетін **2-топқа**: *Шылау (шл.), Есімдік (ес.), Еліктеуіш сөз (ел.), Сан есім (са.);* реестрде сан жағынан ең аз кездесетін **3-топқа**: *Одағай сөз (од.), Модаль сөз (мд.), Көмекші есім (ке.).*

Енді осы аталған топтардың реестр бойын қамту пайызына тоқталайық. **1-топтағы**: *зат есім, етістік, сын есім, үстеу* сөздер реестр бойының **92,834 %**, **2-топтағы**: *шылау, есімдік, еліктеуіш сөз, сан есім* сөздер реестр бойының **5,971 %**, **3-топтағы**: *одағай сөз, модаль сөз, көмекші есім* ең аз кездесетін сөздер реестр бойының **1,194 пайызын** қамтып жатыр екен.

41-кестедегі реестрдегі әр сөз табына қатысты сөздердің қайталана қолдануының қосынды абсолютті жиіліктерінің мәтін көлемін қамту пайызы жайлы мәліметтерге статистикалық сипаттама берейік.

41-кестедегі статистикалық деректердің негізінде сипаттама жазу, яғни әр сөз табына қатысты сөздердің қайталана қолданып, реестр бойын емес, мәтін көлемін қамтудың статистикасын шығару үшін ең алдымен саны 11-ге тең сөз таптарын олардың жиі, орташа, сирек қолдануларына қарай үш топқа бөліп қарастыруды жөн санадық. Сондықтан, **41-кестедегі** статистикалық деректерге сүйене отырып, **1-топқа** ең жиі қолданған 9947 рет қолданып, мәтіннің **34,646 пайызын** қамтып, жиілік сөздіктің 1-ші орнына ие болып отырған **етістік сөз табын** және абсолютті жиілігі **9069-ға** тең, ал мәтінді қамту пайызы **31,588-ге** тең жиі қолдану жағынан екінші орынды алып тұрған **зат есім** сөз табын **1-топқа** жатқызуды ұйғардық. Ең жиі қолданыстағы екі **сөз табынан-ақ** тұратын бұл **1-ші топ** мәтіннің **66,234%** қамтиды. Сол сияқты, **5 сөз табына** қатысы бар орташа жиілікті сөздерден тұратын, яғни **сын есім, есімдік, шылау, үстеу, сан есімге** қатысты сөздер **2-топты** құрайды және олар қайталана қолданып, мәтіннің **31,362**. Енді ең сирек жиілікті қолданыстағы соңғы **3-топқа** келесі сөз таптары жатады: **модаль сөз, көмекші есім, еліктеуіш сөз, одағай сөздер**. Аталған **3-топтағы** сөздер қайталана қолдана келе, барлық мәтіннің тек болғаны **2,402 пайызын** ғана қамтитыны дәлелденді.

Сонымен, сөздердің кері-әліпбилі жиілік сөздігі бойынша сөз таптарының реестр бойын қамтуына қарай зат есім сөздер көп кездеседі. 4521 реестр сөзден тұратын бұл жиілік сөздікте зат есімдер 1753 реестр сөзді, ал етістіктер 1236 сөзді құрайды. Екеуі қосылып, реестр бойынның 40 пайызға жуығын алады екен. Одан кейінгі орында сын есімдер тұр.

Ал сөз таптарының мәтінде қайталана қолданыла келе, абсолютті жиіліктері бойынша жоғарыдағы сөз таптарының жиілік дәрежесі өзгереді. Мәтінде жиі қолданылуы бойынша етістіктер зат есімдерді басып озып, алдыңғы орынға шығып кетеді. Демек, реестр бойын қамту пайызы жағынан зат есімдер алдыңғы орында, мәтінді қамту пайызы бойынша, етістіктер алдыңғы орында, ал екеуінде де сын есімдер үшінші орынды иеленеді. Модаль сөздер, көмекші есімдер, еліктеуіш сөздер, одағай сөздер сирек кездесетіндерге жатады.

Қазақ тіліндегі сөздердің жиілікті-әліпбилі жиілік сөздігіне қатысты статистикалық сипаттама

Тілдік фактілерді сандық ұғымдарға жүгініп баяндау – қазақ тіл білімін зерттеуші ғалымдарына да тән. Өйткені қай кездегі болмасын қазақ тілі жайлы зерттеулердің бәрінде дерлік *аз, көп, көптеген, жиі, сирек, өнімді, өнімсіз, мол, жуық, тең, шамалас, көп рет* т.б. шама, мөлшерді көрсететін сөздер кездесіп отырады және бұлардың мәнін нақты санмен көрсетуге талаптанушы ғалымдар да бар. Сөйтіп, қолданбалы тіл білімінің бүгінде «Статистикалық лингвистика» деп аталып жүрген жаңа саласының алғашқы нышандары мен белгілері, міне, осылардан басталады.

Сөздіктердің «жиілік сөздік» түрі әліпбилі-жиілік сөздіктен басқаша, дәлірек айтқанда, әр сөздің (сөзтұлғаның) қолдану жиілігінің дәрежесіне қарай орналасады: ең бірінші ретте орналасатын мәтіндегі ең жиі қолданылған сөз (не сөзтұлға), екінші, үшінші (тағы тағылар) ретте орналасатын сөздер – кездесу жиіліктері бірте-бірте кеміп отыратын сөздер (сөзтұлғалар). Егер бірнеше сөздің (не сөзтұлғаның) жиіліктері тұрақтылық сипатта болса, яғни абсолютті жиіліктері бір-біріне тең болып келсе, онда ол сөздер (сөзтұлғалар) жиілік сөздікте әліпби тәртібімен реттеледі.

Ана тіліміздің немесе басқа да туыстас (не туыстас емес) тілдердің әр стильдік мәтіндеріне қатысты жасалған **жиілік сөздіктер** сол тілдің лексикалық құрылымын терең зерттеуде, лексиканың жалпы функционалдық стильге ортақ бөлігін ажыратуда септігі мол.

Сондай-ақ, жалпы халықтық лексиканың, кірме сөздер мен терминдердің, неологизмдердің және басқа лексикалық топтардың тілдің жалпы лексика жүйесінен алатын орны жөнінде де жиілік сөздік бойынша көптеген сандық және сапалық мәліметтер алуға болады. Сөздердің саны мен тұлғалары арқылы тілдің лексикалық байлығы мен стильдік ерекшеліктері анықталады. Мұндай сөздіктерден зерттеуші жаңа сөзжасам жүйесіне қатысты да бағалы деректер ала алады. Сонымен бірге, жиілік сөздік мәліметтері қазақ тілін туыстас түркі тілдері және туыс емес тілдермен салыстыру – типологиялық зерттеу үшін де аса қажетті екенін атап өткен жөн.

Жиілік сөздіктер күнделікті қолданбалы сипаттағы міндеттерді шешуде де маңызды. Мәселен, әр түрлі типтегі минимум сөздіктерін жасауда және шет тілдерін (екінші тілді) үйрену мен оқытуға қажетті статистикалық әдістерді қолдануда да қажетті. Сонымен бірге жиілік сөздіктердің тілдік және сандық мәліметтері оқулықтар мен оқу құралдарын құрастыру ісінде тілдік материалдарды тиімді түрде орналастыруда және әр қилы лексикалық топтар мен грамматикалық категорияларды орынды түрде оқыту процесінде де таптырмас тілдік құрал рөлін атқара алады.

Жиілік сөздіктер материалдарының тіл білімін зерттеудегі қажеттілігі мен бағалылығы жөнінде Л.Н.Засорина мынадай пікір айтқан болатын: «Материалы частотных словарей исключительно ценны и для собственно лингвистических исследований. Они оказывают влияние на судьбы традиционной лексикографии. Ими пользуются в решении основной проблемы общей лексикологии – выделение словарного фонда активного и периферического словаря; они полезны и при изучении вопросов стилистики, семантики и литературной нормы языка» [319].

Қазақ тіліндегі сөздердің жиілікті-әліпбилі жиілік сөздігіне қатысты статистикалық сипаттама берер алдында ондай сөздіктің **42-кестедегі** үзіндісімен таныс болайық.

42-кесте

Қазақ тіліндегі сөздің жиілікті-әліпбилі сөздігінен үзінді

Рет саны №	Сөз/Сөз табы	Абсолютті жиілік	Бір топ сөздің мәтінді қамту пайызы
1	2	3	4
1	<i>бол/ет.</i>	666	2,320
2	<i>де/ет.</i>	541	4,204
3	<i>еді/ет.</i>	479	5,873
4	<i>кел/ет.</i>	407	7,290
5	<i>бір/са.</i>	352	8,516
6	<i>ал/ет.</i>	335	9,683
7	<i>да/шл.</i>	334	10,846
8	<i>бұл/ес.</i>	299	11,888
9	<i>тұр/ет.</i>	240	12,724
10	<i>өз/ес.</i>	238	13,553
11	<i>де/шл.</i>	231	14,357
12	<i>сол/ес.</i>	231	15,162
13	<i>отыр/ет.</i>	224	15,942
14	<i>жат/ет.</i>	218	16,701
15	<i>ол/ес.</i>	215	17,450

Рет саны №	Сөз/Сөз табы	Абсолютті жиілік	Бір топ сөздің мәтінді қамту пайызы
16	осы/ес.	214	18,196
17	көр/ет.	193	18,868
18	қал/ет.	179	19,491
19	үй/зт.	178	20,111
20	айт/ет.	176	20,724
21	бер/ет.	171	21,320
22	жоқ/мд.	166	21,898
23	күн/зт.	166	22,476
24	шық/ет.	163	23,044
25	кет/ет.	161	23,605
26	жүр/ет.	144	24,107
27	көз/зт.	144	24,608
28	жер/зт.	143	25,106
29	қара/ет.	136	25,580
30	іш/зт.	135	26,050
31	бала/зт.	132	26,510
32	бас/зт.	131	26,966
33	біл/ет.	119	27,381
34	көп/сн.	118	27,792
35	сөз/зт.	115	28,192
36	бар/ес.	114	28,589
37	ауыл/зт.	113	28,983
38	бар/ет.	113	29,377
39	мен/шл.	113	29,770
40	түс/ет.	109	30,150
41	үлкен/сн.	109	30,529
42	соң/шл.	105	30,895
43	қыл/ет.	99	31,240
44	бар/мд.	98	31,581
45	жасқ/зт.	97	31,919
46	ат/зт.	94	32,247
47	екі/са.	91	32,564
48	ет/ет.	90	32,877
49	сал/ет.	89	33,187
50	қой/ет.	88	33,494
51	не/ес.	86	33,793
52	алды/ке.	84	34,086
53	ел/зт.	84	34,378
54	баста/ет.	81	34,660
55	өт/ет.	81	34,943
56	кісі/зт.	79	35,218
57	бірақ/шл.	75	35,479
58	мен/ес.	74	35,737
59	кір/ет.	73	35,991
60	ақ/сн.	72	36,242
61	қол/зт.	71	36,489
62	енді/үс.	67	36,722
63	жол/зт.	67	36,956
64	адам/зт.	64	37,179
65	бет/зт.	63	37,398
66	күл/ет.	63	37,618
67	қара/сн.	63	37,837
68	жалғыз/сн.	61	38,049
69	жан/зт.	61	38,262
70	мал/зт.	61	38,474
71	ғой/шл.	60	38,683
72	қас/зт.	60	38,892
73	тап/ет.	60	39,101

Рет саны №	Сөз/Сөз табы	Абсолютті жиілік	Бір топ сөздің мәтінді қамту пайызы
74	<i>аз/сн.</i>	59	39,307
75	<i>үсті/ке.</i>	59	39,512
76	<i>жігіт/зт.</i>	58	39,714
77	<i>қарай/шл.</i>	58	39,916
78	<i>ғана/шл.</i>	57	40,115
79	<i>бас/ет.</i>	56	40,310
80	<i>және/шл.</i>	56	40,505
81	<i>тарт/ет.</i>	56	40,700
82	<i>қыз/зт.</i>	55	40,892
83	<i>күйеу/зт.</i>	54	41,080
84	<i>жас/сн.</i>	53	41,264
85	<i>жет/ет.</i>	53	41,449
86	<i>кез/зт.</i>	53	41,634
87	<i>қатты/сн.</i>	51	41,811
88	<i>тағы/шл.</i>	51	41,989
89	<i>шеше/зт.</i>	51	42,166
90	<i>керек/мд.</i>	49	42,337
91	<i>бой/зт.</i>	48	42,504
92	<i>тіл/зт.</i>	48	42,672
93	<i>жыл/зт.</i>	47	42,835
94	<i>уақыт/зт.</i>	47	42,999
95	<i>басқа/сн.</i>	45	43,156
96	<i>біз/ес.</i>	44	43,309
97	<i>суық/сн.</i>	43	43,459
98	<i>түс/зт.</i>	43	43,608
99	<i>әлі/үс.</i>	42	43,755
100	<i>ойла/ет.</i>	42	43,901
101	<i>түн/зт.</i>	42	44,047
102	<i>ақ/шл.</i>	41	44,190
103	<i>арт/ет.</i>	41	44,333
104	<i>қалың/сн.</i>	41	44,476
105	<i>әңгіме/зт.</i>	40	44,615
106	<i>жібер/ет.</i>	40	44,754
107	<i>мына/ес.</i>	40	44,894
108	<i>әйел/зт.</i>	38	45,026
109	<i>ки/ет.</i>	38	45,158
110	<i>көңіл/зт.</i>	38	45,291
111	<i>көш/зт.</i>	38	45,423
112	<i>тау/зт.</i>	38	45,556
113	<i>әке/зт.</i>	37	45,684
114	<i>жай/зт.</i>	37	45,813
115	<i>қазақ/зт.</i>	37	45,942
116	<i>қала/зт.</i>	37	46,071
117	<i>қар/зт.</i>	37	46,200
118	<i>тай/зт.</i>	37	46,329
119	<i>ара/зт.</i>	36	46,454
120	<i>аи/ет.</i>	36	46,580
121	<i>барлық/ес.</i>	36	46,705
122	<i>қызыл/сн.</i>	36	46,830
123	<i>сен/ес.</i>	36	46,956
124	<i>сү/зт.</i>	36	47,081
125	<i>жақсы/сн.</i>	35	47,203
126	<i>орта/зт.</i>	35	47,325
127	<i>соқ/ет.</i>	35	47,447
128	<i>есті/ет.</i>	34	47,565
129	<i>жұрт/зт.</i>	34	47,684
130	<i>қайт/ет.</i>	34	47,802
131	<i>өзге/сн.</i>	34	47,921

Рет саны №	Сөз/Сөз табы	Абсолютті жиілік	Бір топ сөздің мәтінді қамту пайызы
132	<i>таста/ет.</i>	34	48,039
133	<i>күй/зт.</i>	33	48,154
134	<i>мін/ет.</i>	33	48,269
135	<i>ой/зт.</i>	33	48,384
136	<i>сияқты/шл.</i>	33	48,499
137	<i>сұра/ет.</i>	33	48,614
138	<i>ауыз/зт.</i>	32	48,725
139	<i>кітап/зт.</i>	32	48,837
140	<i>құлынишақ/зт.</i>	32	48,948
141	<i>ма/шл.</i>	32	49,060
142	<i>өл/ет.</i>	32	49,171
143	<i>сөйле/ет.</i>	32	49,282
144	<i>аяқ/зт.</i>	31	49,390
145	<i>бүгін/үс.</i>	31	49,498
146	<i>бірге/үс.</i>	31	49,606
147	<i>дәл/үс.</i>	31	49,714
148	<i>кім/ес.</i>	31	49,822
149	<i>қазір/үс.</i>	31	49,930
150	<i>топ/зт.</i>	31	50,038
----	-----	----	-----
277	<i>қайғы/зт.</i>	17	60,045
278	<i>қалай/ес.</i>	17	60,104
279	<i>құры/ет.</i>	17	60,164
280	<i>қыр/зт.</i>	17	60,223
281	<i>салқын/сн.</i>	17	60,282
----	-----	----	-----
512	<i>жүгір/ет.</i>	9	70,024
513	<i>зор/сн.</i>	9	70,056
514	<i>кезең/зт.</i>	9	70,087
515	<i>кейбір/ес.</i>	9	70,118
516	<i>кешкі/сн.</i>	9	70,150
----	-----	----	-----
960	<i>шам/зт.</i>	5	80,003
961	<i>шама/зт.</i>	5	80,021
962	<i>шана/зт.</i>	5	80,038
963	<i>шанишы/ет.</i>	5	80,056
964	<i>шапишы/ет.</i>	5	80,073
----	-----	----	-----
1962	<i>құр/үс.</i>	2	90,000
1963	<i>құрал/зт.</i>	2	90,007
1964	<i>құрам/зт.</i>	2	90,014
1965	<i>құрмет/зт.</i>	2	90,021
1966	<i>құрылым/зт.</i>	2	90,028
----	-----	----	-----
4510	<i>іркіл/ет.</i>	1	99,962
4511	<i>ірікте/ет.</i>	1	99,965
4512	<i>ірілік/зт.</i>	1	99,969
4513	<i>іріткі/зт.</i>	1	99,972
4514	<i>іс/ет.</i>	1	99,976
4515	<i>істік/зт.</i>	1	99,979
4516	<i>іші-бауыр/зт.</i>	1	99,983
4517	<i>ішіп-же/ет.</i>	1	99,986
4518	<i>экономикалық/сн.</i>	1	99,990
4519	<i>январь/зт.</i>	1	99,993
4520	<i>япырай/од.</i>	1	99,997
4521	<i>япырау/од.</i>	1	100
	Барлығы:	28710	

Сөздік пен мәтін арақатынасын анықтаудың ең бір қолданбалылық маңызы зор түрі – жиілік сөздіктегі сөздің не сөздер тобының мәтін бойын қамту дәрежесін айқындау. Мәселен, шет тілін не ана тілін үйренуде не үйретуде минимум сөздіктер жасау қажеттігі туатыны белгілі. Минимум сөздікке енетін сөздер сан жағынан аз болғанымен, мәтін ішінде көп қайталанып барып, оның өн бойын қамту мүмкіндігі мол. Немесе тілімізде кейбір сөздер сирек қолданылғанымен, ондай сөздерді ескермеу, мәтін мазмұнының (сөйлем мағынасының) дұрыс ашылмауына әкеліп соғуы ықтимал.

Жиілік сөздіктің құрылымы бойынша жиі қолданыстағы сөздер сөздік бойының бас жағында орналастындығын ескеріп, олардың мәтін мен сөздікті қамту пайызы жайлы мәліметтер **43-кестеде** берілді.

43-кесте

Бір топ сөздің мәтін мен сөздік бойын қамту пайызы

Топтар рет саны	Рангтық шекаралық	Сөздік бойын қамту пайызы	Мәтін бойын қамту пайызы
1	2	3	4
1	1	0,022	2
2	1–6	0,132	10
3	1–19	0,420	20
4	1–40	0,885	30
5	1–78	1,725	40
6	1–150	3,318	50
7	1–277	6,127	60
8	1–512	11,325	70
9	1–960	21,234	80
10	1–1962	43,397	90
11	1–4521	100	100

43-кестедегі статистикалық мәліметтерде жиілікті-әліпбилі сөздіктің реестріндегі сөздердің 1-ші номерінен басталып топ-топқа бөлініп, ең соңғы номерге қарай біртіндеп өсетіндігін байқауға болады. Мысалы, ең алғашқы топқа жиілік сөздіктегі ең жиі кездесетін «**бол**» етістігі мәтін ішінде **666 рет** қолданып, жалғыз өзі-ақ мәтіннің **2,320** пайызын қамтып жатқанын айтуға болады. Әрі қарай, ең жиі кездестін 2-ші топтағы 6 сөздің алдыңғы екеуіне жататын «**де**», «**еді**» етістіктерінің абсолютті жиіліктері **541** және **479 рет** қолданылып, мәтіннің 3,553 пайызын қамтитынын жиілік сөздіктен айқындауға болады. **43-кестенің** 4-бағанасы бойынша әр топ мәтін көлемінің белгілі пайызын қамту ұстаным етілген, яғни мәтін көлемінің **2, 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100** пайыздарын қамтитын бөліктері арнайы қарастырылды.

Бұл кестедегі мәліметтер сөздік пен мәтін арақатынасына статистикалық сипаттама жазуға мүмкіндік береді. Сол себепті, мәтін көлемін қамту пайызын анықтауға сәйкес сол сөздер тобының реестр бойын қамту пайыздары да анықталған (**3-бағана**). **43-кестенің** 3-бағанасында берілген пайыздық мәліметтерге, яғни құрылған топтардың көпшілігінің сөздік реестрінен алатын орны аз шамада, мәселен, сөздік реестрінде барлығы 4521 сөз тіркелген, ал соның реттік саны 1÷40 аралығындағы реестрлік сөздер реестр бойының 0,885 пайызын ғана қамтығанымен, қайталана қолданып келіп, мәтіннің 30 пайызын қамту мүмкіндігіне ие болған. Мұндай нәтижені қортындылайтын болсақ, сөздердің реестрдегі саны аз болғанына қарамай, жиі қолдану нәтижесінде барлық мәтіннің 30 пайызын қамти алатын мүмкіндігі бар. Сол сияқты, **43-кестедегі** реестрлік топтардың 10-тобы реестр бойының 1÷1962 аралығында орналасып, яғни реестр бойының 43,397 пайызын (50 % -ға жетпесе де), қайталана қолдану нәтижесінде барлық мәтіннің 90 пайызын қамтып жатыр екен. Осы тәріздес басқа да статистикалық деректерді зерттеуші **43-кесте** бойынша қорытынды жасауына болады.

Енді **44-кестедегі** жиілікті-әліпбилі сөздік бойынша бірдей жиілікті сөздердің реестр бойы мен мәтін бойын қамту пайызына қатысты статистикалық мәліметтерге сипаттама берейік.

44-кесте

Жиілікті-әліпбилі сөздік бойынша бірдей жиілікті сөздердің реестр мен мәтін бойын қамту пайызы

Сөз жиілігі	Реестрдегі сөз саны	Сөздік бойын қамту пайызы (%)	Жиынтық абсолютті жиілік	Мәтін бойын қамту пайызы (%)
1	2247	49,701 %	2247	16,517 %
2	709	15,682 %	1418	4,939 %

3	359	7,941 %	1077	3,751 %
4	231	5,109 %	924	3,218 %
5	168	3,716 %	840	2,926 %
6	106	2,345 %	636	2,215 %
7	79	1,747 %	553	1,926 %
8	79	1,747 %	632	2,201 %
9	55	1,216 %	495	1,724 %
10	45	0,995 %	450	1,567 %

Бірдей жиілікті сирек қолданатын сөздерді (сөзтұлғаларды) жеке қарастырсақ, ең бірінші байқалатын жайт – жиілігі кеміген сайын ондай сөздердің санының да өсуі. Мәселен, ең сирек қолданыстағы сөздердің кездесу жиілігінің кемуі (азаяуы) олардың сөздіктің бірлігі ретіндегі сандық мөлшерінің ұлғаюына да әкеліп соғады. Сондықтан, **1 рет** қолданыста болатын сөздердің саны **2 реттік** қолданыстан әрі көп, әрі мәтін мен сөздік бойын қамту жағынан да алдында тұрады. Сол сияқты, жиіліктері **2 реттен** болатын сөздер саны мен мәтінді қамту мүмкіндігі **3 реттегіне** қарағанда көп. Мысалы, жиілігі **1-ге тең** сөздер біз қарастырып отырған жиілік сөздіктің реестрлік қатарында 2247 рет орын алған, ал бұл сан бірдей жиілікпен кездесетін басқа сөздерге қарағанда ең көбі деуге болады және бұл сан – 2247-ге тең және реестрдегі барлық 4521 сөздің 49,701 пайызын, яғни барлық реестрлік сөздердің жартысын қамтып жатыр деуге болады. Сонымен бірге аталған 2247 сөз бір реттен ғана қолданыла отырып, мәтін көлемінің 16,517 пайызын қамтитынын жиілік сөздіктен анықтауға болады.

Сол сияқты, жиіліктері 2-ге, 3-ке, 4-ке, ... 10-ға және т.б. бұлардан 1 санына өсіп отыратын жиіліктер санына тең болып қолданылған реестрлік сөздердің кездесу саны өскен сайын, олардың реестр бойын және мәтін көлемін қамту пайыздары міндетті түрде азая түсетіні тек қазақ тілінің заңдылығы ғана емес, барлық тілдерге ортақ заңдылық деуге болады.

Сонымен, сөздердің жиілікті-әліпбилі сөздігі бойынша, **42-кестеде** мәтіннің 50 пайызын қамтитын жиі қолданылатын сөздер тізімі (150-ші *топ* деген сөзге дейін) толықтай берілді, ал 60, 70, 80, 90, 100 пайызын қамтитын сөздер үзік түрінде қысқартылған. **43-кестеде** жиілігінің кему тәртібіне қарай сөздер 10 топқа топтастырылып берілген. Ең алғашқы топқа жиілік сөздіктегі ең жиі кездесетін «**бол**» етістігі мәтін ішінде **666 рет** қолданып, жалғыз өзі-ақ мәтіннің **2,320** пайызын қамтыған. **Бол** етістігінің ең жоғарғы жиілікті көрсетуі бұдан бұрын шыққан сөздіктерде де орын алған. **Бол** етістігінің жоғары жиілікті көрсетуі оның көмекші етістік болып, грамматикалық мағына үстеуші қызметімен тікелей байланысты деуге болады. Өйткені жиі қолданылу, грамматикалық абстракция жасайтын грамматикалық бірліктерге тән қасиет. Жиілік сөздікте **бол** етістігі сияқты жоғары жиілікте тұрған көп сөз осы көмекші етістіктер. Мысалы, *де, еді, кел, ал, тұр, отыр, жатыр, көр, айт, бер, шық, кет, жүр, бар, тұс, қыл, сал, қой, баста* т.б. Сол сияқты жиілік сөздікте шылаулардан *да, де, мен, бірақ, гоі, қарай, ғана, және, тағы* шылаулары, сондай-ақ есімдіктер (*бұл, өз, сол, ол, осы, бар, мен*) жиі кездескен. Бұл жиілік сөздік тек көркем шығарма мәтіндерінен алынғандықтан, термин сөздер аз, тіптен кездеспейді десе де болады.

Қорытынды. Әріптер мен әріп тіркестерінің жиіліктерін анықтау қазақ әліпбиін латын қарпіне көшірудегі бірнеше теориялық-практикалық бағыттағы мәселелерді шешуге септігін тигізеді. Әсіресе, әріп, әріп тіркестерінің жиілігі мәтінді қолмен теруде жылдамдықты арттыру үшін латын қаріпті қазақ пернетақтасына әріптерді тиімді орналастыруда қажет.

Қазақ тіл білімінде әріптерді статистикалық тұрғыдан зерттеудің тарихы 1973 жылы жарық көрген «Қазақ тексінің статистикасы» атты еңбектен басталады деуге болады.

Кітапта қазақ тіліндегі әріп жиілігі бойынша жасалған зерттеулерге шолу жасалып, қазақ тіліндегі жиі кездесетін дыбыстар (әріптер) мен сирек кездесетін әріптердің жиілігі бойынша сипатталды. Зерттеулердегі жанрлық, екі тілдегі (қазақ және өзбек говорлары) әріптердің жиілігі бойынша салыстырмалы талдаулардан әріп жиілігі бойынша негізінен ұқсас, барабар жиынтық шамалар алынғанын байқаймыз.

Ұсынылып отырған қазақ әріптерінің жиілік сөздігі А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу және жасау» мегажобасы бойынша орындалған «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігінің» бір түрі ретінде алынған үлкен бір нәтиже – «Сөзформалардың жиілік сөздігінің» мәтінінен алынды. Қазақ әріптерінің жиілік сөздігі екі түрлі нұсқада жасалды. Бірі – «Қазақ тіліндегі әріптердің әліпбилі-жиілік сөздігі», екіншісі «Қазақ тіліндегі әріптердің жиілікті-әліпбилі жиілік сөздігі».

Бұның алдында жасалған әріптердің статистикалық талдауларындағыдай, қазақ тілінде ең жиі кездесетін әріп **А** фонемасы. Одан кейінгі орында **Е, Ы** фонемалары. Ал **Ө, Ү, Ү** дыбыстарының сирек кездесуі қазақ тілінде ерін үндестігінің жазуда сақталмауынан болар деп ойлаймыз. Яғни бұл дыбыстар түбір сөздер құрамында болғанмен, қосымшалар құрамында езулік дыбыстармен жазылғандықтан, аз санды көрсетіп отыр. Ал дауыссыздар ішінде ең жиі кездесетін әріп **Н** фонемасы, **Т, Р, Л** әріптері жиілігі

бойынша екінші орында. 30-орында тұрған Ә-ден төмен тұрған әріптердің барлығы (я, х, ц, ф, в, э, ь, ю, һ, ь, ч, щ, ё) кірме әріптер. Ә әрпінің сирек кездесуі бір жағынан қосымшаларда кездеспеуінен болуы да мүмкін.

Қазақ тіл білімінде әріп тіркестерін статистикалық тұрғыдан зерттеудің тарихы да 1973 жылы жарық көрген «Қазақ тексінің статистикасы» атты еңбектен басталады. Бұл ретте Қ.Бектаев, А.Қ.Жұбановтың «Графема-фонема тіркестерінің жиілік тізімдері туралы», А.Қ.Жұбановтың «Қазақ текстеріндегі әріптер тіркестерінің статистикасы», Е.Агманов пен А.Қ.Жұбановтың «Распределения частот появления сочетаний знаков в орхонно-енисейской письменности», Қ.Бектаевтың «Қарақалпақ тіліндегі фонема тіркестерінің статистикасы» атты еңбектерін атап айтуға болады.

Ұсынылып отырған қазақ әріптер тіркесінің жиілік сөздігі жоғарыда аталған «Сөзформалардың жиілік сөздігінің» мәтінінен алынды.

Қазақ әріп тіркестерінің жиілік сөздігі екі түрлі нұсқада жасалды. Бірі – «Қазақ тіліндегі әріп тіркестерінің әліпбилі-жиілік сөздігі», екіншісі – «Қазақ тіліндегі әріп тіркестерінің жиілікті-әліпбилі жиілік сөздігі».

Екіәріптік жиілік сөздікте әртүрлі тіркестердің рет саны 1160-қа тең, ал осы екіәріптік тіркестер қайталанып қолданыла келіп, олардың абсолютті жиіліктерінің қосындысы 67.604670 мәтін бойындағы екіәріптік тіркестердің 100 пайызын құрайды. Ең жиі тіркесетін әріп тіркестері ретінде **ар, , ан, ал, ын, да, та, ен, ер, қа, де, ін, ла, ды, ты...** атауға болады. Осы сөздіктің жоғары жиілікті бөлігінен үзінді ретінде берілген 217 екіәріптік тіркес барлық мәтіннің 90 пайызын қамтиды. Статистикалық мәліметтер толық болу үшін біз өз зерттеуімізде сөз басында және сөз соңында кездесетін екіәріптік тіркестерінің де жиілік сөздіктерін құрастырдық.

Әліпби ауыстыруда маңызды мәселелердің бірі – әріптерді пернетақтада орналастыру. Әріптерді пернетақтада орналастыруда қандай ұстанымдарға сүйенеміз деген мәселенің басын ашып алу қажет. Оның *біріншісі* – пернетақтадағы ағылшынша жазатын латын қаріптерінің тұрған орнын сақтап, кирилдегі қазақша әріптер тұрған жоғарғы жақ қатарға жаңа таңбаларды орналастыру. Бұл ағылшын пернетақтасында тұрған латын қаріптерін басуда шатастырмау үшін тиімді деуге болады. *Екіншісі* – ағылшын пернетақтасындағы латын қаріптерін сақтай отырып, жоғары жаққа емес, негізгі үш қатардағы бос орындарға жаңа таңбаларды қою. *Үшіншісі* – әлемдік тіл білімінде ұстанылатын принцип – пернетақтада әріптерді қолданыста жиі кездесуіне қарай орналастыру, яғни жиі кездесетін әріптерді пернетақтада басқанда оңай, икемді басылатын жерлерге қою болып табылады.

Әріптерді пернетақтада тиімді орналастыру мәселесіне қатысты А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімі қолданыстағы әріптердің кездесу жиілігін анықтады. Осы жиілік талдау (әріп және әріп тіркесінің жиілік сөздіктері) нәтижесі бойынша қазақ әріптері мен әріп тіркестерінің жиі кездесуі ескеріліп орналастырылған пернетақтаның пилоттық жобасы ұсынылды.

Пернетақтада әрбір әріптің кирилдегі және латындағы баламалары келтірілді. Пернетақтаның ортаңғы бөлігінде жиілік сөздіктегі ең жиі қолданылған әріптер орын алды, ал олардың оң жақтарында екіәріптік тіркес жиілік сөздігінен алынған әріптер орналастырылды. Пернетақтаның шеткі жақтарына сирек кездескен әріптер орналастырылды. Осы әріптер орналастырылған пернетақтада теруге арналған арнайы компьютерлік бағдарлама жасалды. Жиілік талдау бойынша орналастырылған латын әріптері бірнеше пернетақта батырмасына жапсырылып, бұл пернетақта нұсқасының мәтін теруге ыңғайлы, тиімділігі уақыт пен сапасына қарай сынақтан өткізілуде.

Фонетика саласындағы буын теориясы ең күрделі және маңызды мәселелердің бірі деуге болады. Буынның жиілік сөздігін алу басқа тілдік бірліктерге қарағанда күрделірек. Өйткені қазақ тілінде сөздерді буынға бөлу айтылымда жақсы ажыратылғанмен, кирилл қарпінің әсерінен көптеген сөздерімізді буын жігін сақтамай жазу нормаға түскендіктен, ауызша буынды басқаша дыбыстаймыз, жазуда басқаша жазамыз. Сондықтан сөздерді буынға бөлу жазуға бағына бермейді.

Қ.Жұбановтың “Буын жігін қалай табуға болады?” атты мақаласында буындардың моделі арқылы “буын жігін оңай, механик түрде табуға болады” – дейді. Қазақ тіл білімінде белгілі ғалым Қ.Бектаев қазақ буындарының жиілік сөздігін 1973 жылы шыққан «Қазақ тексінің статистикасы» атты жинақта береді.

Қазақ буындарының жиілік сөздігін қазіргі заманауи және қазақ тілінің барлық стильдерін қамтитын мәтіндерден алу мақсатында «Қазақ тіліндегі буындардың жиілік сөздігін» ұсынып отырмыз. Бұл жиілік сөздікті жасауда буын жігін автоматты жолмен ажырату қиын болғандықтан, Қолданбалы лингвистика бөлімінің серверде орналастырылған «Қазақ тілінің мәтіндер корпусынан» қазақ тілінің бес стилі бойынша жасалған 6 миллион сөзқолданыстан тұратын мәтіндер жинағынан әр стиль бойынша 10 000 сөзқолданыстан, барлығы – 50 000 сөзқолданыстан тұратын мәтін алынып, «қолдап» буынға бөлінді, яғни «Қазақ тілі буындарының жиілік сөздігін» құрастырудан бұрын көлемі 50 мың сөзқолданыстан тұратын мәтін бойынша сөзформалардың жиілік сөздігі құрастырылды. Бұл сөзформалардағы сөзтізбенің рет саны 32304 сөзформаға тең.

Бұл «Қазақ тіліндегі буындардың жиілік сөздігі» дәстүрлі типі бойынша үш түрлі нұсқада жасалды. «Қазақ тіліндегі буындардың әліпбилі-жиілік сөздігі», «Қазақ тіліндегі буындардың жиілікті-әліпбилі сөздігі» «Қазақ тіліндегі буындардың кері әліпбилі-жиілік сөздігі».

Кітапта берілген «Қазақ тілі буындарының жиілік сөздігінде» қазақ тіліндегі буындардың реттік саны – 1225, олардың қайталана қолданылуы негізінде буындардың қосынды жиілігі 124063-ке тең. Буынның жиілік сөздігі бойынша, қазақ тілінде сан жағынан бітеу буындар (үш және төрт әріпті) көп екен. Жоғарыда 1225 реестрдің 952-сін құрап, 40 пайызын осы бітеу буындар алады. Бітеу буындардың екі моделі бойынша пайыздық көрсеткішін анықтайтын болсақ, $C+V+C+C$ төрт әріпті бітеу буын – 0,24 %, $C+V+C$ үш әріпті бітеу буын – 40,753%. Алайда бітеу буындардың саны көп болғанмен, ашық буындар кездесу жиілігі жағынан бітеу буындарды басып озады. Мәселен, жоғарыдағы буындардың жиілікті-әліпбилі сөздігіндегі жоғары жиіліктегі 26 буынның 25-і ашық буындар. Ашық буындар реестр саны бойынша 173 болғанмен, мәтінде қайталана қолданылып, мәтіннің 55 пайызға жуығын құрайды. Ал тұйық буындар реестр саны бойынша 100-ге жетпейді және жоғары жиіліктегі 26 буын реестрінің құрамында кездеспейді. Мәтінде қайталанып қолданыла келе, мәтіннің 4,24% пайызын ғана құрайды. Үш әріпті тұйық буындарға қарағанда екі әріпті тұйық буындар көп, жиілік сөздікте үш әріпті тұйық буындар 9 ғана болса, 91-і екі әріпті тұйық буындар, екеуі қосылып 100 реестрлік қатарды құрайды.

Қайсібір тілде болмасын сөздер жалғыз өздері тұрып, бір-бірімен байланыспаса, ой дұрыс жеткізілмейді. Сөз бен сөзді байланыстырудың құралы тілдегі грамматикалық бірліктер болып табылады. Грамматикалық бірліктер (қосымшалар, көмекші сөздер) түбір сөздерге жалғанып не тіркесіп келіп, сөздерді байланыстырады. Тілдегі лексемалар сияқты қосымшалардың да байланысу тәсілдері мен қолданыс аясы бар. Сөз түрлендіруші қосымшалар әдетте сөздерге талғамай жалғанады да, сөздерді түрлендіреді. Осындай сөз түрлендіруші қосымшалардың саны (варианттарын қосқанда) мен түрленім формалардың санын және олардың мәтіндердегі қолданыс жиілігін анықтаудың маңызы зор.

Ә.Ахабаев пен Қ.Бектаев зат есімдердің, Ә.Ахабаев есімдіктердің морфологиялық құрылымына талдау жасаса, С.Мырзабеков туынды түбір туынды етістіктердің, Қ.Бектаев пен С.Мырзабеков етістіктің форма өзгерткіш аффикстеріне, А.Белботаев ғылыми-техникалық стильдегі сын есім аффикстеріне, А.Жұбанов пен Е.Жұбанов «Абай жолы» романындағы сын есімдердің лексика-морфологиялық формаларына статистикалық талдаулар жасады.

Қазақ тіліндегі түрленім қосымшаларының, яғни форма тудырушы қосымшалардың жиілігі Қолданбалы лингвистика бөлімі құрастырған «Қазақ тілінің мәтіндер корпусы» деп аталатын 6 миллионнан тұратын бес стильден алынған корпус мәтіндерінен алынды.

Мәтіндерден қосымшалар жиілігін алу үшін мәтін алдымен морфологиялық анализатордан өткізілді. Морфологиялық анализатор автоматты түрде мәтіндегі сөздерді түбір мен қосымшаға бөліп, содан соң лемматизацияланған (түбірі бөлінген) бөліктен бөлек екінші жағындағы сөзтүрленім формаларын арнайы қосымшалар кестесі бойынша бөлшектеп және кестеде берілген шартты грамматикалық белгіленімдері бойынша сипаттап шығады. Содан кейін бірдей қосымша бөліктерін грамматикалық сипаттамаларымен бірге топтастырып, бірдей формалардың санын шығарады. Ұсынылып отырған қосымшалар сөздігі осылай автоматты әдіспен алынып отыр. Автоматты әдіс болғандықтан, омонимдерге қатысты кейбір нақты емес жағдайлар кездесуі мүмкін. Алайда 95 пайыз дұрыс ақпарат береді деп ойлаймыз.

«Қазақ тіліндегі қосымшалардың жиілік сөздігі» әдеттегідей үш типте жасалды: «Қазақ тіліндегі қосымшалардың әліпбилі-жиілік сөздігі», Қазақ тіліндегі қосымшалардың жиілікті-әліпбилі сөздігі», «Қазақ тіліндегі қосымшалардың кері әліпбилі-жиілік сөздігі».

Біз қарастырған мәтіндерде түрленім қосымшалардың 26 түрі айқындалды. жоғарыдағы статистикалық мәліметтерді қорытындыласақ: қосымша атауларының 12-сі жоғары жиілікте кездеседі. Олар: **тәуелдік жалғау, табыс септік, есімше, көсемше, жіктік жалғау, барыс септік, көптік жалғау, жатыс септік, ілік септік, тұйық етістік, шығыс септік, болымсыздық жұрнақ** түрлері қайталана қолданыла келіп, мәтіннің 93,74 пайызын қамтыған. Осы қосымша атаулары ішінде жиілігі жағынан **тәуелдік жалғау, табыс септік, есімше, көсемше** түрлері мәтіннің 55,33 пайызын қамтып, қазақ тілінде ең жиі кездесін қосымшалар екендігін көрсетеді.

Түрленім формалар дегеніміз – сөздің түбіріне (негізгі және туынды) жалғанатын қосымшалардың жеке немесе бірінің үстіне бірі жалғануындағы сөздің түрленуі.

Түрленім формалардың жиілік сөздігі де жоғарыда аталған 6 миллиондық корпус мәтінінен автоматты жолмен алынды. Олар: «Қазақ тіліндегі түрленім формаларының әліпбилі-жиілік сөздігі», Қазақ тіліндегі түрленім формаларының жиілікті-әліпбилі сөздігі», «Қазақ тіліндегі түрленім формаларының кері әліпбилі-жиілік сөздігі».

Жоғарыдағы түрленім формалардың жиілік сөздіктерінде түрленім форма саны – 2944. Абсолютті жиілігі ең жоғары түрленім формалар тәуелдік жалғаулары болып тұр. Мәселен -і/ТЖ 6 миллион сөзқолданыстан тұратын мәтінде 335313 рет кездессе, жуан варианты -ы/ТЖ 160419 рет кездесіп, екеуі

қосылып, бүкіл мәтіннің 10 пайызын құрайды. Бұл жерде түрленім форманың жиілік сөздігі болғандықтан байқайтынымыз – тәуелді жалғаудың 3 жағының жеке дара қолданысының жиі кездесуі.

Түрленім формалардағы жиілік негізінен жалаң қосымшалар жиілігімен шамалас. Бұдан қазақ тілінде түрленім формалары дара, жалаң тұлғада жиірек кездесетінін байқаймыз.

Сонымен қатар, қосымшалардың түрленім формалардың жиілік сөздігіндегі реестр бойында кездесуіне қарай сан жағынан ең бірінші орынға ие болып тұрған түрленім формасы – **жіктік жалғау (ЖЖ)** реестрде 538 рет кездесіп, 2945 реестрлік бірліктің **18,27** пайызын қамтиды. Бұдан қазақ тілінде сөздер жіктік жалғауымен жиі түрленіп қолданылатынын көреміз, яғни бұл жіктік жалғауының предикаттық қызметімен тікелей байланысты болса керек.

Сонымен бірге **жіктік жалғаудан** басқа да реестр бойында сан жағынан жоғары сатыдағы түрленім формаларына жататындар: **табыс септік, тәуелдік жалғау, барыс септік, ілік септік, көмектес септік, шығыс септік, жатыс септік, салыстыру форма** қосымшалары екені анықталды. Бұл қазақ тіліндегі септік жалғауларының сөз байланыстырушылық қызметімен байланысты. Ал тәуелдік жалғаудың реестрдегі түрленім формалар құрамында көп кездесуі оның жалпы жиілік сөздіктегі бірінші орынға шығуына да ықпал еткен. Ал салыстыру формасының реестр бойындағы жоғары жиіліктегі топқа енуі *-дай/дей* қосымшасының кез келген сөзге жалғанып, сөз бойында жалғаулар сияқты еркін қолданысымен байланысты.

29-кестедегі статистикалық мәліметтер бойынша тұжырым жасайтын болсақ, жіктік жалғау түрленім форма реестрінде жиі кездесуі жағынан, яғни реестрді қамту пайызы жағынан ең жоғары жиілікті көрсетіп, тізімде бірінші болып тұрған болса, мәтінді қамту пайызы жағынан жоғары жиілікті тәуелдік жалғауы алып кетеді. Тәуелдік жалғаулары 6 миллион сөзқолданыстан тұратын мәтіннің 18,80 пайызын құрайды. Ал табыс септігі 12, 23 пайызын, жіктік жалғау – 9,48 пайызын, барыс септігі – 8,83 пайызын қамтиды. Осы төрт түрленім қосымша қосылып мәтіннің 50 пайызға жуығын қамтиды екен.

Қазіргі кезде қазақ лексикологиясының аса бір маңызды мәселесінің бірі – қазіргі қазақ тілінің қолданыстағы лексикалық жүйесінің шекарасын айқындау. «Қазақ тілінің жиілік сөздігі», ең алдымен, жиі қолданыстағы сөздік қорымыздың шекарасын анықтап алу үшін өте қажет.

Қазақ тіліндегі сөздердің жиілік сөздіктерінің статистикалық деректері қазақ тілінің лексикалық құрамын жан-жақты зерттеуде салыстырмалы талдауды жүзеге асыруға, сөз табына қатысты нақты фактологиялық мәліметтер беруге, тұтастай алғанда, қазақ тілінің көптеген теориялық мәселелерін шешуге мүмкіндік туғызады.

70-жылдары Қ.Бектаевтың басшылығымен және жетекшілігімен А.Қ.Жұбанов, С.Мырзабеков, А. Белботаев, Ә.Ахабаев т.б. зерттеушілер жиілік сөздіктер құрастыру ісімен айналыса бастады. Абай тілі сөздігінің жиілік сөздігі, М.Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстінің жиілік сөздіктері, сонымен қатар, ертегі тілінің, публицистика тілінің, математика терминдерінің жиілік сөздіктері жарық көрді.

Осы жиілік сөздіктерден кейін қазақ тілінде жиілік сөздіктер құрастыру ісі тоқтап қалды. 2012-2014 жылдары А.Байтұрсынұлы атындағы ТБИ Қолданбалы лингвистика бөлімі аз көлемдегі қаржымен «Қазақ тілінің квантитативтік құрылымы (Қазақ тілінің жиілік сөздігі)» деген гранттық тақырып аясында бұрын жарық көрген сөздіктердің басын біріктіру арқылы әртүрлі стильдерді қамтитын біртұтас жиілік сөздікті құрастырып, баспаға ұсынды.

2016 жылы Білім және ғылым министрі Сағадиевтің тапсыруымен мемлекеттік тілді оқытудың тиімді әдістемесін жасау мақсатында лексика-грамматикалық минимумдар үшін қажетті қазақ тілінің жиілік сөздігін құрастыру ісі А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтына тапсырылған болатын. Осы тапсырма бойынша институт қысқа мерзімнің ішінде «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі» жарық көрді.

«Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігін» құрастыруға көркем әдебиет, публицистикалық стиль, ғылыми, публицистикалық, сөйлеу стильдер мәтіндері қамтылған, яғни қазақ тілінің 5 функционалдық стилі сөздіктің базасын құрайды. 36 265 сөзтізбеден (сөз, лексикалық бірлік) тұратын бұл сөздік дәстүрлі сөздіктер түрлері болып табылатын үш түрлі құрылымда (Әліпбилі-жиілік сөздік; Кері әліпбилі-жиілік сөздік; Жиілікті-әліпбилі сөздік) жасалған. Сонымен қатар бұл сөздік әрбір стильдер бойынша да «Таралым сөздігінде» (Распределительный словарь) жіктеліп берілген.

Жиілік сөздік жасаудың әдіс-тәсілдері әртүрлі. Соның бірі – мәтінді сөзформалар сөздігіне түсіріп, сөзді түбірге келтіру. Екіншісі – мәтінді морфологиялық анализатор арқылы өткізіп, түбір мен оған қойылатын сөз табы белгісімен бірге автоматты жолмен алу. Біріншісі көп қол жұмысын керек етеді. Мұндайда қосымша жалғанғанда түбір сөздердің омонимдерін ажырату мүмкін болса, түбір формадағы сөздерге келгенде олардың сөз табына қатысын анықтау қиын болады.

Екіншісі оңай, тез жүзеге асырылғанмен, жүз пайыздық шынайылықты бермейді. Бұл әдісте те омонимдер автоматты түрде ажыратылмайды. Автоматты жолмен омонимдері ажыратылған жиілік сөздіктерді тек омоним ажыратылған мәтіндерден ғана алуға болады.

Осы орайда Қолданбалы лингвистика бөлімі қызметкерлері проза жанры (М.Әуезов, Ә.Кекілбаев т.б.) бойынша 500 000 сөзқолданыстан тұратын мәтіндерге «қолдап» морфологиялық белгіленім қойған болатын. Біз ұсынып отырған жиілік сөздік осы сөз таптары қолмен қойылған, омонимдері ажыратылған, яғни омоним жоқ мәтіннен алынды. Сөздің жиілік сөздігі бойынша әртүрлі сипаттағы жиілік талдаулар жасалды. Мәселен, 500 000 сөзқолданыстан тұратын мәтінде Қ және Т әрпінен басталатын сөз саны 1019 реестрлік сөзді құрап, барлық реестрлік сөздер ұзындығының **22,539 пайызын** қамтиды екен. Сөз басында кездесетін әріптердің (осы әріптен басталатын сөздердің) мәтіндегі абсолюттік жиіліктері реестрдегі кездесу санынан басқаша. Бұл статистикалық мәліметтер бойынша, қазақ тілінде мәтін ішінде сөз басында жиі қолданылатын әріп – **Б**, одан кейін – **Қ**. Одан кейін – **К, Ж, А, Т, С, Д, Е, О**. Осы 10 әріп мәтінде сөз басында жиі қолданыла келе, 500 сөзқолданыстан тұратын мәтіннің 80 пайызға жуығын құрайды.

Сөздіктердің басым көпшілігінде сөздер алдыңғы дыбыстар бойынша әліпби тәртібімен орналасса, кері әліпби сөздікте, керісінше, сөз бен сөзтұлғалар соңғы әріп-дыбысынан басталып әліпби тәртібіне келтіріледі және сөздердің соңғы жағынан тегістеліп беріледі. Сөздіктің бұл түрі «Кері әліпби-сөздік» немесе тек **«Кері сөздік»** деп аталып жүр. Жиілік сөздіктің кері әліпби түрінде реестрлік сөзге (сөзтұлғаға) қосылған біркелкі жалғаулар мен жаңа сөз жасаушы немесе сөз түрлендіруші жұрнақтар бір жерге жинақталып берілуі тілді зерттеушілер үшін аса құнды тілдік мәліметтер болып табылады.

Сөздердің кері-әліпбилі жиілік сөздігі бойынша сөз таптарының реестр бойын қамтуына қарай зат есім сөздер көп кездеседі. 4521 реестр сөзден тұратын бұл жиілік сөздікте зат есімдер 1753 реестр сөзді, ал етістіктер 1236 сөзді құрайды. Екеуі қосылып, реестр бойынның 40 пайызға жуығын алады екен. Одан кейінгі орында сын есімдер тұр.

Ал сөз таптарының мәтінде қайталана қолданыла келе, абсолютті жиіліктері бойынша жоғарыдағы сөз таптарының жиілік дәрежесі өзгереді. Мәтінде жиі қолданылуы бойынша етістіктер зат есімдерді басып озып, алдыңғы орынға шығып кетеді. Демек, реестр бойын қамту пайызы жағынан зат есімдер алдыңғы орында, мәтінді қамту пайызы бойынша, етістіктер алдыңғы орында, ал екеуінде де сын есімдер үшінші орынды иеленеді. Модаль сөздер, көмекші есімдер, еліктеуіш сөздер, одағай сөздер сирек кездесетіндерге жатады.

Сөздіктердің «жиілік сөздік» түрі әліпбилі-жиілік сөздіктен басқаша, дәлірек айтқанда, әр сөздің (сөзтұлғаның) қолдану жиілігінің дәрежесіне қарай орналасады: ең бірінші ретте орналасатын мәтіндегі ең жиі қолданылған сөз (не сөзтұлға), екінші, үшінші (тағы тағылар) ретте орналасатын сөздер – кездесу жиіліктері бірте-бірте кеміп отыратын сөздер (сөзтұлғалар).

Сөздердің жиілікті-әліпбилі сөздігі бойынша, ең жиі кездесетін **«бал»** етістігі мәтін ішінде **666 рет** қолданып, жалғыз өзі-ақ мәтіннің **2,320** пайызын қамтыған. **Бал** етістігінің ең жоғарғы жиілікті көрсетуі бұдан бұрын шыққан сөздіктерде де орын алған. **Бал** етістігінің жоғары жиілікті көрсетуі оның көмекші етістік болып, грамматикалық мағына үстеуші қызметімен тікелей байланысты деуге болады. Өйткені жиі қолданылу, грамматикалық абстракция жасайтын грамматикалық бірліктерге тән қасиет. Жиілік сөздікте **бал** етістігі сияқты жоғары жиілікте тұрған көп сөз осы көмекші етістіктер. Мысалы, *де, еді, кел, ал, тұр, отыр, жатыр, көр, айт, бер, шық, кет, жүр, бар, тұс, қыл, сал, қой, баста* т.б. Сол сияқты жиілік сөздікте шылаулардан *да, де, мен, бірақ, гоі, қарай, ғана, және, тағы* шылаулары, сондай-ақ есімдіктер (*бұл, өз, сол, ол, осы, бар, мен*) жиі кездескен. Бұл жиілік сөздік тек көркем шығарма мәтіндерінен алынғандықтан, термин сөздер аз, тіптен кездеспейді десе де болады.

4.3 Ауызша тіл мәтіндері жиілік сөздігінің лингвостатистикалық сипаттамасы

4.3.1 Ауызша тіл мәтіндерінің жиілік сөздігін жасау технологиясы және дереккөздері

Жиілік сөздіктер жасауда алынған мәтіннің құрамына қарай бір тілдің жиілік сөздігі немесе қандай да бір ақын-жазушының жиілік сөздігі немесе қандай да бір стильдің жиілік сөздігі болады. Бұл аталғандар жазба тілдің мәтіндері бойынша жасалатын болса, жиілік сөздіктерді ауызша тілдің мәтіндері бойынша да құрастыруға болады.

Бір тілдің жиілік сөздіктерінде, мысалы, қазақ тілінің жиілік сөздігінде, сол тілдің лексикалық қабатын құрайтын, яғни толық қамтитын барлық стиль мәтіндері қамтылады.

Жиілік сөздіктерді белгілі бір стиль түрінен да жасауға болады. Мұндай жиілік сөздікке сол стильдің мәтіндері ғана алынады. Мысалы, ғылыми мәтіндердің жиілік сөздігі немесе көркем стильдің жиілік сөздігі т.б. Кейде қандай да бір ғылым саласының өзі (мысалы, математика, химия т.б.) де нысанға алынуы мүмкін, мысалы қазақ тілінде математика мәтіндерінің жиілік сөздігі құрастырылған.

Сонымен қатар белгілі бір жазушы тілінің жиілік сөздігін алу да маңызды. Қазақ тілінде мұндай жиілік сөздіктің ең үлкені – М.Әуезовтің 20 томдық шығармалары бойынша жасалған жиілік сөздік. Одан басқа «Абай тілінің сөздігі» әрі түсіндірме сөздік, әрі реестрге алынған сөздердің Абай шығармаларында

қанша рет кездесетіні туралы статистикалық мәліметтер беріліп отырады. Сол сияқты F.Мүсіреповтің «Кездеспей кеткен бір бейне» повесінің жиілік сөздігін де атап айтуға болады.

Жиілік сөздік жасаудың тәжірибесінде оны үш типте (Әліпбилі-жиілік сөздік, Жиілікті-әліпбилі сөздік, Кері-әліпбилі жиілік сөздік) түзу дәстүрлі әдіске жатады. Сонымен қатар стильдердің бәрін қамтып беретін үлестірімді (распределительный) деп аталатын да түрі бар.

Жиілік сөздікті алу жұмыстарын мынадай кезеңдерге бөліп көрсетуге болады:

1-кезең. Мәтіндік базаны жинақтау. Мәтіндік базаға негізінен ауызша түрде ауызекі тілдесімнен таспаға жазылып алынған, сол сияқты интернет желісіндегі аудио және видеожазбалар, телеарналардағы сұхбаттар, әртүрлі шоу-бағдарламалар т.б. алынды. Олар жиілік сөздік алуға беру үшін қолдап қағазға түсірілді. Ауызша тілден қағазға түсірілгендегі мәтін көлемі **50 мың** сөзқолданыстан асады.

Ауызша тіл мәтіндерін жинау қазақ тілінің барлық стильдеріне қатысты жинақтау жоспарланған болатын. Алайда кейбір стиль түрлеріне қатысты көркем стильдің ауызша формасын табу қиындық тудырды. Сол сияқты ресми стильдің ауызша формасында мәтіндер көлемі аз болды. Жинақталған мәтіндер негізінен ауызекі сөйлеу тілі, конференция, кездесу мәтіндері болып келді. Осылайша барлық стильді қамтымайтындықтан және жинақталған мәтіндердің ара-салмағы (көлемі) әртүрлі болғандықтан, жиілік сөздіктің барлық стильді қамтитын үлестірілімді (распределительный) жиілік сөздік түрі жасалмады. Яғни жинақталған мәтіндерді стильге жіктеп беру мүмкін болмады.

Жиілік сөздікке алынған мәтіндер (**дереккөздер**) мыналар:

- отбасы, дастархан басында, демалыс уақытында үйде жазылған әңгімелер;
- телефонмен сұхбаттар;
- серуенде, көшеде айтылған әңгімелер;
- студенттер арасындағы әңгімелер;
- студент, мұғалім арасындағы талқылаулар, жиналыс;
- отырыстар кезінде жазылған әңгімелер;
- инстаграм желісінде жазылған тікелей эфирлер;
- жастар арасындағы еркін сұхбаттар;
- достар кездесуі;
- «Ұят емес» бағдарламалары;
- «Дау-дамай» бағдарламасы;
- «Ашық алаң» бағдарламасы;
- «Оңай емес» бағдарламалары;
- Бибігүл апа әңгімесі;
- «Жүрек тынысы» бағдарламалары;
- Алмас ақын, Құралай ханымның жастармен сұхбаттары;
- Қызғалдақ апайдың конференциядағы сөзі;
- Марғұлан Сейсембаймен кездесу;
- Қ.Жұбанов конференциясы;
- Әбдуали Қайдар конференциясы;
- Жас ғалымдар конференциясы;
- Қаралы жиын;
- мектептегі жиналыс;
- латын әліпбиін талдау жиналысы;
- ҚазҰУ конференциясы.
- жалпы жиналыс;
- Азаттық төлғаңалықтары;
- мұражай, әуежайда айтылған әңгімелер;
- Құралай ханымның әңгімелері, кездесулер, сұхбаттары;
- той, қырық су кезінде үлкен кісілер мен қонақтар арасындағы әңгімелер;
- үлкен кісілер, әженің әңгімелері.

2-кезең. 50 мың сөзқолданыстан тұратын ауызша тіл мәтіндерін **техникалық түзетуден өткізу.**

Бұл істе жинақталған мәтіндер ең алдымен, әріп қатеге тексерілді. Өйткені қате сөздер жиілік реестрінде түсініксіздік тудырады да жазылу пішініне қарай жеке реестр сөз ретінде беріліп, жиілік саны дұрыс варианттағы сөзге қосылмай қалады. Әсіресе, қолдап қағазға түсірілген мәтіндерді тазарту біршама көп қол жұмысын қажет етеді. Мәселен, жазба мәтіндер көбіне редакцияланған кітаптар, журналдар болып келеді, ал ауызша тіл мәтіндерін жазба тіл мәтіндеріне айналдыру біршама уақыт алады.

3-кезең. Тазартылған қара мәтін парадигмалық қатармен әліпби ретімен XL-парақшаға түсірілді. Бұл парақшада сөздер түбір тұлғасында емес, түрленген формада тұрады (сөзформа/сөзтұлға). Бұл нұсқада сөзформалардың мәтінде кездесу жиілігі екінші бағанда сөздің жанында көрсетіледі. Бұл жұмыс арнайы

программамен жүзеге асады. Түбір сөздердің жиілік сөздігін алу үшін алдымен сөзформалар сөздігі жасалатындықтан, біз зерттеу жұмысымызда алдымен ауызша тіл мәтіндеріндегі сөзформалардың жиілік сөздігін құрастырдық. 2-тарауда бұл сөздікке де статистикалық талдаулар жасалды.

Жиілік сөздіктегі екінші техникалық тазалау осы әліпбилі жиілік сөздікте жасалады.

4-кезең. Берілген сөзформалар тізімінен жалқы есімдер, қысқарған сөздер, орысша жазылған сөздер алынып тасталады, яғни бөлек файлға жинақталады. Өйткені жалпы сөздік жасау ісінде онимдер берілмейді. Сондықтан жалқы есімдер жиілігі жеке дара жиілік сөздіктің соңынан берілді. Осындай жиілік сөздіктің лексикалық қабатын сұрыптап, олардың жиілігін анықтағаннан кейін, 2-тарауда ауызша тіл мәтіндерінде кездескен төл сөздер, оним сөздер, орыс сөздері, қысқарған сөздер, термин сөздердің мәтінді қамту пайыздарын шығардық.

5-кезең. Жиілік сөздік алдымен сөзформалардың тізімінен жасалады. Ал сөздердің (түбір тұлғаның) жиілік сөздігін жасау үшін сөзформалар түбірге келтірілуі керек болады. Мұны тілде лемматизация, түбірге келтіру деп атайды. XL-парақшада жиілігі қоса берілген тізімдегі сөзформалар түбірге келтіріліп, олардың жиілігі қолдап қосылып отырды. Мұндай лемматизацияны автоматты морфологиялық анализаторлар арқылы да жасауға болады. Алайда автоматты лемматизациядан көбіне қате кетеді, сондықтан түбірге келтіру қолдап жасалды.

6-кезең. Сөздердің жиілік сөздігінде олардың сөз таптарына қатысын көрсету де маңызды. Жалпы сөздік құрастыру тәжірибесінде сөздердің сөз табы қысқартылып беріледі. Осы орайда біз келесі кезеңде түбірге келтірілген сөздерге қолдап сөз табына қатысына қарай, белгі қойып отырдық. Соның нәтижесінде кері әліпбилі сөздікте ауызша тіл мәтіндеріндегі сөз таптарының кездесу жиілігін де анықтай алдық. Сөз табын қоюда біршама қиындықтар кездесті. Өйткені сөздер контекстен тыс тізім түрінде тұрғандықтан, олардың, әсіресе омоним сөздердің, омограф формалардың сөз табын ара-гидік шамамен қойдық. Түрленім формада олардың сөз табына қатысын формалары арқылы анықтауға болады, ал түбір тұлғада нақтылық болмайды. Сондықтан қолдап леммаға келтіріліп, сөз таптары да қолдап қойылғанмен, омоним сөздерде аз-маз ауытқулар болуы мүмкін. Кейде жиілік сөздіктер құрастыру тәжірибесінде сөз таптарын да морфологиялық анализаторлар арқылы қоюға болады. Бірақ бұл әдісте де қиыншылықтар кездеседі.

7-кезең. Ауызша тіл мәтіндері жоғарыда аталғандай кезеңдерден өткеннен кейін, арнайы компьютерлік программамен сөздер сортталып (сортировка – бірдей сөздер/сөзформалар) қосылады және қайта әліпбиленеді, яғни түзету, тазалау, түбірге келтіру, сөз табын қою кезеңдерінде орын ауысып кеткен сөздер автоматты жолмен қайта әліпбиге түсіріледі. Сонымен қатар олардың абсолютті жиіліктері бойынша мәтінді қамту пайызы қоса шығарылып берілді.

8-кезең. Әліпбилі-жиілік сөздік толық жоғарыдағы процестерден өткеннен кейін соңғы нұсқасында сөздіктің жиілікті және кері-әліпбилі сөздік деп аталатын түрлері алынды. Осылайша ауызша тіл мәтіндерінің жиілік сөздігі үш нұсқада дайындалды.

Дайын жиілік сөздіктер жасалғаннан кейін осы жиілік мәліметтер бойынша ауызша тіл мәтіндерінің жиілік сөздіктеріне лингвостатистикалық талдаулар жасадық. Лингвостатистикалық талдауларда сөзформалардың және сөздердің кездесу жиілігін, олардың сөзтізбедегі реестр қамту пайызын және мәтінді қамту пайыздарын анықтап, жиілігіне қарай, топтастырып, кестелер арқылы көрсеттік. Біз құрастырған бұл ауызша тіл мәтіндерінің жиілік сөздігі болашақ көптеген ғылыми зерттеулерге материал болады деп сенеміз. Ал оларға жасалған статистикалық талдауларды басқа да тілдік құбылыстарға қатысты сандық талдауларда қолдануға болады.

4.3.2 Ауызша тіл мәтіндеріндегі сөзформаның «Әліпбилі-жиілікті сөздігі» бойынша жүргізілген статистикалық талдау

Ауызша тіл мәтіндеріндегі сөздердің жиілік сөздіктерін түзу үшін алдымен сөзформалардың жиілік сөздігі алынуы қажет, содан кейін ғана жартылай автоматты тәсілмен сөздердің жиілік сөздіктері:

- 1) Әліпбилі-жиілік сөздік,
- 2) Жиілікті-әліпбилі сөздік,
- 3) Кері-әліпбилі жиілік сөздіктер түзіледі.

Сол себепті, ең алдымен сөзформалардың жиілік сөздіктері туралы сөз етпекпіз. Сөзформалардың «Әліпбилі-жиілік сөздігінің» үзіндісі төменде **1-кестеде** берілді.

Ауызша тіл мәтіндеріндегі сөзформаның «Әліпбилі-жиілік сөздігінің» үзіндісі

№	Сөзформа	Абсолютті жиілік	Бір топ сөзфор-маның мәтінді қамту пайызы
1	А	19	0,037874
2	Аа	15	0,067775
3	Ааа	3	0,073755
4	Абзал	2	0,077742
5	Абырой	5	0,087709
6	Авария	1	0,089702
7	Автоматты	6	0,101662
8	Автор	2	0,105649
9	Авторы	3	0,111629
10	Агрессивті	1	0,113623
11	Агрессивтік	2	0,117610
12	Агрессиясын	1	0,119603
13	Агрессор	2	0,123590
14	Агрессорға	1	0,125583
15	Агудің	1	0,127576
16	Аға	29	0,185385
17	аға-әпкелері	1	0,187378
18	Ағады	1	0,189371
19	Ағай	3	0,195351
20	Ағайға	2	0,199338
21	Ағайды	1	0,201332
22	Ағайдың	2	0,205318
23	Ағайдыңшы	1	0,207312
24	Ағаймен	1	0,209305
25	Ағайын	2	0,213292
26	Ағалар	1	0,215285
27	Ағаларым	2	0,219272
28	Ағаларымыз	2	0,223259
29	Ағаларымыздың	1	0,225252
30	ағалы-інілі	1	0,227246
31	Ағалық	1	0,229239
32	Ағам	9	0,247179
33	Ағамның	1	0,249173
34	Ағамыз	16	0,281067
35	Ағамызға	1	0,283060
36	Ағамыздың	2	0,287047
37	Ағаны	3	0,293027
38	Ағаның	1	0,295021
39	Ағартушы	1	0,297014
40	Ағартушыларымыздың	1	0,299007
41	Ағартылып	1	0,301001
42	Ағасы	3	0,306981
43	Ағаш	2	0,310968
44	Ағаштардың	1	0,312961
45	Ағылшын	18	0,348842
46	Ағылшынға	1	0,350835
47	Ағылшындар	3	0,356815
48	Ағылшынды	2	0,360802
49	Ағылшынның	1	0,362796
50	Ағылшынша	2	0,366782
51	Ағым	1	0,368776
52	Ағымнан	1	0,370769
53	Ағып	1	0,372762
54	Ағыс	2	0,376749
55	Ағыста	1	0,378743
56	Ағысы	1	0,380736
57	Адал	2	0,384723
58	Адам	103	0,590041

№	Сөзформа	Абсолютті жиілік	Бір топ сөзфор-маның мәтінді қамту пайызы
59	Адамбыз	2	0,594028
60	Адамгершілік	3	0,600008
-----	-----	-----	-----
10570	Экономикамен	1	99,7827
10571	Экран	1	99,7847
10572	Экранға	1	99,7867
10573	Экранда	1	99,7887
10574	Экспонаттар	1	99,7907
10575	Электронды	1	99,7927
10576	Электір	1	99,7947
10577	Эмоцияларын	1	99,7967
10578	Энергетикалық	1	99,7987
10579	Энергия	4	99,8066
10580	Энергияңызды	1	99,8086
10581	Энергиясы	2	99,8126
10582	Энергиясын	1	99,8146
10583	Эпизодтарды	2	99,8186
10584	Эпизодтық	1	99,8206
10585	Эссе	1	99,8226
10586	Этажға	2	99,8266
10587	Этажда	1	99,8286
10588	Этаждағы	1	99,8306
10589	Этажына	1	99,8326
10590	Этнограф	1	99,8345
10591	Этнографпын	1	99,8365
10592	Эфирге	1	99,8385
10593	Эфирінде	1	99,8405
10594	Юбка	1	99,8425
10595	Юникодқа	1	99,8445
10596	Яғни	72	99,9880
10597	Ярмарка	3	99,9940
10598	Ярмаркаға	2	99,9980
10599	Ярмарканың	1	100

Сөзформалардың «Әліпбилі-жиілік сөздігінің» деректері бойынша сипатталатын статистикалық мәліметтер негізінде (**1-кесте**) біз екі фактіге арнайы тоқталдық.

Оның **біріншісі**—белгілі бір әріптен басталып жазылатын сөзформалардың реестр бойындағы саны және олардың реестр бойын қамту пайызы.

Екіншісі—белгілі бір әріптен басталып жазылатын сөзформалардың қолдануларының абсолютті жиіліктері, олардың қосынды абсолютті жиілігі және ондай сөзформалардың қайталана қолданыла келіп, мәтін көлемін қамту пайызы.

Енді осының біріншісі – сөзформалардың әліпбилі-жиілік сөздігі мәліметтері бойынша жасалған сөзформалардың реестрдегі саны мен реестр бойын қамту пайызы туралы статистикалық деректермен **2-кесте** бойынша танысуға болады.

2-кестенің құрылымына келетін болсақ, ол 5 тік бағанадан және 35 көлденең қатардан тұрады. Кестенің 1-бағанасында – статистикалық мәліметтердің рет саны, 2-бағанада – сөздіктегі сөзформалардың бастапқы әріптерінің тізімі берілген. Ауызша тіл мәтіндерінің сөзформа сөздігінде мұндай бастапқы әріптердің саны 35, яғни олар **2-кестеде** көлденең жатқан 35 қатарды алып жатыр. Ескеретін нәрсе, ол –сөзформалардың «Әліпбилі-жиілік сөздігінің» реестрінде сөзформалар әліпби ретімен орналасқан да, ал ұсынып отырған **2-кестеде** статистикалық сипаттама берудің талаптарына сәйкес оларды жиілік сөздік түзу ережесімен орналастырамыз. Яғни бұл кестеде сөзформалардың бастапқы әріптерінің реестрлік қатарда қайталана кездесу жиілігіне қарай жоғарыдан төмен қарай тіземіз. Ең жиі кездескен (**1039 рет**)«**Т**» әрпінен, біртіндеп кему дәрежесіне қарай орналастырып, осы ретпен қалған әріптерді 1-ақ рет кездескен «**Ч**» әрпі аралығына қоямыз. 3-бағанаға реестр бойында бастапқы әріптері сәйкес келетін сөзформалардың саны жазылды. Сонымен, **2-кестенің** бұл 3-бағанасында бастапқы әрпі «**Т**»-ға тең және реестр бойында **1039 рет** кездесетін сан орналасты. Әрі қарай, дәл осы әдіспен **Б, Қ, К, Ж** және т.б. әріптер орналасып келіп, ең соңында реестр бойында **1-ақ** рет қана кездескен «**Ч**» әрпі орналасты, Бұлар «1039» бен «1» аралығында кему тәртібімен кестенің 3-бағанасынан орын алады.

Сөзформаның «Әліпбилі-жиілік сөздігі» бойынша реестрлік бірлік топтарының сөздік бойын (реестрді) қамту статистикасы

№	Сөзформаның бастапқы әріптері	Реестр бойындағы сөзформа саны	Бастапқы әріпке сай жазылған сөзформаның реестр бойын қамту пайызы (%)	Бастапқы әріптері айырым табатын сөзформа тобының реестрді қамту пайызы
1	т	1039	9,802812	9,802812
2	б	1015	9,576375	19,379187
3	қ	1014	9,566940	28,946127
4	к	1011	9,538636	38,484763
5	ж	1008	9,510331	47,995094
6	а	996	9,397113	57,392207
7	с	749	7,066704	64,458911
8	м	450	4,245684	68,704595
9	о	413	3,896594	72,601189
10	д	365	3,443721	76,044910
11	е	313	2,953109	78,998019
12	ш	298	2,811586	81,809605
13	ө	273	2,575715	84,385319
14	ә	272	2,566280	86,951599
15	п	190	1,792622	88,744221
16	ұ	165	1,556751	90,300972
17	ү	165	1,556751	91,857722
18	н	152	1,434098	93,291820
19	і	140	1,320879	94,612699
20	р	111	1,047269	95,659968
21	и	65	0,613265	96,273233
22	з	63	0,594396	96,867629
23	х	49	0,462308	97,329937
24	у	40	0,377394	97,707331
25	ы	39	0,367959	98,075290
26	г	37	0,349090	98,424380
27	ғ	36	0,339655	98,764034
28	э	35	0,330220	99,094254
29	ф	32	0,301915	99,396169
30	в	29	0,273611	99,669780
31	л	23	0,217002	99,886782
32	ц	5	0,047174	99,933956
33	я	4	0,037739	99,971695
34	ю	2	0,018870	99,990565
35	ч	1	0,009435	100%
Сөзформа саны: 10599 Сөзқолданыс саны: 50166				

4-бағанада «Бастапқы әрпіне қарай жазылған сөзформаның реестр бойын қамту пайызы (%)» берілді. Белгілі бір сөзформаның реестр бойында кездесу саны белгілі болса, оның пайыздық мөлшерін табу қиындық тудырмайды. Кестедегі бастапқы әріптеріне сәйкес бір топ сөзформаның саны 3-бағанада жиіліктірінің кему тәртібімен орналасып тұрғаны белгілі. Олай болса, осы реестр бойындағы сөзформа санына сәйкес реестр бойын қамту пайызын да шығарамыз, бұл пайыздық өлшем 4-бағанада беріліп отыр. Айталық, ауызша тіл мәтіндері бойынша құрылған сөзформалардың «Әліпбилі-жиілік сөздігінің» деректері бойынша, ең жиі қолданатын сөзформалар «Т» әрпінен басталады екен және реестр бойында ең жиі кездеседі (1039 рет), реестр бойының 9,8 % пайызын, яғни 10 пайызға жуығын қамтиды. Реестр бойында ең сирек (1-ақ рет) кездескен «Ч» әрпінен басталатын жалғыз-ақ «Чайник» сөзі сөздік реестрінің небәрі 0,009435 пайызын қамтитыны анықталды. 2-кестенің 5-бағанасын «Бастапқы әріптері айырым табатын сөзформа тобының реестрді қамту пайызы» деп атадық. Егер 4-бағанада әрбір бастапқы әріпке қатысты сөзформалардың реестр бойын қамту пайызы анықталса, 5-бағананың 2-ші көлденең жолында 2 әріптен, яғни 2-кестенің «Т» мен «Б» әріптерінен басталып жазылатын сөзформаларды бірге қарастырсақ, онда олардың реестр бойын қамту пайыздарының қосынды нәтижелері 5-бағанадағы 2-ші көлденең жолдан орын алады, яғни $9,802812\% + 9,576375\% = 19,379187\%$ деп жазылады.

да, олбастапқы әріптері 2 түрлі (Т және Б) сөзформалардың реестр бойын қамту пайыздарының қосынды нәтижесі болып табылады. Әрі қарай, осылайша 3, 4, 5, 6, ... 35 деп бәрін қосып есептейтін болсақ, онда бастапқы әріптердің қосынды нәтижесі 100 пайызға тең болуы қажет. Осылайша сөзформаның кез келген бастапқы әріптеріне қатысты реестр бойын және қамтитын пайыздық көрсеткішіне сай келетін сөзформалар жиынтығын немесе тобын **2-кестенің** 5-бағанасынан таңдап алуға мүмкіндік бар. Мысалы, осы кесте бойынша реестр бойы мен мәтін көлемін 30%, 50%, 80% пайыздарын қамтитын топтарды **2-кестеден** анықтау қажет болса, ең алдымен, реестр бойына қатысты іздейтін болсақ, 5-бағанадағы **28,946127** пайызды таңдауға болады, себебі бұл сан кестедегі **30%-ға** ең жақын сан деуге болады, сол сияқты **2-кестеде 50** пайызға жақын жатқан реестр бойын қамтитын сан, ол **47,995094**, яғни бұл топқа жататын сөзформалар: **Т, Б, Қ, К, Ж**-дан басталып жазылатын сөзформалар екен. Дәл осы тәріздес, біз реестрдің 80 пайызын қамтитын сөзформалар тобын да таба аламыз. Ол сан **2-кестенің** 5-бағанасындағы 12-ші көлденең жолындағы **81,809605** пайыздық көрсеткіш саны. Яғни бұл топқа: **Т, Б, Қ, К, Ж, А, С, М, О, Д, Е, Ш**-дан басталып жазылатын сөзформалар тобын жатқызуға болады. Осы тәріздес, пайыздық көрсеткіштерге сәйкес басқа да сөзформалар тобын анықтауға болады, Осы сияқты статистикалық деректермен **қосымшадағы** «Сөзформалардың әліпбилі-жиілік сөздігі» арқылы толығырақ танысуға болады.

Дәл осы тәріздес, белгілі әріптерден басталатын сөзформалардың қайталана қолданылуына байланысты, олардың мәтін көлемін қамтитын тобын да **3-кестенің** 5-бағанасы ішінен таңдап алуға болады.

3-кесте

Сөзформаның «Әліпбилі-жиілік сөздігі» бойынша реестрлік бірліктің бастапқы әрпіне қарай тобының мәтін көлемін қамту статистикасы

№	Сөзформаның бастапқы әріптері	Сөзформаның абсолютті жиілігі	Бастапқы әріпке сай келетін сөзформалардың мәтінді қамту пайызы	Біртоп сөзформаның мәтінді қамту пайызы (%)
1	б	7200	14,352350	14,352350
2	ж	4689	9,346968	23,699318
3	к	4528	9,026034	32,725352
4	с	4043	8,059243	40,784595
5	а	4021	8,015389	48,799984
6	қ	3425	6,827333	55,627317
7	м	3220	6,418690	62,046007
8	д	2916	5,812702	67,858709
9	о	2886	5,752900	73,611609
10	т	2716	5,414025	79,025635
11	е	2193	4,371487	83,397122
12	ө	1450	2,890404	86,287525
13	ә	1036	2,065144	88,352669
14	н	875	1,744209	90,096878
15	ү	772	1,538891	91,635769
16	ш	761	1,516964	93,152733
17	ғ	754	1,503010	94,655743
18	п	437	0,871108	95,526851
19	ұ	391	0,779412	96,306263
20	і	368	0,733565	97,039828
21	р	339	0,675756	97,715584
22	и	331	0,659809	98,375394
23	х	139	0,277080	98,652474
24	у	132	0,263126	98,915600
25	л	106	0,211298	99,126899
26	з	102	0,203325	99,330224
27	я	78	0,155484	99,485707
28	ф	55	0,109636	99,595343
29	э	54	0,107643	99,702986
30	ы	53	0,105649	99,808635
31	г	45	0,089702	99,898338
32	в	43	0,085715	99,984053

№	Сөзформаның бастапқы әріптері	Сөзформаның абсолютті жиілігі	Бастапқы әріпке сай келетін сөзформалардың мәтінді қамту пайызы	Біртоп сөзформаның мәтінді қамту пайызы (%)
33	ц	5	0,009967	99,994020
34	ю	2	0,003987	99,998007
35	ч	1	0,001993	100
Сөзформа саны: 10599 Сөзқолданыс саны: 50166				

3-кестенің 3-бағанасы – «Сөзформаның абсолютті жиілігі», 4-бағанасы – «Бастапқы әріпке сай келетін сөзформалардың мәтінді қамту пайызы» деп аталса, 5-бағана «Біртоп сөзформаның мәтінді қамту пайызы» деп аталады. Бұл 4-ші және 5-ші бағаналардың айырмашылығы: егер 4-бағанадағы статистикалық мәліметтер тек әліпбидің әрбір бастапқы әрпіне қатысты топтың мәтінді қамту пайызын ғана болса, 5-бағанадағы мәліметтер екі немесе одан да көп сөзформаның бастапқы әріптері бойынша топтардың мәтін көлемін қамту статистикасы болып табылады. Мәселен, **3-кестенің** 4-бағанасы «Бастапқы әріпке сай келетін сөзформалардың мәтінді қамту пайызы (%)» деп аталғандықтан, ол бағанада орналасқан пайыздық көрсеткіштер тек 2-бағанада жазылған әріптерден басталатын сөзформалар тобына ғана байланысты болады. Мысалы, реттік саны 1-ге тең және сөзформаның бастапқы әрпі «Б-ға» тең топ мәтін көлемінің **14,352350** пайызын қамтыса, 2-ші көлденең жолдағы «Ж-дан» басталатын сөзформалар тобы 4-бағана бойынша мәтін көлемінің **9,346968** пайызын құрайды, ал енді 5-бағанадағы **23,699318** пайыздық көрсеткіш «Б» мен «Ж» әріптерінен басталатын сөзформалар топтарының мәтін көлемін қамту пайызы болады. Осылайша бірнеше көлденең жолдардағы басқа да қатар тұрған әріптер жинағынан топ құрып, олардың мәтінді қамту пайызын анықтауға болады. Сол сияқты егер қандай топ реестр бойының және мәтін көлемінің 80 пайызын қамтитынын білу керек болса, біз реестр бойын 80%-ға қамту тобын табу үшін **2** және **3-кестелердің** 5-бағанасынан іздеуіміз керек. **5-бағанадан** іздеп отырған 80 пайыздық салмақ дәлме-дәл болмағанымен, аздап ауытқуы мүмкін. Мысалы, 80%-дың орнына **2-кестеде** 5-бағанада – **81,809605%**, ал **6-кестенің** 5-бағанасында – **79,025635** пайызда кездескен. Мұндай пайыздық шамаға сай келетін сөзформалардың бастапқы әріптерін 2-бағана бойынша анықтауға болады. Олар: **5-кестенің** 2-бағанасындағы «Т» мен «Ш» аралығындағы 12 әріптен басталып жазылатын сөзформалар болса, **3-кестенің** 2-бағанасындағы «Б» мен «Т» аралығындағы 10 әріптен басталып жазылатын сөзформалар екен. Бұл екі 2-ші және 3-шы кестелерде бір топ сөзформаның реестр бойын және мәтінді қамту пайызы әріп реті бойынша тура сәйкес келмейді. Өйткені әріптер тізімі 2-ші кестеде реестр бойындағы сөзформа санының кемуі принципті бойынша тізілген, ал 6-шы кестеде әріптер қатары бастапқы әріптері бойынша сөзформалардың абсолютті жиіліктері бойынша тізілген. Алайда пайыздық көрсеткіштер бойынша екі кестеде қамтылатын сөзформалардың бастапқы әріптері қатар-қатар сәйкестік құрамағанмен, қамтылуы жағынан сол пайыздық көрсеткіш құрамына кіретін әріптерді қамтиды.

4.3.3 Ауызша тіл мәтіндеріндегі сөзформаның «Жиілікті-әліпбилі сөздігінің» статистикалық сипаттамасы

Ауызша тіл мәтіндері бойынша түзілген сөзформаның «Жиілікті-әліпбилі сөздігінен» үзінді **4-кестеде** берілді. Жоғарыда **1-тарауда** келтірілген жиілік сөздіктің анықтамасы бойынша, «жиілік сөздік» реестрінде сөзформа бірлігі олардың мәтін ішінде қолданылуының абсолютті жиіліктерінің дәрежесіне қарай орналасады, яғни ең бірінші орында мәтіндегі ең жиі қолданылған сөзформа орналасады да, ал екінші, үшінші ретте ...т.б. орналасатын сөзформалармәтінде кездесу жиіліктерінің бірте-бірте кеміп отыру дәрежесіне қарай реестр бойынан орын алады.

4-кесте

Ауызша тіл мәтіндеріндегі сөзформаның «Жиілікті-әліпби сөздігінен» үзінді

№	Сөз	Абсолютті жиілік	Бір топ сөзфор-маның мәтінді қамту пайызы
1	мен	760	1,51497
2	ол	649	2,80868
3	деп	640	4,08444
4	сол	586	5,25256
5	ғой	581	6,41072
6	бір	542	7,49113
7	енді	531	8,54962

№	Сөз	Абсолютті жиілік	Бір топ сөзфор-маның мәтінді қамту пайызы
8	да	498	9,54232
9	керек	384	10,30778
10	деген	368	11,04134
11	бар	352	11,74301
12	жоқ	344	12,42874
13	кейін	304	13,03472
14	болды	259	13,55101
15	кезде	252	14,05334
16	жаңағы	250	14,55169
17	осы	248	15,04605
18	не	231	15,50652
19	де	227	15,95902
20	біз	225	16,40753
21	бұл	222	16,85006
22	болады	220	17,28860
23	ма	217	17,72117
24	бірақ	200	18,11984
25	жаксы	195	18,50855
26	мына	193	18,89327
27	қазір	185	19,26205
28	сондай	185	19,63083
29	үшін	183	19,99561
30	ия	181	20,35642
31	маған	181	20,71722
32	емес	178	21,07204
33	жатыр	178	21,42686
34	менің	173	21,77172
35	алып	170	22,11059
36	ба	168	22,44548
37	екен	164	22,77240
38	содан	158	23,08735
39	ал	153	23,39234
40	біздің	151	23,69334
41	көп	151	23,99434
42	болып	148	24,28936
43	өйткені	143	24,57441
44	үлкен	141	24,85548
45	сияқты	140	25,13455
46	сонда	140	25,41363
47	айтып	134	25,68074
48	қандай	132	25,94387
49	өте	129	26,20101
50	жерде	128	26,45617
51	қалай	128	26,71132
52	сөйтіп	125	26,96049
53	бірінші	123	27,20568
54	сен	122	27,44887
55	дейді	116	27,68010
56	бәрі	112	27,90336
57	сіз	112	28,12662
58	оны	109	28,34390
59	екі	107	28,55719
60	адам	103	28,76251
-----	-----	-----	-----
10570	эквадордан	1	99,94219
10571	экономикаға	1	99,94419
10572	экономикалық	1	99,94618
10573	экономикамен	1	99,94817
10574	экономикамызда	1	99,95017
10575	экономиканы	1	99,95216

№	Сөз	Абсолютті жиілік	Бір топ сөзфор-маның мәтінді қамту пайызы
10576	экономикасына	1	99,95415
10577	экономкамен	1	99,95615
10578	экран	1	99,95814
10579	экранға	1	99,96013
10580	экранда	1	99,96213
10581	экспонаттар	1	99,96412
10582	электронды	1	99,96611
10583	электір	1	99,96811
10584	эмоцияларын	1	99,97010
10585	энергетикалық	1	99,97209
10586	энергияңызды	1	99,97409
10587	энергиясын	1	99,97608
10588	эпизодтық	1	99,97807
10589	эссе	1	99,98007
10590	этажда	1	99,98206
10591	этаждағы	1	99,98405
10592	этажына	1	99,98605
10593	этнограф	1	99,98804
10594	этнорофпын	1	99,99003
10595	эфирге	1	99,99203
10596	эфирінде	1	99,99402
10597	юбка	1	99,99601
10598	юникодқа	1	99,99801
10599	ярмарканың	1	100

Аталған сөздіктің статистикалық сипаттамасымен, яғни жиілік сөздік бірліктері топтарының реестр бойы мен мәтін көлемін қамту пайыздарының статистикасы **5-кестеде** берілді. Әрі қарай осы аталған сипаттамаға қысқаша тоқталайық. Бұл кестедегі статистикалық мәліметтерде сөзформалардың мәтін көлемін қамту пайыздары арқылы реестр бойын қамту пайызын және ондай пайыздық дәрежеге сәйкес келетін сөзформалардың реестрдегі сөз санын анықтау көзделеді.

5-кестедегі статистикалық мәліметтер бойынша, 5-бағанадағы алдын ала берілген мәтінді қамту пайыздары: 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100 сандарына тең, ал енді ондай пайыздар реестр бойының келесі пайыздарын қамтиды екен: 0,08%, 0,19%, 0,34%, 0,72%, 1,43%, 2,85%, 6,07%, 12,6%, 28,27%, 47,32%, 100%. Мұндай пайыздық дәрежеге сәйкес келетін реестр бойындағы сөзформа саны: 9, 21, 37, 77, 152, 303, 644, 1343, 2997, 5016, 10599 сандарына тең екен. Мұндай статистикалық деректерден сөзформалар топтарының мәтінді қамту пайызы өскен сайын, оларға сәйкес келетін реестр бойындағы сөзформа мен олардың реестр бойын қамту пайызы да өсіп отыратынын көреміз.

5-кесте

Ауызша тіл мәтіндеріндегі сөзформаның «Жиілікті-әліпби сөздігі» бойынша алдын ала берілген мәтін көлемін қамту пайыздары бойынша реестр бойын қамту статистикасы

№	Реестрдегі рет саны	Реестр бойындағы сөз саны	Реестр бойын қамту пайызы	Мәтінді қамту пайызы
1	1–9	9	0,08491	10,307778
2	1–30	21	0,19813	20,356417
3	1–67	37	0,34909	30,141929
4	1–144	77	0,72648	40,023123
5	1–296	152	1,43410	50,037874
6	1–599	303	2,85876	60,002791
7	1–1243	644	6,07604	70,011562
8	1–2586	1343	12,67101	80,002392
9	1–5583	2997	28,27625	90,001196
10	1–10599	5016	47,32522	100
		10599	100	

Келесі **6-кесте** «Сөзформаның «Жиілікті-әліпби сөздігіндегі» реестрлік топтардың сөздік бойы мен мәтін көлемін қамту пайыздары» деп аталады да, бұл кестеде реестрлік бірліктер сөзформалардың

мәтінде қайталана кездесуін көрсететін абсолютті жиіліктерінің неше орынды сан болу дәрежесіне қарай топтастырылды. Мысалы, ауызша тіл мәтіндерінде ең жиі кездесетін сөзформалардың абсолютті жиіліктері **3** орынды сандардан басталып, әрі қарай бірте-бірте кему дәрежесіне қарай, сөзформа жиіліктері **2** орынды және **1** орынды сандар тобымен аяқталады. Сол себепті, **6-кестенің** 1-бағанасында көрсетілгендей, топтар саны 11-ге тең, ал олардың абсолютті жиіліктерін «**Fi**» деп белгілесек, олардың алғашқы 2 тобының белгіленуі: 1) $760 \geq Fi \geq 100$; 2) $98 \geq Fi \geq 10$, яғни 1-топқа көрсетілген сандардың аралығындағы 3 орынды сандар, дәлірек айтсақ, ауызша тіл мәтіндеріндегі ең жиі қолданыстағы келесі **63** сөзформа: **мен, ол, деп, сол, зой, бір, енді, да ... т.б.** Сол сияқты, 2-топқа сөзформалардың абсолютті жиіліктері $98 \geq Fi \geq 10$ аралығындағы сандарға тең **660** сөзформа: **келіп, мені, сондықтан, неге, сосын, болса, жұмыс, қой, олар ... және т.б.** Аталған 2 топтан байқауға болатындай, сөзформалардың абсолютті жиіліктері кеміген сайын, реестрлік бірліктердің сандары, керісінше, өсетініне куә болуға болады. Бұл фактіге абсолютті жиіліктердің бір орынды санға тең болып, әрбір абсолютті жиіліктің біртіндеп кемігені сайын, ондай реестрлік бірліктің сандары өсіп, реестр бойын қамту пайыздарының көбейгенін байқауға болады. Бұл барлық әлемдік тілдерге ортақ заңдылық деуге де болады.

6-кесте

Сөзформаның «Жиілікті-әліпби сөздігіндегі» реестрлік топтардың сөздік бойы мен мәтін көлемін қамту пайыздары

Топтар №	Абсолютті жиілігінің алатын орын саны	Реестр бойындағы сөз саны	Реестр бойын қамту пайызы	Мәтінді қамту пайызы
1	$760 \geq Fi \geq 100$	63	0,59440	29,36650
2	$98 \geq Fi \geq 10$	660	6,22700	33,21572
3	9	91	0,85857	1,63258
4	8	89	0,83970	1,41929
5	7	156	1,47184	2,17677
6	6	185	1,74545	2,21265
7	5	287	2,70780	2,86050
8	4	406	3,83055	3,23725
9	3	759	7,16105	4,53893
10	2	1799	16,97330	7,17219
11	1	6104	57,59034	12,16760
		10599	100	100

Аталған заңдылықты **6-кестедегі** реестрлік бірліктердің абсолютті жиіліктерінің 1 орынды санға тең болған жағдайынан, яғни **Fi**-дің 9 санынан 1 санына дейін кему кезіндегі, оларға сәйкес келетін реестр бірліктер санының өсу дәрежесінен аңғаруға болады. Әсіресе, бұл жағдайды реестрлік бірліктердің ең сирек қолданылу кезіндегі статистикалық деректерден жақсы көз жеткізуге болады. Мысалы, $9 \geq Fi \geq 1$ болғанда, оларға сәйкес келетін реестр бойындағы сөз санының айтарлықтай өсуін, яғни **91**-ден **6104**-ке дейін өсуі реестр бойын қамту пайызынан да байқалады: **0,85, 0,83, 1,47, 1,74, 2,73, 8, 7,1, 16,9, 57,4**. Пайыздық салмақтары **7,1, 16,9, 57,5** сандарына тең болуы реестрлік бірліктердің абсолютті жиіліктерінің ең аз дәрежесіне сай келіп тұр, яғни **Fi=3; Fi=2; Fi=1**. Бұл фактінің құндылығы – осындай заңдылықтың әлемдік тілдерге ортақ болуында және әр тіл бойынша дәлелдеудің қажет екендігінде.

6-кесте деректері бойынша тағы бір айта кететін жайт, ол – «Жиілікті-әліпби сөздіктегі» реестрлік бірліктердің абсолютті жиіліктерінің кему тәртібімен орналасуына қатысты топқа бөлу ол топтардың мәтінді қамту пайыздарына қатысты айтатындай заңдылық байқалмайтындығы. Бұл жерде тек ең жиі кездесетін сөзформалардың мәтінді қамту пайыздарының жоғары болуын, ал сирек қолданылатын топтар ішінен тек 1 рет қана кездесетіндер тобының мәтінді қамту пайызының жоғарылау екенін (шамамен 10 пайыз) айта кетуге болады. Ал абсолютті жиіліктері жоғары үш орынды сандарға тең топ реестр бойын қамту пайызы жағынан төменгі пайыздық шаманы көрсетеді, демек, мәтінде жиі қолданылған бұл сөздер сан жағынан көп емес деген сөз, сол себепті реестрлік қатарда аз кездеседі. 6-кестеде көріп отырғанымыздай, үш орынды сандар тобына (63) қарағанда, екі орынды сандар тобы (660) реестрде көп орын алған. Реестр бойындағы сөз саны көбі – 2 және 1 рет кездескендер, 1 рет кездесетін сөздер тіптен бірнеше есеге көп екен. 1 рет кездесетін (6104) сөзформалар реестр бойының 57,5 пайызын, яғни тең жартысынан астамын құрайды екен. Осы реестр бойын қамтудағы пайыздық жоғары көрсеткіші арқасында 1 рет кездесетін сөздер мәтінді қамту пайызы жағынан басқа бірлік (9,8,7,6,5,4) сандардан әлдеқайда жоғары (12,1%) екен.

4.3.4 «Әліпбилі-жиілік сөздіктегі» сөздер топтарының реестр бойы мен мәтін көлемін қамту статистикасы

Алдыңғы тақырыптағы **2-ші** және **3-кестелерде** реестрлік сөздер топтарының сөздік бойы мен мәтін көлемін қамту пайызы ауызша тіл мәтіндеріндегі сөзформа статистикасына қатысты қарастырылған болатын. Енді осындай сипаттаманы ауызша тіл мәтіндеріндегі сөздердің «Әліпбилі-жиілік сөздігі» бойынша, яғни сөздіктегі реестрлік бірлік топтарының (бастапқы әрпіне қарай) реестр бойы мен мәтін көлемін қамту пайызы мен олардың статистикалық арақатынасына қатысты сипаттаймыз.

7-кестеде ауызша тіл мәтіндеріндегі сөздердің «Әліпбилі-жиілік сөздігіндегі» реестрлік бірлік топтарының (бастапқы әрпіне қарай) реестр бойын қамту статистикасы берілді. Кестенің 1-бағанасында сөздердің бастапқы әріптерінің **34-ке** тең болатын рет саны көрсетілсе, 2-бағанада реестрдегі сөздердің бастапқы әріптері, ал 3-бағанада реестр бойында кездесу жиілігінің біртіндеп кему тәртібіне сәйкес жазылды. 3-бағана деректері бойынша, реестр бойында ең көп, яғни **380** рет кездескен **«Т»** әрпі екенін көреміз. **7-кестенің** 4-бағанасында реестр бойында орын алған 3414 реестрлік бірліктен 1-орынға ие болған **«Т»** әрпінен басталатын сөздер барлық реестрлік сөздердің **11,1306** пайызын құрайтыны берілген. Сол сияқты реестр бойында келесі жиі кездесетін сөздердің бастапқы әрпі **«Қ»** екенін және осы әріптен басталып жазылатын реестрлік сөздердің саны **341-ге** тең болғанын 3-бағана бойынша білуге болады және мұндай сөздердің реестр бойының **9,9883** пайызын қамтитынын 4-бағанадан біле аламыз. Бұл 1-орындағы **«Т»** әрпі мен 2-орындағы **«Қ»** әріптерін біріктіріп қарастырар болсақ, реестрдегі осы 2 әріптен басталып жазылатын сөздердің реестр бойының **21,1189** пайызын қамтитынын **7-кестенің** 5-бағанасынан анықтай аламыз. Осылайша әрбір бастапқы әріптің реестр бойын қамту пайызы мен бір топ бастапқы әріптің реестр бойын қамту пайызын осы кестеден көрсетуге болады. Кестедегі ең соңғы 34-орындағы **«Я»** әрпінен басталып жазылатын сөздердің барлығын бірге қарастырып, олардың реестр бойының 100 пайызын қамтитынын **7-кестенің** 5 бағанасы мен 34-бастапқы әріптің астындағы көлденең жолдың қиылысынан анықтай аламыз.

Сол сияқты аталған кестеден бір топ сөздің реестрді қамту пайызын да анықтауға болады. Ол үшін реестр бойындағы әрбір әріптен басталып жазылатын сөздерден топ құру қажет болады, мысалы, ол үшін бұл сөздердің реестр бойында кездесу жиілігін негіз етіп алуға болады: реестр бойында көп, орташа, аз шамада кездесетін топтарға бөліп, *көп, орташа, аз* шамаларын өз қалауымызша таңдаймыз. Айталық, 1-топқа реестрдегі саны 3 орынды сан; 2-орынға реестрдегі 2 орынды сан; 3-орынға реестрдегі саны 1 орынды сан деп алдық делік. Мұндай жағдайда 1-топқа жататындар реестр бойында жиі кездесетін келесі **11** әріптен басталып жазылатын сөздер тобы: **Т ..., Қ ..., А ..., Ж ..., Б ..., К ..., С ..., М ..., Д ..., Ш ..., О ...**; 2-топқа жататын келесі орташа жиіліктегі 19 әріптен басталып жазылатын сөздер тобы: **Е ..., Ә ..., Ө ..., П ..., Н ..., Ұ ..., Р ..., Ү ..., І ..., З ..., И ..., Ы ..., Х ..., Ф ..., Э ..., Г ..., У ..., Л ...**; 3-топқа жататын келесі төмен жиіліктегі 4 әріптен басталып жазылатын сөздер тобы: **В ..., Ц ..., Ю ..., Я ...** Енді осы 3 топқа жататын әр тобының реестр бойын қамту пайызын табуымызға болады, ол үшін **7-кестенің** 5-бағанасындағы «Бір топ сөздің реестрді қамту пайызы» атты бағанасындағы пайыздық сандардың қосындысын бөліп алуымыз керек. 1-топ үшін ондай қосынды пайыздық салмақ 11-көлденең жол мен кестенің 5-бағанасы қиылысында орналасқан **78,2367** пайызға тең екен, 2-топтың реестрді қамту пайыздарының қосындысы **21, 3239** пайызға тең, ал соңғы 3-топтағы мұндай қосынды пайыздық өлшем **0,43941** пайызға ғана тең. Осылайша зерттеуші өзі қалаған топты таңдап алып, оның реестр бойын қамту пайыздық өлшемін тауып алуына болады. 1-топты - V, 2-топты – V1, 3-топты – V3 деп белгілейік.

Алгоритмі: V = 78,2367

V1 = 99,5606 - 78,2367 = 21, 3239

V3 = 100 - 99,5606 = 0,43941

7-кесте

Сөздердің «Әліпбилі-жиілік сөздігіндегі» реестрлік бірлік топтарының (бастапқы әрпіне қарай) реестр бойын қамту статистикасы

№	Сөздің бастапқы әріптері	Реестр бойындағы сөз саны	Реестр бойын қамту пайызы	Бір топ сөздің реестрді қамту пайызы
1	Т	380	11,1306	11,1306
2	Қ	341	9,9883	21,1189
3	А	311	9,1095	30,2285
4	Ж	302	8,8459	39,0744
5	Б	297	8,6995	47,7739
6	К	272	7,9672	55,7411

№	Сөздің бастапқы әріптері	Реестр бойындағы сөз саны	Реестр бойын қамту пайызы	Бір топ сөздің реестрді қамту пайызы
7	С	272	7,9672	63,7083
8	М	169	4,9502	68,6585
9	Д	121	3,5442	72,2027
10	Ш	106	3,1049	75,3076
11	О	100	2,9291	78,2367
12	Е	97	2,8412	81,0779
13	Ә	88	2,5776	83,6555
14	Ө	68	1,9918	85,6473
15	П	65	1,9039	87,5513
16	Н	60	1,7575	89,3087
17	Ұ	49	1,4353	90,7440
18	Р	46	1,3474	92,0914
19	Ү	43	1,2595	93,3509
20	І	30	0,8787	94,2296
21	З	28	0,8202	95,0498
22	И	27	0,7909	95,8407
23	Ы	25	0,7323	96,5729
24	Х	18	0,5272	97,1002
25	Ғ	16	0,4687	97,5688
26	Ф	16	0,4687	98,0375
27	Э	16	0,4687	98,5062
28	Г	13	0,3808	98,8869
29	У	12	0,3515	99,2384
30	Л	11	0,3222	99,5606
31	В	9	0,2636	99,8243
32	Ц	4	0,1172	99,9414
33	Ю	1	0,0293	99,9707
34	Я	1	0,0293	100
Сөз саны: $\Sigma=3414$			$\Sigma=100\%$	

Осы жазылған статистикалық сипаттамаға ұқсас келетін **8-кестедегі** сандық деректер бойынша ауызша тіл мәтіндеріндегі сөздердің «Әліпбилі-жиілік сөздігіндегі» реестрлік бірлік топтарының (бастапқы әрпіне қарай) мәтінде кездесу жиілігіне қарай, яғни қайталана қолдана келіп, мәтін көлемін қамту пайызын анықтап көрейік.

8-кестеде ауызша тіл мәтіндерінің «Әліпбилі-жиілік сөздігіндегі» реестрлік сөздердің бастапқы әріптерін әдеттегі жиілікті-әліпбилі сөздік түзудің принципі бойынша абсолютті жиіліктерінің біртіндеп кему тәртібімен орналастырамыз. Яғни бұл кестедегі әріптер (сөздердің бастапқы әріптері) ауызша тіл мәтіндерінде кездескен сөзқолданыс жиілігі болатын абсолютті жиіліктері бойынша жоғары жиіліктісі бірінші тұрып, қалғаны сол жоғары жиіліктің азаюына қарай тізіледі. Әдетте жиілік сөздіктерге статистикалық талдаулар жасауда мыңдық, жүздік, ондық, бірлік сандарды орынға сәйкес белгілейді. Мысалы, *бірлік сандар – бір орынды, ондық сандар – екі орынды, жүздік сандар – үш орынды, мыңдық сандар – төрт және бес, алты орынды т.б.* Яғни сан өскен сайын орын саны да арта береді. Ауызша тіл мәтіндеріндегі бастапқы әріптері бойынша ең жиі кездесетін сөздердің абсолютті жиіліктері 4 орындық санға тең және реестр бойында бастапқы әріптері келесі 13 әріпке сәйкес келеді: **«Б», «Ж», «К», «С», «А», «Қ», «М», «Д», «О», «Т», «Е», «Ө», «Ә»** әріпті сөздерді 1-топқа жатқызуамыз. **8-кестенің** 5-бағанасында аталған сөздер қайталана қолданыла келіп, ауызша тіл мәтінінің **88,4979** пайызын қамтитынын анықтауға болады. Сол сияқты 2-топқа жиі кездесетін сөздердің абсолютті жиіліктері 3 орындық санға тең және сөздердің бастапқы әріптері әліпбидің келесі 12 әріпімен: **Н, Ш, Ғ, Ү, П, Ұ, І, Р, И, Х, У, Л** сәйкес келетін сөздер тобын жатқызамыз, 3-топқа – 2 орынды орташа жиілікті әліпбидің 7 әріпінен (**З, Я, Ф, Э, Ы, Г, В**) басталатын сөздерді және 4-топқа төменгі жиіліктегі 1 орынды сандарға тең, бастапқы әріптері әліпбидің 2 ғана әрпіне, яғни **Ц, Ю** әріптерінен басталып жазылатын реестрлік сөздерді жатқызамыз. Әрі қарай, осы аталған 4 топтың әрқайсысына қатысты сөздердің қайталана қолданылып, ауызша тіл мәтінін қамту пайыздарына қысқаша статистикалық сипаттама берейік.

8-кестенің 5-бағанасы мәліметтері бойыша 1-топқа жататын жоғары жиілікті және бастапқы әріптері **«Б», «Ж», «К», «С», «А», «Қ», «М», «Д», «О», «Т», «Е», «Ө», «Ә»** әріптерімен сәйкес келетін реестрлік сөздердің мәтін ішінде 1000-нан жоғары жиілікте кездесіп, мәтін көлемінің **88,4979** пайызын қамтып жатқанын осының алдында да айтқан болатынбыз. Енді 2-топтағы сөздер жоғары жиілікті болса да, біз

оны жеке қарастыруды жөн санадық, сол себепті бұл топ сөздері әліпбидің **12** әрпінен **«Н», «Ш», «Ғ», «Ү», «П», «Ұ», «І», «Р», «И», «Х», «У», «Л»** басталып жазылып, ауызша тіл мәтінінің **10,7361** пайызын, яғни шамамен алғанда **11** пайызын қамтып жатыр екен. Сол сияқты, 3-топқа төменгі жиілікті әліпбидің **7** әрпінен (**З, Я, Ф, Э, Ы, Г, В**) басталатын сөздер **8-кестенің** 5-бағанасындағы мәліметке қарағанда, барлық мәтіннің **0,754**-ақ пайызын қамтып жатқанына, яғни 1 пайызға да жетпейтінін, ал 4-топтағы бір орынды **Ц, Ю** әріптерінен басталып жазылатын сөздер өте сирек қолданыста болғандықтан, ауызша тіл мәтіндерінің өте аз көлемін ғана, яғни 1 пайызды да құрамай, бар болғаны **0,2** пайызын ғана қамтиды екен.

8-кесте

Сөздердің «Әліпбилі-жиілік сөздігіндегі» реестрлік бірлік топтарының (бастапқы әріпіне қарай) мәтін көлемін қамту статистикасы

№	Сөздердің бастапқы әріптері	Абсолютті жиілік	Сөздің мәтінді қамту пайызы (%)	Бір топ сөздің мәтінді қамту пайызы (%)
1	Б	7213	14,4639	14,4639
2	Ж	4696	9,4167	23,8806
3	К	4462	8,9474	32,8280
4	С	4024	8,0691	40,8972
5	А	3960	7,9408	48,8380
6	Қ	3415	6,8479	55,6859
7	М	3195	6,4068	62,0927
8	Д	2964	5,9436	68,0363
9	О	2857	5,7290	73,7653
10	Т	2688	5,3901	79,1554
11	Е	2183	4,3775	83,5329
12	Ө	1454	2,9156	86,4485
13	Ә	1022	2,0494	88,4979
14	Н	866	1,7365	90,2344
15	Ш	793	1,5902	91,8246
16	Ғ	774	1,5521	93,3766
17	Ү	766	1,5360	94,9127
18	П	417	0,8362	95,7489
19	Ұ	393	0,7881	96,5369
20	І	369	0,7399	97,2769
21	Р	334	0,6698	97,9466
22	И	280	0,5615	98,5081
23	Х	140	0,2807	98,7888
24	У	120	0,2406	99,0295
25	Л	102	0,2045	99,2340
26	З	82	0,1644	99,3984
27	Я	72	0,1444	99,5428
28	Ф	54	0,1083	99,6511
29	Э	53	0,1063	99,7574
30	Ы	51	0,1023	99,8596
31	Г	34	0,0682	99,9278
32	В	30	0,0602	99,9880
33	Ц	5	0,0100	99,9980
34	Ю	1	0,0020	100
		$\Sigma=49869$	100	

4.3.5 «Жиілікті-әліпби сөздігіне» лингвостатистикалық талдау

Ауызша тіл мәтіні бойынша түзілген сөздердің «Жиілікті-әліпбилі сөздігінен» үзінді **9-кестеде** берілді, ал сөздіктің толық нұсқасын **қосымшада** берілген. Жоғарыда **1-тарауда** келтірілген жиілік сөздіктің анықтамасы бойынша, «жиілік сөздік» реестрінде сөздік бірліктер олардың мәтін ішінде қолдануының абсолютті жиілігінің дәрежесіне қарай орналасады, яғни ең бірінші ретте мәтіндегі ең жиі қолданылған сөз орналасады да, ал екінші, үшінші ретте, т.б. орналасатын сөздер кездесу жиіліктерінің бірте-бірте кему дәрежесіне қарай реестр бойынан орын алады.

Ауызша тіл мәтініндегі сөздердің «Жиілікті-әліпби сөздігінен» үзінді

№	Сөз	Абсолютті жиілік	Бір топ сөзформаның мәгінді қамту пайызы
1	де/ет	1429	2,8655
2	бол/ет	1385	5,6428
3	мен/ес	1307	8,2637
4	ол/ес	1101	10,4714
5	сол/ес	813	12,1017
6	ал/ет	744	13,5936
7	айт/ет	705	15,0073
8	ғой/шл	603	16,2165
9	бір/са	575	17,3695
10	кел/ет	566	18,5045
11	да/шл	534	19,5753
12	енді/үс	531	20,6401
13	өзі/ес	511	21,6648
14	біз/ес	508	22,6834
15	керек/мд	406	23,4976
16	жоқ/мд	399	24,2977
17	кет/ет	377	25,0536
18	бер/ет	354	25,7635
19	бар/ес	351	26,4673
20	бар/ет	344	27,1572
21	кез/зт	340	27,8389
22	кейін/үс	306	28,4525
23	жүр/ет	303	29,0601
24	сіз/ес	302	29,6657
25	осы/ес	297	30,2613
26	не/ес	296	30,8548
27	отыр/ет	281	31,4183
28	тұр/ет	273	31,9658
29	бұл/ес	269	32,5052
30	бала/зт	259	33,0245
31	жатыр/ет	257	33,5399
32	жаңағы/сн	254	34,0492
33	де/шл	248	34,5465
34	сен/ес	244	35,0358
35	жер/зт	237	35,5110
36	мына/ес	237	35,9863
37	біл/ет	236	36,4595
38	бәрі/ес	233	36,9267
39	екен/ет	227	37,3819
40	ма/шл	227	37,8371
41	адам/зт	226	38,2903
42	көр/ет	216	38,7235
43	қазір/үс	202	39,1285
44	бірақ/шл	199	39,5276
45	жақсы/сн	199	39,9266
46	шық/ет	196	40,3196
47	қал/ет	193	40,7067
48	сондай/сн	193	41,0937
49	ана/зт	191	41,4767
50	емес/ет	190	41,8577
51	жат/ет	183	42,2246
52	үшін/шл	183	42,5916
3	иә/мд	182	42,9565
54	жұмыс/зт	180	43,3175
55	жақ/зт	179	43,6764

№	Сөз	Абсолютті жиілік	Бір топ сөзформаның мәтінді қамту пайызы
56	қой/ет	175	44,0274
57	қыз/зт	174	44,3763
58	жаса/ет	172	44,7212
59	тіл/зт	172	45,0661
60	ба/шл	169	45,4050
----	-----	-----	-----
3385	ыңғайсыз/сн	1	99,9418
3386	ырыздық/зт	1	99,9439
3387	ырым/зт	1	99,9459
3388	ырымда/ет	1	99,9479
3389	ыстықта/ет	1	99,9499
3390	ысыр/ет	1	99,9519
3391	ізет/зт	1	99,9539
3392	іл/ет	1	99,9559
3393	ілес/ет	1	99,9579
3394	ілестір/ет	1	99,9599
3395	ілін/ет	1	99,9619
3396	ін/зт	1	99,9639
3397	іні-қарындас/зт	1	99,9659
3398	ірге/зт	1	99,9679
3399	іс-әрекет/зт	1	99,9699
3400	іс-шара/зт	1	99,9719
3401	іскерлік/зт	1	99,9739
3402	ісін/ет	1	99,9759
3403	ішкіз/ет	1	99,9779
3404	ішкіш/сн	1	99,9799
3405	ішік/зт	1	99,9820
3406	экономикалық/сн	1	99,9840
3407	экспонат/зт	1	99,9860
3408	электр/зт	1	99,9880
3409	электронды/сн	1	99,9900
3410	эмоция/зт	1	99,9920
3411	энергетикалық/сн	1	99,9940
3412	эпизодтық/сн	1	99,9960
3413	эссе/зт	1	99,9980
3414	юникод/зт	1	100

Ауызша тіл мәтіндеріндегі сөздердің жиілікті-әліпбилі сөздігі мәліметтері бойынша, жиілік сөздік бірліктері топтарының реестр бойы мен мәтін көлемін қамту пайыздарының статистикасын анықтап көрейік.

10-кестеде кестедегі статистикалық мәліметтерде мәтін көлемін қамту пайыздары арқылы реестр бойын қамту пайызын және ондай пайыздық дәрежеге сәйкес келетін сөздердің реестрдегі сөз санын анықтау көзделеді.

10-кесте

Жиілікті-әліпби сөздік» бойынша алдын ала белгіленген мәтін көлемін қамту пайызына сәйкес реестр бойын қамту пайызы

№	Реестрдегі рет саны	Реестр бойындағы сөз саны	Реестр бойын қамту пайызы	Мәтінді қамту пайызы
1	1-4	4	0,1172	10,4714
2	1-12	12	0,3515	20,6401
3	1-25	25	0,7323	30,2613
4	1-46	46	1,3474	40,3196
5	1-77	77	2,2554	50,2476
6	1-113	113	3,3099	60,1095
7	1-240	240	7,0299	70,0335
8	1-449	449	13,1517	80,0257

№	Реестрдегі рет саны	Реестр бойындағы сөз саны	Реестр бойын қамту пайызы	Мәтінді қамту пайызы
9	1-946	1946	57,0006	90,0098
10	1-3414	3414	100	100

10-кестедегі статистикалық мәліметтер бойынша, 5-бағанадағы алдын ала берілген мәтінді қамту пайыздары: 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100 сандарына тең, ал енді мұндай пайыздар реестр бойының келесі пайыздарын қамтиды екен: 0,1%, 0,3%, 0,7%, 1,3%, 2,2%, 3,3%, 7%, 13,1%, 57%, 100%. Мұндай пайыздық дәрежеге сәйкес келетін реестр бойындағы сөз саны: 4, 12, 25, 46, 77, 113, 240, 449, 1946, 3414 сандарына тең. Мұндай статистикалық деректерді қорытындылайтын болсақ, сөз топтарының мәтінді қамту пайызы өскен сайын, оларға сәйкес келетін реестр бойындағы сөз және олардың реестр бойын қамту пайызы да өсіп отыратынын көреміз.

Енді сөздердің «Жиілікті-әліпбилі сөздігіндегі» реестрлік топтардың сөздік бойы мен мәтін көлемін қамту пайыздарының статистикасын **11-кесте** бойынша қарастырайық. Аталған кесте 5 бағана мен 12 қатардан тұрады. 1-бағанада реестрлік топтардың рет саны көрсетілген, 2-бағанада әр топтың абсолютті жиіліктерінің 4, 3, 2 орынды аралық топтары және 1 орындылар жеке топ құратындығы көрініс тапқан. Сол сияқты, 3-бағанада – реестр бойындағы әр топтың сөз саны; 4-бағанада – әр топтың реестр бойын қамту пайызы; 5-бағанада – әр топтың мәтінді қамту пайыздарыжайлы сандық мәліметтер берілген. Осы мәліметтерге көңіл аударар болсақ, **2-тарауда** қарастырылған ауызша тіл мәтіндеріндегі сөзформалардың жиілік сөздігі бойынша алынған статистикалық деректер, статистикалық заңдылықтар, негізінен алғанда, автордың шығармасындағы **сөздерге** қатысты да өзгеріссіз қалды деуге де болады. Мәселен, ауызша тіл мәтіндеріндегі сөзформалар мен сөздердің мәтін ішінде ең жиі кездесетін топтары реестр бойын аз қамтығанымен, олардың мәтін көлемін қамту деңгейі жоғары екендігін, ал сирек кездесетін топтардың мәтін көлемін аз деңгейде қамтығанымен, абсолютті жиіліктері азайған сайын, реестр бойын айтарлықтай көп қамтитына көз жеткізіп отырмыз. Мысалы, **11-кесте** бойынша ауызша тіл мәтіндеріндегі сөздердің 1-топтағы абсолютті жиіліктері **1429** пен **1101** сандардың аралығында жататын 4 сөз реестр бойының **0,1** пайызын, ал мәтіннің **10,5** пайызын қамтыған, ал соңғы 12-топтағы абсолютті жиіліктері 1-ге тең **1270** сөз реестр бойының **37** пайызын қамтыса да, мәтін көлемінің **2,5** пайызын ғана қамтиды екен.

11-кесте

Сөздердің «Жиілікті-әліпби сөздігіндегі» реестрлік топтардың сөздік бойы мен мәтін көлемін қамту пайыздарының статистикасы

№	Абсолютті жиілігінің алатын орын саны	Реестр бойындағы әр топтың сөз саны	Әр топтың реестрді қамту пайызы	Әр топтың мәтінді қамту пайызы
1	1429≥F _i ≥1101	4	0,1172	10,4714
2	813≥F _i ≥100	88	2,5776	43,0608
3	99≥F _i ≥10	597	17,4868	32,5433
4	9	67	1,9625	1,2092
5	8	72	2,1090	1,1550
6	7	75	2,1968	1,0528
7	6	107	3,1342	1,2874
8	5	116	3,3978	1,1630
9	4	218	6,3855	1,7486
10	3	276	8,0844	1,6604
11	2	524	15,3486	2,1015
12	1	1270	37,1998	2,5467
Қосындылары: 3414			100%	100%

4.3.6 «Кері-әліпбилі жиілік сөздігінің» статистикалық сипаттамасы

Келесі қарастыратынымыз – ауызша тіл мәтіндері сөздерінің «**Кері-әліпбилі жиілік сөздігінің**» деректері бойынша сөз таптарына қатысты статистикалық сипаттамалары.

Жиілік сөздіктің кері әліпбилі түрінде реестрлік сөзге (сөзтұлғаға) қосылған біркелкі жалғаулар мен жаңа сөз жасаушы, сөз түрлендіруші жұрнақтар немесе сөз соңына қойылған шартты белгілер бір жерге жинақталып берілуі тіл зерттеушілер үшін аса құнды тілдік мәліметтер деп саналады. Кері әліпбилі-жиілік сөздік морфологиялық категорияларды зерттеу кезінде және сөз тудырушы, сөз түрлендіруші морфемалардың өнімді не өнімсіздігін анықтау үшін де, сол сияқты терминдер мен басқа тілдерден енген

сөздерге жалғанған қосымшалардың құрылымын талдауда да аса маңызды. Сонымен қатар тіл зерттеушіге қажетті деген тілдік мәліметтерді әрі толық, әрі тез түрде тауып алу үшін кері әліпбилі-жиілік сөздік тілдік қазына деуге болады.

Сөздердің жиілік сөздіктерін компьютер арқылы құрастыру ең алғашында **сөзформаның әліпбилі жиілік** сөздігін түзуден басталады. Сөзформадан сөздерді түбірге келтіру, яғни лемматизациялау және сөз табын қою жұмысын қолдап не жартылай, тіпті таза автоматты түрде жасауға болады. Автоматты түрде мұны морфологиялық анализаторлар жасайды. Алайда омонимдерді ажыратуда автоматта көп қате кетеді. Ал қолдап түбірге келтіріліп, сөз табы да зерттеушінің тілдік білігі арқылы қолдап қойылуы жиілік сөздіктің шынайылығына тиек болады.

Кері-әліпбилі жиілік сөздікте, алдыңғы тақырыптарда сөз болғандай, әліпби реті сөздердің соңғы әріптеріне негізделеді. Соңғы жағынан саналғандағы әліпбидегі «а» әрпімен бітетін сөздер сөздіктің басында тұрады. Сөз табы белгіленімі қойылғанда сол сөз табының шартты қысқартуындағы «а» әрпімен бітетін сөздер алдымен орналасады. Мәселен, қазақ тіліндегі сөз таптарының шарты қысқартуларын *зат есім – зт, сын есім – сн, сан есім – са, етістік – ет, үстеу – үс, еліктеуіш – ел, есімдік – ес, одағай – од, шылау сөздер – шл* деп белгілесек, осы сөз таптарының ішінде «а» әрпіне бітетін «са» (сан есімдер) сөз табы сөздікті бастайды.

Енді **3-кестедегі** ауызша тіл мәтіндеріндегі сөздердің «Кері-әліпбилі жиілік сөздігінің» үзіндісіндей, осы сөздіктің толық нұсқасын пайдалана отырып, **12-кесте** арқылы реестрлік сөздердің қай сөз табына жатуына байланысты олардың реестр бойын қамту пайызының статистикасына тоқталайық.

12-кесте

Ауызша тіл мәтіндеріндегі сөздердің «Кері-әліпбилі жиілік сөздігі» бойынша сөз таптарының реестр бойын қамту статистикасы

№	Сөз таптары (/зт)	Реестр бойындағы сөз табы саны	Қосынды сөз табы саны	Реестр бойын қамту пайызы	Жиынтық реестрді қамту пайызы
1	Зат есім/зт	1530	1530	44,8155	44,8155
2	Етістік/ет	846	2376	24,7803	69,5958
3	Сын есім/сн	561	2937	16,4323	86,0281
4	Үстеу/үс	209	3146	6,1219	92,1500
5	Есімдік/ес	96	3242	2,8120	94,9619
6	Шылау/шл	68	3310	1,9918	96,9537
7	Сан есім/са	44	3354	1,2888	98,2425
8	Модаль сөздер/мд	26	3380	0,7616	99,0041
9	Одағай/од	19	3399	0,5565	99,5606
10	Еліктеуіш/ел	8	3407	0,2343	99,7950
11	Көмекші есім/ке	7	3414	0,2050	100
		3414		100	

Аталған кестеде 6 бағана және 11 қатар берілген: 1-бағанада – рет саны, 2-бағанада – сөз таптарының аттары, 3-бағанада – әрбір сөз табына жататын сөздердің реестр бойындағы саны, 4-бағанада – сөз табы сандарының жиынтық саны, 5-бағанада – әрбір сөз табына қатысты сөздердің реестрді қамту пайызы, 6-бағанада – жиынтық реестр бойын қамту пайызы. 3-бағанадағы әрбір сөз табына жататын сөздердің реестр бойындағы сандары біртіндеп кему тәртібімен орналасып, ал басқа бағанадағы сандар осы 3-бағанаға сәйкес қойылған. Сондықтан, **12-кесте** бойынша, реестр бойында ең жиі кездесетін 1-орынға орналасқан сөз табы – зат есім сөздер екен, оған жататын сөздер саны жиілік сөздікте – **1530**, осы сияқты реестрдегі жиілігі бойынша 2-орында тұрған сөздер – етістік сөздер екен. Мұндай қимыл мәнді сөздер ауызша тілдің жиілік сөздігінде **846** рет реестрде кездескен, 3-орында реестрде **561** рет кездескен – сын есім сөздер, үстеу сөздер – **209**, есімдіктер – **96**, шылаулар – **68**, сан есімдер – **44**, модаль сөздер – **26**, одағайлар – **19**, еліктеуіштер – **8**, көмекші есімдер – **7**. Бұл сөз таптарына жататын сөздер кестеде көрсетілгендей, реестрдегі сандары біртіндеп кему тәртібімен орналасқан.

Зат есімдер реестр бойының – **44,8%**; етістіктер – **24,7%**; сын есімдер – **16,4%**; үстеулер – **6,1%**; есімдіктер – **2,8%**; шылаулар – **1,9%**; сан есімдер – **1,8%**; модаль сөздер – **0,7%**; одағайлар – **0,5%**; еліктеуіштер – **0,23%**; көмекші есімдер – **0,2** пайызын құрайды.

Әрбір сөз табына қатысты сөздердің реестр бойында қайталана кездесу санын есепке алсақ, олардың 6-бағанада алғашқы үш сөз табы (зт., ет., сн.) реестр бойының **86** пайызын алып жатқанын көруге болады. Ал реестр бойының қалған **14** пайызы үстеу, есімдік, шылау, сан есім, модаль сөздер, одағай, еліктеуіш, көмекші есімдерден тұрады.

Келесі қарастыратынымыз – **13-кесте** мәліметтері бойынша, ауызша тіл мәтіндеріндегі сөздердің «Кері-әліпбилі жиілік сөздігі» бойынша сөз таптарының мәтінді қамту статистикасы. Егер **12-кесте** арқылы сөз таптарының реестр бойын қамту статистикасына сипаттама берілсе, енді жеке сөз таптарына жататын сөздердің мәтінде қайталана қолданыла келіп, мәтін көлемінің қанша пайызын қамтитынын анықтайық. 2, 3, 4, 5 және т.б. көлденең жолдарындағы сөз таптарына қатысты сөздердің бірігіп қолданған жағдайындағы мәтінді қамту пайызын **13-кестенің** 5-ші және 6-шы бағаналары арқылы анықтай аламыз.

Мысалы, әр сөз табына қатысты сөздердің қайталана қолданылуының негізінде мәтін ішінде ең жиі кездесетін 3 сөз табына (**етістік, зат есім, есімдік**) қатысты айтатын болсақ, олар жеке тұрып мәтіннің **29,7379; 26,2047; 15,9899** пайыздарын қамтыса, ал бірігіп қолданылған жағдайда, олардың мәтінді қамту пайыздары: **етістік** пен **зат есім** біріге қолданылғанда мәтіннің **55,94256953** пайызын қамтиды, ал **етістік, зат есім, есімдікке** қатысты сөздердің біріге қолдану жағдайында мәтіннің **71,93246305** пайызын қамтитынына көз жеткізе аламыз. Сол сияқты, мәтінде сирек кездескен сөз таптарына қатысты (**көмекші есім, одағай, еліктеуіш**) сөздердің қайталана қолданылып, мәтінді қамту пайызы да аз шамада екенін де **13-кестеден** анықтауға болады, яғни олардың мәтінді қамту пайызы **0,5314**, яғни **1** пайызға да жетпейді екен.

13-кесте

Ауызша тіл мәтіндеріндегі сөздердің «Кері-әліпбилі жиілік сөздігі» бойынша сөз таптарының мәтінді қамту статистикасы

№	Сөздің бастапқы әріптері	Абсолютті жиілік	Қосынды абсолютті жиілік	Мәтінді қамту пайызы	Жиынтық мәтінді қамту пайызы
1	Етістік	14830	14830	29,7379	29,73791333
2	Зат есім	13068	27898	26,2047	55,94256953
3	Есімдік	7974	35872	15,9899	71,93246305
4	Сын есім	3924	39796	7,8686	79,80107883
5	Шылау	3742	43538	7,5037	87,30473841
6	Үстеу	3259	46797	6,5351	93,83986043
7	Модаль сөздер	1468	48265	2,9437	96,78357296
8	Сан есім	1339	49604	2,6850	99,46860775
9	Көмекші есім	156	49760	0,3128	99,78142734
10	Одағай	99	49859	0,1985	99,97994746
11	Еліктеуіш	10	49869	0,0201	100
		Σ=49869		100%	

Ауызша тіл мәтіндерінен түзіліп отырған жиілік сөздіктің **лексикалық құрамына** статистикалық талдау жасайтын болсақ, **14-кестеден** жиналған **50915** сөзқолданыстан тұратын мәтіндердің құрамын:

- 1) Төл сөздер;
- 2) Қысқарған сөздер;
- 3) Оним сөздер;
- 4) Орыс сөздері;
- 5) Терминдер

деп бөлуге болады. Ал бұл аталған топтардың ішінен жиілік сөздіктің негізгі бөлімінің реестріне төл сөздер мен терминдер ғана алынды. Орыс сөздері, ол – ауызша сөйлеу кезінде қазақша тілдесімде аралас қолданылған ауызша тіл элементтері. Оларды біз жиілік сөздіктің реестріне алмай, өз алдына қосымша тізімде беріп отырмыз. Алайда бұл тізімнен де ауызша тілде қандай орыс сөздерін қаншалықты жиі қолданамыз деген сұраққа жауап алуға болады.

Оним сөздер – ауызша тілдесімде қолданылған жалқы есімдер, атап атқанда, кісі аттары, жер-су, қала т.б. атаулар болып келеді. Әдетте онимдер түсіндірме сөздіктердің құрамына алынбайды, яғни онимдер қазақ тілінің ерекше тілдік қабатын құрайды. Сондықтан онимдер біз құрастырған жиілік сөздіктің негізгі реестрлік құрамына кірмеді. Себебі оним сөздердің қолданысы жиілікке алынған мәтіндердің тақырыптарымен, мәтін оқиғасымен тікелей байланысты болып келеді. Яғни алынған мәтіндер бойынша мына оним жиі қолданылған деп шартты түрде ғана айтуға болады. Алайда ауызша тіл мәтіндерінен тілдесім кезінде жалпы онимдерді қаншалықты дәрежеде қолданатынымызды анықтауға болады.

Жиілік сөздіктің төл сөздерден басқа негізгі реестріне енгені – терминдер. Өйткені терминдер қазақ тілінің сөздік құрамына енген кірме сөздер болып табылады. Әдетте терминдер сөздіктердің реестріне енеді. Жиілік сөздіктің негізгі реестріне алынған сөздердің абсолютті жиіліктері – **49869**. Бұл санның құрамында төл сөздер мен терминдер бар. Мұның ішінде термин сөздердің абсолютті жиіліктері – **1392**

сөзқолданнысты қамтыса, төл сөздер – **48477** сөзқолданысты қамтиды. Ал оним сөздер – 700 сөзқолданыс, орыс сөздері – 325 сөзқолданыс, қысқарған сөздер – 21 сөзқолданыстан тұрады. Жалпы бәрін қосқанда жиілік сөздік құрастыру үшін жинақталған ауызша тіл мәтіндерінің көлемі – **50915** сөзқолданысты қамтиды.

Кестедегі статистиалық мәліметтер бойынша талдау жасайтын болсақ, ең жоғарғы жиілікті төл сөздер құрайды екен, 5-бағанадағы 95,2 пайызды, соған сәйкес жиілік сөздіктегі 4-бағанадағы деректер бойынша, реестр бойының 77,1 пайызын алады, реестр бойындағы сөз саны да басқа қатардан жоғары – 3077 сөз, абсолютті жиілігі – 48477. **14-кестенің** бағаналарына жазылған осы аталған талаптар бойынша екінші орында терминдер тұр. Терминдердің абсолютті жиіліктері – 1392 ге тең, реестр бойындағы сөз саны – 377, реестр бойын қамту пайызы – 8,4 пайыз, мәтінді қамту пайызы – 2,7. Ал 3-ші, 4-ші, 5-ші көлденең қатарда тұрған оним сөздер, орыс сөздері, қысқарған сөздердің бағаналардағы сандық көрсеткіштері азая береді, мәтінді қамту пайызы бойынша 1,3 пен 0,04 пайыз аралығын көрсетеді. Бұл кестеден байқайтынымыз – аталған лексикалық қабаттардың абсолютті жиіліктерінің кему тәртібіне сәйкес, олардың реестр бойындағы сөз саны да, реестр бойын қамту пайызы да, мәтінді қамту пайызы да кему береді екен.

14-кесте

Ауызша тіл мәтіндері жиілік сөздігінің лексикалық құрамының статистикасы

Сөз құрамы	Сөздердің абсолютті жиіліктері	Реестр бойындағы сөз саны	Реестр бойын қамту пайызы	Мәтінді қамту пайызы
Төл сөздер	48477	3077	77,1178	95,2116
Терминдер	1392	377	8,4461	2,7340
Оним сөздер	700	334	8,3709	1,3748
Орыс сөздері	325	223	5,5890	0,6383
Қысқарған сөздер	21	19	0,4762	0,0412
Жалпы	50915	4030	100	100

14-кестедегі статистикалық мәліметтерді қорытындылар болсақ, мәтінді қамту пайызы тұрғысынан төл сөздердің тілдесімнің **95** пайызын алуы – ол қазақ тілді тілдесім екенінің көрсеткіші, ал терминдердің басқа лексикалық қабаттардан пайыздық көрсеткішінің (**2,7**) төл сөздерден кейін орын алуы – оның кірме сөздер бола тұра, қазақ тілінің сөздік қорына етене сіңіп, сол түпнұсқа күйінде қолданылуының көрінісі, ал оним сөздердің қолданылуы – ауызша тілдесімде адам аттары мен жер-су атауларының, яғни объектілер мен субъектілердің тілдесімді құрайтын компоненттер болатындығы, қазақша тілдесімде орыс сөздерінің кездесуі – әсіресе ауызша тілдесімде орыс тілі элементтерінің етене сіңіп алғандығының көрінісі болып табылады.

4.3.7 Қазақ тіліндегі жазба тілдің жиілік сөздіктері мен ауызша тілдің жиілік сөздіктеріне салыстырмалы талдау

Қазақ тілінде жарық көрген жиілік сөздіктерге салыстырмалы талдау жасау тілдік бірліктердің статистикалық бейнесіне, яғни тілдегі статистикалық заңдылықтарды дәйектей түсудің кілті болып табылады. Тілдік бірліктерге статистикалық талдауларды әр қырынан қарастыруға болады. Айталық, әріптердің жиілігіне қатысты, әріп тіркестерінің жиілігіне қатысты, тіпті тілдегі буын, қосымшалардың жиілік сипаты, сөз, сөзформалардың қолданыстағы кездесу жиілігі т.б. Біз диссертацияда негізінен ауызша тіл мәтіндері бойынша сөз бен сөзформалардың қолданыс жиілігіне статистикалық талдау жасадық. Қазақ тілінде бұрын жарық көрген сөздіктер негізінен жазба мәтіндер бойынша, яғни көркем шығармалар, публицистикалық мәтіндер, ғылыми мәтіндер бойынша жасалған. Біз ауызша тілді осы жазба тіл мәтіндерінен сөздердің жиілік статистикасының ұқсастығы не айырмашылықтарын анықтауды мақсат етіп қойдық. Жиілік сөздіктің түрлері бойынша біз **2.1; 2.2** тараушаларда біз сөзформа мен сөздердің статистикалық сипаттамасында:

а) бастапқы әріптері бойынша кездесу жиілігіне және ол топтардың реестр бойы мен мәтінді қамту пайыздарына;

ә) сөздер мен сөзформалардың жиілігі бойынша реестр бойы мен мәтінді қамту пайыздарына;

б) сөз таптарының жиілігі мен реестр және мәтінді қамту пайыздарына талдау жасаған болатынбыз.

Алайда жазба тіл мәтіндерінің жиілік сөздіктерін өзіміз құрастырып отырған ауызша тілдің жиілік сөздігімен аталған статистикалық сипаттамалар бойынша түгелдей салыстыру қиындық тудырады. Біз осы статистикалық сипаттамалардың ең маңыздысы болып табылатын сөздердің жиілікті-әліпбилі сөздігінің мәліметтерімен ғана салыстырып шығуды жөн көрдік.

70-жылдары қазақ тілінде Қ.Бектаев, А.Қ.Жұбанов, Ә.Ахабаев С.Мырзабеков, А.Белботаев сынды зерттеушілер жиілік сөздіктер құрастыру ісімен айналысып, ертегі тілінің, публицистика тілінің, математика терминдерінің жиілік сөздіктері, сонымен қатар олардың ішіндегі көлемдісі болып саналатын Абай тілі сөздігінің жиілік сөздігі, М.Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстінің жиілік сөздіктері жарық көрген болатын. Бұл сөздіктер XX ғасырдың сүбелі статистикалық еңбектері болып табылады. М.Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағының жиілік сөздігіне жазушының көркем шығармаларымен қатар, публицистикалық шығармалары да енді, барлығы 2 миллионнан аса сөзқолданыс қамтылған. Ал бұл сөздіктен басқа аталған жиілік сөздіктерге алынған мәтіндері көлемі бұдан әлдеқайда аз. Сондықтан біз ауызша тіл мәтіндерінің жиілік сөздігін осы жылдары жарық көрген жиілік сөздіктердің ішінде М.Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағының жиілік сөздігімен салыстырамыз.

М.Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағы бойынша әртүрлі сөздіктер алу жұмысын ҚР ҰҒА-ның А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Статистика тобы 1986 жылы қолға алған болатын. Сол жұмыстың нәтижесінде «М.О.Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстерінің жиілік сөздіктері» (22 баспа табак) 1995 жылы жарық көрді [312].

15-кесте

М.Әуезовтің 20 томдық шығармаларының жиілік сөздігінен үзінді

СӨЗ/сөз табы	Барлығы
бол/ет	38944
де/ет	31901
бұл/ес	22893
е/ет	21649
өз/ес	20471
да/шл	18254
ал/ет	17958
кел/ет	17797
де/шл	17293
ол/ес	17269
сол/ес	15599
мен/ес	14717
айт/ет	14273
бер/ет	11925
бір/ес	10293
бір/са	10244
отыр/ет	10082
тұр/ет	8742
сөз/зт	8575
кет/ет	8571
жүр/ет	8536
шық/ет	8221
қал/ет	7974
көр/ет	7628
бар/ет	7378
көп/сн	7302

Тізбедегі 29483 сөз (жалқы есімді қоспағанда) жиіліктерінің кему ретімен орналасқан.

Бұл жиілік сөздікте бірінші орында **«бол»** етістігі тұр. Ол М.Әуезовтің шығармалар жинағының мәтіндерінде 38944 рет қайталанып кездеседі екен, бұл барлық мәтіннің 2,28%-ін құрайды. Екінші орында **«де»** етістігі мәтінде 31901 рет кездеседі (1,87%). Осы екі етістік барлық мәтіннің 4,15%-ын қамтыған. Сөздіктегі осы сияқты ең жиі кездесетін әртүрлі сөздердің барлық сөзқолданыстың қанша пайызын қамтитынын жиілік сөздіктен көруге болады. Тек қана тізбедегі алғашқы 10 сөз (**бол/ет., де/ет., бұл/ес., е/ет., өз/ес., да/шл., ал/ет., кел/ет., де/шл., ол/ес.**) барлық мәтіннің 13%-ын қамтиды. Ал осы сияқты сөздіктің бас жағында тұрған 31 сөз мәтіннің 1/4-ін яғни 25%-ын, 174 сөз -1/2%-ын, яғни 50%-ын, 1292 сөз - 80%-ын қамтитынына көз жеткізуге болады.

Ауызша тіл мәтіндерінің жиілік сөздігіндегі ең жиі кездесетін сөздерге салыстырмалы талдау жасау үшін біз төменде жоғарыда аталған XX ғасырдың ең көлемді жиілік сөздігі – М.Әуезовтің шығармалар жинағының жиілік сөздігінен басқа, ХХІ ғасырда жарық көрген жаңа жиілік сөздіктер деректерін бермекпіз.

Жоғарыда аталған жиілік сөздіктерден кейін қазақ тілінде жиілік сөздіктер құрастыру ісі біраз уақыт тоқтап қалды. 2016 жылы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінде профессор А.Қ.Жұбановтың жетекшілігімен бұрын-соңды қазақ тілінде жарық көрген жиілік сөздіктердің басын *біріктіру* арқылы әртүрлі стильдерді қамтитын біртұтас жиілік сөздік құрастырылып, кітап түрінде жарық көрді [314]. Бұл сөздік «Қазақ тілінің жиілік сөздігі» деп аталады.

Төменде сол жиілік сөздіктегі жиі кездесетін сөздердің бастапқы бөлігінен үзінді береміз. «Қазақ тілінің жиілікті-әліпбилі сөздігінен» жиілігі 10 000-нан жоғары сөздер мыналар. **16-кесте.**

16-кесте

«Қазақ тілінің жиілікті-әліпбилі сөздігінен» үзінді

СӨЗ/сөз табы	Абсолютті жиілік	Бір топ сөздің мәтінді қамту пайызы
бол/ет.	47716	2,2695
де/ет.	40178	4,1805
бұл/ес.	26338	5,4332
е/ет.	26122	6,6756
өз/ес.	23635	7,7997
кел/ет.	22566	8,8730
ал/ет.	22522	9,9442
ол/ес.	22262	11,0031
да/шл.	22013	12,0501
де/шл.	20282	13,0147
сол/ес.	17723	13,8577
мен/ес.	17341	14,6825
айт/ет.	16410	15,4630
бір/са.	15276	16,1895
бер/ет.	14691	16,8883
отыр/ет.	12382	17,4772
осы/ес.	11818	18,0393
жок/мд.	11415	18,5822
сөз/зт.	11309	19,1201
тұр/ет.	11022	19,6443
кет/ет.	10635	20,1501
жүр/ет.	10555	20,6522
бір/ес.	10344	21,1442

Көріп отырғанымыздай, бұл сөздікте де *бол* және *де* етістіктерінің жиілігі өте жоғары. Жиілік бойынша жоғары қолданысты *көмекші етістіктер, есімдіктер, шылаулар* құрайды. 20-дан астам кестеде берілген сөздер жалпы мәтін көлемінің 20 пайыздан астамын құрайды.

Жоғарыда аталған «Қазақ тілінің жиілік сөздігі» бұрынғы жарық көрген жиілік сөздіктердің басын қосу арқылы, біріктіріліп құрастырылған жиілік сөздік болды, жаңа мәтіндер алынбады. Сондықтан бұл сөздік қазіргі қолданысты қаншалықты шынайы сипаттайды деген сұрақ туған болатын. Осы ретте қазақ тілінің барлық стилін қамтитын жаңа жиілік сөздік құрастыру ісі әлі де күн тәртібінен түспеген болатын.

Бүгінгі таңда мемлекеттік тіліміздің қолданыс қызметін арттыру мақсатындағы заманауи қажеттіліктерге сәйкес қолданбалы бағыттағы ғылыми жобаларға ерекше мән беріліп отырғандығы белгілі. Бұл ретте 2016 жылы Білім және ғылым министрі Е.Сағадиевтің идеясымен мемлекеттік тілді оқытудың тиімді әдістемесін жасау мақсатында лексика-грамматикалық минимумдар үшін қажетті қазақ тілінің жиілік сөздігін құрастыру ісі А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтына тапсырылды. Осы тапсырма бойынша орындалған зерттеулер нәтижесінде институт «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігін» құрастырды [166].

«Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігін» құрастыруға сөздіктің базасына көркем әдебиет, публицистикалық стиль, ғылыми, публицистикалық, сөйлеу стильдер мәтіндері алынды, яғни қазақ тілінің 5 функционалдық стилін қамтиды. 36265 сөзтізбеден (сөз, лексикалық бірлік) тұратын бұл сөздік дәстүрлі жиілік сөздіктер түрлері – үш түрлі құрылымда (Әліпбилі-жиілік сөздік; Жиілікті-әліпбилі сөздік; Кері әліпбилі-жиілік сөздік) түзілді. Сонымен қатар әрбір стиль бойынша «Таралым сөздігі» (Распределительный словарь) де жасалды. Сонымен қатар неше түрлі сөз таптары мен стильдер бойынша түрлері, сондай-ақ өте көлемді сөзформалар сөздігі электрондық нұсқада жасалып, кітап сөздікте қалташаға қоса салынып берілді.

Енді осы аталған «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігінің» жиілікті-әліпбилі сөздік түрінен ең жиі кездесетін жиілігі 20 000-нан жоғары сөздерден үзінді берейік. **17-кесте.**

17-кесте

«Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілікті-әліпбилі сөздігінен» үзінді

СӨЗ/сөз табы	Барлығы
бол/ет	108133
ол/ес	62796
мен/шл	58406
де/ет	46200
ал/ет	43359
бер/ет	40295
және/шл	39765
кел/ет	34526
де/шл	33943
бұл/ес	32850
да/шл	32109
жыл/зт	30882
бір/ес	30288
өз/ес	29594
түр/ет	28643
сөз/зт	26107
осы/ес	25995
адам/зт	25614
қазақ/зт	25069
айт/ет	23421
білім/зт	22915
үшін/шл	22598
кет/ет	22105
ел/зт	22098
отыр/ет	22038
қандай/ес	21378
екен/ет	21328
біз/ес	21267
сол/ес	20532

Бұл сөздікте де **бол** көмекші етістігінің жиілігі басқаларына қарағанда өте жоғары. Бұл кестеден де көмекші **етістіктер, шылаулар** мен **есімдіктердің** жоғары қолданыстағы сөздер екендігін байқаймыз. Бұл жиілік сөздіктің статистикалық мәліметтері де жоғарыда берілген біріктірілген «Қазақ тілінің жиілік сөздігіндегі» көрсеткіштермен ұқсас болып келеді.

Бұл «Жалпы білім берудегі жиілік сөздік» ата айтып тұрғандай, мемлекеттік тілді оқытуда лексикалық минимумдар жасау мақсатында жасалған болатын. Бұл сөздікке осы мақсатқа сәйкес мектеп оқулықтары мәтіндері көбірек алынды. Мәтін көлемі 7 миллион сөзқолданысты құрады, яғни көлемі үлкен деуге болады. Алынған көлемге сәйкес қамтылған реестр сөз саны да көп. Жиілік сөздіктер құрастыруда сөздерді түбірге келтіру арқылы ғана сөздік алу аса қиындық тудырмас еді. Алайда сөзбен қатар олардың белгілі бір сөз табына қатысын көрсету де лингвистикалық қажеттілік тудырады. Осы орайда аталған жиілік сөздікте сөз таптары белгіленімін енгізу біршама қиындық тудырған болатын. Бұл қиындық тілдегі омоним сөздер мен омографтарға қатысты туындайды. Айталық, қара сөзін сөз табы тұрғысынан сын есім деп белгілейміз бе, әлде етістік деп белгілейміз бе! Әсіресе, **қара** етістігі түбір тұлғада тұрғанда оның етістік не сын есім екенін қалай білуге болады деген проблемалар.

Жиілік сөздік жасаудың әдіс-тәсілдері әртүрлі. Соның бірі – мәтінді сөзформалар сөздігіне түсіріп, сөзді түбірге келтіру. Екіншісі – мәтінді морфологиялық анализатор арқылы өткізіп, түбір мен оған қойылатын сөз табы белгісімен бірге автоматты жолмен алу. Біріншісі көп қол жұмысын керек етеді. Мұндайда қосымша жалғанғанда түбір сөздердің омонимдерін ажырату мүмкін болса, түбір формадағы сөздерге келгенде олардың сөз табына қатысын анықтау қиын болады.

Екіншісі оңай, тез жүзеге асырылғанмен, жүз пайыздық шынайылықты бермейді. Бұл әдісте те омонимдер автоматты түрде ажыратылмайды. Автоматты жолмен омонимдері ажыратылған жиілік сөздіктерді тек омоним ажыратылған мәтіндерден ғана алуға болады.

Осы орайда Қолданбалы лингвистика бөлімі қызметкерлері проза жанры (М.Әуезов, Ә.Кекілбаев т.б.) бойынша **500 000 сөзқолданыстан** тұратын мәтіндерге «қолдап» морфологиялық белгіленім қойып, сол мәтіннен, яғни сөз таптарына қатысы 100 пайыз дұрыстықты көрсететін мәтіннен жиілік сөздік құрастырады [315]. Осы **шағын жиілік сөздіктің** үзіндісімен таныс болайық.

18-кесте

Қазақ тіліндегі сөздің жиілікті-әліпбилі сөздігінен үзінді

Рет саны №	Сөз/Сөз табы	Абсолютті жиілік	Бір топ сөздің мәтінді қамту пайызы
1	2	3	4
1	<i>бол/ет.</i>	666	2,320
2	<i>де/ет.</i>	541	4,204
3	<i>еді/ет.</i>	479	5,873
4	<i>кел/ет.</i>	407	7,290
5	<i>бір/са.</i>	352	8,516
6	<i>ал/ет.</i>	335	9,683
7	<i>да/шл.</i>	334	10,846
8	<i>бұл/ес.</i>	299	11,888
9	<i>тұр/ет.</i>	240	12,724
10	<i>өз/ес.</i>	238	13,553
11	<i>де/шл.</i>	231	14,357
12	<i>сол/ес.</i>	231	15,162
13	<i>отыр/ет.</i>	224	15,942
14	<i>жамт/ет.</i>	218	16,701
15	<i>ол/ес.</i>	215	17,450
16	<i>осы/ес.</i>	214	18,196
17	<i>көр/ет.</i>	193	18,868
18	<i>қал/ет.</i>	179	19,491
19	<i>үй/зт.</i>	178	20,111
20	<i>айт/ет.</i>	176	20,724
21	<i>бер/ет.</i>	171	21,320
22	<i>жсоқ/мд.</i>	166	21,898
23	<i>күн/зт.</i>	166	22,476
24	<i>шық/ет.</i>	163	23,044
25	<i>кет/ет.</i>	161	23,605
26	<i>жсұр/ет.</i>	144	24,107
27	<i>көз/зт.</i>	144	24,608
28	<i>жсер/зт.</i>	143	25,106
29	<i>қара/ет.</i>	136	25,580
30	<i>іш/зт.</i>	135	26,050
31	<i>бала/зт.</i>	132	26,510
32	<i>бас/зт.</i>	131	26,966
33	<i>біл/ет.</i>	119	27,381
34	<i>көп/сн.</i>	118	27,792
35	<i>сөз/зт.</i>	115	28,192
36	<i>бар/ес.</i>	114	28,589
37	<i>ауыл/зт.</i>	113	28,983
38	<i>бар/ет.</i>	113	29,377
39	<i>мен/шл.</i>	113	29,770
40	<i>түс/ет.</i>	109	30,150
41	<i>үлкен/сн.</i>	109	30,529
42	<i>соң/шл.</i>	105	30,895
43	<i>қыл/ет.</i>	99	31,240
44	<i>бар/мд.</i>	98	31,581
45	<i>жсак/зт.</i>	97	31,919
46	<i>ат/зт.</i>	94	32,247
47	<i>екі/са.</i>	91	32,564
48	<i>ет/ет.</i>	90	32,877
49	<i>сал/ет.</i>	89	33,187

Рет саны №	Сөз/Сөз табы	Абсолютті жиілік	Бір топ сөздің мәтінді қамту пайызы
50	<i>қой/ет.</i>	88	33,494
51	<i>не/ес.</i>	86	33,793
52	<i>алды/ке.</i>	84	34,086
53	<i>ел/зт.</i>	84	34,378
54	<i>баста/ет.</i>	81	34,660
55	<i>өт/ет.</i>	81	34,943
56	<i>кісі/зт.</i>	79	35,218
57	<i>бірақ/шл.</i>	75	35,479
58	<i>мен/ес.</i>	74	35,737
59	<i>кір/ет.</i>	73	35,991
60	<i>ақ/сн.</i>	72	36,242
61	<i>қол/зт.</i>	71	36,489
62	<i>енді/үс.</i>	67	36,722
63	<i>жол/зт.</i>	67	36,956
64	<i>адам/зт.</i>	64	37,179
65	<i>бет/зт.</i>	63	37,398
-----	-----	-----	-----
4510	<i>ірікіл/ет.</i>	1	99,962
4511	<i>ірікте/ет.</i>	1	99,965
4512	<i>ірілік/зт.</i>	1	99,969
4513	<i>іріткі/зт.</i>	1	99,972
4514	<i>іс/ет.</i>	1	99,976
4515	<i>істік/зт.</i>	1	99,979
4516	<i>іші-бауыр/зт.</i>	1	99,983
4517	<i>ішіп-жес/ет.</i>	1	99,986
4518	<i>экономикалық/сн.</i>	1	99,990
4519	<i>январь/зт.</i>	1	99,993
4520	<i>япырай/од.</i>	1	99,997
4521	<i>япырау/од.</i>	1	100
	Барлығы:		28710

Бұл шағын сөздіктегі сөздердің жиілікті-әліпбилі сөздігі бойынша, **18-кестеде** мәтіннің 50 пайызын құрайтын жиі кездесетін сөздер тізімі (150-ші *топ* деген сөзге дейін) түгел берілген, ал 60, 70, 80, 90, 100 пайызын қамтитын сөздер үзік түрінде қысқартылды. Жиілігінің кему тәртібіне қарай сөздер **10 топқа** топтастырылып берілген. Ең алғашқы топқа жиілік сөздіктегі ең жиі кездесетін **«бол»** етістігі жатады, ол мәтін ішінде **666 рет** қолданылып, жалғыз өзі мәтіннің **2,320** пайызын құрайды. Бұдан бұрын шыққан сөздіктерде де **бол** етістігі ең жоғарғы жиілікті көрсеткен болатын. **Бол** етістігінің жоғары жиілікті көрсетуі оның көмекші етістік болып, грамматикалық мағына үстеуші қызметімен тікелей байланысты деуге болады. Өйткені жиі қолданылу, грамматикалық абстракция жасайтын грамматикалық бірліктерге тән қасиет. Жиілік сөздікте **бол** етістігі сияқты жоғары жиілікті көрсетіп тұрған сөздер – осы көмекші етістіктер болып табылады. Мысалы, **де, еді, кел, ал, тұр, отыр, жатыр, көр, айт, бер, шық, кет, жүр, бар, түс, қыл, сал, қой, баста** т.б. Сол сияқты жиілік сөздікте шылаулардан **да, де, мен, бірақ, зой, қарай, ғана, және, тағы** шылаулары, сондай-ақ есімдіктерден **бұл, өз, сол, ол, осы, бар, мен** сөздері жиі кездескен. Бұл жиілік сөздік тек көркем шығарма мәтіндерінен алынғандықтан, термин сөздер аз, мүлде кездеспейді десе де болады.

Енді ауызша тіл мәтіндері жиілік сөздігіндегі жиі кездесетін сөздердің бастапқы бөлігінен үзінді беру арқылы жоғарыдағы сөздіктермен салыстырамыз.

19-кесте

Ауызша тіл мәтіндеріндегі сөздің жиілікті-әліпбилі сөздігінен үзінді

№	Сөз	Абсолютті жиілік	Бір топ сөздің мәтінді қамту пайызы
1	де/ет	1429	2,8655
2	бол/ет	1385	5,6428
3	мен/ес	1307	8,2637
4	ол/ес	1101	10,4714
5	сол/ес	813	12,1017

№	Сөз	Абсолютті жиілік	Бір топ сөздің мәтінді қамту пайызы
6	ал/ет	744	13,5936
7	айт/ет	705	15,0073
8	ғой/шл	603	16,2165
9	бір/са	575	17,3695
10	кел/ет	566	18,5045
11	да/шл	534	19,5753
12	енді/үс	531	20,6401
13	өзі/ес	511	21,6648
14	біз/ес	508	22,6834
15	керек/мд	406	23,4976
16	жок/мд	399	24,2977
17	кет/ет	377	25,0536
18	бер/ет	354	25,7635
19	бар/ес	351	26,4673
20	бар/ет	344	27,1572
21	кез/зт	340	27,8389
22	кейін/үс	306	28,4525
23	жүр/ет	303	29,0601
24	сіз/ес	302	29,6657
25	осы/ес	297	30,2613
26	не/ес	296	30,8548
27	отыр/ет	281	31,4183
28	тұр/ет	273	31,9658
29	бұл/ес	269	32,5052
30	бала/зт	259	33,0245
31	жатыр/ет	257	33,5399
32	жаңағы/сн	254	34,0492

Ауызша тіл мәтіндерінің жиілік сөздігі бойынша да ерекше көзге түсетін басқа жиілік сөздіктермен аздап өзгеше жайт – **бол** көмекші етістігінің жиілігі бойынша екінші орынға орынға шығуы. Жоғарыда аталған жазба тілдің жиілік сөздіктері мәліметтерімен салыстырсақ, **де** етістігінің жиілігі ауызша тілдің жиілік сөздігінде бірінші орынды иеленіп, **бол** етістігі екінші орынға ығысқан. Алайда біздің ойымызша, **де** етістігінің ауызша тіл сөздігінде бірінші орынға шығуы оның **де** шылауымен омонимдік қатар құраумен де байланысты. Сондықтан, біздің ойымызша, **бол** етістігінің ең жоғарғы жиілікті көрсетуі – жазба тілдің жиілік сөздіктеріне де, сол сияқты ауызша тілдің жиілік сөздігіне де тән құбылыс.

Ауызша тілдің жиілік сөздігінде бұл жоғары жиіліктегі екі сөзден басқа ең жиі кездесетін сөздер, олар – басқа жазба тілдің жиілік сөздіктердің мәліметтеріндей, көмекші етістіктер, есімдіктер, шылаулар болып келеді екен. Мысалы, көмекші етістіктерден – **бол, де, ал, кел, кет, бер, бар, жүр, отыр, тұр, жатыр, көр, шық, қал, қой, біл, жаса** сөздері; есімдіктерден – **ол, сол, өзі, біз, сіз, осы, бұл, сен, мына, ана**; шылаулардан – **ғой, да, де, ба, бірақ, үшін** сөздері.

Ауызша тілдің жиілік сөздігінің осы аталған барлық жиілік сөздіктерге ортақ жиі кездесетін көмекші етістіктер, есімдіктер, шылаулардан басқа мына сөздердің жиі қолданылатына жоғарыдағы кестеден көз жеткізуге болады. Ол сөздер көбіне ауызша тілдесімге тән сөздер. Мысалы: **жаңағы, ғой, сондай, айт, енді, керек, жоқ, иә, кез, жер, бәрі, қазір, жақсы, емес, жақ** т.б. сөздер.

Ал енді жазба тілдің жиілік сөздіктерінде жоғары жиілікте кездескен сөздер осы ауызша тілде жиі кездескен сөздерден ерекшеленеді, жазба тілдің жиілік сөздіктерінде:

- 500 сөзқоланыстан алынған жиілік сөздікте (негізінен М.Әуезов, Ә.Кекілбаев шығармаларының мәтіні) – **үй, күн, көз, бала, бас, сөз, ауыл, ат** сөздері;

- «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігінде» - **жыл, адам, қазақ, білім** сөздерінің жиі кездесуі;

- біріктірілген «Қазақ тілінің жиілік сөздігінде» - **сөз, күн, жер, үй, бас, адам, бала, халық** сөздерінің;

- С.Сәдуақасұлының шығармаларында – **қазақ, сөз, жер, ауыл, жұмыс, күн, адам, шаруа, халық, үй, іс, жұрт, мәселе, ұйым** сөздерінің жиі кездесуі байқалады.

Жоғарыдағы лексикалық бірліктердің жиі кездесу ерекшеліктерін салыстырсақ, ауызша тілде ой байланыстырудың құралы болатын **жаңағы** сөзінің, нақтылау мәнді **ғой** демеулігінің жиі қолданылуы, мақұлдау мен мақұлдамау мәнді **иә, жоқ** сөздерінің жиі кездесуі, осы шақтағы әрекетті білдіретін **қазір** үстеуінің, жалғасымды әрекетті сипаттау алдындағы **енді** үстеуінің жиі қолданысы көрініс табады. Бұл ерекшеліктер басқа жазба тілге де тән көмекші етістіктер, шылау, есімдіктерді есепке алмағанда. Яғни

бұдан біз тұрмыстық тілдесімде тек осы сөздерді жиі қолданамыз деген түсінік тұмауы керек. Аталған ауызша тілге өзіне тән ерекшеліктермен бірге, жазба тіл жиілік сөздіктеріне тән ерекшеліктер де негізінен тән болып келеді. Қысқасы, жалпы сөз жиілігінде жазба тілде де, ауызша тілде де біз сөз байланыстырушы, сілтеуші, демеуші, грамматикалық мән үстеуші тілдік бірліктерді жиі қолданады екенбіз.

20-кесте

Жиілік сөздіктердің салыстырмасы кестесі

М.Әуезовтің 20 томдық шығармаларының жиілікті-әліпбилі сөздігінен	Қазақ тілінің жиілікті-әліпбилі сөздігінен	Қазақ тіліндегі көркем стильдің жиілікті-әліпбилі сөздігінен	Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілікті-әліпбилі сөздігінен	Ауызша тілдің жиілікті-әліпбилі сөздігінен
бол/ет де/ет бұл/ес е/ет өз/ес да/шл ал/ет кел/ет де/шл ол/ес сол/ес мен/ес айт/ет бер/ет бір/ес бір/са отыр/ет тұр/ет	бол/ет. де/ет. бұл/ес. е/ет. өз/ес. кел/ет. ал/ет. ол/ес. де/шл. де/шл. сол/ес. мен/ес. айт/ет. бер/ет. бір/са. бер/ет. отыр/ет. осы/ес. жоқ/мд.	бол/ет. де/ет. еді/ет. кел/ет. бір/са. ал/ет. да/шл. бұл/ес. тұр/ет. өз/ес. де/шл. сол/ес. отыр/ет. жат/ет. ол/ес. осы/ес. көр/ет. қал/ет.	бол/ет ол/ес мен/шл де/ет ал/ет бер/ет және/шл кел/ет де/шл бұл/ес да/шл жыл/зт бір/ес өз/ес тұр/ет сөз/зт осы/ес адам/зт	де/ет бол/ет мен/ес ол/ес сол/ес ал/ет айт/ет ғой/шл бір/са кел/ет да/шл енді/үс өзі/ес біз/ес керең/мд жоқ/мд кет/ет бар/ет осы/ес

Сонымен қатар жоғарыда аталған барлық сөздікте сөз таптарына қатысты мына жайтты аңғаруға болады. Ол – **зат есім, етістік, есімдік, сын есімдердің** жиі кездесуі. Сөз табы белгіленімі қойылған жиілік сөздіктерден кері-әліпбилі сөздік алғанда, бірдей белгіленген сөз таптары бір жерде тұрады, сөз таптарының статистикасы осындай кері-әліпбилі жиілік сөздіктер арқылы жасалады. Жиілік сөздіктерге статистикалық талдау жасауда сөз таптарына қатысты байқалатын ерекшелік, есімдіктер реестр бойын қамту пайызы жағынан жоғары пайыздық көрсеткішке ие болмайды, яғни бұл тілдегі есімдік сөздердің аз болуымен байланысты. Алайда есімдіктер қолданыста жиі кездесуі жағынан етістік пен сын есімдерден кейін тұрады, басқа сөз таптарынан басып озады. Демек, тілдесімде адамдар есімдік сөздерді қолдануға бейім болады екен.

Тұрақты жоғары жиілікті зат есімдер мен етістіктер алып тұр деп тұжырымдауға болады. Өйткені бұл екі сөз табы реестр бойын қамту пайызы тұрғысынан да, мәтінді қамту пайызы тұрғысынан да 1-ші және 2-ші орынды иеленеді. Демек, біз зат есім мен етістіктерді тілдесімде жиі қолданып қана қоймай, сонымен қатар сөздік қорда олардың саны да көп екен.

Бұл деректерден қазақ тілінің сөз байлығы зат есім мен етістік сөздер екендігіне көз жеткіземіз.

4.3.8 Сөзжазбаға түскен ауызша тіл мәтіндеріндегі әріптер жиілігі

Қазақ тіл білімінде әріптерді статистикалық тұрғыдан зерттеудің тарихы 1973 жылы жарық көрген «Қазақ тексінің статистикасы» атты еңбектен басталады. А.Қ.Жұбановтың (мақалада А.Х. Джубанов) «К вопросу о графемной статистике казахского текста», Қ.Бектаев пен С.Ризаевтың «Диалектілердің бір тілге жатуының критерийі жайында», А.Исеналиеваның «Фонемалардың салыстырмалы жиілігін анықтаушы факторлар», Э.Жұбанованың «Қазақ тілінің әріп және дыбыс құрамының жалпы статистикасы» атты еңбектерінде қазақ тілінің әртүрлі стильдеріне қатысты әріп жиіліктеріне зерттеу жүргізілген.

Қ.Бектаев пен С.Ризаевтың «Диалектілердің бір тілге жатуының критерийі жайында» атты еңбекте түркі диалектологиясына статистикалық талдаулар жүргізуге арналған. Авторлар түркі тілдерінің ішінде өзбек тілінің говорларында қолданылатын фонемалардың жиілігін анықтаған және қазақ тіліндегі фонема жиіліктерімен салыстырған [316, 646 б]. Авторлар өзбек тілімен салыстыру үшін қазақ ертегілерінен 20707 дыбыс қолданыстан (фонемоупотребление) тұратын мәтіннен қазақ тіліндегі фонемалардың жиілігін анықтаған. **21-кесте.**

Ертегі мәтіні бойынша қазақ әріптерінің жиілігі

А	12 235
Е	7976
Н	7165
Ы	6306
І	6166
Т	4978
Р	4944
Д	4934
С	3978
Л	3853
П	3592
М	3018
Б	2994
Қ	2892
Й	2882
Ұ	2834
О	2173
К	2041
Ү	2013
Ң	1835
Ғ	1704
З	1560
Ш	1560
Ж	1444
Ө	1424
У	937
Г	927
Ә	719
Х (Һ)	14
И	9

Ертегілер мәтінінде көріп отырғанымыздай, *в, ф, ц, ч, ь, ъ* әріптері мүлдем кездеспеген.

Әріп жиілігіне қатысты А.Исенгельдина «Факторы, определяющие относительную частотность фонем» атты мақаласында қазақ ертегілері мен ғылыми мәтіндегі (автор ғылыми проза деп алады) фонемалардың жиілігі салыстырылған. Ертегі мәтнінен 20 707 фонема, ғылыми прозадан 13 049 фонема көлеміндегі мәтін алынып, оларға фонологиялық транскрипция жасалған. Мақала авторлары екі жанрдағы дауысты және дауыссыздардың статистикасын салыстыра талдау жанрлық ерекшелік бойынша, дауыстылардың арасында дауыссыздарға қарағанда көп айырмашылық жоқ екенін анықтайды. Дауысты дыбыстардың жиілігі екі жанрда көп айырым таппайды, барабар қолданылады.

И фонемасы ертегілер тілінде кездесуі жоқтың қасы. Ал ғылыми прозада кірме сөздерде қолданылған. Авторлар ертегілер мәтінінде *ф, в, ч, ц, ь* әріптері мүлде кездеспеуіне қатысты бұл дыбыстардың қазақ тілінің фонологиялық жүйесінде жоқ дыбыстар, байырғы қазақ мәтіндерінде аталмыш дыбыстардың кездеспеуі заңдылық екенін, олардың орыс тілінен енген сөздермен бірге кіргендігін жанрлық статистикалық деректер арқылы негіздейді [317, 662 б]. Жанрлық ерекшелік ретінде *n* фонемасының ертегі мәтінінде көп кездесуі ертегілер сюжетінің өткен шақтағы оқиғаларды баяндауымен байланыстырады, яғни *деп, депті* етістіктерінің есебінен деген тұжырым жасайды. А.Исенгельдинаның статистикалық мәліметтері бойынша қазақ дыбыстарының жиілігі төмендегіше [317, 661 б]. **22; 23-кесте.**

Ертегі және ғылыми проза мәтіні бойынша қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың жиілігі

Әріп	Ертегі	Ғылыми проза
А	12,23	12,01
Е	7,98	6,48
Ы	6,30	6,54

I	6,17	5,79
Ұ	2,83	2,73
О	2,17	2,55
Ү	2,01	1,82
Ө	1,42	2,06
И	0,01	0,61
У	-	0,41

23-кесте

Ертегі және ғылыми проза мәтіні бойынша қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстардың жиілігі

Әріп	Ертегі	Ғылыми проза
Н	7,17	6,25
Т	4,98	6,06
Л	3,85	5,03
Р	4,94	5,01
Д	4,93	4,72
С	3,98	4,28
Қ	2,89	3,35
Б	2,99	3,05
Й	2,88	3,04
М	3,02	2,61
Ғ	1,70	2,36
К	2,04	2,28
Ң	1,83	1,87
Ж	1,44	1,72
З	1,56	1,70
П	3,59	1,53
У	0,94	1,48
Ш	1,56	0,99
Г	0,93	0,34
Ф	0,00	0,11
Х	0,27	0,09
В	0,00	0,07
Ч	0,00	0,03
Ц	0,00	0,03
Һ	0,01	0,00
Щ	0,00	0,03

Берілген фонемалардың статистикасының жанрлық ерекшеліктеріне қарай жоғарыдағы А.Исенгельдинаның айтқан пайымдауларынан басқа да түрлі бағыттағы зерттеулер барысында әртүрлі теориялық тұжырымдар шығаруға болады.

А.Жұбановтың “К вопросу о графемной статистике казахского текста” атты еңбегінде әріптердің статистикасы жайлы мәліметтер берілген [318]. Ғалым қазақ тілінің үш түрлі стилі (жанр) мәтіндеріндегі әріптердің жиілік сөздігін құрастырып, жанрлық статистикалық ерекшеліктерін салыстырады. Олар:

1) М.О.Ауезовтің “Абай жолы” романы мәтіні (**51290** сөзқолданыс немесе **280812** әріп);

2) математика пәніне арналған мектеп оқулықтарының мәтіні (**19467** сөзқолданыс немесе **130388** әріп);

3) қазақ тілінің екі томдық түсіндірме сөздігінің мәтіні (**17585** сөзқолданыс немесе **116317** әріп).

А.Қ.Жұбанов тәжірибе түрінде алынған стильдер мәтіндерінің тең көлемді болмауының себебі, олар толық түрдегі шығармалар болуымен түсіндіріледі. Сондықтан мәтіндер ішіндегі тілдік бірліктердің (әріптердің) сандық сипаттары жайлы мәлімет алу үшін олардың қатынастық жиіліктері (немесе пайыздық салмақтары) арқылы пайымдалғандығын ескертеді. Мақалада қазақ тілінің үш стилі бойынша компьютер көмегімен түзілген қазақ әріптерінің жиілік сөздігінен үзінді алынып, жиі кездесетін он әріптің жиілігі бойынша статистикалық талдау жасалған. **24-кесте.**

Қазақ тілінің үш стилі (жанр) бойынша түзілген қазақ әріптерінің жиілік сөздігінен үзінді

Әріптердің мәтінді қамту пайызы (%)								
Роман			Математика			Сөздік		
Әріп аты	Әріптің %	Жиынтық %	Әріп аты	Әріптің %	Жиынтық %	Әріп аты	Әріптің %	Жиынтық %
А	13,2	13,2	А	11,0	11,0	А	13,0	13,0
Е-Ё	8,1	21,3	Е- Ё	8,3	19,3	Т	7,1	20,1
Ы	7,5	28,8	Н	8,2	27,5	У	7,0	27,1
Н	7,1	35,9	Ы	7,4	34,9	Е-Ё	6,3	33,4
І	6,0	41,9	Д	5,4	40,3	Ы	6,1	39,5
Т	5,0	46,9	І	5,3	45,6	Р	6,0	45,5
Р	4,8	51,7	Р	5,3	50,9	Л	6,0	51,5
Д	4,6	56,3	Т	5,2	56,1	С	4,5	56
Л	4,2	60,5	Л	5,1	61,2	Қ	4,1	60,1
С	4,1	64,6	С	4,4%	65,6	Н	4,1	64,2
Қосындысы:		65%			66%			64%

Кестеде ең жиі кездесетін әріптер олардың жиіліктерінің кему тәртібімен орналасқан. Кестеде он әріптің әрбіреуінің және олардың жиынтықтарының мәтінді қамту пайыздық салмағы көрсетілген. Кестедегі мәліметтерге сүйенсек, қазақ әліпбиіндегі 40 әріптің тек 10-ы ғана әр стиль бойынша алынған мәтіндердің 64-66 пайыздарын қамтитынын байқауға болады. Ал көркем әдебиет (роман) стилі мен ғылыми-техникалық (математика) стилінде ең жиі қолданыс табатын: *а, е-ё, ы, н* төрт әріп (үш дауысты, бір дауыссыз) барлық мәтіннің 35-36 пайызын қамтиды екен.

А.Жұбанов мақалада жеке графемалардың жиілігін талдай келе, кейбір дауысты және дауыссыздардың басқа дыбыстарға қарағанда жиі қолданатынын айтады: «Оған мысал ретінде “**әмбебап**” дауыстылар деп аталатын (*а, е-ё, ы, і*) дыбыстарды айтуға болар еді. Мұндай графемалардың мәтін ішінде (сөз ішінде) қолданылуының қосынды нәтижесі: романда – 34,8%; математикада – 32,0%; сөздікте – 29,0%. Егер біз қарастырған мәтіндердегі барлық дауысты дыбыстардың қолданылу жиілігінің пайыздық қосындысы – 43,14%; 43,19% және 44,60% екенін ескерсек, әмбебап аталатын *а, е-ё, ы, і* төрт дауысты дыбыстардың қолданылу дәрежесін өте жоғары деп санауға әбден болады» [319].

Сол сияқты сирек кездесетін әріптер – в, х, ч, һ, щ, ц сияқты дауыссыз дыбыстар, э, ю, я – дауыстылар және ь-ъ белгілері басқа тілдерден (орыс, араб-иран) енген кірме сөздерде ғана кездесетіндігін олардың пайыздық салмағы бір пайыздан да аз дәрежеде қолданылғандығымен түсіндіреді.

Қазақ тілінде статистика салысымен айналысқан ғалымдар әріп жиілігінен басқа әріп тіркесі бойынша да жиілік сөздіктерін құрастырды [320], [321]. Сонымен қатар Қ.Бектаев қазақ тіліндегі буын жиілігіне қатысты зерттеу жүргізген [322]. Сөздердің морфологиялық құрылымына қатысты Қ.Бектаев, Ә.Ахабаев [323], Ә.Ахабаев есімдіктердің морфологиялық құрылымына талдау жасады [324]. С.Мырзабекова туынды түбір етістіктердің құрылымына статистикалық талдау жүргізді [325]. А.Белботаев ғылыми-техникалық стильдегі сын есім аффикстерінің қолданылуын қарастырды [326]. Е.Жұбанов пен А. Жұбанов М.Әуезовтің «Абай жолы» романында қолданылған сын есімдердің формаларына статистикалық талдау жасаған [327].

Тіл – дамып отыратын динамикалық құбылыс. Сондықтан тілдегі кейбір құбылыстарды әркез қайта қарастырып, ондағы өзгерістер мен жаңалықтарды тіркеп, реттеп отыру қажет. Осы ретте жаңа мәтіндер бойынша А.Шәріпбаев әріп жиілігіне қатысты деректер келтіреді [328].

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімі қазақ жазуын реформалау қарсаңында әріптерді пернетақтада тиімді орналастыру мәселесіне қатысты заманауи мәтіндерден қазақ әріптерінің жиілік сөздігін «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігінің» бір түрі ретінде алынған үлкен бір нәтиже – «Сөзформалардың жиілік сөздігінің» (7 миллион сөзқолданыс) мәтінінен алды [306].

«Қазақ тіліндегі әріптердің жиілікті-әліпбилі жиілік сөздігі

№	Әріп	Жиілігі	Мәтінді қамту пайызы
1	а	4880817	12,222
2	е	3215319	20,274
3	ы	3083788	27,996
4	н	2637217	34,600
5	і	2406532	40,627
6	т	2344764	46,498
7	р	2230781	52,085
8	л	2003751	57,102
9	д	1852718	61,742
10	с	1624641	65,810
11	қ	1358272	69,212
12	м	1248970	72,339
13	к	1124873	75,156
14	б	988938	77,633
15	о	977459	80,080
16	п	705871	81,848
17	й	670705	83,527
18	ж	665282	85,193
19	ң	656231	86,837
20	ғ	649818	88,464
21	у	649304	90,090
22	з	647203	91,711
23	ш	535909	93,053
24	г	466954	94,222
25	и	465621	95,388
26	ө	415207	96,428
27	ұ	378179	97,375
28	ү	350733	98,253
29	ә	325023	99,067
30	я	127352	99,386
31	х	74418	99,572
32	ц	41504	99,676
33	ф	38612	99,773
34	в	30012	99,848
35	э	25518	99,912
36	ь	14201	99,947
37	ю	11861	99,977
38	һ	3000	99,985
39	ъ	2575	99,991
40	ч	2225	99,997
41	щ	853	99,999
42	ё	475	100

Жоғарыдағы **25-кестеде** әріптер жиілік санының кему тәртібімен орналасқан. Мәтіндегі кездесу жиілігі үшінші бағанда, төртінші бағанда мәтінді қамту пайызы берілген. Кестедегі әріп жиілігіндегі көрсеткіштерге назар аударсақ, бұның алдында жасалған әріптердің статистикалық талдауларындағыдай қазақ тілінде ең жиі кездесетін әріп – А фонемасы. Одан кейінгі орында – Е, Ы фонемалары. Ал Ө, Ұ, Ү дыбыстарының сирек кездесуі қазақ тілінде ерін үндесітігінің жазуда сақталмауынан болар деп ойлауымыз. Яғни бұл дыбыстар түбір сөздер құрамында болғанмен, қосымшалар құрамында езулік дыбыстармен жазылғандықтан, аз санды көрсетіп отыр. Ал дауыссыздар ішінде ең жиі кездесетін әріп Н фонемасы, Т, Р, Л әріптері жиілігі бойынша екінші орында. 30-орында тұрған Ә-төмен тұрған әріптердің барлығы (я, х, ц, ф, в, э, ь, ю, һ, ъ, ч, щ, ё) кірме әріптер. Ә әріпінің сирек кездесуі де бір жағынан қосымшаларда кездеспеуінен болуы да мүмкін [статистикалық негіздері].

Енді төменде біз әріп жиілігін ауызша тіл мәтіндері бойынша алған жиілік кестемен (**26-кесте**) толықтырып, сонымен қатар бұрын алынған әріп жиіліктерімен салыстырмақпыз.

Ауызша тіл мәтіндері бойынша әріптердің жиілікті-әліпбилі сөздігі

№	Әріп	Жиілік	%
1	а	33964	12,0453
2	е	24544	20,7497
3	ы	19143	27,5387
4	н	19137	34,3256
5	і	18786	40,9880
6	д	14631	46,1769
7	р	13471	50,9544
8	т	13355	55,6907
9	л	12598	60,1585
10	с	11632	64,2838
11	м	11248	68,2729
12	о	8918	71,4356
13	б	8660	74,5069
14	к	8390	77,4824
15	қ	8030	80,3302
16	й	7585	83,0202
17	з	5945	85,1286
18	п	5633	87,1263
19	ж	5001	88,8999
20	ғ	4447	90,4770
21	ң	4169	91,9555
22	ш	3252	93,1088
23	ө	2930	94,1480
24	г	2834	95,1530
25	у	2763	96,1329
26	и	2492	97,0167
27	ү	2448	97,8849
28	ә	2137	98,6428
29	ұ	1941	99,3311
30	я	851	99,6329
31	х	384	99,7691
32	ф	168	99,8287
33	в	162	99,8862
34	ц	140	99,9358
35	ь	59	99,9567
36	э	58	99,9773
37	ю	33	99,9890
38	ч	22	99,9968
39	щ	8	99,9996
40	h	1	100
41	ё	0	100
42	ъ	0	100

1-бағанада әріп таңбаларының қатар саны **42**-ге тең, ал екінші бағанадағы әріптердің орналасу тәртібі олардың жиіліктерінің ең үлкен шамасынан біртіндеп кему дәрежесімен орналасқан.

Жиілік сөздікті үш зонаға: ең жоғары, орташа және төмен деп шартты түрде бөліп, 1-топка жоғарғы зонадағы **5** орыннан тұратын **11** әріпті, яғни абсолютті жиіліктері он мыңнан көп, бірақ елу мыңнан аз болып келетін аралықты ($10000 < F_i < 10000 < F_i < 10000 < F_i < 500000$) алады. **25-кестедегі** деректерге қарағанда аталған **11** әріп қайталана қолдану нәтижесінде ауызша тіл мәтіндерінде **192509** рет кездескен, бұл барлық мәтіннің **68,27%-ын** қамтиды.

Осы сөздіктің ортаңғы зонасына (2-топ), яғни әріптердің қолдану дәрежесін орта шама деп шартты қабылдау негізінде әріптердің мәтіндегі абсолютті жиілігі **1000**-нан көп, бірақ **10000**-нан аз болып келетін ($1000 < F_i < 10000 < F_i < 10000 < F_i < 10000$) аралығы, яғни сөздіктегі қатар сандары **12**-ден **29**-ға тең **4** орынды **18** әріп алынған. Бұл әріптер қайталана қолдану негізінде барлық ауызша тіл мәтнінде **87575** рет қолданылып, мәтіннің **31,05 %-ын** қамтиды.

Сөздіктің үшінші – ең төмен жиілікті зонасына рет сандары **30** бен **42** аралығына тең **12** әріп шартты түрде алынған. Бұл әріптер негізінен кірме сөздерде қолданыс табатын әріптер қатарына жатады және барлық мәтіннің тек **1886** әріптік көлемін немесе мәтіннің **0,66** пайызын ғана қамтиды, яғни кестедегі **30** бен **42** аралығында тұрған **я, х, ф, в, ц, ь, э, ю, ч, щ, һ, е (ё), ь** әріптері ауызша тіл мәтіндерінің 1 пайызын да қамтымайды екен. Бұл әріптердің ішінде **ь, е(ё)** әріптері мүлде кездеспеген, **һ** – 1 рет қана қолданылған, ал **щ** – 8 рет, **ь, э, ю, ч** әріптері ондық жиілікпен төменгі жиілікті көрсетеді.

Енді қазақ тілінде жасалған әріп жиілігіне қатысты статистикалық деректерді салыстырмалы түрде төмендегі **27-кесте** арқылы көрсетсек:

27-кесте

Қазақ тіліндегі графемалардың (әріптердің) жиілік сөздіктерінің жиіліктері кему тәртібімен орналастырылған салыстырмалы кестесі

№	Ауызша тіл мәтіндеріндегі сөзформалардың жиілік сөздігі	Жалпы білім берудегі жиілік сөздіктегі сөзформалар	Ертегі	«Жасанды интеллект» орталығы жасаған әріп жиілігі
1	а	а	а	а
2	е	е	е	е
3	ы	ы	н	ы
4	н	н	ы	н
5	і	і	і	т
6	д	т	т	р
7	р	р	р	л
8	т	л	д	і
9	л	д	с	с
10	с	с	л	д
11	м	қ	п	м
12	о	м	м	қ
13	б	к	б	к
14	к	б	қ	о
15	қ	о	й	б
16	й	п	ұ	ұ
17	з	й	о	ж
18	п	ж	к	ң
19	ж	ң	ү	ғ
20	ғ	ғ	ң	з
21	ң	у	ғ	и
22	ш	з	з	п
23	ө	ш	ш	й
24	г	г	ж	ш
25	у	и	ө	г
26	и	ө	у	о
27	ү	ұ	г	ө
28	ә	ү	ә	ә
29	ұ	ә	х (h)	у
30	я	я	и	ү
31	х	х		я
32	ф	ц		в
33	в	ф		х
34	ц	в		ц
35	ь	э		ф
36	э	ь		ю
37	ю	ю		э
38	ч	һ		ь
39	щ	ъ		ч
40	һ	ч		һ
41	ё	щ		щ
42	ъ	ё		ё

Кестеден көріп отырғанымыздай, берілген әріптер жиілігінің 4 нұсқасынан да алғашқы **А** мен **Е** дауысты дыбыстары тұрақты түрде жоғары жиілікпен 1-ші, 2-ші орындарда тұр. 3-ші орындағы **Ы**-әрпі ертегі мәтінінде 4-ші орынға ығысқан да, қалған 3-еуінде бірдей 3 қатарда. **Н** әрпі керісінде 3-еуінде 4-ші орында да, ертегі мәтінінде 3-ші орынға шыққан. Сол сияқты **І** әрпі де 3-еуінде бір қатарда 5-ші орында, әрі қарай әріптердің көлденең қатардағы орындары кейбірінде бірдей келіп, кейбірінде келесі әріптермен орын ауысып келген, бірақ жиіліктерінің кему тәртібімен орналасқан көлденең қатарлардың маңынан орын алған. Яғни әртүрлі жиілік сөздіктерде жиілік дәрежесі жағынан бір-бірінен бірер санға өзгеріс болғанмен, ол өзгерістер аса алшақтық тудырмайды. Мысалы, барлығында да **Ә** әрпі, сол сияқты еріндік дауыстылар (**Ұ, Ү, Ө**) орташа жиілікті көрсетсе, ең төменгі жиілікте кірме әріптер тұр.

Жоғарыда әріп жиілігіне қатысты айтылғандарды қортындылай келе айтарымыз, қазақ тілінде ең жиі кездесетін **А, Е, Ы, І** дыбыстарын және сөз басында жиі кездесетін **Қ** дауыссыз дыбысын, сонымен қатар **Н, Т, Р, Д, Л, С** дауыссыз дыбыс әріптерін пернақтада орналастыруда саусақпен басуда оңай басылып, икемді қимылдайтын саусақ саналатын сұқ саусақтың пернақтадағы орналасуы мен басу ыңғайына қарай қойған дұрыс. Бұл пернетақтаның ортаңғы тұсына сәйкес келеді.

Сирек кездесетін жоғарыда аталған **В, Х, Ч, Һ, Ш, Ц** сияқты дауыссыз дыбыстар, **Э, Ю, Я** – дауыстыларын белгілейтін қаріптерді басуға икемсіз болып саналатын қол шетіндегі кішкентай шынашақ пен жанындағы аты жоқ саусақтың пернетақтадағы орналасу ретіне қарай, яғни пернетақтаның екі жақ шеткері бөлігіне орналастыру қажет.

Мұндай тәжірибе орыс пернетақтасын жасауда да негізге алынған. «Орыс пернетақтасында ең күшті әрі жылдам әрекет ететін сұқ саусақ басатын ауданға ең жиі кездесетін әріптер қатарын берген, ал әлсіз аты жоқ саусақ пен шынашақ басатын аудандарға сирек кездесетін әріптерді орналастырған» [307, 96], [329]. Ал түрік тәжірибесінде алдымен жасалған пернетақтада, керісінше, мәтінде жиі кездесетін әріптерді сұқ саусақпен басатын ауданнан қашығырақ орналастырған. Жиі кездесетін әріптерді сұқ саусақ басатын ауданнан қашық орналастырудың себебі саусаққа түсетін күштің жүктемесін азайту болған. Алайда түріктердің бұл пернетақтасы тиімсіз болып, кейін өзгертілген. Қазақ әліпбиін латын қарпіне көшіруде пернетақта жасау қажеттілігі туса, осындай әлемдік тәжірибелер мен қазақ әріптерінің қолданылу жиілігіне сүйеніп, тиімді пернетақта жасау қажет болады.

Сонымен, **қорыта келе**, сынадай тұжырымдар жасаймыз:

- **бол** етістігінің, сол сияқты *де, еді, кел, ал, тұр, отыр, жатыр, көр, айт, бер, шық, кет, жүр, бар, түс, қыл, сал, қой* жоғары жиілікті көрсетуі олардың көмекші етістік болып, грамматикалық мағына үстеуші қызметімен тікелей байланысты деуге болады. Өйткені жиі қолданылу, грамматикалық абстракция жасайтын грамматикалық бірліктерге тән қасиет;

- ауызша тіл мәтіндерінің жиілік сөздігі бойынша да ерекше көзге түсетін басқа жиілік сөздіктермен аздап өзгеше жайт – **бол** көмекші етістігінің жиілігі бойынша екінші орынға орынға шығуы. Алайда біздің ойымызша, **де** етістігінің ауызша тіл сөздігінде бірінші орынға шығуы оның **де** шылауымен омонимдік қатар құраумен де байланысты. Сондықтан, біздің ойымызша, **бол** етістігінің ең жоғарғы жиілікті көрсетуі – жазба тілдің жиілік сөздіктеріне де, сол сияқты ауызша тілдің жиілік сөздігіне де тән құбылыс;

- сөздердің жиілік сөздіктерінде ең жоғарғы жиілікті тұрақты түрде көрсететін «бол» етістігі сөзформалар жиілік сөздігінде шамамен 10 сөзден кейін тұр. Мұндай айырым табуының себебі, сөзформалар сөздігінде **бол** етістігінің түрленімдері (болды, болған, болса т.б.) жеке реестрге орналасады да, түбір сөздегі жиілігінен айырылып қалады, яғни **бол** етістігінің формаларына бөлініп кетеді.

- жиілік сөздіктердегі лексикалық бірліктердің жиі кездесу ерекшеліктерін салыстырсақ, ауызша тілде ой байланыстырудың құралы болатын **жасағыз** сөзінің, нақтылау мәнді **ғой** демеулігінің жиі қолданылуы, мақұлдау мен мақұлдамау мәнді **иә, жоқ** сөздерінің жиі кездесуі, осы шақтағы әрекетті білдіретін **қазір** үстеуінің, жалғасымды әрекетті сипаттау алдындағы **енді** үстеуінің жиі қолданысы көрініс табады. Жалпы, жазба тілде де, ауызша тілде де біз сөз байланыстырушы, сілтеуші, демеуші, грамматикалық мән үстеуші тілдік бірліктерді жиі қолданады екенбіз;

- барлық сөздікте сөз таптарына қатысты мына жайтты аңғаруға болады. Ол – **зат есім, етістік, есімдік, сын есімдердің** жиі кездесуі. Тұрақты жоғары жиілікті зат есімдер мен етістіктер алып тұр деп тұжырымдауға болады. Өйткені бұл екі сөз табы реестр бойын қамту пайызы тұрғысынан да, мәтінді қамту пайызы тұрғысынан да 1-ші және 2-ші орынды иеленеді.

- есімдіктер (**жіктеу, сілтеу**) реестр бойын қамту пайызы жағынан жоғары пайыздық көрсеткішке ие болмайды, яғни бұл тілдегі есімдік сөздердің аз болуымен байланысты. Алайда есімдіктер қолданыста жиі кездесуі жағынан етістік пен сын есімдерден кейін тұрады, басқа сөз таптарынан басып озады. Демек, тілдесімде адамдар есімдік сөздерді қолдануға бейім болады екен;

- әріптер жиілігінің 4 нұсқасынан да алғашқы **А** мен **Е** дауысты дыбыстары тұрақты түрде жоғары жиілікпен 1-ші, 2-ші орындарда тұр. 3-ші орындағы **Ы**-әрпі ертегі мәтінінде 4-ші орынға ығысқан да, қалған 3-еуінде бірдей 3 қатарда. **Н** әрпі керісінде 3-еуінде 4-ші орында да, ертегі мәтінінде 3-ші орынға

шыққан. Сол сияқты / әрпі де 3-еуінде бір қатарда 5-ші орында, әрі қарай әріптердің көлденең қатардағы орындары кейбірінде бірдей келіп, кейбірінде келесі әріптермен орын ауысып келген, бірақ жиіліктерінің кему тәртібімен орналасқан көлденең қатарлардың маңынан орын алған. Яғни әртүрлі жиілік сөздіктерде жиілік дәрежесі жағынан бір-бірінен бірер санға өзгеріс болғанмен, ол өзгерістер аса алшақтық тудырмайды.

- ауызша тілдің жиілік сөздігінің мәліметтерінен оның басқа жазба тілдің жиілік сөздіктерінен, сөздердің жиілік дәрежесі бойынша аса ерекшеленбейтіні байқалды.

Қазақ ауызша тілінің жиілік сөздігі және лингвостатистикалық сипаттамасы қазақ тілінің теориялық мәселелерін толықтыруға өзіндік үлес қосады.

Қазақ мәтіндерін, жазба және ауызша тіл мәтіндерін лингвостатистикалық тұрғыдан зерттеудің әдістемесін жетілдіруге үлес қосады. Соңғы жылдары көп зерттеу нысаны болмай жүрген жиілік сөздіктер құрастыруға, статистикалық талдаулар жасауға нұсқаулық болады.

Ауызша тілдің жиілік сөздігі басқа да қазақ тілінің жиілік сөздіктерімен жиі кездесетін сөздерге қатысты ортақ құбылысты көрсететіндіктен, қазақ тілін оқытуда лексикалық минимумдар жасауда қажетті болып табылады.

Сонымен қатар ауызша тілдің мәтіндері негізінде алынған әріп жиілігіне қатысты статистикалық мәліметтер жаңа латын жазуы қарсаңында ұлттық пернетақтада әріптерді тиімді орналастыру проблемасын шешуге өз септігін тигізеді деп санаймыз.

4.4 Қазақ жазуын жаңғыртудың инновациялық базасы ретіндегі IT-лингвистикалық әзірлемелер

4.4.1 Латынграфикалы қазақ әліпбиін пернетақтада орналастырудың статистикалық негіздері

Әліпби ауыстыруда маңызды мәселелердің бірі – әріптерді пернетақтада орналастыру. Адамның әріптерді пернетақтаның қай бұрышына орналастырса да жаттанды түрде үйреніп алуы заңды. Алайда пернетақтада мәтін теруде әріптерді оңтайлы орналастыру адамның күш-қуатын және теруге кететін уақытты үнемдейді.

Қазіргі қолданыстағы кирилл пернетақтасында қазақтың төл әріптері (ә, і, ң, ғ, ү, ұ, ө) сандар орналастырған жоғарғы қатарда тұр. Ал дұрысында бұл қатарда әріптерді орналастыру дұрыс болмайды. Ағылшын, орыс пернетақтасында бұл жоғарғы қатарда ешқандай әріп тұрған жоқ. Демек, кирилдегі қазақ пернетақтасын басуда біз бұған дейін мәтін теруде, қазақ төл әріптерінің ретсіз орналасуы (сандар тұрған жоғарғы қатарда тұруы) салдарынан, өзімізге біліне бірмейтін ыңғайсыздықтар тудырып жүрміз. Мысалы, саусақтарымызды астыңғы үш қатардан шығып, жоғарғы қатарға қарай ұмтыламыз. Сол сияқты жиі қолданылатын нүкте мен үтірдің жоғарғы қатарда тұруы да басуға ыңғайсыздық тудырады. Дефис белгісінің оң жақ қосымшадағы бұрышта сандардың үстінде тұруы да қолдың оңға қарай өз өсінен алысқа жүгіруіне әкеледі, яғни қазіргі пернетақтада дефистің орналасуы да ыңғайсыз. Ал дефис, үтір, нүктеден басқа тыныс белгілері жиі қолданыла бермейді. Сондықтан басқа тыныс белгілерінің пернетақтаның шеткі аймақтарында тұруы ыңғайсыздық тудырмайды. Ағылшын, орыс пернетақтасында тыныс белгілерінің орны негізінен шеткі аймақтар.

Пернетақтада әріптерді тиімді орналастыру мүмкіндігі бірден жүзеге аспағанын айта кету қажет. Егер пернетақтаның тарихына қысқаша тоқталатын болсақ, онда бұл мәселенің алғашқы қадамы XIX ғасырда ойлап шығарылған баспа машинкасының (пишущая машинка) пернетақтасын құрудан басталды деуге болады. Ең алғашқы нұсқа 1868 жылы ғалым Кристофер Латаш Шольздың ұсынысы бойынша пернетақтада әріптерді әліпби тәртібімен орналастыру қажет деген ұстанымға тоқталып және бұл ұсыныс арнайы патентке де ие болған болатын. Бірақ әріптерді әліпби тәртібімен пернетақтаға орналастырудың ыңғайсыз жақтары да орын алды, мысалы, өте сирек кездесетін кейбір әріптер пернетақтаның ең бір қолжетімді жерінде орналасып, ал жиі кездесетін әріптер, керісінше, пернетақтаның ең бір ыңғайсыздау жерінде орналасқанына куә болады. Сонымен қатар баспа машинасының тетіктерінің бір-біріне кедергі жасайтын кемшіліктері де кездесетін. Сол себепті 1890 жылы «QWERTY» атты әліпбидің пернетақтада орналасу тәртібі өзгеріске ұшырады. Бұл атау клавиатураның жоғарғы қатарының сол жағында орналасқан алты латын әріптерімен сәйкес келеді екен.

Өкінішке орай, бұл пернетақтаны жасаушылар тек орыс тіліне қатысты баспа машинкасының мәліметтерімен таныс болғандықтары байқалады. Сол себепті оларда бар көптеген кемшіліктерді компьютерлік клавиатурасында да қайталанатын екен. Мысалы, орыс тілінде кездеспейтін қазақ әліпбиіндегі әріптер әріпке қатысы жоқ таңбалар мен цифрлар пернелері орнына қойылған байқауға болады. Осы айтылғандарға байланысты интернет желісіндегі Sairan M. Kikkarin (<http://www.sci.kz/~sairan/>) мақаласында былай дейді: «Для выбора клавиатурной раскладки, нужно было бы исследовать частотность

использования букв в современных казахских текстах и, без оглядки на другие языки, разместить наиболее частые буквы под наиболее активные пальцы в стандартном «слепо» десятипальцевом методе ввода, и принять это за стандарт казахской клавиатуры. Такая оптимизированная клавиатура существует в английском языке (клавиатура Дворака). В нашем регионе сильна инерция привычки к стандарту русской раскладки и едва ли можно внедрить что-либо другое, даже если это значительно повысит потенциальную скорость ввода...» [330].

Осылайша әріптерді пернетақтада орналастырудың алғашқы нұсқалары қол мәшінкесіне жасалды. Қол мәшінкесінде терудің ыңғайлылығына қарай әріптер пернетақтаға орналастырылды. Қол мәшінкесінде әріптер ұрып басылатындықтан, оның басу техникасы сәл басқаша болады.

Әріптерді пернетақтада орналастыруда әр тілдегі әріптердің мәтінде кездесу жиілігін ескеру қажет. Яғни жиі кездесетін әріптер пернетақтаның ортаңғы аймағында саусақпен басуға ыңғайлы жерлерге орналастыру қажет. Өйткені жиі кездесетін әріптерді пернетақтаның шеткі аймақтарына, яғни саусақпен басуға ыңғайсыз жерге қою уақыт пен қуат сыйымдылығына кері әсер етеді. Қазіргі біз кирилде қолданып жүрген пернетақтамызда қазақ тіліндегі әріптердің жиілігі ескерілмейді. Біз кирилл пернетақасын сол күйінде алып, қазақтың төл әріптерін сандар тұрған жоғарғы қатарға қоя салып отырмыз. Орыс тіліндегі әріптердің кездесу жиілігі ескерілді деген күннің өзінде ол қазақ тіліндегі әріптердің кездесу жиілігімен бірдей емес.

Ұлттық әліпбидегі әріптерді пернетақтада тиімді орналастыруда қазақ әріптері мен әріп тіркестерінің мәтіндерде кездесу жиілігіне лингвостатистикалық зерттеулер жүргізу қажет болғандықтан, әріптерді пернетақтада тиімді орналастыру мәселесіне қатысты А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімі қолданыстағы әріптердің кездесу жиілігін анықтады. Сонымен қатар әріп және әріп тіркестерінен басқа қазақ графемаларының түрлері болып табылатын: буын, түрленім қосымша, түрленім форма, омонимдер ажыратылған сөз, сөзформа жиіліктері бойынша да жиілік сөздік алынып, олардың әрқайсысына статистикалық сипаттама берілді [331]. Әріптер мен әріп тіркестерінің позициялық (сөз басы, сөз соңы) шебі, сөздердің бастапқы әрпі, сөз табы, мәтін бойын қамту және реестр бойын қамту пайызы т.б.

1-кесте

«Қазақ тіліндегі әріптердің жиілікті-әліпбилі жиілік сөздігінен үзінді (Статистикалық мәліметтер толық қамтылған)

№	Әріп	Абсолютті жиілік	Қосынды абсолютті жиілік	Қатынастық жиілік	Қосынды қатынастық жиілік	Бір топ әріптің мәтінді қамту пайызы
1	2	3	4	5	6	7
1	а	8630862	8630862	0,12796	0,12796	12,796
2	е	5660025	14290887	0,08391	0,21187	21,187
3	ы	5378832	19669719	0,07974	0,29161	29,161
4	н	4192570	23862289	0,06216	0,35377	35,377
5	і	4154893	28017182	0,06160	0,41537	41,537
6	т	4066134	32083316	0,06028	0,47565	47,565
7	р	4028709	36112025	0,05973	0,53537	53,537
8	л	3824239	39936264	0,05670	0,59207	59,207
9	д	3413312	43349576	0,05060	0,64267	64,267
10	с	2708334	46057910	0,04015	0,68283	68,283

Әріптердің жиілік сөздігіндегі мәліметтерді 3 топқа бөліп қарастырып, 1-топқа ең жиі қолданатын 19 әріпті: а, е, ы, н, і, т, р, л, д, с, м, қ, о, к, з, б, й, у, з (а, е, у, н, і, т, р, л, д, с, м, қ, о, к, г, б, і, ұ, з) жатқызуға болады. Бұл әріптердің ішінде ең жиі қолданатыныс табатын 1-орынға ие «а» әріпі 8.630862 рет қолданылып, мәтіннің 12,796 пайызын қамтиды екен, ал жиілік жағынан 2-орынға ие болатын «е» әріпі 5.660025 рет қолданылып, мәтіннің 8.391 пайызын қамтиды. Енді осы «а», «е» әріптерінің бірігіп қолданысы барлық мәтіннің 21,187 пайызын қамтып жатқанына көз жеткізуге болады. Сол сияқты, 1-топқа жататын ең жиі қолданылатын 19 әріп: а, е, ы, н, і, т, р, л, д, с, м, қ, о, к, з, б, й, у, з (а, е, у, н, і, т, р, л, д, с, м, қ, о, к, г, б, і, ұ, з) барлық мәтіннің 87,630 пайызын қамтып жатқанын айқындауға болады.

Әріптерді пернетақтада орналастыруда әріп жиілігінен басқа, олардың қасындағы келесі әріппен тіркесуін де негізге алу пернетақта батырмасын басудың тиімділігі үшін қажет болғандықтан, екіәріптік тіркестер жиілік сөздіктерінен алынған деректер мәліметіне сүйенген жөн болады.

«Қазақ тілінің екіәріптік тіркестерінің жиілік сөздігінен» үзінді

Рет саны №	Әріп тіркесі	Абсолютті жиілік	Бір топ әріп тіркестерінің мәтінді қамту пайызы
1	ар	688045	2,035495
2	ан	582201	3,757865
3	ал	565089	5,429610
4	ын	562671	7,094202
5	да	560939	8,753670
6	та	511161	10,265877
7	ен	501533	11,749600
8	ер	481450	13,173909
9	қа	460416	14,535993
10	де	458037	15,891038
11	ін	451434	17,226550
12	ла	422562	18,476647
13	ды	417831	19,712748
14	ты	404750	20,910150

Статистикалық мәліметтер толық болу үшін біз өз зерттеуімізде сөз басында және сөз соңында кездесетін екіәріптік тіркестерінің де жиілік сөздіктерін құрастырдық [332].

Қазақ тілінің ұлттық компьютерлік пернетақтасында жиі кездесетін **19** әріп екі бөлікке бөлініп, пернетақтаның ортаңғы бөлігіне орналасады. Сол сияқты **2-кестедегі** екіәріптік тіркестердің ең жиі қолданылатын тіркестердің екінші әріптерін жиі кездесетін әріптерге тіркесуге пернетақтаның жақын аралығына, яғни сол қол мен оң қол саусақтарына сәйкестендіріп орналастыру қажет.

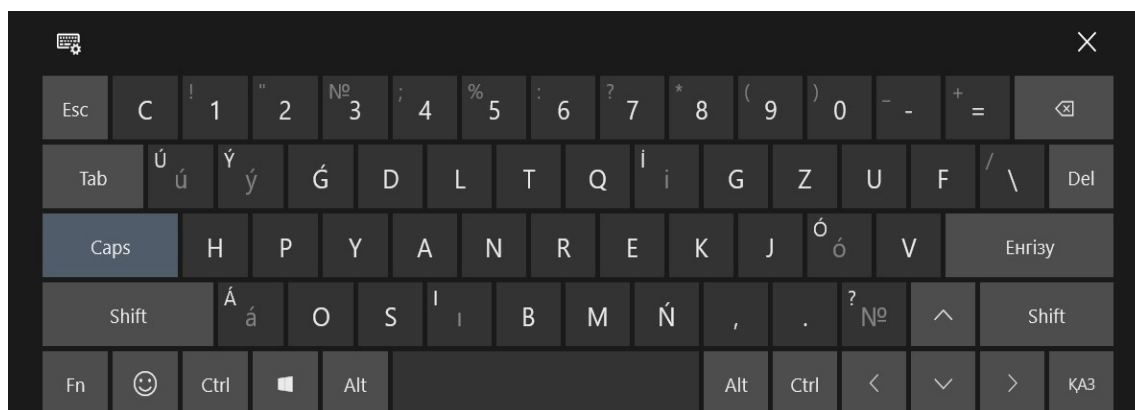
Осы жиілік талдау (әріп және әріп тіркесінің жиілік сөздіктері) нәтижесі бойынша қазақ әріптері мен әріп тіркестерінің жиі кездесуі ескеріліп орналастырылған пернетақтаның пилоттық жобасы (*бірінші нұсқа*) ұсынылды.

Пернетақтада әрбір әріптің кирилдегі және латындағы баламалары келтірілді. Пернетақтаның ортаңғы бөлігінде жиілік сөздіктегі ең жиі қолданылған әріптер орын алды, ал олардың оң жақтарында екіәріптік тіркес жиілік сөздігінен алынған әріптер орналастырылды.

Пернетақтаның шеткі жақтарына сирек кездескен әріптер орналастырылды.

I-сурет

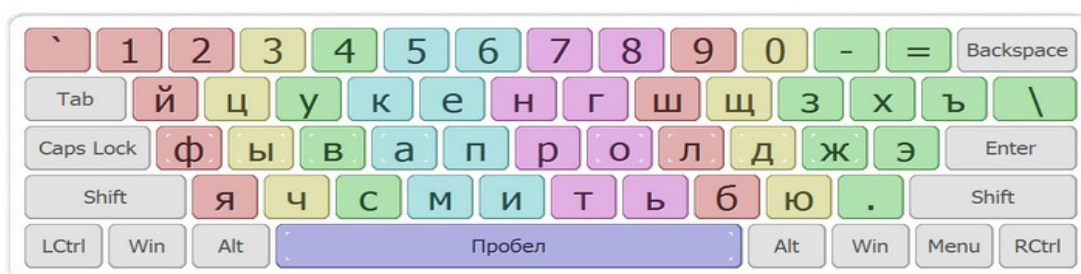
Статистикалық негіздегі пернетақта

Енді қолданыстағы әріптің жиілігі мен олардың тіркесіп келу жиілігі ескерілген осы пернетақтаға орналастырылған әрбір әріптің не үшін осылай орналастырылғанын баяндаймыз.

Пернетақта батырмалары екі қолмен басылатындықтан, ортасынан оңға және солға қарай есептеліп, екі қолға бөлінеді. Пернетақтаның шекарасы қазіргі кирил пернетақтасындағы А және О әріптері тұрған керткіпен есептеледі. Осы екі әріптің ортасында тұрған П және Р әріптерінің ортасы орталық (центр) болып саналады. Яғни ЕПИ әріптерінің оң жағы, НРТ әріптерінің сол жағы.

Пернетақтаның шекара кертпесі мен ортаңғы бөлігі

Әріптерді пернетақтада орналастыруда оның бетіндегі батырмалар орналастырылған қатардың басуға, яғни мәтін теруге ыңғайлылығына қарай актив және пассив аймақтарға бөлінеді. Пернетақтаның әріп теруге ыңғайлы жері ортаңғы аймақ, әсіресе керттік тұрған жердің айналасы, асты мен үсті болып табылады. Ал шеткі батырмалар пассив аймаққа жатады. Актив және пассив аймақтарды пернетақтаның горизонталь (көлденең) және вертикаль (тіке) бөліктері бойынша да көрсетуге болады. Көлденең меже бойынша актив аймақ – ол екі керттік тұрған ортаңғы қатар, яғни қазіргі кирилдегі Ф әрпінен басталып, Э әрпіне аяталатын қатар. Одан кейінгі актив аймақ осы қатардың үстінде орналасқан үстіңгі қатар. Ал астыңғы қатар көбінесе сиректеу кездесетін әріптер орналасатын аймақ.

Батырмалардың тік бағыттағы (вертикалды) межесі керттік тұрған батырмалардың жаны, яғни ортаңғы, екінші қатардың жаны, ортаңғы тұсы. Сонымен қатар үстіңгі қатардағы кертпенің үстіңгі ортаңғы бөліктері. Одан кейінгісі кертпенің астыңғы ортаңғы бөліктері.

Ал осы үш қатардың шеткі бөліктері пассив аймақ болып есептеліп, сирек кездесетін әріптер не тыныс белгілер орналастырылады.

Осы шарттарға сәйкес біз әрбір әріптің кездесу жиілігі мен басқа әріптермен тіркесу жиілігіне қарай пернетақтаға орналастырдық.

А(А) әрпі – жиілік сөздік бойынша, 1-орында тұрған ең жиі кездесетін әріп. Біздің пернетақтада А әрпі басуға оңтайлы болып саналатын ортаңғы қатарға бұрынғы кирилдегі А әрпінің орнына қойылды.

Жиілік сөздікте жиілігі жағынан 2-орында тұрған **Е (Е)** әрпі осыған сәйкес оң қолға екінші кертпенің үстіне қойылып отыр.

Жиілік сөздікте 3-орында тұрған **Ы (Y)** әрпі де ортаңғы қатарға А-ның сол жағына орналастырылды.

Н (N) әрпі жиілігі бойынша 4-орында тұр. Сонымен қатар әріп тіркесінің жиілік сөздігінде А-дан кейін жиі тіркесетін әріп (АН). Сондықтан N әрпін А әрпінен кейін қою статистикалық тұрғыдан дұрыс болып табылады.

І (I) әрпі – жиілігі бойынша 5-орында. Сондықтан ортаңғы бөліктің жоғарғы қатарына Е-нің үстіне, оң жақ қолға латынның бұрынғы І-сі тұрған батырмаға орналастырылды.

Т (T) әрпі – жиілігі бойынша – 6-орында, әріп тіркесі бойынша да тіркес басында, 6-орында (та) тұр. Сондықтан үстіңгі орталық бөлікке орналастырылды.

Р (R) әрпі – әріп жиілігі бойынша 7-орында, ал әріп тіркесінде алдыңғы позицияда (ар) 1-орында тұр. Сондықтан Е-нің жанында ортаңғы бөлікке, кертпенің сол жағына, яғни орталыққа орналастырылды.

Л (L) әрпі – әріп жиілігі бойынша 8-орында тұр. Алайда әріп тіркесі бойынша 3-орында. Сондықтан А-ның дәл үстінде орталық бөлікте, үстіңгі қатарда тұр.

Д (D) әрпі – әріп жиілігі бойынша 9-орында, ал әріп тіркесі бойынша 5-орында, алдыңғы позицияда (ДА). Сондықтан бұл әріп те жиі кездесетін әріптер қатарынан орын алып, орталық бөлікте кертпеде тұрған А-ның үстіне, сол жақ қолға, жоғарғы қатарға беріліп отыр. Бұл жерде Д-ның А әрпімен тіркесу жиілігі де ескеріліп, жақын жерден орын берілген.

С (S) әрпі – әріп жиілігі бойынша 10-орында, әріп тіркесінде соңғы позицияда 22-орында тұр (АС). Жиілігі бойынша белсенділер қатарына жатқанымен, тіркесімі бойынша аса белсенді емес болғандықтан, астыңғы қатарға А-ның астыңғы жағына, бұрынғы латын мен кирилдегі орынға қойылды.

М (M) әрпі – әріп жиілігі бойынша 11-орында, әріп тіркесінде 24-орында бастапқы позицияда (МЕ). Жиі кездесетіндер қатарына жататындықтан, ортаңғы бөлікте, үтір мен нүкте батырмалары қойылған батырманың қасында, шетке қарай оң жақ қолға астыңғы қатарда орналастырылды.

Қ (Q) әрпі – әріп жиілігі бойынша 12-орында, әріп тіркесінде бастапқы позицияда (ҚА) 9-орында. Сондықтан жиі басылатын әріптер жанында үстіңгі қатарда орналастырылды.

О (O) әрпі – әріп жиілігінде 13-орында, әріп тіркесі бойынша 29-орында, яғни өте жиі кездеспейтіндіктен, астыңғы қатарға, шеткі сол жақ бөлікке қойылды.

К (К) әрпі – әріп жиілігі бойынша 14-орында, әріп тіркесі бойынша 17-орында, бастапқы позицияда (КЕ). Тіркесте Е әрпімен жиі кездесетін болғандықтан, кертінде тұрған Е-нің жанына сол жақ қолға орналастырылды.

Г (Г) әрпі – әріп жиілігі бойынша 15-орында, әріп тіркесінде 16-орында бастапқы позицияда тұр. Өте жиі кездесетін әріптерге жатпайтындықтан, шеткі жоғарғы қатарға орналастырылды.

Б (В) әрпі – әріп жиілігі бойынша 16-орында, тіркесте 26-орында, бастапқы позицияда тұр. Сондықтан орталық бөлік болса да астыңғы қатарға, бұрынғы латындағы В-ның орнына қойылды.

Й мен И әрпінің жиілігі қосылады. Өйткені жаңа әліпбиде бұл екеуі бір әріппен таңбаланады. **Й** әрпі – әріп жиілігі бойынша 17-орында, әріп тіркесінде 18-орында, соңғы позицияда (АЙ). Екі әріп жиілігі қосылатындықтан, жиі кездесетін әріп ретінде есептеліп, пернетақтаның ортаңғы бөлігіне лайық, алайда астыңғы қатарда, сонымен бірге А-мен кездесуі жиі болғандықтан, А-ның астында тұр.

У (У) әрпі – әріп жиілігінде 18-орында, әріп тіркесінде 61-орында, соңғы (екінші) позицияда (АУ). Яғни сирек кездеседі. Сондықтан шеткі сол жаққа үстіңгі қатарға берілді.

З (З) әрпі – әріп жиілігінде 19-орында, әріп тіркесінде 79-орында екінші позицияда (ІЗ). Бұл әріп сирек кездесетін әріпке жатады. Сондықтан үстіңгі шеткі орынға қойылды.

П (Р) әрпі – әріп жиілігі бойынша 20-орында, тіркесі бойынша 66-орында, екінші позицияда (ЫП) тұр. Бұл да сирекке жатады. Сондықтан шетке шығарылды, алайда ортаңғы қатарда.

Ш (SH) әрпі – әріп жиілігі бойынша – 21-орында, әріп тіркесінде 76-орында, бастапқы позицияда (ШЫ). Бұл әріп те сирекке жатады. Бұл әріп қосәріп (диграф) болғандықтан, арнайы пернетақтада орналастыру қажет болмады.

Г (G) әрпі – әріп жиілігі бойынша 22-орында, әріп тіркесінде 46-орында, бастапқы позицияда (ГЕ). Сондықтан үстіңгі шеткі жақта, алайда жиі кездесетін Е-ге жақын маңда орналастырылды.

Ң (Ñ) әрпі – әріп жиілігі бойынша 23-орында, яғни сирек, алайда әріп тіркесінде 28-орын тым сирек кездесетіндерге жатпайды. Сондықтан осы екі жағдай да ескеріліп, астыңғы шеткі, алайда жиі кездесетін Е-нің астына орналастырылды.

Ж (J) әрпі – әріп жиілігі бойынша 25-орында, әріп тіркесінде 35-орында бастапқы позицияда (ЖА). Тіркестегі жиілігі ескеріліп, жиі кездесетін Е-нің жанына екінші қатарға бір әріптен кейін шеткі орынға берілді.

У (U) әрпі – әріп жиілігі бойынша 26-орында, сирек кездесетіндерге жатады. Әріп тіркесінде де 87-орында бастапқы позицияда (ҰР) тұр. Тіркес жағынан да сирек кездесетін болғандықтан, оң жақ шеткі үстіңгі қатарға орналастырылды.

Ө (Ó) әрпі – әріп жиілігі бойынша 27-орында, яғни сирек, әріп тіркесінде 82-орында соңғы позицияда (КӨ). Сондықтан шеткі ортаңғы қатарға орналастырылды.

Ү (Ü) әрпі – әріп жиілігі бойынша 28-орында, әріп тіркесінде 117-орында. Сондықтан шеткі сол жақ үстіңгі қатарда.

Ә (Á) әрпі – әріп жиілігі бойынша 29-орында, әріп тіркесінде 128-орында, бастапқы позицияда (ӘН). Сондықтан сол жақ шеткі астыңғы қатарда.

Х/Һ (H) әріптері – өте сирек. Х – әріп жиілігінде 31-орында, Һ – 38-орында. Екеуінің жиілігі қосылатындықтан, ортаңғы қатарда, алайда сирек кездесетіндіктен шетке қарай орналастырылды.

Ф (F) әрпі – 33-орында, тіркесте 329-орында, бастапқы позицияда (ФИ), яғни өте сирек кездесетіндерге жатады. Сондықтан ең шетіндегі үстіңгі қатарға орналастырылды.

В (V) әрпі – 34-орында, әріп тіркесінде 359-орын, яғни өте сирек. Сондықтан F-ның астына орналастырылды.

Ч (CH) диграф құрамындағы С әрпі жоғарғы қатардағы сол жақ шеткі, орыстың Ё әрпі тұрған орынға берілді.

Осы әріптер орналастырылған пернетақта пилоттық жоба ретінде ұсынылып, пернетақтада теруге арналған арнайы компьютерлік бағдарлама жасалды. Жиілік талдау бойынша орналастырылған латын әріптері бірнеше пернетақта батырмасына жапсырылып, бұл пернетақта нұсқасының мәтін теруге ыңғайлы, тиімділігі уақыт пен сапасына қарай сынақтан өткізілді.

Әріп және әріп тіркесінің жиілігі негізге алынған статистикалық пернетақтадан басқа да нұсқалары жасалды. Солардың *бірі, екінші нұсқа*– пернетақтадағы ағылшынша жазатын латын қаріптерінің тұрған орнын сақтап, кирилдегі қазақша әріптер тұрған жоғарғы жақ қатарға жаңа таңбаларды орналастыру. Бұл ағылшын пернетақтасында тұрған латын қаріптерін басуда шатастырмау үшін тиімді деуге болады. Кирил қаріптері тұрған пернетақтада да қазақ тіліне ғана тән әріптер осылай жоғарғы қатарға қатар-қатар орналастырылған болатын.

Үшінші нұсқа– ағылшын пернетақтасындағы латын қаріптерін сақтай отырып, жоғары жаққа емес, негізгі үш қатардағы оң жақ шеткі символдар мен тыныс белгілері тұрған бос орындарға жаңа таңбаларды қою. Осы ұстанымға сүйеніліп, төмендегідей пернетақта жасалды.

Ағылшындағы бос орындарға қойылған пернетақта

<https://cloud.mail.ru/public/hQAT/5kawR2qpi>

https://yadi.sk/d/jE3L_g9ljky9Gg

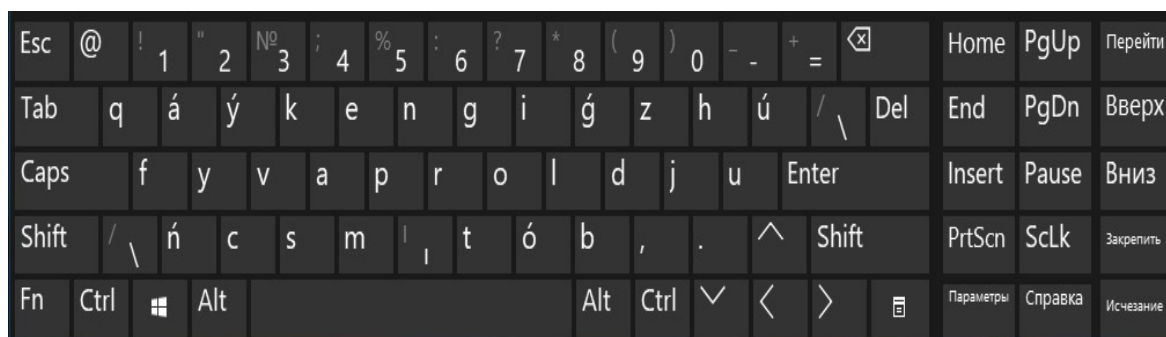
Бұл пернетақтада ағылшындағы бос орындарға жаңаша таңбаланған ә, ң, ғ, у, ү, ө (á, ñ, g, y, ú, ó) әріптері қойылды. Олар пернетақтаның оң жақ қол бетіндегі ортаңғы, жоғарғы және төменгі қатарларға екі-екіден орналастырылды.

Бос орынға қойылған және жиілікке негізделген пернетақта программасы: <https://e.mail.ru/thread/0:15403735800000000469:0/>

Төртінші нұсқа– бұрынғы кирилл әріптерінің орнына латын қаріптерін қою.

Көпшілік қауым қазақ тіліндегі мәтіндерді кирилл әліпбиі негізіндегі пернетақтамен компьютер жадына енгізіп үйреніп қалған. Үйреншікті пернелерді теру ыңғайлылығын ескеріп, латын қарпіне негізделген “Кир-лат” пернетақтасын да ұсынып отырмыз. Бұл пернетақтада қазақ әліпбиіндегі латын әріптері осы кезге дейінгі кирилл жүйесіне негізделген қазақ тілінің пернетақтасындағы барлық әріптер жаңадан қабылданған латын әліпбиіндегі әріптермен ауыстырылған.

Кирилл негізді пернетақта

<https://cloud.mail.ru/public/2UyF/XxmwGahby>

<https://yadi.sk/d/SO9Gf5saGVDHPg>

Бұл суреттегі пернетақта орыс пернетақтасының негізінде (бұрынғы қазақша әріптер орнына қойылды) жасалды. Үстіңгі қатардағы қазақ әріптері пернетақтаның ортаңғы бөлігіне жаңа әліпбиде жоқ әріптердің орнына қойылды.

Сонымен, жаңа ұлттық әліпби мәселелері компьютерлік техникаға қатысы тұрғысынан зерттелді. Пернетақтада әріптерді қолданыста жиі кездесуіне қарай орналастыру яғни жиі кездесетін әріптерді пернетақтада басқанда оңай, икемді басылатын жерлерге қою қазақ мәтіндерін оңай әрі жылдам теру үшін өте қажет. Осы мақсатта зерттеу нәтижесінде статистикалық негіздегі жаңа тиімді қазақы пернетақта жобасы дайындалды. Сонымен қатар пернетақтадағы латын қаріптері тұрған орындарды сақтау принципі бойынша және бұрынғы кирилл қаріптері тұрған орынды сақтау принципі бойынша пернетақтаның басқа да нұсқалары дайындалды.

Жаңа латын негізді ұлттық әліпбиге көшуде пернетақтада қазақ әріптерін орналастыруда мынадай басты **принциптер** анықталды:

- қазақ тілінің ұлттық компьютерлік пернетақтасында қазақ мәтіндерінде жиі кездесетін әріптерді пернетақтаның ортаңғы бөлігіне орналастыру;

- сол сияқты екіәріптік тіркестердің ең жиі қолданылатын екінші әріптерін жиі кездесетін әріптерге тіркесуге пернетақтаның жақын аралығына, яғни сол қол мен оң қол саусақтарына сәйкестендіріп орналастыру қажет;

- жиі қолданылатын үтір, нүкте, дефис тыныс белгілерін де пернетақтаның екі қол саусақтары өз өсінде тұратын, ыңғайлы, әріптерге жақын аймаққа орналастыру.

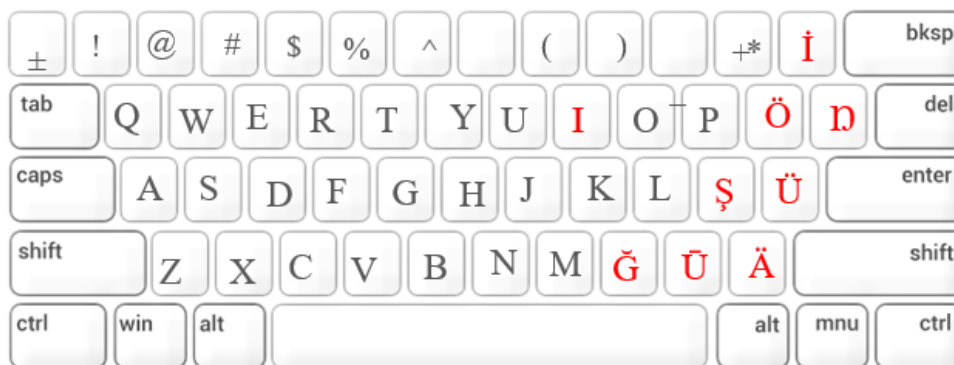
Қазіргі таңда ұсынылып жатқан қай әліпби қабылданып, қолданысқа енгізілсе де, кирилл қарпіндегі көлемді қазақ мәтіндерінен алынған әріп және әріп тіркестерінің жиілік ақпараты мен олардың жиілігіне негізделіп жасалған статистикалық пернетақтадағы әріптер орналасымы және жалпы қазақ пернетақтасын жасауда негізге алынуға тиіс аталған принциптер өз маңыздылығын жоғалтпайды, келешекте ұлттық пернетақта жасауда ескерілуге тиісті алғышарттар болып табылады.

4.4.2 Пернетақта нұсқалары бойынша аналитикалық талдау

Бүгінгі таңда қазақ жазуын латын графикасына ауыстыру қарсаңында қазақ ұлттық әліпбиін бекіту мен емлесін жазу сияқты басты шаралармен бірге, ұлттық пернетақта жасау да маңызды мәселе болып отыр. Өйткені қазіргі заман – ақпараттық технология заманы, яғни мәтінді компьютерде теру арқылы жазу әрекеті басым бағыт алып отыр. Осы ретте қазақ ұлттық пернетақтасын жасау бойынша елімізде, арнайы мемлекеттік ұйымдарда, ғылыми орталықтарда талқылау жұмысы қызу жүргізілуде. Соның бірі – Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-қазына» ғылыми-практикалық орталығында өткен жиын (14 желтоқсандағы орфографиялық, әдістемелік, ақпараттық топ мүшелерінің кеңейтілген отырысы).

Аталған жиында пернетақтаның екі нұсқасы талқыланды.

1-ші нұсқа – IT мамандары ұсынып отырған ағылшынның QWERTY пернетақтасын сақтай отырып, пернетақтаның оң жақ бұрышындағы символдар тұрған үш қатардағы орындарға пернетақтада жоқ төл әріптеріміздің бір шоғыр болып қойылуы:

2-ші нұсқа – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында Қолданбалы лингвистика бөлімі қызметкерлерінің қазақ тіліндегі әріп және әріп тіркесі жиілігіне негіздеп жасаған статистикалық пернетақтасы:

Пернетақтаның 1-ші нұсқасында ағылшын пернетақтасы сақталып, пернетақтада жоқ қазақ төл әріптері пернетақтаның бір бұрышына орналастырылған. Ал, 2-ші нұсқасында қазақ әріптері мен әріп тіркесіне негізделіп, жиі кездесетін әріптер пернетақтаның саусақтар басуға ыңғайлы ортаңғы тұсына екі қолға бөлініп орналастырылған. Мұнда ағылшынның QWERTY пернетақтасындағы әріптердің орналасуы сақталмайды. Әріптердің орналасуында қазақ тіліндегі мәтін теру мүмкіндігі ескеріледі. Жиі кездесетін әріптердің ортаңғы сұқ саусақ басатын орындарда тұруы және жиі кездесетін әріп тіркестерінің бір-бірінен алшақ орналасуы екі қолға ыңғайланып орналастырылуы мәтінді ыңғайлы әрі тез басуға мүмкіндік береді.

Аталған жиында QWERTY пернетақтасын сақтап, пернетақтада жоқ қазақ әріптерін шеткі символдар тұрған орынға қоюды ұсынатын 1-нұсқаны қолдаушылар тарапынан **төмендегідей уәждер** айтылған болатын. Мақалада осы уәждерге қатысты **пікірлерімізді** көрсетпекпіз.

Уәж: «Жастар транслитерациямен жазып QWERTY пернетақтасының орналасуына үйреніп қалды».

Біздің пікіріміз: Жастардың арасында 2006 жылға дейін транслитерациямен жазу сәнде болды. Бұл құбылыс Қазақстанда ғана емес, басқа да мемлекеттерде орын алды. Бұл кезең – тетікті (кнопкалы) ұялы телефондар заманы еді. Біріншіден, қазақша мәтінді кирилмен немесе латынмен тергенде, терілетін мәтін ұяшығындағы сөз не сөйлем ұзындығы кирилде ұзақ, латында қысқа болып тұрады. Бұл – сыйымдылығы жағынан латынша терілген мәтінге кирилге қарағанда символдар (таңба, әріп) көбірек кетеді деген сөз. Екіншіден, латын қаріптерімен 160 символ, ал кирил қаріптерімен 70 символдан тұратын «смс» мәтіннің құны бір баға болған. Осыған орай, кирил қаріптерімен жазылған 70 символдан тұратын мәтінге қарағанда, латын қаріптерімен жазылған 160 символдан тұратын мәтін әрі көлемді (көп сөз жазылған), әрі ойды, мазмұнды беру жағынан тиімді әрі арзанға түсетіні байқалады. Демек, кириллицада жазылған мәтіннің құны латынмен жазылған мәтінге қарағанда 2 есе қымбат болды. Үшіншіден, телефонда әрбір санға арналған тетікшелерде 3 немесе 4 әріптен қойылған. Мысалы, латынның «С» әрпін жазу үшін «2» санын 3 рет басу керек. Ал кирилде «Г» әрпін басу үшін «2» санын 4 рет басу қажет. 4 – Ч (Что-4то), 9 – Я (Гуля-Gul9) деп тетікшелерді басу уақыты мен ұялы телефон бірлігін үнемдеу мақсатында ч-ның орнына 4-ті, я-ның орнына 9-ды ауыстырып жазып жүрді. Сол кезеңде жастар ыңғайлы және арзан жағына өту барысында ұлттық әліпбидегі әріптерді траслитерациямен терді.

Қазір ұлттық пернетақтамызды жасауда 2000-2006 жылдар аралығында ұялы телефон тетіктері арқылы транслитерациямен жазған жастарға QWERTY пернетақтасы ыңғайлы деп айту қате. **Айтылып отырған транслитерациямен жазған жастардың пернетақтасы мен QWERTY пернетақтасы екі түрлі пернетақта!** Пернетақтаны жастар ғана емес, әртүрлі жастағы адамдар да қолданады. Төл әріптерімізді пернетақтаның кез келген жеріне орналастырсақ та, қайтадан үйрену процесі орын алады.

Уәж: «QWERTY пернетақтасының негізінде ұлттық пернетақтамызды жасап, W, X, C әріптерін пернетақтамызда қалдыру қажет. Сол кезде ағылшынша да, қазақша да раскладканы ауыстырмай тере береміз. W, X, C әріптері пернетақтамызда тұра берсе, формулаларды теру ыңғайлы болады».

Біздің пікіріміз: Бір де бір ел әліпбиінде жоқ әріпті ұлттық пернетақтасының маңызды жеріне орналастырмаған. Әліпбиімізде жоқ әріптерді пернетақтамыздың маңызды жерінде қалдырып, ағылшынша тергенге, формула теруде ыңғайлы немесе шетелдіктер біздің пернетақтамызда өз сөзін тергенде ыңғайлы болсын, қазақ пернетақтасы басқа тілде теруге ыңғайластырылсын деген пікір ұлттық пернетақтамызды жасауда ғылыми тұрғыдан болсын, логикалық тұрғыдан болсын және ұлттық тұрғыдан да қате пікір. Қазақ пернетақтасы мәтінді тек қазақ тілінде теруге ыңғайлы болуы қажет. QWERTY пернетақтасын негізге алып, W, X, C әріптерін қалдыру арқылы формулаларды теру ыңғайлы немесе ғасырды таңбалайтын сандарды (XXI) беруде ыңғайлы деп айту дұрыс емес. Формулалар тек осы 3 таңбаның негізінде тұрмайды. Формулаларды теру үшін арнайы «формула конструкторы» бар. $\int_{-\infty}^{+\infty} e^{-x^2} dx = \sqrt{\pi}$ осындай күрделі формулаларды пернетақтаның ешқандай раскладкасымен теру мүмкін емес.

1 ∞	2 ABC ABVG	3 DEF DEEЖЗ
4 GHI ийкл	5 JKL мноП	6 MNO рсту
7 PQRS фхцЧ	8 TUV шщҒы	9 WXYZ ьэюЯ
*	0 +	#
		

Әзербайжан елінің әліпбиінде W әрпі жоқ. Сондықтан оның орнына әліпбиіндегі төл Ü әрпін орналастырған.

Грузия елі пернетақтасына W, X, C немесе одан да басқа шет тілдердің әріптерін формула жазу үшін ыңғайлы болсын немесе ғасырды көрсетуге ыңғайлы болсын деп кіргізген жоқ.

Кирил пернетақтасында мәтін теру кезінде кейбір символдарды қою үшін QWERTY пернетақтасына өтіп, керек символды қойып, қайта кирил пернетақтасына өтетінбіз. Мысалы, {}[] < > ~ символдарды қойғанда. Әлем бойынша барлық елдер пернетақталарында кем дегенде 2 немесе одан да көп раскладканы пайдаланады. Біз бір раскладқа ғана жасаймыз деген пікір қате.

~	!	@	#	\$	%	^	&	*	(	)	-	+	Backspace
Tab	ض	ص	ث	ق	ف	غ	خ	ح	ج	د			
Caps Lock	ش	س	ي	ب	ل	ا	ت	ن	م	ك	ط	Enter	
Shift	ئ	ء	و	ر	لا	ى	ة	و	ز	ظ		Shift	
Ctrl	Win Key	Alt							Alt Gr	Win Key	Menu	Ctrl	

Себебі, бір раскладқа салсақ, мына {}[] < > ~ символдарды арнайы орнатумен (специальная вставка) ғана қоя аламыз. Бұл символдар сирек қолданылатын символдар қатарына жатпайды. Төл әріптерімізді қалай орналастырсақ та, бағдарламашылар тек ағылшын QWERTY пернетақтасын қолданады. Бағдарламашылардың Қазақ QWERTY пернетақтасына көшуі мүмкін емес. 1-ші жоба (қазақ әріптері оң жақ шетке бір шоғыр болып орналастырылған) қабылданған күннің өзінде де пернетақтамызда ағылшын стандартты QWERTY пернетақтасы, ұсынылып отырған 1-ші жобаның Қазақ QWERTY пернетақтасы және ЙЦУКЕН пернетақтасы раскладкалары болады. Ағылшын стандартты QWERTY пернетақтасын алып тастай алмаймыз. Себебі, әр тілдің өз пернетақтасы бар. Өзге тілде мәтін теру үшін сол тілдің ұлттық пернетақтасының раскладкасына өтеміз. Мысалы, ағылшын, қытай, араб, түрік және т.б. Ал ұлттық пернетақтамызда тіпті туыстас та емес екі тілдің мәтіндерін бір раскладқамен теру мүмкін емес. Қазақ және ағылшын әліпбиі екітүрлі. Аталған тілдер әліпбилерінің символдары бір-біріне толық сәйкес келмейді. 1-ші жобадағы Қазақ QWERTY пернетақтасын қабылдасақ, ұлттық пернетақтамызда екі QWERTY пернетақтасы (бірі ағылшынның, бірі қазақ) болады. Бұл тиімсіз.

Араб елінің пернетақтасында басқа тілдің әріптері орналасқан жоқ. Осындай басқа да мысалдар өте көп.

Бұл елдердің барлығы 2 немесе одан да көп пернетақта раскладкасымен қолданады.

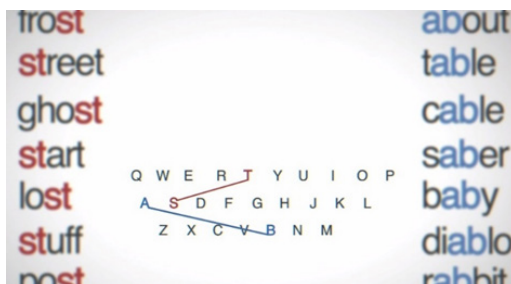
Уәж: «Шетелге тапсырыс бергенде QWERTY пернетақтасын ғана тапсыра аламыз».

~	!	@	#	\$	%	^	&	*	(	)	-	+	←
↔	د	ب	ث	ق	ف	غ	خ	ح	ج	د	{	}	/
Caps Lock	ش	س	ي	ب	ل	ا	ت	ن	م	ك	:	"	↵
⇧	ئ	ء	و	ر	لا	ى	ة	و	ز	ظ	?	>	⇧
	8	6	6	3	د	6	د	.	.	/			

Біздің пікір: Шетелдегі пернетақта шығаратын ұйымдарға бұйымдарының өткені жақсы. Қандай пернетақта нұсқасын жасап берсек, сату үшін сол тапсырыс берілген өнімді шығарады.

Уәж: «*QWERTY және ЙЦУКЕН пернетақтасы жиілікке негізделіп жасалмаған, тек механикалық тетіктер бір-біріне айқасып қалмас үшін жасалған. «20 жыл» зерттеліп, пернетақтаны жиілікпен жасағандағы пернетақта тиімділігі дәлелденсе де, қолданылса да, әлемге тарамай, қолданысқа енбей қалды. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Қолданбалы лингвистика бөлімі 2-ақ жыл зерттеп жасаған жиілікті пернетақтасы да қолданысқа енбейді.*

Біздің пікір: QWERTY пернетақтасының алғашқысы басу мәшенкесіне ыңғайластырылғаны рас.

Екіншіден, ағылшынша тергенде екі қолға бөлініп орналастырылғаны да бар.

Август Дворак пен Вильям Диллидің жиілікке негізделген зерттеу жұмысын жүзеге асыру кезінде АҚШ өз әліпбиін басқа графикаға ауыстырмады және оған дейін халық QWERTY пернетақтасын қолданып келді. Ол кезде адамдар пернетақтаның жаңа нұсқасына қайта үйренгісі келмеді. Сондықтан көпшілікке үйреншікті QWERTY пернетақтасы қалып қойған.

QWERTY пернетақтасы қазақ тілінде мәтін терушілердің барлығына үйреншікті емес. Ағылшын тілінде мәтін терушілер аз. QWERTY пернетақтасы көзге үйреншікті болғанмен, мәтін теруге қол дағдыланбаған.

Біз латын графикасына өтіп жатырмыз. Осы тұста пернетақтамызды жазу жылдамдығын арттыруға лайықтап алғанымыз дұрыс болмақ. Жиі кездесетін әріптерге ыңғайланған пернетақта жаңа болғанмен, адамдар оған да үйреніп, болашақта қазақ мәтіндерін теру тез әрі ыңғайлы болар еді. Өйткені жиілікке негізделген пернетақтаның ғылыми негіздері (жиі кездесетін әріптердің пернетақтаның қолға ыңғайлы бөлігінде орналасуы, жиі тіркесетін әріптердің орналасу реттілігі, олардың екі қолға бөлініп орналастырылуы және т.б.) бар.

Уәж: «*Ешқандай ел жиілікке негізделген пернетақта жасаған жоқ»*

Біздің пікір: Бұл пікір де қате! Түрік елі жиілікке негізделген F пернетақтасын (оң қолға 51%, сол қолға 49% күш жұмсайды) 1955 жылдан бері зерттеп, қолданып келеді.

Олардың осынша жыл ішінде F пернетақтасына толық көшпеуінің себебі – басында QWERTY пернетақтасын пайдаланды. Түрік елі 1928 жылдан бастап латын графикалы түрік әліпбиіне көшті. Бірақ пернетақталарын о бастан зерттеуге толық мүмкіндіктері болмай, дайын QWERTY пернетақтасын негіз ретінде алған.

Біз қазір басында бәрін реттеп алсақ, Түрік елі сияқты жарты ғасырдан артық уақытымызды жоғалтпай, болашаққа ыңғайластырып пернетақтамызды жөндеп алар едік.

Көп адам мысалға келтіретін Apple компаниясы шығаратын пернетақталарының оң жағында сандар жоқ (орналастырылмаған). Бұл компания жылдан-жылға жаңалық ашып отырады. Мысалы, олар барлық құрылғыларында 3D иконкаларды бір күнде 2D иконкаға айналдырып немесе 3,5 мм-лік наушниктарды қолданыс айналымынан алып тастады. Адамдар оған да үйреніп келеді. Демек, кез келген жаңа өнімге

үйренуге болады. Сол сияқты жиілікке негізделген пернетақтада басуға да адамдардың үйреніп кетуге мүмкіндігі өте мол.

Уәж: «Бұрынғыдай сандардың және символдардың орнына ЙЦУКЕН негізіндегі пернетақтаға латын негізіндегі қазақтың төл әріптерін орната салу керек».

Біздің пікір: Сандардың орнына әріптерді кірістірмегеніміз жөн. Бұл жағдайда әріптер 4 қатарда тұратын болады. Санды оң жағынан басуға келмейтін пернетақталар да бар. 2 мм ештеңе шешпейді деуге болмайды. Бір күнде бір-екі бет мәтін теретін адамдарға қарағанда, 150-170 беттей мәтін теретін адамдар үшін сол 2 мм де маңызды. Сандар әріптерге жақын қатарда орналасуы қажет. Себебі, мәтін теруде сандарды теру жиі кездеседі. Мысалға, қазіргі ЙЦУКЕН пернетақтасында ноутбукпен қазақ мәтінін теру кезінде санды теру үшін раскладканы қайта-қайта ауыстыруға тура келеді. Бұл пікір бойынша жасалған пернетақтаның да қазіргі пернетақтадан ешқандай артықшылығы жоқ.

Уәж: «Кейбір пернетақталарда Enter пернесін екіге бөліп, тағы бір перне орнатқан, сол пернеге төл әрпімізді орнатайық».

Біздің пікір: Enter пернесінің шетінен бөлініп алынған пернеде мына символдар (/|\\) орналастырылған. Бірақ пернетақталардың басқа нұсқаларында бұл символдар Enter пернесінен бөлек орналасуы мүмкін.

Стандартты пернетақта көп жерде қолданылады. Біз ол стандарттан ауытқып, басқа пернетақта жасауымызға да болар еді. Бірақ стандартты пернетақтаны қолданғанда Enter пернесінен бөлінген пернеге төл әрпімізді қойсақ, пернетақтаның басқа нұсқаларында төл әрпіміз әртүрлі орналасып, көшіп жүреді. Яғни ұсынылған 1-ші нұсқадағы үстіңгі сандар тұрған қатардың оң жағына қойылған **і** әрпі 1-нұсқа бойынша үстіңгі сандар тұрған қатарда, бірде Enter пернесінен бөлінген пернеде, бірде Enter-дің үсті, сандар қатарының астындағы аралықта әртүрлі пернетақталарда ауысып орналасатын болады.

Уәж: «Бүкіл әлем QWERTY пернетақтасын қолданады. Сол пернетақтаны қалдыра салайық».

Біздің пікір: Бүкіл әлем бір пернетақтаны қолдануы үшін әлемде бір ғана тіл болуы керек. Әліпбиі латын графикасы негізінде жасалған елдердің пернетақтасында әріптерді орналастыру кезінде айырмашылықтар бар екені көрінеді. Мәселен, олардың бірқатарын көрсетейік, Неміс және Австрия пернетақтасы:

°	!	"	§	\$	%	&	/	(	)	=	?	←
1	2	3	4	5	6	7	{	8	[	9	]	0
Q	W	E	R	T	Z	U	I	O	P	Ü	*	←
↔	@	€									+ ~	↩
⇩	A	S	D	F	G	H	J	K	L	Ö	Ä	'
⇧	>	Y	X	C	V	B	N	M	;	:	-	⇧
<												
Strg	(Win)	Alt								Alt Gr	(Win)	(Menu)
												Strg

Неміс және Австрия пернетақтасында Y пен Z пернелері өзара орнын ауыстырған. QWERTY пернетақтасын негізге алса да, өздеріне ыңғайлы нұсқасын жасаған.

Франция пернетақтасы:

Клавиатура AZERTY

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	°	+	←
	&	é ~	"#	. {	([	-	è `	_ \	ç ^	à @	)]	= }	↩
Tab	A	Z	E	R	T	Y	U	I	O	P	{	}	\
Caps	Q	S	D	F	G	H	J	K	L	M	°	µ	Enter
Shift	>	W	X	C	V	B	N	?	:	/	\$	*	Shift
<							,	.	:	!			
Ctrl		Alt								Alt			Ctrl

Франция елінің пернетақтасы AZERTY-де QWERTY сақталмай, Q-дың орнына A, W-дың орнына Z орналастырылған.

Латыш пернетақтасы:

Латыштар өз ұлттық пернетақтасында екінші раскладқа ÛGJRMV әріптерін орналастырған.

Демек, QWERTY пернетақтасы барлық тілде сақталған дей алмаймыз, тіпті туыстас еуропа тілдерінің өзінде пернетақтасында айырмашылықтар көрінеді.

Қазіргі кезде пернетақтаны күнделікті қолданатын адамдар мен көптеген сала мамандары QWERTY пернетақтасының кемшіліктерін түсініп, өздеріне ыңғайлы пернетақталар раскладкасын ойлап шығаруда. Латын қаріпті қазақ әліпбиіне көшуімізге байланысты пернетақтамызды да дұрыстап алуға өте жақсы мүмкіндік болып тұр.

Уәж: «*Ұлттық пернетақтамыз өзге елдің қолданушыларына да, ағылшыниша мәтін басуға да ыңғайлы болуы керек*».

Біздің пікір: Қазақ домбырасы – қазақты басқа елден ерекшелейтін ұлттық аспабы. Сол сияқты бүгінгі заттық мәдениет белгісі ретінде ұлттық пернетақтамыздың да өзіне тән ұлттық айшығы, түр-түрпаты болуы керек. Ұлттық пернетақтамыз ағылшын мәтінін теруге ыңғайластырылмауы керек. Қазақ ағылшынға ешқашан да айналмайды. Сол сияқты бағдарламашылар тіліне бейімдеудің де қажеті жоқ. Бағдарлама тіліне бейімдеу дегеніміз – ол пернетақтаны, тіпті әліпбиіміздің өзін компьютерге бейімдеу дегенді білдіреді. Біз пернетақтамызды бір салаға ыңғайластырып емес, бүкіл қазақ халқына ыңғайлы етуді жөн көреміз. Әлемдік тәжірибеге сүйеніп, дұрыс нәтижелерді сұрыптап алуымыз керек.

Ұлттық пернетақта жасауда мемлекеттік деңгейде шешіп алатын **ең маңызды мәселе – қазақтың ұлттық пернетақтасын жасауды принципке алу**. Екіншіден, соған сәйкес пернетақта үлгілерін жасаумен айналысқан мамандарды бір орталыққа жинап, жұмыстарын үйлестіру (яғни әркім өз нұсқасын ұсынып, бірін таңдап, сонымен шектелуге болмайды).

4.4.3 Қазақ мәтіндерін кирил графикасынан латыннегізді жаңа әліпбиге қайта кодтауға арналған конвертордың лингвотехнологиясы

Тілтанушы мен бағдарламашының бірлескен жұмысының нәтижесінде соңғы акут әліпбиімен соңғы (қазіргі) жасалып жатқан емле-ережелері негізге алынған кирилл қарпіндегі қазақ мәтіндерді автоматты түрде латын графикасына ауыстыратын ІТ-қосымша жасалды. Бағдарлама институттың латын бойынша жоспарларын жүзеге асыруға өз септігін тигізуде.

Бағдарламада ю, я әріптеріне қатысты сөздерді дұрыс жазатын (бір и-ді автоматты түрде алып тастайтын) мүмкіндіктер қарастырылған.

2018 жылы кирилл қарпіндегі мәтіндерді автоматты түрде латын қарпіне ауыстыратын конвертор жасалған болса, 2019 жылы, керісінше, латын қарпіндегі мәтіндерді кирилл қарпіне аударатын программа жасалды.

Мәтінде автоматты түрде кирилден латынға ауыстыру үшін кирилдегі барлық 42 әріптің қалай таңбаланатыны туралы нұсқаулық (емле) берілу керек. Сол үшін әліпбиде таңбаланбаған әріптерді латында қалай таңбаланатыны туралы да программаға арналған емле жасалады. Программаға арналған емле дайындау орфографиялық емле ережелеріне сүйенеді. Біздің конвертор қазіргі орфографиялық топтың жасаған емле ережелерінің соңғы үлгісін басшылыққа алады.

Автоматты аударым жасауға арналған бағдарлама жасау ол тек программистің жұмысы емес, ол емле ережелерін жіті қадағалап отырған лингвистердің де жұмысы екендігін айту қажет. Лингвистердің қадағалуынсыз автоматты аударым жасайтын компьютерлік бағдарлама мәтіндерді дұрыс көшірім жасай алмайды. Бұл орайда конвертер жасаушы бағдарламашыға тілшілер тарыпынан мынадай лингвистикалық нұсқаулық (программаға арналған емле) дайындалады.

Программаға берілетін емле ережелерін қысқаша былай көрсетуге болады:

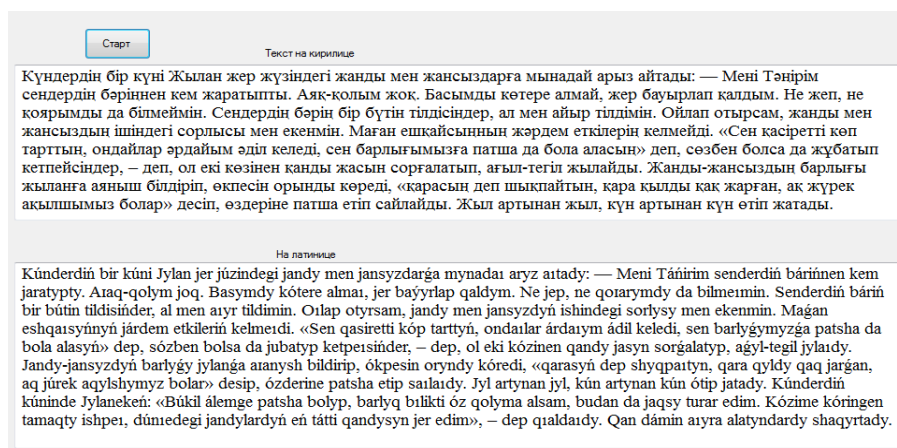
- 1) Әліпбидегі сайма-сай келетін қазақ әріптерінің кирилл және латын нұсқасы;
- 2) Алынып тасталатын әріптер, мысалы, *ь, ъ*;
- 3) Диграфтармен жазылатын, яғни қос әріптермен таңбаланатын әріптер;
- 4) Кейбір әріптердің сөз басында, сөз ортасында позициялық тұрғыдан екі түрлі таңбалануы;
- 5) Кириллдегі бір әріппен таңбаланатын кейбір дыбыстардың қос әріппен таратылып жазылуы,

мысалы: *ю – уу; я – иа*;

6) Орфографиялық емле ережелеріне сәйкес кейбір қос әріпті сөздерде қайталанатын дауыссыз дыбыстың түсіп қалуы, мысалы: *метал*;

7) *Ю, я* сияқты таратылып жазылатын дыбыстармен келген сөздерде осы әріптер алдында *и* әрпі келген жағдайда бір *и* таңбасын түсіріп қолдану және автоматты аударымда осыны ескеру т.б.

Конвертор жұмысы үшін программа терезесіне латынға көшірілуге тиісті кирилл қаріпті қазақ мәтіні енгізіледі. Содан соң «СТАРТ» түймешесі басылады. Осы кезде астыңғы терезеден латын қаріпті қазақ мәтіні шығады.

1-сурет. Конвертор бағдарламасының кирилден латынға аударым жасайтын нұсқасы

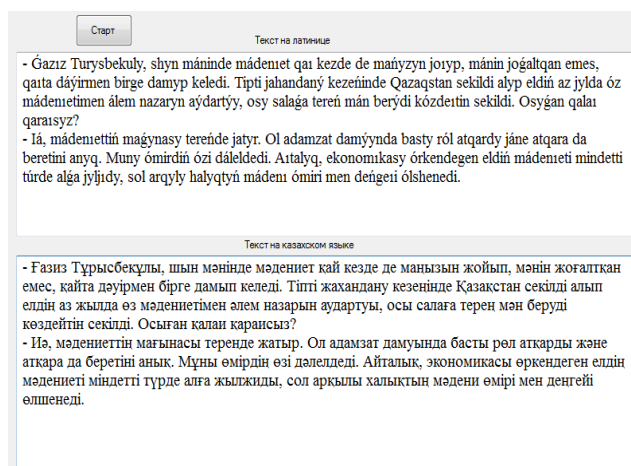
Бұл бағдарлама v1.0 программасының бірінші нұсқасы болып табылады. Келешекте қазақ тіліндегі емле ережелеріне сәйкес жетілдіріледі, сонымен қатар осы бағдарлама бойынша көлемді файлдарды салу мен көшірудің бағдарламалары жасалады.

Сонымен, тілтанушы мен бағдарламашының бірлескен жұмысының нәтижесінде соңғы ақут әліпбиімен соңғы (қазіргі) жасалып жатқан емле-ережелері негізге алынған кирилл қарпіндегі қазақ мәтіндерді автоматты түрде латын графикасына ауыстыратын ІТ-қосымша жасалды. Программамен (конвертор) төмендегі сілтеме бойынша танысуға болады.

<https://cloud.mail.ru/public/ERwM/2nUtsNjmc>

<https://yadi.sk/d/oKUq--hhvITvcQ>

2019 жылы латын қарпінен, керісінше, кирилл қарпіне аударатын да конвертор бағдарламасы (екінші нұсқа) жасалып отыр.

2-сурет. Конвертор бағдарламасының латыннан кирилге аударым жасайтын нұсқасы

2020 жылы ұсынылып отырған бірнеше әліпби нұсқаларын сынақтан өткізу үшін конвертордың сол ұсынылған әліпбилер бойынша жұмыс істеу мүмкіндіктеріне зерттеу жүргізілді. Айталық, көп уақыт ғалымдар тарапынан ұсынылып, қызу талқылауға түсіп жүрген И, У әріптерін таратып жазуға құрылған әліпбимен кирилл мәтіндерін латын графикасына автоматты түрде көшіретін, яғни И, У әріптерінің алдына сәйкесінше жуан/жіңішке нұсқалы дауысты дыбыстарды қоя алатын конвертор жасалды. Мысалы: *қиын, киім, жиын, тиын, бару, келу, тұру, жүру сөздері бұл әліпби бойынша конверторда 5 әріппен аударылады: qıyın, kiyim, jıyın, tiyin, baruw, kelüw, turuw, jürüw.*

Бұл конвертор жұмысы қазіргі уақытта осы аталған даулы екі әріпті таратып жазсақ, кириллше жазылған мұрағаттарымызды қаншалықты автоматты түрде латынға аударуға алатындығын көрсете алады.

3-сурет. Конвертор бағдарламасының И және У әріптерін таратып аударатын нұсқасы
<https://cloud.mail.ru/public/2nxM/2vF4HkThB>

Конвертордың келесі нұсқасы диакретикалық белгілерге негізделген А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ұсынған әліпби негізінде жасалған конвертор. Бұл конвертордың жұмысы төмендегіше аударым жасайды:

Кириллицадан латынға аудару

Кириллицамен жазылған мәтін қойыңыз (кирилл).

Күндердің бір күні Жылан жер жүзіндегі жанды мен жансыздарға мынадай арыз айтады: – Мені Тәңірім сендердің бәріңнен кем жаратыпты. Аяқ-қолым жоқ. Басымды көтере алмай, жер бауырлап қалдым. Не жеп, не қоярымды да білмеймін. Сендердің бәрің бір бүтін тілдесіңдер, ал мен айыр тілдімін. Ойлап отырсам, жанды мен жансыздың ішіндегі сорлысы мен екенмін. Маған ешқайсының жәрдем еткілерің келмейді. «Сен қасіретті көп тарттың, ондайлар әрдайым әділ келеді, сен барлығымызға патша да бола аласың» деп, сөзбен болса да жұбатып кетпейсіңдер, – деп, ол екі көзінен қанды жасын сорғалатып, ағыл-тегіл жылайды.

Аудару

Өшіру

Перекодировка нәтижесі (латын).

Künderdıń bır küńı Jylan jer jüzındegı jandy men jansyzdarğa mynadai aryz aitady: – Menı Täñırım senderdıń bärıñnen kem jaratypty. Aıaq-qolym joq. Basyıdy kötere almaı, jer bauyrılap qaldym. Ne jep, ne qoiaryıdy da bılmeımın. Senderdıń bärıñ bır bütın tıldısındır, al men aıyr tıldımın. Oılap otyrsam, jandy men jansyzdyń ıśındegı sorlysy men ekenmın. Mağan eşqaisynnyń järдем etkılereıñ kelmeıdı. «Sen qasırettı köp tarttyń, ondaılar ärdaiym ädil keledı, sen barlyğymyzğa patşa da bola alasyn» dep, sözben bolsa da jübatyp ketpeısındır, – dep, ol eki közinen qandy jасыn sorğalatyp, ağyl-tegıl jylaıdy.

4-сурет. Конвертор бағдарламасының диакретикалық әріптермен ұсынылған әліпби бойынша жасалған конвертор нұсқасы

Сонымен, қазақ мәтіндерін кирилл графикасынан латын негізді жаңа әліпбиге аударатын конвертор жасау тапсырмасы бойынша, Институтта:

әліпбидің акут нұсқасымен кириллше қазақ мәтіндерін латын графикасына автоматты түрде аударатын конвертордың 1-нұсқасы жасалды;

әліпбидің акут нұсқасымен латынға аударылған мәтіндерді керісінше кирил қарпіне аударатын конвертордың 2-нұсқасы жасалды;

И және У әріптерін таратып жазуды негізге алатын ұсынылып жүрген әліпби бойынша конвертордың 3-нұсқасы жасалды;

әліпбидің А.Байтұрсынұлы атындағы институттан ұсынылған соңғы диакретикалық белгілерді негізге алатын әліпби бойынша конвертордың 4-нұсқасы жасалды.

4.4.4 Мемлекеттік тілдің ақпараттық-инновациялық базасы ретіндегі Қазақ тілінің ұлттық корпусы

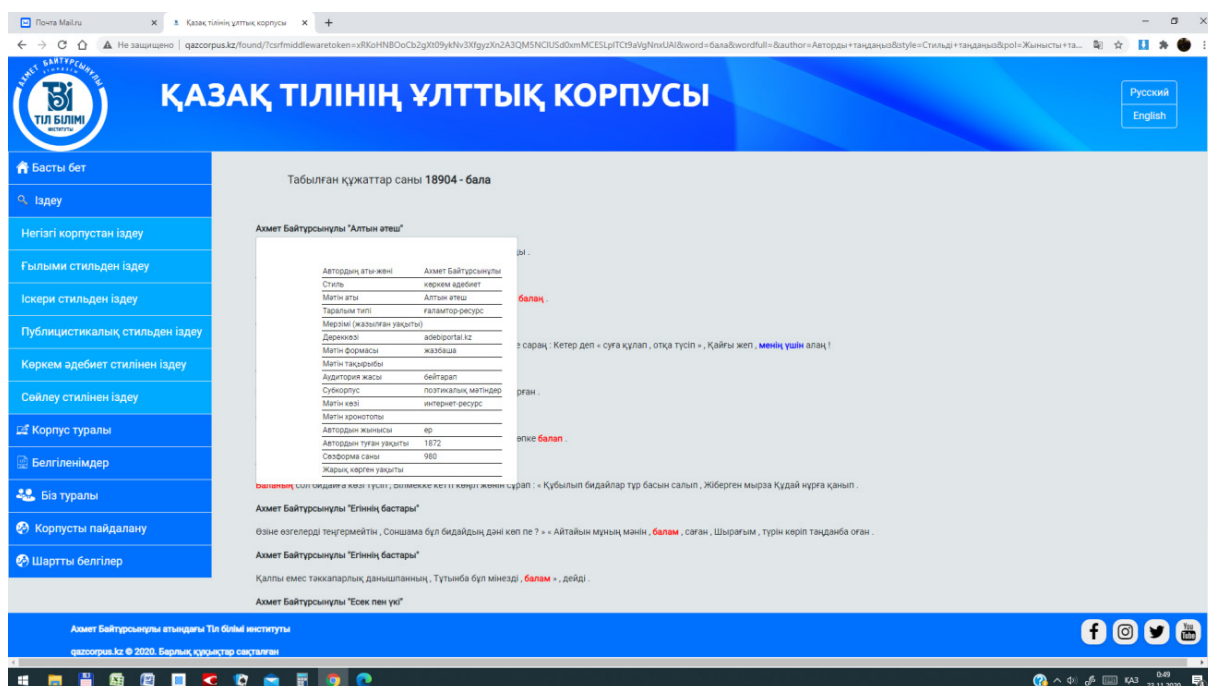
Қазақ тіл білімінде бүгінгі таңда өзекті мәселелердің бірі – қазақ тілінің ұлттық корпусын құрастыру. Корпус дегеніміз – қазақ тілінің барлық стильдері бойынша элетрондық базаға жинақталған компьютерлік бағдарлама арқылы жұмыс істейтін көпшілік қолданушыларға арналған көлемді мәтіндер жинағы. Мұндай корпус, әсіресе, тілші-ғалымдар үшін қажет. Мысалы, бұрынғы ғылыми-зерттеу жұмыстарын жазғанда ізденушілер тақырыбына, яғни тақырып мазмұнын ашатын, ғылыми-теориялық тұжырымдарын дәйектейтін ақпараттарды акын-жазушылардың көркем шығармаларынан немесе газет-журналдардан біртіндеп жазып алып жинайтын. Ғалымдар мұндай материалдарды жинағанда, әдетте, әрбір мысалды кәртішкеге жазып отырады. Кәртішкеге жазып, бөлек-бөлек етіп тізімдеу мысалдарды топтастыруға негіз болады. Әрі қарай топтастырылған мысалдарды талдап, классификациялап, тілдік тұжырымдар шығарады. Алайда мұндай ғылыми нәтижеге жетуге өте көп уақыт кетеді. Өйткені қажетті материалдарды қолдап жинау ұзақ уақытты қажет етеді. Міне, корпус осындай ғылыми-зерттеу жұмыстарын оңайлату мақсатын көздейді. Корпус жасалғаннан кейін тілші-зерттеушілер өз ғылыми-зерттеулеріне қажетті мысалдарды корпустан іздей отырып, оларды әп-сәтте тауып алып, бұрынғы жылдап кеткен уақытты секундтарға айналдыра алады. Мұндай ұтқырлық докторлық диссертация жазуға кететін 3 жылдық уақытты 1 жылда орындап шығуға дейін мүмкіндік береді. Корпус материалдары тек тілшілер үшін ғана емес, әдебиетшілер, журналистер, оқытушылар, студенттер мен оқушылар т.б. көпшілік қауым үшін де маңызды болып табылады. Өйткені мектептен бастап, жоғарғы оқу орына дейін қазақ тілінен емтихандар тапсыру, қазақша эссе жазу сияқты жұмыстарда, сондай-ақ филолог-мамандығында оқитын дипломдық жұмыстарды, магистрлік диссертацияларды жазуда бірден-бір көмекші құрал бола алады. Қазіргі кезде әлемде ұлттық корпустары жасалған мемлекеттерде оқулықтар, академиялық грамматикалар, лингвистикалық ғылыми зерттеулер, диссертациялар негізінен корпус материалдарының көмегімен жазылатын болған. Бұл орыс ғалымдарының еңбектерінде де атап көрсетіледі. Олай болса, қазақ тілінің ұлттық корпусын толыққанды формада жасап, интернет жүйесінде ашық жүйеде жұмыс істеуін қамтамасыз ету - бүгінгі таңда Цифрлық Қазақстан бағдарламасы аясында жүзеге асырылуы қажетті өзекті мәселелердің бірі.

Корпус мәтіндеріне метабелгіленімдер қою мәселесі А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Қолданбалы лингвистика бөлімінде 2015-2017 жылдардағы гранттық жоба бойынша зерттеліп келеді. Сонымен қатар 2016 жылы институт А.Фазылжанның жетекшілігімен «Қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу және жасау» атты мақсаттық жоба бойынша метабелгіленім әзірлемесін дайындады. Метабелгіленім енгізушілер үшін арнайы нұсқаулық жасалды және төмендегі тармақтарға негізделген әрбір стиль, корпус түрлеріне қойылатын ұяшықтар құрастырылды. Ұяшық **23** тармақтан тұрады. Латын қаріпті корпус құрастыру тапсырмасы кезінде де осы метабелгіленім әзірлемесін программаға енгізу жұмысы жалғасын тапты. Сөйтіп, жартылай автоматты метабелгіленім енгізу бағдарламасы жасалды [333]. Төменде осы бағдарламаның жұмыс үстелі берілген.

1-сурет. Мәтіндерге метабелгіленім енгізудің жартылай автоматты бағдарламасының жұмыс үстелі

Жоғарыда аталған метабелгіленім түрлері бойынша корпуста енгізілетін мәтіндерге белгілеуші (разметчик) метабелгіленімдерді осы жартылай автоматты метабелгіленім қою бағдарламасы арқылы енгізеді.

Қазіргі кезде осы **23** параметрмен Қолданбалы лингвистика бөлімінде мәтіндер корпусы жұмыс жасайды.

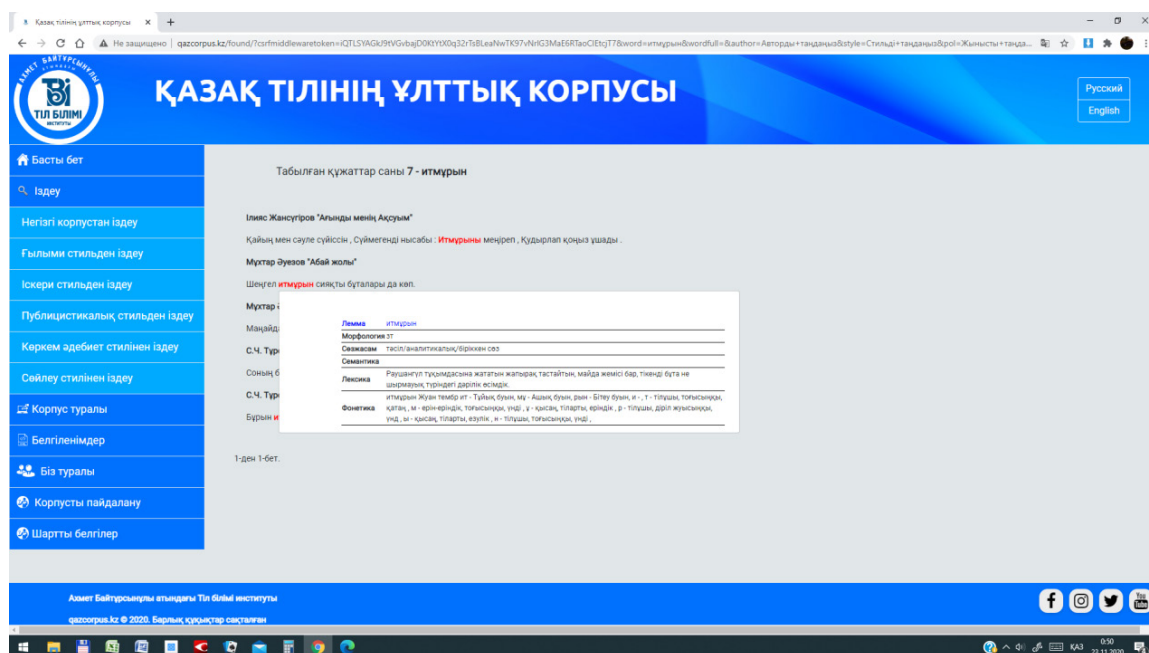
2-сурет. Корпустағы метабелгіленім терезесі

Сонымен, корпус жасауда метабелгіленімдерді енгізу қажеттігі дау тудырмайды. Олар корпусы пайдаланушыға, әсіресе тілші-зерттеушілерге кез келген қажетті ақпаратын тез әрі оңай тауып алуға мүмкіндік береді.

Қазақ тілінің ұлттық корпусын жасауда оның көлемін ұлғайту ғана емес, лингвистикалық мүмкіндіктерін кеңейту де маңызды мәселе. Лингвистикалық мүмкіндіктер деп отырғанымыз тіл деңгейлеріне сәйкес әртүрлі тілдік талдаулар түрін көбейту деген сөз. Мәтіндерге автоматты түрде белгіленім қоятын компьютерлік бағдарламаны лингвистикалық анализатор деп атайды. Тілдік талдаулар түрлеріне қарай морфологиялық анализатор, синтаксистік анализатор, фонетикалық анализатор, сөзжасамдық анализатор, лексика-семантикалық анализатор т.б. деп бөлінеді.

Қазіргі кезде А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінде жасалған корпуста морфологиялық, фонетикалық, лексика-семантикалық (біршама) және сөзжасамдық анализатор жасалды. Осы анализаторлар арқылы корпуста ізделген сөздің түбірі бөлініп көрсетіледі (лемматизация), сөзге жалғанған морфологиялық түрленімі бөлшектеліп, шартты белгілермен сипатталады; сөздер автоматты түрде буынға бөлінеді, буын түрлері мен жеке дыбыстардың талданымы көрсетіледі. Сонымен қатар туынды сөздердің негізгі түбірі мен сөзжасамдық бөлігін бөлшектей алатын әрі сөзжасамның қай тәсілі арқылы жасалып тұрғандығын сипаттайтын сөзжасамдық белгіленім бағдарламасы жұмыс істеп тұр. Мұндай лингвистикалық анализаторлар жұмысын қамтамасыз ету үшін программаға әр белгіленім түрі бойынша лингвистикалық нұсқаулықтар, яғни лингвистикалық базалар дайындау қажет.

Енді біз төменде компьютерлік программаға берілетін лингвистикалық нұсқаулыққа сүйеніп жұмыс істейтін сөзжасамдық анализатордың нәтижесі – мәтіндер корпусындағы лингвистикалық терезе ұяшығында көрсетілетін сөзжасамдық белгіленімдерден кесінді береміз.

3-сурет. Корпус мәтініндегі сөзге қойылған сөзжасамдық белгіленім

Суретте сөзжасамдық анализатор *итмұрын* деген сөздің біріккен сөз екенін, аналитикалық тәсіл арқылы жасалғандығын сипаттап көрсетіп тұр. Мұндай корпус мәтіндеріндегі сөздерге автоматты түрде сөзжасамдық белгіленімдер қоятын программаның жасалуы ұлттық корпус құрастыруда үлкен бір нәтижелі көрсеткіштердің біріне жатады.

Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы ішінара омонимдері анықталған оқу мәтіндерінің шағын корпусын әзірлеу (көлемі – 2 млн. сөзқолданыс) тапсырмасы бойынша:

Оқу мәтіндерінің шағын корпусын жасау үшін ең алдымен мектеп оқулықтарының электронды нұсқасын жинау жоспарланды. «Алматыкітап» баспасында бұл мәселе қаралып, оқулықтар мәтіндерінің уорд нұсқасы алынды. 2 миллион сөзқолданыстан тұратын қазақ тіліндегі 1-11 сынып оқулықтарының электронды нұсқасы корпус базасына жинақталды. Олар: *қазақ әдебиеті, география, информатика, қазақ тілі, математика, музыка, жаратылыстану, тарих* пәндері бойынша алынды. Жинақталған мәтіндер техникалық түзетулерден өткізілді. Жинақталған мәтіндерге 23 параметр бойынша метамәтіндік белгіленімдер (авторы, тақырыбы, жылы, стилі т.б.) қойылды. Техникалық түзетулерден өткізіліп, метамәтіндік белгіленімдер қойылған оқулық мәтіндері корпус базасына енгізілді.

Оқулық мәтіндерінің корпусында бірнеше лингвистикалық белгіленім бағдарламасы жұмыс істейді. Солардың ішінде биылғы жылға жоспарланған жартылай омонимдері ажыратылған корпус жасау морфологиялық белгіленімдерге қатысты болып келеді.

Морфологиялық анализатор мәтіндердегі ізделген сөзді морфологиялық бөліктерге бөліп, оларға лингвистикалық (морфологиялық, лексикалық) сипаттама беруде омоним сөздер мен омоформаларға келгенде шатасып кетеді.

Омонимдер (*гр. homos* — біркелкі, *опума* — есім) — шығуы жағынан да, мағына жағынан да басқа-басқа, айтылуы және жазылуы бірдей сөздер.

Омонимдерді ажырату тәжірибесі бойынша бұл мәселе әртүрлі көлемдегі мәтіндер, яғни әртүрлі көлемдегі сөзқолданыстар бойынша эксперименттік тәсілмен жасалып отырған. Автоматты түрде омонимдерді ажырату нәтижелері сол бір мәтінге қолмен ажыратылған белгіленімдермен салыстырылып отырған. Сондықтан омонимдерді ажырату мәселесінде ықтималдықтар заңдылығы басшылыққа алынған. Демек, омонимдер негізінен семантикалық ерекшеліктерге бағынатындықтан, оларды жүз пайызға формальді белгілері бойынша айқындау қиын.

Автоматты жолмен морфологиялық талдау жасайтын бағдарламаларға омонимдерді ажырату үшін де арнайы омонимдерді танудың формальді белгілері бойынша алгоритмдер құрастырылған, олар тілдегі сөздердің синтагматикалық байланысына негізделген. Яғни омонимдердің қай сөз табына қатыстылығын анықтауда ол сөздің қоршаулары (дистрибуциясы) бойынша ережелер жасалған. Ол ережелер алгоритмге салынған. Мұны омонимдерді ажыратудың ережеге салынған (детерминирленген) формасы дейді.

Морфологиялық белгіленім қоюда сөздердің сөз табына қатысы негізге алынатындықтан, омонимдерді ажыратуда да ол омоним сөздің сөз табына қатысын анықтау, яғни омоним сөздің сөз табына қатысын белгілеу мақсат етіледі. Бұл ретте сөйлемдегі омоним сөздің мына белгілері негізге алынады:

- а) сөздің сөйлемдегі орын тәртібі, яғни орны;
- ә) сөздің қоршаудағы тіркесімділігі (дистрибуциясы);
- б) сөзге жалғанатын сөзтүрлендіруші тұлға (қосымша);
- в) сөздің соңында немесе алдында тұрған тыныс белгісі.

Осы параметрлер бойынша омонимдер мен омографтарды ажыратуда компьютерлік бағдарламаға осындай формальді белгілері бойынша нұсқаулықтар жасау қажет. Нұсқаулықтар көп болған сайын да морфологиялық талдауыштар (анализаторлар) жұмысы жақсара түседі, автоматты талдаудың шынайылығы арта береді.

Қазақ тілінің ұлттық корпусын құрастыру тәжірибесінде автоматты морфологиялық талдауыштар іске қосылған. Біздің морфологиялық анализатор мәтіндерге автоматты түрде морфологиялық белгіленімдер енгізуде омонимдерді контекске қарап ажырата алмайды. Мұндай омонимдерді толық ажырататын автоматты компьютерлік бағдарлама ешқандай тілдің корпусында кездеспейді деуге болады. Орыс тілінің өзінде омоним ажыратылған корпустар белгілі бір көлемдегі мәтіндерге қолдап енгізу арқылы жүзеге асырылған [334]. Сондықтан, біз жоғарыда омоним ажыратудың жолдарын көрсеткенімізбен, бұл мәселе қазір зерттелу үстінде. Биылғы жылғы тапсырма бойынша омонимдерді жартылай ажырату көрсетілген. Осы тапсырмаға сәйкес біздің морфологиялық анализатор мәтінді талдағанда ең алдымен сөздік (реестр) базасынан берілген сөзді іздейді. Бұл табылған сөз басқа негіздермен түгелдей салыстырылып шығады. Бұдан кейін қосымшалар тізімінен сол сөз табына қатысты жалғана алатын формалар ізделеді. Сондан кейін реестр мен қосымшалар тізіміндегі талаптар үдесінен шықса, сол сөздің морфологиялық талданымы қосылып, терезеде көрінеді. Нәтижесінде лемма (негіз) + аффикс + морфологиялық сипаттамасы (сөз табы, септік, т.б.). қатары шығады.

Мұндай іздеуді бірнеше рет қайталағанда соған ұқсас тағы да сөз қатары шықса, демек, бұл омоним не омоформа болып шығады. Ол омоним сөздер әртүрлі сөз табына жатуы да, немесе бір сөз табына жатуы да мүмкін. Мысалы, *қара* сөзі – әрі сын есім, әрі егістік.

Оқу мәтіндері корпусында омоним сөздер осылай жартылай автоматты түрде ажыратылған. Конкорданс терезесінде омоним сөздер ізделгенде бірінен кейін бірі бірнеше нұсқада шығып тұрады.

4-сурет. Омонимдерді жартылай ажырататын бағдарлама көрсеткіші

Белгіленім қоюда жоғарыда қарастырылған омонимдерді толықтай автоматты түрде ажырату мәселесі бойынша зерттеу жүргізіліп жатыр.

Оқулық мәтіндері бойынша әртүрлі типтегі сөзформалардың жиілік сөздігі де алынып отыр.

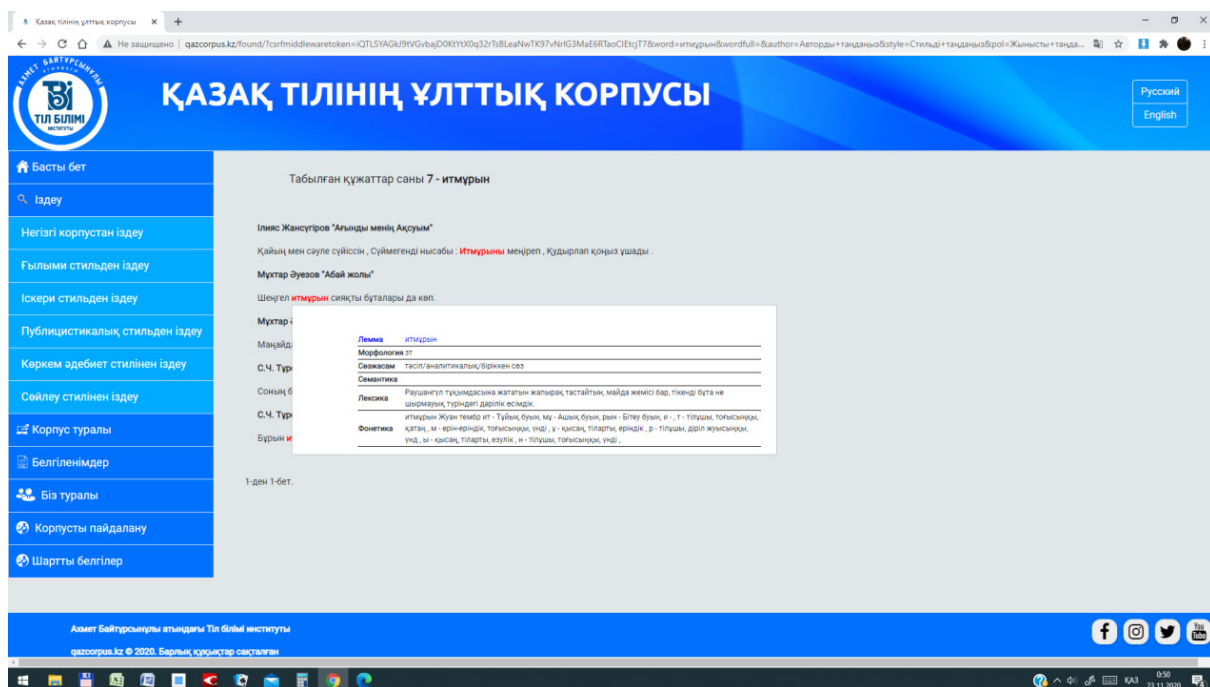
<https://cloud.mail.ru/public/56vw/5oXG6g7b9>

<https://yadi.sk/d/9OGREe5cHTt69g>

Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы ғылыми мәтіндердің шағын корпусы әзірлеу (көлемі – 2 млн. сөзқолданыс); қазақ тілінің ұлттық корпусындағы газет мәтіндерінің шағын корпусы әзірлеу (көлемі – 2 млн. сөзқолданыс) тапсырмасы бойынша:

Ғылыми мәтіндер әдебиеттану, саясаттану, философия, тіл білімі т.б. ғылым салаларын қамтиды. Публицистикалық стиль корпусына 2018, 2019, 2020 жылғы интернет сайттарындағы газет мәтіндері алынды. Ғылыми және публицистикалық стильден жинақталған мәтіндерге 23 параметрмен метамәтіндік белгіленімдер енгізіліп, корпус базасына енгізілді.

Мәтіндер корпусы тілдердегі әртүрлі стильдегі жазба мәтіндердің электронды түрдегі жиынтығы ғана емес, ол тіл деңгейлеріне қатысты тілдік талдауларды автоматты түрде талдап көрсететін компьютерлік бағдарламаға негізделген замануи тілдік құрал. Сондықтан корпустарға осындай автоматты талдаулар жасайтын бағдарламалар жасау керек [335]. Ал компьютер формальді модельдерге сүйеніп қана әртүрлі амалдарды жасай алатындығын ескерсек, онда компьютерлік бағдарламаға лингвистикалық нұсқаулықтар енгізу қажеттігі туындайды. Осы ретте корпусқа фонетикалық белгіленімдерді Ә.Жүнісбектің 3-қадамдық нұсқаулығына сүйеніп жасап отырмыз. Нұсқаулық бойынша, мәтіндегі сөздер үш түрлі белгісі бойынша сипатталады. Олар: сөздің әуезі, сөздерді буынға автоматты бөлу, дыбыстардың (әріптер) фонетикалық сипаттамасы. Төменде корпусты жұмыс істеп тұрған фонетикалық белгіленім қойылған терезе ұяшығы берілген.

5-сурет. Фонетикалық белгіленімдер көрсетілген терезе ұяшығы

Ұяшықтың төменгі жағында сөз фонетикалық тұрғыдан жоғарыда берілген Ә.Жүнісбектің үшқадамдық жүйесі бойынша сипатталған. Бірінші – сөздің жуан/жіңішкелігіне қарай әуезін (тембр) көрсеткен. Екінші – сөзді автоматты түрде буынға бөлген және қандай буын екенін сипаттайды. Үшінші – сөз құрамындағы әрбір дыбыстың фонетикалық талданымын көрсетеді. Қорыта келгенде, корпусты енгізілген бұл фонетикалық сипаттама болашақ буынды автоматты бөле алатын программаның интернет желісінде жұмыс істеуін қамтамасыз етеді. Оның арғы жағында мәтіндік (текстовый) редактордың сөздердің тасымалын тексеруге қатысты қызметтерін жүзеге асыруға, сонымен қатар келешекте лингвистиканың көптеген қолданбалы бағыттағы мәселелерін шешуге септігін тигізбек.

Сонымен:

- 1) 8 миллион сөзқолданыстан тұратын көркем әдебиет, оқулық, ғылыми және публицистикалық стильдерден (2018) мәтіндер жинақталып, техникалық түзетулерден өткізілді;
- 2) 23 параметрден тұратын жартылай автоматты метабелгіленімдер қоятын компьютерлік бағдарлама жасалды; <https://e.mail.ru/thread/0:15397834630000000074:0/>
- 3) 2018-2020 жылдары 8 миллион сөзқолданыстан тұратын мәтіндерге осы 23 параметр бойынша метамәтіндік белгіленімдер енгізілді (алдыңғы жылдары жасалған корпус көлемімен қосқанда жалпы көлемі – 14 миллион сөзқолданыс);
- 4) Автоматты түрде сөзжасамадық белгіленім қоятын компьютерлік бағдарлама жасалды;
- 5) Автоматты түрде фонетикалық белгіленім қоятын компьютерлік бағдарлама жасалды.
- 6) qazqcorpus.kz сайтында «Қазақ тілінің ұлттық корпусы» көпшілік пайдалануына берілді.

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНЫҢ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ОҚУЛЫҚТАР ТІЛІ

5.1 Төте жазу және кирил жазуының алғашқы кезеңі: тілтанымдық талдау

5.1.1 Қазақ жазуының қалыптасу тарихындағы емле мәселелері
(1929-1940 жылдардағы тілдік жағдаят)

*Жазудың дәлдік жағынан артық иә кем болуы
әліпбиден ғана емес, емледен
(Е.Омаров)*

Жазудың тіл мен қоғам үшін атқаратын қызметі көп. Бірнеше маңызды қызметтерінің ішінен нормалаушылық қызметін жеке-дара бөліп айтуға тұрарлық. Өйткені нақ осы қызметі әдеби тілдің өмір сүруінің толық кепілі бола алады. Ал әдеби тіл – тілдің өмір сүруінің ең жоғарғы формасы. Әдеби тілдің қалыптасуы мен дамуы қоғам өмірімен сабақтастықта өрістейді. Қазақ қоғамындағы кез келген өзгерістер мен ірі тарихи-саяси оқиғалар ұлт тілінің даму бағытына ықпалын тигізіп келді. Бұл процесс әдеби тілдің даму кезеңдерін белгілеуге бұдан былай да әсер ете береді, себебі әдеби тілдің өзі сыртқы әсерлер мен әлеуметтік жағдайларға тәуелді және әдеби тілдің тарихи аспектісі оның дәлелі бола алады. Соның бірі – өзіндік нормасымен қалыптанған әдеби тіл дәрежесіне жеткен орта түркі жазба әдеби тілі түркі тектес халықтардың, оның ішінде қазақ тілінің де әдеби тілі заңдылықтарының қалыптасуы мен стильдік тармақтарының сол тұстардан бастап іргесі қалануына ықпал еткен. Айталық, діни лексика элементтері, ескі дәуірден келе жатқан хат, ресмихаттардың белгілі бір жазу үлгілерінің (басталуы, аяқталуы, стандарт сөздер мен тіркестердің қолданылуы т.б.) бүгінгі күнде сол кездегі күйінен аса бір ауытқымай норма болып еніп отыруы бұған дәлел. Мысалы: **лаж** – арабтың *гилаж* сөзі, кірме сөз. С.Аманжолов [336] бұл сөзді **ш**-ның **ж**-ға алмасуына байланысты және **лаж** сөзіндегі сөз соңында **ж**-ның айтылуын, жазылуын араб сөзінің дұрыс дыбысталуы ретінде көрсетеді, осы тектес сөздердің жазылуы бүгінгі күні де өзекті. Сондай-ақ көне жазбалардан енген сөздердің жазылу ерекшеліктерінің ертеден бары рас. Ерекшеліктер ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы *тарихи-мәдени аралдардың негізгі лингвемаларының бірі жалпыхалықтық негіздегі көркем әдебиет стилімен қатарласа өмір сүрген сол тұстағы орта түркі әдеби тілі болғанын* нақтылай түседі әрі сол дәуір идеологиясы мен рухани сферасының тілдегі көрінісі саналады. А.Ибатовтың «ХІҮ ғасырдағы хандар жарлықтарының тілі» еңбегінде: «Орта түркі жазба мұраларының авторлары (ғалымдары мен ақындары, бітікшілері) орта түркі жазба әдеби тілінің нормалары мен оның дағдылы орфографиялық ережелерін мұқият қадағалап отыратын адамдар болған», – деп [337], кітаби тілдің маңызын, рөлін көрсетуі, бағалауы бекер емес. Әрине, ол кездегі қоғам сфераларындағы ауызша тіл лингвемасының орны кітаби тілге қарағанда айрықша болды. Сондықтан бірте-бірте рухани мәдениет саласындағы бұрыннан беделді халық тілі күш алып, кітаби тілден үстем бола түсті, бірте-бірте ығыстырды. Дегенмен кітаби тіл әдеби тілдік процестердің жүруінің, қалыптасуының алғашқы баспалдақтарының бірі болды, ал оның белгілері күні бүгінге дейін сақталғанын жоққа шығару дұрыс болмайды. Кейіннен социумның аз ғана бөлігі пайдаланған дистрибутивті билингвизмнің (сол кездегі көзі ашық, сауаты бар адамдардың, яғни халықтың аз ғана бөлігінің тілі) қолданыс ауқымы тарыла түсіп, керісінше, халық тілі өз позициясын нығайта берді.

ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап, әлеуметтік, саяси, мәдени, қоғамдық қатынастардың күрделенуі жазба тілді қажет ететін тарихи алғышарттардың пісіп-жетілгенін көрсетті. Бұдан былай қоғамдық қатынастардың өз дәрежесінде жүзеге асуын сөйлеу тілі қанағаттандыра алмады. Сөйтіп, адамдардың «бір-бірінен қашықта тұрып қарым-қатынас жасауын қамтамасыз ететін құрал» жазу қазақ өміріне араласа бастады. Жазу күшіне енгеннен кейін әдеби тілдің сипаты өзгеріп, жазба әдеби тіл дүниеге келді. Бұдан былай жазу тілмен белгілі дәрежеде тең келетін жүйеге айналды.

Әдеби тіл нормаға негізделеді. Норма жалпылық сипаты бар, қоғам мойындайтын, жазуда қолданыс тапқан заңдылықтардан құралады. Дәл бүгін жазудың мәртебесі латыннегізді жаңа алфавитке көшумен бірге артуда. Норма тілдің атқаруға тиісті функциясының дұрыс, үлгілі, заңдылық деңгейінде өтуіне қызмет етеді. Олардың нақты көрініс табатын орны – арнаулы нормативті сөздіктер мен ортологиялық құралдар. Әдеби тіл нормаларының заңдастырылуы кодификация деп аталады. Кодификация қатаң түрде сақтауды қажет етеді, коммуникацияда жиі қолданыс табады, қоғамның қолдауын күтеді, мойындағанды. Норма сақталуына қарай екіге бөлінеді: **қатаң норма** (императивті норма, яғни ұсынылған варианттың тек біреуі ғана қолданылады). Ал **босаң норма** (диспозитивті) бойынша әртүрлі варианттың болуына

жол беріледі және олардың қатар қолданысқа түсуі норманың бұзылуы саналмайды. Мысалы, *әрекет* — *қарекет*, *әтеш* — *қораз* т.б.

Жазу туралы пікірталас әліпби қабылдау мен емле ережелерін дайындау кезінде өршиді. Қазақ тілінің тарихында осындай жағдайлар 1926 жылы әліпбиге байланысты айтыстар туғанда, 1929 жылы «Қазақ жаңа емлесі туралы декрет» қабылданған кезде байқалды. Осы тұста *Қазақстан Орталық атқару комитетінің* қаулысы шықты. Сол қаулыда: «қазақтың төл сөзі үшін де, шеттен кірген сөздер үшін де бірінғай емле жасау керектігі» айтылған [338, 132]. Сол кездегі әліпби мен емле мәселелерін көтерген тартыстарда көңілге қонымды, сөйлеушілер тарапынан байыпты айтылған пікірлер бар, кейде сөйлеушілердің ұсыныс, дәлелдерінің келтіретін мысалдарымен қабыспайтын кездері, мәселелерді жалпы көтеруден гөрі жекелеген сөздерді қаулап кету байқалады. Бірақ қазірге дейін бұзылмай келе жатқан ережелер де кездеседі.

Сол кезден қалған мынадай жолдар бар: «шеттен кірген сөздерді қазақ тілінің дыбыс жүйесі мен сөз жүйесі негіздеріне бағындырып жазам деп, орынсыз шет сөздердің түбірін бұзуға болмайды». Солай дей отыра, кісі аттарынан бастап, жер-су, ел, халық аттарын, сондай-ақ жекелеген сөздерді де бұзып жазады, түбір сақталмайды: Мысалы, «Бітеу буында орысша «в», сіңіп кеткен ескі сөзден басқа жерде, ылғи «п» арқылы жазылады деген ереже береді де, мысалға: *құлақоп, сергейін*», сондай-ақ *ушакып*, т.б. сөздерді келтіреді. Шеттен енген сөздер туралы тағы да: «Олар шапшаң қаттанып, жазу үйренуге, қалықтың жалпы сауаты ашылуына қиындық келтіретін болмасын. Бұл үшін шеттен кірген сөздердің арпағырапасы қазақ тілінің заңына қайшы келмеуі шарт», — дейді [338, 140]. Бұл пікірден орфография мәселесінде шеттілдік сөздің жазылуында грамматикалық жақтан тұлғалануы мен түрленуіне де басымдық берілгені байқалады. Бір нәрсе анық, шеттен енген сөздердің емлесіне дәл бүгінгідей барынша көңіл бөлінген: **ия**-мен аяқталатын сөздердің соңын «е»-мен жазу, *акция* — *әксе*, *индустрия* — *үндістіре*, **логия**-ға аяқталғандарын *жағырапы*, *потығырапы*, *істенғырапы*, *түрікілогы*, *кондуктор* — *қандоқтыр*, *сепаратыр*, т.б. *смета* — *ісмет*, *пәбірлік*, *әнтек* түрінде жазу (Айта кету керек, қазіргі ұсынылып отырған жаңа емле ережелерінде шеттілдік сөздерді бейімдеу кирилнегізді әліпби үшін жасалған ережеден әлдеқайда ілгеріледі). Осы ережедегі *йітіншек*, етістіктің *ырайы*, тыйын — *тыйынға* (тиінге емес) сөздерінің жазылуы **ый**-мен келетін сөздердің айтылымға сәйкес жазылғанын байқатады [338, 144]. **Қый**, **сый**, **тый** сияқты буындардың құрамындағы **ый**-дың жазылуы нормаланғаны көрініп тұр, бірақ сол кездегі зиялыларды басқа мәселе алаңдатқан, ол **ұ**-ның, яғни еріндік дыбыстардың 2,3-буынға өтпеуі, болмаса, соңғы буындарға шығуын болдыртпау мәселесі: *оқыйтын* (оқыйт**үн** емес), *көретін* (көрет**үн** емес). Ескертулер былай деп берілген: 1. «тын» жұрнағы естілуінше «тын» болып жазылады: 2. «**қуу**», «**үу**» жұрнағы естілуінше жуан сөзде «**қуу**», жіңішке сөзде «**үу**» болып жазылады. Мысал: **оқу** (*оқыу* емес), **жазу** (**жазыу** емес) т.б. Және бір ерекшелік айтылуға тиіс мәселе ерін үндестігіне қатысты орын алған: **үшін** (*үшүн* емес), **құрып** (*құрұп* емес), **күрек** (*күрөк* емес), **құуыс** (*құұс* емес).

«**У**»-дың жазудағы варианттары бірнешеу: **у**-дың өзі ғана жазылуы. Мұндайда **у дауысты** болып саналады да, кейбір сөздердің құрамында екі дауысты дыбыс қатар келмеуі керек деген заңдылық бұзылады. Бұл — біріншіден. Екіншіден, **ау**, **тау** сөздерін екі буынға бөлу керек болып шығар еді және тек дауысты дыбыстан ғана тұратын сөз болуы мүмкін емес деген уәж айтылады; **у**-дың **ыу**, **іу** түрінде жазылуына *оқыу*, *жазыу* түріндегі таңбалану мысал бола алады; **үу**, **үу** туралы пікірлер сан алуан. Бірі қосар дыбыстардың қосар күйінде жазылуын қолдайды, енді бір топ қарсы. Ал дауысты, дауыссыз дыбыстарды жіктей келіп, «біздің дыбыс таңбаларымызда жарты дауысты деген жоқ болады. ...әріптерді жеке-жеке атағанда, **дауыс шығарып тұрған таңбалар**, **жазуға келгенде дауысынан айырылып қалуы орынсыз**» (Б.Малдыбайұлы) дегенді айтады. Сол кездегі емлеге байланысты пікірталастарға не тән: жалпы емлеге байланысты пікір алалығының көптігі; ғылыми дәлелдердің аздығы; проблемаларды топтап, жіктеп алудың жетіспеушілігі; жекелеген сөздердің жазылуына көңілдің әдеттен тыс көп бөлінуі; дыбыстарды жүйелеудегі пікір алақұлалығының басымдығы т.б.

Ал 1940 жылы қазақтың алфавиті мен орфографиясын жасауда мынадай ерекшеліктер ескерілген: дәлелсіз пікір айтылмайды, яғни әрбір сөз, пікір мысалмен дәйектеледі; мысалдар нақты ізденістер негізінде, зерттеулерге сілтемелер келтіріле отырып беріледі. Әсіресе диалектілік сөздер жақсы пайдаланылған, яғни тарихи сөздердің байырғы түбірі анықталып, ондағы дыбыстық өзгерістердің эволюциясы көрсетіліп, соған орай жазудағы ерекшеліктердің пайда болуын дәлелдеуде көп көмегі тиген; қазіргі кезде даулы болып отырған **ми**, **си** сияқты сөздердің **ый** буынымен жазылуын нормаға айналдырған; айтылу барысында дыбыстар алмасуының тарихи, фонетикалық себептері ғылыми түрде дәлелденген; қатаң, босаң нормалар туралы алғаш рет дәлелді пікірлер айтылған; дыбыстардың фонема болуына, мағына айырушылық қызметке жегілуіне байланысты дәйекті пікірлер келтірілген; қазақтың дыбыстарына арнайы таңба алынған т.б. Осы норманы түзудегі С.Аманжолов еңбегін ерекше атап өту керек.

Бұл айтылғандар — жазу тарихының бір үзіктері ғана. Бір кездерде жазуға байланысты туындаған қиындықтардың қалай шешілгенін жазу тарихына қарай отырып аз да болса бағамдауға мүмкіндік беретін

үзіктер. Ал қазіргі кезде осы тарихи кезеңдердің тәжірибесін ескере отырып, әлеуметтік жағдайларды, қоғамның сапалық өзгерісі мен әлеуметтік топтарының коммуникативтік жағдайын назарда ұстап, бүгінгі емле ережелерін түзу міндет. Бір нәрсе анық, ол – емле ережелері оқу мен оқытуда қиындық тудырмауы тиіс, мобильді заманның ағымын дұрыс түйсіну керек; **ый, ій, үу, үуды**быстары арқылы төл сөздермен қатаркірме сөздер құрамын да ұзарту керек бола ма (Пірезидент, Піремійер т.б.), әлде кірме сөздер өзгеріссіз қала ма, кейбір дыбыстарға қатысты екі түрлі (төлтілдік және кірме сөздерге байланысты, мысалы, **и, у**) ереже түзу керек пет.б.; Қазіргі қолданыстағы емлемен тәрбиеленген жастар (*болашағымыз*), орта (*әлеуеті әлі жоғары*) және аға буынның мүдделері қайткенде ескерілуі т.б. есепке алынуы керек. Емле ережелерінде тілдің грамматикалық (морфологиялық, синтаксистік) үдерістер тудырып жатқан өзгерістері назарсыз қалмауы тиіс. Яғни түбірден бастап, сөздердің бірігуі, бөлек жазылуы, дефистердің функциясы, гибрид сөздердің, тіркестердің атаулануы т.б. – бәрі де қамтылуы керек.

Төл сөздер – тілдің тіні, оларды жазуда төңкеріс жасалмайтынын да ұғыну керек, өйткені ол тілдің консервативті саласы – грамматикасымен тығыз байланысты. Айтылымға бағындыруды біржақты түсінуге жол бермеу. Яғни түбірдің (негізінен бір және екі буынды, үш буындылар мен төрт буындылар оларға қарағанда аз) айтылуы мен жазылуы (қазіргі кезде орын алып отырған үу, үу, ый, ій-ге байланысты пікірталастар) және түбір мен қосымша тоғысындағы, сөз бен сөздің тіркесімі кезіндегі ықпалдардан туындайтын айтылу ерекшеліктері (бұл ерекшеліктерді түбірдің жазылуы арқылы реттеуге болады).

Әдеби тілде стилистикалық өзгерістер пайда болуда. Стилистикалық өзгерістердің пайда болуының әлеуметтік себептерінің бірі кітаби (*ортағасырлық мағынасында емес* - Б.М.) тіл мен қала тілінің және ауызекі тілдің өзара әсерлесуі, ықпалдасуынан көрінеді. Бұл әдеби тілдегі нормалардың өзгеруіне әкелуде. Әдеби тілде бұрыннан бар, қолданыста жүрген сөздердің синонимдес сөзжасамдық жаңа типтермен жарыспалы қолданыс табу процесі байқалуда, яғни босаң нормалар бой көрсетуде. Тілдің ақпараттық және экспрессивтік функциялары арасында антиномия пайда болуда, стиларалық бейтараптануды немесе стильдер арасындағы шекаралық белгілердің әлсіреуі (нивелировка) құбылысы да жоқ емес. Бірнеше стильге ортақ бейтарап номинацияларды атау үшін сөз тудырудың мағыналық жолы жандырақ бола түсуде; тіл демократиялануда немесе ескі типтер мен сөз тудырудың нәтижесінде пайда болған жаңа типтер жарыса қолданылуда. Міне, ережелерде осы мәселелерді ырықтандыру, қамту керек.

Ал әдеби тілді қалыпқа түсіретін – жазу нормасы, емле ережелері. Әдеби тілдің кодификациялануы тілдің өмір сүруінің ғана емес, оның ғасырдан ғасырға аман-есен жетуінің негізгі шарттарының бірі және этностың әлеуметтік және мәдени тарихының тіл арқылы қалыптануының көрінісі. Әдеби тілдің күн сайын күшейіп бара жатқан бүгінгі таңдағы функциясын өткенмен, бұрынғы кезеңдермен салыстыруға келмейді. Сондықтан бүгінгі өркениетті замандағы әдеби тілдің тағдыры мәдени жақтан салмақтылығымен, сөздік қорының байлығымен, әлеуметтік базасының күштілігімен, саяси күштердің тіл тағдырына араласуымен шешіледі. Кез келген әлеуметтік ортада сол ортаның ауызша айтуы-сөйлеуі мен жазуында басшылыққа алатын екі норма болады, ол – орфографиялық және орфоэпиялық нормалар. Норма – қарама-қайшылықтары көп жалпытілдік категория. Жазуда норма қатаң сақталуы тиіс, жазып отырған адам мен сөйлеп тұрған адамның дйттемі екі түрлі болады, жазуда тиімділікті сақтау үнемі жадта тұрса, сөйлеу кезінде этностық ерекше белгілер анық көрінеді екен.

Қазіргі әдеби тілімізде жазу мен қалыптасқан жазба дәстүр, базалық үлгілер бар. Дәл қазіргі уақытта жазу мен айтылым, орфография мен орфоэпия екі бөлек сала екенін көзі қарақты адам түсінеді. Айтылым мен жазылымды бірдей ету, оларды тең құқықта ұстаудың өзі ғылыми тұрғыдан дұрыс болмас еді. Біздіңше, жазудың күн сайын артып бара жатқан қызметін ескеріп, жазудың қолайлылығын алдыңғы орынға шығару дұрыс болар еді. Екіншіден, өткен тарихи кезеңдерге қарағанда жазу туралы түсінік кеңіген. Жазу түрлері туралы көп ақпараттардан хабардар бүгінгі қауымға жазылуы қиын сөздердің сөздігін шығару арқылы да біраз емле мәселесін реттеуге болады. Ал орфографиялық сөздіктердің жиі шығарылуы мен ондағы жазу нормаларының өзгеруін (тіл заңдылықтары негізінде болса да!) ауыр қабылдайтын жазармандар қалыпқа келген жазуды, жекелеген сөздерді таңбалауды жиі өзгертуді құптамайды, тұрақтылықты талап етеді. Әдеби тілдегі нормалану процесіне деген зиялылар мен қоғам қайраткерлері тарапынан болған қызығушылық пен қоғамдық өмірдегі тіл тағдырына деген алаңдаушылық бүгінгі таңда сезіледі, себебі әдеби тілдің нормалануы, нормалардың кодификациялануы аса маңызды әлеуметтік фактор. Жазудың мәртебесі тіл тағдырының жазуға телулігінен, нормалаушылығынан көрінеді, өйткені ауызша сөз үнемі өзгерісте болады, бұл жағдайда норма тұрақтылығы туралы сөз етудің өзі артық.

5.1.2 «Қазақ» газеті – А.Байтұрсынұлының төте жазуы сыналған алғашқы басылым

Ежелгі дәуірлерден адамзат тарихында жазулар жүйесі жасалды. Олар: *пиктограмма, идеограмма* (таңбалық жазу немесе бір таңбаның жеке бір сөзді білдіруі); *буындық* және *дыбыстық* жазу. Жазуды типтеудің өзге принциптері де бар. Бұл принциптерге сәйкес жазудың бес түрі аталады: 1) *фразография*

– ең көне жазу түрі, символдық және таңбалар түрімен тұтас хабарламаларды жеткізу, бұл жазу кезінде хабарламалар жеке сөздерге бөлінбейді. Ал таңбалар **фразограммалар** деп аталған; 2) **логография** – **графикалық логограмма** деп аталатын таңбалар жеке сөздерді жеткізу қызметін; 3) **морфемография** – логография негізінде пайда болған жазу түрі, графикалық таңбалармен морфеманы, яғни ең кіші мағыналық бөлшекті таңбалайды (олар **морфемограммалар** деп аталады); 4) **силлабография**, немесе **буындық жазу**, мұндағы **силлабограммалар** жеке буындар дегенді білдіреді; 5) **фонография (фонемография)**, дыбыстық жазу, фонограммалар типтік дыбыс түрлері ретінде фонемаларды таңбалайтын графикалар. Бірте-бірте жазу жүйесі адамзат ақыл-ойымен қатарласа дами келе буындық, алфавиттік принципке көшкен. Графикалық жүйелерді дамыта келе адамзат жазуды икондық түрден символдық түрге, бейнеліліктен фонографикалық түрге, таңбалардың көптігінен олардың азаюына қарай жетілдіріп отырған. Соның ішіндегі **әріптік-дыбыстық жазу** – дүние елдері үшін ыңғайлы жазу түрі, өйткені мұнда таңбалардың саны аз болса да, дыбысты мейлінше дәл жеткізуімен ерекшеленеді. Онда 20-дан 40-қа дейін таңбалар болады, ал бүгінгі күні бұл жазу түрі «жеке фонема – жеке графема» принципіне сәктайды.

Қазақ жазуы тарихында арабнегізді ескі қазақ жазуы ертеректе пайдаланылды, мұсылмандықпен бірге енген бұл жазу квазиәліпбилік сипатты еді, өйткені онда дауыссыз дыбыстардың таңбалануына басымдық берілді, **консонантты әліпби** деп аталады. Араб жазуы оңнан солға қарай жазылады, онда 28 таңба болды. Әрбір таңба бір дауыссыз дыбысқа арналған. Дауысты дыбыстарды әріптердің асты-үстінен жазылатын арнайы диакритикалық таңбалармен белгілеген. Мысал ретінде шағатай тілді жазбадан алынған мына сөздерді келтіруге болады: **ملا میکای ایگی** және бұл мысалдар әріптерден бөлек қосымша таңбалардың, мысалы **ڭ** болғанын көрсетеді. Бұлар әріп таңбалардың үстіне орналасқан. Араб тіліндегі дауыстылар ұзын және қысқа болып бөлінетіндіктен, кейбір дауыссыз дыбыс таңбалары жазу кезінде созылыңқы дауыстыларды таңбалау мақсатында пайдаланылған. Қысқа дауыссыздар қосымша харақаттар арқылы жазылған. Дауысты дыбыстардың қалай оқылуы көп ретте оқушының білімі мен түсінігіне байланысты болған сынды. Ал «а», «и», «у» дауысты дыбыстарына **حَرَكَات** жеке таңбалар арналған. Бірақ осы үш таңба өзге де ұқсас дыбыстарды таңбалауда да пайдаланылады, «а» к, г дауыссыздарымен тіркесіп келгенде немесе сөз ішінде аталған дыбыс бар сөздерде **ә**-ні таңбалайды. Ал **ي** әрпі «суқун» таңбасымен бірге мысалы, **يُنِيَّت** [бейт сөзінде] **е**-ні таңбалаған, «ы» анық естілетін дифтонг-буындарда жуан естілетін дауыссыз дыбыстармен келгенде **«Ы»** - ны таңбалаған. Сондай-ақ дыбыс жуан естілетін дауыссыздар тіркесіп, «...и» дыбысы жуан естілетін дауыссыз дыбыстармен келіп, мысалы, **طَفَل** [тыфль сөзіндегідей] жекелеген сөздерде **ط** әрпі жуан естілетін дауыссыз «т»-ны таңбалайды. «У» дыбысы классикалық араб тілінде өзгеріссіз қолданылады, бірақ кейде диалектілік сөздерде «о»-ны таңбалаған. Осы 3 дауысты дыбыс белгіленімдерінен (харақат, сүкүн, фатха) бөлек олардың 3 айырым түрлері бар. Оларды «танвин» (**تَنْوِين**) деп атайды. «Сүкүн»-нің үш түрі бар, бірі–дауыссыз дыбыстың жоғын білдіреді, «шадда» белгісі – дауыссыз дыбыстың қосарланып тұрғанын көрсетеді, «хамза» – екі дауысты дыбысты бір-бірінен ажыратады. Ескі араб графикасының кемшіліктері ретінде өткен ғасыр басында қазақ зиялылары: бір дыбыстың сөздің басы, ортасы, аяғында бірнеше түрлі таңбалануын; оңнан солға жазудың қиындығын; оңнан жазып келе жатып цифрларды солға қарай жазу қажеттілігін; нотаны араб қарпімен жазудың ыңғайсыздығын; болашақта техника мен ғылыми кітаптардың латын тілді болатындығын; араб алфавитінің шығыны көптігін, т.б. фактілерді келтірді және саяси себеп те болғаны белгілі.

Осы кемшіліктер анығырақ байқау үшін XVII-XIII ғасырлардағы қазақ сұлтандарының Чиң патшалығына, әкімшіліктеріне, әртүрлі аймақтағы басқарушыларға жазған хаттарын қазақтың ескі мұралары ретінде алып, зерттеп, талдап, «қазақтың ескі жазба әдеби тілі» болған деген пікірді айтып жүрген Пекин Орталық ұлттар университетінің доценті **Д.Әбділәшім ұлының** кітабынан алынған үзінділерді келтіріп көрелік. Бұл үзінділердің шағатай жазуының және сол тұстардағы емелілік ерекшеліктерді көрсетуде көмегі тиеді:

Жұңго 1-тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжатта

122-бет

122-бет

ولڭ قانات قۇجات 9 (جەرگىلىكتى اكمىشلىككە)

Оң қанат құжат 9 (жергілікті әкімшілікке)

چيانلۇڭنىڭ 38-جىلى 7-ايدا (1773-جىلى 18-تامىزدان 15-قىركۇيەككە دەيىن) نلە گەنارالى مالىمدەمە تەرت سىمەن بىرگە جولدانعان ابلەپەيز ۋاگنىڭ حاتى.

Чианлұңның 38-жылы 7-айда (1773 жылы 18-тамыздан 15-қыркүйекке дейін) Іле генералы мәлімдемесімен бірге

жолданған Әбілпейіз уаңның хаты.

«Көшірме нұсқа» (микрофильм) 99:3414-3415 «Каталогқа кіргізілмеген»

Түпнұсқалық жазылуы қазіргі әліпбимен

Ілені плб тұрған Жаң Жуң. Амбұндарға Абұлфайз уаңдың доғай салам. Сөз бұ ким, Жочы билә барған моламны Жочы сизгә билдирген икән, Ғұлжаға кіргізб сауда қылдырай деп. Йарлық қылған икәнсіз. Жочыны қайныға ібәрәйін деп, өз малымны молланы Жочыға кереклік ізсларны сода қыл деп ибәрдім. Иарлықғыңызны екі қылмай, саудасына иақшы қылдырыб ибәрсәңіз көңлүм әлбәттә ... Ошбұр. Бұ ибәрген кишиләрімні Ғұлжаға кіркөзіп албатта-албатта иақшы саудасы қылдүрүү, мүлла, Мекәй екі кіші, екі қошчысы бірлә бұ төрт кіші. Бұ ибәрген мәлім төрт ат, иүз елік иылқы. Абұлфайз уаңдын Жаң Жуң, анбынға екі ат. Мһөр Абұ ал-Файз Баһадур Сұлтан

Қазақшасы, қазіргі нормаға келтірілген түрі:

Ілені билеп тұрған генерал, амбандарға Әбілпейіз уаңнан дұғай сәлем. Айтпақшым мынау: Жошы өзімен бірге барған молдамды Құлжаға кіргізіп сауда жасат деп сізге айтқан екен, соған жарлық жіберіпсіз. Жошыны қайнына жіберейін деп, молдаға өз малымды айдатып, Жошыға керекті заттарды саудалап кел деп аттандырдым. Жарлығыңызды екі етпей, жақсы саудаластырып жіберсеңіз, әрине, көңілім жай табар. Бұл жіберген кісілерімді Құлжаға кіргізіп, сөзсіз жақсы саудаластырыңыз. Молда, Мекей екі кісі, екі қосшысымен төрт кісі. Бұл жіберген малым – төрт ат, жүз елу жылқы. Әбілпейіз уаңнан генерал, амбандарға екі ат.

Мөр. Әбілпейіз Баһадур Сұлтан

ملا مىكاي ايجى кейбір сөздердегі қарамен ерекшеленген әріптер жоғарыда айтылған қосымша белгіленімдер болғанын білдіреді. Бұл белгіленімдер таңбалардың үстіне орналасқан.

Амбанға қазақ тәжі Бофыдін хат Тұтұқ. Қарбаш деген бір қазақ жайырдақы уаң, **мұалда бір туғаны** бар икән. Сіз Хебә амбанының иарлығы білән оны жолғаштұрсыңыз, сізгә білдүрәмін Чиілұңның еллік төртінші иылы -----(қолмен сызылып тасталған)

мөр

Боф Мұхаммад Баһадур Сұлтан

Муалда, туғаны сияқты сөздердегі «ү» таңбасы «у» дыбысын таңбалап тұр. Бірақ *Иуңбау* сияқты сөздерде «у» жалғыз әріппен таңбаланады. Яғни ескі жазуда и, у дыбыстары жартылай дауыстыларға жатқызылғандықтан, кейіннен осы жазу дәстүрі, ескі шағатайлық үлгінің А.Байтұрсынұлы бас шығарушы болған «Қазақ» газетінде де мүмкіндігінше сақталуына әкелген.

Қазақ даласында пайдаланылған келесі жазу – **төте жазу**. А.Байтұрсынұлының төте жазуы оны «қазақ жазуының реформаторы» атандырды. Ол түрлендірген алфавитті белгілі түрколог Е.Д.Поливанов ұлы жаңалықтардың қатарына жатқызды. Н.Ф.Яковлев, К.Менгес, Б.Комри сияқты шетелдік ғалымдар «Байтұрсынов алфавитінің» жетілген алфавит екенін мойындады. Орыс ғалымдары алфавиттің құндылығын: «...нельзя не отметить, что не получивший высшего образования и лишь к концу своей активной деятельности установивший контакт с русскими языковедами Байтурсунов смог встать вровень с передовой наукой», – деп бағалады [339, 185]. «Әрі ұстаз, әрі ағартушы ретінде А.Байтұрсынұлының көңілін бөліп, қатты алаңдатқан екінші мәселе – мектептің құрылымы болса, үшінші мәселе – оқыту жүйесін (дұрысы жүйесіздікті жою) жетілдіру, оқытушылардың педагогикалық талаптарға сай болуына назар аудару» еді [340]. Өзі енгізген төте жазуға халық тілінің дыбыстық, лексикалық, грамматикалық ерекшеліктерін негіз етті. Ал төте жазумен «Қазақ» (1913-1918 жж., Орынбор) газетін шығаруы қазақ

халқының мәдени өміріндегі баға жетпес үлес еді. Шартты түрде «Қазақ» газетіндегі төте жазу – **ескі төте** деп алынды, себебі қазіргі Қытай Халық Республикасында өмір сүріп жатқан қазақ диаспорасы қолданатын төте жазуды шартты түрде **жана төте** жазу деп атауға болады. Ескі төте жазуда кездесетін ескі араб жазуына тән (шағатайлық) таңбаларды анықтау қажет. Ондай таңбалар **خ - х, غ - ғ** дыбыстарын таңбалауда кездесті. Сонымен қатар емлелік ерекшелік ретінде у-дың «ұу» (нақты жазуда «уу») түрінде таңбаланғанын, бірақ жоғарыда шағатай тіліндегі мәтіннен келтірілген үзіндіде ескі шағатайлық үлгіде осы қосар таңбалардың қолданылмағанын да атап өту керек: *موالدا بر توغانى*.

Төте жазуда 24 әріп, бір дәйекші болды. Академик Р.Сыздық төте жазуға [341, 9] мынадай баға берген: «Әрі қарайғы ізденістерінде араб графикасын қазақ жазуы үшін былайша лайықтап алуды ұсынады: 1) араб алфавитіндегі жуан дыбыстарының таңбаларын алмау; 2) қазақ тіліндегі ы, е, и, о, ұ, у дыбыстарының әрқайсысына таңба белгілеу; 3) қ, ғ дыбыстарынан басқа дауыссыз дыбыстармен келген сөздердің жіңішкелігін (яғни қазіргі ә, е, і, ү дыбыстарымен айқындалатындығын) білдіру үшін сөздің алдынан дәйекше таңба қою». Газеттің лингвистикалық нұсқасынан байқалғандай, ескі араб жазу дәстүрінің, яғни квазиәліпби позициясының беріктігі байқалды. «Қазақ» газетінде ескі араб негізді жазуға тән (шағатайлық) таңбалардың кейбірі қолданыста әлі де болғаны көрінді. Ондай таңбалар **خ - х, غ - ғ** дыбыстарын (мысалы *الصخ*) таңбалауда кездесті. «Қазақ» газетінен алынған мысалдар 1915 жылғы газеттің бірнеше нөмірінен алынды. Себебі 1915 жылы газеттің шығып тұрғанына үш жыл толған, жазуды практикада қолдану барысында ненің дұрыс, ненің бұрыстығы айқындала бастаған кез еді. Соның өзінде төтенің ескі жазу құрсауынан толық шыға қоймағаны сезіледі:

ادارگور تېپ. بدلچېچ سەلئسم كل نتمف ناغانياق ادنسايندر اتات قترآ نانمراج با. بدنلب ر بيض ناغانالياس نتمف نانيفرط تموكح فوديزياب افص بدنوحأ كذبء سەلئسم كل نتمف بسوا ادننروا باغون رمگبا. باگوا اغوانس ساء نمكتوا :باغون ر راب بمالاق ادنلوق ادنلوق ،بلتء ادنزؤا ،اسلوب نهگلمك انيساب گنقيلخ قازاق لگوت نتمف ،ناغلاق بگسء انيناف هكساب ،نهگنريؤا اقسترات-سلالات نقلخ قازاق ساملا-مگيرب ادننسلئسم كل نتمف قازاق نتياملا-لبك اقامنا ربء ادنؤالياس نسلوب كدبا ر ادنيوم هذب ناغوب. بدبا ر بد بقازاق كذبء نقلخ باغون :قداليوزبء ،ادناغلا اغلوق باغون نسلئسم كل نتمف بدقاملاس، براغچ ندر ريربء نركف تمؤهلا ،بوققولخ نندم ناغلاچا بزوك هتربا ،سەمبا. بيدر اترآ هكتموكح ادننسلئسم كل نتمف :بدقچ الصخ زميغئوس ،اداسلوب سرؤد زميياو لقباتساب ربء :بداريا مگيكبا ركفر اللايض نيم بدلا. بدلق» قلچقازاق» نقلخ باغون ربء بر الاتيزاگ. بدسيد نسلوب نادبلايىض-سيسيچنكبا ،نسلوب ناد بناحور نتمف اتيزاگ نهنيىسلاج ناقچا بلا تضخر برالالم نازاق نتج . . . بدانس ،ندهم ،بدقاق ربء مارا بوق ،اسلوب بوك الم» ادنارحأ. بدلق نادناغراغچ بؤوق بدر اللايىض م نر اليچؤوزاج بسادلجاب مەندەكسەلؤا قلاب ر الياغون. بدلېك بېك گنيلاقام قازاق نهگبد «سلوا طارص» نهگرؤج بنيىسيبوك ،نناغرؤت بلوب ماما ناج ،لگوت قاميوق نتمف ،ادناقتاج ،بلوب بغيىساب بناحور گنير ادناملسم ايسور بكچا» فوديزياب افص بچ يقتسلا. بدلابريتوا بچغ منيروت گنهيناربوس نئوؤوؤد سقاق ربء مگز ميراب لؤب نجؤه كهچەلمەك قارب. قوج ادياف نهچنكوا ،بدنواء ساء بدنەا. بدلوب قاباس

Кирилшеге түсірілген түрі: *Мфты сайлау аы жармнан артқ татар дниаснда қайнаған мфтлк мсылесы чечлді. Петроград ахонды мфа байзидоф хкомт тарфинан мфт сайланған хбры блінді. Өткен с снаұға оңаы. Егер ногаы орннда осы мфтлк мсилесі бздң қазақ халқинң басына келген болса, аузда тлі, қолнда қаламы бар һр ногаы: қазақ хлқы таластартсқа үйренген, бәсеке қанина сңб қалған, мфт түгл болс сайлаұнда, бр нтымаққа кел-алмайтн қазақ мфтлк мсілеснда бриге-алмас дер еді. Бұған бзде мойндар едк. Мфтлк мсілесн ногаы қолға алғанда, бз ойладқ: ногай хлқы бздң қазақдаы емес, ерте көзі ачлған мдны хлққой, әлеумет фкрн бр жерден чғарыб, салмақды хкомтке артар деб. Бастабқы ойімз дұрс болса да, соңғимз (ы жазылған) ... болб чқды: мфтлк мсілеснда ногай хлқы «қазақчилқ» қлды. Алды мен роханылармен зиялылар (қайта оқу керек) фкрі екиге айрлды: брі мфтроханыдан болсн, екнчисі зиялыдан болсн десді. Газетлары, брн брі қақды, мнеді,снады... Хты Қазан млалары рхмт албачқан мжлсинен газета жазуұчиларн һм зиялыларды құұб чғарғандаы қлды. Ахрнда«млакөб болса, қой арам өледі» деген қазақ.мақалинң кебі келді. Ногайлар балқ үлескендеі бажлсдасбжатқанда, мфт қоймақ түгл, жаы мамболб тұрғанн көбсинбжүрген ... алмстқим чы мфа Бауизидофчки Росиа мслмандаринң роханы бастигы болб, духовни собраниенң төрине чғб отирб алды. Енді с өтді, өкнчден файда жоқ. Брақ келечекүчн (дәйекшелі) бұл бәримзгебр жақсы сабақ болды. (М.Д. (№144, 1915 жл, сембе ауғост 8. 144 номр).*

1. Енді осы мәтіндегі таңбалық және кейбір емлелік ерекшеліктерді атап көрсетуге болады : 1. «Ы» - жазылған жерлерде бұл дыбыс кейде ы/і, кейде и/й, кейде бірінші және екінші буында сөз басында «е» болып, көбінесе сөздің соңында **ай, ей** буыны немесе «и» дыбысы келуге тиісті жерлерде **«аы»** буыны, **«ei»** түрінде жазылады немесе «и» орнына «ы» жазылған (егер сөз жуан болса), «і» жазылған (егер сөз жіңішке болса). Бірақ қазіргі кезде оқығанда **аы – ай, ei – ей** деп оқып жүргенін ескерту керек: бұл жердегі біздің мақсатымыз жазу мен оқудың немесе жазу мен айтылымның екі басқа дүние екеніне назар аударту. Қалай жазылса солай кирилшеге көшіруді мақсат тұтқандықтан, біз жоғарыдағы мәтінде түпнұсқалық жазылу тұрпатын сақтадық. Мысалы, **ногаы** (соңында ы жазылған, й деп оқылады), **қазақдаы** (сөз соңында ы жазылады, бірақ й деп оқылады), **оңаы** («...» ы жазылады, й болып оқылады) **чғарғандаы,**

үлескендеі (ы, і жазылған, й болып оқылады), **жаы** (ы жазылған, й деп оқылады), **аы** (ы жазылады, бірақ й) болып оқылады. Ескерту керек: *бұл жазуда да қазіргі төтедегідей қысқа «й», ұзын «и» деген жоқ, қазіргі төтеде и/й-ға бір ғана таңба арналған, яғни бір «и» танылады және ол екі и/й-дің де орнына жүреді*. 2. Газетте «и» әрпі үнемі дауыссыз дыбыстан соң дұрысында айтылуға сәйкес «ы», «і» жазылуға тиісті жерлерде жазылған: *қазақчилқ* (ы болып оқылады), *мақалинң* (и – ы болып оқылады), *бастигы* (и жазылған ы болып оқылады), *отирб* (и жазылған), *халқинң* (и жазылады, бірақ ы болып оқылады), *басина*, *қанина* (и жазылады, ы болып оқылады), *бриге-алмас* (и жазылады, бірақ і болып оқылады), *көбсинб* (і деп оқылады), *мслмандаринң* (и жазылған ы деп оқылады), *төрине* (и жазылған), *екиге* (екіге), *екнчиси* (і орнында қазіргі төтедегі и жазылған) т.б. «И» дыбысы «ы» және «і» дыбыстары келетін барлық позицияларда емес, көбінесе грамматикалық формаларды жазғанда (онда да барлық грамматикалық қосымшаларды таңбалағанда емес) қолданылған, келтірілген мысалдарда көбінесе тәуелділіктің үшінші жағын білдіретін кезде жазылғаны байқалды: *мжлси*, *төрине* т.б. Ал «ы», «і» дыбыстары түбір сөздерде анық естілетін, құмығыңқы естілетін жерлердің бәрінде де жазылмаған. Ол келтірілген мысалдардан да байқалады: *чкі*, *чзб*, *фкрн*, *бз*, *бздң*, *сңп*, *балқ*, *чн*, *мрза*, *ачлған*, *снады*, *мақалынң*, *айрлды*, *чгарғандай*, *қлды*, *бриге*, *екнчиси* т.б. Ал сөздің ең соңында жазылған: *бастигы*. Бірақ сөз соңында тұйық буын құрамында келгенде және сөз соңындағы грамматикалық қосымшалар құрамында «ы» жазылмаған: *мслмандаринң*, *мақалинң* т.б.; 3. Газетте қазақ сөздерінде у естілетін жерлерде тек ұ жазылған, екінші немесе үшінші буында осы қалып сақталған. Мысалы, *снаұға* (ұ жазылды у болып оқылып жүр), *аұзнда*, *сайлаұнда* (ұ у болып оқылады); 4. Дәл алдыңғы «ұ» дыбысына байланысты жағдай «ү»-ге де қатысты: *алеумет* (у болып оқылады); 5. Бірінші буында, кейде екінші буында да «е» басқа таңбамен (سەمب) мысалы, емес сөзінде (ب) берілген, бірақ кейде екінші буыннан бастап әрі қарайғы үшінші буындағы «е» таңбасы қазіргі төтедегі «е» – мен (•) бірдей таңбаланып отырған, мысалы, *емес*, *келечек* сөздеріндегі бірінші буында «е» (ب - осылай таңбаланса, кейінгі буындарда • – мен таңбаланған, *үйренген* сөзіндегі 2,3 буындардағы екі е де, қазіргі төтедегі «е»-мен (•) бірдей. Бірақ бірінші буындағы (тұйық, бітеу буындар болса) «е» таңбасы басқа, шағатайлық таңбалық қалпын ب сақтаған; 6. К-мен келген сөздер жіңішке оқылып, айтылатын болғандықтан, «к» бар жерде дәйекше қойылмаған: *көзі*, *екнчиси*, *едк* т.б.; 7. *Мдны*, *роханы* (сөз соңында ы жазылған, бірақ и деп оқылып жүр), себебі қазақ тілінде «ы» сөз тудырушы жұрнақ емес; 8. «Ф» әрпі кірме сөздерде, оның ішінде діни сөздерде кездеседі, ауызекі тілде «п» айтылғанмен, жазба дәстүрінің әсері күшті болғандықтан, сөз басында «ф» жазылады: *фкр*, *файда*. Ф араб сөздерінде барлық позицияда кездеседі, ал орыс сөздерінде *ов*, *ев* айтылатын жерде *оф*, *еф* түрінде жазылған (басқа мақалаларда да сондай). Яғни орыс, татар фамилиялары соңында в жазылатын жерде ф жазылған: *Баузидоф*; 9. Жіңішке айтылуы тиіс сөздердің алдына дәйекше қойылған, мысалы, *бр* (дәйекшелі), *брн брі тлі* (алдында дәйекше қойылған), *үчн* (дәйекшелі), *мсылесы* сөзінде «ы»-ның алдына дәйекше қойылғандықтан, жіңішке и болып оқылады, яғни соңындағы «ы» да «і» болып оқылады; 10. Ш жазылатын жерлерде қазақ сөздерінде тек «ч» жазылады: *чгарыб*, *чқды*; 11. Қазіргі кезде «ү» жазылатын жерлерде кірме сөздерде «о» жазылған: *хкомтке*, *роханылармен*; 12. ии немесе ий жазылған жерлерді ый/ій деп те оқуға тура келеді. «И» – жартылай дауысты саналады, мысалы, *оимз* немесе *ойимз* (қазіргі емле бойынша - ойымыз). Газетте үнемі «ы», «і» түсіріліп жазылған, екі ии-дің бірі сөздің жуан не жіңішке болуына қарай «і» немесе «ы» дыбыстарын таңбалаған. Сонда аталған сөз (ойымыз) болып оқылады; 13. Сөз соңында ы анық жазылады. Бірақ екінші буында, сөз ортасында анық естілсе де «ы», «і» жазылмайды, «і» тек грамматикалық формаларды білдіргенде сөздің ең соңында жазылады, қалған позицияларда (оның ішінде жоғарыда айтылғандай соңғы буын құрамында да) жазылмайды: *бздң*; 14. «І»-нің жазылуына қатысты емле, таңбалық ерекшелік «ы»-да сақталады. Осы *мфтілқ мсылесі бздң ...* дегендегі ы сөз соңында ғана жазылады, қалған позицияларда жазылмайды; 15. Етістіктің жедел өткен шағының ұяң варианты ғана жазылады: *қақды*, *чқды*, *салмақды*; 16. Дауысты дыбыстар жазыла бермейді, мысалы, *млалары* – молалары. Дауысты ү, ұ естілетін жерлерде де аталған дыбыстар жазылмаған: *мфти*, *мфтилік*, *мслмандарынң*, *хкометке* т.б.; 17. ұ әрпі – «у» дыбысының орнына жазылады және үү – уу, уу орнына да жүреді. Мұндайда «у» жартылай дауысты саналады, үү жазылған жерлерді кейде уы түрінде, кейде ұы түрінде, кейде уу (ы жазылмайтындықтан, түсірілетіндіктен) деп оқуға тура келеді, мысалы, *күүб* (үү жазылғанда кейде уы түрінде, кейде ұы болады деудің себебі осында). Кейбір жүйесіздік грамматикалық қосымшалардың да, сөз түбірінің де жазылуынан көрінеді. Ал үү – сөз ішінде қатар келгенде буын жуан болса, уу деп, ал жіңішке болса, уу деп оқылады: *жазүүчиларн* (үү – уу деп оқылады), «үү» қосар (дифтонг) дыбыстардың емлесі әртүрлі болған: *қуып* – *қүүб* («у» келетін жерде екі үү) түрінде жазылған: *қлүүға трысүүда*, *оқүүчыларимзға түүрасындағы*, *созлүүқасарүүда* т.б. Бұдан мынадай тұжырымға келуге: үү қосар дыбысы үү немесе уу болмаса уы орнына жазылған, әртүрлі оқылған (мысалы, *созлүү қасарүүда* – созылу, қасару деп оқу). Созлүү – сөзінің құрамындағы «ы» жазылатын жерде «ы» жазылмағандықтан, дұрысы айтылғанда уы болады.; 18. Сөз соңында «п» естілетін немесе -ып, -іп, -п өткен шақ көсемше жұрнағы жазылатын жерлерде тек қана ұяң «б» жазылады: *бажлдасб*, *деб*;

19. Сөз басында «и», «і», «ы» жазылмайды. Бұл квазиәліпби белгілерінің бірі: мам, чкі, с, нтымакқа (сөз басында ы, і жазылмайды). Оқылғанда имам, ічкі, іс деп оқу қалыптасқан; 20. «У» әрпі тек орыс сөздерінде жазылады, мысалы, *аугуст, духовни* («у», «в» бір ғана таңбамен род формасы сақталмайды). Газетте қазақ сөздерінде мүлде «у» жазылмаған, тек «у» айтылады-ау деген жерлерде оқырман өзі «ұ»-ны «у» – деп оқи берген, мысалы, *снаұға* т.б. Бірақ орыс немесе басқа шетелдік сөздер құрамында «у» таңбасы бар. Мұндай сөздер көп кездеспеді. Мысалы, Еврепе немесе Еурепе.

Жоғарыда айтып өткендей, оқырманның сауатының бар-жоғы осы арада рөл ойнаған. Егер орысша жазып үйренген адам болса «Еврепе» деп, ал енді бір жерде «Еурепе» деп оқыған. Бірақ 1915 жылғы қарастырған бірнеше нөмірден «Аурупа» деп жазылған сөз кездеспеді. Бұл арада қателестіріп тұрған сөздің ұшар басында тік сызықшаның (منزوا) а-таңбасына ұқсастығында (бірақ төбесінде көлденең сызығы жоқ) әрі басқа да дауысты дыбыстардың алдынан жазылуында болса керек. Бірақ осы тік сызық барлық уақытта жазыла да бермеген, яғни тұрақты әрі міндетті болмаған, содан әртүрлі оқу қалыптасқан сыңайлы; 21. х – шағатайлық خ – х таңбасымен жазылған. Мысалы, *الصخ*; 22. *Ахонды, рохани* сөздерінде тек «о» жазылады, «ұ» деп оқу дұрыс болмас еді, өйткені «о» анық таңбаланған. Емленің қалыптанбауы сол кез үшін қалыпты жағдай десе болады. Мысалы, шылаулардың жазылуында бірізділік жоқ: *бзде* дегенде бірге жазылып тұрса, енді бір жерде бөлек жазыла берген; септік жалғаулары кейде түбірмен, негізбен біріктіріліп, кейде бөлек жазылып берілген: *чи тлің мен* т.б.; Көмекші етістіктер мен негізгі етістіктердің жазылуында ала-құлалық болған, мысалы, *кел-алмайтн*. Бұл арада жазуда айтылу нормасы сақталғаны байқалады. Егер көмекші етістік толық жазылса, *келе алмайтын* болады, яғни екі дауысты дыбыстың қатар келуіне байланысты жазудағы қиындықты тудырған. Сондықтан болар кейбір сөздер дефиспен жазылған және *келе* сөзінің құрамындағы «е» түсіріліп жазылған, ал шет тілден енген сөздерді жазуда тұрқын, тұрпатын сақтау басым болған. Мысалы *падиша* сөзі тек қана *ш*-мен жазылады, себебі сөз қабылдап отырған тілде солай жазылған. Ал қазақ сөздерінің бәрінде барлық позицияда *ш* жазылатын жерлерде тек *ч* жазылған, мысалы, *учи, кеч* т.б. 1915 жылы «Қазақ» газетінде дауыссыз дыбыстарды таңбалаудағы ескі шағатай жазуының квазиәліпбилік сипатының басымдығы, яғни таңба берілсе де дауыстылардың жазылмауы, ертеден келе жатқан жазу дағдысының күштілігін байқатады. Төте жазуда емленің толық қалыптаспауы әсерінен квазиәліпбилік белгілер бар. Ал сөздің толық нұсқасын инерциямен оқып барып, нәтижесінде дұрыс сөйлем шығаруға болады.

5.1.3 Кириллграфикалы қазақ жазуының қабылдану тарихы

КСРО құрамындағы барлық түркі тілдес халықтардың әліпбиін кирилге көшіру жұмыстары 1935 жылдан бастап қолға алынды. 1936 жылы ең алғаш болып көшкендердің қатарына қарашай-балқарларды жатқызамыз. Балқарлардан кейін алтай, татар, қырым-татар, құмық, өзбек, түрікмен, эзербайжан халықтары да кирил әліпбилерін қабылдағаны тарихтан белгілі. Қазақстанда 1938 жылдан бастап латын әліпбиінен кирил әліпбиіне көшуге байланысты азды-көпті мақалалар жариялана бастайды. Ал 1939 жылы Қазақстан да басқа да түркі тілдес халықтар сияқты жедел түрде әліпби реформасын жүзеге асыру жұмыстарын жүргізеді. Айта кетерлік жайт, латын әліпбиі тұсындағы қызу талқылау бұл кезеңде бола қойған жоқ, кирил графикасына көшу процесі «бұйыру», «нұсқаумен» шешілді.

Әліпби реформасы мәселесі қозғалысымен 1939 жылы алғаш әліпби жобасы жарияланады [342]. Әліпби 41 әріптен тұрды: *а, ә, б, в, г, д, е, ж, з, и, й, і, к, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, ұ, ұ, Ұ, ф, х, қ, г, ц, ч, ш, щ, ь, ы, ь, э, ю, я*. Дауысты дыбыстар үшін 14 әріп: *а, о, у, е, ы, и, ә, ө, і, ұ, ү, я, ю, э*. Дауыссыздар үшін 25 әріп: *б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, у, ф, х, қ, г, ц, ч, ш, щ* әріптеріне қосаекі белгі алынады: *ь, ь*.

Әліпбижобасына байланысты ғалымдар арасында пікірқайшылықтар негізінен әріптің тұрпаты мен мазмұнына байланысты болғанын көреміз. Оларды санамаласақ:

1. Орыс тілінің дыбыстық жүйесіне тән, қазақ тілінің табиғатына жат әріптерді жаңа әліпби құрамына енгізбеу мәселе ретінде көтерілді. Кейбір ғалымдар *щ, ч, ь* таңбаларын әліпби құрамына алмау керек десе, екінші топ ғалымдар *я, ю, э, ц, ч, щ* әріптерімен қоса *ъ, ь* белгілерін де әліпби құрамына кіргізбеу керектігін айтады. Пікір білдірушілердің ойынша, бұл дыбыстар қазақ тілінің артикуляциялық жүйесінде болмағандықтан, оларды оқу мен дыбыстау қиындық келтіреді және қазақ тілі сөздерінде кездеспейтіндігін алға тартады.

2. Төл графемаларды латын әріптерімен таңбалау керек деген ұсыныс болды. *А – ә, о – ө* сияқты өзара коррелят дауысты дыбыстарға латынның *а – ä, о – ö* әріптерін, ал дауыссыздар үшін *қ* әрпінің орнына *q*, *ғ*-ның орнына *ǵ* әрпін, *ң* әрпі үшін *ŋ* таңбасын 1929 жылғы латынның дәстүрімен таңбалау керек деген пікірлер де болды.

3. Қазақтың төл дауыссыз жіңішке варианттарын алмай, оның орнына орыстың ұқсас дыбысына *ь* белгісін тіркестіру арқылы, қазақ тілінің жіңішке дауыстысын беруге болады деген ұсыныстар болды. Мысалы, *ән* деген сөзді *аьн, өмір* дегенсөзді *оьмир* деп жазуды ұсынды.

4. Төл графемаларды әліпбиге мүлде енгізбеу де ұсыныс ретінде айтылды. Мысалы, дауысты ә, ө, ү, і әріптерін әліпбиге енгізу міндет емес, оқылым процесінде оқып, жазуда таңбаламауға болады деп, *қазақ* сөзін *казак* деп жазып, бірақ оқуда *қазақ* деп оқуға болады, *ғалам* сөзін *галам* деп жазып, *ғалам* деп оқуға болады, *аң* сөзін *ан* деп жазып, *аң* деп оқуға болады деген уәж айтып, әліпбиге дауысты ә, ө, ү, і дыбыстарын және қ, з, ң дауыссыздарды таңбаламауға болады деген ұсыныстар болғанын байқаймыз [343]. Осы мәселелерге байланысты С.Аманжолов былай дейді: «Жаңа алфавитті жасағанда, ол социалистік құрылысқа, еңбекші халықтың тілегіне, келешегіне сәйкес болу үшін, ескі, жаңа сөздерді бұзбай, бүлдірмей жазу үшін жасалды. ... қосымша әріп үшін жаңа таңба алудың қажеті жоқ, тек қана бұрынғы латындағы қолданылып жүрген қоса алу мақұл деген қозқарас, әрине дұрыс пікір емес, бұл негізгі принципімізге қайшы келеді. Қ, Ұ, Ү дыбыстарын сол таңбасымен қалдырғанда, жазған сөзіміз орыс әріптерімен жазылады, иа латын әріптерімен жазылғаны белгісіз болып шығады». Яғни, ғалым екі түрлі графикалық кеңістікке тиесілі графемаларды араластырып әліпби түзілсе, оқылым мен жазылымға қиындық келтіретіндігін баса айтқан. Ал ғалымның бұл сөзі қазіргі кездегі грамматология саласындағы графемиологиялық ережеге сәйкес келеді [344].

Жоғарыдағы көрсетілген ұсыныстар СССР Ғылым Академиясының Қазақстандық филиалында талқыланды. Бұл жөнінде С.Аманжолов былай дейді: «Бұл соңғы өзгерістер СССР Ғылым Академиясының Қазақстандық филиалында былтырғы жарияланған проекттің талқылау үстінде еліміздегі мұғалімдерден, жәй қызметкерлерден, Қызыл Армиядағы жолдастардан толып жатқан ұсыныстар, пікірлер түсті. Бұлардың кейбіреулері өте дұрыс, біздің жоғарыда айтқан принципімізге дәл келетін пікірлерді айтқан болса, екінші біреулері түсінбегендіктен бұрыс пікірлерді де ұсынды. Осындай хаттар әлі де келіп жатыр» деген. Әліпби тілдің екі маңызды формасына (ауызша және жазбаша) қызмет етіп, оның сақталуына не жойылуына себепші болады. Сондықтан реформа барысында бұндай талқылаулардың маңызы ерекше.

Әліпби түзуде мынадай принциптерге баса назар аударуға тырысты:

1. Кирил әліпбиіндегі таңбалардың өз мағынасында жұмсалуды;
2. Мағына ажырататын әрбір фонема жазуда таңбалануы;
3. Қазақ тілінің ұлттық тіл ерекшелігін көрсететін дыбыстарға қосымша таңба алғанда, олардың әріптік тұрпаты мүмкіндігінше орыс тілінің графемаларына ұқсас келуі;
4. Кирил әліпбиіне көшкен түркі тілдес халықтардың әліпбилерімен өзара ортақтасу, бірегейлендіру.

Жоғарыда көрсетілген принциптер негізге алына отырып, 1940 жылы

жаңа жоба жасалады. Бұл жоба 40 әріптен тұрды (төмендегі кестені қараңыз). Жоба тілшілер, әдебиетшілер мен педагогтар арасында талқыланып, араб-парсы сөздерінде кездесетін /h/ әрпі үлкен дау туғызады. Әртүрлі талқылаудан кейін араб-парсы сөздерін дұрыс таңбалау үшін /h/ әрпі әліпбиге енгізіліп, 1940 жылы, 10 қарашада Қазақтың Советтік Социалистік Сессиясының қаулысы бойынша мынадай указ шығады:

1. Қазақ жазбасын латын алфавитінен орыс графикасы негізінде жасалған жаңа алфавитке көшіру туралы Қазақ ССР колхозшыларының, жұмысшыларының, интеллигенциясының қалың бұқарасының өтініші қанағаттандырылсын.

2. Қазақ ССР Халық Комиссарлар Советі ұсынған қазақтың 41 әріптен құралған жаңа алфавитінің проект бекітілсін, оның ішінде орыс алфавитінің 32 әрпі орыс жазбасында қолданылып жүрген күйінде алынсын және қазақ тілінің өзіне тән дыбыстарын таңбалайтын қосымша 9 әріп алынсын.

3. Жаңа алфавитке көшудің мына мерзімдері тағайындалсын: а) мемлекет мекемелері мен қоғам ұйымдары – 1941 жылдың февралынан; в) газеттер мен журналдар (ішінара) – 1941 жылдың февралынан; г) бастауыш мектептер (1-4 класстар) – 1941 жылдың бірінші сентябрінен; д) орталау, орта мектептер мен басқа оқу орындары – 1942 жылдың бірінші сентябрінен; е) сауат ашу мектептері – 1941 жылдың мартынан бастап көшетін болсын.

4. Жаңа алфавитке көшу жөнінде белгіленген шараларды жүзеге асыру үшін және оған іс жүзінде басшылық ету үшін Қазақ ССР Халық Комиссарлар Советі жанынан Үкімет Комиссиясы ұйымдастырылсын. Осылайша, қаулы шығарылып, 41 әріптен тұратын әліпби бекітіліп, әліпби кеңінен қолданысқа ене бастады [334].

№	1940 жылғы жоба	1940 жылғы бекітілген әліпби
1	А	А
2	Б	Б
3	В	В
4	Г	Г
5	Д	Д
6	Е	Е
7	Ж	Ж

8	З	З
9	И	И
10	Й	Й
11	К	К
12	Л	Л
13	М	М
14	Н	Н
15	О	О
16	П	П
17	Р	Р
18	С	С
19	Т	Т
20	У	У
21	Ф	Ф
22	Х	Х
23	Ц	Ц
24	Ч	Ч
25	Ш	Ш
26	Щ	Щ
27	Ъ	Ъ
28	Ы	Ы
29	Ь	Ь
30	Э	Э
31	Ю	Ю
32	Я	Я
33	Ә	Ә
34	І	І
35	Ң	Ң
36	Ө	Ө
37	Ұ	Ұ
38	Ү	Ү
39	Қ	Қ
40	Ғ	Ғ
41		Һ

Қазіргі кирил әліпбиіне негізделген қазақ әліпбиімен салыстырсақ, бір-екі әріпте ғана айырмашылық бар екенін көреміз. 1951 жылы 15 июльде Қазақ ССР Жоғары Советі Президиумының указымен ұ әрпінің орнына ү енгізіледі. Мұның себебі баспа ісінде *Ұлы Сталин* сөзінің *Улы Сталин* түрінде таңбалануына байланысты. Ал 1957 жылы *слёт, самалёт* сияқты сөздердің түпнұсқасынша жазылуы керек деп /ё/ әрпі де әліпби құрамына алынады. Сөйтіп, кирилграфикалы әліпби 1 әріп – 1 дыбыс, 2 дыбыс – 1 әріп принципіне сәйкес түзіліп, кең қолданысқа түседі [66].

Әліпбидегі әріптердің реті. Жаңа жазу жүйесін құру кезінде (егер бұл процесті әліпби деңгейінде қарайтын болсақ) әліпби номинациясы талқыланып, жазба дәстүрді сақтайтын әліпби тұжырымдамасы әзірленетіні белгілі.

Әліпби түзуде ең алдымен әріптердің жалпы құрамы мен оның орналасу ретін анықтау аса маңызды. Тіл білімінде әріптерді белгілі бір тәртіппен орналастырудың белгілі бір деңгейде қатып қалған негіздемесі жоқ. Бірақ жазба тілдің белгілі бір стандарты құрылу керектігімен байланысты әліпбидің реті тіл білімінде белгілі бір жүйеге негізделеді. Олар: мнемоникалық, фонологиялық және дәстүрлі жүйелер.

Мнемоникалық тәртіп бойынша әріптер тұтас атау бойынша, яғни фразалық тұтасқан атауы негізге алынады. Мнемоникалық жүйе әліпби тарихымен байланысты қарастырылады. Мысалы, кирил әліпбидегі жеке әріптердің атауы *а – аз, б – буки, в – види, д – добро, л – люди, ф – ферт, фита, т – твердо, м – мыслете, н – наш, п – покой* түрінде айтылып, әріптердің тұтас атауы бойынша реттелген. Қазіргі кезде тұтас атау емес, дыбыстық тілге сәйкес келетін ең кіші бірліктің дыбыстық элементі негізге алынатыны белгілі.

Әріптердің тізбектелу ретінің келесі түрі – фонологиялық. Фонологиялық жүйе бойынша әліпбидегі мағына ажырататын фонемалар өзара оппозициялық белгілері арқылы анықталып, фонологиялық арақатынас моделін құрайды. Фонологиялық тәртіп бойынша дауысты және дауыссыз дыбыстар жеке-жеке жікке бөліне отырып, оппозициялық белгілері бойынша реттеледі. Белгілі грамматолог ғалым А.А.Волков әліпбидегі фонологиялық реттілікті, дыбыстардың фонологиялық жіктеліміне байланысты

қарастыра отырып, девинагари әліпбиінің реті фонологиялық жүйе арқылы іске асқан деп, мнемоникалық және фонологиялық тәртіптілік әріптердің тізбектелуінің дәстүрлі формасының тууына негіз болған дейді [345].

Әріптердің дәстүрлі реттілігі әрбір дыбыстық бөлшектің микро элементін негізге алады. Әр әліпби жүйесінің (латын, араб, кирил әліпбилері) өзіндік қалыптасқан дәстүрлі реттелігі болады. Дәстүрлі реттілік ұлт тілінің тілдік заңдылығына (фонетика-фонологиялық) немесе әріптерді меңгерту әдістемесіне, оның қолданылу жиілігіне байланысты шешіледі. Қазақ қоғамында қолданылған жазу түрлерін саралайтын болсақ, әр кезеңде өмір сүрген әліпбидегі әріптердің реті мен тәртібі әртүрлі болғанын байқаймыз.

Қазіргі қолданыстағы кириләліпбилі қазақ әліпбиіндегі реттілік бірнеше өзгерістерді басынан кешіріп барып реттелгенін көруге болады. 1940 жылы ұсынылған кириләліпбилі алғашқы жобада әріптердің жалпы құрамында айырмашылық болғанымен (жобада 40 әріп берілсе, бекітілген әліпбиде 41 әріп), реттілігінде өзгешелік болмады (төмендегі кестені қараңыз).

№	1940 ЖЫЛҒЫ ЖОБА	1940 ЖЫЛҒЫ БЕКІТІЛГЕН ӘЛПБИ	1957 ЖЫЛҒЫ ӘЛПБИ
1	А	А	А
2	Б	Б	Ә
3	В	В	Б
4	Г	Г	В
5	Д	Д	Г
6	Е	Е	Ғ
7	Ж	Ж	Д
8	З	З	Е
9	И	И	Ё
10	Й	Й	Ж
11	К	К	З
12	Л	Л	И
13	М	М	Й
14	Н	Н	К
15	О	О	Қ
16	П	П	Л
17	Р	Р	М
18	С	С	Н
19	Т	Т	Ң
20	У	У	О
21	Ф	Ф	Ө
22	Х	Х	П
23	Ц	Ц	Р
24	Ч	Ч	С
25	Ш	Ш	Т
26	Щ	Щ	У
27	Ъ	Ъ	Ұ
28	Ы	Ы	Ү
29	Ь	Ь	Ф
30	Э	Э	Х
31	Ю	Ю	Һ
32	Я	Я	Ц
33	Ә	Ә	Ч
34	І	І	Ш
35	Ң	Ң	Щ
36	Ө	Ө	Ъ
37	Ұ	Ұ	Ы
38	Ү	Ү	І
39	Қ	Қ	Ь
40	Ғ	Ғ	Э
41		Һ	Ю
42			Я

Жоғарыдағы кестеден 1940 жылғы әліпбиде орыс әліпбиінің әріп тәртібі толық сақталып, ал қазақ тілінің төл әріптері әліпбидің төменгі жағына орналастырыла салғанын көреміз. Бұл кемшілік арада 17 жыл салып қана түзетіледі. 1957 жылы қазақ орфографиясына біраз өзгерістермен қатар, қазақ тіліндегі

төл графемалар «фонетикалық вариант» принципіне сәйкес реттеліп, әліпби реті қайта қаралып, түзетіледі.

Кирилнегізді әліпбидегі әріп реті мен латыннегізді әліпбидегі әріп реті ұқсас. Мұның басты себебі, екі әліпбидің шығу тегі грек әліпбиі болуынан. Әйтсе де екі әліпбидегі әріп ретінде айырмашылықтар жоқ емес (кестені қараңыз).

№	Кирил әліпбиінің реті	№	Латын әліпбиінің реті
1	А а	1	A
2	Б б	2	B
3	В в	3	C
4	Г г	4	D
5	Д д	5	E
6	Е е	6	F
7	Ё ё	7	G
8	Ж ж	8	H
9	З з	9	I
10	И и	10	J
11	Й й	11	K
12	К к	12	L
13	Л л	13	M
14	М м	14	N
15	Н н	15	O
16	О о	16	P
17	П п	17	Q
18	Р р	18	R
19	С с	19	S
20	Т т	20	T
21	У у	21	U
22	Ф ф	22	V
23	Х х	23	W
24	Ц ц	24	X
25	Ч ч	25	Y
26	Ш ш	26	Z
27	Щ щ		
28	Ъ ъ		
29	Ы ы		
30	Ь ь		
31	Э э		
32	Ю ю		
33	Я я		

Латын графикасына көшкен түркі тілдері тәжірибесін бағдарлайтын болсақ, түрік, өзбек, әзербайжан және түрікмен әліпбилеріндегі әріп реті латын стандартындағы әріптің тұрпат межесімен сәйкес (әріптің мазмұн межесіне сәйкес емес) реттелген. Алайда, W, X, Y, Z таңбаларына келгенде қатаң тәртіп бұзылғанын байқаймыз (төмендегі кестені қараңыз). Бірақ классикалық латынның реттілігін түркі тілдес халықтар қолданып отырған әліпбилерде сақталғанын байқау қиын емес. Онда әліпби реті негізгі тірек графема,

одан кейін тірек графеманың диакритика арқылы түрленген формасы қатар берілуі арқылы жасалған. Мысалы, түрікмен әліпбиіндегі А мен Ә әрпінің әріп кескіні ұқсас болу себебінен, бірінші тірек графема – Аа, одан кейін –Ä ä таңбасы берілген (төмендегі кестені қараңыз).

№	Классика лық латын	Түрік әліпбиі	Әзербайжан әліпбиі	Өзбек әліпбиі	Түрікмен әліпбиі	Бекітілген әліпби
1.	A	A a <a>	A a <a>	A a <a>	A a <a>	A a <a>
2.		-	Ə ə <ə>	-	Ä ä <a>	Ä ä <ə>
3.	B	B b 	B b 	B b 	B b 	B b
4.	C	C c <дж>	C c <дж>	-	C c <дж>	
5.		G ğ <ч>	G ğ <ч>	Ch ch <ч>	G ğ <ч>	
6.	D	D d <д>	D d <д>	D d <д>	D d <д>	D d <д>
7.	E	E e <е>	E e <е>	E e <е>	E e <е>	E e <е>
8.	F	F f <ф>	F f <ф>	F f <ф>	F f <ф>	F f <ф>
9.	G	G g <г>	G g <г>	G g <г>	G g <г>	G g <г>
10.		Ğ ğ <ғ>	Ğ ğ <ғ>	G' g' <ғ>	-	Ğ ğ <ғ>
11.	H	H h <h>	H h <h>	H h <h>	H h <h>	H h <h, x>
12.	I	I ı <ы>	I ı <ы>	-	Y y <ы>	I ı <и>
13.		I i <и>	I i <и>	I i <и>	I i <и>	I ı <и, й>
14.	J	J j <ж>	J j <ж>	J j <ж>	-	J j <ж>
15.	K	K k <к>	K k <к>	K k <к>	K k <к>	K k <к>
16.	L	L l <л>	L l <л>	L l <л>	L l <л>	L l <л>
17.	M	M m <м>	M m <м>	M m <м>	M m <м>	M m <м>
18.	N	N n <н>	N n <н>	N n <н>	N n <н>	N n <н> Ñ ñ <н>
19.	O	O o <o>	O o <o>	O o <o>	O o <o>	O o <o>
20.		Ö ö <ө>	Ö ö <ө>	O' o' <ө>	Ö ö <ө>	Ö ö <ө>
21.	P	P p <п>	P p <п>	P p <п>	P p <п>	P p <п>
22.	Q					
23.	R	R r <р>	R r <р>	R r <р>	R r <р>	R r <р>
24.	S	S s <с>	S s <с>	S s <с>	S s <с>	S s <с>
25.		Ş ş <ш>	Ş ş <ш>	Sh sh <ш>	Ş ş <ш>	
26.	T	T t <т>	T t <т>	T t <т>	T t <т>	T t <т>
27.	U	U u <у>	U u <у>	U u <у>	U u <у>	U u <у> Ü ü <у>
28.	V	V v <в>	V v <в>	V v <в>	W w <в>	V v <в>
29.		Ü ü <ү>	Ü ü <ү>	-	Ü ü <ү>	
30.	W					
31.	X	Y y <й>	Y y <й>	Y y <й>	Yŷ <й>	Y y <ы> Y y <ү>
32.	Y					
33.	Z	Z z <з>	Z z <з>	Z z <з>	Z z <з>	Z z <з>
34.			X x <х>	X x <х>	D ɗ <х>	Sh <ш>
35.						Ch <ч>

Жоғарыдағы кестеден байқағанымыздай, барлық түркі тілдес халықтардың әліпби реті біршама сақталған. Ал бекітілген қазақ әліпбиіндегі әріп реті латын стандартына толық сәйкеспейді. Ол ш және ч әрпінің диграфпен берілу себебінен деп түсінеміз. Сондықтан жаңа әліпбиде латынның дәстүрлі базалық

нормасын сақтай отырып, **ш** әрпін басқа да түркі тілдес халықтар әліпбиіндегі әріп тұрпатын негізге ала отырып, әліпби ретін қайта қарастыруды қажет етеді.

Ең алдымен қазақ әліпбиінің реттілігі латыннегізді стандарт бойынша қарастырылса, түптөркін әліпбидің (латын) әріптерінің мазмұнына сәйкес емес, тұрпатына байланысты қайта реттелуі керек деп ойлаймыз. Екіншіден, әріп реті арқылы тілдің лексикографиялық жүйесі көрінеді. Сондықтан бұл мәселеге бей-жай қарауға болмайды. Үшіншіден, әліпбидегі әріп реті арқылы математикалық шарттылық, санамалау немесе жіктеу іске асады. Бұл білім беруде және жалпы ақпараттарды ортақ заңдылықтар бойынша жіктеуде, жүйелеуде аса маңызды. Төртіншіден, әліпби реті тіл жаттығына сәйкес қарастырылып, әріптерді жаттауда тілиелмені үшін еш кедергісіз қабылдануы тиіс. Бесіншіден, әліпби реті әліпбиді меңгерту әдістемесімен де байланысты. Бәрімізге белгілі бастауыш сыныпта оқушыларға дыбыстардың жеңіл айтылуына, айқын естілуіне қарай топқа бөліп оқыту қағидасы қолданылады. Сонда дауысты дыбыстар ішінде жеңіл танылатыны деп *а* әрпін бірінші оқытып, одан кейін дауыссыз *и, с, л, р* берілетінін білеміз. Сауат ашудағы осы жайтты ескерсек, бекітілген латынграфикалы әліпбиді әлі де реттеу керектігі көзге айқын көрінеді. Бірінші сыныптағы балаға бір әріп – бір дыбысқа сәйкесетінін түсіну қиын болмайды, ал екі әріп қосындысы бір дыбысты білдіретінін және оның бір дыбыс емес екі дыбыс болып түрленетін тұсын айыру кімге болмасын қиынға соғары анық. Сондықтан жаңа әліпби түзу барысында мынадай принциптер негізге алынуы тиіс деп ойлаймыз:

1. Әліпбидегі әріптердің реттілігі тілдің фонологиялық жүйесіне сәйкес келуі;
2. Әліпби реті түпнегіз әліпбидің базалық нормасына сәйкес болуы;
3. Түптөркін әліпбидің (латын) әріптерінің мазмұнына сәйкес емес, тұрпатына байланысты қайта реттелуі;
4. Түпнегіз әліпби арқылы жасалса да, ұлттық тілдің фонетикалық заңдылығы негізге алынуы;
5. Әліпби реті тілиелмені үшін еш кедергісіз қабылданылуы;
6. Сауат ашуда қиындық келтірмеуі тиіс.

Әріптердің аты. Әліпбидегі әр әріптің жеке алғанда қолданылатын аты болады. Әріптердің атын білу сөзді дұрыс дыбыстау үшін, тілдің үндесімі мен үйлесімін бұзбау үшін қажет. Жазу тарихында әріптердің аты әртүрлі аталған. Мысалы, латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінде әріптердің аталуы ұлттық сипатта көрінді, яғни әріп аттары фонетикалық жағдайға тәуелсіз түрімен айтылды. Мысалы, *с* [сы], *ж* [жы], *т* [ты], *и* [й, ый], *г* [гі], *к* [кі] т.б., ал сонор дыбыстар көбінесе [ңы], [мы], [ны], [лы], [ры] түрінде дыбысталды [74, 6]. Сонор дыбыстардың дыбысталуымен есепке алмағанда 1940 жылға дейін әліпбидегі әріптер ұлттық негізде көрінді. 1940 жылдан бастап қазақ әліпбиіндегі әріптердің дыбысталуы және орфографиясы орыс грамматикасына жақындатылады. Яғни осы жылдан бастап әріптердің аталуы [бэ], [вэ], [гэ], [жэ], [зэ], [тэ], [цэ] түрінде өзгертіледі, ал 1957 жылы [бе], [ве], [ге], [де], [же], [зе], [те], [це] түрінде оқылады деген қаулы шығады (осы жылы *й, ь* белгілерінің де аты өзгерді: *ш*олақ *й* деген – қысқа *й*, *ж*уандық белгі деген – айыру белгісі деп атауларын өзгерткен еді) [344]. Тек 90-жылдардың басында бұл мәселе қайта қаралып, қазақ жазуындағы әріп аттары фонетикалық жағдайға неғұрлым тәуелсіз түрі ғана таңдалуы қажет, тоғыз түрленімнің ішінен *г* [гі], *к* [кі], *ң* [ың], *м* [ым], *л* [ыл], *р* [ыр], ал қалған *б* [бы], *ж* [жы], *т* [ты] т.б., түрінде дыбысталады деген ғылыми тұжырымдама жасалады [344, 31].

Кирилграфикалы қазақ жазуының орфографиясы. 1940 жылы әліпбимен қатар 50 баптан тұратын емле де бекітіледі. Емле ережесі «Фонетика», «Морфология», «Сингармонизм заңы» және «Фамилиялардың жазылуы» деп төрт тарауға бөлінді. Фонетика тарауында дауысты және дауыссыз дыбыстарды таңбалайтын әріптердің және *ь, ь* (үнсіз таңбалар деп алынған) белгілердің жазылуына байланысты ережелер берілді. Дауысты *я, ю, э* әріптері бар сөздер орыс тілінің заңдылығы бойынша, түпнұсқасынша жазылады деп көрсетілді. Бірақ *ё* әрпінің емлесі естілуінше, *ө* әрпіне алмастырылып, орыс тіліндегі *самолет, слет* сияқты сөздерді *самолёт, слёт* түрінде жазу керек деп көрсетілді. Ал дауыссыз дыбыстардың жазылуына байланысты емле баптарында тек *в, и, ч, ф, х, ц, h* әріптерінің жазылуы берілді.

Морфология тарауында «Басқа тілден енген сөздердің орфографиясы», «Біріккен сөздер орфографиясы», «Қос сөздер орфографиясы», «Шылаулардың жазылуы», «Қосымшалардың орфографиясы» берілді [346].

Сингармонизм тарауында дауысты және дауыссыз дыбыстардың үндесуіне байланысты емлелік ерекшеліктер, ал фамилиялардың жазылуы тараушасындашеттілдік есімдердің және -ов, -ев, ева, -ова қосымшаларының жазылуы көрсетілді.

Бұл емле баптары бірнеше рет түзетіліп, толықтырылды (1953 ж., 1957ж., 1983 ж.). Қазіргі кирил графикасына негізделген қазақ жазуында 126 баптан тұратын емле ережесі бар. Ол ереже 1983 жылғы емле ережесіне табан тірейді.

Шеттілдік сөздердің жазылуы. 1940 жылдан бастап қазақ орфографиясында кірме сөздерді жазуда негізгі басшылыққа алынатын принцип түрі – түпнұсқалық болды. Яғни кірме сөздер қазіргі кезде орыс тілі орфографиясы бойынша жазыла бастады. Кирилшеге негізделген қазіргі қазақ жазуы орыс тілі арқылы

енген сөздерді сол күйінде, яғни тілге икемделмеген күйде қабылдауға лайықталып жасалды. Қазіргі кезде кірме сөздер жазу тәжірибесіне түпнұсқасынша еніп, қолданысқа еркін еніп, тілдің дыбыстық жүйесін бұзып, тілдегі креолдану құбылысы етек алып келе жатқаны айқын байқалады. Осымен байланысты орыс тілінен енген сөздерді қазақыландырып жазу қолданысқа еніп, әдеби сөздіктер қатарынан орын алғанда, 42 әріптің бірқатары қазақ сөздерін таңбалауға мүлде қатыспайтыны, қазақы ұғымдар мен атаулар үшін жат екені аңғарылады. Мәселен, орыс тілі арқылы енген *роль, ноль* сөздерін *рөл, нөл* деп жазу тез қалыптанып, жіңішкелік белгісінің (ь таңбасының) артық екені өзінен-өзі белгілі болды.

Проф. Р.Сыздықованың емле жөнінде өзекті мәселе көтерген мақаласында латынға көшкен кезде түпнұсқалық принциптің болмауы керек деп көрсетеді. Сонымен қатар ғалым түпнұсқа принципінен құтылудың бір жолы – латын графикасына негізделген әліпбиге көшу деп көрсетеді [347]. Осындай мазмұндағы пікірді Н.Уәлидің еңбектерінде де айтылады. Ғалым әліпбиге шеттілдік сөздерді жазу үшін арнайы әріптер жүйесін енгізбей-ақ, қазақтың төл тума сөздерін белгілейтін әріптермен де жазу бағыты ұстанылса, онда мұндай сөздердің екі түрлі жүйемен жазылуы мүмкін. Біріншісі, түпнұсқа принципінен бас тартып, уәждемелі принцип бойынша сөзді сингармонизм заңдылығымен «сындырып» жазу. Бұлай жазудың коммуникациялық жақтан өз қиындығы бар: Мысалы, кейбір сөздерді *кәккей, кәмпүйтүр, үнійберсійтет, інійстійтүт* деп жазуға тура келеді. Мұндайда сөздің тұрпатын тану былайғы жұртшылыққа қиындау тиеді. Екіншісі, транскрипция принципімен жазу. Бұл принциптің түпнұсқа бойынша жазумен ұқсастығы да, өзгешелігі де бар. Ұқсастығы – коммуникациялық жақтан қолайлы болу үшін шеттілдік сөздер тілдің ішкі заңдылығы бойынша «сындырып» жазылмайды. Ал өзгешелігі – әліпбиде шеттілдік сөздерді жазу мақсатымен әдейі алынған әріптер тобы болмайды. Әліпби біртұтас болып, шеттілдік сөздер қалайда төл тума сөздерді жазуға арналған әріптермен жазылады. Мысалы: көккей, университет, институт, компиутер т.б. [346]. Шетелдік фирмалар, кәсіпорындар, ұйымдар, кісі есімдері, ғылыми-техникалық терминдер түгелдей дерлік осы күнге дейін орысша нұсқамен жазылып келгені мәлім. Ендігі жерде ағылшын, неміс, француз, жапон, араб т.б. елдермен тікелей экономикалық мәдени қарым-қатынас орнауымен байланысты бұл топтағы сөздер көбейе түсуі ықтимал. Мұндайда жазу тәжірибесіндегі транскрипциялық принциптің мүмкіндігін, коммуникациялық жақтан қолайлығын жоққа шығаруға болмайды.

Қазақ әліпбиіндегі басы артық әріптерді сұрыптап, тілдік болмысқа лайықтап, атап айтқанда, қазақи дыбысталуға (орфоэпияға), қазақи дыбыс жүйесіне (фонологиялық жүйеге) икемдеп қайта құру және әлемдік лингвистикалық деңгейіне сай етіп, жаңа тұрпаттағы әліпби жүйесін жасау – қазақ жазуын бірегейлендірудің бір жолы. Осы орайда акад. Р.Сыздықова латын графикасына негізделген қазақ жазуының орфографиялық тәртібін түзуде ең басты назар аударылуға тиіс мынадай тұстарын (ұсыныстарды) атап көрсетеді. Алдымен ғалым латын графикасына негізделген ереже жүйесінің баптарын тізіп толық кодексін ұсыну қиын, өйткені алдымен графиканың қазақ тіліне сай нақты әліпбиі түзілуі керек дегенді баса айтады. Р.Сыздықова қазақ тілінің өзіне тән [э], [ө], [і], [ү], [ү], [к], [ғ], [ң] дыбыстардың таңбалары әліпбиде арнайы таңбамен берілу керектігін ескертеді. Ғалым латын және кирилше жазумен бірдей келетін тақырыптарға қатысты емле баптары сақталады, яғни қос сөздердің, бөлек жазылатын сөздердің, бірге жазылатын сөздердің, шылау сөздердің, бас әріптің жазылуына қатысты ереже баптары көп өзгермейді. Тек бөгде тілдік сөздерге қосымшалардың жалғану ретіне байланысты және бөгде тілдік сөздерді қазақыландырып жазуға байланысты бірнеше емле баптары енгізілуі керек дегенді ескертеді.

Р.Сыздық орфография қосамжар болмауы үшін қазіргі қазақ әліпбиіндегі **ш, ц, ё, я, ю** әріптерінің және **ь, ъ** белгілерінің таңбасын әліпби құрамынан мүлде алып тастап, қазақтың сөйлеу тіліндегі айтылуынша «қазақыландырылып» та жазылмайтын ереже баптарын қарастыру керек дейді. Шындығында, ғалымның арнайы көрсетіп отырған **ш, ц, ё, я, ю** тәрізді әріптері қазақ тілінің тек фонемалық құрамына ғана емес, сол сияқты грамматикалық құрылымына да тіптен сәйкес келмейді [348]. Жазуды күрделендіруімен қатар, көптеген шатасушылық туындатып, тілдің өзіндік табиғатына елеулі нұқсан келтіреді. Жалпы жазу теориясында уәжді және уәжсіз принцип бар. Бұл мәселені қазіргі кезде ғалымдар лингвистикалық және психологиялық жағынан қарастырып келеді. Лингвистикалық жағы – бұл әліпбидегі әріптердің саны негізгі дыбыстардан соншалықты алшақ кетпеуі, негізгі дыбыстармен тең түсуі т.б. Ал психологиялық жағын алар болсақ, жазу – адам ойының материалданып, жарыққа шығуының құралы. Сондықтан ұлттық санада немесе тілдік санада белгілі бір дыбыстың суреті жоқ дыбысты тіл арқылы жарыққа шығару немесе оны жазу өте күрделі. «Әліпбидегі әріптердің саны шамадан тыс көп болуы мектеп табалдырығын аттаған оқушыларымызға да оңай тимейді. Ана тілінің дыбыстарын бейнелейтін әріптерді мектепке келген балдырғандарымыз дыбысқа (уәжге) сүйеніп, тез үйреніп алады. Сөйтіп, дыбыс пен әріптің байланысы оқушы санасында білімге айналады. Ал **ь, ъ, ц, щ, ...** тәрізді таңбаларды дыбыстық уәжі болмағандықтан, жаттап алуына тура келеді. Қазақ тілінің дыбыс жүйесіне қатыссыз әріптерді жаттап, миға салмақ түсіреді. Бұл – мәселенің лингвистикалық-психологиялық жағы. 42 әріппен байланысты бұл қайшылықты, әсіресе ұстаздар қауымы жақсы біледі. Бұл жайт, жоғарыда айтқанымыздай, кирилше әліпбидің түкке алғысыздығынан емес, я болмаса кирилшені әуелде тіліміздің жүйесіне сай етіп ұқсата алмаған тіл

мамандарының да кемшілігі емес. Қазақ лингвистерінің кәсіби біліктілік деңгейі қай кезде де төмен болған жоқ. Әліпбидегі түйткілдің түп-тамыры тоталитарлық жүйенің Кеңестер Одағындағы тілдерді, ұлттарды бірте-бірте ассимиляциялау саясатымен байланысты болды. Кеңестік кеңістікте халықтарды бір тілге көшіріп, Бабыл мұнарасын орнатып, көктегі коммунизмге қол жеткізбек болған идеологиялық қысымның салдарынан кирилше әліпбиіміз бұрмалауға түсті. Қазақ әліпбиіне енгізілген *в, ь, ъ, џ, ы* ... тәрізді әріптер алдымен халықаралық терминдерді, советизмдерді, онимдерді (жалқы есімдерді) орыс орфографиясымен жазу үшін енгізілген. Қазақ орфографиясы да сиям егіздері сияқты қосамжар орфография болып шықты. Қазақ мәтіндерінде қазақша жазылатын сөздер мен бөтен тілдің бөрікін киген сөздер аралас-құралас жүрді. Сөйтіп, советизмдерді, интернационализмдерді, онимдерді Орталық орыс орфографиясымен бұлжытпай жазу үшін *ч, ы, ю, я, ь, ъ, џ* ... тәрізді әріптерді енгізуге тіл мамандарын мәжбүрледі» [2]. Сонымен, қазіргі қазақ әліпбиі ұлттық әліпби емес, қосамжар әліпби болып отыр. Осымен байланысты ғалымдар әліпбиді реформалау ең бірінші лингвистикалық түрткіжайтқа барып тірелетінін дәлелдейді. Екі тілдің орфографиясына қызмет ететін әліпбиге түбегейлі реформа жасау арқылы тіліміздің дыбыстық жүйесін нақты белгілейтін, оның өзіндік табиғатын бейнелеп қана қоймай, ұрпақтан-ұрпаққа сақтап жеткізетін жазу-сызу жасау керек деген пікірде. Себебі, қазақ тілі өзіндік дыбыстық жүйесі жағынан (әсіресе, дауыстылар тұрғысында) тіпті, жақын туыс түркі тілдерінен едәуір өзгеше болып келеді.

5.1.4 Кирил жазуының алғашқы кезеңіндегі емленің газет мәтіндеріндегі көрінісі (1940-1945 жж.)

Әдеби тіл – тарихи категория. Әдеби тіл нормасын зерттеу тілді, жазуды, тілдік жағдайды зерттеумен теңдес. Ал Ұлы Отансоғысы алдындағы тілдік жағдай былай қалыптасып еді: «1920-1930 жылдар аралығында қазақ тілі: мектептерде, арнаулы орта және жоғары оқу орындарында оқу-оқыту тілі; мекемелер мен ұйымдарда іс жүргізу тілі; мерзімді баспасөздің, радиохабарларының тілі; көркем әдебиет пен саяси-қоғамдық, ғылыми әдебиеттердің тілі бола бастаған еді» [349, 12]. Осындай қарқынмен қоғамдық-әлеуметтік қызметі сараланып келе жатқан қазақ тілі мен латын графикалы жазу соғыс жылдарында сол әлеуетін сақтай алмады. Соның бір көрінісі газет тіліне талдау жасағанда байқалады. Газет тілінің әлеуеті ел тарихында қатты бағаланғаны М.Әуезовтің мына бір сөзінен көрінеді: «Әдебиеттің сүйенетін діңгегі – газет-журналдар екенін бұл күнде жұрттың бәрі де ұққан. Даусыз ақиқат екенін бәріміз де мойындаймыз. Газет, журнал жалпы әдебиетпен қосылған жерде елдің қисығын түзеп, тез-терісін көрсететін айна, ойы мен көңілін білім жарығына қарай айдайтын айдаушы екенін де тегіс ұғынамыз» (М.Әуезов, Шолпан, 1922, №2). Сондықтан бұқаралық ақпарат құралдары жүйесінде публицистиканың жазба түріне жататын газеттің алатын орны аса маңызды. Ал Ұлы Отан соғысы жылдарында жарық көрген газеттерді екіге бөлуге болады: а) соғыс кезінде жарыққа шығып тұрған орталық басылымдар; ә) майдан шебінде шыққан газеттер. Майдан газеттері сол кезеңдегі әдеби тілдің деректерін, кезеңдік нормасын өзгертпей жеткізген құнды мұралар, тарихи ескерткіштер, сондықтан газеттердегі деректер арқылы: а) әдеби тілге, тілдік норма мен емлеге әлеуметтік-қоғамдық өзгерістердің әсерін көрсетуге болады; ә) әдеби тіл үшін аса маңызды көрсеткіш тіл тазалығы қаншалықты сақталғанын анықтауға болады; б) 1926 жылы басталған әліпби айтысының баспасөз бетінде соғыс алдындағы жылдарда қалай жалғасын тапқанын, әліпби ауыстыру мен емлені реттеудің қадамдарын көруге болады.

Соғыстан біраз бұрын әліпби мәселесі көтерілген құрылтайда зиялылар: «...латын әрпінің араб әрпінен пайдасы көш ілгері, араб әрпі мектептерімізге, баспа істерімізге көп кемшілік, қиындықтар туғызып, адымды аштырмай отыр, мәдениет, саясат, шаруа жүзінде араб әрпі осы күнгі қазақ еңбекшілерінің керегіне жауап бере алмайды... ескіліктің салдары» [350, 100-102 бб.] екенін айтқан-ды. Латынды оқу-жазу ісіне ақырындап енгізе беру, ол үшін «түрліше» латыншылдар үйірмесін ашу, латынның араб әрпінен артықтығын түсіндіруді міндеттейтін төрт баптан тұратын қаулы қабылданды.

1930 жылдардың ішінде газет, журналдарда алфавит және емле жобалары көпшілік талқысына ұсынылды. Сондай екіпінмен өмірге енген латын әліпбиі соғыс алдында тұғырынан тая бастаған еді. Соғыс алдында орыс графикасы негізіндегі қазақтың жаңа алфавиті мен орфографиясының жобасын С.А.Аманжоловтың басшылығымен СССР Ғылым академиясының Қазақстандағы филиалының *қазақ тілі секторы* жасады. 1940 жылы «Орыс алфавитіне негізделген қазақтың жаңа алфавиті мен орфографиясы» С.Аманжоловтың авторлығымен жарық көрді, осы жылы қарашада Қазақстан Республикасының Жоғары Кеңесіне жаңа әліпби жобасы ұсынылды және қабылданды. Қазіргі бізге етене таныс қазақ орфографиясының негізгі ережелері осы еңбекте тұжырымдалды. Бұл еңбек кириллицаға көзсіз табынудан тұрмайды, онда С.Аманжоловтың сыни көзқарасы да бар: «Тіл дегенде, біз жеке сөзді, сөйлемді ғана алып қоймаймыз, дыбыстарды да еске аламыз. Өйткені сөздің материалы – дыбыс.

...Сөз жоқ, араб әліппесіне қарағанда, латын әліппесі баспасөзімізді, оқу-ағарту ісімізді әлдеқайда тез алға бастырды. Бірақ 11 жыл қолдану тәжірибесі оның да өрісінің тар, икемі аз екендігін айқын көрсетіп

отыр. Мұның негізгі кемшілігі 1. Жаңа сөздерді, терминдерді орысшасындай (өйткені СССР-дегі барлық халықаралық, интернационалдық сөздерді орыс тілі арқылы аламыз) жаза алмауымыздың (мысалы, орыстың ц, щ, ч, я, ю, ь, ь дыбыстарын дұрыс беру үшін, әрқайсысына екі, үш ереже керек болады) себебі айқындалуында; 2. Сонымен қатар орфографиялық (емлелік) ережелеріміздің көптігінде; 3. Орыс әліппесіне кей әріптеріміздің (р, п, с, г) ұқсас болып, балаларды шатыстыруында. Мұның аты не деген сөз? Мұның аты – алфавитіміз өскен әдеби тіліміздің қасиетін өтей алмайды деген сөз. ...Осы жазғы тұрым орталық жаңа әліппе комитеті барлық ұлттарға өзіндегі **қ, о, а, у, ь, ө** әріптерін алып тастауды ұсынды. Олардың кеміс бөгеті, қолайсыздығы көп. Бірақ мұны ұсыну алдында Жаңа әліппе комитеті әр ұлттың ерекшелігімен санаспағандығы көрініп тұр. Орыста **қ, ө** әріпі жоқ екені рас, оларға ол әріптерді үйрету де қиын екені рас. **Бірақ орыста жоқты жойып, ұлт тіліне балта шабуға бола ма?** Әрине, оның бәрі еске алынбауы белгілі мөлшерде «солшылдыққа» жатады», – деді [351, 253-256-66].

Ұлы Отан соғысының алдында латын әліппісінің тағдыры осылайша жоспарлы түрде бірте-бірте «шешіле» бастаған-ды. Соған орай 1941 жылғы газеттерде Жаңа емлені (кириллицаны) таныстыру, оның жақсы жақтарына көбірек көңіл аударту жағын ойластырған мақалалар жарияланып, кирил жазуының артықшылықтарын анықтап айту, көрсету, жан-жақты түсіндіру басталды. Айталық, «Социалистік Қазақстан» газетінің 1941 жылғы 30 январь, №24-де «**Жаңа алфавитті үйрену**» деген тақырыппен мақала жарияланған: «Қазақ жазбасын орыс графикасы негізіндегі жаңа алфавитке көшіру мәселесі бастап көтерілгеннен-ақ қазақ еңбекшілері бұған түгелдей қосылатынын білдірді. Қазақ ССР Советінің Ү Сессиясының жаңа алфавит пен орфографияны қабылдау жөніндегі заңын еңбекшілер мақұлдап қарсы алды. Өйткені мұның **экономикалық, мәдени дамуымызды тездетуге бейімделген үлкен саяси шара** екенін еңбекшілер бұқарасы жақсы түсінген.

Үкмет қабылдаған жаңа алфавитті жүзеге асыру жөніндегі шараларды басқаратын **үкметкомиссиясының** белгілеген шаралары негізінен ойдағыдай орындалып жатыр. Бұл республика жұртышылығының мәдениетті игілікті істі жүзеге асыруға ат салысып отырғанынан.

Жаңа алфавитті өмірімізге енгізудің түйінді мәселесі – жаңа алфавит пен орфографияны еңбекшілердің тез үйреніп алуы. Бұл жөнінде республика еңбекшілерінің жігер білдіріп отырғанын көреміз. Еңбекшілерді оқыту ісі **комиссия** белгілеген мерзімдерде орындалып жатыр. **Редакцияға** түскен көптеген хаттар да осыны айтады.

Жаңа алфавитті үйрету жұмысы республиканың мұғалімдерінен басталады. Мұғалімдердің облыстық, аудандық курстары, мектептік кружоктары уақытымен өтіп, мұғалімдердің негізгі көпшілігі жаңа алфавит пен орфографияны үйреніп алды. Қалың көпшілікке үйретуші өздері болатынын ескеріп мұғалімдер алфавит пен орфографияның ережелерін үйренуге үлкен жауаптылықпен қарады.

Қазір жаңа алфавитті мекеме қызметкерлері, ішінара колхозшылар үйреніп жатыр.

Жаңа алфавит пен орфографияны үйренуде әсіресе оқушы жастар үлкен ынта көрсетіп отыр. Бұлардың көбі-ақ алфавитті, ережені **өзбетімен** үйреніп алған. **Редакцияға** түскен хаттардың ішінде оқушылардың да хаттары көп. Жамбыл қаласындағы **педуниверситетінің** студенті Ә. Жанболатов мектепте жаңа алфавитті үйрену жұмысының жақсы жүріп жатқанын жазады. **Алма-Ата** облысы, **Октябрь** ауданы, Калинин атындағы орталау мектептің мұғалімі А. Сасықов, Сарқанд ауданындағы «**Энергия**» орталау мектебінің мұғалімі Б.Дүйсембеков және басқа жолдастардың айтуынша оқушы жастар жаңа алфавит пен орфографияны ынта қойып үйренуде.

Жергілікті **партия, совет, комсомол жана** қоғам ұйымдары мен азарту мекемелері еңбекшілердің жаңа алфавитті үйренудегі жігеріне басшылық етіп, жұмыстың кедергісіз жүруіне толық жағдай туғызуға шара қолданулары тиіс».

Міне, кирил алфавитіне көшуге байланысты сол жылдардағы газеттердің қоғамдық пікір тудырудағы волонтерлік қызметі осылай жүзеге асырылған. Ал үзіндідегі қарамен терілген сөздер емлелік ерекшеліктерді көрсетеді.

1941 жылдың 1 июлінде №152-де, газеттің 3-бетінде А.Құрманбаевтың «Еңбек майданында» атты мақаласы сол кездегі қоғамдық-әлеуметтік жағдайды, латын әліппісінің қолданысын көрсетеді: «Соғыс майданына аттанғанның бірі тракторист Бесеков жолдас, оның орнын басқан Құлжанова Өрік жолдас.

- Мен де майдандағы адам, - деген Құлжанова жолдас майданға аттанған жауынгерлерге – Бүгін тракторға отырсам, ертең болат құрған танкке отыруға да әзірмін. Құлжанова жолдас бұрын көмекші болған. Енді трактор басқарушысының өзі болып отыр. Оның серті норманы екі еседен орындау. Сөз берген соң «берік бол, **айанбасаң** аласың» дейді олар. Өндірістегі табысы олардың сөзіне берік екенін көрсетіп отыр.

...Колхоз активі – барлық жұмыстың мұрындығы. Жан **аймай** істеу өнегесін алдымен солардың өздері көрсетіп отыр. Колхоз председателі, орынбасары, секретары басқару жұмысымен қабат тікелей өндірісте істейді. Күндіз басқару жұмысында болса, түс қайта қара жұмысқа шығады. Колхоздың

басшы қызметкерлері Рамазанов, Оразбаев жолдастар шөп шабуда нормасын 150 **протсентке** дейін орындап жүр.

... **«Октябрь»** колхозының мүшелері отан соғысының еңбек майданында осындай ерлік көрсетуде. Бұл күресте ол жалғыз емес. Еліміздің сан мыңдаған колхозы осылай істеп отыр. Олардың көздегені, күткені бірақ нәрсе – жсауды жеңу, жеңіс жсарағын шыңдай беру». Бұл мақалада **oktəbr, attanəb, bastaləb, əigilj, протсент** сияқты жазылуы ерекше сөздер бар. Колхоз даласы, колхозшы бұқара, колхоз активі, тарихи егес, трактор басқарушысы сынды бүгінгі заман үшін таңсық тіркестер кездеседі.

Дәл осы 1941 жылдың 23 июліндегі (№171) «Социалистік Қазақстан» газетіндегі «Майдандағы армиядан хат» айдарымен «Сертіміз серт» деген хат жарияланған. Бұл да латын қарпімен жазылған. Мақаланың басында редакция атынан жазылған шағын аннотация бар: «Жақында редакцияға Солтүстік-Батыс майдандағы ұрыстарға қатынасып жатқан екі қызыләскерден хат келді (**хат, қатынасу** да латынның бір ғана **қ** әрпімен таңбаланған – Б.М.)). Бұлар Алма-Ата облысы, Шелек ауданының бір колхозынан 1939 жылы **армия** қатарына шақырылған екен. Ауданның барлық колхозшылары атына хат жазып, оны газет бетінде **жсариалауды** сұрапты. Хаттарында былай деген:

Ардақты жолдастар!

... Кешегі **колония** бүгін, бүкіл совет халқымен бірге, сталиндік Конституция нұры астында шалқыған ел болып отыр.

Неміс фашистері осы бақытты тұрмысымызды құртып, бізді құл еткісі келеді көңіліне ұнамағандарын қырып-жойып, ұрпағымызбен жоқ қылғысы келеді. Алдау-арбау, зұлымдық, айуандық істер арқылы сеніп, қапыда қолға түскен кішкене елдерде: **Шехословакиада, Польшада, Данияда, Голландида, Белгиада, Норвегиада, Иугославида** осы зұлымдықтарын істеп жатыр. Бірақ бізде ешқашан олай болмақ емес. Қаныпезер жсауға қарсы аттанған 200 миллион совет **қалқы** фашизмнің құл-талқанын шығарады. Бұған сенім мол.

...Бізді **армия** қатарына аттандырғаныңызда совет елін қорғауға жан-тәнімізді **айамаймыз** деп серт беріп едік. Сол сертті мүлтіксіз орындап келе жатқанымызды **қабарлаймыз**.

...Біз сенеміз, өйткені біздің ісіміз әділ іс. Бірақ жеңіс оңайлықпен келеді екен деп қате түсініп қалмаңыз. Сізге айтарымыз: Қызыл **Армия** майданда қалай күресіп жатса, тылдағы сіздер еңбек майданында сондай күресіңіз. Көсеміміз Сталин барлық жұмысты соғыс мүддесіне бағындыруға шақырып отыр. Көсемнің сөзін тек совет **қалқы** ғана емес, бүкіл **жер жүзі** үлкен ынтамен қарсы алды. Біздің жаққа қашып шыққан неміс, фин солдаттары жатқа біледі. Көсемнің шақыруына іспен жсауап беріңіздер.

Даңқты Қызыл Армия жсауды қиратады. Миллиондаған қызыл жсауынгерлердің бірі болған біздің айтарымыз: Отан үшін, намыс үшін, Сталин үшін тек алға басамыз, қасықтай қанымыз қалғанша күресеміз. Сертіміз серт!

Қызыләскерлік сәлеммен:
Ж.Таранишин, Ә.Түстібеков».

Осы мәтіндегі қарамен айрықшаланған сөздердің жазылуы қазіргі емле жобасында да ұсынылған. Осылайша қызметі артып тұрған латын әліпбиінің тез ығысуына соғыс өртінің тұтануы негізгі себеп болды, өйткені үкіметке соғыс кезінде бір орталыққа бағындыру үшін жазудың да ортақ болуы қолайлы еді. «Кирилл алфавитіне көшуді жоспарлы жүргізген совет үкіметінің алдына қойған мақсатына көп кедергісіз қол жеткізгенін 1941 жылғы «Социалистік Қазақстан» газетінде жарияланған Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының Указынан аңғаруға болады» [352, 65-68 бб.] Ал **Указдың** мәтіні төмендегідей:

«Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының Указы

1941 жылғы 1 сентябрьден бастап, орталау және орта қазақ мектептерінде, педагогика **ВУЗдарында** және Қазақ ССР Оқу халық комиссариатының училищелерінде кейбір пәндерді **қазақтың жаңа алфавитімен оқытатын болу туралы**

Қазақ ССРның Оқу халық Комиссариатына 1941 жылғы 1 сентябрьден бастап орталау және орта қазақ мектептерінің Y-X кластарында, педагогика училищелері мен ВУЗдарында кейбір пәндерді, сонымен қатар орталау және орта орыс мектептерінің Y кластарында қазақ тілін қазақтың жаңа алфавитімен оқытуға рұқсат етілсін.

Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумы Председателінің орынбасары И.Лукьянец

Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының **секретарі** үшін – Жоғарғы Совет Президиумының мүшесі – Қ.Байұзақов.

Алматы қаласы, 18 август 1941 жыл.

Латын жазуының әрі қарайғы тағдыры осылайша шешілді. Кириллицаға көшкеннен кейін де латын графикасының әсерінің болғанын «і» орнына көптеген сөздерде латынның «j» әрпі келуінен, «ұ» әрпінің «у» әрпінің төбесіне диакритика(ÿ) қойып жазудан, «ү» дыбысын «у»-мен таңбалаудан байқауға болады. Я

жазылатын жерлерде **йа** жазылуы т.б. ерекшеліктер әдеби тіл нормасының сол кезде қалай тұрақтанғанын, қалыптану деңгейін байқатады.

1942 жылғы «Социалистік Қазақстан» газетінде: «*Май мерекесі қарсаңында*», «*Шет елдерде*», «*Партия тұрмысы*», «*КК(БП) Орталық комитетінде*», «*Дәрігерлік кеңес*», «*Кино, театрларда*», «*Тракторист әйелдер жарысы*», «*Газет сыны*», «*Құрмет кітабы*» сынды тылдағы өмір суреттеріне арналған және соғыс барысын көрсететін: «*Соңғы сағатта*», «*Отан соғысының геройы*», «*Хроника*», «*Отан қорғау халық комиссариатында*», «*Отан соғысының майдандарында*», т.б. айдарлар болған.

Осы жылғы мақала тақырыптары сол кездің ақиқатына сай: «*Өндіріс жұмыстарында әскери тәртіп болсын*», «*Қазақ халқының ұлдары өздерінің отаны алдындағы қасиетті міндетін аброймен орындайды*», «*Мал шығынын батыл жою керек*», «*Москва қаласындағы профсоюз активінің жыйылысы*», «*Халықтың тұрмыс қажеттері күнбе-күн өтеліп отырсын*», «*Әрбір кәсіпорнның көмекші шаруашылығы болсын*», «*Мал шаруашылығының продуктивтілігін арттыру керек*», «*Тыл гвардеецтерінің қатары көбейе берсін*», «*Төл тегіс аман өсірілсін*», «*Әйелдер өндіріс жұмысына батыл тартылсын*», «*Еңбек дұрыс ұйымдастырылып, ішкі мүмкіншілік толық пайдаланылсын*», «*Біз жеңеміз*», «*Гвардеецтердің мерейі үстем бола берсін*», «*Балқаш мыс заводы жақсы істеуге тиіс*», «*Жарыста алған міндеттемелерді большевикше орындау керек*», «*Көсемнің бұйрығына қажырлы еңбекпен жасау берейік*», «*Патриоттардың игілікті өнегесі*», «*Ержүрек ленинградтықтарға миллиондаған тартулар жіберейік*», «*Комсомолецтер, жарыс туын жоғары ұстаңдар*», «*Қызыл Армияға, елімізге етті, майды, жүнді мол берейік*», «*Тракторлар мен көліктер егіске толық пайдаланылсын*», «*Жанармай ысрабына жол берілмесін*», «*Скважиналар қоры сарқа пайдаланылсын*», «*Отан сақтау қорына арнап планнан тыс егін екпеген бірде-бір колхоз болмасын*», «*Қант қызылшасын күту үлгілі өткізілсін*», «*Майдан мен елімізге астықты, етті, өнеркәсіпке шикізатты неғұрлым көп берейік!*», «*Кросқа жаппай қатысыңдар*», «*Саяси агитация пәрменді болсын*», «*1942 жылды жеңіс жылы етеміз*» т.б. тақырыптар өмірден алынған өзекті мәселелерге арналған. Асты сызылған сөздер мен сөз тіркестері сол кездің реалийлерін білдіреді және емлелік ерекшеліктердің бары көрінеді.

Емлелік ерекшеліктердің тағы да көріністері: 1. *Жақын арада Мәдениет және демалыс паркінда «Родина» атты жазғы кинотеатр ашылады. Кинотеатр №8 жауынгерлік «киножыйнақты» көрсетумен бастайды.*

2. *«Алматы» кинотеатрында көркем суретті, түрлі түсті фильм «Сорочин» жәрмеңкесі. Сеанстар сағат 12-ден басталады.*

3. *20 апрельде кешкі сағат 8-де Опера және балет театрында әйел жастардың жыйылысы болады.*

Бұл хабарландырулардағы кейбір сөздердің жазылуы қазіргі емлеге сай келмейді және бүгінгі күні дау тудырып отырған **ый**-мен келетін сөздердің жазылуындағы ерекшеліктерді байқатады: **паркінда**–қазіргі емле бойынша сөзге қосымша жалғау сөз соңындағы і дыбысына байланысты, сондықтан **паркінде** деп жазылады. Қос сөз ретінде сызықша арқылы жазылатын **түрлі-түсті** сөзі ол кезде сызықшасыз **түрлі түсті** деп, бөлек жазылған. **Сан есімдерден кейін қойылатын сызықшалар** бірде жазылып, (**12-ден, 8-де**), енді бірде жазылмаған (**20 апрель**). Яғни сан есімдердің жазылуына байланысты ережелер әлі де толық қалыптанбаған, бір ізге түспеген.

* * *

1941 жылы дүние жүзілік екінші соғыс өртінің тұтануына байланысты кеңес елінде бұқаралық ақпарат құралдарының жұмысын ұйымдастыру ісінде елеулі өзгерістер жүрді. Ең алдымен, қаржыны үнемдеу мақсатымен салалық газеттер мен журналдардың шығарылуы уақытша тоқтатылды, керісінше, әскери газеттердің, саяси басылымдардың тұрақты шығып тұруына күш салынды.

Қазақстанда 1941 жылдың шілде айынан бастап, «Лениншіл жас», «Ленинская смена», «Пионер Казахстана», «Октябрь балалары», «Коммунист», «Жас большевик», «Пионер», «Сталин жолы», «Народное хозяйство Казахстана», «Литература и искусство Казахстана», «Халық **мұғалымы**», «Әдебиет және искусство» газет-журналдарының шығарылуы әскери-соғыс уақытындағы жағдайға сай тоқтатылып, республикалық «Казахстанская правда», «Социалистік Қазақстан» газеттері орталық іргелі басылым ретінде қалдырылды.

1941 жылғы 22 маусымдағы соғыстың алғашқы күнінен бастап Кеңестер Одағындағы газеттер өз жұмысын майдан жағдайына, сол кезеңнің талабына қарай бейімдеп, қайта құрды. Бас мақалалардан бастап, хабарлар, очерктер, т.б. жанр түрлерінің бәрі де соғыс тақырыбына, соғыс жағдайындағы мемлекет мүддесіне байланыстырылды.

1942 жылдың шілде айынан бастап 1946 жылға дейін КСРО Қызыл Армия Саяси Бас басқармасы майдандардың, армиялардың саяси органдары ретінде, қазақ жауынгерлерін кеңестік патриотизм, интернационализм рухында тәрбиелеу үшін, бірнеше газетті қазақ тілінде шығарды. Қазақ ССР Кітап палатасының анықтамаларына қарағанда майдандық 20 газет шығып тұрған. Олар: «Қызыл әскер

ақиқаты», «Дабыл», «Майдан ақиқаты», «Совет жауынгері», «Отан намысы үшін», «Отан үшін ұрысқа», «Суворовшы», «Суворовша қыспақ», «Отан үшін», «Жауды жоюға», «Отанды қорғауда», «Алға жауға қарсы», «Сталин туы», «Қызыл армия», «Сталиндік жауынгер» т.б. Бұл газеттер әдеби тіл тарихы үшін маңызды жазба мұралар саналады

Майдан газеттері тек кирилл алфавитімен жарық көрген. Яғни жаппай мобилизациялау жазуға өз әсерін тигізген, бұл заңдылық еді, қоғам мен тілдің арақатынасынан туындаған, әлеуметтік-саяси жағдайлар кириллицаның қолданысқа енуіне барынша қолайлы жағдай тудырған заңдылық еді. Өйткені бір ғана жазуды қолдану 15 республика өкілдерінен жасақталған армияны басқару үшін өте қажет еді. Сол тұстағы тілдік ахуалдан хабарлар болу үшін «Отан қорғауда» майдан газетінің 1942 жылғы қараша және желтоқсан айларындағы бірнеше нөмірлерінің тілдік ерекшеліктері, емлесі туралы айтылады.

* * *

«Отан қорғауда» газетінің 1942 жылғы 25 ноябрьдегі №5-і. Газеттің ұраны «Неміс оккупанттарына өлім!» газет атауының жоғарғы жағында, оң шекесінде орналасқан. Одан кейін газет атауы, ал атаудың астында: «Ленинград фронтының қызыләскер газеті, «На страже Родины» қазақ тілінде, жетісіне 2 рет шығады.

Красноармейская газета Ленинградского фронта «На страже Родины» на казахском языке. Выходит 2 раза в неделю», – деп екі тілде жазылған. Келесі жолда газеттің шыққан уақыты «№5 25 ноябрь 1942 ж. **Сәрсембі**» екені көрсетілген.

Ал сол жақ шекесінде: «...*Қызыл Армия жана оның жауынгерлік кадрлары неміс-фашист әскерлерінің шабуылын тоқтатқаннан былай, оларды ашық **ұрыста** жеңіп, қайта қуатын шын **қушке** айналды*» деген И.Сталин сөзі жазылған (*Емлекі ерекшеліктер сақталды* - Б.М.).

Аталған газетте «Соңғы сағатта» айдарымен «Сталинград қаласының ауданындағы біздің әскерлердің екпінді **шабулы**», «Біздің әскерлердің **шабулы жүргізілуде**», «Біздің әскерлердің шабулы **жүргізілуде**» (2-рет) деген Совинформ хабарлары басылған. Бұл хабарлардағы **шабулы** сөзінің (шабуыл-дың орнына) жазылуын ерекшелік ретінде атауға болады.

Сол жылдарда газеттердегі бас мақаланың рөлі өте күшті болған. Бас мақала саяси-қоғамдық бағдаршам сынды қабылданған. Талданып отырған газет нөміріндегі бас мақала «**Дисциплина** – армияның күші» деп аталады. «Біздің еліміз **ұлы** бостандық соғысын жүргізуде. Соғыс даласында біздің отанымыздың тағдыры шешіледі. Қызыл Армияның жауынгерлерінің, саяси қызметкерлерінің алдында **ұлы жана** қымбатты міндет **тұр**: Совет жерін гитлер жексұрындарынан тазарту, біздің туғандарымызды жана **апа қарындастарымызды** немістің **бұғауынан** босату, **ұяттанжана** қорлықтан, қарақшы жаудың езушілігінен босату», – деп басталатын мақаладағы көзге бірден түсетін тілдік ерекшелік **және** шылауының **жана** түрінде жазылуы, бұл 1942 жылғы газеттің барлық нөміріне тән. Ал кейіннен, қазіргі кезде де бас әріптен жазылатын **Отан** сөзінің аталған газетте кіші әріптен жазылуын (әсіресе сөйлем ішінде, мысалы, *отан соғысы, ұлы отан соғысы*), **апа қарындас** сияқты қос сөз болып танылатын т.б. сөздердің **дефиссіз келуін** емлекі ерекшеліктер ретінде атап өтуге болады. «Дисциплинаны армияда **еш нәрсе мен** алмастыруға болмайды. Кей бір бөлімдерде қатал дисциплина орнына, **бұйрықты** болмаса жауынгерлік міндетті **орндауға** социалистік жарыстарды, түрлі міндеттемелерді жүргізген. **Бұл дұрыс** емес. ... **Бұйрықтың аты бұйрық**, ол еш бір жарыссыз, міндеттемесіз айтқан уақытында, **еш бір** сөзсіз, тиянақты **орндалуы** керек», – деген сөйлемдердегі есімдіктердің жазылуында (*еш нәрсе, кей бір, бір талай*), көмектес септігінің жалғауы мен мен шылауының жазылуындағы (*еш нәрсе мен* т.б.) емлекі ерекшеліктерге жатады, бұлар қазіргі кезде жазылуына, яғни емлесіне байланысты, сондай-ақ интонацияға байланысты бір-бірінен айрылатын дәрежеге жеткенін айту керек. Қазірде бірге, бірақ сол жылдарда бөлек жазылған **шикі зат, қан ішерлер** сияқты күрделі сөздердің жазылуы, керісінше қазір бөлек, ол кезде бірге жазылып кеткен **сондада** сияқты сөздердегі (бірге жазылған) **да** шылауының жазылуына байланысты емле ережесінің болғаны көзге бірден ілігеді.

Қазіргі емле заңдылығы тұрғысынан қарағанда **ы**-ның жазылуына байланысты жүйесіздіктер орын алған: **қауып** сөзінің жуан **ы**-мен жазылуы (мысалы, жас совет үкметінің өмір сүруіне **қауып** туғызғанда), **ы, і** жазылатын жерлерде бұл дыбыстардың түсірілуі (*жауынгерлік міндетті орндауға, орндалмағандықты, тәжрибе, аур болды, аур мезгілде*), ал кейде артық қосылуы **даңық** (Москва үшін болған ұрыста Қазақстанның 2 орденді генерал Панфилов атындағы дивизиясы өзінің жауынгерлік туын өшпес **даңыққа** бөледі) т.б.; **-ия** қосарланып келетін жерлерде **ыя**-ның жазылуы (*жарыя, жан қыярлық*) та ерекшелік ретінде атап өтуге тұратын фактілер.

Ал орыс сөздерінде **я** жазылатын жерлерде **я**-ның өзі жазылса да, қазіргі кезде **я** жазылып жүрген қазақ сөздері **йя** қосарымен жазылған, мысалы: *пулемет **йя**лары*, ал бірақ *баяндама* сияқты сөздердің жазылуы дәл бүгінгі күндегі жазу емлесімен бірдей, оларды **емле жарыспалылығының** көрінісі ретінде қабылдауға тура келеді.

Қазіргі кезде **х**-мен жазылатын сөздер бұл жылдардағы газеттерде **қ**-мен жазылған: *бөлім командирінің қаты* т.б. Бірақ *рахмет*, *хабар* сөзі бірде **х**-мен, енді бірде **қабар** түрінде (*жаңа қабарлар*), қазіргі кезде **қ**-мен жазылатын *қасиетті* сөзі *хасиетті* (*хасиетті борышы, революцияның хасиетті туы*) деп жазылып отырған. Қазіргі кезде **қ** мен **х**-ның сөз мағынасын айыратын дефинициялық қызметтер атқарып отыруы жазу үшін қолайлы екенін мойындамасқа болмайды.

Артық қойылған үтір, басқа да өз орнына қойылмаған тыныс белгілер (сызықша мен дефистің орнының нақтыланбауы) кездеседі, яғни тыныс белгілері жүйеленбеген. Мысалы: *«Жолдас Сталин өзінің бұйрығында, жауынгерлерге, командирлерге жана саяси қызметкерлерге былай деді», –сөйлеміндегі артық үтірдің тұруы* т.б.

Бұл бас мақалада **дисциплина** және осы сөздің тіркесімімен жасалған *темірдей дисциплина, қатаң дисциплина, қатал дисциплина, рақымсыз дисциплина* тіркесімдері, сондай-ақ *темір тәртіп, жоғарғы соғыс ісі, қатты соғыс тәртібі* сияқты тіркестердің синтагмалық, мағыналық үйлесімі, кейде үйлесімсіздігі назар аудартады.

Лексикада орыс сөздерінің қолданысы еркін. Жоғарыда келтірілген дисциплина сөзінен бөлек, әскери іс, әскери іс-қимылдарға байланысты *устав, наставлениялар, командир, разведка (разведка ісі, разведка жұмысы, разведка ұрысы), начальник (госпиталь начальнигі), тезіс, продукция, фронт, пуд, советтер союзы, пулеметчиктер, снайперлер, минометчиктер, фриц, инициатива* (өз инициативалары **мен** соғысқа шықты) сияқты орыс сөздері көп. Орыс сөздері нөмір сайын көбейіп отырған.

Осы нөмірдің 2-бетінде «Қаз.ССР Халық комиссарлар советінің председатели Н.Оңдасыновтың» «Қазақстан жауынгерлік қатарда» деген мақаласы жарияланған. Мақалада құрмалас сөйлемдер көп, қызықты сандық мәліметтер келтірілген: «1941 жылы республикадағы барлық өндірістердің жалпы продукциясы соғыстың алдындағы жылға қарағанда **4,8%ке** өсті. 1942 жылдың 9 айы ішінде **қазақстан** өндірістерінің жалпы **продукциясы 16% ке** өсті.

Фронт пен елге Қазақстан **аул** шаруашылық продукциясын молайта беруде» деген тілдік фактілер кездеседі. **Қазақстан** республика атауы болса да *бірде бас әріппен, енді бірде кіші әріппен* жазылған, бұл жерде де емленің реттелмегені сезіледі. Н.Оңдасынов мақаласының астында **«Редакцияға қат»** деген шағын хабар тіркелген: *«Қазақ тілінде шығатын «Отанды қорғауда» газетін оқып өте қуанып қалдық. Біздің ана тілімізде шығып тұратын газет өте керек. Сталин жолдастың баяндамасы мен бұйрығының қазақшаға аударылғанына біз өте қуандық. Қазір көсемнің баяндамасы мен бұйрығын оқып терең түсіндік. Ленин қаласы үшін табанды, жігерлі түрде күресіп, қазақтың жауынгер-жігіті деген атты былғамаймыз. Қазақ жауынгерлері: Абенев И. Рысбеков Ш. Тинтаев Амирбеков»* деп қол қойылған.

Т.Ашим деп қол қойған автордың «Ленинград үшін» деген жарты беттік мақаласы да осы 2-беттен орын алған. Бұл мақалада: «Қазақстан өзінің Ленинград алдындағы борышын **ұмытпады**. Ол жауынгер қалаға **силық**, сәлемдемелер жіберіп тұрды. Қазақтың ұлдары Ленин қаласын қорғауға аттанды. **Жүз** жастағы **Жамбұл** Ленинградтың батыр қорғаушыларына арнап өлең айтып, оларды жеңіс **үшін** қаһармандық істерге жігерлендірді.

...қазақтар **бұрынғыдан** мейманшыл халық. Келген қонақтан еш нәрсесін аямайды – ақырғы қойын сойып береді. Олар **жаудыда** «жақсы» сыйлайды, қорғасынды аямайды, оларды жою **үшін** қасық қаны қалғанша **күреседі**» - деген жолдар бар.

Кейінгі (28 ноябрьдегі 6-нөмірде) «Немістерді сталинградша соғамыз», «Отан қорғау халық комиссариатында», «Сталинград ауданындағы соғыстар туралы неміс командованиясының өтірік **қабарламасы**» сияқты материалдар жарияланған. Немістерді *қун батысқа қуу, ер жүрек отан қорғаушылар*, «Осы халықтың алғысын жолдас Сталин өзінің ССРС жоғарғы Советі президиумнан «Ленинградты қорғағаны үшін», «Одессаны қорғағаны үшін», «Севастопольді қорғағаны үшін», «Сталинградты қорғағаны үшін» деген медалдар шығару жөніндегі **тілектемесінде** белгіленді» деген жолдар бар. Алдыңғы нөмірде **ү-нің** орнына **у** жазылған болса, осы нөмірде **ү** көп сөздерде өзінің орнында тұр. **Ү**-мен келетін сөздер дұрыс жазыла бастағаны байқалғанмен, емле реттеле түсті деуге ертерек, өйткені осы нөмірдегі басқа мақалалар мен хабарларда **ү** жазылатын жерде **у**, кейде **ү** өз орнында келіп, аралас түсіп отырған. «Отан қорғау Халық комиссариатында» деген хабарламада **тілектеме** деген сөз қолданылған: «**Тілектеме**де Сталинградты қорғаған армиялар, әсіресе немістердің сталинградқа негізгі соққыларын тойтарған 62-армияның, *командующий генерал-лейтенант* Чуйков В.И. **жана** басшы жәрдемшілері полковник Горохов, генерал-майор Родимцев, генерал-майор Гурьев, ... **жана** басқа жолдастар мен артиллеристердің, *летчиктердің* айрықша рөлдері көрсетілген» – деген тілектеме жолдары берілген. Бұл мысалдан көптеген әскери атақ-лауазымдардың әлі де толық аударылып болмағаны, реттелмегені сезіледі. Кірме сөз ретінде **фактіні** деп жазудың орнына жаңа әліпби ережесіне сәйкес орыс сөзін сол күйінде **фактаны** деп жазу орын алған: «Бұл **фактаны** жасыруға мүмкіндік болмаған соң **гитлер** бұзақылары өздерінің қорғау шебінің бұзылғанын ақырын, **ширек дауыспен** мойынға алды. Бірақта өздерінің шығындарын осы **қунге** дейін жасыруда. Оның орнына неміс командованиясы советтер

шығындары туралы **арапертектерін усті-үстіне** айтуға кірісіп, жана қисыны жоқ өтіріктерді таратуда», – деп, бірнеше қызық фактілерді келтіреді. Бұл мақалада *минутына уш мың оқ ататын электрленген пулемет, төтенше пайдалы қару-жарақтары, арап ертектері, ширек дауыспен мойындау* (орыстың *вполголоса* оралымының аудармасы болар деп ойлаймыз – Б.М.) сияқты оралымдар кездеседі.

Осы нөмірдің 2-бетінде «Тілесен жемісті, өлтір немісті!» деген ұран ірі әріптермен терілген. «Связной Досмағамбетов», «Немістерді аяусыз **жояйқ**», «Қыста винтовканы қалай сақтау керек», «Отанымыздың тапсырмасын орндаймын», «Қазақстан астығы – **фронтқа**» деген мақалалар бар. *Подразделение, старший лейтенант, связной, фашистердің пикирующий бомбардировщиктері, автомат, траншей, фашисттар, оружие* т.б. сияқты орыс тілінен енген кірме сөздер қатары көбейе түскен. «Қыста винтовканы қалай сақтау керек» деген мақала нағыз шұбарланған тілмен жазылған. Майдан жағдайы солай жазуға мәжбүрлегені көрініп тұр. Мысалы: «*Стволдың каналы мен патронниктерін* тазалап болған соң, тағы бір жол винтовканы жарыққа шығарып қарап шығу керек. Егер *шомпол* сүрткішпен стволдың каналынан шықпай қалса, каналға майды жылыдай жіберіп, бір аз уақыттан кейін шомполды кейін қарай тарт.

...Бұдан соң *стволдың каробкасын* тазала. *Магазинный коробканың сыртында ішінде* тазала. *Спусковой механизм мен, отсечка-отражательді* ақыр **айағында қысқы май мен майла**» т.б.

Бұл емле ерекшеліктері: а) уақыт аса тығыз соғыс жағдайында тіл тазалығына көңіл бөлуге газетті шығарушылардың мұрсаты болмағанын көрсетеді; ә) сол кездің нағыз реалийі, майдан шебіндегі тілдік жағдайдың қалай болғанын көрсетеді; б) бұйрық-жарлықты, үкімет нұсқауларын, соғыс жағдайына байланысты жедел білуге тиісті хабарларды жауынгерлерге барынша өз тілінде жеткізуді, олардың тез танысуын көздеген.

Қай нөмірде болмасын суреттердің астындағы түсініктемеде, көп жағдайда **адам аттарының орысша жазылған түрі** (құжаттағы түрі) аталады, мысалы, Телькозин Ауелбек, 10-нөмірдегі сурет астында «**Ер жүректі** қазақ-гвардия старший сержант Ибат Кубашев» т.б. (кітапхана қорындағы газеттердегі көптеген суреттер, әсіресе адамның беттері ойылып алынған – Б.М.).

10-нөмірде «Үгітші Сәлім» деген шағын хабар, «**Қазақтар осылай соғысуы керек**» деген мақала басылған. (Ескерту ретінде, майдан газеттерінде *э-нің* орнына *э* жазылып отырғанын айту керек – Б.М.). Мақала бірден «*Совет аламдарының бейбітшілік тұрмысын бұзған, Гитлерші басқыншыларға, қазақ халқы қаны қас, зор өшпенді. Бұл қаны қас өшпенділікті, қазақ жауынгерлерінің-туған адал ниетті ұлдарының қаһармандық істері, олардың ер жүректілігі, көрсетеді. Олар өздерінің әкелерінің, шешелерінің, аға-қарындасарының тапсырған өсиетті міндеттерін аброй менорнайды. Ол өсиет: Жігіт деген атты былғама, қазақтың абройын сақта, дұшпан мен ақырғы демің қалғаниша соғыс, отанның бостандығын, тәуелсіздігін қорға*» деген бұйрық-өтініш түрінде жазылған.

Мақалада автор әрі қарай Нұрымбет деген жауынгердің ерлігін былай суреттейді: «*Отанның жас патриоты, 18 жастағы Нұрымбет әскерге өз еркімен келіп, батырлық пен соғыса білетіндігін көрсетті. Аз күннің ішінде 13 немісті өлтірді. Немістер мен болған аур соғыста, ол бөлімді атақаға бастап алып барған. Бір талай немістерді жойып, оларды траншейлерінен қуып жіберіп, біздің бөлім жаңа қолайлы позиция алды. Қазақ халқының анық ұлдары осылай соғысады. Тек осылай ғана соғысулары керек.*

Біздің арамызда қорқақтар, паникерлер, предателідер болмауы керек. Қорқақтар, предателідер өз жанын сақтауды ғана ойлайтын бейшаралар...».

«Үгітші Сәлім» мақаласында «Жолдас Жунусов әр бір бөлімшеден қазақтардың, өзбектердің, татарлардың арасында алдыңғы қатарлы жауынгерлерден үгітшілер іріктеп алды. ...Бұл сияқты үгітшілер орыс тілін білмейтін ұлттардың арасында жұмыс жүргізуін бұданда жақсы жүргізе берулері тиіс», – деген жолдар орыс тілін білмейтіндердің соғыста талай қиындыққа тап болғанын көрсетеді. Соңында *Кіші политрук Талибжанов* деп қол қойылған.

Газеттің 2 декабрьдегі (№7, **сәрсембі**) санында *шегінуге жержоқ, жәйін-жағдайын, совет халқтары, украйна, арам план, кәзір, әруақытта, әр уақытта*да сияқты мысалдар емелілік ерекшеліктерді білдіреді.

«1942 жылғы №10-де (сембі) Москва, БК(б)П ОК айдарында» бірнеше хабар басылған. Соның бірі «Ленинград қаласының еңбекшілерінен Ленинград майданының инженер-техникалық әскерлерінің қызметкерлері қорғану **құрылыстарын құрғандығы үшін ордендар** жана **медәлдермен** наградталды» деген хабар басылған. Онда: «Еңбек Қызыл Ту ордені **мен** 17 адам, Қызыл Жұлдыз Ордені **мен** 43 адам, «Құрмет белгісі» ордені **мен** 103 адам, «Еңбекте ерлігі үшін» медәлі **мен** 124 адам, «еңбекте үздік шыққаны үшін» **медәлімен** 114 адам наградталғаны» туралы есеп берілген.

ДЗОТ, командования, наград (Наград мені бұданда ерліктерге ұмтылдырады), ССРС жоғарғы советі президиумінің Указы, *ССРС жоғарғы советіне сайлау мезігілін кейінге қалдыру* дегенде жазу ерекшеліктері көп.

Келесі хабарға «БК(б)Пның Тамбов облыстық комитетінің секретары ВОЛКОВ жолдасқа» деп тақырып қойылған. Хабарда: «Тамбов облысының, Қызыл Армия қорына «Тамбовтың колхозшысы»

деген танк колоннасын **тұрғызуға** 40 миллион сом жинаған, колхозшыларына **жана** колхозшы әйелдеріне менің туысқандық сәлемім мен Қызыл Армияның алғысын жеткізіңіз И.Сталин» деген алғыс жазылған.

Осы нөмірде «Жауынгерлерге кеңес» айдарымен «Мессершмитті» қалай атып түсірдім» деген тақырыппен шағын мақала жарияланған. Бұл мақаладағы *қол пулеметі, тактика* (әдіс), *«аң аулау»*, *ұиқыш отырған жер* (кабина), *жарық шығаратын оқтар, броня-бұзғыш-өртегіш оқтар, осечка* (кідіріс), *вечер (кештік)* т.б. қолданыстар аудармада аналитикалық тәсіл қолданысқа ене бастағанын байқатады. Сонымен *бірге лыжа мен жүру, разведка жасау, рейд жасау, бақылау пункттері, қызыл әскерлік митинг, легендарлы батырлық* сияқты жартылай аудармалар бар. **Ы**-ның түсіріліп жазылуы бұл нөмірлерде *тосқауыл, жсоғарлату, орндау, орнбасар, ақмақ, қыйнишылық* сияқты сөздерде кездессе, **ылайық** сияқты сөздердің басына **ы** қосылып отырған. «Осыдан кейін қазақтардың атакты *чай ішуі* басталды. *Аулдағыш* тәкілем үстінде отырған жауынгерлерге **бір неше** самаурындар мен *чай* қойды, алдарына дастарқан **жәйілді**» деген сөйлемдегі *аулдағыш* (аула мағынасында), *вечер (кештік)* сияқты кейіннен қолданыста кездеспейтін сөздер ұшырасады. **Жәйбарақаттық, жәйілді, чай** сөздерінің жазылуында емлелік ерекшеліктер орын алған.

16 декабрьдегі газет бетінде «Жексұрын дұшпан тапталды» деген Н.Оңдасыновтың мақаласында: «Қазақстанның ақындары, жазушылары, халық ақындары **500 ден** аса жауынгерлік шығармалар шығарды. Даңқты халық ақыны *Жамбулдың* өлеңдері майданға *жана* тылға белгілі. Отан соғысы күндерінде майдандағы қазақтардың ерлігін көрсететін «Сын сағатта» деген **пьесса** қойылды. Қазақтар-гвардеецтер туралы **пьесса** қойылуға дайындалып жатыр. Отан соғысы туралы «Гвардия алға» атты опера шығарылды» деп тылдың мәдени өмірінен хабар берілген. Мұнда пьесса және Жамбул сөзінің жазылуына назар аударуға тура келеді. Бірнеше мақалада Жамбыл аты **Жамбул** түрінде кездескенін айту керек. Бұл орысша жазылған мәтіннің қазақшаға аударылуы барысында кеткен селкеулік саналады.

Қорыта айтқанда, майдан газеттерінің тілі қатты шұбарланған, оны орыс тілінен енген кірме сөздердің көптігі, жаргондардың кездесуі байқатады. Әсіресе соғыс, әскери әрекеттер, соғыс құралдарының атаулары орысша түрінде берілген. Бұйрықтар мен жарлықтарда лауазым атауларының орысшасын аудармасыз беру әдетке айналған. Оның бірнеше себебі болуы мүмкін: а) аударуға уақыт тапшы болған; ә) анықтағышпен бекітілген нормативтер (лексикалық, грамматикалық, күрделі сөздердің жазылуы, қысқарған сөздерге қосымшалар жалғау тәртібі, лауазым мен атақтардың жазылу ережесі т.б.) жүйеленбеген.

Қалай десек те, майдан газеттері сол кездегі тілдік жағдайдың, экстарлингвистикалық факторлардың тілге, жазуға ықпалын көрсетеді. Бұл жылдардағы газеттер – қазақ жазуының латын әліпбиінен кириллицаға көшу кезеңін сипаттайтын, емлелік нормаларды ғылыми негізде қалыптастыруда туындаған күрделі жайларды жеткізген жазба мұралар.

Қорыта айтқанда, кирилл графикалы қазақ жазуының алғашқы кезеңіндегі:

I Фонетикалық ерекшеліктер: 1. Латын жазуымен жазылған материалдар бар. Оларда **х, қ** әріптері (хат, қатынасу) латынның бір ғана **q** әрпімен таңбаланған; 2. Латын жазуымен басылған материалдарда **ы - дыбысы ь - белгісімен, я - кириллдің ә-әрпімен, i-дыбысы j-мен** таңбаланған (oktəbr, attan's, bastal'bb, əiglj) т.б.; 3. Кирилл жазуының алғашқы кезеңінде **я** дыбысы **йа** – қосарымен жазылған (*айанбасаң, айамай, комиссия, армия* т.б. Бірақ *баяндама* сөзінің жазылуы осы күнгі нұсқасымен бірдей); 4. **Ю** дыбысы **йу** қосарымен жазылған (*Иугославия*); 5. Екінші буынында **я** жазылатын орыс сөздерінде **э** жазылған (*Октəбр*); 6. Орыстың **э** дыбысы қазақтың **ә**-дыбысының орнына жазылған (Сәлім т.б.); 7. **Ц** дыбысының орнына біраз уақытқа дейін **с**, кейіннен **ц**-ның өзі жазылған (*Редаксияға*); 8. **Э** дыбысы келетін жерлерде **е** жазылған (*энергия, экономика*); 9. Қазіргі кезде **х** жазылатын жерлерде **қ** жазылған (қабарлаймыз, қалқы, қаты, бірақ *рахмет, хабар* сөзі бірде **х**-мен, енді бірде **қабартүрінде (жаңа қабарлар)**); 10. Қазіргі кезде **қ**-мен жазылатын кейбір сөздер **х**-мен жазылған: хасиетті (*хасиетті борышы, революцияның хасиетті туы*); 11. **Ы, і** - мен жазылатын сөздердің бәрі **ы-, і-сіз**, түсіріліп жазылған (*үкмет, аброймен, ысрабына*); 12. Ы-ның артық қосылуы (*даңыққа*); 13. «ү» әрпін «у» әрпінің төбесіне диакритика қойып жазылған (*ұрыста*); 14. «ү» дыбысын «у»-таңбасымен таңбалаған (*қушке*); 15. Буындарды жазудағы ерекшеліктер: а) қазіргі кезде **и**-мен келетін сөздер **ый**-мен жазылған (*жыйлысы, сыйыр, киножыйнақ*); ә) **ия** қосарланып келетін жерлерде **ыя**-ның жазылуы (*жарыя, жан қыярлық*) т.б.

II. Морфологиялық ерекшеліктер. 1. Күрделі сөздердің жазылуы: *түрлі түсті* (қос сөздер сызықшасыз), *ишкі зат, қан ишерлер* (бірге, бөлек жазуда бірізділік жоқ); 2. Шылаулардың жазылуындағы емлелік ерекшеліктер: *да* шылауы өзі тіркесетін сөзбен бөлек емес, бірге жазылған: *жаудыда (жауды да - қазіргі емле бойынша), сыртында (сыртын да), ішінде (ішін де), сондада (сонда да)*; 3. Өз есімдігі тіркесетін сөздермен бірге жазылған (*өзбетімен*); 4. Сан есімдерден кейін қойылатын сызықшалар бірде қойылып (*12-ден, 8-де*), бірде жазылмаған. 5. Қысқарған сөздер мен қосымшалардың арасына сызықша қойылмаған (*ВУЗдарда*).

III. Лексикалық ерекшеліктер: 1. Мемлекет атауларының жазылуы: *Шехословакия, Польша, Дания, Голландия, Белгия, Норвегия, Иугославия*; 2. Жалқы есімдердің жазылуында бірізділік жоқ (**қазақстан**

– кіші әріппен терілген); 3. Адам аттары тек орысша нұсқасымен жазылған (*Абенев И., Рыспеков Ш. Тинтаев Амирбеков*). Әрине, бұл тілдік фактілер алғашқы кирилл қарпімен жазылған қазақ жазуының емелілік ерекшеліктерінің бәрін көрсетпейді.

5.1.5 Қазақстандағы латын әліпбиіне көшуге қатысты құжаттарға шолу (1924-1930 жж.)

Кеңес одағындағы латын әліпбиіне көшу процесі, якут жазуын латын қарпіне ауыстыру әрекетін есепке алмағанда, бірінші рет Әзербайжан Республикасында драматург, ғалым Ахундов Мырза Фаталидің 1922 жылы В.И. Ленинмен кездескен кезінде көтерген латын графикасына көшу бастамасынан кейін қарқын алды деген тұжырым қалыптасқан.

Латын графикасы негізінде әліпби жүйесіне көшу мәселесін 1924 жылғы 11-17 ақпанда Бүкілресей съезінде татар-башқұрт білімпаздары да, 1924 жылы Бірінші съезде қазақ-қырғыз оқымыстылары да күн тәртібіне қояды. Осыдан кейін Кеңес одағындағы түркі халықтарының жазуын латын әліпбиіне көшіруді қолдаған мақалалар бірінен кейін бірі жариялана бастады (Турекулов Н. К вопросу о латинском алфавите среди тюрков СССР // «Жизнь национальностей» журналы; Навширванов Х. Почему мы стремимся перейти к латинскому алфавиту // «Жизнь национальностей» журналы; Бройдо Г.И. К замене арабского алфавита латинским» // «Жизнь национальностей» журналы).

1924 жылдың сәуір айында І Түркологиялық съезді өткізуге дайындық жұмыстары басталады. Осыған байланысты Ленинград қаласында мәжіліс өтеді. Мәжілісте В.А. Гурко-Кряжин, А.Н. Самойлович, Е.Д. Поливанов, Н.Ф. Яковлев, Л.И. Жирков және ойрат, әзербайжан, якут халықтарының өкілдері қатысады. Мәжілісте әрбір халық өкілдері өз елінде қолданылып жүрген әліпби жүйесінің кемшін тұстары және терминология мәселелері туралы баяндамалар жасайды. Сонымен қатар отырыста ұйымдастыру, үгіт-насихат жұмыстарына баса назар аударылуы керектігі айтылады. 11-18 сәуір аралығында өтетін І Түркологиялық съезде мынадай бағдарлама бойынша баяндамалар жасалуға тиіс деп бекітілді: 1-тармақ – әліпби мәселесі; 2-тармақ – әдеби тіл мәселесі; 3-тармақ – ғылыми терминология. Съездің жалпы бағдарламасын 14 жұмыс күні ішінде түзу керектігі ескеріледі. Профессор Л.И. Жирковқа І Түркологиялық съезде «Арабский шрифт в сравнении с европейскими шрифтами» атты баяндама жасау тапсырылады. 11 сәуірде өткен мәжілісте А.Н. Самойлович өз баяндамасында съезге ғылым-білім өкілдері, атап айтқанда, Ленинград түркологтары және шығыстанушылар, якуттанушы Пекарский, академик Бартольд, Ольденберг және Н.Я. Марр, Владимирцов, Малов, Самойлович және оқытушы Поппе, Төрөқұлов, Навширманов, Гордлевский, Поливанов, Яковлев, Жирков, Дмитриев және т.б. лингвист-түркітанушылар баяндамашы ретінде тартылуы және қатысулары керектігін ескертеді [353].

Осы съезді өткізу үшін 1924 жылдың сәуір айынан бастап Бүкілодақтық Шығыстану ғылыми ассоциациясы (ВНАВ) комиссия мүшелерін тағайындайды.

1925 жылы 17 маусымда сайланған мүшелер Орталық атқару комитеті (ЦИК) президиумына мынадай хат жібереді: «В виду неоднократных обращений партийных, советских и научных учреждений с предложением созвать всесоюзный тюркологический съезд. Научная Ассоциация Востоковедения СССР просит разрешить таковой в г. Баку с широким представительством от тюркских народов нашего Союза» [353, 9-14]. Сөйтіп алғашқыда Мәскеуде өткізу жоспарланған съезд кейін Баку қаласына ауыстырылады.

Бұл съездің алдында, яғни 1925 жылы 15 қыркүйекте Ағамалы-Оғлының ұсынысымен Мәскеуде мәжіліс өтеді. Мәжілісте мынадай қаулы қабылданады: «Установить, что съезд созывается Научной Ассоциацией Востоковедения Союза ССР совместно с Обществом Изучения Азербайджана за 15/XII с.г. в г. Баку. Вопрос о приглашении иностранных гостей решить положительно, число их будет зависеть от средств организационного комитета по созыву съезда» [353, 12].

Әзербайжан астанасы – Баку қаласында 1926 жылғы 26 ақпанда ашылған І Түркологиялық съезд жұмысы 9 күнге созылып, оған 131 делегат (оның 70 пайызы түркі халықтарының делегаттары, қалған 30 пайызы басқа ұлттардан келген түркітанушылар) қатысады. Ағамалы-Оғлы басқаруымен өткен бұл мәжілісте қаралған негізгі мәселе әліпби мәселесі болды (Орталық Мемлекеттік мұрағат. 740-қор, 1-тізім. 3-іс.) [354].

1926 жылғы 6 наурызда І Бүкілодақтық Түркологиялық съезде жаңа түркі әліпбиі туралы төмендегідей қарар қабылданады:

1. Жаңа түркі (латын) әліпбиінің араб және реформаланған араб әліпбиінен артықшылықтары мен техникалық басымдықтарын, сонымен қатар араб әліпбиімен салыстырғанда жаңа әліпбидің үлкен мәдени тарихи және прогрессивті маңызын ескере отырып, съезд жекелеген түркі-татар республикалары мен облыстарда *жаңа әліпбиді және оны оқыту әдісін енгізу әрбір республика мен әрбір халықтың өзі ісі деп санайды* (көлбеу жазумен берген біз – С.Қ).

2. Осыған байланысты съезд Әзербайжанның және СССР⁹ облыстары мен республикаларында (Якутия, Қырғызстан, Ингушетия, Қарашай-черкес, Кабардин, Балқар, Осетия және Шешенстан) жаңа

⁹ Қысқарған атаулар сол кездегі жазылуы бойынша алынды.

әліпбиді енгізу латын негізіндегі жаңа әліпбиді Башқұртстанда, Түркіменстанда, Өзбекстанда және Адыгей-черкесс облысында енгізуге қозғау болғанын ескереді.

Аталған облыстар мен республикалардағы жаңа түркі (латын) әліпбиін енгізу жолында жасалған он кадамдарды атап өте келе және қызу қолдай отырып, съезд барлық түркі-татар және басқа да халықтарға Әзербайжанның және СССР басқа облыстары мен республикаларының тәжірибесі мен әдісін өздерінде осындай реформа жасау үшін басшылыққа алуға ұсыныс етеді (Орталық Мемлекеттік мұрағат. 81-қор, 1-тізбе, 953-іс, 149-бет, көшірме) [355, 51-52].

Бұл съезде түркі тілдес халықтардың тілі және әдеби түркі диалектілері мен тілдерін зерттеу, салыстырмалы ғылыми грамматикалар жазу, сөздіктер шығару және т.б. өзекті мәселелердің қатарына жатқызылды.

Съезде сонымен бірге ана тілін оқыту әдістемесі жайы да қаралып, осы мәселеге қатысты қарар қабылданады. Әсіресе СССР түркі халықтарының материалдық мәдениет ескерткіштерін зерттеуге баса назар аударылады.

Аталмыш съезде «түркі тілдерінің орфографиясына ең қолайлысы фонетикалық принципті қолдану, осы принциппен қатар қандай да бір деңгейде этимологиялық (морфологиялық) принцип біріктіріле қолданылуы керек» делінеді.

Съезде ғылыми терминология мәселесіне көңіл бөлініп, «терминдер белгілі бір топқа жататын, сонымен қатар басқа топтарға да жататын түркі тілдерінен алынуы, әрбір республикада тұрақты терминологиялық комиссия жұмыс істеуі, ғылыми терминдердің жалпытүркілік сөздігін шығару қажет» деп көрсетіледі. Мектеп терминологиясын қалыптастыру мәселесі де көтеріледі [355, 50-59].

1927 жылғы 24 сәуірде Мәскеу қаласында Қазақ Республикасы Студенттерінің жалпы жиналысында Н. Төреқұлов қазақ әліпбиін латын қарпіне көшіру туралы баяндама жасап, осы баяндама бойынша жасалған қарарда жаңа қазақ әліпбиінің техникалық басымдықтары және болашақтағы баспа ісінің даму, батыс техникасын ешқандай кедергісіз пайдалану мүмкіндіктері айтыла келе, Қазақ Республикасының жұмысшы, білім алып жатқан жастарына Әзербайжан, Түркіменстан, Қырғыз Республикаларынан үлгі алуға және Қазақ Халық ағарту комиссариаты алдында өзінің көзқарастарын білдіруге үндеу тасталады (Орталық Мемлекеттік мұрағат. 740-қор, 1-тізбе, 2-іс, 4-5-беттер, көшірме) [355, 68-69].

1927 жылы Қазақстанда Қызылорда қаласында жаңа әліпбиді қарайтын «ЖӘҚ» (жаңа әліпби қоғамы) деп аталатын қоғам құрылады. Қоғам мүшелігіне Н. Нұрмақов, К. Тоқтабаев, О. Жандосов, Ә. Байділдин, А. Ермеков, А. Тоғжанов, Т. Шонанов, кандидат ретінде Орманбаев пен Малдыбаев Біләл сайланады. Кейін қоғам мүшелігіне Ж. Чомбалов, Ә. Сейдалин, Т. Рысқұлов, А. Байсейітов, Ә. Байділдин, С. Мұқанов, Б. Майлин, А. Сегізбаев, Е. Алдоңғаров, Б. Байтоғаев, Шарибаев, Б. Малдыбаев, И. Бекенов, К. Арынғазиев, Беков, Нұрпейісов, Мурзин, Күнжанова, Бегалиева, Омаров, Ашим, т.б. алынады (Орталық Мемлекеттік мұрағат. 740-қор, 1-тізім. 2-іс) [356, 20].

Жаңа әліпби қоғамы мынадай жоспар бойынша жұмыс атқарады:

- 1) балаларға арналған әліпби шығару (латын графикасына негізделген жазу бойынша);
- 2) үлкендерге арналған әліпби шығару (латын графикасына негізделген жазу бойынша);
- 3) Қазақстан халқы үшін бірлестірілген әліпби жүйесін жасау;
- 4) жаңа әліпбиді қарайтын бөлімшелер ашу;
- 5) екі жинақ шығару, оның біреуі пікірталас мақалалар болса, екіншісі жаңа әліпбиді насихаттау;
- 6) басқа түркі тілдес халықтарының комитеттерімен тәжірибе алмасу;
- 7) комитет мүшелерінің ҚССР қалаларына іссапарларын жоспарлау;
- 8) мұғалімдерді жаңа әліпбимен оқыту;
- 9) өкімет басшыларына жаңа әліпбидің жағымды жақтарымен таныстыру;
- 10) Қазақстан латыншылардың құрылтайына дайындау жұмыстарын ұйымдастыру;
- 11) жаңа әліпбимен терушілерді дайындау;
- 12) жаңа әліпби шрифтерін баспаханаларға қамтамасыз ету (Орталық Мемлекеттік мұрағат. 740-қор, 1-тізім. 3-іс) [354, 7].

1927 жылғы 25 мамырда Жаңа қазақ әліпбиі Орталық комитеті төрағасының жаңа түркі әліпбиінің Қазақстандағы жай-күйі туралы баяндамасы жасалып, оның тезисінде төмендегідей тұжырымдар жасалады:

1. Қазақстанның типографиялық ісіндегі кемшіліктерді жою үшін реформаланған ескі араб жазуы төңкеріске дейін қолданымды болды.

2. Қазақстанның мәдени өмірінің тез дамуына байланысты араб жазуының жүйесі педагогикалық, техникалық және мәдени-тарихи жағынан кемшіліктері айқындалды. 1923 жылдың соңында Ташкентте, Орынборда және Мәскеуде оқитын жастар мен жұмысшылардың баспасөздегі араб әліпбиіне қарсы пікірлері ҚССР НКП Ғылыми қызметкерлердің I съезінің бағдарламасына әліпбиді қайта қарау мәселесін енгізуге итермеледі. Бұл съезге дейін де Қазақстанда қазақ әліпбиінің латын негізіндегі 3 жобасы болды Төреқұлов (Мәскеу), Мурзин (Орынбор), Досмұхамедов (Ташкент).

3. Осы мәселе бойынша НКП әліпби туралы мәселеге арналған жиындарды, пікірталастарды 1927 жылдың қыс айларында Қызылорда қаласында бастады.

4. Бұл съезден кейін латыншылар жаңа әліпби үшін күрес жолына түсті. Қызылорда қаласында «Жаңа әліпбишілер қоғамы» құрылып, Оралда губерниялық бөлімше ашылды, «Енбекші қазақ» газетінде латыншылар бұрышы ашылды, қоғамның Жарғысы жасалып, жаңа әліпби жолында жоспарлы насихат жұмысын жүргізе бастады.

5. Ленинград, Мәскеу және Ташкент қалаларында оқитын студент жастар, Жетісу және Көкшетау курстарының оқытушылары жаңа әліпбиді қолдап, ойларын айтты. Жалпы көпшілік халықтың да жаңа әліпбиге деген қарсы пиғылы байқалмайды.

6. Соңғы кездері, қысқы пікірталастар мен латыншылар жасаған баяндамалар мен жиналыстардан кейін Қазақ Үкіметі жаңа әліпбиге біршама ықылас білдіре бастады.

7. ЖӘК соңғы кездері жұмысын жандандырып, Үкіметке баспа қызметін дамыту, оқытушыларды латын әліпбиімен таныстыру курстарын оқу жоспарларына енгізу мәселесін қойды.

8. ЖӘК латын әліпбиінің негізін дайындап, мынадай қағидаларды ұсынды: 1) қазақ тілінің сингармонизм заңын қолдану, 2) бір дыбыс үшін бір таңба алу (дифтонгтер болмауы керек), 3) қазақ тілінің дыбыстарын ғана белгілейтін таңбаларды алу керек (кейбір түркі республикалары сияқты араб, парсы және т.б. дыбыстарын алмау керек), 4) жалпы қабылданған мағынасы және тұрпаты бар латын таңбалары алу, 5) мүмкіндігінше латынша емес таңбаларды алмау, орыс таңбаларын мүлде енгізбеу, 6) кейбір таңбасы жоқ дыбыстар үшін латын негізді әліпбилерден (француз, ағылшын, неміс, италия және т.б.) таңба алу, бір жолға жазылатын пішінді ғана алу керек (көлемі тек кегель бойынша ерекшеленуі керек), түркі әліпбиінің бірегейлігі ескерілуі керек, бұл жоғарыда аталған қағидағтарға қайшы келмейді.

Осы тұрғадан алғанда Комитет басқалармен салыстырғанда Төрекұловтың және Қырғызстанның әліпбиін сәтті шыққан деп санайды. (Орталық Мемлекеттік мұрағат. 740-қор, 1-тізбе, 2-іс, 5-6-беттер, көшірме) [355, 73-77].

Жаңа қазақ әліпбиі Орталық комитетінің 1927 жылғы 1 шілде мен 1 қазан арасындағы есептік баяндамасында «Комитет қаражатының болмауынан, оның тұрақты штаттық бірліктерінің жоқтығы жұмыстың табыстылығына айтарлықтай кедергі келтіріп отыр, Комитет мүшелері тегін жұмыс істейтіндіктен, негізгі қызметінен бос уақыттары ғана айналысады, оның үстіне жазғы демалыс мезгілі жұмыстың қарқындылығына әсер етіп отыр, оған жұмыстың жаңашылдығын, Комитетте әдебиеттің, полиграфиялық құралдардың жоқтығын қоссақ, Комитеттің қандай ауыр жағдайда жұмыс істеп отырғандығы айқындала түседі» делініп, осындай қиындықтарға қарамастан, Комитет атқарған жұмыстар төмендегіше көрсетіледі:

1. Жаңа қазақ әліпбиінің жобасы жасалып, бекітілді. Бұл жобаның негізіне мыналар алынды: 1) қазақ тілінің сингармонизм қағидаты, 2) қолданыстағы қазақ жазуы фонетикалық қағидатқа өте жақын; 3) таңбалардың түркі тілдерінің дыбыстарын сәйкес келуі; 4) латын таңбаларының жалпы қабылданған пішіндері мен мағынасын ерекше қажеттілік болмаса бұрмаламау; 5) латын таңбаларының бас әріптерін қолданбау (Жаңа қазақ әліпбиінің жобасы қоса беріледі). Бұл жоба барлық қазақ газеттерінде жарияланып, оны оқытудың сырттай түрі берілді.

2. Комитеттің күшімен қазақ тілінде 5 баспа табақ болатын әрқайсысы 5000 таралым екі кітапша құрастырылды. Бұл кітаптар теріліп, баспаға берілгенімен, Октябрь Революциясының 10 жылдығына арналған әдебиеттерді басуға байланысты шығуы кешеуілдеп жатыр. Кітаптың біреуі Жаңа қазақ әліпбиін қолдаған және оған қарсы пікірталастардан, ал екіншісі жаңа әліпбидің мәнін түсіндіретін және халыққа жаңа әліпбиді насихаттайтын мақалалардан тұрады.

3. Комитет ҚазМембаспамен 2 айлық жаңа әліпби бойынша терушілерді қайта даярлау курсына орналастыруға келісімшарт жасалды. Бұл курстар 6 ай бойы қызмет етіп, әр екі аптада 30 адамнан оқытып шығарады. Курстардың ашылуы шрифтердің болмауына және үй-жайды жөндеуге байланысты кешеуілдеп жатыр. Мәскеуден шрифтілер алынып, үй-жай жөнделсе салысымен, курстар ашылатын болады.

4. Комитет ересектер мен балаларға арналған әліппелер құрастыруға және қысқа қызықты әңгімелер кітапшасына келісімшарт жасасты.

5. Комитет Мәскеу қаласында НТА ВЦИК құрған Орталық курстар арқылы 6 насихаттаушы-инструктор дайындады.

6. Комитет инструкторлар мен насихатшылар даярлайтын айлық курс жұмыстарын жүргізуде. Курстарға арналған үй-жай мен жабдық даярланған.

7. Ақтөбе және Орал-Бөкей губернияларында губкомдар ұйымдастырылды.

8. Қазіргі кезде Комитет орталық және жергілікті қазақ баспа беттерінде жаңа әліпбиге байланысты мәселерді жүйелі түрде жариялап келеді (Орталық Мемлекеттік мұрағат. 740-қор, 1-тізбе, 2-іс, 24-26-беттер) [355, 77-80].

Осы жерде айта кететін бір жайт – аталмыш құжатта Жаңа қазақ әліпби Орталық комитеті СНК қаулысымен 1927 жылдың 19 қарашасында құрылды деп көрсетілген (Орталық Мемлекеттік мұрағат. 740-қор, 1-тізбе, 2-іс, 24-26-беттер) [355, 77]. Ал Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Қазақ жазуын латын графикасына көшіру туралы» алдын ала талдамалық анықтамасында мынадай мәлімет келтіріледі: 1929 жылы 7 тамызда СССР ЦИК және СССР СНК Президиумы жаңа латын негізіндегі әліпбиді енгізу туралы қаулы қабылдады.

1930 жылы Жаңа түркі әліпбиі Орталық комитеті СССР ЦИК жанындағы Бүкілодақтық жаңа әліпбиі орталық комитеті (ВЦКНА) болып қайта түзілді [357]. Осы деректерге байланысты мынадай сұрақтар туындайды: 1) сонда бұл ұйым нақты қай күні құрылған? 2) аталған күндерден бұрынғы құжаттарда неліктен осы ұйымның қызметі туралы баяндалады?

1927 жылғы 16 қазанда ҚазЦИК жанындағы Жаңа Түркі әліпбиі Орталық комитеті ғылыми кеңесінің НТА комитеті мен қоғамдарының барлық филалдарына түркі-татар халықтары арасында жаңа түркі әліпбиін тарату туралы циркулярлық үндеуінде НТА ВЦК Ғылыми кеңесі мына мәліметтерді беруді сұрайды:

1) Филалдың, комитеттің немесе қоғамның (қаланың, уездің, республиканың атауы) орналасқан жері және нақты мекенжайы.

2) Комитет және Президиум мүшелерінің аты және тегі, әлеуметтік тиістілігі.

3) НТА ашқан курстардың саны мен ұзақтығы.

4) Аудандардағы НТА жүргізу ісіндегі маңызды және оларға тән тұстар.

5) Аудандардағы НТА жүргізудің қысқаша тарихы (Орталық Мемлекеттік мұрағат. 740-қор, 1-тізбе, 2-іс, 20-бет. Түпнұсқа) [355, 80-81].

1927 жылғы Одақтық Жаңа әліпби комитетінің І пленумында түркі тілдес халықтар үшін бірыңғайланған әліпби мәселесі қозғалып, әр халықтың тілдік ерекшеліктеріне сай әліпби жүйелері салыстырылып, түзіле бастайды [358].

1928 жылғы 1 қаңтарда Ташкент қаласында өткен Одақтық Жаңа әліпби комитетінің ІІ пленумында барлық республикалар жеке бесжылдық жоспар дайындалсын деген үкім қабылданады (Орталық Мемлекеттік мұрағат. 740-қор, 1-тізім. 2-іс) [358].

1928 жылғы 23 маусымда Бүкілодақтық Жаңа түркі әліпбиі комитеті Президиумы отырысының стенографиялық есебінен үзінді көшірмеде Токжігітов жолдастың баяндамасы жасалады.

Баяндаманың қысқаша мазмұны:

Ұйымдастырушылық жұмыстар.

Жергілікті жерлерде Губисполкомдардың жанынан Комитеттер құрылды. Оның үстіне 58 адамнан тұратын еріктілер қоғамы бар, олардың 3546 мүшесі бар. Алайда бұлар нақты мәлімет емес. Ағымдағы жұмыстар үшін Халық ағарту комиссариатының аппараты пайдаланылды.

Насихаттау-түсіндіру жұмыстары.

Пікірталас мақалаларында араб әліпбиінің кемшіліктері және жаңа әліпбидің жақсы тұстары айтылды. Кейін латын әліпбиін қалдайтын мақалалар өлкелік органдарда жарияланды. Әртүрлі жиындарда ауызша баяндамалар мен дәрістер оқылды.

Жаңа әліпбимен оқыту мәселесі.

1927 жылдың екінші жартысынан бастап барлық техникумдарда оқыту басталды. Қазақ Республикасында барлығы 29 техникум бар, онда 2646 адам оқиды. Қазіргі кезде педагогикалық қызметкерлер қайта даярлықтан өтіп жатыр. Бұл курстарда 890 қазақ мұғалімдері оқиды. Бұл бүкіл Қазақстанның педагогикалық қызметкерлерінің 44%-ын құрайды.

Сауатсыздықты жою (лекбез) мектептеріне қатысты мәселе.

Қазіргі кезде олар қамтылмаған, бірақ бұл жұмыстар қысқы маусымның басынан басталады.

Баспа жұмыстарына қатысты мәселе.

Баспа жоспарын негізінен НТА ВЦК бекітті (Баяндамада жаңа әліпбимен басып шығарылған оқулықтар, мүшелік билеттер, кестелер, қималы әріптердің, саны, жұмсалған қаржы көрсетіледі).

Шрифт мәселесі.

(Баяндамада есептік кезеңде жасалған шрифтер аталады).

Бір ғана мәселе бар. Орталық баспа ҚССР-ға қабылданбаған, қажетсіз әріптерді жіберген. ҚССР-да жергілікті губерниялық типографияларда мүлде жаңа шрифт жоқ.

Әліпбидің өзі туралы.

Ең алдымен ОК 1927 жылғы 12 қыркүйекте қабылдаған қаулысында толықтай бірегейлендірілген әліпбиді негізге алды.

Мұнда үш қағидат негізге алынды:

Бірінші – ВЦК директиваларына сәйкес, бірегейлендірілген әліпбиді бұзбастан, оның жүйесін сақтау, яғни СССР-дің ұлттық түркі республикаларының барлығымен бірге біркелкі әріптерді енгізу.

Екінші – қазақ ұлттық тілінің айтылуын бұзбайтын әліпбиді қолдану.

Үшінші – арзан, құйрықсыз, ноқатсыз әріптер қолдану.

Қаржылық жағдай.

Қаржылық жағдай НТА ВЦК-ға байланысты болғандықтан, оған көп тоқталудың қажеті жоқ.

Халықтың осы реформаға қатысты көзқарасы.

Барлық білім алушылар қолдап отыр. Жекелеген жұмысшы топтардың да көзқарасы жақсы.

Мұғалімдердің арасында бастапқыда ішінара солқылдақтық байқалды. Латын шрифті қабылданғаннан кейін мұғалімдердің барлығы сауатсыз болып, жұмыссыз қалады деген өсек тарады. Алайда жаңа әліпбимен оқыту жайы түсіндірілгеннен кейін барлық мұғалімдер көзқарасымызды қолдады.

Лекбездерде оқитындарын қоспағанда шаруалар жаппай сауатсыз. Алайда олардың да жаңа әліпбиді үйренуге талабы зор.

Қожа-молдалар әрине қарсы. Олармен сөйлесу ісі алда.

Арабшыларға халық ағарту комиссариатының ғылыми кеңесіне күн сайын жаңа жобаларын әкелуде. Енді тағы бір ағым бар. Олар орыс әліпбиін ұсынушылар.

Жұмыс негізінен халықтың көп қоныстанған қалаларда жүріп жатыр. Бұл алғашқы жетістік. Алайда ауылдарды, жұмысшы аударды қамту жұмыстарымен айналысып жатырмыз.

Мектептер ұйымдастыру үшін оларға басшылар керек. Сондықтан кадр даярлау қолға алынды.

Үкіметтік комитет құрылып, мемлекеттік ұйымдарды тартылғанымен, жаңа әліпби декретпен бекітілген жоқ әлі.

Аз ұлттарға қызмет көрсету мәселесі.

Бұл істің әлі көңіл көншітпейтіні белгілі. Бұл сала бойынша әдістемелік нұсқаулар берілді (Орталық Мемлекеттік мұрағат. 740-қор, 1-тізбе, 2-іс, 59-70-беттер, көшірме) [355, 81-92].

1928 жылғы 23 маусымдағы Жаңа түркі әліпбиі Бүкілодақтық комитеті Президиумының Тоқжігітовтің «Жаңа қазақ әліпбиі ОК қызметі туралы» баяндамасы бойынша қабылдаған қарары:

1. Қазақстанда бірқатар объективті жағдайлардың болуына байланысты Жаңа Қазақ Әліпбиі ОК практикалық жұмысты кең қанат жайдыруға мүмкіндігі болмады.

Сонымен бірге НТА ВЦИК Президиумы НКА ОК жұмысының мынадай мәселелерде айтарлықтай кешеуілдегенін атап өтті:

а) орталықтағы, сондай-ақ жергілікті жерлердегі Комитет ұйымдарын рәсімдеу;

б) ерікті қоғамдар құру;

в) оқытушылар құрамын қайта даярлықтан өткізу;

г) жаңа әліпбимен баспа ісіне кірісу және т.б.

2. Қазақстандағы жұмыстарды ескере отырып

НТА ВЦИК Президиумы НКА ОК алдына төмендегідей міндеттер қояды:

а) НКА ОК жаңа әліпбидің жалпы қабылданған бірегейлендірілген жүйесін қолдану негізінде өзінің шешімін тез арада қайта қарасын;

б) 1927-28 жылдары қазақ мұғалімдерін оқытуға қажетті 100% көлемде жаңа әліпбиге үйретуге барлық күш-жігер салынсын (Орталық Мемлекеттік мұрағат. 740-қор, 1-тізбе, 2-іс, 71-бет, көшірме) [355, 92-93].

1928 жылғы 3 қыркүйектегі Қазақстан ағарту қызметкерлері одағы Орталық баскарма Президиумы отырысында Байділдиннің «Жаңа қазақ (латын) әліпбиі туралы» баяндамасы тыңдалып, осы отырыстың № 369 хаттамасынан үзінді көшірмеде мынадай қаулы қабылданады:

1. Жаңа әліпбидің сауатсыздықты жоюды тездету, оқыту тәсілдерін жетілдіру, типографиялық техниканы және, жалпы, мәдени құрылысты жақсарту және арзандату ісінде айтарлықтай маңызын ескере келе, барлық ағартушылардың осы әліпбиді қолданысқа енгізуге белсенді қатысуы қажетті деп саналсын.

2. Барлық Округтық ағарту комиссариаттары кәсіптік мәдени жұмыстар жүйесіне жаңа әліпби бойынша жұмыстарды енгізуді жергілікті жаңа әліпби комитеттерімен келісе отырып жүргізсін.

3. ДРП және қызыл бұрыштар жұмысының практикасына барлық кәсіподақ ұйымдарының мүшелерін, осы ұйымдардың мүшелігіне шақыра отырып, жаңа қазақ әліпбиін жақтаушылардың үйірмелері мен ұяшықтарын ұйымдастыру енгізілсін.

4. Жаңа әліпбиге мүшелер арасында сауатсыздықты жою бойынша үйірмелік жұмыстарды ұйымдастыруға кіріссін.

5. Кәсіподақтардың мәдени қорларынан жаңа әліпбиді насихаттау бойынша іс-шараларға қажетті қаражат бөлінсін.

6. Ай сайын немесе 2 айда бір рет қалалар мен фабрика-зауытты аудандарда латыншылардың үйірмеаралық жиналысы шақырылып, үйірмелер туралы баяндамалар тыңдалсын (Орталық Мемлекеттік мұрағат. 141-қор, 1-тізбе, 231-іс, 62-бет, Түнұсқа) [355, 93-94].

1928 жылғы 31 қазандағы Қазкрайком ВКП(б) Бюросының жаңа түркі әліпбиі туралы отырысында Байділдиннің «Жаңа қазақ (латын) әліпбиі туралы» баяндамасы тыңдалып, осы отырыстың № 78 хаттамасынан үзінді көшірмеде мынадай қаулы қабылданады:

1. Қарар жобасының негізі қабылданын. Түпкілікті редакциялау төмендегі құрамдағы комиссияға тапсырылсын:

- 1) Жандосов,
- 2) Байділдин,
- 3) Тоғжанов,
- 5) Мартыненко,
- 6) Арыкова,

7) Мырзағалиев (Орталық Мемлекеттік мұрағат. 929-қор, 3-тізбе, 1-іс, 12-бет, бекітілген көшірме) [355, 95].

1928 жылғы 12 қарашадағы Қазкрайком ВКП(б) Бюросында жаңа түркі әліпбиі туралы баяндама тыңдалып, осы баяндама бойынша төмендегідей қарар қабылданады:

1. Соңғы екі-үш жылдың ішінде өлкенің шаруашылық-мәдени өмірінің қарқынды өсуіне байланысты араб әліпбиінің үлкен кемшіліктері байқала бастады, бұл жұршылықтың алдына латын жүйесіндегі жаңа, жетілдірілген әліпбиге өту міндетін қойды.

2. Жаңа қазақ әліпбиі араб әліпбиінен барлық жағынан үлкен артықшылықтары бар. Сауатсыздықты жою қарқынын тездету, оқыту тәсілдерін жетілдіру, типографиялық техниканы жақсарту және арзандату, ана тілінде жазу машиналарын енгізу, қазақ еңбекшілерін СССР халықтарының шығыс халықтарымен және Батыспен (өйткені олардың барлығының әліпбиі латын жүйесінде құрылған) мәдени жақындастыру – осының бәрі жаңа әліпбиге өту мәселелерімен байланысты.

3. Крайком Бюросы мыналарды атап өтеді:

а) Ұзаққа созылған қарсылықтарға қарамастан, еңбекшілер – мұғалімдер, оқып жатқан жастар, комсомол және кәсіподақ ұйымдары мен мерзімді баспасөздің арқасында жаңа әліпбиді енгізу идеясы еңбекші халықтың сенімін жаулап келеді.

б) Мәселенің теориялық жағын талқылаудан практикалық мәселелеріне көшу: мұғалімдерді үйрету, әртүрлі әдебиеттер баспадан шығару, сауатсыздықты жою, барлық округтарда дерлік жаңа әліпби комитеттерін, үйірмелерін және қоғамдарын құру.

Аталған жетістіктермен қатар Крайком Бюросы төмендегідей ірі кемшіліктерді де атап өтеді:

а) Партиялық және кеңестік органдардың, әсіресе ОНО тарапынан жеткілікті басшылық жасалмағандықтан, Жаңа әліпби қозғалысы өз бетінше жүріп жатыр.

б) НКА ОК жұмысы әсіресе қозғалысты рәсімдеудің және баспаның қарқындылығының төмендігінен баяу жүріп жатыр.

в) Жаңа қазақ әліпбиі идеясын ауылдардағы еңбекшілер мен жұмысшылар арасында насихаттау баяу жүрде.

г) Әсіресе жергілікті баспасөз жаңа әліпбиге жеткілікті түрде көңіл бөліп отырған жоқ.

Жаңа әліпбиге көшу бойынша практикалық жұмыстарды жетілдіру мақсатында Крайком Бюросы:

1. ВКП(б) барлық округтық комитеттеріне ерекше көңіл бөлуі;

2. жаңа әліпбиді насихаттау жұмыстарын жетілдіру, газеттерде жаңа әліпби бөлімдерін ашу;

3. НКА ОК аппаратын және оның жергілікті органдарын тиісті қызметкерлермен нығайту;

4. ҚСССР ЦИК алдағы сессиясына жаңа әліпби мәселесін декреттеу үшін күн тәртібіне енгізу;

5. Халық ағарту комиссариаты мен Қазбаспа жаңа әліпбимен жазылған әдебиетті шығаруды көбейту және 1928-29 операциялық жыл ішінде І деңгейдегі мектептерді осы әліпбиде жазылған оқу әдебиетімен камтамасыз етуі;

6. НКА ОК ҚСССР-дегі аз ұлттардың арасында да әліпбиді жүргізу шараларын қолға алуы;

7. СНК фракциясы 1928-29 жылғы сметада жаңа әліпбиге қажетті қаражат көздеуі қажет деп санайды (Орталық Мемлекеттік мұрағат. 929-қор, 3-тізбе, 1-іс, 13, 14, 15-беттер, бекітілген көшірме) [355, 95-97].

1928 жылғы 12 қарашадағы ВЛКСМ Қазкрайком ВКП(б) Бюросының жаңа қазақ әліпбиі ОК баяндамасы бойынша қарарында «ВЛКСМ Қазақ Крайком Бюросы жаңа қазақ әліпбиін енгізу бойынша жұмыстар саяси маңызға ие, өйткені әліпбиді латынға көшіру Қазақстан еңбекшілерін жалпы СССР мәдени құрылысына қатыстыруды айтарлықтай жеңілдетеді» делініп, мыналар атап өтіледі:

1) Жаңа әліпбиге деген көзқарас жастардың және мұғалімдердің, жалпы еңбекшілердің арасында жанданып келеді. Бұл Жаңа әліпбидің жергілікті қоғамдары мен комитеттерінің жұмысының арқасы.

2) Араб әліпбиін жақтайтындар латыншылар арасында жік салып, орыс әліпбиіне көшуді ұсыну жолымен оларды бұрынғы патша миссионерлері ретінде көрсетуге ұмытылады.

ВЛКСМ Қазақ Крайком Бюросы қаулы етеді:

1) ВЛКСМ барлық губкомдар, обкомдар және ұяшықтары комсомолдар мен партияда жоқ жастар арасында жаңа әліпбиге қатысты қоғамдық пікір қалыптастыруды ұйымдастырып, шаруалар мен жұмысшылар, мұғалімдер арасында насихат жүргізуді жетілдірсін.

Насихаттау мақсатында мұғалімдер жиналыстары, партияда жоқ жастардың конференциялары, комсомолдар конференциялары, әйелдердің делегаттық жиналыстарды, пионер бастауыштары, жекелеген жолдастардың ауылдарға баруы және т.б. пайдаланылсын.

2) Барлық комсомолдық ұйымдар жаңа әліпбиді үйрену мен таратуға жергілікті қоғамдарда, комитеттерде, үйірмелерде барынша жәрдемдессін.

3) Әрбір қалалық комсомол қазақ және қазақтардан тұратын барлық комсомол активтеріне (Крайком мүшесінен бастап облыстық комитет Бюросының мүшесіне дейін) 1928 жыл ішінде жаңа әліпбимен сауатсыздығын жою міндеттелсін.

4) Орыс комсомолдары қазақ тілін жаңа әліпбимен оқу өзінің қалауы саналсын. Губкомдар мен укомдар орыс комсомолдарын әліпбиді латынға көшіру туралы, оның маңызы туралы ақпарат берсін.

5) «Лениншіл жас» газетінің редакторына газет беттерінде жаңа әліпбиді жүйелі түрде насихаттау, сырттай сабақ беру жүйесін практикадан өткізу, ұсақ нәрселерді жаңа әліпбимен басу және ерекше «Жаңа әліпби» бөлімін ашу тапсырылсын. ВЛКСМ барлық губкомдар барлық газеттерде осындай жұмыстар жүргізілсін.

6) Комитеттер мен ұяшықтар 1927-28 жылдары мектептерде жаңа әліпбиді үйрену бойынша міндетті үйірмелік жұмыстар жүргізуге қатысып, оларды қадағаласын.

7) Мектеп қабырға газеттері, сонымен бірге комсомол ұяшықтарының газеттері жаңа әліпбимен шығарылсын.

8) Губкомдар мен укомдар жаңа әліпбиді насихаттау мен үйренуді басқа да қоғамдық ұйымдармен, ең алдымен КОШЧИ одағымен, рабземлес, рабпрос және политпросветкомдармен байланыста жүргізілсін.

9) Жаңа қазақ әліпби ОК жаңа әліпбиді мемлекеттік әліпби ретінде хабарлау мақсатында ҚазЦИК-тің кезекті сессиясына күн тәртібіне енгізу мәселесіне көңіл аударсын.

10) Жаңа қазақ әліпби ОК және Халық ағарту комиссариаты жаңа әліпбиді мектепке 1928-29 оқу жылы енгізуге даярлық шараларын қолға алу қажеттігіне көңіл аударсын (Орталық Мемлекеттік мұрағат. 740-қор, 1-тізбе, 2-іс, 47-49-бет, көшірме) [355, 98-100].

1928 жылы желтоқсанның 9-12 күндері аралығында өткен Қазақстанның Жаңа әліппешілерінің өлкелік тұңғыш конференциясында Т. Шонанұлы «әліпбиді бірегейлендіру – «қоғам талабы», жаңа әліпбиге көшудің өзі ... түркі халықтарының мәдениетімен бірлесу және баспахана жұмыстарына, жазу мәшинелеріне, әріп құюға көп жеңілдік», – дей отырып, экономикалық тиімді жақтарын көрсетеді [360, 9].

1928 жылғы 18-23 желтоқсан аралығында өткен Одақтық Жаңа әліпби комитетінің III пленумында латын әліпбиіне көшу мәселесі тағы да қаралып, жаңа әліпбиге көшірілу мерзімі 2^{2/1} жылға қысқартылады, себебі бұл уақытта басқа республикалар көшіп үлгерген еді, сондықтан 1931 жылға дейін жаңа әліпбиді орнатып болсын деп қаулы шығарылады. Пленумда көтерілген мәселелер негізінен эзербайжан жазуы негізінде өзге түркі халықтарының әліпбиін бірізділендіру, бас әріп мәселесі, емле принципі, фонетикалық және морфологиялық принципті қатар ұстау деген мәселелер төңірегінде сөз қозғалады [361].

Қазақстанда латын әліпбиін қолданысқа енгізу жөнінде 1929 жылдың қаңтар айында өткен Орталық кеңес комитетінің IV сессиясының басқарушысы Ерназарұлы Елтай мен хатшысы Асылбекұлы Абдолда қабылдаған қаулыда 1930 жылдың қаңтар айына дейін латын әліпби мен араб әліпби жүйелері қатар қолданыста жүреді және мемлекеттік органдар латын қарпіне тез арада көшірілуі тиіс деген қарар қабылданады [2].

1929 жылғы 10 ақпанындағы Қазкрайком ВКП(б) Секретариатының Бүкілқазақтық латыншылар конференциясының және Жаңа түркі әліпбиі Бүкілодақтық Орталық комитетінің III пленумының қорытындысы туралы отырысында Жандосовтың баяндамасы тыңдалып, осы отырыстың № 71 хаттамасында мынадай қаулы қабылданады:

1) Коммунистік насихаттау органдарының барлығы жаңа әліпбиге өту мерзімі ҚазАССР ЦИК IV сессиясы бекіткен мерзімде орындалатындай қарқынмен және бағытпен жүргізілсін.

2) Жаңа әліпбиді енгізу жұмыстарын жүргізудің үдемелі қарқынының талаптарына сәйкес, жаппай насихаттау жұмыстарымен қатар қоғамдық, сондай-ақ мемлекеттік көтермелеу әдістері қолданылсын.

3) Барлық баспалар мен НКП мерзімді және бұқаралық әдебиетті жаңа әліпбиге көшіруді тездетіп, енді барлық оқулықтарды, оқу құралдарын және педагогикалық әдебиетті ескі жазумен басуды тоқтатын.

4) Ұйымдасқан пролетарлық жұртшылықтың әліге дейін қажетті белсенділік танытпағанын ескере келе, оны жұмысын мына бағыттар бойынша тездеуге қол жеткізілсін: а) партиялық және комсомолдық, делегаттық жиналыстар, кәсіподақ ұйымдарының, Кошчи одағының жиналыстары, сауатсыздықты жою ісі жаңа әліпбимен жүргізілсін; б) баспасөз арқылы; в) сайыстар; г) жаңа әліпбиді үйірмелерде және жеке үйрену; д) жаңа әліпбиді насихаттауды материалдық көтермелеуді ұйымдастыру; е) жаңа әліпбиді

белгіленген мерзімде меңгеру туралы ұжымдық міндеттемелер; ж) мемлекеттік мекемелер қолданыстан ескі әліпбиді шығару үшін қоғамдық әсер ету және т.б.

5) Аталған іс-шаралардың барлығы ең алдымен қалада іске асырылуға тиіс. Партиялық ұйымдар, комсомол, кәсіподақ және т.б. өздерінің мүшелерінің арасында тиісті жұмыстарды жедел ұйымдастырсын.

Партиялық, қалалық және пролетар ұйымдарға өз мүшелерін жақын арадағы алты ай ішінде өз күшімен және қаражатымен қайта оқыту міндеті жүктелсін.

ВКП(б) округтық комитеттері тиісті ұйымдарға осы директиваны практикалық түрде орындаудың формалары мен әдістері туралы шұғыл нұсқау берсін.

6) Партиялық-кеңестік активтер, мемлекеттік, кооперативтік және қоғамдық ұйымдар мен мекемелердің басшыларына жаңа әліпбиді табысты жүзеге асуу ісіне жан-жақты көмек көрсету және өздерінің сауатсыздығын мүмкіндігінше қысқа мерзімде жаңа әліпбимен жою міндеттелсін.

7) Алдағы жазда қаладан ауылдарға жаңа әліпбиді миллиондаған шаруалар арасында енгізу үшін мәдени сапар ұйымдастыру қажет, бұл үшін жұмысшыларды, оқып жатқандарды және т.б., сонымен бірге партия, комсомол және кәсіподақтар мүшелері арасынан жаңа әліпбиді белсенді жақтаушылар күшін жұмылдыру керек.

АППО-ға осы мәселе бойынша нақты ұсыныстарды қосымша даярлау тапсырылсын.

8) Қалалық барлық сауатсыздықты жою пункттері қоғамдық ұйымдар қаражаты есебінен жаңа әліпбиге көшірілсін, жұмысшы клубтары мен қалалық оқу орындары жанынан кешкі сауатсыздықты жою пункттерінің қосымша желісі жасалсын.

9) Ересектерге арналған әліппелердің болмауын және жаңа әліпбидегі бұқаралық әдебиеттің жетіспеуін, сондай-ақ жаңа әліпбимен оқыған біліктілігі жоғары оқытушылардың аздығын ескере келе, әсіресе жергілікті жерлерде «Еңбекші қазақ» және «Совстепь» газеттерінің беттерінде жаңа әліпбимен сырттай оқыту сабақтарын ұйымдастыру қажет деп саналсын, бұл үшін НКА ОК сметасы бойынша еңбекақы төленіп, тұрақты кадрлар бөлінсін.

10) Ірі кәсіпорындар жұмысшылары арасында жаңа әліпбимен сауатсыздығын жою бойынша жұмыстар жүргізу үшін қалалық активтер – жаңа әліпби жақтаушылары құрамынан НКА ОК қаражаты есебінен арнаулы адамдар іссапарға шығарылсын.

11) Қызыл әскерлер мен әскери оқудан өтіп жатқан әскери еместер арасынан жаңа әліпбиде сауатсыздықты жою бойынша екі айлық курстар ұйымдастырылсын. Бұл мақсатта қоғамдық ұйымдардың күштері мен қаражаты тартылсын.

12) НКА ОК барлық ведомстволар (пошта, телеграф және көлік), сондай-ақ кооперациялар мен қоғамдық ұйымдар бойынша қысқа мерзімде жаңа әліпбиге өтудің нақты өндірістік жоспарларын әзірлеу, олардың қаржылық негіздемесін көрсетуге қол жеткізсін (Орталық Мемлекеттік мұрағат. 929-қор, 3-тізбе, 1-іс, 22-25-беттер, бекітілген көшірме) [87, 100-103].

1930 жылғы 6-8 ақпандағы ҚАССР Халық ағарту комиссариаты Коллегиясының жаңа әліпбиді енгізуді тездету бойынша шаралар туралы отырысында Т. Шонановтың «Жаңа әліпбиді енгізуді тездету шаралары туралы» баяндамасы тыңдалып, осы отырыстың № 19 хаттамасында мынадай қаулы қабылданады:

1. НКП барлық бөлімдері мен органдары оқу-тәрбие, саяси-ағарту, ғылыми, кітапхана, баспа және кеңсе жұмыстарын Қазақстанның 10 жылдығына 100 % жаңа әліпбиге көшіру үшін жұмыс қарқынын күшейтсін. Бұл шараларды іске асыру орталық аппараттағы, сондай-ақ жергілікті жерлердегі әрбір НКП саласының басшыларына жүктелсін.

2. Главполитпросвет:

а) Қазақстанның 10 жылдығына Республиканың барлық сауатты ересек тұрғындарын жаңа әліпбиге қайта үйретсін.

б) 1 наурызға қарай араб әліпбиін ойын-сауық, көркем кәсіпорындардан, кітапханалардан, қызыл киіз үйлерден, қызыл шайханалардан және т.б. түгелдей алып тастап, жаңа әліпбиге көшірілсін, барлық іскери жазбалар, афишалар, плакаттар, лозунгтер, жазбалар, хабарландыруларды тек қана жаңа әліпбимен жазсын.

в) оқу орындары жаңа әліпбиге көшірілуіне байланысты осы жылдың 15 ақпанынан бастап, газеттерден басқа араб әліпбиіндегі әдебиетті қызыл киіз үйлерге, кітапханаларға, қызыл шайханаларға және т.б. саяси ағарту мекемелеріне жазылуды тоқтатсын.

г) 25 наурызға қарай жаңа әліпбиге көшкен СПШ, сауат ашу мектептері және т.б. дәл санын және жаңа әліпбимен оқып жатқандар санын анықтасын.

2. СНК 1930 жылғы 23 қаңтардағы қаулысының 1 және 12-тармақтарына сәйкес Главлито:

а) 1930 жылғы 15 ақпаннан бастап, газеттерден басқа араб әліпбиіндегі барлық қолжазбаларды басуға рұқсат беруді тоқтатсын;

б) газеттер редакцияларының СНК аталған қаулысының 11-тармағын орындауын қадағаласын;

в) 1930 жылдың 15 ақпанынан бастап газеттерден басқа араб қолжазбаларын басуға рұқсат беруді тоқтату туралы және газеттердің СНК 1930 жылғы 23 қаңтардағы қаулысының орындалуын сақтамауын қадағалау бойынша Оқр. ЛИТО бойынша тиісті өкім берсін.

3. Оқу секторы:

а) 20 наурызға қарай 1929 жылғы 1 қазаннан бастап барлық типтегі оқу орындарының жаңа әліпбиге көшу туралы үкімет директивасының орындалуын тексерсін;

б) осы мерзімде барлық оқу орындарының барлық ісқағаздарын, қабырға газеттерін және т.б. жаңа әліпбиге көшірсін;

в) I дәңгейдегі мектептер және жоғары типті мектептердің негізгі пәндері жаңа әліпбиге көшірілді деп санай отырып, 1930 жылдың 15 ақпанынан бастап жоғары типті мектептерге, газеттерден басқа араб әліпбиіндегі оқулықтар мен басқа да әдебиеттерді жазып алуды тоқтатсын; араб әліпбиіндегі бұрын жазылып алынған оқулықтарды оларды жаңасына ауыстырғанға дейін оқу құралы ретінде пайдалануға рұқсат етсін;

г) 1 наурызға қарай жаңа әліпбиге көшкен мектептер мен барлық типтегі курстардың дәл санын және жаңа әліпбимен оқып жатқан курсанттардың санын анықтасын.

4. Ұйымдастыру бөлімі жергілікті комитеттермен бірлесе отырып, 2 апталық мерзімде НКП және ОНО аппараттарының барлық ісқағаздарын жаңа әліпбиге тез көшірудің нақты жоспарын ұсынсын және барлық ОНО-ларға жаңа әліпби бойынша жұмыстарды күшейту туралы өкім берсін және оның инспекторлық жұмыстарының жоспары көрсетілсін.

5. Қазбаспа:

а) 1930 жылғы 15 ақпаннан бастап Қазбаспа және оның тапсырысшыларының барлық мерзімді және мерзімді емес басылымдарын араб әліпбиінде шығаруды тоқтатсын;

б) ВЦИК НТА 4 Пленумына барлық қолжазбаларды жаңа әліпбимен шығарсын, баспаға берілген қолжазбалар және олардың тізімі бір апталық мерзімде осы тармақты Қазбаспа орындауын бақылау үшін НМС-ке тапсырсын;

г) Қазақстанның 10 жылдығына қарай 1 және 2 деңгейлі ұйғыр мектептерінің алғашқы топтарының барлық мектептерін және орыс тілінде оқытатын 7 жылдық мектептерді жаңа әліпбидегі оқулықтармен және оқу құралдарымен толықтай қамтамасыз етсін;

д) Ана тіліндегі оқулықтардың жаңа әліпбиімен дер кезінде басылуына ерекше назар аударсын;

е) Кітаптарды тез басып шығару үшін типографияға берілетін қолжазбалар жаңа әліпбиімен машинамен басылған күйінде берілсін.

6. НМС:

а) Бір апталық мерзім ішінде Қазбаспаға өзгерістермен немесе өзгеріссіз қайта басылып шығарылатыны, қандай авторлардан аударылатыны көрсетіліп, оқулықтар мен оқу құралдарының стандартты тізімін берсін.

б) Қолжазбаларды, түсетін оқулықтарды қарауды тездетсін, бір қолжазбаны қараушы қызметкерге күніне 2 баспа табақ қолжазба қарау, ал түпкілікті қайта редакциялау үшін күніне бір баспа табақ нормасын бекітсін.

в) Оликов жолдаспен бірге оқулықтарды басып шығару қаражатын қамтамасыз етсін.

г) 1930 жылы жаңа әліпбиімен жалпы қолданылатын орысша-қазақша сөздік шығаруды қамтамасыз етсін.

7. Аз ұлттар бөлімі:

а) 20 наурызға қарай жаңа әліпбиге көшкен және көшпеген шығыс аз ұлттар мектептерінің және оларда оқушылардың санын анықтасын;

б) 1930 жылы шығыс аз ұлттар мектептерін жаңа әліпбидегі оқулықтармен толықтай қамтамасыз ету шараларын қолға алсын;

в) жерлігікті жерлерге олардағы шығыс аз ұлттар мектептерінің барлығын 1929-1930 оқу жылы толықтай жаңа әліпбиге көшіруге үкім шығарсын.

8. НКП атынан және кәсіподақ атынан қызметкерлердің білімін тексеруді күшейту және оны ақпан айында аяқтау туралы қатаң телеграфтық өкім берілсін.

9. Қоғамдық ұйымдар алдына олардың жаңа әліпбиді енгізу жұмыстарына және полиграфияда жаңа әліпбиімен өндірісті көтеруге көңіл бөлу міндеті қойылсын.

10. СССР ЦИК және СНК 1920 жылғы 7 қаңтардағы қаулысына және СНК 1930 жылғы 23 қаңтардағы қаулысына сәйкес Мәскеу қаласындағы Өкілдікке Орталық баспаның қазақ тіліндегі және Қазақстанның шығыс аз ұлттары тіліндегі әдебиеттерді араб әліпбиінде қабылдау мен басып шығаруды және араб әліпбиіндегі әдебиеттерді, балысымдарды Қазақстанға жіберуді дереу тоқтатуға қол жеткізу тапсырылсын.

11. НКА ОК-дан Жаңа Қарақалпақ Комитетімен жұмыс істеу басшылығын күшейту және Қазбаспаға НМС-пен бірге жаңа қарақалпақ әліпбиінде оқлықтар құрастыру мен оқулықтар құрастырушылар кадрын

жасақтау бойынша жұмыстарды ұйымдастырсын (Орталық Мемлекеттік мұрағат . 81-қор, 1-тізбе, 1440-іс, 174, 175, 176-бет) [87, 106-109].

Қазақстанда латын әліпбиіне көшуге қатысты құжаттарға (1924-1930 жж.) шолу жасай келе, төмендегідей түйін жасаймыз:

1. Қазақстанда латын әліпбиіне көшу процесіне I Түркологиялық съезд маңызды рөл атқарды. Бұл съезде жаңа түркі әліпбиі туралы қарарда «жаңа әліпбиді және оны оқыту әдісін енгізу әрбір республика мен әрбір халықтың өзі ісі» деп саналады. Сонымен қатар түркі тілдес халықтардың тілі және әдебиетін зерттеу, салыстырмалы ғылыми грамматикалар жазу, сөздіктер шығару, ана тілін оқыту әдістемесі, түркі халықтарының материалдық мәдениет ескерткіштерін зерттеу, орфографиясы, терминология мәселесі де көтеріледі.

2. Қазақ әліпбиін латын қарпіне көшіру мәселесіне әртүрлі әлеуметтік ұйымдар әртүрлі жиындар, басқосулар өткізіледі.

3. «Жаңа қазақ әліпбиі» қоғамы құрылып, оның жарғысы, жұмыс жоспары бекітіледі. Әртүрлі жиындарда осы Қоғам қызметінің жалпы мәселелері (ұйымдастырушылық, насихаттау-түсіндіру жұмыстары, жаңа әліпбимен оқыту, сауатсыздықты жою, баспа, шрифт, қаржылық жағдайы, халықтың осы реформаға қатысты көзқарасы, аз ұлттарға қызмет көрсету), жетістіктері, кемшін тұстары, жалпы атқарылған жұмыстар туралы тезистер, есептер жасалады.

4. ЖКЭ латын әліпбиінің негізіне мынадай қағидаларды алуды ұсынады: 1) қазақ тілінің сингармонизм заңын қолдану, 2) бір дыбыс үшін бір таңба алу (дифтонгтер болмауы керек), 3) қазақ тілінің дыбыстарын ғана белгілейтін таңбаларды алу (кейбір түркі республикалары сияқты араб, парсы және т.б. дыбыстарын алмау), 4) жалпы қабылданған мағынасы және тұрпааты бар латын таңбалары алу, 5) мүмкіндігінше, латынша емес таңбаларды алмау, орыс таңбаларын мүлде енгізбеу, 6) кейбір таңбасы жоқ дыбыстар үшін латын негізді әліпбилерден (француз, ағылшын, неміс, италия және т.б.) таңбал алу, бір жолға жазылатын пішінді ғана алу (көлемі тек кегель бойынша ерекшеленуі керек); түркі әліпбиінің бірегейлігін ескеру.

5. Кейбір құжаттарда жаңа әліпбиге көшудің талаптары (нақты мерзімдері, қаржылық негізі және т.б.) көрсетіліп, тиісті органдарға нақты міндеттер (оның ішінде әртүрлі мәселелерге байланысты қоғамдық ұйымдардың күші мен қаржысын пайдалану) жүктеледі.

5.2 XX ғасырдың басындағы мектеп оқулықтарының тұжырымдамалық негіздері

5.2.1 Елдес Омарұлы оқулықтарының ғылыми-практикалық маңызы

Елдес Омарұлы есімін біз алғаш филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрсынбек Кәкішұлы дәрістерінде тыңдадық. Содан жоғары курстарда оқып жүргенде бұл есімді емес-емес профессор Рымғали Нұрғали дәрістерінен естідік. Рымғали ағай дәптерімізді жапқызып, қаламсабымызды қойғызып, Алаш арыстары туралы ұзақ дәрістер оқып беруші еді. Бұл дәрістер оқылған уақытта арыстар әлі ақталмаған-ды.

Кейінгі буынға «алаш азаматтары», «алаш арыстары», «алаш қайраткерлері», «алаш зиялылары» деген терім сөз қалыптастыртқан ғалымдардың еңбектері қазіргі күнде жарыққа шықты, азды-көпті тиражбен басылып жатыр. Ел бағалады, кейінгі ұрпақ естіді, білді, түсінді, ақ пен қараны айырды. Алаш арыстарының қоғам үшін, ұлт үшін еткен еселі еңбектері мен іргелі ғылыми еңбектері толықтай халқымен қауышты. Енді алда тұрған ұлы міндеттің бірі ұлты үшін жанын құрбандыққа шалған асылдарымыздың ғылыми еңбектерін зерделеу, зерттеу, қажетіне жарату болмақ керек.

Алаш қайраткерлерінің еңбектерінің өзгеше бір ерекшелігі бар: уақыт пен кеңістік ұғымы – дүнияуи болмыстың өмір сүру қажеттілігінің маңызды алғы шарты десек, кеңістік табиғатта шындық ретінде өмір сүріп, ал уақыт – адам баласының санасындағы сандық параметр екенін еске алсақ, алаш қайраткерлерінің еселі еңбегі уақыт-таразыдан асып өтіп, бүгінгі қазақ елінің тәуелсіздік алған кеңістігінде де өзінің өзектілігін алға тартып отыр. Мұның сыры неде дейсіз ғой? Бұл әсте, алаш зиялыларының зерттеу еңбектерінің саусақтан сорып жасалған емес, таза ғылыми негізді, жүйелі болуымен, қоғамдағы зәру мәселелерді (ал қоғамдағы басты мәселелер формасын өзгертіп әр уақыт мөлшерінде қайталанып отыратыны табиғи заңдылық екен) шешуге арналғанымен, кез келген ғылыми мәселеде ұлттық мүддені бастапқы әрі негізгі мәселе ретінде бағалауымен, әрбір істе зиялылық таныта алуымен байланысты болса керек.

Бұлай деуіміздің мәнісі алаш қайраткерлерінің XX ғасыр басындағы жазған ғылыми еңбектері мен әлеуметтік мәселелер бойынша жазған жазбалары өз өзектілігін жоғалтпай, қазіргі ғалымдар шешуін таба алмай отырған көптеген бүгінгі күннің қаумалаған мәселелерінің жауабын тап басып, дәл айтып бергені шындық. Ендігі мәселе: осы ғалымдар еңбектерін теориялық тұрғыдан терең зерделеп, байыбына бару, тетікті мәселелердің шешімін анықтайтын жолдарын байсалды түрде саралау.

Елдес Омарұлы еңбектері бірнеше бағытта жазылған екен. Бұл мақалада біз ғалымның физика, геометрия, жер туралы т.б. сала бойынша жазған еңбектерін емес, тек қазақ тілінің теориясы мен практикасы бағытында жазған еңбектерін сипаттауды жөн көреміз.

Елдес Омарұлының тіл білімі саласындағы ғылыми еңбектерін былайша топтастыруға болар еді:

1. Грамматологиялық зерттеулер. Яғни ғалым XX ғасыр басындағы қоғамға бірнеше рет өзгертіліп ұсынылған жазулардың басы-қасында болып, жазу мәселесіне қатысты өз ғылыми пікірін білдірген; Елдес Омарұлы Ақымет Байтұрсынұлынан кейінгі қазақ грамматологиясының теориялық та, практикалық та негізін қалаушылардың бірі ретінде танылуы тиіс.

2. Қазақ тілінің дыбыстық жүйесі.

3. Тілдің басты теориялық ұғымдарын жүйелеуі; жалпы тіл біліміндегі ілім негізінде жасалған теориялық қағидалар.

4. Лексикология саласына қатысты: Өлшем мәнді бірліктерге қатысты ғылыми ойлары мен терминологияға қатысты зерттеу мақалалары.

5. Морфологиялық зерттеулері.

6. Синтаксис туралы ғылыми зерттеуі.

Елдес Омарұлының үш томдық шығармалар жинағын «Алашорда» қоғамдық қоры 2018 жылы Астанадан *ҚР Мәдениет және спорт министрлігі «Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату, қазақстандық мәдени мұраны сақтау, зерделеу мен насихаттау және мұрағат ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып алу, басып шығару және тарату» кіші бағдарламасы бойынша шығарды. Жауапты редакторлары -филология ғылымдарының докторы О. Жұбаева, Ә.Ахмет; сондай-ақ, Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі Тілдерді дамыту және қоғамдық-саяси жұмыс комитетінің тапсырысы бойынша «Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған бағдарламасы» аясында филология ғылымдарының докторы, профессор З.Ахметжанованың жауапты редакторлығымен Елдес Омарұлы шығармаларын Алматыдан «Лұғат» қоғамдық қоры шығарды [362].*

Бұл басылымдардың жазуында бірқыздыру өзгешелік бар екені бірден көзге түседі. Алматы нұсқасында (Түсініктерін жазып, құрастырушы – Е. Маралбек) «Синтаксис жаттықтырғыш» (Орталау мектеп пен орта мектептің 7-8 кластарына арналған) деп беріліп, «*Бастауыш пен баяндауыш*» деген тараушада «*баяндауыш*», «*Мұны мына пормаға [форма – құр.] келтіріп жазу керек*» сөйлемінде «жазу», Жиырма алтыдамын сипатында берілген.

Ал Астана нұсқасында құрастырушылар барынша авторлық қолданысты барынша қаз-қалпында беруге ұмтылғаны аңғарылады. *Сөйлемнің басты екі мүшесі – баяндауыш пен бастауыш. Біреудің (біре-менің) не істегені, кәйткені, кім (не) екені, қандай екенін көрсететін сөз – сөйлемнің баяндауышы болады. Мұны мына пормаға келтіріп жазу керек. Жыйырма алтыдамын. Тұуысқандарың бар ма? Сәбіт т.б.*

Бұл қазіргі кезде принципті мәселе болып отырғаны белгілі.

Елдес Омарұлы еңбектерінің басты өзектілігі ретінде мынадай тұжырымдарын келтіреміз:

1. Тілдің әлеуметтік орны мен маңызы туралы: «Қазақша жазу жайы» атты мақалада *«Оқығандарымыздың қазақ тілін, қазақша жазуы керек қылатындары санаулы. Бұлардың көбі қазақ тілін шұғылданып тексерген емес, тек анда-санда басқа жұмыстардан қолы босаған кезде ғана ермек қылады. Бұлардың қазақ тілін керек қылуы бекзада, байлардың бұқараға жаны ашығаны сықылды, Лонд Жорждың бұқарашылдығы сықылды. Бұл сын әсіресе орысша оқығандарға дәл келеді. Орысша оқығандардың көбі орыс тілін жақсы біледі. Орысша сөйлей білуі артықшылық деп түсінеді, қазақ тілін менсінбейді»* [362, 110].

«Қазақ тілі ермек емес, ғылым жөнімен тексеруге жарайтын тіл. Қазақ тілінің өзіне ғана меншікті қасиеттері бар, заңдары бар, өзгеше дыбыстары бар» [362, 111].

Дұрысында тілдің дағдылы өзгерісі мен айналы өзгерісінің жігін табиғат өзгерісіндей айқындап ашу қиын. Табиғаттың айналы өзгерісі де, табиғаттың негізгі заңынша болатын. Табиғаттың негізгі заңына сәйкес тілдің негізгі заңы – сақтық заңы. Тіл сақтық заңына бағынып, өзінің дербес заңдарын, өзіне гәнә меншікті негізгі сырларын жоғалтпай, аман сақтау жолымен басқа тілдермен қатысып, өңін бұзып жібермей, өзге тілдерден өзгеше, өзіне гәнә меншікті түрге түсу бағытымен өзгереді. Тілдің сақтық заңы жан-жануарлардың тұрмыс тартысы мен табиғат талғауына түсіп, бірінен-бірінің басқалануы сықылды. Тілдің айналы өзгерісі де сол сақтық заңына бағынады. Тіл айналы өзгеріске түсіп, ағылшынның жүйрігіне өңделіп шығуы да мүмкін, шолақ тұмсық көгершінге ұсап өңделуі де мүмкін. Қалай өзгергенде де бір халықтың тілі екінші халықтың тілі болып, арасындағы жігі жоғалып өзгермейді, басқа тілден басқаланып өзгереді.

2. Тіл тарихылығы мен халықтығы туралы қағидалы пікір.

«Тілдің заңы мынадай, бұқараның сөзі дұрыс емес, сөздің түрін тілдің заңына келтіріп түзейміз» деу қата. Олай болған күнде бұқараның тіліне қарсы заң дегеніміз – тілдің заңы емес, тек оймен жорып

шығарған заң болады. Тілдің заңының тетігі – жалпы бұқараның аузындағы тіл, оны елемей ойдан шығарған заң – заң емес, жазуды ондай заңға сүйеудің жөні жоқ.

Мәдениетті ел өнерді, табиғатты өздеріне икемдеп, сыртқы түрлерін өз ыңғайларына қарап өзгертіп алады. Біз сияқты мәдениетсіз бейшара елдер оны білмейді. Өнерді, мәдениетті, техниканы өз тұрмысына ыңғайландырып, өзгертіп алудың орнына өнерге, табиғатқа өлшеп, өздерін өзгертеміз деп әуреленеді. Егер бұлай болса, бара-бара қазақтың тілін де өзгертеміз дер. Бұл өнерден, табиғаттан тұрмыс өлшеуімен пайдалана білмегендік, ескішілдік. Біз мәдениетті қазақтың салт-санасына, тұрмысына үйлестіріп, өнерді, техниканы өзімізге жакындатайық. Қөзімізді жұмып, өзімізше жүре бермейік. Бұған көнбеушілік, тағы да айтамын, баяғы ескішілдік әдеті болады.

1927 жылдың 28-29 сәуірінде ташкент қаласында өткен әріп мәселесі туралы айтыстағы сөзінен.

3. Буын туралы пікірі: «Жүсіпбек «сұу» деген сөздің аяғындағы «ұ» мен «у»-ды орыстың «у» сықылды бір дыбыс деп, оны «у» әрпімен белгілемекші. «Оқыу» деген сөздің аяғындағы «ы» мен «у»-ды да бір дыбыс деп, оны да «у» әрпімен белгілемекші. «Сұу»-ды «су» деп жазып, «сұуы» деген сөзді «суы» деп, «жазыуы» деген сөзді «жазуы» деп жазбақшы. Жүсіпбектің айтып үлгере алмаған жазбасынша: «сыйы» деген сөз «сиы» болып, «мыйы» деген «миы» болып жазылуға керек. Бұл «суы», «жазуы», «сиы», «миы» деген сөздерді Жүсіпбек «су-ы», «жазу-ы», «си-ы», «ми-ы» деп буындайды. Мұның аты – буынсыз жерге пышақ салған. Олай болғанда, «жазуы» деген сөзді «жаз-у-ы» деп буындауға да болса керек. Бірақ қазақ баласы қазақ сөзін олай буындай алмайды. Буындаудың да жолы бар. Сөздің қатар екі буынының бұрын айтылатынын алғашқы буын деп, артынан айтылатынын жалғас буын десек, *алғашқы буын* бітеу йә тұйық болғанда (соңғы дыбысы дауыссыз болғанда), оған *жалғас буын* дауысты дыбыспен бастала алмайды. «Жас» деген бітеу буынға дауысты дыбыспен басталатын «ар»-ды қоссақ, «жасар» болады. «Жасар-ды» «жас-ар» деп буындауға болмайды, «жа-сар» деп ғана буындауға болады [362, 115].

4. Үндестік заңы туралы. Қазақ тілінде үндестік заңы бар. Қазақ тілінде үндестік заңына келмейтін сөздер де жоқ емес, соны айтып үндестік заңына қарсы болып жүрген азаматтарымыз да бар. Үндестік заңына келмейтін сөздердің бәрі де қазақтың өз сөзі емес, қазақ тіліне кіріп кеткен жат сөздер. Үндестік заңына келмейтін қазақша сөз түрі – жалғыз-ақ «-нікі» (-дікі, -тікі)-мен жалғанып айтылатын түр. Қазақ тілінде үндестік заңы бар екеніне осы «-нікі»-ден басқа қарсы дәлел жоқ. Дұрысында, ешбір тілде де тастай қатқан тұрлаулы заң болмайды, бір заңның күшімен екінші заңға бағынбай кететін сөз түрлері болмай қалмайды. Ондай заңға келмейтін бірен-саран сөз түрлерінен ол заңды жоққа шығару, я ол заң жоғалуға бет алған деп жору қата. Қазақ тілінде үндестік заңы бар екені рас болса, қазақ тіліне кіргізген жат сөздердің бәрін де сол заңға келтіріп алу керек, сөздің ішіндегі дыбыстарының бәрін де бірінғай жіңішкертіп, я бәрін де жуандатып алу керек. (Қазақша пән сөздер. 223-бет)

5. Жазу жүйесі туралы: «Біздің жазуымыз дыбыс жүйесінше. Бірақ қазақша жазу олай дыбыс жүйесінше болғаннан қиындамайды, қайта оңайланады. Қазақша сөздер өзгергенде түбірімен қопарылып өзгермейді, бір түбірге түрлі жалғау, жұрнақтар жалғанып өзгереді, – сондықтан біздің дыбыс жүйесіне келтіріп жазған сөздеріміз түбірлерінен басқаша болып шықпайды». 1924 жылы 12-18-маусымда Орынбор қаласында өткен «Қазақ білімпаздарының тұңғыш сійезіндегі» жазу ережелері тақырыпты баяндамасынан.

6. Кірме дыбыстар туралы. Қазақ тіліне жат сөздерді кіргізгенде, оның жат дыбыстарын бұзбай кіргізуге болмайды; жат дыбысқа жалпы бұқараның тілі келмейді де, ішінде жат дыбысы бар жат сөз жалпыға жат болып қала береді; сөйте келе қазақша әдебиет тілі бұқараның тілінен мүлде басқаланып, қат танитұн бұқара біздің жазған сөзімізге түсінбейтін болады.

7. У мен и ға қатысты пікір. Біздің «ұу», «ыу», «йй» болып бір дауысты дыбыс пен бір дауыссыз дыбыстың тізілгенінен болған сөз буынын орыстың ұзын «у»-ы мен ұзын «и»-не ұқсатып екі дыбысты бір әріппен жазуды қолайлаушылар бар. Бірсыпыра азаматтарымыздың бұл үшін ұсынып жүрген жобасы: «у» мен «йй» дауысты дыбыстардан соң жарты дауысты делінсін де, дауыссыз дыбыстардан соң дауысты делініп, орыстың дауысты «у» мен «и»-інше оқылсын деген жоба. Бұл жобаны ұсынушылар оның дыбыс жүйесінше қыйсынсыз екені мен таласпайды, тек: солай болса жазу жеңілденеді дейді. Дұрысында бұл жоба жеңілдік жағынан да қыйсынды бола қоймайды.

«Латын» әліпбиінде дауысты «ы» мен «ғ»-ға арналған әріптері жоқ, тілінде «сұуат», «тйуі» сықылды сөздердің де болмауы мүмкін, сондықтан латынның «йй» мен «уу» тақырыпты ережесі бізге үлгі бола алмайды.

«Сұу», «жазыу», «бйй», «кйй» сықылды сөздердің аяғындағы дыбыстары орыстың дауысты ұзын «уу» мен «и»-не ұсап естілетүні рас. Бірақ бұл сөздерге дауысты дыбыспен басталатұн жалғау, жұрнақтар жалғасақ: бітеу буындағы дауысты «ұ», «ы»-лар ашық буынға келіп дауыссыз «уу», «и»-лардан айырылып шығады: «сұуат», «жазыуы», «бййіміз», «кййады» деген сөздер де дауысты «ұу» мен «ы»-да, олардан соңғы дауыссыз «уу» мен «йй»-да анық естіледі. Орыстың дауысты «уу» мен «и»-не ұсап естілетұн қазақша дыбыстардың бәрі де осылай, – сөзге жалғау, жұрнақтар жалғағанда ішіндегі дауысты дыбысы мен

дауыссыз «у», «й»-лері бірінен бірі айырылып шығады, – тұйық буында көмескіленіп естілетін дауысты «ұ» мен «ы» буын ашылғанда анық естіледі.

8. Терім сөздер туралы. Пән сөзі өз тілімізден таба алмаған күнде, Еуропа қолданған латынша пән сөздерді алуға болады. Бірақ ондай жат сөздерді алғанда, оны тіліміздің заңына келтіріп өзгертіп алу керек. Өйткені жат сөздің асыл түрін бұзбай алсақ, ондай сөзге қазақтың тілі келмейтін болады жана қазақ тілінің заңына келмеген сөзді, оған қазақша жұрнақ, жалғаулар жалғап өзгертуге де болмайды. Ондай сөз қазақ тіліне қазақтың өз сөзіндей болып сіңісе де алмайды, бір түрлі ерсі сөз болып қалады.

9. Кірме сөздер туралы. Қазақ тіліне кірген жат сөздер түбір сөз есебінде алынып, қазақ тілінің заңдарынша өзгертін болуға тиіс. Жат сөзді жат жұрнағымен алуға болмайды; жұрнағымен кірген сөз болса, оның сол жұрнақты түрін түбірге балап алу керек. Пән сөзі тақырыпты негізгі жолымыз: оның қазаққа, жалпы бұқараға түсінікті болуы, қала берді: тіліне жеңіл болып, құлағына ерсі болмауы.

10. Ғалым қаламынан шыққан «Синтаксис жаттықтырғышы» атты оқу құралының жазылу сипаты мен грамматикалық құрылымда түсіндіруінің өзіндік ерекшелігі бар. Мұнда ғалымның қазір біз үшін өзекті әрі ғылыми жаңалық болып жүрген функционалдық принципі бар. Мәселен, *Барыс септеулі айқындауыштар мен шығыс септеулі айқындауыштар жалпыша барыс-шығыстық септес делінеді. Мағына жағынан бұлардың түр-түрі тым көп. Бірақ іріктеп таптастырғанда 4 айырұға болады: 1) мекен-мезгіл септес, 2) себеп-мақсат септес, 3) сүбйіекті-обйіекті, 4) жай обйіекті. 1) Қыймыл мәнді етістіктердің жетегіне еріп қай жерге? қай жерден? қайдан? деген сұрауларға жауап ретінде мекен септес болады. («Тауға шықты. Таудан асты. Таудан түсті. Қолына жабысты. Қолынан ұстады».) Істелетін амалдың басталатын уақытын, не бітетін уақытын, не болмаса істеліп болғаныша өтетін уақытты көрсетеді – мезгіл септес болады. («Қызыл іңірден ұйқыға кірді») – деп талдануы грамматикалық тұлғаның жеке өзін сипаттау емес, оның контекстегі қызметі мен мағынасын саралап барып, семантикалық-функционалдық тұрғыдан таразылау деп түсінеміз. Бұл өз алдына жеке зерттеуді қажет ететін тақырып.*

Қорыта айтқанда, алаш зиялыларының тіл туралы таласты пікірлері, ең алдымен зиялылыққа негізделіп, ұлт тілінің болашағын айқындауда маңызды рөл атқарған және әлі де осы пікірлер өзінің өзектілігін жоймай келеді.

5.2.2 Елдес Омаров еңбектеріндегі морфологиялық тәсілмен жасалған терминдер

Ғалымның қазақ сөзін ғылым тілінде емін-еркін қолданып, шеттілдік атауларды қазақша сөйлетуінің сырына үңілерден бұрын, тіл ғалымдары тарапынан қазірге дейін мойындалған терминжасам тәсілдері туралы айтып өтудің орны бар.

Терминдерді ұлт тілінің өз лексикалық қорынан алып, мағынасына қарай терминдік жүк артып пайдалануға немесе өзге халықтардың тілдерінен дайын қалпында қабылдап қолдануға болады. Сонымен қатар әр тілдің сөз жасау жолдары, тәсілдері бар. Өзге тілдерден дайын атауларды алмай ұлт тілінде термин жасау кезінде осы тәсілдер пайдаланылады. Кезінде ұлт тілінде термин жасаған ұлт зиялыларының тілді жақсы білуімен қатар, тілдің заңдылықтары мен сөзжасам тәсілдерінен хабары мол болғанын байқауға болады. Оған Ахмет Байтұрсынұлының, Елдес Омарұлының, Нәзір Төрөкұлұлының, Мағжан Жұмабайұлының, Жүсіпбек Аймауытұлының, Халел Досмұхамедұлының, Жұмахан Күдериннің, Сұлтанбек Қожанұлының, Телжан Шонанұлының т.б. өткен ғасыр басындағы қазақтың ғылым тілінің қалыптасуына ат салысқан алаш азаматтарының жасаған терминдері мен жазған еңбектері дәлел бола алады [362, 38]. «Қазақ терминологиясы» атты кесек еңбегінде Ш.Құрманбайұлы оысылай дейді. Ғалымның бұл сөзіндегі өзекті ой XX ғасырда терминжасамда қолтаңбасы бар ұлт көшбасшыларының тілді жақсы білуімен қатар, тілдің заңдылықтары мен сөзжасам тәсілдерінен хабары мол болғаны туралы болып отыр. Қазақ тілінің қаймағы солғындай қоймаған кезеңде өмір сүрген, күркешеден күллі әлемге көтерілген Алаш қайраткерлерінің қазақы сөздік қоры мәйекті болды. Және қазақ тіл білімін қалыптастырушы Е.Омаровтың шешендігі жазған әрбір мақаласынан көрініп тұрса, ғалымды қарымды терминші етіп шығарған оның ана тіліміздің сөзжасам тәсілдеріне жүйріктігі еді. Одан кейін ғалым орыс, неміс, татар, башқұрт тілдерін жақсы білетін. Сондықтан да, Е.Омаров пән сөздерін мүмкіндігінше қазақ тілінен жаңаша сөз жасап отырғаны оқулықтарынан анық байқалады.

Термин жасаушы, терминдер сөздігін түзуші маман өзі атауын жасап отырған тілді жетік білуімен қатар, оның сөзжасам, терминжасам тәсілдерін де білуге тиіс. Онсыз ол ұлт тілін іске қосып, оның мүмкіндіктерін термин жасау барысында ұтымды пайдалана алмайды. Тіл білімінде, терминтануда ғалымдар терминжасам тәсілдерін түрліше жіктейді. Бірқатар ғалымдар терминжасам (терминообразование) тәсілдерінің бәрінің басын біріктіріп, термин шығармашылығы (терминотворчество) деп атайды. Біз осы пікірдегі ғалымдарды қолдаймыз. Олай жіктейтіндер үшін терминжасам терминдену мен терминалмасудан өзге морфологиялық, синтаксистік және морфология-синтаксистік тәсілдердің жиынтығынан тұратын термин шығармашылығының бір ғана тәсілі [362, 39].

Е.Омаровтың еңбектерінде терминжасамға бүгінгі қазақ тілінде тұрақтанған сөзжасамдық тәсілдер түгелдей пайдаланылған. Бір сөзбен айтқанда ғалым еңбектерінде кездесетін терминдерді синтетикалық тәсілмен, аналитикалық жолмен, лексика-семантикалық жолмен жасалған терминдер сондай-ақ, баламасы табылмаған, қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына бейімделген терминдер деп жіктеуге болады. Төменде біз «Пішіндеме» мен «Физикадағы» және басқа кітаптарындағы терминдерді осы аталған тәсілдер бойынша бөліп қарастырамыз.

Қазақ тіліндегі сөзжасамның тәсілдері мен жолдары ішіндегі ең өнімділерінің бірі – қосымшалар арқылы сөз жасау тәсілі. Сөзжасамның бұл түрін тіл білімінде синтетикалық тәсіл немесе морфологиялық тәсіл деп атайды. Жалпы жалғамалы тілдерде синтетикалық тәсіл туынды сөздерді жасаудың ең негізгі, өнімді тәсілдерінің қатарына кіреді. Ғалым мұраға қалдырған аса көп терминдерінде ана тіліміздің осы қасиетін пайдаланғаны байқалады. Ал 1924 жылғы білімпаздар съезінде сөйлеген сөзінде Е.Омаров жат тілден жұрнақ қабылдауға болмайтынын ескертеді. «Қазақша пән сөздер» атты баяндамасында Е.Омаров: «Қазақ тіліне жат сөздерді кіргізгенде, оның жат дыбыстарын бұзбай кіргізуге болмайды; жат дыбысқа жалпы бұқараның тілі келмейді де ішінде жат дыбыс бар жат сөз жалпыға жат болып қала береді; сөйте келе қазақша әдебиет тілі бұқараның тілінен мүлде басқаланып, қат танитұн бұқара біздің жазған сөзімізге түсінбейтін болады. Ол болмай, ойда жоқ бір керемет себептер болып, бұқара оқығандардан қалыспай, жат сөздерді жат дыбыстармен бұлжытпай айта алатұн болып кетсе,– қазақтың тілі бұзылады. Мұның қайсысы болғанда да жақсы болмайды»,– дейді [363] Зерделеп қарар болсақ, ғалымның бұл ұсынысы өте өзекті мәселені меңзеп отыр. Қандайда бір тілдің ұзақ ғасырлар даму барысында, ішкі-сыртқы себептерден лексикалық қоры қанша өзгергенімен, жұрнақтар ұзақ уақытқа дейін тұрақты болатыны белгілі. Ал бөтен тілдің атауларын қойғанда, егер ол тілдің жұрнақтары тілге сіңетін болса, тілдің заңдылығын бүлдіретінін ғалым Е.Омаров жақсы түсінгені байқалады. Егер заманы ырық беріп, А.Байтұрсынұлы, Е.Омаров бастаған ғалымдардың тілтанымдық мұралары толықтай ғылыми айналымға еніп, теориялары мен тұжырымдары және терминжасам ұстанымдары ғасыр бойы барынша басшылыққа алынған болса, онда бүгінгі таңда қазақ тілінің сап күйі сақталып, тілдің ішкі қуаты барынша артып, тілдің көрнекі және көмескі мүмкіндіктері толықтай ашылар еді.

Е.Омаров жұрнақтарды мағынасына қарай:

а) тұрлаулы (-лік,-лық, -шы, -шыл, -лы, -сыз, -уыш) және ә) тұрлаусыз (-к, -н, -ак) деп жіктейді. Сөз жасауда, негізінен, тұрлаулы жұрнақтарды пайдалану керектігін айтады. «Қазақ тілінің жұрнақтары жете тексерілген емес. Тұрлаусыз жұрнақтардың да түбір сөздің мағанасына дыбыстарына қарай, айрықша бір мәнісі болуы мүмкін, сондықтан түбірге тұрлаусыз мүше жалғағанда аса сақ болу керек. Қазақша түбір сөзге жұрнақ жалғап жаңа сөз шығарғанда – қолдан келгенше тұрлаулы жұрнақпен шығару керек; тұрлаусыз жұрнақтарды тексеріп сырын біліп алу керек» дейді ғалым [363]. Ғалым бұл тұжырымында туған тілдің шексіз мүмкіндігі жұрнақта болатынын қайталай дәлелдеп көрсетіп тұр. Елдес Омарұлының «тұрлауы жұрнақ» және «тұрлаусыз жұрнақ» терминдері Ахмет Байтұрсынұлы жасап қалыптастырған «тұрлаулы мүше», «тұрлаусыз мүше» терминдерінің үлгісімен жасалған. Сондай-ақ жоғарыда атап көрсеткеніміздей, оның 1928 жылы Қызылордада жарық көрген «Пішіндеме» оқулығындағы «тұрлаулы шама», «тұрлаусыз шама», «сабақтас пішін» (сабақтас сөйлем), «одағай сан» (одағай сөз) терминдері де Ахаң үлгісімен жасалған атаулар [362, 123]. Ғалым А.Байтұрсынұлының ұстанымдарын дамыта отырып, өзі ұсынған (-лік,-лық, -шы, -шыл, -лы, -сыз, -уыш) тұрлаулы жұрнақтарды пайдаланып көптеген терминдер жасаған. «Пішіндеме» мен «Физикадан» осы үлгіде жасалған көптеген терминдерді кездестіреміз.

1.-уіш/-уыш жұрнағынан туындатып, өлшеуіш, тіреуіш, тіктеуіш (оқ тіктеуіш) сөздерін термин ретінде алады. Бұл атаулар одан әрі дамып, метір өлшеуіш, аудан өлшеуіш, көлем өлшеуіш, ортақ өлшеуіш, шаршы өлшеуіш, күш өлшеуіш сөздерін пайдалануға мүмкіндік туылған. -уыш жұрнағынан «Ақы заңында»: алдауыш келіс (притворная сделка), «Синтаксис жаттықтырғыша»: жалғауыш, жалғауышты септестер терминдері бар.

2.-сыз/-сіз жұрнағынан жасалған, «Пішіндемеде» жоғарыда келтірілген «тұралусыз» сөзі бірнеше терминнің оңай жасалуына көмегін тигізген. Айталық, шексіз тұрлаусыз шама, шекті тұрлаусыз шама, тұрлаусыз сан, тұрлаусыз керме қатарлы атаулар қолданылған. Ал осы -сыз жұрнағынан «Физикада»: орнықсыз жай, талғаусыз жай, жансыз дүние ғылымы қатарлы терминдер; «Ақы заңында»: хабарсыз жоқ болу (безвестно отсутствовать), орынсыз баю (неосновательное обогащение); «Леніннің ұлт мәселесі тақырыпты сөздерінде» қайырыусыз патсалық терминдері ұшырасады. Орысшасы бар ма? Аудармасы дұрыс деп ойлайсың ба?

-сіз- жұрнағы арқылы шексіз, теңсіз сөздерін терминдендірген. Осы арқылы шексіз зор шама, шексіз аз шама, шексіз аз сан, шексіз тұрлаусыз шама, шексіз түзу сызық, сыңар шексіз түзу сызық, шексіз жазықтық терминдерінің өрбуіне мүмкіндік туған. «Ақы заңында»: еріксіз төлеп алу (реквизия), иесіз (қожасыз) мүлік – безхозяйное имущество, жөнсіз салықтық (абайсыздық) – грубая неосторожность, еріксіз тегін алу – конфискация, еріксіз төлеп алу – реквизиция, тиіссіз жолмен алушы – недобросоветный

приобретатель терминдері; «Леніннің ұлт тақырыпты сөздерінде»: дерексіз үрейшіл пәлсепе, жерсіз ұлттар, жерсіз аптанамы, дерексіз ұғымдар терминдері; «Синтаксис жаттықтырғышта»: иесіз баяндауыштар, иесіз сөйлем терминдері жасалған.

3.-лық/-лік. -лық жұрнағынан туған қыйықшалық, жылылық, орталық мүше қатарлы терминдер бар. Ал «Ақы заңында»: қалалық шаруа бөлімі (коммунальный отдел), мұралық мүлік (наследственное имущество); «Жер заңында»: қазыналық жер (государственное земельное имущество), қамқорлық (опека); «Леніннің ұлт мәселесі тақырыпты сөздерінде»: аталық пыйадалшылық, бұқаралық парламан (нижняя палата), сотқарлық (авантюра), қалық арасылық (интернациональный), патсалық; «Синтаксис жаттықтырғышта»: логикалық бастауыш қатарлы терминдер жасалған.

-лік жұрнағынан кермелік, еселік, үш нүктелік шенбер, серпімділік, өптикалық (оптикалық), нәрселік, сіңімділік, еселік орта, еселік ара, тірегенеметрлік берне (трегнометриялық), шенберлік жылдамдық, әлеуеттілік, жылу сіңірімділік, кійнетікелік қатарлы терминдер тудырған. «Леніннің ұлт мәселесі тақырыпты сөздерінде»: декабірлік (декабрист), мекерлік (лицемерие), үнділік (индус); «Ақы заңында»: ескілік талап ескіруі (давность давность исковая), міндеткерлік (обязательство), әксіейелік хат (подписные листы на акции) терминдері қолданыста болған. 4. -лы/-лі жұрнағынан екінші даражалы өрнектер, тұрлаулы шама, қоршаулы бұрыштар, тұрлаулы мөлшер, майлы сорап, тамырлы қабық, байлаулы ұршық, пайдалы үйкесу, пайдалы әсерінің кәпесенті, қозғалмалы блок, айнымалы қозғалыс, құр айнымалы қозғалыс, хлорлы қағаз, хлорлы күміс, күкірт қышқылының натырлы тұзы, тартпалы електір, қырлы піріізма, піріізмалы бинокіл терминдері жасалған. «Синтаксис жаттықтырғышта»: қосарлы бастауыш, қосарлы жайылма, қосарлы мүше, қосарлы септес, қосарлы сөйлем, құрал жалғаулы септестер деген терминдер бар. «Ақы заңында»: дағдылы нәрселер, жарналы серіктік, аласылы (кредитор) терминдері; «Жер заңында»: аттамалы бөлім (черезполосный участок); «Леніннің ұлт мәселесі тақырыпты сөздерінде»: саналы жалшы термині жасалған.

4.-лі жұрнағынан бөренкелі тұрба, үзбелі сызық, үзбелі іспектір (спектор), күйентелі таразы, тең бүйірлі үшкіл, серіппелі таразы, теппелі електір қатарлы терминдер бар. «Синтаксис жаттықтырғышта»: мүшелі іліктес, дәнекерлі мүше, дәнекерлі сөйлем, күрделі септес; «Ленін сөзінде» (қысқартып атадық): іргелі қалық, өнерлі кесіп; «Ақы заңында»: әксіейелі (жарнақты) серіктік (акционерное общество), өнерлі кесіп дүкені (предприятия промышленные) қатарлы терминдер кездеседі.

5.-шық жұрнағынан ғалым қарашық, ұршық, талшық сөздерінің негізінде бағаншық, сарышық терминдерін қолданысқа енгізген. Осы арқылы қабыршық тас, байлаулы ұршық, тіркеме ұршық, жылжыма ұршық терминдері туындайды.

Көріп отырғанымыздай, бұл терминдер ғалымның өзінің мақаласында көрсетілген бірнеше жұрнақтарды пайдалана отырып жасалған терминдер. Ғалым бұл жұрнақтарды қазақтың төл сөзіне жалғап сөз тудырумен бірге, шет тілінен қазақ тіліне сындырылып енгізілген атауларға да жалғап термин жасаған. Бұл ғалымның жұрнақтар арқылы сөз құбылтып терминдер жасаудың оңтайлы тәсілі деп қараған қуаттамасын өзі де жоғары деңгейде пайдалана білгенін көрсетеді. Сондай-ақ қазақ тілінің төл жұрнақтары жалғанған шет сөздері де үндестік заңы арқылы тілімізге тез сіңіп кететінін дәлелдейді.

Е.Омаров «Физика», «Пішіндемеде» және басқа да кітаптарында тіліміздегі терминдерді жасауда пайдаланылып жүрген немесе пайдалануға болатын сөзжасамдық жұрнақтарды мейілінше игілікке жаратқан. Төменде біз осыны анықтайтын боламыз.

6.-бек. Тізбек. Лейден сауыттарының тізбегі, галбаны элементтерінің тізбегі (физика I).

7. -гей. Күнгей нәрселер. Күнгей таудың, қырма, белдің күн жақсы түсетін жағы яғни оңтүстікке қараған беті. Ал оның қарсы жағын теріскей дейді. «Физикадан» кезіккен бұл терминнің түсіндірмесін қоса бердік.

Қараңғы нәрселердің бірсыпырасы бетіне түскен жарықты өзінен өткізіп жібермейді. Мұндай нәрселердің бетіне түскен жарық сол түскен жерінен тағы да жан-жаққа тарайды. Сол жарықпен бұл нәрселердің өзі көзге көрінеді. Бұлардың ар жағындағы нәрсені көз көре алмайды. Мұндай жарыққа бөгет болатын нәрселерді күнгей нәрсе дейді.

Бұл термин сол тұстағы сөздіктерге енбеген.

Ал оңтүстік ұғымын білдіретін күнгей(юг) (автор өзі күнгей деп жазған) сөзі «Ленін сөзі» кітабында көп қолданылған: Күнгей сылабандар, күнгей пырансы, т.б.

8. -гек. Бұл жұрнақпен жасалған жалғыз ілгек термині кездесті.

9.-ғақ. Сынғақ. Бұл жай сөз емес, физикалық термин болып қабылданған.

Бәрін де күлгін сәулені сындыратын оптике тығыздығы артық екенін, қызыл сәуледен жосаны сәуле сынғақ, онан сары сәуле сынғақ, жасыл сәуле онан да артық сынғақ. Бәрінен де күлгін сәуле артық сынғақ екенін білеміз (Физика, I).

Осы жерде түсті білдіретін жосаны деген сөз кезігіп отыр. Бұл да термин ретінде оқулыққа орныққан. XX ғасыр басындағы сөздікте оранжевый–жосаны деп берілген. Жоса – керішті жерлерде болатын қызыл

сарғыш түсті, бояғыш топырақ. Үлкендер тері шалбарды сонымен бояйды. Және киіз үйдің уығы мен шаңырағын да осы жосамен бояу дәстүрі бар. Қазақ даласында Жосалы деген жер бар. Жосалының басынан жоса алмадым, мен өзінді қалқатай, тоса алмадым деген қара өлең жолдары да бар. Тіліміздегі қан-жоса деген қолданыс бары белгілі. Осылайша ғалым бүгінгі таңда тілімізге сіңіп келе жатқан оранжевийдің баламасын да термин ретінде орнықтырады.

10.-гіш. Бөлгіш, өткізгіш, өндіргіш терминдері бар.

11.-ғыш. Өнімді пайдаланылған жұрнақтардың бірі. Сорғыш, қорландырғыш, жонғыш станок, қозғыш, жанғыш, қыздырғыш, балқығыш, сұуғарғыш, айдағыш насос, жылжығыш, шығарғыш, қозғағыш, сызғыш қатарлы терминдер жасалған. Бұлар мәтіндегі сөздер емес, физика терминдері ретінде алынған. Синтаксис жаттықтырғыш терминін де атауға болады.

12.-дақ. «Физикада» құмдақ, мұздақ деген терминдер бар.

13.-дас. Бұл жұрнақ жалғыз құрылымдас деген сөзге терминдік мағына үстеген. Дегенмен, осы құрылымдас – пропорциональный сөзі «Физика» мен «Пішіндемеде» жүзге жуық рет қолданылады. Обратнопорциональный – кері құрылымдас сөзі де көп жерде кезігеді.

14.-дек. Кеңірдек. Бұл трубаның үлкен түрін білдіретін физика термині.

15.-деме. Пішіндеме (геометрия). Бұдан пішіндеме ізі, аудандық пішіндеме терминдері туындайды.

16.-дес. Өлшемдес. Бұл дес жұрнағынан жасалған жалғыз термин болғанымен, құрылымдас сияқты бұл да өте көп қолданыста болған. XX ғасыр басындағы сөздіктерде рациональный – өлшемдес, соизмеримый – өлшемдес болып берілген. «Синтаксис жаттықтырғышта» сөздес қосар деген термин бар.

17.-дық. Біршама белсенді пайдаланылған жұрнақ. потенсыйалдық, жылдамдық, металдық, ұзындық, қалыңдық, аудандық пішіндер, қалдық сияқты терминдерге қолданылған. «Ленін сөзінде» қысандық дәуір, ұлтшылдық қозғалысы, затшылдық, ыңғайшылдық, орысшылдық, пұрағырамдық кемесіе, ағылшындық үндістан, бұқарашылдық терминдері; «Жер заңында»: шалғындық, тоғайлық (луга), ауғындық қор (переселенческий фонд), сатсыйалдық терминдері; «Ақы заңында»: жылдық есеп (годовой отчет) термині қолданыста болған.

18.-дік. Көлемдік пішін, теңдік, бүтіндік жуық мөлшер, жүздік жуық ара деген терминдерге қолданылған. «Ленін сөзінде»: сүйеншілдік (сионизм), ілімдік дәлелдер қатарлы терминдер қолданысқа енген.

19.-е. Бұл жұрнақтан кесе – перпендикуляр термині жасалған. Бұл да «Пішіндемеде» аса көп қолданылған термин. Кесе сызық, кесе ен, кесе қабырға т.б. Ал осы кесе арқылы XX ғасыр басындағы сөздіктерде перпендикулярное направление – кесе жол, живое сечение – кесе ағыс, коническое сечение – көністік кесе бет терминдері түзіліп шыққан.

20.-ес. Дөңес. дөңес айна, дөңес линза терминдері бар. Сөздіктерге выпуклая линза – дөңес бет, қос дөңес линзы, сыңар дөңес айна, бірыңғай дөңес линзы, т.б. терминдер енген.

21.-кей. Беткей, бір беткей сынық сызық, бір беткей көпкіл терминдерін туындатқан. Ал «Ленін сөзінде» бір ғана теріскей (Север) сөзінен теріскей қапқаздықтар, теріскей пырансы, теріскей батыс (Северовапад), теріскей шығыс (Северовосток), Теріскей Әмерійкенің ынтымақты ыштаты (С.А.С. штаты) терминдері туындаған.

22.-кек. Піскек, ішкек. Тек Елдестің «Физикасында» ғана кездесетін бұл терминдер сол кездегі сөздіктерге енгеніне қарағанда, бұл да ғалымға тәуелді атау деуге болады.

«Физикадағы» мәтіннен мысал алалық:

Ішіне ауа кіргізетін ыдыстың сорапты резеңке ішкек арқылы жалғап алып, піскекті сабын (П-төмен басқанда) ыдыстағы ауаның серпінімен Д жабылады да піскектің астындағы ауа тығыздалып, төмен қарай ашылып піскексораптың түбіне жеткенде астындағы ауа Рдан өтіп, сорапқа бекітілген ыдыстың ішіне кіреді. Піскекті жоғары ішіндегі ауаның серпімділігімен Р жабылып, сыртқы ауаның салмағымен Д ашылады.

23.-ап. Сөзжасамдық қосымшалар тізбегінде кездесе бермейтін «ап» жұрнағын осы жерде келтіруіміздің себебі, Е.Омаров терминдендірген сорап сөзі үшін болып отыр. Сор етістігіне -ап жұрнағы жалғанып жасалынған бұл термин сөздіктерде сорап – 1) тропинка 2) насос, 3) призывная кличка верблюдов, всасывающий водяной насос – су тартпа сорап түрінде кездеседі. Ал Елдестің оқулығында баспа сорап, тартпа сорап, ғаз сорабы; сорма сорап, үрме сорап, сұу сораптары деген терминдер бар.

Бұл да сәтті шыққан термин деп айтуға толық негіз бар. Дәстүрлі мал шаруашылығында түйе су ішкен кезде, «сорап, сорап!» деп, түліктің суды қорғаламай ішуіне шабыт беретін одағай бар. Түйе қырық күн шөлге шыдап, ақыры суға келгеннен кейін бір су ішкенде, бас алмастан ұзақ ішеді. Шай ішіп, әңгіме айтып отырып алған кісіге де құрдастары «сораптап отыра бересің бе?!» деп әзілдеп жататынын бар. Қысқасы, сорап ұзақ уақыт және үздіксіз соратын қимылды бейнелейтін атау. Жоғарыда аталған ішкек, піспектермен ұқсас аспап болғандықтан, әрі оқулықта сол аспаптармен бір мазмұнда қолданылғандықтан сорапты осы жерде көрсеттік.

Сорапты піскектей берген соң, піскектің үстіне шыққан сұу көбейіп көтеріле береді де, беті сораптың жоғарғы жағына жалғанған трубаға (Т) жеткенде, сол трубадан шығып ағады (Физика І).

24.-қаш. Қышқаш (қысқаш).

25.-қын. Жарқын. «Жарқын» сөзін түбір сөз ретінде де қарап, лексика-семантикалық сөзжасам бойынша қарастыруға да болады. Дегенмен, ғалым бұл жерде жарқын мен жарықтың айырмашылығына негізделгені байқалады. Яғни Көне «ық» жұрнағына қарағанда «қын» жұрнағы күшейткіш мән үстейтінін зерделегенін аңғаруға болады. Сол кездегі сөздіктерде: светящееся тело – жарық нәрсе, жарық – 1) светлый, 2) грыжа, 3) ложбина; светящееся тело – жарқын нәрсе, жарқын – светик деп келеді. Бұл сөздіктерде жарқын мен жарық шамалас ұғым береді. Ал Е.Омаров «Физикасында» жарық нүкте, жарқын нүкте, жарық сәуле, жарқын сәуле, жарық нәрсе, жарқын нәрсе терминдері кездеседі. Қараңғы нәрсе, күнгей нәрсе терминдері де бар. Бір сөзбен айтқанда, ғалым бұл атауларды физикалық тұрғыда жарық сәуленің шағылысу, сіңу және сыну дәрежесіне байланысты ажыратып көрсеткен. Сол айырмашылықтар негізінде термин ретінде қолданған. Мысалы:

Сәуленің нәрсеге сіңуі өзінен көрінетін сәуле шығаратын нәрсені жарқын нәрсе дейміз (Физика І).

Кісінің көзіне көрінетін нәрселердің бірсыпырасы өзінен шығарған жарығымен көрінеді. Мұндай нәрселерді жарық нәрсе дейміз. Жарқын нәрселер: күн, жұлдыз, жанып жатқан нәрселер. Жердің үстіндегі нәрселердің көбі жарық болғанда ғана жарқын нәрселерден жарық шыққанда ғана көрінеді де, жарық болмағанда көрінбейді. Мұндай нәрселердің өзінен жарық шықпайды. Тек бетіне жарқын нәрселердің жарығы түскенде ғана көрінеді. Мұндай нәрселерді қараңғы нәрсе дейміз. Қараңғы нәрселер: тас, ағаш, сұу, темір, шыны, ауа сықылды нәрселер. Жарқын нәрседен шыққан жарық жан-жаққа тарайды. Ол жарық тура кісінің көзіне түссе, кісі жарқын нәрсенің өзін көреді. Жарқын нәрседен шыққан жарық, қараңғы нәрсенің бетіне түссе сол түскен бетінен тағы да жан-жаққа тарайды. Қараңғы нәрсенің бетінен тараған жарық, кісінің көзіне түссе, кісі сол қараңғы нәрсені көреді (Физика 2).

26.-қыш. «Физикада» молайтқыш бак, мұздатқыш, басқыш, бу тартқыш, таратқыш тетік қатарлы терминдер қолданыста болған. «Ленін сөзінде»: ажыратқыш (ликвидатор) деген термин кездеседі.

27. -лек. Дөңгелек – 1) колесо, 2) круг.

28. -м. Көлем.

29.-ма. «Пішіндемеде» жанама сызық, қыйма, жарма қатарлы терминдер бар. Бұлардың ішінде тек жанамаға тоқталсақ, сөздіктерде жанама–1) часть калыма, уплачиваемая стороной жениха, 2) второстепенный, касательная плоскость – жанама жазықтық; касательный – жанама; касательная линия – жанама сызық деген бірнеше үлгісі кездеседі. Е.Омаров «Пішіндемесінде» бұл сөздер туралы тұралы мынандай түйіндер бар:

Түйін: тік бұрышты үшкілдің бір қары мен қыймасы басқа бір тік бұрышты үшкілдің бір қары мен қыймасына тең болса, ол екі үшкіл өз ара тең болады.

Түйін: тең жақты қыйықшаның екі қыйа сызығы біріне бірі кесе болады, жана әр қайсысы қыйықшаның екі бұрышына жарма болады (Пішіндеме І).

Ал «Физикада» жайылма қозғалыс, жылжыма ұршық, сорма сорап, ұйыма, қосылма, жоспарлама терминдері; «Ленін сөзінде»: Құрама Кеңес Іреспүбілігі атауы; «Синтаксис жаттықтырғышта»: жайылма бастауыш, жайылма қабыс, жайылма мүше, жайылма септес, талғама салалас, таңдама тектес, таңдама іліктестер, шұбырма жетек секілді терминдер бар.

30. -мак/ -мек. Салмақ, ілмек.

31. -ме. Үрме, еріме, керме, үйкеме, бөлме, тіркелме ұршық, кеміме, қатарлы терминдер екі оқулықта да белсенді қолданылған.

Мысал ретінде бұлардың ішінде бөлме терминіне берілген анықтамаларды көрелік:

Тең бүйірлі үшкілдің табанына қарсы бұрышының жармасы, ені, бөлмесі – үшеуі бір сызық болып түседі. Тең жақты үшкілдің кез келген қабырғасына кесе ені, бөлмесі, сол қабырғаға қарсы бұрыштың жармасы – үшеуі бір сызық болып түседі (Пішіндеме, І).

Бөлме (ш). Бір санды екінші санға бөлгенде, мұның алғашқысы бөлінбе болады да, екіншісі бөлме болады; бөлгенде шығатұн санды үлес дейді, иә еселік дейді. 20 метрді екіге бөлсек 10 метр болады – $20 : 2 = 10$; 20 метрді екіге бөлсек 10 метр болады да, 2 бөлме болады. 10 м үлес болады; 20 метрді 2 метрден бөлсек 10 бөлек болады. ($10 = 2 : 20$), мұның 20 – сы бөлінбе, 2 – бөлме, 10 – ы еселік болады (Физика, І).

32. -меш. Тегермеш. «Физикада» көп жерде кездеседі. Әсіресе зубчатое колесо – тісті тегермеш қолданылған.

33. -мыш. Айырмыш. Айырмашылық орнына жұмсалатын термин.

34. -нек. Өрнек. Формулань өрнек деп алған.

35.-па/-пе Қоспа, баспа, тартпа, қортпа, жарыспа жетек; бүрікпе, ертпе, серіппе, кемітпе, өспе қатарлы терминдер бар.

36.-пак/ -пек. Қақпак, шақпак; кеспек, ерітпек терминдері қолданылған. Ерітпек сөздіктерге енбеген. Ал кеспек сөздікке кеспек (и) – кадка, кадушка, бочка болып енген.

Ерітпек жайлы «Физикада» мынадай сөйлембар:

Ерітпек ерімені ерітетін күші жылылықпен байлаулы (Физика, I).

Қазір бұл сөйлемді былай жазамыз: еріткіш заттың ерігіш затты ерітетін күші жылулықтың дәрежесіне байланысты.

37.-пақыл. Қақпақыл. Е.Омаров қақпақылды оқулықта термин ретінде қолданбаған. Бірақ, ғалым еңбектерінде жаңа ұғымдарды түсіндіру үшін барынша қазақы мысалдар келтірген. Мәселен, қақпақыл ойнау, шауып бара жатқан ат,шауып келіп кілт тоқтау,т.б.

38.-сымақ. Ғалым еңбектеріндегі мүмкіндігі ерекше ашылған бір жұрнақ осы – сымақ. Бүгінгі тілімізде тек жағымсыз мағынада қолданылатын (бастықсымақ, оқығансымақ, байсымақ) осы жұрнақтың өткен ғасырдағы ғалымдар еңбегінде оң мағыналы сөздер тудыра отырып, терминдендіргені байқалады. Қазір заттану деп алып жүрген терминді А.Байтұрсынұлы затсымақтану деп қолданған. Және мұнда атамақшы сөздегі ұғым түгелдей заттанып кетпейтінін ескерте отырып, -сымақ жұрнағын икемді пайдалана білген. Ал Тілеуұлы Жұмағалидың «Гигиение» (Саулық сақтығы) оқулығында біз ең алғаш сүтсымақтану деген терминді кезіктіргенбіз [364]. Қолымыздағы Е.Омаровтың «Физикасында» допсымақ, тотсымақ, датсымақ терминдері кездеседі. Түсінікті болу үшін анықтамасын қоса кетелік:

Азоты бір атым да, от тегі екі атым болған тот, - О N2, азот даты аталады; азоттың бұлардан басқа: тотсымақ (05 N2), еселі тот О2 N2, датсымақ (05 N2) аталатұн тоттары да болады(Физика I).

Ал допсымақ көздің ішкі бір дөңестеу мүшесін меңзейді. Бұл шағын түсіндірудің өзінен ғалымның физика ғылымын жете меңгергені анық байқалады. -Сымақ жұрнағы өткен ғасырда белсенді мағынада жұмсалғанына дәлел ретінде біз сол кезеңдерде шыққан сөздіктерден төмендегідей терминдерді тауып алдық:

Млечный сок – сүтсымақ шырын

Жолсымақ – дорожка

Сүтсымақ – похожий на молоко

Сымақ – подобный (суффикс)

Молдасымақ – притворяться знатоком вероучения вероучительство

Существительное от имен прилагательных–затсымақ сын.

39.- уші. Тең әсер беруші күш, теңеуші күш, еруші, жүруші, жүргізуші, беруші сан,жер өлшеуші (землемер) т.б. терминдер бар.

40.-ша. Қыйықша параллелограмға балама болған.

41.-ше. Тікше, текше, текшеметір. Оқулықта: Төрт бұрышы да тік болып сызылған қыйықша болады, ондай қыйықшаны тікше дейді деп берілген. Демек бұл квадратқа балама. «Синтаксисте» көсемше шақтас деген термин де бар.

42.-шек. Бөлшек, бөлшек сан, сүйеншек есімше, сүйеншек шақтас (соңғы екеуі «Синтаксис жаттықтырғыштан»), т.б.

43.-шылық. Тең басушылық, жанбаушылық, ортақшылық, айырмашылық, шаршылық, қозғалмаушылық, т.б. терминдері бар. «Ленін сөзінде»: аталық пайдаланшылық, сатсыйалшылық (социализм), сатсыйалшылық дағдарысы, патсашылық, пайдаланшылық (феодализм), кәпіталшылық (капитализм), кәпітал-бұқарашылық (буржуазно-дем.сгрой) терминдері икемді пайдаланылған.

Көріп отырғанымыздай, ғалым еңбектерінде болымсыз тұлғаға да жұрнақ жалғап, терминдендіру құбылысы кездеседі.

44.-шілік. Сүйкесушілік, мүмкіншілік, үстемшілік, кемшілік, әкімшілік ауданы (административная), бәуершілік, жыйангершілік (империализм) жыйангершілік тегермеші, әбселемшілік (абсолютизм) қатарлы терминдер жасалған. Айта кетерлігі, ғалым –изм жұрнағына –шылық, –шілік жұрнақтарын балама ретінде, –ист жұрнағына –шыл, –шіл жұрнақтарын пайдаланған.

45.-ық. Жатық, сынық, сызық, қанық, бастырық, жазық, қайталауық (реакционный) қатарлы терминдерді жатқызуға болады.

46.-ым. Құрлым (құрылым), айырым (қазіргі айырма).

47. -ын. Тығын.

48. -ынды. Қосынды, туынды тең аралар, қортынды, т.б.

49.-ыс. «Физикада» ойыс айна, тоғыс, ұлы тоғыс, кіші тоғыс, жалған тоғыс, «Ленін сөзінде»: жыйылыс, қозғалыс, қоныс, айтыс-тартыс; «Синтаксисте»: солай қабыс, сондай қабыс терминдері туындаған.

50. -ім. Өсім, тән өсім, сезім, сенім серіктігі (товарищества на вере) т.б.

51. -імдік. Өсімдік.

52. -ін. Пішін, түйін терминдері. Бұл екі термин оқулықтар жөнінен біршама маңызды болғандықтан кеңірек тоқталып өтейік:

Пішін – форма, фигура. Бұл піш етістігіне -ін жұрнағы жалғанып, жасалған сөз болғанымен, қазіргі қазақ тілінде пішінді түбір сөз деп қарауға да болады. Ғалым геометрияны пішіндеме деп батылдықпен аударуында өзінің сөздік қорының негізіне сүйенген. Пішу – киім-кешек, маталарды қиып, көздеген үлгіге келтіру. Әрқандай зат пішілгеннен кейін пішін болып шығады. Демек осы пішін сөзі форма, фигураның мағынасын толықтай білдіреді.

Геометрия математиканың кеңістіктік пішіндер (формалар) мен қатынастарды, сондай-ақ, оларға ұқсас басқа да пішіндер мен қатынастарды зерттейтін саласы. Ғалым пішін сөзіне де жұрнағын жалғағанда шыққан пішіндеме сөзі геометрияны толықтай таныта алады деп қарап, математика ғылымының бір саласын осылайша қазақша терминмен атайды. Бұл термин сол тұста басқа да ғалымдардан қолдау тапқан: оны Қ.Кемелгерұлының мына сөздерінен де байқауға болады: «...Терминдерді алу туралы кейбіреу басқа елдер қалай атаса, қазақшаға айналдырмай-ақ, біз де солай атайық десті. Бұл – тіпті адасқан пікір. Күйіміз жетсе, шамамыз жетсе, қазақшаландырып алуымыз керек. Мәселен, геометрияны қазаққа геометрие десен, көзіне түк елестемейді. Ал пішіндеме десен, қазаққа таныс, көзіне елестейді. Сондықтан терминдерді қазақша алуға дауласуға мән жоқ [365].

«Бір нәрсенің көлемдіктегі орны – сол нәрсенің пішіні делінеді (Пішіндеме, I). «Пішіндеме (I-бөлім)» оқулығын ғалым осы сөйлеммен бастайды.

Түйін – теорема. Мағынасы – ақиқаттығы дәлелдеудің нәтижесінде анықталған математикалық тұжырым. Ғалым Е.Омаров шығармашылығында сәтті шыққан жүздеген терминдердің ішінде шоқтығы биік терминденген сөз осы – түйін. Түйін қазақ қауымына түсінікті сөз болғанымен, нарқы жоғары, салмағы ауыр атау. Түбірінде түй- етістігі тұрған бұл сөз естілгенде бірден жіпті түйіп байлау, ой түю санаға келе қалады. Жіптің басқа байлау түрлері шешіледі де, түйіп байланса, шешілмейді. Осылайша түйін соңғы тұрақтанған шешім болады. Яғни ойдың түйіні ұзақ толғаныстан тұрақтанған ақиқат болса, жіптің түйіні енді шешілмейді. Түйін – ойлар, дәлелдер арқылы тұрақтанған қағида. Ғалым ұсынған бұл термин сөздік түзушілер жағынан қолдау тапқаны байқалады. XX ғасыр басындағы сөздіктерге: узловая точка – түйін нүкте, сопряженные числа – түйіндес сандар, мақсат түйін – задача, обратная теория – кері түйін, завязка (литер.) – түйін, замысел – ішкі түйін, узловой – түйінді, вид сопряженный – түйіндес түр сияқты терминдер енген. Ғалымның «Пішіндемесіндегі» түйіндерден бірнеше мысал келтірейік:

Дәлелсіз-ақ, шын екені өзінен өзі көрініп тұрған шындырды тыйанақ дейді. Дәлел тілейтүн – шын екені дәлелмен ыспаттағанда қана ашылатұн шындырды түйін дейді (Пішіндеме, I).

Түйін: бірі мен бірінің үш қабырғасы да құрлымдас екі үшкіл өз ара ұқсас болады (Пішіндеме, II).

53.-інді. Иінді бұрау, тең иінді бұрау, ерітінді, қанық ерітінді, кесінді, өсінді, серпінді, тізгінді аэроград, үгітінді, үгінді, пішінді сияқты терминдер туындаған.

54.-іс. Өріс. Бұл термин де қолданылу ауқымы кең болғандықтан, ғалымның уәжін айқындай кетуді жөн көрдік.

Өріс – место пастбища скота вблизи аула. Қазақы дүниетаным бойынша мал өретін, жайылатын төңірек. Бұл сөздің мағынасы көпшілікке түсінікті. «Өр-у» етістігінен өрбіген бұл сөз ең алғаш Е.Омаровтың «Физикасы» мен «Пішіндемесінен» термин ретінде кездеседі. Мұндағы басты уәж – өру қимылының шексіз алқапта орындалатыны. Бүгінде өріс термині бірнеше ғылымдардың тұрақтанған термині. Өріс сөзінің ауқымды қолданылғанын сол кездегі терминологиялық сөздіктерден де көруге болады. Дальнобойная – өрісті, дальность полета пули – оқ өрісі, диспозиция – өріс ретінің пәрмені, дистанционная труба – өріс дүрбісі, дистанционный огонь – өрістік атысы, ось боевого взвода – өріс иығының кіндігі, сектор – өрістік, выгон – өріс (жайылым), мировоззрение – ой өрісі (дүниеге көзқарас), поле сознания (психол.) – ой көлемі (сана өрісі), өріс – выгон; радиус; пр: мал өріске кетті – скот вышел н.ч выгон, өрістес – имеющий общее пастбище, числовое поле – сан өрісі сияқты қолданыстар бар. Ал, ғалымның өзінің оқулықтарында доптың өрісі, ұлы өріс, кіші өріс, үлкен тегермештің өрісі терминдері кездеседі.

Оқулықтан мысал алайық:

Түйін: аттас теңгілдердің өрістері (ұлы өрістері де, кіші өрістері де) қабырғаларымен құрылымдас болады. Сондықтан жйектері мен де құрылымдас болады (Пішіндеме, I).

ШІ ның өрісі Ш ның өрісінен неше есе ұзын болса F1 нан F сонша есе артық болады; Ш ның ұзындығы ШІ нің ұзындығынан да сонша есе артық (Ш мен ШІ өздерінің өрістерімен құрлымдас); сондықтан F1: F = Ш: ШІ; F1 = ; F = болған себепті F1 = = болады. X = 2 сантиметр; Ш = 8 сантиметр; ШІ = 24 сантиметр; Қ = 360 ғырам десек: F = = 90 ғырам, F1 = = 30 ғырам болады.

Міне осылайша ғалым еңбектерінде физика, математика, химия ғылымдарының қандайда бір күрделі формулалары қазақша емін-еркін «сөйлей алады».

Е.Омаров еңбектеріндегі тіліміздің сөзжасамдық жұрнақтары арқылы жасалған терминдерді барынша толық көрсеттік. Бүгінгі таңда қазақ тілші ғалымдары жағынан тұрақтанған сөзжасамдық қосымшалардың саны 195. Ал ғалымның біз пайдаланып отырған «Физика», «Пішіндеме», «Синтаксис жаттықтырғыш» оқулықтарында және «Леніннің ұлт мәселесі тақырыпты сөздері», «Жер заңы», «Ақы заңы» кітаптарында

осы қосымшалардың 60-қа жуығы игілікке жарап, аса көп терминдерге қазақша балама жасалуына негіз болған. Бұл әрине жеке бір автор жөнінен алғанда аса үлкен көрсеткіш. Себебі, қазіргі оқулықтардағы терминдер мен Елдегі оқулықтары мен кітаптарындағы терминдерді салыстырып көрер болсақ, жер мен көктей айырмашылыққа куә боламыз.

Көріп отырғанымыздай, ғалым оқулықтарында аталған жұрнақтардың сөз тудыру, терминжасам мүмкіндігін барынша ашқан. Сондай-ақ Е.Омаровтың бұл ізденісі бүгінгі біздің терминжасамға үлгі болады.

5.2.3 3.Оспановтың «Жұлдыз ағуы жана оның себептері» және «Ай» оқулықтары турасында

Бұл зерттеуімізде аспантану ілімі туралы 3.Оспановтың орта мектеп жасындағы балаларға арналып жазылған «Жұлдыз ағуы жана оның себептері» және «Ай» оқулықтарымен қатар Қ.Кемеңгерұлының «Химия» оқулығын біршама қарастырып, әдістемелік, терминжасамдық тұрғыдан талдау жасадық.

3.Оспановтың екі оқулығы 1934 жылы баспадан шыққандықтан, латын қарпінде жазылған. Көлемдері қарайлас, 30, 32 беттен тұрады. Оқулық көлемінің шағындығы туралы «Ауыл тілі» газетінің редакциясы былай жазады: «Кеңес одағындағы елдердің кіндік баспасы кейінгі кезде түрлі мәселелер туралы кішкене-кішкене кітапшалар шығара бастады. Мұндағы мақсат – жеңіл тіл мен арзан бағалы, қалтаға салып жүріп, қалт еткенде оқып шыға қоюға қолайлы кітапшалар шығарып, елдің кітап оқуға ықыласын арттыру, әртүрлі керекті мәселелер туралы қысқаша түсінік беру болса керек. Бұл жақсы пікір. Үйткені осы күнгі қазақ кітаптарының өтпей, тарамай жатқанының бір себебі – бағасының қымбаттығы [366]. Яғни, біз қарастырып отырған кітапшаларды шығаруда автор оқырманға ай мен жұлдыз ағыны туралы шағын ақпарат беруді көздеген деп тұжырымдаймыз.

1923 жылы 22 қарашада тіл туралы декрет қабылданып, онда қазақ тілі орыс тілімен қатар мемлекеттік дәрежеге ие болды [367]. Бұл декреттің қабылдануы іс қағаздардың қазақ тілінде жүргізуіне сұранысты арттырды. Қазақ тілі мемлекеттік дәрежеде қолға алына бастады. Осыған байланысты:

- қазақ тілінде оқулықтар шығару;
- мектептерді қазақ тілінде жазылған оқулық, оқу құралдарымен қамтамасыз ету;
- қазақ тілінде сабақ беретін мұғалімдерді дайындау;
- орыс мектептерінде қазақ тілін міндетті пән ретінде оқыту сияқты шаралар жүзеге асырыла бастады

[367, 3-б.].

Қазақ зиялылары ұйымдасқан түрде әр пән бойынша оқулықтар жазу, аудары істерін қолға алды. Мұрағат деректеріне зер салсақ, Ө. Бөкейханұлы – географияны, Е.Омаров – алгебра оқулығын, Ж.Аймауытов – дидактиканы, М.Жұмабаев – педагогиканы, Ф.Ғалымжанов – физиканы, Б.Сәрсенов – геометрияны, И.Тұрғанбаев – арифметиканы, Қ.Кемеңгерұлы, О.Ұспановтар – жаратылыстану пәндері бойынша оқулықтарды қазақ тіліне аударғанынан хабардар боламыз.

Жаңа оқулықтарды жазумен тұтас мәселе шешілмесі айқын еді. Енді зиялылардың алдында оқу бағдарламаларын құру, әдістемелік құралдар жазу, білім берудегі әдістер мен тәсілдерді айқындау мәселелері тұрды. Ағартушы А. Байтұрсынұлы «Мектеп керектері» мақаласында сол кездегі мектептер жайынан мәлімет бере келіп, мектептерге ең қажетті деген нәрселерге тоқталып өтеді: Ең әуелі, мектепке керегі – білімді, педагогика, методикадан хабардар, оқыта білетін мұғалім. Екінші, оқыту ісіне керек құралдар қолайлы һәм сайлы болуы ... Істің толық жақсы болуына құралдың сайлы һәм жақсы болуы шарт. Үшінші, мектепке керегі – белгіленген программа» [367, 269-б.] – дейді. Ғалымның бұл пікірін Қ. Кемеңгерұлы қоштай отырып: «Мектеп қай тілде болу керек?» мақаласында: «... мектепті көздеген мақсатқа жеткізу үшін үйі, құралы, сайманы, кітабы, оқытушысы сай болу керек», – деген ой қосады [368, 178-179-бб.]. Ғалымдар баспасөз беттерінде сауатты да білімді ұрпақтың қалыптасып шығуы үшін білімді оқытушы қажет екенін, ол оқытушылардың белгілі бір әдістемелік жүйеге сүйенуін, оқытудың әдіс-тәсілдері айқын болу қажеттігін әр мақалаларында айтып отырды.

Ересектерге арналған «Сауат ашу» оқулықтарынан бастап, жаратылыстану бағытында арнаулы жазылған оқулықтар, денсаулық сақтау мен шаруашылық жүргізу хақында, партияның заң-жарлықтары да Мәскеуде жазылып, аударылып, басылып таратылған қазақша еңбектердің ең азы 2000 данамен, ең көбі 36 000 тиражбен басылды. XX ғасыр басында жарыққа шыққан оқулықтар легін былайша жіктеп көрсетуге болады:

1. Тілі. Қазақ тілді оқулықтардың алғашқы легі ретінде қалыптасты. Көптеген кітаптарға баспа атынан басқарма төрағасы – Нәзір Төреқұлов пен Қыр баласы «Қазақ оқулықтарың алғышқылары» деп алғысөз жазып, қысқаша сипаттама мен түсіндірме беріліп отырған. Аударма шеберлігі мен тіл тазалығын баса мән берілгенін айта келіп, ұлттық тілдегі кітаптардың қазақ қоғамына ауадай қажет екенін атап өткен.

2. Жазу стилі. Әдеби аудармалары арқылы қазақ қоғамының тұрмысына бейімдеп аударып жазды. Әсіресе, жанды мысалдар келтіруде қазақтың дәстүрлі тұрмысынан мысалдар ала отырып, қазақ

қоғамының көрінісін сипаттап берді. Әсіресе, география мен шаруашылық жүргізу туралы кітаптардың мәні мен маңыздылығы туралы ерекше тоқталып, денсаулық сақтау слаласында еңбектер жазуға мән берген. Еңбектердің қазақ қоғамына маңыздылығы туралы «Еңбекші қазақ», «Ауыл тілі» т.б газеттер арқылы сын беріп отырған.

3. Пайдаланатын аудиториясы. Балаларға арналған әдебиеттен бастап, ересектерге сауат ашу оқулықтарына дейін жазып шықты. Денсаулық сақтау мен шаруашылық жүргізудің тиімді шетелдік озық тәсілдерін қазақ ұлтына таныстыруды көздеді. Қарыз серіктігі мен коммуналдық артельдер туралы кітаптарын шаруаларға қосымша көмек ретінде ұсынылды.

4. Таралымы мен бағасы. Ең аз таралымы 2000 данадан басталып, 36 мыңға дейінгі тиражбен басылған. Жер-жердегі кітапханалар мен кітап дүкендерінен қалай алуға болатыны кітаптарда қосымша көрсетілген. Бағасы қол жетімді. Ең төменгі бағасы 2 тиыннан бастап, қымбаты 1 сом 20 тиын болған.

1936 жылы Қазағыстан баспасынан шыққан «Қазақ тілінің терминдері» сөздігінде «Астрономия – аспантану» деп алынған. Аспантану іліміне қатысты оқулықтар туралы айтқанда біз 3. Оспановтың атын атауға міндеттіміз.

Ұспанып 3. **«Жұлдыз ағуы жана оның себептері»** (Өз СКП Мемлекет баспасы, Тәшкен-1934) Бұл оқулықта автор Жұлдыз деген не? Жұлдыздар қалай ағады? Неліктен ағады? Қай айларда жұлдыз ағыны көп болады? Жұлдыздар аққанда артына қандай із қалдырады? деген сауалдарға жауап береді. Шағын кіріспеден тұратын оқулықта:

Жұлдыз ағуы;

Метеорлар қалай пайда болады;

Әр жылда жерге қанша метеор түседі;

Жерге түскен метеорлар;

Жұлдыз жаңбыры;

Метеорлардың шығатын жолдары;

Шаң жаңбыры;

Метеорлардан жердегі тіршілікке зыян келуі мүмкін бе;

Метеорлар тұралы жалты мәлімет;

Жұлдыз ағуы жана дін деп аталатын он тарау бар.

Оқулықтың әр беті көтеріп отырған тақырыбына сай суреттермен көркемделген.

Әрине, кітаптың танымдық қыр-сыры, арнаулы қазақша терминдер туралы табиғаттанушы мамандар өз пікірлерін айтуы қажет. Талдау, саралау барысында арада жатқан тұтас ғасырлық кезенді, ғылым мен тілдің (терминдік жүйенің) дамуын, өзгерісін қашанда есте тұту орынды болмақ. Бірнеше рет басылым көрген бұл оқулықта ғалым-педагогтың қаламы ұштала түсуімен бірге алдына қойған мақсатының айқындығы, мұғалімдердің нақты сұраныс-міндеттерін жетік білуі және оқулықтың сапасын арттырып, туысқан халықтары арасында бәсекеге қабілетті болуына баса назар аударғаны бірден көзге шалынады.

Жұлдыздың ағуын астрономия ғылымы «жердің атмосферасынан өткен ғарыштағы тастар» деп түсіндірген. Аспан тастары жер атмосферасынан өтер-өтпес ондағы молекулалар мен атомдарға соқтығысып, қатты қызып, от болып жанатынға ұқсайды. Соның салдарынан жарқырайды екен. Бірақ, қасқағым сәтте түгелдей жанып кетеді. Бұндай тастар ғылымда «метеор» деген атаумен белгілі. Әйтсе де, бірлі-жарымы атмосферадан өтіп жерге түсіп жататын кездері де болады. Мұны «метеорит» дейді. 3. Ұспаныптың бұл еңбегінде метеор мен метеоритті бөліп қарастырмағанын байқаймыз: «Пазадағы метеорлар деп атағанымыз темір бөлшектері қай жерден жана қандай пайда болған? деген сұрақ әр бір адамда болуына мүмкін. Бұл сұраққа қысқаша болса да жауап беріп өтеміз. Өзінің артынан жарық із қалдырып жерге түсетін, немесе жер ауасын кесіп өтетін темір бөлшектері-ескі дүние қалдықтарынан шашылып кеткен бөлшектері» - дейді.

Автордың бұл еңбегінде: Жер, Марыс (Марс), Йүпйітер (Юпитер), Ұран (Уран), Сатұурын (Сатурн), Бенера (Венера) 6 планетаның атауы келтірілген.

Сонымен қатар ел, жер, қала атаулары да көп кездеседі: Әмрйіке, Абыстралыйа, Әңгіліе, Кәліпөрніе, Пырансыйа, Германийа, Йталыйа, Рұумыныйа, Гірендландйіе, Мексйіке, Ыстамбұл, Даныйа, Шбетсйіе, Пйінлэндйіе, Мадрййд, Шведсйіе, Йонанстан, Ауғаныстан, Қытай, Үндістан, Арабыстан, Мәдйіне, Мысыр т.б.

Әр жылдары жерге түскен метеорлардың жерге құлаған уақыты, көлемі, келтірген зардабы туралы мәлімет берілген. 1511 жылы Қырымда түскен метеордан (метеорит) бастап, 1908 жылдар арасын қамти отырып жерге түскен метеорлардан мол ақпарат береді.

Метеорлардың шығатын жолдары ретінде Юпитер мен Марс планеталарының аралығын айтады: «Йүпйітір мен Марс арасындағы пазаның өте үлкен болғандығынан жана бұл екі арада пыланета барлығы белгілі болмағандығы көп ілімпаздарды терең ойлауға жана екі пыланета арасындағы кең пазаны зерттеуге еріксіз қылды. Сондықтан ілімпаздар бұл екі аралықтағы пазаны зерттеуге көп көңіл бөледі»

дейді. Бүгінгі астрономия ілімінде: «Марс пен Юпитер орбиталарының арасында пішіні бұрыс аспан денелері бар. Олар планеталардың серіктері емес және Күнді айнала өз еркінше қозғалады. Бұл денелер астероидтар («жұлдызға ұқсас») деп аталады. Суретте оларды жұлдыздардан тек баяу орын ауыстыруынан ғана ажыратуға болады» деген мәліметті табамыз. Бұл оқулықта астероидтар туралы мәлімет кездеспейді. Соған қарағанда бүгінгі астрономия ғылымда жеке-жеке аталатын: *метеор*, *метеорит*, *астероид* деген жеке атауларды автор «метеор» деген бір ғана атаумен қамтыған болар деп болжаймыз.

Бұл оқулықтарды сөз еткенде терминжасам мәселесінен айналып өте алмайтынымыз анық. Автордың А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамедұлы, Е. Омаров, Қ. Кемеңгерұлы, М. Дулатұлы, М. Тұрғанбайұлы сынды ғалымдардың өзіне дейінгі жарық көрген еңбектермен жан-жақты таныс болғанын, терминжасам мәселесіне үлкен дайындықпен келіп, жауапкершілікпен қарағанын, «жаңа тіл» ойлап таппай, бір заттың бірнеше атауын беруден гөрі осы уақытқа дейін қолданылып келген сөздерді тұрақтандыру мақсатын көздегенін байқаймыз. Сол кезде термин сөздерді алуға қатысты даулы мақалалар көп жарияланған. Н. Қаратышқанұлы, Н. Төреқұлов, С. Мұқановтар: Жат сөздерді «өзге жұрт тілдерінде айтылуынша ешбір бұзбастан, айнытпастан алу керек. Кәзір Қырым, Әзербайжан сықылды өзге ұлт республикелері де солай алып жүр. Біз неге сүйтпейміз?» - деген ұстанымда болды.

Бұндай ойларға Қ. Кемеңгерұлы былай жауап берген: «... Терминдерді алу туралы кейбіреу басқа елдер қалай атаса, қазақшаға айналдырмай-ақ, біз де солай атайық десті. Бұл – тіпті адасқан пікір. Күйіміз жетсе, шамамыз жетсе, қазақшаландырып алуымыз керек. Мәселен, *геометрияны* қазаққа *геуметрие* десен, көзіне түк елестемейді. Ал *пішіндеме* десен, қазаққа таныс, көзіне елестейді. Сондықтан терминдерді қазақша алуға дауласуға мән жоқ [368]. Осы тұрғыдан алғанда, термин жасау ісінде ғалымдар шығармашылық та қызмет атқарған сияқты. Ондағы терминдердің қазақ тіліндегі баламасы бүгінгі таңдағы қолданысымен салыстырғанда, мағынасы әлдеқайда дәл де түсінікті болып келеді. Сөздік түзушілер аударуға көнбеген сөздерді қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкестендіріп алып отырған.

Бірақ 1933 жылы 22 маусымда Қазақстан Халық Комиссарлар Советінің Мемлекеттік терминология комиссиясын ұйымдастыру туралы қаулысы шықты. Осы кезден бастап қазақ тілінде баламасы болса да, басқа тілден енген халқаралық терминдер мен советизмдер аударылмай қабылдана бастады. Терминдерді ұлт тілі негізінде жасауға тырысқан қазақ зиялылары қуғындалды, репрессияға ұшырады. Соның нәтижесінде қазақ тілінің термин жасау мүмкіндігі шектеліп, қазақ тілі термин қабылдағыш тілге айналды [370, 34-45-бб.].

«Шет сөздердің імләсі жайында» атты мақаласында Телжан Шонанов: «Жат сөздер халық айтуына жеңіл, құлағына жағымды, түсінігіне үйлесімді, қат тануына оңтайлы болуы үшін, жат тіл імләсін тіліміздің заңына үйлестіруіміз керек. Осы күні бір жат сөз әр түрлі құбылып жазылады. Мысалы: *камисерует*, *камисерет*, *камөнес* т.т. Мұнан қалың бұқараның қат тануына, шет сөздерді түсінуіне зиян көп, тіліміз заңына келмеген соң қалық тілі күрмеліп айта алмайды, сондықтан шет сөздер белгілі ережемен жазылсын... Шет сөзді дыбыс негізіне тіліміздің заңына сүйеніп жазу үшін тілімізге қалық арқылы кірген араб, парсы жана ескіден кірген орыс сөздері дерек болсын. Бұл күнгі газет-журналдар қалықтың шет тілге тілі қалай келуімен санаспаған. Сондықтан бұлар өзгертіп алған сөздер імлә жасауға дерек бола алмайды. Тілдің неге келмеуі әр тілде әр түрлі дыбыс жолы (артикуляционная база) болуынан. Қалық өзінің дыбыс жолына үйлестіріп, тілін келтіріп шет сөз алады. Тілі келмейтін газеттегі шет сөзден халыққа зияннан басқа пайда жоқ: қат танып, тілін ұстартуға бөгет», – деп жазған еді.

3. Оспановтың «Жұлдыз ағуы жана оның себептері» оқулығында терминдердің игерілуін былайша жіктеп көрсетуге болады:

Бастапқы буындары езулік, соңғы буыны еріндік болып келген сөздерде еріндік бастапқы буындарға ауысқан не мүлде жойылып, езулікке айналдырылған: минут – мүйнет, градус – гирәдіс т.б.

Орыс тіліндегі ф орнына п әрпі қолданылған: Франция – Пырансыя, фаза – паза, физика – пийзійке, т.б.

ц орнына с әрпін қолданған: цекунт – сйкөнт, Шведция – Шбетсйе,

в әрпінің орнына б: орбита – арбыйта, квадрат – кібадырат, авсерватория – абсерваторий, Австралия – Абыстралыйа, т.б. *орнына ый, йй :* триллион – тірійлон, миллиард – мілійард, миллион – мүлійон, километр – кйлометір т.б.

сөздің соңындағы а дыбысы түсіп қалған: планета – пыланет, т.б.

и әрпінің орнына жуан-жіңішкелігіне қарай йй мен ый әріптері қолданылған: Әмрійке, Абыстралыйа, Әңгіліе, Кәліпөрніе, Пырансыя, табыйғый, бййік, т.б.

у әрпі дауыссыздан кейін келсе жуан-жіңішкелігіне қарай ұу, уу қосар дыбыс түрінде берілген: ағууы, бұуға, өтуу, түсуу, көрінуу, тартуу, т.б.

сөздің соңы я әрпімен аяқталса, жуан сөздерде я-ның орнына а дыбысын, жіңішке сөздерде е дыбысын қолданған: Абыстралыйа, Әңгіліе, Кәліпөрніе, Пырансыя, Германийа, Йталыйа, Рұумыныйа, Гірендландіе т.б.

Аспантану оқулықтарында *жарық*, *жарқын* сөздері өте көп кездеседі. Кісінің көзіне көрінетін нәрселердің бірсыпырасы өзінен шығарған *жарығымен* көрінеді. Мұндай нәрселерді *жарық нәрсе* дейміз. *Жарқын нәрселер*: күн, жұлдыз, жанып жатқан нәрселер. Жердің үстіндегі нәрселердің көбі жарық болғанда ғана жарқын нәрселерден *жарық* шыққанда ғана көрінеді де, *жарық* болмағанда көрінбейді. Мұндай нәрселердің өзінен *жарық* шықпайды. Тек бетіне жарқын нәрселердің жарығы түскенде ғана көрінеді. Мұндай нәрселерді *қараңғы нәрсе* дейміз. Қараңғы нәрселер: тас, ағаш, сұу, темір, шыны, ауа сықылды нәрселер. *Жарқын* нәрседен шыққан *жарық* жан-жаққа тарайды. Ол жарық тура кісінің көзіне түссе, кісі жарқын нәрсенің өзін көреді. Жарқын нәрседен шыққан жарық, қараңғы нәрсенің бетіне түссе сол түскен бетінен тағы да жан-жаққа тарайды. Қараңғы нәрсенің бетінен тараған жарық, кісінің көзіне түссе, кісі сол қараңғы нәрсені көреді. Енді осы жарық, жарқын атауларына қатысты Е. Омаровтан мысал келтіруімізге болады. Ғалым тұрлаулы жұрнақтарды пайдаланып көптеген терминдер жасаған. Сонда – *қын* жұрнағы туралы: Жарқын. «Жарқын» сөзін түбір сөз ретінде де қарап, лексика-семантикалық сөзжасам бойынша қарастыруға да болады. Дегенмен, ғалым бұл жерде жарқын мен жарықтың айырмашылығына негізделгені байқалады. Яғни Көне «ық» жұрнағына қарағанда «қын» жұрнағы күшейткіш мән үстейтінін зерделегенін аңғаруға болады. Сол кездегі сөздіктерде: *светящееся тело* – жарық нәрсе, *жарық* – 1) светлый, 2) грижа, 3) ложбина; *светящееся тело* – жарқын нәрсе, *жарқын* – светик деп келеді. Бұл сөздіктерде жарқын пен жарық шамалас ұғым береді. Ал Е. Омаров «Физикасында» жарық нүкте, жарқын нүкте, жарық сәуле, жарқын сәуле, жарық нәрсе, жарқын нәрсе терминдері кездеседі. Қараңғы нәрсе, күнгей нәрсе терминдері де бар. Бір сөзбен айтқанда, ғалым бұл атауларды физикалық тұрғыда жарық сәуленің шағылысу, сіңу және сыну дәрежесіне байланысты ажыратып көрсеткен. Сол айырмашылықтар негізінде термин ретінде қолданған. Мысалы: Сәуленің нәрсеге сіңуі өзінен көрінетін сәуле шығаратын нәрсені жарқын нәрсе дейміз.

Оқу жасындағы балаларға арналған «Ай» оқулығы:

Ай жердің жолдасы;

Ай неге жерге түспейді;

Ай неге өзінің көрінісін өзгертеді;

Айдың жерге әсері;

Телескөптен қарағанда айдың үстінде не көреміз;

Айдағы таулар, болқандар, деңіздер;

Ай үстінің қартасы;

Ай – сөнген дүниіа деген 8 тараудан тұрады.

Оқулықта: «Ай, жердің ең жақын жолдасы. Ол жерге ең жақын тұратын пыланеттардан саналады. Басқа пыланеттарға қарағанда, жер кішкене бір жұлдыз сыйақты көрінсе, ай, оның жанында жерге қарағанда көп нашар бір нұр нокаты сыйақты болып көрінеді. Айдың жерден алыстығы 384,000 кйламетір келеді» деп көрсетеді. Бүгінгі оқулықтарда да ай мен жердің орташа қашықтығы 384 500 км деп көрсетіледі.

Біздің нысанымыздағы тағы бір сүбелі еңбек – Қошке Кемеңгерұлының П. Лебедевтен аударылып, 1929 жылы «Қазақстан» баспасынан жарық көрген «**Химия**» (Кійміе) оқулығы. Жеті жылдық мектептің 5-інші, 6-ыншы жылдарында оқылатын кітаптың «Оқушыларға» деп басталатын кіріспе бөлімінде: Кіміе сабағын оқытқанда оқушылардың тұрмыстағы, табиғаттағы кіміелі құбылыстарды жай байқауымен қатар тәжірійбе сынағаны жөн. Тәжірійбесіз кіміе оқытқаннан көп жеміс күтуге болмайды. Бұл кітаптағы көрсетілген тәжірійбелердің бәрін бірдей істеуге реті келмес, сонда да шама келгенше оқушыларға неғұрлым көбірек тәжірійбе істетуге тырысу керек. Тәжірійбе санының көбірек көрсетілуінің мынадай себебі бар. Керекті аспап-саймандар, нәрселер жеткілікті лабаратория бола береді деуге болмайды, сондықтан лабаратория жағдайына қарай көрсетілген тәжірійбелердің қолайлысын ғана істесін деген. Тәжірійбеге керек нәрселердің бәрі бірдей болу шарт емес, кейбіреулері жоқ болса барымен тәжірійбе жасауға болады; кітапта көсетілмей қалған нәрселердің жарамдыларымен де пайдалануға болады. Қайткенмен де қос жұлдызшамен (**) белгіленген тәжірійбелерде оқушылардың бәрі де істеу керек; бір жұлдызша (*) белгіленген ретіне қарай, шама келсе оларды да істегені жөн» - деп жазады автор. Оқулық үлкен тоғыз бөлімнен тұрады. Әр бөлімде бірнеше сабақ, тәжірибелерімен қоса беріліп отырған. Әр сабақтың соңында үй тапсырмасы мен үйде жасап көруге болатын тәжірибе жұмысы қоса беріледі.

5.2.4 Қ.Кемеңгерұлы аударған «Химия» (П. Лебедевтен) оқулығындағы анықтамалы сөйлемдер мен септік қосымшаларының қолданысы

Септік сөздің сөйлемдегі грамматикалық рөлін көрсетіп, сөздерді бір-бірімен баланыстыратын, өзі жалғанған сөзге түрлі мағына үстейтін грамматикалық категория. Қазіргі тіл білімінде септіктің: *атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес* деген жеті түрі көрсетіледі. Тілтанушы ғалымдар арасында септіктерді атау жағынан өзгешелік байқалмағанымен, оларды жіктеуде біраз алшақтық бар. Ахмет

Байтұрсынұлы, Қошке Кемеңгерұлы сынды ғалымдар өз еңбектерінде септіктің бес түрін ғана көрсетіп, атау септігі мен көмектес септігін септік қатарына жатқызбайды. Бұл ғалымдардың жіктемесі Қажым Басымұлының еңбектерінде жалғасын табады. XX ғасыр басында Телжан Шонанұлы өз еңбектерінде септіктің жеті түрін көрсетіп, жоғарыда аталған ғалымдардың жіктемесіне атау мен ілік септіктерін қосады. Телжан Шонанұлының бұлай бөлуі І. Кеңесбаев, Ғ. Бегалиев, Н. Сауранбаев, С. Аманжолов сынды ғалымдардың еңбектерінде өз жалғасын табады.

1-кесте

Тілтанушы ғалымдардың септіктерді жіктеуі

А. Байтұрсынұлы	Қ. Кемеңгер	Т. Шонанұлы	С. Исаев	І. Кеңесбаев
		Атау	Атау	Атау
Ілік	Ілік	Ілік	Ілік	Ілік
Барыс	Барыс	Барыс	Барыс	Барыс
Табыс	Табыс	Табыс	Табыс	Табыс
Жатыс	Жатыс	Жатыс	Жатыс	Жатыс
Шығыс	Шығыс	Шығыс	Шығыс	Шығыс
		Көмектес	Көмектес	Көмектес

Септіктерді жіктеуде алшақтықтың туындауына төмендегі пікірлерден жауап табамыз.

Тілтанушы ғалымдар жеті септіктің ішінде *атау септігінен* басқа септіктердің барлығының грамматикалық көрсеткіші бар екенін негізге алып, *атау септігін* басқа септік тұлғаларына негіз болатын форма ретінде қарастырады. Мысалы, С. Исаев «Қазақ тіл білімінің мәселелері» еңбегінде: «Қазақ тіл білімінде *атау септік* тұлғасы септік жүйесінде басқа септік түрлерімен тең деңгейде емес, оларға немесе басқа септік тұлғаларын үстеуде негіз болатын тұлға, демек, зат есімнің түбір (негізгі және туынды түбір) тұлғасы деген ұғыммен барабар екенін байқаймыз» [366] - десе, «Қазақ грамматикасы» еңбегін құрастырушы ғалымдар: Дұрысында, *атау септігі* деп отырғанымыз – сөздің септік жалғауын қабылдамай тұрған күйі. Оны *атау септік* деп септік жалғауларының басына қою аса қажет, өйткені заттың кім, я не екенін білдіретін сөзбен жақ жағынан қиысып, субъектілік-кординаттық қатынаста байланысып, сөйлем құрайды» [36, 456] - деп қорытады.

Ал, *көмектес септігіне* қатысты ғалым Ахмет Байтұрсынұлы «Тіл – құрал» еңбегінде: «Кей сөздер жалғау орнына жүреді жалғаулар сияқты басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағына шықпайды. Сондай сөздерді жалғаулық дейміз. Жалғаулық сөздер қазақ тілінде тіпті аз. Мәселен, менен, үшін, арқылы, тақырыпты, туралы. «Менен» алдындағы дыбыстың түріне қарай «бенен» болып айтылады, қысқа түрінде «мен», «бен» болып айтылады. Мысалы: «Күштімен күреспе, байменен тіреспе», «Отпен ойнама күйерсің, баламен ойнама, шаршарсың» [367, 196] – деп анықтама берсе, ғалым Қошке Кемеңгерұлы «Жабропалықтарға арналған оқу құралы» еңбегінде: а) қазақ тілінде 5 түрлі септік: ілік (родительный), барыс (дательный), табыс (винительный), жатыс (местный), шығыс (исходный) бар деп түсіндіреді;

ә) септік жалғауларының қай кезде түсіп қалатынын немесе қандай жағдайда жалғаулы түрде қолданылатынын мысалдармен түсіндіріп көрсетеді;

б) ілік септікті сөзден кейін тәуелдік жалғаулы сөздің келетініне назар аудартады.

Сонымен қатар «Русский творительный падеж, отвечающий на вопросы кем? (кіммен?), и чем? (немен?), с кем? с чем? – выражается предлогом менен (полная форма) и мен (краткая форма), и ставится отдельно позади управляемого слова» [368, 64] – деп, көмектес септігінің сөйлемдегі қызметін жалғаулық ретінде түсіндіреді.

С. Исаев көмектес септігінің өзге түркі тілдерінде кездеспейтіндігін айта келіп, бұл септікті біздің септік жүйеміздің өзгешелігі ретінде көрсетсе, Б. Момынова, Ж. Саткенова сынды ғалымдар көмектес септігі XX ғасырдың басына дейін септік түрінде емес, септеулік шылау білән, бірлән, мінән, мәнән, менен, мен түрінде қолданылып келгенін, шылаулардың орнына да, де, та, те-ні қойып айтуға болғанмен, көмектес септігінің қосымшасын алып тастауға да, өзгертуге де келмейтінін айтады [369, 54-55].

1929 жылы «Қазақстан» баспасында жарық көрген П. Лебедевтің «Химия» (Кіміе) (Жеті жылдық мектептің 5-інші, 6-ыншы жылдарында оқылатын кітап) оқулығына ғалым Қошке Кемеңгерұлы аударма жасайды. Жоғарыда айтып өткеніміздей, Қошке Кемеңгерұлының септік атауларын көрсетуінде басқа ғалымдардан еш өзгешелік болмағанымен, септік қатарында тек бесеуін көрсетеді. Көмектес септігінің жалғауын жалғаулық ретінде танығандығын осы аударма еңбегінде де дәлелдей түседі. Мысалы:

- *мен (көмектес септік жалғауы)*: «Алғашқы бетте лаборатория ыдыстары арасынан ең керек болатындары *мен* танысып алу керек; Даяр ғаз болмаған күнде жай спирт шам да жарай береді, не бәртел қыздырмасы сияқты дербес спирт қыздырмалар *мен* пайдалануға болады; Қайткен *мен* де қос жұлдызшамен

(**) белгіленген тәжірибелерде оқушылардың бәрі де істеу керек; бір жұлдызша (*) белгіленген ретіне қарай, шама келсе оларды да істегені жөн» т.б.

мен (жалғаулық): Еру құбылысы *мен* ерітінділердің өмірде маңызы зор; Бояйтын және иісті заттар *мен* көмірдің қандай қатысы бар?; Отын *мен* көмір.

- *бен (көмектес септік жалғауы):* Тұз *бен* жалғыз тамақтарды ғана тұздамайды; Әдейі мал емдеуге арнап жасаған үйге қамап, күкіртті газ *бен* 30 минуттай мұқырлағанда қотыр құрттарының бәрі өліп, мал тезінен жазылады; Осындай апандардың бір нешеуін арық *бен* тұтастырады да, су жібереді.

- *бен (жалғаулық):* Көмірлі газ *бен* калсій кәрбитінің ішіндегі (құрылысындағы) көмір ме, көмір-тек пе?; Керек нәрселер: тұз қышқылы, метал оранж *бен* пенол – пыталейін ерітінділері, ізбес суы, лақмыс, саз, құм, бор; Қыртыстың ішінде көбінесе саз *бен* құм болады; сазы көп болса *саздақ қыртыс* дейді, құмы көп болса *құмдық* дейді.

- *пен (көмектес септік жалғауы):* Ескерту: Пүребіркіні қыздырғанда арнаулы ағаш тұтқыш *пен* не 28-суреттегідей қағаз *бен* орап ұстау керек; Пүребіркі әмиекке толған кезде толғандығын жанып тұрған тамызық *пен* сынап білуге болады; Сонан соң ауызын басып тұрып, пүребіркіні судан алыңдар да тігінен құйып, ерітіндіні лақмыс *пен* сынап көріңдер.

- *пен (жалғаулық)* көмір-тек *пен* су-тектің қандай қосылыстарын қарастырдыңдар?; Азот *пен* су-текті електір қуаты *мен* Кімійеше қосуға болады, суға өте жақсы еритін түссіз, әмиек деген газ шығады; Сауыт ішіне не темір қасық *пен* қазаншықтың қақпағының біріне поспыр салып жағыңдар.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан байқап отырғанымыздай, көмектес септік жалғауларының барлығын бөлек жазылып, жалғаулықтардың қатарында көрсетілген. Бұл септік жалғаулық қызметінен толық айырыла қоймағандықтан *негізінде, бойынша, арқылы, нәтижесінде* секілді көмекші тұлғалардың орнына жұмсала береді.

Қалған септік түрлерінің қолданысынан өзгешелік байқалмайды.

Ілік септігі: Заттардың азды-көпті кемдігін толтыруға болады, бірақ кейбір сабақтардың өзі де керек; Кәрден қазаншыққа бір тамшы сынап *пен* қорғасын не *тінікенің* бірін салып, шүберек *пен* сынапты металға жалатсаңдар (жақсаңдар), әмелген болады.

Барыс септігі: Поспыр *денеге* тисе, өте жаман ғып күйдіріп жібереді, жарасыда көпке шейін жазылмайды; Жарық қылатын, електір *лампыларына* келетін тұрлаусыз ағынмен де пайдаланыуға болады.

Табыс септігі: Қышқыл *мен сілтіні* бұлай тектестіруді аралық тектесу дейді) қоса берсек, ас тұзы сияқты сілтір деген зат шығады; *Сібеклені* турап, суға салады да ішіндегі (құрылысындағы) қантын әбден ерітеді.

Жатыс септігі: Поспыр жеке *күйінде* екі түрде кездеседі: бірі сары поспыр, тұтанғыш улы зат; екіншісі қызыл поспыр; Бұларды көмір жұтпайды, сондықтан сауыт *ішінде* олар үшін көмірден басқа киіз сияқты әуені жіберіп, түгінді ұстап қалатын заттар да болады.

Шығыс септігі: Адамның металл *мен* кешірек танысып, көпке шейін білмей жүргені жеке күйінде, ештеңе қосылмаған сом (таза) металдың сирек *кездесетіндігінен*; Мәдениеттің мешеу кезінде қару-жарақ, ыдыс, аспап қыларлық қатты металдарды (темір, болат және сол сияқтыларды) адам баласы *кен тастарынан* айырып (қорытып) ала алмаған.

Иелік, меншіктікті білдіретін *ілік септігі* мен іс-қимылдың тура объектісін көрсететін *табыс септіктерінің* жалғаулары кейде ашық түрде келсе, кейде жасырын келеді. Бұл туралы тілтанушы ғалым О. Жұбаева: «Ілік, табыс септіктерінің ашық / жасырын келуінің негізгі себебі – сөйлеушінің сөздердің арасындағы тәуелділік байланысты актуалдандыру мақсатына байланысты болады: сөйлеуші ілік немесе табыс септіктегі сөздің тіркескен сөзімен байланысын актуалдандырғысы келсе – қосымша ашық түрде келеді, ал оны актуалдандырғысы келмесе – қосымша жасырын келеді» [370, 194] дейді.

Ілік септік жалғауының жасырын келуі:

Еріткіш ішіне еріме затты сала беретін болсақ, біраздан соң ертіндінің ішінде ерімей жүрген заттарды байқауға болады, ерітпе ылғи еріте бере алмайды, біраздан соң қанығып қалады;

Кіміе ыстақандарынан тағы бір өзгешілігі – қырлы болмайды, бүйірі бұрыштанып шығып тұрмайды.

Ерітінді ішінде електір ағыны көмірден әліумінге қарай ағады, тәжірибе істегенде осындай аспаптың төртеуін алса – тіпті жақсы болады.

Тілтанушы ғалымдар *ілік септік жалғауларының* ашық немесе жасырын түрде келуін нәрсенің жалпылама немесе жекелік қатынасына қарай қолданылатын айтады. Жоғарыда келтірілген үш мысалда да *ілік септік жалғауының* жасырын түрде келуі нысанның жалпыламалық қасиетін білдірсе керек.

Табыс септік жалғауының жасырын келуі:

Енді *газ* жіберіп көрсендер сіріңке тұтанбайды, бұрынғы күйінде қала береді: газды бірге-бірге азайта берсендер, жалын да кішірейе береді де, сыртқы шошақ сіріңкенің басын шалып, тұтандырады;

Металдар және олардың құймаларын керек-жараққа ұстап, пайдаланғанда осы сипаттардың бәрін де еске алады.

Ғалым Н. Уәлидің: «*кітапты беріңіз*» дегендегі табыс септік қосымшасының арнайы қолданылуы белгілі бір объектінің сөз субъектілеріне (адресат пен адресант) таныс, мәлім болуымен байланысты түсіндіріледі. Ал, ілік, табыс жалғауларының арнайы қолданылмауы нәрсенің, құбылыстың сөз субъектілеріне белгісіз, нақты емес болуымен байланысты ұғылады» [371, 14-15] деген тұжырымын негізге алатын болсақ, қандай да бір газды жіберіп көру немесе қандай да бір металдарды пайдаланғанда түрінде объектінің яғни газ бен металдың белгісіз, нақты емес, жалпылама сипатымен түсіндіруге болады.

Ал, «5 ғырам қалайы, 10 ғырам қорғасын, 5 ғырам кәдме және 20 ғырам бійсмет алып балқытындар» – деген сөйлемдегі қалайы, қорғасын, кәдме, бійсмет сөздерінде табыс септігі төрт рет кездеседі. Сондықтан да автор стилистикалық мақсатпен төрт сөзді де нөлдік формада жазған деп топшылаймыз.

Ілік септігі мен табыс септік жалғауларының жасырын, яғни, нөлдік формада келуін зерттеуші А. Омарова: Атау септіктің нөлдік морфемасы тұрақты, ал ілік пен табыс септіктің нөлдік морфемасы ауыспалы. Демек, атау септік – нөлдік морфемалы, тұрақты нөлдік тұлғалы септік. Ал, ілік пен табыс септіктері – ауыспалы нөлдік тұлғалы септіктер» [372] – деп атайды.

Кейбір зерттеушілер септік жалғауларының мағыналық, функционалдық қызметтеріне қарай грамматикалық септіктер және көлемдік септіктер деп бөліп қарастыруды ұсынады. «Грамматикалық септіктерге атау, ілік, табыс септіктері жатады. Олар негізінен тек заттық мәнмен байланысты, қимылды атқарушы (бастауыш), не оның объектісі (тура толықтауыш), не заттың меншіктік, қатынастық (анықтауыш) мәнін білдіреді. Ал көлемдік септіктерге барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктері жатады. Көлемдік септіктер (заттық мәннен яғни объектілік мәннен (толықтауыш) басқа көлемдік, мезгілдік, себептік, бағыттық, құралдық (пысықтауыш) мәнде де жұмсалады» [369, 24-25].

Қазіргі қазақ тіліндегі септік жалғау жүйесі негізінен алғанда, көне түркі тіліндегі және қазіргі түркі тілдеріндегі септік жалғау жүйесімен сәйкес келуі заңды құбылыс саналады, өйткені олардың төркіні, қалыптасу кезеңдері, сипаты көбіне ортақ болып келеді, сондықтан қазіргі түркі тілдерінің көпшілігінде атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс септік жалғауларының сыртқы тұлғалары да, мағыналары да, қызметтері де негізінен ұқсас болып келеді. С. Исаев оны қазақ тіліндегі септік жалғау жүйесінің өте ерте кезде қалыптасып, сөз түрлендіру, парадигмалық сипаты, тұлғалық түрлері, әрқайсысының мағыналық шеңбері, сөйлемде атқаратын қызметі мен сөздер арасындағы грамматикалық қатынастары тұрақталып, кейін жекелеген түркі тілдерінде үлкен өзгеріске түспей енгендігін байқатады деп есептейді. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тілінің өзіндік ерекшелігі көмектес септігі болып табылады [373, 97].

Қорыта келе, адамның түрлі қатынастарды зерделеуі нәтижесінде пайда болған септік категориясының XX ғасыр басындағы еңбектерде түрліше жіктеліп келгенін, қазіргі қазақ грамматикасындағы жеті септік үлгісі Телжан Шонанов еңбектерінен бастау алғанын көреміз. Қошке Кемеңгерұлы аударған «Химия» оқулығын саралай отырып, көмектес септігінің жалғаулық ретінде қолданғанына көз жеткіземіз.

Енді осы оқулықтағы сөйлемдерге назар аударайық. Синтаксис саласы тіл жүйесіндегі құралдардың барлығының жұмсалыу ортасы болғандықтан, синтаксистегі заңдылықтарды жүзеге асыратын сөйлеуші мақсаты да осы синтаксис деңгейінде көрінеді. «Синтаксис ғылымы барынша дәлдікті, анықтықты қажет етеді. Дәлдік – ғылыми тілге тән негізгі факторлардың бірі. Дәлдік көбіне анықтамалы сөйлемдерде жақсы көрінеді» [10, 143 б.]. Анықтамалы сөйлемдердің тілімізде кең етек алып, көбірек қолданыс табу XX ғасыр басымен тұспа-тұс келеді. Ұлт мектептерін тәл оқулықпен, бағдарламамен қамтамасыз етуде біраз шаралар іске асырылды, қазақ тілінде оқулықтар шығарылды. Олардың ішінде «Физика», «Грамматика», «Педагогика», «Алгебра», «Мектеп гигиенасы», т.б. бар. Бұл оқулықтарды жазуға А.Байтұрсынұлы, Қ.Кемеңгерұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Әуезов, С.Аспандияров, Жомартбаев, Қ.Сәтбаев, Ө.Ермеков, Т.Жолдыбаев, т.б. қатысты. Қоғамдағы ірі өзгерістер, ғылым мен техниканың, мәдениеттің дамуы көптеген жаңа ұғымдар мен түсініктерді қалыптастырды. Ғылым, өнер-білім, экономика саласында қазақ ұғымына жат жаңа сөздер, атаулар пайда болды. Қоғамдағы түрлі әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге, жаңалықтарға сәйкес жаңа ұғымдар, түсініктер қалыптасты. Бұл түсініктердің, ұғымдардың көпшілігі анықтамалы сөйлемдердің көмегімен беріліп отырды.

Қазақ тілі грамматикасында «Анықтамалы сөйлем» деген термин арнайы қолданылмағанымен, бұл синтаксистік құрылымның ғылыми тіл синтаксисі жүйесіндегі орны зерттеуші Ж.Әмірованың еңбегінде арнайы сөз болады. «Классификациялау мағынасындағы сөйлемдер қазақ тілінде ертеден бар, алайда олардың қолданылу белсенділігі мен семантикалық тұрғыдан жанаруы кітаби (жазба) стильдердің және орыс тілінен қоғамдық-саяси, ғылыми-техникалық, көркем әдебиеттің аударылуымен тығыз байланысты» [374, 9.]. Бұндай сөйлемдер туралы тілтанушы-ғалым Н.Д. Арутюнова мынадай пікір айтады: «Анықтамалы сөйлемдер субъект-предикат қатынасында құрылады. Оларды «анықтамалы сөйлемдер» деп атауымыздың себебі де олардың «анықтама» тәрізді логикалық тәсілді бойына жинақтаған синтаксистік құрылым болғандығынан. Осы типтес сөйлемдерді зерттеушілер «бірдейлестіру (тендестіру) сөйлемдері» деп те атайды. Олардың номинативтік, денотаттық, сигнификаттық сияқты семантикалық типтерін ажыратады» [375]. Автордың бұл пікірін зерделей келе «анықтамалы сөйлемдердің» «бірдейлестіру

сөйлемдері», «теңдестіру сөйлемдері» деп қолданатынын байқаймыз. Бірдейлестіру, теңдестіру сөздерінің мағынасында логикалық мән басым болғандықтан, қазақ тілтанушыларының еңбектерінде бұндай сөйлемдер «анықтамалы сөйлемдер» түрінде ғана қолданыс табады.

Тілтанушы-ғалым Мырзаберген Малбақұлы анықтаманы лексикография тұрғысынан қарастыра келіп, анықтама берудің «аналитикалық дефиниция» деп аталатын тәсіліне қатысты: «Аналитикалық дефиниция – тек-түрлік ғылыми жіктемесі жетілген ғылым салаларының терминдеріне анықтама беруде қолданылатын негізгі тәсіл болып саналады» [140] - дейді.

«Анықтамалы сөйлемдер субъект-предикат қатынасы үлгісінде жасалады. Олардың негізін есімді сөйлемдер түрінде келетін құрылымдар құрайды. Баяндауышы етістік сөзден жасалған анықтамалы сөйлемдер де ғылыми мәтіндерде жиі кездеседі» [374, 144 б.]. Ондай сөйлемдер «деп», «дегеніміз» байланыстырғыш сөздерді және «аталады», «дейміз», «деп атаймыз», «сипатталады» тәрізді етістіктер арқылы келіп отырады. Кейінгі жылдары калькалау тәсілі кең етек алғандықтан, бұл қатарға «болып табылады» деген қолданыс қосылды.

Қазақ тіл білімі ғылымының негізін салушы ғалым Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық ұстанымдарын барынша жан-жақты дамытқан тілтанушы ғалым Қошқе Кемеңгерұлының П. Лебедевтен аударған «Химия» оқулығында анықтамалық сөйлемдерге мысалдарды көптеп табамыз. Оқулықтың бастапқы бетінде: «Бір нәрсені, құбылысты қарастырғанда бірден бар сипатын біліп, толық тексере қоямын деуге қиын. Нәрсенің құбылысын әуелі бір түрлі сипаттарын қарастырып біліп алғаннан кейін өзге сипаттарын қарастырып, басқа жағынан тексеруге болады, сонда ғана нәрсе, құбылыс туралы толық мағлұмат аламыз» дейді.

Мысалы:

деп атайды: Көмір-тек тотығы – иіссіз, түссіз, улы газ; жайдағы иіс тиді дейтініміз – осы газбен уланудан, сондықтан бұл газды кейде *иіс газы деп атайды*. т.б.

дегеніміз: Құм **дегеніміз** – тау жыныстарының әуелі жай ұсатылып, майдаланған, сонан соң кімйе өзгерістерін басынан кешірген бөлшектері; Қаушық **дегеніміз** – кейбір өсімдіктердің сүтінен істелетін нәрсе, шикі күйінде желім тәрізді болады; Әмиектің иісі мұсатырлы ісіптірттің иісіндей мұсатырлы спирт **дегеніміз** – осы газдың судағы ерітіндісі.

айтады: Көмір-тек тотығы – өте қызулы отынның бірі, жанғанда жылылығы 1800°-ке жетеді; техникке көмір-тек тотығын жеке күйінде отын қылмайды, әр түрлі басқа араласқан газдар болады, *генеретір газы* деп сондай отынды **айтады**.

Қ.Кемеңгерұлы анықтамамен берілген сөйлемдерге қатысты: «Сөзді құрғақ жаттау жағын азырақ алып, көбінесе сөзді жаттықтырумен есте қалдыру керек. Құрғақ жаттаумен сөз миға қонбайды, ұмытыла береді. Сендер де табиғаттағы, тұрмыстағы кімйелі құбылыстарды үстірт қарастырумен қоймай, лабораторияда тәжірибе жасап, іс жүзінде сынайтын боласындар, сонда ғана кімйенің зерттейтін құбылыстарымен жақсылап танысасындар» [368] – дей келіп, анықтама берілгеннен кейін оқушылардың есте сақтау қабілеттерін арттыру үшін, берілген ақпаратты жете меңгеру үшін өткізілген тақырыптарды міндетті түрде мысалдармен, тәжірибелік жұмыстармен бекітіп отыру қажет екенін айтады.

Бұл мысалдардағы **дегеніміз, айтады** қолданыстарының предикаттық мағыналары солғын, өздері жетекте келетін сөздердің баяндауыштық мәніне тәуелді болып келетіндіктен, есімді сөйлемдерге оңай ауыса алады. Мысалы: Құм – тау жыныстарының әуелі жай ұсатылып, майдаланған, сонан соң кімйе өзгерістерін басынан кешірген бөлшектері; Қаушық – кейбір өсімдіктердің сүтінен істелетін нәрсе, шикі күйінде желім тәрізді болады; Бір қалор – маңызы бір ғырам судың жылылығын бір гирәдүске асыратын жылу; - деп түрлендірсек те болады.

Қазақ тілінің синтаксис саласына арналған еңбектердің көпшілігінде бұндай сөйлемдер ұдайы сөз болып отырады. Мысалы тілтанушы ғалым Мәулен Балақаев бастауышы да, баяндауышы да зат есімнен болатын осындай сөйлемдерді көркем әдебиет тілінде болатын осындай сөйлемдерді көркем әдебиет тілі материалында қарастыра отырып, есім баяндауыштардың құрамын, қандай сөздерден жасалатынын тілдік мысалдар негізінде көрсетеді [85, 121-129 б.].

Зерттеуші Ж. Әмірова анықтамалы сөйлемдердің ерекшелігін былайша көрсетеді: «Оларда ұғым (денотат) теңестіріледі, бірдейлестіріледі. Олар бір құбылысты атау үшін, оның ұғымдық мазмұнын, түрлі сипаттамаларын білдіру үшін жұмсалады. Зерттеушілердің көрсетуінше бұл құрылымдар «ғылыми стильдің тілдік бейнесінің бір элементі ретінде танылады». Өйткені «ғылым заттардың, құбылыстардың белгілерін, сапасын анықтап, өзара жалғастырып, қорытып топтайды» дей келіп, анықтаудың түрлі мағыналық топтарының ішіндегі негізгілері ретінде: нақтылау, топтау, бөлшектеу, даралау, салыстыру, толықтыру, сипаттауларды атап көрсетеді. Осындай мағыналық белгілер арқылы бір құбылыстың, ұғымның сапасы анықталады. Мұндай сөйлемдерге жақсыздық, ресмилік тән.

Ғалым анықтамалы сөйлемдерді бірнеше топқа жіктейді.

Біріншісі, біліктілеу немесе классификациялаушы мәндегі сөйлемдер. Мысалы: Алтын, күміс, пылатын – асыл металдар; Металл да оттектен те – жабайы заттар, екеуінің қосылысы – құранды зат; Күміс, алтын – жұмсақ металдар, сондықтан ақша жасағанда, басқа бір метал қосып, қатайтады; Тас көмірлердің ең ескісі – *антырасыт*; Құм – тау жыныстарының әуелі жай ұсатылып, майдаланған, сонан соң кіміе өзгерістерін басынан кешірген бөлшектері. Байқап отырғанымыздай бұндай сөйлемдерде заттың анықтамасы оның кандай топқа, типке, түрге жататыны нақтыланып, жалпы тобынан оқшауландырып көрсетіледі.

Екінші түрі – сапалық мәнді анықтамалы сөйлемдер. Аты айтып тұрғандай, бұндай сөйлемдерде заттың сапалық қасиетіне басымдық беріледі. Мысалы: Құймалардың қаттылығы болмаса, ерітінділерден ешбір айырмасы жоқ. Сондықтан бұларды – *қатты ерітінді* деп те атайды; Осы күні үлкен діріжәбілдерді гелій деген ғазбен толтырады, бұл – су-текте екі есе ауыр, бірақ жанбайтын ғаз. Бірінші сөйлемде құймалардың сапасынан, екінші сөйлемде гелій газының сапасынан ақпарат аламыз.

Үшіншісі тобы – әрекет мәніндегі сөйлемдер. Бұндай сөйлемдерде заттың сапа белгісі әрекеттің нақты нәтижесі ретінде көрінеді. Тотық – қай заттың болса да оттектен қосылуы; Әмелгем – сынап пен басқа металдардың қосылуы; т.б.

XX ғасыр басында әр ғылым саласы бойынша аударылған еңбектерде тіліміздің болмысын, табиғатын сақтап, шұрайын жоғалтпау, жаңа атауларды ұлт ұғымына жанастырып, түсінікті етіп аудару Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Елдес Омаров, Қошке Кемеңгерұлы сынды ғалымдардың басты ұстанымы болған. Мәселен, Ә.Бөкейханұлы Абдолла Байтасұлының профессор Ю.Вагнерден «Жаныуарлар тұралы әңгімелер», профессор Гейкіден «Пізікелік жағырапия» сияқты кітаптарды тәржімалағанын ескертіп, еңбектердің маңызы мен мазмұнына тоқталады. Аударманың қарапайым халықтың түсінуіне жеңіл болу жағына баса көңіл бөлу керектігін, түпнұсқадағы күйінше алу оқушыға түсініксіздеу болатынын ескертеді. Мәселен: суық жерде тұрған стаканның жылы жерге әкелгенде терлейтінін айтудың орнына далада сыртта жатқан балтаны жылы үйге әкелгенде, терлеп қоя беретіні сияқты мысал келтіру, зырылдауық орнына допты мысал етіп алу, «резеңке доп» дегеннің орнына «үрген қуық» деп алу қазақ оқушысына әлдеқайда түсінікті болатынын айтады [376].

Қошке Кемеңгерұлының П. Лебедевтен аударған «Химия» оқулығының тілі оқушыға барынша жатық, түсінікті. Оқулықтың кіріспе бөлімінде ғалым мынадай ақпарат береді: «Кітаптың аса үлкейіп кетуінен қорқып, кейбір материалдарды қарастыра алмадық; жағдайға қарай жаңадан материал қосып не бір материалдардың орнына басқа қолайлы материалдар алған дұрыс, мәселен, металл айырып алатын жерлерде металдар қарастырылған бөлімді толығырақ қарастырып жақсылап тексеруге болады. Зиянкестерді құрту, тиландырғыш заттарды жасау, сабын былғау сияқты жұмыстарға оқушыларды қатыстырып, алған білімдерін іс жүзіне пайдалана білу жағын қарастырған жөн. Жақын жерде өндіріс орындары болса, екіскүрсіе (серуен) жасау керек, бірақ екіскүрсіеға алдын ала даярланып, не істейтіннің бәрін жобалап алу керек». Байқап отырғанымыздай, ғалым кітап көлемінің ұлғайып кетпеуін жіті қадағалап, анықтамаларды берген кезде де барынша жинақы, дәл, түсінікті етіп беруге тырысқан. Аударма жасау өте күрделі құбылыс. Аударма жасау үшін екі тілді жетік біліп қана қоймай, сол термин қызмет ететін саланы толықтай меңгеру керек.

«Химия» оқулығындағы анықтамалы сөйлемдердің берілуі мен сол анықтамалардың тәжірибе жүзінде кеңінен түсіндірілуіне, түрлі жаттығулармен пысықталып отырғанына қарап, химия ғылымын қазақ жұртына қазақы түсінікте жеткізу жолында күрес ашқан ғалымның еселеп еңбек еткенін толық аңғара аламыз. Себебі, бір жағынан ғалымның жоғарыдағы сөзінде қазақ баласы түсіне алмайтын көлеңкелі ештеңенің жоқ екендігі айтылса, екінші жағынан, осыншама күрделі анықтамалардың жеңіл қабылдануы үшін, *терминдердің қазақша баламалары мен қазақ баласына таныс мысалдардың* көмегі ерекше болған. Қошке Кемеңгерұлы 1929 жылы аударған «Химия» оқулығын талдай отырып, анықтамалардың түгелдей қазақша түсіндірілгенін, тіптен бір оқулықтың басым бөлігі қазақы тілмен жазылғандығына көз жеткіземіз.

5.2.5 Ғ.Бегәлі ұлы мен К. Делімбет ұлының «Есеп құралдары» оқулығындағы етістің қолданылу ерекшелігі

Қазақ тіл білімі тарихында XX ғасырдың басы айырықша орын алады. Себебі, осы кезеңде ұлттық жазудың енді ғана толыққанды қалыптасуына қарамастан, қазақ тіл білімінің өркендеуіне үлкен жол ашылды. Тіл білімінің барлық саласында сол кезде замана ағымымен бірге келген өзекті, күн тәртібіндегі проблемалар қазақ зиялыларының парасаты арқасында шешімін тауып отырды. Ұлттық тіл білімі қалыптасып, ұлттық жазу зерделеніп, кемелденді. Ұлттық тіл білімінің барлық саласы біртіндеп өркен жайды.

Оқулық мәселесі – бір ұлттың тілі, руханияты, дамуы жөнінен алғанда, қай ғасырда болмасын өзекті әрі ауқымды тақырып.

Өткен ғасырдың басында Алаш қайраткерлері қазақтың ұлттық тіл білімін қалыптастырып, ұшан-теңіз еңбектер жазғаны белгілі. Сол дәуірде терминжасам ұстанымдары толық қалыптасып, термин қабылдау

принциптері айқын қолданысқа енді, терминдердегі бірізділік сақталып, жазба әдеби тілдің тазалығына айырықша көңіл бөлінді. Осының барлығы сол тұста жазылған оқулықтардан да көрініс тауып отырды.

Осы ретте XX ғасыр басында 1929 жылы жарық көрген Ғ.Бегәліұлының «Есеп құралы» мен Делімбет ұлы Кенжебектің Ж.М.Боғданов, Ш. Л.Каролкоптан аударған, 1936 жылғы «Арифметикалық есеп кітабын» өзара салыстыра отырып, оқулықтағы етіс категориясының берілу ерекшеліктерін сөз етпекпіз.

Етіс – етістіктің ерекше категориясы. Етіс кимыл, іс-әрекеттің, субъекті мен объекті арасындағы әр түрлі қатынасты білдіріп, белгілі қосымшалар жүйесі арқылы жасалатын етістік категориясы.

Түркітану мен Қазақ тіл білімінде етіс категориясы ғалымдар назарына ілігіп, 50-жылдардан бастап ғылыми негізде қарастырыла бастады. 30-жылдарға дейінгі еңбектерде етіс түрліше аталып, әрқилы бөлініп келген. Ұлттық тіл білімі қалыптасқанға дейінгі кезеңде зерттеушілер етісті бірде етістік (М.А.Казем-Бек), бірде форма (Н.И.Ильменский), бірде вид (Грамматика алтайского языка) деп түрліше атаған. Н.И.Ильминский, М.Терентьев, П.М.Мелиоранский еңбектерінде болымсыз етістіктер «отрицательный залог» етіс ретінде берілген. -ңқыра/-ңкіре жұрнақтарын Н.И.Ильминский «уменьшительная форма» деп атаса, «Грамматика киргизского языка» деген кітапта ол «усилительный залог» ретінде сипатталған. Казем-Бек, «Грамматика алтайского языка», М.Терентьев еңбектерінде – 5, Н.И.Ильминскийде – 6, «Грамматика киргизского языка» деген кітапта 8 түрлі етіс көрсетілген. Яғни, ұлттық тіл білімі қалыптасқанға дейінгі кезеңде зерттеушілер етіс категориясын түрліше таныған және ортақ ұстаным болмаған.

А.Казембек 1839	Н.И.Ильмин- ский 1860	Грамматика алтайского языка, 1869	П.М.Мелиоранский 1894, 1897	Грамматика киргизского языка, 1897	М.Терен-тьев 1875
глагол возвратный	возвратный формация	возвратный виды	возвратный залог	возвратный залог	возврат. залог
глагол страдат.	страдательна формация	страдат. вид	страдат. залог	страдат. залог	страдат. залог
взаимный глагол	взаимная формация	взаимный вид	взаимный залог	взаимный залог	взаим. залог
глагол принужд.	пону́дительная формация	пону́дит. вид	пону́дит. залог	пону́дител. залог	пону́дит. залог
отрицат. залог	отрицат. формация	–	–	отрицат. залог	отрицат. залог
–	уменьшит. форма: -ыңқыра/ -іңкіре	усилит. вид: -қыла/ -кіле	–	усилител. форм: -ңқыра, -мсыра	–
–	–	–	–	действител. залог	–
–	–	–	–	средний залог	–

Қазақ тіл білімінде етіс жайлы ең алғашқы пікір Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінде көрініс тапты. А.Байтұрсынұлы өз еңбегінде етістің 10 түрін көрсетсе, Қ.Кемеңгерұлы – 6, Қ.Жұбанов 7 түрін көрсетеді: [377,160]

А.Байтұрсынұлы	Қ.Кемеңгерұлы	Қ.Жұбанов
1. өздік: -ын/-ін 2. ырықсыз: -л 3. ортақ: -ыс/-іс 4. салт 5. сабақты 6. беделді: -дыр 7. өзгелік: -ғыз 8. шығыс: -стыр 9. өсіңкі: -қыла 10. дүркінді: -ңқыра	1. өздік: -нсабақты етіс 2. ырықсыз: -л 3. ортақ: -с 4. салт етіс 5. сабақты етіс -т, -ыр/-ір/-р, -дыр/-дір, -қыз/-кіз 6. беделді етіс: өздік етіс -тыр/-тір, -қыз/-кіз, -ыт/-іт, -ыр/-ір 7. прогрессивный вид (өсіңкі етіс): -ңқыра/-ңкіре	1. өздік етіссабақты етіс 2. ырықсыз: -лсалт етіс 3. ортақ: -сөздік етіс 4. салт 5. сабақты 6. өзгелік етіс: өзгелік етіс: -тыр/-тір, -қыз/-кіз, -ыт/-іт, -ыр/-ір 7. төсіңкі етіс: -ңқыра/-ңкіре

А.Байтұрсынұлы әр етісті даралап, әрқайсысының көрсеткіштерін көрсетіп, оған өзінше ат беруге тырысса, Қ.Кемеңгерұлы мен Қ.Жұбанұлы мағыналық, тұлғалық ұқсастықтарына байланысты басын біріктіріп, жинақтаған. Салт, сабақты, өздік, ырықсыз, ортақ етістерді екі ғалым да бірдей таныған. Ғалымдардың (А.Байтұрсынұлы, Қ.Кемеңгерұлы мен Қ.Жұбанұлы) сабақты, салт, өздік, ортақ, ырықсыз етістердің тануы ұқсас. Көрсеткіштері бірдей болғанмен, «пону́дительный залог» Қ.Кемеңгерұлы «беделді

етіс» деп атаса, Қ.Жұбанұлы «өзгелік етіс» деп атаған. Қ.Жұбанов беделді, өзгелік етістерді топтастырып беру себебін былайша түсіндіреді: «Бұрынғы өзгелік етіс пен беделді етісті екеуін бір қостық. Үйткені екеуі де – өзге біреу арқылы істелетін іс. Өзге біреуге беделінді саласың ба, қорқытасың ба – бәрібір. Тіл мұнысын айырмайды» [8, 380].

А.Байтұрсынұлы жіктеуіндегі беделді етіс, өзгелік етіс, шағыс етістерді топтастырып, бір етіс түрінде беру, дүркінді етісті (многократный вид) етіс қатарына қоспау жағынан келгенде, Қ.Кемеңгерұлы мен Қ.Жұбанов еңбектері өзара ұқсас. Қ.Жұбанов өсіңкі етісті етіс қатарына шартты түрде қосып отырғанын айта келіп, былай дейді: «Өсіңкі етіс мағынасы жағынан етіс емес, сонда да құрылысы жағынан (етіс үстеулері сияқты мұның үстеуі түбір мен **-ма-**ның аралығына тығылатын болғандықтан) етіске ұқсас болғандықтан, жетінші етіске мұны да санадық» [8, 381]. Алайда былайша қарастыратын болсақ, дүркінді етіс қосымшалары да етістік түбірі мен болымсыздық жұрнағының арасына кіре алады: атыңқырама – атқылама, созыңқырама – созғылама, тебіңкіреме – тепкілеме т.б. Ендеше, бұл арада өсіңкі етіс пен дүркінді етіс бөлек қарастыруға көнбейтін сияқты.

Қ.Жұбанов өзгелік етістің өзіндік ерекшелігін түсініп, **-ыт/-іт, -қыз, -тыр, -ыр/-ір** жұрнақтары салт етіске жалғанса, өзгелік етіс емес, сабақты етіс жасалатынын, өзгелік етіс болуы үшін аталған қосымшалар сабақты етістіктерге жалғануы керектігін айтады. Сонымен қатар өзгелік етіс болу үшін тура толықтауышпен қатар жанама толықтауыштың да болуы шарт екенін ескертеді.

А.Байтұрсынұлы, Қ.Кемеңгерұлы, Қ.Жұбанұлы еңбектерінде етіс категориясында танылған салт, сабақты етістер 30-жылдардың аяғынан бастап оқулықтар мен грамматикаларда етіс қатарынан ығыстырыла бастайды:

Қ.Кемеңгерұлы «Оқу құралы» 1928, 1929	С.Аманжолов «Қазақ тілінің грамматикасы» 1939	С.Кеңесбаев, С.Жиенбаев «Қазақ тілінің грамматикасы» 1942	Ғ.Бегалиев, Н.Сауранбаев «Қазақ тілінің грамматикасы» 1948	І.Кеңесбаев, К.Аханов, А.Ысқақов «Қазақ тілінің грамматикасы» 1965
өздік: -ын/-ін	—	өздік: -ын/-ін	өздік: -ын/-ін	өздік: -ын/-ін
ортақ: -ыс/-іс	ортақ: -ыс/-іс	ортақ: -ыс/-іс	ортақ: -ыс/-іс	ортақ: -ыс/-іс
ырықсыз: -ыл/-іл	ырықсыз: -ыл/-іл	ырықсыз: -ыл/-іл	ырықсыз: -ыл/-іл	ырықсыз: -ыл/-іл
беделді: -ыт/-іт, -ыр/-ір -тыр, -қыз	өзгелік: -ыт/-іт, -ыр/-ір -тыр, -қыз	өзгелік: -ыт/-іт, -ыр/-ір -тыр, -қыз	өзгелік: -ыт/-іт, -ыр/-ір -тыр, -қыз	өзгелік: -ыт/-іт, -ыр/-ір -тыр, -қыз
салт	—	—	—	—
сабақты	—	—	—	—

І.Кеңесбаев 1939 жылы жарық көрген «Қазақ тілі» атты оқулығында Қ.Кемеңгерұлы, Қ.Жұбановтардың үлгісімен етістің 6 түрін көрсетіп, салт, сабақты етістіктерді етіс ретінде танығанмен, кейінгі еңбектерінде етістің 4 түрін ғана атайды. Етіс түрлерін (өздік, ортақ, ырықсыз, өзгелік) тану жағынан кейінгі ғалымдар арасында алшақтық байқалмайды. С.Аманжолов қана өздік етісті етіс қатарына қоспайды.

Сонымен, 30-жылдардың аяғынан бастап, көрсеткіштері бірдей болғандықтан, сабақты етіс пен беделді (өзгелік) етіс біріктіріліп, салт, сабақты етістер етіске тән мағынасы мен қызметіне қарамастан, етіс аясынан алшақтатыла бастады. Бұл үрдіс 1957 жылы Уфада өткен етіс мәселесін қарастырған координациялық кеңесте де өріс алды. Бұл арада, сабақты етіс пен беделді (өзгелік) етістің басын біріктіру керек дегенде, аталған етістердің өзіндік ерекшеліктері ескерілмей қалып отыр. Біріншіден, сабақты етісте тура толықтауыш қана қатысады, ал өзгелік етісте тура толықтауышпен қатар барыс септігіндегі жанама толықтауыш та болуы шарт; екіншіден, сабақты етіс салт етістікке **-ыт/-іт, -қыз, -тыр, -ыр/-ір** сияқты қосымшалардың жалғануы арқылы жасалса, беделді етіс осындай туынды сабақты етістіктерге немесе негізгі сабақты етістіктерге аталған жұрнақтардың үстелуінің нәтижесінде ғана жасалады. Осындай ерекшеліктеріне байланысты Ы.Маманов, С.Исаев еңбектерінде сабақты етістік пен өзгелік етісті біріктіру қисынсыз болатыны туралы айтылады. Аталған ғалымдар сабақты, өзгелік етіс табиғатын дұрыс түсінуіне байланысты негізгі етісті етіс категориясына қосуға болмайтынын да дәлелдейді.

Бірақтар түркологтар төрт етістің жасалуына негіз болады деп есептеп, негіз етісті (основной или исходный залог) етіс категориясының құрамына қосып жүр. Оның басқа етістер сияқты өзіндік көрсеткіші де, етіс категориясына тән мағынасы да жоқ.

Қазақ тілінде негізгі етісті етістің бір түрі деп көрсеткен еңбектердің қатарына: «Қазақ тілінің грамматикасы» (етіс категориясын жазған – А.Хасенова); А.Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі. Морфология»; Ш.Бектұров, М.Серғалиев «Қазақ тілі», т.б. еңбектерді жатқызуға болады. Бұл туралы С.Исаев: «Негізгі етіс деп аталатын етіс түрінің етістік түбірі деген ұғымнан, мейлі негізгі түбір, мейлі туынды түбір, мейлі күрделі түбір болсын, не семантикалық жағынан, не формалық жағынан, не синтаксистік қызметі, басқа сөздермен қарым-қатынасы жағынан ешбір айырмашылығы жоқ екен. Бұл – бір. Екіншіден,

грамматикалық я лексика-грамматикалық категория түрлеріне негіз болатын тұлға, яғни негізгі етіс деп аталған, дұрысында, етістік түбірі деген тұлға ол категорияның бір түрі бола алмайды, категория шеңберіне енбейді, сол категория түрлеріне негіз ғана болады. Сондықтан негізгі етіс деген етіс категориясының түрі жоқ, етіс категориясына, түрлеріне негіз болатын негізгі, туынды, күрделі етістік түбір деген ғана ұғым бар», – дейді [366, 178].

Сонымен қатар А.Хасенова етіс жұрнақтарын сөз тудырушылық қызмет атқаратынын айтса, Ы.Маманов оларды форма тудырушы жұрнақтар қатарында таниды, яғни етіс жұрнақтарының жалғанған сөзінің лексикалық мәнін өзгертпей, солармен коррелятивті түрде өмір сүретінін айтады [371].

Ғ.Бегәліұлының «Есеп құралында» етіс тұлғаларының ішінде әсіресе ырықсыз етіс жиі кездеседі. Әсіресе «Оқытушылар үшін» деп аталатын кіріспе сөзде ырықсыз етіс тұлғалары көп. Мысалы:

- 1-бөлімде сандарды әр қайсысын жеке *қаралып* ауыз екі есептеуге, жазуға, оқыға *үйретіледі*. Қосылма, шығатын қалдықсандар мен *таныстырылады*; жыйындық, қалдық табыуға жаттықтырылады. Ауыз екі шапшаң, дұрыс есептеуге *дағдыландырылады*; бірте-бірте қосыу, алыу амалдары мен, одан кейін көбейту, бөлу амалдары мен де *таныстырылып*, айағында төрт амал мен есептер шығартуға *үйретіледі*.

- 19-беттегі шеңбер ішіндегі сыртындағы сандардың әр қайсысы көбейтіп шығылады. Мәселен: бірінші шеңбер ішіндегі 2 ге, шеңбер сыртындағы сандарды бірте-бірте көбейтіп шығуға (2×9; 2×5; 2×7...).

- II-бөлімде 20 ішіндегі сандар мен *таныстырылып* төрт амалы үйретіледі, есептер шығартып *жаттықтырылады*.

- III-бөлім дөңгелек ондықтар тууралы. Мұнда да алдыңғы жол мен жұмыс *істеледі*.

- 10 ның ішіндегі сандар әр қайсысы жеке *қаралып* ауыз екі есептеуге, жазуға, оқуға *үйретіледі* [378, 25]

Бұл ретте ырықсыз етіс тұлғаларының көбінесе **-у керек** формантының орнына жұмсалғанын байқаймыз: ауыз екі есептеуге, жазуға, оқыға үйретіледі – үйрету керек; қалдық сандар мен таныстырылады – таныстыру керек; жыйындық, қалдық табыуға жаттықтырылады – жаттықтыру керек; ауыз екі шапшаң, дұрыс есептеуге дағдыландырылады – дағдыландыру керек; төрт амал мен есептер шығартуға үйретіледі – үйрету керек; алдыңғы жол мен жұмыс **істеледі** – жұмыс істеу керек; т.с.с. II-бөлімде 20 ішіндегі сандар мен таныстырылып төрт амалы үйретіледі; 10 ның ішіндегі сандар әр қайсысы жеке қаралып; 1-бөлімде сандарды әр қайсысы жеке қаралып, есептер тек мысал үшін, өрнек ретінде ғана алынған т.с.с. Етістік тұлғалары ырықсыз етіс тұлғасында қолданылғанмен, іс-әрекет иесі белгілі – оқытушы. Ырықсыз етіс тұлғалы етістіктердің дені қазіргі тілімізде де сол күйінде қолданылғанмен, бүгінгі таңда сөйлеу тіліне ғана тән элементтер де кездеседі: 19-беттегі шеңбер ішіндегі сыртындағы сандардың әр қайсысы көбейтіп шығылады. Алайда мұндай қолданыстар жалпылық сипат алмаған.

Сонымен қатар ырықсыз етіс тұлғалары есеп шарттарында, тапсырмаларда да кеңінен қолданылған:

- Күбіге 3 рет 2 шелектен сұу *құйылды*, тағы 1 шелек үстелді. Не бәрі күбіге неше шелек сұу *құйылды*?
- 6 метірлік бөренені бірдей қып 3-ке кескенде 3 дінгек шықты. Әр дінгек 1 метірдей *жерге сіңірілді*.

Дінгектердің ұзындығы қанша?

- Егістікке ең әуелі 9 қап, соңынан 8 қап, одан кейін 12 қап тұқым *апарылды*. Не бәрі неше қап тұқым *апарылды*?

- Жаңыл осы жетінің ішінде 2 күн науқас болып, бір күн етігі жыртылып сабаққа бара алмай қалды. Бұл жетінің ішінде Жаңыл неше күн оқыды? [378].

Есеп шарттарында ортақ етіс тұлғалары да қолданылған: Тоғай бойында 2 майа пішен бар. Мұның бірі 5 түйелік, екіншісі 4 түйелік. Осы пішенді үш үй тең *бөліп алысты*. Үй басы неше түйеден алды?

Ал өздік етіс, өзгелік етіс қосымшаларын кездестіре алмадық. Бұл сол кездегі кеңес үкіметінің идеологиясына сәйкес оқулық авторларына қойылған негізгі талаптардың бірі болса керек. Әйтпесе Күбіге 3 рет 2 шелектен сұу *құйылды*, тағы 1 шелек үстелді. Не бәрі күбіге неше шелек сұу *құйылды*? деген сөйлемдегі етістіктерді *сұу құйғызды* түрінде алуға; Егістікке ең әуелі 9 қап, соңынан 8 қап, одан кейін 12 қап тұқым *апарылды*. Не бәрі неше қап тұқым *апарылды*? деген сөйлемдегі етістіктерді *апартты* түрінде де беруге болар еді. Автор етіс тұлғаларын өздік, өзгелік етісте қолданбай, іс-әрекет иесін көрсетпей, бейтарап күйде берген.

Сонымен қатар сол кездегі идеологияға сәйкес кедейлікті дәріптеу сарыны да байқалады. Мысалы: *Жаңыл осы жетінің ішінде 2 күн науқас болып, бір күн етігі жыртылып сабаққа бара алмай қалды. Бұл жетінің ішінде Жаңыл неше күн оқыды?* түрінде келетін есептің шартында Жаңылдың не себепті сабаққа бара алмай қалғанын көрсету (*2 күн науқас болып, бір күн етігі жыртылып*) есептің шешіміне әсер етпейді. Алайда сол кездегі идеологияға сәйкес оқулықта партияның саясаты көрініп тұруы талап етілгеніне байланысты мұндай фактілерді автор мақсатты түрде қолданғаны байқалады. Себебі ол кезде баспа талабына сай келмеуіне байланысты шықпай қалған, архив қорында жатқан еңбек көп.

Рай тұлғаларының ішінде ашық және бұйрық райлы етістіктер жиі қолданылған. Автор тарапынан жазылған кіріспеде Ғ.Бегәліұлы бүгінгі таңда көптік форма ретінде танылып жүрген етістік тұлғаларын қолданады. Мысалы:

Бұл кітапшаны жазғанда «болкөбіскій» мен «боренес» кітаптарының жүйелері мен, әзір сыйпырлары мен *пайдаландық*. Кітәбшаның мәтеріялдарын қолдан келгенше қазақстан білім ордасы пұрғырамына ійкемдеуге *тырыстық*.

Кітапшамыздың кемшілікті жерлері жоқ *демейміз*. Сондай жерлерін көрсеткендерге алғыс айтыб екінші басбасында толықтырып *түзетер едік*.

Алғашқы кезде сыйпырлардың екі түрін – жазба, баспа түрлерін *алдық*, балалардың көзін, қолын сыйпырлардың дұрыс сүуретіне дағдыландыру үшін [378].

Мұндай қолданыстардан автордың етістіктерді көптік тұлғада емес, сыпайы формада беріп отырғанын аңғарамыз. А.Байтұрсынұлы еңбектерінде есімдіктер анайы, сыпайы түрге жіктелген [377, 367]:

Анайы түрі		
жекеше:		көпше:
I жақ	мен	—
II жақ	сен	сендер
III жақ	ол	олар
Сыпайы түрі		
жекеше:		көпше:
I жақ	біз	біздер
II жақ	сіз	сіздер
III жақ	ол кісі	ол кісілер

Соған сәйкес мен есімдігінің көпше түрі жоқ, біз сыпайы түрдің жекешесі. Соған сәйкес біз есімдігімен қиыса байланысатын баяндауыш та сыпайы түрде қолданылғанда қазіргі кезде көптік тұлға ретінде танылып жүрген етістіктермен тіркеседі. Сондықтан жоғарыда автор тарапынан берілген кіріспе сөздегі етістік тұлғалары сыпайы жөннің жекеше түрі ретінде танылуы керек.

Сонымен қатар аталған еңбекте етістіктердің I жақтың көпше түрінде қолданылуы да жиі кездеседі. Мысалы:

- 10 қап быйдайымыз бар еді. Мұның 4 қабын дійірменге апарып тартып алдық. Қалғанын ұраға көмдік. Біздің үйдің ұрада неше қап быйдайы бар?
- Біздің сыйыр күніне 7 аяқ сүт береді. 4 аяғынан әжем айран ұйытады. Қалғанын біз сүттей ішеміз. Біз неше аяқ сүт ішеміз?
- Егін қызметінен босанысы мен әкем екеуіміз 3 түйе шілік 4 түйе сексеуіл 1 түйе дүзген отын үйдік. Біздің үйге айына 2 түйе отын керек. Біздің неше айлық отынымыз бар?
- Күздікте үйген 5 түйе шілік, 6 т.йе жыңғыл, 4 түйе сексеуіл отынымыз бар еді, соңынан тағы 3 түйе отын түсірдік. Барлығы қанша отын жыйнаған екенбіз?
- Не бәрі 20 қап астық алдық. Мұның 3 қабын іштік, 4 қабын тұқымға арнадық. Енді жеуге қалғаны неше қап?
- Біз мектепке таң ертең сағат 9 да келіп, күндізгі сағат де қайтамыз. Күніне біз неше сағат оқыймыз?
- Малға пішенді күніне екі рет береміз: таң ертең, кешке. Ертең мен 4 құшақ, кешкілікте 2 құшақ. 3 күнге неше құшақ пішен керек?
- Қала мен біздің ауылдың арасы 18 кйілометір. Біз көлік бен 3 сағатта барып қайтамыз. Бір сағатта неше кйілометір жүрдік? [378]

Қазіргі кезде ырықсыз етіс тұлғасымен берілетін етістіктердің орнына да I жақтың көпше тұлғасы қолданылған: Біз уақытты сағат, мүнәтпен есептейміз, немесе сағат, жарты сағат, шерік сағат деп те айтамыз.

Ал 1936 жылы жарық көрген «Арифметикалық есеп кітабында» ырықсыз етіс тұлғалары қолданылған:

- Көбейтілетін (5) сан көбейер деп аталады да, көбейткіш (4) сан деп аталады. Көбейткеннен шыққан қорытынды сан (20) өсінді деп аталады. Көбейер мен көбейтер көбейкіштер деп аталады.
- Бөлінетін (56)сан бөлінер деп аталады.
- Бөлінетін(7)сан бөлгіш деп аталады.
- Бөлуден шыққан (8)сан тиесі (бөлінді) деп аталады.

«Есеп құралдарында» II; III жақта беруге болатын тұлғалар да I жақ көпше түрде қолданылған:

- Не бәрі 20 қап астық алдық. Мұның 3 қабын іштік, 4 қабын тұқымға арнадық. Енді жеуге қалғаны неше қап?
- 20 шырпыдан, бір-біреуін 4 шырпыдан жіберіп төрткілдер жасасак, неше төрткіл шығар еді?
- Біз мектепке таң ертең сағат 9 да келіп, күндізгі сағат де қайтамыз. Күніне біз неше сағат оқыймыз?

• Малға пішенді күніне екі рет береміз: таң ертең, кешке. Ертең мен 4 құшақ, кешкілікте 2 құшақ. 3 күнге неше құшақ пішен керек?

• Қала мен біздің ауылдың арасы 18 кйлометір. Біз көлік бен 3 сағатта барып қайтамыз. Бір сағатта неше кйлометір жүрдік?

• 3 бірліктен 8 ді шегерууге болмайды, аз, жетпейді. Ендеше 70 ден бір онды айырып аламыз да бірліктерге ыдыратамыз, ол 10 бірлік болады; бұрыннан үш бірлік бар еді, соны мен 13 бірлік болды. Бұдан 8 ді шегерсек 5 қалады; тағы 60 бар, соны мен $73-8=65$ [379].

І жақтық көпше тұлғалы етістіктердің жиі қолданылуы тағы да сол кездегі идеологияға сәйкес кеңес еліндегі тұрғындардың ынтымағын, ауызбірлігін көрсетуден болуы керек. Себебі кітаптың бастырушысы – Одақтық «жаңа әліп» кәмітеті болғандықтан, оқулық бірнеше рет сүзгіден өткізіліп, жіті қадағаланған.

Сонымен қатар анайы жөннің І жақ жекеше тұлғасымен берілген қолданыстар да бар. Мысалы:

• Кешкі сағат 9 да жатып ертең сағат 6-да тұрсам, неше сағат ұйықтаған болам?

• Мен мектепке 8 жасымда түстім. Маған енді 1-ші басқыш мектепте 4 жыл, 2-ші басқыш мектепте 5 жыл оқуу керек. Мен оқуу бітіргенімде нешеде боламын?

• Мектеп кітәпқанасынан оқып шығуға 18 бетті кішкентай кітәп алдым. Әр күнде 6 бет оқысам ол кітәпті неше күнде оқып шығамын?

• Мектеп кітапқанасынан оқыуға кітәп алдым. Кітәптің беті 18. Мұның 6 бетін оқып шықтым. Қалғанын 4 күнде бітіруу керек. Маған күн сайын неше бет оқыуға тийіс?

• Үйткені кітәб матерйялы әр бір мектептің жағдайына деп үйлесбекші емес.

Сол сияқты анайы, сыпайы жөннің ІІ жақ жекеше тұлғасымен берілген қолданыстар да жиі кездеседі:

• Сіздің үйде қызметке жарайтын адам нешеу. Санап қарашы.

• Әжеңнен сұра: сыйыры күніне неше айақ сүт береді. Мұның қаншасын кешке береді. Өздерің есептендер, сыйыр таң ертең неше айақ береді?

• Қанша малыңыз бар? Әр мал күніне қанша шелектен сүу ішеді? Барлығы қанша шелек сүу ішеді?

Оқулықта сыпайының көпше түрі мен анайы ІІ жағы немесе тұйық етістік тұлғалы міндеттеу модальділігімен берілген қолданыстар да кездеседі:

• 7 ондыктан бір ондықты айырып аламыз-да оны ыдыратып содан 6 ны шегере қойамыз, қалады – 4; 7 ондықтың 6 уы қалды, жана $4=64$.

• 82 ден 78 ді қалай шегерер едіңдер?

• Ондықтарын ондықтардан, бірліктерін бірліктерден шегере қойар едік. Бірақ кемүүші санда бірлік 2, шығатын санда 8, аздан көпті шығаруға болмайды ғой. Ендеше 80 мен бір онды алып ұсақтап 2 ге қосамыз-да одан 8 ді шегереміз, - 4 қалады, 80 нен бір ондықты алғаннан кейін, 70 қалып еді, енді одан 70 ді шегерсек түк қалмайды, сүйтіп $80-78=4$. 73 ден 8 ді қалай шегеруу керек? [6]

Оқулық пен оқушы арасында диалог орнатуды көздеген авторлар мақсатты түрде бірінші, екінші жақтардың көпше түрлерін қолданғаны байқалады. Мысалы, 36-3 ондық, 6 бірлік; 40-4 ондық. 3 ондық жана 4 ондық = 7 ондық немесе жетпіс; 70 бен 6 бірлік қанша болатынын жақсы білесіндер. Мына сандардың жыйнағын табындар, өздерінде сондай сандар (қандай) ойлап тауып шығарындар: $47+30=36+20=75+20=86+10=48+50=38+40=$ деп келетін тапсырмада автор оқушылардың өткен материалдарын ескерте отырып (қанша болатынын жақсы білесіндер), жаңа тапсырмалар береді. Сол сияқты есепті шығарудың үлгісін көрсетіп, сипаттай отырып берілген тапсырмалар да көп. Мысалы:

• 48 ден 43 ді шегеріндер: 8 ден 3 шегерілсе 5 қалады, 40 дан 40 ды шегерсек түк қалмайды. Ендеше $48-43=5$.

• 94 ден 54 ді шегерсек, 40 қалады. Үйткені 4 ден 4 ді шегерсек түк қалмайды, 90 нан 50 ді шегерсек 40 қалады. 75 ден 42 ні шегерсек, қанша қалады? [349].

Оқулық әрдайым ақыл айтып, тапсырма беруші ғана емес, есептің шешуін өзі де білмейтін, балалардың жауабын білгісі келетін сырлас дос ретінде де көрінеді. Ол үшін авторлар мақсатты түрде екен көмекші етістігін қолданған. Мысалы:

• 14 текшеден бағана тұрғызындар, бір-бір бағанаға 2 текшеден келсін: қанша бағана шығар екен?

• 15 шырпыдан, бір ыңғай 5 үшкіл жасаңдар: әр бір үшкілге неше шырпыдан кетер екен?

• 10 шырпыны санап алыңдарда бірдей ғып екі қорапқа салындар. Әр қорапта неше шырпыдан бар екен?

• Мына сандарды бірінен бірінен шегергенде қалдықтар қанша екен?[6]

$\begin{array}{r} 57 \\ -34 \\ \hline \end{array}$	$\begin{array}{r} 68 \\ -28 \\ \hline \end{array}$	$\begin{array}{r} 75 \\ -45 \\ \hline \end{array}$	$\begin{array}{r} 86 \\ -36 \\ \hline \end{array}$	$\begin{array}{r} 95 \\ -73 \\ \hline \end{array}$
$\begin{array}{r} 89 \\ -67 \\ \hline \end{array}$	$\begin{array}{r} 76 \\ -42 \\ \hline \end{array}$	$\begin{array}{r} 59 \\ -39 \\ \hline \end{array}$	$\begin{array}{r} 48 \\ -34 \\ \hline \end{array}$	$\begin{array}{r} 56 \\ -36 \\ \hline \end{array}$
$\begin{array}{r} 57 \\ -28 \\ \hline \end{array}$	$\begin{array}{r} 68 \\ -45 \\ \hline \end{array}$	$\begin{array}{r} 79 \\ -59 \\ \hline \end{array}$	$\begin{array}{r} 38 \\ -28 \\ \hline \end{array}$	$\begin{array}{r} 48 \\ -36 \\ \hline \end{array}$

Ғ.Бегәліұлының 1929 жылы жарық көрген «Есеп құралының» осындай диалогтық байланысқа құрылуын, балаларға үлгіні беріп қана қоймай, сипаттап түсіндіру жағын бүгінгі оқулық құрастырушылар да ескеруі тиіс.

Оқулықта тапсырма көп берілетіндіктен, «Есеп құралдарында» бұйрық рай тұлғалы етістік көп. Мысалы:

- Сағатты байқап қараңдар: кей бірінде арапша, кей бірінде үрімше 1 ден 12 ге шейін сыйпырлар болады: 1 – I, 2 – II, 3 – III, 4 – IV, 5 – V, 6 – VI, 7 – VII, 8 – VIII, 9 – IX, 10 – X, 11 – XI, 12 – XII.
- Оқу бөлмесінің ұзынын, көлденеңін, енін адым мен өлшендер, қанша терезе бар – санаңдар.
- Өткен үш жетінің ішінде аязды күн 14, қар жауған күн 7 болды. Осыны дйағырам мен көрсетіндер (дйағырамды қалай салуды мұғалым көрсетсін).
- Март айының кәлендарін жасаңдарда, дем алыс күндерін айнала көк бойау мен, мейрам күндерін қызыл бойау мен сызып қойыңдар.
- Кеуделерінді өлшендер. Нағыз жууан кеуде кімдікі? Нағыз кіші кеуде кімдікі? Салыстырыңдар.
- Мыналарды орындандар: 24, 28, 26, 29, 27, 31, 34, 37, 35, 38, 36 [379].

Тапсырмалар оқушылардың күнделікті көріп, пайдаланып жүрген заттарына қатысты, өздеріне керек болатын дүниелер жасауға (календарь) қатысты берілген. Мысалы:

- Шыбықтан жасаңдар: 28, 29, 25, 32, 37, 34, 39.
- 40 дан 50 ге шейінгі сандардың бәрін шыбықтан жасаңдар. Бұларды шотқа салыңдар, сол салғандарыңды жазып алыңдар.
- 50 ден 60 қа шейінгі сандардың бәрін шыбықтан жасаңдар. Оны шотқа салыңдар. Соның бәрін 59 дан кейін қарай жазыңдар.
- 12 шырпыны бірдей қылып екі жерге бөліп қойыңдар. Әр қайсысында қанша шырпыдан болды: есептеп шығарыңдар.
- Таба нанды қақ бөліндер, оның жартысын тағы қақ бөліндер. Қандай бөлімдер шықты? Табаның 4\4-ін екіге бөліндер [379].

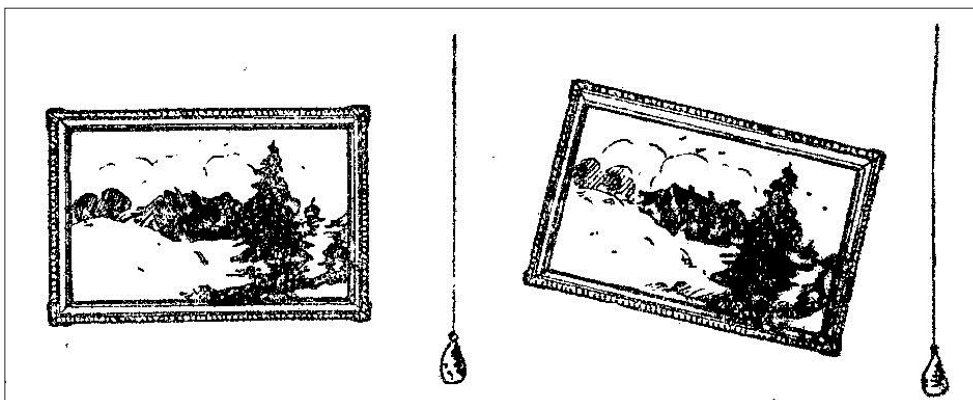
Күнделікті тұтынып жүрген нәрселерінен есеп құрастырып, тапсырма орындағандықтан, оқушылар үшін қызық болып, сабаққа ынтасы артатыны түсінікті. Өз бойларын, салмақтарын, оқу бөлмесін өлшеу балалардың есеп ойдағы сандарды алып, қосу үшін емес, айналанды танып, түсіну үшін керек болатынын түсінуге жетелейді. Адыммен, сүйеммен өлшеуге арналған есептер қазақтың дәстүрлі өлшемдерінен хабардар етумен қатар бірлесе жұмыс істеуіне, қызығушылықтарының артуына да көмектеседі:

- Оқу бөлмесінің ұзынын, көлденеңін, енін адым мен өлшендер, қанша терезе бар – санаңдар.
- Өзіңнің, жолдасыңның бойларыңды сүйем мен өлшендер де салыстырып қараңдар.
- Ауырлықтарыңды қалай, не мен өлшейсін? Өзіңнің салмағыңды жолдасыңдікі мен салыстыр. Бойыңдыда өлшеп (не мен?) солай ет. Салмағыңды, бойыңның ұзындығын дәптеріңе жазып қой, керегі болады [379].

Салмақтарын, бойларын өлшеген соң оны сақтап қою керектігі туралы да кеңес беру арқылы оқулық авторлары «Есеп құралының» өмірдегі маңызын да көрсетеді.

Оқулықта сыныпқа плакатты дұрыс ілуге арналған тапсырма беріліп, қисайып кетпеу үшін не істеу керек екені егжей-тегжейлі түсіндірілген:

Кіласты пылакаттар мен әлеміштегенде оны дұрыстап ілуу керек. Үлкен пылакат орта жерге ілінсін. Мұны қалай істеу керек: ұзындығын үйдің тұрқы мен бірдей жіп алыңдар. Ондай ұзын жіп табылмаса бір нешеуін жалғаңдар: енді әлгі жіпті екіге бүктеп үйдің бір бұрышынан қабырғаны бойлап (маңдайын) өлшендер. Пылакат қыйсық ілінбесін десеңдер, бір жіптің үшіне тас, немесе бент байлап әлгі пылакаттың тұсынан төмен салбыратып қойыңдар. Сұуретте қай пылакат дұрыс, қай пылакат қыйсық ілінгені ашық көрініп тұр.

Оқулық жазылған кезеңде ұлттық өлшемдер орыс тіліндегі өлшемдермен алмастырыла бастандықтан, оқулықта балалардың екі өлшемді қатар қойып, салыстыруға берілген тапсырмалар да көп:

• *Метір мен кезді* салыстырындар. Метір кезден неше бүршек артық? Метір кезден неше сәнтиметір артық?

- Бүршекті сәнтиметір мен өлшендер.
- Бүршек сәнтиметірден неше есе артық?
- Сәнтиметірден дүйім неше сәнтиметір артық?
- Дүйім сәнтиметірден неше есе ұзын?

Сонымен қатар жаңа өлшемдермен есептеуге берілген тапсырмалар да бар:

• Қағаздан метір өлшеп кесіндер. Метір мен бөлмелеріңнің тұрқын, көлденеңін өлшендер. Өз үйлеріңнің тұрқын, көлденеңін, бийіктігін өлшендер. Сәнтиметір қайсы, көрсетіндер.

• Қағаздан кесіп ұзындығы 10 сәнтиметір, көлденеңі 2 сәнтиметір жасандар.

Бірқатар есептер ақшаны пайдалануға қатысты:

- Он тійіндық ақшаны бірдей бес ақшаға майдаландар. Әлігі майда ақшаның бір-біреуі неше тійіндық?
- Шербонды майдалап екі бірдей қағаз ақша жасандар?
- Шербонды майдалап үш бірдей, жана 1 бөлек ақша жасандар?
- 5 сом қағаз ақшаны майдалап екі бірдей, жана бір бөлек қағаз ақша жасандар?
- Үш сом қағаз ақшаны майдалап күміс ақша жасандар: екеу 50 тійіндық, 5-уі 15 тійіндық, 4-уі 20 тійіндық, қалғаны 15 тійіндық болсын?

• Он тійіндық ақшаны майдалап 4 бөлек ақша жасандар, оның 3-уі бірдей болсын.

• Он тійіндық ақшаны майдалап 4 ақша жасандар, бірақ бұл ақшалардың екеу-екеуі бірдей болсын.

Ғ.Бегәліұлының 1929 жылы жарық көрген «Есеп құралы» мен Делімбет ұлы Кенжебектің Ж.М. Боғданоп, Ш. Л.Каролкоптан аударған, 1936 жылы жарық көрген «Арифметикалық есеп кітабын» өзара салыстыру нәтижесінде Ғ.Бегәліұлының кітабы ұлттық сипатта жазылғанын, ал Делімбет ұлы Кенжебектің аударма кітабында түпнұсқадан ауытқымауға тырысқанын, сол кездегі саясат, идеологияның әсерін көреміз:

Ғ.Бегәліұлы «Есеп құралы» Қызылорда: Қазақғыстан, 1929	Ж.М.Боғданоп, Ш. Л.Каролкоп «Арифметикалық есеп кітабы». Аударған: Делімбет ұлы Кенжебек. Қызылорда: Қазақғыстан, 1936
Таутанның бір қалтасында 5 асығы, екінші қалтасында 4 асығы бар еді, ол асығының 3-ін жоғалтып алды. Енді қанша асығы қалды?	1932-жылдың январь айында партия мүшелерінің саны 1 632 816.кандидаттар саны 1250 345 еді. Партия мүшелері мен кандидаттарының жалпы саны қанша болған?
Нұрым үйінің 9 түйе ақ пішені, 8 түйе шағыр пішені бар. Оның малын әлде де 4 түйе пішен керек. Барлығы ол малына неше түйе пішен дайарлайды?	1931 жылы партия қатарында 1 379 320 жұмысшы, 458 407 христиан, 228673 қызметші болған.Сонда 1931 жылы партия қатарында барлығы қанша мүше болған?
16 бала соқыр теке ойнап жүр. Солардың ішінде 9-ы еркек бала, қалғаны қыз балалар. Қыздар нешеу?	1928 жылы СССР-де жұмысшылар мен қызметшілер саны 11 591 000, 1932 жылы 22 360 0000 болған.Сонда бірінші бес жылдықта СССР-де жұмысшылар мен қызметшілер саны қанша өскен?
Әр мал күніне қанша шөп жейді? 2 қараға жетісінде қанша шөп керек?	1931 жылдың март айында Германияда 4 374 000 жұмыссыздар болған, ал 1933 жылдың март айында жұмыссыздар саны 1 628 000 артқан.Сонда 1933 жылдың март айында Германияның жұмыссыздар саны қанша болған?
Төрт атты тағалатұу үшін қанша таға керек?	1932 жылы СССР-дегі кәсіпшілік одақтары мүшелерінің 1 104 250-і сауатсыздар. 2 178 780-і шала сауаттылар болған; бұлардан 1 546 145 кісі сол жылы оқу қатарына тартылып оқытылған болса, оқу қатарына тартылмай қалғаны қанша?
Кіімді тігінші тігеді. Бұрын кіімді қол мен тігуші еді; енді машейна мен тігетін болды. Сәуленің әжесінің машыйнасы бар. Ол бір күнде 4 көйлек тігеді. Ол 12 көйлекті неше күнде тігіп бітіреді?	Патшалық Ресейде трикотаж фабрикасы 13 еді, сол 13 фабрикада 2500 жұмысшы болатын. 1932-жылы СССР-де сондай 44 фабрика, онда 68000 жұмысшы болған. Орта есеппен алғанда 1932-жылы бір фабрикадағы жұмысшы саны төңкерістен бұрынғы фабрикадағы жұмысшы санынан қанша артық?
Бір десетине шөпті 6 кісі бел орақ бен бір күнде шапты. 3 кісі сондай жерді неше күнде шауып бітіреді?	1931-жылы Сталинград тырақтыр зауыты орта есеппен суткасына 130 тырақтыр істеп шығарып тұрған, «Красный Путиловец» -90 тырақтыр, ал Қарқп тырақтыр зауыты 50 тырақтыр істеп шығарып тұрған. Сонда, бкүн ішінде осы үш зауыт қанша тырақтыр істеп шығарып тұрған?

Таба нанды қақ бөліндер, оның жартысын тағы қақ бөліндер. Қандай бөлімдер шықты? Табаның 4/4-ін екіге бөліндер	Австрияның Вена дейтін қаласында 1913 жылы 523 еркек, 244 әйел өзін-өзі өлтірген: ал 1931 жылы 629 еркек, 508 әйел өзін-өзі өлтірген. Сонда Вена қаласында алғашқы жылдан кейінгі жыл ішінде өзін-өзі өлтірушілер саны қаншаға артқан?
Әжем екі пар қолғап тоқыды. Сынар қолғапты ол күн тоқыды. Парын неше күнде тоқып бітіреді?	1931 жылы СССР-дың жүн тоқыма өнерлі кәсібінде істейтін жұмысшылардың орта мөлшерлі айлық жалақысы 74 сом 66 тиын болған еді. 1932 жылы жалақы 7 сом 47 тиынға өскен. Жұмысшы жалақысы 1932 жылы қанша болған?

Байқап отырғанымыздай, 1936 жылы жарық көрген «Арифметикалық есеп кітабында» сол кездегі саясат, идеология анық байқалады. Оқулық есеп шығара білуге баулумен қатар кеңестік идеологияны насихаттауды мақсат еткен. Сол себепті есеп, тапсырмалар совет үкіметін дәріптеуге, Ресейдегі зауыт, фабрикалардың саны, сауатсыздықпен күрес, партия мүшелерінің санына қатысты берілген; шетелді сынап, мінеу, патша үкіметінің тұсындағы ахуал мен кейінгі жағдайды салыстыра отырып, кеңес үкіметінің саясатын дәріптеу көзделген. Оқулықта қазақ тіліне жат құрылымдар, қателіктер кездеседі:

- Балалар үйіне 85 кг. сок, 48 кг. ұн сатып алынған. Содан он күн ішінде 68 кг. сок, 29 кг. ұн ішілген. Қанша ұн, қанша сок қалды?
- Октябрь төңкерісі атындағы Луганский зауыты; Динамо;
- Екпінді бірігедә күніне 200 қап картоп жинаған, ал екпінді емес бірігедә 140 қап жинаған. Сонда, 5 күн ішінде екпінді бірігедә анадан қанша артық жинаған?
- Балалар жасағында 21 ер бала, 19 қыз бала бар. Барлық балалар саны қанша?
- $21+19=21+9+10=30+10=40$
- Егін соққыш машинамен суткасына 27 тонна астық соғылатын. Екпінді бірігедә суткасына 44 тонна шығарды. Сонда егін соққыш машинаның өнімділігі неше тонна артқан?
- 1932 жылдың октябрь айында 96 паровоз істеліп шығарылған, тап сол жылдың сентябрь айында 72 паровоз істеліп шығарылған, сонда сентябрь айына қарағанда октябрь айында неше паровоз артық істелген?

Сонымен, «Есеп құралдарындағы» етіс пен рай тұлғаларының қолданысын өзара салыстыру барысында оқулықтарда ырықсыз етіс тұлғалары жиі қолданылғаны; бұйырық рай мен ашық рай жиі кездескенін байқаймыз. Латын графикасымен жарық көрген оқулықтарда, оның ішінде есеп құралдарында да сол кездегі саясат, идеология анық көрінеді. Тіпті грамматикалық категориялардың берілуінде де саясат ықпалы байқалады. Соған байланысты өздік етіс пен өзгелік етіс тұлғалары өте аз берілген. Көбінесе сабақты етістіктер арқылы берілген. Делімбет ұлы Кенжебектің Ж.М. Боғданоп, Ш. Л. Каролкоптан аударған, 1936 жылы жарық көрген «Арифметикалық есеп кітабымен» салыстырғанда Ғ.Бегәліұлының 1929 жылы жарық көрген «Есеп құралында» ұлттық сипат басым, оқушылардың жас ерекшелігі, есеп құралының күнделікті өмірде пайдалы болу жағы да көзделген. Етіс, рай тұлғаларының мағыналары мен көрсеткіштерінде бүгінгі қолданысынан айтарлықтай өзгеріс жоқ екеніне көз жеткіздік. Бұл морфологияның «шабан дамуына» байланысты.

5.2.6 XX ғасыр басында жарық көрген оқу құралдарындағы есімше, көсемше тұлғаларының қолданысы

XX ғасырдың басында қазақ ғылымында, әсіресе, тіл білімінде жаңалықтар көп болды. Қазақ ұлттық қарпі алдымен төтеше болып, кейін латын графикасына көшірілді. Қазақ жазуының қалыптасуымен бірге түрлі ғылым салалары дамып отырды, әсіресе алаш қайраткерлері білім беру саласына көп көңіл бөлді. Негізгі мақсат – халықтың сауатын аштыру болғандықтан оқулықтар да көптеп жазылды, көптеп аударылды. Мектеп оқулықтары тілінен терминдердің сипатынан бөлек, сол кездегі қазақ грамматикасындағы, емледегі негізгі ерекшеліктер қандай болды деген сауалға жауап алуға болады. Осындай оқулықтардан кез келген грамматикалық категориялардың сипатын көріп, сол кездегі қолданысының қазіргі кездегі қолданысынан айырмашылығы немесе ұқсастығы бар екендігін анықтау өзіндік ғылыми нәтижесін береді. Сондай грамматикалық ұғымдардың бірі – қазақ тіліндегі есімше, көсемше тұлғалары. Есімше, көсемше терминдерін қалыптастырған ғалым – А. Байтұрсынұлы. А. Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» еңбегінде есімше мен көсемше, олардың тұлғаларының грамматикалық мағыналары, қызметі анық, түсінікті айтылып кеткен.

Есімше туралы: «есім сияқты айтылатын етістіктің түрін есімше дейміз» - дей келе, *зат-есімше* кім? не? қандай?, *сын-есімше* қандай? деген сұрақтарға жауап беретіндігін айтады, сондай-ақ есімшенің үш түрін көрсетеді [377, 428]:

- 1) Осы шақтық (*өлең айтұшы; бие сауушы, құдық қазушы*);
- 2) Өткен шақтық (*өлең айтқан, бие сауған, құдық қазған*);

3) Ұйғарынды (жазатұн қат, сөйлейтұн сөз, көретұн көз).

Көсемше туралы: «екі етістік қосарынан айтылғанда, алдында айтылатын қысқа түрін көсемше дейміз» – деп анықтама беріп, үш түрін көрсетеді [377, 411]:

- 1) Үнемді;
- 2) Үнемсіз;
- 3) Мұратты.

«Үнемді көсемше – созымды істі көрсету үшін айтылады. Мысалы, *айта бердім, айта бердің, айта берді*.

Үнемсіз көсемше – созымсыз, бірден бітетін істі көрсету үшін айтылады. Мысалы, *айтып бердім, айтып бердің, айтып берді*.

Мұратты көсемше – істеуге ниеттеніп тұрғанды көрсететін сөз түрі. Мысалы, *барғалы тұрмын, барғалы тұрсың, барғалы тұр*» [377, 411].

А. Байтұрсынұлынан кейін XX ғасырдың басында қазақ грамматикасын Қ. Кемеңгерұлы да жазды. Қ. Кемеңгерұлының оқулығында қосымша -ар, -ер, -р жұрнақтары көрсетіледі [380, 86]. А. Байтұрсынұлы бұларды рай түрлерін беретін тұлғалар ретінде көрсеткен. Мысалы, сенімсіз рай (*көрер ме екенсің*), болжал рай (*оқыр едім*), мұң райды (*айтар ма едім*).

А.Байтұрсынұлы «Тіл-құрал» (1915)	Қ.Кемеңгерұлы «Оқу құралы» (1928, 1929)
-ушы осы шақтық есімше	-ушы осы шақтық есімше
-ған өткен шақтық есімші	-ған өткен шақтық есімше
-атын ұйғарынды есімше	-атын осы-келер шақ есімше
—	-ар/-ер келер шақ есімше

Ал Қ. Жұбанов еңбегінде есімше түрлері көп. -мақ, -мек қосымшаларын есімше құрамында қарастыру Қ. Жұбановтан басталады. Ғалым көрсеткен -ғалы/-гелі, -ғаниша/-генше тұлғалары қазіргі кезде көсемшенің құрамында қаралады [8].

Қ. Кемеңгерұлы «Оқу құралы»	Қ. Жұбанов «Қазақ тілінің програмы»
-ған/-ген өткен шақ есімше	тел есімше: -ған/-ген өткен шақ тел есімше
-ар/-ер келер шақ есімше	-ар/-ер болжалды келер шақ
-атын/-етін осы-келер шақ есімше	-атын/-етін дағдылы тел есімше
-ушы/-уші осы шақ есімше	—
—	-ғай/-гей/-қай/-кей келер шақ қоспа тел
—	-мақ/-мек келер шақ мақсат тел
—	-ғыр/-гір қарғыс тел
—	сүйеншек есімше: -ғалы/-гелі өткен шақ шектеуіш сүйеншік
—	-ғалы/-гелі келер шақ мақсат сүйеншік
—	-ғанша/-генше келер шақ шектеуіш сүйеншік
—	-ғанша/-генше өткен шақ орынсыз сүйеншік
—	-ғасын, (-ған) соң себеп-соңшыл сүйеншік
—	-ғанмен ереуіл сүйеншік

Осы шақты көрсететін -ушы/-уші тұлғасына келетін болсақ, ғалымдар пікірлерінде бірізділік жоқ екендігін байқаймыз. Қазіргі кезде бұл тұлғалар есімше құрамында аталмайды. -ушы/-уші тұлғасын есімше құрамында қарастыру керек деген ұстанымды нақты мысалдармен дәлелдеген ғалым Ы. Маманов былай дейді: «Түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде осы шақ есімше етістік мәнінен ажырап, бірте-бірте кәсіптік мәнді білдіретін зат есімдерге айналып бара жатқандығы аңғарылады. Осының салдарынан болуы керек, түркі тілдерінде осы тұлғаны есімше категориясына жатқызуға қарсы пікірлер де жоқ емес. Қазақ тілі фактілеріне қарағанда, осы шақ есімше тұлғасын бүтіндей зат есім категориясына ауысты деуге болмайды. Өйткені, біріншіден, етістіктің болымсыздық жұрнағын (**-ма/-ме, -ба/-бе, -па/-пе**) қабылдайды...; екіншіден, осы шақ есімше етіс, күшейтпелі етістік және күрделі етістік негіздерінен жасалып, солардың мағыналық қасиеттерін толығымен бойында сақтайды. Әрине, осы шақ есімшенің етістік мәні өткен шақ есімше, дағдылы есімше және болжалды есімшемен салыстырғанда, әлдеқайда солғын. Дегенмен, етістік категориясынан қол үзіп кеткен деуге болмайды» [381, 34]. Сондықтан бұл қосымшаны есімше тұлғасы ретінде қарастыру керек деген пікірдің негізсіз еместігіне қосыламыз.

А. Байтұрсынұлының еңбегінен кейін қазақ тілінің грамматикасын түрлі ғалымдар жазды. Әр ғалым А. Байтұрсынұлының еңбегін негізге алса да, өзіндік ғылыми көзқарастарын да енгізіп отырды. Осындай ерекшеліктер есімше мен көсемшеге байланысты да жүзеге асып отырды. А. Байтұрсынұлы еңбегінен кейін түрлі өзгерістер нәтижесінде қазіргі қазақ грамматикасына есімше құрамында *-ар, -ер, -р, -с; -мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек* тұлғалары, көсемшеде *-қанша, -кенше, -ғанша, -генше* тұлғалары енгізілді.

Қазақ тілінің грамматикасы XIX ғасырдың соңында XX ғасыр басында жазыла бастады десекте, қолданыстағы сөздер, сөз тұлғаларының тарихы өте ертеден басталады. Есімше мен көсемше тұлғаларының да шығуы, қолданылу тарихы тереңде жатыр. Әсіресе, түркі тілдеріне салыстырмалы талдау жасау өзіндік құнды нәтижелерін берді. А.Н. Кононов, А.А. Ахундов, В.И. Асланов, Т.И. Гаджиев, Г.Ш. Казымов, И.Б. Казымов, А.М. Джавадова А.В. Танрыверди, Б.А.Халилов, Р.А. Рустамов, С.А.Абдуллаева, В. Г.Алиева, Б.А. Серебренникова, Л.А. Покровской, Л.Н. Харитонова, А.М. Щербак, Д.М. Насилов, П.И. Кузнецов, В.Г. Гузев, Д.Г. Тумашева, И.А. Андреев, Н.А. Баскаков, Р.И. Байсурина, М.З. Жамьянова, Л.А. Шамина, Г.Г. Филиппова, А.Ф. Гайнутдинова, М.Э. Дубровина, Р. Андерхил, Ф.Ю. Юсупов, т.б. ғалымдар жалпы түркі тілдеріндегі есімше мен көсемшені зерттесе, нақты бір тілдегі есімшені зерттегендер де болды. Қазақ тіліндегі есімше жайлы Ж. Болатов, Г. Ергалиев, Х.М. Есенов, М.А. Матжанова, т.б.

Есімше, көсемше тұлғалары шақ пен рай категориясын жасайтын негізгі тұлғалар. Сондай-ақ, мысалы есімше есім сөздер сияқты түрлене алатындығымен сөйлемде анықтауыш қызметін атқаратындығымен ерекшеленеді. Көсемша іс-қимылдың сипатын көрсетуімен ерекшеленеді.

Есімше мен көсемшенің қазіргі кездегі жазылуы мен XX ғасырдың бас кезінде жазылуында да өзіндік айырмашылық бар. Төте жазуды қолданған кезде есімшенің *-атын, -етін* тұлғаларындағы қысаң дауыстылар еріндік болып жазылған. Бұл 1929 жылы латын графикасын көшу кезіндегі қабылданған ережеге дейін солай жазылып келеді. Латын графикасына көшкеннен бастап *-атын, -етін* болып қысаң дауыстылармен жазыла бастайды. Ереже мәтінінде былай делінеді: «Жазғанда ерін үндестігі еленбейді; дауысты дыбыс көмескі естілетін болғанда еріндік дыбыс жазылмай, езулік дыбыс жазылады. Мысалы, үшін (үшүн емес), құрық (құрұқ емес). Ескерту: 1. «тын» жұрнағы естілуінше «тын» болып жазылады. Мысалы, баратын (баратүн емес), оқыйтын (оқыйтүн емес)» [382, 106].

Сондай-ақ төте жазу кезінде көсемшенің *-ып, -іп, -п* жұрнағы *-ыб, -іб, -б* болып жазылған. Ал п дыбысын тек кірме сөздерді жазуда ғана қолданған. Мысалы, *тамақтаныб, тұрыб, деб, тербетіліб, тазарыб, түсіб, делініб, ұстаб, айтылыб*, т.б.

Мұның барлығы латын графикасына көшкеннен кейін өзгертіліп, қазіргі қолданысымыздағыдай тұрақтанып кетті.

Есімше құрамындағы *-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек* тұлғаларын А. Байтұрсынұлы *-у* тұлғасы сияқты инфинитив ретінде танып тұйық рай деп көрсетеді. Тұйық рай деп ешқандай өзгеріске түспеуіне байланысты, яғни түрленбеуіне байланысты атаған. О. Жұбаева А. Байтұрсынұлының бұл тұлғаны есімшенің құрамында қарастырмау себебі туралы былай дейді: «Ғалымның **-мақ, -мақшы** қосымшаларын есімше қатарына қоспауының бірнеше себептері бар сияқты. Ең алдымен, **-мақ/-мек** қосымшалары ол кезде тұйық етістік (инфинитив) көрсеткіші ретінде танылған. Сонымен қатар бұл қосымша, басқа есімше көрсеткіштері сияқты, еркін тәуелденіп, септеліп, көптік жалғауларын қабылдай алмайды, басқа есімшелерге еркін жалғанатын етістіктің болымсыздық жұрнағы **-мақ/-мек** қосымшалы сөзге жалғанбайды» [383, 100]. Қ. Жұбанов *-у* жұрнағын ғана тұйық етістік құрамында қалдырып, *-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек* тұлғасын *келер шақ мақсат тел есімше* деп атап, есімшенің құрамында қарастыра бастады. Кейін С. Кеңесбаев пен С. Жиенбаевтың еңбектерінде де есімше құрамында қаралып, шақ категориясын жасайтын тұлға болып қалыптасып кетті. Бірақ бірқатар түркі тілдерінде, мысалы, түрік, өзбек, татар, ноғай, башқұрт, құмық, т.б. бұл тұлға қимыл есімі, тұйық етістік болып есептеледі.

-ар, -ер, -р тұлғасын А. Байтұрсынұлы сенімсіз райды, болжал райды жасайтын тұлға деп көрсетеді, келер шақ мәнін беретіндігін де айтады. «Бұл форма Қ. Жұбанов, І. Кеңесбаев (*предположительное*), С. Аманжолов, Ғ. Бегалиев, Н. Сауранбаев, Ы. Маманов, «Қазақ тілі грамматикасы», А.Ысқақов еңбектерінде *болжалды келер шақ*, Н. Сауранбаев, Ғ. Бегалиев еңбектерінде *шексіз келер шақ* деп аталған» [8, 100].

Сонымен, есімше мен көсемше құрамы осы уақытқа дейін бірнеше рет өзгеріске түсіп отырды. XX ғасыр басындағы латын графикасымен жазылған еңбектерде есімше мен көсемшенің көрінісін анықтау үшін қазіргі кездегі құрамымен қарастырдық. 1933 жылы шыққан Б.В. Всесвятскийдің «Ботаника» оқулығын алып отырмыз. Оның қазақ тіліне Сарбатыр ұлы Омар аударған. Осы оқулықтан мысал іздеу барысында ең бірінші аңғарғанымыз құрамында - қалы, -келі, -ғалы, -гелі мен -ар, -ер, -р, -с тұлғалары бар бір ғана сөйлем кездестірдік (*Сіздер тірі организмдер жайындағы негізгі – биологияны өтуге кіріскелі отырсыздар*). Есімше мен көсемше басқа тұлғалары көп кездеседі. Мұның себебін былайша түсіндіріп көрдік. Оқулықтар да ғылыми әдебиетке жатады. Ғылымға нақтылық тән. Сондықтан ниет, қалауды білдіретін -қалы, -келі, -ғалы, -гелі қосымшалары мен болжал мәнде қолданылатын -ар, -ер, -р, -с қосымшаларының сирек қолданылуы немесе мүлдем қолданылмауы түсінікті. Ал қалған тұлғалардың көптеп қолданылу себебі – олар зат, құбылысқа сипаттама беруде, есім сөздер сияқты қолданылуда, түрленуде, шақ категориясы мағыналарын беруде негізінен осы қосымшалардың белсенді болуынан деп түсінеміз.

-ған,-ген, -қан,-кен есімшесі бұл оқулықта зат, құбылысқа сипаттама беруде, оны анықтап тұруда қолданылады: *егіске себілген тұқым, құжырлаған жас жапырақша, арасы жырылған көп бұрышты, қойылған етін, пісіп жетіспеген көк таматтың, жанасып жатқан кілеткілер*, т.б. Сондай-ақ, сөйлемді аяқтап, өткен шақтық мағынаны да беруде қолданылады. Мысалы, *Өсіп-өніп келе жатқан тұқымның састабын тексергенде оның ішінде диастаз деп аталатын зат барлығы байқалған. Мәдени өсімдіктер тұқымына ұқсайтын от ақ тұқымдарды астық жыйғанда адам аңдамай бірге жыйған. Тұлға тұрпаты, салмағы бірдей болғандықтан олар себілетін тұқымды тазартқанда арылмаған. Себілген тұқым мен бірге олар да келесі жаз егіске түсіп отырған. Олардың сырты борпылдақ ұлта мен қапталған*.

-атын, -етін,-йтын, -йтін жұрнағы да зат, құбылыс сипатын беруде көптеп кездеседі: *керегіне ұсталатын шіікі заттарды, шығарылмайтын бұршіктер*, т.б. Сондай-ақ, сөйлемді аяқтап, ауыспалы өткен шақ мәнінде қолданылады: *Селітіраның дүние жүзілік аса атақты кені оң түстік Әмерійкедегі – Шіілі мен Болійбііде болатын. Осы жуырдың өзінде қаушық болмашы аязды көтере алмайтын ыстық жақтың ағаштарынан ғанаалынатын. Сенебііе оны бұрыннан білетін. Үйткені, ол заманда адам егілетін тұқымды жақсы тазарта білмейтін*.

Зат есімдерше септеліп қолданылады: *Шілде ішінде шабындық шөптерінің түрлі түсті шешектер шығаратынын, күзді күні бау-бақша түрлі жемістер пісіп төгіліп тұратынын*, жемістер ішінде өсімдіктердің тұқымы *болатынын* да әлде неше рет байқаған шығарсыздар. Алдымыздағы сабақтарда өсімдіктердің алғаш тіршілігі ойанғаннан бастап толысып жетуі қалай жүретіні өтіледі. Бірақ, от тегін шығарғанын оңай бағалауға болады.

-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек. Бұл қосымша арқылы мақсатты келер шақ жасалынатыны белгілі. Ал оқулықтағы қолданысында көбіне сөйлемді аяқтап, ауыспалы осы шақ мәнінде қолданылады. Мысалы, *Үйткені жылылық мөлшері артқан сайын ұрықтың өсуі де жылдамдамақ сөйлеміндегі жылдамақ етістігін, жылдамдайды деп алсақ, грамматикалық мағынасы өзгермейді. Сол сияқты оқулықтан басқа да мысалдарды қарасақ, осыны байқаймыз. Мысалы, Олардың зыйанкес жұмыстарының бағыты егіс жұмысының уақытында бітуіне, жұмыстың дұрыс ғылым жолы мен орындалуына бөгет салмақ. Тығыз сазды топырақтың ұсақ құуыстары мен ауа өте аз енеді, ондай топырақта ауа қоры кем болмақ. Біздің қыймыалық жаңа зауыттарымыз өсімдіктің өсі үш түрлі азықтық заттарының үшеуі де бар, көмбійнелген ерігіш тұз сықылды ғып менерал өңдегіштерін жасап шығармақ. Олай болса, 1 шаршы сантиметр жапырақ бетінде 10.000 даған тыныс тесігі болмақ. Сондықтан өсімдіктің өсуінің өзі бұршіктің жетілуі мен өсуінен басталмақ. Ал келесі сөйлемдерде мақсат мән айқын көрінеді: Бұрын және осы кезде де кей бір боржжуазыйашыл (оқымыстар) ғылым табыстарын елесестен, өсімдіктің тіршілік құбылыстарын тірі организмдер бойындағы «жасырын тіршілік күші» нің әсері деп түсіндірмек болады. Сатсыйалды егін сығымдылығын, астықтың түсімін арттыру майданында күресіп жатқан қолқозшылар мен жеке шаруалардың ісіне кедергі салып, ійгі іске тоқтау болу үшін әлде де болса тап дұшпандары – құлақ, бай, молда, поптар, сектандар ескі жырын жырлап, кей бір шаруалардың қараңғылығын пайдаланбақ болады. Біздің қыймыалық жаңа зауыттарымыз өсімдіктің өсі үш түрлі азықтық заттарының үшеуі де бар, көмбійнелген ерігіш тұз сықылды ғып менерал өңдегіштерін жасап шығармақ*.

-ар, -ер, -р, -с тұлғалары болжал мәнде қолданылады: *Егерде бір жеке шаруа өз егісінің кішке танабында олар мен дұрыс күре қойғанның өзінде де көрші танаптан оған отақ бен зыйанкестер ауып түсіп бәрі бір әл бермес еді. онда бұл болбокс сықылды көп кілеткілі балдыр болып шығар еді; Сондықтан,*

көктем быйдайдың орнына қыстам быйдай салсақ, ол астықтың сығымдылығын және дән сапасын недәуір **арттырар** еді.

-ушы, -уші қимыл, іс-әрекет зат, құбылыстың атрибуты ретінде қолданылады: **Тозаңдандырғушы** мақлұқтардың шарушылық маңызы зор екендігі осыдан түсінікті болса керек. Мійшүүрін қаласындағы (бұрынғы Козлоп қаласы) атақты тәжсірїйбе жұмыс ыстансасын бастап **құрғушы**, әлемге әйгілі өсімдік өсірүүші Л.В. Мійшүүрінді қолдан жаңа өсімдік өсіріп **шығарғушы** деп атауға толық қақымыз бар. Жапырақ, сабақ, тамыр қабықшасының сыртқы кілеткілері – **қаптаушы (тыстаушы)** ұлпа құрайды. Тамырдың орталық жері – азық **жүргізуші** бөлігі. Енді өз бетінше еркін тіршілік **сүрүүші** балдырлардың жетілуін бақылаңыз. Тамыр мен жоғары сықылды өспелі мүшелері өсуу дәуірінен: шешек түйінін салу, шешек жару, тұқымдану тұқым мен жеміс пісуу сықылды тұқым көтеруу дәуіріне **көшүүші** бір жылдық өсімдіктердің көбінен ақ жыл сайын байқауға болады.

Енді көсемшенің түрлеріне келсек:

–а, –е, –й. Оқулық мәтіні негізінен ауыспалы осы шақ –а, –е, –й формасымен құрылады. Себебі, қай тілде болмасын, ғылыми дәлел осы форма арқылы жасалады, қазақ тілінде де дәл солай. Мысалы, Су жүз градушта қайнайды, мұз нөл градушта ериді деген сияқты фактілерді осы форма арқылы беріледі. Оқулық мәтінінде де солай: Егерде осындай өсімдік бетін жарықтан бұрып, қойса, ол жапырақтарын тез уақытта ақ тағы да бұрып алады. Өсімдіктің сабағы және жапырағының сабақшасының көлеңкеге қараған жағы жарық жарық сәуле түскен жағынан көрі тез өседі. Мұндай сөйлемдер оқулықтың басым бөлігін құрайды.

Бұл тұлғалармен аналитикалық етістік жасалынады: жайыла өседі, өсе бастайды, аяқталмай қалатын, жетіле бастайды, бекіп алады, байқай аламыз, жасай алады, қорғай алмайды, кеміп береді, азайа береді, жоғарылата берсек, өсе келе, тексере келгенде, шықпай қалады, өсе бастайды, жетіле бастайды, жасай алады, шыға береді, пайдалана алады, сала бастайды, т.б;

1) –ып, –іп, –п. Көсемшенің бұл жұрнақтары арқылы негізінен күрделі етістіктер, аналитикалық етістіктер жасалады. Күрделі етістіктер: жарып қарасақ, іздеп табуу, өзгеріп көзгереді, т.б.

Аналитикалық етістіктер: құрып жатқан, өсіп шығады, өніп шығады, қыйып болады, шайылып жатады, аталып жүр, түсініп болмайды, толтырып тұрмайды, түсініп болмайды, бойап жібереді, солып қалады, айрылып түседі, түсіп отырған, есептеп шығарады, артып шығады, толып тұрады, т.б.

–ып, –іп, –п тұлғаларымен келген етістіктер сөйлемнің бірыңғай мүшесі болып қолданылады: Тамыры топыраққа **тереңдеп, сіңіп** өсімдік қорегіне керек сұу және түрлі жаттарды жеткізіп береді. Бірнеше мүйнеттен кейін қалта ішіндегі кырақмал түсі **көгеріп, өзгеріп** кетеді. Қоректік заттар түгел салынған ертіндеде жүгері **өсіпөніп, шешек жарып**, дұрыс бас алғанын, піскен тұқым бергенін тәжсірїйбе анық көрсетеді. Салынған кірақмалдың бәрі арпаның өсіп келе жатқан тұқымындағы (солоттағы) диастаздың әсері мен шекерлі затқа **айналып, өзгеріп** кеткенін көрсетеді.

Сондай-ақ, деп аталады, деп есептеледі конструкциялары да көптеп кездеседі: Қос дән және тамырша, сабақша, бүртікше осылардың өзі өсімдіктің ұрығы **деп аталады**. Тұқымдағы дән санына қарай кей бір өсімдіктер қос дәнді кей бір өсімдіктер дара дәнді **делініп аталады**. Састабына қарағанда желімшек тауық тұқымының белогіна ұқсайды- сондықтан оны өсімдік белгі **деп атайды**. Осындай ұқсас отақ шөптер мәденіі өсімдіктердің серігі» делініп **аталып жүр**. Өсімдіктің өршіп өсууі тоқтап, өзі сарғайып, ұшы ылып құурай бастаса-онда өсімдік тіршілігіне керек қоректік заттар бірінің кем болғаны **деп есептеледі**. Осы мысалдардың ішінде қазіргі таңда деп аталады, деп атайды конструкциялары белсенді қолданылады.

1) –қаниша, –кеніше, –ғанша, –геніше көсемшелері келер шақ мағынасын береді. Құрғақшылық түскеніше, тұқымды сепкеніше, жұмсалып біткеніше, тұқымдануға жарап піскеніше, желімге айналғанша, ішіне енгеніше, қоректік заттар біткеніше, т.б.

Қорытынды:

- оқулық мәтінінде ең жиі қолданылатын тұлғалар: –а, –е, –й; –ып, –іп, –п;
- Кездесуі жиілігі оқулықтың бір бетінде шамамен 20-дан асады;
- Ең аз кездесетіні: –ғалы, –гелі, –қалы, –келі;
- Қазіргі оқулықтармен салыстырғанда есімше мен көсемше тұлғаларының қолданысында көп айырмашылық жоқ.

Есімше, көсемше тұлғаларының тарихы өте тереңде болғандықтан қай кезең болмасын олар үнемі белсенді қолданылған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Гомогенность // [электронды ресурс]. – URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>
- 2 Әміржанова Н. Қазақстандағы латын жазуының тарихи тағылымы. – Алматы, 2012. – 300 бет.
- 3 Гетерогенность // [электронды ресурс]. – URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>
- 4 Мамырбекова Г. XVIII-XIX ғғ. араб жазулы қазақ жазбаларының графикалық-орфографиялық ерекшеліктері: фил. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2006. – 130 б.
- 5 Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – Алматы: Арыс, 2007. – 410 б.
- 6 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 325 б.
- 7 Поливанов Е.Д. Новая казак-киргизская (Байтұрсыновская) орфография // Спорные вопросы Киргизской графики и орфографии. – Санкт-Петербург, 1924. – 8 с.
- 8 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 22 б.
- 9 Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. – 2017. – 12-сәуір.
- 10 Қайдаров Ә. Латын әліпбиінің болашағы зор // Ана тілі. 24.10.1991
- 11 Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау. – Алматы, 2016. – 395 б.
- 12 Джунисбеков А. Гласные казахского языка. – Алматы, 1972.
- 13 Мамырбек Артық әріптің қажеті бар ма? // Ана тілі, 2018.
- 14 Аймауытұлы Ж. Емлені өзгертуге жоба // Еңбекші қазақ, 1924 ж. 7 қаңтар
- 15 XX ғ. басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер 2-кітап. – Астана, 2018. 23-27 бб.
- 16 Мұқанов С, Бекқожин Қ. Әдебиет хрестоматиясы. – Алматы, 1936.
- 17 Аманжолұлы С. Жаңа әліппенің кейбір дыбыстарын өзгерту, емле мен терминді дұрыстау туралы // Социалистік Қазақстан. – 23.08.1933.
- 18 Аманжолов С. Орыс графикасына негізделген қазақтың жаңа алфавиті мен орфографиясы. – Алматы, 1940. – 30 б.
- 19 Академик Н.Сауранбаевтың еңбектері. I том. – Алматы, 2000. – 400 б.
- 20 Кенесбаев І. Өңделген қазақ жазуы // Социалистік Қазақстан. – 9.06.1957
- 21 Қуанов Е. Қазақ алфавитімен орфографиясын жетілдіре түсейік // Қазақстан мұғалімі. – 12.01.1956.
- 22 Әлихан Бөкейхан шығармаларының 12 томдық толық жинағы. – Астана: Сарыарқа, 2013.
- 23 Шонанұлы Т. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2015.
- 24 Омарұлы Е. Үш томдық шығармалар жинағы. – Астана: Алашорда, 2018.
- 25 Қазақ графемаларының жиілік сөздігі. – Алматы, 2018 // www.tbi.kz.
- 26 Щербак А. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград: Наука, 1970. – 169 с.
- 27 Раева Г.М. Соответствие глухих согласных в анлауте тюркских языков // http://www.rusnauka.com/23_WP_2009/Philologia/50908.doc.htm/
- 28 Л.Р.Зиндер. Общая фонетика. – М.: 1979. – 141 б.
- 29 Зиндер Л.В. Очерк общей теории письма. – М., 1987
- 30 Щерба Л. Избранные работы по русскому языку. – М., 1957. – 50 б.
- 31 Базарбаева З.М. Қазақ фонологиясының негіздері. – Алматы, 2012.
- 32 Jakobson R., Fant C., Halle M. Preliminaries to speech analysis. The distinctive features and their correlates // Technical Report, 1955, № 13, p. 16-55.
- 33 Уәлиев Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының фонологиялық негіздері: фил. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1993. – 162 б.
- 34 Хусаинов К.Ш. В.В.Радлов и казахский язык. – Алматы: Наука, 1984.-171 с.
- 35 Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизских наречий. – Казань, 1861-199 с.
- 36 Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.
- 37 Сыздықова Р. Орфоэпиялық нормалар жайлы // Өрелі өнер. – Алматы, 1976. – 37 б.
- 38 Қашқари М. Түркі тілдер сөздігі. – Алматы: Хант, 1997. I-588 б.; II-585 б.; III-597 б.
- 39 Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1986. – 180 б.
- 40 Құрышжанұлы Ә., Көмеков Б.Е., Жүнісұлы Д.С. Ескі қыпшақ тілі (Оқулық). – Алматы: Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика университеті, 2007. – 316 б.
- 41 Байтұрсынұлы А. Тіл-құрал. I-жылдық, 5-басылуы. – Орынбор: «Қаз.М.Б», 1925. – 48 б.
- 42 Байтұрсынұлы А. Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі. – 1924.
- 43 Байтұрсынұлы А. Тіл-жұмсар. – Қызылорда: Қазмембас, 1928. – 90 б.
- 44 Маралбек Е. А.Байтұрсынұлының «й/и, у» дыбыстары туралы танымы. Жаңа ұлттық әліпби: Қазақ жазуын жаңғырту (Ғылыми-тілтанымдық зерттеу) 1-кітап. – Алматы. 2017. – 255-264 б.
- 45 Байтұрсынұлы А. Дыбыстарды жіктеу туралы // «Жаңа мектеп» журналы, 1927, №1-6. – 65-70 б.

- 46 Мырзабек С. Қазақ тілінің фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 247.
- 47 Досмұхамедұлы Х. Еңбектері. Бірінші том. Жан саулығы /Құраст. проф. Ғ. Әнес. – Алматы: Арыс, 2017. – 432 б. + 16 бет суретті жапсырма
- 48 Марғұлан Ә. Жазу мәселесі // «Еңбекші қазақ» газеті. 1929, №13 (1342). – 2-3 б.
- 49 Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000.
- 50 Мусаев К.М. (гл. ред.) Орфография тюркских языков СССР. – М.: Наука, 1976.
- 51 Абдуллина Р.С. Орфография и орфоэпия татарского литературного языка. – Казань, изд. «Магариф», 1996.
- 52 Сыздық Р. Жаңа жазуға көшуіміз керек, бірақ оған емле ережелері дайын емес. – Қазақ әдебиеті, 1998, 19 қаңтар.
- 53 Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі // Құраст.: Н. Уәлиұлы, Қ. Күдерінова, Ғ. Әнес. – Алматы, 2007.
- 54 Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелері // Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі // Қазақ ССР Ғылым акад. Тіл білімі институты. – Өңд., толықт., 3-бас. – Алматы: Қазақстан, 1988. – 400 б.
- 55 Қазақ тілі емлесінің негізгі ережелері // «Егемен Қазақстан» газеті, 18 қаңтар, 2019 жыл.
- 56 Ицкович В.А. Норма и ее кодификация // Актуальные проблемы культуры речи. – М., 1970. – С. 9-39.
- 57 Әкімшілік персоналға жататын жұмыскерлер лауазымдары атауларының тізбесін бекіту туралы нұсқаулық // Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2015 жылы 29 желтоқсанда №12600 болып тіркелген // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500012600> [Пайдаланылған уақыты: 19.04.2020]
- 58 Мурзин Л.Н. Норма, речевой прием и ошибка с динамической точки зрения // Речевые приемы и ошибки: типология, деривация, функционирование. – М., 1989. – 133 с.
- 59 Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И. Современный русский язык: учебник / Под редакцией Н.С. Валгиной. – 6-е изд., перераб. и доп. – Москва, Логос, 2002. – 528 с.
- 60 Уәли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия: монография. – Алматы, 2019. – 220 б.
- 61 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
- 62 Күдерінова Қ. Бірге, бөлек жазылатын сөздердің орфографиясы. – Алматы, 2005. – 138 б.
- 63 1929 ж. 2-4/VI емле-ғылыми конференцияның стенографиялық есебі. – Қызылорда, 1930.
- 64 Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. – Алматы, 1941.
- 65 Уәли Н. Біріккен сөз туралы // ҚР ҒА-ның хабарлары. – 2005. – №5-6
- 66 Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 276 б.
- 67 Шәкенов Ж. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен күрделі тұлғалар. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 120 б.
- 68 Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.-Л., 1948.
- 69 Кононов А.Н. Грамматика узбекского языка. – М.-Л., – 1948. – С.104.
- 70 Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1962.
- 71 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1974. – 112б.
- 72 Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. – Алматы, 1972.
- 73 Момынова Б. Қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы: Арыс, 2012.
- 74 Хасенова А., Ибатов Ә. Қазақ тілі морфологиясын зерттеудегі табыстар мен болашақ міндеттер. – Алматы: Ғылым, 1975.
- 75 Ысқақов А. Күрделі сөздердің жалпы теориялық мәселелері. – Қазақстан мектебі, 1963. – №2.
- 76 Төлеуов Ә. Қос сөз. // Қазақстан мұғалімі. – 1958, №31, июль.
- 77 Кайдаров А.Т. Парные слова в современном уйгурском языке. – Алма-Ата: изд. АН КазССР, 1958.
- 78 Зайсанбаев Т. Қазақ тіліндегі қос сөздердің морфологиялық және морфонологиялық сипаты. – Филол. ғыл. канд. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2010.
- 79 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілі – 60 жылда (дамуындағы тенденциялар) // ҚазССР ҒА Хабарлары. – Тіл-әдебиет сериясы.
- 80 Момынова Б. Әліпби нұсқаларының салыстырмалы сипаты // Ана тілі газеті, 2018 ж., мамыр.
- 81 Әсемжанова З. Орфографияның зерттелу тарихы // Қазақ тілі мен әдебиеті, 2007. – № 9. – 91 б.
- 82 Күдерінова Қ. Қазақ жазуының тарихы мен теориясы. Оқу құралы. – Алматы: Елтаным баспасы, 2013. – 344 б.
- 83 Күдерінова Қ. «Бірге ма, бөлек пе?». – Алматы: Қазақ тілі баспасы, 2017. – 84 б.
- 84 Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ., Неталиева К. Орфография казахского языка/Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 438-445 бб.
- 85 Балақаев М. Тіл білімінің өзекті мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008.
- 86 Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. – Алматы: Ғылым, 1988. – 113 б.

- 87 Амирова Т.А. Функциональная взаимосвязь письменного и звукового языка. – М.: Наука, 1985. – 287 с.
- 88 Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001. – 203 б.
- 89 Жаңа ұлттық әліпби: қазақ жазуын жаңғырту (ғылыми-тілтанымдық зерттеу). Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. – Алматы, 2017 ж. <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1566732>
- 90 Зыкова Е. Н. Англо-русские гибридные образования как один из способов пополнения лексического состава русского языка // Современная филология: материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Уфа, март 2015 г.). – Уфа: Лето, 2015.
- 91 Ткачёва, Л. Б. О систематизации гибридных терминов / Л. Б. Ткачёва // Научно-техническая терминология. – 1988. – № 12.
- 92 Karaulov Iu. N. (1987) *Russkii iazyk i iazykovaia lichnost'* [Russian language and language personality]. Moscow. (in Russian) – С. 351-360. Морковкин В.В. О синергетическом лексикогра-фировании // Языковая личность: текст, словарь, образ мира. К 70-летию чл.-корр. РАН Ю.Н. Караулова. – М., 2006.
- 93 Сарыбаев Ш. Диалектная лексика как источник обогащения литературного языка // Қазақ тіліндегі аймақтық ерекшеліктер. – Алматы, 1990. – Б. 29-37.
- 94 Сарыбаев Ш. Қазақ тіл білімі мәселелері. Вопросы казахского языкознания. – Алматы: Арыс, 2000. – 621 б.
- 95 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993. – 496 б.
- 96 Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 1997. – 256 б.
- 97 Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі: (Қазақ терминологиясының негіздері). – Алматы: Рауан, 1997. – 240 б.
- 98 Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М.: Аспект пресс, 2006. – 536 с.
- 99 Гасанли Ш. Заимствованные слова в турецком литературном языке. // Вопросы терминологии. – Баку: «Эльм», 2009. – С. 14-22.
- 100 Мамедова Н. Я. Обогащение словарного состава турецкого литературного языка английскими заимствованиями // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». Том 22 (61). № 3. 2009 г. – С. 137-142.
- 101 Пашаева Г.Б. Функциональные особенности терминов (на материале азербайджанского языка) // www.gramota.net
- 102 Ширинова Е. Заимствование как способ обогащения банковско-финансовой терминологии узбекского языка // <http://gisar.eu/ru/node/29180>
- 103 Кагарманов Г.Г. Вопросы нормализации общественно-политической терминологии башкирского языка // Развитие терминологии башкирского литературного языка (Исследования и материалы). – Уфа, 1981. – С. 16-28.
- 104 Вопросы развития научно-технической терминологии современного башкирского литературного языка // Актуальные проблемы башкирской лексикологии и лексикографии: Сб. Статей. / УНЦ РАН. – Уфа, 1994. – С. 51-54.
- 105 Каһарманов Ғ.Ғ. Башҡорт теленең лексикаһы һәм терминологияһы. Уҡыу әсбабы. – Стәрлетамаҡ, 2002. – 318 б.
- 106 Басымов. Қ. Жаңа әріп пен жаңа емле және дыбыстарымыздың жіктері. – Алматы: Қазбаспа, 1932.
- 107 Шонанұлы Т. Шет сөздердің емлесі жайында // Еңбекші қазақ. – 1927.
- 108 Сыздық Р. Қазақ жазуының қалыптасу кезеңдері, даму жолдары мен бағыттары. Зерттеу жұмысының қолжазбасы. – Алматы, 2008.
- 109 Реформатский А.А. Орфография собственных имен // Орфография собственных имен. – М., 1965.
- 110 Суперанская А.В. Теоретические основы практической транскрипции. – М., 1978. – 283 с.
- 111 Фазылжанова А. Жаңа әліпбиге көшу – тілданымдық реформа. – Астана: Айқын газеті, 2019, 11 қаңтар.
- 112 Ушаков Д.Н. Краткое введение в науку о языке. – М., 1913. – 120 с.
- 113 Базарбаева З. Новые правила для нового алфавита // Казахстанская правда. – 2019 г. 5 февраль.
- 114 Фазылжанова А. Жаңа емле ережесі туралы бірер сөз // Егемен Қазақстан. – 2019 ж. 18 қаңтар.
- 115 Уәли Н. Ұлттық сана және «әліпби» концептісі // Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау теориясы мен практикасы. – Алматы: Қазақ тілі баспасы, 2016. – 142 б.
- 116 Уәлиханов Ш. 5-томдық шығармалар жинағы, 1-том. – Алматы, Дайк – Пресс, 2012.
- 117 Садиев Ш.М. Основные правила выбора имен для новорожденных (по азербайджанской антропонимии) // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. – Москва: Наука, 1970. – С. 185-187.
- 118 Жанузаков Т. Лично-собственные имена в казахском языке. Автореферат дисс. кан. филол. наук. – Алматы, 1960. – С. 56, 45.

- 119 Проблемы антропонимики. – Москва: Наука, 1970. – С. 185-187.
- 120 Рысбергген Қ. Географиялық атауларды латын графикасында жазу мәселесі. // Абай атындағы Қазақ ұлттық педогогикалық университеті, – Хабаршы, «Филология ғылымдары» сериясы №1, 2019 ж.
- 121 Жаңабекова А.Ә., Қойбағаров Қ. Кирилл қарпіндегі мәтіндерді латынға көшіргенде нені ескеру керек? // Ана тілі газеті, 15.03.2019.
- 122 Жүнісбек Ә., Қаршығаева А. Әсіре еліктеу жақсылыққа апармайды// «Қазақ ұлттық жазуы: емле, терминтану және ономастика» республикалық конференция материалдары. – Алматы, 2018.
- 123 Құрманбайұлы Ш. Ұлт атауларын қалай жазып жүрміз?//Ана тілі, наурыз, 2018.
- 124 Қазақ тілінің өзекті мәселелері // Қайдар Ә. –Алматы: «Ана тілі», 1998. – 153-154 бб.
- 125 «Государственный каталог географических названий Республики Казахстан» Қазақша сөз жазушыларға // Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. IV том. 271-б. («Шора» журналы, 1912, № 4. 110-113-б.).
- 126 Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – Москва: Наука, 1978, – С.164.
- 127 Фазылжанова А. «Интерфакс-Қазақстан» агенттігіне берген сұхбат.
- 128 Жанұзақов Т. Қазақстанның жер-су атаулары. – Алматы, 2003.
- 129 Қабшықбайұлы Н. Шетел атауларын жазуда қаншалықты сауаттымыз? // <http://ult.kz/post/shetel-ataularyn-zhazuda-kanshalykty-sauattymyz>. 03.03.2018 ж.
- 130 Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. – Екатеринбург, 1999.
- 131 Мусаев К.М. Вопросы разработки и дальнейшего совершенствования орфографий тюрских литературных языков СССР. – М., 1973.
- 132 Рысбергген Қ. Шетілдік географиялық атауларды латын әліпбиінде қалай жазамыз? // <https://qazaquni.kz/2020/03/16/110898.html>
- 133 Сталтмане В.Э. Ономастическая лексикография. – М., 1989.
- 134 Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. – Т. 1. – 1958.
- 135 Фазылжан А. Жаңа әліпбиде ч дыбысына әріп алу керек пе? // <https://zhasalash.kz/article/>
- 136 Фазылжан А. Ц дыбысына С әріпін алу керек пе? // <https://abai.kz/post/109810>
- 137 Цеханович М.А. Суффикс -ск в русской топонимии и проблема наложения морфем в оттопонимических прилагательных. – Вестник ПСГТУ, вып. 3 (9), 2007.
- 138 «Қазақ» газеті. «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы. – Алматы, 1998 (49, 294 бб.).
- 139 Большой энциклопедический словарь. Языкознание. – Москва, 1998. – 685 с.
- 140 Малбақов М.М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 367 б.
- 141 Козырев В.А., Черняк В.Д. Русская лексикография. – Москва: Дрофа, 2004. – 285 с.
- 142 Гак В.Г. О некоторых закономерностях развития лексикографии (учебная и общая лексикография в историческом аспекте) // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – Москва, 1977. – С.13-18.
- 143 Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы, 1971. – 272 б.
- 144 Сыздықова Р. Язык «Жами-ат-тауарих» Жалаири. – Алма-Ата, 1989.
- 145 Иванов С.Н. Родословное древо тюрков Абу-л-Гази-хана. Грамматический очерк. – Ташкент: Фан, 1969.
- 146 Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. – Алматы, 1982.
- 147 Ибатов Ә. Қазақ тіліндегі есімдіктердің тарихынан. – Алматы, 1966.
- 148 Вопросы методов изучения истории тюркских языков. – Ашхабад, 1961. – 141-142 б.
- 149 Древнетюркский словарь. – Ленинград, 1969.
- 150 Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы, 1976.
- 151 Катаринский В. В. Грамматика киргизского языка. – Оренбург, 1897.
- 152 Сыздықова Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. Ғылыми-танымдық зерттеу. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 272 б.
- 153 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өлеңдері. <http://bilim-all.kz>
- 154 Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі. – Алматы, «Рауан», 1997. – 240 бет.
- 155 Рустемов Л.З. Араб-иран кірме сөздерінің қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. – Алматы, «Мектеп», 1989. – 320 бет.
- 156 Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, «Мемлекеттік тілді дамыту институты», 2014. – 654 бет.
- 157 Бүркітбай Г.Ж. Қазақ тілі түсіндірме сөздіктерінде арабизмдердің лексикографиялануы. Филолог. ғыл.канд. дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. 10.02.02. – Алматы, 2003. – 143 б.
- 158 Қалиев Б. Түсіндірме сөздік жасаудың теориясы мен практикасы. – Алматы, 2015. – 216 б.

- 159 Жиенбаев С. Сөздіктің мақсаты мен жасалу принциптері // ҚазССР ҒА Хабарлары. 3-шығуы. – Алматы, 1945.
- 160 Қазіргі қазақ тілінің бір томдық түсіндірме сөздігінің инструкциясы. – Алматы, 1953. – 31 б.
- 161 Қазақ тілі көптомдық түсіндірме сөздігінің инструкциясы. – Алматы, 1976. – 51 б.
- 162 Манкеева Ж. Көнерген сөздер // Қазақ тілі (энциклопедия). – Алматы, 1998. – 178 б.
- 163 Hasan Eren. Ön Söz // Türkçe sözlük. I cild., Ankara, 1988. s. IX -XXX.
- 164 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – Алматы, 2011.
- 165 Қазақ тілінің аймақтық сөздігі /Құраст. Ғ.Қалиев, О.Нақысбеков, Ш.Сарыбаев, А.Үдербаев және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. – 824 бет.
- 166 Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі / Жалпы редакциясын басқарғандар: Қажыбек Е.З., Фазылжанова А.М. – Алматы: Дәуір, 2016. – 1472 б.
- 167 Құлманов С. Орысша-қазақша терминологиялық анықтамалық сөздік (сәулет және құрылыс). – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту орталығы, 2009. – 320 б.
- 168 Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. – Алматы: Ғылым, 1968. – 332 б.
- 169 Аманжолов С. Қазақ тілі диалектологиясы мен тарихының мәселелері. Оқу құралы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 536 б.
- 170 Есенқұлов А., Әшімбаева Н. Кірме сөздерден жасалған философиялық терминдер // Терминдер және олардың аудармалары. – Алматы: Ғылым, 1990. – 86-93 бб.
- 171 URL: <http://www.halyk-gazeti.kz/>
- 172 Персидско-русский словарь. – М.:Рус.яз., 1985. Т. II. 864 с.
- 173 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: DPS, 2011. – 737 б.
- 174 Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – өңд., 3-бас. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты. 2010-608 б.
- 175 Ондасынов Н. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: Мектеп, 1984-255 б.
- 176 Уәли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия. – Алматы, 2018-250 б.
- 177 Қобланова А., Есенова Қ. Рәбиға Сыздық және қазақ тілінің ортологиялық құралдары // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары сериясы», № 1 (71), 2020 ж.
- 178 Бизаков С. Сөз нұсқалары және балама атаулар. – Алматы: Самара-Принт, 2008. – 512 б.
- 179 Сыздықова Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 290 б.
- 180 Жаңа ұлттық әліпби: қазақ жазуын жаңғырту (ғылыми-танымдық зерттеу). – Алматы, 2017. – 932 б.
- 181 Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. – М. Гос. изд. иностр. и нац. слов., 1989. – 668 с.
- 182 Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері. [Электрондық ресур] <https://egemen.kz/18> қаңтар, 2019.
- 183 Мұсабаев Ғ. Қазақ тілі тарихынан. – Алматы: Мектеп, 1988. – 134 б.
- 184 Жүнісбеков Ә. Әліпби ауыстыруды жазу реформасына айналдыру керек. – Орал, 2007. – 32 бет.
- 185 Әміржанова Н. С. Латын әліпбиі негізіндегі қазақ жазуының графикасы мен орфографиясы (1929-40 жж.): филол.ғыл. канд...дис: 10.02.02/Әміржанова Назира Серікқызы. – Алматы, 2009. –168 б.
- 186 Орфографиялық сөздік /Алтыншы басылым. Құраст. Н.Уәли т.б. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. - 720 б.
- 187 Серғалиев М. Тілім менің – тінім менің. – 1 том. Мақалалар, баяндамалар. – Астана, 2013.
- 188 Мәмбетова М. Екінші тілді оқытудағы клишелердің рөлі. // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультеті Шетел филологиясы және жалпы тіл білімі кафедрасы «Тіл және мәдениаралық қарым-қатынас» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының материалдар жинағы 11 мамыр, 2012 жыл
- 189 Кузнецов А.М. Кацнельсон Соломон Давидович // Отечественные лингвисты XX века. Ч.1. – М.: ИНИОН РАН, 2002. – 606 с.
- 190 Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке // Учебное пособие для ин-тов и фак. иностр. яз. – М.: Высш. школа, 1978. – 259 с.
- 191 Гак В.Г. Валентность // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 689 с.
- 192 Котелова Н.З. Значение слова и его сочетаемость. – Л.: Наука, 1975. – 73 с.
- 193 Балақаев М. Қазақ әдеби тілі. – Алматы, 1987. – 272 б.
- 194 Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі: Оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 199 б.
- 195 Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007.

- 196 Исаев С. Қазақ тілі жайында ойлар. – Алматы, 1997.
- 197 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 213 б.
- 198 Нұрханов С. Тіркесім және оның түрлері // Қазақстан мектебі. – 1965. – №12. – 71-74
- 199 Құрманова Н.Ж. Қазіргі қазақ тіліндегі сөз тіркесінің жүйелік-құрылымдық сипаты және оны талдау жолдары. – Алматы: ҚазҰПУ Хабаршы. Филология сериясы, 2001. – 70 б.
- 200 Жолшаева М. Қазіргі қазақ тіліндегі сын есімдердің тіркесу қабілеті: Филол. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы, 2001. – 24 б.
- 201 Сыздықова Г.О. Қазақ тіліндегі семантикалық валенттілік. Филол. ғыл. канд. дис. автореф. – Астана, 2010. – 27 б.
- 202 Алдаш А. Жаңа әліпби және жаңа емле ережелері: күрделі-құрама атаулардың емлесі // ҚазҰПУ Хабаршысы. Филология сериясы. 2019. №1.
- 203 Абибуллаева Г. Дүниенің тілдік бейнесіндегі судың культтік сипаты // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы №1(63), 2018 ж. – 18-21 бб.
- 204 Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы, 1998 жыл. – 509 бет.
- 205 Леонтович, О.А. Введение в межкультурную коммуникацию. – Москва: Гнозис, 2007. – 368 с.
- 206 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 2010. – 608 б.
- 207 Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2007. – 624 б.
- 208 Оразбаева Ф. Тіл әлемі. – Алматы, 2009. – 368 б.
- 209 Потемня А.А. Язык и народность. – Москва, 2007. – 565 с.
- 210 Самин Д. К. Лингвистическая теория Гумбольдта // 100 великих научных открытий. – М.: Вече, 2006. – 480 с.
- 211 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филол. ғыл. докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған автореферат. – Алматы, 2009. – 50 б.
- 212 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 210 бет.
- 213 Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Санат, 1994. – 125 бет.
- 214 Г. Амандықова Қазақ көркем әдеби тіліндегі перифраздар. – Алматы, 1999, (ҚДА).
- 215 Оралбаева Я. Қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттарының полисемиялық мағынасы. – Алматы: Ғылым, 1979. – 155 б.
- 216 Апресян Ю.Д. Апресян Т.А. Об изучении смысловых связей слов //Иностранный язык в школе, 1970, №4.
- 217 Балли Ш. Французская стилистика. – М., 1961. – 125 бет.
- 218 Сайрамбаев Т. Күрделі сөз тіркестерінің кейбір мәселелері. – Алматы: Мектеп, 1976.
- 219 Санжеев Г.Д.. «Сравнительная грамматика монгольских языков» Глагол. – М., 1963.
- 220 Балашова С.П. және т.б. Ағылшын тілінің теориялық грамматикасы. – Л. 1983.
- 221 Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Ағылшын тілінің теориялық грамматикасы. – М., 1981.
- 222 Кацнельсон С. Грамматикалық категория туралы // Ленинград мемлекеттік университетінің хабаршысы, 1949, №2.
- 223 Степанова М.Д. Германдық, романс және классикалық филология мәселелері бойынша конференцияның баяндамаларының тезистері мен сөздің сыртқы және ішкі валенттілігі. Вильнюс, 1967.
- 224 Мухин А.М. Валенттілік пен етістіктің үйлесімділігі. 1987, № 6
- 225 Лейкина Б.М. Валенттілік сипаттамаларының кейбір аспектілері. – М, 1961.
- 226 Кунин А.В. Фразеологиялық үйлесімділік туралы // Мәскеу мемлекеттік шет тілдер педагогикалық институтының ғылыми еңбектер жинағы. Т. 145. – М., 1979.
- 227 Филичева Н. Қазіргі неміс тіліндегі сөз тіркестері туралы. – М, 1969.
- 228 Варшавская А.И. Қарапайым ағылшын сөйлемінің кейбір құрылымдарын жасайтын график құру тәжірибесі – Кітапта: ғылыми-техникалық ақпарат. Сер. 2, М.
- 229 Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар: ғылыми-танымдық зерттеу. – Алматы: Арыс, 2009. – 272 б.
- 230 Котелова Н.З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов // Новые словари и словари новых слов. – Л.: Наука, 1978. – с.5-27.
- 231 Розен, Е.В. Лексика немецкого языка сегодня. – М.: Высшая школа, 1976. – 128 с.
- 232 Джоглидзе Л.И. Новые слова в современном русском языке (на материале газеты «Правда» за 1971-1975 гг.): диссер.канд.филол.наук. –Тбилиси, 1979. – 349 с.
- 233 Исаев С. Язык периодической печати 1920-х годов: автореф. дисс. канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1966. – 20 с.
- 234 Исаев С. Қазақ әдеби тілінің совет дәуірінде дамуы (мерзімді баспасөз материалдары бойынша). – Алматы: Мектеп, 1973. – 196 б.

- 235 Бәйтікова Ш. Қазақ тіліндегі неологизмдер. – Алматы, 1971. – 122 б.
- 236 Сейфуллин С. 1934 жылдың 18 июнінде қазақстан жазушыларының I съезінде сөйлеген сөзінен толықтырылып жазылған үзінді // Әдебиет майданы. – 1934, №6. – 76-90 бб.
- 237 Баскаков Н.А. (руководитель), Балакаев М.Б. и др. О современном состоянии и путях дальнейшего развития литературных тюркских языков // Вопросы развития тюркских литературных языков народов СССР. – Алма-Ата, Изд. АН КазССР, 1964.
- 238 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілі – 60 жылда (дамуындағы тенденциялар) // ҚазССР ҒА Хабарлары. Тіл-әдебиет сериясы. – Алматы, 1977, №3. – Б. 1-8.
- 239 Словарь иностранных слов. – Москва: Русский язык, 1980. – 624 с.
- 240 Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар. – Алматы: Ғылым, 1985. – 68 б.
- 241 Қайымова Б. Қазақ тілінің қазынасы // Қазақ әдебиеті, 1983, 25 ноябрь. – 7 б.
- 242 Қалиев С. Өз тіліміздегі өсімдік атауларын білеміз бе? // Ана тілі, 2010, №14. – 5 б.
- 243 Құрман Қ. Шарын шатқалы // Ана тілі. 2016, №45. – 12 бет.
- 244 Қыдырбекұлы Б. Түгел сөздің түбі бір // Социалистік Қазақстан. 1991, 11 сәуір. – 3 б.
- 245 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5 том. Толықтырылып өңделіп екінші рет басылды. – Алматы: Дәуір, 2017. – 840 б.
- 246 Бектұров Ш. Мәдени дақылдарға байланысты кәсіби сөздер // Білім және еңбек, 1984, №12. – 13 б.
- 247 Бегманов Қ. Этнографпен әңгіме. – Алматы: Дәстүр, 2010. – 500 б.
- 248 Әлімбай Н., Қатран Д. Сары жаулық // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5 том. – Алматы: Дәуір. – 2017. – 840 б.
- 249 Исламжанұлы К. Қазақтың отбасы фольклоры. Монография. – Алматы: Арыс. – 2007. – 332 б.
- 250 Қыдырәлин У. Батыс Қазақстан қазақтарының ғұрыптарындағы ерекшеліктер // Қазақстан халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том. Біртұтастығы және ерекшелігі / Құраст. С. Әжіғали. Алматы: Арыс. – 2005. – 150-174-бб.
- 251 Әжіғали С., Оразбек Е. Қазақстанның дінге сенгіштігі // Қазақстан халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том. Біртұтастығы және ерекшелігі / Құраст. С. Әжіғали. – Алматы: Арыс. – 2005. – 37-70-бб.
- 252 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1 том. Толықтырылып өңделіп екінші рет басылуы. – Алматы: Дәуір, 2017.
- 253 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 2 том. Толықтырылып өңделіп екінші рет басылуы. – Алматы: Дәуір, 2017.
- 254 Сәрсенбекова Г. Мәдениеттану: мәдениет аксиологиясы. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2010.
- 255 Смағұлова Г. Этнос және тіл халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы, 2009.
- 256 Құрманбайұлы Ш. Жаңа атаулар мен жаңа қолданыстар. – Алматы, 2012. – 288 б.
- 257 Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Информатика және компьютерлік техника / Жалпы редакциясын басқарған – түсіндірме сөздіктер топтамасын шығару жөніндегі ғылыми-баспа бағдарламасының ғылыми жетекшісі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты А. Қ. Құсайынов. – Алматы: «Мектеп» баспасы» ЖАҚ, 2002 жыл. – 456 бет. ISBN 5-7667-8284-5.
- 258 Badii A., Fuschi D., Khan A., Adetoye A. (2009) Accessibility-by-Design: A Framework for Delivery-Context-Aware Personalised Media Content Re-purposing. In: Holzinger A., Miesenberger K. (eds) HCI and Usability for e-Inclusion. USAB 2009. Lecture Notes in Computer Science, vol 5889. Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-642-10308-7_14.
- 259 Казахский язык официально появился в iOS. // <https://tengrinews.kz/gadgets/kazahskiy-yazyik-ofitsialno-poyavilsya-v-ios-379808/>.
- 260 Қазақ тілі, қош келдің! (Welcome, Kazakh!). Microsoft corporation. <https://www.microsoft.com/en-us/translator/blog/2020/06/03/>.
- 261 Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. Лексикасы мен грамматикасы: Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-Шежіре», 2014.
- 262 Глубоковский Н.Н. Греческий язык Нового Завета в свете современного языкознания // https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Glubokovskij/grecheskij-jazyk-novogo-zaveta-v-svete-sovremennogo-jazykoznanija/
- 263 Бугаева И.В. Теоллингвистика – Москва: Российский государственный аграрный университет МСХА им. К.А. Тимирязева, 2015. – 293 б.
- 264 Кенжетасов Д. Қожа Ахмет Ясауи философиясы және оның түркі дүниетанымы тарихындағы орны: филос. ғ. к. ... дисс. – Алматы, 2007. – 142 б.

- 265 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. Оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 264 б.
- 266 Мансұров Н. XIX ғ. поэзиясындағы араб, иран кірме сөздері: филол.ғ.к. ... дисс. – Алматы, 2006. – 141 б.
- 267 Бартольд В. В. Ислам. – Петроград: Огни, 1918. – 112 с.
- 268 Жолдасов С. Ислам тарихы. – Алматы: Нұрлы әлем, 1998. – 136 б.
- 269 Рүстемов Л. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері. – Алматы: Ғылым, 1982. – 160 б.
- 270 Бертельс Е.Э. История таджикско-персидской литературы. – М., 1960. – 540 с.
- 271 Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. – М.: Наука, 1972. – 425 с.
- 272 Ондасынов Н. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. Т.1. – Алматы: Мектеп, 1984. – 256 б.
- 273 Байтұрсынов А. Шығармалары. (Өлендер, аудармалар, зерттеулер) –Алматы: Жазушы, 1989. –320 б.
- 274 Сыздық Р. Сөз сазы. – Алматы, 1995. – 120 б.
- 275 Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі [Текст] / Қ. Неталиева. – Алматы: Ғылым, 1977. – 400 б
- 276 Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі [Текст] / М.Дүйсебаева – Алматы, 1981. – 126 б.
- 277 Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі / Алматы, 2004. – 784 б.
- 278 Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі / Алматы, 2007. – 800 б
- 279 Мырзабектен С. Қазақ тілінің айтылым сөздігі. – Алматы, «Сөздік-Словарь», 2001. – 387 б.
- 280 Шонаңұлы Т. Бес томдық шығармалар жинағы. – Астана, 2015.
- 281 Дүйсебаева М. Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі. – Алматы, «Мектеп», 1981. – 126 б.
- 282 Неталиева Қ. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. – Алматы, «Ғылым», 1977. – 400 б.
- 283 Мырзабектен С. Өзіме өгей өз тілім. «Қазақ әдебиеті», 30.07.04.
- 284 Калашникова Л.В. Особенности детской языковой картины мира как способа восприятия и организации знаний о мире на примере фрагмента художественного произведения // <http://kartv.kz/ru/news/society/yazyk-i-ego-razvitiie>
- 285 Что думают об утвержденном алфавите жители Алматы // https://bnews.kz/ru/special/astana_ubilei/view_aprobatsii_novogo_alfavita_pristupili_v_almati_spec
- 286 <http://shahtinsk.gov.kz/ru/news-region/id/24109>
- 287 «Ана тілі» газеті// Жаңа емле: Ой. Пікір. Ұсыныс, 6-қыркүйек, 2018 ж. <http://anatili.kazgazeta.kz/?p=49485>
- 288 Уәли Н. Лингвистикалық және мәдени-әлеуметтік түрткіжайттардың басымдылығы // Қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру туралы ғылыми зерттеу материалдары (Түркия, Өзбекстан, Әзербайжан, түркіменстан және басқа да елдердің латын әліпбиіне көшу тәжірибелеріне ғылыми талдау жасай отырып, қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі әліпбиге көшіру жөнінде ғылыми зерттеулер жүргізу). – Алматы: Арыс, 2007. – 64-69 бб.
- 289 Қазақ тілі емлесінің негізгі ережелері. Жоба. – Астана, 2018.
- 290 Алтынбекова О.Б. Этноязыковые процессы в Казахстане. – Алматы: Экономика, 2006, – 416 с.
- 291 Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Аканова Д.Х. Языки народов Казахстана // Социолингвистический справочник. – Астана: Арман-ПВ, 2007. – 304 с.
- 292 Высшие учебные заведения Республики Казахстан (на начало 2006/2007 учебного года). 29.12.2006 г. Исх. N 07-10/130. Том.2. Департамент социальной и демографической статистики. Исполнитель: Хасиетова А.М.
- 293 Высшие учебные заведения Республики Казахстан. На начало 2015/2016 учебного года. 41-07/725. «25» декабря 2015 г. Том 1. Департамент социальной и демографической статистики. Қазақстан Республикасы Ұлттық Экономика Министрлігі Статистика комитеті // http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersEducation?_afLoop=42621717707570762#%40%3F_afLoop%3D42621717707570762%26_adf.ctrl-state%3D4qa8ilojn_50).
- 294 Техническое и профессиональное образование в Республике Казахстан. На начало 2013/2014 учебного года. Серия 14. Социальная сфера. Том 2. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті; Там же. На начало 2014/2015 учебного года. Серия 13. Социальная сфера. Том 2. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті; Там же. На начало 2015/2016 учебного года. Серия 13. Социальная сфера. Том 2. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті.
- 295 Астана қаласы мәслихатының 2015 жылғы 11 желтоқсандағы «2016-2020 жылдарға арналған Астана қаласын дамыту бағдарламасы: http://www.akorda.kz/page.php?page_id=214&lang=3&article_id=98
- 296 ҚР Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің 2016-2017 жылдар бойынша жариялаған «Қазақстан в цифрах» деректері ресми сайттан алынды.
- 297 QAZTEST қазақ тілін меңгеру деңгейін бағалау жүйесінің ресми сайты.

- 298 Қазақстандық стратегиялық зерттеу институты Қазақстандағы орта топ: критерийлері, әлеуеті, перспективалары зерттеу нәтижелері. – Астана, 2018.
- 299 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 2 қыркүйек 2019 жыл.
- 300 Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрлігі Тілдерді дамыту комитеті «Сана» тәуелсіз ақпараттық талдау орталығы. «Қазақстан Республикасының тілдік саясаты сұрақтары бойынша социологиялық сараптамалық зерттеу». – Астана, 2018.
- 301 Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының орындалу барысы туралы есеп// https://www.mks.gov.kz/kaz/deyatelnost/gos_programmy
- 302 А.Фазылжанова «Үштұғырлы тіл» мәдени жобасындағы тілдердің Қазақстан кеңістігіндегі үйлесімді қызметі // «Білім және ғылым саласындағы инновациялар» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы, 12.12.2011. – 172-179 бб.
- 303 Ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызметті базалық, гранттық және бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 25 мамырдағы № 575 Қаулысы.
- 304 Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының орындалу барысы туралы есеп// https://www.mks.gov.kz/kaz/deyatelnost/gos_programmy
- 305 «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>
- 306 Қазақ тілінің сөзформалар жиілік сөздігі. – Алматы, 2016. (электрондық).
- 307 Карбозова Б. Латын қарпіне негізделген түрік пернетақтасының тәжірибесі және қазақ пернетақтасына әріп-түймешіктерді орналастыру реті туралы // Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау теориясы мен практикасы. – Алматы: Қазақ тілі, 2016. – 560 б.
- 308 Қазақ тілінің мәтіндер корпусы // Қолданбалы лингвистика бөліміндегі серверде 89.250.84.132
- 309 Қазақ тілінің кері алфавитті сөздігі. – Алматы, 1971.
- 310 Тихонов А. Обратный словарь узбекского языка. – Самарканд, 1969.
- 311 Әуезов М. «Абай жолы» романының жиілік сөздігі. – Алматы, 1979.
- 312 Бектаев Қ.Б., Жұбанов А.Қ., Мырзабеков С., Белботаев А.Б. М.О.Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстерінің жиілік сөздіктері. – Алматы-Түркістан, 1994. – 346-б.
- 313 Жубанов А. Основные принципы формализации содержания казахского текста. – Алматы, 2002. – 250 с.
- 314 Жұбанов А., Жаңабекова А., Карбозова Б., Қожахметова А. Қазақ тілінің жиілік сөздігі. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2016. – 665 б.
- 315 М.Әуезов, Ә.Кекілбаев шығармалары бойынша 500 000 сөзқолданыстан тұратын мәтіннен алынған жиілік сөздік. – электронды нұсқада.
- 316 Бектаев К.Б., Ризаев С. О критерии принадлежности диалектов к одному языку // Статистика казахского текста. – Алматы, 1973. – С. 643-684.
- 317 Исенгельдина А. Факторы, определяющие относительную частотность фонем// Статистика казахского текста. – Алматы, 1973. – С. 643-684.
- 318 Джубанов А.Х. К вопросу о графемной статистике казахского текста // Вопросы казахской фонетики фонологии. – Алма-Ата: Наука, 1979. – С. 49-52.
- 319 Жұбанов А., Жаңабекова А. Қазақ жазба мәтіндеріндегі әріп қолданысының статистикасы// Қазақстанның ғылымы мен өмірі/халықаралық ғылыми-көпшілік журнал. – Астана, 2017. – № 4. – 231-235 бб.
- 320 Бектаев Қ. Статистика фонемосочетаний в каракалпакском языке // Статистика казахского текста. – Алматы, 1973. – С. 635-642.
- 321 Джубанов А.Х. Статистика буквосочетаний в казахских текстах // Статистика казахского текста. – Алматы, 1973. – С. 614-629.
- 322 Бектаев Қ. Қазақ тілі буындарының алфавитті-жиілік сөздігі// Статистика казахского текста. – Алматы, 1973. – С. 566-610.
- 323 Ахабаев Ә., Бектаев Қ. Зат есім сөздердің морфологиялық құрылымына статистикалық талдау// Статистика казахского текста. – Алматы, 1973. – С. 49-87.
- 324 Ахабаев Ә. «Есімдіктердің морфологиялық құрылымына статистикалық талдау» // Статистика казахского текста. – Алматы, 1973. – С. 88-116.
- 325 Мырзабеков С. Туынды түбір етістіктердің құрылымына статистикалық талдау// Статистика казахского текста. – Алматы, 1973. – С. 117-134.

- 326 Белботаев А. Ғылыми-техникалық стильдегі сын есім аффикстерінің қолданылуы туралы// Статистика казахского текста. – Алматы, 1973. – С. 225-230.
- 327 Джубанов А.Х., Жубанов Е.Х. «Статистика лексико-морфологических форм прилагательных в романе М.Ауезова «Абай жолы» («Путь Абая) // Статистика казахского текста. – Алматы, 1973. – С. 231-248.
- 328 Шарипбай А. Проблемы перевода казахской письменности на латинский алфавит. – Астана, 2017. – 138 с.
- 329 Жаңабекова А. Ұлттық қазақ әліпбиін пернетақтада орналастырудың статистикалық негіздері / Тілтаным. – 2018. – №1.
- 330 Sairan M. Kikkarin (<http://www.sci.kz/~sairan/>)
- 331 Жұбанов А., Жаңабекова А., Тоқмырзаев Д. Қазақ жазуын латын қарпіне көшірудің статистикалық негіздері (жинақ). – Алматы, 2017. – 160 б.
- 332 Жұбанов А., Жаңабекова А. Қазақ жазба мәтіндеріндегі әріп қолданысының статистикасы // Қазақстанның ғылымы мен өмірі/халықаралық ғылыми-көпшілік журнал. – Астана, 2017. – № 5. – 231-235 бб.
- 333 Савчук С.О. Метатекстовый разметка национального корпуса русского языка: базовое принципы и основные функции // Национальный корпус русского языка: 2003-2005. Результаты и будущее. – М., 2005.
- 334 Захаров В.П. Корпусная лингвистика: Учебно-метод. пособие. – СПб., 2005.
- 335 Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. – М., 2007.
- 336 Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алматы, 1959.
- 337 Ибатов А. ХІҮ ғасырдағы хандар жарлықтарының тілі. – Алматы: Ғылым, 1990.
- 338 Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Қазығұрт, 2013.
- 339 Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология. – Москва: Восточная литература, 2002.
- 340 Момынова Б. «Қазақ» газетіндегі қоғамдық-саяси лексика. – Алматы: Арыс, 1998.
- 341 Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов /Өмірі мен қызметі туралы//А.Байтұрсынов. «Тіл тағлымы». – Алматы, 1992.
- 342 Балақаев М. Жаңа әліппе мен емле проектісі туралы // Социалистік Қазақстан. 24. 08. 1939.
- 343 Ысқақов А. Жаңа әліппе проект жайындағы кейбір пікірлер жөнінде // Социалистік Қазақстан, 3.08.1940.
- 344 Аманжолов С. Орыс алфавитіне негізделген қазақтың жаңа алфавиті мен орфографиясы (проект). – Алматы, 1940.
- 345 Волков А.Г. Язык как система знаков. – М., 1966. – С. 33.
- 346 Уәлиев Н. Қазақ әліпбиі мен орфографиясының фонологиялық негіздері – Алматы, 1993. – дисс. қолжазб. – 124 б.
- 347 Кеңесбаев С. Қазақ тілінің орыс графикасына негізделген жаңа алфавиті мен орфографиясы туралы // Лениншіл жас, 31.12. 1940.
- 348 Сыздық Р. Ғылыми таным үзіктері/ Мақалалар жинағы. – Алматы, 2009.
- 349 Аралбаева Б. «Еңбекші қазақ» газетінің әдеби тілді дамытудағы қызметі. – филол. ғыл. канд. диссерт. қолжазбасы. – Алматы, 2009. – 149-б.
- 350 Әліппе айтысы. – Қарағанды. Кириллге түсірген Ш.Мәжітаева. –1990.-105 б.
- 351 Проект. ҚК (б)П Орталық Комитетінің жанындағы Жаңа алфавит ұйымдастыру комитеті қабылдаған. – Алматы, 1940 // С.Аманжолов. Тіл және жазу. – Өскемен, 2005. – 403 б.
- 352 Момынова Б. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы газеттердің тілі//ҚазҰУ Хабаршысы (филол. сер.) №4 (86), 2005.
- 353 К борьбе за новый алфавит. Сб. статей. Из. Научной Ассоциации Востоковедения при ЦИК СССР. – М., 1926. – 69 с.
- 354 Отчетный доклад Центрального комитета нового Казахстана алфавит о работе за 1927-28 год. Проект постановления совета Народных Комиссаров о оплате работ ЦК. 19 июня 5 мая. – 117 с.
- 355 Языковая политика в Казахстане (1921-1990 годы). Сб. Документов / Сост. М.К. Айбасова, Р.К. Имажанова, Г.Т. Исахан, Б.Ж. Кабушев; Пред. М.Ж. Хасанаева. – Алматы: Қазақ университеті, 1997. – 325 с.
- 356 Протокол №10. Заседания коллегии Наркомпроса КССР от 26 января 1928 г. – 29 с.
- 357 О переходе казахской письменности на латинскую графику (Предварительная аналитическая справка) http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30112600
- 358 Стенографический отчет первого Пленума Научного совета ВЦК нового алфавита. – М., 1930. – 310 с.

- 359 Стенографический отчет второго Пленума Научного совета ВЦК нового алфавита. – Ташкент, 1928.
- 360 Қазақстан жаңа әліпбешілерінің өлкелік тұңғыш конференциясы (1928 жыл 9-12 декабрь). – Қызылорда: Қазбас, 1930. – 56 б.
- 361 Стенографический отчет третьего Пленума Всесоюзного центрального комитета Нового тюркского алфавита заседавшего в Казани, от 18-23/ХІІ-1928. – Казань, 1928. – 228 с.
- 362 Елдес Омарұлы шығармалары. Төте жазу мен латынша қолжазбадан аударғандар: Е.Маралбек, Г.Оралбай. – Алматы: «Лұғат» қоғамдық қоры. – 2018. – 300 б.
- 363 Қазақ білімпаздарының бірінші сиезі. Екінші басылымы. Кітапты араб графикасынан кириллицаға түсіріп, баспаға дайындаған, алғы сөзін жазған Ш.Құрманбайұлы. – Алматы, 2005. – 105-106 бб.
- 364 <https://termincom.kz/assets/pdf/c3879d93dfd8cfd7638c200599aab24d.pdf?ysclid=lgx0zilqin781549046>
- 365 Қошке Кемеңгерұлы және ұлттық терминжасам // <https://termincom.kz/terminology/?id=3&ysclid=lgx112k4uw853900939>
- 366 Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 624 б. [2] Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 783 б.
- 367 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
- 368 Кемеңгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. Оқулық, сөздік. – Алматы: Алаш, 2006. 3 т. – 240 б.
- 369 Момынова Б., Саткенова Ж. Қазақ тілінің морфологиясы. Есімдер. – Алматы: Арыс, 2007. – 120 б.
- 370 Жұбаева О. Қазақ тілі грамматикалық категорияларының антропоэктілігі: филол. ғыл. докт. ...дисс: 10.02.02. – Алматы, 2010. – 296 б.
- 371 Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 488 б.
- 372 Омарова А. Қазақ тіліндегі нөлдік морфеманың функционалды және семантикалық аспектісі: филол. ғыл. докт. ...дисс: 10.02.02. – Алматы, 2006. – 281 б.
- 373 Исаев С. Қазақ тіліндегі сөздердің лексика-грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 304 б.
- 374 Амирова Ж.Р. Функциональные аспекты субстантивации в казахском языке. – Алматы, Қазақ университеті, 2009. – 232 с.
- 375 Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы. – 3-е изд., стер. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 383 с.
- 376 Бөкейханұлы Ә. https://semeyleb.kz/?page_id=2845
- 377 Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы. – Астана: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2017. – 752 б.
- 378 Ғ.Бегәліұлы. Есеп құралы. – Қызылорда: Қазақстан, 1929.
- 379 Ж.М. Боғданов, Ш. Л. Каролкоп «Арифметикалық есеп кітабы». Аударған: Делімбет ұлы Кенжебек. – Қызылорда: Қазақстан, 1936.
- 380 Кемеңгерұлы Қ. Оқу құралы. I кітап – Ташкент, 1928. – 134 б.; II кітап – Қызылорда, 1929. – 194 б.
- 381 Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. (Етістік) – Алматы: Мектеп, 1966. – 156 б.
- 382 Стенографический отчет научно-орфографической комиссии созданной 2-4.06.1929 г. научно-методическим советом НКП и ЦКИКА. – Кызылорда, 1930. – 482 с.
- 383 Жұбаева О. Қазақ тілінің когнитивті грамматикасы. – Алматы: Қазығұрт, 2014. – 392 б.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз (А. Фазылжан)	4
КІРІСПЕ	5
Латын әліпбиі – рухани жаңғыруды іске асырушы тетік (Ж. Манкеева)	5
1-ТАРАУ. ЛАТЫНГРАФИКАЛЫ ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІ МЕН ЕМЛЕСІНІҢ ЛИНГВОТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	10
1.1 Ұлттық әліпби құрудың тілтанымдық негіздері	10
1.1.1 Әліпби ауыстыру және қазақ тілін реформалау: тілтанушы көзқарасы (Қ. Күдерінова)	10
1.1.2 Латын әліпбиі және ұлттық әліпбилер (Қ. Күдерінова)	11
1.1.3 Гомогенді және гетерогенді әліпби туралы (Н. Әміржанова)	12
1.1.4 Әліпбиді жетілдіру әдістері (Н. Әміржанова)	14
1.1.5 Жетілген жазудың критерийлері (Қ. Күдерінова)	15
1.2 Латынграфикалы әліпбидің тілтанымдық негізі	18
1.2.1 Ресми ұсынылған әліпби жобаларына тілтанымдық талдау (Н. Әміржанова)	18
1.2.2 «Ақуттық» әліпбидің графемалық ерекшелігі (Н. Әміржанова)	23
1.2.3 Тілтанымдық әліпби (Қ. Күдерінова)	24
1.2.4 Әліпби жетілдірудің негіздемесі (Н. Уәли, З. Базарбаева, Қ. Күдерінова, А. Фазылжан, Н. Әміржанова)	27
1.2.5 Жаңа әліпбидегі диакритикалық белгілер функциясы (Қ. Күдерінова)	31
1.2.6 Әріпүсті диакритикалық таңбалардың проблемалық мәселелері (А. Хабиева)	32
1.2.7 Латын әліпбиіндегі «С», «W», «X» таңбалары жайында (А. Хабиева)	33
1.2.8 Жаңа әліпбиде ц дыбысына с әрпін алу керек пе? (А. Фазылжан)	34
1.2.9 Жаңа әліпбиде ч дыбысына әріп алу керек пе? (А. Фазылжан)	38
1.2.10 Фонетикалық принципке негізделген латынграфикалы әліпби жобасы (Ә. Жүнісбек)	40
1.3 Қазақ тілінің жаңа емлесі: қағидалары, құрылымы мен өзекті мәселелері	46
1.3.1 Қазақ орфографиясы ережелерінің концепциясы (Н. Уәли)	46
1.3.2 Емле ережелерінің танымдық-тағылымдық негіздері (Қ. Күдерінова)	52
1.3.3 Ахмет Байтұрсынұлы негіздеген қазақ емлесінің басты ұстанымы (Қ. Күдерінова)	55
1.3.4 Қазақ емлесіндегі фонематикалық принцип (З. Базарбаева)	56
1.3.5 Латынграфикалы қазақ емлесі принциптерінің таңдалуы (Н. Әміржанова)	61
1.3.6 Қазақ тілінің жаңа емлесін сараптаудың қазіргі тарихы (Қ. Күдерінова)	63
1.3.7 Жаңа емледегі даулы мәселелер (Қ. Күдерінова)	65
1.3.8 «И» мен «У» (Е. Маралбек)	68
1.4 Жаңа әліпбидің лингвоортологиялық базасы	76
1.4.1 Академик Р. Сыздық және «Қазақ тілінің анықтағышы» (А. Алдаш)	76
1.4.2 Бас әріп емлесінің мәселелері (А. Алдаш)	79
1.4.3 Қайталама дауыссыздардың емлесі (А. Алдаш)	82
1.4.4 Біріккен сөз орфограммасын танудың ғылыми-теориялық негіздемесі (Н. Уәли)	85
1.4.5 Бірге жазу – жинақылықтың белгісі (Қ. Күдерінова)	90
1.4.6 Емледегі бірге және бөлек жазуға қатысты жаңа нормалар (Қ. Күдерінова)	93
1.4.7 Дефиспен жазылатын сөздер (Б. Момынова, А. Омарова)	96
1.4.8 Қос сөздер орфографиясы (Б. Момынова)	104
1.4.9 Кірме сөздер емлесінің принциптері (А. Фазылжан)	107
1.4.10 Тілдегі гибрид сөздер: тарихы, жасалу жолдары және орфографиялаудағы қиындықтар (Б. Момынова)	115
1.4.11 Жаңа орфографиялық сөздіктегі фразеологизмдердің емлесі (Қ. Күдерінова)	120
1.4.12 Жарыспалы сөздердің жазылуы (Ж. Жұмабаева)	123
1.4.13 Қазақ тілінің орфографиялық сөздігіндегі жергілікті тіл ерекшеліктерінің берілуі (А. Алдаш)	125
1.5 Жаңа ұлттық әліпбиде кірме/шетілдік терминдерді транслитерациялау және транскрипциялау тәжірибесі	128
1.5.1 Латын графикасы және кірме терминдерді формалды бейімдеу мәселелері (Қ. Айдарбек, Б. Жонкешов)	128
1.5.2 Кірме сөздердің жіктелімі (Б. Жонкешов)	131
1.5.3 Шетілдік терминдердің түркі тілдерінде қолданылу ерекшеліктері (қазақ, түрік, әзербайжан, өзбек және башқұрт тілдерінің материалдары бойынша) (С. Құлманов)	133
1.5.4 Кірме терминдерді транслитерациялау мен транскрипциялау мәселелері (Н. Шүленбаев)	137

2-ТАРАУ. ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАР ГРАФИКАЛЫҚ КЕҢІСТІГІНІҢ ЖАҢА ЛАТЫН ӨЛІПБИІНДЕ ЖАҢҒЫРУЫ.....	139
2.1 Жаңа ұлттық әліпбидегі ономастикалық атаулардың графикалық тұрпаты	139
2.1.1 Атауларды латын графикасында жазу ұстанымдары (Қ.Рысберген)	139
2.1.2 Латынграфикалы жаңа ережедегі ономастикалық атаулардың орны: сараптау және пікір (Қ.Рысберген) ...	141
2.1.3 Ономастикалық атауларды жазудағы бірізділік принципі (Қ.Рысберген)	145
2.1.4 Ономастикалық атауларды латын графикасында жазудың тарихи тағылымы (Н.Оңғарбай)	146
2.1.5 Ономастикалық атауларды латын әліпбиінде жазудың ғылыми-практикалық негіздері (Қ.Рысберген) ..	149
2.2 Географиялық атаулар мен антропонимдердің латынграфикалы жаңа әліпбиде таңбалануы.....	153
2.2.1 Географиялық атауларды латын графикасында жазу мәселесі (Қ. Рысберген)	153
2.2.2 Қазақ антропонимдері қолданысының әлеуметтік сипаты (Ж. Тұрғынбаева)	157
2.2.3 Қазақстандағы орысша жер-су атауларын латын графикасында таңбалау (Н.Бармешова)	159
2.2.4 Географиялық атаулардың тілдік табиғаты: емле мәселелері (Д. Садық)	161
2.2.5 Кісі есімдері мен жер-су атауларын латын графикасында таңбалау (З. Садырбаева)	162
2.3 Шеттілдік ономастикалық атауларды жаңа әліпбиде жазу мәселелері.....	164
2.3.1 Дүниежүзілік саяси картаны латынграфикалы әліпбиде әзірлеу (Қ. Рысберген)	164
2.3.2 Мемлекет, астана атауларының қазақ тілінің латын әліпбиінде транслитерациялау жайында (Н. Оңғарбай).....	167
2.3.3 Шеттілдік экзоним атауларын латынграфикалы әліпбиде таңбалау (Н. Бармешова)	173
2.3.4 Шеттілдік атауларды латынграфикалы әліпбиде таңбалау жайы (Қ. Рысберген)	174
2.3.5 Шеттілдік географиялық атауларды жетілдірілген әліпби бойынша жазу (Д. Садық)	175
2.3.6 Шеттілдік топонимдерді латын графикасында транслитерациялау (Ж. Тұрғынбаева)	177
 3 ТАРАУ. ҚАЗАҚ СӨЗІН ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНДА ЖАҢҒЫРТУДЫҢ	
ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ БАЗАСЫ	179
3.1 Жаңа әліпбидегі ескі қазақ тілінің сөздігі (Г. Мамырбек).....	179
3.1.1 «Ескі қазақ тілі сөздігінің» құрылымдық-типологиялық, жанрлық жіктелімі (Г. Көбденова)	181
3.1.2 Ескі қазақ жазба тілінің лексикалық құрамы: қазіргі мағынасы мен жарыспалы варианттары (Г. Мамырбек)	182
3.1.3 Ескі қазақ жазба тілінің көне және орта түркі тілдерімен лексикалық сабақтастығы (Г. Мамырбек).....	184
3.1.4 Ескі сөздердің қазіргі әдеби тілге енуі (Ж. Абитжанова)	189
3.1.5 Ескі қазақ жазба тіліндегі көне түркі атауларының лексикографиялануы (Ж. Абитжанова, М. Жақып, Б. Ешметова)	191
3.1.6 Ескі қазақ сөздерінің семантикалық дамуы және этномәдени атаулардың мағынасы (Ж. Абитжанова, Б. Ешметова).....	195
3.1.7 Мағынасы жаңғырған ескі қазақ сөздері (Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармалары бойынша) (Ж. Абитжанова)	200
3.1.8 Орта ғасыр жазба ескерткіштеріндегі лексикалық бірліктер (Е. Есбосынов, Б. Ешметова)	204
3.2 Жаңа әліпбидегі кірме араб-парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі.....	206
3.2.1 Кірме сөздер сөздігін құрастыру маңыздылығы мен қажеттілігі (М. Малбақов)	206
3.2.2 Мағынасы жаңғырған араб және парсы сөздерін жаңа әліпби негізінде лексикографиялау мәселелері (А. Сейтбекова).....	209
3.2.3 Кірме араб және парсы сөздер сөздігіндегі лұғаттық мақаланың құрылымы (А. Сейтбекова).....	211
3.2.4 Кірме араб және парсы сөздер сөздігінің лексикографиялық белгісөздері (М. Малбақов)	214
3.2.5 Араб және парсы тілінен енген сөздердің мағынасының тарылуы мен кеңеюі (Д. Пашан)	217
3.2.6 Семантикалық дифференцияланған араб және парсы сөздері (А.Сейтбекова)	218
3.2.7 Кейбір кірме бірліктердің дыбыстық игерілуі (А.Сейтбекова).....	223
3.2.8 Жарыспалы араб және парсы сөздерінің сөздікте берілуі (А.Сейтбекова)	228
3.3 Жаңа әліпбидегі жарыспа сөздер сөздігі.....	232
3.3.1 Жарыспа сөздер сөздігінің макроқұрылымы (С. Бизақов).....	232
3.3.2 Жарыспа тұлғалардың айырым белгілері (С. Бизақов)	234
3.3.3 Фонетикалық варианттардың сөздікте берілуі (С. Бизақов).....	236
3.3.4 Орфоэпиялық варианттар (С. Бизақов)	237
3.3.5 Морфологиялық варианттар (С. Бизақов)	238
3.3.6 Лексикалық сөз нұсқаларының сөздікте берілу шарттары (С. Бизақов)	240
3.3.7 Жарыспа сөздердің мағыналық жіктелімі (А. Әмірбекова).....	242
3.4 Жаңа әліпбидегі тіркесімдер сөздігі.....	244
3.4.1 Тіркесімдер сөздігінің құрамы мен құрылымы (Б. Момынова, А. Әмірбекова)	244
3.4.2 Күрделі құрылымды терминдердің жазылуы және тіркесімдер сөздігінде қамтылуы (Б. Момынова)	248

3.4.3 Аналитизм және клише тұлғалардың тіркесімдер сөздігінде тіркелуі (Б. Момынова)	249
3.4.4 Қазақ тілінің тіркесімдік әлеуеті (А. Әмірбекова)	251
3.4.5 Әлеуметтік топтарда қалыптасқан жаңа перифраз тіркестер (А. Әмірбекова)	254
3.4.6 Тіркесімдер сөздігінде қамтылған перифраздардың жасалымы (А. Солтанбекова)	257
3.4.7 Сөздер үйлесімділігі және оның тілдік қолданыста бұзылу көрінісі (А. Хабиева)	259
3.4.8 Күрделі сөз бен сөз тіркесінің айырым белгілері (А. Солтанбекова)	260
3.4.9 Етістікті тіркестердің лексикографиялануы (А. Солтанбекова)	262
3.4.10 Сөз валенттілігінің кейбір мәселелері (А. Баймырза)	263
3.5 Жаңа әліпбидегі неологиялық сөздік	266
3.5.1 Неологиялық сөздік құрудың алғышарттары (А. Алдаш)	266
3.5.2 Қазақ неологизмдері: тану-ажырату және нормаландыру межелері (А. Алдаш)	267
3.5.3 Қазақ лексикасындағы жаңғырған атаулар (Р. Шойбеков)	271
3.5.4 Жаңа атаулар мен қолданыстардың лексикографиялануы (Э. Өтебаева)	276
3.5.5 Неологизмдер сөздігін түзу қағидаттары (А. Солтанбекова)	279
3.5.6 Ақпараттық технология метатілінің неологиялық қордың дамуындағы рөлі (Қ. Дүйсен)	281
3.6 Жаңа әліпбидегі теологиялық сөздік	283
3.6.1 Кирил және латын графикаларындағы теоллингвистикалық ұғымдар сөздігі (А. Гаркавец)	283
3.6.2 Теоллингвистикалық сөздіктің сөзтізбе құрамы (А. Сейітбекова)	284
3.6.3 Теоллингвистикалық сөздіктің құрылымы (А. Сейітбекова)	286
3.6.4 Теоллингвистика ұғымы және діни сөздік түзу мәселесі (Қ.Жұмабек)	287
3.6.5 Діни сөздердің әдеби тілге ену тарихы (Г. Мамырбек)	289
3.7 Жаңа әліпби бойынша орфоэпиялық сөздік құрастырудың тәжірибесі	293
3.7.1 Қазіргі айтылым нормалары мен жазудың арақатынасы (З. Базарбаева)	293
3.7.2 Латынграфикалы орфоэпиялық сөздік құрастыруға негіз болатын ауызша сөз нормалары (А. Аманбаева)	295
3.7.3 Қазақ орфоэпиясында ескерілетін негізгі тіл заңдылықтары (Ж. Жұмабаева)	299
3.7.4 Қазақ тілі орфоэпиясының фонетикалық негіздері (Профессор С.Мырзабековтің пайымдаулары бойынша) (А. Қаршығаева)	301
4-ТАРАУ. ҚАЗАҚ ЖАЗУЫН ЖАҢҒЫРТУДЫҢ ЛИНГВОҚОЛДАНБАЛЫ НЕГІЗДЕРІ	304
4.1 Мемлекеттік тіл саясатын жүзеге асырушы органдарға арналған әліпби ауыстырумен байланысты тілтанымдық реформаны жүзеге асырудағы тілдік жағдаят және қауіптерді <ағыл. risk> басқару (талдамалық анықтама)	304
4.1.1 Реформаның негізі – тілтанымдық түрткіжайт (А. Фазылжан)	304
4.1.2 Реформаны жүзеге асырушы мекемелер қызметі (А. Фазылжан)	312
4.1.3 Қазіргі тілдік жағдаят және қазақ тілінің ахуалы (А. Фазылжан)	312
4.1.4 Болжалды қауіптер (А. Фазылжан)	316
4.1.5 Латын графикасына көшу қарсаңындағы мемлекеттік тілдің нормативтік базасының жағдайы (А. Фазылжан)	317
4.1.6 Мемлекеттік тіл туралы заң және этносаралық қатынас тілі (А. Фазылжан)	320
4.1.7 Мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейту, мәдениетін арттыру (А. Фазылжан)	323
4.1.7.1 Қазақ тілінің білім беру саласындағы қызметін кеңейту, қолданыс мәдениетін арттыру (А. Фазылжан)	323
4.1.7.2 Мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдардағы қазақ тілін білу деңгейін арттыру және оны бағалау жүйесін жетілдіру (А. Фазылжан)	325
4.1.7.3 Қазақ тілінің ақпараттандыру және байланыс саласындағы қолданысын жетілдіру (А. Фазылжан)	326
4.1.7.4 Қазақ тілінің мәдениет, халыққа қызмет көрсету, БАҚ және бизнес саласындағы қызметін реттеу (А. Фазылжан)	327
4.1.8 Жаңа әліпби негізіндегі мемлекеттік тілдің білім беру саласындағы болашағы: проблемалар мен ұсыныстар (А. Фазылжан)	328
4.2 Қазақ сөзформасы құрылымдық бірліктерінің лингвостатистикалық сипаттамасы	330
4.2.1 Қазақ әріптерінің лингвостатистикасы (А. Жұбанов, А. Жаңабекова)	330
4.2.2 Әріп тіркестеріне жиілік талдау (А. Жұбанов, Д. Тоқмырзаев)	333
4.2.3 Қазақ тілі буындарының жиілігіне статистикалық талдау (А. Жаңабекова, А. Қожасхметова, Г. Тлегенова)	341
4.2.4 Қазақ тіліндегі түрленім қосымшалардың лингвостатистикасы (А. Жаңабекова)	354
4.2.5 Қазақ тіліндегі сөздер жиілігі (А. Жұбанов, Б. Карбозова)	368
4.3 Ауызша тіл мәтіндері жиілік сөздігінің лингвостатистикалық сипаттамасы	386
4.3.1 Ауызша тіл мәтіндерінің жиілік сөздігін жасау технологиясы және дереккөздері (А. Жаңабекова, Б. Өтегенова)	386

4.3.2 Ауызша тіл мәтіндеріндегі сөзформаның «Әліпбилі-жиілікті сөздігі» бойынша жүргізілген статистикалық талдау (А. Жұбанов, А. Жаңабекова)	388
4.3.3 Ауызша тіл мәтіндеріндегі сөзформаның «Жиілікті-әліпбилі сөздігінің» статистикалық сипаттамасы (А. Жаңабекова, Б. Өтегенова)	393
4.3.4 «Әліпбилі-жиілік сөздіктегі» сөздер топтарының реестр бойы мен мәтін көлемін қамту статистикасы (А. Жұбанов, А. Жаңабекова, Д. Тоқмырзаев)	397
4.3.5 «Жиілікті-әліпби сөздігіне» лингвостатистикалық талдау (А. Жаңабекова, А. Қожахметова)	399
4.3.6 «Кері-әліпбилі жиілік сөздігінің» статистикалық сипаттамасы (А. Жұбанов, Г. Тлегенова)	402
4.3.7 Қазақ тіліндегі жазба тілдің жиілік сөздіктері мен ауызша тілдің жиілік сөздіктеріне салыстырмалы талдау (А. Жаңабекова, К. Пірманова)	405
4.3.8 Сөзжазбаға түскен ауызша тіл мәтіндеріндегі әріптер жиілігі (А. Жаңабекова, Б. Карбозова)	412
4.4 Қазақ жазуын жаңғыртудың инновациялық базасы ретіндегі ІТ-лингвистикалық әзірлемелер	420
4.4.1 Латынграфикалы қазақ әліпбиін пернетақтада орналастырудың статистикалық негіздері (А. Жаңабекова, Б. Карбозова, Д. Тоқмырзаев)	420
4.4.2 Пернетақта нұсқалары бойынша аналитикалық талдау (А. Жаңабекова, Д. Тоқмырзаев)	426
4.4.3 Қазақ мәтіндерін кирил графикасынан латыннегізді жаңа әліпбиге қайта кодтауға арналған конвертордың лингвотехнологиясы (А. Жаңабекова, Қ. Қойбағаров)	431
4.4.4 Мемлекеттік тілдің ақпараттық-инновациялық базасы ретіндегі Қазақ тілінің ұлттық корпусы (А. Жаңабекова, Е. Бесіров, К. Пірманова)	434
5-ТАРАУ. XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНЫҢ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ОҚУЛЫҚТАР ТІЛІ	439
5.1 Төте жазу және кирил жазуының алғашқы кезеңі: тілтанымдық талдау	439
5.1.1 Қазақ жазуының қалыптасу тарихындағы емле мәселелері (1929-1940 жылдардағы тілдік жағдаят) (Б. Момынова)	439
5.1.2 «Қазақ» газеті – А.Байтұрсынұлының төте жазуы сыналған алғашқы басылым (Б. Момынова)	441
5.1.3 Кирилграфикалы қазақ жазуының қабылдану тарихы (Н. Әміржанова)	446
5.1.4 Кирил жазуының алғашқы кезеңіндегі емленің газет мәтіндеріндегі көрінісі (1940-1945 жж.) (Б. Момынова)	454
5.1.5 Қазақстандағы латын әліпбиіне көшуге қатысты құжаттарға шолу (1924-1930 жж.) (С. Құлманов)	462
5.2 XX ғасырдың басындағы мектеп оқулықтарының тұжырымдамалық негіздері	471
5.2.1 Елдес Омарұлы оқулықтарының ғылыми-практикалық маңызы (А. Салқынбай)	471
5.2.2 Елдес Омаров еңбектеріндегі морфологиялық тәсілмен жасалған терминдер (Ә. Ахмет)	474
5.2.3 З.Оспановтың «Жұлдыз ағуы жана оның себептері» және «Ай» оқулықтары турасында (А. Шормақова)	481
5.2.4 Қ.Кемеңгерұлы аударған «Химия» (П. Лебедевтен) оқулығындағы анықтамалы сөйлемдер мен септік қосымшаларының қолданысы (А. Шормақова)	484
5.2.5 Ғ.Бегәлі ұлы мен К. Делімбет ұлының «Есеп құралдары» оқулығындағы етістің қолданылу ерекшелігі (Т. Рамазанов)	489
5.2.6 XX ғасыр басында жарық көрген оқу құралдарындағы есімше, көсемше тұлғаларының қолданысы (А. Кегенбекова)	497
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі	502

**ҚАЗАҚ ЖАЗУЫН ЖАҢҒЫРТУДЫҢ
ҒЫЛЫМИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ
НЕГІЗДЕРІ**

Беттеген: Т. Есжанов
Мұқабасын көркемдеген: Б. Альдибаев

Басуға 02.05.2023 жылы қол қойылды. Пішімі 70х90 1/16
Қаріп түрі «Times New Roman». Қағазы офсеттік.
Көлемі 32,31 б.т. Таралымы 300 дана.